

Samarbham

समर्पण

हे आत्मचरित्र माझ्या मुलांना तवडांना
आणि माझ्याशी सहानुभूति बाळगणाऱ्या
इष्ट मित्रांना अर्पण केले आहे.

—न. वि. केळकर

अनुक्रमणिका

इंग्रज १ ते २६

विभ्रंतीची अपेक्षा—पुस्तकाचे उदाहरण—साम्य व भेद—म्हानारपण
म्हणजे पहाटचे चांदणं—ग्रीक तत्वशाचे विचार—मिळालेन्वा आयुष्याविषयी
समाधान—त्याची कारणे—लॉर्ड हाल्डेन याचे उद्गार—जुन्या आठवणीचा
आनंद व उपयोग—आत्मनिवेदन हे एक कर्तव्य—जिवनपणचे गृहपत्र—
आत्मचरित्रावरील आक्षेप व निराकरण—माझ्या आत्मचरित्र-कल्पनेचा उगम—
स्वतःचे स्वन. लिहिण्याची इच्छा—आत्मचरित्राचा सामाजिक उपयोग—
आठवणीच्या पुनुरुत्तीचा आनंद—पण गतजीवन पुन्हा भोगण्याची इच्छा नव्हे—
काही सुप्रसिद्ध आत्मचरित्रांची उदाहरणे—त्यावरून मिळणारा बोध—माझ्या
आत्मचरित्राची सावने—रोजनिरीक्षणाचा अभाव—समाधानाचे उद्गार.

कोंकणाची विव्हापत २७ ते ६०

आम्ही केळकर मंडळी—कोंकण व देश यातील भेद—कोंकणाविषयी
माझे प्रेम—एक गमतीचा अनुभव—केळकर पराण्याची जुळकथा—बानिवड्याचे
वर्णन—मूळ वसाहत व पुढील क्रम—एक जुमा ऐतिहासिक कागद—केळकर-
रांचा मूळ पुरुष—केळकरांच्या 'तिवरेकर' नावाची उत्पत्ति—पराण्याचे ऐतिहासिक
उल्लेख—एक दत्तकथा—एक टक्केले संकट—बानिवड्याची आर्थिक पाहणी—
दरिद्री वैभव—कोंकणच्या घराची व्यवस्था—साजणी बाधाची करण वहाणी
—कोंकणात राहण्याच्या अडचणी—देवगड येथील माझे नवे घर—देवगड
तालुक्याची दुर्भे—आर्थिक सुधारणेची निराशा—सरकार दस्ताचा अभ्यास—
त्या विरुद्ध मी केलेली चळवळ—पितृभक्तीचा अभिमान—मनुष्याचे खरे
उगमस्थान कोणते !

काही कौटुंबिक माहिती ६१ ते १०१

पराण्याचा वंशवृक्ष—सखे व जुलत आपोरा—शेतकी पेशा—देशावर
मोर्दाम—आजोग व वडील मिरजकरांचे आश्रित होणान—तीन आजोगाची
कन्याउत्पत्ति—लगे जुळविणारा भग्नुदेव—मागे वडील चितोपत दादा—गरिबी
मोठरीची पहिली वर्षे—शिगगाची गैरसोय—वडीलवंधूवर मधुकराचा प्रसंग—
शुंदवाचा योग—वडीलांची धार्मिक वृत्ती—कौजदारी नोकरीचे संकट—अल्प-

वर्षात सेवानिवृत्ति—माझी सात्त्विक मातोश्री—पूर्ववर्षांतील फागवळकट व हाल—
 म्हातारपणचें स्वास्थ्य—गरिबीची शिक्षक व. त्याभिमानाी खर्च—मथले चुलते
 फेसुकाका—त्यांचें मजविषयीं भविष्य—धाकटे चुलते हरिपंत—त्यांचें बोंकणी-
 जीवितांतील दैन्य—त्यांच्या मुलांनीं वाडलेले नशिव—माझे आजोळ व वानपण
 —माझ्या मामांची कर्कारी—दादांचें मृत्युपत्र—पुत्रकर्तव्य व कर्जफेट—
 कोंकणच्या मिळकतीची नवी व्यवस्था—वडीलबंधू नाना—त्यांचें कॉलेज शिक्षण
 —त्यांची लोकप्रियता—त्यांचे गवई छेही—इतिहास व संतकाव्य यांचें-संशोधन
 —नानांचे छेही राजवाडे, गट्टे, पारसनीस,—त्यांचें काव्यसंग्रहाचें संपादकत्व—
 त्यांचा अकाली मृत्यू—प्रो. बिजापूरकरांचें उद्गार—कुटुंबांतील वडील .मुलगा
 होण्यांतील तोटा व धाकटा होण्याचा फायदा—नानांमुळे माझा सार्वजनिक जीवन-
 प्रवेश—मथले बंधू अप्पासाहेब—त्यांचें स्वावलंबी यशस्वी शिक्षण—अहमदाबाद
 कोलेजांतील रीसकृत फेलोशिप—रेव्हेन्यू खात्यांतील नोकरीची आवड—एक माऊ
 सरकारी नोकर एक माऊ केसरीचा संपादक—सरकारचा राग पण कर्तव्याचा
 मेळ—अप्पांची कौन्सिल सभेदवारी—धुळे गिरणींतील एजन्सी—मावजय .सौ.
 गिरिजाबाई केळकर—माझी परती दुर्गाबाई—माझे वडील व .श्वशुर .यांचा
 .कणानुबंध—परतीची धार्मिक दृष्टी—घरांतील दिशप किंवा धर्मधिकारी—तिचें
 तारतम्य व सात्त्विक सहिष्णुता—अशिक्षितांचें वाईमय—परतीचे एक पत्र—
 मिरजेचा आमदा .कणानुबंध—यजमान श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन व .गुजराब
 धी. सात्यासाहेब यांचें माझ्यावरील स्नेहांकित प्रेम—सत्यानिक व संपादक—
 कर्तव्य विरोधाचा परिहार.

ग्रहणक्षत्रांची क्षमा मागून १०२ ते १०७

माझी जन्मकुंडली—रोखवळ ज्योतिष्याचें भविष्य—कुंडलींतील सचनीव-
 घट—यक्षापयशावहल ग्रहांवर हवाला—नऊ ग्रहांचीं स्थाने स्मरणांत ठेवण्याची
 माझी धडवण—यात्रिका संभाळण्याची निराशा—ग्रहांवल्गु जीवनभय .गट्टे-
 खोरपणें लावण्याची सोय—फलज्योतिषाविषयीं माझे मत.

लहानपणाच्या आठवणी १०८ ते १४०

माझी रचोत जुनी आठवण—फसवून दूध पाजलेली उपकारी दुधरी
 आई—लहानमुलांना मार देण्याचे अलुमव—मला मार मुलींच मिळाला नाही—

मंगट रामभाऊ—बेटजींग मद्रुभाऊ—भट्टने रंगधर्मी बाळगोटी—भात
 राधगांची व मोदकांची गोष्ट—गंध्याकाड्या जडासणा व मुलांचे वटने—
 गावटी शाळेतील हरिपंतोत्री—गंध्या गिर्जाचे वर्णन—मिरजेची सरकारा
 शाळा—१८७६ सालचा दुष्काळ—भाडेना गप्पनेराची भेट—व छोन्वाचा
 चांद पाहण्याची निराशा—मध्य रात्र इन्फेन्टर—गडचे विंगोटी मन्तुर—
 बसिंग गमारमांतील मास पार्टी व संगमरुत—सरकार बाप्पांनीड जेवणाचे
 दुभार—मिरजेतील टॉनहॉव व अजदगाना—मी. स्वच्छार्जित मिळविलेले पहिले
 नार भाणे—दर्यातील शिरांच्या भेटी—मिरजेतील नाटकगृहे नाटके व तमाशे—
 कोकणात पाहिलेले पहिले नाटक—आमोटीची पहिली गरर—विश्रुत राध्याची
 सडस—आर्मीबाई पदपधेनांचा वारा व माती पुराणिकी—नेष्टांचे भेटे—मिरज
 हायस्कूलातील गिरीकाची वर्णने—जुने स्टोरी टेल्स—अगेबियन नाट्यगृहे बावन—
 स्वदेशीचे पुणेरी प्रचारक रा. भरे—गोराळ नगरीह देशपांडे ईश्वरकर—अति-
 शयोषीची भाडवण—मिरजेतील तर्जिमी—देशाची पहिली भाडवण व थापा—
 बाल नाटक मंडळी—त्यांचा विलीनदेव—उद्दानगराचे एक रूप—मास
 पुरणप्रवण—चांदोरकरांचा भागवतगसाह—सोनेत्र चाडग्याचा पराक्रम—एक
 गमतीचे पतकाम्यान—भाग गिण्याचा एक अनुभव—तेव्हाच्या प्रवागांभी संकटे
 —मास कानडांचे पाटानर—माझी पोटेस्वांग—मला " पादापयात्रा " देनात
 —माझा बालविवाह—गागन्याची प्रेमळ कुचेष्टा—उभय कुटुंबांचा अरांड
 आजन्म ऋणानुबंध—देशांग विही टाकून शाळेले एक लग्न.
 कॉलेज व विद्यापीठ १४१ ते १७६

मॅट्रिकची परीक्षा—पुण्याचे प्रथमदर्शन—कॅ. कुटे यांची ओंकारेश्वरावर
 भेट—कर्मगुन कॉलेजांतील पी. ई. ची पहिली टर्म—माझ्या छात्रादकीचे एक
 भविष्य—केमरी छात्रांच्याचे प्रथमदर्शन—गडेवाळांनीड कर्मगुन कॉलेज व
 त्यांतील प्रोफेसरांची वर्णने—राजाराम कॅडिज—जेवणाचा हक्क—कॅडिज प्रोफे
 सरांची वर्णने—डेवन कॉलेज—कॅडिजांतील मुलांचे कौतुक व पुढटी धीमंती
 —डेवन कॉलेजांतील माझा कार्यक्रम—अभ्यासाची हेळगांड—जेव्हाहूनगाची
 होस—हवांनील जीवन—गाऊन-राग्याच्या हारीची नवी दूम—प्रो. सेन्वी—प्रो.
 गोहारकर—प्रो. बॅरेट—मळकीकर व बळहरभाभी—विशिश प्रो. करवरे—
 कॅडिजांतील मित्रमंडळी—नौकाविहाराचे 'रोमान्स'—मृच्छकटिक नाटकाचा प्रयोग

जो पात्रांची अडचणें—सदानुभूतीकरिता और—मुंबईचें लॉ कॉलेज—ह्यां-
तील मित्रमंडळी—पारशी नाटकांना उदार आधय—श्री. कृ. कोल्हटकरांची
वाठवण—ज्ञानप्रकाशला पाठाविलेलें पत्र—टिळक व आगरकरांना उपदेश—
मुंबई टाईम्सला लिहिलेलें पत्र—पहिली एल्एल्. बी. प्रथम नापास—दुसरें वर्षी
फर्स्ट क्लास व तृतीया—सातान्यांतील वास्तव्य—एल्एल्. बी. ची परीक्षा.

मी पुणेकर कसा झालों १७७ ते १९४

नाट्यलेखनाचा प्रारंभ—नवरदेवाची जोडगोळी—वकिलीकरिता योग्य-
स्थळांचा शोध—दोन पदवीदान समारंभ—सातारची वकिलीची सनद—पुण्याच्या
राष्ट्रीय सभेचा प्रतिनिधि—सामाजिक परिपद—कॉंग्रेस मंडपावरील संकट—
सातारकरांचें द्विधा मन—वकिलीला प्रारंभ—पागोठ्याची तयारी—पहिल्या वकिल-
पत्राची अडचण—सातारचे दोन गोड पुढारी—डि. जज सखेदनाथ टागोर व
त्यांची कौटुंबिक मंडळी—अ. ज. किकेड यांचा परिचय व खटका—किकेड-
साहेबांचा व माझा पुढील ऋणानुबंध—मराठ्यांचा इतिहास व हायकोर्ट
बदनामांना खटला—सातान्यांतील लॉ. क्लाम—टे. कलेक्टर खरसेटजी—
टिळकांचा प्रथम परिचय व संभाषण—टिळक व सनडे वकिल यांची अकल्पित
भेट—टिळकांकडे माझी शिफारस—पुण्यास येण्याचें ठरले—मुंबईमनें स्वतः केलेली
उचल—मराठ्यांचा उपसंपादक व टिळक सा ह्यासाचा शिक्षक—नव्या जीवन-
क्रमांत लढी घेतल्याबद्दल धडीलबंधूकडे केलेला प्रांजल खुलासा.

उमेदवारीचें दीड वर्ष १९५ ते २२७

टिळकांकडील नोकरीला प्रारंभ—विचूरकर बाळ्यांतील वस्ती—टिळकांचा
जीवनक्रम—त्यांच्या मित्रसंभाषणांतील कांहीं मौजा—वासुदेवराव जोशांचा
स्नेह परामर्श—पुण्यांतील सरदारगुड—सदाशिव पेठेंतील माझें पहिले बिन्हाड—
बिन्हाडाचीं इतर कांहीं ठिकाणें—पराजपे बाळ्यांतील प्रो. जिनसीवाल्यांचा सह-
वास—कांहीं गमतीच्या गोष्टी—प्रो. गोळे यांच्या बाळ्यांतील वस्ती—प्रो. वासु-
देवराव पटवर्धन व प्रो. गोळे—गायब्याळींतील मालकीचें पहिलें घर—मराठा
पत्रांतील लेखन—सहकारी कृष्णजीपंत केळकर—माझी तक्रार व टिळकांचें
समाधान—टिळकांचे गृहमंत्री गंगाधरपंत निदांस—टिळकांचे कोशाध्यक्ष वासु-
देवराव जोशी—त्यांच्या कृपणपणाचा माझा एक अनुभव—बंध नावा भोरेंच्या

पुवराजांचे शिक्षक—महाबळेश्वरची पहिली पेरी—सिद्दगडाची पहिली पेरी व
 पुर्वील पेऱ्या—राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासाची कल्पना—न्या. रानड्यांचा बोध—
 गांधींचे प्रथमदर्शन—पुण्यातील सैन्य सभा—दोन क्लब—दोन मित्र समुदाय—
 माझा तटस्थपणा—१८९६ च्या दुष्काळातील सार्वजनिक सभेची चळवळ
 अच्युत सीताराम घाटे—सातारा कलेक्टर विवेक्टर याची गांठ—दुष्काळी
 चळवळीतील व्याख्यानाचा गमतीदार अनुभव—हेगचा लॉ क्लबवर परिणाम—
 मराठ्यांतील लेखन—तेव्हांची वर्तमानपत्र—टिफकाचा पहिलाच संपादकीय
 उपदेश—टिफकांची कायदे वॉर्मिमलार्नाठ निवडणूक—‘नामदार’ टिफक—
 टिफकांचे टाईम्सशी वादविवाद—पुण्यात हेगचा कहर—टिफकांवर सरकारचा
 राग—राजद्रोहाचा खटला—इंगामी दैनिक पत्राचा अनुभव—टिफकांच्या
 खंडांयाचा निकाल—केसरी व मराठा पत्रांचे माझे डिप्लेमेशन व त्याची कारणे—
 घोण्याची व मैदानाची गाठ—धैर्यगुण चिकित्सा.

१८९७ ते १८९९ २२८ ते २८८

केसरी-मराठा छापण्याची अटवण—विठ्ठल प्रसन्न महाप्य—अंक बेलेश्वर
 निघाल्याचा आनंद—मराठ्यांतील माझ्या लेखांची प्रशंसा—माझी संपादकी
 कायम झाली—टिफकाचा तुरुंगवास—कॅ जॅम्सनचा उन्मत्तपणा—हेगचा
 कहर—प्रेतयानाचा धुडगुस—आमचा प्रग कॅप—दुष्काळातील सोरती व त्या
 जीवनाचे वर्णन—मलकापूरचे क्वार्टरगार्डन—उमरावजीची राष्ट्रीय सभा—ना.
 गोखल्याचा अज्ञानवास—दादासाहेब खाटे याचा प्रथम परिचय—नागपूरचे
 निमंत्रण—तारमास्तराचा संप—माझा राडिकलांचा मतभेद—नेमस्तापरील
 आरोप—वेगळे कंपू—मि म पराजये यांचे ‘काळ’पत्र—हेगव्हालटियरचे
 काम—सरकारी प्रेसकमिटी—पुणे इलेक्ट्रांच्या मुलाखती व वाद—लॅवसाहे-
 वारी भांडण—कमिशनर बुडबर्नची सुगरात—विठ्ठल प्रेसला आग—
 टिफकाची सुटका—जोकाचा आनंदोत्सव—मद्रासकडे टिफकांचा दौग—
 मद्रासची राष्ट्रीय सभा—टिफकाचा रामेश्वर विलेनड्रील प्रवास—दवीड वंधूचा
 खून—वाफेकरांविषयी ‘मराठा’ व ‘काळ’ यांतील लेख—सुबईच्या नेमस्तांचा
 राग—टिफक पुन्हा केसरी हानी घेतात—यशस्वी संपादकत्वाबद्दल माझे सर्वत्र
 अभिनंदन—पत्रव्यवहार.

माझा अधिकारयोग १८९ ते ३३०

माझे केसरीतील लेखन—मराठ्यांतील भांडारकरांवर टीका—रंगर
परांजऱ्यांचे लग्न—टिळकांचे मत—मराठ्यांच्या संपादकत्वांतील वाढते यश—
ताईमहाराज खटल्यावरील लेख—टिळकपक्षांतील जहाल लोकांशी भाषा मतभेद—
भी राजीनामा देऊ केला—टिळकांचा भाषा पत्रव्यवहार—मुरतेची गाजलेली
राष्ट्रीय सभा—टिळकांशी मतभेद—टिळक राजीनामा व स्वीकारतां मला वाढती
कामगिरीच सांगतात—उत्तर हिंदुस्थानांत प्रवास—अलाहाबाद, अलमोडा,
लाहोर, हरिद्वार इ.—टाळ व केसरीवरील खटले—टिळकांची इहपारी—टिळक
केसवे माझे इंग्रजी पुस्तक—माझ्यावरील खटला व शिक्षा—केसरीवरोवर
मराठा खादिलकरांच्या गळ्यांत पडला—त्यांची कुबबणा—मुंबई 'राष्ट्रभक्ता'कडील
मला बोलावणे व अस्वीकार—केसरी आपल्या हार्मी घेण्याचा भाषा आपण—
मंडाले येथे टिळकांशी पत्रव्यवहार—टिळकांची अनुज्ञा—जेंवसनाचा खून—
माझे केसरी मराठ्यांचे सजोड टिक्लेरेशन—खादिलकर व तत्पक्षीय यांचा
जळफळाट—अधिकारयोगाचा पहिला हप्ता.

दशवार्षिक सिंहावलोकन (१) १८९९ ते १९०९ ३३१ ते ३९७

१९०२-१९०४ औरंगाबाद कमिशनच्या समिती—१८९९ ची सातारची
प्रांतिक परिषद—माझी कामगिरी—१८९९ ची कायदेकौन्सिलची निवडणूक—
टिळकांची भाषा—१९०१ ची दोन महत्त्वाची विले—माझ्या व्याख्यानांचा
प्रारंभ—मराठा पत्राचे रूपांतर—दिल्ली दरवाखावरील मराठ्यांतला लेख—प्रांतिक
परिषदा—कॉमिसची अहमदाबाद व मद्रास येथील अधिवेशने—१९०४ ची मुंबईची
कॉमिस—ग्राम वेडरबर्ग परिचय—लजपतराय फे० मेधा यांची भांडणे—कौन्सिल
निवडणूक व करंदीकर दिक्षितांची उमेदवारी—पुण्यांतील स्व. को. कंपनी—
गायकवाडवाढ्याची खरेदी—जुन्नरचा दौरा—वेदोक्त प्रकरण—पैसाफंड—गोख-
त्यांची विलायतेतील शिष्टाई—माझी कुटुंब काश्यांमार्फत—भा. इ. स. मंडळाचा
उगम—नाट्यसंमेलन—विलायतेतील चळवळ—कलकत्त्याची १९०६ ची
राष्ट्रीय सभा—सुरत प्रा. परिषद—केरळाई, नेविहसन, रॅम्से मॅकडोनाल्ड
यांचा परिचय—पुण्यांतील राष्ट्रीयपक्षाच्या चळवळी—म्सु. निवडणूक, जिल्हा
सभा, दाहूबंदी—टिळकांवरील खटला—संयुक्त कॉमिसची खटपट—सरकारी
बंदी—पत्रव्यवहार.

अधिकारयोगाचा उन्नतार्थ १९८ ते ४७५

राजकारणाची मंदाई—केमरींनीच विषयांची निवड—मानारची प्रतिक्रिया
समा—कौमिसमर्थे शिरण्याचा वाद—टिळकांची मुद्रा व माझ्या संपादकीय
शासनाची—मद्रासची राष्ट्रीय समा—टिळकांना मज्जाद—पुण्यातील राष्ट्रीय प्रांतिक
परिषद—बेळगावी होमरूल लीगची स्थापना—मतप्रचार व्याख्याने—टिळकांचा
एकसष्टाचा वादविषय—ज्युरिली पंड—करांनाची राष्ट्रीय समा—महायुद्धांतील
लष्करभरती—वेस्ट बार्डना अटक—मॅटिंगु साहेबांकडे शिष्टमंडळ—टिळकांचा
मोठा दौरा—कोलगेची सत्तर—बिरोड केसकरिता टिळकांचे विनायतेस
प्रमाण—होमरूल लीगचे विनायतेस शिष्टमंडळ—अमृतनगरची राष्ट्रीय समा—
सोलापूरची प्रांतिक परिषद—पसंफड समर्पण—अच्युतराव कोंढटकर प्रकरण—
टिळकांचा मृत्यु—उत्तरविया व केसरीदूस्ट निर्मिती—टिळक पुत्रांशी बेवनाव—
दिवाणी दारा—एका-टिळकपुत्राची आत्महत्या—हायकोर्णाचा निकाल—
दुस्टीच्या सुस्फुटदारीच मकड वृद्ध झाले—केमरीचा संपादक व दुस्टी क्षान्द्याने
माझ्या अधिकार योगाचा दुसरा हता पुरा झाला.

असहकारिता पर्व ४७६ ते ५६९

असहकारितेचा जन्म—नव्या चळवळीचे समालोचन—कलकत्त्याच्या
जादा राष्ट्रीय समेत टिळक पक्षातील जूट—रवानंतरची फूट—माझे स्पष्ट धोरण—
माझा गांधीशी पत्रव्यवहार—मिनेट्रिगची चळवळ—बाडोलीचा वासोटा बार—
म. गांधीवरील लढला व शिक्षा—पेणची प्रांतिक परिषद—महाराष्ट्रात नाफेर-
पक्षाची उचल—अशोला परिषद—गया काप्रेग व कौं. स्वराज्यपक्षाची स्थापना—
गांधींचे धोरण—मलोखा राखण्याचे प्रयत्न—तागे प्रकरण—प्रतिसहकारी पक्षाची
स्थापना—मानारा येथील प्रांतिक परिषद—माझा जाहीर पत्रक—नव्या पक्षाबद्दल
लोकमन—नव्या पक्षाचा कौन्सिल निवडणुकीत विजय—एकाची खटपट व
माझ्या विधायक सूचना.

कायदे कौन्सिलांतील कामकाज ५६९ ते ६१२

कायदे कौन्सिलविषयी माझ धोरण—१९२३ सालची मासी उमेदवारी
व निवडणूक—मतमोजणीचे बोधप्रद आंकडे—एक अप्रिय प्रसंग—१९२६ ची
निवडणूक—पुण्यातील जुरसीची निवडणूक—डॉ. कोहोकराचा मृत्यु—१९२६

च्या माझ्या निपटणुकीतील आवडे—दिग्ग सिमला वगैरे—स्वराज्य वशात
धोरण—नेहरू व पटेल—पटेल यांची अप्रत्यक्षद्वारे निवड—असेल्लोतील काम-
काज व भाषणे—दिग्ग व सिमला येथील रक्षाणी—कुवातील मंडळी व स्वभाव-
वैशिष्ट्य—१९२७ तल्ल मादल आजार व शस्त्रक्रिया—मात्रो असेल्लोतील विले
—सोसायटी रजिस्ट्रेशन विल—लंड ऑक्सिजन विल—असेल्लोतील माझ्या
मर्तनामवधानें एका प्रेक्षकाचें समालोचन.

स्थानिक स्वराज्यातील कामकाज ६१२ ते ६२१

स्थानिक स्वराज्यातील कार्यासंबंधान माझे मत—नागरिक कर्तव्य—माझी
पहिली निवडणूक—चीफ ऑफिसर रा. भागवत यांनी केलेल्या प्रथात लिहि-
लेलें माझ्या म्युनिसिपालिटीतील कार्याचें समालोचन—१९१९ सालचें मानपन—
१९२१ साला म्युनिसिपाल कमिटीवडून माझे आभिनंदन—नागरिक कर्तव्या
संबंधानें माझा कटाक्ष

केसरीची ज्युबिली ६२१ ते ६३६

ज्युबिलीची पूर्व योजना—संसदचा तीन लक्षांचा ट्रस्ट—ट्रस्टचा वस्ता-
ऐवज—केसरी ज्युबिलीचा जादा यशस्वी अर्थ—त्यातील विषय—केसरी प्रबोध
प्रय—त्याचें वैशिष्ट्य—प्रथम समारंभाचा समारंभ—सुबई शहरातील माझ्या
परोक्ष झालेला समारंभ

माझी ६१ व्या वर्षाची ज्युबिली ६३६ ते ६६९

ज्युबिली व करण्याचा माझा आग्रह—ती करण्याचा शेहीमंडळीचा
आग्रह—त्याची कारणे—समारंभाचा वणन—अथे याच व माग भाषण—पुणें
शहरातील निरीनराळे समारंभ—केसरी संस्थेतर्फे समारंभ—साहित्य समेकडून
मानपन—सुबईतील समारंभ—स्मृतिपर लेख उद्धृत करण्याची चिकित्सा व
आत्मसमर्थन.

विलायतेची पहिली सफर ६६९ ते ६९१

टिळकावडून मला विलायतेस नेण्याचा आग्रह—गॅग्रेस व होमरूल लीगनें
मला दिलेला शिष्टमंडळासंबंधी अधिकार—प्रवासवर्णन—लंडन येथील काम
काज—ब्रिटिश इंडिया कॉंग्रेस व इंडिया पक्ष—मिलेनड कमिशनच्या
बैठकी—पटेल टिळकावडून साक्षी—विंगयतेतील चळवळीचें स्वरूप.

विष्ठापनेची दुसरी सफर ६९१ ते ७३९

राठड टेंवर कोन्तिरनाचें मया भवन्ति निमग्र—पुणेकरांचा निरोप—
मुंबईकरांचा निरोप—बादची अणे बांची नाराजी वण वन्हाडकरांची समानि—
माझ्या हातातील निरोपिनालो वकीलपत्र—मिलामेतील जीवनाच्या व्यक्ति
विषयक अडथळी—मुलाभलांतून गुगगा—राठड टाईम्सच्या प्रतिनिधीने
घेतलेली मुलाखत—परिपक्वीत बाय—एक भाषण—एका भोपलप्रसंगी केलेले
भाषण—अनेक लोकांच्या गांठमेठींची हकीकत—गोठमेत परिषदेविषयी माझे
धोरण—काही पत्रव्यवहार.

छोकशाही स्वराज्य पक्षाची स्थापना ७३२ ते ७७१

अगदकारितेच्या चळवळीतील न्यायपक्ष—कौन्सिल व्हिष्कारावरील माझी
टीका व विरोधाची कारण—कौप्रमच्या धोरणातील चलनिल व विरागता—
१९३० च्या कायदेभंगाना चळवळ—आमच्या पक्षाचे घेतलेला भाग—स्वतः मी
केलेला कायदेभंग—१९३२ च्या कायदेभंगाविषयी सशर्मानता—ही चळवळ
यावविषयाविषयी मी केलेले केलेले मतप्रचार—त्याविषयी बाद—पुणे परिषद
अणे बाधी पत्रांची छानती—अणे याच्यावरील माझी टीका—सबतमाळकर
मित्रांची नाराजी व पत्रव्यवहार—मुंबईम नव्या लोकाशाही पक्षाची स्थापना—
वायव्यपक्षावर माझी नमणूक

कोन्सिल व्हिष्काराचा अंत ७७१ ते ८०९

कौन्सिल प्रवेशाकडे काप्रेसचे ताड फिरल—डॉ० अन्तारी यांची उठावणी
—कम्युनल अवाड संमालण्याची त्याची कारवाई—अन्तारी व बाधी यांची
जाहीर पत्रक—अणे याचा राग—क० अवाडविषयी मतभेद—तरा आशिल्ले
भारतीय पण काडण्याचा प माळवीय व अणे याचा उपक्रम—कटवता येथील
सभा—नवीन पण काडण्याला माझा निरोध व माळवीयांना अनाश्रित पल—
कम्युनल अवाडचा निषेध करण्याची स्वतंत्रता मिळवून नव्या निवडणुकीत
काप्रेसची सल्लय करण्याविषयी माझा महात्मा गांधीशी पत्रव्यवहार—
निवडणुकांसंबधाने माझे सगेल्याचें धोरण—त्याची निष्फलता—आमच्या पक्षा-
तील दुमत—माझे आत्ममर्मर्यन व काप्रेसच्या विधायक धोरणासंबधाने संतोषाचें
उद्गार,

माझी कार्यनिवृत्ति ८०९ ते ८५४

कार्यनिवृत्तीच्या उपक्रमाचे समालोचन—केसरीच्या संचालकत्वातील माझ धोरण—केसरीत फाईवरी घालण्याचा अभिनव उपक्रम—कार्यनिवृत्तीची घोषणा—माझ्या सार्वजनिक कार्यांना व्याप—जुन्या द्रुष्टी द्वयांचे जाहीर पत्रक—प्रथम पगारी नोकरी सोडली नंतर द्रुष्टीचा अधिकार सोडला—कार्यनिवृत्तीला उद्देशून झालेलें अभिनंदन व अभिप्राय—केसरी व इतर वर्तमानपत्रांच्या लेखांतील उतारे—नव्या द्रुष्टींनी जुन्या द्रुष्टींना दिलेलें मानपत्र—माझ्या द्रुष्टींच्या अधिकाराच्या अवधौतील केसरीसंस्थेचा उत्कर्ष—केसरीचा निर्लोभापणा—अनेक संस्थांकडून माझा राजीनामा स्वीकारण्याची नाखुशी—महाराष्ट्र व्यापार मंडळातर्फे झालेल्या सत्कार प्रसंगी माझे प्रांजल वण खुलासेवजा भाषण—मला आलेली अभिनंदनाची पत्रे.

उपब्रह्मोपासक चळवळ ८५४ ते ८८१

‘अत्याचारी’ चळवळीचा महाराष्ट्रांतील उगम—रॅड साहेबांचा स्तन—लोकमताचे प्रकटीकरण—जॅक्सन साहेबांच्या सुनाविपयी लोकमत—वर्तमानपत्र-कल्यांची छडबण—गांधींचे धोरण—टिळकांचे धोरण—मजविषयी सरकारांत मत—चोटे पोलिस रिपोर्ट—अत्याचारी लोकांविषयी सार्वत्रिक सहानुमतीचे मर्म—भगतसिंगाची फांशी यांचविषयाविषयी म. गांधींचा प्रयत्न—अत्याचारी चळवळीं-सील तहण लोकांचे वैशिष्ट्य—रॅडेट रिपोर्टचा आधार—अत्याचारी क्रांतिकारक लोकांविषयी माझी भावना—मीरत कटाचा खटला—कांही पत्रे.

माझा न्यायकोर्टांशीं कणानुबंध ८८१ ते ९२०

माझी सातारची वकिली—ताईमहाराज प्रकरणी बढीलपत्र—धर प्रकरणी व वेअरच्या खटलांतील मजबुरील फिर्यादी—१९०८ चा हायकोर्टातील खटला—शिंद्या व तुर्कगांतील धनुष्य—सच्चिची माफी व मुक्तता—बोरखळ प्रकरणी मारामारीचा प्रसंग व खटला—१९२४ चा हायकोर्टातील खटला—त्याची सविस्तर हकीकत—माझा स्वतः दिलेला डिफेन्स—प्रातिकूल निकाल व जबर दंड—माझे जाहीर अभिनंदन—मुंबईतील सभा व भाषणे—मुण्यांतील सत्कार व भाषणे—अभिनंदनाचीं कांही पत्रे.

कांटी 'बह्या' छोफांशीं सर्वध १९१ ते १४०

गर जॉज डार्क (लॉर्ड मिटेनहॅम) सभापण—लॉर्ड विंस्टन—संभा-
पण—माने सडेटाडीचे वर्तन—य द्वारकाप्रसाद मिश्र मोठा अभिप्राय—गुणे
बलेफटरला पत्र—गंस्थानिकांशीं सर्वध—नाभावे महाराज—माता सावधपणा—
माधवराव महाराज शिंदे सभापण—विक्रनेरचे महाराज—इतर संस्थानिक,

मी प सामाजिक सुधारणा १४१ ते १६५

सामाजिक स्थितींतीन अद्भुत स्थिरातरे—माझे बालपणचें सनातनी
वर्तन—पण भद्राळपणाचा अभाव—ओबड्यानें जेयण्यास बसणाचा पहिला
अनुभव—धार्मिक आचरणातीन माझे धोरण—कुटुंब सौम्य व शांतनेवरण—
माझा सनातना बहिनाचा समजगपणा—गवेच्या धाड्याची मात्री—जुन्या
मम्मारीडीतीन आचरण भेदाची मोमारा—नास्तिगणाच्या आरोपाचें रद्दन—
बहिनांच्या सहिष्णुतेची कसोती—१९०५ चे ग्रामपंच व प्रावधित—ब्राह्मण पोट
जातींतीन विवाह—परच्या सनातनी श्रियाचा स्तुत्य विवेक—अस्पृश्यता निवा-
रणागमनान माझी मते—म गांधींशीं पत्रव्यवहार—मंदिरप्रवेशासमधीं माझी
तडजोडीची सूचना—गांधींची मान्यता—'दण्ठिगंधू' पत्राचा अभिप्राय—
विहल रामजी शिंदे शबे पत्र—अवेढकराची आडयता—उत्साही सुधारक,
सनातनी सुधारक, विवेचक सुधारक, यांचे माझ्या सामाजिक सुधारणेच्या
धोरणासमवेधीं अभिप्राय—वि ग लोखंडेकर यांचा धार्मिक अभिप्राय

आत्मनिरीक्षण १६६ ते १९२

स्वतःचं मूल्यमापन स्वतः करण्याची अडचण—एक निनोरी सवाद—
माता सपादकीव मुख्य गुण—माझ्याहून चांगले सपादक व राजकीय गुगरी—
माझी चळवळीकडे पाहण्याची दृष्टी—१९३२ साली 'लोकशिक्षण' मासिकांत
आलेली मजबरील टीका—सिखा माझे सविस्तर उत्तर व राडन—अकरणरूप
दोषदर्शनाची अघंवदत्ता—'लोकशिक्षण'तील टीकाकाराच्या कबुल्या—कुलाच्या
माळा व सेटराच्या माळा—लोकप्रियतेची चचलता—इतिहासातील दाखले—
कॅप्रेस राज्यातीन उदाहरणे—मलांचा प्रामाणिकपणा व लोकप्रियता—माझी
दोन चटकदार वणने—यश व कीर्ति याची अपूर्णता—मनुष्यस्वभावाचे तीन
प्रकार—माझ्या स्वभावाचें मला बटणारें बघेव,

आभारप्रदर्शन

या पुस्तकाच्या कार्मां अनेकांचें अनेक प्रकारें सहाय्य झाले त्याचा उल्लेख करणें अवश्य आहे. आगदीं पहिला उल्लेख चि. काशिनाथ बापू केळकर याचा. त्यानें अगत्यपूर्वक फार वर्षांपासून जुळवून ठेवलेल्या कात्रणा-फागदपत्तांचा उपयोग योग्य वेळीं किती सल्ला हें सांगता पुरवत नाहीं. केसरी द्रष्टींनीं आपल्या छापखान्यांत हें पुस्तक भोव्या वेळांत छापून देण्याची सोय केली, रा. भा. श. भट यांनी त्याच्या छपाईची व विक्री करण्याची सर्व जबाबदारी स्वीकारून केसरी मराठा व सहाद्रीच्या वर्गणीदारांना हें सबळतीनें मिळण्याची व्यवस्था केली, तसेच प्रो. भाटे यांनी मुद्रितांवरून नजर टाकून उप-युक्त सुचना केल्या, या सर्व प्रकारच्या महादयावद्दल बरील सर्वांना मी ऋणी आहे.

न. चिं. केळकर

न. चि. केळकर

(७ १)

गतगोष्ठी

..

अर्थात्

माझी जीवन-यात्रा

हस्त

(१) म्हातारपणीं विभ्रांतीची अपेक्षा

सुखं अस्ताला जाऊन प्रकाश मद होऊ लागला म्हणजे पशु-पक्षी आपली आहार-विहाराची जागा सोडून विभ्रांतीच्या अशा वेगळ्या स्थळाकडे परतू लागतात, जे पशु हिंम नसतात ते पाह्येच असतात, यामुळे त्याच्या विभ्रांति-स्थळाची तज्ज्ञांज त्याच्या मालगर्नीं वेळेची शरते परतु पक्षी प्रायः स्वतः म्हुणून जाणाऱ्या विभ्रांति-स्थळे स्वतःच्या आदर्शाने पमत करितान, आणि तीहि बहुधा ठरीव असतात.

हररोज घराच्या गच्चीवर सग्यावाळी मी उमा राहतो तेव्हा पोपटाचे धवेच्या धवे पश्चिमेकडून पूर्वेकडे धावताना दिसतान. यावहन असे वाटते की, त्याच्या आहार विहाराच्या स्थळाहून त्याचे विभ्रांति स्थळ म्हणून काही तरी वेगळे असावे यास्तविक त्याचा आहार-विहार कोठे तरी झाडावरच होत असता त्याचा विभ्रांतिचे म्हणून वेगळे शाळ का लापावे ? मग असे असेल का, की आहार विहाराच्याच जागे राहिल्याने त्याचा खरी विभ्रांति अशी वाटत नाही ? सुरक्षिततेच्या दृष्टीने कोणतेहि एखादे उच झाड दुमच्या एकाद्या उच झाडानारों च खोलीचे नव्हे का ? पण सुरक्षितता मिळविणे एवढाच या स्थळातरात त्याचा हेतु असावा असे मला वाटत नाही विभ्रांति-स्थळ पमत करिताना पक्षी झाडाचे जे कोणतेहि गुण परत करित असतील ते गुण आहारविहार-स्थळातल्या कोण-

धामना-मफलेतेचे मार्ग नेच अगतात. सपरल्लेच्या मार्गातील रिमे एकाच जागीची व त्याचा परिहार-मार्गहि एकाच प्रकारचा असतो अर्थात् पुनर्जन्माच्या स्मरणाचा आनंद किंवा दुःख ही दोघाची गारखीच. परर पटेल तो मनुष्या-इतकी पशुपक्ष्याना दीर्घकालची मुसमल स्मरणशक्ति नसते, त्यांना बुद्धि फार मर्यादित अगते, आणि समष्टिरूप समाजगिण्यां त्यांना मनुष्यागारगी भावना नसते येवढाच पूर्वी पशुपक्ष्यानाहि आमचरितान विविध-रसामर आठवणी लिहावयाला सापडतीलच. त्यांना लिहिता येत नाही म्हणून त्याच्याकरिता एकाद्या प्राणिशास्त्रवेत्त्यान त्या लिहून पहाव्या !

म्हानारपण हें हिवाळ्यातच्या पहाटेच्या चादण्यासारखे वाटत घडीमुळे बाहेर जाऊन उघड्या आंगेंत चादण्यात वरायत नाही पण ऊरदार खोलीतील रिडवीशीं प्रगुल या चादण्यातून दरर पहाण्यांत फार मांज असते देखावा दिमण्याइतका प्रकाश आढे, पण उन्हासारखा रगररतीत नाही वस्तु स्थूलरूपाने दिसतान, पण या स्थर दर्शनामुळे त्याचे कानेवोपरे, ग्यावरळने लपून जाऊन एरुदर ज मिळून स्वरूप दिमत न सौम्य, सोजवळ असत अधिक सूक्ष्म स्वरूप दिमार म्हणून डोळे प्रयत्न करितान पण तो पुकट जातो हिवाळ्या-पहाटेचे हें चादण पाडणारा धंर वादरा सधिप्रकाशामुळे निस्तेज होत जाऊत मावळतो वरा. पण त्याज जाया अगत की, विरून शुळ पंर येणारच, तेव्हा मी वाटत्या कलानीं तारुण्य संपादन करून पौर्णिमेच्या दिवशीं रात्रभर आकाशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत राज्य व विहार करित तमच हिवाळा सपन विरून वसत व ग्रीष्म ऋतु येणार अशी सदसररूपी पुरपाळा रानीच असते पण म्हानारपणाचा हिवाळा एकदाच येतो व तो अखेरचाच असतो 'गिदिर-वर्तनी पुनरायात' हा मम मानवी आयुष्याला लागू पडत नाही म्हणून आयुष्याअखेरच्या स्मृतिरूपी चादण्यांत गतजीवनाचा जो राय म्हर देखावा मनधधूना दिगेल तो पाहून रामा-धान पावावे लागते म्हानारपणामुळे पहाटेची सोंप लागत नाही, तेव्हा चादण्यांतून दिमणारा देखावा मी थनेर बेजां पाहत वसतो, त्याचप्रमाण गत आयुष्यारडे पाहून गत गोष्टांचे स्मरण करण्यान जो आनंद लाभतो त्याचे सेवन करण्या करिता हीं पुरीठ टाचण रिहीत आढे

(२) म्हातारपणाधिपयीं एका ग्रीक तत्वज्ञाचे विचार

बुद्धपणातील समाधानात्मकतेने एक फार चांगला मवाद मला अजस्मान आटळला. तो, दोघे रोमन गृहस्थ, ग्रीसो आणि केटो यांच्यातला मूखचा ईप्रजीनच वाचण्यामागला आहे. पण मराठी वाचकानाहि समजाय म्हणून त्याचा मराठी सांगाय या खाली देतो.

“बुद्धपणाने अनेक दोर आहेत असे जयता तुम्ही म्हातारपणीं मुरीं समाधानी कामे दिसता ?” असे शिष्याने विचारल्यावरून केटोने या प्रश्नाचे सोपपत्तिव उत्तर दिले. ते दोन हजार वर्षांपूर्वीच असले तरी केव्हाहि खरेच राहिल केटो म्हणतो — “मी बुद्धपणांठे मुरीं समाधानी आहे. याचे तुम्हाला आश्चर्य का वाटते कळत नाही. ज्यांना आत्मसमाधान नाही त्यांना म्हातारपणीच काय पण आयुष्याच्या कोणत्याहि स्थितीत दुःखी राहावे लागेल. मनुष्याला सुख हवे असेल तर ते त्याला वाटेवर मिळणार नाही. त स्वतःच्या अंतरंगातूनच मिळेल. मनुष्याला वाटते की, म्हातारपणाच्या घाटा आपणपर अर्वाधन आला. पण बुद्धपण हे कोणावरहि एखाद्या दरबडेखोरप्रमाणे शिष्या मारेकऱ्याप्रमाणे अवस्थित घाला घाळीत नाही. ते जमाने येत असत, पण त्या ममाकडे तो लक्ष वेत नाही हा त्याचाच दोष होय. आपल्या घासनाचे जो योग्य निवडण करीज, निष्कारणपण उदास किंवा त्रामिज असा आपला स्वभाव ठेवणार नाही, त्याला बुद्धपण इति सुसह होऊ शकेल. मनोमूर्ति उदात्त, उच्छृंगळ किंवा हावरेपणाची असली तर ही बुद्धपणातच राय, तरुणपणातहि माणसाचा दुरी केव्हापासून राहणार नाही. बुद्ध जुनाट झाला तरीहि त्याला चार षळ येतच नसतात, त्याच कौतुक धरण्याची बुद्धि माझ्याने ठेवली पाहिजे. सामान्यपणे वार्धक्यावर चार-दोन प्रकारचे आक्षेप येतात. त्याची मी जमाने उत्तर देतो.

“पहिला आक्षेप हा की, म्हातारपणीं मनाच्या हातेइतक काम व धम करता येत नाहीत. होय, तरुणपणी करिता आले तितके करता येत नाहीत खरे. पण, म्हातारपणीच नीट करता येतील अशीहि काही कामे उभतात. हे विसरू नये. जहाज चालू आहे, त्यावरचे खळाशी घाम पुटेइतके काम करीत आहेत, आणि ‘पायलट’ म्हणजे जहाजाची दिशा समालोचना अधिपतीं मुकाश्यां उगीच हात जोडून उभा आहे अग दिसते. पण मुकाश्याचा मातंग्यान त्याने जहाजाची चाल योग्य

घालावे, अळी करावी, गवत खुरपावे. हें काम नव्हे घाटते ! लोकांमधून आदर मिळत राहिला, अनादर झाला नाही, पुरे झाले.

आतां राहिले मृत्यूचे भय. पण लाला तरी भिण्याचे काय कारण ! मृत्यूने जर सर्वनाश होऊन मागे काहीच उरत नसले तर बरेच झाले. लवकर उपाधीतून सुटका होईल तितकी बरी. आणि उलट मृत्यूने अमरत्व मिळणार असेल तर तें लवकर मिळेल तितके बरेच. तरुण भाणसानाहि मृत्यूचे—अपमृत्यूचे—भय वाटत असणेच की नाही ! मी सूर्योदय पाहिला खरा, पण सूर्यास्ताहि पाहीन अशी किती लोकाना खात्री घाटत असेल ! तरुणपणी दीर्घायुच हें केवळ शास्त्रा-रूप असतें, पण म्हातारपणी दीर्घायुच हा प्रत्यक्ष अनुभवच असतो नव्हे का ! या दृष्टीने तरी म्हातार्यानीं तरुणापेक्षा अधिक आनंद मामाचा की नाही ! मनुष्यमात्राला जीवनाच्या नाट्यप्रयोगात एखादी ना एखादी भूमिका करावी लागते. मग त्या भूमिकेचे काम पाचव्या अक्षापर्यंत नटवले म्हणून तरी काय निघडले ! त्याचे काम दुसऱ्या निसऱ्या अक्षातच गेलो, पण जें त्याने तेव्हा केले त्यातच जर त्याने प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळवित्या तर तेहि यशच नव्हे काय ! उलट दुसऱ्या निसऱ्या अक्षात आपले काम संपवून नाटकाचा पोपाख डतरून, नेहमीचा स्मृत-चा घालून त्याला प्रेक्षकामध्ये बसून पुढचे नाटक पाहता येतं हा लाभच विशेष नव्हे काय ! मृत्यु सर्वांचे आल्यानेच मृत्यूचे खरें स्वरूप काय याचा विचार मनुष्याला करता येतो तो विचार बऱ्या आणि मावी पिढ्याचे जीवन हेहि आपलेच असे मानून जो धाटतो तो सुखी होतो.

“कालवत्त झालेल्या घोर लोकाने जाऊन मिसळण्याची एक प्रकारची ओढ म्हातारपणीं लागते. यामुळे देव पुढे उभा राहून म्हणाला की, “तुने आयुष्य व जीवन तुला पुन्हा प्राप्त करून देतो.” तसे ते मी नको म्हणेन. मला घरी जाण्याचें आहे. वाटेवरच्या धर्मशास्त्रेन राहावयाचे नाही.”

(३) लाभलेल्या आयुष्यमानाविषयी समाधान

घरी निवा एताशा देवळांन देवाच्या मूर्तीपुढे मी राहून हान जोडतो व नमस्कार करतो. परंतु देवाने अमुक द्यावे, करावे अशी प्रार्थना मी कधीच करीत नाही. आणि जर कधी केळी तरी माझे आयुष्य वाढवून दे अशी कधीच करणार

नाही. मला आयुष्याचा कटाळा अजूनहि आला नाही परंतु ससाराचा विस्तार झालेला कोणाहि मनुष्याने पार दीर्घ आयुष्याची इच्छा धरणे शहाणपणाचे नाही ससार हा महाभारताप्रमाणे 'प्रतिपर्वरसोदय' अगता तर मोष्ट निराळी पण तसे बहुधा असत नाही. ज्याच्याविषयी आपणाला जिह्वाळ वाटतो अशी आपल्या ससारातली सर्व मनुष्ये एकजात वाढत्या माग्याची असत नाहीत. आणि म्हातारपणी मन पार हळवे होते हिवाळ्यात झालेली शरीराची जखम लेवन्नर भरत येत नाही, त्याप्रमाणे म्हातारपणी झालेले सारारिक दुःख तरुणपणातील दुःखा पेक्षा अधिक जाणवते व टिकते. आपल्या पुढच्या पिढ्यातील प्रत्येक मनुष्य स्वतः सुखी होऊन आपणालाहि सुखी करील अशी आशा धरण समनसपणाचे नाही. खल्लू त्याच्याआपल्यातील किंवा त्याच्यात्याच्यातील मनभेद अनेक कारणांनी वाढण्याचा सभव असतो. पुढची पिढी आतली योग्य ती काळजी करीत नाही, योग्य तो मान देत नाही, योग्य ती मर्यादा राभाळीत नाही, अशी साधार किंवा निराधारहि शका त्याला येऊ लागते. पाण्याप्रमाणे प्रेम हे त्याच्या पातळीवरडे बहाणारे आहे, तो वरच्या पातळीवरडे पाहू शकत नाही, ही जगाची रीत आपण ध्यानात घरीत नाही यामुळे स्वाभिमानाच्या अस्वाभाविक कल्पना निर्माण होऊन तो दुखावलासे वाट लागते. त्याच मिळाले तेव्हाच आयुष्य पुरे असा निश्चय करूनच म्हातारपणी नागावे हे बरे.

निष्कालन स्वतःच्या दृष्टीनेहि हे लक्षण ठेवावे की जसजसे वय वाढते तस- तसे शरीर रोगग्रस्त होण्याचाच सभव अधिक. ज्याची प्रकृति मूळची रोगी त्यानी तर आयुष्य वाढण्याची इच्छा मुलीच करू नये. पण ज्याची प्रकृति मूळची निरोगी त्यानीहि हे समजाव की शरीराला जीव ही आहेच. आणि इतरी पुढील पर्वे ते निरोगी राहिले म्हणून ते पुढेहि निरोगीच राहिल हे अनुमान सरळ नमून व्यस्त आहे. मनुष्य नव्यापणव पर्वे जगता या वरून तो शमराव्या वर्षीहि जगेल असले अनुमान भोळ्या तर्कशास्त्राने कदाचित घरोवर ठरेल. पण त्यात एक गुप्त हेलाभास असतो 'म्हणून' तो शमराव्या वर्षीहि जगेच या पेक्षा 'म्हणूनच' तो शमराव्या वर्षी मरेल हे अनुमान अधिक शास्त्रसुद्ध होईल. जे वर्षीहि बंद पडत नाही असे घड्याळ कोणीहि कारखानदार आजवर करू शकला नाही. घड्याळ नीट चालण्याची हमी (ग्यारंटी) कारखानदार देतो ती पार थोड्या काळमर्यादेची असते आणि वापरणाराने ते कितीहि काळजपूणक वापरले तरी पुढे पुढे त्याची आपोआप

योग्य ते मरुत देत नाही. आणि त्या महत्त्वाचा योग्य तो गणिती ओरुडा हिशे-
वान धरित नाही. पुष्कळ वेळा जे यश आपण आपल्या व्यक्तीच्या खातीर जमा
धरतो ते स्वरोस्वर भरितव्यतेच्या खातीर जमा धरतच लागते. आणि जी गोष्ट
यशाची ती अपयशाचीहि समजावी." तेव्हा माझ्या मित्रांनाहि ती गोष्ट वचूळ
केली. तो म्हणाला, "तुमच्या प्रमाणेच मीहि नवे आयुष्य मागून घेऊन जीवन-
यात्रेला निम्न प्रारंभ करणाला तयार होणार नाही. देव अनुकूल किंवा प्रतिकूल
कसोई म्हटलें तरी त्याची गति अनिश्चितच असणार ! कुणाला ठाऊक मला ते
हात देईल की गोता देईल !"

लॉर्ड हान्डेन पुढे लिहिता "कोणी कितीहि रिचार्पुर्वक व्यवस्थित व हिसेरी
पद्धतीने वागता तरी त्याला देवाचा, भवितव्यतेचा अनिश्चित फेरा किंवा सैल टाळता
देत नाही मग तज्ज्ञांनी माणसाने काय करावे ! पर ते हेच की त्यांच्या योगाने
उत्पन्न होणाऱ्या परिस्थितींवागून मनाने तसे दूर रहावे, मग ती अनुकूल असो वा
प्रतिकूल अशी ममान आत्म म्हणून उत्कीर्ण धरावी की आपले निष्ठापूर्वक केलेले
प्रयत्न, आणि क्षम्य तितका विवेक व रिचार, यांच्यायोगाने वागून असेर जे
फक्त आपल्या पदगत पडेल तेच खरे स्मरण एव म्हणण्याला मनुष्य ह्याला तरी
तो याहुन अधिक काय करणार ?"

तात्पर्य, स्वतःच्या स्वभावगुणांचा व स्वभारशेपाचा प्रकार निश्चित
आणि दैवयोग किंवा भवितव्यता अनिश्चित, अशी दोन कारणे उलटमुलट असली
तरी परिणाम तोच घडून येणार आणि ही कारणे जर टाळता येण्यासारखी
नाहोत तर गेलेल आयुष्य निम्न सगळ्या अर्थां जीवनयात्रेला तया प्रारंभ
करिता आला तरी काय होणार ? जे होणार तेच म्हणजे जे पूर्वी झाले तेच.
आता पुनर्जन्म असतोच तर टाळता येणार नाही हे खरे. पण त्यात एव सोय
अशी आहे की कोणाहि प्राण्याला पुनर्जन्माची स्मृति आगत नाही. जो नवा जन्म
येईल तोच पाहिला असे त्याला वाटते. भूपुत्रहितत मी एरुदा मागे पूर्वीचे जन्म
कोणकोणच्या योगांत झाले हे समजले काढून पाहिले. तेव्हा माझी मलाच खरी
आत्मी, तेव्हा मुक्तिपापकथनां मला पुनर्जन्म देऊ नको अशी मी देवाची
प्रार्थना केली. आणि या जन्मानेहि जेन आयुष्य पुन्हा नवी अंग गाण्याची
कारण वर दिली आहेच

(४) म्हातारणीं जुन्या आठवणींचा आनंद

मग जुने आयुष्य पुन्हा नवी तर जुन्या आयुष्यातील जुन्या मनगोष्टींची आठवण तरी का करावी आणि प्रस्तुतसारखे पुस्तक का लिहावे, असा प्रश्न कोणी करील. तर त्याचे उत्तर असे. म्हातारणीं मनुष्य नवीन विचार स्वीकारीत नाही व नवीन उपेक्षम आरंभित नाही. पण यामुळे रिकाम्या पडणाऱ्या मनाला काही व्यवधान लागतेच व ते जुन्या आठवणी आठवणे व आठविणे यान मिळते. आपण आपला व्याप करी केव्हाचे आपले घर आपणाला पुन्हा उह लागते मग त्याचा काही भाग भाड्याने द्यावासा वाट लागतो तेव्हा कोणो कोणो 'जागा भाड्याने देणे आहे' अशी पाटी घरावर लावतात व गवा भाडेवरी मिळाला तर घेतात पण मनाची गोष्ट तशी नाही ते घर भाड्याने देता येण्यासारखे नाही बरे अगदी रिकामे ठेवले तर द्यायला उठते असा वेळी जुन्या ओळखीच्या मेल्याना येतात परी गप्पा मारीत बसल्याने घर कायमचे अडन राहत नाही आणि मोठे पडल्याप्रमाणे 'जामला' उठत नाही गतगोष्टींच्या आठवणीसारखा जुन्या जिह्याच्याही मेली गप्पा माहन वेळ घालविण्याला दुसरा कोणता मिळणार ? पण त्याच त्या आठवणी नित्य आठवीत बसण्याचाहि एकप्रकारे कटाळा येतो तेव्हा वाटते की त्या अगा नित्य आठवीत बसण्यापेक्षा लिहून ठाऊन मोवळे व्हावे कागदावर लिहिण्या तरी मनातून अगदीच जातात असे नाही पण घरातील अडाळ दादण मटिनेडरी लावून ठेवल्याने जसे घर स्वच्छ होऊन मनालाहि घरे वाढते, तसेच जुन्या आठवणी लिहून काढल्याने काही नवीन व्यवस्था निर्माण केल्याचे समाधान होते.

पण आजही एक कारण आहे कोणचेहि काम करून घालेल्या माणसाला त्या कामाचा तृप्तात साधत सकलित असा कोणताच तरी सादर करावयाचा असतोच मग तो बरिष्ठाला असे, किंवा बरोपरीच्या सहकाऱ्याला असा आणि असा कोणी बरिष्ठ किंवा सहकारी नसला तर तो तृप्तात वापरान मनाला सादर करावा असे वाटत असते हा तृप्तात सादर करणे म्हणजे तो कामाच्या फल धृतीचा एक भागच समजला जातो याच हेतूने प्रवासी लोन - ज्यांना वर्णन शैली असते ते - प्रवासवर्णने लिहितात. काही काही यात्रेकथाहि आपली यात्रा-वर्णने लिहितात. त्याचप्रमाणे आत्मचरित्रे लिहिणारे आपल्या जीवनप्रवासाचा

सातगेंध वाहे. मन एकीकडे बावरेत आणि हात दुमरीकडे काम करतो, असे माझ्यामधेचाने मुठीच घटले नाही. निर्मोहाचे साधन आणि आवडीनि, अभिरुचीने पमत वेलेला व्यवसाय याचा मेळ माझ्या वापरीत इतका येमालुम पडला की तगा इतर क्वचितच पहाण्यास सापडतो. मुख्य गोष्टीन स्थिरांतर न घडता कांही उपाय्याने अर्थात् घडली. अनेक प्रसंगचे अनुभव आले. मुरटुंग, कीर्ति अप-कीर्ति, लाभहानी याची मधून मधून परिवर्तने झाली. तथापि शरीराने व मनाने १८९६ साली ज्या चांदरीत मी शिरलो त्या चांदरीत आज १९३८ सालीही मी टिकत आहे असे मला वाटते. उतान घडणे, घडविणे माला अनुपल अशी मागी युद्धि नाही. हे गर्ये गर्ये. तथापि या चांदरीत वेचालीस वर्षांत मी जो इतिहास घडलेला पाहिला तो माझ्या पूर्वीच्या पिढ्यानी एव जतकातहि घडलेला पाहिला नसेल. म्हणून वाटने को आपण जे जे घडलेले पाहिले ते धोडण्यात नमूद करून ठेवल्यास धोडाग्रुत इतिहास लिहिण्यासारखे होईल. पुढील पिढ्या मागील पिढ्याचा इतिहास वाचण्याऐकण्याला नेहमी उत्तुंग असतात हे मी लिहिलेल्या दिवस-चरित्रावरून मला चांगले दिगून आले आहे. मी व्यक्ति, आणि समाज ही ममटि, याचा जो समर्थ आला तीच माझी जीवनयात्रा—दुमरी बौगनी !

(५) आत्मचरित्रावरील आक्षेपांची चिकित्सा

आता आत्मचरित्रावरील आक्षेपांचा विचार रहे. 'आत्मचरित्र' हा शब्द उच्चारताच ते लिहिणाऱ्यासमोर अशी भावना उत्पन्न होते की " हा मनुष्य अतिशय जहकार—दर्पयुक्त असणार. एरवी तो आपले चरित्र आपणच लिहि म्याला बसा धजेले ? ' आत्मचरित्र म्हणजे लिहिणाराच्या चांगुलपणाच्या व मोठेपणाच्या गोष्टीचा समग्र ! आणि तोहि खुलवून साजवून लिहिलेला ! चित्रविषय आहे त्यातून अविरत सुंदर दितावा म्हणून फोटोप्रापर त्याच्या काचेवरून सफाईचा हात फिरवितो; म्हणजे मुरकुत्या असल्यास त्या भरून काढतो, एखादा अवयव फार लाग्रट दिसत असेल तर त्याचा लांबट पणा काढून टाकण्यावरिता त्याचे दोर किंचित जाड बाटोळे करितो; डोक्याच्या कुमुजान किना दर्शन दोष अवयव असेल तर तो काढून टाकतो; अशा रीतीने मळान असलेले दोष धाळवून व गुण्याना अग्रिम उदाहरणद्वारापणा देऊन, चित्र यथावदशन शाले वाहे की नाही यापेक्षा ते मूळच्या व्यक्तीहून अधिक सुंदर

शाले आहे की नाही हे तो पाहत असतो. त्याचप्रमाणे आत्मचरित्राचा लेखक हा देखील, आपणाला सोडूनही मुळातल्यापेक्षा अधिक चांगले म्हणावे म्हणून कृत्रिम रेषा व रंग यांचा ह्या तसा उपयोग करितो. “आपला हात आणि जगमाय !” चित्रशालाका ज्याची त्याच्याच हाती असल्यावर मग कांहीं पहान्याला नको; प्रत्येकजण मदनाचा पुतळा बनव्याला काय उशीर ! येऊन जाऊन चार साधे दोड गणितांना आत्मनिंदेचा थोडा अधिक आव घातला की काम झाले ! मग वाचक म्हणणार “पहा हो ! हा मनुष्य किती खुल्या दिलाचा व निष्कपटी आहे ! आत्मनिंदेपेक्षा न्यायबुद्धीची अधिक कसोटी ती कोणती ! स्वतःच्या विद्वद् डांढा करणारा मनुष्य सत्यत्वाच असला पाहिजे.” पण, अहो, खरी मखरी त्यांतच आहे. कारण या मायावी सत्यवक्त्रेपणाचा आधार मिळवून स्वतःच्या अंगचे मोठे पयाड दोष असतील त्यावर हा पांघरुण घालणार. उलट सत्यवक्त्रेपणाचे असले सर्वोत्कीर्ण आपल्याच हाताने लिहून घेऊन, याने दुसऱ्यावर टीका केली म्हणजे ती अर्थात खरी साधार असली पाहिजे असा लोकांचा प्रहुरावातीला तरी होणार, मग पुढे इतरांकडून खोद्द निघेल तेन्हा निघेल ! तात्पर्य, आत्मचरित्र हा जरी इतिहासशास्त्रदृष्ट्या सर्वात उत्तम प्रकारचा लेखी पुरावा असा वाटतो तरी तो बहुतांशी टाकाऊ समजावा. निदान पाचकांने तो वाचतांना लिहिणाराच्या विद्वद् जातीला अशा प्रकारची अनुमानेच मनांत घेऊन चालावे, आणि मग अशा परस्पर विरोधी गोष्टींतून बलवत्तर ठरून उरेत तेच सत्य समजार्जे.”

बरोल आक्षेपांत कांहीं थोडे तथ्य आहे. तथापि जे लोक आत्मचरित्र लिहिण्याच्या उद्योगाला हात धालतात त्यांना या आक्षेपाची जाणीव नसते असे नाही. असे असतांही ते हा उद्योग आरंभतात याचे कारण, हे आक्षेप टाळून लिहितां येईल तसे लिहावे अशीच त्यांची इच्छा असते व प्रयत्न केल्यास ती सिद्धीलाहि जाऊ शकते. शिवाय वस्तुसत्याच्या दृष्टीने पाहिले असतां, दुसऱ्याने लिहिलेल्या आपल्या चरित्रापेक्षां आपणच लिहिलेले आपले चरित्र अधिक सत्यपूर्ण असण्याचा संभव अधिक. दुसऱ्याच्या लिहिण्यात आपणविषयी जी अतिशयोक्तीची विधाने होतान ती आपल्या हातून खचित होणार नाहीत. एकमेव दुसऱ्याविषयी लिहिताना गुणवर्णनाची अतिशयोक्ति व्हाऊन होते, किंवा ही अतिशयोक्ति सहानुभूतिप्रेरित किंवा औदार्यमूलक म्हणून एवढ्य मानली जाते. पण सामान्य मनुष्यालाहि

स्वतः विषयी अशी अनिश्चयसिद्धि करण्याची लाज वाटू-याशिवाय गटणार नाही दुसऱ्या पक्षां इतर कोणी कितीही परिश्रमपूर्वक माहिती गोळा केली तरी, आपणा ला स्वतः विषयी जी माहिती असते ती दुसऱ्याला कशी व किती मिळणार ! तसेच आपण आपल्या आयुष्यात कोणत्या गोष्टी कोणत्या हेतूने केल्या याचा खुलासा जसा स्वतः करू शकू तसा तो दुसऱ्याच्या हातून वेव्हाहि होऊ शकणार नाही !

अर्लॅण्डने अनेक लेख अनेक कारणावरिता मला माझ्या चरित्राविषयी माहिती विचारित ती न सांगण हा उन्मत्तपणा वाटे आणि सांगायी तर ती आमच्यापेक्षा खो वाटे आणि जी माहिती आज सोडान सांगत आहे तिचा उपयोग उद्या हा गृहस्थ निराड मीड लावून करणार हे जवळ जवळ माहीत असते, म्हणून आपण या भावी अनिश्चयसिद्धिचे सार्यादार ठरणार अशी भीति, माहिती सांगत असता मनाला वाटत अस-वास याच नदर ! इच्छित प्रगती ही माहिती आपणाला विचारली व आपण सांगितली, हे इतर कोणाला समजूनहि येत. आणि तो जर कुत्सित असला तर "दुसऱ्याकडून आत्मचरित्र बदरिण्या"चा दोषारोप केल्या-शिवाय राहत नाही तेव्हा असा विचार मनात येतो की, आम्हें माहिती विचार-णाराला सांगत नाही म्हणजे तर उन्मत्तपणा रित्या आडपना याचा आरोप याद-याचा, व मागितली तर साममार्गात आत्मस्तुति करविण्याचा आरोप यादयाचा, त्या अर्था हे दोनही आरोप टाळण्याचा एकच उत्तम उपाय म्हणजे म्हणजे आप-णाच्या जी माहिती आहे, ती आपली आपणच म्हणून काढायी म्हणजे कोणी नावे ठेविली तरी राव व्यवहार अगदी सरळ प्राजलपणाचा तरी होईल आणि शुकीची अर्धवट माहिती प्रसिद्ध होण्यापेक्षा ती शक्य नितकी पूर्ण व निश्चूक तरी प्रसिद्ध व्हावी हे बरे अनिश्चयसिद्धि व आत्मस्तुति ही टाळणे आपल्याच हातां असते वर आपण भ्रष्टे काही ठिडिले तर मार्मिक तज्ञ व सदभिप्रायीचे वाचन ते सहसा टिकू देणार नाहीत म्हणून येईल तो थोडा दोष पदरी घेऊनहि आत्मरक्षा सारखे काही लिहाव असे मी मनाने ठरविऊ आणि प्रस्तुत पुस्तक हे त्या निर्ण-याच फळ होय

पण मनाचा असा निर्धार फक्त सद्योगाला लागल्यावर मात्र या आत्मवृत्त लेखनाचे इतर फायदे माझे मला अनुभवाला येऊ लागले पहिला फायदा हा की मी आत्म्या कुटुंबातील माजी निष्ठावर एक प्रकारचा उपकार करून ठेवित आहे

अमे वाटू लागले. हा उपकार म्हणजे त्यांच्या जुन्या पिढीची माहिती त्यांना उपलब्ध करून ठेवणे. गोष्ट सहसा सध्यांत येत नाही पण अगदी ररी आहे की, स्वदेशाचे परदेशाचे इतिहास आपण आवडीने वाचतो व ते आपल्या स्मरणांतहि राहताना; पण स्वताच्या आपल्या पूर्वजांच्या दोन पिढ्यांची देखील आपल्याला चांगली माहिती असत नाही. याचें कारण कोणी अशी माहिती लिहून ठेवीत नाही, आणि घरी संभाषणांतून जसली माहिती मिळाली तरी ती तुटक असंख्य अशी मिळते. सुदैवाने माझ्या घरी घायकामुलें मोठ्या मनाने वागतात. बडील-धाकटे हे नांवें सभाळून तितकी खुन्या दिलाने कोणत्याहि प्रश्नाची चर्चा होऊ शकेल तितकी ती आमच्या घरी होती. परंतु मुलांनी “घराण्याचा जुना इतिहास कांहीं सांगा” अशी वृच्छा मला कधी केलेली आढवत नाही. कदाचित त्याविषयी त्यांना उत्सुकता नसेल, कदाचित त्यांना अशी माहिती विचारणे अवघड वाटलें असेल. आणि मीहि एखाद्या ‘गोष्टी-वेल्हाळ्याप्रमाणे’ किंवा पुणिकाप्रमाणे त्यांना समोर बसवून घेऊन, मला असलेली घराण्याची माहिती सांगितली नाही. तसे करणे मलाहि अवघडच वाटलें असतें.

घरें, मला देखील माझ्या बडिलांकडून जी थोडी बहुत माहिती त्यांच्या-वरच्या पिढ्यांची मिळाली तीहि मुदाम विनाहून किंवा सागून नव्हे. तर बडील-मातोश्री समवयस्क असल्याने ती जेव्हा शिळोप्याच्या गोष्टी बोलत किंवा कौक-णची कोणी मागलें घेऊन त्यांच्याबरोबर बडिलांच्या गप्पागोष्टी चालत, तेव्हां प्रसंगवशान् त्यांच्या तोंडून जी काय माहिती बाहेर पडून आमच्या कानांवर येई तेवढीच. पण घराण्याविषयीच्या अज्ञानाचे वाईट वाटण्याचे अनेक प्रसंग येत त्यांतला मुख्य म्हणजे पक्ष (महालक्ष) करण्यारा घराण्याच्या वेळचा. कारण त्या वेळी जुन्या पिढीच्या गोतबळ्याला पिंड व तिळांजळी देताना व्यक्ती-चा तपरीलवार उच्चार करवा लागे. आणि मग मटजीनी नात्याचे नांव उच्चारणें पण आपणाला त्याचे व्यक्तिनाम, गोत्र वगैरे पदे माहीत नसावें, असे झालें म्हणजे सहजच खजोल झाल्यासारखे वाटे. म्हणून मग शेवटी ही सर्व नांवें मी कागदावर टिपून घेऊन छापण्यास सांगितलें. साधारण गृहस्थाश्रमी मनुष्याजवळ त्याच्या गोतबळ्यांतील माणसांच्या जन्मतिथि मृत्युतिथी असाव्या त्याहि आमच्या जवळ नाहीत याचे सहजच वाईट वाटे. तेव्हां तीहि माहिती शक्य तितकी गोळ्य करण्यास मी मुलांना सांगितलें. तसेंच माझा धाकटा मुलगा इतिहासप्रिय अस-

त्यामुळे त्याला, जमल्यास वेळकर घराण्याचा इतिहास मिही, असे सांगितले
आले तो बांदी बांदी माहिती मिळविले आहे

अशा रीतीने विविध याददातां वाचना एकदा मुलांमजूनच मग असे मुच
विण्यात आले की मी रिवामा वेळ सापटेल तेव्हा जाणवणीची टांचणे धा वरून
देऊ नये ! ही कल्पना मला बरी घाटली पण टिपणे करणे व मनभुर लिहिणे
ही दोनही एकर असे वाटले तेव्हा मी या पुस्तकाचा मनभुरच लिहिण्यास
मुरवाव घेतो

प्रथम कोरणाची, व माझे घडीत व आज याची माहिती लिहून वाढली ती
मुलांना बरीच मनोरंजक घाटली यामुळे मग माझ्या स्वतःच्या लहानपणाची
माहिती लिहिती तीहि त्यांना अपुवच वाटली तेव्हा शेवटी तोंच प्रमत्त वाटवावा
व पुढच्या आयुष्यातील अष्टवगादि लिहून वाढाव्या असे ठरविले असे बरीच
आसता एक गोष्ट प्रत्ययात आली की माझ्या स्वतः संघर्षांचे पण निमसाव
जनिव अशा स्वभावाच्या अनेक गोष्टी रोबाना धर्मांतच अज्ञान आहेत त्या
कोणत्याहि वर्तमानपत्रातून आठवल्या नाहींत पूर्वी आचार्यांनाही व पुढीं येणें शक्य
नाही त्यांना माझ्या पश्चात् आधुनिक चरित्रकोशात प्रथम, वर्तमानपत्रकार,
राजकीय पुढारी या नात्याने माझ्या चरित्राचा थोडाफार उल्लेख होण्याचा संभव
आहे, हा गोष्ट विनय सोडव्याशिवायहि मग नमूद करण्यास हरकत
घात नाही तेव्हा अशा प्रसंगां माझ्या यापार माहिती पितळी अधिक प्रसिद्ध
नितक वर कारण मग कल्पना चालवून कोणी बांदी लिहिले तसे घडणार नाही
म्हणून निमसावर्तन अशा स्वभावाच्या माझ्या चरित्र-विषयक गोष्टी मीच
लिहून देवेल्या बऱ्या असे मग वाटू लागे उदाहरणार्थ, भा. बेसरीसस्थेस
वेळून वसा मिळाले, 'बेसरी'चा संपादक निरनिराळ्यावेळीं कसा झालो, 'मराठा'
पत्राशी माझा संबंध कसा होता, अनेक गळगळीत वर्तमानपत्रे वाचली त्यांत
मी कसा किती उपयोगी पडलो, टिळकाचे व भा. बेसरीसस्थेस वेळून वसा
सावजनिक कामात माझा चढतार कसा लागला, माझ्या बरोवरीच्या पिढीचे इतर
लोक याचे माझे संबंध कसे होते, बेसरीसस्थेस मी इतकी वर्षे कसा टिकू शकलो,
बेसरीसस्थेस व मी याचा परस्पराना काय कसा उपयोग झाला, मी प्रथम लेखन
कोणचे कसे केले, माझी सांपत्तिक स्थिति कशी होती, कोणकोणत्या सार्वजनिक
संस्थांशी, पत्रांशी, द्रव्यनिधींशी माझा संबंध कसा प्रकारचा होता—या व अशा

स्वरूपाच्या गोष्टी, या एकाप्रकारे निम-सार्वजनिक मिळकत समजल्या जाण्याइतके सार्वजनिक महत्त्व महाराष्ट्रातील एक पुढारी या नात्याने मला अखेर अखेर आले होते असे मी मानले तर मी गर्विष्ठ किंवा अहंकारी बनलो असे कोणी मला म्हणेल असे वाटत नाही. मग असल्या गोष्टीसंबंधाने कोणीतरी काहीतरी सांगितलेली अर्धघट वातमी, हकीकत माझ्या पक्षात प्रसिद्ध होणे यात इतर कोणाचा फायदा नसून माझा मात्र तोटा आहे. तो नांवाचा माकरितांही या आत्मवृत्तासारखे काहीतरी लिहून ठेवणे बरे अशी कल्पना दड शाली आणि हे काम पुढे चालू केले. म्हणजे माझ्या घरग्याची व माझी ही एक प्रकारची कैफियत अशीच मी समजत असून ती वरील सर्व कारणाकरिता लिहून ठेवीत आहे.

आत्मवृत्ताचा उपयोग पुढे समाजाच्या इतिहासाला पाय होईल तो होवो किंवा न होवो. पण स्वतः ते लिहिणाराला तरी व लिहिण्याच्या वेळेपुरता तरी त्याचा उपयोग फार होतो यात शक्य नाही. हा उपयोग कोणता ! तर जुन्या आठवणी आठवण्याच्या आनंदाचा. जुन्या आठवणी आठवणे हे आनंददायक का वाटते ! याचे उत्तर देणे कठिण आहे. काही आठवणी तर भरा असतात की त्या आठवतांना दुःख होते. दाताने आपण गर्भालमाशा वारतो तशा त्या वारतां येतील, किंवा कायमच्या स्मरणातून नाहीशा करण्याकरिता त्यांच्या गळ्यात दगड धाडून विस्मृतीच्या डोहात त्या बुडविता येतील तर मनाला समाधान होईल. उदाहरणार्थ, आपल्या हातून झालेल्या घोडबुका, कळत न कळत झालेली पापे किंवा दुष्कृत्ये, आपल्यावर आलेले दुःखाचे किंवा सकटाचे प्रसंग, दळकेच्या व भोगाच्या लागलेल्या सकटाचे प्रसंग, आपल्या मानदानीचे किंवा स्वाभिमान प्रगट न करिता आल्याचे प्रसंग आणि आळयाने, दुर्मुर्तीने घालविलेल्या मुलंघीचे प्रसंग—याच्या आठवणी आनंददायक न होना दुःखद ठेवात. दुसऱ्याचे दुःख हा नविकल्प किंवा स्थाय्य समार्थसुखाचा विषय होऊ शकेल. पण स्वतःचे दुःख हा तत्काल विषय होऊ शकत नाही. तथापि अशा अनिष्ट किंवा दुःखद आठवणी न टाळता आल्या तरी, मनुष्याला तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणाचे बळण यत्किंचितही असेल तर, त्यापासून गर्भास्पणाचा बोध मनाला होतो. रोमन क्याथोलिक धर्मबंधात स्वतःची पापे स्वतःच्या तोंडून उच्चारण्याचा एक विधि आहे. त्याची फलधुनि अशी की तो उच्चार अधिष्ठत साक्षीदारासमोर (हा प्रायः धर्मोपदेशक असे) झाला म्हणजे त्याच्या पक्षात्पापाचे सर्दिकिळीट त्याजळडून मिळे व त्या शिफारशीच्या बळावर

ईश्वरकडून त्या पापाची क्षमा मिळविण्याच्या बाबत मला अशी पारी प्राण्याची भावना होई

असो अनिष्ट व दुःख अष्टवर्षी सोडून दिल्या तरी आल्हाददायक अशा आठवणी कोणाहि मनुष्याच्या आयुष्यात पुढीलच असतात आणि त्याची आठवण करणे यात तरी आनंद वाटण्यास सज्जा असते. म्हणून मनुष्य हासने त्या लिहून काढू शकेल हे वरीत असतो मात्र एकच आत्मा दोन ठायीं असा आमान झाल्याने, पूर्वी ते सविस्तर विवा स्वयत्तमनाधीचे मुख म्हणून सांगितले ते मनुष्याला भोगता येते गोड पदार्थ चघळून खाण्यात आनंद वाटतो, कारण प्रत्येक खावण्याच्या क्रियेबरोबर जिव्हेला हा गोड पदार्थाचे नवे नवे वण येऊन लागतात, व तो प्रथमच खाण्याचा आनंद या चारित्र्यवर्णनातहि लाभतो. त्याच प्रमाणे आनंददायक आठवण पुन पुन्हा आठवल्याने आनंद होतो आठवण करणे व आरशात रूप पाहणे या दोन गोष्टी सारख्याच होत. आठवण करणारा मी व त्याची आठवण होणे तोहि मीच यामुळे आत्मवृत्त गिहिताना विंग प्रतिविम्ब भाव जोड्यापुढे नेहमी खेळता राहतो

पण आठवणी आठवण किंवा आत्मवृत्त लिहिणे याचा अर्थ पूर्वी एकवेळ भोगलेला जीवनकर्म जसाच्या तसा भोगण्याची इच्छा करणे असा नव्हे. कारण ही इच्छा करणे म्हणजे अल्पाच्या लाभ किंवा अशक्त्याचा समतोल यांची इच्छा करण्यासारखे आहे आणि मग मनाला सहजच असे वाटते की, मनचे मागेच जर खावयाचे तर ते पुरविलेले, काढ मोडलेले का खाव ! पुन्हा जन्माला यावयाचे तर मग सर्वस्वी निर्दोष अशा परिस्थितीत का न याव ! आणि सर्वस्वी इष्ट अशा परिस्थितीतच सर्व जन्म का न जावा ! चित्राला काढा व पादरा दोनाहि रंग अवश्य असतात, पण इच्छा-लब्ध चरित्र-जीवन हे एकजिनसी सुरम्यच का नसावे ! सुख व ते एकांतिक, सर्वे अमिश्र अगत्याने तबबल्याच भाडबल गमावेऊ, पण त्याच्याशी आपणाचा वाय करावयाचे ! मुख भोगणार आपले आपणच ना ! म्हणून नेपोलियन बोनापार्ट हा वॉल्ट व सेंट हेलेना घातून बाकीचा जन्म पुन्हा मागेल, शिवाजी महाराज म्हणतील की जयसिंगाकडून माल झाल्याने आपल्यास आपल्याचा आलेला प्रगैय टळावा व बाबा तोच जन्म लाभला, बाजीराव म्हणजे पुढच्या अशाच जन्मीं फक्त मस्तानी व निच्याबरोबर आलेली व्यसन यांची तेवढी मोठ व पडावी, गिरफ म्हणजे ही पुन

अन्मात वाचमहाराज म्हणून कोणी कोही न लाभवे, व गोखले म्हणतील की पुढच्या जन्मी विलायतत गेलो तर बेल्गी कमिशन पुढे साज पूर्वी क्षात्री तशीच म्हावी पण आधी घोड्यावर घालून मग दगा देणाऱ्या लोकाच्या सागरगंवरून पुण्यात सोजरीनीं केलेल्या अत्याचाराचे वर्णन करण्याचा व त्यामुळे मागच्या लागलेल्या माफीचा तेवढा प्रसंग न द्यावा ! तात्पर्य दुर्दैवाचे पूर्वीचे सर्व अनुभव टळणे आणि सुदैवाचे सर्व अनुभव पुन्हा लाभवे इतकेंच नव्हे तर पूर्वी अनुभव पास न आलेले असे आणखी इतरही लाभवे ! पण असे मनाजोमते पुनर्जीवित मिळणार कसे ! व तसे न मिळेल तर तोच मुखदु समिप्रित शकल स्वरूपाचा जुना जन्म कोणी काय म्हणून मागावा ! शिणलेला प्रवासी डोंगराच्या माथ्यावर उभा राहून मागे चालून आलेल्या वाटेवर नजर टाकतो, तेव्हा त्या वाटेवरचीं आश्वादकारक स्थाने त्याला दिसतच असतात पण त्याची दृष्टी खाकडे खरोखर नसता आपण कोणकोणत्या खाचखळ्यातून करावसे निभावून आगे पावडे अविष असते, व त्याहिपेक्षा घरा आनंद होतो तो “चढण्याचे धम सपले, आता पुढे उतार भेटणार” या विचारात असतो वाटेवरचीं तीं स्थळे रम्य खरी पण पुन्हा परत जाऊन तो डोंगर चढण्याचे धम पुन्हा करण्याचा मोह त्याला मीहि स्थळें पाडू शकत नाहीत.

(६) कांहीं आत्मचरित्रांचे दाखले

आत्मचरित्ररूप गतगोष्टी लिहून काढाव्या अशी पत्नी कल्पना मनात आली तेव्हा मी प्रथमप्रहालयात बसलेला असल्यामुळे सहजच इतर ज्या कोणी आम चरित्रे लिहिलेलीं प्रतिद्ध आहेत ती चालून पहावी असा विचार मुचला हेतु हा की आत्मचरित्र लिहिण्याविरोद्ध कित्येकानी जे ठराविक आक्षेप घेतलेले आहेत ते याना कितपत लागू पडतात ! तीं लिहिणाराचा हेतु केवळ आत्मप्रीती निरीपण्या चान असतो किंवा इतर निरपवाद असाहि काहीं हेतु असतो ! तसच होई पहावेत वाटळ की आत्मचरित्रे लिहिण्याच्या पद्धति किंवा प्रकार कित्येक असतात ! म्हणून ते प्रथम दाखताना या दोनहि मुद्यावरधान काय काय आणखी ते थोडक्यात खाली देतो ख्याबरून (१) आत्मप्रीतीचा आरोप करा नसतो व (२) लेखकाच्या नित्यकाय मन प्रकृति नित्ये आत्मचरित्रलेखनाचे विविध प्रकार असतात हें दिसून येईल

प्रथम परदेशीय आमचरित्रांत काय आढळते ते सांगणें, नेपोलियन बोनापार्ट याच्या आमचरित्रांत आमघोडी पुढळ दिवशीं आढळते; त्याचें लोक नाचें ठेवणें असाहि विलेक हरनगंधाच्या गोष्टीका मध्य टोंग त्यानें केला आहे. हे आमचरित्र त्यानें लोकांनीं आपणांच्या मोठे म्हणारे याकरितां लिहिलेचें नाहीं. तर त्याच्या आयक्या एकनिष्ठ व प्रेमळ उरगुनातीना विवोग-दुःख गुगद व्हावे, आणि आरगगमवेन त्यांनीं केलेल्या परगमांचीं वर्णनें वाचून त्यांना नित्य समाधानाचे एक गांधन मिळावे या उद्देशाने लिहिलें, नेपोलियनच आपल्या गिपयां गीगच्यावर अखंड प्रेम असे ही गोष्ट प्रगिद्वन आहे, त्याचें आम-चरित्र वाचून गाली ठेवल्यावर जर कोणता एका गोष्टीका टग्यामनावर कायम रहात असेल तर तो त्याच्या दुंदम आगार्यादत्वाचा आणि धाट्मी महत्वावागेचा, ज्यानीं आरले अद्वितीय परामम प्रसाध पाहिले, अनुभविरे, त्यांना प्रपक्ष चरित्रदर्शनानें जो आदर उत्पन्न झाला त्याहून आमचरित्र-वाचनानें अधिक उत्पन्न होईल अमली वेडगळ कळता त्याच्या मनात येणें कायच नव्हतें, त्याचें मान-वागम्य ज्या लोकांना प्रपक्ष पदावयाम सावडले मगेल त्यांना या आमचरित्राने त्याच्याविषयी अशी माहिती मिळेल कीं विजयमन, तो पराममांत जगा रागव तसा प्रेमळपणात अनुकरणीय मानर होना, असे त्यांना म्हणारेनें वाटेल, नेपोलियन लिहितो “महानगरीं मो विरका उच्छृंगळ निवराय आदंची भास पाळणारा होतो, माझ्या हातून जर काही चागळे पडनें जमेल किंवा मला जें काही यश झाल असेल त्या सर्वांचें थेंव माझ्या आईला आणि निच्या तन्वनिष्ठ आचरणाचाच आहे, मला माही ”

बर्डाण्ड हिटलर याने आपल्या चरित्रप्रयात्ता ‘माझा झगटा’ असेच नाव दिलें आहे, आणि सर्व चरित्रात त्याने पक्षोपरीं झगटूनच जें मन मिळविलें त्याच्या पुगवा दर पानागणित मिळतो असें म्हणना येईल, चरित्रप्रपक्ष समान करिताना तो लिहितो “जगाने मला अन्याय करून माझ्या वृत्त्यांना दुपण दिलें तरी या मानरी सग्याहून व मानवी कायचाकहून अधिक थेंव काशी एक न्याय-देवता आहे, ती तरी माझ्या निदेचे, लेख व सदेग हातानें टराटर पाहून वेकून देऊन या जगाचा सदरसद होण्यानें आर्दींनीं मला माझ्या सहकारी लोकांना निदर्शी ठरवून पक्षासाचाचें थेंव म्हणे प्रावक्ति येथेंचें आम्हाला काहीच कारण माही अशीच जगजाही करीत ” हिटलर

ज्याचें पर्यवसान कृतींत नाहीं अशा देशाभिमानाला काढीचीहि किंमत नाहीं. त्याचें चरित्र पाठनाराप्रमाणे त्याचे आत्मचरित्र वाचणाराला तो देशाभिमानाचा, स्वार्थत्यागाचा आणि निर्भयतेचा मूर्तिमत पुतळाच आहे, असे स्वतः त्याचे त्यानें न म्हटले तरी, धाटल्यावाचून राहत नाहीं. त्याचें आत्मचरित्र मुख्यतः आत्मसमर्पणपर आहे, हें वर दिलेले त्याचे चरित्रगमनांचे उद्गार वाचून कोणालाहि पटेल. सर्व जर्मनी आपल्या करांगुलवर नाचविण्याची सत्ता व श्रेय लाभलेल्या महानुभावानें आत्मसमर्पण करण्याचे काय करण असा प्रश्न सहज सुचतो. पण पराक्रमी मनुष्यालाहि शत्रु कांहीं शोडे नसतात. त्याचा पराभव त्यांना हाताने करतां न आला तरी निंदेचे वाटण मारलेल्या आपल्या जिभेने आणि द्वेषाच्या शस्त्रेंत बुडविलेल्या आपल्या लेखणीने ते तो करू पाहतात. अशांना उत्तर म्हणून दार्येच लागतें. आणि या द्वेषाची, निंदेची जाणीव हिटलरला दुःसह वाटली म्हणून तिच्या उपशमनार्थ त्यानें आत्मचरित्र लिहिले आहे.

जगविख्यात जर्मन सेनापति हिंडेन्बुर्ग यानेहि आत्मचरित्र लिहिले आहे. त्यांत स्वतःच्या लौकिक किंवा सासारिक चरित्रासबधानें कांहीच विशेष लिहिले नाहीं. त्यांत त्याने आजन्म केलेल्या आग्रकमांचे वर्णन दिले आहे. विशेषतः महायुद्धांत त्याने केलेल्या कामगिरीच्या वर्षानेच हा ग्रंथ भरला आहे असें म्हटलें तरी वाटेल. ग्रंथ बहुतेक इतिहासपर आहे. त्यात प्रेमद्वेषादि विकार कोठेंच दिसून येत नाहींत. असेल तर मनात ओतप्रोत भरलेल्या स्वामिनिष्ठेचाच रसभरित उद्गार संवत्र दिसून येतो.

नेपोलियनप्रमाणें मुसोलिनी यानेहि आत्मचरित्र लिहिले ते स्नेहाच्या आग्रहावरून. हा स्नेही म्हणजे अमेरिकेचा सरकारी यकील. मुसोलिनीला इतक्यातच आत्मचरित्र लिहावे असें वाटले नाहीं कारण त्यावेळी त्याचें बय अवघे पंचेचाळीस वर्षांचें होतें, आणि तो सर्वाधिकारी मुख्यप्रधान झाल्याला सहाच वर्षे झाली होती. आपल्या कार्याचा आता कोट प्रारंभ झाला आहे असेंच त्याला वाटते. जर्मनींत जगांत पुन्हा एकवार बहुमानाचें स्थान प्राप्त व्हांवें इतकीच केवळ हिटलरला महत्वाकांक्षा दिसते. सगळ मुसोलिनीला जग विकासयाचे आहे ! हिटलरच्या आत्मचरित्रात आत्मविश्वास दिसून येतो तर मुसोलिनीच्या चरित्रात आक्रमणबुद्धि दिसून येते. नेपोलियन किंवा हिटलरपेक्षा मुसोलिनीच्या निवेदनात अधिकार

अधिक दिसून येतो. नेपोलियन हा लोकप्रियतेच्या लढेवर ठसवून गेला. पण व्हिटलरप्रमाणे मुसोलिनीला ह्मण्टा करित मारामारी करित मार्ग काढावा लागला. नेपोलियनप्रमाणे मुसोलिनीमध्येंहि मानृमत्ति इत्यादि स्पृहणीय मानवगुण दिसून येतात. पण त्याच्या प्रयांत धरगुती स्वरूपाच्या गोरी फार थोड्या आहेत.

आतां राजकारणात पराक्रम न केलेल्या अशा वित्तयेकें परकीय आम चरित प्रयकाराकडे बघ मोटारीचा बड्ड सत्पादव अमेरिकन कारखानदार हेन्री फोर्ड याच्या आत्मचरित्रात धरगुती स्वरूपाचा एकहि शब्द नाहीं. आपला कारखाना मालकीच्या दृष्टीनें स्वाजगी असला तरी समाजसेवेचें तें एक फार मोठें साधन आहे असा आत्मविश्वास त्याला असल्यामुळे असा सत्येच्या द्वारे उद्योगधंद्याची वाढ करी करवी, त्यान यश प्राप्त होण्याला कोणते गुण लागतात, या विषयींचें उदबोधक विवेचन त्याच्या आत्मचरित्रात आढळतें. त्यान आपल्या कार्यपद्धतीचें वगन करताना आगामी लोकशाहीचें हित उद्योगधंद्याच्या वाढीशीं कस निगडित आहे, आणि सार्वजनिक उपयुक्ततेचा ह्म सांगणाऱ्या कारखानदारांनीं कोणत्या तत्वांचा अंगिकार केला पाहिजे हें त्यानें विशद करून सांगितलें आहे आपल्या प्रथाच्या शेवटीं तो म्हणतो “माझी म्हणून कामगिरी झाली असेल तर ती इतकीच कीं, कारखानदारीसहि स्वतःच्या लाभपेक्षा सार्वजनिक उपयोगाची दृष्टि अधिक बरी ठेवता येत, आणि जगाची सुखसौख्य ज्याच्या योगाने वाडेल असा कोणताहि धंदा करणें हें बहुमानास्पद कसें होऊ शकत इतकेंच मी स्वतःच्या उदाहरणाने सिद्ध केले आहे यश हा अनिम स्वरूपाचा दाद त्याज्य होय मला यश आलें असें मी म्हणणें म्हणजे आपऱ्या बडग्यावरचा दगड आपल्याच हातानें तयार करणें असें होईल ” वरील उग्रासवरून हें दिसून येईल कीं, फोर्डच्या लिहिण्यात आत्मप्राप्ती अमली तरी ती उदात्त स्वरूपाची आहे

तत्त्ववेत्ता जॉन स्टुअर्ट मीलहि आत्मचरित्र लिहावेसे वाटलें. पण त्यानें ते लिहिलें त्याचें कारण शिक्षणाने मनुष्याचे मन कसें विकसित होते हें जगाला शिकविण्याची एक प्रकारची तळमळ त्याला लागून राहिली होती स्वतः आपल्याला शिष्य लाभले ते “अपूर्व आणि विशेषगुण” होते अशी त्याची समजूत होती “कथनकाच्या दृष्टीने सामान्य वाचकाला मनोवैजय असें या

प्रयांत कांहीच आढळणार नाही. म्हणून त्या दृष्टीने हा प्रश्न वाचणारांला शेवटी आपली निराशा झाली असे वाटल्यास त्याचा दोष त्याने स्वतःला लावावा, मला लावू नये " असे त्याने प्रारंभीच वजावून ठेवले आहे. आत्मविकासाचा इतिहास ढोळ्यापुढे ठेवून त्याने मनोविश्लेषण व आत्मनिरीक्षण केले आहे. तथापि, आपल्याला जी कांही सत्कृति लाभली तिचे प्रेम तो स्वतःकडे न घेता ते इतरांना देतो हे कृतज्ञतेचे लक्षण अशा या मोठ्या मनुष्यासंबंधाने लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. आणि ही कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरितांच त्याने हे आत्मचरित्र लिहिले आहे.

मिलच्या प्रयांत त्याने आपल्या बापाचा व बायकोचा विशेष प्रकारे लोखे केला आहे. बापाच्या वित्येक विचित्र मतांवरहि त्याने तत्त्वनिष्ठेचे शोभित आच्छादन घातले आहे. त्याच्या बायकोचा व त्याचा समापूर्वी यास बरे विश्वासाचा लोहसंबंध होता हे त्याने कळले आहे. आणि लिहिणाराप्रमाणे पचा करणारालाहि विषादप्रवृत्तीने प्रेम दाबून लायले असे म्हणून या सवाद-सहकारिणीला आपल्या प्रयाचे पुष्कळसे प्रेम दिले आहे. तात्त्विक विषयाबाहेर आपणाला स्वतंत्र असे ज्ञान फारसे नव्हते, आणि आपण जे नवे विचार व सिद्धांत निर्माण केले ते अशा विषयातच होते असे म्हणून एवढर भूमिका पिनयाची ठेवली आहे. इतर कोणावर फारसे तोडमुक्त येतलेले नाही. मात्र स्वतःच्या प्रयकर्तृत्वाविषयी त्याने बरीच उपयुक्त माहिती दिली आहे.

मिलचा शिष्य व अनुयायी जॉन मोर्ले याने, महायुद्धावात जिटिश मत्रिमंडळाशी मतभेद होऊन राजवाण सोडावे लागल्यावर आत्मचरित्र लिहिले. तो आपल्या प्रस्तावनेत लिहितो, " प्रत्येक मनुष्याला आपल्या आयुष्यात जग पुढे गेले आणि आपण भागे पडलो असे वाटण्याची वेळ येतच असते परंतु याचा अर्थ असा नव्हे की आपल्या पूर्व आयुष्यातील आनंददायक अशा आठवणी असली व त्याहि त्याने आपु वा आठवू नयेत. आजचा भविष्यवादी व स्वतःला जनने-ने मुख म्हणविणारा पुतारी मनुष्य तसा स्वानग्रष्ट होतो. समाजाच्या विचारात व आचारात सुश्रीमत्ये घडून येणारीच परिवर्तने होत असतात. वाच्याची दिशा बदलते, समुद्राला भरती ओहोटी येते, समुद्रावरचे जडान हेलकावे खाते, पण सुटाची गोष्ट हीच की जहाजाचा नमर मात्र तुटत जाऊ नये ! काळ बदलला म्हणून आपली तत्वेहि बदलावी, हे बरे नव्हे. पण तसेच होई परे की

घमेंडरोग्यांनां धडकार मिरवू नये, आणि आपले गुरे दोर आम-
निरीक्षणात आढळले तरी त्याचा वैचार घेऊन आपणच गुरे व बोगवर
होने अशा अप्रामाणिक समाधानां आपली पाठ थोपटून घेऊ नये हे दोष टाळून
जें सर आमनिष्ठ समाधान लाभे तेंच स्पृहणीय होय आणि हें ज्याला लाभेल
तोच गुरा भाग्यवान म्हणारा” या विचारमगणीवरून मोलें यानें आत्मचरित्र
वोगल्या मुरात लिहिलें असेल हे तेव्हाच लक्षात येतें मोलेंचा बहुतेक जन्म
वर्तमानपन्नामध्यें लिहिण्यात आणि प्रयनिर्मिती करण्यांत गेला केवळ अत्तेरच्या
आयुष्यातच त्यानें राजकारणात पुढारीपणानें भाग घेतला व तोहि अवशस्ती
ठरला त्याच्या प्रेयात तत्त्वार्थज्ञान इतिहास व विद्वान लोक याच्याविषयीं बरीच
बोधप्रद माहिती मिळते

आता आपण प्रोफेसर मॅक्स मुत्रर याचें आत्मचरित्र घेऊ त्यानें भगदीं
म्हणारपणीं आपल्या मित्रासवर्षाच्या आठवणींचे दोन भाग प्रसिद्ध केले त्यानंतर
आत्मचरित्र लिहायला घेतले, पण ते पुष्कळमें अपूर्ण राहिलें मृत्यूच्या आदल्या
आठवड्यापर्यंत तें लिहिण्याच त्याचें काम हळूहळू सुरू होत हें लिहिण्यात त्याचे
दोन हेतु होते (१) आपल्या आयुष्याचें प्येय काय होते हे मरें उद्योगाचें
सुसंगत निवेदन करून सांगण, (२) तरुण विद्यार्थ्यांना धीर व उत्तेजन देणें
आणि खरोखरच मॅक्स मुत्ररच्या स्वतःच्या अडचणी लक्षात घेतल्या असत.
त्यानें शेवटीं इतक यश साधून केलेलें पाहून शेजाऱ्यादि तरुण विद्यार्थ्यांच्या मनांत
आशा व उत्साह ही उदित झाल्याशिवाय राहणार नाहींत घरची गरीबी, यामुळे
खुद जर्मनीत म्हणजे स्वदेशातच त्याच्या विद्यार्थ्यांसाला अडचणी आल्या पुढें तो
इंग्लंडात गेला तो तर बोलून चालून परदेश जर्मनाविषयीं इंग्रजांच्या मनांत
नेहमींच तेड त्यातून ओक्सफर्ड हें पुराणमतवादी कृपण मनाच्या रानदानी
लोकाचें माहेरघर आणि मॅक्स मुत्ररच्या अभ्यासाचा, संशोधनाचा विषय
पडला दृष्ट म्हणजे भाषाचा मूळगामी इतिहास, भाषा व धर्म आणि पुराण
वाङ्मय याचा संपर्क इत्यादि अस असता तो ओक्सफर्ड विद्यापीठात कायमचा
प्रोफेसर झाला आणि तेथेंच थोडें मान्यता पावला त्याच्या मतेच आत्मचरित्रात
त्यानें पुक्त आपल्या कार्याच मरळ वर्णन केले आहे आणि त्यातील अडचणी
दाखविल्या आहेत पण या अडचणींच्या वगनावरून, म्हणजे अशा अडचणींतून
यश मिळालें हे दर्शविण्यावरून जी काय आमप्रीती किंवा आत्मस्तुति

अप्रत्यक्ष रीतीने घनित होईल त्याहून अधिक त्याने केली नाही. म्हणजे त्याने आपल्या प्रयांवर, लेखांवर, शोधांवर, बुद्धिमत्तेवर, यमतीचे क्षेत्र कोठे मारले नाहीत. प्रो. जेव्हा हा म्हणतो की आत्मचरित्र लिहिण्याच्या मार्गात खरी अडचण असेल तर ती आत्मस्तुति करण्याची नव्हे, तर उलट ती काजील विनयाची. मॅक्स मुझरच्या चरित्रांतहि टेंच दिसून येते. कारण त्याने आपल्या यशाचे सर्व श्रेय आपली परिस्थिति, विशेषतः आपले उदार गुणघाही मित्र यानाच दिले आहे. आत्मचरित्र लिहिण्याविषयी आपल्या मित्राच्या आग्रहाला बघी पडल्याने एक कारण प्रो. मॅक्स मुझर याने दिले आहे ते मात्र नमूद करण्यासारखे वाटते. तो म्हणतो “माझ्या चरित्रांत मी लिहून ठेवले असते काही विशेष आहे असे वाटत राहिले. तसेच पुढील पिढ्या मला अवमानितकल, नसते दोष माझ्या कामांत काढतील म्हणून माझे आत्मसमर्पण मी आगाऊ करून ठेवावे याद्विकरिता मी हे लिहीत राहिले. पण माझे गुण घेणारे उदार मित्र इतके भादैत की मरणानंतरहि त्यांच्या नावचीतून मी सुटणार नाही—अर्थात त्यांपैकी कोणाला तरी माझे चरित्र लिहावेसे पाटेल आणि तसे ते त्या कोणी लिहिले तर माझ्या अगच्या गुणाची अनिशयोचि होण्याची भीति मला वाटते. म्हणून माझे मांच ते लिहावे म्हणजे त्यांत अवास्तव असे काही येणार नाही.”

मुप्रसिद्ध फ्रेंच लेखक रोमे रोलां याने ‘एका साठ वर्षांच्या वयाला पोचलेल्याची रोजनिशी’ लिहिली. त्यांत त्याने दोन प्रभाचीं उत्तरें दिली आहेत. (१) या लेखात ‘मी’ या शब्दानें ज्याचा उल्लेख येतो तो ‘मी’ म्हणजे व्यक्तिशः मी नव्हे तर ज्या समाजांत मी राहतो तो. (२) ‘मी का लिहितो’ या प्रभाचे त्याने उत्तर असे की “मला लिहित्याशिवाय राहूकतच नाही म्हणून. कागदावर न लिहितां मनावर लिहिले ते तरी एक प्रकारें लिहिलेच की नाही ? कागदावर लिहित्याने विचार स्पष्ट व स्वच्छ होतात. मी स्वतः पुढें चाल करून जाणार आहे. आणि माझ्यासारखे चाल करून पुढे जाणारे असतील त्यांच्याकरितां लिहितो.”

हेनरी नेव्हिन्सन याचे आत्मचरित्र फार मनोरंजक आहे. तें सांसारिक हकिगतीच्या वर्णनामुळे नव्हे, तर डेली मॉनिकल, मॅन्वेस्टर गार्डियन अशा सारख्या वजनदार वर्तमानपत्रांचा अग्रिम कित्येक शतवर्षक संस्थांचा प्रवर्तता वातमीदार या नात्याने त्याने लिहिलेल्या वातमीपत्रांमुळे. त्याने जन्मभर हाच

मिले बघीं धवून राहिले किंवा त्याचा तगादा आग्न असें मला मुळींच आठवत नाही आणि माझा व्यवहार जसें सर्व अगदीं रोखांचाच होत होता असें नाही तरी मीले देऊन चुकनी बसून घेण्याचा तगादा उलट माझाच त्याच्यामागे असे. घरामाहेर माझा आर्थिक व्यवहाराचा संग्रह वेसरी ऑफिस आणि एरान्दादुमरी बँक यादींच बावयाचा. पैकीं व्याविशीं व्यवहार नेह काढूनच होई. आणि वेसरी कचेरी तद्दि पगाराहून काही वेगळे दिले घेतले तर तेथे रोजमेळावे लिहीणें अमन्यामुळे त्या सत्रधानेह मला स्वतःचे टिपण ठेवणे अवश्य वाटत नसे. मला येउन जाऊन घरे बांधणे, दुकाने करणे, यांचाच काम तो नाद असे. पण या बाबतीतहि विभाग ठेऊन बागण्याची माझी मजबूत अमन्यामुळे मिळ येईल तेच खरे धरून देऊन टाकण्याचे अशी माझी पद्धत होती. यामुळे माझा थोडासा तोंग होणें स्वाभाविक होतें कारण विल बारीक नजरेने तपासले आणि पडताळा पाहिला तर त्यात निपणारी एरान्दादी शुद्ध वज्रान्दुराणेधा आपल्याच पायद्याची निपावयाची हें उघड आहे परंतु तसें करण्यास लागणारा वेळ, दमदावपणा, किंवा व्यवहारज्ञानाहि माझ्या आर्त नव्हतें बाजवीहून जास्ती खर्च करण्याची प्रत्येकाची एरान्दादी बाब असतेच. निगम्यसनाचें स्वरूप नमले तरी मिनिष्टिरी राखाचें किंवा उघडेपणाचें स्वरूप असतें माझी ही बाब घरे बांधण्याच्या टांमेपुर्ती होती आणि एरान्दा वेळीं गृहप्रपंचाच्या बाबतीत बाजवीहून अधिक खर्च लागू असे जर मी वेढा घरीं म्हणालों, तर आपल्या बचावावरिता म्हणून मजकूरून गवडीकाम सुतारकाम यावर होणाऱ्या उघडेपणाची आठवण मला घटने देण्यात येई म्हणजे मग मिटामफीट झाली असे मानून मी स्वस्थ बसे असो वर दर्शविल्याशिवाय देण्याचेण्याचा इतर व्यवहार पाररा नसल्याने आपल्या हातान दिशेची जमास्वर्च न मिळिता माझा जन्म गेल आणि त्या दोघाचें मला पारमें वाईटहि वाटत नाही !

परंतु मी रोजनिशी लिहिण्याची संवय ठेविली नाही याविषयी मात्र मला अतिशय वाईट वाटतें व पश्चात्ताप होतो. कारण मी तशी ती ठेवली असती तर स्थानिकच काम पण समकालीन परप्रातीय अशा इतिहासाची काही साधनें माझ्या सग्रही राहिलीं असती आणि आज या गतगोष्टी लिहितांना पुष्कळ गोष्टी आठवत नाहीत, कित्येकांचा काळविप्यांस होतो कीं बाय, अशी जी भूति भनाला वाटते ती वाटण्याचें कारण उरलें नव्हे वतमानपत्रे हा सार्वजनिक जीवनाचा एक रोजखडा असतो हे खरें, तथापि

त्यात ज्याना सार्वजनिक रूप मोठ्या प्रमाणावर प्राप्त झाले अशा गोष्टींचाच उल्लेख असावयाचा. मग त्यात माझा स्वतःचा संबंध कितीसा येणार ! आणि ज्यात माझा उल्लेख आला अशादि गोष्टींची, मजकुराची कापणे मी फारशी काढून ठेवली नाहींत. पण वर्तमानपत्रात ज्याचा उल्लेख आलेला नाहीं अशा स्मरणात ठेवण्या-सारख्या, व या प्रधात मी नोंद घेतलो आता अशा, कितीतरी मनोरंजक व बोधप्रद हवीं नवी पडलेल्या आहेत. रोजनिशी ठेवण्याच्या आढाव्यामुळे मी त्यांना गुपलें हे खास. इतर कित्येक लोकांप्रमाणे माझी स्मरणशक्तीहि फारशी चांगली नाहीं. माझे मिन कै. दादासाहेब करदीकर वकील यांच्या पन्नास वर्षांच्या स्मरण-बळा अजून शिष्टक आहेत. त्यातली एखादी जुनी बद्दी हातीं घेऊन चाळली असता फार वरमणूक होते. म्हणून "एखादा हुपार अभिस्टट हाताशी घेऊन त्याच्या-बद्दीन या स्मरणबळातल्या मुख्य गोष्टी उतरून काढा म्हणजे जस्टिन मैफारी-सारखा 'अस्मत्समकालीन इतिहास', History of our own times लिहि-णारा कोणी भेटल्यास त्याला त्याचा फार उपयोग होईल," अशी विनवणी मी त्यांना नेहमी करी. पण ते घडून आले नाहीं. मी दादासाहेबासारख्या स्मरणबळा ठेवल्या नाहींत. पण मी स्मरणाने लिहून ठेवणाऱ्या या आत्मवृत्ताचा उपयोग, दादासाहेबाच्या अप्रकाशित स्मरणवृत्तापेक्षा समाजात अधिक होईल असे मान वाटतें खरें !

तात्पर्य रोजनिशी न लिहिण्याचा दोष कोणतीहि सधर न सांगता पदरात घेणें मला प्राप्त आहे. वर्तमानपत्रातील मजकूर लिहिण्याचें पुष्कळसे काम जरी मी तोंडानें सांगून लेखकाबद्दीन लिहवून भागवित असें तरी माझे बहुतेक शेलकें वाङ्मय मी आपल्या हातानेंच लिहिलें आहे. शिवाय मी आपल्या हातानें करी असा पत्र-व्यवहारहि बराच असे. हें लक्षात घेता रोजनिशीचीं एकदोन पाने लिहून ठेवणें हे मजकडून सहज व्हावें. परंतु नेमका तेवढ्याच कामाचा मला कटाळा वाटे. ही थूक हातून पडली खरी. त्याचें आता बार्डट वाटून काय उपयोग ! युरोप, अमेरिकेकडे पाहिले तर असे दिसून येते कीं तिकडील लोकाना रोजनिशी लिहिणें हें जणूकय सार्वजनिक कर्तव्याप्रमाणेच एक कर्तव्य वाटते. अशा रोजनिशाच्या आधारावर ते आत्मचरिते लिहितात. पण तीं न लिहिताच ते निवर्तले तरी त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या रोजनिशा आपल्या गेल्या, आणि त्यांना स्वतःसंपादित अशा प्रधाचे स्वरूप आलें हे आपण पाहतों. ही गोष्ट त्यांच्या ह्मणून पार घटण्याचे खरे कारण

अस आहे की 'ओम्हा' लोकांपेक्षा इतिहासज्ञानाची गोष्टी त्यांना अधिक वाटते. यामुळे रणांगणावर लढणारा सेनापति, राजकारणाच्या वास्तव्याना विंचा चट्टन जैत पडणारा पुढारी, हा देखील जर आपण रोजनिशी लिहितो, 'तर पात्राच्या वेळी एकाग्र होऊन काम करणारे, म्हणजे रोज फुरसतीचा दराच वेळ मिळणारे कलावतहि रोजनिशी लिहीत असतील तर त्यात काय नवल ! पत्रव्यवहाराचाहि निकडीत लोकांचा असाच परिपाठ आहे. म्हणजे ती लिहिण्याचा व पोराकडून आणेली सभाजन ठेवण्याचा स्मरणीय अशा अनेक व्यक्तींच्या रोजनिशा विंचा पत्रव्यवहार यांना प्रयत्नेहि स्वरूप येते आणि ते प्रथ विश्वमनीय इतिहासाच्या सती दाखल होतस मी स्वतः कोही बाही पत्रव्यवहारमात्र सभाजून ठेवू शकलो

आमच्या हकडे प्रो विजयवर, डॉक्टर मुजे, अशा विन्येक वृहत्तयाच्या रोजनिशा जतून विंचा चौकिल गेल्या आणि त्यामुळे त्याचा दुरुपयोग शाग, हे एक कारण, सार्वजनिक लोकांनी रोजनिशा लिहिण्याविषय सांगण्यात येते परंतु त्यात पारस अर्थ नाही. त्याचा थोडावृत्त दुरुपयोग झाला असेल निदान स्वार्थे याच्या रोजनिशाचा तरी तसा झाला नाही हे निश्चित आहे परंतु एवढीच या आक्षेपात पारस सध्या नाही तो मनुष्य रोजनिशी लिहावयाला बगती त्याच्या डोळ्यांपुढे, ती एखादे वेळी अनिष्ट मागसाच्या हाती जाण्याचा संभव असतोच नसतो असे कम म्हणारे ! ही सामान्य व्यवहार-ज्ञानाचीच गोष्ट आहे आणि ज्वाला हा संभव बळगो त्याला रोजनिशीत काय लिहावे, न लिहावे, व लिहिले त कसे लिहावे, कसे न लिहावे, याचेहि ज्ञान, सारतम्य गसतच धमने घेऊन खाऊन्याला हरकत नाही

पण या आक्षेपाच्या या निराकरणातूनच दुसरा एक आक्षेप निघण्यागारम्या आहे तो असा की, रोजनिशात कोणी जे असं सभाजन लिहिले ते वितपत विश्वमनीय आणि इतिहासाच्या कार्यास उपयोगी मानावे ? पण याला माझे उत्तर हे की, हा आक्षेप रोजनिशांना एकपट लागेल तर आत्मचरित्रांना दुपट लागेल ! आणि आत्मचरित्रे ही सर्वस्वी अविश्वमनीय ठरतील तेव्हा मग या आक्षेपाचा निवार करवा लागेल, तोपर्यंत नाही

रोजनिशींना मी रोजमेळ्याच्या कीर्तित्वी किमंत महज देईन अशा बांदीत बुका किंचा स्वार्थे लिहिणे कांढे होतच नसेल असे म्हणत येणार

नाहीं हे खरे. परंतु तीं मोष्ट वचित घडते. निदान व्यक्तीच्या विशेष गुण-
दोषाच्या हकीकती समजल्या तरी निरपेक्ष, निस्वार्थी, अशा हकीकती पुष्कळच
असणार. तारीखवार लिहिलेल्या नोंदी व टिपणे यांचे इतिहासदृष्ट्या महत्त्व
सुर्वेच नाकळूळ करता येणार नाही जो मनुष्य रोजनिशी दुसऱ्याला फसविण्या
च्या दृष्टीने लिहील तो आत्मचरित्र-प्रकाश तसे काय कमी लिहील ! आणि ज्या
सकलित इतिहासाला आपण दोळे मिटून निधसनीयतेचे प्रदान करतो तो तर, तिस
ऱ्याने चवथ्यावरून हकीकती मिळवून जुगलून लिहिलेला, म्हणून आत्मचरित्रापेक्षा
कमी महत्त्वाचा ठरतो सातपर्यंत, सकलित इतिहासापेक्षा आत्मचरित्राचे प्रथम आणि
त्याहिपेक्षा नियमित वेळी लिहिलेल्या रोजनिशा यांना सर्वोत्तम पद्धत्याप्रतीचे
इतिहाससाधन हे पद सहजच प्राप्त होते असे मला वाटतं

लो टिळक याचे चरित्र तीन राज्यात मिळून मी लिहिले त्यावेळी पल
व्यवहार आणि रोजनिशा याच्या अभावामुळे होणाऱ्या हानीची जाणीव मला
चांगलीच कळून आली स्वतः टिळकांनी रोजनिशी का ठेवली तसेल याच्या
विवेचनात मी जात नाही परंतु त्याचा व माझा निश्चय सदायस सुमारे २१ वर्षे
आला त्या अवधीत मी स्वतः चरी ती ठेवली असती तरी ते चरित्र लिहिण्याला
तेथ्या उपयोग मला शितीतरी झाला असता असे पदोपरी वाटते टिळकांचे बहु
तेक जीवन सार्वजनिक स्वरूपाच होते तरी 'किसरी-मराठा' पत्रात त्या जीवनापैकी
एक पातारा गोष्टींचाहि उल्लेख झालेला नाही !

याचें कारण उघड आहे त्या दोन पत्रात उल्लेख झाला तो मुख्यतः राज
कीय स्वरूपाच्या विषयांवरील त्याच्या मतांचा आणि फार तर त्यांनी केलेल्या
उघड चळवळीतील सभा समेलने यांचा पण या सर्वोच्या मागे वर्तमानपत्रात
कलिपित परंतु एखाद्या चरित्र प्रकाश लिहिण्याला योग्य असे शिती तरी प्रसंग
पडले असतील याची कल्पना कोणत्याहि करता येईल या गोष्टी म्हणजे खाजगी
उद्योग, व्यक्ती-व्यक्तीच्या गाळी भेटी, सभापणे, सुख-दुःखाचे प्रसंग, हास्य विनो-
दाचे प्रसंग—म्हणजे एकदरीने उघड सार्वजनिक जीवनाच्या पोषाख पेहरावाला
वातून अस्तरासारख्या चिरटलेल्या पण काहेर दिल्ल न येणाऱ्या गोष्टी आणि
व्यक्तिजीवनाचें स्वरूप अशाच गोष्टीत असते हे कोणत्याहि चरित्र प्रकाशक
किंवा आत्मचरित्रप्रकाशक दिसून येते.

तात्पर्य अशा प्रकारचे महत्त्व ह्या रोजनिशीयज्ञा टिपणाचे मला वाटते. त्याच्या सहाय्याशिवाय गतगोटीचा हा ग्रंथ मला लिहिता राहत आहे म्हणून तो जितका भरदार व मनोरंजक व्हावा नितका तो वदाविन होणार नाही. तथापि आहेत त्या साधनात साधेल ते कार्य करावे हा माझा स्वभाव. त्याप्रमाणे हें गत-गोटीरूप आत्मचरित्राचें काम करावयाचे योजिलें आहे.

असो, शेवटी इतकेच सांगायलाचे उरलें कीं आन मी अत्यंत समाधाना-च्या मन स्थितीत आहे. मन शांत आहे—हात जोडले आहेत—‘हाके’ची वाट पाहत आहे !

कोकण्याची 'विलायत'

(१) भाक्षे कोकणप्रेम

आम्ही केळकर मंडळी आश्वलायन शास्त्रीय शांडिल्य गोत्री कोकणस्थ चित्पावन धाम्महण त्यांची माहिती देनासो वर्षांपलीकडची मिळत नाही बरमे, जापते, गोखले इत्यादि घराण्याप्रमाणे या घराण्याचा इतिहास लिहिण्याचे कामच कोणी अगावर घेईल तर कदाचिन् याहून अधिक माहिती मिळण्याचा संभव आहे पण देशावरील अनेक देशस्थ घराण्यांची माहिती कागदपत्रावरून साधारं मिळू शकते, तरी कोकणस्थ घराण्यांची मिळणे सोपे नाही कारण कोकणात वतनदारी खानदानी कधीच नव्हती त्या लोकांचा संरक्षण राजकारण किंवा राज्यसारभार यात स्वतःच्या हातकापर्यंत आण नाही देशावरच्या लोकांनी राज्य केले, निदान पाहिली तरी पण पेशव्यापर्यंत कोकणच्या लोकांनी 'राज्ये' प्रत्यक्ष डोक्यांनी पाहिलीही नाहीत जुनी हिंदू राज्य व मुसलमान बादशहस्ती यांना कारण हे एखाद्या परक्याप्रमाणे किंवा बाह्यदाप्रमाणच वाटे परक्यात भाजापाता विचावयाचा, पण तेथे पाणच पडावयाची काटेकुपणाच्या बदस्तामुळे लोकांचा संचार परक्यात फार कमी पडतोच पण स्वतः मारुकाचाहि तसाच तेवला फारसार प्राय राज्या माणसाकडे स्वतंत्रपणे असावयाचा त्याप्रमाणे सत्तावर्तीकडच्या समुद्र काठच्या या चिंचोळ्या बरीत देशावरच्या कोणत्याहि 'खाशानी' कधी राज्ये केली नाहीत, राजधान्या वसविल्या नाहीत, किंवा ऐपआरामाकरिता धर्मीच्यात घरे बगळे बांधतात त्याप्रमाणे केव्हा तरी का होईना पण हौसेन राहण्याकरिता चाडे महागडे बांधले नाहीत तर फक्त समाधीतदाराकडून वसूल व अमल केला !

पूर्वेकडच तोंड वाटेत प्रचंड पधत उभा म्हणून बंद पश्चिमेकडच तोंड खुले, अगदी अफाट खुले, परंतु दर्यावर गुशाफरी व वाढतुक कठिण म्हणून तेंढी बंदूच ! तात्पर्य—अशा रीतीन दोन्ही ताड बंद असणाऱ्या तीस चाळीस मैल रुदाच्या पटीन जाणून राहिलेल्या, व केवळ शेतकीचा व्यवसाय करणाऱ्या काकणातील लोकांत कोणते गुणदोष कसे उत्पन्न झाले असतील याची कल्पना कोणासहि करता येते पण मानसिर किंवा स्वभावगत गुणदोष कोणतेहि असले

नसते तरी इतरी मोष्ट गरी की, पूर्वी देशातील लोकाना काँगणचे लोंक रावरीय दृष्ट्या शुद्ध व हलक्या दवाचे वागून प्रारम्भी प्रारम्भी तर ते या लोकाना पचीलाहि घेन नात हा कडक सामाजिक बहिष्कार ताता उरलेला नाही. तथापि, काँगणस्थाना स्वतःची वनन उगवने नाहीं, म्हणून त्यांना खानदानी नाहीं असे कष्टे देशस्थ लोक अजनाडे मानतात. देशस्थ काँगणस्यामधीत मित्र विवाहांना देशस्थाची एक हरकत मनातून असते ती अशी की, “या विवाहामुळे हे उपरे लोक आमच्या वतनाचे वर्गाचे अभिमान होतात” असे पुढे पुढे काँगण प्राताच महब देशवाच्या राज्यकर्त्यांना वाटू लागले, रागादीच्या घात्रमाध्यावर किडे बापले जाऊन त्यावर कायमची वस्ती जागी ठाणीं उरली, काँगणच्या व देशच्या लोकांमधले दृष्ट्यवस्था वाढले, काँगणचे लोंक पात्र घटून घर पाऊ लागले, निर्यात करू लागले सामानां करू लागले, व अशा रीताने त्यांचा राज्यकरभारात प्रवेश होऊ लागला. याहि पुढे काँगणपटीतील शारमाराचा कारभार वाढला. यामुळे प्रथम शिवाजीमहाराजांच्या वेळी व पुढे इमनाच्या कारणांनी काँगणाला महब प्राप्त झाले—त्याउपेर काँगणच्या लोकांनाहि व त्या महबाची परमावधा पयाइमुळे गान्धी इमनानी काँगणस्थाना आपले शत्रु मानल्याकारणाने, त्या महबाची ईश्वर भजन गेली, व त्यांच्या राजराय महत्वाला एक प्रकारचे कायमचे सर्जिकीय मिशन रहिले !

पण मग काँगणारहूत मनातून येम वाटत—त मी काँगणस्थ म्हणून नव्ह तर काँगणतील हवा पाणी देणवे स्थिरचना, कससमृद्धि व शानत्या यांच्यामुळे देशस्थकुळाने जमगे जमना तरी या मुद्दाम काँगणात जाऊन घर वेळे असेल शम घात उरत, मी काँगणस्थ जन्मले, व माझे गाव, घर, शेत, जमान काँगणाला आहे, तरीहि माझ्या नियम व्यवसायामुळे मला काँगणाला जाऊन मनानेग भरपूर राहता जाले नाहीं. या चन्मान असून राहिलेल्या मनोरथाची याद वेळी तर, काँगणाला जाऊन मनाजोगे घराण्या व आगर भिळवत त्यांत सुमान घाला करण ” याचा मी एक महलाच स्थान त्या यादीला देउन, असे मग १९३५ पर्यंत म्हणतो वाच असत.

पण दुसऱ्या तहाने या नाकने कर्तातरी पुण्याततमा पुण्यात प्रथम फामून भगवून पतल्या पुण्यास स्वतःच्या मातकीच घर घेऊन त्यांत राहण्याला गेल्या

बरोबर पहिली गोष्ट मी ही केलेली की अंगणांत नारळी-पोफळीचीं शाळे लावली, व एखादा ओला नारळ किंवा पोफळ्याचा घेस काढून सोदून राहणारे कोंकणांतच आहे अशी कल्पना करून मी धन्यता मानी.

देशावर राहून असतां कोंकणांत असल्याचा भ्रम उत्पन्न करण्याचा हा सोद एक वेळ इतका साधला होता की, त्याची कसुतीं एका परक्या गृहस्थाच्या तोंडून मिळाली. त्याचा प्रकार असा. पुतणीच्या नव्याकरितां अंगणांत मांडव घातला होता, आंत बाहेर अंगणें स्वच्छ स्वच्छ सारवलीं होती. उन्हाळ्याचें दिवस असल्यामुळे पिंपळाच्या झाडांना हिरवीं गार शाळवीं फुटलीं होती. आसपास केलेल्या मुळांतून पाणी वाहत होते. पोफळीच्या झाडांना नव्या पोर्द फुटून त्यांतील मोहोरपाया नानूक वास सकाळच्या थंड वाऱ्याबरोबर येत होता. आम्ही घराची मंडळां उघडल्या अंगणें स्वच्छ अंगणांत जमिनीवर बसलो होतो. अशा वेळी एक स्नेही (मेसलिंगवाळी ज्योनिपी) गैदावयास आले. गप्पा गोष्टी मुरू दाल्या व कोही निमित्ताने कोंकणचें नांव निघालें. तेव्हा ते म्हणाले “येथे तरी कोंकण होण्याला फाय कमी आहे ! बाकी सर्व देखावा आहेच. फक्त आतां केलेल्या पानावरून फणसाचे गरे वाढून आले की शाळेंच कोंकण !” हे ते बोलले ते फेपळ देताळ्याचें दर्शन पुरे करण्याच्या हेतूने. पण त्या वेळीं असा प्रत्यक्ष चमत्कार घडला की, त्या गृहस्थाच्या तोंडचे हे शब्द बोलून पुरे होतात न होतात तीं घरातून बायकांनीं खरोखर केलेल्याच पानावर गरे काढून आणून आमच्या पुढे धाण्याकरितां ठेवले ! याचे कारण असें होते की, आमचे धंधु आप्पासादेव यांना शास्त्रदेशांत फणस कधींच खावयास मिळत नसे, यामुळे उन्हाळ्यात कधी ते पुण्यास आले म्हणजे आम्ही त्यांच्याकरितां मुद्दाम मंडईतून मिळतील तसे फणस आणतो. नमाम्प त्या दिवशी सकाळीं आणला होता, व तो चाकला पिळलेला असल्यामुळे साण्याकरितां नुकतांच फोडण्यात येऊन, आम्ही गप्पा मारतां रिक्ताने बसलेले पाहून घरातून आदंनं हे गरे पानावरून पाडविले होते. तिज काय माहीत की बाहेर कोणी गृहस्थ आला तो हेच बोलतो आहे ! मी आगुण्यांत अनेक ‘पताकास्थाने’ घडलेली पाहिलीं, त्यातलें हे एक सुस्मरणीय असें वाटते. एकट्यातोंडातून राहज आलेला शब्द व त्याप्रमाणें त्याचक्षणीं परक्याच्या ह्मणून घडणारी स्वतंत्र कृति, याचा नाट्यशास्त्रांत पताकास्थान म्हणतात. ते एक मला कोंकणासंदर्भांत आठवतें म्हणून नमूद

बेले आहे. तात्पर्य कोंकणाविषयी मला मनातून मोठे प्रेम असे पण ते केव्हांहि आमशिच्या पलीकडे पारसें गेले नाही, म्हणजे प्रत्यक्ष अनुभूतीत उतरले नाही !

(२) केळकर घराण्याची कुळकथा

अगो, केळकर घराण्याचीच काय पण कोणत्याहि कोरूनस्थ घराण्याची कुळकथा दोनशें वर्षांच्या पूर्वीची मिळणे वठीण हें वर सांगितलेंच आहे. पण कित्येक वेळा मी थोडा विनोद करित असतो व 'शोकानें' तो साधून गेल्यास सरळ होतो ! कुळकथेच्या गोष्टी निघाल्या असतां मी ओठ दाबून हसें येऊ न देना म्हणतो—“ शिवाजीमहाराजांच्या वेळीं आमच्या कुळातला एक पूर्वज कोंकणात होता.” हें ऐकणारास शिवाजीच्या नांवामुळे प्रथम दर्शनीं असा भास होतो कीं, केळकर घराणें ऐतिहासिक आहे. पण अशा रीतीनें ऐतिहासिक नाहीं असें घराणें तरी कोणतें असणार ! आणि शिवाजी महाराजांच्या वेळींथसे काय, पण श्रीराम व श्रीकृष्ण हे पुरुष ऐतिहासिक असले तर त्याच्याहि वेळीं मासे कोणी पूर्वज कोठे तरी असणारच. त्यांना त्या वेळीं केळकर हें नाव नसेल, ते दक्षिणेंत नग्न उत्तरेकडे किंवा फदावित (मडलिबांच्या उपपत्तीप्रमाणें) इजिप्त किंवा दक्षिण आफ्रिकेंतहि असतील, पण राम व कृष्ण यांशीं ते समकालीन असणारच ! अर्थात् हा विनोद झाला पण कोरूनस्थापेसां देशस्थ लोकांत कुळकथेचा वृत्तांत अधिक प्राचीन काळपर्यंत मिळतो ही गोष्ट खरी. आमच्या केळकर घराण्यासंबंधानें तीन पिढ्यापूर्वीची माहिती मिळणे वठीण असें मला वाटत होतें परंतु पांच सहा वर्षांपूर्वी आमच्या जुलत भावानें कोंकणाच्या घरच्या माझ्यांत सांपडलेले कागद मला आणून दिले ते वाचून पाहता या वृत्तान्ताची मजल पांच सात पिढ्यापर्यंत स्थूलपथें जाऊ शकते

केळकर घराण्याचें मूळ गाव डोकमळे असा पत्ता लागतो. तेथून इतर शाखा कोठें कोठें गेल्या माहीत नाही. पण आमची शाखा मात्र वानिवडे येथें आली हें निश्चय आहे. या गाव देवगडच्या बंदरापासून पूर्वेक सुमारे तीन राडेतीन कोस म्हणतां दालें. पायस्ता जामसडे, कालवी, टेंबवली या गावांवरून जातो. पण त्यांत मी ताडुकीचा रस्ता खाहीचा. देवगडचें बंदर त्रिच्यामुळें नलें आहे तीच ही रस्त. अनेक वळणें केळकर वानिवडे गावापर्यंत गेल्यावर

तिचे दोन काटे होतात उत्तरेकडचा फाटा सहान अगून तो वामच्या गांवापली कडे अपच्या दोन मैलांचे आत डोंगरांनी मिडतो व थांबतो दक्षिण अगचा फाटा मात्र सुमारे आठ मैलांपर्यंत आत जातो या मोठ्या फाट्याने लहान होण्या केव्हाही वरपर्यंत जातात भाकड्या फाट्याने भरतीच्याच वेळी व त्याहि फक्त होण्याच जाऊ शकतात या दोन फाट्यांच्या बरोबर दुवेळण्यात डोंगराच्या उतारा वर वानिवडे हे गाव पसलेले आहे गावाला सपाट जमीन अशी मुळीच नाही यामुळे नारळी-पोफळीची 'आंगरे' नाहीत फक्त आंब्या-फणसाची झाडे आहेत गावात गोळा पाण्याच्या विहिरी काढलेल्या नाहीत यामुळे ठराविक पाळीने, मिळेल त्या पाटाच्या पाण्यावर गुजारा करावा लागतो गावांत पूर्वी पाच पन्नास घरे होती पण आता गाव अगदी मोडकळीस आला आहे

गावची रचना सामान्यतः अशी आहे खाली खाडीला लागून बांध बांधून तयार केलेली भातशेतीची राती जमीन यानंतर विनयारी अशी भातशेतीची पट्टी त्यावर गावठाणातील घर व सहान लहान परळी त्यावर आवे फणसाची खासगी मालकीची हाड, जळणाजुळणाच्या लागी असणारा हाडझाडोरा व धरकस जमिनीची दळी त्यावर ज्याचा माथा पाण्याने बाहून गेलेला आहे असा डोंगर-काठ, व तो चढून मैलावर कातळ्याचे पट्टार गावची सीमा या पटारावर बरीच लांब गेलेली आहे व ग्रामदेवताची मुख्य देवळे याच पटारावर आहेत हा गाव या पटारापलीकडून आलेल्या लोकांनी बसविला मूळ तो साडीकडून न बरा विता डोंगराकडून खाली खाली बसवात आणला सर्वांत पुन्या वस्तीचे अवशेष वरच्या धातूकडेच सापडतात

गावची रचना अशी असल्यामुळे खाली खाडीसमूह थेट घर डोंगरमाथ्या पर्यंत चिंचोळ्या व लावट जमिनीच्या पट्या एकाच मालकीच्या आढळतात याचे कारण असे की, मध्यतरी कोठे एकाच ठिकाणी मातकीची सर्व जमीन असल्यास कुठुवाचा स्वबलवी सत्तार चालणें शक्य नव्हत. नुसती सारटण खजणी जमीनच बराली तर तीत घर बांधता येत नाही नुसत्या भातशेतीत घर बांधता आले तरी ती जमीन घर बांधून जमिनिने फायद्याचे नसतें शिवाय भात जमिनीच्या मशागतीला कवळ पाला पाचोळा लागतो तो डोंगरी जमिनीतच मिळावयाचा नुसत्या गावठाणची जमीन असती तर तीत घर बांधण्याची सोय

राती, पण जोटीला येतजमीन नाही तर म्यां काय ? त्याच्याहि वरची जमीन नुसती घेतली तर नॉन घर बांधता येत नाही पाणी नाही व शेती तर नाहीच नाही अशा रीतीने या चांगपचहि प्रभासची थोडथोडरी तरी जमीन प्रत्येक कुटुंबाला आरयव असेल. पहिल्या घमाढतीत जमीन वाटून घेतली तेव्हा ती मोठ्या प्रमाणावर असणार, पण पुढे दर विदर्भा वाटण्या झाल्याम जमिनीची लागी खाडी-फगून वर हापरमाध्यासयत तीच, परंतु काढपी हद्दी मात्र प्रथम निमी नंतर चौचांड अशा क्रमाने होत जाऊन अमेर प्रत्येक नशिमेच्या वाट्याला जमीन मिती थोडी उरली असेल ह महज रशान येण्यासारखे आहे

मला कुठ्ठयेचा जो कागद मिळाला आहे तो गुंफा भाऊपदकीच्या भाडणा-तील निवाडा, पयामाफंत केलेला, असा आहे तक्षिमाचा वाद होता तो अधिकाऱ्याकडे जाऊन त्यांनी पय नेमले द्यालीं करीणें लिहून घेतले, साक्षीपुरावे कागदपत्र पाहिले, व वादीची तक्रार खरी नाही असा निष्काट दिला या वादाने बहुधा सगळ्या गावच्या जवान्या झाल्या असे दिसते त्यात केवळ पराण्यातील विपमान (शक्य १७०९ सन समान समानीन मया व अलफ) सर्व पुरपाच्या जवान्या घेतल्याच, पण इतर अनेक गावकरी वतनदार यांच्याहि जवान्या झाल्या आहेत

या माफीदाराची वय कागदातून दिली आहेत, तीं सर्व रयें म्हणजे नकी आहेत किंवा अदात्री व उगीच फुगविनेली आहेत हें सांगणे बठीण. कारण मुद्दा वट्टिवादीचा होता, व जो कोणी वट्टिवादीचा पुतळा तितका जुना सांगेल तितका अधिक प्राय अशा समजुतीने काही अतिशयोक्ति होण्याचा समव पण सर्वांनीच खोटे मागिले असेल असा तरी कस म्हणावे ? निदान काही मूट घालून, वाद करून दाकी वय रयें भरले तरी कोणी ७० च्या पुढे, कोणी ८० च्या पुढे व एक दोन ९० च्या पुढे अशा वयाचे लोक पंचामनीपुढे आलेले दिसतात. एकाच लहानशा गावात इतक्या मोठ्या वयाचीं माणसें जर खरीच असलीं, तर कोंकणच्या भोगान त्या वेळीं आरोग्य कशा प्रकारचें नादत होतें याची कल्पना करिता येईल. माफीदारांनी सांगितलेल्या हकीकतीत पुढच्या पुढच्या वट्टिवादीगंधानें व भोग-वट्यासंधाने परक पडलेले दिसतात परंतु दतवघेनें पाळत आलेली मूळ पुढ पाची म्हणजे वानिज्याय झालेल्या पहिल्या वसाहतीची त्यांनी सांगितलेली हकीकत बहुधा एकच आहे

या हकीमतीरून असे दिसते की, आमच्या वेळवर सायेचा मूळ पुरुष वाळभट हा होयमज्यातून वानिवज्यात आला. येथे गूळचे रदिवारी घाडीधुरी मिरांगी या उपनावाचे पूर्वी राहता छेने बाळभट आला तो प्रथम सध्यावर (डोंगराच्या माथ्यावरील माळावर) देवीच्या देवळाजवळ राहिला. बाळभटाच्या अशी कोणत्या तरी प्रकारची आकर्षक शक्ति होती. कारण घाडी हे म्हणू लागले, "बाळभट, आना वानिवज्यासच कायमचे रहाना" ! पण रहायें कोठें व कोणाच्या आभारावर ? व प्रति कोणती स्वीकाराची ? याची पचाईत पडली. तेव्हा घाडी यानी त्याला गांयामध्ये महाजनरीचे घतन देतो म्हणून सांगितले व घर बाधण्यास जागा- हि दिशी पण या गावां पाण्याची पचाईत होती म्हणून बाळभट यानें मुमोर एक मैलावर ओझाला पाट फोडून वानिवज्यास आणला. (घाडी मिरांगी यानीं असाच एक पाट बाधून आणला आहे) पण थोड्या खर्चात व थोड्या मेहनतीने पाट बाधून आणता येणाजोगा असल्यामुळे तो बाधून आणून स्वतः राहिले असे बाळभटास पाटले व त्याप्रमाणे त्याने केलेहि हा पाट धजून वाहतो. घाडी मिरांगी यानी काही शेताजमिनां हि बाळभटाला जपतब्ध करून दिल्या, आणि बाळभट व त्याचे मुलगे यानी काही नवीन शेतेहि पाडली. उपरिनिर्दिष्ट करिण्याच्या कागदपनातून 'मुळवस' 'बरी' 'हुक्म' 'हेद भाटले' 'भरड' इत्यादि आमच्या नव्या जुन्या शेताची नावे आढळतात तीच अजून चालत आली आहेत यातील बाह्य आमच्या खाजणी शेताची नावे आहेत.

'खाजण' म्हणजे दगडी किंवा चिरालमार्तीचा दाध घालून खाडीच्या वडेल भात पिकविण्यासारखी केलेली जमीन. अशा जमिनीत तेवरी या नावाचे घुरटे झाड वाढते व त्याचे रान बनत म्हणून खाजण जमीन तयार करतायाची तर प्रथम ऋदी झाडे तोडावी लागतात. बाळभट व त्याचे मुलगे यानी किंवा त्याच्या पुढील पिढीने खाडीच्या वडेल असलेले हे तेवरीचे रान तोडून जमीन मोठ्ठी केेली, व नंतर दाध बाधून शेतां केली. ही खाजणी शेती वगळी तर गोड्या पाण्याची अशी शेती वेळकराची फारच थोडी असली. खाजणे तयार करणें हें काम मोठ्या कष्टाचे व खर्चाचे, परंतु ते या जेजानी केले म्हणूनच पुढील पिढ्याचा तेथे निर्वाह झाला. खाजण जमिनीतील तेवरी नावाच्या झाडावरून कुळकवेसवधी एका गोठ मुचली, ती अशी की, वानिवज्यात वेळकर याना या नायगियाल, फद्वल, व हिलेलेवर जरी, व्याणरी, येर, नाते चालतात, पैकीं,

महाजनकी हा गांधीच्या कारभारापैकी एक कारभार मिया मानाची जागा यावरून महाजन हे नांव सहज समजतं. महाजनरीचा मान व महाजन हे आदनाचे पुढील गांधी आदराने, पण निरंतर या नावाची उपयोगिता सहसा लागत नाही. वेळे या नावाचे गांधी आहे. पण होयरीची संत सोहून साजण जमिनीची मोठी शेती ज्योती वेष्टी त्या वेळकरांना या दृष्टिविषयक परामर्शारमून तेथरीवर, निरंतर असे नाव ममाने मिळते असावे असाहि सर्व कोणी कोणी करतात. पण निरंतर नावाचे रत्नागिरीकडे गायन अमत्यामुळे वरील दृष्टिविषयक उपपत्तिहि सरी वाटत नाही.

आगे, वाळंभटालाचार मुख्ये होते. त्यांचीं नांविं पणेभट, रिसभट, पटभट, पाणभट, यांपैकी माध्यमा दोन मुळाया वस्त पुढे चालला नाही. पणेभट व पाणभट यांचा पंज चालला. पाणभट याचा मुळगा वानभट, त्याचा वाळंभट, व त्याचा बापूभट, असा चार पिढ्या वानिवडे येथील मूळवगादतीनंतर झाल्या. बापूभट हा वारला तेव्हा त्याची वायको गरी गेली, व हा प्रकार 'वान्होजी आमे याच्या कारकीर्दीत घडला,' असे वरीण्यांत लिहिले आहे. वान्होजी आमे याची कारकीर्द रामाजी महासजाच्या अखेरीस सुरू झाली. अर्थात् सापुर्वा चार पिढ्या म्हणजे मुमारे जे-याऊणस वसे मूळ वाळंभट हा वानिवड्यास येऊन राहिला असे अनुमान निघते म्हणजे तो मुमार मोझ्याच्या जनसाची अखेर किंवा सतगव्या दानसाची सुरुवात हा वाळ असावा. या वरीण्यांत असाहि उल्लेख आढळतो की वेळकर पराण्यांपैकी कुण्याजी शामराज नावाचा गृहस्थ वान्होजी आमे याच्या नोकरीत होता व तो 'हिमावती' म्हणजे वान्होजीचा कृणानुग्धी निचा त्याजकर वजन असलेल्या अगा होता, व त्याचे प्रत्यंतर हेच की त्याने वानिवड्यास येऊन तक्षिमेचा वाद घालून एका माऊवदाम घरातून बाहेर काढून लावले व आत्म ती जागा वळकाविली ! वान्होजी याच्या लक्ष्मणाचे हे आणखी प्रबन्ध आहे शिवाय या वरीण्यांत 'वच्याजी विश्वनाथ मुभेदार' असे एका अधिनाच्याचे नाव आलेले आहे. तसेच 'महादाजी रघुनाथ मुभेदार' असे आणखी एक नाव आलेले आहे. वरीलपैकी कुण्याजी शामराज याचा उल्लेख ऐनिहसिक कागदपत्रांत सापडण्याचा समर्थ दिसतो. आणि वर दिलेल्या दोन मुभेदारांच्या कारकीर्दीची पक्की वेळ वळव्यान कालगणनेचे तणावे अधिक पडे होतील. भारत इतिहास तशोधक मंडळाच्या

शके १८३५ च्या इतिवृत्तामध्ये असे आढळते की, (१) अताजी रघुनाथ केळकर हा अजनवेल येथे शके १५९१ पासून १५९८ (सन १६७६) पर्यंत अधिकारी होता. (२) हरि बळाळ केळकर यांचे सन १८०२ ते सुमारास लहानमै वड केले होते. (३) रामचंद्र महादेव नगरकरातर्फे पाहुरग लक्ष्मण केळकर हा अजनवेल येथे कारभारी होता.

१९३१ सालीं मी कोंकणात जाऊन स्वतःच्या घरीं आठ-दहा दिवस मुकाम केला त्यामुळे कोंकणासंबंधी माणसी काहीं माहिती मला मिळविता आली त्यातील एक दतकथा अशी आहे आम्हा केळकरापूर्वी वानिवळ्यास पैसास नावाचे एक गृहस्थ राहान होते होममज्याहून आमच्या घराण्याचा पूर्वज निघाला तो फिरत फिरत या पैसासाच्या घरीं पाहुणा म्हणून येऊन उतरला. चार दिवस राहिल्यावर त्यानें रूप व चालनलष्क पाहून पैसास याला अशी इच्छा झाली की, आपली मुलगी देऊन या पाहुण्याला घरजावई करून घ्यावं परंतु पाहुण्यानें घरजावई होण्याची कल्पना अपमानास्पद म्हणून नाकारली व आगळी कोठें तरी जावे म्हणून निघाला पण नम्रधर्मसंयोगाने गावच्या शिवेवर त्याला फुरसे चाबलें. तेव्हा तो परत येऊन देवीच्या देवळात पडला. सुदैवानें त्याच्या भंगातील विप उतरलें. तेव्हा गावाच्या शिवेवर फुरसे चावणें हा गाव सोडून जाण्याला ईश्वरी प्रतिबंध व विप उतरणें ही गावात राहण्याची ईश्वरी सूचना, अशी त्याची भावना झाली, व पूर्वी नाकारलेली गोष्ट त्याने आता आपण होऊन पैसास यांना सांगून बड्डल वेळीं त्याप्रमाणें पैसासांनीं आपली मुलगी त्याला देऊन घरजावई केला आणि आपली सर्व वतनवाडी त्याच्या स्वार्थीन केली. अशा रीतीने हा मूढपुरुष वानिवळ्याचा रहिवासी आणि नतनदार झाला मात्र पैसास घराण्याचे पुढें काय झालें हे ही दतकथा सांगत नाही कल्पना अशी करता येते की पैसास नावाचा हा एकच गृहस्थ व त्यालाहि एकच मुलगी असेल तर वतनदारीचा एकावृत्त बड्डल व दुसरा त्याच्या जागीं झजला असे घडले असेल. केळकर घराण्यातील तक्षिमाच्या बद्राच्या जुन्या कागदपत्राचा उल्लेख मी कर केला आहे त्यात या दतकथेतील हकीकत नाही. कसेंहि असो, तूर्त घराण्याच्या मूळ पुरुषासंबंधी पाहून अधिक माहिती मिळत नाही एवढें खरें.

सागू लागला तेव्हा इतक्या माणसांचा आज पुनर्जन्म झाला अगें वाटलें व हीं सर्व माणसां तिहून दृष्टीस पडेपर्यंत अगाचा धरबाप गेल्या नाहीं. गाडीच्या या भागात अराले अपघात एकाद्रे वेळीं होतातहि. पण चापरस्प्राङ्गील गाडी वाऱ्यापावून सुरक्षित व तिचें पात्रहि लहान. यामुळे बरोबर गाडी किंवा गाभीन न घेतांहि एकट्यानें होडी काढून जावं व डेबन बॉम्बजान धमताना होडी बऱ्हीन घेताकडे जाण्याचा जो आनंद तो येथें भोगावा अशी ही छोऱ्या गाडीची जागा आहे.

(४) यानियड्याची कांहीं माहिती

गावी आठ दिवस मुसाम पडल्यामुळे त्यामधीं घोडीशी तपशीलवार माहिती मिळविता आनीती अशी गावची एकर जमीन २३२० एकर आहे. पैकीं १२०० एकर त्रिनदस्ती व ११०० एकर दस्ती, अशी तिची वाटणी आहे. या ११०० एकरांपैकीं दोनशें एकर जमीन इतकी सुमार आहे कीं तिला एकी दोन आण्याइतकाय मारा आहे. दुसरी ४०० एकर जमीन अविक वरी ती सुमारे ४ आणे दोनमान्याच्या पात्रांतेची आहे. सुमारे १०० एकर जमीन भातशेतीला लायक अशी आहे. १०० एकर जमीन बरकडवजा असून त्यात मधून मधून बडधान्य पिकतें. घरमाट पोटा-खरावा अशा प्रकारची जमीन सुमारे १०० एकर आहे. भातशेतीच्या १०० एकरांत खाजणाच्याहि जमिनीचा समावेश होतो गावच्या एकर उत्पन्नाचा हिशेब करतां सुमारे ८० ९० खडी भात पिकते १० खडी नावणी, १० खडी बडदण, १० खडी मिरची अशीं इतर पिकें पिवतात. गावची लोकसाऱ्या अदमासे १००० (गाव व वाऱ्या मिळून) पैकीं अंदाजे २५० माणसें प्रायः मुसहंस रोजगारावर गेलेलीं असतात आणि बाकी सुमारे ७५० माणस गावीं असतात. पण एवढ्यांचाहि चरितार्थ गावच्या धान्यावर होत नाहीं यामुळे जवळ जवळ ५० खडी धान्य वाहेस्त आणावें लागतें, व हे धान्य म्हणजे रगूनच्या हलक्याच्या गिरणींत भरडलेले तांदूळ ! कोकणी दुवान म्हटले म्हणजे त्यात मुख्य माल रगूनच्या हलक्याचे गोण, वरील हकीकत बाबली म्हणजे कोकण ही बाय चीज आहे हे घ्यानात येतें.

आमच्या घराच्या तीन तखिमा मिळून सुमारे ३५ रुपये शेतसाऱ्याची जमीन आहे ह्यां त्यापैकीं घरीं मुलींच कोणती जमीन वेली जात नाहीं. तरसें करण्याला मनुष्यरक्त नाहीं व इतर साधनेहि नाहींत. ह्यां आमच्या जमिनीचा सगळा खंड भरपूर वापल झाला तर सुमारे ६० रुपये नफा व १०० रुपये किंमतीचें धान्य,

इतकेंच उत्तम येईल व यातून शेतसारा व विस्कौळ राचें वजा केला तर तीन तक्षिमाचें मिळून सुमारे १०० रुपये उत्पन्न येईल म्हणजे प्रत्येक तक्षिमेच्या वाढ्याला सुमारे ३०-३५ रुपये आले. पैकीं एका तक्षिमेचा भाळक आमच्या तुलतभाळ दत्तात्रय केशव केळकर हा एकटाच असल्यामुळे, सर्वांत अधिक थीमत तो ! दुसऱ्या तक्षिमेत सदाशिव व शमोदर हे दोघे भाऊ, यामुळे प्रत्येकाला १७ १८ रुपयाचें उत्पन्न येईल तिसऱ्या म्हणजे साऱ्या तक्षिमेत फिस्न तीन शाखा म्हणजे प्रत्येक शाखेच्या वाढण्याला सुमारे १२ रुपये येतील. पैकीं बडील शाखेचे प्रतिनिधि विठ्ठल व शिवरामभाऊ. अर्थात् प्रत्येकाच्या वाढ्याला सुमारे सहा रुपयाचें उत्पन्न ! मधल्या शाखेच्या पुढच्या पिढीचे प्रतिनिधि ती आम्हासाहेब याचे चार मुलगे म्हणजे प्रत्येकाच्या वाढ्याला तीन रुपयाचें उत्पन्न ! आणि सर्वांत लहान शाखा भाद्री, तीत दोन मुलगे यामुळे त्यापैकी प्रत्येकाला सहा सहा रुपये उत्पन्न ! ही उत्पन्नाची वाढणी पाहिली म्हणजे कोंकणाच्या वैभवाची खरी कल्पना येते ! आमच्या तीन तक्षिमाची मिळून घराची जागा सुमारे ५००० स्क्वेअर फूट भरेल. तेव्हां त्या बाजूनेहि वैभव दिगून येणारेच आहे आणि मिजासीची मिळकत म्हणजे पांच चार कणसाची व पाच चार आंब्याची शांत !

आणि जी आमची स्थिति तीच इतराची जे लोक तुरुमुडी देऊन, निर्वाण-पदामर खुने राहिल्याप्रमाणे दिवसभर खपून, परची शेती घरीच करतात त्याचाच काय तो गुजारा असा होतो पण तो गुजारा म्हणजे काय हे मी सोडवार्नी पाहिले म्हणून त्याचें वर्णन न करणेंच बरे अशा या विपद्भावस्थेची कहाणी आमच्या पुढच्या पिढीच्या मुलाच्या कानावर नित्य जात असल्यामुळे त्यांना कोंकणाकडे हुकून पाहण्याची इच्छा होत नाही हे स्वाभाविकच आहे आणि मी जाण्याची इच्छा करतो याचे शक्य तरी खरें मर्म असें आहे कीं तिकडे गेल्यारा चार दिवस घारेपोल्ट होतो, हुवापाणी, देखावा याची मौज वाटते, व सर्वांत मोठें हे फीं सडळ हातानें खर्च करून त्यातल्या त्यात जे सुख तिकडे मिळेल तें मिळविण्याची ऐपत मला आहे म्हणून ! त्या सालीं मी कोंकणात अनेक गावे फिरण्याच्या उद्देशाने घराच राचें करून भाव्याची मोटार काढून, बेंकणातीळ देवीचे दर्शन कुट्टु गाला घडवावे व पूर्वजांचे ठिकाण जन्मात एकदा तरी दाखवावे म्हणून तिला वेळून गेलों पण तोहि कदाचित् थोडा जुलूमच झाला सत्तेची मोटार होती तरी एका-हि मुलाने कोंकणात जाण्याची हस्त दाखविली नाही आजपर्यंत आमच्या घरी एक

चुस्तभाऊ राहकुटुंब, व एर मिथ्या चुस्तता ही राहत यामुळे घरांत जाग तरी होती पण पुढे चुलती वृद्ध साऱ्यामुळे तिला तिचे मुठमे देशावर राहण्यासिता कायमचे घेऊन गेले, व चुलत भावाच्या मुलाची शिष्याची गरमोष म्हणून, (त्याच्या बाप्याची शेतजमीन आमच्या तीन तनिमाच्या दुष्पट निष्पट अमता) ल्यनोई तेथून पिन्हाड हलविल, व वसुन्दापुरला वानिरच्यामधून मधून वेपा घालूनच तो यापुढे काम भागविणार तेव्हा परच्या देवाचे काय करावयाचे हा प्रश्न महजच निघाला तूर्त गावच्याच एका माणसास काही 'देऊंचे' करून देवाच्या डोक्या-वर पाणी घालण्यास वगळ करविले आहे पहावे, प्रत्यक्ष काय घडते ते, परचे देव उचलून आणावयाचे तर येथील देव्हाऱ्यात त्याच्यापुरती जागा आहे. आणि आम्ही सर्वांत वडील शारेचे म्हणून ते उचलून आणणार झाले तर आम्हास कोणी नको म्हणणारा नाही कायचचे देवहि आता मवाळ झालेले अगून देशा तर घडविल्यावरून आम्हास सिता करणार नाहीत ! पण घाटने की देवाच्या निमित्ताने तरी घर दिवसातून एर दोन वेळ उघडले जाईल नाहीतर उदीर घुशी साप याचीच ती जागा होऊन बरेल.

काकणान वसऱ्या वसत्या या कोंकणी गावची स्थिति कशी सुधारेल याचा मी सहज विचार करीत होतो पण विशेष उपाय सुचला नाही गावची स्थिति सुधारणे याचा अर्थ जागच्या जागे उत्पन्न वाप्णे असा बेल तर मग सुत्वाच्या इतर गोष्टींचा विचार पण हे उत्पन्न वाडण्याच्या फारसा समब दिसत नाही रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर देवगड तालुक्याची स्थिति भातशेतीच्या दृष्टीने पुढ्या जिल्ह्यासारखी नाही भातशेतीची जमीनच ऐजजिनमी थोडी कारण एका वाऱला डोंगराळ प्रदेश म्हणून वरकरा जमीनच पुष्कळ आणि दुसऱ्या वाऱूस साऱ्या फार म्हणून सारटण साऱ्जण पुष्कळ या दोन गडानरातून उरेल ती गोडी भातशेतीची जमीन वरकरा जमीन दहा एकर असली तर दर वर्षी ह्यातील फार तर एक दोन एकरच लागवडीस येऊ शकते ती घरीच वणे पड टावावी लागते दरसालची लागवड निरा सपल नाही पण या जमिनीचा एक गुण इतका तरी राखित की ती ठराविक पीऊ देते मग ते थोड का अनेना व कडयान्याचे का असेना ! पण सारटण जमिनीची गोष्ट वेगळी ती भात शेतीग तयार करण्यावरिता आधी खाडीकडील बांध बांधून तिची बदिस्ती केली पाहिजे अर्थात् ती वऱ्याच सचांची गोष्ट असते पण याडून दुसरी दोन

गंडांतरे आहेत. एक दासे की आवसे-पौर्णिमेच्या ओराच्या भरतीने बांध कोठे-
तरी फुटण्याचा संभव असतो; व लहानसे का होईना भगदाड भरतीच्या वेळीं
पडले की पाण्याच्या उंचीसाठीं तितकी जमीन असेल तितकी सगळी अर्धा
दिवसांत खाच्या पाण्याने भरून खाने. आणि मग एक वर्षभर वांघून, पुनः बांध
घट्ट करून, गोंडे पाणी पावसाळभर खेळवून काढून रावे, तेव्हां ती जमीन लाग-
णीला तयार व्हावयाची. वास्तविक बाधावर नेहमी नजर असेल तर आवभोगां-
गेच्या जोरगतीनेहि बांध फुटूं शकणार नाही. बांध फुटण्याचे कारण असे असते
की, चिखलात राहणारे रोखडे वगैरे प्राणी नेहमी बांध पोखरीत असतात व त्यांत
भोकें पाडत असतात. ती नजरेस येतांच तिथें गुळी म्हणजे खाडीतील चिखल
च दगड धाडून बंद केली तर मग त्यांत पाणी शिरत नाही. पण कोणतें लक्ष न
जाऊन बांधून बांध पोखरला गेला म्हणजे पाण्याच्या जोराने ती हासलू शकते.
पाण्याच्या वाहारांत सगळें सरल क्षेत्र कोणा एकाच्याच मालकीनें असले तर
तो बाधावर नेहमी नजर ठेवतो. पण त्यांत वाटण्या होऊन पिया इतर कारणांनी
निरनिराळे मालक झाले म्हणजे "त्यांचे ते भासें भव्हे" असे होऊन ह्यगम होते.
सहकारितेने प्रयत्न होत नाही. यामुळें दोनशें हात बांध यावूत असून तो चारच हात
फुटला तरी सगळी दोनशें हात बांधखालची जमीन खाच्या पाण्याने भरून जाते.

त्या वर्षी ही स्थिति मी प्रत्यक्ष पाहिली. परासार्थ खाडीलागून खासण्याचा
मोठा पडा आहे तो दर भरतीला हुदुध भरून दुसरी खाडीच असा भाग लागे,
मी या पडमातील निरनिराळ्या मालकांचा यागून पडविले, व शबोहि म्हणालो की
"हुन्ही एकदा सगळे मिळून बांध बांध आणि त्यावर देहेळणी देण्याचा एक
धर्माचा खर्च मी नि-वर्तत म्हणून देईन आणि मग काय होजे ते नर पाहू."
पण दोतीचे क्षेत्र व त्यालागत जसणाच्या बाधाची लागी ही जखांत घेऊन सर्वांना
सारखाच खर्च वेईल किंवा सारखाच मेहनत पडेल असे समीकरण त्यांना
सापडेना. याचा अर्थ त्यांना इच्छाच होईना जगा मला तर दिसला. आमच्या
मावाजवळ ही स्थिती, पण कसेच एक मैलावर वापरण्यास पाहिले तर बांध इतके
भक्कम की त्यांना लागून यातल्या बाजूस एकरोमण्याची भातशेती. देशावर भर
चलमासी शेतात भवतीची पाणीहि कोणें दिसावयाची नाही, पण पाटाच्या पाण्याने
वेचेली, किंवा भुज्यांमज, की येरून खावलेली दिवलीमज, शेते, चैत्रमासी जेळणाला,
पाहिली म्हणजे देशावरचा मनुष्य चकित होऊन जातो ! अशा रीतीने भातजमि-

मीचा सफोच, पिढाररीक गडालेर, खतमातीचा अभाव, रुद्धानसहान विरपड्या झाल्यामुळे शेतानीक मेहनतीचा अभाव व अडचण, सहकारितेचा अभाव, आणि सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे भारी रेतगारा इतक्या गोष्टींमुळे कोंकणी शेती सुधारण कठिण आहे. आपल्या जागी उत्पन्न थोडे म्हणून दर परवा एखादा मनुष्य रोजगाराला देशावर पाठवावा लागतो. आणि निऊडे त्याचें वस्तान घोंडे बहुत बसलें म्हणजे ना, दोन ठिकाणीं सगार नको म्हणून, कोंकणच्या इतर भागाताना देशावर नेतो. यातून कोंकणान जो माग उरेल तो आपला अमा तसाच समजावा ! कारण देशावर नेण्याला जो निष्पयोगी तो कोंकणान राहून तरी काय करणार हें दिसतच जाडे त्याला नवी शेती मिळविता येतच नाही, शाडेसी पिकविता येत नाही, विंगडुना निजवर इतरावरून होणारें अतिक्रमणादि धारता येत नाही.

पूर्वी देशावरचे मोकर लोक पेन्शन घेऊन कोंकणान जाऊन राहण्याची चाल थोडी बहुत होती ती ह्मी कमी झाली आहे. यामुळे आमच्या गावची माझणयस्त्रा हटली कुणव्याचें मात्र तमें नाही. कोटणी कुणबी पेन्शनर झाला तर तो प्राय. कोंकणातच जाऊन राहतो. काहीं भागांनील गावच्या गाव लष्करी पेन्शनरांनी भरलेले आडकृतान पेन्शनरच काय पण गिरणींनील गजुरहि दरवर्षीतून एकदा दुसरा महिना कोंकणान घालविण्यापासून राहण्याचा नाही यामुळे या लोकांची पस्ती हटली तरी थोडीशी टिकून आहे. पण जे स्थाईक आहेत ते स्वतः ला बतन दार समजतान इतकें की, गडवरी असते तरी बोदभर खडपिठीहि लिहून घाव-याचे नाहीत व खड घालण्याला होईल नितरी टगळमगळ करतील. मी यदा कोंकणान गेलो तेव्हां मलाहि थोडासा जमीनदारीचा आविर्भाव झाला ! वाटले की एकदा आपली गडवरी कुळें कोण आहेत तीं बोलावून घेऊन पडावी. अपेक्षा अशी होती की कधी नव्हे तो मी गावीं गेलो तेव्हा या कुळानीं आपण होऊन कांतुकांत येऊन नुगतं भेटावं तरी ! पण याटीचभर गावातील कुळें भेटिला थोडाकण्याचें काम दोन दिवस करतें लागलें. पकलेला खंड वसूल करण्याची गोष्टहि मी त्यांना बोललो नाही. पक्क खडचिठ्या लिहून घाव्या इतकेंच मागे म्हणणें होतें. पण एनादी नसली नवी घातक चाल पडावी अशी भीति त्यांना घादून काहीनीं खड-चिठ्या देण्याचें नाकारलें. “आम्ही काय खड बुडरितो ! विरुळें तर खड घालतोच. मग भाडेचिठीची उठावेव का !” बरे, हे सर्व लोख निरक्षर, तेव्हां आमच्याच कोणा मणसारुइन भाडेचिठी लिहवून घेऊन त्याचा पक्क आंगठा

उठवून घ्यायचा त्या भाडेचिह्नांचा तरी काय उपयोग ! आधीं मामजेराबडे मदतीची विनंति करतो कोण ! आणि ती केली व कुळाने राडचिह्नी नाकूल केली तर 'किंगरपिंड व्यूंग'चा अधिपती माझीदार कोडून आणायचा ! तान्यें ते काही नव्हे त्याच्या इमानावर विष्वास ठेवून ते घाउतील तो सब पेऊन निभावले पाहिजे ही स्थानिक मालकांचीहि गोष्ट ! मग आमच्यासारखा उपरी मनुष्य गेला म्हणजे मग तर काही धोलावयासच नको !

हे सर्व खरे तरी पण कोकणच्या पडिलागित ठिकाणाचा माझा मोह काही मुक्त नाही मोह म्हणजे त्यातून मोठी द्रव्यप्राप्ती आहे असें नव्हे, तर पुण्यास घरीं बसलो अनता हे माळजीव घर या भावनेन जो एक प्रकारचा आनंद चाखतो त्याच प्रकारचा आनंद त्या ठिकाणावर जाऊन बसला म्हणजे होतो लहानपण घर व लहानपण शेत का होईना, पण तेथें जाऊन बसलो असता मला खरोखर समाधान प्राप्त कारणच ठिकाण पाच पन्नास वर्षे दोळ्याआड असल्यामुळे, एखादा मुक्या वृत्तक द्यावा, व तो जाणता असेल तर त्याचा नव्या घरीं नेऊन एवढा "ह तुम्हा मालवाय घर" असे मागाव, अस झाले अनतां ह्याला जसा नवा ठेवा अस्मित लाभतो तसें बराहोस मला कारणच्या पडिल्या मुक्यामात वाटते आणि साऱ्या कोकणाचा स्थिति न सुधारते, पण आमच्या लज्जि माची जमीन व घरठाण आदे तेवढा निवड अग्रधित रहावें म्हणून मी मनाने एक योजना केली व ती दोन वर्षांपूर्वी अमलातहि आणली

(५) माझ्या कोकणांतील दास्तल्याची सोय

प्रतिवर्षी काही दिवस खेरीजात जाऊन राहण्याची माझी इच्छा राहते, परंतु ती भागणार कशी माना विचार कर लागलो प्रथम गेलो तो स्वतःच्या गावच्या ओभाने, म्हणजे वडिलागित घरी जाऊन राहावे या हेतूने परंतु इवकरच यातील अडवणी मला कलन आल्या मोन्सगाडी गावापासून दोन मैल दूर कोठें तरी परक्याच्या ठिकाणी ठेवावी लागणार मुख्य सडक सोडल्यावर एक पाणी उतरा ययाधी आणि फिरून एक राडो ओगाडून जावयाचे तसेच भरतीच्या वेळी खाडीत झिरले तरच घरपत्ताला होशी जात माहीत अथवा पाऊण मलावर अडचणीच्या ठिकाणी ती लागाय लागते आणि याद्विषेभा निरसाहाचे कारण म्हणजे म्हणजे वडिलागित घर कोसळून झोल्यावर पडल्याइतकें जीर्ण व्हावेतें कुपामाची

घर घागले प्रशस्त दहादारा माणसें नादतीळ इतके मोठे आर्थीच असून मी आणखी त्यात सोई केल्या आहेत. कोरणात माडव व झोंपाळ ही मुख-साधनें गरीबाच्यादि घरीं असतात. त्याची सिद्धता मी केली आहे शिवाय महत्वाची गोष्ट म्हणजे या ठिकाणात दहा धीत कल्मी आभ्याचीं झाडे असून जागेवर नित्य सत्तेचे आशेफळ खावयास मिळते, व उरले मुरले पुण्यास आणता येते घरातील कोणत्याहि भागातून दिसण्याइतका जवळ समुद्र आहे सपाट मैदान असल्यामुळे बारा दिवसभर चालतो आणि स्वतःची कल्पना चालवून एका विहिरीजवळ झाडाखालीं मीकाहीं भिरेवदी ओटे पापले आहेत त्यावर समुद्राकडे पहाता छायेत सपड्या अगावर बारा धेत तासन् तास बसतो तेव्हा ती मुखाची परमावधी अशी मला वाटते !

सुधारणेच्या सोईदि काहीं तेंचें कमी नार्हिल कारण एक मैलाच्या आत पोस्ट व नार ओपिस आणि तालुक्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या सरकारी कचेऱ्या आहेत पुण्याहून देवगडपर्यंतचा प्रवास दोनशें तांस मैलांचा असला तरी सर्व रस्ता प्रिनटोड आहे असा की मी पुण्यात अंगणात मोटारेंत बसतो तो देवगडच्या या ठिकाणात महपात उतरू शकतो भर पावसाळ्यातहि जाता येण्यासारखा हा रस्ता आहे शेवटीं एकच गोष्ट सांगावयाची उरली ती ही की, मी प्रथम गेलो तेव्हा देवगडच्या इम्रजी शाळेची पुनर्भटना सुरू होती तेथील लोकानीं 'देवगड एज्युकेशन बोर्ड' नावाची संस्था रजिस्टर केली होती या संघटनेंत मी त्यांना सहजच लाभलो मला त्यांनी बोडांचा अभ्यास नेमले व मीहि त्यांच्या कामाला हातभार लावला आणि शाळेच्या पडाला स्वतः चारुंग दपयाची देणगी दिली एक वेळ असाहि प्रसंग होता की देवगडास ठिकाण घेण्याची कल्पना गोठन देऊन सुमारे तीन-चार हजा राची देणगी बोडाला देऊन आपल्या तालुक्यात आणल्या घराण्याचे शिक्षण विषयक असे काहीं इमारत करणे परंतु तेथपर्यंत मजळ आली नाही तथापि नव्या मोठया इमारतीच्या पायाचा दगड पसविण्याचा समारंभ बोडाने माझ्या हातून केला पूर्वी बोर्ड या शाळेपायी खर्चांत आले होते परंतु सुमईचे थोडे मपनलाल भाई, रत्नागर वागडोट कंपनीचे मालक, याना प्रेरणा होऊन त्यांनी सस्थेला एवढर सुमारे धास हजार रुपये दिले, त्यामुळे आता इमारत एकादा कॉलेजच्या इमारतीसारखा झाली आहे आज शाळेत पाचच वर्ग आहेत ते लवकरच सांग

पर्यंत पोंचतील आणि एकदा विद्यार्थी वगनिवृद्धि होईल, जवळ जवळ नव्वद वर्षांपूर्वी माझे वडील अथर ओठरा करून घेण्याकरिता वाराच्या वर्षी पाऊणशें बोंग जमीन पायाने चालत घाटावर गेले. या गोष्टीचे स्मरण असल्याने आणि शिक्षणाचे महत्त्व बघून अमन्यामुळे, मी या शाळेला दिली ही चारशें रुपयेची देणगी सत्कारणी लागली असेंच मला वाटते.

‘केळकरांना बोंकणचें वेड आहे’ असें माझे मित्र धेटें म्हणतात ते सरे आहे. बोंकण ही माझी पितृभूमि असली तरी माझी जन्मभूमि देशावर आहे. तथापि बोंकणविषयी प्रेम वाटते हे याही मोठे नाही, आणि त्या प्रेमामुळे देवगडास एक ठिकाण घेतलेच आहे पण रुद्द यानियझ्यासहि तीनशें रुपये देऊन घराजवळ एक जागा विबत घेतली आहे, ही दोनहि ठिकाणे मी स्वतः माझ्या नावावर न ठेवता आमच्या वडील दारपेतील वडील मुलगा केशव नारायण केळकर याच्या नावे बशीसपत्र करून दिली. हेतु हा की सर्वांची व्यवस्था एका ‘मालकी हक्काने एकहत्तीं व्हावी बोंकणचें आमचें उत्पन्न, सरकारी पारा जाऊन येईल त्यातून वाडिलार्जित देवघरात पूजाभर्या नित्य चालावी अशी माझी योजना आहे. वस्तर घुवाजवळ माझे पूर्वज बोंकण्या ठिकाणी राहत असतील माझीच नाही पण अटीवशे मैलावर जी वाडिलोपार्जित वास्तू आहे ती तरी सभाळावी असें वाटते. बोलून चालून हा एकप्रकारे शुद्ध अभिमान होय. पण तो आहे सारा

बोंकणच्या रोपेल पूर्वी आत मडळीना भेटण्याकरिता इतर काही गावीं गेलो होतो तेथील स्थिति पाहिली तरी अशीच आहे. सारेंच दैन्य ! परंतु स्वच्छता, टागटीस ही चांगली असून शिवाय अमण, परसू, हाड, पेंडपाणी, छया व गोष्टींची ददान नमन्याने, ज्या काही प्रकारचे मुख्य देशावरच्या धर्मितालाहि बंध मिळणार नाही त्याप्रकारचे सुख बोंकणातील शरीर लोकाना मिळते. काही लोकांची अशी समजूत आहे की बोंकणात आगगाडी दाली तर बोंकणचें स्थिति सुधारेल पण आगगाडी होण्याला अडचणी पार. शिवाय जेथे राधारणा सडका आहेत तेथे आता मोटारींचा प्रवेश होऊ लागल्यामुळे हा प्रतिस्पर्धी आग गाडीला राऊन टाकीत म्हणूनहि आगगाडी होणं कठिण. आणि व्यापाराच्या दृष्टीने पहात तर जलमार्गाच्या वाहतुसीची सोय अजूनहि पुष्कळ आहे, व जल मार्गाने माल पोण्या पैशांत जातो तात्पर्य, बोंकण्याहि दृष्टीने तिकडे आगगाडी

होणे दुरापास्त आहे व एका अयाने ती नाहीं तीच बरी. कारण दैन्य असताहि जे इतर मुज तेथें आन मिळू शकते तेहि ज्या आगगाडी झाली तर मिळणें वठीण होईल

(६) देवगड तालुक्याची करण कहाणी

गतवर्षी रत्नागिरी जिल्ह्या कॉमॅस कमिटीने शेतकरी चौकशी कमिटी नेमली तिच्या रिपोर्टांत देवगड तालुक्याच्या करण कहाणीला स्वतंत्र स्थान दिले आहे याचे कारण तो तालुका सर्व रत्नागिरी जिल्ह्यात अव्यक्त खडकाळ आणि नापिकी आहे आणि 'गडस्योपरि पीटिका' या न्यायाने याच तालुक्यावर इतर सर्व तालुक्यापेक्षा शेतसारा बसविण्याच्या कामी सरकाराकडून अधिक अन्याय झाला आहे कमिटीच्या रिपोर्टांत म्हटलें आहे वें असें —

“पूर्वीच्या या तालुक्यावरील मासुली दस्त १८९१ पर्यंत ८६४०६ रुपये होता तो मोजणी केल्यावर सरकारने ६४ हजार रुपयाची वाढ करून १५११०८ रुपयावर आणला मागवून कांही चुक दिलेल आल्यावरून ४६०० रुपये कमी करून १४६५०८ रुपयाच्या बोजा नालून ठेवला हा एकेरी अन्याय कदाचित् अवघड वाटला म्हणून की काम सरकारने आणखी दुसरा अन्याय लादून शेतकऱ्याच्या पाठीवरील ओशें दोन्ही बाजूला सारसे केले ! एकरुंदर तालुक्यातील जमिनीची प्रवारी (Classification) म्हणून केली आणि त्यात जमिनीचा मगदूर वेग वेगळा ठरवून दस्तात बटवतार करून गोपळ उडवून दिला पश्चिम भागातील खाजणी जमिनी होत्या त्या पहिल्या प्रतीच्या ठरवून त्याप्रमाणे सारा आकारला आणि पूर्वेकडील सुपीक जमिनी शेंबट्याच्या प्रतीच्या ठरवून त्याच्यावर सारा कमी आकारला !

“या खाजणी जमिनी म्हणजे खाडीकाठचे सार पाणी अडवून मोठ्या मेहनतीने आणि खर्चाने छोकानी पिकाऊ बनविलेल्या जमिनी यात मात पिके विततात एकादे वर्षी पिके लागलें येत परंतु एकदा का सारें पाणी धुसले कीं ३४ वर्षे पिकाळा त्या निरुपयोगी ठरतात असल्या बुद्धीत जमिनी पहिल्या प्रतीच्या म्हणून रागाच्या या क्षमाताडून्या आणि प्रत्युदाच्या परिणाम असा झाला कीं कुडाकडून मिळणाऱ्या रकमेपेक्षा खोतानी सरकारात भरवणाऱ्या रकमे

जास्त होऊं लागली. खोतांनीं ओरड केली आणि मराभर गांव सोडून दिले. सरकारला आपली चूक कळून येण्यास १० वर्षे लागली. आणि चौकशी करून १९०२ साली ३० हजार रुपये कमी करण्यांत आले. तथापि राजर्णी जमिनीची तक्रार कायमच राहिली. ही दाद लागोपर्यंत आगस्ती १०/१२ वर्षे जाऊन राजर्णी जमिनीची सडती मोजणी झाली आणि २६०० रुपये कमी करण्यांत आले. या मोजणीच्या वेळीं सर्व राजर्णी जमिनीची चौकशी केली नाहींच. कांई गांव त्यावेळीं निसटून गेलीं त्याचेररील अन्याय अजूनहि चाटू आहे. प्रतवागिची चूक सरकारी अधिकाऱ्यांना कळत केली. तेव्हा इतकीं वर्षे अन्यायानें केलेला पराऊ पास्तविक परत केला पाहिजे होता तो तर केला नाहींच परंतु १९०२ साली आणि १९१४ साली फेरमोजणी झाल्यामुळे ३० वर्षांच्या सिव्हिजन मुदतीच्या फलमाचा (कम १०६) भग करून १९२६ साली ३३ टक्के दस्त पुनः वाढविण्यात आला सिव्हिजनसाठी प्रथम एक अधिकारी नेमण्यात आला होता. त्याने चौकशी करून वॉगप्रकडे रिपोर्ट पाठविला परंतु सरकारला पाहिजे होत्या तशा शिफारशी या रिपोर्टान नसल्यामुळे सरकारने तो रिपोर्ट दडपून दुसरा अधिकारी नेमला. त्याने मात्र सरकारच्या मर्जीप्रमाणे कामगिरी पजवली. आणि साडेयावीस टप्पे वाढ सुचवली परंतु तीगुद्दा सरकारला समाधानकारक न वाटल्यामुळे गदरहू अधिकाऱ्यांकडून नेहमीस टक्के फेरशिफारस करून घेतली आणि १९२६ साली त्याप्रमाणे वाढ लागली. बाकीमाटी कारणे मागलेवाढक दिली आहेत."

देवगडच्या पहिल्याच सवे-सेटलमेण्टमध्ये त्या तालुक्यावर विशेष अन्याय होण्याचें कारण असे सांगताना की, १८२२ साली रत्नागिरी जिल्ह्याची मोजणी सुरू झाली. तीच देवगडची पाली गर्वाज शेकटी म्हणजे १८९१ साली आली. या ५० वर्षांच्या परिधमामुळे सर्वे-गाने कटाकडे होते असें नव्हे, पण एकदा रत्नागिरी जिल्ह्यावर आकारणी किती करावयाची त्याची इष्टाक खम सरकारने ठरविली होती. वाडीच्या तालुक्यातून या राज्याची न्यायबुद्धि, दयाबुद्धि, लोभबुद्धि ही सर्व प्रथम सर्भी पडून आकारणी घेताची झाली. आणि शेकटीं सरकारी इष्टाकांत जी छूट आली ती सर्वच्या गर्व देवगड तालुक्याच्या डोक्यावर मारण्यांत आली ! एकाच विजयदुर्ग गाडीच्या दोन तीरावर असलेल्या राजापूर व देवगड या तालुक्याच्या बट आकारणीत पडलेला परत लक्षांत घेतल्यास उलढगडा आपोआप होतो.

तालुका	क्षेत्रफळ	मासूल जमा रु	नवे सेटलमेंट
सगमेगड	४१५	९५१४०	७६००२
राजापूर	४०६	१०२९०२	८०६९५
देवगड	४२१	८६४०६	१५११०८

सुमारे दहा वर्षांपूर्वी मी हिडत फिरत होतो तेव्हा, देवगड तालुक्यातील काही गृहस्थशेतकऱ्यांनी या शेतकऱ्यांच्या जुलमांविरुद्ध चळवळ करण्यावरिता मला निमंत्रण केले त्याप्रमाणे मी गेलो. सर्वे तालुक्याभर दौरा करून व्याप्त्याने दिली त्या वेळी यशोपत जोशी, गोविंदराव जोशी, सदाशिवराव ववें, गोपाळराव जोशी, इत्यादि मंडळी होता त्यांनी फार मेहनत केली बडोपताचे अनेक लेख मी केसरीत प्रसिद्ध केले या चळवळीचा योजायहुत उपयोग झाला व काही ठिकाणी सारा कमी करून पूर्वीच्या एक दोन वर्षांचा वाढावा परतहि करण्यात आला. तथापि अजून हा अन्याय पुष्कळमा दर न्हावयाचा शिल्लक उरला आहे. आता आहे फी, शेतकऱ्यांच्या पिढावर ज्या काँग्रेस पक्षाने बेगी कायदे-कोसिल्ली नियड-पूक जिंकली ती अधिकारवृद्ध असल्यान आपली वचन पाळील तस झाल्याम देवगड तालुक्याच्या आधी होती प्यात्रा लागेल सोती गट व्हावयाची तर होवो, पण कूळ तरी सुरवा होवो म्हणजे झाल

(७) पितृभूमीचा अभिमान !

कोकणचं ह जें वर्णन इतके केले त ती भूमि स्वतःची अशी वापते म्हणून ही गोष्ट काही सोपी नाही. तरी ते सर्वस्वी याच गोष्टीला मान अनुलब्धन मदीं. प्रत्येक भूमीत मनुष्यगुण काही निरनिराळे असतात ही भौतिक उपपत्ति सर्वथा सोपी नसावी. वरत याने सुधारणेचा इतिहास लिहिताना त्यात भौतिक कारणांना किंवा उपाधींना त्यान वरेंच महत्व दिले आहे, व हा सिद्धांत वारंवारच्या भूमीत जन्मलेल्या माणसावरून काही प्रमाणात सिद्ध करता येईल. पण मला स्वतःला कोकणाचा अभिमान आहे अस म्हणण्यापेक्षा त्याच्या भौतिक गुण्यामुळे त मला सामान्यतः देशापेक्षा अधिक आवडते इतकेच मी म्हणून कोणी कोणत्याहि भूमा विषयी अभिमानाच्या भावनेचे स्तोम माझविलें म्हणजे तें सहजच हास्यास्पद करून

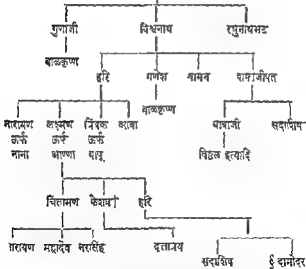
साखवितां येतें. भावनेच्या भरांत एखाद्या भूमीला मानूभूमि, पितृभूमि म्हणजे हें शोभन जातें. परंतु त्याहून खोल पाण्यात भिरग्यान अर्थ नाही. मानूभूमि म्हणजे तेथें मानूस्वायत्त कुटुंबपद्धति असते असें नाही. किंवा पितृभूमि म्हणणारे लोक मातेला मान देत नाहीत असेंहि नाही. इंग्लंडचे लोक देशमर्त्त्यांच्या भारानें 'मदरलँड' हा शब्द वापरतात, व जर्मन लोक 'फादरलँड' हा शब्द वापरतात पण घत्सलतादर्शक दोन निरनिराळे शब्द इतराच त्यांचा अर्थ करावयाचा. जुन्याला जाऊन चिकटण्यात मनुष्याला एक प्रकारची मांज घाटते किंवा खविराहि घाटते. म्हणून स्वकर्णार्जितापेक्षाहि वडिलार्जिताला तो अधिक मान देतो. पण 'देवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं च पौष्ट्यम्' या वेणीमहार नाटकातील कर्णवचनाप्रमाणें खरोखर स्वार्जितालाच मनुष्यानें विशेष मान दिला पाहिजे. स्वतः माझ्यासन्धानें अशी मौज आहे की ज्या भूमिंत जन्म ती माझी मानूभूमि देशानर सोलापूर जिल्ह्यात, पटरपुराजवळ मिरज संस्थानच्या तालुक्याचा गाव मोडनिंग हा होय म्हणून ती झाली मानूभूमि; पण वडिलाची मानूभूमि कोंकण म्हणून ती झाली माझी पितृभूमि पण जुन्याचा अभिमान धरीत मागे मागे गेल्ले तर वानि वन्यापेक्षां दोकमळ्याचा अभिमान अधिक धरावयाग पाहिजे. पण त्यापूर्वीं थाम्ही दुसरे कोंठे तरी होतांच. आणि गायप्रमाणें देशाच्या राज्जें मागे हटून गेलों तर न जाणो, मंडळिकाच्या कलानेप्रमाणे इजिप्तचा, पण त्याहि पूर्वींचें स्थान टिळकांनीं सुचविण्याप्रमाण उत्तर ध्रुव प्रदेश म्हणून त्याचा अभिमान, मला धरवा लागेल. पण तेथेहि खरी परिममाप्ति नाही म्हणून शेवटीं वडंस्वर्थ कवीने म्हटल्याप्रमाणें 'Trailing clouds of glory do we come, from God who is our home. ईश्वरापर्यंत ही अभिमानाची साखळी मागे रेंवचीत नेली तर ती तेंच मान खरी परिममाप्त होते. ज्या उगमस्थानाचा अभिमान धरला अगतां मनुष्य हास्यास्पद होऊच शकत नाही असे तेच एक स्थान होय. " ईश्वराच्या घरचा प्राणी " ही सार्थी मराठी म्हण किती तरी सार्थ आहे ! असो. ही विचारपरंपरा सहज गमतीनें सुचणारी आहे. परंतु स्मरणार्थ वेढेतल्या या टिपणात मला तब ज्ञानात शिस्व नसता गभीरपणा आणण्याची इच्छा नाही म्हणून हा मुद्दा येथेच सोडून देतो.

काहीं कौटुंबिक माहिती

आमच्या पूर्वजासंबंधी माहिती मिळाली ती काहीं मागील भगांत दिलीच आहे. यापुढे सुसंगत माहिती कायदापन्नां मिळत नाही मात्र व्यक्तेकर बरेच प्रमाणच्या उपाध्यायाच्या ज्ञानातून घराण्यातील नावे मिळतात त्या व इतर माहितीवरून लहानसा यशकृष्ण तयार केला तो याखाली दिला आहे.

दिसंभट

गणेश

(यापुढे बराचेल पुष्कळच घालवलेला आहे !)

† फेराव हा चुलता आका यास दत्तक दिला

ॐ दामोदर हा ॐ आपला मेष्ट्या गणपतराज वझे यांस दत्तक दिला

माझ्या वरच्या निमऱ्या पिढीला आमच्या आज्ञामुळाचोवेबधु सर्वांत वडील नाना ते सर्वांच्या आर्षी वारले त्यांना एक मुर्गी होती ती नररा मेळ्यावर बहुधा आरऱ्या भावाच्या घर्गेच पण वेगळ विन्हाड कम्बन राहो निला “विन्हाड करू आते” अमें घट्टेन म्हणत त्याचा निग राग येई ती म्हण “वापाच्या घरांत मग वाडो माग्वी ह्मू नाहींच यी काय !” विचारीला ‘हिंदू लें’ माहीत नव्हता ! उरऱ्या निघा भावांत आमचे गाग्रे आने लक्ष्मण हरि हेच सर्वांत वडील त्याच्या खाग विवस्पर्ण बापू व त्याच्या खाली आत्राजी अशा अनुक्रम लक्ष्मण हार यांना आण्णा म्हणत ते स्वभाषाने गरीब भेतकरी वटणाचे होते बापू वाना सरकुनी पेशा आरडे आत्रा हें घरातील मुत्सरी त्यानीं आपऱ्या बुद्धीनें, उद्योगानें खुद्द धानिवज्यात व आसपासाहि भोंडे घजन संपादिलें होतें खान्या जमिनींत नवान शेते पाडण, दुसऱ्याचीं शेते खडानें घेणें, तडें उपस्थित करण व तोडण गावपचाद्री कणें, आशि देवदेवस्वी मानरणें या गर्व उद्यो गात ते गढून मेळेल असत त्याच्या उद्योगामुळें वाढलेली शेती क्षण्यानीं करावी व स्वत आत्रांनीं शोहरचें सव काम करत अशी कामाची धाण्णी होती

दिवसदिवस कुटुंब वाड लागलें सवाळ-सव्यावाळ घरचे जेवणार मनुष्य दहायाम शिवाय आला गेला पाहुणा बोंकणऱ्या चागीप्रमाणें गज्यामागमांनीं घरांत जवण्याचा परिपाठ बापु पातें वाढण्याग नऊरणी घर पुरत नसे आणि घरी बायकाना स्वयंपाक करून वाढण्याचें काम दियसभर पुरें घुणवी शेतकऱ्या प्रमाणेंच घरची शेती घरांत वरण्याची चाल अम्हा बापूगातहि तेन्हा होता म्हणून पुण्य तर स्वत शेतात रागतच, पण बायकानाहि त्यांच्या ऐपनीप्रमाणें शेतकाम करावें लाग पुण्य शेतात बागावर असले म्हणने एक वेळच घरी नेवारयाचे म्हणून त्यांना शेतात दराभी-आकरी पोचवावी लागे तें काम घरच्या मुना व मुर्गी या रिकाम्या म्हणून त्यातकडे सहजच येई त्यानीं शेतात भाडा घेऊन जात व येताना घरच्या गुरास्तिना त्याच पागीतून घोडा चाराहि आणपा आमच्या मानोर्थान हें काम स्वत केउं होतें अस ती सागे

पुरुषाचा पोशाख म्हणने गफ पचा नेगूचा व एर डोकीचा बरिष्ठ दजाऱ्या घरच्या गरीमणत्ताखोर वसून ते तेंगाकू गेल्यात अक्षरधोळसीपरीकट गिहिन बाधण मेळें नव्हत निघा पापापैकीं आवा हे चमे उद्योगी तसेच ते

वर्मठ असत त्यानाच तेवढे देवापुढे वसून ज्ञानसध्या पूजाअभिषेक करिताना आम्ही लहानपणी पाहिल्याचें स्मरते ते ज्यातून अभिषेक करित तें गव्याच्या शिंगाचें पात्र, व ते ज्यावर आडवें मोठ पाडरे गंध पाशीत ती शिवाची पिंडी, अजून कोंकणच्या आमच्या देव्हान्यात आहे आग्रानाच घरी नृसिंह-जयति करण्याचा प्रघात पाडला नृसिंह हे त्याने जपास्य होते त्यावरूनच माझ नाव नरसिंह असे पुढे ठेवण्यात आले १९२३ साली मी अगदी अवचित कोंकणात घरी गेलो त्याच दिवशी घरच्या नृसिंह-जयतीचा उत्सव होता हा योगायोग पाहून मला फारच मौन वाटली व गावच्या लोकांनाही त्यामुळे मोठा आनंद झाला ! या उत्सवास मी घरी असण्याचा योग पुन्हा १९३१ व १९३६ साली आला

कुटुंब वाडू लागलें त्या मानाने शेतीचे उत्पन्न वाडेना तेव्हा काही जणानी देशावर जाऊन कुटुंबपोषणाला मदत करावी असा विचार सहजच आला देशा वर येणे ते बसिल्याशिवाय काय उपयोग ! पण सुदैवानें तो मिळाला बानिवड्या पापल तीन फोसावर, देवगडालगत, जामसडे म्हणून एक गाव आहे तेथें भिडे नावाचें एक घराने होतें त्यातील एक मुलगी मिरज येथील सत्स्थानिकाच्या घराण्यात दैवयोगाने पडली होती गरीब परण्यानील मुलगी श्रीमताच्या घरी पडली म्हणजे माहेरच्या माणसाना राहजिव मोठी मदत होते भिडे घराण्यातील एक पुरुष या शरीरसनधामुळे मिरजेस कायमचा आला त्याचें नाव परशुरामपन त्याला मिरजेच्या यजमानाचा सालक म्हणून एक पगारी असामी देण्यात आली भिडे याचा व आमच्या आज्याचा चांगला परिचय त्या ओळखीनें प्रथम आण्णा व नंतर बापू असे देशावर मिरजेस आले, व सरकारवाज्यात त्यानीं नोकरी मिळविली ही नोफरी म्हणजे थोडी कारकुना व पुढ्वळशी शाप्रिती अशा स्वरूपाची असे ! पकिला जेऊन महिना दोनतीन, किंवा दरसाल देण्ण्यासकन पन्नास पाळणशे रुपये मिळत त्यातलेच थोडे ते घरी कवणात पाठवीत ! मग घरच्या शेतीचे काम आचा पक्षात पुढ पापूनीं पेन्शन घेतल्यावर त्याचा मुलगा विश्वनाथ नत हा कोंकणापुरास नौकरीवर होता त्याजकडे ते राहावयास गेले त्यानीं परत कोंकणात फारसे रुध घातल नाहीं आण्णा हे प्रथम काकणात जेऊन जाऊन असत पुढे माझे वडील मिरजेस नौकरीवर लागले तेव्हा माझ आण्णा हे काक णात कायमचे जाऊन राहिले त्याना पोस्टदुखीची व्यथा होती ते आण्णाच्या बाधी वारले

आमच्या सोप्या आजीन मिळून पांच मुल्ये. निदान बाग मुली होत्या. धारणा मगं मुलीच. त्या सज्ज होत्या ! साहज्य होतं मुली व शिक्षणाच व गणपती असे दोन मुल्ये. आणि अजून सोळा गीत मुल्ये—मिर्जामन, वेदाव व हरि. पैकीं मध्या वेदाव धारणेची नाव बागमिर्जामना त्यांना दलज दिली. मगच्या मुलींची लातं यादूरा पंचमोदीच जमली. झट्टेच नवराजपतीच्या गवाण्या बरणा पंडतन पुण्या पाहली ! हातीं त्यांचा आमगाईमुंड बाळा दुरदृष्ट्या सोळा पदाचा मिळाले त्यानिहाय त्यांच्या पुण्या लयावर बनाव नहोत, पण पुण्या बाळी बांतणीतून झट्टेबागा पगायला आमगाई नष्टली मणा, तिका बांछणी बांछागा-प्रमाणे सोढी मुगाचा जागव मुली पंचाच नेह्या अगम्यमुंड दूर बाहेर जग्यपी त्यांचा लाज बाटत असे म्हणता, बमोद म्हण, आमच्या आज्ञांना सातदि मुली-कमिती परे पाहण्याची काळी पंचांतून पटली नाहीं ! गरीब त्यांचे पंचमोदीच मिजारी ! यादून माझ्या अनेक अप्यांची हर्षाजन देवदगावली बांटी नाहीं.

माझे वडील—वडील विनोदचारा हे १८६० साली जन्मले. ते बाप बरोच अगलाता बोरणातून देगावर आले त्यांचे वडील आपला त्यानिबरोबर आले होते. उभयपक्षांचा मधे प्रवास पावले सांग. त्या पैकीं बोरणात बोरलेला नष्टला. बापडा पाहण पाहता असे. तो चढण्याला बांछा बांछण आठ. दगोजे मुमारे पांच बागांची मजल दोघे चालत "मधून मधून पाय दुगू लागते म्हणजे मी पाय दुमटून अगा-रानीं घेऊन बगत असे, व अजून गीतीनें मिरजेपर्यंतचा प्रवास पावले वेदा—" असे वडील सांगत ते मिरजेम आठ तेव्हा बायलांहेर पटवणेन (म्हणजे हल्लीच्या बायलांहेवांचे आज्ञे) याची कारणांदे सांगू होती. ते प्रथम सरकावाझीन-च नोकरिंग राहिले. पंचम जेरावे व पागेनील कारकुनाजवळ अक्षर लिहणे अगा त्याचा मम होता शिक्षण बडिलानीं गवाळीं उठून दूर बागेन जाऊन बांगली बांगली फुले पगडीभर सोढून आणारी व थीमन देवपुजेला बसले म्हणजे त्यांजुडें नेऊन तीं गादर बरावी, अग्न उद्योग त्यांनीं बांही दिवस ठेविला. त्याचे पाळ म्हणून कावकुनी पडत त्यांना प्रथम तीन दग्यांची नोकरी मिळाली मंतर तीनाचे पांच झाले. पाचाचे आठ, आठ्याचे बारा अगा पगार मिर जेमच पाहता. पगार पाहण्यामुळे पंचाचे जेवण पुढे बंद झाले, तेव्हा त्यांना बांही दिवस टाकानेच स्वपंपाव करावा लागे. बाग रुपयावर अगला त्यांची बदली तालुके मोडनिच येथे झाली. तेथे ते पुढे बाग बघे होते. मग पिप्पन निर

जेस पदलले. त्या वेळी यशवंत मोरेश्वर केळकर हे कारभारी होते त्याच्या कचेरीत असता, तालुक्यातून फिरतीवर जात तेव्हा, बडिलांचे काम कारगान्याच्या नजरेत आले. म्हणून त्यांनी त्यांना चार रुपये वदली देऊन मोडलिब्यास अव्वल कार्कून म्हणून पाठविले

वडील चारा रुपयाच्या नोकरीवर मिरजेस असताना माझ्या दोघा वडील बंधूंचा जन्म झाला पुढे सोळा रुपयावर मोडलिब्यास नोकरीस असताना माझा जन्म तेथे एका अवय्या दोनखणी विन्हाटात झाला दोघे वडील बहु शक्त शिक्त पण लोकल फड भस्मारास फिजी रकम फार थोडी असते धाकरीता, सादिना भाड आणे सारा दसलेला एक शेतजमिनीचा तुम्हा बडिलांनी विकत घेतला होता अशा भाटाने आम्ही तेव्हा "गानात घर व रामात शेत वाढगून" मोडलिब्याचे रहिवासी बनलो होतो !

पुन्हा एकवार मिरजेस वदली होऊन वडील नोकरीवर गेले ते फौजदारी च्या कामावर त्या वेळी त्यांना २० रुपये पगार व १० रुपये भत्ता झाला त्यानंतर १८८६ साली त्याची वदली मोडलिब येथे मसनेदारीच्या जागेवर झाली पण तेथे त्यांना फार दिवस राहावे लागले नाही दोन वर्षांनी त्याची पदली मिरजेस खासगी कारभान्याच्या जागेवर झाली व तेथे त्यांना अखेर पचावज रुपयापर्यंत पगार झाला नपाखे खासगी कारभान्याची नोकरी त्यांना मनातून आवडत नसे कारण या नोकरीत यजमानाचा म्हणजे खुद्द राखानाधिपतीचा संपर्क प्रत्यक्ष येतो आणि त्याच्या लहरी समाळणे कठिण पडते नोकीहि श्रीमत यजमान लहरी असला तरी ते त्याला शोभते, आणि आपल्या लहरीप्रमाणे त्याला अनेक नोकर काढून त्याच्या जागी दुसरे अनेक नोकर नेमता येतात मग त्याने आपल्या लहरी का पुरवू नयेत ! निचाऱ्या नोकराचे मात्र तसे नसते, कारण यजमानाची लहरी बिघडल्यामुळे नोकराची दुसऱ्या कामावर वदली झाली तर देव पावला पण यजमानाची लहरी समाळता न आल्यामुळे ऐनागिनसी नोकरांच गेली तर काय करावे ! या वेळी बडिलांची पत्नीही उलटून गेलेली ससार वाडलेला तीन मुलांच कोठेचालील शिक्षण सुद्धा असलेल अशा वेळी यजमानाची लहरी बिघडून नोकरा गेली तर काय करावे ! अशी त्यांना फार चिंता वाटे परंतु एकदरीने या नोकरीत फारसा वाईट अनुभव आला नाही उलट १८८८ साली वडील धपु गेल्याची ए परीमेचा शिक्षण-कम संचाल घेता नाही म्हणून धाकविण्याची

वेळ आली असता, यजमानांनी त्यांना बोलावून “मुलांचे शिक्षण पुरे करा. मी मदत देतो” असे म्हणून अडीचशे रुपये एक रक्कम ते त्यांना देण्याचा हुकूम केला. पण आणखी तीन वर्षे गेल्यावर, म्हणजे १८९१ साली माझी बी. ए. ची परीक्षा झाल्याबरोबर, आपल्या डोक्यावरची मोठी जवाबदारी उतरली, आता नोकरी सोडण्यास हरस्त नाही, असे वाटून पचावन्न वर्षे वयाची झाली नव्हती तरी त्यांनी राजीनामा दिला. यजमान आणखी रहा म्हणत होते पण प्रकृतीची सारव सांगून ते मिरज सोडून साताऱ्यास आले. राजीनाम्याबरोबर पेन्शनची वा अर्ज केला होता तथापि संस्थानात त्या वेळी पेन्शनचे असे नियम काहींच नव्हते यामुळे “पेन्शन मिळावयाचे नशिवात असेल तितके मिळेल, पण दोघे मुळगे नोकरीचा लागले तेव्हा आता पेन्शनीची काळजी मी कराला करू” असा विचार त्यांनी मनाशी केला. अखेर पगाराच्या मानाने पेन्शन एक तृतीयांशहि बसले नाही. पोडगीराजल म्हणून १५ रुपये पेन्शन देण्यात आले त्या पेन्शनचा विनिर्माण त्यांनी याता आणि घरातील नैमित्तिक धर्मकृत्ये करण्यात केला.

तीर्थरूप दादा हे निमगोरे, बांध्याने स्थूल पण किंचित ठेयणें असे होते. त्यांना पाहिलेले लोक सांगतात की, मी इली पासयेंच्या सुमाराला आलो आहे तो बराचसा त्याच्यासारखा दिमनो. यावरून ते कसे होते याची कल्पना येईल. त्या मानाने आमची आईच अधिक गौरवणं व उंच असे दादा हे शाळेत असे कधीच गेले नाहीत. पागेतील कारकुनापाशी त्यांनी अक्षरओळख करून घेतली तेव्हाच तशीच हिशोबाचीहि, पण कोणतेहि काम करण्याने ते करता करता शिकण्याइतकी बुद्धिमत्ता त्यांना होती यामुळे त्यांनी दुसरा वर्ग मेजिस्ट्रेटचेहि काम केले. तो काळ विशेष पत्रलेखनाचा नसल्यामुळे माझ्या सगळीं त्यांची अवधी होत-तीनच पत्रे मिळालीं एवढांत बोंबणांनील मिळवत व कर्ज याची व्यवस्था लिहिलेली असून दुसऱ्या पत्रांत बोंबणचे कर्ज पिठ्याचा आणि ऋणमुक्तीने कृतकृत्य झाल्याचा सद्गार व समासा त्यांनी बाढलेला आहे.

मजबरोबर ते पुण्यास येईपर्यंत त्यांना वर्तमानपत्रे वाचतांना मी पाहिलेचें नाही. पुण्यास आल्यावर ते केसरी मात्र नित्य वाचत, आणि माझ्या घाी त्यांच्यासमक्ष अनेक सार्वजनिक विषयाची चर्चा होत अगत्यामुळे ते हलुहलू ‘आधुनिक’ बनू लागले होते. आणि हें कसे, ते कसे, असा एकादा सूचक मार्मिक

ग्रंथ मधून मधून विचारित त्यांच्या दस्तारात दोन-तीन धार्मिक पुस्तके व हातानें लिहून घेतलेल्या नित्यपाठाच्या पोथ्या इतकाच संपन्न असे त्यातील बऱ्याच त्याच्या तोंडपाठ झालेल्या होत्या, तरी विशेषतः नूक होऊ नये म्हणून 'दासबोध' हा ग्रंथ ते पोथीवरूनच वाचात. जुन्या पद्धतीच्या अनेक भाविक गृहस्थाग्रमाणें ते नित्याची ब्रह्मकर्म रचत करीत, पण वरचेवर शुक्लसे उपवास, अतपकृत्ये, स्तोम माझण्यासारखे पूजाविधि, यमनियम हे त्यांनी फारसे माग लावून घेतले नव्हत. पुण्यास असता सुप्रसिद्ध महाडकर ज्योतिषी हे माझे घरी येत तेव्हा त्यांनी दादाना एकदा असे सांगितले की, तुमच्या परिवेवरून तुम्हाला आशा वगैरे बघणार नाहीत पण त्यानंतर काहींच्या दोन यात्रा व रामेश्वराची एक यात्रा घडली. हे पाहिल्यावर "माझा ज्योतिषावर विश्वास उत्तम नाही" असे ते म्हणू लागले. यात्रेच्या बाबतीतहि गवावजनाची त्यांना इतका खती आली की, त्यांनी एका पत्रात आम्हाला स्पष्ट लिहिले की, "अशी यात्रा केल्या पेक्षा न केलेही बरी. आमने पिंड जिनतपोनीव आम्हाला तुमच्याकडून मिळाले ते आमच्या मरणोत्तर गयेत जाऊन देण्याचें कारण नाही."

वाशाचें उपास्य दैवत स्वयनिर्णयाचें म्हणून धोराम हे होते त्यांनी रानाची उपासना माझ्या जन्माच्या वर्षी, एकदा पडरपुत्रात गेले असता घेतली. त्याप्रमाणे घरच्या देव्हऱ्यात मुख्य तसवीर रामाची, मग पंचायतनात धोणऱ्याहि देवाचें स्मेलन चालत. उपासनेचा धार्मिक मर्म म्हणता म्हणजे रामनवमीचें उपोषण, रामजन्माच्या वेळी विशेष समारंभाची पूजा, राध्याकाठी वाराणाचे वेदपठण व दशमीला पारणें म्हणजे वाराणभोजन. हा घरचा बडिल्याजित्त उपासन कम म्हणून मी अद्यापपर्यंत नागविला आहे. दादा हे प्राय मचनवळच राहत म्हणून त्यांनी रामाची तसवीर, पोथ्या हीं सर्व मिळवत मागून मिळाली. आणि मा सर्वांत धारण मुळ्या असलो तरी त्यांची धार्मिक उपासनेची परंपरा चारविण्याचा एक प्रकार बडिद काचा मान तोहि माझ्याकडेच आला. दादाचा दैनिक कार्यक्रम इतका नियमबद्ध असे का, खरोखर त्यावरून पग्याळहि लाऊन प्याने त्यानी कोठेहि धार्मिक लोकाखेरीज इतर मित्रमंडळ बनविले नाही. पुण्यात खाखरेचोवाची शनेश्वरी ऐकण्याला ते अखेरपर्यंत जस व क्वचित् तुळशीव्रतेंत जात. त्यानी गारुडकेकर महाराजाकडून गुरुपदेश घेतला होता आणि त्याप्रमाणे ते नित्य थोडाबहुत जपहि करत. घरातील रानाची वामणूक अत्यंत निरपदवी असे.

सर्व जन्मात त्यांना अवघड काम मिळाले ते मिरजेच्या फौजदारीचे फौजदाराने टोपी घालण्याचा शिरस्ता होता पण त्यांनी टोपीऐवजी जरीचा दमाल टोकीला घालण्याची परवानगी मागितली व सुदैवाने त्यांना ती देण्यात आली. त्यांनी चोळणा विजार घुट हे साऱ्या जन्मात कधीहि घातले नाहीत. ही त्यांची या गोष्टीची नामद मजमथे उतरलेली दिग्गने !

त्याचा स्वभाव व त्याचे फौजदारीचे काम यांमधे फारच विरोध होता. त्याच्या तांडात शिवी अगदी बर्मी व रागादि थोडा, आणि काम तर फौजदारीचे ! तथापि ते काम त्यांनी बरेच मिनगोभाट पार पाडून गुन्याच्या तपासाकरिता ते तातुकरांत गेले म्हणजे आम्हाला घरी त्याच्याबद्दल काळजी वाटे एकादे रात्री पाऊस पडत असतो घोड्यावर घालून त्यांना परगावी जावे लागे बरोबर एकादा-दुसराच शिपाई असण्याचा आणि तपासाचा गुन्या खून किंवा दरबडा असा आम्ही ऐकला असला म्हणजे कल्पनेनेच आमचे भय दुष्परिणामे उस्मानशहा म्हणून वडिलांचा एव विश्वासू मुसलमान जमादार असे त्याची मान मदत त्यांना फार होई.

त्या वेळेचे मिरजेचे बारभारी ग्रन्हाद शुष्क शहाने हे राज्यातीत मामले-दारीवरून 'उसम्या' नाकरीवर मिरजेत आठे होते त्यांनी निवडिलेच एक मराठा गृहस्थ श्री पोलिस ऑफिसर म्हणून आणविला होता त्याने वडिलाना पुष्कळ त्रास दिला पण अखेर आपल्या अवगुणामुळे गावकऱ्यांकडून बदमाशीबद्दल मार खाऊन तो परत गेला तसेच पुढे ग्रासगी बारभारी असतो, सरकारी कुरणांतील गज्यांना बक्ष्यापा कुरण्या नावाचा एक पुढ मनुष्य होता त्याने आग लावून नुफ सान केले. त्यामुळे वडिलाना क्रियादी होऊन खटला भरवा लागला त्यात त्याची शिक्षा झाली तेव्हा त्याने वडिलाना निवे मारून असा प्रतिज्ञा केली यामुळे तो सुटून आल्यावर काही दिवस मोठी बाळजीच वाटत असे. पण अखेर त्याचा राग जाऊन तो होऊन वडिलांच्या पाया पदावकाम आला हे राजगी बारभार्याचे काम वडिलांना फारसे पसत नसे मामलेदारीचे काम मात्र त्यांना बरे वाटे कारण त्यात वॉर्ट लोकाचा प्रत्यक्ष सवध नाही आणि तन्हेबार्क यंत्रमानांचीहि मजी सभाळण्याचे कारण नाही

सर्व जन्म कर्थात घालवूनहि दाना स्वतःची शिक्षा अशी काही ठेवता आली नाही. त्याचा बहुतेक जन्म तीनचतुर्यांन पगार घरच्या ससरावर आणि एक

चतुर्धा पगार कोंकणाकडे खर्च करण्यात येला. पेन्शन घेतातानातरहि कांहीं दिवस त्यांना आपल्याला खर्ज आहे ही जाणीव होती. पण हे खर्ज केवळ कोंकणची भर करण्याकरितांच झालेले होते. पुढे आम्हा तिचा बघून नोकऱ्या लागल्या तेव्हा दोन वर्षांत ते आम्हां फेडू शकलो इतकी कर्जाची रक्कम उद्धान होती. तथापि तेहि फेडून मुक्त व्हावे येवडीच महत्वाभावा त्यांनी वाळगली होती. स्वतःच्या पैनीवर एक पैहि त्यांनी कधी खर्च केलेली आम्हाला आठवत नाही. त्याचा पोषाभ अगदी साधा असे, व स्वतः त्याचा दरसा खर्च ससार एका मोठ्याशा ट्यूबेन आणि बळकटीत माबेल इतकाच होता. आम्हा निवर्ग बघूचें शिक्षण करणे यावरच त्यांचा बहुतेक पगार खर्चा पडत असे. आणि शुश्रूषा सात्यावर त्याच्या पेन्शनातून शेंदीडसे रुपये असेर त्याचे शिक्षक राहिले तीच आपल्या ह्याची व मानाची खरी धनदायक असे ते मानत. त्याच्या ह्यातून पुण्यास माझ्या मालकीचे घर झालेले होत, व अशा घरात राहण्याच्या आनंद त्यांना एक दोन वर्षे लाभला. अलीकडे मी आणखी त्यावर मिळवत केलेली आणि घरची मोटार टेंबली ती पाऊन त्यांना मिती आनंद झाला. असना हे रागता पुरवत गाठीं मरतु तो आनंद भोगण्याला त्यांना नव्वद पचाणव वर्षांपर्यंत आगावे लागले असत, ते कस होणार !

माझी मातुशी—माझ्या आडचे मोहरेच नाव काशीनाई व सासरचे नाव चरोदाबाई. तिचे मोहरे आमच्या वनिवड गावाजवळ माड या गावी भिडे याच्याकडे जे आमच्या या दोन गावामधे एक थपडी वरद अशी राखी आहे. पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणे आईच्या वडिलांनी शक्य तितके जवळचेच स्थळ पाहिले. ही मोहरे-सासरची घरे इतकी जवळ होती की, राखीकडील डबे राहून सासरच्यांनी मारलेली हांक मोहरीं ऐक जाई. आमच्या पुढच्या पिढीस मुना-मुलीचें सासर-मोहरे पार दूर होऊ लागले तेव्हा बरिल मोट ती ममतीने सांगे

त्या वेळीं मुनाना देशावर मुलाकडे पार लष्कर पाठवीत नसत. देशावर ससार माडण्याइतका पगार नाहीं आणि धरी कोण्यात सासवाच्या हाताखाली काम करण्याला मुना जितके दिवस लाभतील तितक्या हव्या असे त्यांना सहज वाटे. यामुळे मुलानाच दर वर्षातून महिना दीडमहिना रजा काढून कोंकणात राहण्यास सांगत माझ्या आईचे आठव्या वर्षी सप्त शास्त्रे तरी ती कायमची देशावर राहण्याला विमोच्या वर्षी गेली. तिचा स्वभाव अत्यंत बघाळ व मनमिळाऊ यामुळे ती खरे साक्षाना प्रिय

असे. बहुतेक सर्व दीरनगदा निच्याहून लहान बघाच्या. यामुळे त्यांना अंगागंगांथा-
पर रोळपिण्याचे काम निच्याहूनच येई. कोणादि दीरनगदांचे आणि तिचे भांडण
हालं नाही. अरोरपर्यंत ती सर्वांच्या परामर्श शय्य नितका घेऊ असे. आई २४ वर्षांची
असता पहिल्या मुलगा नाना हे तिला शान्ते. २६ व्या वर्षी आप्पा, ३० व्या वर्षी
मी, आणि ३८ व्या वर्षी माझी बहीण वाराणसी, अशी मुले झाली. यानंतर तिला
मूल झालं नाही.

मोडनिंब्यास व मिरजेमहि आमचे मातोश्रीला संगाराचे कष्ट पार पडले.
कोणीहि मरतीला वेव्हाहि नाही. अशा स्थितीत तिला बरीच वर्षे काश्मीर लागली.
मोडलिच्याय बहिलाना पगार प्रथम वास रुपये. त्यातूनच कोवणीत सालीना बंधी
पंचवीस तर बंधी पन्नास रुपये पाठवावे लागायचाचे. दोन-तीन राणांचे घर. तीन
मुले. धुणेपाणी सर्व वेव्हावेर ओढ्यावर व्हायचाचे. सर्वांना लहान मुलाला म्हणजे
मला ओढ्यावर बरोबर नेण्यासारखे नाही म्हणून पाळण्यात ठेवून घराला बाहेरून
कुलूप घालून जायचाचे मग ते आत रडले किंवा काय शाले इकडे लक्ष देऊन काय
करणार ! झोले येण्याचे दुराणे तिला मधून मधून होई. शिवाय गळ्याच्या घाटीला
मग झाला होता ते दुराणे कायमच होतं स्वामे म्हटले म्हणजे राज्याचा मात, जोंध-
ळ्याच्या कण्या, व ज्वारीची भाकरी तांदुळाचा भात वेव्हा केला वेव्हा नाही
अशी स्थिति होती

पुढे मिरजेम वडील कौजदार होऊन आले तरी मातोश्रीच्या कष्टात फारसे
कमी झाले नाही. शिपाई घरी असला तरी तो वाहेरच्या वाहेर—घरचे धुणेपाणी,
स्वयंपाक सर्व काही हिला एकटिला करवून लागे. मिरजेचे पाण्याचे हाल तर
प्रसिद्धच आहेत. गोठ्या पाण्याकरिता सार्वजनिक हौदावर जावे लागे, व तेथेहि
वर्षातून सहा महिने घागर मरण्याची सुखिल ! घरी आढाचे पाणी खोल व खारें
आणि वन्हाव्यात तेहि आटले म्हणजे सत्तांच्या व धुण्याच्या पाण्याकरिताहि वाहेर
जावे लागे. यामुळे आईला अतिशय धम पडत. या पाण्याच्या कामांत मात्र आई
मुलाकडून तिला थोडीशी मदत होई. आईची घागर दोघा वडील बंधुना काढता
येई. व हौदाचे पाणी शाण्याच्यात मलाहि सामील होता येऊ असे. शेजारची मुके
व धावही मिळून हातगाव्यावर घागरी, तावे व कळश्या घेऊन हौदाचे गोडे पाणी
भरून आणत असू त्यादृष्ट्याच्या दिवसात गाव्यावरून पाणी आणणे हे कामाप्रमाणे
करमाणेही साधन होई. पुढे पुण्यास आमचे स्वन.चे घर झाले ते मिरजेच्या

घरापेक्षा पुष्कळच मोठे पण विशेषतः या पर्यंत चहूकडे पाण्याच्या नळ्या फिरविण्यात आल्या तेव्हा त्या सोईच्या मातोश्रीच्या झालेल्या आनंद अवर्णनीय ठरला ती म्हणे “साह्या, तुझ्या घरात जिवडे आवे तिकडे, मुसता ‘कान पिटल्या’ बरोबर हातावर पाण्याची धार धरण्याकरिता अष्टाग्रहर नोकर जसे वाही उभे आहेत !”

आम्हा बघूच्या शिक्षणाच्या कार्मी इन्वित् पैशाची तूट येई यातून इतर कोणताहि श्रास बडीलमातोश्रींना आमनेकडून झाला नाही पण मॅट्रिनयुलेशनपर्यंत शिक्षण पौनल्यावर एवढम फी भरणे, प्रवासाच्या निघणे, पंगरे गोष्टी उपस्थिता झाल्या म्हणजे दहा, बीस, पचवीस असे रुपये हवेतच. तेव्हा ते उसने प्यावे लागत. मोडलिंब्यास बडील मामलेदार म्हणून उरानवार रुपये मागण्याची अडचण पण सरकारवाक्याशेजारी गुजराची घरे होती ते लोक, मातोश्रींचा निरोप जातार्थ, वेळीं अवेळीं उसने रुपये देऊन गरज भागवित फक्त व्याज भेत नसत मिरजेस आमचे उपाध्ये हेच आमचे सावकार होते त्याच्या खोलींनील रुपये ठेवण्याचा गडवा नेहमीं समृद्ध असे, व पाच पन्नास रुपयापर्यंत रक्कम ते म्हणव्यावेळीं उसनी पण व्याजाऊ देत बडिलांचे हिडण्याकरिताच काम असल्यामुळे ही उरानवारी करण्याचे कामहि पुष्कळ वेळा मातोश्रींकडे येई पण तिच्या स्वभावाविषयी सर्व परिचित लोकाची आदरबुद्धि यामुळे तिन शब्द टाकताच काम होई

माझ्या आईची प्रकृति पार चांगली म्हणूनच तिला आमच्याकरिता इतके कष्ट परिता आले तिला ८३ वर्षांइतकें आयुष्य लाभलें इतक्या वृद्धापकाळी ती भावरी विचित्र मऊ करून खाई आणि वेळ पडला तर जुलीशा जाऊन चार माणसांचा सगळा स्वयंपाक करी ! निरें बडिलाबरोबर काही-रामेश्वराची यात्रा केलीच, पण त्याच्या पयातहि द्वारका, गोकर्ण इत्यादि यात्रा केल्या आम्ही तिचीं जत केलीं तेव्हा तिला जन्माचे सार्यस झालेंस काटलें ती स्वतः जवळ कधी पैसा-अडका पार ठेवित नसे तथापि घरात अगदीं आयत्या वेळी काहीं अडलें तर हट्टूच आपली पुरवुडी सोडून लागेउ तें देई “तुझा सजिना पाहू दे” असें आम्ही तिला येनें म्हणावे, तेव्हा “मी आपला सजिना तुम्हाग का दाखवीन ! तुमचा तुम्हाग पुष्कळ आहे” असें तिन घटनें म्हणावे, असें जाणे पुरवुड्या लहानच पण आईची एक वेगळी व दादाची एक वेगळी अशी असे, तथापि कोणीहि आपल्या

पुरुषुर्जीतला पैसा दुसऱ्याला कळवित्याशिवाय खर्च करीत नसत. एवढा सोमनर्ती अमावास्याच्या दिवशी आईच्या मनाने एकशेआठ खण वायनादाखल यावे असे आले तेव्हा तिने सत्तावीस रुपये खर्चून खण आणून वायने दिली. तें दादाना न आवडून ते निला म्हणाले, 'एवढा खर्च तू उगीच केलास मला विचारले असतेम तर मी वेळीच नवी म्हुटले असते'. सौभाग्यवायनाना नावे ठेवल्याचा आईला राग आला व तिने रागाने आपल्या हातातील पाटल्या काढून त्याच्यापुढे ठेवल्या व म्हणाली, 'आता तरी हरकत नाही ना !' पण या कारणाने नाराजी बर्मी न होता भाडण धुमसलेच. वास्तविक ती वायने देण्याची भर आईला माझ्या कुटुंबाचे दिलेली होती म्हणून तिने हा सर्व प्रकार मला सांगितला. तेव्हा मीहि दादाना थोडे रागावून बोललो आणि म्हणालो, 'आईने आजपर्यंत आमच्या करता पुष्कळ खस्ता खाण्या आहेत, तेव्हा तिला वाटेल तो धर्मदाय आता वर दे हे सत्तावीस रुपये मीच निला देणार आहे. तिच्या शिल्लकेतील बर्मी होणार नाहीत' पण असा गीतीने सर्वजण आपत्वावर उलटल्याचे पाहून व आपला बर्मीगण निघाला असे पाहून त्याचा राग आला, व दुसरे दिवसापासून बर्मी काळ त्यांनी घरची हिशेबाची बही पाहणे व मंडई घरणे या दोन्ही गोष्टी सोडून दिल्या !

याच पाटल्याचा आणखीहि एक वेळ असाच उपयोग करून तिने दादाचा बदला घेतला तो प्रसंग असा एवढा रिवामपणी कोवणाच्या कर्जातील गोष्टी निघाल्या असता दादा एवढेम सचित झालेले दिसले त्यावरून आईने बल्पना बेली की, हे कर्ज आपल्या हातून कसे फिटेल याची काळजी त्यांना पार लागून राहिली आहे तेव्हा घरात जाऊन तिने आपल्या हातातील पाटल्या काढून दादाच्या पुढे ठेवल्या आणि म्हणाली, "या विकल्या तर कर्ज फिटेल म्हणून विचार, पण पुन्हा या कर्जावरून चिंता बाळगू नका " आईने ह्मणजे आपल्या पाटल्या देऊं केल्या याचे कारण एक तर त तिचे स्त्रीधन होत पण शिवाय हे स्त्रीधन तिला आम्हा कोणाकडून मिळालेले नसून तिचा भाऊ आमचा याने तिला दिलेला खमालून पाटल्या केलेल्या होत्या अर्थात् दादानां त्या घेतल्या नाहीत. पण त्या दिवसापासून त्यांनी आईच्या दृष्टीसमोर बर्जाविपणी चिंता वेव्हाहि प्रकट होऊ दिली नाही. नैमित्तिक धर्मकृत्याकरिता स्वतःच्या शिल्लकेला पैसा खर्च केला असता आईला एक प्रकारे आनंद होई ती १९२६ साली

चारली. यामुळे तिथी मात्रा सर्व प्रवक्त्या उत्कर्ष पहावयास सापडज. माझ्या गळ्यात पडलेल्या पुष्प हाराचा सडा घरी अगणात येऊन पडला म्हणजे 'याव, तो केर मलाच काटू दे' असे ती मुनाना म्हणे, व खेळ्यात आनंदाधु आणी !

माझे चुलते—आमच्या दोघा चुलत्यांपैकी वडील केशवराव हे लहानपणापासून आमच्या वडिलाजवळच होते. त्यांचे शिक्षण पनोत्रीच्या शाळेपलीकडे गेले नव्हते. तथापि करसुनी लिहिणे त्यांना बरे येई. मिरजेस पुष्कळ वर्षे भोकरे माईक यांच्या कापडाच्या दुकानावर ते नोकर होते. मी सर्वात लहान पुत्राच्या म्हणून मजबूर त्यांची विशेष ममता असे. ते मजविषयी म्हणत की, "हा चारसो एपये मिळविणारा मुनसफ होणार आहे !" त्यांचे हे भविष्य मुनसफीसबंधाने नसले तरी पगारासबंधाने मात्र केसरीकडोळ माझे नोकरीअग्रेसर खरे ठरले. रिकामे वेळी मी त्यांचे दुकानी जाऊन बसावे, व येताना कापडाच्या ताग्यावरील पित्रे बाक्षिरा घेऊन माये. नवीन मालाच्या खरेदीच्या खेपा त्यांच्या दुकानी वर्षावून राख-चार घेऊन होत; व त्या वेळी माझे एक प्रकारे सणासुराचे दिवस असत. कारण दुकानथे मालक काका भोकरे हेही मला कौतुकाने ये येस म्हणत आणि मज्या खरेदी मालाची चारदाने सुटली म्हणजे एकादे नवे चित्र, पेपरमिड, किंवा लॅमोनेडची एकादी बडी, गुलाबी राखताच्या एकादा चमचा, अशी बाक्षिते मला मिळत. पुण्याच्या चित्र-शाळेतील तसविरी त्यावेळी मिरजेस प्रथमच आल्या. त्यातील रामपंचायतन हे फारच लोकप्रिय होते, व या तसविरी दुकानात लावलेल्या पहावयास मिळत ही माझी भारीतली भाटी करमणूक होती.

चुलते केशवराव यांची प्रकृति प्रथमपासून सुमार ती माझ्या वडिलांनी पेन्शन घेण्याच्या आधीपासून बरीच गिथळली. वारा बरेच पोटात कधीं धड अन्न गेले नाही, अशा स्थितीत त्यांनी राहली वडील मोडळिंब्यास मामलेदार होऊन गेले तेव्हा मी चुलत्याजवळ एक-दीड वर्ष राहिलो होतो. तेव्हा सध्याकालीं परी आल्यावर यादे घातलेले ताजे फोडणीचे वरण आपल्याच हातांनी कराव व दोनत्रहरची भास्त्री त्यानरीवर खावी आणि मग शेजारों अभ्यासास जावे, असा माझा प्रेम असे. चुलत्याच्या शुधुपेचे कष्ट आमच्या चुलतीस फारच जन्मभर पडले. चुलते वास्त्यावर त्याचा मुलगा दत्तात्रय हा लहानपणापासून आमचेकडेच येऊन राहिला आता तो मुंबईस रामनाथयण रुईया बॅंकिजात प्रोफेसर आहे.

आमचे धाकटे चुलते हरिपत यांनी साधरहि न होता जन्म घालविला. त्यांना आजोगांनी देशावर माझ्या बडिलाकडे विशेषरितीं म्हणून पाठविले परंतु त्यांच्या नशिबी विद्या नव्हती, व बोंकणातहि आजोगाजवळ कोणी राहण्यास पाहिजे, म्हणून हरिवाका यास परत पाठविण्यात आले. त्यांनी जन्मभर शेती केली पण त्यातहि त्यांची मति विशेष चालत नसे आजोगा ह्यात अगता व त्याच्या पश्चात्ताहि, प्रथम आमच्या बडिलानी व त्याच्या पश्चात् बडील वंधु आप्पासाहेब यांनी बोंकणान साठिना पन्नास-पाउणवे रुपये पाठविण्याचा क्रम सुरू ठेविला होता. आजोगाच्या अग्वेरच्या दिवसात व हरिवाकाच्या कारकीर्दीच्या प्रारंभी कर्ज होऊन काही शेत गहाण पडली होती. सुगमचुलत्यांनी पाठव्या या पूर्वीच झाल्या होत्या व केसवराव हे दत्तक होते तथापि बडील व दोन चुलते या निघाच्या मिळून सक्षिमा एकत्र सारख्या ठेवून, बडिलानी पुढे कर्ज वाहून निघाच्या तीन वांटण्या केल्या. हरिवाका हे घरी राहून देव रामाळणार व त्यांना निर्वाहाला इतर साधन नाही म्हणून या तिन्ही सक्षिमा त्याच्याकडे भोगवट्यास दिल्या. तथापि कोंकणी शेती एकदा खालावली ती खालावलीच. पूर्वी जेथे बीस मनुष्याचे कुटुंब पोटभर खाई तेथे आता तीन मनुष्याच्याहि उदरनिर्वाह होईनासा झाला स्वतःच्या योगनेने काही मिळवाव म्हणून वेव्हा दुयान घाल, वेव्हा भात्याची गादी टेव, असे व्यापार सुरू करित पण ते नेहमी आलसत्वाचे व्यापार ठरत, व दर पाच वर्षांनी चुलते देशावर भेटावयास आले, जिचा बडील बोंकणात गेले, म्हणजे सांबर झालेले नवे कर्ज वाहून चुलत्याच्या ससाराची घसरलेली गादी फिरव दळवर उचलून टेकवी असें प्राय पडे बडिलानी शेकटी कटालून कोंकणाचा नाद सोडत, व कुलदेवीच्या खेवळाचा जणोडार करावयास घेतला असता त्यातहि गावकरी जेव्हा धाडवे आडे तेव्हा त्यांनी बोंकणचे नाव कायमचे सोडून दिले !

हरिवाका जन्मभर बोंकणात राहिले तरी त्याच्या दोघा मुलाच्या शिक्षणाची सोय मागलीस त्याचे जायदे गणपतराव वसे याच्याकडे झाली बडील मुलगा सदाशिव यान पुण्यास बी एस्सी पर्यंत अभ्यास केला परंतु असह्यारितेच्या काळान त्याने तो अभ्यासक्रम सोडून देऊन वसे याच्याबरोबर केमिस्ट्री काग्याला धामच्याच परी काढला या घंशाने त्याला चांगला हात दिला नंतर त्याने मुंबईस नोक धदा सुरू वरून, 'सरस्वती केमिकल वर्कर्स' नावाच्या आणंद-मुंबई, धंगनेर, मद्रास येथे दुकाने घातली. आणि आता मुंबईस त्याने मुमारे दीस-

दोन लाख रुपयांची इस्टेट बॅंकेली असून 'भागीरथी भवन' नावाचे घर बांधून जन्मभर सोंडणचे दारिद्र्य भोगाव लागलेल्या आपल्या आईचे वृद्धपणी पाग फेडले, धाकटा मुलगा त्याच्या वडीलीने दत्तक घेतला त्याचीहि इस्टेट बरी आहे. अवघ्या १८ वर्षांत हे सव स्थित्यंतर झाले याचे धैर्य मुरयत सदाशिवरायां हुपारीला व उद्योगप्रियतेलाच यावे लागेल

माझे आजोळ—माझे आजोळ देवगड तालुक्यात कानिवडे गावाजवळ मोड येथे असल्याचे घर सांगितलेच आहे माझ्या आजोवाचे (मामाभाऊ) नाव विनायकपत ऊर्फ सोनोपत असे होते माझे आजो विजयदुर्ग कमळील सोड मा. गावच्या गोखले परण्यापैकी मिरजेचे प्रसिद्ध मधई महादेमकुशा याची ती बंधीण या भिडे घराण्याच्या दोन शारदाअष्टावि मोहास आहेत यातल्या एका शाखेचे प्रतिनिधि विनायकपत त्यांना दोनच मुले योरेली मुलगी काशीबाई, ही माझी आई, आणि दुसरे मूल विष्णुपत हा एकाच मुलगा माझी आई देसावर कायमची राहणमास आत्म्यान्तर आमचे आजोबा हे कुटुंब व मुलगा घेऊन, मोड येथे निवाह नीट होईना म्हणून, फोंड्याजवळ गडमठास जाऊन राहिले गडमठ हा कोंकणी गाव बेडकीहाळकर देसाई यास इनाम होता. बेडकीहाळ हा गाव पुरंदराबा जवळ चिकोडी तालुक्यात आहे इनामदारकाडून आमच्या आजोवांनी कांही जमीन फार थोड्या भाड्याने घेतली व विजयपत दोन विहिरी काढून त्यावर शेतीभाती पली ही शेतवाडी गडमठ गावापासून किंचित अंतरावर जसे एक दोन कुण ध्याच्या विन्हाडाशिवाय त्यांना आठपस सोवत बव्हंती त्यांच्या शेताला लागून एक मोठी राई होती तिला मंदन देवाची राई म्हणत या राईत आव्याकाजूची झाडे बरीच असत व तेथे जमनांची वस्ती असे मो माझे आठवणीत आजोबांनी दोनदा गेली पैकी दुसरे वेळी गेली तेव्हा मी झपजी तिसऱ्या इयत्तेत होतो म्हणून मला तेथील दाटवण चागली आहे

आमचे आजोळचे आजोवा देसावर कधी फारसे आले नाहीत आजोबाई मात्र एकदा आलेल्या स्मरतात आमच्या मामाच्या पहिल्या चुटुंबाचे डोळे येत्या-मुळे त्यांनी दुसरे लग्न केले होते पुढे आजोबा व आजोबाई वारल्या मामाना मुलगा झाला होता तोंड वारला मुलगी वारणशी तिचे लग्न होऊन ती कोकिसन्यास गेली, व कालांतराने पुढुचसुतात अनेक प्रकारचे व्यत्यय घेऊन, ती राव शंभूमिर्न

सोडून, मामा निरुक्त होऊन, मी साताऱ्यास वकील अमतां, अखेरचे देशावर आले. प्राचिक दुःखामुळे त्यांना राजा ओढण्याचे व्यग्न लागले होते व किंचित् डोकेंहि विघडण्याच्या स्थितीत आले होते. साताऱ्यास आमच्याबरोबर त्यांनी स्वस्थ राहणे असा आमचा त्यांना आग्रह होता व तो प्रथम त्यांनी कबूलहि केला. पण एके दिवशी शेजारचे खेडी वकील काका कुवेर तिनोदाने त्यांना याही बोलले ते त्यांनी मनाला लावून घेतले; व दोन प्रहरी अवचित यात्रेला जाण्याचा निश्चय करून कपड्यांचे लहानसे गाठोडे व फाटी घेऊन 'मी येतो' इतकेंच म्हणून, आम्ही सर्वजण 'नको नको' म्हणत अमता, निधयाने निघाले. ते पाहून आम्हा सर्वांच्या डोक्यांना पाणी आले, पण मामा परत फिरले नाहीत.

ते तेव्हा जे गेले, त्याचा त्यानंतर आम्हांला केव्हाहि पत्ता लागला नाही. 'पुढे आम्ही १९०५ साली घरची सर्व मटळी घेऊन याशी प्रयाणाच्या यात्रेला गेलो, तेव्हा मामाची आठवण होऊन, ते चुकून एखाद्या सत्यांशाच्या किंवा गोसाव्याच्या वेप्रांत भेटतंय काय असा आशेने, येणार जाणार याप्रेकहकडे व धुमी पेटवून बसलेल्या गोसाव्याकडे न्याहाळून पाहण्याची माझ्या नजरेला जणु काही दिवस सवयच लागून राहिलेली होती ! पण माया कोटेंहि आटळले नाहीत, व ते जरी आशेपेक्षा बमाने लहान तरी आता कोठे हवाल असतील हे शक्यच नाही. कारण आर्कच १९२६ साली ८३ वर्षांची होऊन वारली. १९०९ साली मी कोवणात गेलो, तेव्हा बानिवड्यादन कासारज्याबरोबर कोकिसन्यास सामेवहिणीस भेटावयास गेलो. तेव्हा वाटेजवळच दोन मैलावर गडमठास जाऊन, आता तेथे सर्व उध्वस्त झाले आहे तरी ती आजोळची जगा एवढा पडली असे गनात पार आले, म्हणून ती डोकेंभरून पाहून घेतली.

कौटुंबिक वर्ज-वाम—बडिलांनी येथून येण्याच्यावेळी कोवणातीस आमच्या सर्व कुटुंबाची मिळवत व स्थिति काय होती हे यागाली थोडनमात सांगतो, व त्याकडितां प्रथम बडिलांच्या हालचाली व्यवस्थापन देतो.

धीराम

सा. १७/१९११

यादी चितो लक्ष्मण केळकर राहणार आंजे बानिवडें, तालुका देवगड, जिन्हा रत्नागिरी, हर्ण सुकाम मिरज, यांनी घयाचे भाव मनात आणून परप्रपंचसंबंधी व्यवस्था करावयाची ठरविली. त्याजबाबन कळमेः—

१ आम्हापशी शिष्टक अगर दगदागिने नाहीत. कोकणातील कर्ज एका गृहस्थाशिवाय यांनीच आम्ही वारले आहे. आता तेथील कर्ज केशव आवाजी यांनी रु. ५७५ व हरि सक्षम यांनी रु. ३०७ असे रु. ८८२ राहणावरील चंगरे घावयाचे असून, आम्ही रक्कम रु. ३५० व सागळीचे रु. ५० आणि एथील रु. ३३ असे रु. ४३३ देणे वाहेत. मिळून कर्जांची रक्कम रु. १३१५ जाईली.

२ कोकणातील कर्जांसयर्धी सर्वत्राची खते आहेत. पण विभाग निराळे जाहले असल्याने ज्याचे त्यानी आपापले हिस्से काढून घेऊन तीं खतें सोडवून घ्यावी.

३ चि। हरि व केशव यांचा सर्वच खर्च दुसऱ्याकडून निभावेल असा प्रकार नाही. तरी मनुष्यधर्म आहे अनुकूलतेनुष्य त्यांजबडे पाहणे हें आमचे काम आहे. कोकणात जें उत्पन्न आहे तें विशेष नाही. तरी जें आहे त्यात सरकार वाहन नसा राहिल तो धन्य उभयतास मिळून सालिना रु. १२० ची भरती आमचे शिवर्ग निरर्जीवांनीं करून द्यावी, व कोकणातील व्याज आम्ही परभारें घावें. कर्जांची रक्कम जसजशी कमी होईल, तसतसें व्याजहि कमी होईल.

४ श्री देवी पान्हाबाईंचे रु. ५५ घावयाचे आहेत. ते चि। महादेव यानें कबूल केल्याप्रमाणें वेढेत ठेवावे.

५ रक्कम रु. ३५० कोणाची हे निरर्जीवास माहित असून तिचा उपयोग विचेकडे झालेला असल्याने सवडीप्रमाणें थरचेवर मोकळी करावी. याची रु. ८३ हे आम्ही सवडीने देऊ. रक्कम विशेष नसून त्यास सुदताहि आहे.

६ प्रथम कलमातील रक्कम रु. ८८२-हे एकदम निटण्याजोगे नाहीत, तरी सवड होईल तसें वरजेवर केढाने, व शेते उभयता खुलत्यांची मोकळी करून घ्यावी. जसजशी गहाणें सुटली जातील तसतसें खर्चाचे उत्पन्न जास्ती येईल. त्यामुळे रु. १२० चा बोजा कमी होऊ लागेल, व एरवींच कर्ज फेडले असता आम्हास व्याज पाडविण्याचा बोजा कमी होईल. ज्या वेळेस रक्कम घावयाची त्या वेळेस, शेते पुन्हा दुसरींठे ठेवणेंस उभयतां काकास सवड न राहिल अशी तजवीज करावी.

७ हें वडिलाच्या हातचें टिपण आज माझ्याजवळ असतल आहे. या टिपणावरून कौटुंबिक संपत्तीच्या स्थितीची कल्पना वाचकांस स्थूलरूपाने येईलच.

तथापि, या टिपण्यातील वळितार्य काय होता व थगेर काय झाले हे थोड्यांत सांगतो. वडिलानीं पेन्शन घेतल्यावर कोंकणांत कधी न जाता देशावरच मुळा-जवळ राहण्याचा निश्चय केला. यावेळीं माझे धाकटे चुलते हरिपंत सहकुटुंब कोंकणांत कायमचे राहून, पर, शेेत व जमिनी सभाळीत होले. आणि माझे दुसरे चुलते केशवराव हे सहकुटुंब मिरजेस आहून कायमचे व्याजारी झाले होते. बरील यादीत आढावा काढल्याप्रमाणें एकदर कुटुंबास वर्ज १३१५ रुपये होतें. त्याची वांटणी अशी की, ३५० रुपये आम्हा मुलांच्या शिक्षणावर इकडे खर्च झालेले, व बाकीचे सर्व कोंकणासाठीं ! केशवराव याच्या नांवचें खालें कोंकणात मग्न होतें. त्याचा सर्व जन्म मिरजेस आमच्याजवळ गेल्ल. म्हणून त्यांनीं यापुढें कोंकणात वर्ज करण्याचा गमय नव्हता. पण देशावर ते मिरजेस राहणार व आम्ही साताऱ्यास राहणार, तेव्हा तो आमच्याच कुटुंबाचा भाग समजून त्याच्या आजारात चार माणसांचा खर्च चालविण्यास्तरे पैसे आम्हांपैकीं कोणाला तरी त्यांना पाठवावे लागत. त्याचें स्वतःचें उत्पन्न झाल्यावर आलें होत हा योजना केशवराव याच्या मृत्युपर्यंत आम्ही सोसला, व त्यानंतर त्याचीं मुलें माणस आम्ही पुण्यास आणली. त्यांचा मुलगा दत्तात्रय याचें शिक्षण धी ९ पर्यंत मजबूत पुण्यास झालें. केशवराव याच्या मृत्युनंतर त्याच्या दोन मुलांची लग्न वडिलानींच केली. हरिपंत कोंकणात राहून आमची इस्टेट सभाळीत होते, त्यांना उद्देशानच वर्ज काढण्याची सवड ठेवू नये हे बरील व्यवस्थापनातील शब्द आहेत. तीन तक्षिमांचे सर्व उत्पन्न त्यांना घेण्यास शांगून शिवाय दरसाल ७५ रु. त्यांना कोंकणांत आमच्याकडून जात. त्याच्या मृत्युनंतर त्याचीं मुलें व शेवटीं त्याचें कुटुंब, सांगलीस येऊन राहिलें. या दोन गोष्टी झाल्यावर आम्हाला कोंकणात सालोसाल पैसे पाठविण्याचें कारण उरले नाहीं. पण उलट तेथें सभाळणारें बोली पुढपमनुष्य नाहीं म्हणून कोंकणाचें उत्पन्न घटत चालतें आमचा थोडाबहुत खंड पण तोही न देण्याची सवय तेव्हांपासून कुठ्याना लागली ती आतां घातकच चालली आहे !

वर्जातील ३५० रुपयांची रक्कम आमच्या शिक्षणाकरिता खर्च झालेली म्हणून ती फेडणें हे आम्हा त्रिवर्गोधुचे कर्तव्य समजतच होतें. आणि कोंकणाचें वर्ज सर्व आपल्या शिरावर आहे असें मानण्याचें वडिलांना कांहीं कारण नव्हतें. कोंकणाची मिळकत अशी पुढच्या पिढीला मिळणार तसें त्यावरील वर्जही निवेंच फेडणें योग्य होतें. परंतु वडिलांची वृत्ति स्वाभिमाना आपले दोषे वंधु अराहाय्य.

म्हणून त्रिवर्गाच्या कर्जाचा बोजा त्यांनीं आणखेच शिरावर घेतला. त्यांनीं आपु-
ल्यात एकच महत्वाकांक्षा धरली होती. ती ही की, "मी कोरुणचे बजें पेडून
मिळवत मोवळी केली म्हणजे माझ्या जन्माची इतिकर्तव्यता झाली." परंतु ज्याचें
त्याला जाणवार्थे ही गोष्ट ओघानें प्राप्त. यामुळें नावाला तरी तीन तश्चिमाची आणि
स्यावरील कर्जाची वाटणी करावी असे त्यांना वाटलें तीं छात्यावर हरिकाकानीं पुढे
तरी बजें बस नये याकरिता ता १५ मार्च १८९३ रोजीं वडिलांनीं हरिकाका याचा
हिस्सा, त्यावर ३०० रुपये कर्जाचा बोजा ठेऊन, स्वतःच्या नावे गहाण लिहून
घेतला अर्थांत हा सगळा व्यवहार औपचारिकच होता १८९८ च्या सुमारास
आम्ही त्रिवर्ग बंधूंनीं मिळून कोरुणचें सर्व कर्ज पेडून वडिलांना पूर्णमुक्त केलें
व त्यांना मिळ्यारें १५ रुपयांचे पेन्शन त्यांनीं स्वतःप्रणये स्वतःजवळच ठेवावे
असे त्यास सांगितलें. वडीलमातोधीजवळ यामुळे जी थोडी बहुत साजगी शिक्षक
शही ती याच पेन्शनीच्या रकमेची !

असे. दोन वर्षांपूर्वी या तीनहि तश्चिमा वडील पुतण्या केशव नारायण
याच्या एकव्याच्या मालकीच्या मी गेल्या व कोरुणातील सर्व व्यवहाराला मिळून
एकच गाठ घातली हरीआम्हा कोणाला कोरुणात कांहींच पंढ्याने लागत नाही
छळट नेथील उत्पत्तीची एक पैहि देशावर आत्मच्याकडे कधी येत नाही.
तेथील मिळवतीची सर्व व्यवस्था आमचा सुलत भाऊ शंकर विश्रनाथ याजकडे
दिली आहे उत्पत्तीतून शेतसारा वजा आता उरले ते घरच्या देवाची नित्य पूजा
व्हावी याकरिता त्याकडे लावून दिलें आहे आज आमचे कोरुणचें घर जमीनदोस्त
झालें आहे तें लहानसें नवें बांधण्याचा विचार आहे जुन्या बांधण्यावर देवाना
निवारा व आम्ही कधी कोणी गेल्यास आम्हाला दोन दिवस राहण्याला जागा
सत्तेची असावी एवढाच या मकीन ओजनेचा हेतु आहे अशा रीतिने वानिवडे
एथील मिळवतीची व्यवस्था आपल्या हातानें करून मी मोकळा झालो आहे.
आणि वडिलांचे हेतु पूर्णपण तडीस नेल्याचे समाधान आम्ही पुढील पिढीचे लोक
उपभोगीत आहो.

सर्वांत वडील बहुत नाना—माझी धाकटी बहीण भारागरी हरिपुरास
केतकराकडे दिली होती ती एक दोन मुलें होऊन विसाव्या वर्षाच्या आत वारली
तिच्या सवंधाने इतकेच सामान्याचे कीं आम्हा सर्व भावडात तिचा स्वभाव अत्यंत
गरीब होता. येवढें सामून आता भावांच्या हकीकतीकडे बळतो

माझे मर्णाचे बर्हिज येथु मारायण चिंतामण केळकर हे स. १८६६ सालीं कोंकणात जन्मले. त्यांचा मराठी पाचव्या इयत्तेपर्यंतचा अभ्यास मोडलिचे येथील संस्थानी मराठी शाळेंत झाला. तेथें मराठी सहाव्या म्हणजे तेव्हाच्या व्हर्नाक्युलर कायनाळच्या परीक्षेच्या शिक्षणाची सोय नव्हती, मग इंग्रजी शिक्षणाची सोय कोटून अरसगार ! ते जाता बुद्धिमान शमन्यामुळे त्यांना इंग्रजी शाळेंत घालावे अशी आमच्या बडिलोना गृहजचे इच्छा होती. पण बरीच नडीमुळे तानांना शाळा सोडून परीं पसावयाचें नाहीं म्हणून फिरून त्यांना मराठी पाचव्या इयत्तेचा अभ्यास करावा लागला ! एसाच इयत्तेचा अभ्यास फिरून करणें याचा अर्थ काय ! पण शाळा सोडून तरी काय करावयाचें ! परीं रिझर्मेंत समज्यापेशी शाळेंत येवेलें बरे. थारा घालविलोंत त्याचे एक वर्ष पुढे गेले. पण पुढें तरी यांतून कांहीं तोड काढलीच पाहिजे असा विचारानें बडिलोनांनीं नानांना सोलापुर येथें इंग्रजी शाळेंत घालण्याचें ठरविले. पण मर्णाची व्यवस्था काय ! बाप बडिलोना अथवा १२ रुपये पगार. पदरीं तीन मुलें आणि शिराय कोंकणांत आमच्या आज्ञा गृहप्रपंच घालविण्याला दरवर्षी ४०-५० रुपये तरी पाठवावे लागत. यामुळे सोलापुरास नानांना खाणावळींत जेऊन ठेवण्यास लागणारे १०-५ रुपये मिळणें शक्य. मचबुरी मागून रक्षणें हाच एक मार्ग. आणि सोय स्वीकारणें प्राप्त होतें म्हणून, कोठ्यानीत पाणी राखत नमनां, तं निधय बहून बडिलोनांनीं सोलापुरचें प्रस्थानदि ठेविले.

पण इतक्यांत बडिलोनांची बदली मिरजेस म्हणजे इंग्रजी शिक्षणाची ही अगण्यान्हा गावीं शास्त्री ! यामुळे नानांची मधुसूरी टळली ! मिरजेस आल्या हासकृतमध्यें त्यांचें शिक्षण एकसारगें होत गेले. मधुन मधुन एरादी लढानां रगोतरशिवाहि मिळे. सन १८८४ सालीं ते मॅट्रिकची परिक्षा पास शांते.

१८८५ सालीं त्यांनीं, थामचे जुळजुळते विभनाय निरव वेळकर हे बोन्हापुरास सरकारी बरेगेत कारखाने होते त्यांच्या परीं गहन, पी. ई. व अभ्यास केला. त्या सालीं १० रुपयांची मोगते स्वीकृतशिष त्यांना मिळत होती. पण ते त्यावरी पी. ई. च्या परिक्षेस जाणाने शांते. १८८६ सालीं त्यांना बडिलोनांनीं आमच्या राचांते पुण्यास करवुंगन बडिलोनां ठेवत व ते पी. ई. परीक्षा पास शांते. १८८७ सालीं देवन बडिलोनांमधून पहिल्या बी. ए.ची आणि १८८८

तिथे केळकर बंधू—(पाचकाच्या हस्ताकृत उजवाफडे)
 १ महादेव चि केळकर, २ नारायण चि केळकर,
 ३ नरसिंह चि केळकर (सन १९०४)
 (पृ ८०)

साली दुसऱ्या बी. ए.ची परीक्षा पास झाल्यावर १८८५ साली मुंबईस राहून काही शिस्पण्या पक्कून एल्फ्ह. बी.ची एक टर्म त्यांनी भरली. परंतु मागे गृहप्रपंचाची ओढ म्हणून कायद्याचा अभ्यास सोडून देऊन रामदुर्ग (सम्यान) येथील इंग्रजी शाळेची हेडमास्तरची नोकरी ४० रुपयावर त्यांनी पत्करली.

१८९१ सालच्या अखेरीस सातत्या येथील सरकारी हायस्कुलात ५० रुपयां-
वर असिस्टंट मास्तर म्हणून त्यांनी प्रथम हंगामी व नंतर कायमची नेमणूक
झाली. त्यापुढे तेरा वर्षे त्यांनी पुणे, धुळे, सातारा वगैरे ठिकाणी हायस्कुलांत
नोकरी केली. आणि १९०४ साली ऑगस्ट महिन्यात धुळे येथे फर्स्ट असिस्टंटच्या
जमेवर अमता विपमज्वराने त्यांना देवाळा झाली. मध्यर्गी पुणे हायस्कुलात नोकर
असता सुमारे दोन वर्षे भोर सस्यानने नेव्हाचे युगराज श्री. बाबासाहेब पतसचीव
यांचे दफ्तर म्हणून त्यांना नेमण्यात आले होते. आणि उत्तम सत्कार, स्नेही व
शिष्टक या नात्याने त्यांच्यावर कुवराजांची फार मर्जी आणि आदरबुद्धि असे.
अज्ञानहि धीमत बाबासाहेब ती, नाना बाबा आठवण काढतात. आणि धीमत
बाबासाहेब यांचा व स्वतः माता परिचय व स्नेह झाला तो नानाध्यामुळेच.

हायस्कुलामध्ये माता हे विद्यार्थ्यांना अत्यंत प्रिय असत. यांचे कारण ते
शाळेत शिस्विण्याचे काम तर फार चांगले करीतच, पण सानान्य शिक्षकामध्ये जी
गोष्ट प्रायः आढळत नाही तीहि ते करीत. म्हणजे आगल्या वर्गात व परच्याहि
एकाद्या वर्गात जे विद्यार्थी हेतवक, सुस्वभावी व संशोगशील असे आढळत
त्यांना घरी बोलावून शिक्षणाच्या कामी मार्गदर्शन करीत. आणि एखाददुसऱ्या
गरीब विद्यार्थ्याला फी देणे, घरी वार देणे, किंवा क्वचित् काही दिवस घरीच जेवा-
वयान ठेऊन घेऊन त्याजकडून विशेष अभ्यास करतून घेणे इत्यादि प्रकारे सहाय्य
करीत. मुलांनी वर्गातील जम्यासाशिकाय इतर काही वाचन करावे, एखादा इतर
विषय शिकावा, किंवा शाळेतल्याच पण सार्वजनिक स्वस्थांचा उपयोग पत्करावा
म्हणजे त्यांना चांगले वळण लागेल, असे त्यांना वाटे. यापुढे अनेक विद्यार्थ्यांची
येरसार त्यांच्या घरी असतवयाची. पुणे, धुळे, सातारा येथील हायस्कुलाच्या हेड-
मास्तरांनी त्यांच्या वरलींच्या वेळी सजगी रीतीने घरी मुले बोलावून त्यांचा सत्कार
करावा व घेरी मानपत्र पावे असे होई. पुढे हायस्कुलांतून १८९६ सालच्या जुलै
महिन्यात त्यांची बदली झाली तेव्हा कै सिद्धनाथ धोडदेव गरड यांच्या अध्यक्षते-
खाली विद्यार्थ्यांनी नाना नाना यंत्रांची पार्टी दिली त्या वेळी गृहद याने गुणवर्णनपर

अगें एक भाषण करून एक मानपत्रहि दिले त्यादिपयी गरुड यानी मिहिलेले पर
मजतवळ आहे त्यान नावाच्याविषयी विशाभ्यांच्या मनाव अगरेल्या प्रेमादराचा
उत्तम आहे हे गरुड म्हणजे १९०९ पावून पुढे काही वर्षे मुबई कायदे-
कॉमिशनचे सभासद व पुढे येथील लोकराजोर्डीचे अध्यक्ष व शेवटी संस्थान
देवाम येथे दिवाण होते

नाना हे केवळ विद्याभ्यासच नव्हे तर ते ज्या शहरां नोकरीत राहून त्या
गावातीत समाजासाठी मोठे प्रिय व्यक्ती शहरात पूर्वीचा सामाजिक ह्य नमेऊ तेथे
तो काढण्याची ते रमटपट करिता विवा पूर्वीचा ह्य अगत्यास त्याच्या सेवेद्वारेच
कामहि हलवून त्याजकडे येई त्याच्याकडचा सरलेला सर पेड ते अशाप्रकारच्या
मार्गजनिक कार्यात पाहिले सानारा येथील मुनियन ह्यच्या स्थापनेचे काही
थेय त्यांनाच होते, आणि त्याच्या स्मरणार्थ ह्यन आपल्या जागेत त्याची तरात
लावून ठेवलेली ह्या अवातर बेळान निरनिगाच्या विनयावरीत पुस्तकें व बर
मानपत्रें वाचणें ही त्याच्या आवडीची गोष्ट होती ते सतत 'वेमरी'चे वर्गणीदार
असत आणि त्याच्यामुळेच बी ए ह्यापासून 'वेमरी'च्या वाचनाचा नई
मग लागत

सानारा येथे एक लहानसे बाह्यमयवर्चामंदळ होते त्यापुढे मधूनमधून एखादा
निग्रह मिळून वाचून दाखविण्याला मग ते आपण होऊन प्रोत्साहन देत सानारा
येथील गवई नगराच्या मंडगे याचा व नानाचा अत्यंत कृपानुबध मंडगे हे
आपल्या विद्येत निष्ठात परंतु कुत्रामवस्तीमुळे मागमळेले, असे पाहून नाना यांनी
त्यांना अशी कल्पना सुचविली की, "मी काही महिने रजा काढून तुम्हाला पेऊन
काही प्रमुख शहरी हिडतो तेथे निविड लावून तुमचे सार्वजनिक जलसे करतो
म्हणजे तुम्हाला इच्छाला होईल आणि कर्तितलाभहि होईल तुमच्या सेवेद्वारेच
काम मी निर्वहन करीन " मंडगेच्या यांना ही कल्पना मानवली नाही, निविड
लावून नाटकगृहात जलसे करण्याच्या कल्पनेने त्यांच्या अंगावर शहारे आले
आणि प्रयोग न होताच ती योजना निकळात निघाली परंतु ही गोष्ट येथे सांग-
ण्याच कारण इतकच की गवई लोकांनी निविड लावून नाटकगृहात विवा सार्व-
जनिक जागेत जलसे करण्याची कल्पना ४५ वर्षांपूर्वी प्रचलित नव्हती ती चांगली
आणि पुढे हळू होणारी आहे अशी अटकळ नाना यांनी मात्र तेव्हाच बाधली होती.

नानाच्या विद्याव्यासगात मुख्य दोन विषय असत. एक सहज सोप्या भाषेत लिहिजेते भौतिक शास्त्रावरील ग्रंथ त्याची गोडी स्वतः घेऊन ते विद्यार्थ्यांना दि लावीत आणि दुसरा विषय जुन्या मराठी कवींचे काव्य. या विषयाचे सशो धन करण्याचा त्यांना नाद असे. आणि या व्यासगातच वार्ड येथील जुने सुप्रसिद्ध साहित्यिक रा. नाना गद्रे (महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वज या पुस्तकाचे वंते) आणि पै विभ्रनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचा आणि नानांचा स्नेह जमला तो अचिरपर्यंत निवळा. राजवाडे हे नानाना फार चाहत आणि नानांनीच प्रथम सातारचे सुप्रसिद्ध इतिहासभरत दत्तात्रय दळवत पारसनीस यांच्या मध्यस्थीने, राजवाडे यांना पुर्वचे दागशूर इतिहासभरत शेट पुरुषोत्तम विधाम मावजी यांच्याकडून एक देशगी मिळवून दिली. तिचा उपयोग राजवाडे यांना आपल्या ऐतिहासिक पत्राचा पहिला खंड छापण्याच्या कामी झाला. नाना यांच्या बहुधुतपणामुळे आणि विशेषतः जुन्या मराठी कवितांच्या सशोधनाच्या आवडीमुळे सन १९०१ साली, मुंबई येथील निर्णयद्वारा छापण्याच्या मल्लक तुळाराम जावजी हे 'काव्य-संग्रह' नावाचे मासिक पुस्तक काढीत, त्याचे संपादकत्व नाना यांना देण्यात आले. या मासिकाचे पूर्वीचे संपादक नागपूर येथील विद्वान् शिर्षक वामन दाजी ओक होते. त्याच्या मंतर ते काम काही दिवस के. प्रो. चिंतामण गंगाधर भाटू यांच्या कडे होते. १८९७ च्या पुण्यातील शिवाजी उत्सवाच्या प्रसंगी भाटू यांनी जे एक व्याख्यान दिले त्यावरिता त्यांच्यावर मुंबई सरकारचा राग झाला होता. आणि या रागाचे आपल्याकडून किंबित् परिणामन करावे म्हणून डेव्हन एज्युकेशन सोसायटीच्या बालकांनी प्रो. भाटू यांना काही काळपर्यंत रजा घेण्यास भाग पाडला होता. या अज्ञात-वासाच्या काळात प्रो. भाटू यांनी भगवद्गीतेवरील मराठी भाष्य लिहिजे इत्यादि जे सद्योप केले त्यासारखाच काव्यसंग्रहाच्या संपादकत्वाचा एक सद्योप होता. पण पुढे भाटू यांनी ते काम सोडले आणि त्यांच्याच शिफारशीने नाना यांना ती जागा देण्यात आली. हे काम मृत्युपर्यंत त्यांच्याकडेच होते.

या अवधीत नाना यांनी काव्यसंग्रहाचे संपादकत्व चांगल्या रीतीने केलेच, पण याशिवाय जुन्या कवीसंग्रहाने सशोधनकाम अशी दिग्वेद पत्रे त्यांनी वेसरसि पेळोवेळी प्रसिद्ध केली. वामन दाजी ओक यांनीही आपले काम चांगले केले होते, परंतु त्यात एक दोष असा असे की, ते मोरोपंतादि कवींच्या कविता सवनी ज्या टीपा म्हणून देत त्याचे वाजवीदून पार मोठे भाळू होई. 'मिया

८ रामतुतात्मज—विश्वनाथ, गोपीचंद धार्यान हिंदी व मराठी मिश्रित संग स ७

९ टपका—चास रामायणावर, अमरसिंहाद, इश्वरिनगर, 'लक्ष्मण सनीसन, उद्योगपर्व

१० हरि विट्ठल—'रामोत्तर' पदात्मक, कांहीं पदे हा कवि चंद्रपुरा-
नवीक अलीकडे कोळगावरिता प्रसिद्ध अगतेच्या बंगळूरचा राहणारा होत.
भवभूती येथचाच नमेल कशावरून !

११ सुरहर—पद ५०

१२ धानदत्तनय—वायव्यीला, राधाविलास बंगरे काहीं स्फुट प्रकरणे. या
शिवाय आणखी एक योगचमिष्टावर माधवदागटत श्रीमद टीका आहे. ही
छापही लेनी आहे व एक शनिेश्वर महाराजाच्या अमृतानुसंधावर सस्कृत सम-
श्री टीका रामजरी, रसकौल, अनंतरंग या तीन प्रधावर मगसळपरशास्त्री
यांनी केलेली समश्री टीका या कवीने विप्रसीमाचा नावाचा एक सं. प्रथ
गिहिन अगून काव्यप्रकाशाचे मराठी पद्यात रचानर केले आहे. कलाचे, बरील
प्रकरणांपैकी कोणती प्रकरण प्रसिद्ध आहेत ते फळवावे म्हणजे मग सांगणाकडेच
त्यापैकी कागद पाठविण्यात बरे पडे

धर्मा,

ता १९४०४ }

आपला, अपरिचित,
माधव नारायण डाऊ

(हे शोधनामक पत्र घोंडे लायट आहे तथापि तें सर्व देण्याच कारण अर्गे
ची, अशापिहि जुन्या मराठी काव्याच्या सशोधकाना कदाचित् त्यातील माहितीचा
उपयोग होई)

दुसरे गृहस्थ रा ही वृष्णराज हे मूळचे तेगू गृहस्थ होते. तथापि भाग-
पुराणदेव अनेक विद्यार्थी वस्ती शास्त्रासुद्धे ते सस्कृतीने महाराष्ट्रीय बनले होते.
त्यांनी नाना याच्याशी काव्यप्रमदाच्या वायव्यी पुत्रळ महाराजा केले

ता २० मार्च १९०२ रोजी कोणी रा रा गुरुयोगम सत्काराम भाडारी
यांना पुण्याहून नानांनी एक पत्र गिहिते त मला मिळाले आहे तें काव्यप्रमदा-
संग्रहान आहे मांडारी यांना काव्यप्रमदाचा नवा संग्रह कोण याची माहिती
मगच्याने, काव्यप्रमदाहून दुरुस्त्या व सुधारण करणागवधान त्यानी एक सूचना

रूप पत्र केसरीकडे पाठवले व केसरीकारांनी तेच नावा याजकडे पाठवले त्या पत्रास नानांनी लिहिलेले उत्तररूप पत्र हे मला मिळालेले आहे त्यात ते लिहितात की, “वाच्यसंग्रहाचे संपादक होऊन गेलेले वै. ज. का. मोडक, वामन दाजी ओक व हरिपत पंडित यांची योग्यता फार मोठी होती ओक यांना अनेक सहाय्याची व शिष्य मंडळींचे सहाय्य संपादनाच्या कामी मिळे मराठी कवितेचा त्या मंडळींचा व्यासगहि फार मोठा होता यामुळे अनेक इतरांच्या ओळखी होऊन त्यांना सहाय्य मिळे गराडी कवितावाचनाचा माझा नाद भलीकडचा काही अप्रसिद्ध वाच्ये मिळाली ती टीपा देऊन पूर्वीचे संपादक वै. गुणीकर याजकडे मी पाठविली तीं प्यानीं आणून शेट तुकाराम जावजी वानीं संप्रदाचे काम हानीं घेता का म्हणून विचारले प्रो. रा. रा. भागवत यांना शेट जींनीं विचारलें होतें परंतु त्यांनीं ते काम नाकारल्यामुळे माझ्यासारख्या नव-शिक्ष्या माणसाकडे विनंति आली म्हणून धाडस करून काम पत्करलें तरी या कामीं तुमच्यासारख्याची मदत मिळाल्यास मी ते भाग्य समजेन ”

वाच्यसंग्रहाच्या एकशेपाचव्या अकरागातून नागाच्या संपादकत्वाचे काम सुरू झाले प्रथम हे काम स्वीकारण्याला ते हे सरकारी कोर म्हणून त्यांना परवानगी मिळेल की नाही याविषयी शका वाटत होती परंतु ही परवानगी पुढें मिळाली हळूहळू सैद्दी मंडळींचे सहाय्यहि मिळू लागतें आणि नंतर संपादकत्वाचे काम अधिकधिक चांगलें होत जाऊन वर दघ्वित्याप्रमाणे अपरिचित वाचका-कडून वाच्यसंग्रहाचे संपादकत्व चांगलें केल्याबद्दल अभिनंदनपत्रेहि त्यांना येऊ लागली त्याच्या मृत्यूनंतर मंगळवार सा. ६ सप्टेंबर १९०४ च्या ‘केसरी’च्या अंशात त्याच्या मृत्युविषयी केसरीकारांनीं खालील उद्गार काढले होते —

“धुळे हायस्कूलनील शिक्षक व “वाच्यसंग्रहा”चे संपादक रा. रा. नारायण वितामण केळकर, बी. ए. यास धुळे येथें गेल्याने मागील सोमवारी रात्री निपमज्याराने देवाशा खाली हे कळविण्यास फार दुःख वाटते नारायणरावजींचा स्वभाव विनयशील, मिठी व मनमिळाऊ असून त्यांच्याशी ज्याचा ज्याचा थोडाप्रहुत परिचय झाला असेल त्या सर्वांस त्याच्या मृत्यूची बातमी ऐकून हळूहळू पांढऱ्या-वाचून राहणार नाही हायस्कूलनील निवाण्यांमं मेहनतीने व शिस्ताने शिकवि-ण्याचे काम संभाळून त्याशिवाय इतरांनीं आपला राहिलेला फुरसतीचा वेळ वाचतात

८ रामसुतामज—विश्वनाथ, गोपीचंद आभ्याता हिंदी व मराठी मिश्रित रंग सं ७

९ दयशा—चंक् रामायणावर, अगदशिष्टाई, दृशवितममर, लक्ष्मण सत्तावन उद्यागपव

१० हरि विट्ठल—'रामानंद' पदामक काही पदे हा कवि चंद्रपुरा नजारा अलाकड काळशाररिता प्रसिद्ध दासगेच्या बाल्यपूरचा राहणारा होता. भवभुता येथचाच नमन पदामरून ?

११ मुरहर—१६ ५०

१२ आनंदतनय—बाळकीण राधाविंगण वरि काही स्तुत प्रकरण या शिवाय आणता एक यागवागिष्ठवर माधवदासहन आचार्य टाका आहे हा छानस गरी आहे व एक ज्ञानश्वर महाराजाच्या समृत्तानुभवावरसहून सम श्लोका टीका रंगमत्तरा रमकत्रा अनगरंग या तीन प्रयावर मंगल्यकरशाळा यांना कजेरी समझाता टाका या कवीन विप्रर्मीमागा नावाच्या एक सं प्रथ लिहिता धगून काव्यप्रकाशास मराठी पद्यात स्थानर कजे आहे कळाने वरिल प्रकरणांपैकी कोणती प्रकरणे प्रसिद्ध आहेत ते कळवजे म्हणजे मंग बापणाकडेस त्यापैकी कागद पाठविण्यास शरें पडे

कथा
ता १५.४.०४ }

आपण, अपरिचित,
माधव मारायण हाऊ

(हे संगोधनामर वन काहे लागू आहे तथापि ते सव दण्याच कारण अर्गे का अद्यापिहि पुन्य मराठा काव्याच्या संगोधकाना कदाचित् त्याताल माहितीचा उपयान हाई)

दुमर गृहस्थ रा की कृष्णराव हे मूळचे तडतू गृहस्थ होते तथापि नाग पुराकडच अनक विद्याची वस्ता शान्यमुळ ते सहृतीन महाराष्ट्रीय बनले होते त्यानी नाना याच्याचा काव्यसंग्रहाच्या वार्तात पुढळ सहकारिता बेला

ता २७ मार्च १९०२ रोजी कोणी रा रा पुरोपेक्षम सराराम भाडाग यांना पुण्याहून नानानां एक पत्र लिहिले ते मंग मिळाले आहे ते काव्यसंग्रहा छवधाने आहे माहारी यांना काव्यसंग्रहाचा नवा संपादन कोण याचा माहिती नसल्यान, काव्यसंग्रहांत दुरुस्त्या व सुधारणा करण्यासंग्रहाने त्यानी एक सूचन

रूप पत्र केसरीकडे पाठवले व केसरीकारांनी तेच माना याजकडे पाठवले त्या पत्रास नानांनी लिहिलेले अक्षररूप पत्र हे मला मिळलेले आहे त्यात ते लिहितात की, "काव्यसमूहाचे संपादक होऊन गेलेले व जे वा मोडक, घामन दाजी ओक व हरिपत पंडित यांची योग्यता फार मोठी होती ओक यांना अनेक सहाय्या व शिष्य मंडळींचे सहाय्य संपादनाच्या कार्या मिळें मराठी कवितेचा त्या मंडळींचा व्यासगदि फार मोठा होता यामुळे अनेक इतरांच्या ओळखी होऊन त्यांना सहाय्य मिळे मराठी कवितावाचनाचा माझा नाद अर्कडचा काही अप्रसिद्ध काव्ये मिळली ती टीपा देऊन पूर्वीचे संपादक कै गुर्गीकर याजकडे मी पाठविली ती घ्यानी आणन शेठ गुराराम जाधवी यांनी समूहाचे काम हातीं घेता का म्हणून विचारलें श्रे रा रा भागवत यांना शेठ जींनी विचारलें होतें परंतु त्यांनीं तें घाम नारायणामुळे माझ्यासारख्या नव शिष्या माणसाकडे विनंति आली म्हणून धाडस करून काम पत्करलें तरी या कार्यां तुमच्यासारख्याची मदत मिळान्यास मी तें माग्य समजेन "

काव्यसमूहाच्या एकरोपायच्या अकापागून नानांच्या संपादकत्वाचें काम सुरु झाले प्रथम हे काम स्विकारण्याला ते हे सरकारी नोकर म्हणून त्यांना परवानगी मिळेल कीं नाहीं याविषयी शका वाटत होती परंतु ती परवानगी पुढें मिळाली इच्छुक ग्रेही मंडळींनीं सहाय्यहि मिळ लागले आणि नंतर संपादकत्वाचें काम अधिकाधिक चालले होत जाऊन घर दर्शवित्याधमाणें अग्ररचित वाचका कडून काव्यसमूहाचें संपादकत्व चाललें केल्याबद्दल अभिनंदनपत्रेहि त्यांना येऊ लागली त्याच्या मृत्यूनंतर मंगळवार ता ६ सप्टेंबर १९०४ च्या 'केसरी'च्या अंशात त्याच्या मृत्युविषयी केसरीकारांनीं खालील उद्गार काढले होते —

"धुळे हायस्कुलातील शिक्षक व "काव्यसमूहा"चे संपादक रा रा नारायण दितामण केळकर, वी ए यास धुळे येथें गेल्याचे मागील सोमवारी रात्री विपमज्वरानें देवाना झाली हें कळविण्यास फार दु ख वाटते नारायणरावजींचा स्वभाव विनयशील, निर्गर्भी व मनमिळाऊ लागून त्याच्याशी ज्याचा ज्याचा थोडापहुत परिचय झाला असेल त्या सर्वांस त्याच्या मृत्यूची बातमा ऐकून दहशत वाटल्या याचून राहणार नाहीं हायस्कुलातील विद्यार्थ्यांस येहवणीन व शिस्तनिं शिक्षविषयाचें काम सभाकून त्याशिवाय त्यांना आपला राहिलेला फुरसतीचा वेळ वाचनांत

करिता बरी, आणि शिवाजी टासव किंवा राष्ट्रीय समेहन परत आलेल्या प्रति-
निधीच्या स्वागताच्या सभा याची व्यवस्था बरी. माझ्या तणवणच्या हातेच्या
गोष्टी मी एरूल. वीं होण्याच्या पूर्वीपासून त्यांना घरी व बोहर दिगंत. यामुळे मी
वटिल्लिंगादि अशा आउथदाग अधिपतयोगी अस त्यांना महजब वाटत असावं.
आपलादेव याना अशा विषयाची गोष्टी बरी घर्नमानपत्राचा धडा अस्थिर आणि
त्यात सैकट पत्र अग त्यांना वाट, ते योग्यच होतं. पण सरकारी नोकरी
संस्थान माझ्या दोषा बडीत भावात जो मतभेद होता तोच त्याच्या या वादांत
मी पुढे काय करार याविषयी दिगून येई मी 'बेसरी-मराठ्या'चा संवाद होऊन
निभावून निघालो याविषयी मानांनी मग व्हिल्लेल अभिमानपुरस्सर अभि-
नंदनाचें पत्र मजबूत आदे घरातील हतरांना या टीड बर्पाच्या दिव्यातून
मी निभावलो इतकाच मुख्य आनंद पण रानाना विशेष आनंद हा बीं,
मी नुसता निभावलो इतकेंच नव्हे तर एवढम नावाक्यालाहि आलो. पुण्याच्या
समाजान पुण्याच्या वातावरणात दिटणाफिरणारे, सारकारणाच्या अकृपातहि त्यांचे
बाही मित्र असत यामुळे मी पुढे सोडाव अस त्याचें मुळाच मन नव्हतं. इतकेंच
काय, पण स्वतः त्यांनाहि एखादी मामगी मनाजोगी व टिकाऊ नोकरी मिळनी
तर त्यांनी ती पत्करली अमली व सरकारी नोकरी सोडून दिली अमती असे मग
वाटत ते मितव्ययी नव्हते पणार निती मिळतो यारर त्याचें फारसे लक्ष नमे
पोगेकारबुद्धि दाडगी. यामुळे त्यांचा सचापायीं ओड होई. तथापि कोणाच्या
बजात न राहता त्यांनी सत्तार केला एका निमाणींमिपेक्षा त्यांना आपल्या
मुलाकरिता अधिक बाही देवता वाडे नाहीं

बडील बंधु आप्पासाहेब—माझ्याहून बडील बंधु म्हणजे ती महादेव
विनामण जर्ज आप्पासाहेब वेळकर, यांचा जन्म कोकणात १८६८ सालीं शार्ज-
त्यांची व नाना यांची मुज काळणानच फार लहानपणीं शार्जी माधवराव नानापेसां
बवाने दोन बर्पांनीं लहान होणे तरी दोघांचेहि शिक्षण एकाच इयत्तत चाललें होतें
१८८४ सालीं माधवराव मॅट्रिकमध्यें नागान शाल्लान दोघांची जोडी पुटली त्यांनीं
कोल्हापूर येथें सारासन बॅरिस्टरात पी ई ची व पस्ट ई. ए ची परीक्षा देऊन पहिली
स्तरशिप मिळवून मुम्बई १८८९ सालीं निम्न कॅडिजमध्यें बी ए च्या अभ्यासा
करितां ते दाखल झाले. बी ए च्या परीक्षेत ते दुसऱ्या क्रमांत येऊन भौतिक-
शास्त्र या विषयात मुम्बई युनिव्हर्सिटीत ते पहिले व्याख्यामुळे यामुळे जगन्नाथ नावाची

२५० रुपयाची शिष्यवृत्ति त्यांना मिळाली 'दक्षिणा फेलोशिप' हे हद्दाने मिळव-
मावी, पण डेडन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल रोल्फी यानी तत्त्वज्ञान विषय घेऊन पास
शालेला मनुष्यच मला केलो हवा असा आमह धरिला म्हणून ती मिळाली नाही.
पण पुढील वर्षी अहमदाबाद येथील गुजरात कॉलेजमध्ये संस्कृत असिस्टंटची
जागा रिकामी झाली ती घेता का असे याग्या याना विचारण्यांत आले व त्यांनी ती
घेतली. वास्तविक त्यांचा ऐच्छिक विषय सायन्स आणि शिकविण्यास मिळालेला
विषय संस्कृत ! तथापि परिश्रम करून त्यांनी संस्कृत विषय शिकविला शिष्या
तेथील मुख्य प्रोफेसर आत्रासाहेब काधारे हे सभाटून घेणारे असे होते यामुळे
पहिली सहा महिन्यांची 'लेक्चरशिप' चांगली निभावून आणली एक
वर्षाकरिता ती वाढविण्यात आली जाता जाता हे सांगतो की, अमदावादच्या
या जागेवर आप्या जाण्यापूर्वी प्रोफेसर विजापूरकर हे होते परंतु ते कोल्हापूरचे
रहिवासी व कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजातच प्रोफेसरची जागा मिळाली तर
त्यांना अधिक इष्ट होती, व या सुमारास प्रयत्न करून त्यांनी ती मिळवलीहि.
आणि विजापूरकर मंडळी आणि आम्ही मंडळी यांचा पूर्वीपासून स्नेह असल्यामुळे
अहमदाबादच्या जागेची सूचना विजापूरकरांनीच आप्या याना केली.

जसो अहमदाबाद येथील नोकरीची मुदत वाढली तरी ती दोन वर्षांहून
अधिक टिकणें शक्य नाही म्हणून रेव्हिन्सू सात्यातच शिरावे व तेहि छवकर
शिरावे म्हणजे पुढे वस्तान चांगलें बघेऊ असा विचार करून त्यांनी
रेव्हिन्सू सात्यातडे डिपटिबाणी अर्ज केले एल्एस् सी ब्याचयाचे माही हे त्यांचे
पके ठरविलेच होतें पण या सुमारास दक्षिण भागाचे एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर रा.
व सितारामपत पटवर्धन यानी आप्यांना रत्नागिरी हायस्कूलमध्ये सायन्स टीचरची
७५ रु ची जागा देऊ केली तीहि त्यांनी घेतली नाहो आणि रेव्हिन्सू सात्यात
मिळालेली ३० रुपयांचीच जागा पत्तरली.

प्रथम त्यांची नोकरी दापोली, मालवण बंगरे भागात झाली यावेळी हिडणा-
फिरण्याचे काम असल्यामुळे त्यांना मुकाम पडेल तेथे आपल्या हागाने रवयपार
करून जेवढे लागे पण हायर-नोजर परीक्षा देऊन मध्यभागात त्यांनी बदली करून
घेतल्यावर लाकरच त्यांना अक्कल कारकुनीची व नंतर डेप्युटी पिटणीशीची
जागा मिळून अद्याप पाच-सहा वर्षांत ते अॅक्टिंग मामलेदार झाले दुष्काळ, मेल,

सन्डेसेटएमेड वंगरे रात्र प्रकाशची ते हिन्य स्यातीन काम त्यानीं केलां. क्रमानें ते फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेट व फर्स्टक्लेस सामन्देदार होत गेले आणि १९०९-१० चे सुमारास त्यांना डेप्युटी कलक्टरची जागहि द्याने मिळाल्याची पण येथे एवप्रकारें मी त्यांना आडवा आडो नोंदला की, त्या सुमारास मी 'इंगरी मराठ्या'चा संपादक या नात्यान मरकारच्या पूर्ण अवतृपेस पात्र होऊन माझें नाव ब्लॅक लिस्टात घेऊन राहिल. शिराय हायकोर्टाच्या बदनामीकृता मजवर खटला होऊन मला जिला हल्ली अशा मनुष्याचा भाऊहि मरकारात अप्रिय होणारच म्हणून आया यांना डेप्युटी कलक्टरची जागा देऊ नये अग मरकारान अंतस्थ ठरवले, वास्तविक ते आपल्या कामात अगदीं सोब व निरपवाद असत आणि जो मनुष्य फर्स्टक्लास मॅजिस्ट्रेट व सामन्देदार म्हणून नोंदलेला राहू शकतो तो डेप्युटी कलेक्टर झाला म्हणून मरकारचे बराच विषयजें ? पण नाही वडपाच तेव धाग्यावर काडो आणि मनातला द्वेष एका कारणाचा तो दुष्टान्या रीतीन उगवून घ्यावा ही सरकार ची रीत प्रसिद्ध आहे त्याप्रमाणें या गोष्टी त्यानीं केल्या.

१९०९ सालीं या गोष्टीची उघड वाक्यना झाली मग त्या नियमम असा असे की, मी दरवर्षी त्याच्या गावों त्यांना भेटण्याला काहों दिवस जात असे वरहात असे परंतु मी अनाहि नियम केला होता की, अशा भेटीच्या प्रसंगीं किंवा एरवींहि ते सामान्यीवर असतील त्या तालुक्यात माझी राजकीय स्वरुपाची चळवळ कोणत्याहि प्रकारें बराबराची नाही कारण निची वाधा त्यांना सहजच होणार तथापि इतक्याने हि मरकारचें नमापान होत नव्हते १९०९ सालीं नदुरगार येथें त्याजकडे चार दिवस राहण्यान मी गेलो तो दिवाळीच्या निमित्ताने याचा रिपोर्ट वर जाणाऱ्या रेव्हिन्यु कमिशनर यांनीं आल्याना लिहून कळविलें की, "तुमचे वधू हे जहान राजा रण करणारे संपादक व एन पुढारी आहेत. खलट मुम्ही आपल्या तालुक्यापुरते सरकारचे सर्वाधिकारी व प्रतिनिधि आहो ते हा सरकारास अप्रिय असलेल्या अशा जहान पुढार्याने तुमच्या घरां रहावें यामुळे तालुक्यातील लोकांचा सहजच गैर समज होतो तरी अशी गोष्ट मुम्ही वा करू देतां हे कळवा " त्याला आप्या शांती धर्गे उत्तर दिल की, "माझे वधू हे हितसवधाच्या सर्व दर्जानें अगदीं वेगळे आहेत ते फक्त माझे वधू म्हणून खाजगी रीतीन मला भेगवयाम येतात, पण त्यांच्या सुसामान किंवा माझ्या तालुक्यातहि त्यानीं आपली कोणतीहि चळवळ करू नये असे आमच ठरले आहे व तो नियम ते आजवर पाळिला आले आहेत. खलट

माझे सरकारी काम मी बसे करतो हेहि आपणास माहीत आहे. त्याने स्वतः रीतिने चालविलेल्या उद्योगाचे बरेवाईट फळ तो भोगील. पण ती गोष्ट माझ्या वटतीच्या मार्गात का यावी? मी जर आपले सरकारी काम योग्य प्रकारे करीन आहे तर माझी दवाची वटती सरकारने मला देणे हेंच न्यायाचे होईल. आम्ही एका आईवापाचे मुलगे, सल्ले भाऊभाऊ. हे नाते आम्ही तोडू म्हटले तरी तुटणार नाही व मी ते तोडू इच्छितोहि नाही." या सख स्पष्ट सुलाशला कमिशनर यांना उलट कांहीं लिहितां येईना.

परंतु युक्तिवादाला सरकार अडले म्हणून त्याची दृष्टि साफ झाली असें मात्र पटले नाहीं, आणि बंधूच्या नावावर पटलेला काट निघाला नाहीं. या गोष्टीमुळे खालचे पाच-चार मामलेदार बडतीं मिळून डेप्युटी कलेक्टर झाले. नंतर पूर्व-खानदेशाचे कलेक्टर यांनाच ही गोष्ट न पडून त्यांनी सरकारात तक्रार केली व हा अन्याय दूर व्हावा असा आग्रह धरिला. यामुळे आप्पा यांना अखेर डेप्युटी कलेक्टरची जागा मिळाली. मात्र खालचे नवर वर गेल्यामुळे त्यांना ६०० सहासो रुपये पगारावरच पेन्शन घ्याने लागले व पेन्शनरीच्या रकमेत ५०-७५ हप्त्याचे कामकाज मुकसान झाले. सर्वोत बडाल यधु नाना हे निवृत्तल्यामुळे बडालनीचा मान आणि एकदर कुटुंबाचा आधार होण्याची जबाबदारी आप्पा याजवर पडली. पण ती त्यांनी चांगली सभाळली. माझ्यामुळे त्याचे नुकसान झाले ही गोष्ट माझ्या मनाला खान झमे, पण त्याला माझा इलाज नव्हता. ही गोष्ट स्वतः आप्पा जणत आताल्याने ती गोष्ट त्यांनी मला भासू दिली नाही. उलट आमच्या कुटुंबापैकी एक तरी अनुप्य वेस्तरी सारख्या पत्राच्या संपादक होतो व सार्वजनिक कार्यत पुढारीपण घेतो या गोष्टीचें त्यांनी भूपणच मानलें. पेन्शन घेतल्यावर त्याच्या अग्री सार्वजनिक कामाचाहि गोडी असल्याचें दिसून आलें आहे. शिवाय उत्कृष्ट सहाय्यार व स्नेही या त्यांच्या गुणामुळे घुळे-अमळनेरचे श्रीमत प्रतापशेठ यांनी त्यांना अनेक वर्षे घुळें येथील गिरणी कंपनीच्या ऑफिस सुपरिन्टेन्डेन्टचे जागी नेमून घेतलें आहे. ते कॉन्सिड निवडणुकीलाहि एवदा उमे होतें. पातु तीत यश आलें नाहीं.

आप्पा याचें तिसरे कुटुंब सौ. गिरजाबाई या आज्ञ्या पिढीतील एक विद्वशी म्हणून मानल्या जातात. त्याचे मूळ शिक्षण वाठेवाडात गुजराथी भाषेतून झाले. तथापि त्याची नैसर्गिक बुद्धिमत्ता, भाषासरणी आणि वाङ्मयविषयाची आपट

यामुळे मराठीत त्यांनी काही प्रयत्‍निले आहेत, आणि स्त्रीवर्गासंबंधी जाहीर मता, समितीने इत्यादि प्रसंगी अर्थश होऊन आपले विचार स्त्रीवर्गापुढे मांडण्याचे काम त्यांनी बरेच केले आहे. लेखनाप्रमाणे वस्तुत्वाची कलाहि त्यांना चांगली साथ्य झालेली आहे. त्याची राहणी या मुधारलेल्या काळानाळ स्त्रीमारग्री दिरान अमली तरी त्यांचे निचार जुन्यानन्याचा मेळ घालण्याचेच असताना.

माझी पत्नी—आता शेवटी माझे कुटुंब सौ. दुर्गासाई इच्या सप्रधाने दोन शब्द लिहितो माझे सामरे मोरोना पेडसे हे दापोली तालुक्यातील मुडी गावचे रहिवासी त्यांनी पुण्यातील ट्रेनिंग कॉलेजिअन डिप्लोमा घेतल्यावर मोडलिन्गला घाळामास्तरची नोकरी धरली तेथे ते ब आमचे बडील यांचा फ्रेड जमून एवाच घरांत राहू लागले पुढे बडिअची बदली मिरजेस झाली. त्याच्या पाठोपाठ स्थानीहि बदली मिरजेच्या बराठी शाळेवर होण्याचा योग आला. तेथे आमच्या प्रमाण त्यानहि पदवर्धनाच्या वाटपान निहाडास लागला मिडाली. आणि आम्ही इतके निकटवर्ती राहिले की, निहाडासाला आमचे हे समाईक कुटुंब आहे लामा माग झाला या कृपानुरोधानून सहजच गोवरिचीची कल्पना निघाली, आणि ती योग्य वेळी पळाम आली १९३७ साली अमच्या लमाला पत्राम बघे झाली. त्याची उजुविली आम्ही मन समारभाने वेली आपयारिअ असे काही केले नाही

माझी बायको ल्हानपणी घाळन गेलेली बघ्दनी. तिने प्रौढपणी आली साधारण आमच्या रहिणीपेठेर घरच्या-घरांच सापदन केली. पुढे धार्मिक ग्रंथ वाचनाच्या गोडीने ती वाडली, आणि आता तर वर्तमानपत्रे वाचणे किंवा वाचून पणें केल्याशिवाय तिचा एकदि दिवस जात नाही इतकेच नव्हे तर स्थूड होवळ राजकारणाशी तिचा बराच परिचय झाला आहे. ती टिळकाची अत्यंत अभिमानी असून त्याच्या स्मृतिदिवशी ती तळेगावच्या बायच्या आणूने सुवाग्निर्नांना पार्श्वीत अग्ने. स्वदेशीविषयी तिचा बराच कटाक्ष आहे तसेच पुण्यातील गोवर्धन संस्थेशी तिचा इतका जिव्हाळा आहे की, मजकूर १९३२ साली तिने एक हजार रुपया देणगी गोरक्ष मंडळास देवविली आणि मंडळाच्या कार्यकारी मंडळाची ती प्रमुख सभागद आहे गांधीन, विशेषत टिळक-स्मारक मंडळांत, भरणाऱ्या पुढाऱ्या सभांना ध्याय्यानांना ती हजार राहते नवग पुण्याच्या सभांचे अध्यक्ष स्थान घेण्यास लाभतो त्याप्रमाणे बायकाहि तिचा विषयाच्या सभांचे अध्यक्ष

स्नान घेण्याला निमंत्रण करितात त्याचे मात्र तिला बरेच अवघड वाटते. कारण सभानृत भावण करण्याचा तिला अभ्यास नाही. ती मला म्हणते “तुमच्यामुळे या अध्यासपदाची आपत्ति मजवर येते !” मीहि म्हणतो “मी रिद्वान होण्याला धम केले ते तरी तुझे माचले ! आयते मोठेपण मिळते ते तुझ्या देवाची कृपा म्हणून. आता बसे तरी पे झाले !” ती अत्यंत सनातनी वृत्तीची आहे आणि एका शब्दात मी प्राजलपणे असे सांगू इच्छितो की, आमच्या घरात नित्य नैमित्तिक कृत्ये चालून त्याच्या सनातनी बळगावे जे स्वरूप दिसते ते सर्व तिच्यामुळे आहे. तिला मी घरच्या ‘विशेष’ किंवा धर्माध्यय म्हणत असतो पण नुसते म्हणतो असे मात्र नव्हे तर तिने योजलेल्या कोणत्याहि धर्मकृत्याला मी मोडता घालीत नाही व स्वर्गाला नाही म्हणत नाही एसाद्या धार्मिक कृत्यात औपचारिक रीत्या जाताने मला भाग प्याया लागला (सदाहरणार्थ, सोबळे नेतून पुण्याइवाचन करावे लागले) तरी तो मी घेते ती देवपूजाप्रमाणे पितृपूजाकाहि आहे. धाड-पक्षाच्या तिर्याची आठवण ती माझ्यापेक्षा अधिक ठेवते व मजकडून सर्व कर्म यथासांग बरचून घेते. अशा कामी मला मनातून केव्हा बंटाळ आला तरी मी तो तिला जाणवुं देत नाही व तिला आणवला तरी ती त्याची ओळख मला देत नाही.

घरातील धर्माचारसंस्थाने तिच्यामात्स्यामधले तद् हे राष्ट्राध्यातील तद्वापेक्षा अधिक विद्यासने पाळले जातात ! सलट कालमान लक्षात घेण्याचे सारतम्य तिनेहि समाल्ले आहे. म्हणजे स्वतः ती कितीहि बडकडीत रीतीने आपले सोबळेओबळे सभानीत असली तरी, माझ्या सार्वजनिक संस्थाने घरी जरी एखादा, तिला वाटणारा, अनाचार घडत असल्या तरी ती त्यात व्यक्त घालीत नाही. यामुळे माजघरात माझ्या पत्नीला कोण जेवायला बसला याची पृच्छा न करिता माझ्याबरोबर त्याला बळणे आणि त्याचे उटे खरकटे काणें हें देखील ती विनतप्रार करिते. माझ्या परीं अस्पृश्य व भुसलमाणहि अशा रीतीने जेऊन गेले आहेत व त्यांना तिने स्वतः वाडले आहे धरीं जेवायला कोण येणार याचा सुगावा मात्र मी तिला आगाऊ देतो. आणि तो दिला म्हणजे ती इतकेंच करिते की, माजघरात पाने माडण्याऐवजी बाहेर ओटीवर भाडते. आणि अपमानास्पद भेद तर दिसून न पडावा, आणि शास्त्राने सवलत दिल्याप्रमाणे निरनिराळें वोन साधले असता पणत एकच पण पात्रे तर विभक्त राहणी अशी मांडणी ती करते आम्हा

नवरामायणेच्या धर्मरूपनांच्या विरोधानं अशा रामज्ञनारण्याचा मेल घाल-
 प्यावा प्रयत्न आम्ही आजवर केला व तो चांगला यत्नस्वीहि झाला. निच्या
 आग्रहामुळे मी स्नानानंतर देवापुढे बसून गंधफल वाहतो, आणि देवाला नमस्कार
 करण्यात तत्त्वघटता पदरीं येते असे मानण्याइतका प्रतिनिविष्ट मुधारक किंवा
 नास्तिक मांदि मनाने नाही ! निच्याच प्रेरणें मी एकादशीचा उपवास करितो,
 मात्र घटेन निला म्हणतो की, “ एकादशी केन्नां आयतें अन्नवैचित्र्य लाभतें
 त्यांत माजें काय जाते ’ तू उपवास सागशील निवळे करीत.” माझी मुधारणावरी
 मनें निला माहीत आहेत, तथापि मी अभक्ष्य-भक्षण, अपेय-पान वर्जित नाहीं हें
 निला पूर्ण माहीत आहे. आणि मी विलायतेला दोनदा गेलो असतां हे आचारत्र
 मी निघयाने पाडले अशी निची यथार्थ खात्री पटलेली आहे. यामुळे गौण धर्मां
 यागत मी कुचराईं वर्जित असलों तरी मुख्य हिंदुधर्मतत्त्वांत मी तिच्या मताग
 आहे वा जाणविते तिला समाधान होतें. घरीं पाहुणे येनात त्याच्यात जें. मुज-
 पाहून बापूजी अन्नापर्यंत वैचित्र्य आटवतें. पैकीं मुजे यांची दाडी आणि अभक्ष्य-
 भक्षणाची अरकीर्ति माहीत असल्यामुळे, आणि अणें याची दानसंख्या पोटी-
 वाचन जप हीं प्रयत्न दिसत असल्यामुळे, ती पाहुण्यापाहुण्यांत मनानें छेद
 देण्याला शिकली आहे ! परदेशगमनावरील बहिष्कार निने आतां पूर्ण उठविला
 आहे. आणि मी विलायतेहून व आमची मुदगी पुणेपाहून जाऊन आली
 तेव्हा निने प्रायश्चित्ताचा आग्रह धरला नाहीं. पुनर्विवाहित स्त्री-पुरुषांवरच्या
 बहिष्काराची तीव्र मोट. ती पुनर्विवाहाच्या प्रचारायें भरलेल्या गभेला जावदावें
 टाळील, पण पुनर्विवाहित प्रो. वरें घरीं आले तर त्यांना नमस्कार करील.

असो. मनुष्य धडालू नंतरा तरी त्याचे म्हणून कांहीं वाही विश्राम अत्त-
 तान. स्वतः माझा असाच एक विश्राम आहे, आणि तो मी मुलांना सांगत असलो
 कीं, माझा जो उत्कर्ष झाला आणि बौद्धिक सुस्थिति लाभली तिला कारण माझी
 वामघो आहे. अशा कामी पावपुण म्हणतात तो खरा अगेल तर तो तिचा आहे-
 हें श्रेय मी निलाच कां याचे हे मन्त्र समजून सांगतां येणार नाहीं. पण अशी
 माझी भावना आहे रागी. माझ्या बायकोला चांगले अक्षर वाकता येत नाहीं, शुद्ध
 लेखनाच्याहि सुळा होताना, म्हणून ती स्वतः फारशी पत्रें लिहीत नाहीं. मुलामुलीं
 बहून लिहिने. यामुळे निने मला स्वतः लिहिलेलीं पत्रे फारच थोडी. पण १९१९
 साली मी विवादानें असताना निने स्वतः ह्याने लिहिलेले एक पत्र मजबब

आहे तें झालीं देतो, म्हणजे तिच्या मनाची ठेवण कळून येईल. तें पत्र असं:-

“ह. सा. नमस्कार विज्ञापना विशेष

आमच्या सर्वांच्या प्रकृति चांगल्या आहेत. हल्ली माझ्या डोक्यापुढे सारखे इंग्लंड दिसत असतं. कारण माझा देह इथे आहे पण आत्मा तिकडे आहे अशी कांहीं नेह्यां माझी निश्चेष्ट स्थिति होते. आपण सुपईस जातेवेळेस कोणी डोक्यापुढे पाणी घेऊन वाचवाचें नाहीं असा सर्वांनीं निश्चय घेतला होता, व तो परमेश्वर रूपेने त्या वेळेस शोबदासहि गेला. “सुपईस सर्व मुलें गेलीं पण तुम्ही कां गेली नाहीं !” म्हणून मला पुष्कळांनीं निचारले. त्यांस मी असे सांगितलें की, मी कांही जगाच्या दृष्टीने पुढें जाऊनली नाहीं. स्वाभाविक प्रेम मनांतच राहिल असे नाहीं. तें डोक्याबरोबर बाहेर पडून समुद्राला मिळवणाचें ! हा पार्स न म्हाया ! हुसत्याची मनःस्थिती मोडू नये हाच माझी इच्छा आहे. इंग्लंडला पोचल्याची सार येईपर्यंत अगदीं चैन पडलें नाहीं. आशा व श्रीधर सातारला गेल्यावर त्यांची रा. पाप् म सा. ताई ही मंडळी तेथे जमली होती. तेव्हा मी कांहीं दिवस तिकडे जावें कारण माझ्या आपट्या विषयाची—वैदी-साचा—तेथें विशेष चर्चा चालते, म्हणून गर्वान्वित आग्रह केला. म्हणून मी सातारला गेले होते. त्यांच्या घटांतलें प्रेम व एकदिल पाहून फार आनंद झाला. श्रीधर दिवस फार लवकर गेले. वि. श्रीधर सजून येथेंच आहे. पुण्याची हवा चांगली झाली म्हणजे मेईन म्हणतो. आपणा सर्वांच्या प्रकृति चांगल्या आहेत व काम जोरांत चाललें आहे हें ऐकून मनाला फार आनंद झाला. आपल्याला ‘सुरो-पियन नोकर’ वगैरे ठेवण्याचे हक्क हिंदुस्थानांत मिळाले आहेच ! त्याबद्दल प्रयत्नही चालू आहे. ईश्वर करे पती. टिकळांच्या हत्यार्तां आपले हक्क आपल्याला मिळोत एवढीच ईश्वराची माझी प्रार्थना आहे. आमचें जेवण, चहा, कसा, पुराण वगैरे व्यवसाय बरोबर चालते आहेत. आमचें स्तराज्य आम्हाला इथेंच मिळाले आहे ! पण आमच्या वेदान्तचर्चेत आज असा विषय निघाला होता की, मनुष्य बदला विद्या व चौदाव्या कला शिक्षण तरी भगवंतांनीं अर्जुनाला, राजगुप्त आत्मविद्या प्राप्त करून घेतल्याशिवाय मनुष्यजन्माचें मुख्य कर्तव्य राहतें असे सांगितलें ! कायबरेतार्द हल्ली येथेंच आहेत. आमच्या वेदे-पणामुळे आमची नवी बरीच चालते व वेळ बघतिलें जातों. नरसिंगदत्त तिकडे कांहीं दिवस चला असे त्या म्हणतात. मी त्यांना असे सांगितलें की, आम्ही

येऊ तेव्हा आम्ही उभयर्थां येऊ मी एकटी येणार नाही इश्वरइच्छेप्रमाणे घडे-
 सर्वच गोष्टी अनिच्छेन प्राप्त होताना त्यांना कोणताहि ठेवा मिळून जाईल यात
 शका नाही हेच पत्राचे चव्हाट वाचावयाचा कटाळा येईल व सार्वजनिक
 कामाला उत्तरेर होईत म्हणून पत्र पुरे केत आहे प्रगतीला फार जपावे इकडील
 वाळजा करू नये'

मिरजेचा ऋणानुबंध—ही सौंदर्य हकीकत सांगितल्यानंतर मिरजे
 सार्थी दोन वाक्य लिहावेसे वाटतात ते लिहितो १८९१ साली मी बी ए
 शास्त्रापासून मिरजेचा व आमचा प्रत्यक्ष संबंध सुटला आमचे तेथे
 घरदार असे काहीच नव्हते फोटन अगणार! या नंतर आमचे जुलते
 केशवराव हे, त्याच्या आजारात सातत्याच्या थड हवेपेक्षा मिरजेची
 हवा चांगली म्हणून तेथेच राहिले मरेश्यत ते मिरजेसच व आजारीच
 होते त्याच्याशिवाय आमचे आत काही तेथे रहात होते यामुळे आमचे जाणे-येणे
 मिरजेम होई पण पुढ पुढ इट्टट्ट ही आताची कुटुंबे नामशेष झाली मिरजे
 त्यांनी मरणांतर केत यामुळे केवळ सार्वजनिक कामांनिमित्त वाय तो मी मिरजेम
 जातो यतो तयावि मिरज सस्थानचे अधिपति श्री बाळामाहेव आणि त्यांचे
 सुवराज श्री तायगाहेव यांनी आमचा ऋणानुबंध वायम टेवला श्री बाळ
 माहेव याना ले निळराचा मोठा भविमान, आणि मी टिळकासमिध म्हणून
 माझाहि त्या जुन्या ऋणानुबंधान यांच्याची भर पडली इटपशाहीच्या वाळांतहि
 मरकराशी प्रसंग पडल्यात टिळकासमिधोंचे आपडे प्रेम व्यक्त करण्यास श्री बाळ
 माहेवांनी बंधी माघार घेतली नाही तसेच एकादा सालासाठीही शक्तीच
 चळवळ करणाऱ्या लोकांची यादी पोलिटिकल साल्यान तयार करून राव सस्थाना
 प्रमाण मिरजकराकडे पाठविली, आणि या यादीनल्या लोकाना मिरजेत येण्याला
 निदान व्याख्यान वगैरे देण्याला, प्रतिबंध कम असे हुकुमबना सरवयूलर पाठ
 रिता पणु श्री बाळामाहेव यांनी पो ए यास कळविले की बाकीच्या नावाबद्दल
 मागा काही आपड-नाही, पणु केळकराच्या वागतीन नियमन घातावयाला मी
 नसार नाही ते त्याच्या बहिर्गणातून माझ्या पदरचे व ऋणानुबंधी आहेत,
 तमच मिरजेच ते कोणतीहि आशेपाह चळवळ करणार नाहीत असा माझा
 निष्ठाव आहे आणि हा त्याचा आपड पो ए ने मान्य केला १८९१ साली मी
 मिरजेत मुनगरी पन्थरीन विवा नाही अशी खासगी विचारणा मला करण्यात

आली होती, परंतु मला केसरीकडील नोकरी सोडून जायद्याचे नाही म्हणून मी नाही म्हटले. मा गोष्टीची बातमी (म्हणजे राखणी नोकरी पत्करण्याविषयी मजकडे विचारपूर्वक केल्याची बातमी) बाहेर अर्थीकची कळल्यामुळे प्रो. विजापूरकर, अच्युतराम राठे इत्यादि भेदी-मजबूतीना वाटले की, मी केसरी-मराठ्याची नोकरी सोडून 'ब्रिटिश सरकारची' मुनसफी पत्करणार! म्हणून त्यांनी असे कर्ह नका म्हणून पत्रेहि लिहिली. पण राठ प्रकार वर लिहिला इतकाच होता, असो,

श्रीमंत बाळासाहेब अद्यापि पुण्यास आले म्हणजे मी त्यांना भेटतोच, पण सैद्दि घडून माझ्या घरी येतात ! आणि मी घरी मसळीं तरी मुलाबाळाशी बोलून एखादा पदार्थहि दाऊन आतात. त्याचप्रमाणे श्रीमंताच्या कन्या श्री. सां. अक्का-साहेब मुजुमदार यादि. मी त्यांना म्हणतो की पुण्यात मीच येऊन आपणाला भेटावे असा आपला सुनध आहे पण ते म्हणतात तुमचें परीं येऊनहि तुम्हाला भेटण्याचा हक्क आम्हाला आहे तो आम्ही का गमावू ?

आम्ही पुढें मिरजेचे रहिवासी नाहीं असें झालें तें श्रीमंताना बरें वाटेना. १९२१ साली मिरज हायस्कूलची शृंगिली झाली तेव्हा माझे बंधु श्री. आम्मा-साहेब हे मुदाम त्या समारंभाला गेले आणि एक हजार रुपयांची देणगी त्यांनीं वाटेली दिली. त्याचा श्री. बाळासाहेब यास सहजच फार मोठा आनंद वाटला आणि त्यांनीं मला ८ जानेवारी रोजी पत्र पाठविलें. ते असें:—“परवा हायस्कूलच्या शृंगिलिलेला आपले बंधु स्वसाहेब माधवराव आले व एक हजार रुपयांची देणगी दिली. आपणहि आला असता तर बरे वाटलें असतें बाहून घेतलेल्या केसरीच्या कामामुळे आपणास येता आलें नाहीं, हेहि खरें आहे एकच गोष्ट त्यात नापरमन आहे तिचा उद्देश करितो; व त्यामुळे काय करावे हें मी विचारतो. ती गोष्ट म्हणजे रा. सा. माधवराव व आपण जगप्रसिद्ध व खोदप्रसिद्ध शास्त्र. आपल्या देणगीने आपली आठवण आपण कायम ठेवतात. माल त्यांत वाईटपण इतकाच की, रा. सा. मामलेदारांनीं छुज्जास, (जवणाकास) घर केले, आपण पुण्यात केले, पण आपली एक शोषटीहि मिरज येथें असू नये याचा अर्थ काय ? व शाला युक्ति काय ! साह्या मजे ज्या घरात जाण लहानाचे मोठे शाला, तेंच जर आपल्यास मिळेल तर विशेष चांगलें. तें नव मिळेल तर अन्य एखादे घर येथें असावे. कारण आपण बेभ्रिष्ठ येवढे उजवाटीत आला त्याचें स्मरण म्हणून

एसां पर येथे अगू नये हे काय ? असे घर अमलें म्हणजे आण येथे कायम राहिल पाहिजे असे नाही. पण स्मरण म्हणून वाचनी होईल. ”

पुर्वी मिरजेस मी राहात होतो ते घर आतां मंगंस्त्री जमीनदोस्तच झालें आहे पण ती जाणा विरन पेटा येण्यामारगी आहे दिया श्रीमताजवळ मी एसादी घराच्या मोर्दीची जागा मागितल्याम ते ती अवय्य देतील तथापि तूर्त मिरजेस घर बाधावयाचे मनात येत नाही खरें मी कोकणात घर केले तसे मिरजेस घर करण्याच माझ्या पुर्वील रितीच्या मनात येण कल्पनजीन माहीं

१९३२ साली माझ्या ज्युरिस्त्रिच्या प्रमर्गी सागली येथील एका घर्तमान पत्रानें श्री बाळागादेवाची मुलाखत घेतली तेव्हां त्यानीं मजगिपणीं उगार काढले ते असे —

“ श्री न वि ऊह तात्यासाहेब वेज्जर याच्यासारख्या प्रगत्यान माणसाचा व आमचा काही संबंध आहे, याबद्दल आम्हाला अभिमान वाटतो. देवदेवेन त्या निषा बहुच्या निषाभ्यामाकरिता आमचा अल्पस्वल्प हातभार लागला आहे, याबद्दल आम्हास अभिमान व आनंद वाटतो वहाचे बी अतिगुह्य असतें, पण त्याच्या पागून केवडा तरी मोठा रूप उद्भवतो उत्तर हिंदुस्थानांत ‘करीखड’ व आमच्या कांटे ‘मसवड’ आहे या दोन्ही वृक्षाच्या सालीं हजारों लोक गाज्या घेऊन मुद्दाम करतात एवढा मोठा विस्तार त्या म्हानशा विषामधून जाहेलेला आहे. त्याप्रमाणे केवळकर शाळेंत अमर्तांना वटनीत्रप्रमाणें होते

“ आता ते लोकप्रिय व लोकमान्यप्रिय शाळे आहेत आम्ही प्रसंगविशेषी त्याचा सदा पेतला, तर ते आम्हास योग्य सदा देत असतात त्यांचे आमच्याबद्दल अत्यंत प्रेम आहे आमच्याशीं ते वर्तमानपत्राचें पॅन्सिटिक्स वाज्जरा टेवत अम्हास सदा देत असतात, व ते आम्हास आपल्यापैकीं समजतात. ईश्वर त्यांचें कल्याण करो व आम्हांला त्यांची अशीच मदत मिळो ”

श्रीमंत बाळासाहेबाप्रमाणें सुवराज तात्यासाहेब यांचाहि मजवर लोभ आहे. ते माझ्या वाढ्मयाला आज कार बघें चाहतात ही गोष्ट मला अलीकडे उघडकीस आली ! ते बहुभुत व सर्व प्रकारच्या वाढ्मयाचे बाचक व प्रेमी आहेत मजवर त्यांचा विशेष उपकार म्हणजे गतवर्षी माझे ‘समग्र वाढ्मय’ बारा खंडात प्रसिद्ध करण्याची कल्पना त्यानींच काढली. आणि मी त्याबद्दल अनेक बडबणी दाराविन्या

तरी त्यांनी आपला आमद सडीस नेला. या कार्या लागणारे सर्व भांडवल त्यांनी उदारपणे घातले, यामुळेच हे वार-साडेवारा हजार पृष्ठांचे माझे वाङ्मय असे छापून निघाले. त्यांचे हे मित्राण यजकडून कसे फिटणार ! ते होवो न होवो, परतु चाळीस वर्षे वाङ्मय लिहिलेल्या माझ्या भ्रमांचे पुरे चीज झाल्याचे समाधान मला त्यांनी मिळवून दिले ! आमचे सर्व कुटुंब मिरज दरबाराने एक प्रकारे आश्रितच होय. पण आश्रिताचे असे कौतुक करणारे यजमान किती भेटतात !

एक गोष्ट येथे सांगणे अपरिहार्य आहे ती गर्स की, मी संस्थानात राजकीय वाढपळोत प्रजापक्षपाती आहे. आणि मिरज दरबारच्या कारभाराविषय मला केसरीत अनेक वेळा स्वतः लिढावे लागले व प्रजेच्या तर्फेचे इतरांचे लेख घातावे लागले. मी एकदा मिरजप्रजापरिपदेचा अभ्यासही झालावासा झालो होतो, तथापि यापैकी एकादि गोष्टीचा सहेख श्री. वाढसाहेब किंवा युवराज यांनी आमच्या खासगी भाषणात कधीही केव्हाचे आठवत माही. मग अशी टीका करण्यास आज्ञा पालण्याविषयी सुचविण्याचे तर दूरच ! पण ही चमत्कारिक व कांहीसा संकोच उत्पन्न करणारी परिस्थिती लक्षांत घेऊन तेच एकदा म्हणाले, "ताढ्या-साहेब, आमचा दरबार आणि तुमचा केसरी या सार्वजनिक सत्ता आहेत. त्या आपले संबंध कर्तव्यबुद्धीने वाटेल तसे ठेवतील. ते आम्ही मुळीच लक्षांत घेत नाही. तुमच्या आमच्या खासगी स्नेहसवधांत त्या विरोधामुळे व्यत्यय येण्याचे किंवा मानण्याचे कांहीच कारण नाही". इतका प्रांजलपण वचितच पहावयास सांपडेल !

ग्रहनक्षत्रांची क्षमा मागून !

मामा जन्म शुक्र १७९४ थावन वज्र पथी उज्जायना रविवार सा दिवशी म्हाष्टे सुमारे चार घटका राव उरली अगती इत्याद. इमज्जी हागीन २४ ऑक्टोबर १८७२ ही होती. माया जन्मस्थानचे नाव मोहनित्र दिवा मोहनित्र, हे मिरज संस्थानच्या एका ताडुर्याचे मुख्य गाव पण अगदी लहानसे गोंटे आहे. ते सोलापूर जिल्ह्यात कुदुवागे स्टेशनलायून पुढे बाग-नेरा मैद व पेंडरपुषायून मागे सुमारे पंधरा-गोटा मैद आहे. गांवाच्या जुन्या पटनीची लढबंदी वेदी वगैरे बंदोबस्त आयून दक्षिण आगाच्या घेरीला लागून बागू मंदिने टिकणारा अग्रा एक ओठा वाहती. गावात एकूच पण बरेच जुनाट अंग 'महादेवांभ्यावें देऊळ' या नांवाचे देवस्थान आहे. गावाची वस्ती सुमारे दोन हजार अगती. हा गांव रांगोली मुठ्ठलाच्या वाटणीत मिरज संस्थानच्या चें लया पानीच्या दिश्यात आला. या गांवालायून जवळच येथी येथें इमज्ज राखालें अत्रीकट बांधलेला तलाव आयून, दुसऱ्या बावीरुनशाहीन पेठ्यांभी इमज्जोशी लढाई इत्यादी व बागू गोमले रणभूमीवर पडले ते अशी हे टिकाय मोहटिज्यायून सुमारे वहा मैद आहे. या प्रदेशाच्या आगलाग बागायती लागती अगून लोह साधारण सुगुं आहेत.

या लहानशा गांवात एक लहानगा ज्योतिषी होता. त्याच्याकडून माझी घटिलीनी माझे जन्मदिपण बरपांड ते सांगी दिले आहे.

माझे जन्मलग्न वक्रं. राशी मेघ. जन्मनक्षत्र वृत्तिकेचा प्रथमपरग. म्हणून माझे जन्मनाम आकारयुक्त 'आमदेव' असे ठेवण्यांत आले. "महा नक्षत्र सुखे पवित, तस्य फलं विद्वान् भवति. शरीरस्य आरोग्यं भवति" अना,

शेरा ज्योतिषाबुवांनी या जन्मटिपणावर लिहिलेला आहे मी ज्योतिषावर विश्वास ठेवणारा असतो तर, त्या शास्त्राच्या पूर्ण सत्यतेविषयी थोडा दड होण्याआग हा शेरा पुरेसा होता कारण माझ्या जन्मकाळच्या केवळ ग्रहस्थितीवरून त्याने माझ्यासंबंधी ज्या दोन गुराच गोष्टी फलज्योतिषाच्या स्वरूपाच्या सांगितल्या त्या बरोबर होत्या असें माझ्या सर्व आयुष्यातील चरित्रावरून यथार्थपणे म्हणता येण्यासारखे आहे कारण आरोग्य ही गोष्ट सापेक्ष व तुलनात्मकच खरी, तथापि आज मुमारे सासट वर्षांच्या अनुभवावरून मी निरोगी प्रकृतीचा होतो असें म्हणण्यास हरकत नाही कारण मला नित्य कायमचा असा कोणताही रोग नसून साऱ्या जन्मात आज तारखेपर्यंत साऱ्या सापाहून गेला दुसरा कोणताच विकृति झाली नाही हे खरे आहे १९१८ साली मला मलेरिया व इन्फ्ल्युएन्झा आला होता १९२६ मध्ये मला 'हार्पिस' (घटसर्पांचा एक भोज) नावाचा आजार झाला होता तेव्हाच काय तो नामनिर्देश करण्यासारखा अवांतर आजार तसेंच १९३६ साली मला मूळम्याधीचा विकार झाला होता पण शरीरप्रकृतीचा धर्महि असा की, प्रकृति विघटली असता ती अधिक निघडण्याकडे प्रवृत्ति नसून सुधारण्याकडेच असावयाची निवृत्तिसंधाने योग्ये बळिण आहे कारण ती माझ्या अनुभवाची गोष्ट नसून लोखमताची गोष्ट आहे तथापि पुष्कळ ठिकाणी माझा उल्लेख 'विद्वान्' या विशेषणाने झालेला मी पाहिलेला आहे यामुळे पिचाच्या माझ्या या खेडबेड ज्योतिषाचे हें भविष्य खरे ठरले असे म्हणावेसे वाटते म्हणून विद्या व आरोग्य या दोन महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख फलज्योतिषान्या नियमानुसार पक्षिपेक्ष करण्यात आला व तो सरा ठरला ही गोष्ट "का आतां काय म्हणता बोलो" ! असा थोडा मला टावण्यासारखा झाला आहे खरी !

जन्मलग्नासंबंधानेहि थोडीशी अर्शाच गोष्ट आहे फलज्योतिषी कंक ला हें फार महत्त्वाचें मानतात. श्रीरामाचें लग्नहि हेच होतें असें ज्योतिष्यांनी लिहिले आहे ! तेव्हा मला केवळा मतेपणा वाटाय ! शिवाय जन्मस्थानी गुरु म्हणजे तर दुधात साखर ! हा गुरु कर्कलागीं जन्मस्थानी असून त्याने अनेक घरावर दृष्टि ठेवली आहे ! तो माझ्या भाग्याचे कारण व सकटमुक्त करणारा तारफ ग्रह आहे ! त्याच्या जोडीला मंगळ हा पाणग्रह असल्याने गुरुच्या फळाला विचित्र कमीपणा आला आहे. आणि गुरु आहे तेथें नसता तर मध्यमने मला आहे याहून भलाच धाईष्ट मनुष्य बनविले असतें ! फलज्योतिषाच्या भाषेप्रमाणे गुरुच्या रुपेने मी "विवेकी, शांत, समदृष्टी, न्यायीपत्तीचा, विद्वान्, सत्कर्म व धर्मवृत्त्येहि करणारा

अनिश्चिता चलविचल निर्माण होऊ शकते. परिणाम म्हणजे सुगुह्य, साम-
दानी भोजन्याची मांय व घडल्या गोष्टींचा अन्वयार्थ त्यांच्याच नियम दर
मनुष्यागणित वेगवेगळे होऊ शकतात. तसेच बरोबर आलेल्या भविष्याचा
दांगोरा मिटला जातो पण चुकलेली भविष्य दृष्टिभाट होतात, कार्यकारण-
भावाचे नियम वाटेल नस त्यांच्यात येतात केवळ वास्तवमाने एकामाणून एक,
मिथ्या यद्दछेने एकाच वेळी पडणाऱ्या गोष्टींचा नगता मग्नव जाडण्यात येतो. ही
सर्व विज्ञे दाखता येऊन, मन निर्मळ ठेऊन, सरास्र प्रयोग होऊ शकतील तरच
फलज्योतिषाचे मर्याम्य वाही टाकता येईल तोपर्यंत या वादात दाहण्या
माणमाने पडू नये भट्टेन फलज्योतिष मानणें मित्रा न मानणें यांपकीं कोणतीहि
गोष्ट जो करील ती त्याची त्याला लगलाभ होवो, नसें म्हणून गम्य यत्ताचें हा
उत्तम मार्ग होय ज्याचे त्यान आपल्यापुढे पाहारे.

एक मा तर्कबुद्धीन इतकें मान्य वर्गितो की, खांद्याने जर समुद्राला भरली
येते, आणि सूर्यचमक डागाच्या दमनान पृथ्वीवर बादलें होतात, तर प्रदंड्या
येताने मनुष्याच्या शरीरावर व मनावर परिणाम होऊ शकेल हे अनुमान ठीक आहे
पण मग मुसत्या प्रदावाच काय म्हणून ! स्थिर व स्वयंप्रकाश ताऱ्यानीहि
तीच गोष्ट का घडू नये ! होय पण या परिणामाचा अनुभव व्यवयाचा कसा !
गणित करावयाचें कसे ! नियम वाचावयाचे कसे ! या सर्व गोष्टी मला अज्ञान्य
प्राय वाटतात शिवाय मनुष्याच मन, अहंता, हाहि एक प्रद मिथ्या ताराच वाढे.
तो काही सर्वस्वी परधीन नाही तो आपली शक्ति चालविणारच, दूरच्या प्रद
तारवापेक्षा त्याच्या मनाचें आवरण शरीरावर अधिक प्रभावी का होऊ नये !
प्रदनाका आकाराने पार मोठ्ठ, पण उत्पट त्या तिनच्या दूरहि आहेत.
तात्पर्य, आत्मविश्वास, आत्मप्राप्य, शुद्धबुद्धीचा तर्क आणि नि स्वार्थी
आचार याच्यावर त्याला आधारता येईल त्याने फलज्योतिषाकडे लक्ष घालू
नये अस मला वाटते आणि वरिष्ठ सर्व गुण मजमप्ये पूर्ण नाहींत
तरीहि केवळ मनाचा सुहृत् हा उत्तम सुहृत् हे बचन वाच्यापाने नमलें
सरी लग्णार्थान लावून सर्व व्यवहार मी आपवर करित आलो आहे. तो
असा. मी आपली पत्रिका जनन करून ठेवली नाही. ती समझी होती तेव्हा
आपण होऊन कोणा ज्योतिषाला दाखविली नाही. कोणतेहि कार्य करण्याच्या वेळीं
सुहृत् पाहिला नाही परच्या स्म-भुंजी करताना पचागांतल्या सुहृतांप्रमाणेच ती

धर्मकृत्ये केलेले हों खरे, पण घरचा सपाध्या म्हणून एक सत्त्या मी घरातील स्त्रियांच्या मन समाधानाकरिता सभाळली आहे, आणि तों सांगेल त्याप्रमाणे त्या कार्यापुरते वागावयाचे अशी शरणाचिह्नीट्टि टिहून दिली आहे आता माझ्या एखाद्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत प्रसिद्धीची तिथि सणायाराची लिहिली असेल पण ते सर्व लौकिक औपचारिकच होय दिवाळी म्हणून आनंद वाटत नाही व ग्रहण म्हणून मी रिप्त होत नाही माझ्या मनाची खरी प्रसन्नता अप्रसन्नता इतर गोष्टीवरच अवलंबून असते एखादा मनुष्य फक्त-उद्योगितावर खरोखर विश्वास ठेवतो की नाही, याची खरी परीक्षा तो पचागातल्या मुहूर्तावर नित्य-नैमित्तिक धर्मकृत्ये करतो की नाही यावरून होत नाही तर लग्नफार्यांत वधुवरच्या पत्रिका पाहण्यास मागतो की नाही यावरून खरी होते हुडा पडत नाही इ सागायची लाज म्हणून पत्रिका पडत नाही ही रोटी सबब सांगणाराचे मी बोलत नाही । पण मनासारखा हुडा मिळत असावा, किंवा मनासारख मुलामुलीच रूप व कुलशील असता, जो केवळ पत्रिका जुळज नाही म्हणून लग्नसंपन्न जोडण्यास फुडल होत नाही त्याचीच धड्या खरी ग्रहाचा खरा गुलाम व कैदी तोच मी माझ्या जोगत्याहि मुलामुलीच्या लग्नत पत्रिका पाहिलेली नाही

लहानपणच्या आठवणी

माझ्या लहानपणच्या कांदीं आठवणी या पुढें गांगतो. लहानपणच्या आठवणी पोरकटच असावयाच्या. पण वाळपणाकडे कोणीहि केवळ कौतुकाच्या दृष्टीनेच पाहनात. लहानपणच्या आठवणी तुटक तुरळक असावयाच्या, म्हणून मुचनान तशाच त्या देतो. या लहानपणच्या आठवणी लक्षापर्यंतच्या आहेत. पण माझे लग्नच मुद्दी लहानपणी झाले त्यान्या काय करणार !

माझी सवात जुनी आठवण अशी. माझे वडील देवपूजा करावयाला पाटावर बसले आहेत. मी त्यांच्या मांदीवर आडवा सोळत पडलों आहे. वडील सोंढानें द्रष्टृ म्हणून उजव्या हातानें तांब्याचें अभिषेकपात्र घेउन सामानांत ठेवलेल्या मूर्तीवर ते धार पाडोन आहेत आणि मी आडवा पडल्या पडल्या माझा हात पुढें कसून, मझून मझून तो त्या धोरेंत धरीत आहे. वडील डोळे मिटून बरात तोंपर्यंत माझ्याहि खेळकर हाताला अभिषेकाचें पुण्य पडे. पण त्यांनीं डोळे उघडून पाहिलें म्हणजे अभिषेकाला विघ्न करण्याचें पाप मी करितो असे लहजच ठरे. प्रथम दोन-तीन वेळा त्यांनीं चडत्या आवाजाने माझा निषेध केला. पण चवथ्या वेळीं त्यांनीं 'साय' करावामा पाटला. आणि माझा हातचा अभिषेक देवावर होण्याचा थाडून माझ्या डोळ्यांतील तीर्थाचा अभिषेक गान्धेदेवतेच्या अंगावर मुरू झाला !

मिरजेस म्हेसकर यांच्या वाङ्मयात राष्ट्री देवधर्मानिमित्त गोंधळ चालू होता. आई मला घेऊन गोंधळ पाहवयास गेली होती व खाली ठेवल्यावर मला क्षीप लागली म्हणून निजवून घरात कांहीं कामास गेली. मध्ये मी जागा झालो व रडूं लागलो. तेव्हा जवळच असलेल्या दुसऱ्या मुवासिनी स्त्रीनें मला उचलून माझी फसवणूक किंवा यश करण्याकरितां आपल्या पदराखालीं घेऊन आईच अशा भावनेनें मला खराशीं धरलें. पण माझी वृध पिण्यासंबंधाची फसवणूक प्रयत्नांनीं लवकरच मला कळून आली; तेव्हा त्या बाईसकट इतर बायाहि हसूं लागल्या. कारण हें कीं त्या बाईचा नदरा परागंदा झालेला अगून तिला जन्मांत मूल झालेले नव्हते. मग तिच्या स्नानांत वृध कोटून येणार ! नंतर मला आईच्या-जवळ देण्यांत आले. पण या बाईनें मला पिण्यास जवळ घेऊन म्हणून अर्थातच

ती माझी आई झाली आणि पुढे मी विंचित मोठा होऊन शाळेत जाऊ लागलो असताहि ती कुण्यालाून करून परत येत असता किंवा एरवी मला भेटली म्हणजे मग मुलापारखे वागवी व हातावर खाऊ देई तेव्हा 'ही पहा, याची आई' म्हणून घोवर्तविदि विनोद करित.

माझ्या लहानपणी घ्यानात राहण्यासारखा मार घरी आईबापाच्या हातून मला कधीच मिळाला नाही मी जे काही मार खाऊ असेल तो शाळेत इतर मुलांच्या बरोबर, तोहि काही अन्यास चुकल्या चुकविल्या करिता निवळ खेड्या-फरिता असा मार मी बहुधा वेव्हाहि खाऊयाचें स्मरत नाही तथापि लहानपणी निंद्यपणानें मार दिव्याची आईबापाची उदाहरणे माझ्या शेजाऱ्याच्या घरी मी पुष्कळ पाहिलीं उजव्या हातच्या पटवर्धनाचे व डाव्या हातच्या कानिडकराचे उदाहरण वारलेंच लक्षात आहे

पटवर्धन हे प्रेमळपणाच्या भरात मुलाचे लाड ज्या प्रमाणात करित त्याच प्रमाणात रागावले म्हणजे मुलाना मारित मग हातात जे सांपडेल ते सधन मुलावर चालविण्यास ते कमी, कांतीत नसात लाड मात्र इतके की, शिमण्यात खेळ खेळायला मुलाना आपण होऊन हुसकून घालवीत शिवाय पहाणुनी पांनिमा आणि धुकवड या दोन दिवसात ते स्वतः पचा लावून घेऊन मुलाबरोबर बाहेर पडत आणि सर्व प्रकारचे अभद्र मग्न म्हणत, ओरडत, पाण व धूळ लोकांच्या अंगावर फेंकित या दोन दिवसात मुलाना घराबाहेर राव प्रकारच्या खोल्या कर व्यास मुकदार असें उलट पटवर्धन इतके अविवेकी व तामसी असत की, एवढा लाच्या यकील मुलम्याने त्याचा अपमान केला तो सहन न होऊन, आणि मार देण्यास मुलगा प्रतिकारहि करितो असें पाहून, त्यानीं रागाच्या मरांत जानघे तोडून टाकलें आणि नेसूचा पचा सोडून सन्यास घेण्याकरिता की काय दारापर्यंत भावले तेव्हा इतर सर्व मठळी जमून त्यानीं त्याचा घरात आणून बसविले आणि त्यांचा राग शांत होण्याकरिता अपराधी मुलानें स्वतःला शिक्षा म्हणून आरत्याच हातानें पडाकड तोडात माहून घेऊन गाळ मुजविला.

कानिडकराचा पुतण्या फार खोडकर बहुधा चार-आठ दिवसात त्याच्या रागीत चुकल्यानें त्याला खांबाला बांधून घालून दोरीनें बडविले असा एखादा प्रसंग आम्हा भावडाच्या गृहीस पदावयाचाच. ते मार देणारे भले आणि तो मार खाणाराहि भक्कम होता !

स्वतः धातू लावण्याला मन निष्ठुर करून नाही म्हणून माझी आई ते काम एकाच वेळी निव्हाईतातून करवी. मात्र त्या रागाची मर्यादा प्रत्येक मार देण्या पर्यंत जाऊ देत नसे. आमच्या घरी रामभाऊ आणि भुजाबाया नांवाची भावा बहिणाची जोडी राहत असे. या दोघाकडे हें धातू दाखविण्याचें काम वेव्हा वेव्हां येई. दोनही भावडे दिसण्यात उग्र व भेयूर असत. रामभाऊंचे डोळे नेहमीं लागू लागण्याचे, मग ते गाऊ ओढात कीं वायू न कळे. त्यानीं दुपारीं रिकामपणीं मग अन्नाचे ओळख करून घ्यावी. एवढा त्यांच्यापुढें वसण्याग मी टागळमगळ केण तेव्हा त्यांनीं मला उचलून रस्यालाड्डे शिंपण्याचा पार होता त्यावर नेऊन घगविई. मी रड लागलो तेव्हा शिपा पुरे अग पाहून मला उचलून परत घरी आणावे असे आदला वाटू लागलें. पण स्वतः व तस केव्हाय रामभाऊ रागावतील म्हणून निज आपली माया गिळगी. नी दुसऱ्या दिवशीं अस म्हणताना मी ऐकलें कीं, “मायाला आत उचलून आणून अगता नर रामभाऊनीं आपला अपमान शांत असें समजून याऊ पुन्हा शिरविण्यावरितां घेतून सरता नर काम करावें!” रामभाऊ स्वर्गीत असले म्हणजे मात्र ते मला आपल्या चर्चीत हात पाहू देत, आणि वेळीं स्वतःवरितां कुटलेल्या विद्यातला प्रवाद माझ्याहि हातावर ठेवीत. पण तो प्रवाद नको आणि तो त्याचा पायदि नको असेंच मला वाटे. रामभाऊना शिंद्याचा विद्या फारशी अवगत नव्हती हें मात्र मला तेव्हाच दिसून आलें होतें.

भुजाबाया ही पारविद्यवा उपवीविकेवरिता तिला “पुढळ मेहनत करावी लागे. रस्यात पटलेक माईरीयाच शेण उचलून आणून त्याच्या मोठी लावून विदण, शेतांत जाऊन चोंचण्याचे सड उचलून आणून त्याचें जरण पुरविणें, अग्नीभट्टाचीच्या वेळीं कोणाच्याडि घरी जाऊन स्वयंपाकपाणी करणें इत्यादि कष्ट निज कराने लागत. ती निराश्रित असल्यानें असल्या कामाडकशीचीच तिला जगतां येई. पण या शिवाय तिचें निर्माद्वच एक स्वतंत्र गाधन असे. तें अमात अवगार आणून घेऊन व देवदेवस्वीकरण भोज्या वाझवाप्याना सगळें पडलें किंवा दुसऱ्यांशीं आठ कीं, वेव्हां वेव्हां त्यांना अति-मनुष्य अशा दैवीशक्तीच्या आधा-राचा उपाय करावयाचा वाटे. तग झाड म्हणजे भुजाबायाला बोलावणें यावयाचें, मग निज जाऊन मात्र घरात पुरव मनुष्यनाश अस पाहून, धुमू लागवें तांदूळ, किंवा मोठी विमार टागली तर नारळ किंवा सोदल्याच्या वाळा मागून घ्याव्या,

उडीद मतरून चारी दिशाना फेकाने, आणि प्रत्यक्ष ईश्वराशीं तारायत्र सुरू केल्या-
च्या वहाण्यानि सुचेल तो किंवा पचेल तो हुटकेचा उपाय सांगवा. उपाय मात्र
फारसा बटिण नसे. कोंबडें बकरो वळी देण्यापेक्षा तिची भजल जात नसे. तर
मुलाल पसरलेला भात व तिचें चव्हाट्यावर साव नेऊन ठेवणें, लहानसान दाने
देणें, एवढ्यावर ती भागवून घेई. “ईश्वररूपा मेळ ईजी” अशातला तो प्रकार
होता. चेटरिणीचीं वर्णनें मोटेपणीं इमजी पुस्तकात मी पुढे वाचलीं त्याचा लहान-
पणीच हा छोटासा अनुभव आलेला होता.

देवदेवताशीं नातें ओडणाऱ्या मनुष्याचा धाक कोणाहि भोळ्या मनुष्याला
सहजच वाटतो. हा तिचा धाक आम्हा सहान मुलाना तर वाटेव, पण मोठ्या
मनुष्यानाहि. म्हणून भलुआत्याला वाचून करून राम न आणण्याची सावधगिरी
सर्वच जण आपापल्या परीनें घेत. यामुळे अडीअडल्या वेळीं तिला कालाग्र-याणी
सहज भिनबोमाट मिळे. लहान मुलाना तिच्या देवदेवस्कीशीं काहींच फर्तव्य
नसे पण तिनें टोळे बराहून पाहिले कीं, तेवळानेंच ती भक्ति आणि तिच्यापासून
पळून जात किंवा घेतलेला हट सोडीत पण मोठ्या माणसापेक्षा लहानावर तिचें
प्रेम अधिन अतें. शिवाय लहानाना जवळ आकर्षून घेण्यासारखें तिच्याजवळ
एक मोठें साधन असे. तें तिन उपयोगात आणलें म्हणजे आम्ही मुलें तिचा सर्व
उग्रपणा विसरून तिच्यां भोवतीं जमत अत् हें साधन म्हणजे गोटीवेल्हाज-
ण्याचे. तिचे नाक नकटे, चेहरा पुरणी, कुरूच व ओडावर मिशासारख्या राठ
रुबीचे सुट्टे दिसत ! पण तिनें मोठी सांगण्याला प्रारंभ केला म्हणजे तिचा तो
चेहेरा आम्हाला दिसेनासा होई आणि सर्व लक्ष ओढीत राहून जाई तिच्या जवळ
गोटीचा संपन्न आश्चर्यकारक होता कारण तिजकडून एकदा ऐकलेली गोष्ट पुन्हा
वेव्हादि आम्हाला ऐकावी लागत नसे. उर्थी गोष्ट सांगण्याचा तिला स्वतःलाच
कटाळा येत असावा. एकदा आवडलेली गोष्ट विशेष आवडणारी म्हणून आम्हीच
ती पुन्हा सांगण्याचा आग्रह केला तर नाइच्छाजनें साने, पण ती सांगताना तिचे
स्वतःचे मन तीत रमत नसे.

तिच्या गोटीपैकीं काहीं अजून आठवतात उदाहरणार्थ, सात राक्षसांची गोष्ट.
पुढे मराठी पाचव्या पुस्तकात जलौष, वाण्य व भारत या तीन राक्षसांची शास्त्र-
विषयक गोष्ट मी वाचली. पण त्या गोटीचें बोधप्रद शास्त्रीय तात्पर्य जेव्हा शिक्ष-
कांनीं समजून सांगितले, आणि हे तीन राक्षस म्हणजे वाणी, धाक आणि वार

याहून दुसरे तिसरे कोणी नव्हेत असे समजले, तेव्हा त्यांच्या पराक्रमाने वर्णन अद्भुत असले तरी पिके पडले. मलुभात्याचे सात राक्षस अधिप *आवटणारे, कारण त्यांच्याकडून उपयुक्त असे काहीच काम कळून घेतल्याचा कथाभाग तिच्या गोष्टीत नव्हता ! जे उपयुक्त ते अद्भुत न वाटण्याची प्रवृत्ति, मला वाटते, ठहानानाच काय पण प्रौढ मागमातहि असावी. त्या सात राक्षसांची नावे आता मला आठवत नाहीत. पण म्हातान्या भल्लुभात्यागर्दीची स्मरणशक्ति फार चांगली होती. ती नावागावार्शी वर्षांचे अढसळनांना आडळली नाही. दुसरी एक गोष्ट "राहुरा कोथिरी जळामये माया वागेमध्ये मोर गिजच्यामध्ये कीर भाई माझा" अशा पालुपदाची होती. हीच तिचा यासारखी एक गोष्ट 'अमेरियन नाईट्स'मध्ये आढिले वाटते. दुष्ट जादुगार राक्षसाच्या वावरीलून आपल्या भावाची मुटवा एका यक्षिणीने कशी केली हा विषय तोंत आढे गोष्टी या मनुष्यप्राण्यापेक्षा अधिक 'प्रवासप्रिय', जगभर टिड्ढणाऱ्या आणि जातिल तेथे वस्ती करणाऱ्या आहेत. 'अमेरियन नाईट्स' मराठी भाषांतर देण्यापूर्वीहि त्यानजि गोष्टी हिंदुस्थानात प्रचुर होत्या असे वाटते. भल्लुभात्या निश्चर होती हे आणखी वेगळेच प्रमाण या विषयी होतं

भल्लुभात्याची एक गोष्ट सर्वच मुलांना भारते आणि तिच्या पुनर्दुर्तीचा कंटाळा येत नसे ती 'मोदकाची गोष्ट' अशी. एका दरिद्री भाईवापाना एक गोड मुलगा होता. एकदा मेजारच्या घरी मोदक केले होते, त्यांतला एक त्या घरच्या मुलाने बोसून मिशान घालून आणला आणि आपल्या सौधत्याला मेमाने खावयास दिला. तो फार गोड लागला. मुलाने घरी जाऊन आपल्या आईजवळ मोदक करण्याचा हट धरला. पण मोदक करण्याला लागणारे उची पदार्थ त्या शिचारीजवळ कोठून येणार ! तिने आपल्या घरच्या दरिद्राची कल्पना मुलाला आणून देण्याचा प्रयत्न परोपरीने केला. पण तो सिद्धीस जाईना. तेव्हा शेवटी 'देवाने आपणाला दरिद्री ठेवले' असे काहीसि तिने सांगितले. अयंसात्म्य न कळणाऱ्या अल्पवृद्धीच्या मुलाला "देवाला मागावे म्हणजे देव देतो" हे मात्र शिकविले तर चांगले समजते. मुलाने अरण्यात आसन मांडून डोळे मिटून देवाचा धावा केला. शंकर-पार्वती निकडून सहज जात असता पार्वतीने मुलाने रडणे ऐपुन त्याचे दुःख निवारण करण्याचा हट धरला. शंकर प्रसन्न होऊन त्याने वर दिला. घरी जाऊन मुलगा पाहतो तो अंगणाच्या कोपऱ्याला एक

हातभर झाड उगवले असून त्याच्या फांद्यागणिक मोदक लागले वाहेत. आणि जवळच मुलांच्या विडीदांडूच्या खेळांतल्या वदी एवढा बांधीव खळगा असून त्यांत काठोकांठ साजूक तूप भरलेले आहे. मुलाने एक मोदक तोडून घेतला तो त्या जागी फिळून दुसरा खगेच आला. मोदक चुचकळून खाण्याने तूप कमी होताच फिळून खळगा काठोकांठ भरला ! पण जाऊ दे. तपमांच्या विषयाप्रमाणे गोष्टींतिहि केळकरांना खाण्याचे पदार्थच आनंदात अशी टीका ब्हावयाची !

मी जातीचा फारसा रडवा नव्हतो. तथापि कारणाशिवायहि मी केव्हां केव्हां रडे. संध्याकाळची करकरीत वेळ घाली आहे, घरांत अजून दिवा लागलेला नाही, बाहेर आभाळ दगानीं कुंद झाले वाहे अशा वेळी मला हटकून रडें येई. एकदां आईने 'अरे कां रडतोस' असें मला विचारले तेव्हां मी खरोखरच म्हणालो 'रवावरा वाहत म्हणून' ! दुःख नसले तरी उदासपणासुद्धे मनुष्य रडकुडीला येतो हा अनुभव छहानाप्रमाणे घेतांनाहि येत असेल. पण प्रौढ वयांत मनुष्य प्रत्यक्ष रडत नाही इतकेच. शिवाय इथेचा हा परिणाम आपल्या उदासपणाचे कारण आहे हे त्याचे खाला कळते, व तसें स्पष्ट करून सांगता येते. मनाचा उदासपणा घालविण्याला प्रौढ माणसाला इतर साधनें असतात, पण छहान मुलांना अशा असह्य स्थितीत रडण्याशिवाय दुसरा मार्ग कोणता ! अशाच एका संध्याकाळीं मी रडत बसता एकदम आई आणि दादा हेहि स्फुंदून रडू लागले असे मला स्मरते. मला वाटले की, माझ्या प्रसंगेच त्यांनाहि 'रडावेसे वाटले' असेल ! पण आमचे शुद्ध आजोबा यास्त्याचे पत्र संध्याकाळीं कचेरीत मिळाले ते घेऊन दादा घरी आले आणि आईला ती बातमी त्यांनी सांगितली तेव्हां दोघांनाहि रडू आले. एरवीं मला गप्प करण्याला आई मोकळी असे, आणि मला कोणत्या ना कोणत्या युक्तिनें हसें आणून ती गप्प करी. पण आज स्वतः तिलाच रडूं येत होते त्यामुळे तिनें निर्वाणीचा उणाव म्हणून चार सडीसाखरेचे खडे माझ्या हातावर ठेवले व अशा रीतीनें माझे रडें थांबविले. तिचे समाधान एकटे दादाच करू शकते पण त्यांच्याहि तोंडून शब्द निपत नव्हता.

माजी मराठी 'भूलाक्षरा'ची ओळख शब्दराः 'घुळाक्षरां'तूनच झाली. भुळाक्षर म्हणजे लाकडी कळीवर विटकरांची धूळ पसरून तोंवर मोठ्याने (लाकडी शिळ्याने किंवा कुणीनें) रेषटलेले अक्षर. तेव्हा स्टेटपाटी महाम. शिवाय ती फुट-

ण्याची भीति. यामुळे त्या वेळीं लहान मुलांवरिता लाकडी पट्टीचाच असा उप-
 योग करीत. शाळेतील एक कोपरा जसा पतोजीने तयार खाऊन मारलेल्या
 पिचकान्यांनीं लाल झालेला, तसाच दुसरा एका कोपरा मुलांनीं या भर्तंग पाटीवर
 पगण्यावरिता कुटलेल्या निटसरीच्या धुडीने लाल झालेला असायचा. माझ
 धुटापाटीचे शिक्षण हरिपतोजी नांवाच्या एका गावठी शिक्षकाच्या हानाखाली झाले.
 त्याची यदा करण्यावरिता आम्हा मुलांनीं एक यमज जुळविले होते. 'हरि पतोजी
 चक्कमक डेरा-कानात घोट घाडे तेरा' बोटाची ही खग्या वेरळ यमका करिताच
 योजलेली होती पण यमकच काय 'चक्कमक डेरा' हे शब्दहि निरर्थकच
 होते. या बालिश कवनाचा अर्थ आमचा आम्हालाहि कळत नव्हता. पण
 पतोजीना न ऐकू जाईल अशा स्थितीत विवा अदृश रीतीने आम्ही एकमेकाला तें
 म्हणून दाखवीत असू. हरिपतोजी मोठा रागीट असे. तो मुलांच्या अंगावर
 खसकणू मोठ्याने ओरडला म्हणजे सर्व मुले भयभीत होत आणि खालीं मान
 घालून धुळ्यासुरें गिरधू लागत या गावठी शाळेला सरकारी मदत वांछीच नव्हती.
 सुई ठरीव फी अशी काही देत नसत पण दर पैगिमा-भमावात्येला एकेक पैसा
 आणि छुपारी देऊन आम्ही त्याची गुरुपूजा करीत असू, शिवाय प्रत्येक राण आला
 म्हणजे घराहून काही तरी घेऊन येण्याची रचना स्वतः पतोजीकडून होई. आणि
 तें जें काय मिळेल त्यावर पतोजी सन्नुष्ट होत. छुपाऱ्याच्या दक्षिणेनें त्याच्या
 ग्यसनाचे एक कलम आपोआप पुरें होई

हा पतोजी नुसता रागीटच नव्हे तर मारकटहि होता. त्याला टेबल नव्हते.
 पण बसपुरावर बसल्या बसल्या तो आपली छडी जमिनीवर इतक्या जोरानें
 आपटी की, तीमुळे धूळ उडते मात्र त्या धुळीचा उपयोग पाटीवर होण्यासारखा
 नव्हता या छडीचा उपयोग मुलांच्या पाटीवर केव्हा केव्हा होई त्यामुळे कपड्या-
 वरची धूळ तर उडून जाईच पण कपड्यांच्या आत पाटीवर बळहि उमटत.
 घोडीवर टांगणे ही त्याची शिक्षा इतिवत् प्रसंगीं अत्यंत खोडकर मुलांच्या पाठ्याला
 येई घोडीवर चढविणें म्हणजे काही उंचीवर टांगलेल्या आडव्या पाटीवर
 हानाच्या बोटांनीं मुलाला लोंबवळायला लावावयाचे, आणि तो तसा लोंबू लागला
 म्हणजे खालीं त्याच्या पायावर छज्या मारावयाच्या. खुर्चीची म्हणूनहि एक शिक्षा
 असे ती खरी खुर्ची मातल मुलांनें खुर्चीवर बसल्यासारखे वाकून कंठर दुखे-
 पर्यंत उभे राहणें. आंगठे धरणे याचा अर्थ राष्ट्रच आहे. उभे करणें हें तर इतकें

सौम्य समजलें आई कीं, त्याचा शिष्टेंत अंतर्भावच होत नसे. उठवताहि काढाव्या लागत, आणि त्या पयाच्या स्थानें भोजावयाच्या असत. कारण शिष्टेंत अपमानाची भर एरवी कशी पडणार ! सुदृंगांत फटके मोजण्याचे काम मॅजिस्ट्रेट किंवा जेलर करितो. स्वतः कैदी करित नाही ! असो. अल्पवयांत अशा निर्दयपणाच्या शिक्षा भोगाव्या लागणारा मुलगा मनाने विद्रोहवल्यास काय नवल ! पण हरिपंतोजी मोठे विवेकी, म्हणजे श्रीमंतांच्या मुलांना वागविण्यांत ते मोठे सद्य असत. शिक्षांचा सव भर गरीबांच्या मुलांवरच पडे ! तो इतका की, मुलाला फार मारल्यामुळे घरचे आईबाप हरिपंतोजीकडे येऊन त्यांना मुष्टीं देखतां हमरीतुमरी फरण्याचे प्रसंग येत.

साताव्या वर्षापासून मी मिरजेत सरकारी शाळेंत जाऊं लागलो. तेव्हां माझी धूळपाटी आणि हरिपंतोजीच्या हातचा मार खाण्याची भीति ही दोनीहि दळली. ही शाळा सरकारी म्हणून जोत्यावर बांधलेली दगडी अशी होती, घरच्या इमारतीच्या मानानें ही शाळेची इमारत धांमंत वाटे. बाकांची सोय अजून नव्हती. पुरणाला खाणाऱ्या बाया अशी आपली वसावयाची आसनें आरगव घेलत जातात त्याप्रमाणे आम्हा मुलांना आपली 'वसकुरे' घरचीच न्यावीं लागत. हें वसकूर म्हणजे पातळ गोमपाटाच्या तुकडा असे. हल्लीप्रमाणें शिक्षणाचें सामान नेण्याकरितां रूका नसत. तर घरच्या वरीं शिवलेल्या कापडी पिशव्या असत. त्यांत कागड, पाटी, पेन्सिली, पुस्तक, हें महन न्यावयाची. या पिशव्यांना 'बॅग' म्हणत. त्यांना नवारीचा तुकडा शिवावयाचा व त्या गळ्यांत अडकावून जावयाचे. हल्लीप्रमाणें छद्मान विद्यार्थ्यांनाच काय भोज्यांनाहि तेव्हां पयांत जोडे घालावयास फारसे मिळत नसत. वहाणा व बूट हे तेव्हां नव्हतेच. मधल्या मुद्दीन खाण्याकरितां फराळाचे डबे नसत, पाण्याचा थंडा फराळ करून गूळ भागव्याची खाणे. किंवा भूक विरारण्याकरितां बाहेरच्या आवासांत मुले कांही तरी खेळ खेळत. वजिडांगण असें नव्हतेच. यामुळे हे खेळ रस्त्यावरहि खेळत. गायनाचे शिष्य नव्हतें. कविता म्हणावयाच्या त्याहि गळ्यावर न म्हणतां वृत्ताच्या ठरीव चालीवरच म्हणून भागे. 'परवाचा' मात्र चालीवर म्हडल्यानें गायनाचा कांहीं सुर निघे. पण ते सामुदायिक गायन असल्यामुळे कोणत्या मुलाचा गळा कसा हें कळण्यास साधन नसें.

मी चार वर्षांचा होतो तेव्हां १८७६ चा मोठा दुष्काळ पडला. तेव्हां धारण इतकी महान झाली होती की, एक हणयचे जोवळे सौम्या मुर्पात मावत.

सुपर धान्य परी आले म्हणजे ते किती पुकट असे मला पाटे. पण त्याला एक संध रपया पटे हे मला माहित नव्हते. आणि एका रपयाची किंमत किती हे मला तेव्हा कळत नव्हते. या दुष्काळातच काय, एखादी आम्हाला दुवेळां भलत राववास मिळत नसे. लहान मुलांमितीच एकवेळ भलत तांबलेंभर शिजवीत. बडील-मातोश्री जोंधऱ्याच्या कण्या व भाभरी आणि आमटी गोजवर प्रायः निवांई करीत. पंस्तोत सगळ्या पानावर सात वाडला म्हणजे त्या दिवशी वांहीनरी राण धादे असे आम्ही ओळखीत आहू. सावस्वत तूप-दूध परी कितपत वेत असेल याची कल्पना म्हणजेच होईल. पण हे कदाच सहरा वाचन नसे. दुष्काळांत आई-बापाच्या तोंडावर आलेली चिंता दिसते, पण त्याचे खरे कारण कळत नसे. तो दुष्काळ खोरज यामुळे धान्याच्या महागाईत पाण्याच्या दुर्भिक्षाची भर पडली होती. आधीच मिरजेत पाण्याची नेहमीची टंचाई. त्यांतून आवरण. यामुळे आईला पुणे-पाणी करग्याग फारच धम पडत. त्यातच निच्या गळ्याला वणांचा रांग झालेला. यामुळे ते दिवस तिने किती कष्टांने काढले हे भाडवले म्हणजे अजून बोलल्याला पाणी येते. वणाचे भोक गळ्याला आरपार पडले होत. यामुळे ती पाणी प्याली की त्याचा ओलावा बाहेर उमटते. एक हकाम बापटान गुंदाळलेली पेटी घेऊन येई व त्यातले मलम तिच्या गळ्याला लावी, तेव्हा मी त्याच्याजवळ आबजून बसे. तेव्हा तो माझ्या पाठीवरून हात फिरवून म्हणे “वाळ तुझ्या आईला उशी बरी फरती हा.” पण त्याचे ते उपाय बाही केव्हा संपेना!

मी मराठी पहिल्या व दुसऱ्या इयत्तेत असता सर रिचर्ड टेंपल, मुंबईचे गव्हर्नर, यांची स्वारी मिरजेस आली. ती शाळेजवळी आली होती. गव्हर्नरसाहेबांच्या टोपीवर खऱ्या सोन्याचा मोठा चांद लावलेला अगता अशी आमची समजूत होती! म्हणून सांपडेल तेथे फटीतून तोंड बाहेर काढून आम्ही तो चांद दिसतो का पहात होतो. पण तो न दिसल्याने आमची निराशा झाली. आणि दोघा साहेबां-पैकी गव्हर्नर कोणचा हे अखेरपर्यंत न कळल्याने त्याच्या आगमनाप्रतिस्पर्धेसाठी वाटला तोही गोड लागला नाही असे आठवते. तेव्हांचा मिरजेचा म्हणजे असिस्टंट पोलीटिकल एजंट बॉलर या नावाचा होता तो विशेष उंच, व उंचाई व नांवात सरा संबंध नसतो हे कळल्याचे ज्ञान नसल्याने, पुढे वाही दिवस-पर्यंत साहेबांची नावे कळल्याशिवाय आमचे आयत होते. कारण उंच साहेब

दिसला की तो बॉलर व खुजा दिसला की तो बबगार्डनर अगलाच पाहिजे असे आम्ही खुशात येऊन चालत होतो

आमच्या वेजचा डेप्युटी इन्स्पेक्टर बाळशास्त्री पठित या नावाचा कोल्हा पुरचा एक गृहस्थ असे तो पुरा साडेराहा फूट उंच गोरगोमंग व भव्य असे तो परीक्षेला आलेला दुसरा पाहिला म्हणजे बी दहसत याचे तिचे वर्णन करता येत नाही काळा डगला पातलेसा, दातात कागदाचा रुमाल व रेशमी गांठे लावलेले पितळेचे कलमदान घेतलेला, त्याचा पटेवाला पुढे व बाळशास्त्री मागे, असे आले म्हणजे आम्हाला राजाची स्वारी पाहून काही वेगळी असावी असे घाटत असे

आमचे परीक्षक जितके उंच तितके आमचे दुसऱ्या दयतेचे मास्तर चितोपत आगले हे ठंगणे असत ते परीक्षकाच्या मागे उभे राहून मुलाना उत्तरे सुचविण्याची खडप खरोखरच करीत, पण पुढे राक्षस व मागे ठेणू यामुळे त्याचे बहुतेक प्रमल पुकट जात एकदा हेडमास्तर बगोवर येऊन त्यांनी मुलादेखत चितोपताची खड बगली तेव्हा चितोपत खरोखरीच रडू लागले तेव्हा मास्तरहि रडतात की ! अने आम्हा आपापसात आध्यात्म बोलल्याच मला वागल स्मरणे एके दिवशी हेडमास्तर बगोवर येण्याच्या सुमारास मी व विठ्ठल जोशी नाशाचा मुलगा बुरग्याची कुस्ता खेळत होतो, व इतर मुले गन्मत पहात होती मास्तर आले ते प्रथमतः रागे भरले पण ते थोडे विनोदी म्हणून त्यांनी शिष्येदाखळ त्याच्या देखता पिरून पाहिल्यापासून कुस्ती खेळण्याला आज्ञा केली पण मास्तराचा विनोद व राग याजमधोल भेद करू प्याची पात्रता आम्हाला नव्हती त्यामुळे आमच्यात कुस्ता खेळवली नाही

मी मराठी शाळेत, व पुढे दमची चार-पाच दयतेपर्यंतहि, बर्मीस समारभाच्या प्रसर्गा सभाषणे करी बर्मीत नवर बहुतेक पहिला किंवा दुसरा मी दिसण्यात तरतरीत आणि मागी भाषा शुद्ध यामुळे मजकडे बहुधा वरिष्ठ प्रतीच्या पात्राची कामे येत घातल वही पाटे मला आठपतत एक, कॅन्यू राजा व त्याचे सुप्रमस्करे या प्रवेशातला कॅन्यू राजा समुद्रकाठी बसला असता त्याचे सुप्रमस्करे त्याची स्तुति करण्याच्या मराठ म्हणाले, "सरकारनी आज्ञा केली तर समुद्रहि मागे हटेल" ती भरतीची वेळ होती असे पाहून कॅन्यू काळवगत खुर्ची टाकून

वसला व "लाटागे मागे हटा. मध्ता तुम्हाला नसा दुजुम आडे" असे दरदावून सांगू लागला. पण भरतीच्या लाटांनी त्याचे व रगमस्कऱ्याचे पाव घोट्यांपर्यंत भिजले तेव्हा राजानें त्या तोंडपुजाची निर्भर्ताना केली. हा कथेंतुटचा पाटं मजकरी होना. दुसरा पाटं अलेक्झांडर राजाचा. एवढा एका दरोडेखोराला पकडून अलेक्झांडरपुढें आणलें असता त्यानें राजान्त्र उद्देशून म्हटले, "राजा, मी एक दरोडेखोर तर तू सात दरवडेखोर आहेस. मग मलाच नांवे का ठेवतोस ! मी व्यर्थांना लुकाड्यां तर तू राष्ट्राचा लुकाडतोस. तू मी मागेच अपराधी किंवा मारनेच पराक्रमी !" कपाटाला गंध, डोक्यावर जरीची टोपी, व हातात दप्ताच्या मुठ्यांची काठी येवज्या सामुग्रीवर मी राजा होई !

मराठी दुसऱ्या-निष्ठ्या पुनर्गतीक चतुर्भुजाच्या यात्रेच्या गोष्टीनील पुण्याचे वर्षाचे माझे तेव्हाच पाठ होतें. पण पुणें वसतें अगेलें याचा बोध नव्हता. काहीं वर्षांमगें आनऱ्या केसरी रुपेर्गीतील मध्ती चतुर्भुजाच्या टेकडीगालीं वनभोजनान्ना गेली होती. तेव्हा बंठरीवर वसलो भगता पवेचाळीस सत्तेचाळीस वर्षांपूर्वी भावगावरिता पाठ वेळेले. चतुर्भुजाच वणन मला एकदम आठवलें व मी ते म्हणू लागलो.

मिरजेग बामचे वशीस-नामारभ काहीं सरकारी सुपारी शंगेत व पुढें काहीं टाऊन हॉलगत झाले. नमारभ बहुधा हर्मीने यजमान पाट्यामाडेव याच्या हस्ते होत. तेव्हा त्या वेळीं अगानें अगदीं किरकोळ व अन्यपणीं होते, त्यांच्या हातून वदिगें मिळत. तेव्हा ने मस्यानचे यजमान ही भावना मनान न येता, पागोट घातून वमलेल्या एका लहान मुलारुडन टोपी घातलेल्या लहान मुलांना वदिगें दिलें जाताना होव भावना बरे; व वदिसें घेतल्यावर त्यांना नमस्कार करा म्हणून सांगत ते मनाला कथेंसेच वाटे.

आम्ही मराठी शायेंत अगानाच हर्मीचा टाऊन हॉल यावण्यास गुढवान घाली. त्याच्या मार्गील व्यापारात अवयस्ताव वेला होता त्यात अनेक प्रकारचीं हरणें, वानरं, पक्षी वगैरे वाणून ठेविले होते. ते जाऊन पाहणे हा कित्येक दिवसपर्यंत माझा नित्याचा व्यवसाय झाला होता. टाऊन हॉलच्या शंगेत पुलें हवीं निठवीं. तीं तोडून नेण्याची परवानगी मला मिळाली होती. कारण स्वतः वडीलच फौजदार होते. मदिनामर पुलांका पुढा परीं पुजेला नेऊन मी वडिलांवरून त्राह

आणे मिळविले, व त्या पैशातून रंगीचेरंगी टाकाचे हात व कागद अशी, जन्मातील स्वकथार्जित पैशाने स्वतःच्या मातळीची पहिली खरेदी केली !

या फौजदार कचेरीत एक दगडी म्हासोबा होता त्यावरून तिला म्हासोबाची चौकी म्हणत तेथे ठेवलेलीं हत्यारे वगैरे पाहून मिरजेच्या लष्करी सामर्थ्याची जी कल्पना तेव्हा मनात येई तिचे आता ह्मणू शेत वडील फौजदार असल्यामुळे घरी उद्धानपणापासून घोडा व शिपाई हे असत परंतु तेव्हा घोड्यावर बसण्याचे वय नसल्यामुळे घोड्याचे वैभव पारसं उपयोगाला आलें नाहीं वडिलाकरिता सरकार-वाड्यात मेजवानीच्या पक्तीला जाण्याचें मात्र प्रसंग येत प्रत्येक मोठ्या सरकारां भोकराने या भोजनसमारंभांना स्वतः तरी यावे किंवा प्रतिनिधि पाठवावा असा शिरस्ता होता त्याप्रमाणे वडील परगवीं गेले म्हणजे मला मेजवानीस जावें लागे पण या मानाचा लढकरच घटि आला कारण पुष्कळ वेळा असं झाले की, मडलीला साथें होऊन पाटावर बसण्यास कारभारान्वानी सांगाय, आणि आम्ही पाटावर बसल्यावरहि यजमान क्षीर्षी गेलेले त्यांना उठविण्याची सोय नाहीं ! कोणी उठवू गेल्यास तोडान मारीत ! अशा कारणानीं अवजह पीनावर नेसून मुकल्या पोदानें हात आसवून तीन तीन तास बसावें लागे येऊन जाऊन या 'राजमोगा'चा फामास खरा इतकाच होई की, वडिलाच्या कचेरीत गेलों म्हणजे येताना एखाद्या कारकुनानें लेखणी उत्तम तातून घापी, तिचा एखादा रंगिरंगी 'मातपल पेपर' वहीला पालण्याकरिता मिळवा ! याहिपेक्षा अधिक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे म्हासोबाच्या चौकीपुढे अलाव्याच्या समारंभात किंवा उरुसात सोंगे आलीं म्हणजे पोहावयाला वसावयाची पुढची जागा फौजदाराचा मुलगा म्हणून मिळे तसेच नाटक पहावयास जाण्यासहि केव्हा केव्हा सत्तेनें सांपडे

मिरजेश बारा इमामचा दगा व मिरासाहेबाचा दगा यात पिराच्या भेटी परत भेटी होत ते समारंभ मात्र फार पहाण्यासारखे असत, व तेंपेहि केव्हा धाकावर प्रसुर जागी किंवा शिपायाच्या खाटावर बसूनहि गमन पहावयास मिळे या समारंभात तेव्हा सर्वांत कौतुक सत्पत्र करणारी गोष्ट म्हणजे सांगलीकर तात्यासाहेब यांची स्वारी भेटी पहाण्यास येई व जाई ती मोठे दोन-चार हत्ती, मागून काहीं घोडे, त्यामागून खाशा त्रियाचीं वाहनें, अशा समारंभाने तात्यासाहेब पटवर्धन सांगलीहून निघून अगदीं शेर्भेच्या वेळीं गदीत येऊन दाखल व्हावयाचे व येता जातो चंद्रज्योति लावावयाचे !

मिरजेस नाटके' होत ती हरराण्याचा वाडा म्हणून एक चौसोपी जुना पटवर्धनी वाडा आहे त्यात होत या वाट्यातील चौक फार तर ४० फूट लांब व ४० फूट रुंद असेल. तेव्हात मुख्या वाकें माडून गिवाय रंगभूमीहि घाटण्यात येई ! एका सोप्यात पडदा लावून मीनरूम वगैरे व बाकीच्या सोप्यातून पीट च्या दराचे प्रेक्षक बसत. सर्व समाज फार तर शेईडशें लोकांचा असे. एका सरक पडद्यावर सर्व नाटक होई आणि स्पलसटोचामुळे पार्ने व प्रेक्षक एक मेकात इतके मिसळून जात की, जेव्हा मोरावरील सरस्वती दोन्ही हातांत कमाल पेकीत चौकेंर नाचे तेव्हा मोराला लाव नसें नवून मनुष्याचे पाय आहेत असे लया राणाच्या प्रेक्षकाला कळून येई ! पण देवी सरस्वतीपुढें जर ती अदवी न दाखविणारे प्रेक्षक राक्षसाचा प्रवेश व्हावयाचा अमर्ता आपोआप गर्दी छटवून मागे सरत कारण विलेक वेळ सरोखरीच्या तलपारी फिरविल्या जात ! चौकांत येण्याला ओयातून मुख्य दरवाजापुढें मुमारे चार फूट रुंदीचा रस्ता होता त्यातूनच प्रेक्षक येत व त्यातूनच मीनरूमधील पार्नेहि रंगून बाहेर येत, यामुळे विलेक वेळां त्या विचोळ्या जाणेंत स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ या तिन्ही लोकचे रहिवाशी याची गणत होई ! राक्षसाचा प्रवेश होण्याचें वेळीं मात्र प्रेक्षकांचा रावता त्या वाटेत पंद करीत. कारण राक्षसाचा प्रवेश म्हणजे ती पहिलटकरींग सिद्धिणीची प्रयुत्ति ! राक्षस प्रवेशाच्या वेळीं सरक पडदा धावला साहज दोहों अंगास पेटले- त्या वाकण्यावर एक डडवीत त्या आगीच्या खोळात राक्षस चार वेळ मागे जाऊन चार वेळ पुढें येई आणि गिन्यातील वाघ-सिंहाप्रमाणे ओरडत ओरडत व तडवार चमकवीत चमकवीत एवढाचा मोठ्या कष्टानें बाहेर पडे. विलेक वेळां राक्षसांचा ताफा यावयाचा असे तेव्हा त्यांच्या नुसत्या प्रवेशाला म्हणजे या योळकडीतून बाहेर पडण्यालाच पंधरा पंधरा मिनिटे लागत ! देव विचारे मारीव ते आपल्याच हातानें सरकपडदा सरकावून बाहेर येत व मूर्खी देण्याला विदुषक जवळ नसल्यास आपल्याच हातानें ती घेऊन बसत ! तेव्हाच्याहि नाटकांत परे अगत पणती म्हणण्याचा मज्हा एकट्या रंगघाराकडे असे संगीत नाटकाच्या पुस्तकांत ज्याप्रमाणें बारीक टाडणें छापनेल्या भाषणात मथ्येंच एवढम बटबटीत टाडणेंच पद येतें, तसेंच या नाटकांतून मजुळवाणाजचें स्त्रीगान बोलून असता, विशेषत बारीक करणालाप काढीत असता, पदाची वेळ शाली म्हणजे मथ्येंच त्यानें "सांगने ऐका" किंवा "ऐका" असे म्हणून विराम पावावें, व सुद्ध

धारानें आपल्या मसाळ्या आवाजाने झाज वाजवीत पद म्हणावे व फिरून पात्रांनीं बोलण्यास सुटवात करावी !

विदूषक हा हल्लींच्या सर्वकर्तातित्ति विदूषकासारखा वेढ्यावाकच्या विव्याचा पोपाक करी, व प्रथम प्रवेश करिताना प्रायः तोड झाकण्याइतका दाट व मोठा लिंबाच्या डहाळ्याचा भाता डोक्यावर घेऊन येई. ही भाऱ्याची कल्पना “अरण्य पंडित” या कौटीवरून प्रथम सुचली असावी ! कारण सूत्रधार व विदूषक यांचे नमस्कार चमत्कार होऊन ओळख पटण्याचे प्रश्न निघताच “तुम्ही कोण” तर “आम्ही पंडित”; “कसले पंडित” तर “अरण्य पंडित”; असें ठराविक उत्तर विदूषक देई; व मग डोक्यावरील भाता सतरून रंगाचे पटे ओळखेल्या तोडानें बोलू लागे, हास्यविनोद करण्याशिवाय इतर कामेहि विदूषकाकडे असत. उ० प्रवेश केलेल्या पात्रांना दर्जाप्रमाणें आसनें देई, अडेल त्याचा चाकर होणे, विचारील त्याला किंवा मर्चेंन तोड घालून न विचारणारालाहि साज सांगणे, आणि कथानक जुळविण्यासाठीं सूत्रधाराशीं सभाषण करून प्रवेशक विष्कभक वगैरेची उगीच दूर बरों बगैरे तिन्ही लोकांत राचरणाऱ्या नारदपेशाहि विदूषकाची ताम वर कारण देवदानप, दशकितर, कोणापाहि प्रवेश असल्या रारी त्या लोकांतील राहवासी म्हणून विदूषक हा हजर असावयाचाच व सणेशुरें सर्व त्याने पाहून प्यावयाचें असा सवैतच

* अशा प्रकारचीं हीं नाटके रात्रीं अकराच्या सुमारास सुरू होत व अगदीं पहाडपर्यंत चालत कित्येकदां बाहेर पटकरीत उजाडून लोकांची येवझार रस्त्या तून चालू झाल्यावर आम्ही नाटक पाहून बाहेर पडलेलो आहो नाटकातील माण्याच्या नकळाचा भरणा मान भरपूर असे त्यातील पुष्कळशीं भाषणें कायम ठशानीं छापल्यासारखीं असावयाचीं, व त्या जातीच्या पात्रांचा प्रवेश असला कीं, त्या जातीची सभाषणें हटकून न्हावयाचीं नेहमी नाटके पाहणाऱ्या प्रेक्षकांना त्यातील बरीचशी पाठहि असत पण रंगतेल्या पात्रांच्या तोंडून ती ऐकावयाची इतकाच आवट शोक ! मूलोक्त्या नरेन्द्र, किंवा स्वर्गातील देवेन्द्र, किंवा पाताळ-तील राक्षसेन्द्र यांचा प्रवेश असला कीं, त्या त्या राज्यातील कारभाराच्या सर्व गोष्टींचा ठराविक पाडा वाचला जावयाचा ! आणि जुना धर्देवाईक ‘स्टोरी टेलर’ ठराविक वर्णनें करी तसेंच तिन्ही लोकांतील प्रजाजनांचे सुखदुःख ठराविक पद्धतीचे ऐकू येई पात्रांमार्फत दोन प्रकार कोणा धीमताची मेहेरबजर शाली तर खरे

सालू, पंढर्या, दुपे, सोन्यामोयाचे दारिद्र्य, व क्षम्या दाली तरवारी रंगभूमीवर प्रकट होऊन वैभवाने होजे दिव्यात आणि तसे नमेल तर नुसता धुवट माजरपाट, आठवाण व मुंठी लुगडी यावर प्रेक्षकांना व पात्रांनाहि रंगलीलेची सर्व हांस भाग व्हा प्यावी असे घडे

मी लहानपणी पहिलेल्या नाटकात धाडोपन सांगलीकर व इचलकरजीकर यांची नाटक फार चांगली होती. हनी सनि-मिनरी, पोथाल, गाणे वगैरे गोष्टींना पाऊठ पुजळच पुढे पल्ल आह. पण नुसत्या अभिनयाच्या नाटकांत जुने नाटक नव्या नटाना द्वारे गेलें वसत सांगलीकरांचें 'मृच्छकटिक' व इचलकरजीकरांचा 'भ्रातृवृत्त यमदत्तार' हा फारच चांगला होत. तथापि नाटक ही बंधी तरी लोकांना पटवण्यास मिळणारी चीज. तमाशाच प्रत्येक तेव्हा फार होतें, व नाटक आणि तमाशा यांच्यामध्यें चुरस रागतल्यास प्रेक्षकसमुदाय आपल्या उदार आश्रयान तमाशाच्या तफोच निवाड देई. दुसरेहि एक कारण असे की, तमाशांना निविड वसे ता उपलब्धवर होई, व कणी धनिक आश्रयदाता तमासगिराचा खर्च पारभन गावच्या लोकांच्या करमणुकीचें मुक्तद्वार भोजन पाडी. ह्याच तमाशा म्हणून त्या वळीं प्रसिद्ध होता. व तोहि त्यातील नपलापेणी पदांनी टेकेदार गाण्यामर्याधनें उपर्या जाणें पदांनी आवाजान एकसारखें तीन-चार सास गाणें ही गव्याची परीक्षा दृष्टीचा कोणीहि नट देऊ शकणार नाही !

कोंकणांत आठोळ्यातून दोन कोसारा वगाराडे येथें एक हनामदार आहेत. त्यांनीं कोंकणांतर्ग एक नाटक भंडळी धोत्रवली होती. त्यांतील दोनतीन नट आमच्या मामा विष्णुस यांच्या ओठ्ठाळीचे होते. त्यांनीं मामाला नाटक पाहण्यास प्रेरित केले व तो मला बरोबर घेऊन गेला. सध्यासाठीं वाटेनें जाताना 'जोम्या' म्हणजे 'सोम्या'च्या ताग-का'राचीं लाव जुडव्यां' येवून त्याचा मशालीसारखा उपयोग करून घ्यात होतो. आमच्या बरोबर चाडणाच्या नटांतील एकजण विदूषकाचें काम बरजाग होता, व दुसरा रंगमण्डी होता. चाट चालतांना ते आपापल्या नपणांरी धोडपोटी उचळणी करित होते. त त्याच योग्यें तेव्हा मला कांहींच कळत ना. पुढे कासारव्यान गेल्यावर नाटक गुट झाडें. तेव्हा ते दोनजण विदूषक व राग यांच्या सोडून पूर्वी तेकत्रेले ऐकू येऊं लागले. तेव्हा मग नाटकाची नट पाठ करावयाची थरत ही गोष्ट मला कळली ! तोपर्यंत माझी समजूत

अशी होती की, नाटकांतील पात्रांना सर्व बोलणे ऐसावेळीं सुचते व तीं सुचेल तशी बोलतात ! कोकणी अंगणाच्या मांडवांत हें नाटक झालें. तेथे पडदे कनाती तरी कोठून येणार ! मंडपाच्या एका टोकाला आगट्टी पेटली होती. तेथें नाटकांतलें काम शनिं म्हणजे देव राक्षस विदूषक रागळे प्रेक्षकादेखत शेकावयास जाऊन बसत. आणि आपली पाय्थी आली की, निरून त्यांच्यादेखत परत येऊन प्रयोगांत सामील होऊन आपापलीं कामे करीत. ते पाहून माझ्या तर मनाचा तेव्हां विरसच झाला. प्रयोग पहाण्याची माझी निम्मी गोडी गेली ! मला वाटे हे मंडपापलीकडे जाऊन दिसेनासे होऊन गम परत येऊन प्रगट कां होत नाहीत !

मी दुसऱ्या लेपेस आजोळी गेलों. तेव्हां आधीच खाणता पण खेळण्याच्या स्थितींत असल्यामुळे सबं दिवसभर हिंडण्या-फिरण्याची चैन चाले. सकाळीं 'बैसवार' घातलेला तूपभात खाऊन राईत गेलो म्हणजे काज् आये पाडून खावें, घानरांच्या मागे लग्नावें, ही निला करमणूक. संध्या वेळीं परसांत बांग्याच्या झाडांना पाणी पाटानें लावावे किंवा शिंपावे. केव्हां केव्हां आजोबा स्वतः हातानें नांगर जुळव हांकीत तेव्हां त्याजवर जाऊन बसावें. स्वच्छ सारबलेल्या व नर मंडपाची छाया असलेल्या अंगणाचें व विहिरीवरील रहाटगाडग्याच्या गाण्याचें प्रेम, तेव्हां जे मला प्रथम अनुभवाला आले तें अद्यापि कायम आहे. विहीर इतकी उथळ होती की, मनुष्य त्यांत पडलें तरी बुडण्याची भीति नाही. पाणी इतकें स्वच्छ की, मळवा राडा न खडा मौजून घ्यावा. या बाजूच्या कोकणांत नारळी, पोफळीचीं झाडे फारच थोडी होती. तरी पण केळीची झाडेविडें बरींच होती. अंगणापलीकडे भातेण गवताच्या मंज्या खेलेल्या असावयाच्या. त्यांवर वाटेन तितकें चढले पडले तरी गवत रेशमासारखे मज्ज म्हणून भीति वाटवयाची नाही. या मंजीवर चढून बसून तिसरें रोंयळ रीडर हातांत घेऊन वाचलेल्या गोष्टी मला, अजून आठवतात. *The Sailor and the Monkey* ही एक गोष्ट त्यातलीच.

सर्कशीचा जन्म घेव्हां नुकताच झाला होता. मी पहिली सर्कस पाहिली ती प्रो. विष्णुपंत छत्रे यांची. पण ती सर्कस म्हणण्यापेक्षा चार-चोन घोड्यांची फवाईत इतकाच तो खेळ होता. छत्रे हे स्वतः ग्यालेटोस गायनाबरोशर अश्वविद्या शिकले. पुढे कुठ्ठवाडास येऊन त्यांनीं कांहीं घोडी दारवागांणून मिळविली 'व त्यांना शिकवून तयार केलें. त्यांचे खेळ प्रथम विन विन्मिडाने मिरजेस सरकार-

वाज्यापुरीन प्यागणांत शाळे त्यान फेर धरण, उज्या मारणें, तत्क्यावर समोरा
समोर वेऊन तोडून परणें, व मेन्यापारण निरवित पडणें, एवढेच संज होत
इतर जनारर बिना वसरती रात्र किंवा निदुष्य ही काढी भावगष्ट नव्हती मेळ
अव्यां-पाडय तामान वंगारयाला घाज्यांच्या पांशिर जीन व डोश्यावर शोक
दार रंगित तुरे इतकत्व सरचाम पण बुर्यान पड्डें टाकणें, नाचणें, वगैरे कामें
घे डे फार चांगरी करीत घाज्यांच्या बुद्धिमत्तवेना त्यांच्या नखरेबाजपणाचा तो
खेळ अधिक होता अग म्हणण्या येदल

मिरजेस आम्ही "आजीशई पत्रघन" याच्या वाज्यान राहत होतो म्हणारी
पिकड पान झाल्ली होती ती बहुधा वसलेची अगून तोंडानें तव बारभार करी
पण तिचा दारास सवीता असे त्या बाई मजकूरून रोज रात्री अर्धा एक तास
पोषी घाडून घेन, व पोषा मज्ज्याला वाज्यानीड टराविक श्रोतृगण बसत असत
मी स्वच्छ व पडपट वाचा, वामुळ मजवर त्याची भक्ति अगे वाज्यांतच, पुढें
माझे भ्रंशार झालेले, मोरोपत पेंडम राहत ते मोड होनी राविक व गिलाई
असल्याने, त्याच्या घटें अनेक प्रकारच्या लोसाचा अडा पडे आमचे बडीत
मात्र कधी काहीदे वेळताना मी पाहिले नाहीं त्यांना पोषा-मुस्तकाचा नार
प्रथमपासून असे गुद्दीचाच दिवस असल्यास बचित ते मडलीन वसत मुद्दिनळें
व फासे याचे दाव चांगवयाचे आदितवार म्हण्टा की, सब दिवमगर धुडगूम
तसाच रात्रीमुद्रा मज्जणार मडलीन रामभाऊ पांदोरकर, वासुदेवशास्त्रा ग्योरे, स्वत
मोरापंत पेंडते व गोपाळराव सहस्रबुद्धे हे प्रमुष्ठ असत जोड सुगी आली असना
रोजप्याचा अडा दान दोन दिवस तासता पडे आम्हा सब मुळें पाहून पाहूनच
मुद्दिनळें खेळावयास शिकलो होता एका चद्रप्रहण प्रसगी दोन प्रहरां जेऊन
मडली खेळावयास वसली ती सब रात्रभर जागून दुसरे दिवसी १२ वाजता
परोघर स्नानास गला तेव्हा विद्याचा प्रसार नव्हता चिलीम ओडीत
व मिठचाराली वातवतिभर दाट पुगचा थार बसलेला असे खरेशास्त्री
याच्या काठ्या व मोरोपंत पेंडते याच्या तोंडच्या मोरोपंता आयो या दंगलीत
मधून मधून ऐकावयास सापडत त्यांचें अन्न स्मरण येतें

मराठी पांचव्या ह्यक्षेंत असता शिष्य कविता म्हणून घेत होते वृद्धा
न्योळीचा भ्रंश मोड आपले नांवाचा विशय म्हणत होता त्याचा खेवटचा

पणतः कोलून धानपिंडे पम व्याकरणाच्या बऱ्यांत मन्त्रिपर्यां ते निगम होत. कारण योकाय्याचे नाहीं हा जवळ जवळ माता नियम होऊन बसला होता. तो मला इमजोतीहि वाचला. मंदिराच्या प्रिभिनरॉन इमजी ध्याकरणाच्या वेपारवर इतक्या मार्ग पाहूनाहि निवयाच्या व भाग्यतराच्या जांगवर मला परीक्षेम पाठविण्यात आले व्याकरण व गणित याजवरील बहिष्कार मी अद्यापि इमानाने पाळला आहे !

आमच्या मास्तर वर्गापैकी पानगरे हे बंधूबाप, कणाळकर हे ऐटबाप, शास्त्रीरोवा हे रमिक, गोगटे हे साठर, बागिठकर हे कुचक्या हजमाबाचे, जाबडेकर हे निडनिडे, आणि अन्ते हे स्वारदार असत. घाऊत लॉन ट्रेनिस ह्या मुरू केल्या त्यान काही मास्तर लोकारोवर आम्हा वरच्या काही विद्यार्थ्यांनाहि घेतले होते, व मास्तर लोन आमच्याशी नेटिवेटीन वागत. गागण्याना टन्पेकटर रसेन साहेर म्हणून भगे. पण विद्याच्यान कोणाच्याहि वर्गात येऊन प्रत्यक्ष तपासणी केली नाहीं. तो बाहेरच कागडट्या फाटकांनी गारवट (भेगे) गाईनि बसले. असा राहून शाळा तपासण्याचा दोरा लिही ! पुढे काणे या नांवाचे इन्स्पेक्टर आले ते मात्र बगावर येऊन खरी परीक्षा पेल. इमजी पात्रव्या इतकेच्या परीक्षेन (सन १८८६) काणे तपासणीन आले. अमता एरा बायबाचा अर्थ मी-यागि तग तो खानी चूच म्हटला. तेव्हा मी लोच म्हणाले की, “मास्तरांनी घाऊत रागितला वगाच मी वरोवर रागितला आहे.” ते ऐकून मास्तर बावरे बावरे झाले ! पण काणे हे गुन होते ते मग इतूच म्हणाले, “अरे घाऊ, मास्तरांनी रागितले असं म्हणू नये. आपण चुकलो म्हणजे, व मास्तरांची अग्न रास्तावी.” आणि मागाहून मास्तरांजवळ म्हणाले, “हा मुन्या धीट दिसतो हा कोणाचा !” पुढे १९०१ साली याच काण्याच्या गृधुपताने चाललेल्या इस्टेटोचा तंडा तोडण्याचें काम पच म्हणून मजकटे आले !

इवईल पुण्याच्या मुन्याच्या मानाने जाम्ही मिरजेचीं मुलें सर्व प्रकारें मागास गेलीं होती. सर्वसाधारण जगाचें ज्ञान ह आहला थोडेंच असे. वर्तमानपत्रें वाचण्याचा नाद मुन्याना नव्हता व वर्तमानपत्रेहि नेव्हां पारशी नव्हती. गांवच्या मुख्य लायप्रॉन पुकांची पत्त पाच-चार कपाठे होती. त्यान बरोचशी पुस्तकें पूर्वीचे वजमान केे. तात्यामाहेच पत्रवर्धन याच्या लायप्रॉतील होती. त्यान अरेबियन-मास्तरांचे पाचपाचसे पानाचे तीन ब्हॅम्प्युम्स चव्ठ मोरोभो वाडिंग केलेले व

सोनैरी छाप्याचे होते. मोरोपंत पेडसे हचे लायग्रियन असल्यामुळे मला हे ज्योत्युम्स परी घाचावयास मिळत; व पुस्तकांतील उत्कृष्ट चित्रे आणि मनोरंजक गोष्टी हीं हातांत पडली असतां त्या वयांत नित्त तशींन किती हौऊन जात असेल याची कल्पना कोणासहि होईल.

जुन्या पद्धतीचे स्टोरी टेलर एक दोनदां झालेत आले व त्यांच्या गोष्टींचा समारंभ झाला. पण त्यांच्या गोष्टींच्या असंबद्धतेचे मला त्या वयांतहि हसू येई. नाटकी नकळंप्रमाणें त्यांचीं वर्णनें ठराविक पाठ केलेलीं असत. दागिन्यांचे नांव निघालें म्हणजे नायिकेच्या अंगावर इतके दागिने पडावयाचे कीं, त्यांच्या भाराने तीं मेलीं कशीं माहीं याचेंच आश्चर्य वाटे, मग तिला शोभा येण्याचे बाजूसच राहिले. प्रकाशाचें नांव निघाले म्हणजे एका जेवणांत इतकीं पकांनं येत कीं, ऐकूनच अजीर्ण होई. आणि बागेच्या वर्णनाचा प्रसंग झाला की, हिमालयापासून कन्यासुमारीपर्यंत सर्व जातीचीं झाडे एकाच जागी एकाच ऋतूत गर्दी करीत. हे स्टोरी टेलर आतां मुक्तीच पहावयास सांपडत नाहींत. गोष्टी सांगण्यास मराठी, पण हातीं प्रामो-फोनच्या तबकडीच्या शेवटी 'माय नेम इज गौहर' हे जसें ऐकूं येते तसे हा जुना स्टोरी टेलर 'माय नेम इज अगुल स्टोरी टेलर' असे म्हणून सुरवात करी.

आमच्या हायस्कूलच्या सहा वर्षांत फक्त दोघेच व्याख्याते बाहेरून मिरजेस आलेले स्मरतात. एक सार्वजनिक समेचे प्रचारक रा. खरे व दुसरे गोपाळ नरसिंह देशपांडे इंदापूरकर. खरे यांचे व्याख्यान कृष्णेश्वराच्या देवळात झाले. तेव्हां फार गर्दी झाली म्हणजे सुमारे २० माणसे हजर होनीं ! स्वदेशी हा त्यांचा निपय हेस्त. त्यांचे बोलणे कोकणी गद्गर्वाचे व मुक्तिवादप्रयुक्त असे. मराठराज देशपांडे यांचे वक्तृत्व जोरदार, मात्र सारासार विचार अगदीं कमी. बिजापूर वेशीच्या भगंसाळेत त्यांचें व्याख्यान झालें. त्यांत त्यांनीं जुन्या काव्यंतील आपल्या लोकांच्या पराक्रमाचें वर्णन केले. त्यांत एक गोष्ट थशी सांगितली कीं, " एक मराठा घोडेस्वार रानां-तून जात असतां शत्रूकडील स्वार त्याच्यामागे लागले, तेव्हां मुटका ताहीं असें पाहून जवळच मोठा वडला वृक्ष होतो त्याची लोवती पारंवी दोन्ही हातांत धरून मांड्यांत घोंश दाबून त्यासकट स्वार सरसर वर चढला ! " हे वर्णन ऐकून माझ्या मनावर मराठांच्या पराक्रमाचे ज्ञान न ठसतां, तितक्या लहानपणीहि, व्याख्या-त्याची असंबद्धता पाहून खरोखर हसू आले, असें मला पडे स्मरते. थळाव्या नमुत्याचा शोध साक्षा तेव्हापासूनचाच आहे.

वा पेय्जी मिरजेस ताळमीचा प्रधा योद्धाहुन अगे, आमच्या आळीनील ताळमीने घस्तार विठ्ठलराव भानू हे पहिलवान व म्हुंदेशीचे पुग्म्वनें होने. पुग्मां-तील सारांजनिह कावांच्या चळवळीची लढानशी म्हाट मिरजेपयन पोहोचली होनी. याहुन पुणे-मुंबईस काय चायते याची ऐवन माहिती रिवा कम्पनाटि आम्हास नमे. फक्त विपळूणगर, फुटे व रानटे हीं तीन नावे कानी येत. शास्त्रीरोवाच्या मृग्य सारधानें 'शिष्यजनविगाप' नावाचें काव्य मान रिवाच्याच्या कागद्यांत येत असे. मुंबईच्या निविधानविस्ताराचा अक लायब्ररीन येई. त्यांनील 'टगाची जवानी' व 'हिम्मतवादाद' नाटक यानीं विचि इतरं म्हुन जाई की, शास्त्रीन पगी परत येताना रोन लायब्ररींत जाऊन पुण्या अर केव्हा येणार याची आम्ही चौकशी करील असे, 'हिम्मतवादाद' (हॅम्लेट) नाटकाचीक मुगाचा प्रवेज पावून सारी-सरीच आमच्या मनाया थरकाप झाला.

आणली एक आठवण मरनीची जादे शास्त्रीन न जाण्याच्या घयात, मोड-दिव्याम भरता, मी केव्हा केव्हा ओझारर जाऊन उगीचच वग्नन अगे, वाहत्या पाण्याचा मला फार थानंद घाटनी. कोटेहि वाहते पाणी भाडजलें की, लावार्दीं घालत आत पाय सोडणें, जुळा भरून टाकणें, मला आरडन. मोडलिब्याम मी गिगात थार आरळे पेऊन ओझारर जावयाचा भागि ते चावून पाणी तोंजंत घेऊन जुळा टाकीत वसावयाचा कारण आरज्य त्याऊन पाणी तोडान धानलें तर ते फार मोड लागतें पराहून ओझारर जाताना वाटेत शास्त्रीजवळ सटवर्गीतील वेदीचा जुना दरवाजा आदे तो ओलांडता लागतो दोनतीनदा लागोपाड अमें पडलें की, मी आवळे घेऊन ओझारर जायन्य याचें तों, उन्हाची वेळ म्हुणून, जवळपासचा एक गलेलह उच शिगाचा दाईवाला बोकड वेदीन घेऊन शोर घेत पडावयाचा. पहिले दोन दिवस ह्याला मिऊन मो परत गेलो. तिसरे दिवशीं पहिलें तों तोच प्रकार. माझी ओझारर जाण्याची निराशा होऊन मला रडूं आले. मी मनात म्हणालो 'देवा या बोकडाला येणून का घालवून देत नाहीस !' आणि मौजेचा प्रचार असा की, लगेच तो बोकड आपोआप उठून अंग झाडून बाहेर निघून गेला. मी ध्रुवप्रल्हादाचा अवतार ठरलो ! ही आठवण इतक्याचकरिता सांगतो की, माझ्या जन्मात आम्ही प्रथम देवाच्या नांवाचा स्पष्ट उच्चार या वेळीं झाला असे स्मरतें, माझी प्रार्थना ऐकून देवानें बोकडाला उठवून लावलें यात तेव्हा मला विशेष चमत्कार वाटला नाही. कारण लहान मुलाची प्रार्थना मान्य करणें हें

मला देवाचें एक मामुली कामच आहे असे वाटे यामुळे मला देवाविषयी कृतज्ञता तेव्हा वाटली नाही. सलट ती गोष्ट बाळतालीय न्यायाने घडली असें मला आज वाटतेहि म्हणून कृतज्ञताकुडि वाटत नाही. माझ्याजागीं अद्यावत पागारवर असते तर त्यांनीं श्रमनिचा विषय म्हणून हा अनुभव आत्मचरित्रात दिला असता.

मी मराठी शाळेंत असता माझ्याइन वयाने बोर असणाऱ्या इंग्रजी शाळेंतीत काही मुलांनीं एक खाजगी नाट्यसमाज काढला होता त्यांनीं 'विणीसहार' नाटक बसविलें होतें त्या मंडळींतलें भूमिचा पार्श्व करणारे रामभाऊ लान् म्हणून होते ते आज रुद्ध पण ह्यात आदेत. माकीचीं सर्व मुलें काळवस शाळीं आहेत या नाटकाचा जाहीर प्रयोग झालेला आठवत नाही पण मी त्याचीं एक तालीम पहावयास गेल्याचें खांगलें आठवतें ही तालीम गुतपर्णे एका कोदट जागेत होई तिला त्यांनीं 'टाऊन हॉल' असें नाव दिलें होतें ! मंडळींत तबाक् ओढणारे घरेन असत पण तेव्हा 'विडी' जन्मास आली नव्हती या 'टाऊन हॉल'च्या एका खाबावर 'छापी' नेसविलेली चिल्लम नेहमीं तबाकूनें भरून सज्ज असावयाची आणि मधून मधून ती पेटविली जाई, हातोडात फिरविली जाई या चिलमीवर त्यांनीं एक कवनहि केलें होतें 'टाऊन हॉलच्या तिसऱ्या कावीं चिल्लिम देव तो सभा ! सभेंतली स्मोकीयांची सभा' असें ह्या कवताचे पालुपद होतें जामा आधींय कोदट आणि तोंत चिलमीचा धूर भरला म्हणजे शुद्धमह्न गेल्यासारखें वाटे ! नवीविडी ओढणापेक्षा जुनी चिल्लिम ओढणे हा नि संशय पराक्रम ठरतो असे मी म्हणेंन विडीवाज लोक विडी बाधीं ओढून होते न होते सोंच तीं फेंकून देतात कारण तोंत तबाकूडि तितक्याच बेताची असते ! सलट चिलमींत आधीं ओंजळ तरी तबाक दावून बसविलेली असावयाची आणि चिल्लिम ओढणारे पाच-चारच असले तरी शेवटीं ओढणाऱ्याच्या तोंडात काळी राख वेई पर्यंत तिचा अत पाहिला जावयाचा प्रयमच सुरू होणाऱ्या इमिनासारखे चिल्लमी वर काही वेळ सावकाश सुरके मासून झाले, म्हणजे शेवटचा दम पुरा करिताना चिलमींतून वर जाळ काढणार नाही तो कसा आणि काळील तो पक्का असे समजले जाई आजची नवी विडीहि तबाक् ओढते, पण ती मवाळ्व !

मी मिरजेस एकदा आमच्या गवई मागाकडे नेहमींसारखा जेवावयास गेलो होतो (चार-पाच वर्षांपा असेन) बॅरकिल चार पानें अधिक म्हणून आईच्या

मार्मीने नेहमीं हून थोडे अधिक मोठे तुपाचे भाट वाटाययास घेतले होते निने मला तूप पाडले तेव्हा मी 'आणखी वाज', असे म्हणालों आडने रागाने मजकडे पाहून म्हणल, 'अगे मागू नये, मार्मीच्या घरां आज काही म्हैस व्यायलेली नाही' मा लगेच उत्तर केजे "म्हैस नसेना द्या व्यायगी ! पण तिच्या हातातलें तुपाचें भाडें व्यायल आहे की !' सबजण खो खो हसू लागले तेव्हा मामा म्हणाले, "अरे हा इतक्यातच रुपये करूं लागला की !" मी बोललों तें कांहीं जाणूतुनून रुपक करण्याकरिता बोलण तेव्हा शम्य नव्हते पण आता मा आठवणीवरून असे म्हणतो की भाषा वादीस लागण्याच्या वेळी ती अशीच रुपकाच्या योगाने वाडते असे मनस मुझनें आपल्या भाषाशास्त्रावरील प्रयात म्हटलें आहे त्याचेंच ह एक उदाहरण न देई का ! रानगी लोकान्या अर्गी अशीच रुपकें करण्याची पात्रता असते असे त्या प्रयक्तानें म्हणलेल आठवतें म्हान मूल व रानगी मनुष्य एकच

मी शाळन असताना मिरजेस दत्ताच्या देवळात पुराण ऐकण्यास अनेक वेळा जात असे तो मासिक श्रोता म्हणून नव्हे तर इतिहासगत म्हणून या देवळातील पुराण नेहमीं भारत-प्रयावर चालें आणि पुराणिकबुवादि सस्त्रुत श्रोताचा अर्थ मनोरंजक रीतीनें रागणारे असल्याने त्यांचें पुराण ऐकवेंसें वाजे त्या वेळीं भारत, भगवत, रामायण यांची गजामक मराठी भाषानें उपलब्ध नव्हती मोरोपताचें आयाभारत वाचानें तर तें फार वटिण आणि सस्त्रुत तर मुळातच कळत नव्हतें येऊन जाऊन पांडव-प्रतापासारख्या पोथ्या बान्तावयास मिळाययाच्या आणि मराठी शाळेंत असता आमच्या वाडपाच्या मालकीजबाई, ज्यांना भाजी म्हणत त्यांना मी ती पोथी रोव रात्री वाडपातल्या ठराविक धानूराणापुढें वाचून दाखवीत असेंहि परंतु पात्र प्रतापानें समाधान होत नसे आणि पुराणिकबोवा भारतातीत वाद समापणें इत्यादि मार्मिक रीतीनें सुलघून सांगत त एकूण अधिक मनोरंजक वाजे मात्र एकादे वेळी भारतीय मुद्रांत पाडव वीरणें किती कोणच्या प्रकारचे बाण मारले, याचा पडका त्यानीं सुद्धे केला म्हणजे वटाळा येई

भागवतातील गोष्टी कानावर यण्याची दुसरी एक सोय होती मिरजेत रामभाऊ चांदोखर नांवाचे एक कारकून ह्या वेळीं होते पुढें ते गिटी मॅजिस्ट्रेट व कारभारीहि झाले त्याच्या घरच्या सांप्रदायांत मादपदमारी भारताचा सहाह करण्याच कुलम होत

व त्याच्या पिढीत ते रामभाऊकडे आले होते. त्यांचे संस्कृत शिक्षण बेताचेच असणार, सध्या रोज एखादा अध्याय वाचल्याशिवाय ते निजत नसत. आणि कमा-यमाने त्यांना अध्यायाचे तात्पर्य सांगून येऊ लागले होते. त्याच्या सहित्या पारा-यणात्म्य फार थोडे थोडे असत. पण दोन प्रहरां ते अर्ध-तात्पर्य सांगत तेव्हा गर्दी असे. मजवर त्यांचा घरच्या मुलासारखा लोभ असल्यामुळे मी त्याच्या या सत्ताह समारंभात मुलाच्या रीतीने नेहमी नावरत असावयाचा आणि अशा रीतीने भागवताचे मापातर वाचण्यापूर्वी त्यांतल काही काही कथाभाग माझ्या कानावरून जात असे. सत्ताहसमाप्तीला गोपाळ-मल्ल होई तो दिवस तर आम्हा मुलाचा मोठा दगलीत जाई. कारण शेवटी फराळ असे हे सांगायचा नकोच. हा धार्मिक कार्यक्रम झाला पण माझा आठवण्याचा कार्यक्रम म्हणजे दत्ताच्या देवळात दर शनिवारी रात्री पाळखी निघे तो तो होत असता गावातील गवई वृत्तनवतीची पर्वे म्हणत ती ऐकण्याची फार मोठी वाटे मिरजेच्या आम्हण-आळीत द्वेष देपत्यात मुख्य होते. आणि माझे चुलते दत्ताभक्त यांमुळे त्याच्या हांसेलातर मी स्नान-संघर्षनंतर गुरुचरित्राचा एखादा अध्याय वाची. मैत्रात रामनवमी आली म्हणजे देवाच्या कमानीवर मखर उभे करावयाचे, त्याला रंगविरंगी व सोनेरी कागद आणून चिबटविण्याचे माझे काम चार दिवस चालायचे. आणि ह्या मखराच्या दोन बाजूला तेथेच पाहून गदास लावले म्हणजे मी केवडी रोपनाई वेळी असे वाटे. पण बोलिवात प्रवेश झाल्यावर माझे हे गर्व देवदेवतार्चन सपले.

सहानपणी मला घरज येई अन्तर इतकज म्हणून आईने मला गंधकातील औषध दिले. हे औषध समग आंगेल तेलातून गंधक शिजवून देण्याचे होते. औषध देण्याकरिता दिवाळीतील रात्र तिथे पसत केली. कारण या औषधाला अंगु पान कोणी असे सांगितले होते की, औषध घेणाराने सर्व रात्र जागरण करावे व सकाळी बाघोळ करून दहिमात घाऊन दिवसभर शोष काढावी. मी औषध घेतले ते पारच समग व रुचकर लागले. सर्व रातभर सोंगल्या खेळत वसे तरी जागरण पार पाडले व सकाळी दहिमान राऊन निजलो. जागरणाचा परिणाम किंचित भ्रमात शाला तो असा की, दहा वाजता उठून अधश्च गुदातून लोक्यावर घेऊन मी शोषेत घरातून बाहेर पडून रस्त्यावर चालू लागलो हे पाहून आईने मला घरात घागिले व एका अध्याया खोलीत दडपून निजविले. शोषेत

चाळण्यानी बांदी लोकांना संदय अगते असें म्हणत. मला तरी संवय नव्हती व नाही परन्तु त्या चमत्काराचा एकदा अनुभव आया एकदा मात्र गोष्ट रंगी.

योगायोगाने आश्चर्यकारक अनुभव जगात अनेक वेळीं येतात तगा लहानपणीं एक आत्मा त्याची मौन सांगतो. धामच्या बडिनीचे एक मामा, उपनांव काटे, हे वर्षीय वषे बनारसत राहिले होते. मात्र ते इकडे दर दीडदेन वर्षांनीं येत. कोंरगान जालांना ते घाटेन मिरजेन येत. बनारसच्या गीतीप्रमाणे ते भ्रममळारालीं नानारर लालभट्टक घरात्या टिळा खालीत. तो पाहून लहान मुकें भीत. पण त्याचा स्वभाव प्रेमळ असल्यामुळे मुलांनीं खवळ सारें यावरितां ते तेनें पुक्ति करीत. कार्यातल्या लोकाप्रमाणे यांना भागेची, घोंडा घेंण्याची संवय असें म्हणून मधून मधून ते घोटा गोडा व स्वार्थित करीत त्यांच भांग घोंडी घालीत, आणि मो मुलांना बोंळावून ध्याय्याला देत. हे समोहन त्यांच्या उप-योगी पडे, आणि पाडा पुढ घेऊन ते भांग वाटावयाला बगळे म्हणजे मुलं हाक न मारताहि त्यांच्याभोंवतीं जमन. पण धाऊ दापविण्याची वेळ आली आणि निवया वर खडवून ते जोरानें ओरडले म्हणजे मुलांची दाणादाण होऊन कोणी हू कां नू करीत नसे दामुळे ते घरीं आले म्हणजे बडीन मानोथ्री व बोजारी रडव्या मुलाच्या कार्मी त्याचा उपयोग चुजगाव्यामारग्या करीत. एकदा रात्री नवाचे मुमाराला मागी पाठची बहीण रडू लागली. कांहीं केल्या पावेना कार्मीचे मामा त्या वेळीं कोटन बिल्लणार. त्याची त्या वेळीं मिरजेन घेंण्याची घालाहि नव्हती. तरी त्याच्या नावाचा उपयोग करितां घेंण्यासारखा होता. म्हणून आई मला बळेंच म्हणाली, “ताग्या, घारणी रडावयाचीं घांनत नाहीं. तर कार्मीच्या मामाना हाक मार पाई ” तेव्हां मो मोव जाणून मोठ्या आवाजानें हाक मारून म्हणालो, “कार्मीचे मामा या हो या ” आणि रडोवर मौज ही कीं, माथी हाक ऐकून तेहि ओरडून म्हणाले “आलो रे आलो.” मामा घरांत येऊन उभें राहताच सर्वें मंडळीं नुगतीं आश्चर्यचकितच झाली नाहीं, तर क्षणभर भ्यालीहि. मुगाला हाक मारली म्हणजे मूत नेमकें पुढें उभे राहतें म्हणतात त्याची आम्हाला आठवण झाली. घारणी रडव्याची घारली. आणि मामांनींही मग हळूहळू आपण मिरजेन याच वेळीं अकस्मित रीतीनें कसे आले याची हकीकत समजावून सांगितली. हा विलक्षण योगायोग पाहून सर्वें मंडळीं विस्तीर्ण वेळे सो सो हसत होती.

लहानपणीं काशीच्या मामाच्या घोट्यातून सदरात गेलेली भाग कधी वाधली असे आठवत नाही. पण मोठेपणीं मात्र एक गमतीचा अनुभव आला तो असा. १८९३ साली इन्दूरचे द्रविड वनिल य मी मुंबईस एलएल् वी या अभ्यास करीत होतो मी गांधीत झुबात राहिले ते एल्फिन्स्टन कॉलेजच्या वसति-गृहात राहत एक दिवस तिसरें प्रदूर् मी त्याप्रकडे गेलो तेव्हा द्रविडाची स्वारी घोटा बनवीत होती त्यांना त्यांची वेढमीं सवय असे घोटा वनल्यावर तो येण्याचा आग्रह ते मला करू लागले आणि “तो मुकींच चढवार नाही इतका हुलका केला आहे तरी ध्या” असे त्यांनीं म्हटल्यावरून मी तो पेलामर घेतला सध्याकाळी ठरीव भाष्यान ऐकन लॉ टर्मची हजेरी भरण्यास एल्फिन्स्टन कॉले-ज्यात गेलो मापूर्वीच भागेचा असल झाला होता आणि प्रोफेसर येण्यापूर्वी वेढीं-मडलींरोबर यमा मारीत घुराव्यात वोरत उभा होतो, तेव्हा मी गैरलानू विरूक असें बोरू लागलों जिभेवर तावा राहीभा तेव्हा मडलींनीं आधर्व प्रकट केले याचे सारे कारण त्यांना काय माहीत ? पण मला माझे वर्म माहीत असल्यामुळे मी व्याख्यान टाकून देऊन द्रविडाकडून त्याच्या रोटरीची फिली घेऊन तेथे जाऊन दार बंद करून घेऊन निजलो काहीं घेऊन कानशिडाच्या शिरा पडपड उडू लागल्या, आणि हात उघडून घेऊन पाव घालावे त्याप्रमाणे पाड्याचे दनके बसू लागले कल्पनाचीं चक टोक्यात फिरू लागले काय करावे हे सुचेना दार उघडून बाहेर जाऊन एका ओळखीच्या विद्यार्थ्याला ही हकीकत सांगितली तेव्हा त्याने एक मोठा गप्पस भरून तिघांचे सरूनत करून दिले ते पिऊन फिरून अथरणावर जाऊन पडलो रात्री आठ वाजता भागेची निशा धरीच उतरली, व झुबान जेवण्याची वाट पहातील म्हणून तयार गावात गेलों काटेत एसा दिव्याचे दोन दिवे दिसू लागले आणि एकाचा हलत्या गाडीत बसून जावे त्याप्रमाणे वाटभर भेल-काडे जाऊन चालत होतो झुबात गेल्यावर रात्रीं सर्व तोच विषय मग मडलींनीं श्रविडाना झुबात बोलावून साकार करण्याचे ठरविले दुसरे दिवशीं द्रविड गाले तेव्हा सर्व दारात उभे राहून ‘जयगुरु भगवानाय’ अशा शब्दांनीं त्यांचे स्वागत केले आणि प्रत्येकाने उपरण्याचा तोरा करून त्यांना सटकाविण्याला प्रारंभ केला एक दिवसाची गंमत शाली, पण परवायाप्रवेश केल्याप्रमाणे दाहने दिपलेल्या मनुष्याची काय स्थिति होणे याचा अनुभव आला.

मोडलिच्याग असतानाच आर्द्रेचे टोळे वरचेवर येत. तिने पुष्कळ आर्द्रेचे वस्त्र पाहिली पण तो विचार बरा होईना. तेव्हा एक दिवस निराशेने जाऊन अंगरेजा उपाय म्हणून तांबितना तो अंगरेजी, ओल्या मिरच्याचा रंग काढून तो डोळ्यात विजवा ! हा उपाय आमुरी होना व घरच्या कोणी माणसांनी त्याला समजि देणे शक्य नव्हते. परंतु मनाचा निधय वस्त्र इतर कोणाकडे वळू न देता आर्द्रेने तो आमुरी उपाय स्वरोपरच अमलात आणला. आणि आश्चर्य की, डोळ्याचा त्रिकार मला पुन्हा कधी लागला नाहीं असे ती समजि. मनुष्य दुखण्याचा वंशाले म्हणजे वाय करणास्त तयार होईल याच हे एक मागचेवाईक उदाहरण म्हणून सांगतां वेष्टल.

५५ वर्षांपूर्वी (१८८४) माझे दोन बहील वधु मॅट्रिक परीक्षेकगिता बैलगाडीतून इतर दहाराग निवाऱ्यांरोबर वेष्टगावाक गेले. मुलें लहान, प्रवाण भुजीचा, वांटेन सुतकरीच्या डोंगरातीक वेष्टाची घारी, या सर्व गोष्टीमुळे वेष्टगावीं सुखरूप पोडोच-याचे पण येदपरीन बडील व मानोथ्रीना हांवे तगे. तोच प्रसंग १८८६ सालीं बडील वधु आया पुण्याकन कोन्हापूरला गेले तेव्हा आला तेव्हा पुण्याकन कोन्हापूरचे टपाल पदमशी पेस्तनजी याच्या वंशाली सांग्यातून, सर्व रान प्रवास वस्त्र, टप्या टप्यावर पोडे बदलून जाई. तांका मोडका त्यात टपाळाची पोती भरलेली आणि प्रवाणाने त्यावर वंशाली हात धरून गभाळून वसावयाचें या सांग्याना 'गोडमोडी' म्हणून, पुणें कोन्हापूर रस्त्यावर जेजुरी, शिरवळ जवळील अधागवळ, अशा दग्यादरोज्याच्या जगा प्रवास करणारा मुलगा सोडला वर्षाचा. अपिची हुनस्त्री अस्त्री तर सांग्यातून केव्हा पडला हे कळवयाचें नाहीं आणि दरोज पडला तर प्राणाची गाठ. या भीतीमुळे ती रान बडील-मानोथ्रीनी देगापुडें वळून जाऊन काटली असें मला माळवते.

लहानपणीं माझी पाठांतरशक्ति चांगली होती. १२व्या वर्षी माझे मामा व आणी बांच्यादोशर कुर्दवाडाजवळ वेडमंडीक या गावच्या इनामदाराकडे पाहुणे म्हणून गेलें होतों. हा गाव कानडी मुळगात मोडतो. तेथील माझ्या पयाची मुलें कानडी मिहीन व पोस्त मज्जाहि वाटले, आपण एखादा कानडी शोक पाठ करावा त्या घरच्या समवयस्क मुलाने एक शिकविला तो मी एक दिव-
गांन पाठ केला. आणि मौन ही की, तो मला अजून पाठ घेतो. तो शोक असा:-

“अण्णदेय नोळिदिद वत्सल्यमेव बळगणि गोल क्कैदु वडदलले नळरियदे निर्विणभाव शेळंदु लक्ष्मणं तुरगरासाथे केतनं गळिंद” ॥ हणिंद वस्यमं तरिसि पोरगीरिसि मलळ्यण्णु मगळिंदसिद्रे राजमंदिर कौदि कण्णोळिंदिसिदे तळेयागी सितंदेतु ॥ सगळ्याच निरर्थक शब्दसमूह” ॥’ नॉनसेन्सचा नमुना.

पण या श्लोकाने एकदा मी थोडी गम्मत केली. दोन-तीन वर्षांपूर्वी टिळ-
कांच्या बांध्यांत यशवंत कवि यांच्या विन्हाडी कानडी कवि वेद्रे यांचे काव्यगायन
होते. प्रो. गोकक व इतर काही कानडी मंडळी आली होती. काव्यगायनानंतर
गप्पा मुरू झाल्या तेव्हा आणखी इतर कोणाला कानडी येते असा प्रश्न निघाला.
तेव्हा मी म्हणालो मला येते. मंडळींना ही बघा वाटली. तेव्हा मी बरील श्लोक
पाठ म्हणून दाखविला. त्यांत हास्यास्पद अशी अनेक अगुद्रे होती हें उघड
दिसले. पण अगुद्रे कानडी झाले तरी ते कानडीच की नाही ? मी म्हणालो, ‘मी
फड जिकला. आतां तरी तुमच्या माझ्यात कानडी-मराठीचा वाद राहू नये.’
सर्वजण हसू लागले. निरजेच्या दक्षिण भागात कानडी भाषा बोलते. यामुळे
पाच-षष्ठात कानडी शब्द फळतात इतकेंच माझे कानडीचे ज्ञान आहे.

लहानपणी घरचे पोडे होतें यामुळे केव्हा केव्हा त्यावर बसण्याचा प्रसंग
येई. सागळी हरीपूरपर्यंत मी पोड्यावरून एक-दोन रोपां केल्या होत्या. तेव्हा पोडे
दामदून मोतदाराला मागे टाकून गेल्याचे आठवते. पण पुढे दहिवडीस बडील
एथु थक्क वारकून होते, व कन्हाडास ‘प्रेम’ सामलेदार होते तेव्हा पोड्यावर
बसण्याची हौस बरीच फेडून घेतली. कन्हाडास कृष्णकांठी वाळवंट मोठे. आणि
वाळवंटात पोड्याचे पाय स्तंभात यामुळे त्याला अडचण होते. याचा फायदा घेऊन मी
रोज वाळवंटात पोडे नेऊन मोकळ्या पाठीवर बसून रूपा पळवीत होतो. हा अनुभव
मला एकदा अकल्पितपणे उपयोगी पडला. दिहीच्या असॅन्लीत असतांना आम्ही
सात आठ समासद पेशावरकडील सरदहर्षिच्या चौचावर गेलो. बरेच एका मुक्ता-
मात पोलिटिकल अधिकाऱ्याचा बंगला उच्च चढणीवर होता. तेथे फराळास
जाण्याचे होते. आणि ते चढण्याचे धम बाचवावेत म्हणून काही लष्करी स्वारांचे
पोडे आमच्याकरतां आणून ठेविले होते. ज्या कोहीना मुळीच रावय
नव्हती ते पोड्यावर बसेनात. पण मी. मोतीलाल नेहरू व इतर एक-दोन गृहस्थ
यांच्याबरोबर मी पोड्यावर बसून निघालो. काहीना आशय वाटले की, मला

घोऱ्यावर कसे पसता येते ! तेव्हा दुसर वाणी म्हणाले, “ जरे, हा मराठा ! हा घोऱ्यावर बगणार ! उगाच वा मराठ्यांनी मुद्रुसगिन्या केल्या ! ”

माझी मुर आठव्या वर्षी झाली आणि सत्राव्या वर्षी झाले तेराव्या वर्षीच माझ्या उगाच्या गोष्टी माझ्या कानावर येऊ लागल्या पण मुद्देवाने लग्नाचा मुढगा म्हणून परीगेला वसण्याचा प्रसंग फार वेळां आला नाही एकच आम्बतो त्या वेळां टोपी घातून माझी मोडून पुस्ती वाटून दाखविल्या भावी शत्रुराष्ट्र पुढे बसवें लागलें परीगेचा हा एकच ‘ पेश ’ मला होता, व मी त्यात पास झालो असे या शत्रुराष्ट्राने मला जागच्या जागी सांगण्यात आले सर्वच परीगाचे निकाल घटनसल्या असे तडकाफडकी लागले तर किती चांगले होईल ! असो, नवी पुस्ती काढावयाच व सांगता माझ्या जुन्या पुस्त्याच हें कां पाहान नाहींत असा प्रश्न मनात आला लोकांच्या पुस्त्या माझ्याच म्हणून दाखविण्यात आल्या तर काय प्या ! अशी दाका त्या गृहस्थाला मानी आली अशी दाका घेणें हा माझा व माझ्या बडिलाचाहि अपमान नव्हे काय असें वाटून मनान घोंघा रागहि आला पण ‘ इतरवृष्ट्’ वा उमेदवार बोलवतात त्यात जो हेतु असतो तोच बहुधा पुस्ती मनान वाटून घेण्यात आला कारण चालचमूक, दन, तयारी, चलाख पणा, निर्भयता इत्यादि गुण आदेश को नाहींत हें समज पहावयास मिळतें पुस्ती वाढताना त्यावरोपर जीव घादेर वाढणारा आणि नाक सू सू करणारा किंवा घाटनें घेणें रगविणारा असा मुळ्या मी नव्हतो नाहींतर इतर विषयात नापास पहावयाचा ! असो पत्रिका आणीच वाटून झाली होती पुढे मावी शत्रुराणीं मेरा हुडा देण्याची तयारी आपण होऊन दिसविला तथपि मागे बडीड मुलगी पहाव यास गले ते मुलीच्या एका डोळ्यात बडस आदे अस सांगत धागे अवात लमावें बोलणें संपलें !

वरपर्मतीच्या परीगेला वसण्याचे मात प्रसंग या एका शिवाय सर्व टळले याचें कारण, पुढे प्रत्यक्ष झालेल्या शत्रुराणीं मला आधीं पाहूनच मनांत जांवई म्हणून योजून ठेवले होतें, आणि ही एक वरपर्मती सांगेली कळताच त्यांनीं आपली मुलगी बहून घेण्याचें वचन माझ्या बडिलाकडून घेऊन टाकलें त्यालाहि कारण असें हे मागे सांगते मारोपंत पेंडसे व माझे बडीड हे माझ्या जन्माच्या आधीं पाहूनचें अन्यत्र जिष्टाब्ज्याचे स्नेही होते मारोपंत हे दापोत्री तालुक्यातील मुद्दी या गांवचे

रहिवासी. ट्रेनिंग कॉलेजचें सर्टिफिकेट मिळविल्यावर त्यांना मोडलिंच्यास मराठी शाळेत नोंवरी मिळाली त्यावेळी माझे बडील तेथे चारकून होते. आम्ही ज्या घरी भाष्याने रहात होतो त्याच घरात त्यांनाहि जागा मिळाली आणि तेथे जी दोघाची मैत्री जडली ती आमरण टिकली. दैवयोग असा की माझ्या बडिलाची बदली मिरजेस झाली त्याबरोबर त्यांचीहि बदली मिरजेच्या शाळेवर झाली. फिहून एकाच वाळ्यात दोघेहि विन्हाडानें राहिले आणि ही दोन कुटुंबे इतकी तिकट आणि घरगुती नात्याने रहात की विन्हाडाला हे एकच कुटुंब एकाच जागेत नांदते असे घाटे मोरोपताच्याच शाळेत मी शिकत असल्यामुळे माझा अभ्यास कसा हें निराळें पाहण्याचे किंवा परीक्षा घेण्याचें कारण नव्हते. दोघाची गृहस्थिति सारख्याच गरिबीची आणि नायकामुद्धा दोन्ही कुटुंबाचे मन मिळालेलें. तेव्हा मला लोक नवरा मुलगा म्हणून पाहण्याला येऊ लागण्याचा पहिला प्रसंग दट्टीस पडताच, मोरोपतानी लग्न केली आणि एकदा प्रत्यक्ष माझ्या बडिलाकडून वचनच घेऊन टाकून ते निश्चित झाले.

त्यानंतर ही माहिती नसल्याने जर इतर कोणी चुकून माझ्या लग्नासबधी विचारपूस करण्यास आला, तर मोरोपतान 'लग्न ठरलें आहे' असें सांगून आल्यापार्शी त्याला वाडेरच्या बाहेर माघारा परतविण्याची जबाबदारी ह्मणाने नि शकाणे घेत. त्याचे विन्हाड वाळ्याच्या तोंडां आणि आमचें घोंडेस आतल्या अंगाला मातुळें मोरोपताना द्वारपाळाची नाक्याची जागा मिळाली होती तिचा ते असा उपयोग करीत. माझ्या बडिलाकडून मोरोपतानीं लग्नाचें वचन घेतलेलें प्रथम मला माहीत नव्हतें पण हळुहळू त्याचा सुगावा लागू लागला तो असा की पूर्वीपेक्षा मोरोपंत माझ्याशी अधिक आपलेपणाचें बानू लागले. घरात आवा, पेहू आणला, एखादा खाण्याचा जितस तयार झाला, म्हणजे ते व त्याची क्षमको म्हणजे माझी भावी सासू मला नफी हाक घाहून आपल्या मुखाबरोबर माझ्याहि झतावर एकाही फोड किंवा भास टाकू लागली. मोरोपत मला अधिक जवळ बसवून घेऊन कुरवाळू लागले. त्यानीं एका बाजूला मला घ्यावे आणि दुसऱ्या बाजूला आपल्या मुलीला म्हणजे माझ्या भावी बायकोला घ्यावे आणि तोंडानें गप्पागोटी हास्यविनोद करावा असा प्रकार अधिक सह झाला. मला या प्रेमळ कारस्थानाचा पुढें पुढें तरी विचित्र सुगावा लागला. पण माझी बायको मान

हुट्ट व गोर भरत अमलापत्र सम घट्टन देखैतैर मट्टी, मो निम्नतः जैव माइयासो लताच्या आसीत्या लका आटवट्टासो पुरीयासो मेटे, मेटि, मेटे !

एव दिवस घरी ग्रंथ रीती मट्टी लका मट्टी दगाती अमला लकाज मग उदेशन म्हणता, " पहा, हा मुलगा किती हुता आहो मो, " तेन्ही माइया भावी मगलान घडेन दुसरी दाख भेज सी अर्था 'अमे वार पण्डित मग' अर्था म्हणून मग दहा ओठा मुट्टेगान घात त्यान तीन भुवा त्यानी घातला, पणत्या 'मी' हा संज्ञा गज व त्याज प्रत्यय लभून होतरे मज्ज वारीत 'मी' हे अक्षर हुता होय पदन हाया होय मरुत इत्यान्त मज्ज मरुतो टम दिवा होय जिहारा मरुतयो अजुनहि मगमेः अहोय मो मगल होय मगलन मो मरुला पण हुत बरोबर टाकिल मरुते हेममगल ! तेन्ही वारीती मरुती घडेन हुत लका व मग म्हणता, " गांभाट रे वारा, मंगलत मागल आनी मुग भाव मुगली कशी देणार " तेन्ही का घडेन मग म्हणता माग ते मस्तराची मुग बायरो मिळणार नहा म्हणून नव्हे पण मग स्वतः ज हुता मगलन हात्या तीन भुवा निघून माइया हुताची कीर्ति पुढट घेनी म्हणून ! पण मस्तराची भुवा बाइया मरी त्यांना मास्ती हुताची वक्त होती, व म्हणूनच त्यांनी मरु, दुगन्हा बोणाग थाग लागू न देतो, स्वतः का आरंभ करून घेतले.

माइया आइयाची आणि मगलगाच्याही जरी मरी होती लकीव माइया पाहटा कटिणीची व माइया बायरोची पटी होती दोघी एकाच बघाच्या म्हणजे माइयाहुन अष्ट वारीती म्हण मागे लग्न टरल्याचे कळव्यासाहुन मी मुलीची रोण्यांत घोटी कुचराई करू लागले त्याचा त्यानी मगलवा केला आणि मास्ती अमली बायरो आध्याने मग म्हणेहि की, " तू की रे आमच्याची पहिल्यामाराता रोडन नाहीस ! मोठा वागल्ले निमारागान, " पण मीच लग्न पाहून निहत्ता होई लमाही कपना नही म्हणून ती महत्तय लाजून नमे पण मागे शन निव्यानेस आठ वारीती अधिक म्हणून पुण मुग्या वाहून मोच लाजे. हे पाहून मोठ यश करित. प्रत्यक्ष लग्न लाव्यार मग माइया बायरोने लजेचा थागला वारा उचलला आणि मग निम्न्या लाजेतून मोडल्ले, जिझ्याला मरोगारच धानंद होतो व टींग वाडते की, या लमाच्या उपावीची जाणीवहि नमन्योपाहुन, म्हणजे निव्या चौथ्या आणि माइया वाराच्या वरापाहुन आठ

सतत पचावन्न वर्षे आम्ही दोघे येळगडी या नात्याने सुखाने-नादत आहो. आमच्यात मतभेद होऊन विनोदाला येवेल प्रसंग तर मुळी आठवतच नाही. म्हणण्यासारखा मतभेदाचा प्रसंगहि एखादाच असेल आणि असेल तोहि पाही तासातलीकडे टिकला नसेल याचें थोडें मान मी तिच्याच थोर उदार-प्रेमळ स्वभावाला देईन

दैवयोगहि असा की, मध्ये श्वशुर माझ्या लग्नानंतर खबरच वारले आणि माझी सासू निराश्रित म्हणून माझ्याचकडे येऊन राहिली यामुळे, माहेरपणाच्या श्वशुर जागेमुळे आम्हा पतिपत्नीचा मधून मधून वियोग व्हायचा तोहि कधी झाला नाही असा असंड पचास-पचावन्न वर्षांचा सहवास क्वचितच पहावयास मिळत असेल सासरे वारले तेव्हा त्याच्या घरी उत्तराश्रियेलाहि पैसा नाही अशी स्थिति त्याच्या खर्चिकपणाने घाली होती त्यांना मुझगा नसून दोन लहान मुली होत्या. हे सर्व कुटुंब लगेच आमच्या कुटुंबात समाविष्ट झाले वडिलांनी मिरज सत्यानच्या अभिपतीकडे खटपट केल्यामुळे माझ्या सासुरा पाच रुपये पोटगी देण्यात आली या दोन लहान मुलीची लगेच पुढे आमच्याच वडिलांनी स्वतः पुण्याहवाचन ठेवून बेली, व योग्य तो अर्धाज गरिबीचा खर्चहि केला. आणि त्या दोनहि मुली निवर्तव्यत त्याचें नैमित्तिक माहेरपण आमच्याच घरी होत असे यापैकी एका मुलीची मुलगी बिषवा सात्यावर आमच्याचकडे राहत असे अशा रीतीने दोन कुटुंबाचा बेमालुम मिलाफ जन्मगर राहिला होता. शुद्देवाने माझी आई मुनावर प्रेम करणारी असल्यामुळे माझ्या बाबकोला आपणाला माहेर नाही असे कधीच वाटले माही “माझा स्वयं जन्म म्हटले तर सासरी आणि म्हटलें तर माहेरीच झाला ” असे ती अभिमानाने लोकांना सांगते आणि तें सर्वस्वी शब्दशः खरोहि आहे

पूर्वी लगे ठरत त्यात वधूवर परतपेशम जमल्यास स्नेही कुटुंबामधील कृणालुवध वाडविण्याकडे अधिक दृष्टि होती याच आणखी एक उदाहरण आमच्याच घरचें सांगण्यासारखे आहे माझ्या लग्नाआधी वधू वर्षे माझे बडील वधु आप्या याचें लग्न झाले मोरोपंत पेंडशाच्या पोरल्या मुलीबे लग्न शेजारी पटवर्धन याच्या मुलाशी ठरलें पटवर्धन याचें वधु फोल्डसुरांस राहत. त्याच्याहि मुलीचें लग्न या लग्नात ठरवून घ्यावें असे त्यांना मुचले लगेच ते दादाकडे येऊन आपली “पुतणी आपणाला बहून घ्या ” असे म्हण लागले. दादा

म्हणाले “पण मुलगी पाहिऱ्याशिऱ्याय होय कमें म्हणुं” ! पटवर्धन म्हणाले, “मुलगी पाहिऱ्यावर कोणी परकाहि होय म्हणेंत ! मी गगतो म्हणून लग्न ठरवा. तसें न सातें तर तुमचा आमचा स्नेह काय अंपरावचा को पांपरायचा” ! असें म्हणून ते उपाशी राहून धरणे धाऊनच बगले. दादांना सश्ट पडले. शेवटी ते म्हणाले, “श्रीरामचंद्राला चिट्ठ्या टाकतो. त्यात चिट्ठी निघेल तसें करीन”, त्याप्रमाणें त्यांनीं चिट्ठ्या टाकल्या त्यात लग्न ठरवा असे निघाले. दादांनीं हकार दिला. लग्न निघारें दिवशीं व्हावयाचें आणि आजच पुण्याहवाचन ठेवले पाहिजे अशी कांहीं नड निघाली. म्हणून पुण्याहवाचनाची तयारी झाली. पटवर्धनांनीं कोन्हापुराण तार केली. कोन्हापूर वत्तीस मैल लांब. लगेच ते व्याही निघाले. इकडे देवाला अडातहि झाली. लग्नाच्या दिवशीं सकाळीं मुलगी मिरजेस दाखल झाली. मग उभयतां व्याघाविहिणींनीं वधवर नमन पाहिले. आणि निसरें प्रहरीं लग्न झालें. मी तेव्हा लहान. तपासि इतक्या पार्दें लग्न ठरतें काय व होतें काय याचे मलाहि आश्चर्य घाटल्यावाचून राहिलें नाही.

कॉलेज व विद्यापीठ

विद्यार्थ्यांचा विद्यापीठाशी संबंध मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेपासून येतो म्हणून या प्रकरणाचा प्रारंभ तेथपासूनच करितो. मला मॅट्रिकचा फॉर्म मिळाला तेव्हा बेळगांव-ऐवजी पुण्याच्या केंद्रांत जाऊन परीक्षा देण्याचे मी ठरविले. प्रथमपासूनच मनाने माझा ओढा पुण्याकडे होता. कारण या नाहीं त्या कारणाने पुण्याची भर्ती माझ्या कामावर विद्यार्थीदक्षेतेहि येत होती. आगगाडीने पुण्यापेक्षा बेळगांव जवळ. पण पुण्यात परीक्षा देणे ही गोष्ट मला अधिक 'पेट'ची वाटे. त्याप्रमाणे परीक्षेच्या आधीच दीड-यावगेरेन महिने मी अभ्यासाकरिता म्हणून पुण्यास येऊन राहिलो. काही दिवस जोगेश्वरीच्या बोळांत गुर्जर याच्या वाड्यांत व पुढे तुळशीबागेच्या दक्षिणअंगाच्या माडीतील एका खोलीत राहात असे. रोज संध्याकाळी दोन कार्यरुम रुलेट्जे असल्याचे. त्या वेळी रेगार्लेट्जी इमारत पुरी बांधून झाली नव्हती, तथापि फळांच्या वाड्यांत दुकाने बसू लागली होती. म्हणून तेथे जाऊन एकाद्रे डाळिव विकत घेऊन, एकाद्या अर्ध्या बांधलेल्या दगडी चौथऱ्यावर बसून, ते सावकाश खावयाचे, आणि मंतर तुळशीबागेत जाऊन ऐन संध्याकाळी आंतील दरवाज्याजवळच्या दगडी ओढ्यावर बसून माडीवर सडगारा चौघडा व सुस्वर सनईचे गान ऐकत बसावयाचे. त्या जुन्या काळी पुण्याच्या बाजल्या-घडगांची वादनकलेविषयी ग्रहणावी होती व मला तेव्हाहि गाने ऐकण्याचा नाद होता. पूर्वी मिरजेत सरदार राखे यांचे लग्न मळेकर संस्थानिकांच्या मुलीशी झाले, तेव्हा वरपक्षाच्या बऱ्याजवरोवर पुण्याचे वाजेत्री आले होते. त्यांचे वादन ऐकण्याकरिता मिरज मळ्याइतके दुरवर मिरजेतील काही मुले एक आठवडाभर जात, त्यांत मीहि एक होतो. मग अगदी घराजवळ तुळशीबागेतले वाजेत्री ऐकावयास मिळत ते मी कसे गमावीन ?

मॅट्रिकची परीक्षा—ही परीक्षा विश्रामबागवाड्यांत होत असे. तीवर देसरेख करण्याचे, आणि पुढे तोडी परीक्षा (इंग्रजी) घेण्याचे काम, केवळ कॉलेजचे प्रोफेसर ए. डेरेट यांकडे असे. काही मुले त्यांच्या लांघ पांढऱ्या दाडीला पाहून भीत. मला भीति न वाटत सलट मौज वाटे. लेखी व तोडी परीक्षा संपवून मी परत मिरजेस गेलो. तेथे परीक्षा पास झाल्याची तार हायस्कुलांत आली. निकाल

ऐक्यावरिता आम्ही मुकें चार तास आधीं हायस्कूलान जाऊन बसलों होलों. ते चार तास चार युगाप्रमाणें गेल्याच स्मरण.

पुण्याच्या मोठ्या माणसांचा व माझा सर्वांच पुढें यादयाचा होता त्याचा आरंभ झाला तो मान खेदनाथ हेना. वारण पुण्यान परीघेच्या तयारीकरितां म्हणून मी ज्या दिवशीं आलों, त्याच दिवशीं निगरे प्रहरी पुणे हायस्कूलचे इंटर-मास्तर सुप्रसिद्ध महादेव मोरेवर खुटे हे वारले सभ्याकाटीं स्मशानभूमेज अनेक लोक गेले त्यात मीहि होतो आणि त्या 'महा' पुण्याचें जें दर्शन मला पहिलें व शेवटचें झालें तें त्याच निरदीवधन उगहन चितेवर टेवतांना ! चित्रा वेढण्यावर माधवराज रानडे पुढें होऊन माझा वरू लागले, त्याच्या अगान एका लाबलचक सदा, डोक्याला डफ्यांनीं टागरी, व हातात सोंटेगजा मोठी काठी, इतकाच पोराग होना बेळगांराच्या भावती गरीं रेडरेट करण्याची पुणेकरांची चाल प्रसिद्धच आहे. मी गरींनून काट काढून घेऊन एनकाच्या पुढ्यात जाऊन उभा राहिलों एका जखबचा गूदस्य माझा दड धरून मला मागे रेंवू लागला तेव्ही रानडेच त्याचें निराकरण करून म्हणाले 'जाऊ द्या हो लहान मुलाला कितीशी जागा लागणार !' रानडे याचा शब्द मी अगदीं प्रथम जो ऐकला तो असा प्रमोदगान !

फार्लुमन कॉलेज—मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यावर मी या कॉलेजमध्ये पी. ई. च्या वर्गात १८८९ च्या जानेवारीपासून एप्रिलपर्यंत होलों. त्या वेळीं माझा विशेष परिचयाचे स्नेही म्हणजे के. के. वी. मावळकर (हे शेवटीं विलायतेंत व्यापारी होते.) जगन्नाथपन गर्दे (हे पुढे शोण्यात डेप्युटी कलेक्टर होते.) रामभाऊ पराजो (हे अमळनेरान वकील झाले) जोगेश्वरीचे बोगात गुजर याच्या बायलात मी राहून असे तेथें मिरजेचे वाड, पुण्याचें दागी, पारपुरे, नफदेव परांरे मडली अशा वाड यांचा एव प्रिपरेटरी क्लास असे त्यात मी केव्हा केव्हा शिरवायलास जाई वाड हे मिरजेचेच असल्यामुळें आमच्या वंधुचे स्नेही होते. त्यांना मजबूरन मोठी हौस ते माझी (त्यांना वाटणारी) 'तरतरी' पाहून म्हणत, "केळकर, तुम्ही पुढे वर्तमानपत्राचे संपादक होणार !" पण तो मान मला तेव्हा कल्पनेबाहेर पाटे ! आमच्या वाट्यातच 'आर्यभूषण' छापण्यानीं एके करेक्टर असे. 'तो केसरी वर्तमानपत्राची 'नार्डट' ('गरी'चें जाणण) करून लजाडता परीं वेद. तेव्हा त्याचा वर्तमानपत्राशीं संरध जाणून, जणूं काय त्याच्या अंगावर केसरी वर्तमानपत्राचा छाप उमटला आहे अशा बूझीने मी त्याजकडे पाहवें, व वर्तमानपत्रांनीं आतां कातगी

विचारावी ! शुक्रवार पेठेत मार्केटच्या नैऋत्येस मोठ्या पिंपळखालीं सासणी खाणा-
वर्जित (साठे यांचा बाडा) जमखिडीचे कोणी रामभाऊ लेले म्हणून कपॉसिटर
जेवावयांस येत. त्यांचा बशिला लावून एकदां केसरी-भराठा छापणारा छापखाना
मोरोबादादींच्या बाळांत पहावयास जाऊन आलों, तेव्हां तो कारखाना कितीतरी मोठा
वाटला ! त्यांतून मी मोठ्या अदबशीर रीतीनें दिडत होतो; व आदरबुद्धीनें तेथें चाल-
लेलें काम पहात होतो ! तेव्हां माझ्या स्वप्नातहि अशी कल्पना आली नाहीं कीं, या
छापखान्यांत छापल्या जाणाऱ्या केसरी व भराठा या दोघां सुप्रसिद्ध वर्तमानपत्रांचा
मी पुढें अवघ्या मऊ वर्षांच्या आतच जबाबदार संपादक होईन ! १८८९ सालीं
आर्यभूषण छापखाना परवानगीनें पाटवयास गेल्याची आठवण, १८९७ सालीं
केसरी-भराठ्यांचे संपादकीय डिक्लेरेशन पहावयास मॅजिस्ट्रेटकडे गेली त्या वेळीं मला
झाली. आणि योगायोगाचे भवत वाटले !

कर्युसन कॉलेज त्या वेळी फक्त पी. ई. च्या वर्गापुरते होते. म्हणून
त्याला तेव्हां एकच दालन पुरे होई. पी. ई. चा वर्ग बसले तो शनवारातील बरे
साच्या वाज्यात. दिवाणराणा मेहेरपीचा होता. तरी पण त्यात भरपूर उजेड
नसे. हल्ली ज्या प्रकारच्या इमारती कॉलेजांना लागतात त्या मानाने पाहता
कर्युसन कॉलेजला तेव्हा लाभलेली जागा पारशी स्फूर्तिदायक नव्हती. पण
कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना शिकविणारे शिक्षक मात्र स्फूर्तिदायक होते यात शका
नाहीं. वा. शि. आपल्याचें शिकविणे मोठे टापटीपीचें असे. 'ते वर्गांत बसले
असतां कोणी ह का झूं करीत नसे. त्यांचे धोलणे किंचित सोडातल्या सोडात व
शेवडे असे. तरी त्यांची पद्धत पेटदार वाज्रतासोर असल्यामुळे तीन आरदस्तपणा
बेत असें. कोणीहि विद्यार्थी त्यांच्याशीं लगट करू शकत नसे. अवांतर विषय
बोलून ते एक क्षणहि फुकट घालवीत नसत; व विद्यार्थ्यांना नेमकीं उपयोगी पड-
तील अशीच टिपणे ते बेत असत. गोसले यांना नुमती भिराळूफुडू लागली असून
त्यांचा गौरवर्ण, कोंबळा चेहरा, व विनमरीलता याचा परिणाम त्यांच्या शिक्षणाबरोबर
मुलाच्या मनावर अनुकूल होई. वर्गातील मुलात मूळ म्हणून शोभून जाण्यासारखें
असतां ते प्रोफेसर होऊन मुलास शिकवितात याचें विद्यार्थ्यांना मोठें कौतुक वाटे.
टिप्पू हेडि वर्गांत अत्यंत मितभाषणी असून विषय सोडून अवांतर शब्दहि बोलत
नसत. वस्ताच्याच्या धारेप्रमाणें त्याच्या बुद्धीची तीव्रता, हजरजबाबीपणांत व
कोणत्याहि शक्यें बरोबर निराकरण करण्यात विद्यार्थ्यांना दिसून येई. प्रो. वा. वा.

बेळगाव याची पद्धति आपल्याप्रमाणेच असे. पण त्याच्या व्याख्यानाची माझी घरीच जोगने धावे त्यांना शास्त्र विचारण्यास मुले पारशी धडन नसत, कारण शास्त्र विचारणाऱ्या मुलावर तुटून पडून त्याचाच प्रथम पाणउतारा बरण्याची त्यांना किंचित् लचक असे त्याचे डोळे टपोरे व गरमरीत धगून त्यान मिथित ताबुस-पणाची शाक येत असल्यामुळे, ते ज्याकडे रोखून पडत तो विद्यार्थी गरीब नसत तर मेदहनच जावयाचा प्रो गोळे हे बरेच बोकडे व अडखळत बोलत. त्यांना विषयाच ज्ञान पार चागले असे पण बेळगावच्या मेलट्रेनच्यापुढे गोड्याचे व्याख्यान ह दर स्टेशनवर थागत जाऊन कर्गीतरी मजल गांठणाऱ्या गुडूम ट्रेनप्रमाण घाते प्रो आगरवरांच्या बर्गात मात्र विद्यार्थ्यांना घरी बसल्या सारखे वाटे खांचा वेदरा प्रसात असून त्याच्या तोंडावर हसरेपणाची स्वाभाविक शाक असे आणि मुसम गाभीय आणण्याकरिता ते डोळे मिटीत निघा वर चढवीत तेव्हाहि पण विद्यार्थी मनात समजे की हा गंभीरपणाचा वहाणा आहे त्यांना दम्याचा विचार असल्याकारणाने शिकविताना बरचेवर रोखला येई, व विद्यार्थ्यांच्या अज्ञानाविषयी जेव्हा ते अनुकूपा दाखवीत तेव्हा शिक्षकामध्ये प्रकृतीच्या दृष्टीने अनुकूपा दाखविण्यासारखे काही आहे असे विद्यार्थ्यांना वाटून रोपेहि क्षणभर समानधर्म होत आगरवराच शिकविले विद्यार्थ्यांना पटण्या सारखे पण पान्हाळिक असे त्यांना आठवण झाली म्हणजे कोणत्या विषयांत काय बोलतील व फटकळपणाने काय दाखला देतील याचा काही नियम नसे. पुढे भाडणे मानण्यावर आगरवर जेव्हा “तुम्ही वेळेवर घगावर जात नाही” अशा दोषारोप टिळकावर करित, तेव्हा टिळकाहि त्यांना उत्तर देत की, “तुम्ही घगावर मेमके वेळेवर जात आहात, पण भाकडक्या सांगण्यात वेळ दवडतो त्या मी दवडीत नाही तुम्ही तातमर शिकविले व मी पाऊण तास शिकविले, दोषाचीहि वेराज बरोबरच ” तात्पर्य, कॅलिबर्तील प्रत्येक शिक्षकाची पद्धत वेगळी असली तरी विषयज्ञानाच्या दृष्टीने प्रत्येकजण विद्वान व प्रोफेसरीच्या कामाला योग्य असाव होता

राजाराम कॉलेज—१८८९ च्या मे महिन्यात मला ‘कृष्णाजी भिकाजी गोखले स्कॅलरशिप’ रित्याचे कळले तेव्हा ती राजाराम कॅलिबर्तच मित्रावयाची म्हणून मी पुणे सोडून कोल्हापुरास गेल्या तेथे राजाराम कॉलेजात माझे पुढील दीड वर्ष गेले तेथील कॅलिबर्ची मुख्य इमारत, शेजारचा राजवाडा, त्या

पुढील परीक्षण, आमचे विद्यार्थीसिद्ध वगैरे सर्व प्रकार भव्य व बडेजावीचा असा पुण्याच्या मानाने दिसला. बोर्डिंगांत बसि-बासीस खोल्यांतून सुमारे चाळीस विद्यार्थी राहात. म्हणून अभ्यासापेक्षा खेळ व दुगल हीच पुष्कळ चालत. जवळच थोड्या अंतरावर आम्हा कांही लोकांचा खासगी क्लब असे. त्यात करमरकर व काळे हे राजाराम हासस्कुळांतील मास्तर, कृष्णराव मराठे, पूर्वीच्या महाराजांचे हुजूर पिढणीस, शिरोळचे पटवर्धनवंध, इचलकरजींचे चितळे, मुधोळचे विपलकट्टी, चिकोडीचे राहाडे वंधू वगैरे मंडळी असत. क्लबांतील जेवण भाकरी-आमटीचे पण इतके उत्कृष्ट असे की, अजून त्याची आठवण येते. हास्यविनोद तर कांही विचारावमासच नको, क्लबाचा आचारी हा स्वतः हासस्कुळांतील एक विद्यार्थी असे. लहान व धाकट्या भावाच्या मदतीने तो काम करी. आम्हास जेवावयास पाहून लगेच जेऊन शाळेत जाई. फावल्या वेळात अभ्यास करी. त्याच्या या स्वावलंबीपणाचे सर्वोच्च कौतुक वाटे; व त्याचा शाळेंतील अभ्यास होण्याला एरवी पुरेसा वेळ नाही. म्हणून तो भाकऱ्या भाजीत असतो आमच्यांतील एकाद-दुसरा मनुष्य त्याच्या शेजारी बसून शाळेंतील त्या दिवसाचा पाठ त्याला वाचून दाखवी अगर त्याजरोबर घोत्री. या स्वावलंबी एहस्थेचे नांव वेसाई. ते पुढे बी. ए. होऊन वन्दाव शाळाराज्यांत डेप्युटी इन्स्पेक्टरचे जागेवर होते. संकम-मनेजर म्हणून प्रसिद्ध असलेले रामभाऊ पटवर्धन हे क्लबांतील सर्वांत लहान सभासद असून सर्व क्लबाच्या गमतीपा व विनोदाचा ते निरम असत. प्रत्येक सभासदामागे जास्तीत जास्त सहा-भात रुपये खर्च येई.

आमच्या प्रोफेसरवर्गांत मि. कॅडी, शिवराम बापूजी परांजपे, काशिनाथ-पंत केळकर, रघुनाथराव आवटे, निष्णुआण्णा विजापुरकर, हरिभाऊ गोडबोले व बाळजी प्रभाकर मोडक अशी मंडळी होती. कॅडीसाहेब हे ठेगू कामनमूर्ति पण फार मिशाळ. त्यांना विद्वत्तेचे सहाय्य वेताचेच होते. इंग्लंडांत मराठ्ठ मनुष्य मराठीचा प्रोफेसर ज्ञापयाचा वाच नालागे, आमच्या कित्येक कॉलेजांतून इंग्रज म्हणूनच कित्येक साहेब इंग्रजीचे प्रोफेसर असलेले पाहिले, त्यांतलेच कॅडी साहेब. त्यांनी आपला हा कर्मापण क्रिकेटच्या मामन्यांमुळे भरून काढला होता. शिवराम बापूजी परांजपे हे जुन्या काळचे बी. ए. त्यांचे संस्मृताचे अध्ययन बऱ्यापैकी. पण तर्कट व निक्षिप्तपणा फार. वर्गांत कोणत्या शब्दावरून कोणत्या विषयावर मंडळ जाईत, याचा कांही नियमच नाही. पण 'फायलॉलजी'मध्ये

स्याची बुद्धि बरी चाले, व इमजी श्लोकांचे भाषांतर ते फार चांगले करीत, त्याचें कारण ते मूळची वाक्यरचना होतां होईनां संभाटून भाषांतर करीत जात. यामुळे त्या भाषांतराला मोकळेपणाची व कवितेच्या अगच्या स्वर वाक्यरचनेची लज्जत येई. “इमजी शब्दांचे स्पेलिंग जुने आहे तराच टेवावें, बदलू नये, कारण त्यामुळे जर्मन आंगल हिंदी इत्यादि आर्यन राष्ट्रांच्या संस्कृतीचा उगम समान आहे हें कळण्यास शब्दसिद्धीच्या द्वारे सहाय्य होई” हा त्यांचा भावहीचा मित्रांत ते इमजीतील Night (रात्र) या शब्दाच्या स्पेलिंगवरून सिद्ध करीत. ते म्हणत ‘Night यास समानार्थक संस्कृत शब्द ‘नक्त’ हा होय; व Night च्या स्पेलिंगातून हें पालनूक दिसणारें अक्षर पाडलें तर नाइट = नक्त या शब्दाचा संशय कळण्याचें साधन राहिलें नसतें पराजय याच्या भाषणात अजागता विनोद बराच असे वाणाच्या काडबरीतील लावळचक समाप्त सोडविण्याचा प्रयत्न आला म्हणजे ते विद्यार्थ्यांना पेन्सिलनें मधून मधून शब्द तोडून खुणा करण्यास सांगत व म्हणत, ‘विद्यार्थ्यां, योगदा आला रे योगदा आला ! आता आत करील लावले पाहिजेत !’ उपमा पारच गमपंक ते वेव्हा वेव्हा प्रमिट्यागारचें बागल. एकदां गगनयाच्या एका बाहीन हात पातलेला व एक बाही मोकळी लांबत असे असेच ते वर्गांत आले. विद्यार्थ्यांसमोर त्यांनीं एकदा कांहीं कल्पना म्हणून टेबलेला आगावयाची, व परीक्षेन उत्तरे न वाचताहि त्या धोरणांनें मार्क दाववावे. ही त्यांची तोंड एकदा एकाच गावाचे दोन विद्यार्थ्यां आत्मच्या वर्गांत अगम्यानें उघडकीस आली वाज्या रणाचा काळे हुपार व गोण्या रणाचा काळे लडबुद्धीचा असा त्याचा ग्रह झाला होता पण परीक्षेन गोण्या ग्रह्यानें उत्तरे उत्तम दिली व काज्या काज्यानें अगदीं सुमार दिली, असें अचता त्याच्याकडून पूर्वग्रहानुरूप पहिल्याचा मार्क अगदीं थोडे व दुसऱ्याला फार देण्यांत आले. मुलांनीं घटनें हा विषय वर्गांत काढला व “सर असे कसें झाले हो !” म्हणून विचारलें. तेव्हा त्यांनीं आपला दोष सरळराने कबूल केला असो. पराजये हे पुढे पुण्यात्मिक वडगावी शेती म्हणून राहिले व ८० वर्षांचे होईपर्यंत पुण्यास सहा मैल बाजाराला पायी येत अगत. या गृहस्थाद्वारा मोकळ्या हवेचा भोका पार योडा पाहिला.

श्री रघुनाथराव आपटे हे विद्वान् पण घमंडखोर अमृत. त्यांचा वर्ण गोर, अंगवस्त्र उच्च, व शब्दांचे उच्चार मिटल्या ओठातून अस्पष्ट व लडखळपणाचे असे येत. त्यांनीं ज्योतिषविषयाचा चांगला अभ्यास केला होता. ‘शालि

शास्त्राच्या काळाचा निष्पत्ती ' असल्या सशोधकी विषयवरहि त्यांनी निवध लिहून बर्धास मिळविली होती. हा गृहस्थ पुण्यास असता तर फारच पुढे यावयाचा. पण कोल्हापुरास म्हणून तो मार्गे पडला. प्रो. विजापूरकर हे प्रेमळ, विनम्रशील, पण किंचित् भोळसर असे बाटत मुलाची निष्ठ त्याच्या ठिकाणी फार असे. काही हवे नको, चुकळे-सवरळे तर सरळ जाऊन सांगण्याची ती मुलाना एक सत्तेची जागा वाटे. 'स्वदेश-स्वधर्म स्वभाषादिकांचा । जगो मान व्हाना असा हेतु साधा ' हे त्याचे शब्द त्याच्या रत्तीनि तेव्हाहि आम्हाला अनुभवाला येत. त्यांची बुद्धि विशेष तीव्र नव्हती. कोणताहि विचार व्यक्त करण्यात आवडधोवड-पणा बराच असावयाचा. शब्दाच्या सुश्लिष्टपणाची गोडी त्यांना फारशी नसे. एम्. ए. परीतया अभ्यासक्रम पुरा करण्याला त्यांना बरीच धर्पे लागली या सर्व गोष्टींमुळे मुलामध्ये त्यांची कीर्ति तरतरीतपणासंबंधाने नव्हती. पण उद्योगप्रियता व निष्कपटपणा याचा आदर्श असे ते त्यांना बाटत विजापूरकर पुढे तळगेपास आले व इकडे राष्ट्रीय शिक्षणाच्या कार्यामुळे पुढकडच प्रसिद्ध व लोकप्रिय झाले सामुळे त्याच्याविषयी येथे आणली लिहित नाही.

हरिभाऊ गोडबोले हे आम्हाला संश्लेषक (तर्कशास्त्र) व इतिहास हे विषय शिकवीत. माची विद्वत्तेच्या मानाने ऐट व आत्मस्तुति फार विलून पडे. कोणतीहि निशा न करिता एक प्रकारचा तारपटलेपणा त्याच्या चेहऱ्यावर असे. आणि मीक इतिहासातील तोंडसर मायणारे कुमीर शब्द अधिकच तोंड पुगवून ऐटीने वरचेवर म्हणजे, आणि आपण इंग्रजी फार वाचले खोलेतो अशा जाणीवेने तेच ते वाक्य धोळधोळून व प्रत्येक बेळी निराळ्या शब्दावर जोर देऊन म्हणजे, हा त्याचा खेळ वर्गाने वाटे तो पाहून मुले वेष्ट करीत हे त्याच्या लक्षात येत नसे हरिभाऊ गोडबोले हे वालीमवाज असत व जोर बेटवी काढून त्यांनी आपले शरीर पैलवानी धाट्याचे बनविले होते एका दृष्टीने मनुष्य साधा असे. पुण्यास ते हेडमास्तर व पेन्शनर असता पराहून 'उपज्या' अगळे हातात आघोळीची बादली व धोतर पेटून ते सदाशिव पेंडेच्या छोदावर येत असत. हे पाहून मला त्याचे मोठे कौतुक वाटे. राहता राहिले प्रो मोडक. याची तेव्हाहि विद्वत्तेपेक्षा उद्योगप्रियतेविषयी अधिक ख्याति होती. त्याचे ऐतिहासिक प्रय व शास्त्रीय विषयावरील भाषातरप्रय याची किंमत आम्हाला तेव्हा कळत नव्हती. ते बोल-टाला इंग्रजी भाषेच्या इतक्या लुका करीत की, मुळे त्यांना इस्त. पण ते आपला

विषय म्हणजे भौतिकशास्त्र हा चांगला शिकवत. त्याचा प्रयोगाची फार आवड असे आणि ते शास्त्रप्रयोगाची, इतर शास्त्रीय वस्तूंची, व यंत्रांची जी वार्षिक प्रदर्शन भरवीत, त्यामुळे ते मुगना प्रिय वाटत. या प्रदर्शनात स्वयंसेवक म्हणून मी भाग घेत असे.

भौतिकशास्त्राचा माझा अभ्यास पी डे वरिष्पेपरीसडे गेल्या नाही आणि पी डे च्या वर्गात शिकतल्या 'उष्मता' या विषयावरील पुस्तकांपैकी Heat is a mode of motion याहून दुसरे एकही वाक्य मला आज आठवत नाही. शास्त्रीय विषयात गणितारा भाग वेगळे म्हणूनच मला त्याचा प्रसफागन कटवला. एवढी तो विषय मला अद्भुततम्य असाच काटतो विशेष सौंदर्यापासून न जाता सोप्या भाषेत (पडिलेली शास्त्रीय विषयावरील पुस्तके मी अनेक वाचली आहेत असो). या मोडकाच्या प्रदर्शनासमयाने मला एवढेच म्हणावयाचे की, त्याच्या योगाने कलित्त्या मुलामध्य भौतिक शास्त्राची चित्तकी गोडी उत्पन्न झाली चित्तकी त्याच्या सक्थ वर्तनीत शिरवणाने झाली करेड. मोडकाना प्रयोग करून दाखविण्याची फार हांग हे प्रयोग करण्याने त्याच्या हाताग्याला गडी (मला वाटते त्याचे नाव दामजी असे होते) शास्त्रविषयात इतका तरबेज झाला होता की, आम्ही मुठ ह्याला अर्धा प्रोफेसर विद्या प्रो पाटाजी म्हणत असू, व तोहि त्याच जाणविल्या ऐदीने प्रयोग सुरू अगता, मोडक हातर नसताना, प्रोफेसरच्या पाटांनी व्याख्यात दिव्यामाग्वे पोटे ! प्रो गोळे याच्या हाताग्याला फर्बुतन कलित्तला 'बोडी' हाडे असाच 'अथा प्रोफेसर' बनला होता. याच्या उत्तरे उदाहरण देऊन कलित्तने तेथे दस्तुर म्हणून प्रोफेसर होते ते मध्य वर्गात एकहि प्रयोग करून दाखवत नसत, व स्वतः मुगनीं आपल्या हिमतीवर पुस्तक वाचून त्याप्रमाणे करू म्हणून तर कावेच सामान पुजेत तुजेत म्हणून ह्यानाहि करू देत नसत ह्याच्या गळ्याला अर्ध प्रोफेसरीचा मान ह्याच्या वेळी कधी मिटाला नाही. तो विचारा निव्वळ दासत्या मुगारा गडीच राहिला !

अतो, प्रो मोडक हे आपली प्रदर्शन मुग्रीच्या दिवसात करीत न्यामुळे कलित्त्या इमारतीचे दोनदि मचले त्याचा उपयोगाला घेतायेत असत. प्रदर्शनात भित्तिगगवर्धी दृश्य वरींच आणि आत. उत्तर रसायनशास्त्राला फार तर एखादी गोरी पुटे; व रसायनशास्त्राला मुख्य प्रयोग म्हणजे ऑक्सीजन ईरोजन अशा प्रकारच्या वायूचा संयोग करून मेथेनताच्या ज्योतीने ह्याचा

वार उडविणे. पदार्थविज्ञानशास्त्रासंबंधी उष्णता, प्रसागमान, निक्षुत, लोह-
चुंबक, ध्वनिमापन, इत्यादिकाची यंत्रे, सूक्ष्मदर्शक यंत्रे, कॅमिडीऑस्कोप
थार्मोस्कोप, शुश्रूषा, अशा प्रकारची साधनेहि असत. विजेच्या प्रयोगांच्या
भरण्याला एक प्रकारचे मुख्य स्थान येई. वारण एकंदर प्रदर्शनाकरिता विजेचे दिवे
लागत. त्याकरिता एक मोठे इजिन उभासून आयनाभो जोडून सर्व आवासात
सारांचे जाळे पसरून ठेविले जाई. आणि रात्री विजेने हड्ड्या झुंमरे, गोलदिवे,
रंगबिरंगी दिवे पेटले म्हणजे 'आज कॉलेजचा लग्न-समारंभ आहे. आज
आपली विद्यार्थ्यांची खरी दिवाळी आहे.' असे आम्ही म्हणत थारू! विजेच्या
प्रयोगांत प्रखर आर्क लाइटची जाळण्याची क्षमिका पाहून मन भयभीत होई.
व्हॅक्युअम-ट्यूबमधील ऐच्छिक इद्रधनुष्ये प्रकट झालेली पाहून आनंद होई. आणि
फेर धरून उभे राहिलेल्या स्त्रिया व मुली यांना न कळत विजेचे नाजूक धडे
बसले म्हणजे त्यांच्या गोड चिकाळ्या व अगविक्षेप पाहून हास्याच्या धडादाजी
उघडत. शास्त्रीय प्रदर्शन हीच खरी fairy Land किंवा नदनवन होय! आंगळ
कवि टेनिसन याच्या Prince's या कल्पनांच्या प्रारंभी अशाच एका शास्त्रीय
प्रदर्शनाचे वर्णन केले आहे ते याचकांनी अवश्य वाचोवें.

बेकन कॉलेज—येथील शिक्षण हा तात्पर्यातला प्रतिष्ठितगणाचा एक सोहळा
असे मुर्जांना वाटत असते. या सोहळ्यात ज्यांनी त्याची त्याचे कर्तुत्त्व केले
पाहिजे! लग्नकार्यात ज्याप्रमाणे उत्सवमूर्ति होऊन बसलेल्या मुलाच्या अगावर
घरचे नसले तरी घाहेरचे आणून दागिने बातडे पाहिजेत, घरी नमन्यास कर्जाऊ
रहणा काढून रात्रीची गरज पण तीच धाटाने भागविली पाहिजे, त्याप्रमाणे आपण
दे. कॉलेजात असलो म्हणजे आईबापांनी आपणांना तवरदेवाप्रमाणे वागविले पाहिजे
असे सामान्य मुलाला वाटते. मुले हुषार व घरची थीमत असली म्हणजे हा
आपला एक सोहळा समजण्याचा दयाचा हेतू कोणीहि नाकडून करणार नाही. ती
अभ्यास चांगला करतात व सदळ हाताने पैसा सर्व करून जिव्याची चिनहि कर-
तात. पण त्यांचे तें करणे घोरून जाते. बाहेर मुलं हुषार बासत्यांना स्कॉलरशिप
मिळवून आपला सर्च परस्पर सामाज्यात व गरीब आईबापांवर योजा पडू देण
नाहीत. अशा गरीब आईबापांना थीमत आईबापांइतकेच मुलाचे कर्तुत्त्व वाटून
शिवाय कृतज्ञताहि वाटते. पण मुर्जांचा एक वर्ग असाहि असतो की, अभ्यासाच्या
स्थाने हूनच धमता आपला शिक्षण-सोहळा तीं अभिचाराने व हद्दने आईबापां-

कहून पुरा कप्पन घेतात, आणि शेवटी त्या मोहण्याचे पर्यवमान दुःखांत होतें. या तीनही प्रकारचीं मुलें मला हे, कॉलेजच्या शिक्षणाच्या मुदतींत पाहवयास मिळालीं, व कोणत्याहि प्रकारच्या मुत्तना आर्जसास तटहानातील पोटा-प्रमाणें कसे वागवितात हेहि पहावयास मिळाले. कॉलेजच्या शिक्षण-क्रमाच्या वेळीं आमच्या घराची गरिबी होती, व मला स्कॉलरशिपहि कधीं मिळाल्या नाहींत, परंतु मी डेपन कॉलेजमध्ये विशेष चैन विद्या उपजपटीहि केली नाहीं. केवळ इतिहास नव्हे पण गरीब अशाच पद्धतीनें मी राहत असे. शिवाय प्रत्येक वर्षी परीक्षा पास होत गेल्यानें पुढच्या अभ्यासाकरिता लागणारी खम खर्च करण्याला घरच्या मदतींना उमेद वाटे येऊन जाऊन पढिल्या एल्एल्. बी. च्या परीक्षेनच मी एम्. ए. नापास झालों पण त्या सालीं एकचतुर्थीस मित्रा एक पत्रमास इतकीच मुलें या परीक्षेन पास झालीं. आणि त्यावेळीं कारण त्या मालवे परीक्षक चिमणलाल सेटलवाड व नामन मॅन्नाड्ड यांनीं भलतेंच प्रमाण मनाशीं धरलें. पण दुसऱ्या सालीं मला थोडासा मोबदला मिळाला व मजबूतरीस नाफा झालेल्या इतरांनाहि तो मिळाला. कारण पुढच्या सालीं याच परीक्षेन आम्ही सुमारे पंधराशीस मुलें पढिल्या क्लासान पास झालों. शिवाय डेक्कन कॉलेजातून बी. ए. झालेल्या विद्यार्थ्यांत माझा नंबर पहिला आला म्हणून मला पत्रास रुपयाचें बक्षीमहि मिळाले अशा प्रकारचें बक्षीस देवलें अभ्यायावेळीं मला माईन नव्हतें. पण एक दिवस अवचित कॉलेजातील एका स्नेहाने लिहून कळविलें. त्याच्या आनंदपेक्षां आश्चर्यच अधिक झालें. दुसऱ्या एल्एल्. बी.पा अभ्यास मी अवघा नऊ-दहा महिनेच केला असतां पास झालों, व दोन-तीन विषयांत मला मार्क चांगले पडले होते.

शिक्षणक्रमातील परीक्षामंथनाने मला एवढराने असे वाटे कीं, देव अनुकूल होतें किंवा निदान प्रतिकूल नव्हतें म्हणूनच माझ्या सर्व परीक्षा एकामागून एक पास होत गेल्या. आणि देवाचे नांव आठवून तें घेण्याचें कारण इतकेंच कीं, बहुधा कॉलेजच्या प्रत्येक परीक्षेत एकाद्या विद्यार्थ्याला मला इतकें थोडे मार्क मिळत कीं, एक-दोन कमी पडते तर माझे वर्षच पुकट जातें. पण या कामीं देवाला माझ्या-पेक्षां माझ्या वडिलोकींच काळजी अधिक म्हटली पाहिजे. कारण मला एकादुसरा वेळ परीक्षेला धका बागला असता तर शिक्षणक्रम पुरा करण्याला त्यांना पैसा देतां आला नसता, व मग काढाऊन जाऊन मीहि कदाचित् शिक्षणक्रम सोडला असता.

कारण ज्यांना अभ्यास म्हणतात त्या प्रकारची वृत्ति माझी कॉलेजात नसे म्हणजे मी अभ्यासाचे विषय मुळीच वाचायत नसे असे नाही, पण पास होण्या करिता त्याच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या व्हाव्या तशा मजकूरून होत नसत नाही काही पुस्तके तर मी कडेपर्यंत वाचलीहि नाहींत एक उदाहरण असे की, बेकन हा विषय दुसऱ्या बी ए त माझा कच्चा राहिल्याने मला परिक्षेपर्यंत एकसारखी त्याची दहशत बसली होती आणि मीच ही की, अजूनहि शेचाळीस वर्षांनंतर, ज्याला 'नाइट-मेअर' म्हणजे 'दु स्वप्न' असे म्हणतात त्याच्यापैकी माझे एक दु स्वप्न असे ठरून गेले आहे की, बेकन हा विषय कच्चा राहिला, आता मी बी ए त पास होतो की न होतो ! असे स्वप्न मला अजूनहि एकादे वेळी पडते कॉलेजात असता मला कोणी निवृद्ध म्हणले नाही हे खरे पण तरतरीत अशा विद्यार्थ्यात माझी कधी कोणीच गणना केली नाही हेहि खरे आहे आणि म्हणूनच पुढील आयुष्य क्रमात पूर्वीच्या माझ्या बरोबरीच्या बहुतेक सोबत्यांपेक्षा मी अधिक नावावरपाना आलों ही गोष्ट सर्वांनाच मोठी आश्चर्याची वाटली काही ऐही अजून म्हणतात की, "बेळकर तुम्ही इतके पुढे सरलावात अस आम्हाला तेव्हा स्पष्टातहि वाटले नाही " पण त्याचाचसे फाय, मला तरी तेव्हा तसे कोठे वाटले ! बरोबरीचे विद्यार्थी कोणी सेकंड हातात येतात, कोणी फर्स्ट हातात येतात, कोणी बर्लीस स्नॉलरशिपा मिळवितात, असे पाहून मी मनात खर होऊन जात असे पण महत्वाकांक्षा बाळगरी असता ती पार पाडण्याइतका आत्मविश्वास मजकूरून नव्हता कोणीकडून तरी आपण पास होऊन गेलो म्हणजे आपले काम झाले, व ते काम मान विनम्र होई येवज्यावरच समाधान पाडे

अवांतर पुस्तके मी तेव्हा घर वाचली असेहि म्हणता येत नाही बर्मी-तील अभ्यासाबरोबर इतर पुस्तके वाचण्याची हौस खरी पण या अवांतर वाचनापेक्षाहि माझा वेळ खेळण्यात व गप्पागोष्टी मारण्यात अधिक जाई तेव्हा कॉलेजात मी एकच वर्षे होतो पण तेथील हवापाणी, खेळण्याची साधने, याचा फायदा भरपूर घेण्याची मला एकप्रकारची हावच उत्पन्न झाली होती त्या प्रमाणे टेनिस, क्रिकेट व बोटिंग या तिहींनाहि मी भरपूर फायदा घेताना निदान टेनिस व बोटिंग वेळ्याशिवाय माझा बहुधा एकहि दिवस गेला नाही शनिवारी तर सवाळी आठ वाजेपर्यंत क्रिकेट, नंतर नऊ साडेनऊपर्यंत टेनिस, त्यानंतर नदीवर पोहण्यास जाणे, आणि सध्याकालीं फिरून टेनिस व बोटिंग अशा रीतीने

तो दिवस सर्व फुकट जाई व थम दाऊ होत की, सर्वांची शांत पुरी न पडून दिवसाहि ती ध्यावी लागे जिबेटच्या गामन्याच्या दिवसात कॉलेजमधून सुटो पियन क्रिसमन्यावर चालत येणे व सर्व दिवसभर गामना पाहून मध्याकाळी पिम्पन कॉलेजात जाणे ही गोष्ट नियमाची होती. तमेंच नाटकाच्या दिवसात गावातील आयभूषण थिएटरात चमकत येऊन नाटक पाहून पुन पहाटे कॉलेजात परत चालत जाणे असाहि क्रम मधून मधून चालू असेच. मात्र डेडन कॉलेज मध्य असताना मा तालीम अशी केव्हाच केलेली नाही. आणि इतकें खेळून मात शरीर रुच भरले किंवा राकस शालें असे नाही. कारण मेहनत होई ती जौर बैठकांची न होता धावण्यापळण्याची अधिक होई जिबेटच्या खेळातहि मला फीनिंगचे काम म्हणजे खपटाहेंचें काम अधिक चांगलें करता येत असें, धावे बाण शरीर पातळ असे पण मीचसा धाव, जौर-बैठका-मुस्ती अशा प्रकारची तालीम फक्ताने विद्यार्थी तेव्हा डेडन कॉलेजात दहापाचहि नव्हते.

खाण्यापिण्याच्या साधने ज्ञानील व्यवस्था तेव्हाच्या मानानें मितव्ययाची म्हणता येईल. महिन्याचें मित्र सुमारे दरमागशीं तेरा-वीस रुपये येई पण तेच अधिक वाटे व याच्याहि पुढे मजल एकाद्या सेनेटरीच्या कारकीर्दीत गेली की, त्यात दुर्लभ केलें असा गवगगा होई ज्ञानातील मेजवान्याचें प्रमाण हल्लींभा पुन्हाच कमी होते, पण नेहमीचें जेवण चांगले सुप्तात असें. मधल्या वेळा खाण्याची पद्धति नव्हतीच म्हणजे तरी चालेल आणि चहाचा प्रचार मुद्दीव नव्हता स्पेन्ड ही चीज तेव्हा आम्हाला माहीत नव्हती, म्हणजे खरोखर पाहि लेलीच नव्हती यामुळे रोजचा चहा गर नाहींच पण एकाद्या रविवारी आचारी गावातून जाऊन सामान खरेदी करून आणण्याला वेळ होई त्यामुळे दोन प्रहर च्या जेवणाला एक-दीडहि वाचे, म्हणून कधी कधी रविवारी सवाळीं कुजान जाऊन मेडली मौजेन आपल्याच हलाने चहा करून पीत नित्याचा अवांतर सुराक म्हणजे ताजे दूध सवाळीं कॉलेजच्या बाहेरच्या अगणात दहा-पाच मोठमोठ्या म्हणी आणून सग्या केलेल्या असावयाच्या गवज्याचें घार काडण्याचें काम मुरू असावयाच आणि खेळून घाम काढून हालत म्हणजे आपल्या गवज्या फटे येऊन ताजे नित्ये दूध प्यावयाचें हाच क्रम पुन्हा विद्यार्थ्यांचा असे त्या धारोण व मकर दुधाच्या गोडीची आठवण जिमेला अनु होणे.

अलीकडे कॉलेजच्या वसतिगृहांतून बहुधा प्रत्येक खोलीत सकाळ मध्याकाळ स्टोव्हवर चहा होतो. इली विद्यार्थ्यांत पिळा वॉटनारे कांही कांही असतात असे म्हणतात. पण त्या वेळी तसा एकहि विद्यार्थी सहसा आढळत नसे. राजवाडे यांच्यासारखा कदाचित् एकादा अपवाद असेल. मशाच्या व्यसनाचा बोभाटा मात्र नुरळक व नैमित्तिक प्रसंगाने ऐडूं येई. इली त्याविषयी काय स्थिति आहे माहीत नाही. पोपाखाच्या बाबतीत तेव्हा पुष्कळच साधेपणा होता. कोणी ऐट चेळीच तर पायांत वूट व डोम्याला मोठासा त्रीत्ता रमाल दिसे. पण कॉलेज व नेकडोंय प्रायः दुर्मोळ असत. आम्ही टेन्शन कॉलेजांत जाण्यापूर्वी बर्गात कोणता पोपाक घालून बसावे याची शिस्त नव्हती. यामुळे साधेपणाची अतिशयोक्ति करणारे व डोक्याला वाईट दिसणारे असे पोपाक करून विद्यार्थी बर्गात जाऊन बसत असे म्हणत. आमच्या वेळी 'गाऊन'ची म्हणजे शम्याची पद्धत नवीनच अमलांत आली होती. रोम्या किंवा रमाल हे मास इथे तसे चालत. मी डेबन कॉलेजांत जाण्यापूर्वी एक वर्ष आधी प्रो. सेन्सी प्रिन्सिपॉल झाले होते; व शिस्तीच्या कामी त्यांचे लक्ष फार कडक असे. त्यानंच ही शम्याची पद्धति प्रथम प्रचारांत आणली.

शम्याच्या पद्धतीला मुलांनी फारशी हरकत घेतली नाही. कारण कोणालाहि आपला गणवेश आवडत नाही असे होत नाही. गव्हर्नराला त्याचा डगला आवडतो. तसाच पदेवाल्याला त्याचा डगला आवडतो. फार काय क्षणभर अशी कल्पने केळी की, पदेवाल्याचा डगळा-पग विद्रा, फक्त त्यावर 'गव्हर्नर' अशी अक्षरे लिहून, गव्हर्नराचा युनिफॉर्म, असे वादशाही हुकमानें ठरले तर गव्हर्नरालाहि ती पोपाख अन्वई लागेल. बरय तो आमचा शगा ! सुसती झूड ! वाजूचे लोंबते हातोपे गळ्यांत नाहीत म्हणून अजगळ म्हणावयाचे नाहीत इतकेच. समदत्ती शोभ्याप्रमाणें ते लोंबते हात म्हणजे भिलेच्या पिशव्या वाटत. पण प्रथम शगा घालून विद्यार्थी बर्गात जाऊ लागतो तेव्हा विलायतेला न जाताना व वी. ए. परीक्षा पास न होताच त्याला 'मी ऑन्सफोर्ड केंब्रिजचा पदवीवरच जणू कांही' असे वाटूं लागते. अंगांत शगा नसताना लघव्या म्हराख्यातून एरवीं आमच्या रोषा झाल्या असल्या त्यापेक्षा चार जास्तच रोषा शगा घातल्याने होऊ लागल्या. प्रोफेसर व विद्यार्थी या नात्याने आमच्यामध्ये अे अंतर होतें किंवा असावे तें, "त्याच्या अंगात शगा आणि आमच्याहि अंगांत शगाच" या भावनेनें

झग्याच्या छावीद्वारे तरी सन्निव कमी वाटू नगळे कॉलेजमधील शिष्यसङ्घात
त 'गुरूने बोलत व शिष्याने ऐकोने' असाच प्राय नियम अगल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे
अज्ञान पारसे बाहेर पडत नाही. यामुळे कठिनी होत नाही. इतकच काय ते !
ह इंगे घालणारापैकी काहीना 'कल्याण गुरूचे नदीदेव' हे नाव सारंगराच
शोभत असते

प्रि सेना याचा शिष्यसङ्घात या गोंयगोपनाला आगला सोह्या हाता
कारण ते वर्गात येताच उभ्यान वागण्यास ते एकदा सुरुवात करित ते उभ्यानेच
बरोबर तासभर वाटून परत पात विद्यार्थ्यांना प्रश्न वर्गरे विचारित नमत विद्वत्ते
ला विनय शोभा देतो मग उभे राहून बोलण्याने त्या विनयान भर का पडू नवे !
प्राय गुरूने शिष्यान उभे रहावे 'याऐवजी मधे शिष्यापुढे गुरूच उभा राहून
सांगभर आपली जीभ शिष्यादी ! कॉलेजातील अध्यापकाच्या नागला 'बंभर'
असे म्हणण्यास परिपाठ अह पण प्रि सेना याचे नतन पाहिल म्हणजे निग
'प्लॅटफॉर्म' हेंच नाव अधिक शोभेल कारण सुधींग त्याचे गूढ कर्पांच लागले
नाही. सेना माहेराचे 'भ्यान' म्हणजे म्हणजे एका हातान पुस्तक व दुसरा
हात विजाराच्या पिशात ! विचारा विद्वान सरा पण पका दल सद्य वर्गात
त्याच्या वर्गात एखादी कधी कोणाच्या तोंडावर हास्य उमटतेले कोणी पाहिले
नाही वर वकन, लॅट्रिक, विलासणी, असले साक्षिक विषय ते शिकवित
असात त्यात गर्भारपणा ह्यात हाता पण गर्भारपणालाहि काही सीमा आदव
धी नाही ! त्याच्या शिष्यपणात मोपवेपणा इतका असे की येदा बेकन
शिकवितांना २० फेब्रुवारीला जा अध्याप त्यांनी वाचला तोच प्राय पुढच्या
वर्गाच्या २० फेब्रुवारी रोजी वर्गात ते वागत असतेले आठळावयाचे असे
सांगतात ! येना जी कोणी भावल्यावेळी केलेला म्हणून वाटावयाची तीच पुढच्या
वर्षी फिरून वाचावयाची अशा शोवाने न करावयाचे परंतु विद्यार्थ्यांची
शिष्यबुक् मोठी चढाडखोर असतात त्याला काय करणार ! सेन्सीसाहेबांच्या
इतराहि एक दोन सोडी होय त्याचे अन्तर वाचावयाम शिष्याला नव्या
विद्यार्थ्याला गद्दा मदिने लागत आणि त्याचे बोलणे उमजण्याला त्याला तीन
मदिने कसे तरी पुरत ! मी दडन कॉलेजात गेला तेव्हा रोचिष्ठक विषय म्हणून
ऑडिओ व निरोगाणी (न्याय व तत्त्वज्ञान) हा विषय घेतला या कॉलेजात
हा विषय न पण एक प्रकारचा समापणाच वाटे ती एक प्रचलित फॅशन

होती ! पण आठ दिवस सेल्बी साहेबांनी व्याख्याने ऐकून जेव्हा त्यातले निम्मे आपणाला ऐकाई आणें नाहीं असे मी पाहिलें, तेव्हा गुरुजींच्या अस्पष्टोच्चार पद्धतीला दोष देण्याच्या भावगर्भीत न पडता स्वतःच्या कर्णेद्रियाला दोष देत मी मो विषय सोडला, व 'इंग्रजी व संस्कृत' ह्या भाषाविषय घेतला. पण मी ह्या असा एकदाच नव्हतो संस्कृत विषयाचा वग डों भांडारकर शिष्यीत तो प्रथम रोडका होता. पण बरील कारणान तो एक आठवड्यांनंतर कुंगलास पाहून एक दिवस डॉक्टर साहेबांनी आपला यत्ना वाडूआ ठेवून या चमत्काराची चिकित्सा आर-भिली. आद्यत्वावेळीं मुखेल ते कारण ज्याने त्याने सांगितले माझे खरें कारण सांगायलाचें म्हणजे सेल्बी साहेबांच्या उच्चाराना नावे ठेवावयाचीं ! वरें, भाषा-विषय जावडीचा म्हणावे तर 'तो प्रथमच का घेतला नाहीं ?' असा प्रश्न मागाहून यावयाचा तेव्हा त्या भावगर्भीत न पडता आपणाकडे कमीपणा देण्याच्या बुद्धीने म्हणाले, 'ह्या भाषाविषय स्पॅजिकपेक्षा अधिक सोपा वाटला म्हणून' पण माझ्याकडे कमीपणा घेताना मी भांडारकरानाहि न कळत कमीपणा दिला ! कारण कमी अवघड विषय शिकवितो तो कमी विद्वान अशी एक प्रकारची तुलनाच मी केळी नव्हे काय ? आणि सरोजराव भांडारकराना माझ्या उत्तराचा राग आला. पण तो ते बोलून कणा वारविणार ! म्हणून ते 'ह' अण नेहमीचा खोल खंदारच काढून गप्प बसले. भांडारकराच्या हुकाराचे प्रचार अनेक असत ते सर्व एकाच मोठे सुमारातून निघाल्याप्रमाणे गभीर व भरीव असे दावयाचे पण एकाच वाक्याच्या नळकाव्यातून सततच निघतात त्याप्रमाणे त्याच्या हुकारातूनच राग, असमाधान, समर्पि, असमानि, निषेध इत्यादि प्रगट होत. भांडारकराची जिह्वा जड होती चपळ नव्हती, यामुळे ते हुकाराचा उपयोगच पुष्कळसा करीत.

हो सेल्बी हे पंडीक व आपल्या परीने विद्वान होणे त्यांनीं बेकन व बर्क यांच्या काही पुस्तकावर अर्पणोपकृष्टिपणे चांगलीं दिलीं आहेत परंतु त्या मनुष्यात विनोद किंवा काव्यप्रतिभा काडीचीहि नव्हती त्याच्या आधीने प्रिन्सिपॉल ऑक्सफोर्डम हे याच्या अगदीं खळट आगत ते गॅर्योदास व लुकार-सहू होते, पण ते इंग्रजी शिकवीत असताना मुले तय्यन होऊन जात. आमच्या वेळीं इंग्रजी विषय शिकावेण्याला बॅरिड या नावाचे एक वृद्ध प्रोफेसर होते ते 'कॅप्टन' नावाच्या दिलायदाच्या बोन्याकोन्यातल्या एका सुनिव्वर्सिटीचे पदवीवर होते म्हणून तिचे नांव घेऊन विद्यार्थ्यांनीं खोदखोदून प्रश्न विचारला.

म्हणजे त्यांना राग येत असे. शिगयनेग बदलीच्या वर्गानेग पहिला येगासत जशी 'निळी रीत' (ब्लू रिबन) देनात त्याप्रमाणे मज्जा देणारी नंबर आलेल्या गदरीपराळा बरेदागळ एक 'सायडी समवा' (बुडन स्पून) देण्याची वाट असे. तो बरेदागळाना मिळताना होता असा एक प्रकार होता. पण त्यांच्या युनिव्हर्सिटीरिषी अपमानमुखक प्रश्न शिचाराच्या मुलाची छाती या लायकी समच्याचा उमेग परण्याला होत असे. सोडून मोठे गर्गट व पोंकटट्टि अगत चिडचिच्यामुळ एकदा ते गुटण्यात हान घालून चोळ लागते म्हणजे ते चोडने गपता गपतच असे आणि छेकगपिपरच्या र्वरेष नाटकात रागी आल्या हातावरून रच्याचे हाग काही केव्या ज्ञान माहोल या निगशेने हण खोटीत यमन्याने आम्ही वाचते होणे त्याची आटवण बरेदागळ वरून देत असे मागतात की याच्यापेक्षाई अधिक नमुनेदार असे ऑलिव्हर नावाचे एक टागाऊ प्रोटेमर टेकन कळिजान काही दिवग आले होते ते विद्यार्थ्यांना गर्भारपणान No has negative force here, take a note असे मागून असे म्हणतात नाग्यर्य, इयज प्रोटेमरगच्या हातागारी ईप्रजी वाझव हा विषय शिक्यात मरी वाझयाफी गोडी उमन हाती असे वचिन् वडने माझी तरी गोट लशी हाती नाही. विद्यार्थी या नाग्याने परिभगदुरक ईप्रजीक अभ्यास करावा तसा मी केला नाही. कोन धुंदाळगे, प्रनिमज्द काडने, नेत्र घोरणे, प्रथालि वाकप्रचार व म्हणी टिपून ठेवने अशा रीतीचा मूखम अभ्यास मी कधीच केला नाही त्यामुळे माझा तोटाई यगच आला. परंतु

वाक्य रचून बोलण्यासारखे बोलत, व बोलताना भरल्या शब्दावर जोराचे धक्के देत
 Thus हा शब्द कोठे आला म्हणजे त्याचा उच्चार 'धस्स' असा इतक्या मोठ्या
 आघाताने करित की मुल म्हणत हा उच्चार ऐकून आपल्या पोटात 'धस्स' होते !
 संस्कृताचे इंग्रजी भाषांतर ते शब्दस्य बरोबर करित, पण त्यात गोडी येत नसे
 विनोद हा तर माहीतच नाही. कविद एकाद्या विद्याभ्यास शरेंला उत्तर म्हणून
 उत्तरून बोलत, पण सुसंगुर्भन यज्ञ कथज मुलांना हसविले किंवा त्यांचे दोष
 दाखविले असे कधी घडले नाही. मुलाकडून ते काही काही भाग वाचून घेत
 व प्रशोत्तरनेहि विषय शिकवीत हे ब्रिस्ताना राजने पाहण्याचा चप्पा व पुस्तक
 वाचण्याचा चप्पा याची अंदाजबंदी ने इतका वेळ करित की मुलांना त्यांचे हंगू
 येई तथापि एकदरीने भाडालेकर हे दयागार व त्यांच्या अंगी एक प्रचाराचा
 स्वाभाविक अभ्युपेक्षा अने शिष्या विद्यार्थ्यांच्या मनात त्याच्याविषयी सारा
 आदरभावहि असे मान मि से बीयाच्याशी वागताना त्यांनी पितके स्वतंत्रगण्याने
 बागावे अशी विद्यार्थ्यांची अपेक्षा पितके डॉक्टरसाहेब बागत नसत

शास्त्रापैकी वामनाचाय शब्दकीकर हे काव्यप्रकाश शिकवीत त्यांनी
 संस्कृत टीका लिहून काव्यप्रकाश हा एवढा मोठा ग्रंथ छापला होता, की तो विद्या-
 र्थ्यांला एका हाताने उचलून जड वागे ! यामुळे त्यांच्या विद्वत्सेवक मुलांना
 शफा नव्हती पण त्याच तोंडी शिकविणे पारस उद्योपक नसे भयेंत वानवी
 मराठी हेलान्ध मिश्रण घरेच होइ, व मराठीत समजून दिल्यानेच विद्यार्थ्यांस सम
 जत नाही अशा बुद्धीने ते 'मस्तकमाश्रित्य' बोल लागत मग काय पतनपाराच
 मकी ! काव्यप्रकाशातील मुख्य विषय समजून देण्यापर पितका वेळ ते संच करित
 त्यापेक्षा उदाहरणाच्या ओंकाचे अर्थ करित घमण्यातच ते अविरत वेळ गमावित
 अलंकार प्रयात गंगातीरपमव ओक पुष्कळ काही कधी जिभेला हाड नसल्यासारखे
 लिहिले, आणि वामनशास्त्राची तर त्यांच्याहिवर बंदी ! यामुळे कळत रीचान
 कडून जोर न यावा त्या शब्दावर जोर देऊन व गुलासा कथज ओकाच्या अर्थ ते
 लवीत तेव्हा चावट मुलांचे ऐतव फांगे व त्यांचा वमसा दाका सुचत पण मुने
 कोणत्या अर्थान शक्य विचारताना याचा विचार गुस्ती थोडा तरी कपरा की नाही !
 पण त काही नाही. उरुड अमर शब्द बोलताना एखादे मेळी ते अप्रसस्त इस्त
 विभेपाहि करित शास्त्रीयुवाचा नेहस कळकळ गाथा व शिष्यपद्धतीहि अशीच
 मोठे अर्थवच विपडलेले, व तामापैकी अपां तास नाच कोरण्यात जावयाचा या

सर्व कारणांमुळे वामनशास्त्री हे मुद्दजी नयन घेट्याच एक विषय बनले होते. दुसरे चिंतामणशास्त्री बरूडकर. हे शांकरभाष्य मराठीतून शिकवीत. या विषयाचीं मुलें घोडी. म्हणून ती शास्त्रीबुवांच्या खोर्जातच जाऊन शिबत. आणि शास्त्रीबुवांही जत्रमावर बसून शिकवितांना चर्ची सोडून तें राऊ गान दमत. बोलतां बोलतां एकाक्ष विद्याभ्यास सद्गज चर्ची ओढून घेऊन गुपारीचें रांड तोंडांन टाकावं असं हि पदं. पण विद्याभ्यासाच्या ह्या खेळांतल्याच राग न येतां शास्त्रीबुवांना त्यांत आनंदच याटे. वामनशास्त्राप्रमाणें चिंतामणशास्त्रांत विद्वत्तेची धमकहि नव्हती. यामुळे 'बुकलें' म्हटले तरी 'टीक आहे' म्हणावें, अडले म्हणजे हसून भागवावें, म्हणजे एकदरीनें घोणीकडून तरी 'मला पदरांत घ्या व भांडारकराकडे बोभाटा करू नका' अशा अर्थाचें त्यांचे केविलवाणें वर्तन असे.

प्रो. दस्तुर माच्याविषयी पूर्वी ओझरता उद्देस येला तितकाच पुरे, कारखत्याची प्रत्यक्ष माहिती होण्याच्या योग्य आला नाही. पण निचारा गरीब विद्वत्पत्नी होता येवडें खरे. राहता गहिले प्रो. करकरे. पी. ए. च्या वर्गांत मान गगिताची काहींच संध नव्हता. पण त्यांच्या वर्गांतले विद्यार्थी मोठी सांगत त्या ऐकून हसू लोटे. करकरे हे लहानगणो. भगदीं गरीब असे एक विद्यार्थी होते बाही कारणाने त्यांच्यावेळीं पुण्यास दि. जजाचे जागेवर असलेल्या टकर साहेबाचे (Tucker) त्यांच्याकडे लक्ष गेले, व त्यांनीं त्यांना बिलायनेस आपल्या राचांने नेऊन बॅरिस्टर बहून परत पाठविलें. पण बॅरिस्टरिवेगेर केव्जिज येथें गणिताचाहि बाही अभ्यास त्यांनीं केला, यामुळे इकडे त्यांना प्रोफेसरीची जागा मिळाली. त्यांनीं येण्यापूर्वी धर्मानर केले होतें. फक्त बिलायनेस काम मात्र केलें नाहीं ! करकरे हे वकिलो करण्याला पुरे नाटायक होतें. पण, साधारण शिकविण्यापुरता गणित विषय त्यांना येत असे. स्वभावांने गरीब, मनांने निष्पट, पण नवळ जवळ व्यवहारभूय अशी ही व्यक्ति होती. यामुळे वर्गांत किंवा वर्गाबाहेर विद्याभ्यासी काय बोटावें, कसे बोलवें, याचा विधिनिषेध त्यांना नव्हता. त्यांना स्वतःचा उसार असा काहींच नसल्याने पगारांतून अनेक गरीब विद्याभ्यासा ते थोडथोडी मदत करित, व काहीं जण गरिबीचा बहाणा करून त्यांना लुटाईतहि. घोणी चिडविजे म्हणजे रागावण्याचा आवेश करतात न करताना तो प्रोफेसरसाहेब स्वतःच हसू लागत, व अशा प्रेमळ रागांत त्यांनीं दिलेल्या शिष्या मुलांना फुलींच्या आघानाप्रमाणें वाटत. करकरे हे आपली

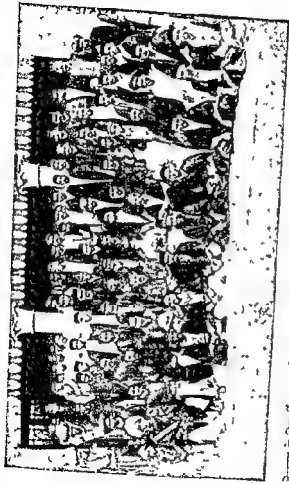
प्रयत्ना ओळखून सैल्वी व मांडारकर यांना भिडून वागत, व प्रोफेसरांच्या मोलीफेक्षां एखाद्या आवडत्या विद्यार्थ्यांच्या खोलीतहि बसून ते अधिक वेळ गप्पा मारीत. 'सर' या शब्दाने बोलल्याला एकदां प्रारंभ केला म्हणजे मग कोणी त्यांना तोंडीहि प्रथम करवा. 'सर, सर, आपण लग्न कों केले माहील ?' 'सर, सर, बापला घेऊ परीं रिकामा कसा जातो !' अगळे प्रश्नादि मुलांनीं विचाराने. आणि करकरे यांनीं उत्तर म्हणून 'पहा, पहा, कसा हा मूर्ख आहे. आपल्या बापला हाय विचारतो !' असें म्हणून मोठमोठ्यानें हसून त्यांनीं जबळच्या इतर विद्यार्थ्यांना घडेल कोळसे. मी एकदां तर असे पाहिलें आहे की, इतर प्रोफेसर लोक गेल्यावर करकरे व्हाराव्यांत एकटेच उभे आहेत असें पाहून काहीं विद्यार्थ्यांनीं त्यांचेजवळून भेजवानीं उपटण्याचा कट केला, व भोंवतीं घोळका करून त्यांना रेंदीत रेंदीत ओटि हजूसपर्यंत नेले. मग तेथें गृहकार्णे त्यांचा आवडता विषय, लावणी व पोताडे, हा काडला. दुसऱ्याने तिसऱ्यास लावण्या म्हणावयास लावले, व चौथ्याने स्वतः करकरे मागव 'सर सर या लावणीची चाल कशी ती सांगा हो !' असे म्हणून अग्रेसर त्यांचाच लावणी म्हणावयास लावले. झालें ! प्रोफेसरसाहेब रंपले. मग भेजवानीच्या वेत झाला; व दहावसि विद्यार्थ्यांनीं व करकरे यांनीं मिळून दोन तीन तास तास शुश्रूष्याचे मातें विसरून लोकाप्रमाणे विनोद व मस्करी करीत घालविले. पण एकंदरीने करकरे यांच्याबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनांत प्रेम खरे. त्यांची वागणूकहि तशी होती मी पुढें पुढ्यास येऊन राहिल्यावर म्हाझकीच्या काळीस गेलो म्हणजे त्यांच्या बैराग्यांत त्यांना भेडे, आणि मग स्वतः आवडत्या माईला हांका मासून बंगल्यारी आणून थार काढवून तांजें दूध प्यावयास दिव्याशिवाय ते मत्त जाऊव देत नसत. रस्त्यावर गांठ पडली तर बरोबर फिरावयास घेऊन जात. त्यांचें वेदमी भाषण म्हणजे साहेब लोकांची स्तुति, निदान गुणग्रहण, आणि हिंदुसमाजावर प्रत्येक वावरीत टीका. पण त्यांच्या बोलण्याचा राग असा कधीं येत नसे. कारण खुद्द त्यांच्यावर व्यक्तिविषयक टीका करून कोणी बोळते तरीहि त्यांचा राग येत नसे. भिस्ती झाल्याबद्दल त्यांना मनांतून वाईट वाटे; व "ही मोठ घडनो नसती तर पुण्या-च्या एकाद्या पेठेंत थर घेऊन मी राहिलो असतो" असे ते खेदाने केव्हां केव्हा म्हणत. लहानपणाची आठवण होऊन देशी पद्धतीच्या अनामदरीहि त्यांची वांछा मधून मधून जाई, व गांधींत कोणी निमग्रण दिलें तर आनंदाने जात व यादने पाटावर

मरूत तीन कोणी बरोवर्गाच्या भेटला तर ता ह्यात गड लावन गावडीगवहेर
म्हणत धडा करी, पण या घटने ने मरूत गणावड नमन.

बोदिनातले दिवस हे चरो जिणण मिळविण्याच्या दृष्टीने व्याचप्रमाणे व्हेरी
पोडण्याच्या दृष्टीनेहि महत्त्वाचे असतात युद्ध स्थितीच वर्णनच त्या फेरी
कर्तून 'Ich maid heroine each man a friend' असे व्हेरे आहे भावना
प्रसन्न व ताची अगल्यामुळे असे सद्गुणच होत त्यांतूनहि कोलेन या वसने
गुहान यमवस्त्रक तण मृते अर्थप्रद दोन तीन चो एकत्र नादन प्रमदामुळे
सह पोडण्याला व वाळ्याला मदत मिळते 'द्वयानि प्रणि-गुहानि' इत्यादि सह
लक्षण निड होण्यात येव यागलाच याव असतो रोच सद्गुणोचन, रोच एकत्र
दिडणे निरणे, रोच विचारविनिमय, रोच घन मस्करी, आणि हे गव आयुष्य
तन्ना कोणत्या स्थितीत ? तर चरी मने, नवी अभिनिधि, नरा ध्येय हों मनी
मूर्धन मूळ धरीत अस्ता तापय गहलुमृति (वर्तमानात्री मायेच्या अर्वांत
मग्नंतरर्वांतर ध्याने) उभयपक्षांनी चरी अगल्याने पाळण्याने व्हेरी आहते जालत
ते विशेष प्रिय अगतात प याची मना यदुषा जन्मभर निवते

आमच्या वेळी देशन व निवत निवेन रोडगात चांगला आग एकच व्हेरी
नव्हता एकादशाची गीम आदीं साधारण होती पण तेव्हा पुण्यात निवा व्हेर
टिंगादि वॉडेच्या निवेन टांगत तारा मळण्या व पग्नर सामोदि व्हेरी
मळते देशन व निवती व्हेरी व निवेन निवेन व निवेन व निवेन व निवेन व निवेन
व निवेन 'मि' डि व्हेरी मळत राडवात जमिनीत मथ्येच जेवडी संपत
जात होती तेव्हातच मळत येत, नेहमीचा निवा सामन्याचाहि होई आमच्या
वॉडेचाल रॉ गेनिन गेडगात मात्र बाहा मळत तरी होनी त्यात गुजीकर
पेग, वनक, गाविराव मळगीळ, मेहेदळे व निराडकर मळग्वर हे होले वॉ
प्रममय राडी मळरी पांगली निवत होती माझ्या पूर्वी दोन चो शिरगावकर
पळवाराव देशपाडे, रामभाऊ करंदीकर, भाजेकर चंगरे मळडींनी गुरोपिपन वॉ
मगदीं गामना दिग होता

आमच्यावेळी वेळी कोणी मोठा दोन व पांढऱ्या दोन टनयारा हे त्या
गाव कोणाहि म्हणत तरी त्यात मेहनतीने धाम निपणे हेंच उद्दिष्ट असते हें तर
तथापि गजभोजनाडि करत लाडे आणि नदीवर होरी वाहनीत जात यागर्त

केळकर हे विद्यार्थी म्हणून केसन कॉलेजात होते तेव्हा घेतलेले छायाचित्र बसलेल्या मुलाच्या संगेत
वाचक(च्या डावीकडून उजवीकडे नंबर ४ हे केळकर होते. (पृ. १६०)

मौज मला तरी क्रिकेट व टेनिस शायचे कधीच वाटली नाही. नदीवरचा देखावा उत्तम. एकदिवसीय होटी मेली असता स्वैरसचाराचें अनुपम सुख सृष्टिशोभा नदीकाठी हुतकां पहात पहात जाताना केलेले भ्रम लक्षात येत नाहीत, व ते करीत असता पाण्यावरचा वायू अगाला लागून आपोआप भ्रमपरिहार किंचित तरी होतो. पाण्यावरून दगड पसरत जाणाऱ्या खड्ड्यांच्या दारीक दगड, वल्दी आदली टाकून होदी बाबविली असता नदीच्या प्रवाहानें होडीला मिळणारी मद गति, जोराने वल्दी मारीत असता अगार चढणारे तुफान, या प्रत्येकाची मौज कादी बेगळीच आहे. केवळ मेहनतीकरिता होण्या बल्दीवर जावयाचें तर नदीच्या मुख्य पात्रातून मुळामुळेच्या समामायत, किंवा पलीकडे एकत्रा मुळ नदीतहि, जाण्याला ह्या तितका वायू असे. पण मेहनतीपेक्षा पैनीकरिता होडी बल्दीवर जावयाचें तर नदीच्या डाव्या अगाला बेडागवळ व बेगांतच दुभागलेले लहान बालव्यासारखे दोन प्रवाह होतात ती जागा अधिक हद्द वाटे त्यातल्या त्यात दोहोंपैकी धाड्या प्रवाहात होडी नेऊन वरही टाकून बसल्यास होडी अगदीच निश्चळ राही. आणि बसल्या बसल्या बेडावरील वृक्ष व बेडी याची शोभा निती बेळ पहात बसले तरी पुरे होत नसे. भर उन्हात देखील प्रवाहानर कोवणाच्या झाडाच्या छाया व बेडी याची मोठी छनीन डोक्यावर सन्यामुळे स्वतः सावलीत राहून नदीवरील उन्हाची शोभा पाहता येई. एतादे ही होडीतून उतरून बेडावर गेलें असता ऋतुमानाप्रमाणें पेट व इतर फळ रक्त नेऊन घावयास मिळत मी कोण निजान्यास बोटीवरून समुद्रप्रवास केला आहे तरात विजायतचाहि जलप्रपात भासा दोनदा साज आहे आणि समुद्राची गोभा या प्रवासात अनेक परीने पाईली आहे. परंतु अशा प्रवासात एक प्रकारची नीति थोडीशा तरी मनाला धाटत असते. शिवाय स्वाधीनता नाही. प्रवाशाला रविबानागारखे वाटते. याच्या उलट स्वाधीनतेने पाण्यावर आपण रात्ता गाजवितो अशा प्रकारची एक भावना मनात असते, म्हणून या जलप्रीडेचा आनंद काही विशेष होय. आमच्याबेडी कॉलेजात एन एचिस हे सेकंड क्लास नव्हते. पण कित्येक गोन्यांतून सुटीच्या दिवसात इस्तिफाचे आहे चालू असत. पण या रोकड मला वेव्हारि मौज वाटली नाही व मी त्यात निष्ठाहि नव्हता. करमणुकीच्या इतर प्रकारात म. पागोछी व हास्यविनोद याचाच मरणा विशेष, आणि बोंबेजच्या वांगत विशेषतः चाडप्याची मरणाचे आहे. बसले म्हणजे रात निती. सारी हे

फोणी पहान नगे त्यातच कोणी गाणारा मिजला म्हणजे मग अर्थांतच विशेष मौज या दोन्ही रथींनी धीपाद धृष्ण कोढटार हे अनेक बेंद्रांपैकी एक बेंद्र होऊन बसले होते कारण कोट्टीराजपणा व गायन विद्या हे दोनही गुण त्यांच्या-जवळ चांगले होते आणि मी मांज अशी पाहिली की एखादा रथ सोपनीहि मुद्दाम त्याच्याजवळ घेऊन बरो व त्याला गाव्यावा आपट्ट करी. त्याच्या जोडीचा गाणारा कॉलेजात दुमरा नव्हता गर्द ओर वंगरे दोन तीन विरकोळ मडळी होती.

बहुधा प्रत्येक कॉलेजात नाटक करण्याची लाट वेव्हाना केव्हा तरी येऊन जाते डेक्कन कॉलेजात पूर्वी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या वेळी 'विणामहार' नाटकाचा प्रयोग चाला त्यात धावट्या गार्मंत्रोवानी धर्माची भूमिका घेतली होती समोर बडीठ धृष्णशास्त्री नाटक पहावयास बसले अगता, पाचव्या अकात निष्ठु शास्त्र्यानीं पितराच्या नांदान मिजाली दिल्याची गोष्ट प्रसिद्धच आहे ! त्यानंतर १८८५-८६ चे सुमाराम 'मायती माधव' नाटकाचा प्रयोग करण्यात आला नंतर पाच राहा बरे खट पडत होता परंतु १८९१ सालीं फग्युसन कॉलेजातील विद्यार्थीनीं 'विणामहार' नाटक केल तें एक प्रकारें दर्पना कारण होऊन डेक्कन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यानीं त्याच सालीं ही ए ला लाबलेलें 'मृच्छकटिक' नाटक केलें डेक्कन कॉलेज व फग्युसन कॉलेज यांमध्य तेव्हा एक प्रकारची स्पर्धा होनी आम्ही डेक्कन कॉलेजात म्हणून त्याचा अभिमान वाटे सरकारी कॉलेज म्हणून त्याबद्दल केव्हा कमीरणा वागत नव्हता

कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांना नाटक करण ही शिक्षकांना अभिमत असणाऱ्या विद्या असमत नसणाऱ्या रेंनीची विद्या रोव्याची परम भीमा अशी वाटे त्यान डॉ भांडारकरासारख्या पोच समानित प्रोफेसरांनी या खेळाला संमति दिल्यावर करव्यासारखे उच्च प्रोफेसर संमति देतीत यात काय नवल ! परी लहान मुलें सांगि आणून रोव्यतात त्याप्रमाणें ही कॉलेजातील मुलें सांगि घेऊन रोव्यतात इतकाच नाटकाचा अर्थ तेव्हा समजला जात असे, व अजूनहि समजला जातो त्यातूनहि तेव्हा संनृत नाटके करण्याची चान असल्यामुळे या खेळाद्वाराण एक प्रकारचा प्रतिष्ठितपण येत असे गीर्वाणमायेचा इजारे वर्षांचा मनावरील सस्कार वगा जाणार ! नाटकातर्गे माणण पाठ करण हें परिश्रमाचे काम अर्थात् इतक्या परिश्रमान केलेलें काम वाही तरी उच हेतूनेच केलेलें अराणार ! पारका

पैकीहि ग्रहुतेक रोक या कामाळा आपखी समति होसेने देत वाच्य व गायन या कलाच्या बरोबरीने वसण्याच्या नाट्यकलेचा मान अशा रीतिनि सर्वांकडून मान्य केला गेल्यामुळे प्रतिबंध असा कोणाच्याच नव्हता पण आमच्या नाटकाच्या खेळाची जी व्यवस्थापक संडळा होती त्यापैकी काहींपडल कॉलेजात लोनमत चागले नव्हतें म्हणून त्याच्यामुळे पर्यायाने या खेळालाहि विरोध होत असे. जवळ जवळ दोन पक्षाच निर्माण झाले होते. आणि विरोधी पक्षात बळिजचे काहीं पेढो वगैरे असल्याने त्याचा विरोध जाणवे कारण थि. सेल्वीजवळ या पक्षाचे बजन होतें.

नाटकाच्या खेळात विद्यार्थ्यांचा वेळ मात्र फार जातो बात शका नाही. पण खेळात गमावलेल्या वेळेला भोल कराटे ' शिवाय नाटक-प्रयोग पहिल्या सहामाहीत केला होता. आणि पहिली सहामाही ही हजाने खेळण्याची व दुसरी सहामाही ही अभ्यासाची अशी सर्वांची समजूत असे. सामान्यपणे पास होऊन जाणे एवढीच ज्याची मदत्सकाशा त्यांच्या दृष्टीने हे खरेहि असतें. कारण एक वर्षाच्या अभ्यास येशब्दा कार्यापुरता सहामहिन्यात होऊ शकतो पण जे विद्यार्थी वरच्या वर्गात येण्याची किंवा बक्षीस मिळविण्याची इच्छा धरीत ते मात्र तसे मानीत नसत. आणि इवडे वरवरणी नाटकात सामील असल्याने दारवीत असता त्यानें खरें लक्ष आपल्या अभ्यासावर ठेवतें

'मृच्छकटिक' नाटक हे नाट्यकलेच्या दृष्टीने सर्व सत्कृत नाटकात श्रेष्ठ आहे असें मला यादते. त्यात देवदान्य असली मानगड काहीं नाही. एवा विविष्ट काळी या देशात खगेखरच असेल अशा सामाजिक स्थितीचे त्यात वर्णन आहे. अस्वामाविक असें कारसें काहीं नाही. स्वभाव वैचित्र्य पुष्कळ असून प्रत्येक पात्राचा स्वभाव फारच उठावदार रीतिनें रंगविलेला आहे. प्राम्य व सदात हे स्वभावपुत्र वसे अगदीं साद्याला खांदी भिडवून चाललेले या नाटकांत आढळतात. तथापि त्याची गह्वर कधी होत नाही, व प्राम्याच्या निवटवर्तित्वामुळे उदात्ताला कोठेहि कमीपणा येत नाही एकाच रस्त्यानें गदीत प्राम्य व सम्य मनुष्ये जात येत असतात, पण या गदीतहि प्राम्य मो प्राम्यच व समाहित तो समावितच राहतो. स्वार्थग्ये या नाटकातील पात्रांची स्थिति आहे. दास्यरा भरपूर व मार्भिक. आणि एकाद्या लहानशा वाक्यानें एखादे मोठे तत्व किंवा स्वभावाची लवच दाखवून होमाने निसटून जाणाची

हातोटी या ग्रंथबाराळा वार चागली सायलेली आहे. सादाड विदूषकाच्या पात्रा-
शिवाय जुन्या सस्कृत नाटकांत व यांत साम्य असं काहीच नाही. शिवाय मौज
ही की, वसंतरोनेसारखी केवळ पणिका ही नायिका वग्यूनहि नाटकाची रचना
अशी केली आहे की, नायक व नायिका यांच्या असंमत स्नेहसंबंधामुळे त्यांच्या-
निपयी अवमानबुद्धि योटेहि वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होत नाही. तात्पर्य,
मनुष्यव्यवहारांत शिरूनहि कथानकाचें अद्भुतत्व नाटककारानें मोठ्या चानुरानें
सामाळलेलें आहे

सस्कृत नाटकात श्लोक असताना म्हणून नाटक संगीत करावें किंवा गद्य
करावें असा प्रश्न उत्पन्न झाला तेव्हां बऱ्या प्रतीचा गळा असणारे तिनचार विशाखा
या नाटकात काम करण्यास तयार असल्याने नाटक संगीत करावयाचें ठरलें. मात्र
तागवर गाईल असा त्यापैकी कोणी नमल्याने, श्लोकाना खाली लावून ते गावयाचे
पण तत्रला लावावयाचा नाही असेहि ठरलें सर्व गाणारे पुरुषपात्रीं होणे. पण
ज्याच्याशीं आम्ही सामना देणार त्या पुरुषात कॉलेजच्या 'वेणीसंहार' नाटक
करणाऱ्या मंडलीतहि बरोबर हीच उशीव होनी मग आम्हाला भिष्यचें
काय कारण !

'मृच्छकटिक' नाटकात पात्रें पुढील अमलीं तरी नितका भरणा कॉलेजच्या
विद्यार्थ्यांतून होण्यासारखा होता येऊन जाऊन स्त्रीपाटं घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचाच
तुटवडा असावयाचा पण कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी स्त्रीभूषिता घेतल्यास तीं
बरोबर साधली की नाही हे प्रश्नकार वार वसंतरोनी पद्मान गाईल भूमिका यशस्वी
करण्याच्या कामांत क्षमर खून त्यांना माग असताना ! या नाटकांत पाच स्त्रीपात्रें
आहेत पण त्यापैकी फक्त वसंतसेनेचीच तेवढी भूमिका सरासरीसारखी झाली
ती भूमिका घेणारा गरी हा जाल्या या कामातला होरी होता त्याचें नांव कडी.
पण बाकीच्या भूमिका करणारे अम्ही लोक म्हणजे मी, शेवडे, दानार व महाजन
हे ठोब्ये होतो असे म्हटलें तरी चाडेल रिगडारी लोकांना गिन्यांची भूमिका
वरा म्हणजे हा एक प्रकारचा जुलूमच अजून, व तो केवळ प्रयोगाची गरज
म्हणूनच करावा लागतो तथापि या जुलमाची जाणीव असल्यामुळे, नाटकाच्या
चळवळीच्या काही पुराव्यांनी, त्याच्याकडे वसंतरोनी भूमिका नसनाहि, सहानुभूति
व्यक्त करण्याकरितां स्वतःच्या मिशा वादन प्रयोगाच्या चळवळीच्या अवधीपयंत
आकणाकडे धर्मापणा घेण्याचें वडउ केले होणे. यामुळेच स्त्रीपात्रींची भरणी झाली

आमच्या वेळी हल्लीप्रमाणे तरुण मुलांनी मिशा काढणे व नित्य क्षौर करणे या गोष्टी हडिसंमत झालेल्या नसल्यामुळे, आणि क्षौराची मातमी परी कळल्यास स्त्रीपार्ट घेतल्यापेक्षा क्षौराकरितां घरच्या मनुष्यांचा राग अधिक होण्याचा तेव्हां संभव असल्यामुळे, निनाकारण क्षौर करणे व स्त्रीपार्ट घेण्यास कटूल होणे या गोष्टी परस्पर फिदासफिदीच्या व मोबदल्याच्या अशा ठरल्या. आणि या सर्वच गोष्टी आपण वेवळ कॉलेजच्या यशाखातर व मौजेखातर करतो अशी सर्वांचीच भावना असल्यामुळे कोणी कोणाचा पार्ट केला याकडे कोणी लक्ष दिले नाही. तर प्रयोगाची गरज भासली की नाही याकडेच सर्वांनी लक्ष दिले. मी स्वतः नटी, मदनिका, व फुभीलक अशा तीन भूमिका केल्या.

असो, अशा रीतीने काही सेव्हत काही अभ्यास करित मी १८९१ हें वर्ष डेफन कॉलेजांत संपविले. आणि त्याच साली बी. ए.ची परीक्षा पारा दालों. परीजेच्या निकालाची तार संप्याकाळीं छतीं आली. तेव्हां पुढचा विचार मुरू झाला व त्या विचारांत सगळीं रात्र मी जागून काढली. पुढें मार्ग तीन. १ एम्. ए. होणे. २ एल्. एल्. बी. कडे जाणे. ३ नोकरी धरणे. वडिलांचा विचार मी नोकरी धरावी असा होता. परंतु वडीलबंधू नाना यांनी मी एल्. एल्. बी. कडे जावे असा आग्रह धरिला. एम्. ए. कडे जा असे ते म्हणते तर मी आनंदाने गेलो असतो. परंतु वकिली करावयाची तर बी. ए. होऊन काय एम्. ए. होऊन काय दोन्ही सारखीच. पुढेच आणखी दोन वर्षे कां घालवा व सर्व कां करा? या विचाराने मनांनीं एम्. ए. कडे पाणे पसत केलें नाहीं. माझ्या बरोबरचे डेफन कॉलेजमधील सहाध्यायी सर्व एल्. एल्. बी. कडेच जाणारे निघाले. मोरोपंत दामले यांना डेफन कॉलेजांत फेलोशिप मिळाली म्हणून ते मात्र एम्. ए. च्या अभ्यासाकडे झुकले.

छॉ फॉटेज—१८९२ साली एल्. एल्. बी. च्या अभ्यासाकरितां मी मुबईस गेलों. डेफन कॉलेजांतील मासे कांहीं स्नेहीहि त्याच कार्यक्रमाकरितां मुबईस आले होते. निरनिराळ्या ठिकाणीं म्बोल्या घेऊन खाणावळीत जेवण्यापेक्षां एकत्र ऋच करून राहावे ही कल्पना आम्हांला अधिक पसंत पडली. त्याप्रमाणे गिरगावांत डॉ. मालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या बसल्याला लागून दिवाडकर नांवाच्या रहस्याची एक छोटी बंगली होती. ती १०१५ असाबींनी मिळून भाड्याने घेऊन आम्ही ऋच केला. म्हणजे स्वतःचा आचारी ठेऊन जेवणाखाण्याची व्यवस्था केली.

ही व्यरस्या पुढेहि मधून मधून आम्ही राहावयाची जागा बदलली तरी चालू राहिली. १८९२ व १८९३ च्या दोन भागान मिळून आम्ही आणखी दोन ठिकाणी हलव केले. एक शेणव्याच्या आळीनील गणपतराव मिलेंस्कर, हायफोटें वकील, यांचे घर व दुमरा मंगळदास नयुमार्ड यांची चाळ. निरनिराव्या वेळीं मिळून आमच्या ह्वात ग्याळील गृहस्थ होते असें स्मरतें. १ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, २ निळकंठ वामन कोल्हटकर, ३ मास्तर रामचंद्र नानल, ४ सरस्व राम विनायक वांगरे, ५ केशव गोविंद दामने, ६ वळवंत वागाजी देशपांडे, ७ रामभाऊ करदीकर, ८ बाळासाहेब महाजनी, ९ शिवराम कृष्ण सोहनी, १० विठ्ठलराव तारे

यांपैकी काहीं गृहस्थ आज निवर्तले आहेत पण त्यावेळचे बहुतेक लोक पुढें नायावपाळा येणार अशी त्यावेळीं एवमेवाची अपेक्षा होती. व ती पुढळ अशीं खरीहि ठरली. फक्त अपवादामक आणि तीहि खलट मुळट अशी दोनच उदाहरणें घडलों पैकीं एक वांगरे यांचें व दुसरे स्वतः मासे. वांगरे हे आपत हुपार विद्यार्थी. पण दैवयोगाने एएएल् बी.हि न होलां राखतवाही सत्स्थानात जाऊन पडले. ते शेवटीं फक्त तेथील हायस्कुलचे हेडमास्तर झाले ! उलट मी एएएल्. बी. तर झालोंच पण वकिली सोडून केसरी-मराठा सारख्या पत्राचा संपादक झालों, तें काम अनेक वर्षे अखंड चहू शकलों, त्या कामान यश संपादलें, तें काम करीत असता अनेक प्रकारचे वादमयविषयक प्रश्न लिहून माहितीक या नात्यान घरेलू नात्र कमावले, आणि एका विवशित पत्नीचे राखकारण घरीच वर्षे करून अखेर मंदाराशूचे पुढारीपण मिळारिले. एवढेंच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या इतर प्रांतांतूनहि थोडीबहुत मान्यता मिळविली. व्याक्तिश आणि सावजनिक दृष्ट्या हें जें बहुमानास्पद स्थान मज्जा मिळायें, त्याविषयी माझ्याबरोबरच्या व माझ्या पिढीतल्या इतर अनेक लोकांना मोठें आश्चर्य वाटतें. कारण विद्यार्थीदशेत मी कोणत्याहि प्रकारचा नावनांकिक मिळविला नव्हता.

पहिल्या गृएएल् बी.ची परीक्षा एक वर्ष नापाय झाल्यामुळे दुसऱ्या वर्षी मी पहिल्या श्रेणीत उत्तीर्ण झालों पण दुसऱ्या गृएएल्. बी. च्या परीक्षेत माझ्या टिपेशान मी दुसऱ्या श्रेणीतच आगे कारण एएएल्. बी. च्या परीक्षेत निघरा श्रेणीत नाहीं. पण दोघांच्या सर्वांना दुसऱ्या श्रेणीतच मार्क

मिळवले लागतात. पण प्रीव्हिएट, फर्स्ट बी. ए., सेकंड बी. ए. या तिनीही परीक्षात मी फक्त तिसऱ्या इतरात आलों, आणि मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेत तर माझा नंबर चौथ्या पाचव्या श्रेण्यात आला होता ! कॉलेजमधील दमिनाल परीक्षामार्गेदेखील मला एकही स्कॉलरशिप मिळाली नव्हती. तात्पर्य एक मध्यम बुद्धीचा विद्यार्थी, पण परीक्षातून हटवून पास होत जाणारा विद्यार्थी, इतकीच मामी योग्यता माझ्या सहाय्याच्या सोडाना मजविषयी तेव्हा वाटत होती. म्हणून पुढे मी इतका मावळपाळा आलों याचें त्या लोकाना आश्चर्य का न वाटायें ? पण त्यांनाच काय ! माझे मलाहि माविषयी आश्चर्यच वाटते. माझ्या ह्ज्वात, माझ्या कॉलेजात, व एम्बरीने युनिव्हर्सिटीत माझ्यापेक्षा बुद्धीने अभ्यासाने धेणु असे कितीतरी विद्यार्थी तेव्हा होते. कोणी पहिल्या दुसऱ्या इतरात हटवून येत. कोणी बऱ्यासे व शिष्यद्वया मिळवता. कोणी केलो होत. हा फरक तेव्हाच्या सहाय्याची विद्यार्थ्यांतच होता असें नव्हे, तर आज मी वाचलों त्या समाजातहि अहिच. म्हणजे माझ्यातून अधिक बुद्धिवान लोक मी पाहतों. पण वतमानपक्षाच संपादकत्व आणि राजकारण हीं स्थानेच अशी आहेत की, तेंथे तदुपयोगी गुण आगी असलेला मनुष्य सतत एकनिष्ठेने काम करील तर तो इतरांपेक्षा मूढभर अधिक छत्रच रिसावमाचा ! इतर उद्योगातहि त्या त्या मागानें त्यातले म्हणून श्रेष्ठत्व असते ते काहींना लाभतेच. पण सुदैवाने मला मिळालेले स्थानच असे होत की, अगो एकपद गुण असला तर तो वाचपद घडून व घुलून दिसावर. आपला माझ्या स्तूपाने बदाचेत असोहि म्हणता येईल की 'काहीं गुण सोन्याचा तर काहीं सोनाराचा' या म्हणीप्रमाणे, माझ्या बऱ्याचा काहीं वाटा मला मिळालेल्या विरोध अनुकूल परिस्थितीला असेल, तर काहीं वाटा त्या परिस्थितीच्या चांगला उपयोग करून घेणाऱ्या मग असेच तथपि केवळ बुद्धिमत्ता, कर्तृत्व, व्यवहारचातुर्य याच्या दृष्टीने पाहता मी बरोबरीच्या इतर लोकांतून धेणु रिवा अनैतिक दरेणार नाही.

सुदैवीतील या वेळच्या जीवनासवधाने माने घेदी या भी वृ कोन्हटकर यानां वेळकर प्रभावविता लिहिलेली आठवण या खाली देतां ता अशी —

“मी वेळकर कॉलेजमध्ये प्रीव्हिएटच्या वर्गांत असताना, श्री न वि वेळकर, हे फर्ग्युसन कॉलेजमधून आमच्या ह्ज्वात एक-दोन वेळा जेवावयाला आले होते. त्या वेळां मी त्याचा परिचय करून घेतला. तेव्हा ते अतिशय मोहक, सतेज

आणि सतरात दिमत असत त्यानंतर
 शिक्क्यामार्ती वी ए च्या वयात आले
 कृष्ण ' नागवाच्या संस्कृत प्रयोगात
 ची परीक्षा चत्तीग शास्त्रावर आम्ही दोघे
 व तेथे इतर संजयीसह ज्ञान वस्त्र राहिले
 मोट मग अजून वाढवत ती अशी की
 वेदी तत्त्वमिनेशन हेलिच्या बाहेर
 म्हणले ' बाणने प्रश्न येनीउ, हे मी
 मीन बायन टवा साक्षा आजपर्यंतचा
 अनुकूल असत व मी जी पुस्तक
 पण या पुस्तके करीत वाटलेली
 उपयोग झाला नाही मात्र देवयोग मग
 काले या परीक्षेच्या काय काय
 आहे ' हे उद्गार खरे ठरले आहेत '

' कृपामये धर्मतांना वेळकरीच्या
 येत आहे आम्ही विद्यार्थ्यांचे रावेदित
 आगत ते निकटवर येण्याच्या मुभाएर
 वादविवाद कशाबद्दल होता त्याची
 विषयाचा प्रयत्न करवयाचे तेव्हा
 पदत ही तज्ज्ञांची प्रवृत्ति म्हणजे
 तसेच त्यांची असोमशीलताहि त्या वेळी
 इतर विद्यार्थी जेवणानंतर मुक्त होऊन
 काही तरी लिहीत बसलेले अमावसां
 देण्यासारखी आहे ती ही की वेळक
 ' रोकावी ' नामक शास्त्राचे मराठी गत
 पर्याचे मागील या करून कावे अर्ध
 मोट मी आळसामुळे आनंदकरीकर
 एका पर्याचे भाषांतर करून
 या ' व होता आने म्हणले तरी थाले

नाटकें पाहण्याचा आम्हाला बराच नाद होता. त्याच वेळीं मी माझे 'वीरतनय' नाटक लिहीत होतो. त्या कामीं केळकरांनीं मला बरेंच उत्तेजन दिलें. टीका-लेखनाच्या बाबतींत तर त्यांचें मला विशेष उत्तेजन असें."

असो. आमच्या मुंबईच्या क्लबांत अभ्यासापेक्षां वादच अधिक होत. १८९२ च्या प्रारंभी पुण्याच्या 'किसरी' व 'सुधारक' या पत्रांत कटाक्ष्याचीं वायुदे सुद्धे होती. मुंबईच्या आमच्या क्लबांत कांहींजण टिळकांचे कटे अभिमानी, तर कांहींजण आगरकरांचे कटे अभिमानी असत. पण कोणाहि एका व्यक्तीचा, त्याला कायमचा कौल दिल्याप्रमाणें, अभिमान धरू नये—म्हणजे आपल्या विवेकबुद्धीला पटेल असे तो बागेत तेव्हां त्याला बरें म्हणार्हे आणि न पटेल असे तो बागेत तेव्हां त्याला वाईट म्हणार्हे—ही माझी श्रुति आजचा मसून विद्यार्थीदशेपासूनची आहे. यांमुळे टिळक आगरकरांना उद्देशून आमच्या क्लबांत वाद होत तेव्हां मी कांहीं गोष्टी टिळकांच्या बऱ्या म्हणणारा तर कांहीं गोष्टी आगरकरांच्या बऱ्या म्हणणारा असें दिसून पडे. एण या दोघांचीहि एक गोष्ट खरोखरच नाईट असे मला निश्चितपणे पडे. ती म्हणजे 'किसरी' व 'सुधारक' या पत्रांतून एकमेकांना होणारी शिबीराळ. या विषयावर मी पुण्यांतील 'ज्ञानप्रकाश'ला तेव्हां लिहिलेलें एक पत्र माझ्या संपर्की आहे. तें यासाठीं मुद्राम देतो. आणि ह्यावरून अनुप्यावा स्वभाव सहसा बदलत नाहीं, निरन माझ्या आजच्या स्वभावाला फार पूर्वीची परंपरा आहे, हे अनुमान बायक सहज काढू शकतील. मी 'ज्ञानप्रकाश'ला पत्र पाठविलें ते असेः—

रा. रा. 'ज्ञानप्रकाश'कडे यांस—

"आपला व माझा परिचय नाहीं. मेटीचा हा प्रथमच प्रसंग. त्यांतून ज्या विषयावर मी चार ओळी लिहून धाडीत आहे. तो आपल्याच दोघां व्यवसायबंदी-वर टीकारूप असल्यानें अप्रशस्त, व कदाचित् आपणांस अप्रिय व न दवेसा असेल. तथापि खालील टीका करण्यामध्ये माझे हेतु बुद्धिसत किंवा द्वेषभावाचे नाहींत. आणि माझे म्हणणें जनमतानें पुष्कळ अज्ञानें खरें ठरून, आजपर्यंत चालत आलेला अनिष्ट सेदकारक व असभ्य प्रकार इतक्याच बंद व्हावा, एवढीच माझी इच्छा आहे.

“आपले पुण्यरत्न पार जुने शहर आहे, व एका वेळी ते आपल्या द्वांद्व-
शाहीने राजधानीचे शहर असल्याकारणाने, त्या ठिकाणी हस्तक्षेपा सामाजिक व
राजकीय घडामोडी शाल्या आहेत. आणि अलीकडे जरी ईमजनाही जाहली आहे,
तथापि सामाजिक व राजकीय घडामोडीचे आदिपीठ या नात्याने पुणे शहराने
आपला दावा आजमितीम चाळविला आहे, ही मोठ्या आनदाची गोष्ट होय.
आपले शहर अवघ्या महाराष्ट्रात सर्व गोर्गमध्यें पुढाची व सुधारलेले आहे. अवघ्या
महाराष्ट्रची शरीराला, निरनिराळ्या वन्यता व विचार उन्मत्त करणारा पुणे हा
मेढूर आहे अने म्दुळे वसता शोभण्यासारगे आहे. सर्व महाराष्ट्रान, पार कस
सुबई इत्याख्यात, प्रसिद्ध होणाऱ्या वर्तमानवापरीं बहुतेक वनें पुण्याने निघतून
ही गोष्ट निर्विवाद आहे. बादप्रस्त गोष्टींर उद्धारोद्द करण्याची पुणेकरास संभव
आहे, व निरनिराळ्या मताचे उभय पक्षांय लोढ येवें बहुत अगत्याकारणाने आश्र-
पयंत पुष्कळ विषयांचा उद्धारोद्द व सृष्टिक निणय होऊन शूर पुण्याचे पाऊल
पुढे पडत चालल आहे. तथापि पुण्याच्या वानावरणांतच असा काही एक यत्नाय
दोष आहे की, तो एवढ्या गुणवत्तितामध्येंदेगील नाहींवा होत नाहीं. हा दोष
विषम मताच्या लोकांनीं परस्परोंची मारुस्ती व उपद्रव द्वेष करण्याची संभव हा होय.

“आता हा दोष इतर ठिकाणीं आढळत नाहीं असें नाहीं. कारण महत्त्वाच्या
विनशित सुधार मत्भेद शाला असता आपल्या विरुद्ध मताचे अवलंबन व
मडन करणारा कोणीहि असो, त्याजविषयी आपल्या मनाची समता अदृष्ट न राहून
शुद्धि यत्किंचित् तरी सन्नेय होणे, हा स्थैरचा नियमच आहे. तथापि हा दोष
सध्या पुण्यामध्ये जितक्या भयंकर परिमाणाने विद्यमान आहे तितकें परिमाण इतर
कोठेंहि पाहण्यास सांपडणार नाहीं, असे निधान वेत्यायाचून माझ्याने राहवत
नाहीं या माझ्या साहसी निधानावद्दल पुणेकरांनीं मला माफी करावी.

“आता हा दोष केवळ गावातील सुदूर व हलक्या प्रतीच्या लोकांच्या
अर्गी असता तर ती क्षम्य गोष्ट होती. पण आपल्या शहरातील प्रमुख व शिष्ट
सन्मान्य अशी वर्तमानपणे सुद्धा या दोषापासून मुक्त नाहींत. एवढेंच नव्हे, तर या
बाबतीत त्यांनीं प्राम्थ्य रोजावरुद्ध ताण केलेली आहे. ही कुरकुर आजच व
माझ्याच मोंहून बाहेर निघत आहे अशाप्रकार प्रचार नाहीं. कारण आज पुष्कळ वर्षे,
व त्यानूनहि सालगुदस्तपासून, अज्ञानाचे टप्पा पुष्कळ निःपक्षपाती वाचकाच्या

मुत्तातून निघालेला मी ऐकला आहे. सर्व शोक आपापल्या ठिकाणी सध्या चाललेला प्रकार पाहून आश्चर्य व खेद बसितात तो आज बंद होईल, उद्या त्याला खळ पडेल, अशी आशा धरून बसतात. तथापि परंपराच्या अगची वारीर-सारीक छिद्रे देखील आपल्या दुर्विणीप्रमाणे सौंदर्य व वेवळ निरीक्षणदृष्टीने रोखून, आपल्या कुत्सित व असभ्य अशा शब्दानों परस्परवर मडिमार करण्यास टपून बसलेल्या एका पत्रद्रयास शुष्क कारणावरूनहि कुत्रमती काढून नवीन नवीन सधि सापडू लागल्या आहेत व अनायासने मिळालेल्या अशा सधीचा फायदा घेण्यास ही पत्रे सदा तत्पर असल्याने, हल्लींच्या त्याच्या अनिष्ट आचरणास खळ पडेल याद्वल माझी तर पक्षी निराशा झाली आहे.

“वर्तमानपत्राच्या मुख्य उपयोग म्हणजे म्हणजे देशांतून गुणिश्रित समनस व अनुभविक्त पुरुषाची मते तरुण व अज्ञ लोकांस समजावून देऊन सामाजिक, नैतिक, राजकीय वर्गरे विषयावर निव्वध लिहून, व याभरधी उपयुक्त माहिती प्रसिद्ध करून, लोकजागृति करणे हा होय ही व्याख्या लाहून पाहिली असता आपल्या इंग्लीस बहुतेक वर्तमानपत्रे या कसोटीला टिकणार नाहीत. कारण चाही पत्राखेरीज बढसारी अशिथित अज्ञ व बोत्या लोकांच्या हातून चालत आहेत. वर्तमानपत्रे ही एक मोठी सामाजिक शक्ति आहे परंतु तीच अविद्वान लोकांच्या हाती असल्यास नाशनाशक व अपायकारक मान होते. अशा अप्रबुद्ध प्रकाशका काढून चालविलेल्या पत्राच्या दोषपरंपरेपैकी प्रस्तुत प्रमुख दोष म्हणजे म्हणजे हा चौ, मत्सरबुद्धीने अल्पस्वल्प कुरापत करून आपल्या व्यवसायवद्धार कुच्छित व टोचणाऱ्या शब्दांचा प्रहार करणे हा होय तीव्र शस्त्र अर्मकाने हाती लागले असता ते जसे हाती सापडेल त्या बरतवर चालविण्याची त्याच्या हातास रग सुटते. त्याप्रमाणे लोकांनी चालविण्याच्या भरात हे पत्रकर्ते काळवेळ, मुक्तायुक्तता, सभ्या-सम्यक्ता यांचा काहीच विचार न करता, केवळ खाजगी वैरभाव व मत्सर यांमुळे खूड घेण्याची मातक हांस घुली करून घेतत. खुद्र लोकांप्रमाणेच खुद्र पत्रकारासहि हे दोष माफ आहेत. परन्तु बुद्धेवाने आपल्या ‘जिसरी’ ‘सुधारकां’तांदि हे अश्वम्य अवगुण सध्या बरेच दिसू लागले आहेत. या पत्राचा मते कर्मादि असोन. सध्याच्या सुधारलेल्या शतकात मातस्वतंत्र्य असल्याकारणाने लोकस अप्रिय असलेली मते प्रसिद्ध करण्याची, व हवी तितकी प्रस्तर विधाने सभ्यपणा न सोडता शुक्तिवादाने मांडण्याची, प्रत्येकास मुभा आहे. तथापि आज दोन

बघेरयत सदर पत्रकारांनी आपल्या पत्राचे मंडन करण्यामध्ये जो मार्ग स्वीकारला आहे तो असभ्य आहे, असे मज्याने म्हटल्यावाचून राहण नाही.

"समनिवणाचा वायरा वावदे काँसिडमचे मोडला गेल्यापासून या कुशळ सुदाग प्रारंभ झाला. त्यांनील उडालेल्या बळमारीमध्ये केसरीकारांनी डॉ. भांडार-वर यांजवर बेलेला भडिमार पारच जबर होला. प्रतिपक्षी डॉ. साहेबांसारखा अनु-भवित्र, धीट, वीर योद्धा होला म्हणूनच गोष्ट निभावली. इकडून सुधारक घांतींनी आपल्या पत्राचे काँसिडम भरून आपल्या हिन्दु समाजावर, आमच्या निर्दय मूर्ख बालगितांवर, गोत्र्यांचा पाऊसच पाडला. अखेर या बळाक्याच्या द्वादशुद्धाचा निवात सांगण्यावर तरी घांतींनी आपापली सगळे म्यानांत घालून आपणांस व समा-जाम योद्धेमें तरी शांततेचें गुण दावयाचे होतें. परंतु पूर्वप्रसंगी परस्पर बेलेला जरासातून बर भिन्न रहिले, व त्यांचा सात्रागी देशाचे तेल पडल्यानें भेतरां-लील द्वेषाभिधुच प्रदीप्त झाला. सुधारकांनी व केसरीकारांनी त्या भितीपासून एकमेकां द्विती निव्वरार दिले याची साक्ष आजपर्यंतचे शंक बाळगेले असतां मिळणार आहे. त्यांनी दिलेल्या शिष्या व शूण्ये यांचे उत्तर उतारे रीवा निवडक दोलका पेंमासीचे मागले काढले तरीहि या सर्वांचा एक प्रपच होईल ! दोनहि पत्राचे अन्वय सुदैवाने वा सुदैवाने विद्वान व बुद्धिमान पडले. मराठी व संस्कृत भाषा उभयतांमहि वांगण्याच माहिती. मग टीकेचेंच काम करण्यास प्रवृत्त झाल्यावर या भाषादधीचे मेषन बळन या गृहस्थांनी काढलेलीं बुध्दरत्नें अत्यंत मौल्य-वान निगांनी असलील यांत नवल काय ! ए. टिळक व भागरकर हे उभयतां समजून विद्वान व एकाच जनहिताच्या कार्यामध्ये स्वहितावर लाय माहन एक-दिनें हाटणारे स्वदेशभूचे वी भक्त, व बन्धुनिर्विशेष एकमेकांवर प्रेम करणारे मित्र, असें अगून त्यांच्या मित्रांची खेबडीं अशी इतिथी होऊन त्यांनी एकमेकांस बन्धुमते सेजण्यास तयार व्हावे. हे एक मोठेच गूढ होय. हा परिणाम घडून देशांग बेकाळ मनवविष्य अथवा स्वनामवविष्य एवढे एकाच कारण सबळ किंवा प्रभावी नाही. अगो. ते बघोई असले तरी 'निव्हाइत माणसास या गोटींग प्रल-वांग्याचे प्रयोजन नाही. त्याहि वाकनेला प्रचार आगदीं भयोय आहे, एवढे विद्वान वाक्याचा वाय त्याचा इक कायदेरीर आहे.

"प्रथमतः, एवंगत जगज्ज दहस्यांनी एकमेकांचीं बसें होवून उद्देशावरक-जरा सात्रागी देशाची रानी करण्यास आपल्या सोबमान्य पत्रांची मौल्यवान

जागा अडवावी, व प्रत्येक ठकामध्ये आपल्या मातबर प्रतिपक्षाची उघड केलेली निंदा वाचकाकडून वाचवावी, हें त्यास शोगत नाही या पत्रकाराने वर हा विषय फार जुना असल्याकारणानें त्यानीं शोधून शोधून केलेले अपसन्दप्रबन्ध जरी कितीहि अलङ्कारिक किंवा नवे असले, तथापि त्यानीं आता जनमनरजन होईल ही आशाच नको रा टिळकाची ज्यावर मति चालली असता आम्हांस विशेष फायदा होईल असे विषय, आगरवर व तद्दर्शनीय लोक यांची निंदा यापेक्षा अन्य, पुष्कळ अहित, आणि आगरकराची श्रद्ध व गभीर भाषा, अन्य उपयुक्त व योग्य विषयांचें विवेचन करण्यास त्यानीं मिदिली असता, सोरास पारच आनंद होईल पण ही आशा करण्यास काहीं तात्पर्य नाही वें राजकीय निवर्तून अद्यापि पुरा मद्दिना झाला नाही तोंच त्याच्या राबधीचा काहीं विषय उपास्थित होऊन त्यातबद्दल एक पक्षास प्रो. गोखले व दुसरे पक्षास केसरी सज्ज होऊन कडाव्याचे पत्रव्यवहार व अपसन्दप्रबन्ध सुरू झाली आहे एखाद्या परत्यास देखील दुखाचा विसर पडला नाही, तोंच सत मनुष्याचे पवित्र नाव असल्या विवादयाद्व्यात सापडून त्याची स्वतःची अपेक्षा व दुसऱ्यास दुःख देणारी भाडवण जागृत व्हावी हें मोठे दुर्भाग्य आहे व त्याद्वनहि पराक्रमी केसरीने असली संधि घेऊन प्रो. गोखल्यासारख्या मनुष्याचे 'डोळे हायले' अशी हलकी उत्तरें घेऊन सापडेल त्यावर तोंड टाकण्यास तत्पर असले, ही गोष्ट पारच खेदकारक आहे स्वतः शिष्टाचाराने ज्यानीं दुसऱ्यास सम्मपणा शिकवावा, त्यानींच जर असल्या क्षुद्र जनावलकीत मागाचेंच वळण उचललें, तर त त्यास कितीस भूषणास्पद आहे हे सर्व लोक जाणतातच यापरिता या पत्रद्वयाने इतकितर विकारवश होऊन वेद भान न जाऊ देता, आपल्या लेखावर सर्व देशाची दृष्टि आहे, व परस्परांची निंदा पेली असता दोघासहि लोकांच्या मनातून उत्तरविश्वास आपण कारण होतो, असा सद्बिचार करून ही अविवेकी पद्धति सोडून घ्यावी महासाष्ट्र वाचकास आगरवर, टिळक किंवा तद्दर्शनीय मढकी यांच्या गालांतीचे पवाडेच केवळ ऐकण्याची इच्छा नसून, पुण्यातील या शिष्ट देशवाधवांचे हातून सहतिचे जोरावर मोठमोठी देशहुरये झालेली ऐवून गुणानुवादच गावे अशी इच्छा आहे तरी या एका परस्य मित्राच्या म्हणण्याचा ती फर्तें नीट चागला शांत मनाने विचार करून त्याप्रमाणे वागतील अशी आशा आहे

मुपई {

आपला
ब. चिं. केळकर

हे पत्र १८९० च्या पेद्रुगारीच्या पहिल्या आठवड्यांतली अमावस. यारीत पत्रांनी एक सदर्भ मला स्वतःच्याच आज सकलत नाही ! तो 'र. रावजीम निरनून अर्थात पुरा महिना झाला नाही सांच' इत्यादि. दुर्दैवाने त्या सालच्या ज्ञानप्रकाशाच फाईलहि मिळण्याचा संभव नाही. म्हणून हे 'रावजी' म्हणजे कोण हे कळत नाही !

आमच्या ज्ञानांतल चर्चेत पुढळरण भाग घेत. पण वर्तमानपत्रांत लिहिणार त्या सदर्भान मी एवढाच होतो १८९१ साली युनिव्हर्सिटींत असा प्रश्न निघाला होण की, पहिली एल्एल्. बी. परीक्षा नापाय झालेल्या विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या एल्एल्. बी.ची टर्म भर देउन मोसळे करावे की नाही ? १८९२ सालच्या पहिल्या एल्एल्. बी. च्या परीक्षेत मी नापाय झाले होते तरीहि, पूर्वीच्या ज्युर्गरसूटन्स परीक्षेप्रमाणे, नापाय झालेल्या विद्यार्थ्यांनाहि पुढील ही टर्म राहजच भर देतील असे सचिवांचेच अनुमन असल्यामुळे, मी पुढील टर्म भरण्याकरितां मुंबईस गेलों. पण तेथे गेल्यावर मी संशयातून स्वतः युनिव्हर्सिटीच्या अधिकाऱ्यातच याचा पुढली, आम्ही वरच्या लोकांमार्फत जाऊन व्याख्याने ऐकत होतो, फी भरली होती, आणि आमची हजेरीहि माझी जात असे. परंतु प्रतिकूल निरास झाला तर पार नुकसान होणार, मुंबईतून माताच्याम हात हालवीत परत जावे लागणार व मुंबईस झालेला सर्व खर्च पुढळ जाणार. म्हणजे अडकलातों लिहावा लागणार ! या निचाराने मी व माझ्या बरोबरचे अनेक विद्यार्थी मोठ्या गर्तयात व चिंतेत पडलों होतो. तेव्हा शेवटी मनाचा हिंम्या करून या विषयावर मी 'टार्न्स ऑफ इंडिया'ला एक पत्र लिहिलें, अर्थात "निम्मी टर्म भरत आली तरी युनिव्हर्सिटीचे अधिकारी या प्रश्नाचा निरास करीत नाहीत" याकरिता त्यांना दोष दिला होता. तें पत्र टार्न्सच्या संपादकाने प्रसिद्ध केले, इतकेच नव्हे तर तें ठळक जागी छापलें. आणि योग असा की, दुसऱ्या एल्एल्. बी.च्या विषयावर विलसन कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल डॉ. मॅरिन यांनी टार्न्सला लिहिलेले पत्र माझ्याच पत्राबरोबर छापले होतें. माझ्या पत्रावर मी सही घातली नव्हती. कांहीं प्रच्छुद्र नाव घेतलें होतें. तें पत्र अर्थातच आमच्या लोकां स्टाडंट्सच्या हस्तांत वाचले गेल्याशिवाय कसे राहिल ! आणि त्याची नादवा इत्यादीवर मग मलाहि तें शौच किंवा वेळ टिकवेन ! या वेळी मी वर्तमानपत्राच्या धोर्यांत पडेन असे कोणास वाटले नव्हतें. तरी पण वर सांगितलेले ज्ञानप्रकाशांतल पत्र आणि टार्न्समधील हे पत्र यांचून माझा मान्यतेचा दर ठरात चार-दोन 'पेईट'वर सरकला यांत शका नाही

मी मुंबईस अभ्यास करीत असता, १८९३ च्या जानेवारीत, सातारा हाय-स्कूलत शिक्षकाची एक जागा रिक्तमी झाली तेव्हा मला याच्या प्रथम असे मनांत आले की, मला त्या जागेबद्दल अर्ज करण्यास सांगवें त्याप्रमाणे मी तो वेळाले पण पुढे त्याच मन बदलले आणि जागा भरण्याचेहि उद्दिष्ट झाले तेव्हा ते प्रश्न ससेंच संपले यासंबंधाने मला यांनी मला खालीलप्रमाणें पत्र पाठविलें —

“येथील हायस्कूलतील वरची एक जागा रिक्तमी झाली आहे पण त्या संवधानें कायरेक्टर यांनी असे ठरविले आहे की, कोणी पदवीधर मनुष्य न नेमता खालच्या लोकांना वर चढवून बसतील यासाठी, आणि शेवटच्या जागेवर १५ रुपयांवर एक मनुष्य नेमावयाचा म्हणून नवीन मनुष्य नेमण्याची कल्पना संपली पूर्वी तसा समज होता म्हणून तुम्हाला लिहून विचारलें होतें यामुळे तुमचें मन थोडें अस्थिर झालें असेल परंतु आता तुमच्या अभ्यासाच्या मार्गातील विघ्नटळत अस समजा आता तुम्हाला काळजी तुमच्या अभ्यासाचीच राहिल सुनिव्हासिटीने तुमच्या एल्एल् बी च्या टर्मस भरण्यासंबंधान आपले नियम अजून कायम केले नाहीं हेहि तुमच्या काळजीला एक कारण राहिलच परंतु सरकारी विद्यालयात नोकरी पत्करण्याचे आश्रय जें तुमच्यापुढे अवचित ठेवण्यात आलें होतें त तरी आता बर झाले सुनिव्हासिटीच्या निवालावर इतरेंच अवसरून राहिल की, तुम्ही यदा सापुढे मुंबईस राहावे की सातार्यास येऊन अभ्यास करावा ? पण मागेची तुम्हाला योग्य वाटेल तें तुम्ही करावें, त्यापैकी कोणतेहि केले तरी आम्ही तुम्हाला दोष देणार नाहीं दोष देऊ तो बदलचिह्न इतक्याचपुरता की, यायद्याच्या अभ्यासाची पुढें वाचून ठेऊन तुम्ही अवघार विषयाच्या वाचनाकडे अधिक लक्ष देता ! न्यामुळे परीक्षेचा अभ्यास व्हावा तसा होत नाहीं परंतु तुमच्या प्रकृतीस तेथ बरे वाटत असेल तर तुम्ही मुंबईस राहण्यास आमची हरकत नाहीं बाप्याचे हि म्हणणें असेच आहे हे सर्व आम्ही तुम्हाला लिहिण्याचे कारण नव्हते, या की तुमचे हितधनदित कळण्याइतके तुम्ही आता प्रौढ ज्ञाता आहा ”

मा शेवटच्या वाक्याचा अर्थ असा उघड होता की, मी एल्एल् बी पास अभ्यास चालू ठेवावा पहिल्या एल्एल् बी त एकाच नुसून नागास झालो म्हणून तो सोडणे योग्य नव्हते

असो. शेवटीं सुनिव्दहिर्मिर्दने पहिली एल्एल्, बी. नापाम प्रादेश्यानाहि पुढच्या टर्मन् मरण्याची परवानगी दिली. त्याप्रमाणें १८९३ अखेर त्या पुन्या कम्पन मी गतान्यास आगें. विरुन नोव्हेंबरांत मुबईत जाऊन पहिल्या एल्एल्. बी.ची परीक्षा दिली. तेंत पहिल्या वर्गांत पास होऊन डेक्कन कॉलेजांतलें पन्नास रुपयांचें बक्षीमाहि मिळ्याच्याचें मागें सोमिल्लेंच आहे. टर्मन् पुन्या शान्या-मुळे १८९४ सालीं मला सातान्यासच राहून अभ्यास कम्पन दुसऱ्या एल्एल् बी.ला बसता येण्यासारखे होतें. मग मुंबईचा छर्च का करा ! इतकेंच नव्हें तर गतान्यामाहि नुसता अभ्यास न करिता मी जानेवारी ते मार्च अंतर तेथील एका खात्यांत हायस्कुलांत शिष्टाची नोकरी घरली. तीन तासांच्या कामाला तीस रुपये पगार मिळत होता पुढे एप्रिलपासून अभ्यास जोरातें सुरू वेंळा. त्या वेळीं धीनिदान द्रवीड हे मजदुरावर अभ्यास करीत होतें. पण द्रवीड हे त्या सक्ती परीक्षेला बगू शकल नाहींत मी परीक्षेला बगून पास झालों आणि अशा रीतीन माझ्या बक्ष्या होण्यापरील ओझें, म्हणजे माझ्या शिक्षणावरितां सर्व करव्याचें ओमें, मी काममचें उतरलें आमच्या घरान्यात मी पहिला एल्एल् बी. आणि सोहि दुसऱ्या अल्पवयांत झालेल्ल पाहून बरील मातोश्रीना व बघूना किती आनंद झाला असेल याची कल्पना कोणामाहि करिता येईल, मिरजेच्या हायस्कुलांत होवर पास झालेल्या मज विद्यार्थ्यांत मीच पहिला एल्एल् बी. असेन असें वाटतें सापय, मिरजेच्या शेकांनाहि एक प्रवाजें धन्यता वाटली आणि ह्यानी बटिलाचें अभिनंदन वेंतें

१८९० साली सातऱा येथे घेतलेले फेळकर कुटुंबाचे छायाचित्र. (पृ. १७६)

मी पुणेकर कसा झालों ?

मी बी. ए. पास झाल्याची ठार आली त्या सान्या रात्री मला गुळीन शोप आली नाही. परीक्षा पास झाल्याच्या आनंदपेक्षा पुढे काय कराय या विचाराच्या वादुरसुळे दोळ्याला खेळ लागला नाही. पण एएल् बी ची परीक्षा पास झाल्याची सार आली त्या रात्री मी ताणुन शोपी गेलों कारण पुढे प्रथम ठारी धरिली करावयाची हे अगदी निश्चित हेने मग विचार कमळा ! परीक्षा बहुधा पास होणार असेच वाटत होते

परीक्षेन सत्ताव्यास आल्यानंतर परीक्षेचा निकाल लागण्याच्या दरम्यान जे आनंदाच्या रौप्या घडल्या मी सत्ताव्यास आले त्याच रात्री अचानक मला दिलेले अपत्य झाले. *कुत्रु प्रगुत होऊन मुलगी झाली* दुसरी मोठ्ठा भावभावित जे दिलेले पुस्तक जमास आले ते म्हणजे बेरिटनच्या 'रायम्हल्स' या ग्रंथाची भाष्यज्ञान नाटकाची मी केलेला भाषांतर मुर्गीचे नाव 'कुष्मी' असे जल भाषांतरित नाटकाचे नाव 'तोहि मी व हादि मीच' किंवा 'नवरदेवाची होडगोरी' असे ठेवले आणि योगायोग असा की, सत्ताव्याहून पुण्यात आल्यानंतर ज्या सुमारास मा हे पुस्तक छापून प्रसिद्ध केले त्याच सुमारास मुलगी कुष्मी ही वारली एका अपत्याची गर्भादस्था व दुसऱ्याचे या लोकांचे जावित माची अचानक एका ठरली कुष्मीचे मृत्यूने आम्हाला दोन दिवस रडविले पुस्तकाने दोन दिवस पुण्याच्या विनोदप्रिय लोकांना हसविले कारण हे नाटक आहूनगरवासी नाटक कंपनीन पुण्याच्या आर्षभूषण नाटकगुहात दोनदा केले, व कंपनी पुण्याहून निघून बाहेर गेली नाटक पासवना व करणार मंडळी वरी यामुळे प्रेक्षक स्वरूप हसले दावाभावेन खापर त्या वेळी येथे होते त्याच्या तोंडातले, या नाटकासमाच, 'घाडरश्कडाट पूस्' हे चरित्रिकाचे उपहासात्मक शब्द आणि ब्रचिन् ऐकावयास मिळाला, व मी ते माझ्या फासातले असे ओळखतो असे "शाही नरका चरित्या नयार करा त्यानिवाय प्रयोग करू नका" या माझ्या म्हणण्याचा हा भेऊन कंपनीन या नाटकाचे प्रयोग पुन्हा केले नाहीत जेणे शरीरें होतहि वगळ एवढेच झाली व एवढेच समाप्तले !

एरएल् वी धान्यावर वकिली करायची (म्हणजे निदान मुनसफीची जागा मिळव्याला अवदस लागणारी तीन वर्षेपर्यंतची वकिली करावयाची) हे माझे ठरले अगत्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे पण वकिली कोर्ट करावी हें एवढम ठरेना म्हणून वार्षिक पदवीदानसमारभाच्या पूर्वी एव आठवड्यांमर सोलापूर, नगर, जजगाव, भडगाव, भुसावळ इत्यादि ठिकाणें हिंडून आलों

त्या मार्गे पदवीदान समारंभ दोन झाले एक नेहमीचा, तेव्हाचे व्हाइस चॅन्सेलर भांडारकर याच्या अभ्युत्थेगार्गे होण्याचा तो पण चॅन्सेलर लॉर्ड हॅरिस याच्या मोयीकरिता आदल्या आठवड्यास मुद्दाम एक केला होता हॅरिसादेव अप्रिय म्हणून त्याच्या इस्त होण्याच्या पदवीदानाला पार थोडे विद्यार्थी गेले दुसऱ्या समारंभाच्या वेळीं होी भांडारकराना विद्यार्थ्यांनीं निषेधप्रदर्शक 'डिमिंग' केले या दुसऱ्या समारंभाला मी गेलों, व यामुळे एक वर्षभर पदवी रद्द होणार होती पण तेथपर्यंत मजल गेली नाहीं माझी सनद १८९५ च्या एप्रिल अखेर हातात आली धंद्याला प्रारंभ (तोहि नांवाचाच) जूनपासून झाला

पहिल्या व दुसऱ्या पदवीदान समारंभाच्या मध्यंतरीं जो एक आठवडा मिळाला त्यात बरील ठिकाणीं हिंडून त्यात आढळलेल्या गोष्टी मी ती नाना याना परानें कळवल्या हें पत्र बेणेप्रमाणें —

“नगर, जजगाव, भुसावळ, भडगाव व नाशिक इतकीं ठिकाणें हिंडून मी कांठ परत आलों धुक्यास येऊ शकलों नाहीं माझ्या परिश्रमणाचा इत्यर्थ असा —

“एकाद्रा जिल्ह्याच्या गावीं राहून वकिली करावयाची तर सातारा किंवा अहमदनगर ही बरी वागतात आणि तालुका पत्करावयाचा तर भडगाव ठीक वाटते पण एवढा पानदेश जिल्ह्याचीच सनद काढली म्हणजे मग भडगावाऐवजीं यानत्र किंवा शिरपूर परतून कराव हे नंतर ठरविता येईल ! भडगाव हे गाव मला आवडत तेथीत घरे व पाणीं चांगलें आहे गावाला लागून नदी आहे येथीत सर्वान जुने मराठी वरीत रा सहस्रबुद्धे लवकरच कार्यनिवृत्त होणार मला पटून त्यांना पार आनंद झाला, व भडगावासच या अशा त्यांनीं मला आपट केला ते म्हणजे वी, दुसरीं धामांतील वर्षीतपत्रें देऊन तुम्हांग वसोत वमी ७५ ८० ५ ची प्राप्ती मीच दरमहा वसून देईन राहून तुम्हांग स्वतंत्र काम मिळेत तें वेगळेच

किंवा वाटेज तर भागीदार म्हणूनहि मूल्य घेण्याला ते तयार आहेत. पण या दुसऱ्या गोष्टीबद्दल मी थजून त्यांगा काहीच छन्द दिला नाही. मेघे अवघे सहा वर्षांत आहेत. त्यांतले दोघे लवकरच काम सोडतील. इंग्रजी जाणणारा फक्त एकच बकील आहे. म्हणून सुरवातीलाच मला रों दीडशें रुपये मिळू लागतील. येथील मुनसफ हल्लेल, बी. आहेत. त्यांनींही भडगांवम येण्यानाच मला आमह केला. आपण चाशी तालुक्याचे गांव सुचविलें, पण सोलापूर जिल्ह्याची सनद काढल्यास तो एकच तालुका बरा दिसतो. राजनदेश जिल्ह्यांत सधे न्याय तालुके न्यांगले आहेत. म्हणून एके ठिकाणी न जुळल्यास, मला दुसरीकडे सनद बदलल्याशिवाय जातां येदेंत. चाशी कदाचित् भखेरीस अधिक पैमे देईल. पण सुरवातीच्या हद्दीनें भडगांव धरें दिसतें.”

पण अखेर एकदर रानदेशची हवा ऊण, म्हणून शेवटीं साताराच कायम केला.

या सगळ्या पुण्यास भरलेल्या राष्ट्रीय सभेला साताराचा प्रतिनिधि म्हणून मी गेलो होतो. आणि सामाजिक परिपदेलाहि हजर राहणार होतो. पण सामाजिक परिपदेबद्दल तेव्हां पुण्यास फार वाद होऊन नां वेगळ्या मंडपांत भरदाची लागल्या. मुझे, मणूस बराबार्देत गाढूनच त्याला आंत रोटीत ! हारपालाचें काम माझे बर्गंधु व सहाय्याची कै. कैश्यराव मावळणकर यांच्याकडे होतें. परिपदेच्या वादांत मामी सद्दानुभूति दिवकाच्या पधाकडे मनावून नव्हती. पण जिल्ह्यावर बर्गीकरणंत मावळणकरांनीं सातारकरांना रा. सा. सनदवोच्या प्रतिपक्षांत लोटलें, म्हणून मला परिपदेत जाण्यास त्यांनीं मज्जाव केला ! त्यांना व्यक्तिः सार्थीं मते माहीत होती. पण मावळणकर हे शिस्तीचे अभिमानी, कडक स्वभावचे, सामुद्रें एकदां उरलें ते उरलें. पण रातडेच त्यांच्या हस्तपांकेसो अधिक दिलदार. त्यांनीं परिपदेच्या प्रास्ताविक भाषणांत Mental Proposeessions या विषयावर सत्त्वज्ञानपूर्ण असे सुदर भाषण केले व प्रतिपक्षास दोघ व देतां भांडखोरीना गुणवर्णनपर स्वरूप आणिले !

एणेशिखंड रस्त्यालाच हद्दी पोलीस द्याल्याच्या वाऱ्यांत अवलेल्या प्रसस्त मैदानी जांगल पुण्याच्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडप घाळण्यांत आला होता. या मंडपा-वेजारी वांधलेल्या झोंपच्या आणि आसपासचे एकदोन बंगले यांत प्रतिनिधींची उतरण्याची सोय करण्यांत आली होती. आज मोठ्या पदाला चढलेले कांहीं

उत्तारवयाचे लोक त्या वेळी स्वयंसेवकांचे काम करीत होते. काँग्रेस छत्राखाली जेवणागणाच्याची व्यवस्था बघली जातच होती. काँग्रेसच्या मंडळानाली हद्दींची सह-भोवनें तेव्हा धरूनच नव्हती. ग्रामगोछात्रांनी बडेकोट सोपवले होते. व. विनायकराव आपटे, त्या वेळच्या नेमस्त पक्षांनीं व्यवहारचतुर पेशीवाले, हे विनायर नेमून उपरान् अगाने जेवणागणाच्याची व्यवस्था करीत दिवत असलेले आटपतात. गोपाळराव गोमले हे या काँग्रेसचे सर्वाधिकारी त्यांची तेव्हाची ताराबळ बघून करिता येत नाही ! एवढी व्यवस्था नेमस्त पक्षाच्या हद्दी होती. टिळक पक्षाचे लोक स्वागत-मंडळाचे सभासद होते. तरी मंडळानीं बहुमत त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचे अगण्यामुळे अर्थातच कोणत्याही व्यवस्थेत ते भाग घेत नव्हते. त्यांचे काम दिव्यरत्न स्वर्णार्थ म्हणून प्रतिपत्ताला अडवणूक करण्याच होते. पण सामानिक परिपद राष्ट्रीय मंडळांत अग्न्याची नाही. इतक्यावरच त अटवणुकीचे कारस्थान घेऊन टोपले होते. या कारस्थानाचे पुनरी आधार विव्दत दाने हे होते. त्यांचे व त्यांच्या कारस्थानांचे बघून टिळक-चरित्रात मो गारिस्तर गेले आहे. पण आम्हां सातान्याहून आनंदे प्रतिनिधि तटस्थपणाचे घोरण टरवूनच आलेले होती. आमचे पुढारी करदीड सहाय्युद्धे बरीच याचा ओला निमका गोळ्यावाडे निमकाच टिळकाकडेही होता. राष्ट्रीय समेच्या अग्निशेनाचे राम यशस्वी व्हावे, त्यात मंडळानाग्न तुलानिग होऊ नये, म्हणून गनडेपुरस्कृत गोमळे यान्न त्याच सहाय्य. पण त्याच सांगे कायदे-काँग्रेसच्या निग्नगुरांत गातारसर्गांनीं टिळकांना मडून बेली होता गावम्हण टिळकाकडेही त्याचा ओला विती अगेल हे उघटच लाहे. आम्हा राणा कर प्रतिनिधीच्या तटस्थ घोरणाचा एवढा तुलगा पुरे होईल. मी तर काय बोलून चालून २३ वर्षांचा मुग्गा महाभारत पुण्याचा अनुयायी. पुण स्तेशनावरून गावात आणे तेव्हा वरोरचे चांधे बरीच शिप्रासोन बघले आणि मला जागा नाही म्हणून मी बोचवोनावर मर्णावान्वालोचारी बगून दिवाच्याच्या घडीने मुटुबुडून गावात आणे ! पुण्यात अग्नो तर काँग्रेसचा स्वयसेवक हावो असतो इतके माने वय. माझे काम इतकच होतें कां, गर्व दिवमसर काँग्रेसच्या छात्रांतून हिटावयाचे, नर्थन ओळगी करवयाच्या, जायते होटेई ती गंमन पाहावयाची सामानिक परिपद राष्ट्रीय समेच्या मंडळान भरविण्याचा वेत रागण्यांनीं आधीच प्रगिद्धपण गंडा केला म्हणून समेचा मंडप दाने यानीं जाळण्याची फारशी भीति उग्री नव्हती तथापि हा सपत्त्यावि गंतान काय करीत, न करीत,

अशी शक्ती वाटत असल्याने, सकाळीं मडपाऊडे घेऊन तो मुरझित आहे असे दिसले म्हणजे मनाला हायसे वाटे. असो, पुण्यास राष्ट्रीय समेचे अध्यक्ष सुरेंद्रनाथ बानर्जी हे होते. त्यांच्या वस्तुत्वशक्तीचा पराक्रम पाहून मन दडपून गेले. तो पराक्रम असा की, नुसते वाचावयाला दोन तास लागतील एवढे मोठे अध्यक्षीय भाषण त्यांनी तीन तास घेऊन लिहून काढल्यासारखे बोलून दाखविले ! भाषणाची छापील प्रत हातात घेऊन ताहून पाहणाराळा आश्चर्य वाटे ते हे की, एक बान्धवि इकडले तिकडे झाले नाही ! अशा समेच्या मडपात उभे राहून भाषण करण्याचा अधिकार मला येईल असे स्वप्नदि तेव्हा पडण्यासारखे नव्हते म्हणून माझा उद्योग तेव्हा इतकाच की, भाषण करणाऱ्या पुढाऱ्याची भाषण ऐकावी, आणि भाषणे न करिता बसलेल्या प्रतिष्ठित पुढाऱ्याचे चेहरे न्याहाळून मनात त्यांच्याविषयीची आदरबुद्धि वाढवावी

असो सातान्याली हवा मुदर, आसपासचे मृत्तिसौंदर्य अप्रतिम, वडील मातोश्रीगुढा कुटुंबातील सर्व मनुष्ये एकत्र राहून असल्यामुळे लाभणारे गृहसौंदर्य, सुरुषगुणचा मित्रसहचारा व लोभप्रियता, इत्यादि गोष्टी एकरूप झाल्यामुळे सातान्यास घालविलेली माझी काही वर्षे मोठी स्पृहणीय वाटतात सातारची स्वस्ताई, आमची साथी राहाणी, यामुळे महिना ७५ रुपयाची माझ्या बघुची प्राप्ति पुष्कळ झाली असे वाटे ! आणि तेव्हा कोणी मजकडून करार लिहून दिला घेतला जातता व जन्मभर दरमहा पाऊसगळे रुपये पगार देऊन कोणी मला माझ्या आवडीचे काम सांगितले असले, तर मला वाटते मी अशा कराराने तेव्हा स्वतः ला बांधून घेतले असतं याचा शर्ष हाच की, मी महत्त्वासाठी असा केव्हाच नव्हतो पण नर्शिववान खरा ! म्हणूनच पुढील आयुष्यातील सायेंध उचरुं आपण होऊन वेळेवेळीं माझ्या पदरात पडत गेला. दैवाने असा हात न देता मला त्याने इतर पुष्कळ लोकाप्रमाणे गोते दिले अराते, तर माझी होशी कोणत्या किनाऱ्याला लागली असती हे सांगणे कठिण आहे.

वकिलीची सनद हानी पडताना मी पागोड्याची तयारी बेली या वेळी सातारचे बहुतेक वकील गुलाबी रंगाची चंदेरी जरीराठी बत्तीबजा पागोडी डोक्याला पालीत एलएल. जी. झाल्यावर असले पागोडे आपणहि डोक्यावर घालू अशी महत्त्वाकांक्षा मी मनात बाळगीत असं पण सनद काढल्यावर, सर्व एक जुने उधर्णीतले जुनटलेले पागोडे होते तथ वकिलानीं माझ्या पुढे वेळे व ते बांधवून

घेण्याग मागितले पण तें वाघवून आणण्यावर माझ्या डोक्याच्या मागाने निश्चय मोठे ठरल आणि वजन इतकें की, त्याने मान तेव्हाच भारावून जावयाची. हास्यास्पद होण्याची माझी इच्छा नव्हती. हें पागोटे घालावयाचें तर तें निम्मे पाडून त्यातचें एक बाधून घ्यावें लागणार, दादाना पागोटें फाडणें वसेनेच वाटलें. पण शेवटीं मी इट करून पागोटें फाडविलें, जाणि त्याला गुगरी डूब देऊन नव्यान बाधवून घेतलें. पण वेट तोंडि अवजडच झाल, वागण चंदेरी बत्तीमारगे त्याचें घूत सरम नव्हत. तथापि प्रथम तच वर्गेतरी घालीत होतो झालें ! कारण डोक्याला पागोटे माझीं तो वर्गाल बसला असे मानगारे पत्रवारहि तेव्हा असत, मग टोपीं तर राहोय, पण जरीचा कमालहि बाधून भागलें नसतें.

पागोड्यावरोंवर आणखी एक गोष्टीची नवारी करावी लागली, ती कोर्ट फौ स्टॅप व रजिस्ट्रेशन या विषयाचे कायदे वाचण्याची एएएल्.पी. परीक्षेवरिता नमलेल्या विषयात हे कायदे नव्हते म्हणून मी ते पूर्वी वाचले नव्हते, पण दादावा बकिरीची पाटी लावलेली पाडून एक दिवस एक पत्रकार आला आणि त्यानें दादाचे कागद मजपुडें टाकले. दादा लावण्याचा निश्चयच करून तो आला होता, यामुळे हे दादा लागेल कीं नाहीं, लावू कीं नको, असें न विचारता म्हणाला, “तुम्हाला बकीत पत्र घायच आहे. तर या दादावाला खर्च काय लागेल तो सांगा.” बकीत-फीचा गाकडा नोडाला येईल तो काय वाटेल तो सांगू शकलों असतां पण स्टॅप, कोर्ट फौ इत्यादि खर्च हल्लीप्रमाणेच लागणार ! आणि मला तर हल्ली माझी नव्हत्या बकिरीची पाटी रगविण्याच्या आधीं या हली पाडून टेवाक्याम नको होत्या काय ! पण तरुण अननुभवी बकीलाचे असेंच होतें. मी पत्रकाराचा तो प्रश्न ऐकून मनान धमकलों पण “दुसरीं या” आतां काम आहे असें मागून मी पत्रकाराला लावून दिला, आणि तोडान माहून घेऊन कोर्ट फौ व स्टॅप बॅकट आधीं वाचण्यास सुरवात केली.

या वेळीं सातारच्या समाजान एकोण पाहण्यामारस्ता होता, याचें फारच फरदीवर व महत्त्वुद्धे यांचें मिश्रत्व व ऐक्य. फरदीवर हे सहस्रनुद्धे यांच्या हातामार्गी शिकलेले विद्यार्थी. पण ‘सिध्यान् इच्छेत् पराजय’ अशी साविक धूनि सहस्रनुद्धे यांनीं फरदीवर हे बकील ज्ञान्यावर त्यांच्याशीं ठेवली होती. दोघांच्या संयुक्त मोडवेण्याग सातारच्या महर्षींनीं अजीर-खडीसाखरेची उपमा दिली होती ! एक गोष्टा अजीर घ्यावा, तो फोडून त्यात खडीसाखरेचे तुकडे वगवून

दावे तो राजभर तसाच ठेवावा आणि सकार्थी चट्टन खावा मग त्याची गोडी पाय वणावी ! या दुस्कर्तीच्या जोडीमुळे कोणतेहि सार्वजनिक कार्य विनवोभाट पार पडे व यशस्वी होई. दोघांचेहि प्रेम मजवर असे पण सहस्रबुद्धे मला दमिलीच्या कामी मदत करीत तशी दादासाहेब करदीसराकडून कधीच झाली नाही एका कामात मला मदतीला घेऊन शेवटी मूठ भरून वीस रुपये सहस्रबुद्धे याना मला दिले तो आनंद चागला स्मरतो !

माझी बकिली बेताचीच चालू होती ती वरण्याची हासच नसल्याने मी मुनसफाच्या नोकरीचा अर्ज मुंबई सरकारकडे केला होता, व दुराऱ्या एकाद्या भाषेची परीक्षा आमी द्यावी लागे याकरिता गुजराती क्रमिक पुस्तके आणून त्याचा अभ्यास सुरू केला. इवडे 'बोध सुभाकर' पत्रात इंग्रजी मराठी लिहिण्याचे काम धोरणधोडे सुरू होतें शिवाय सातारचे तेव्हाचे डिस्ट्रिक्ट जज सत्येंद्रनाथ टागोर याच्या पत्नीने मला पुस्तकावहन वगाली भाषा शिकविण्यास सुरुवात केली, व त्याकरिता ज्योतिरित्र टागोर याचें नाटक 'सरोजिनी' याचें भाषांतर मी करू लागले प्रत्युपकार म्हणून काहीं मराठी पदें बरून मी तीं टागोर साहेबाच्या मुलीला गायबारा शिरवीत असो माझे गाणें शिकविणे म्हणजे भाषा व ज्ञान माझी बाजी गाण तिचेच ! ती उत्तम ग्राह्यो मुलीचा व सुशिक्षित सम्य कुमारीचा मनुष्य असे टागोर साहेबाचा मुलगा सुरेन्द्र (यानी पुढें हिंदुस्थान को-ऑपरेटिव्ह विमा कंपनी काढली) हा लॉन टेनिस चांगलें खेळे, व भीदि सातारा युनियन इवाना त्या वेळचा 'टेनिस चॅंपियन !' यामुळे या सवें कुटुंबाची व माझी मोठी मैत्री जमली याच वेळीं टागोर साहेबाची भाची सुप्रसिद्ध सरलादेवी पोसाळ (पुढें या चौधुराणी शाल्या) याहि राजान्यास आल्या होत्या त्याची माझी ओळख तेव्हा झाली ती पुढें अव्यभिक्त राहिली सरलादेवीने बहु मि पोसाळ, आय् सी एस् (हे शेवटी पुण्यास रेव्हिन्यू कमिशनर होते) तेहि याच वेळीं सातान्यास येत जात त्याच काळ टागोर साहेबाच्या मुंगीशीं व्हावें असा पाटत होतें पण ते न होना कुचरिहारची राजकन्या (बाबू केशवचंद्रसेन याची नात) त्यांना देण्यात आली अमो टागोरसाहेबांनीं माझे लक्ष बकिळीकडे नाहीं असे पाहून, माझी शिफारस कोल्हापूर दरबारातडे एक मुनसफाची जागा रिवाजी झाली त्या-परिता केली. पण त्यातून काहीं निष्पन्न झालें नाहीं.

मी वकिली करित असताना सुप्रसिद्ध किंकेडगाडेव हे मिथहुन बदलून सातान्याम असिस्टंट जज म्हणून आले. त्यांचा स्वभाव तेव्हा फारच वाईट होता. त्यांना कायद्याचे ज्ञान अगदी नव्हते, व सिंधच्या जुडिशियल कमिशनरकडून त्यांच्या कामावर टीकात्मक शेर लिहिलेली प्रकरणे त्यांच्यामागून सातान्याम येत ती शिरस्तेदार लोक वकिलांना दाखवीत. पण गाडेगांचा डौल मोठा. ते कोर्टात येतांच वकिलांनी नुमते उभे राहवे इतकेच नव्हे, तर दोन रांगा करून त्यांना मधून जाताना बदबशीर रीतीने सलामी घावी अशी त्यांची अपेक्षा. पण वकील लोहानी तो ऐट चालू दिली नाही.

एकदा मी त्याच्यापुढे काम चालवीत असता त्याचा माझा खटका उडाला. मी केलेले भाषातर चुक असे ते म्हणाले. मी तेंच बरोबर आहे असे म्हणालों. तेव्हा “भाषातराचा प्रश्न निकालात निघेपर्यंत तुम्ही खोलीच्या बाहेर जा साधीदाराला सूचना मिळते,” असे ते म्हणाले. मी या गोष्टीला हरकत घेतली व तसा हुकूम घा म्हणालों. हुकूमाला काय कर्मा ! त्यांनी तो लगेच दिला. पण ही अमान्य करण्याच्या विचारात मी आहे असे पाहून, खलटप्रशासक काम चालवीत असलेले वकील दादासाहेब करंदीकर यांनी मला हुकूम मान्य करण्याचा सद्य दिला. साडेवाचा मर्यादाला गुरु शिरस्तेदार विचार विटलरार साडे. तरी पण त्यानेहि जेव्हा मागेच भाषातर बरोबर म्हणून सांगितले तेव्हा लगेच मज भात बोलावण्यात आले मग मी किंकेडगाडेवविरुद्ध हायकोर्टाकडे एक अर्ज लिहिला, व तो डि जजामार्फत जावयाचा म्हणून प्रथम टागोरमाहेबांकडे सुदरला. पण त्यांनी तो बर न पाडविता आम्हा दोघांना निगनिगळ्या वेळीं चेंबर-मध्य बोलावून समजून घातली. मी व किंकेडगाडेव वयांने सारखे, आणि कांहींच्या मते त्याच्या व माझ्या चेहऱ्यात एक प्रकारचे साम्य होतें. यामुळे यापुढे वकिलांच्या खोलीत माझे नाव ‘किंकेडगाडेव’ असे पडले. पुढे साडेव मजकूर पुण्यास दि. जज होऊन आले तेव्हा मात्र ते इतके सभ्य झाले की, जरी कांहीं काळजीची खडीगावर !

पुढे याचा बदल मी किंकेडगाडेवांकडून एक दोन तऱ्हांनी मिळविला. १९११-१२ च्या सुमारास मी बराच पुढे आलों हेना. किंकेडगाडेवांनी माझे आयर्लंडच्या इतिहासाचे मराठी पुस्तक वाचले होतें ते स्वतः केस्ट (आवरिंग) वंशीय असल्यामुळे त्यांना तो प्रथम आवडून त्यांनी माझे खानगी

वर्गभिनदन केले होते. आम्हा उमयताचे खेही पारसनीस याच्याकडूनहि साहेब मजकुरानी माझ्याविषयी बरेच ऐनिले होते. १९१८ च्या सुमारास त्यांनी व पारसनिसानां मिळून मराठ्यांच्या इतिहासाच्या अद्यावत पहिला भाग प्रसिद्ध केला होता. पण त्यात मार्मिकपणा पार थोडा अगून, 'तुम्हीच्या कहाण्या' इमर्जीत लिहून Folk lore चे सशोधक म्हणून इमर्ज लोकात कीर्ति मिळविलेल्या किकेडसाहेबांनी, याहि पुस्तकात दत्तक्या व बखरीतील वर्णने याचा ऐतिहासिक गोष्टी (Facts) च्या बरोबरीने इतका सरमिसळ उपयोग केला होता की, त्या प्रथाळा इतिहास असे कोणी पारसें गानीत नसे. माझ हे मत पारसनिसाकडून साहेब मजकुराना कळले होते आणि 'टोडम्स' पत्रात आपल्या पुस्तकावर चांगले अभिप्राय आले तरी 'मराठ्या'च्या 'मराठा' पत्रात अजून त्याचा परामर्ष घेतला जात नाही. या विचारानें त्यांना जराशी खिन्नता वाटत होती. १९१८ च्या अखेर किकेडसाहेब परिष्ठ कायदेमंडळाचे सभासद होते. स्वराज्य-सभाच्या दिव्यमंडळाला खिलायतेस जाण्याकरिता पासपोर्ते मिळत नव्हते ते मित्रविषयाच्या सत्रपटीकरिता मी विजिस गेलो, तेव्हा प्रेक्षकांचे तिकिट वाडून कायदेमंडळाचे वाम पक्षाकडून मी ग्यालरीत बसलो. किकेडसाहेब यावेळीं असंब्लीने सभापट्ट्यात होते त्यांनी मला पाहिलें. सधल्या मुडीत मी खाली उतरल्याच ते मजकडे आले व 'माझ्या इतिहासप्रभाचे परीक्षण तुम्ही मराठापत्रात अजून का करित नाही ?' असे त्यांनी मला विचारिले. तेव्हा त्यातील मला वाटणारा दोष मी त्यांना सांगितला. तथापि परत पुण्यास आल्यावर, या दोषाचा उल्लेख करून, मी दोन हप्त्यात ते परीक्षण केले. तेव्हा पारसनिसानां पत्र लिहून माझे आभार मानले !

पण मी दुरारा बदला घेतला तो ज्या भाषांतराच्या करिता त्यांनी साक्षात्यास मला बोंगवून बाहेर जाऊन उभें राहाण्यास हुकुम दिला होता तसल्याच, म्हणजे नवी मराठीचें इमर्जी रूपांतर करण्याच्याच बाबतीत घेतला. १९२४ साली केगरीचा संपादक या नात्याने हायकोर्टाची बदनामी केन्त्याची तोहमत मजवर आली. हायकोर्ट देव सर डेवरस्टन मार्टेन व न्या किंक्रेट यांचे होते. माझा तडला मीच चाबवीत होतो. केसरीतील आयुषोपाई स्फुट सूचनाचें सरकारी मापानर बरोबर नाही असे मी म्हटल्यावरून चीफ जस्टिस मला म्हणाले, 'ठीक, तुम्हीच मी भाषांतर एक एक वाक्य घेऊन करित जा. आम्ही ते सरकारी भाषांतरावरून पाहता म्हणजे कळेल. नंतर एका वाक्यात मूळ स्फुटान 'सुनी आरोपी' असा

सच होता. त्याचें भाषांतर Accused charged with murder असें मी केलें. ते माटेंतसाहेबांनीं मान्य केलें. त्रिचाच्याला मराठी बळकट नव्हते. पण किंगडेसाहेब पडले मराठीचे निष्णात ! त्यांनीं भाषांतराला हरकत घेतली. मी म्हणायो, “तर मग आपण भाषांतर कसें करावें म्हणतां !” ते म्हणाले, “The murderous accused.” हें ऐकून मला कोंठ्यापुडें हाडूच आलें ! मी फक्त इतकेच म्हणालो, “कोंठ्याने सरकारी भाषांतरकार बोळावून विचारावें. मी त्याचा निःशुल्क शुभाल मान्य करीन” असें म्हणून मी रात्रीं वसलों. पण भाषा-तरकाराच्या बोलनावयापयेंत मजकूर आली नाहीं. “Well Mr. Kelkar, I won't pit my knowledge of Marathi against yours. I accept your translation” असें म्हणून किंगडेसाहेबांनीं आवरतें घेतलें ! अशा रितीनें भाषांतरांत माझा विजय झाला सम. पण निकालाची घेऊ आली तेव्हां मला पांच हजार रुपये दंड वरून, व माझ्याविरुद्ध बरेंच लिहून, किंगडेसाहेबांनीं बंधना काढून घेतला !

असो, हल्लीं सनद आली तरी उपजीविकेचें याहून अधिक यशस्वी साधन शोधण्याची माझी विवचना सुरू झाली. बडील बंधु बदलून गेल्यावर दरमहा कांई रुपये पाठवीत. परंतु ते मागविणे माझे मळाच काटेंड वाटे. मी अक्क्या चार रुपये भांग्याच्या घरात राहत होतो. तिस्रान पाच-चार रुपयांहून केव्हाहि अधिक मांडवल नांत. घरची मजळीहि तेव्हा घेताचीच. परंतु कांहीं नाहीं म्हटले तर महिना निदान सीम रुपये तरी लागणारच. तेव्हां मी एक लां झाडा उपडावयाचे ठरविलें. दिवाणाच्या बाग्यांत मादीवर चांकांत जागा घेतली. झाडाची पी महिन चार रुपये ठेवली होती. हेतु हा कां, आठ दिवसांपीं मिळाले तरी खर्च भरून निघेल सनदधारी वर्कीत हा बकिली पतिलेच्या मिश्याभ्यांना शिकविण्याला सहजच पाठ ठरतो. मुळाला मूल झाले म्हणजे तो जसा एकदम ‘बाप’ होतो, तसा पदवी व सनद घेतलेला वर्कील विद्याभ्यांचा शुल्क कां होऊं नवे ! अतो, वर्गीत चार दिवसां आले. रोज दोन तास शिरवी. पण याची साधनी न वाटून मी इतर साधनांची देहदणीं करीत होतो. अडलकोट्यास सभर रुपयांवर मुनसफी मिळत होती. जेम शुर्काची नाराहि आली. परंतु ‘एकदां संस्थानांत शिराल तर सर्व आयुष्यक्रम अनिधि’ राहील’ असा मज मित्रमंडळींनीं दिल्यामुळे तिरडे नकार लिहून पाठविला.

या वेळीं सातान्यास खरशेटजी नावाचा एक केंपुत्री कलेक्टर असे. तो वॉर्ड पारचाचा एक नमुना होता. अति लाच खाऊहि होता. सर्व लोकांना मोठा त्रास देणारा. रार्ही नळ नळ वाजेपर्यंत त्याच्या फिरत्या कोंट्रॉल कामे चालत, व वकील पक्षकार यांना पार गैरसोय होई. “याच्या फिरत्या कोंट्रॉलर हिल्हात तर जौजदारी काम बरेच मिळेल ” असे बाह्य वकील मित्रांनी मला सांगितल्या बरेच स्वतः खरशेटजी साहेबांनाच एक दिवस विचारले. पण आपल्या स्वारीत त्यांना वकील राहणें इष्ट पाटेना. म्हणून त्यांनीं निरुत्तरता व परोपकार यावर मला मोठें व्याख्यान होडलें. वास्तविक त्याचा प्रसंगाहि नव्हता असो माझे स्वार्थी जाणें रहित होऊन पुढे मी पुण्यास येऊन मराठ्यांचा पत्रा संपादक झालों व माझें घोडे गावहि झालें. त्यानंतर एक दिवस काम बरीत असता एक पार्शी पदस्थ माझ्या टेबलाशीं उभा राहिला. पहिलों तो खरशेटजी ! “साहेब, बसा इबडे कोणीकडे ! ” “हा माझा अर्ज वाचून पहा. द्याइ दुष्ट सरकारने माझें पेंशन खाणे कीं हो ! ” “का हो ! ” “म्हणे मी लान राहले ” मी म्हटलें “सलतेच काहीनरी ! आपण मला सातान्यास निरुत्तरेवर व्याख्यान दिले ते पढे स्मरते ! ! ” “जाऊ द्या हो तें. पण मराठ्यात माझ्याबद्दल लिहा बरे का ! ” असो खरशेटजीबरोबर हिडण्याचा वेत रहित झाला. आणि हल्लहळ वकिलीचें काम मिळण्यास सातान्यासच सुरवात झाली.

१८९६ च्या फेब्रुवारींत टिळक हे सातान्यास आले होते. त्यांना तात्यासाहेब मुतालिक व गावासाहेब कान्हेरे यांनी गावासाहेबच्या एका वागेंत विभ्राति भोजन दिले. त्या वेळीं त्याच्याबरोबर गण्या मारण्याला म्हणून माझ्या या दोघा स्नेहानीं माझी योजना केली होती. कारण मी तत्पण, तरतरीत, आणि कोंट्रॉल काम नसलेला एलएल वी. ! मेजवानीला गण्यानीं जोड पाहिजे ! म्हणून त्या वेळीं सातान्यास खेळ करीत असलेल्या स्वदेश हितचिंतक नाटक मंडळींतले ललितबुवा गवई बरोबर घेतले होते. भोजनोत्तर पेटी तबला सोडून टिळकाना विभ्राति घातण्याची नाहीं असा यजमानाचा वेत लघट्ट दिसला. पण टिळकानीं “मला मुला गण्याचा पटाळा आहे” असे सांगितल्यामुळे मग गण्याच दोन-तीन तास झाल्या. त्यात ग्रामण्य व सामाजिक परिपदेचा मंडपनाद या दोन विषयावर मी टिळकाना बरेचसे ललटमुलट प्रश्न विचारले. ग्रामण्याच्या बाबतीत मी त्याच्या बाजूचा, पण सामाजिक परिपदेच्या बाबतीत त्याच्या विरुद्ध होतों. आणि माझ्या

स्वभावाप्रमाणे मी आंतबोहेर काही न ठेवता त्याच्याशी वाद केला. अर्थात् मी सभ्यता सोडली नाही. पण माझा वल मुधारणेच्या बाजूला झुकतो आहे हेही बघी त्यांच्यापासून मी लपवून ठेवते नाही आणि या वादाने मी टिळकाना अप्रिय वाटलो नाही याचे प्रयत्न पुढच्याच महिन्यात आले.

तो प्रचार असा मार्च महिन्याच्या पहिल्याच आठवड्यात टिळक धागगाडीने मिरजेरुडे प्रवास करीत शरणा, सातारा रोड स्टेशनानंतर सातान्याचे एक वकील गोविंदराव रानडे हे गाडीत बसून टिळकाच्याच डब्यात बसले. रानडे विटे गावी आल्या परी काही कारणांने जात होते. टिळक व रानडे यांची घरीच ओळख पूर्वीची होती आणि झोपमोड झाल्याने दोघेही बाही वेळ गप्पागोष्टी करीत बसले. त्यात टिळक असे म्हणाले की, “तुमच्या बरीलीच्या धरात पुष्कळ तरुण लोक पडतात पण वतमानपत्राच्या धराकडे कोणी रुकूनहि पाहत नाही. तुम्ही पुण्यात मी अगा एखादा एल्लू बी मनुष्य शोधतो आहे की, जो माझा लॅंग्वेज शिक्षील व त्याबरोबर मराठा पत्रावहि इंग्रजी लिहील. असे झाल्यास या जोड कामावर एक मनुष्य राहज पोगला जाईल. यात बागल्या बकिंग इतके पैसे मिळणार नाहीत हे खरे पण सर्वांनीच असे म्हटल्यावर मग मार्जनीक काम तरी वने व्हावे !” यावर गोविंदराव रानड्याना काय वाटते कुणाला ठाऊक ! ते म्हणाले, “टीक आहे मीहि शोधतो एखादा मनुष्य अगा मिळतो का !”

चार दिवसांनी रानडे सातान्यात परत आले. त्याची माझी नित्याप्रमाणे बकिंगच्या खोलीत राठ पडली मला पाहताच ते म्हणाले, “वेळकर, थोडा तुमच्याकरिता काम आणले आहे करिता का !” मग त्यांनी टिळकाशी शालेले गभापण सर्व सांगितले. मी म्हणाले, “मराठा पत्र चालवीन असे वाटते. पण बकिंगीच्या वर्गात माझ्यापेक्षाहि धवाने मोठे विशाधी असायमावे. त्यांतून पुढेही निघायी ते ! तेव्हा हे दुगरे काम वने निमावेत याची थोडी धका वाटते. पण तेंहि करीत जा ! निहा टिळकाना मी काम पत्करतो म्हणून ” रानडे यांना माझी बाळग्य प्रिययक अभिरुचि माहीत होती, व सामुळे मजवर त्यांची मर्जी असे. साताराच्या या पूर्वीच्या तीन वर्षांच्या मुकामात लेखक, व्याख्याता, बकि, व खेळाडू या नावांचे मयळे चाळे मी थोडथोडे केले असल्यामुळे ‘नवीन होतकरू एल्लू बी.

बसा मनविषयी बर्बात पिटीचा अनुकूट ग्रह झाला होता आणि पुण्याच्या निमग्न्यानी गोष्ट ज्यांना ज्यांना कळली त्यानी त्यानीं मला उत्तेजनच दिले कोणाहि मोठ्या घातला नाही, मिचा नाकहि मुरडलें नाहीं

माझी कबुली मिळताच गोविंदराव रानडे यांनीं टिळकाना लिहून कळविले, “केळकर यायला तयार आहोत” लगेच टिळकानीं लिहिलें, “केळकराना भेटायला रोलायला पाठवून द्या” त्याप्रमाणें मा पुण्यास येऊन टिळकाच्या घरांचे उतरला दोन प्रहरां तासभर बोलेण चालण गाल त्यात मी म्हणाओं, “मराठा पत्र चालवोन अशी उमेद वाटते पण केसरीत मला लिहिता येईलसे वाडत नाहीं” टिळक म्हणाले, “तो प्रश्नच आच नाहीं तुम्ही लीं फारा व मराठा पत्र दोन्ही पत्करलीत तर मायें काम झालें हर्णें वाकनीस हे लीं फास शिकविनात त्यांना मराठ्यायदल एरुदा अखेरचे विचारतो व मग तुम्हाला काय सें लिहान” इतके होऊन मी पुण्याहून सातान्यास परत गेलो रोलायणें आलेच तर दोनतीन महिन्यानीं येईल असा माया शस्मास होय पण अचये आठहि दिवस येने नाहीत इतक्यात रानडे बकिलाना टिळकाचा जररीधी तार आली कीं, “केळकराना ताबडतोव पाठवा” माय कारण अस कीं, टिळक दुसरा मनुष्य पाहात जाहेन असें वाकनीस बरिगाना कळताच त्यांना घरूनच रागानामा टिळकाकडे आपण होऊन पाठविला होता !

कास्तविर टिळकाचा विचार गैर नव्हता लीं फास व मराठा पत्र हीं दोन्ही एकाच मागसारुडे आगरीतरच त्याला पुरेसा पगार देता येण्यासारखा होता आणि वाकनीस मराठ्यात लिहिता म्हणते तर टिळकानीं आपण होऊन त्यांना जा म्हणलें वसत पण वाकनीसाचें न जुळण्याला अनेक कारण होती त्याला काय करणार ! वाकनीस हे स्वभावानें गोड त्याचें इशरीचे हान चांगळ पण ते पुण्यातील मवाळ-नेमस्त पक्षाचे कडे अभिमानी आणि १८९५ साली पुण्यास भरलेली राष्ट्रीय सभा, सामाजिक परिषदेचा वाद, इत्यादि गोष्टींनीं टिळक हे मवाळ पक्षाला दुस्मानासारखे वात उगट या पक्षाला टिळक मराठा पत्रातून शिब्या देत शिवाय वाकनीस हे वनमानपनाच्या उद्योगाला सारस्पो अणव अर्थात् ते मराठ्यात लिहिण्याच काम पत्करलील अस चाण्याच टिळकाना पारस कारण नव्हत उलट टिळक दुसरा कामाला मनुष्य हुजुरान जाहेत अस वाकनीसाच्या कानावर जानाच, आपण

पक्षभेदांमुळे लॉ रेन्चरर म्हणूनहि टिळकाना नकोमें झालो आहे अमे वाकनिसांना वाटणें स्वाभाविक होतें. म्हणून 'जा' म्हणण्याआधीच 'जातो' असें म्हणून राजीनामा पाठवावा हें बरे असें वाटून त्यांनीं राजीनाम्याची अशी घाई केली असावी

कसेंहि असतें तरी, या गजीनाम्यानें टिळकाचें कामच एकदम अडलें म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें त्यांनीं तारडतोव तार केली आणि मीहि कोणाला घरीं विचारण्यास्तवल्याची वाट न पाहता सरळ रटून पुण्यास आलों !

पुण्यास येण्याची संधि मिळण्यापूर्वी आठच माहिने १८९५च्या जून महिन्यांत मी कोणता मन स्थितींत व उद्योगात होतो हें दर्शविण्याकरितां मी बघौं व बघूंना खालीं प्रमाणे पत्र लिहिले होतें —

“राघोपंत कोल्हटकर वारल्याची दु सदायक बार्ता तुम्हास पूर्वीच बळरीं अनेक मोसोवत पेटसे याच्यासारखा राघोपंताचे घर हा एकखांबी तेंव्ही होता. तो आता कोमळला रा ता निळवठराब गोखले ह चि ताच्या याची मुज करणार आहेत त्याकरता ती अरया बेणार आहेत रा हरिभाऊ काणे यांना पुण्यास स्नानकोज कोणांच्या राजिस्तूरची २०० रुपयाची हुंगामी जागा मिळाली मुनमजीवरितां नेमून घेतलेली दुसरी भागा म्हणून गुजराची शिकण्याचे मी ठरावीक आहे मार्चपासून येथें एव बकिली पतिथेच्या विद्याभ्यास वर्ग काडावा म्हणतो येथें कितीगे विद्यार्थी मिळणार ? पण कदाचित् मदिना ३०-३५ रुपये मिळतीक, व कायशाच्या विषयाचीहि उजळणी होईन वगालीवस्तु भाषांतर केलेली एक काईवरी येतील 'बोधगुधाकर' वर्तमानपत्रात छापण्यास सुरुवात केली आहे छपीत मजकुराच्या काही प्रति होनीत तमनशा दर आठवड्यास काढून घेईन, व अशा रीतीन वर्तमानपत्रातील दोवडल्या हण्यावरोर कांही पुस्तकें तयार होनीत. येथें एव नाटकवपनी आनी आडे शेरीदनच्या 'रायव्हलग' या प्रहमकाचें भाषांतर—'नवरदेवाची जोडगोष्टी'—या नांवाचें मी केले आहे तें ही नाटक मडळी वगळू म्हणत पाहाव काय हेने ते.”

पण देव म्हणालें “बाय, मुझी विषचना मी कायमचीच सपविणार आहे” हें कमें घटलें याची प्रोटक हवीवन वर दिलीच आहे पण त्यासबंधीं एक-दोन पत्रेहि खालीं देतो —

पुणे, ता १५ मार्च १८९६

टिळकाचें गोविंदराव रानटे यांना पत्र—

“वर्तमानपत्राचे संपादक व लॉ डेन्वर या नात्याने वेळकर याचे रुझ मी कोणत्या गोष्टीची अपेक्षा करतां हें मी त्यांना येथें सविस्तर सांगितलेच आहे लॉ-झास शिकविण्यास बघानें त्यांच्या माझ्यात कोणताहि गैरसमज उत्पन्न होण्याचें कारण नाही तथापि वर्तमानपत्र चालविण्यास बघानें मात्र त्यांच्या माझ्यात एखादा गैरवाजवी मतभेद उत्पन्न होऊ नये अशी माझी इच्छा आहे त्यांचे मत-स्वातंत्र्य मी हिरावून घेऊ इच्छित नाही पण केसरी-मराठ्यांचे काहीएक विशिष्ट घोरण आहे, व ते सदैव तसेच राहिल पाहिजे ही गोष्ट त्यांनीं सदैव लक्षात ठेविली पाहिजे वेळकर मानो ज्या अटी मला सुचविण्या त्याचा आशय असा की, लॉ-झास, व केसरी-मराठा या गोष्टी स्वतंत्र व पृथक् समजण्यात याव्यात प्रथम काहीं महिने मराठ्याकरिता काहीं पगार थाबा किंवा नाही ही गोष्ट त्यांनीं सर्वस्वी माझ्यावर सोंपविली लॉ-झास शिकविण्याच्या त्यांच्या पात्रतेबद्दल प्रोत्साहनाचे कारणच नाही वर्तमानपत्रात प्रथम काहीं दिवस पगार न घेता काम करण्यास ते तयार आहेत म्हणून सध्याच्या परिस्थितीत मी त्यांना काहीहि दिले तरी त्याबद्दल त्यांची कोणतीच तक्रार नाही असो, बाकनीस यांना निवास्त त्यांना बळवितो असे मी सांगितले होते म्हणून आज त्यांना निधितपणें खालीलप्रमाणे सुचवीत आहे

“लॉ-झास व केसरी-मराठा या दोहोच्या पात्रतीत केवळ नेकरीच्या नात्याने नव्हे तर माझ्या असेरच्या दिवसात मित्रत्वाच्या नात्याने, काम बऱ्या मदत करणारा फ्रेन्ड मला हवा आहे ही गोष्ट वेळकर यांना तुम्ही स्पष्टपणाने समजावून द्या सध्या खोर्षाकरता म्हणून केवळ एक लॉ-झासच त्यांच्यावर मी सोंपविला तरी पुढे मागे लॉ-झास व वर्तमानपत्र या दोन्ही गोष्टी त्यांना साभाळव्या लागतील.”

“त्यांना लॉ-झास चालविण्याबद्दल मी दरमहा ८ ७५ देऊ शकेन आणि ज्या वेळीं मराठ्यांचे सर्व काम ते पाहू लागतील त्या वेळीं त्यांना आणखी रुपये ६० इतका पगार देण्यात येतील अर्थात् हे काम समाधानकारक रीतीने करण्याला त्यांनी आपला सर्व वेळ माझ्याभरिता दिला पाहिजे कारण लॉ-झास खाजगी असल्याने तो मराठ्ठी करण्याचें काम सर्वस्वी एकट्या शिक्षकाच्या वर्तमानपत्रावर अवलंबून आहे

“या लटीमरल नोट मननपूर्वक केळकर यांनी विचार करावा अग त्यांना सांगा मी जरा जास्त स्पष्टपणाने लिहिले आहे हे खरे पण माझ्या मागास अनुभवाने तसे करण अत्यंत अवश्य आहे अग मला घाटत पुढील आयुष्यातील यश व भरभराट (prospects) ही सर्व त्यांची काम करण्याची शक्ति व क्षमता यावर अवलंबून राहतात आणि कदाचित् इकडे आज्ञाकार त्यांना पुण्यातच कायमच राहावे लागत माझ्या दृष्टान पाहिले तर मग असे घाटत की, माझे आयुष्य आता संपत आहे आहे, म्हणून सारजनिक आयुष्यात जो मग कधीही सोपन जाणार नाही असा महत्कारी मित्र व कार्यकर्ता मग मिळाल्यास हवा आहे या सर्व गोष्टींचा केळकर यांनी विचार करवा, व त्यांची तशी हज्जा अगत्यास एप्रिलच्या १ व्या तारखेस यांनी इकडे निघन यावे ”

ता १६ मार्च १८९६ पर्यंत, म्हणजे मी सातारा सोडून पुण्यास राहण्यास नव्यास निघण्याच्या आदल्या दिवसापर्यंत, निरावडें मग काम मिळव्यामरघन मी माझ्या धंधना कांहीं कळविणें नव्हते पणु त्या दिवशी निघण्याची तानजारी मार देऊन मी निघण्याचे त्रविले त १६ रोजी सराळीं दहाचे नुमागण गोविंदराज रानडे यांना निघण्याची स्वीकृतीप्रमाणें तार आला —

If terms accepted ask Kelkar start immediately 'Wire' जेव्हा मा पुण्यास निघण्याचा तयारी देनी आणि वडात वधु नाना यांना स्वीकृतीप्रमाणें पत्र लिहिले —

वाङ्मयचे गवेश विनायका विशेष

माझ्या आयुष्यप्रमाण एक मोठे आशाप्रद असे परिवर्तन अगरी आरंभत रीतीन घडत येऊ पाहत आहे त्याचा प्रकार असा राजप्री नामदार वाळ गगाधर निळक यांना त्याचा बकिरी परीनेचा बर्ग आणि ‘मराठा’ वतमानपत्र चातुर्विषयाच्या कामात एक महत्तरीय हवा अशी आनंदयराता त्यांना अलीकडे माझू लागली रा गोविंदराज रानडे वरील याच्याशी व विप्रयी निळकांचे सहज योग्य झाल त्यान राडे यांनी निळकांना मान माव मुचविणें निळकांदि “टीस आहे केळकरांना मा घेनो ” असे म्हणात त्याप्रमाणें मग विचारण्यात आत माहि लगेच होय म्हणात त्यामुळ पहा कशी सति

आपोआप चालून आली ! वरी की, टिळकाच्या लॉ-क्लासमधील शिक्षक आणि 'मराठ्या'चा सहसंपादक अशी संजोड जागा मला मिळणार ! लॉ-क्लासात दर-रोज दोन तास शिकवण्याचें काम पडेल. त्याकरिता मला दरमहा ७५ रु. पगार मिळेल. तसे 'मराठा' पत्रात दर आठवड्यास सुमारे ५ कॅलम इतका मजकूर लिहिण्याकरिता कदाचित् दरमहा २५ रु. पगार मिळेल, आणि पुढे मराठ्यात लिहि-ण्याचें सर्व काम एकट्या माझ्याकडेच येईल तेव्हा मात्र पगार ६० रुपये होईल, पण मी गोष्ट घडव्याला थोडा अवकाश आहे. वरील मंडीतून घ्याने बोलणें चालणें करण्या-करिता गेल्या शनिवारी मी पुण्यास जाऊन आलों. त्याकरिता टिळकाकडून मला मुदाम तेथें बोलावण्यात आलें होतें. पर सांगितल्याप्रमाणे मंडी ठरल्या आज ता १६ रोजी सकाळीं प्रथम टिळकांनी गोविंदराव रानजना लिहिलेले आदल्या दिव-साचें पत्र याचावयास मिळाले, आणि ते माझे पाहून होतें न होतें तोंच टिळका-नी गोविंदरावाना पाठवलेली तारहि मिळाली ! तेव्हा मी उद्या सकाळीं येवून निघून एकदम पुण्यास जातो, तात्पर्य, तसे असे निश्चित घेऊन चालावयाचे की मला दर-महिना १०० रुपये पगार मिळेल आणि सर्व दिवसभर कायद्याचें वाचन करणे आणि वर्तमानपत्राचें काम शिकणें या गोष्टी करावयाच्या मला भीति वाटते ती इतकीच की माझ्या हातून टिळकाच्या लॉ-क्लासातील पुणेचे विद्यार्थ्यांचा शिक्षक या नात्याचें काम कसें काय पार पडेल ! येथील वकिलांच्या कामापेक्षा पुण्याचें एवढर काम जरासे अधिक नवघडच खरें. पण अशी सोन्या-सारखी सवि आयती चालून आल्यावर मी माघार कसा घेईन ! जगात नेहमी असे घडते की, जोपर्यंत काम मिळालें नाही तोंपर्यंत निष्कारण रीतिने आत्म-विश्वासाच्या धमंदोलत मनुष्य राहतो त्याला वाटत असाते की, मी दैव करीन आणि त्याच करीन. आणि काम आगावर पडले म्हणजे मग ऐनप्रसंगी त्याच्या आत्म-विश्वासाचा पुगा फुटतो ! माझे याच्या उलट आहे. मिळेल तें काम घ्यावें करावें उगीच आत्मविश्वासानें बसल्या आमी दबाहून जाऊ नये काम करू लागलें म्हणजे मग सहजच कळून येतें की, आपणाला खरोखर इतकेच करता येतें. याहून अधिक करता येत नाही. मग यात काय वाईट झालें ! जितकें आपणाला करता आलें तितकीच आपली पात्रता होती असें सरळ मनाने कबूल करावे

त्यानं काय रिपडलें ! फुकट आत्मविश्वास घेई नये, पण हानी आलेलें कामही टाकू नये त्यातून जें निघेल त निघेल, मी पुण्यास कामावर दाखल झाल्यावर लगेच तुम्हाला पत्र लिहीन, आणि मग जें झालें किंवा मी केले तें तुम्हाला वसुं कर घाटनें हें तुम्हांहि मोठ्या मनानें मला लिहा वास्तविक तुमची समजि पाल याची ती योग्यपेढी न घेता, गोष्ट होऊन गेल्यावर तुम्हाला अभिप्राय विचारवणें काय अर्थ ! पण स्थिति खरीच अशी आहे की, पुण्यास काम मिळण्याची गोष्ट गेल्याम्यान निघाली होती तरी प्रथम निजविषयी शारी किंवा खरी आगा बटव्या इतकी ती शिजून राहिली नव्हती पण आतां सधे मिळाली ती मान अशी आहे की, आगाऊ तुमची समजि न मिळविताहि मी लडी धाडून ती स्वांकारवी अशी स्पष्ट करून लेखी कळविण्याचें पत्र टिळकांचें १५ मार्चचें, आणि तानडतोर न म्हणून बोलावणारी तार १६ मार्चची ! यावरून तुम्हाला दिसून येईल की तुमची आगाऊ समजि मिळविण्याला खरोखर अवसरच नव्हता.”

मी जो कदाचित् जन्मभर सातारकर राहावयाचा, तो अशा भगदीं बकमिनी रीतीनें पुणेकर झालों !

उमेदवारीचें दीड वर्ष

सन १८९६ च्या मार्च १७ तारखेला मी पुण्यास आलों. प्रथम टिळकांनीं मला आपल्याच परीं राहवून घेतळें. त्या वेळीं विंचूरकरांचा सर्व वाढा त्यांच्याच स्वार्थान होता. ते स्वतः बाळ्याच्या पूर्वजंगच्या बंगलीवजा घरांत राहात. पश्चिमे-कडील दुमजली इमारतींत खालीं एक 'लॉ क्लास' आणि वर माडींत दुसरा 'क्लास' असे. खालच्या क्लासांत मी शिकवी. वरच्या क्लासांत ते शिकवीत. दक्षिणेकडे अशीच एक दुमजली इमारत होती. दुमजल्याच्या माडींत पूर्वजंगची खोली मला राहावयास दिलेली आयून. त्यासगत बाहेरच्या मोठ्या दालनांत दोन लांबट डेवले आणि चार बांके मांडलेलीं होती. या टेबलावर केसरीकडे येणारी वर्तमानपत्रे व एकाचें दुसरे मासिक ही येऊन पडत. स्वतः टिळकांना बायावयास लागतील तेव्हां ते तीं तिकडे नेत. त्यांचें केसरी-मराठ्यांचे लिहिणेंहि बंगलीच्या माडींत चाले. वर्तमानपत्रांचें काम झालें म्हणजे तीं परत मजकडे येत. आणि मी तीं आपल्या हातानें घड्या बगैरे पालून वर दगड ठेवून सांभाळीत असे। मुख्य पत्रे 'सुवर्दे टाइम्स', 'मॅसेट', साप्ताहिक 'हिंदु' व 'अमृत बदारा पत्रिका'.

जेवणखाण टिळकांच्याच घरीं होत असल्यामुळें माझा सर्व दिवस बाळ्यांतच जाई. मला त्या वेळीं कोणी स्नेहीसोबती नव्हते; व माझें कामच मला पुरत असे. मी विंचूरकरांच्या बाळ्यांत राहण्यास आल्यानंतर पहिल्या आठपंधरा दिवसांतच टिळकांचा तिसरा मुलगा श्रीधर उर्फ बापू हा जन्मला. थोरला मुलगा मिथनाथ हा मुज झालेला व इंग्रजी शब्देंत जाण्वारा होता. त्यांचें एकदां फोटूनसे बॅडमिंटनच्या खेळाचें सामान पैदा केलें व खालच्या अंगणांत जाळें लावलें. आणि त्याला खेळावयाला मी सहजच जोडीदार सापडलों. परंतु टिळकांना मुलानें बॅडमिंटन खेळावें हें पसंत नव्हतें. ते त्याला म्हणत "तूं माझ्यासारखा तालमीत जाऊन मेहनत कर. बॅडमिंटनचा खेळ बायकांनीं खेळावा." लगेच नारदोन दिवसांत जाळें सोडून खांब वपटून टाकण्यास त्यांनीं गळ्यास सांगितलें. खनः टिळक कोणचाहि व्यायाम करीत नसत. कामकाजनिमित्त बाहेर लोकांकडे जाणें येणें यांतच त्यांचा व्यायाम होई. तेव्हा त्यांना पुरे. रिकामपणानीं त्यांची करमणुक म्हणली म्हणजे बंगलीच्या रंगरोंत ईतिचेअर टाकून सुपारी फोडून खात बसवें,

आणि समोर टेंवलेल्या एका खुर्चीवर आल्यांगेल्या स्नेहासोबत्याकडे उसनून खूप गप्पा माराव्या.

ह्या गप्पातून नित्येक वेळा वाढवि निर्माण होत आणि तसे झाले म्हणजे टिळक इतक्या चड्या आवाजाने बोलू लागत की, ते बोलणे अगणाच्या दुसऱ्या टोवाला विंबहुना बाहेर रस्त्याशी ऐकू जाई. मोठ्याने बोलण्याच्या संवयीतून टिळकांच्या एका स्नेहाने एकदा एक गमतीची कोटी केलेली आढवते. वारदोन मित्रमंडळी जमली होती आणि राजकारणातील पुढाऱ्यांचे स्वभाववर्णन सुरू होत. स्वभाववर्णनातूनच एवढे रूपवर्णनातूनही आरंभ केला दुसऱ्याने प्रतिभा सादरून असे म्हटले की, “या राजकीय पुढाऱ्यातून एव नाटक मंडळीही निर्माण होऊ शकते.” मग कोणाला कोणता पार्ट दावा शिवा देता येईल याची योजना सुरू झाली.

शिरोतराहा मेघा याच्याकडे व धीधर विटल दाते यांच्याकडे दाखल पाठ देण्यात आल्या गोराठराय गोगरयांना देवघाटी ठरविण्यात आले. पण बुध्न्याने मुचलिले की, त्याच्या बारीक मित्रा काठन्यास सौंदर्यामुळे त्यांना स्त्रीपार्टही घोनेत. गोराठराय जोशी हे महा मिरिफिल घोटाराज. वेप वादळा पण अगोरी नाना बळा असे हेने. ते विनोदमूर्ति यामुळे त्यांना विपुळाची भूमिका देण्यात आली. दत्तोपन बेहरे हे भटजी अण्णाभादेव पदवर्धन हे जूदि ठरले. त्रिवाच्या हटीकरांना त्याच्या वेपामुळे चपराशी जागूद यांचे काम देण्यात आले. यामुकाका जैशी पट्टे ओडण्याशिवाय दुसरे काम पतवरीतान. पण टिळकांचे भाव कोणी घेईना. कदाचिन् नाटक हा विषय टिळकांचा नववृत्ता म्हणून असो, किंवा ‘प्रेसेंट कंपनी एक्स्पेटेड’ या इमजी म्हणीप्रमाणे दाक्षिण्य सांगाड्याचे म्हणून असो, किंवा टिळकांचा उपमर्द न व्हावा म्हणून असो, त्यांना कोणताच पार्ट देण्यात कोणी बोलेना. पण यामुदेवराय जोशी हे टिळकांच्या अगदी रोखीमेळीतले. त्यांना टिळकाजवळ दहा रून माफ भगत. तेव्हा त्यांनी सरगावून निचारले, “अरे, पण बळवंतरावांना पार्ट कोणता देणार! त्यांना बगवून बसें पालेऊ! ते तर मोठे राजकीय पुढारी!” तेव्हा हटीकरांना कोटी मुचून ते म्हणजे, “त्यांना नाटकात घेण्याची सोय नाही कारण ते इतक्या मोठ्याने बोलतात की, लोक निविट विचून न घेता नाटकगृहामाहेर उभे राहूनच टिळकांचे भाग घेवतील मग काय करणें!”

टिळक या वेळीं मध्यमवयाचे. यामुळे त्याच्यापुढें सगळ्याप्रकारें मिलमडळीना मोकळ्या मनानें बोलण्यास सकोच वाटत नसे. ते पुढे वीर्तिमान झाले व बहुमानाला चडले, तेव्हा त्या गोष्टीचें दडपण मनावर पडून याच मडळींनीं सज्जीची भाषा सोडली व अदवी स्वीकारली. पण या पूर्ववयात ते बघन नव्हते. उलट स्वतः टिळकहि शेळींमैळींच्या बोलण्यात आपला यथोचित भाग घेत. अशा सवादात एकादा कोणी ग्राम्य शब्द बोलून गेला तरी पातळ पडले असे म्हणून कपाळाला आळा घालण्याइतका सोबळेपणा कोणीहि आणी आणीत नसे. याच्या उलट प्रकार मी गोपाळराव गोरले याचा पाहिला. त्याच्यापुढें ग्राम्य शब्द उच्चारण्याची कोणाचीहि धर्ती नव्हती कारण काहीं प्रतिकूल स्पर्श शाल्यारोवर एका जातीची गोम लगेच वेढोळें घालते. त्याप्रमाणें ग्राम्य शब्द ऐकल्याबरोबर रोखल्याचा चेहरा गभीर होई, त्याच्या कपाळाला आळा पडत, व ते अधोमुख होत. याचा अर्थ योळणाराला लाज नसली तरी ऐकणाराला ती असावी ! टिळक स्वतः ग्राम्य शब्द कधीं उच्चारित नसत. पण बेहेन्यासारखा त्याचा एकादा स्नेही त्याच्या सत्त्वाचा अंत पाही भिंगारकर-बोवाहि यातच जमा, मला वाटते नवीन शिस्तेची पिढी जुन्या सनातनी पिढीपेक्षा अधिक राहणी नसली तरी तिच्या भाषेत त्रिपा आचरणात ग्राम्यपणा कमी असतो. टिळकाच्या परिवारात सनातनी लोकांच्या भरणा काहीसा असे आणि शेतोरत बेहेन्यानीं तर एकदा सनातनी धर्माचारचा हक बजावण्याच्या ह्मणें विचूरकराच्या बाब्यात चार मडळीं बरोबर घेऊन येऊन हलक्या भावाज्याने पण शिमगा गाजविला !

असो, टिळक हे तेव्हाहि कधीं वरिचामे आडळत नसत. लोकांची ये जा घरीं सारखीं मुख असावयाची, आणि ही उपाधि टिळकानाहि इतरी आनडे को, ते एकादा कामान मुनले असले तरी अनाहुत येऊन बोलून वेळ घेईल त्याचा नवर पहिला आणि स्वतःच्या कामाला नवर दुसरा ! रात्रीं लोकच येण्याचें धंद झाले म्हणजे ते आपलें काम घेऊन बसत. मग कोणाचा अर्ज लिहून दावयाचा असो, मुवई टाईमसला पत्र धाडाययाचें असो, त्रिपा केजरी-मराठ्याचें आर्टिकल लिहावयाच असो त्यांचा लेखक पैगू लागला तरी स्वतः टिळकाना आभई यागयाची नाहीं तोडणें सुपारी रगत, व विचाराला चालन देण्याकरिता ईशिवेअरच्या उजव्या बाप खडीवर ताळदाताचे ठोमे देत, मजकूर सांगण्याचा त्यांचा सपाटा मुख असावयाचा.

रात्री अपरात्री त्याच्याकडे आर्यभट्टाचा छापरगान्यातून पाडोवा घालून घेई. आणि कंदीक हट्टा करून एकादा कोपऱ्यात बसून भिंतीला टेकून चांगली झोंप घेई. त्याला माहीत असे की, एक चांगली हुलकी घेण्याइतका वेळ टिळक मुकें वाचून परत करणाला लावणार. टिळकाचा हा चरित्रक्रम येथे प्रथमच भोधाने आला म्हणून सांगितला तर, पण तो अखेरपर्यंत अव्याहत चालू होता असे म्हणण्यात हरकत नाही. पुढे घरचा छापरखाना झाला तेव्हा तर सत्तेप्रमाणे सोयहि झाली. त्यांच्या सगर्नीत येणारे उपसपादक, चारवून, वेपोंपिटार यांना हट्टून जागरण घडवयाचे मात्र टिळक एवढा मजकूर रागू लागले जिबा मुकें वाचू लागले म्हणजे शरसर भावरीत.

पुण्यास मी निव्हाड करिपर्यंत विचूरबराच्या बाळ्यातच राहत असे. पण पहिल्या दोन आठवड्यांनंतर वासुदेवराव जोशी हे आग्रह करून मला आपल्या घरी जेवावयास घेऊन पाऊ लागले. टिळकाचा सहकारी म्हटला म्हणजे त्याच्यावर वापुकाचा छेभ करावयाचे माझ्याप्रमाणे इतरहि काही मंडळी त्यांच्या घरी काही काही दिवस जेवावयास जात. वासुदेवरावांची बहिण ताई ही मोठी कष्टालू व अगम्यवादी असे. आणि जेवताना कोकणस्याच्या घरचे पदार्थ वसे, देशास्याच्या घरचे पदार्थ वसे याची बऱ्याच काळ.

पुढे पावसाळ्यात मी प्रथम निव्हाड वेलें तें सदाशिव पेठ रस्त्यावर, हांदा जवळ आगाशे यांच्या बाळ्यात दरवर्षी भाड सदा आणेल होते. पण जागा मिळ्य़ाची मी माईवरची, आणि घर नळ पेतलेला नाही म्हणून विहिरीचें पाणी जिन्यावरून न्याव लागे. पण विहिरीत पाणी भरपूर आणि जागा बरी यामुळे मिरजेची आम्बण बऱ्याच शाणी नाही. या बाळ्यात असतानाच वडील बंधु नारायण राव यांची बदली पुणे हायस्कुलांत शाणी.

निव्हाड वरण्यापूर्वी काही दिवस मी वापुकाचा जोशाचा पळुणवार सोडून देऊन विमुभाऊ साळवेकर यांच्या सरदारगृहान जेवावयास जात होत. साळवेकर यांनी १८९५ त प्रथम अन्नाची मालवेभ्वराच्या बाळ्यात, म्हणजे पूर्वी विठोस्वर नाटकगृह ज्या जागेत आहे त्या जुन्या बाळ्यात मरदारगृह सुरू वेलें होत.

परंतु मी पुण्यास आलो तेव्हा आधींच ते त्यांनी बुधवार चौकातील वमदेरे याच्या वाड्याच्या सत्तराभिमुख माडीवर आणले होते यात जेवणाप्रमाणें राष्ट्र्याचीहि जागा केली होती तीति इतिहासाचार्य राजवाडे, शिवरामपत पराजपे, गांधी वकील व प्रो भानू इत्यादि काहीं निवडक मंडळी मधून मधून असत पुण्यातील कोणत्याहि भोजनगृहापेक्षा या सत्तरागृहातील जेवणाची व्यवस्था अधिक चांगली होती पण तिचा फायदा घेणारे लोळ असले तसे व तितके न मिळाल्याने साळवेकरांनी ऐगमध्यें हे सरदारगृह मोडले व ते मुंबईस तीन कल्पना घेऊन गेले तेथें मात्र या त्याच्या कल्पनेला फळ आले, आणि गेल्या पन्नास वर्षांत मुंबई सरदारगृहाचा उत्तरे कसा होत गेला हें प्रसिद्धच आहे पुण्याच्या सरदारगृहात असताना शिवरामपत पराजपे व राजवाडे यांनी मिळून भाषांतरास बाहिलेलें एक मासिक पुस्तक सुरू केलें त्याचा हेतु इंग्रजीतील निरनिराळ्या देशांचे इतिहास राष्ट्रीय दृष्टीनें मराठी वाचकापुढें मांडावे असा होता

पर हें सांगचें पहिलें अधिष्ठान म्हणून माझ्या पुण्यातील घरवस्तीची हकीकत एकदम एकत्रच सांगून टाकतो सदाशिव पेठेवर बहुतेक माझी आज पर्यंतची सर्व वस्ती झाली. 'सदाशिव पेठी संस्कृति' असे निदाव्यजक नाव जिला डॉ. केतकर यांनी दिलें त्या संस्कृतीचा दोष जडलेला एफ कायमचा अपराधी मी आहे पुण्यातील सर्व पेठात मला सदाशिव पेठच अधिक आवडते तिची मांडणी करणारानें टाऊन प्लॅनिंग पद्धतीनें एकाद्या शेंगळ्याच्या नग्रे पण बुद्धिमत्ताच्या पदासारखी केली आहे आणि स्वतः नावच पडावे अशी तिची संस्कृति आहे खरीन ।

आगाशे याच्या वाङ्मनंतर मी जवळच नातू याच्या छोट्या घरात व नंतर राहुरघण्याच्या धरें राहत असे. या बाजूस असताना उन्हाळ्यामध्ये सदाशिवपेठेच्या हौदार उघड्या अगाने जाऊन पाच-पाचवीस वादल्या घेऊन शान करी केव्हा केव्हा हानानें वपडेहि धुतले आदत्त हौदासारख्या जागेवर गेले असता पाण्यात रमण्या-खेळण्याचें तें एक चांगलें निमित्त होतें

मध्यंतरी काहीं दिवस मी बळवतराव पराजपे याच्या नव्या बांधलेल्या घाण्यात राहत होतो प्रथम मी लळमजल्यावर व माडीवर प्रो जिनसीसले असे राहत आहें. मागच्या राहून प्रो गोविंदराव भाटे व प्रो हरिभाऊ लिमये हे

राहत भाटे हे एम् म् झाले होते, हरिभाऊ व्हावयाचे होते. म्हणून त्यांच्या-
बरोबर इतिहास व अर्थशास्त्र याची जुनें मो केव्हां केव्हां वाचीत असे भाटे व
लिमये हे नेमस्त पत्त्याचे आणि मी वेगरी पत्त्याचा खसे होतो तरी पण त्याचा
आमचा स्नेह व धरोरा चांगला होता, व पुढे तो मर्याबाळ टिकला. माडीवर
जिनसीवाले राहत त्यांचे मात्र भय वाटे ते दिसण्यात खूप, तसेच स्वभावानेही
तापट असत यामुळे काय धोळले काय वेले म्हणजे त्यांचे विघडेल हें कळणें
कठिण केसरीच्या सवधामुळे ते मागे बौनुक करीत. विशेषतः मराठीपेशादि
ईश्रजीचा व्यासंग त्याचा अधिक आवडीचा आणि मी मुख्यतः मराठ्यातच लिही
मी छन्द्य तिनकें चांगलें सजवून लिहिण्याचे श्रम करी तं जिनसीवाले दर रविवारी
मराठा पत्रांतून वाचीत यामुळे त्याचा मजविषयी धनकूल प्रह झाला होता.

माडीवर प्रयांनी समृद्ध अशीं त्यांची कपाटें लावून ठेवलेली होती. त्यांच्या
लोभानें मी मधून मधून घर जाई परंतु पाहावें तें प्रत्येक कपाट कुलूपबंद. आणि
काहीं कपाटांना लाकडी दारे यामुळे आतील प्रयाचें दर्शनहि होणें नाहीं. बरें
जिह्या मागून घ्याऱ्या तरी संकोच वाटे. यामुळे जिनसीवाले हे स्वतःनरितो
एकादें कपाट उघडून वाचीत बसते असले म्हणजे मग गोड बोलून मी काहीं
पुस्तके चाली जिनसीवाले यांचें प्रथ प्रेम इतके थो, ते म्हणत, " मी कधी
चोरी केली तर प्रयांचीच करीन " दुसऱ्याची चोरी करण्याद्वारे ज्यांचे
प्रयावर प्रेम हो स्वतःच्या प्रयांना विती अपत असले हें दिसतच आडे
सात्पर्य, लाजकडून एकादे पुस्तक मी मागून घेतलेच तर ते मी नीट सेमावून,
घाण न करता, लावर भुण न करता, त्यांचे त्यांना शक्य तिनकें लवकर परत
करीन असे जिनसीवाले यांना कुटुंब वस वाढीच नव्हतें फक्त एक हानदुसरा
दिसण्यात अमगळ असा त्यांचा आचारि असे त्यांच्यावर ते कडाडले म्हणजे
खाली आम्हाला ऐकू येई इतका गृहस्थतामसी

जिनसीवाले यांच्यामार्फती मला दोन प्रसंग आठवतात ते देण्यासारखे
आहेत. माझे घोरले बंधु माना यांन्व सातान्याहून आगगाडींतून येताना एक ब्रिटिश
सोजीर भेटला. तो सुखमायी होता दोघांचे चार तास गप्पा मारण्यांत गेले
सोजीराबरोबर कुण्याची दोन सडान पिले होती प्रवास संपताना खाला काय घालें
कुणाला टाऊक ! मो म्हणाला, ' मि. केळकर या जीडीतलें एक पिल्ल तुम्ही घेऊन

जा म्हणजे माझी आठवण तुम्हाला राखील,' अगदीं आप्रहच त्याने केला. सोनीर सज्जन भेटणे दुर्मीळ. यामुळेच त्याचे स्मरण राहण्यासारखें होतें. शिवाय आम्हाला घरी कुठों पाळण्याचा शोक नव्हता. तथापि वर्धूना भीड मोडवेना म्हणून तें कुठ्याचें पिटू त्यांनीं घरीं आणलें. त्याची निगा आम्ही देखू लागलो. कारण कुठ्याची जात खेळकर असते यामुळे तो एक सहजच रिकम्या करमणुकीचा विषय झाला. एक दिवस कुठ्याने अंग मळविलें, आणि आतां ते वीटकी घाण करणार असें पाहून मी त्याला मागच्या अंगणांत नेऊन बांधलें, आणि घरीं गडी नसल्यामुळे जवळच्या विहिरीचे पाणी काढून मी त्याचे अंग चोळून धुऊं लागलों. कर्मभ्रमसंयोगानें जिनसीवालेसाहेबांची स्वारी चाली आली. त्यांना माझा हा उपयोग पाहून अगदीं वाईट घाटलें. आम्हि ते किंचित् रागाच्या स्वरानें म्हणाले, "नरसोपंत हें तुम्ही काय चालविलें आहे ! या कुठ्याचें कौतुक तुम्ही करता, पण देवावर कधीं पाणी पातलें आहेत कस ! हे तुम्ही असले तरुण नव्या पिढीचे लोक ! कुत्रें धुण्यांत तुम्ही शक्या वेळ खर्च केलात तो देव धुण्यांत केला असताना तर थोडे पुण्य तरी पदरांत पडलें असतें." जिनसीवाल्यांच्या जागीं दुसरा एकादा विनोदप्रिय टीकाकार असता तर "सर्वांतयामी एकच ब्राह्म व परमेश्वर आहे" असें म्हणून मी टीका खेळकरण्याने परतविली असती. शिवाय जिनसीवाल्यांच्या प्रधाना एक उत्तर मजकनळ देतां येण्यासारखें होते. तें असे कीं, मी प्रीव्हिपस परीक्षा देई-पर्यंत घरीं देवपूजा करीत असे व गुरुनरिजिदि वाचोन असे. पण जिनसीवाल्यांनीं मला खिडोन बरोबर गाठले होते हे एक. शिवाय त्यांच्याशीं विनोद म्हणून करण्याची सोय नव्हती. कारण ते त्यानें अधिकच संतापून शिब्याहि देण्याला कमी करान्याचे नाडोन. म्हणून मी मुसतें हसून चूक पदरांत पेटल्यासारखें कल्प भागविले. पण सा सल्या गोष्टीचा धडा घेतला. भरीत भर म्हणून कुठ्याने आमची वेव्हेटरची नांव रुपयांची बांधीव डिन्शमरी पुढ्यावरील कातळाच्या प्रेमाचें कुरतडून टाकली. लगेच ती कुठ्याची व्याद येणारा जो पडिला स्नेही भेटला त्याला आम्ही रेऊन टाकली. इल्ली स्नान झाल्यावर मी देवघरांत वसून देवावर गंध फूल वाहून, तेव्हां मधून मधून जिनसीवाले यांनीं घेतलेल्या या माझ्या हजेरीची आठवण होतें व हंयहि येतें.

त्यांची दुसरी आठवण अधिक गंभीर स्वरूपाची आहे. बरील गोष्टीनंतर पुढारे पांच वर्षांनीं सार्वजनिक सभेंतील एका व्याख्यानाला मी अध्यक्ष होतों. मी

सुर्वीवर बसल्यावर मागाहून जिनसीवाले येऊन थोल्यांत बसले. मुख्य व्याख्यात्यांच्या भाषणानंतर जिनसीवाले उपवक्तें म्हणून बोलावयास उठले. ते व्याख्यानाचे पार पोकित्. स्वतः देत पण दुसऱ्यांचींहि ऐकावयास येत. आणि ते हजार अमले म्हणजे बहुधा उपवक्तें म्हणून बोलावयास उठावयाचेच. पण त्याच्यामध्ये एव मोठा दोष होता. तो लांबटपणाचा. स्वतः ते व्याख्याते असले म्हणजे धडीच-तीन तागहि बोलत. पण मग त्या दिवशीचा तोच कार्यक्रम असे समजून कोणी उपवक्तें उठत नसत. आणि अध्यक्षहि जुगुते आभार मानून संपवीत. पण खरी अडचण जिनसीवाले उपवक्तें म्हणून उभे राहिले म्हणजे होई. कारण त्याचें बोलणें तागतास दीडदीड तास चाले यामुळें अध्यक्ष खुळखुळ करीत. जिनसीवाले व्याख्यात्यावर टीका करीत नित्या उत्तर देण्याला वेळ मिळाला नाही तर व्याख्याते आपणाला अन्याय झाला म्हणून संकार करीत. स्वतः ते वक्तें अमले म्हणजे तर असा प्रकार होई की, जेवणाची वेळ झाली म्हणजे काही धोने परीं जाऊन जेऊनहि परत व्याख्यानाला येत !

असो. वर जो प्रसंग गागितला तो एका व्याख्यानमालेचा होता. तिचा नियमच असा होता की, बरोबर सहा वाजता व्याख्यानाला सुरुवात करावयाची व बरोबर आठवाच्या ठोक्याला सभा संपवावयाची यामुळे सर्व समेजस वक्तें उपवक्तें व अध्यक्ष तो नियम आनंदानें पाळीत पण जिनसीवाले हे स्वतःचा कोणत्याच नियमाचें धन मानणारे नव्हते. त्यांची गृहर साम्राज्यवाद्यांची तर नियमभंग होणार. आणि नियमाची अमलपंजावगी करावी तर जिनसीवाल्याचा अपमान होणार ! मी तरी त्या दिवशीं या वाप्रीन चांगलाच सापडलों. पावणेआठ वाजले तरी जिनसीवाल्याचें निम्मे मुद्देहि सपले नव्हते ! तेव्हां मनाचा धडा करून मी टेबलावरची पंटा एकदा हट्टव वाजविली. त्यांनीं ती ऐकल्या न ऐकल्या गारपें करून भाषण जोरांत पुढें चालविलें. पाच मिनिटांनीं मी पुन्हा पंटा जरा मोठ्याने वाजविली तेव्हां त्यांनीं रागानें मजकडे पाहिले, पण भाषण सुरूच ठेवले. शेवटीं आठव्या टोक्याला मी निसर्गवादा पंटा वाजविली तेव्हां ते रागाने उसटून म्हणाले “मला बोलाऊ देण्याचा अध्यक्षचा नियम दिसतो.” पण मी उठून उभा राहिलो व म्हणालो “मी अध्यक्ष उभा आहे आपण खाली बसा. आरंगी टीका अन्यायाची आहे. आपणपुढें मी मुलाखत किंवा नातवानारलाहि शोभेन. पण या वेळीं मी अध्यक्ष व्याहे हें आपणहि विचार नका. आपल्या बोलण्यानें

मला मिळू लागला. कुण्याजीपतांनीं मात्र जाण्यापूर्वी एक अभ्यासोपेतु व्यापार केला. तो असा. त्यांना टिळकांनीं न विचारता त्यांनीं होऊन टिळकांना लिहून बळविऊ कीं, "इमजी भाषेच्या दृष्टीनें तुम्ही नरसोपताची निवड केली ती चांगली नाही." हे पत्र मला पहावयास मिळाले आणि टिळकांना मी त्याबद्दल लिहिलें. तेव्हां टिळकांनीं मला उत्तर लिहिलें कीं, "तुम्ही ते काही मनात आणू नका. कुण्याजीपतांना मी पुरे ओळखतो इतकें कीं, त्यांच्या लिहिण्यांत मी भलती गोष्ट कधीं करीन हे शक्यच नाही." कुण्याजीपतां मुद्दाम जाऊन वर्काल झाले. त्यांची मार्केटगोष्टी चांगली चालली आणि त्यांच्या इमजी शब्दाचा प्रकाश कोडे पारसर पडला नाही. उत्तर मी सतत बीम बर्गे मराठ्यांच्या संपादकांचे काम केलें व ओडबहुत नांवादि मिळविलें. कुण्याजीपतांनीं एकादि सार्वजनिक कामात कधीं स्वतःची काडी तिबडे केली नाही, व टिळकांना पुढे पंचविस वर्षांत एक दोनदाहि ते भेटले नसतील !

या वार्तांत मी टिळकांना लिहिलेले पत्र, व त्यानें त्यांनीं मला लिहिलेला-
बहुत पाठविलेले उत्तर, ही दोन्ही या खाली देत आहे. यावरून तो काय प्रकार
होता हे कळून येईल

मला पत्र—

माझा असा ठराव होता की, काही काळ मराठ्यांचे काम तुम्ही मला न दिलेत तरी पुढे मागे मी ते खात्रीने अगावर प्यावे. किंबहुना तुम्ही ही जबाबदारी हकाने माझ्या अगावर टाकावी व मीहि ती हकाने व आनंदाने मान्य करावी. अशी स्थिति होती. मध्यतरी या कामाकरिता माझ्याबरोबर सदकाची म्हणून तुम्ही एक दुसराच इसम नेमला. ऑक्टोबर अखेर के. एच्. केळकर यांना राजा बाबी व माझ्या एकट्यावर तुम्ही काम सोंपवावे असाच तुमचा उद्देश होता व तशी सूचनाहि मला देण्यात आली होती. त्याप्रमाणे मराठा मला एकट्यास लिहावयास सापडेल या आशेने मी मोठ्या आनंदात होतो. पण तुमच्या धोरणात बदल होत असल्याचे पाहून मनात अतिशय आश्चर्य वाटते. मराठ्यांचे काम आजपर्यंत मी काहीहि पगार न घेता केले आहे, व के. एच्. केळकर यांच्या व माझ्या भागीदारीत मला निष्कारण अपमान व अन्याय सहन करावे लागले आहेत. तुम्ही लक्ष घालावयाचे म्हटले असने तर या गोष्टीला खात्रीने भाव्य करावा असता अशा रीतीने तुमच्याहि दृष्टीने पाहिले तर माझी बाजू सर्वस्वी न्याय्य व रीतीची असताना, तुम्ही आपल्या मनाचा निश्चय न करता मागेपुढे का पहावे हे मला समजत नाही. मी सर्व काम करावयास तयार असताना केवळ ते दुसरे केळकर जात नव्हित व राहतात ही गोष्ट माझ्या मार्गात का बाबी ! यामुळे विनाकारण माझी अडचणीची स्थिति झाली आहे व याचा तुम्ही काय तो निकाळ करावा एवढीच विनंती आहे "

टिळकाचे उत्तर—

"कोणतीहि एक बाजू ऐकून, माझ्या मनात तुमच्याबद्दल येरसमज उत्पन्न होईल अशी तुम्ही मनात शक्य बाळगण्याचे कारण नाही. मी कोणाबद्दलच मत देऊ इच्छित नाही. तथापि इतकेच सांगतो की, के. एच्. केळकर यांना मी पुरे जाणतो. ते तुमच्याबद्दल माझ्या मनात येरसमज उत्पन्न करू शकत नव्हित.

"तुम्ही मराठा लिहिण्याचे काम आहे असेच चालवावे पुढला कुसरी लिहित्यावर मी सिद्दगडावर जाईन व दर सनवारी खाली येऊ शकेन. म्हणून केवळ देखरेखीच्या कामासाठीच मला जास्त काही करता यावयाचे नाही. यामुदेवराव जोशी यांना तुमच्याकरिता एक भाष्यचे वर पहावयास सांगितले आहे. सोयीस्कर जागा न मिळाल्यास पुढे काही दिवस तुम्ही, विनूरकराच्या वाण्यात रहावयास या.

“मर जम्त बरुण्ड वा त्या उसाह” गुमन मत वरावर आहे त्यांचा सेव सादून राडावयाचा अथवा त्यामध्य मगदा आधार सावरण अस वाच्य नाहा व त्याची जम्तीहि नाही

मी पुण्यास गेल्या तज्ज्ञां मिळविल्या परचा मर व्यवस्था प्रथम त्याच नाव गमाविल्यात विद्यास हे पाहून परासदेरचा देण्याग्यामंशरातीं सव ध्यस्वा टिळनाचे परम स्नेही वासुदेवरुध सोपी विनयावर माऊक वाच्याकडून होई विनयाचा व विचुरकराचा वाच्य हा अमर्तो नज्झ असल्यामुळे, वासुदेवा जाणा एक पचा नेसणेने अस उपज्या अग्रान वागण केत मिळविला स्वतःच्या गर्तीने पंगे ठवून आपल्या हातान स्वचास दण हिशर माडण या गाथा मनगणून वंगळ्याच्या दिवाय केसरा विरल घ्यावर्तित गमकण काही रयन मिळविला वासुदेवा यावरून पत ग वा अर्थावि विटानयाचा होता यामुळे आयभूरण छापल्याच्या व्हून मिवा इतर जोडून टिळनाच पैस येतात व विनयाचे भरावयाच, आणि स्वचाकरिता लागतात व पैसे विनयाचेकडून आणावयाच असा व्यवहार सुट होता पण वासुदेवाच्या स्वभाव मिनय्या भाग मिळविला स्वर्िक, यामुळे चित्तशाब्द पाऊन पैसे मागून आणण्याचा गताभरपना मोग पंचार्थन हर्

पुढे माझा रावाग लागत तर दर तज्ज्ञा मिळवयाच नाही मग सुट टिळनाकडून राव निरोप जावयाचा तेव्हा रडन मिळवयाचा जेथ आपण मितव्ययाची राव दुसऱ्यावरहि गद पाहून यामुळे भोग मात्र हर् एकदा मिळक नाभनापी, व वासुदेवा हे बोडेस प्रसासण गेल अवता सामान हमाय कडून न्याय की स्वतः पाचें त्यान, यावरून त्यांच्यात घराज हमतनुमरी सात्याचा मोठ स्वतः टिळनाचा, एवढी वासुदेवांनामझ, यदेन सांगितलेली आडवते पण मग स्वतः ला वाविपयी एक अनुभव आण त्यावरून गमाविल्यात विद्यास भाना परखचास मिळवण किती निळराच दाव असल याची कल्पना यदल माझ अनुभव असा माझ्या पणाराचा महिना ठरवून गल्यावर एक दिवस मी व माझ घडील कंधु विनयाचेकडून जात अमता दहापार रुपयांचे मित्रस खर्चा करण्याची आज्ञा लागी. पण मावबाचाच होता म्हणून मी वागवराय यांना म्हणाय काळा पगार द्या की ! यापारात निघाला नाही पणार राभर दये येण्याचा होता मा खम आगाऊ माग नहने पण वासुदेव-

१८९६ साली पुण्यास आल्यावर प्रथमच घेतलेक
केळकरांचे छायाचित्र.

(पृ २०८)

राव आपले पुतणे शंकरराव जोशी याचकडे बघून म्हणाले “अरे शंकर, केव्हरांना पाच रुपये खर्चाळ दे वरें !” आम्हां दोघे थंडगारच झालो. आणि ते रुपये न घेता तसेच गेलो. पण दुसरेच दिवशीं मी गंगाधरपताना ही हकीकत सांगून म्हणालो “सपादकाला व लॉ लेक्चररला पगार देण्याची ही कुठली रीत ! मी काय चित्रशाळेच्या कारखान्यांतला मजूर म्हणून ‘खर्चाळा’ अगावर पाच रुपये फेकावे !” तेव्हा ते म्हणाले “बरो आम्हालाहि असाच वास होतो, पण कारण काय ! असो यापुढे तुम्ही चित्रशाळेत अशा कामाररिता जाऊच नका. मला पगाराची नकी तारीख ठरविता येणार नाही, पण यापुढे माझे मीन वाढेल ते करून तुमचा पगार एकरकमी पोंवता करीत जाईन म्हणजे झालें”

१८९६ साली एप्रिल महिन्यात वडील बभू नाना यांची नेमणूक पुणे हाय-स्कूलांत झाली, व लगेच मोरचे युवराज पुणे हायस्कूलात शिकत होते त्याचकडे खाजगी शिक्षक म्हणून त्यांना वेण्यात आले त्या मे महिन्यात युवराजाजरोवर नाना महाबळेश्वरास गेले त्यांच्या निमंत्रणावरून मीहि दोन दिवस गेलों. नाना तापानें आजारी झाले म्हणून मला महाबळेश्वरास अधिक राहता आलें नाही. तथापि श्री बाबाराहेनाचा माझाशी ऋणानुबंध जडला तो आज ४२ वर्षे अबाधित आहे. महाबळेश्वरास असता युवराजाचे वडील, पोसले पतसचीव, याचा मुप्रसिद्ध काटेमोर-पणा म्हणा कृपणपणा याचा थोडा अनुभव आला युवराजाना तेव्हा तनखा असा तोडून दिलेला नव्हता दरमाराचा एक कामगार युवराजाजरोवर असे तो मीसा पैवार खर्च टिपून ठेवीच. पण स्यारीत खाशाखर्चाकरिता पार्सी ठरलेल्या आकारा हून अधिक खर्च होऊ देत नसे मी आभावित गेलेला म्हणून माझ्या दोन दिव-साच्या भोजनाचा खर्च युवराजाच्या खात्या रकमेतून नावे पडला ! हे ऐकल्यावर, जुन्या कारकीर्दीत रावनवमीच्या जेवणावळीतील चटपटारकट्याचा तिलाव होई अशी गोष्ट मला कोणी सांगत, ती अतिशयोक्ति नसावी असे मला वाटू लागले

१८९६ च्या मे महिन्याच्या अखेरीस टिळकाच्या बोलावण्यावरून मी सिंह गडारा चार दिवस राहण्यास गेलो तेव्हाची एक आठवण सांगण्यासारखी आहे गडाला जाण्याचे तर ताग्यान पायभ्यापर्यंत जाता येई. पण ताग्याला तीन साडेतीन रुपये पडत रीवाय वट्टणपणाचा धमक मोठी म्हणून मी पायी जाण्याचे ठरविले मीना उन्हाळा होता तथापि धर्षे फराळ करून व थोडा वरीपर घेऊन

भर दोनप्रहरी छात्री घेऊन पायी निघालों. गडकवागल्यावर फटाक करून पाणी पिऊन जोडी विभ्राति पेटली. सुमारे छडेपाच वाजता जवळ जवळ पायभ्याशी पोचलों. तसाच पुढे पायी गड चढून जायचावाहि. पण मागे धम देवाने चांचविले. मी गड चढू लागणार तो स्वतः टिळकच गडाखाली उतरून आलेले भेटले. सरदार विचुरकर यांना वारी गडा ध्यावयाचा होता म्हणून त्यांनी चोळारणे पाठविले होते ती चांचाची छात्रगाली उभीच होती. मग गडावर न जातां लाच पाडीतून परत आलों, आणि दोन दिवसांनी फिरून टिळकाखोऱ्हा सिंदगडाम गेलों. टिळकाच्या हृष्यश्र्दीचा निकार होता तरुं ते पायानें सिंदगड भडत. मी तर चोवीस वर्षांचा तरणागड मीडि पायाने चढून गेलों. सापुडे अनेकदा मी हा गड पायाने चढून गेलों चढा तानाजी उरगवाला गेलो तेव्हा अव्यवस्थेमुळे मला मुरची मिळाली नाहीं तरी मी कटाने निम्मा गड पायी चढून गेलो, मग मुरची मिळाली पूर्वी १९०२ साली ना. दत्तोपत वेळवी चांच्या बरोबर पातुनी पौर्णिमेला अवरो गिहगडाच्या निघालो. ते रेलगाडीत व मी पायी अरो गप्पा मारीत गेलों दोन तासांनी त्यांना सोप आली तेव्हा मी चांदण्याचे व व धड वाऱ्याचें सुट भोगीत गिहगडावरून चालत गेलों. आणि पहाडे सोप काढून सकाळी पायानें गड चढून गेलों. १९३५ साली परत मास्तुराच्या लमार्भाला गेलो त्याहि दिवशीं कनकेश्वरच्या रोगशेवर मी पायीच चडलों. सदगडावर मी तीनदा गेलो तोहि पायानें चढूनच. तेंपे मुरची मिळतच नाहीं म्हणा ! तापर्यं माझी शरीरप्रकृति गुरक असल्याचा हा चांगलाच पुरावा होय.

टिळकाखोऱ्हा परत सिंदगडाम गेलों तेव्हा त्या वार दिवसांत गडावरील वादळी वैभवाचें रूप मला पाहवयाच सापडलें. मेघावाळी पाऊन भरून आला. गारा पाडू लागल्या. वारा सोसाऱ्याचा इतका मुरला कीं सर्व दारें टिडक्या लावून घेऊन गुरगटून बसलों. इनचाव वाऱ्याच्या एका सोसाऱ्याने टिळकाच्या बगल्यावरचें सर्वच्या सर्व मरती छप्पर उडून गेले. तेव्हा छप्पर फाटण्या ऐवजीं आभाळ फाटल्याखरखे वाटलें ! दोन तास सांभी ओपल्यात वसेसे घालवून रात्रीच, गडाच्या पूर्वे वरलागून जवळ मिशनऱ्याचा एक बंगला आहे त्यात मुला मागतामह निजलों आणि मराली पुन्हाची वाट धरली.

मासगी वेळतकित उद्योग म्हणून १८९६ च्या अखेरीस मी राष्ट्रीय समेचा शिंदाम लिहिण्यास हातीं पेंसला होता. सत्ता दहा वर्षांचीच होती. पण अत्ता

महत्त्व प्राप्त झालेली. तिचे ठराव विषयवार माडून विचारप्रगतीचा एक प्रकारचा नकाशा तयार करावा व 'पब्लेट' काढावे असा विचार होता. त्याकरिता राष्ट्रीय सभेच्या उत्पत्तीचा इतिहास विचारण्याकरिता ग्यायमूर्ति माभवराव रानडे यांना मुंबईस जाऊन भेटला. त्यांनी तो सर्व सांगितला व बरती उपदेश केला की, "कोणत्याहि विषयावर प्रथम सरकार आपल्या पत्रफात किंवा रिपोर्टांत काय म्हणतें हें पाहून जा व मग टीका करा. टीका कटक अणो, पण सुप्रतिष्ठित असावी "

माझी आठवण बरोबर असेल तर हल्लींचे महत्त्वा गांधी दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांचें गाहणें इकडे सामण्यासाठी आले होते तेहि मी रानव्यास भेटायला गेला तेव्हाच त्यांना भेटावयाला आले. गांधी तेव्हा कोट पाटलें व डोक्याला मागे पदर सोडलेली काळी रेशमी बंगाली पद्धतीची टोपी घालीत असत

१८९६-९७ सालीं डेकन सभेची स्थापना होऊन जहाल मवाळ असे दोन तड कायमचे पडते. सामाजिक सभा टिळक पक्षाच्या हातीं गेली म्हणून डेकन सभा निघाली आणि त्याच्याच अनुषंगाने सार्वजनिक सभेच्या माडीवर भरण्यास रूप सोडून गोखले पक्षाचे किंवे यांच्या बाब्यात वेगळा लूब काढला. दोन सभा, दोन क्लब, दोन वर्तमानपत्रे, पुढारी व अनुयायी यांचे दोन सभे अशा—म्हणजे भारतीय युद्धातील कौरव-पांडव सैन्याच्या रचनेच्या—धाटान पुण्यातील राजकीय पक्षाचे युद्ध या सालीं सुरू झाले. मात्र या ठिसूणी दोन पांडव व दोन कौरव होते. कारण प्रत्येक पक्ष स्वतःलाच खरा एकटा सत्य मानी. तेव्हा सुरू झालेल हे युद्ध अजूनहि सर्वस्वी धाटल जाहे अस म्हणता येणार नाहीं. पण तेव्हा नाहेर इतर प्रांतांत म्हणण्यासारखे राजकारण निमाणे झाले वन्व्हत म्हणून पुण्यास काय घडत याचा प्रतिप्वनी बाहेर उमटें. रानडे मुंबईस असले तरी पुण्याच्या गोखले पक्षाचे खरे पुढारी तेच, हे बाहेर लोकांना ठाऊक होते. आणि टिळकांना बडखोर मानीत नरी त्यांच्या कृति व शान्ताळी यांच्याविषयी माहेरच्या प्रांतातून कांतुक झाल्यानाचून राहता नसे

माझे खेही खेही पक्षात होते. विशेषतः माझ्या बंधूचे खेही त्यातल्या त्यात मवाळ पक्षात अधिक होते. कारण त्या पक्षात सरकारी नोकरीचा भरणा अधिक टिळकाच्या पक्षालाहि सरकारी नोकर नव्हते असें नाही उदाहरणार्थ, रामसाहेब पडसे हे कमिशनर साहेबांचे असिस्टंट, कमिन्सल निवडणुकीच्या

कामात त्याची मदत टिळकाना पुष्कळ द्यावी. पण ती सर्व गुप्तपणे. ते म्हणून वर्गरे कधी येत नसत. कारण टिळक हे सरकारच्या अप्रिय टोळ लागले होते. यामुळे सरकारी नोकरीना टिळकांशी उघडपणे संध ठेवता येत नगे, मवाळ पधाचे मित्र मात्र सरकारी नोकर असले तरी त्याच्या राजकीय पुढाऱ्यांशी उघडपणे जेवढेसंभव ठेवू शकत. कारण तो पक्ष सरकारला अप्रिय नव्हता. राष्ट्रीय-पक्षाचा शत्रु किंवा विरोधी म्हणून सरकारचे त्याला सहाय्य असे. पण सरकारी नोकराच्या नावाचा उपयोग मात्र करवयाचा नाही म्हणून दोन दिवता-च्या नावाने मार्गातून व्यवहार चाले. गानध्याच घर रामेश्वराजवळ, आणि बाग-छाहूच पंढर येथे यांचे निवास सोळा-म्हणूनच—यामुळे रामेश्वर व म्हणोबा हीं नावे उच्चारली की, मवाळ पक्ष व राष्ट्रीय पक्ष असे लोक आशेआप समजत.

पक्षाभिमानाच्या दृष्टीने मी करत नाही हा मोठ टिळकाना प्रथमपासूनच कळून चुकली होती हा एकच मोठ माझा केवगी-मताद्वाराशी संवध तोडण्याला पुरेमें किंवा योग्य कारण होऊ शकत नाही असे मी तर मानीतच होतो यात आश्चर्य नाही पण आश्चर्य इतके, स्वतः टिळकाचा स्वभाव तीव्र पक्षाभिमाना असतो त्यानींही तसे उभ्या जन्मात मजकुराशी मानित नाही. या विशेष परि-स्थितीमुळे इतर म्हणजे कट्टरपक्षाभिमाना लोका टिळकाना मजकुरा अधिक जवळ धाडत. आणि केव्हा केव्हा अगदीं गुप्त स्वभावाचीं शक्यत होत त्यात मुद्दाम होऊन मग बोलावण पाठवावच आण घडत नसें पण मीही माझा स्वभावदोष जाणून होतो, व त्या अन्वेषाची तयार कधीं केली नाही. टिळकांच्याही स्वभाव शरत्वरच असा की, जोडलेल्या मनुष्य मदत तोडण्याचा नाही. त्याच्याशी संवध घालेली लोक स्वतःच संवध तोडून गेले अशी काही उदाहरणे घडली, पण त्यांत बराचसा दोष, किंवा निदान अखेरचे संवध तोडण्याचे इच्छा करण्याचा दोष, त्या त्या लोकाकडे होता असे म्हणाव लागेल. उघडपणा न करिता, लागूळ चालत न व रितां, मतभेद समजून, स्वभिमान राखून, टिळकांच्या परिवारांत राहून काम करणे अशक्य नव्हते.

१८९६ अखेर दुष्काळ पडला तेव्हा टिळकाना सार्वजनिक सभेच्या नतीने मोठी चळवळ येथी पुढी १८७६ च्या दुष्काळच्या वेळीं गानध्यानीं सभेमार्फत मोठे लोक पाठवून रिपोर्ट मागवून वेळोवेळीं ते छानून पाठवण्याचे व सरकार

राकडे पाठविण्याचें नमुनेदार काय केले होते. तेच सदाहरण टिळकांनीं डोक्या-
पुढें ठेऊन पण अधिक तीक्ष्णतेने चळवळ केली. बोहरगावीं पाठविण्याला त्यांना या
वेळीं चांगले जबाबदार लोक व पदवीधरहि मिळाले. त्यात फौ. अच्युत सिताराम
साठे हे तरुण तरतरीत एवढेच होते. ते कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे एम्. ए. झालेले
अमून एल्.एल्. बी.चा अभ्यास करीत होते पण एवढाच इमजी लिहिण्याबोलण्यात
कुशल व धीट. सार्वजनिक कामाची मोठी आवड, शिवाय रोडेगावीं जाऊन कोंकणी
किंवा खेडवळ भाषा बोलून लोकानीं मने हस्तगत करण्याची हातोटी त्यांना
साथे. ठाणें जिल्ह्यात कुळाबा जिल्ह्यात त्यांनीं बरेच दौरे फाडले. रासलवाड येथील
त्यांची सभा पोलिस शिपायांच्या सगिनींच्या गरज्यात शाली असे सांगतात !
कुळाबा जिल्ह्यातील एका भाषणाकरिता त्यांच्यावर खटलाहि भरण्यात आला होता.

या चळवळीत सातारा जिल्ह्याची कामगिरी मजकडे देण्यात आली होती.
त्याप्रमाणे त्या जिल्ह्यात मी पाच-चार ठिकाणीं जाऊन सार्वजनिक सभेकडे रिपोर्ट
केले. मला थोडी अडचण असो वाटली की, वडील वधु तेव्हा सातारच्या कलेक्टराचे
डेप्युटी चिटणीस होते. वास्तविक त्याकडे मुलकी धाम नव्हतं. फौजदारी व
इतर होते. तथापि बळ्याचें तेल वाग्यावर वाढण्याची सरकारची रीत प्रसिद्ध
आहे. म्हणून मनात भीति. तेव्हा माझे वधु व मला म्हणाले की, जिल्हा कलेक्टर
मि. बिचेस्टर हे तसे सज्जन आहेत तेव्हा तु होऊन त्याची मुलाखत घेईनास !
दुप्पाळी सरकारी व्यवस्थेची माहिती अधिकृत अशी त्यांनीं सांगितल्यास तिचाहि
तुला पडताळा पाहता येईल मग मी वधूची ओळख न देता स्वतःच जाऊन
पाई आत पाठवून साहेबाची भेट घेतली आणि त्यांनींहि सभेच्या चळवळी-
विषयी राग प्रकट न करिता मजकडून माहिती विचारून घेतली व स्वतःची
सांगितली. ते म्हणाले “तहकुबी सुटीचे रिपोर्ट आम्ही करीत नाहीं असें समजू
नका, पण वर सरकार भोरण ठरवील ते ठरवील ” मग ते घेऊन आणखी
म्हणाले, “तुमच्या सभेला असे वाटतें काय की, सारासुटीची माफीची मागणी
करण्यास तिने शेतकऱ्यास नव्याने शिवविण्याची गरज आहे ! त्यांना ती माहिती
आधींच असते. माता त्यातून राजकारण उत्पन्न करावें असा तुमच्या सभेचा
हेतु असेल तर मग निराळे ! ” शेवटीं निरोप देताना म्हणाले, “तुमच्यासारखे
वरुण पदवीधर लोक खेड्यापाड्यांनीं पायपिटी करू लागले याचें मला आश्चर्य
वाटले. कारण ही गोष्ट पूर्वीं घडलेली नाहीं ” मागाहून मी डेप्युटी चिटणीसाचा

असे म्हणून भावत येताना दिसल्या. आम्हां गाव्या पांशविली गाडीशी येताच त्यान रस्त्यावर रुकून पातळें व दोन्ही हातांनी आपल्या तोंडात मासून घेऊ लागला. आम्हांला काहींच अर्थ कळेल. पण सग दुर्दैव आवडून तो म्हणाला, "मी तुमचा मोठा अपराधी आहे. येथें दुप्पटाची चळवळीनिमित्त व्याम्वान देण्याकडिलें मगदूर टिळकाना बोलावण्यानें पत्र मीच धाडलें. पण तें गांवात कळल्यापासून माझ्यावर बहिष्कार पडला आहे. गावात चार कुणबी होते ते मुद्दाम आपल्या शेतावर निघून गेले सभा करीत तर या देहा-द्विवाय दुसरा थोडा मुद्दाला मिळाला नसता. गाव भिऊन गेला. तेव्हा तुम्हांला येऊन भेटून तरी काय करूं मला नाक करा "

तेव्हा सर्व मजकूर आमच्या कथात आला मग शिवरामपतानीं आपल्या मोहक बाणीनें त्याला परोपरीनें आळवून, विनयशीलतेन त्याचीच उलट धमा मारून, मनधरणी व सान्धन कर केले असेल याची कल्पना शिवरामपंताच्या खासगी भाषणैनीनी ज्यान ओळख असेल त्यांना चांगली येईल.

शिवरामपताना मनात चाटणाऱ विनोद त्याच्या तोंडावर इतका सूक्ष्म प्रगट होई, कीं तो त्याच्या परिचितानाच उमगावयाचा म्हणून त्या निघत्या तिन्हाहाला तो उमगण नाहीं शिवरामपत जे जे बोला ते त सर्व स्त्रिया मनांनं बोलत आहेत असेंच तो समजला. पण मला विनोद पोटात टेवतां येत नाहीं, हा आल्याधिवाय राहात नाहीं त्याप्रमाणें तोंडाला पदर लावून मी शूद्र हंसत होवो दोवटीं या प्रसंगातून निभावून आम्ही कसे तरी स्टेडनावर गेलों

१३ पुण्यास आल्यावर विनूरकराच्या बाळ्यात मडळी जमली व टिळका-पुढें ही सर्व हर्कलक शिवरामपतानीं रात्रवून सांगितलो, तेव्हा किती हंसा विकला असेल याची कल्पना होईलच सरकारल अग्रिय असणाऱ्या चळवळीचा परामर्श घेवेंगानात कसा येतला जाणो याचा तो पहिलाच अनुभव तेव्हा आम्हाला आला तसेंच संख्यासाठीं चार बाजेपर्यंत उपोषण पटल्याने, दुप्पटा-मस्त ओंकाचें दु स काय असेल याचीहि जाणीव आम्हां सादरवासी पावर-पेडाना एक दिवस झाली

टिळकाच्याच्या ह्या मोहिमेचें वर्णन अनेक वेळ रसभरित रीतीन करून शिवरामपतानीं आपल्या मित्रांचो करगणूक केली आहे. आणि चाळीस वर्षांची मोठ,

तरीहि पण त्या प्रसंगाची आठवण माझ्या मनावर चांगलीच चिंत्तली आहे. आमचे एक मित्र कै. हर्षाकर, या दुष्काळी चळवळीत व्याख्याने देण्याला जाऊन मेजवानीचे अजीर्ण होऊन परत आलेल्या लोकाची नाबनिशी धट्टेने सांगत ! तेव्हा त्याला उतारा म्हणून आम्हीहि आमचा हा अनुभव मजेने सांगत असू.

मराठा पक्ष चालविणे व वकिलीचा वर्ग चालविणे या दोन गोष्टींपैकी मज दुसरी त्यातले त्यात अवघड वाटत होती हे पूर्वी एका ठिकाणी सांगितलेच आहे, आणि ती मोठ थोडी प्रत्ययालाहि आली मी एल्.एल्. बी. पास झाले होते हे खरे, पण केवळ ही परीक्षा पास झाल्यामुळे कोणी मनुष्य तेच विषय दुसऱ्याला शिकविण्याला सत्पात्र होतो असे मला वाटत नाही. स्वतःच्या परीक्षेच्या तयारीपेक्षा विद्यार्थ्यांना तो विषय समजून देण्याला वाचन अधिक लागते. शिवाय अभ्यास करणारी मुले, निदान त्यातील बुद्धिमान व चिकित्सक मुले, त्या विषयाचा सूक्ष्म अभ्यास घरी करून वर्गात शक्य विचारण्याची तयारी करून येतात. त्याची उत्तरे जागच्याजागी देण्याला नवशिक्षण शिक्षकाला कठिण जाते.

मजकडे टॉट, पिनलकोड, सिव्हिल प्रोसिजर कोड, मिमिनल प्रोसिजर कोड हे त्यातल्या त्यात सोपेअसे विषय टिळकाने दिले होते. व हिंदु लॉ, कन्स्ट्रिक्ट अँक्ट, एजिक्ट, पुराण्याचा कायदा यांकरे अवघड विषय स्थानी जाणकाडे ठेविले होते. पैकीं पिनलकोड व टॉट हे विषय मी बरे शिकविले असे परंतु सिव्हिल व मिमिनल प्रोसिजर हे विषय चांगले शिकविण्याला वकिलीचा अनुभव काही थोडा तरी अद्याप लागतो तो मला नव्हता. खातान्यास नऊ महिने वकिली केली. तांत मी अव्वल दिवाणी दाव्यातील एकहि किर्यादअर्जी स्वतः लिहून गुदरली नव्हती. एकदोन साऱ्या प्रतीचे फौजदारी मुकदमे तिसरा वर्ग मॅजिस्ट्रेटपुढे चालविले पण तोंत बहुदाः तोंडपाटिलकी होती मरीय निराधार आरोपीकरिता मुनाच्या घटल्यात सरकारतर्फे वकील देतात तसले एक वकीलपत्र मला मिळाले होते. पण अशा कामी ते शिरस्तेदाराची कृपा म्हणून एखाद्या नवशिक्ष्या वकिलाला देण्यात येत. म्हणजे आरोपी जसा पैशाने गरीब तसा त्याचा वकील कायद्याच्या ज्ञानाने गरीब ! मी दोन दिवाणी अपिले मात्र चालविली होती. पण अपिलात प्रोसिजरचे ज्ञान फारसे लागत नाही. तात्पर्य दिवाणी काय, फौजदारी काय अव्वल दावे चालविण्याचे ज्ञान मला मुळीच नसल्याने तीं कामे चालविण्याची कायद्यातील किंचकट फलमे

मला स्वतः त्याच गोष्टीतून शिकवण शकते असा विचार होता. मला तेव्हा सुनील संधित म्हणजे बोधप्रद पुस्तक तयार होतात त्याचीही भरत मला तेव्हा नव्हती. फक्त मातीत वाक्यांचा अर्थ नव्हते, पण त्याचा मोठा प्रतिक व सोपे दर्शन मुलांवर करणं अवघड जाऊ लागले, माझ्याकडे जालेल्या विद्यार्थ्यांनी मी दोन बरे शिकविले व दोन स्वतः मान्याच मनाला समाधान देतील असं शिकवू शकला नाहीं असे मला स्मरण. मान इमजी भाषा फारसा न भडपळता व फारसा भुवा न करिता मी धावत होतां असे वाटते. या शोमिजर गिरविण्याच्या धावतीत विद्यार्थ्यांनी आपले असमाधान टिकलाकडे एकदा व्यक्त केले होते. पण ते तरी काय करणार ! तेव्हा पेंपेर शिकविण्यापुरता सराईत वकील त्यांना काढून मिळणार ! माझ्या जागी पूर्वी शिकव असलेले वाक्ये असं हे काढून काम चालवीत असल्यान, त्याच्या माझ्या गिरविण्यातील यापुरतें अंतर लक्षात घ्यायला येईल असायला लागला.

जगां, शेवटी वर्गात मिळून ६० ७० विद्यार्थी हात त्यांनी दोघांचा पाचो नाव मला जाणवताना पेंपेर मयांत दुसऱ्या विद्यार्थ्यांकामुदेव लक्ष्मण निपळुंगर हा वाढे हे हल्ली अकोल्यास एक गुजारी यंत्राल अयून, यशस्वी व विचारवत विभोसमिष्ट, व्याख्याते व कायकृत म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांच्या राजाना उत्तरे दण सध्या कठिण जाई पण उत्तर समाधानकारक मिळाले न मिळाले तरी ते विनयशील श्रुति मोडीत नसत. दुसरे एक विद्यार्थी कामनराव लळवलकर हे पुढ पुण्यास बसिले व तेथे हेडि विविक्तक पण वावदुळ व हटवादी यामुळे उत्तर समपक असले तरी ते पटलव नाही व शेवटी आपलेच खरं भम भासविण्याची त्याची श्रुति असे. हा त्याचा मनोभ्रम पुढे स्वतः त्याचा त्यांनाच वाजलीच्या धर्मात बदल असे म्हणतात, पण मलाही त्याचा अनुभव, ज्या सात्वतिक कार्यात त्याचा माझा सवध निकट आला, तथं पत्न्यशिवाय राहिला नाही. असा त्या व पुढच्या वर्षात माझ्या हाताखाली शिकलेले अनेक विद्यार्थी आता त्यास-त्यास घरे पकिरी चक्रे नेवनिवृत्त झाले व कमी मिळून माझ्या हातक वृद्ध झाले व इतक्या काळी भेटतात, व मांजन माझ्या गुरुत्वाची व जाणत्या शिष्याच्याची ओळख देतात पण गुल्या भाग्यास तव शिष्यांचा ओळख असण्यापेक्षा कोणत्याही शिष्याला आपल्या गुरुचा जाणवण राहण स्वाभाविकच नव्हे काय !

आमचा लॉ क्लास टिळकाच्या खटल्यामुळे बंद पडण्यापेक्षा पुण्यातील हेग-मुळे बंद पडला हेच म्हणणें अधिक खरें. कारण टिळक परत आल्यावर त्यांना लॉ क्लास चालविणे सापत्तिक दृष्ट्या सोयीचें होतें; व स्वतः त्यांनी त्याचें काम सोडलें असतें तरी माझ्या जोडीला दुसरा एखादा शिध्दक देऊन त्यांनीं तो चालविला असता. कारण मला मराठ्यांकडे फक्त साठ रुपये पगार मिळे. माझ्या उरल्या ७५ रुपयांची तजवीज केसरीच्या उमत्रातून तेव्हा होण्यासारखी नव्हती. पण हेग सतत चालू राहिल्यामुळे तो क्लास बंद करणे शेवटीं प्राप्त झालें. आणि टिळकाच्या खटल्यामुळे पुढें जें स्थित्यंतर झाले व मराठ्यांच्या कायमचा संपादक मी ठरलो तेव्हा केवळ ६० च पुरत नाईत परन्तु १३५ दि देता येत नाहीत, म्हणून माझा कायमचा पगार १०० रुपये मराठ्यांच्याच जागेवर ठरला. लॉ क्लासच्या शिकवणीने मला कोणताच विप्रेक्ष फायदा झाला नाही. कायदें वाचून मिळणाऱ्या शास्त्राचा उपयोग नव्हता; कारण मी पुढे वकिली करणार नव्हतो. आणि कायदा शिकविताना बोलण्याच्या सरावाने सार्वजनिक वस्तुत्वहि येण्यासारखें नव्हतें. वर्गांत बोललें ते वर्गाच्या हवेंत उडून गेले. लेखन हे मात्र टिळकाकडे, कारण मराठ्यांत किंवा कंसरीत अगदीं प्रथम प्रथम मी लिहिलेल्या लेखा-पैकींहि कांही असे बरे साधले आहेत की, ते माझ्या इंग्रजी लेखसंग्रहात किंवा समग्र केळकर यांच्यात समाविष्ट करणे अयोग्य यादले नाही.

टिळकांना इतर कार्ये असल्यामुळे वर्तमानपत्रात लिहिण्याचें काम हें त्यांना फावल्या वेळांत करावें लागे. याच्या उलट लॉ क्लास शिकवून मात्वापर ठरलेला सर्व वेळ मी वाचनात व लिहिण्यात घालवी. इंग्रजी लिहिण्याची हीस असली तरी नवशिकेवणामुळे व मराठा पत्राच्या महत्त्वामुळे विचार करून जपून लिहावें लागे. पण अभ्यास केल्याशिवाय नुसतें जपून लिहून काय होणार ! मराठा पत्राचा तेव्हाचा आस्वादही मोठा होता. व मोठमोठी दोन आर्टिकले व पांच-चार कॉलम स्फुटे इतका मजकूर लिहावा लागे. एक आर्टिकल राजकीय विषयावर व एक अवांतर विषयावर असा परिपाठ असे. यामुळे लिहिण्याच्या हीसेला पुष्कळसा वाव सहजच मिळे. टिळकाच्या कारकीर्दीचा तो श्राव्य असल्यामुळे त्यांना प्रचलित वादाच्या विषयावर इंग्रजीतहि आर्टिकले लिहावी लागत; व हीं लिहिताना हस्त-लेखकाचें त्यांचे राम मलाच करवें लागे. विचारसरणीच्या दृष्टीने माझे इंग्रजी लेख टिळकांना हवे तसे असतच असे नाही. पणु माझी भाषापद्धति त्यांना बरो

वाटत असली, कारण भावेच्या दर्शन ते माझ्या लेखात पारशा सुधारणा करीत नसत. मात्र वादांत बाजू अगावर येण्यासारखी काम्ये, प्राजलपणाच्या भरात दिलेल्या नसत्या कबुल्या माझ्या लेखातून ते काढून टाकीत, व गोडवेपणाचे शब्द कोठे असल्यास तेहि काढून त्याचे जागी ठसठसीत किंवा तिरपट शब्द घालीत. पण उलट एकादे वेळीं असंहि होई की, लिहितांना रागाच्या भरात माझे हातून अयोग्य शब्द पडले तर तेहि काढून टाकण्याची खबरदारी ते घेत. कारण मी लेखक असला तरी प्रथम जबाबदार संपादक टिळकच होते, तसेच “मत एक-बन्नी दिसले तरी त्यांत पारसे वाचक नाही पक्षाभिमान हा वर्तमानपत्रकाराच्या अंगां दोषापेक्षां गुणच अधिक ठरतो पण बहुकीं तून मुटलेल्या गोळीप्रमाण संपादकीय मत निश्चित, अचूक ममभेद करणार, व ठगठगीत असावं” ही अनुभवाची गूचना म्हणून ते मला प्रथमपासून देत. तसेच एकादा विषय आडवाजूचा किंवा केषळ एवाद्या तज्ज्ञानेच लिहावा असा आल्यास, माझ्या विनयावर म्हणजे अज्ञानाच्या जाणीवेवर मला पारस पापहण घालता येत नसें, व मत प्रदर्शित करण्यात मी सावधानिरी विशेष ठेवी पण टिळक म्हणत की, “न्यायाधीश आगल्या सुर्चीवर बगतांना जमा युनिफॉर्मचा शगा घालून बसतो, व तो घालताच तो सर्वाधिकारसंपन्न ठरतो तसाच सगदरानहि हानात लेखणी घेतांना सर्वज्ञत्वाचा शगा अगावर घातूनच उसले पाहिजे. कारण ती जागाच अशी आहे की, तेथ विनयापेक्षा हुकमतीची भाषा, साराखोरीपेक्षा आत्मविश्वासाचे शब्द हेच अधिक काम देतात ” तथापि शिकवणानं मनुष्याचा स्वभाव बदलला तरी कितीशा बदलणार ! म्हणून दर आठवड्याला एकाच विषयावरील केंसरीतील लेख वसे व मराठ्यांतील वसे यातील भेद लोकांच्याच काय पण माझ्याहि नजरेला पडल्याशिवाय राहत नसे. त्या वेळीं हिंदुस्थानांतील प्रमुख वर्तमानपत्र खालील होती. पुणे—केंसरी, मराठा, शानप्रकाश. मुंबई—इंदुप्रकाश, नेटिव्ह ओपिनिअन, टाइम्स, गॅझेट, केंसर-इ-हिंद, गुजराथी, मुंबई समाचार, अॅडव्होकेट ऑफ इंडिया, इंडियन स्पेक्टेटर. मद्रास—हिंदु, मद्रास स्टॅण्डर्ड, मद्रास टाइम्स. कलकत्ता—बंगाली, इंडियन मिरर, हिंदु पेट्रियट. लखनौ—अॅडव्होकेट. लाहोर—ट्रिब्यून.

मी पुण्यास येण्यापूर्वी १८९५ साली पुण्यातील कॉंग्रेसवादाच्या धामधुर्मीतच टिळकाची मुंबई कायदेकान्तिलांत निवडणूक झाली होती. यापूर्वी दोन वर्षे निवडणुकीचा मान गुजराथ प्रांताला मिळाला होता व चिमणलाल नेटलवाड

हे निवडून आले होते. तो मान महाराष्ट्राला १८९५ साली मिळाला व ही पहिली निवडणूक टिळकांनी जिंकली. त्या वेळी निवडणुकीचा अधिकार फक्त लोकल-बोर्डांना होता. म्युनिसिपालिटिव्हाना नव्हता. टिळकांचे प्रतिपक्षी जठार हे राव-बहादूर व वन्हाडच्या शाळारतायाचे डायरेक्टर होते, व महादेव गोविंद रानडे वंगरे लोकांचे त्यांना पाठबळ होतें. पण संगतिवयाच्या विलाच्या बादापासून (१८९१) टिळकांची लोकप्रियता हळू हळू वाढत चालली होती. आणि हिंदु-मुसलमानांचे दंगे, गणपति उत्सव, शिवाजी स्मारकाची चळवळ, व सामाजिक परिपदेचा बाद इत्यादि गोष्टींनी ती लोकप्रियता बरीच वाढीला लागली होती. म्हणून बाहेर जिल्ह्यातून मुधारक नेमस्त पण व सरकारी अधिकारी यांचे एक-वटलेले बज्र उलट्या पारभ्यात पडलेले होते तरी निवडणुकीत टिळकांनाच गमा आले. मात्र टिळकानाहि याही सरकारी अधिकाऱ्यांची मदत नव्हती असें मात्र म्हणता येणार नाही. सरकारी नोकऱ्यातहि दोन प्रकार होते. काहीना टिळकाविषयी खरोखरच अप्रति असे. यामुळे त्यांना स्वतःच्या मनाचे उन्माधान व बरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या मताची अमलबजावणी ही दोन्ही एकाच कृत्याने साधत. पण दुसऱ्या प्रकारच्या देशी नोकऱ्या टिळक मनापासून आवडत, आणि बघून त्यांनी तटस्थपणा दाखविला तरी आतून ते होईल ती मदत टिळकाना करित.

त्या वेळी कायदेकौन्सिलाची एक मुख्य बैठक पावसाळ्यात पुण्यास ऑगस्ट सप्टेंबरात भरे. या बैठकीत ज्या बजेदारीची चर्चा होई त्याचा अमळ एप्रिलपासून आधी चार-पाच महिने झालेलेच असे. शिवाय बजेदारीतील खर्चांना मते घेऊन मजुरी मिळविण्याचे कारण नव्हतें. फक्त खर्चा करण्याची सवि देण्यात येई. यामुळे या चर्चेला Whipping a dead horse, 'मेलेल्या घोड्याला चावकाचा मार' असे लोक म्हणत. १८९६ साली टिळकांनी या खर्चेतील आपल्या भाषणात प्रातिक जमाखर्चाच्या प्रश्नाला अग्रस्थान दिले होते. एवढा-बद्द रानडे यांची रेव्हिन्सू मॅन्युअल आणि प्रातिक जमाखर्चाची मर्यादित सुख-त्यारी या सबंधी दोन छापिल पुस्तके होती, तो या विषयावरील विधायक टंकिला आधारभूत मानली जात. पैकी या दुसऱ्या पुस्तकात अपुरा राहिलेला विषय पुरा करून माढण्याचा टिळकांनी प्रयत्न केला; व आम्हा असिस्टंट मजस्ट्रींना रानड्यांची ही पुस्तके वाचण्याची शिफारस केली असे स्मरते. कौन्सिल निवड-

पुकीला तेव्हा इतके महत्त्व होतं की, टिळकांना नामदार ही पदवी जी एकाच पिवटनी ती त्यांनी वांटिलेली कायमचे सोडल्यानंतरही पुष्कळ वेळ त्यांना विकून राहिली होती. किंबहुना पुढे ज्योत्सनाब हा पदवी त्यांना मिळाल्यानंतरही त्याच्या जुन्या परिचयाच्या लोकांच्या तोंडातला नामदार हा शब्द जाता जाईना! इकडे सरकारपक्षाकडून टिळकांना 'डिमेगॉंग' हा पदवी, अर्थात् गायत्री रत्नने, मिळाली होती, परंतु कायदेकॅबिनेटचे सभासद या नात्याने त्यांना सहजच अंजन प्राप्त झाले होते त्यान या दुसऱ्या विशेषणाचा दोष आर्जोभास निघून जाई. इतकेच नव्हे तर त्याच्या नामदारांच्या छत्राखाली सत्स्थानिक लोकांनाही उजळ माभ्यान टिळकाशी महत्वाचे ठेवता येत असे. मी पुण्यास आलो त्या पहिल्या खाली नुरुदवाडकर, इचलकरंजीकर, मिरजकर हे टिळकांच्या मित्रांनी आलेले मी पाहिलेले आहेत.

१८९६ सालापासून दुष्काळयुगाचा महाराष्ट्रात सुरूवात झाली. बाजारभाव, व्यापार यांच्यासंबंधाने महायुद्धपूर्वीचे १९१३ साल हे जसे तुलनात्मक बरेचसे आधारभूत मानतात, त्याप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या स्थितीसंबंधाने १८९५ हे साल आधारभूत मानता येत. १८९६ सालापासून दुष्काळ व रिद्धिजन सन्ने यांचे जे शक महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या मार्गे लागले ते अगारि सुटलेले नाही. कारण तेव्हापासून आतापर्यंत वर्षांपाची, नापिरांची, रोगराईची, सरकाराच्याच्या जुलमाची बरेच मोजली तर ती दुसऱ्या प्रकारच्या वर्षांपेक्षा अधिक भरतात. १८९६ साली १८७६ सालाप्रमाणेच महाराष्ट्र व दुष्काळ याची जोडी एकदम आली. तसेच टोळधाड पूर्वीसारखीच येऊन, तिच्या पूर्वी कधी नव्हता त्या वेगाचा प्रादुर्भावही या सालाच्या अखेर झाला हे आपत्तिग्रस्त एकमात्र १९१२ सालापर्यंत सुरू होतं. त्यानंतर अखेरचे ग्रेग वेवसा गेला पण शेतकऱ्यांची इतर दुसरे कायमचे राहिली. या दोनही आघातीभयान टिळकांचरित्राच्या पहिल्या यज्ञात मी सविस्तर विवेचन केलेले आहे. येथे इतकेच सांगतो की, तीस वर्षांपूर्वी टिळकांनी केलेले सरकारी पॅमिन कोडाचा आधार घेऊन त्यांच्याची मुद व तदनुषंगी याची मागणी सरकारकडे करण्यात येऊन शेतकऱ्यांना क्षमिले, तिला वागावगोर अधिवान्यानी व अखेर-हॉडियन पत्रकारांनी "करादीची नळवळ" असा नाव दिले! व आलेल्याहॉडिल हॉड-लीगच्या चळवळीचे अनुकरण टिळकांनी सुरू केलं असा आरोप ठेवला. या निषेधावर अखिरागचे घराबधु व सरकारी

शाळांमधल्यातील नोकर गणेश व्यक्तेस जोशी हे पत्र लिहीत तीं टाइम्समध्ये छापली जात, व इचित् त्याच समर्थन निचित् करणारे असे लेखहि टाइम्समध्ये मधून मधून येत परंतु एवंच गोष्ट टिळकानी केलेली टाइम्सला राहत नसे. आज महात्मा गांधीविषय टाइम्स स्थितितो स्वापेक्षा अधिक दुष्ट मुद्दीन व बडक शब्दांनीं टाइम्स टिळकाविषय लिही, आणि या टीनेला चलट टाइम्समध्येच पत्र लिहून उत्तर देण्याचा प्रयत्न टिळकाना करणा लागे या कामाला मराठा पत्र अपुरे पडे कारण त्याचा प्रसार फार थोडा ज्या दिवशीं टाइम्समध्ये टीका येई त्याच दिवशी होता होइतो प्रतिटीकेच पत्र टिळक टाइम्सला लिहीत पण हा सर्व उद्योग रानो व्हावयाचा, न जेमतेम मध्यरात्रीपर्यंत पत्रांनी स्वच्छ प्रत होऊन ते टपालात पडावयाचे तेल बल जाऊन जे काम झाले तेच काय ते खरें झाले अस जणु काय टिळकाना वाटे ।

१८९६ च्या अखेर फ्रेगचा प्रादुर्भाव पुण्याला झाला तेव्हा डिसेंबर अखेर मी सातात्यास गेलों व तेथेंच राहून तीन महिनेपर्यंत मराठ्याकरिता मजकूर लिहून पाठवीत असें. पण तो अगदीं नियमित पाठवीत असल्यामुळे मराठ्यांसुद्धी टिळकाना कोणताहि मामुली काम पडल नाहीं. फक्त त्याच्यावरील टीकेला अनुलभून मुदाम एकाददुसरा लेख त्यांना लिहावा लागे तेवडाच १८९७ च्या मार्च अखेर फ्रेग बहुतेक क्षमी झाला व त्यानंतर रायगडचा शिवाजी उत्सव, पुण्यातील शिवाजी उत्सव, व गणपति उत्सव ही कार्ये त्या वर्षी पुष्कळच जोराने घालीं परंतु फ्रेगचे दुःख व रडशाहीचा जुलूम याना उद्देशून केसरी-मराठ्यात एकसारखे बडक लेख येत असल्यामुळे टिळकावर सरकारचा राग पार झाला होता आणि अखेर रॅडसाहेबांच्या सुनानें त्या रागाला तोंड फुटून त्याच्यावरील राजद्रोहाचा पहिला खटला करण्यात आला

टिळकावर खटला होणार ही गोष्ट सर्वांना अदाजानें कळून चुकली, व काहींना तर अतस्यच वातमी कळली ती वातमी ऐकूनच टिळक मुबईस गेले व तेथे त्यांना पकडण्यात आले या वातमीनें पुण्यातील लोकांत—विशेषतः टिळकाच्या मित्रमंडळींत-किती भयप्रद मन स्थिति झाली हे सांगता पुरवत नाही आज चाळीस वर्षांनंतर, विशेषतः सत्याग्रहाच्या दोन चळवळींनंतर, राजद्रोहाच्या खटल्याचे कोणात काहीं वाटेनासे झाले आहे.

गेलेंच होते. मी व खाडिलकर यानाहि मुंबईस बोलावण्यात आलों पण ते मुख्यतः सदत्यासबर्धी केसरीची दैनिक आगृति काढण्याकरिता. आमचें ऑफिस टोपी-वाल्याच्या खार्च्यंत राघवच्या सॉलिसिटर याच्या शेजारी पडले होतें; व रोज पहाटे-पर्यंत जागून दैनिक आगृति तयार करावी लागे. यामुळे वर्तमानपत्री कामाचा तो विशेष अनुभव आम्हाला प्रथमच आला. पुढे डिफेन्स फडाची जाहीर मागणी करण्याचें ठरलें तेव्हा आम्हा दोघांच्या नावानें ती विनंति वर्तमानपत्रांत घालण्यात आली होती. आम्ही खटला ऐकण्याला रोज कोर्टांत जात होतो व काहीं टिपणेंहि करून घेत होतो.

टिळकाना शिक्षा झाल्यावर आम्ही ताबडतोब पुण्यास आलों कारण, केसरी-मराठ्याच्या डिफेरेन्सची व्यवस्था आम्हाला करावयाची होती या वेळीं टिळकाचे जबाबदार सलगार मी किंवा खाडिलकर हे नसल्याने, बासुदेवराव जोशी, बोंडस वगैरे मंडळी टिळकाचा जो निरोप आणतील त्याप्रमाणें डिफेरेन्सची व्यवस्था न्हावयाची इतकेच आम्ही धेऊन चाललो होतो. त्याप्रमाणें बोंडस व जोशी हे निरोप धेऊन आले कीं, “केळकरानीच दोन्ही पत्राचे डिफेरेन्स करावें” माझें नांव दोन्ही पत्राकरितां सुचण्याची कारणे बहुधा खालीलप्रमाणें असावीत मराठा पत्रात इमजी लिहिणे ही मोष्ट निदान दीड वर्षांच्या सरावाने मला साध्य झाली होती. सरलट खाडिलकर याना इमजी लिहिण्याचा सराव मुळींच मळता अर्थात् मराठ्याचे डिफेरेन्स माझ्या नांवचें व्हावें हें सहजच प्राप्त झाले. मग विचार असा कीं, केसरीला एक व मराठ्याला एक असे दोन लोक कायद्याच्या पाशांत वेगवेगळे शुतविण्यापेक्षा एकाच्याच नांवचीं दोन्ही डिफेरेन्स केली म्हणजे कायद्याला बळी देण्यात एक प्रकारचा मितव्यय साधला! शिवाय खाडिलकराच्या आर्था सार-आठ महिने मी उपसपादकमंडळावर आल्याकारणानें वडीलकीचा मान सहजच भजवडे येत होता आणि त्यातल्या त्यात मी एल्.एल्. बी.ची परीक्षा पास झालेला व वकिलीचा रम चालविणारा, म्हणून राजद्रोहाच्या कायद्याचे ज्ञान खाडिलकराच्यापेक्षा मला थोडे अधिक असणार अशीहि समजूत असल्यास ती सकारण होती. याहून परीकडच एक कारण कोणाला कदाचित् सुचेल ते टिळक व त्याचे सलगार यानाहि तेव्हा मुनलें होतें किंवा काय हे कोण सांगणार! पण मर्या सद्भावर्पाच्या अनुमदानें खाडिलकरापेक्षा मी लिहिण्यात सावधगिरी अधिक ठेवलों ही गोष्ट, म्हणजे आम्हा दोघांच्या स्वभावातिल

हा करक, टिळकांच्या लक्षात आला नसेल असें मात्र म्हणवत नाही. कसेहि असो. मराठ्यांचा सपादक मी. होणार हें मला पूर्वीच दिसत होतें, व केसरीचें सपादकत्व खाडिलकरांकडे जाईल असेहि वाटत होतें. परंतु दोन्ही पत्रांचा सपादक मी म्हावें असा टिळकाचा निरोप म्हणून बोडस व जोशी भांनीं सांगितला तेव्हां मला फार आश्चर्य वाटले. पण आनंदहि झाला. आणि दोन्ही डिप्टेरेशनस् मी सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. प्रॅक्ट यांच्या पुढें जाऊन केली.

टिळकांच्या मतान् होण्याच्या सपादकावर त्यांच्या हातून वेडेंबाकडें लिहून घेले तरी एकदम खटलाच होईल असा समज थोडा कमी होता. कारण टिळकांवर खटला झाला तो सरा विवक्षित लेखाकरितां नगून, सरकारच्या मनांत त्यांच्या-विषयी आज दोन-तीन वर्षे निरनिराळ्या कारणाकरितां साचत आलेल्या रागाचा तो परिणाम होला. ही गोष्ट मला समजत होती. तसेंच आपण सपादक झालों तर लिहिण्याचें पुकें तपासण्याचें बगैरे काम विशेष काळजांपूर्वीक करू मग भय फगाचें ! असाहि मनाला जाणता आधार वाटत होता. तथापि, हे सर्व असूनहि तशा वेळीं या दोन्ही पत्रांचें सपादकत्व स्वीकारणें यात मी धैर्य दाखविलें असे मजकडे सहानुभूतीने वाहणाऱ्या लोकांना वाटत होतें यात शका नाही. आणि पुष्कळांनीं स्नेहभावानें मला तसें लिहून कळविलेहि.

पण मी धैर्य दाखविलेंच असलें तरी निम्मे मनाचें व निम्मे परिस्थिति-जन्य होतें. परिस्थितिजन्य म्हणण्याचे कारण असें कीं, केसरीचा सपादक होणें यात जसा मान होता तसेंच वर्ष-सन्वावर्ष टिळकांचा असिस्टंट म्हणून कान केल्यावर सपादक होण्याचा क्रम प्राप्त झाल्य असतो तो भीतीनें मागे सरला असतो तर मी नादानच म्हणावयाचा ! पण या कामीं त्यागणारें धैर्य काहीं होतं व महत्वाकांक्षा यामुळे, व काहीं प्रवाहपतितत्वांमुळे, मला आलें होतं. आणि मी दोन्ही पत्रांचें सपादकत्व घेतलें ते जुलमानें नवून हांसेनें व आनंदानें घेतले एवढी गोष्ट मात्र खरी. पण त्याबरोबर मी म्हणजे सामान्य माणसाहून अधिक बेयंगील होतों असे मात्र म्हणून नाही. कारण टिळकांच्या चांग्यानीं पडती देण्याला पोलिस अधिकारी जेव्हा आले तेव्हां मला सरोखर किती भय वाटलें याची जाणीव मला आहे. तो मास असला पहिलाच प्रसंग हें खरें. पण त्या वेळीं भीति वाटली ती मुद्दमान जाण्याच्या कल्पनेनें नव्हे तर एकदर परिस्थितीचा तो परिणाम होता. टिळकांना सुमरूं पकडले त्या दिवशी

संध्याकाळी मी विस्तारकरांच्या वाड्यांत माडीवर बकिलीचा क्लास शिकवत होतो. इतक्यांत बुइनसाहेब व इतर एक-दोन युरोपियन आणि कांही हिंदी पोलीस अधिकारी अशी पार्टीच्या पार्टी वाड्याच्या अगर्भांत येऊन उभी राहिली. तेव्हां क्लासांतील मुलांना रजा देऊन मी खाली आलो. बुइनसाहेबांनी “गुड ईव्हिंग मिस्टर केळकर” म्हटलें. त्याचा उलट जबाबहि मी तत्क्षणीं देऊ शकलों नाहीं. अर्थात् ही स्थिति धनिक होती, व पुढे पोलिस-झडती वंगरे मुलूखाळी तेव्हां बुइनसाहेबांनी मी अघळ पपळ वरोवरीच्या नात्यानें बोलूहि लागलों, पण तो पहिला भयाचा झटका मोठा कठिण होता. हें मुद्दाम सांगण्याचें कारण असें की, झडतीला आलेले पोलिस पाहून जी भीति मला त्या वेळीं वाटली तिच्या एक दशांश किंवा एक शतांशहि भीति मला मॅजिस्ट्रेटपुढे हजर होऊन सफादक म्हणून दौर्ध्वा पत्रांचे डिक्लेरेशन करतांना वाटली नाहीं. शिकार करणारे लोक सागतात की, शिकारीला घसून निघतांना कल्पनेनें जी भीति वाटते ती प्रत्यक्ष रानांत उभे राहिल्यावर वाटत नाहीं. आणि बाघ कोणीकडून येईल याची खात्री नसल्यामुळे जी भीति वाटते त्यापेक्षा बाघ समोर पाहिल्यावर वाटणारी भीति कमी असते. लडाई-वर जाण्याचा हुकूम झालेल्या मालसाला जी भीति वाटते ती रणांगणावर जाऊन दागल झालेल्या शिपायाला वाटत नाहीं. ग्रेग वंगरे सांथीच्या रोगांचेहि असेच आहे. परक्या गांवां ग्रेग जोरांत सुरू असल्याची बातमी ऐकून जी भीति वाटते ती स्वतः त्या गांवच्या लोकांना वाटत नाही ! मला शिकार व रणमैदान याचा सुळीच अनुभव नाहीं. परंतु ग्रेगचा अनुभव मात्र सतत पाण वपें आला. आणि त्याबद्दल मी मनोपरीयासंयधाने केलेले वरील विधान अगदी यथार्थ आहे असे प्रामाणिकपण म्हणू शकलों.

१८९७ ते १८९९

बुधवार ता. १४ सप्टेंबर १८९७ रोजी टिळकाना न्यायमूर्ति स्टाची यांनी दीड वर्षांची सचमजुरीची शिफा दिली त्यांना पकडून सट्या भेडून काढीं आठ-वडे आर्षी घाले होते व त्याचा मुद्दाम वेव्हापासून मुंबईस होता. तथापि सट-त्याच्या निकासाच्या आदल्या आठवड्यापर्यंत त्याचच नांव वेसरी व मराठा या पत्रावर संपादक म्हणून राहिल होते, बाबल नव्हते. सटत्याच्या निकासानंतर प्रथम मराठ्याचा दिवस आला, व त्या अकाचा बराचसा मजकूर आर्थभूषण छान-सान्यात कपोज होऊनहि तयार झाला. इतक्यात छापसान्याचे मालक रा. हरिपत गोखले यांनी छापसान्याचे व्यवस्थापक रा. वेणवराव बाळ यांना अग्रे मागितले की, "बाबुड वेसरी-मराठा पत्र आपल्या आर्थभूषण छापसान्यात छापवयाचीं नाहींत." बाळ यांना त आवडल नाहीं त्याचा ओठा टिळकाकडे होता शिवाय अशा संकट-रामची आपल्या एका आश्रयदात्याला व देशभचाला दया देण हें त्यांना मोठ्या कृतघ्नपणाचें वाटले. पण करणार काय ! नारण हरिपत गोखले यांना माणुसकी मन्वृती आत्मसरक्षणपुढ त्यांना वग्राचीहि आठरण राहिली नाहीं.

गोखले यांनी आपल्या मुंबईच्या मित्रांचा आणि शरीताहेर खरे याषादि सद्भा-पेतला त्यांत हीं वर्तमानपत्रेच अजिबात वद देवांस असा सगल्यांना मित्र्यत्याचें ते सांगत, पण वर्तमानपत्राची मालकी त्यांची मन्वृती तेव्हा तो त्यांचा साक्ष कोण ऐकणार ! वेऊन जाऊन आपल्या छापसान्यात वर्तमानपत्र छापित नाहीं इतकें म्हणल्याचा त्यांना हक्क होता तो त्यांनीं बनावला अर्थांतलो चाळण्यासारखाच होता. पण त्यांत वाईट इतकेंच की, ज्या आठवड्यात टिळकाना शिफा झाली त्याच आठवड्यांत पत्र छापित नाहीं असे एकदम सांगितले व मुदतहि दिली नाहीं वास्तविक टिळ-कांनीच हरिपत गोखले यांना मुंबईहून आणून छापसान्याचे मॅनेजर व भागीदार केले होते. आणि छापसान्याची व वर्तमानपत्राची फारकत शाली रोमी तरी १७ वर्षेपर्यंत या छापसान्यांत हीं पत्रे सतत छापलीं जात होती. म्हणून हा दीर्घ-काळचा ऋणानुबंध सोडणें हे वाईट. लातून अशा संकटकाळीं म्हणून अधिक वाईट. आणि एका आठवड्याचीहि मुदत देईनच हे सवात वाईट ! पण हरिपत गोखले म्हणजे स्वार्थपरगणतेचा नमुना होता.

गोखले यांनी अशा रीतीने करून घेते केले. त्यांना टिळकाच्या पत्राची भीति वाटली होती, व मकाराचा एक शब्द सचाहून ते स्वतः भीतिमुक्त झाले. पण गुरुवार ते शनिवार या अवधीत मराठा पत्र दुसरीकडे छापून कसे देणार ? कोण देणार ? व ते टपाळात टाकणें वर्गरेची व्यवस्था कशी होणार ? पण टिळकाचे सुदैव असे की, त्यांना जशीं सकटे आलीं तसेच त्यांना सद्दानुभूतीचे सहाय्यकारी लोकहि मिळाले.

कर्मधर्मसंयोगाने या वेळीं 'निष्ठल प्रेस' नावाचा एक छापखाना रविवारपेठेंत फडके याच्या वाड्यात चालू असे. छापखान्याचा मालक एक पेन्शनर होता. तथापि ऋणानुबधी हरिपत गोखल्यांना टिळकाच्या वर्तमानपत्राची जी दया आली नाहीं ती या गृहस्थाला आली, व त्यानें दोन्ही पत्रे छापून देण्याचें व्हावून केले. पण गर्दीत गर्दी करून दिवसवारपर्यंत मॅजिस्ट्रेटपुढें संपादक म्हणून माझे डिक्लेरेशन होऊ शकलें नाहीं. दुसरे दिवशीं रविवारी तर मराठा वर्तमानपत्र निघावयाचे अर्थात् मजकूर कपोज होऊन तयार असताहि त्या आठवण्याला रविवारचा मराठा सोमवारी काढावा लागला. डिक्लेरेशनमध्ये मराठ्यांचा नेहमीचा वार रविवार असल्यामुळे पत्रावर रविवार ता. १९ सप्टेंबर असे रीतिप्रमाणें छापवयात पाहिजे होते. पण डिक्लेरेशन २० तारखेचें व अक आदल्या दिवशींचा असे आपल्याच हाताने छापले असता छापखान्याचा कायदा मोडल्याबद्दल आणखी एक नसतें सकट घावयाचें ! म्हणून सरळ मार्गाचा अवलंब करून छापलेल्या निम्म्या अकावर जरी रविवार तारीख १९ अशी घातली होती तरी अप्रलेखाच्या पानावर सोमवार ता. २० असेच छापले गेले. म्हणजे छागोपाठ तीन अकांच्या तारखा रविवार १० सप्टेंबर, सोमवार २० सप्टेंबर व फिरून रविवार ता. २६ सप्टेंबर अशा पडल्या आहेत. तारखेची व पत्राची चलनिचल झालेली असा हा मराठ्यांचा एकच अक आजपर्यंतच्या अद्ययन वर्गांत निघाला !

टिळकाचे भाचे धोंडोपत विद्वांस हे नवे मॅनेजर व मी नवा संपादक. आम्हा दोघांनाहि जबाबदारीच्या पहिल्याच कामात हा जो जबरदस्त तडाखा पसला, त्याने आम्ही दोघे दोघेसे माथळून पावळून गेलों. माथळ अशाकरितां कीं, अवघ्या तीन दिवसांत नवीन छापखान्याची योजना कशी होणार ? आणि घाबरेपणा अशा करितां कीं, आम्ही प्रयत्नाची शिकस्त करणार झाल्ये तरी योजना न होऊन आठवड्याचा अक निघाला नाहीं तर त्यात आम्हांचा काय पण टिळकाचाहि अपकीर्ति होणार ! आम्ही दोघेहि बाहेरच्या जगाला अपरिचित. पण टिळक

तुहंगान गेल्याबरोबर त्यांची पत्रे बंद पडलीं असें झाले तर त्यांना लोमान आसत नाही म्हणजे सहासुभूति नाही असें सिद्ध झाल्याच. आणि हीच एक प्रसंगे अपर्याप्ति होय असें आम्हास वाटले पण ती वर लिहिल्याप्रमाणे टळली.

रविवारचा मराठा सोमवारी निघाला पण निघाला. अगो. एक आठरावचें का होईना, मराठ्याचा अक नेहमीप्रमाणे न निघतां तर अपर्याप्ति झाली असतो. पण तो निघाला, बंद पडला नाही, असे जेव्हा लोमान समजलें तेव्हां मात्र ती अपर्याप्ति टळून उलट टिळकाना राहवा मिळ्यली, व त्यातली थोडी आमच्याहि वाढ्याला आली ! लोक म्हणाले, “ पहा, टिळकाचें काम हू अम आहे ! तुहंगात गेले तरी त्याच्या वर्तमानपत्राना भग नाही ” आणि त्यातलेच काही लोक असेहि म्हणाले की, “ टिळकांच्या हानापातीं जसिस्टट म्हणून दीडवर्ष मिश्रण पत्राच्याचें केळकर-सांडिलकरांनीं यात्रे वेल ” पण या छात्रासर्कीला पत्र होण्याला माझ्या डिप्लोमेशनच्या तयारीचें एक कारण असले तरी ही सर्व शाश्वतकी धोंडोपत विदास याचीच होती कारण दुसरा छात्रांना हुडकून काढून, तिकडे शरीर रांगे सर्व सामान नेऊन, वेळेवर अक काढण्याची खटपट त्यांनींच केली व मजकडे काम फक्त डिप्लोमेशन करण्याचें उरलें.

धाडोपत हे यापूर्वी टिळकांजवळ मुमारे बांदा पंधरा वर्षे होते. ते मद्रि-कमुलेशन व स्कूल फायनल पास झाल्यानंतर वडिजमध्यें गेले नाहींत. लातूर येथील गिरणीची व्यवस्था टिळकातकें पाहण्याकरिता त्यांची नेमणूक १८९०-९१ सालापासून झाली होती. तिकडे काम नाही म्हणून दर मे महिन्यात ते पुण्यास व कोवणाकडे एक खेप करीत. त्याप्रमाणे १८९६ च्या मे महिन्यात सिंहगडावर त्यांची माद्री प्रथम ओळख झाली. पण किंहुन पावसाळ्यानंतर ते लातूरला गेले. पुन पुढल्या वर्षी मे-जूनमध्ये ते कोवणात गेले असता पुण्याकडील गडबड कळल्यामुळे पुण्यास परत आले तेथून पुढे यांची व्यवस्था त्याचें इतकी आल्यामुळे लातूर येथील काम त्यांना सोडावें लागले त्यांची वर्तव वी पुण्यास गेलेली असल्यामुळे स्नेहांगोवती पुष्कळ. यामुळेच विठ्ठल प्रेसची बातमी त्यांना कळली. त्याचा स्वभाव पराश्रमेचा मेहनती असल्यामुळे, व आपल्या मामाचें कधीहि काही उणे पडूं नये हें आपलें धंदू असे त्यांनीं जन्ममर मानलेल असल्यामुळे, त्यांना रात्रीचा दिवस वरून विठ्ठल प्रेसवर मराठा व केसरी छात्रांच्या व्यवस्था तत्परनेन केली.

अशा रीतीने मराठ्यांची अडचण दूर झाल्यावर मागाहून दोन दिवसांनी निघण्याच्या केसरीला मात्र अडचण उरली नाही, व ते पत्र नित्यकमाप्रमाणे मंगळवारी निघाले. सोमवारी मी दोन्ही पत्रांची डिक्लेरेशन एकदम केली व दोन्ही पत्रे निघावयाची तशी निघाली, या गोष्टीचे परकी किंवा प्रतिपक्षी लोकांनाहि महत्त्वार्थ पाटले. पुण्याच्या बातमीदारांनी मुंबईच्या टाइम्सला तार करून कळविले की, “एन्. सी. केळकर नावाच्या एका तरुण एल्एल्. बी. गृहस्थाने टिळकाच्या जागी त्याच्या दोन्ही पत्रांचे डिक्लेरेशन केले व ती पत्रे प्रसिद्ध झाली.” धोडोपतानी आत्मभूषण छापखान्यातून केसरी-मराठा पत्राची रजिस्ट्रर वहा बंगरे आणविल्या, व विंचूरकराच्या वाड्यातील घाकट्या इमारतीच्या कठड्याच्या पडवीत खरोखरच दोन देवदारी खोर्ची माडून वेसरीचे ऑफिस सुरू केले ! ही त्या वेळची केसरीची स्थिति व भाजची स्थिति यातले स्थित्यंतर ही टिळकाप्रमाणे धोडोपत याचीहि नारकीर्द म्हुटलीच पाहिजे. दोन देवदारी खोक्यानी वेसरीचे ऑफिस सुरू करणाऱ्या धोडोपताना, १९३० च्या ऑगस्टच्या पहिल्या तारखेला तीन लाख रुपयाच्या ट्रस्ट-डीडवर सही करताना गाईबहन येऊन जन्माचे सार्थक झाले असे वाटल्यास त्यात काय आश्चर्य !

पण धोडोपतानी जसे आपले काम बजाविले तसे मीहि संपादक या नात्याने आपले काम प्रसंगाला अनुरूप अरोब केले असे निंबित् अभिमानाने म्हणता येईल. यापूर्वी वर्ष-सव्वावर्ष मी मराठ्यात लिहीत असलो तरी माझा लेख अनुकूल असे शोणास फारसे माहीत असण्याचे कारण नव्हतं. माझे नाव तर मराठ्यांच्या वाचकांपैकी किंवा इतर लोकांपैकी फारच थोड्यांना माहीत असेल ! पण टिळकाच्या खटल्याने ही स्थिति बदलून, संपादक या नात्याने मला वाजवीहून धोडो अधिक अशी प्रसिद्धी एकदम लाभली. त्यादिनेष्टा विशेष गोष्ट ही की, टिळकाच्या शिलेनंतर अवघ्या दोन दिवसात मी जी दोन मुख्य आर्टिकल लिहिली, व पहिल्याच म्हणजे २० सप्टेंबरच्या अकांत प्रसिद्ध केली, त्याची खरोखरच खरे हिंदुस्थानगर वाहवा झाली. एक आर्टिकल “The Thought of the Hour” या मयळ्या खाली होतें. त्यातील समयोचित गभीरदृष्टीचा जेवढा वतमानपत्रांनी मुद्दाम उल्लेख करून शानासवी दिली. मद्रासच्या हिंदु पत्रात जी. सुब्रह्मण्य अप्पर यांनी तो सर्व लेख उद्धृत करून माझे अभिनंदन केले. दुसरे आर्टिकल न्यायमूर्ति स्त्राची यांनी टिळकाचा खटला ज्यूरीला समजावून देताना जे वाक्यान् भाषण केले त्यासुद्धी असून

त्यांतून टीका निमंय व जोरदार होती. यामुळे त्याचोई उतारे इतर वर्तमानपत्रांनी घेतले, जी. मुनदपण्य अप्पर हे टिळकांच्या बरोबरीचे संपादक. त्यांचे लक्ष तर तेव्हापासून मराठा पत्राकडे इतक राहिले की, त्यातील लेखांचे उतारे मधून मधून ते हिंदु पत्रांत देत आणि पुढच्या वर्षी १८९८ साली मद्रासेस राष्ट्रीय गभा भरली तिचे सेक्रेटरी या नात्यान त्यांनी जो रिपोर्ट लिहिला त्यात, हकीकतीच्या ओपात, मात नाच आठ तेथ मुद्दाम एक नाम्न खांनी लिहिले ते असे—
 "Mr Kelkar who conducted the Maratha with conspicuous ability in Mr Tilak's absence . . " इ.

दुर्घ्या प्रमाण जवळच्या लोखनादि मराठ्यांतील माझ्या लेखासंबंधाने अनेक वाटले लवकरच मी काही कामाकरिता मुंबईस गेलों तेव्हा ही नाना-साहेब देशमुख यांच्या घरी बसिले भाजेकर, अँड्र्योव्हेंट सेटलूर, व इंदुरकाशाचे एडिटर दामोदर गणेश पाध्ये हे जमले अगता मला त्यांनी मुद्दाम बोलावणे पाठविले. मला पाहून पाध्ये यांनी ज आश्चर्य प्रकट केलें ते अद्यापि माझ्या स्मरणाला आहे ते म्हणाले, "Really are you Mr N C Kelkar? Surely you carry a very big head on very young shoulders." पाध्ये हे टिळकाचे प्रतिपक्षी, व स्वतः चांगले इंग्रजी लेखक अशी त्यांच्या मित्राप्रमाणे त्याची स्वतःचीहि समजूत अद्यात् अशा निष्णात व बडील लेखकाकडून अशी घोषासरी मिळाल्याने मला तेव्हा इतक्या वाटली असल्यास आश्चर्य नाही. कारण मला मुक्ती पचवीस वर्षे संपून गर्व्यागाव लावले होतं, व वर्तमानपत्रात इंग्रजी लिहिण्याचा माझा अनुभव अवघा दीड वर्षाचा होता. यापुढे निरोधीपक्षातील संपादक या नात्यान पाध्ये व मी यांच्यात अनेक वेळा दोन हात झाले. पण त्यांनी मला एरवी कितीहि दुपणें लाविली तरी संपादक या नात्याने माझ्या पानतेविरुद्ध बघीचोई अवाधर काडले नाही. सेटलूर, भाजेकर ही मंडळी तर यापुढे माझ्या चहाऱ्याच्या बघीतच मोडत. आणि एकंदरीने टिळक पक्षातील मुंबईच्या श्रेष्ठामध्य, मजकडे मराठ्यांचे संपादकत्व पुढे सतत राहिले वारकूर, कोर्णहि फार काय माधवराव बोडसाचोई तगार केली नाही! आणि ज्या शुष्काशीपत वेळकर वविलानी पूर्वी माझ्या इंग्रजी लेखनाविषयी शंका व नापसणी टिळकाना कारण होऊन कळवून मला कायम न करण्याविषयी उपदेश केले होता, त्यांना अशा गीर्वाण सुबद्ध स्वक्रीय्यात मराठ्यांचे संपादक म्हणून

माझी वाढवा झालेली पाहून सदज्व तोंडात चपराक बसली. मात्र तेव्हापासून आजवर माझ्याशी वागण्यात त्यांनी कधीही आग्र्यता दर्शविली नाही. कारण तीस-पसतीस वर्षांत टिळकाची वतंमानपत्रे टिळकासून मुबईस जाऊन बकिंग धाटणाऱ्या त्याच्या स्थितीत, व त्या वर्तमानपत्राशी सर्वस्वी एकजीव होऊन गेलेल्या माझ्या स्थितीत, अखेर किती अंतर पडलं हें त्याचे त्यानाच समजलं असलं पाहिजे.

टिळकावर खटला झाल्यापासून लॉ क्लास जवळ जवळ बंदच पडला होता. तो पुनः चालू करण्याच्या दृष्टीने मी सप्टेंबर अठेर जाहीर नोटीस दिली व वर्ग सुरूही केला. परंतु फिस्कन ग्रेगच्या ग्रादुमांड झाल्यामुळे तो बंद ठेवावा लागला. एकदा ग्रेग आला की तो तीन महिने चढ बंदीन महिने उतार अशा रीतीने वर्षातून पाच-पाच महिने टिके. यामुळे गायचे विद्यार्थी बाहेर जात व बाहेरगावी ग्रेग असला तरी घरचा ग्रेग सोडून पुण्याच्या ग्रेगात जाऊन कोण पडतो ! यामुळे विद्यार्थी कमी होत. शिवाय दुसरा जोडीदार शिक्विगार घ्यावा तर त्याला शाश्वती काय सांगावी ! व वर्ग बंद पडल्यावर त्याला पगार कोटून द्यावा ! ऑक्टोबर महिन्यात ग्रेगची मृत्युसंख्या अंधेरिकाम्या गावात ७०-७५ पर्यंत गेली होती. म्हणून वर्ग बंद ठेवणेच भाग पडले. आणि टिळक सुटून आल्यानंतर जरी पुनः एकदा क्लास सुरू करण्यात आला तरी त्यानाहि पुढे ग्रेगमुळे एक दोन वेळा असान बंद ठेवावा लागल्यावर त्यानी तो कायमचाच बंद करून टाकला. अशा रीतीने बकिंगच्या वर्गाच्या हा जोड उद्योग माझा धावला. परंतु टिळकांनी तुरुंगातून आल्यानंतर पुनः मराठा आपल्याकडे घेतला नाही यामुळे तो मला कायमचा भरपूर उद्योग झाला. या वेळी मी पुढे कोणत्या नात्याने केसरी-मराठ्यांकडे राहवे असा प्रश्न उत्पन्न झाला होता. परंतु टिळकांनी वर्तमानपत्रे सत्येसारखी मानण्याचे दिवस अजून आले नव्हते. कारण त्याचे पूर्वीच कर्ज फिटले होतं तरी या मधल्या दिवसात खटल्याने व इतर कारणांनी फिस्कन नवे कर्ज झालं होतं. आणि लॉ क्लासचें उत्पन्न याबल्यामुळे टिळकांच्या ससाराचा खर्चहि केसरीतूनच निघावयाचा होता. सत्येचा लादक मंदार नसल्यास कांही दिवस भागीदार असं नातं सत्येसारखे होतं. परंतु तीहि गोष्ट उभयपक्षां गैरसोईचाच वाटली. कारण गरज लागली तर टिळकाना छापखान्याकरिता भाड्याल राहज मिळण्यासारखे होतं व ती गोष्ट मला शस्त्र नव्हती. शिवाय शिक्षक व शिकाऊ मनुष्य याचा व्यवहार भागीदारीने होणे अडचणीचे असतं. म्हणून शेवटी असे

ठरल की, दोन्ही पत्राचा सपादक झाले असता मला १०० रुपये पगार ठरला होता तोच यापुढे मी फक्त मराठ्यांचा सपादक राहिलो तर चालू रहायला म्हणजे झाले.

स्वतः टिळकाना हा म्हासात २०० रुपये मिळत तेहि आता बंद झाले हाते ते आणि मी दोघेहि एकाच केमरीच्या उत्पन्नाच्या आधारावर येऊन पडले होना पराना सस्थेचें स्वर्ण नमत्यामुळे, म्हणजे केवळ व्यर्चाच्या मालकीच स्वरूप असल्यामुळे, पेन्शन, प्रेझिडेंट फंड, लाइफ इन्शुरन्स बँकेर येवना माझी काहीच होऊ शकली नाही म्हणून कदाचित् अभून मधून थोडी वकिलात करून माझ्या प्राप्तीत भर टाकता यावी म्हणून टिळकानां मला सवदाप्रमाण जमम्यास वकिली करण्याचीहि परवानगी दिली होती, व या हेतून त्याचे मित्र आप्पासाव बैरा वकील यांना मला नेऊन भेटविलें होते परंतु वकीलीची हांम नसल्यामुळे मी सातारा सोडून पुण्यास आला, मग प्रचक्ष वर्तमानपत्राचें काम मिळाल्यावर व साधारण सभाराहत्या पगार मिळू लागल्यावर मी वकिलीकडे राहें लक्ष कसचा देणार ?

सुर मराठा गिहिष्याचें काम चार दिवसात होऊ शक पण वर्तमानपत्र वागत चालविणारांना लिहिणें एकरूप नर वाचन लिपिद असे ठेवाव लागत म्हणून वेव्हा वर्तमानपत्र कामां हेली तरी उरणात येऊ मी वाङ्मयवाचनात पाडवा त्या वेळीं मराठी वाङ्मयात नव असं इतर भाषेच निर्माण होई की, त्याकामीं मा वाचावयाचें काही टेंविलें नाही असें सहजच म्हणता येण्यासारखें होतें परंतु हमजा वाङ्मय अपाट, त्याची मला जाल्या गोडी विशेष, यामुळे त्या रिवाज्या वेगळी मी पुरक वाचून घेतल व त मला पुढे वागलें उपयोगी पडलें. वर्तमानपत्राच्या भगात मनुष्य स्वतः वागल लिहिणारा हवाच, पण तो बहु धुताई असावा लागतो नाहींतर छे वागल लेखक असूनहि त्याच्या एकेरी गिहिष्याच्या पद्धतीस वाचकाना कटाक्ष येण्याचा संभव असता माझ्या गिहिष्यामध्ये वेव्हादि आवेश व तडफ ही कथा परंतु माहिती भरपूर असल्या मुळ ती वाण बहुधुतयामुळ थोडीशी भरून निघे

टिळकांच्या नुरगवासावरवीं व जाल्या मुटकेच्या प्रयत्नावरवीं टिळकांच्याच्या पहिल्या पदांत जरूर ती माहिती मी दिल्या आहे तेथ न दिलेली अशी माहिती इतकीच फी, टिळकाविषयी फक्त युरोपियन अधिकारी बघवून

भात्री सर्वांच्या मनात सद्गुणभूति असल्यामुळे ते स्वाना चांगले वागवीत. म्हणजे असे—तुरुगातीलच अन्न त्यांना खावे लागे पण किंचित् आजारीपणा वाटला की त्यांना तुरुगातील इस्पितळात नेऊन ठेवीत. व मग तेथे थोडे तूप दूध बर्गेरे देण्यात येई. तसेच टिळकाना सुपारी खाण्याची जन्माची सवय. तेव्हा हिंदी जेलर त्यांना भेटण्याचे निमित्त करून हळूच कागदाखाली सुपारी ठेवून देई. पण उलट टिळकाचाहि स्वभाव असा की, तुरुगात अगदी शिस्तीने वागावयाचे व तक्रार म्हणून होता होईतो करावयाची नाही. ह्या त्याच्या स्वभावाचा परिणाम युरोपियन जेल सुपरिटेंडेंटवर होई. सुवईस त्याचे वजन फार कमी झाले म्हणून त्यांना पुढे पुण्यात येवण्यास आणून ठेवले. तेथे हिंदी नोकर-वाकराचा भरणालालपासून बरपरीत बराच असल्यामुळे टिळकाना खासगी सवलती बऱ्याच मिळत. पुढे त्यांनी मजुरीदाखल रगाचे काम घेतल्यापासून त्यांना आणखी मुखसोई मिळू लागल्या. तथापि टिळकाना भक्ताची आवड व कादा लसूण घातलेले म्हणून कालवण वजे व्हावयाचे ! अशा रीतीने अन्न तुटल्याने मिळेल त्या दुधावर निर्वाह करावा लागे. यामुळे तुरुगातून सुटून आल्यावेळी टिळक काळवडून गेले होते, ओठ फाळे पडले होते, आणि गालकडोदे अगदी बसली होती.

टिळक सुवईस असता मी त्यांना तुरुगात भेटण्यास कधी गेलों नाही. सुवईची स्नेही मंडळी जात व पुण्यातून धोडोपत जात. पुण्यास मात्र मी एकदोन वेळा गेलों होतो. एका प्रसंगाची तर चांगलीच आठवण आहे. यावेळी जॅक्सन हे जेल सुपरिटेंडेंट होते. आधी परवानगी विचारून ना. दाजीसाहेब खरे याजबरोबर मी गेलों. सुपरिटेंडेंटच्या कचेरीत आम्हास नेऊन बसविण्यात आले. साहेबाच्या सुर्चीशिवाय तेथे दुसरीहि एक खुर्ची होती. तिच्यावर दाजीसाहेब बसले. मी उभाच होतो. जॅक्सनसाहेब ऑफिसात येताच त्यांना दाजीसाहेब हे खुर्चीवर बसलेले पाहून जो राग आला तो सांगता पुरवत नाही. ते अगदी उसळून येऊन म्हणाले “सुर्चीवर बसणार तुम्ही कोण !” दाजीसाहेब म्हणाले, “तुमच्या भेटांला आलो, तुमच्या सुर्चीशिवाय एक सुर्ची रिकामी होती म्हणून बसलों.” जॅक्सन म्हणाले, “तुम्ही कोणीहि असा. माझ्या कचेरीत माझ्या परवानगीशिवाय, मी बसा म्हटल्याशिवाय, कोणीहि बसावयाचे नाही.” दाजीसाहेब उठले व ते उठले असे पाहून जॅक्सनसाहेब आश्चर्याने

म्हणाले, 'आता बसा' त्यावर खरे सगावून म्हणाले, "मठा तुमच्याशी काम आहे खुर्चीशी काम नाही मगहि स्याभिमान आहे मी गिळकाच्या भेटाला आला आहे तेव्हा पुढच काय व बाला मत्प्र शिष्टाचार नकात" राजासाहेब खरे या वेळीं कायदे कौन्सिलचे सभासद होते, व कनल जज्मन यांची व माझा सप्ताऱ्याची घोडाशा आळख हाती कारण ते व कॅप्टन रियस हे सुनियत धर्ममध्ये टनित सेवकावयास येत तेव्हा श्रवतफेऱ्या त्याच्या सामनवाल्यांत मी एक असे पण जथ नामधाराचा हा वाज तब माझ्या जुन्या ओळगीचा माय फया ! असो पुढें गिळकाची व आमची भेट साहेबासमज झाली पण वरील प्रकारान आम्ही नाराज असल्यामुळे अगदीं जहराच्या कामापुरते बोलून आम्ही तयून पाय काढला

१८९६ असर व १८९७ च्या प्रारंभी मा ग्रेगच्या दिवसात पुण्याच्या बाहेर काही दिवस राहू शकलों कारण काही बालन मजकूर लिहिण्यापलीकडे मजवर पारसा जगावशीरी न होती पण १८९७ सालीं मा सपादक नायाचें डिहोरेयन वेऱ्यापामून, ग्रेगची आरात टाळण्याकरिता म्हणून पुढें कधीं एक दिवसहि पुण्या बाहेर राहिला नाही पहिल्या पहिल्या ग्रेगात जितक्या लोकांना पुण सोडून बाहेरगावीं राहणें शक्य हान तितके सब चाल शिपाय एग कस झाली म्हणजे परातून सब माणसाना बाहेर फाडला यामुळे ग्रेगच्या दिवसात शहर जवळ जवळ ओस पडे भर दोन प्रहरीं बाहेर पडलें असता शिबेक रस्त्यातून एकदुमरा मनुष्यच आढळवयाचा बाजारातून कामभदे जमवेत चालू राहत दुकानाचें सत्रध दार लघड राहिल आहे व देवपेव चालू आहे असें कथितच दिस फक्त सरकारा कचऱ्या चालू राहत अशाहि दिवसात ग्रेगच्या मृत्तूचे आकडे काही वर्षे जेवळ्यानीं मोजाव लागले आधर्व घाटे कीं या ओसाड शहरात मरावयाग इतकीं माणस तत कोठलीं येतल !

मी बाह्य दिवस सदाशिव पेटतल चित्रशाळजवळ परांजणे याच्या वाड्यात राहून हला तथ माझी माझी अगदीं रस्त्यावर होता उकडापुत्रावाड स्मशानाकडे जाण्याचा मुख्य दरमस्ता तोच असे तेव्हा दिवसभर, व रात्रीच काही तारा वगळून रात्राहि प्रनाची सारखा रीप लागे त्यातून पुण्यात प्रतें नेण्याचा चाल घोडाशा बिल्लुगच आहे माझा वग वगळण असतो, चाकी सब जातार्वीं प्रतें ओरडत आरडत गाजत मिळवत जाण्याचा प्रघात बाहेरगावीं नाही तो पुण्यास

होता. कधी नाही ते रामनाम प्रेतवाहकाना आठवावयाचे; व द्वाद्वाणेतर् जातात प्रेतयानेला जाण्याची शिस्त विशेष असल्यामुळे बहुधा कोणत्याहि यानेला गर्दी असावयाची. टाळमृदगासह दिडीचं भजन नसलं तरी सर्व घोळव्यानं मिळून "राम बोलो भाई राम" या शब्दाचा मोठमोठ्याने उच्चार व आरडाओरड करण्याची रीत असे. वऱ्या स्थितीतील मृताच्या प्रेतयानेला गर्दी म्हणून सहजच मोठी घोषणा होई. पण गोरगरीबांची प्रेतयानाहि वशीच दुमदुमत जाई ! मात्र याचें कारण असे की प्रेत उचलून नेण्याकरिता भाडोत्रीं माणसें लावावयाचीं, व पुष्कळ वेळा ती मद्यपानाची पर्वणी ठरावयाची ! दारूची वाटली घशात जाईल तेव्हाच प्रेतवाहकाचा पांय घराबाहेर पडावयाचा ! आणि एकदा हे कैफी जवान रस्त्याला लागले म्हणजे तिरडीच्या पुढल्या बाजूचे वाहक अधिक मोठ्याने ओरडतात की मागच्या बाजूचे ? अशी एक प्रकारे राक्षसी चढाओढ सुरू होई. द्वाद्वाणेतरात, विशेषतः खालच्या जातींत, दुःख हें अधिक मुखर असते त्याप्रमाणें या तामसी रामभजनाच्या कळोळ्यात बायाबापव्याचे कदण विलाप मधून मधून निसळून कानी पडावयाचे रात चावणी असली तरी प्रेतयानेला दिचे बरोबर असावयाचे. मग अध्याच्या रात्रीं तर बोलावयासच नको तात्पर्य, एकादी प्रेतयाना म्हणजे वेताळाची स्वारी अशी वाटे आणि सदाशिव पेठच्या मोठ्या रस्त्याच्या पूर्वदोकाला एकदा ही आरडाओरड ऐकू येऊ लागली की, ती पश्चिमदोकाला पोचून ऐकू येई- नाशीं होईपर्यंत दहा दहा मिनिटेहि जात तसेच मृत्यु दिवसातून वेव्हाहि हाला तरी प्रेतयाना मात्र साधारणपणे ठराविक वेळींच निपत यामुळे मिरवणुकीतील तावुता- प्रमाणें कित्येक वेळा प्रेतयानेमागें प्रेतयाना अशी राग लागे भी पराजण्याच्या बाव्धात राहत असता पुण्यातील मृत्युसंस्थाना दोन-अडीचशेपर्यंत कधी कधी गेली होती.

अशा स्थितींत मनाला काय वाटत असेल याची कल्पनाच करणें बरे. पण पुढें पुढें प्रेगच्या मृत्यूनें भयच वाटेनासे हळुहळू ह्याले होतें. सकट झुं आहे तो- पर्यंत भीति. ते पायाशीं येऊन ठेफळें म्हणजे मग त्याची भीति आपोआप जाते. मनुष्य विचारी असेल तर तत्त्वज्ञानी बनतो. विकारवस्तु असेल तर वेताळ होतो. पण तत्त्वज्ञान झालें काय किंवा वेताळपणा झाला काय, मृत्यूच्या सामिथ्यात जी शब्दरूप दुःखाची वृत्ति रहावी अशी अपेक्षा ती तशी राहत नाही व एकदर देखाव्याला विवृत स्वरूप येतें. स्वतः मला लागोपाठ दोन-तीन रात्रीं प्रेतें पांचविण्याकरिता ओंकारेश्वरावर जातें लक्ष्मणें. तेथेहि हें विवृत स्वरूप टळकपणे

म्हणाले, “आतां वया.” त्यावर खरे सणातून म्हणाले, “ मला तुमच्याशी काम आहे. सुर्चाशी काम नाही. मलाहि स्वाभिमान आहे. मी टिळकाच्या भेटीला आलों आहे. तेव्हा पुढचे काय त बोलू. मला छिष्टाचार नकोत. ” दाजीसाहेब खरे या वेळी कायदे काँग्रेसचे सभासद होते; व कर्नल जॅक्सन याची व माझी सल्लाग्याची थोडीशी ओळख होती कारण ते व कॅप्टन गियर्स हे युनिव्हर्सिटीमध्ये ट्रेनिंग सेल्लावयास येत तेव्हा श्रवतर्फेच्या त्यांच्या सामनेवाल्यात मी एक असे. पण जेव्हा नामदाराची ही वाट तेथे माझ्या जुन्या ओळखीची काय कथा ! असो. पुढे टिळकाची व आमची भेट साहेबासमक्ष झाली, पण बरीच प्रकाराने आम्ही नाराज असल्यामुळे अगदी जवळच्या वामपुरुत जेवून आम्ही तेथून पाय काढला.

१८९६ अखेर व १८९७च्या प्रारंभी मी त्रेगच्या दिवसात पुण्याच्या बाहेर काही दिवस राहू शकलों कारण काही कालम मजबूर निहिण्यापलीकडे मजबूर पारशी जवानदारी नव्हती पण १८९७ साली मी संपादक नाट्याचे डिप्लोमेशन केल्यापासून, त्रेगची धारणित टाळण्याकरिता म्हणून पुढे इथीं एक दिवसहि पुण्याबाहेर राहिलो नाही पणहिल्या पहिल्या त्रेगात जितक्या लोकांना पुणे सोडून बाहेरगावी राहणे क्षम्य होता तितके सर्व जात. शिवाय त्रेग वेस झाली म्हणजे घरातून सर्व माणग्यांना बाहेर बाजीत. यामुळे त्रेगच्या दिवसात बाहेर जवळ जवळ भोस पडे भर दोन प्रहरी बाहेर पडले असता शिथिल रस्त्यातून एकादुमरा मनुष्यच आढळायचा. बाजारातील कामधंदे जेमतेम चालू राहत दुकानाचे सवध दार उघड राहिले आहे व देखेव चालू आहे असे इचित्तच दिस. फक्त सरकारी कचेऱ्या चालू राहत. अशाहि दिवसात त्रेगच्या मुतूचे आकडे काही वर्षे शेकश्यानी मोजावे लागले. आधर्य वाटे को या ओसाड शहरात मराठ्याला इतकी माणसे तरी कोठली येतात !

मी काही दिवस सदाशिव पेंढरीक चित्रशाळेजवळ पराजपे याच्या बाज्यांत राहत होतो तेथे माझी मादी अगदी रस्त्यावर होती. लकडीपुलाकडील स्मशानाकडे जाण्याचा मुख्य इमरस्ता जोच असे. तेव्हा दिवसभर, व रात्रीचे काही तास वगळून रात्राहि, प्रेतांची सारखी रीप लागे. त्यातून पुण्यात प्रेत नेण्याची चाल थोडीशी विलक्षणच आहे. ब्राह्मण वर्ग वगळता असता, बाकी सर्व जातीचीं प्रेत ओरडत ओरडत गाजत मिरवण जाण्याचा प्रथा बाहेरगावी नाही तो पुण्यास

होता. कधीं नाहीं ते रामनाम प्रेतवाहकाना आठवावयाचे; व वाहणेतर जातींत प्रेतयात्रेला जाण्याची शिस्त विशेष असल्यामुळे बहुधा कोणत्याहि यात्रेला गर्दी असण्याची. टाळमृदगासह दिंडीपे सज्जन नसले तरी सर्व घोळक्याने मिळून “राम बोलो भाई राम” या शब्दांना मोठमोठ्याने उच्चार व आरडाभोरड करण्याची रीत असे. बऱ्या स्थितीतील मृताच्या प्रेतयात्रेला गर्दी म्हणून सहजच माठी घोषणा होई. पण गोरगरीबांची प्रेतयात्राहि अशीच दुमदुमत जाई ! मात्र याच कारण असे की प्रेत उचलून नेण्याकरिता भाडोत्री माणसे लावावयाची, व पुष्कळ वेळा ती मद्यपानाची पर्वणी ठरावयाची ! दारूची वाटली घशात जाईल तेव्हाच प्रेतवाहकाचा पाय घराबाहेर पडावयाचा ! आणि एकदा हे कैफी जवान रस्त्याला लागले म्हणजे तिरडीच्या पुढल्या बाजूचे वाहक अधिक मोठ्याने ओरडतात की माणव्या बाजूचे ! अशी एक प्रकारे रक्षसी खटाओड सुरू होई. दान्नगेतरात, विशेषतः सालच्या जातींत, दुःख हें अधिक मुखर अर्थात त्याप्रमाणे या तामरी रामभजनाच्या कणोळात घामावापड्याचे कण विलाप मधून मधून निसटून काढी पडावयाचे. रात्र चादणी असली तरी प्रेतयात्रेला दिवे बरोबर असण्याचे. मग अन्धाच्या रात्री तर बोटलयासच नको. तात्पर्य, एकादी प्रेतयात्रा म्हणजे बेताळाची स्वारी अशी वाटे आणि सदाशिव पेठच्या मोठ्या रस्त्याच्या पूर्वदोऱ्याला एकदा ही आरडाभोरड ऐकू देऊ लागली की, ती पश्चिमदोऱ्याला पोचून ऐकू देई-नाहीं होईपर्यंत दहा दहा मिनिटोहि जात तसेच मृत्यू दिवसानून केव्हाहि सात्रा तरी प्रेतयात्रा मात्र साधारणपणे ठराविक वेळीच निपत यामुळे मिरवणुकींतील ताबुता-प्रमाणे कित्येक वेळा प्रेतयात्रेमागे प्रेतयात्रा अशी राग लागे मी पराजण्याच्या वाड्यात राहत असता पुण्यातील मृत्युसंस्था दोन-अडीचशेपर्यंत कधीं कधीं गेली होती.

अशा स्थितीत मनःभला काय वाटत असेल याची कल्पनाच करणे बरे पण पुढे पुढे हेगच्या मृत्यूचे भयच वाटेनासे हळुहळू झाले होते. सकाळ दूर आहे तो-पर्यंत भांति. ते पायाशीं येऊन ठेपले म्हणजे मग त्याची भीति आपोआप जाते. मनुष्य विचार असेल तर तत्वज्ञानी बनतो. विकारवश असेल तर बेताल होतो. पण तत्वज्ञान झाले काय किंवा बेतालपणा झाला काय, मृत्यूच्या सामोऱ्यात जी तदनुरूप दुःखाची वृत्ति रहावी अशी अपेक्षा ती ठशी राहत नाहीं व एकदर देसाव्याला विकृत स्वरूप येते. स्वतः मला लागोपाठ दोन तीन रात्री प्रेत पांचविण्याकरिता ओळारेश्वरावर जावे लागले. तेथेहि हें विकृत स्वरूप ठळकपणे

नजरेला आले, ते असे की, स्मशानांत सामान्यतः हास्यविनांद आढळवयाचा नाही, पण 'सदा मरे त्याला कोण रडे' ही म्हण पण ठहून आंगरेकराच्या वाळवंटांत प्रेतयात्रेला आलेल्या लोकांत मोठमोठ्याने शोलणे-चालणे, चर्चा वाद-विवाद, व हसण खिदळणाई बबित् ऐकू येई ! ही मोठ मनुष्यस्वभावाला धरूनच असल्यामुळे, अथेन्स व लंडन या शहरां पूर्वी असाच प्लेगचा कहर झाला तेव्हा जनतेने केलेल्या चेताल वर्तनाची वर्णने इतिहास-याचकांना वाचावयास सांपडतात, असो. प्लेगची सर्व तपे माझी पुण्यातच गेल्यामुळे मला फक्त पुण्याचाच अनुभव. परंतु बाहेरगावीही असाच अनुभव आला असेल यांत शका नाही.

प्लेगमुळे गाव सोडून बाहेर जाऊ शकणारे लोक जात. पण गावात ज्यांना राहवे लागे त्यांची वाट काय ! कामधंद्या मुख्यतः दिवसा चालवयाचा, व प्लेगची बाधा त्यातल्या त्यात रात्री होते अशी समजूत. यामुळे दिवसा गावांत राहून दुपारी जेवण्याला, व रात्री जेवण्याला व वस्तीला, गावाबाहेर थोडे तरी राहवे ही योजना लोकांना सहजच सुचली. प्लेगच्या अधिकाऱ्यांनाही याच सूचनेनुसार लोकांच्या मार्गे तगादा लाविला जाणते किंवा अनुकूल साधनें असणारे लोकच प्रथम गावाबाहेर मोरण्या घालून राहू लागले. धीमेत लोक बगल्यातून राहावयास गेले, पण मध्यमांस्पर्शितील लोकांना पत्रे तसे गवती छपरें यांच्या शोपच्या बांधून राहवे लागले अशा शोपडी बांधून राहणारांपैकी आम्ही व आमचे काही ब्रैही होतो किंहुना पुण्यप्रगत बाहेर मोटी पद्धतशीर शोपडी बांधून राहिलो असे बहुधा आम्हीच राहिले-दुसरे

लक्ष्मीपुलापलीकडे पूर्वी मुर्त्येच वस्ती नव्हती. भावुडां गाव वस्तीचा पण तो लकडीपुलाजवळ नाल दमर्झपुलाजवळ येतो आणि येरडवण्याचें गांव वाजूस बरेच दूर राहत या दोन गावाच्या दरम्यानचें मोठे मैदान मी प्रथम १८९१ साली पुण्याच्या काँग्रेसच्या वेळी पाहिले तेव्हा अगदी ओसाड होत. तरत एक मैदान वा रस्त्याच्या आसपास पार्श्वान कलिजच्या नद्या इमारताखेरीज चांगल्या वस्तीची एकहि शूण नव्हती. आणि पुण्यातून गणेशखिंड-रोडला जाण म्हणजे एकदम दुकळ्याला मोठी नीति वाटे ! तोच स्थिति जवळ जवळ १८९७ सालच्या जखेर होनी. रामनारायण मारवाडी याच्या बगल्यात व्यापारेच्या जागेत पाटलगत मोठी शोपडी बांधून मध्य करून आम्ही राहिला होतो पलीकडे दुसरी एक झाला देवनाथ नावाच्या गृहस्थानी घालडी व तीत ते वऊन राहिले. त्याच दिशा गता

चोरी होऊन चोरल्यांनी त्यांना घायाळ केले. आम्हालाहि खडा पदारा देणारा जागता भय्या नोकरीला ठेवावा लागला होता. इतकी ती वाजू तेव्हा ओसाड होती. मग आमचें उदाहरण पाहून एकमेकांच्या सोबतीने त्या भागांत हल्लेहल्ले सोपव्या होऊ लागल्या.

सोपडीतले राहणें म्हणजे तो एकप्रकारे खरीखरच वनवास. पण त्याला दुसरीहि एक वाजू होती ती अशी की, बाहेर मोकळ्या हवेंत राहणे म्हणून कोणाचीहि झाली तरी प्रकृति सुधार. ज्या आम्हा लोकांना उघड्यावर निजण्याचा कधी प्रसंग पूर्वी नव्हता त्यांना नुसत्या एकाद्या पण्याच्या अर्ध्या आच्छादनाखाली भर थंडीच्या दिवसांत निजणें भाग पडे. पण मोकळ्या हवेची मौज काय असते ही तेव्हाच प्रथम कळून आली. आतां तर या मोकळ्या हवेची संवय लोकांना इतकी लागली आहे की, पुण्याबाहेर जवळ जवळ पुण्याइतकीच दुसरा मोठा गांव वसला आहे. लंडन शहर ऐग व आग यांनी उध्वस्त केल्यावर नवें बांधलें तें मुंबई बांधलें गेलें. तसेंच कांहीं अशीं पुण्याचें झाले आहे. आणि फेगणें इतर कितीहि हानि केली असली तरी लोकांना गांवाबाहेर राहण्याला शिकवून परें बांधण्याची संवय लावली, या उपकाराने भावी उर्बे मित्रांचे त्यानें कल्याणच केले असें म्हटले पाहिजे. बाहेर मोकळ्या हवेप्रमाणें, एकजुटीनें व सोबतीनें राहून ख्यालीखुशाली करण्याचीहि त्यासत्या त्यांतच मजबूत लागली, ती संपत्ती नवी होती. आणि शहरांतील कायमच्या शेजाऱ्यांत ओ बहुभाव आडवट नाही तो बाहेरच्या सोपड्यांतून झालेल्या तात्पुरत्या वस्तांत दिल्या येई. शिवाय चोऱ्या वगैरे द्रोह्यामुळे सधटित रीतीने लोक वदोस्त करण्यालाहि शिकले. स्वतः मी काही दिवस रात्री अपरात्री उठून, नेमून घेतलेल्या हद्दीत हिंडून, खडा पदारा दिल्या असें खांगलें स्मरते. पदारेवाल्याच्या लहरी उल्लाखाच्या, पळेदार हाका, व गोळ्यांचे घुमणारे आवाज हे ऐकू आले म्हणजे अर्धवट सोपेंतल्या माणसाला मोठा आधार वाटे.

आम्ही सोपडी वाधून लूच करून राहिलो असं वर सांगितलें त्या वृत्तात दोन-तीन महिने श्रित्त्या आनदात गेले श्रित्त्या आनदाचे दिवस कांही अशी पूर्वी फक्त कोलेजांतच गेले. एरवीं कोठे गेले नाहीत असें म्हणतां येईल. हा आनंद मुख्यतः बरोबरच्या क्रीडासौखत्याबरोबर मनसोफ गण्यागोष्टी मारणावा व हसण्या खिदळण्याचा. थंडीचे दिवस, उपडी हवा, सुस्तानुस्ते आच्छादन, कुशल आचान्याचा हाताना स्वयंपाक, रोज पत्राधाची नवलाई, निमनिगळ्या

स्वभावाची रसिक बहुश्रुत माणसं, बायलांमुळे नाग्यामुळे गप्पागोष्टींना अर्निवर्त
 मोरग्येक, असा मज असल्यावर मज काय इमी ! दिवसा गावातील काम
 करून सध्यावाढारोवर पांम्सराच्या चालीने सर्वांनी शोषडीवर जमावे, आणि
 तेथेच फुडर असता आजचा दिवस तरी आरोग्याचा अंगे वाटून, एरवीं कधीहि न
 जलवणारे धसें उरग्याचे सुख शेव नवे नवे अनुभवावे. यामुळे सहाळी बहा
 पिण्याच्या देवी व रात्री भोजनोत्तर केव्हा येण, केव्हा हारभा, केव्हा मदार,
 असायी रास घालून, मोवतीं उजदार पावळण घेऊन, वितनामाची माणसे बैठक
 माहून बसलीं म्हणजे कथाप्रगल्भ व विनोदात्म्य जिवी भर येत असेल याची
 फगना राहण्य होईल. पण त्याहून मागण्याची गोष्ट ही की, आम्ही कृपात जमलेले
 लोक जवळ जवळ नमुवेंदर स्वभावाचेहि होती. हे लोक म्हणजे मी व हाय-
 स्कुलांतलेही मास्तर असलेले माझे गवत वहील बहु नाता, कृपाशीपन खाडिलकर,
 मियरामपंत परांजो, धोंदोपंत विद्राम, निमगाळेचे बापुदेवराव जोशी व हाकराव
 जोशी, हातवळगे मास्तर, वाकनीस बरील, डमंडरे, शोतरीकरासांनी द्यादि.
 आमच्यामध्य बदाचा फरक थोडोथोडा असाय तरी आम्ही जवळ जवळ सर्व एकाच
 वर्गाचे होती. वाकनीस व हातवळगे हे पुण्याच्या नेमस्त पक्षातील, आणि परांजो,
 खाडिलकर व मी हे टिळक पक्षातील होतो. तब्येति तेव्हा या पक्षातील मतभेद
 विजबापुरता विरोधाला गेला अमला तरी दुष्यंत प्रतीच्या मागसाना तो फारसा
 बाधलेला नव्हता. त्यांतूनहि हातवळगे हे फारच सज्जन एवढ्य व बादनिशाणारज्या
 गोष्ट स्वभावाचा मनुष्य गिळ्या. बापुदेवराव जोशी हे पण करून पेणारे बहादूर,
 आणि परांजो व खाडिलकर हे त्यांची घटा कारणारे बहादूर. तत्पर्व, त्यावेळच्या
 राजपनांत राहिल्या बेल्या, विनोदाचे विषय, उपमां रूपकादि अलंकार, व्यंग्येक्या
 व महाद्वयाधिया या जर कोणी शिहून ठेवल्या असल्या तर त्याचा धोखराच एक
 मः झाला असता असे पाटते. पण हा थूच एक वर्षे झाला तेव्हाच, पुनः तो
 जुळता नाही. आणि यामुळे मी कोठेतरी रहाच, कोठेतरी जेकार, कोठेतरी निजावे
 १. असा जवळ जवळ झालाच्या स्थितीत शेवची बरीच वर्षे वाडली. यायमच्या
 भोपच्या घालवत नसत परिभ्रमणहि एकराजार बरेच वाडे. असा स्थितीत मुले
 माणसे घेऊन राहण्याची सोयच नव्हती. कारण एकदा जी ममाव्याता ममाव्याता
 पचाईत पडे तेथे याच-याह माणसे बरोबर बेलून नित्य कोठे काळजी वाहत
 बसत ! यामुळे टिकडे परगायीं मुल्यमागसांनी आमची काळजी करावी व इकडे

न. वि. केळकर यांचे १८९८ मधील छायाचित्र

(पृ २४०)

आम्ही त्याची वाढजी करावी अशी स्थिति असे. आणि हेग सपून शहर पुनः भरू लागले म्हणजे एखादे नवे युग अवतरल्यासारखा आनंद होई.

१८९७ च्या डिसेंबरात उमरावती येथे राष्ट्रीय सभा भरली. त्या सभेला शिवरामपत पराजपे व मी दोघेहि बेलो होतो. हेगमुळे सभा भरू देतात की नाही हा प्रश्नच होता. पण वन्हाडच्या तोडावर मलकापूर येथे पुरे दहा दिवसाचे कार्टिन सज्जिने वसवू देण्याच्या अटीवर सभा भरविण्यास परवानगी मिळाली. आमच्याप्रमाणे कै. गोपाळराव गोखले हेहि राष्ट्रीय सभेला निघाले होते. परंतु आम्हा सर्वांनाच या कार्टिन कॅपात दहा दिवस काढावे लागले. मला तर प्रथम भुसावडेसच हेगच्या अधिकाऱ्यानीं उतरवून घेतले, व तेथल्या कार्टिन कॅपात नेऊन घातले. तेथे पाहतो तो खोल्या म्हणजे लाकडाचे अनगड आंठे उभे केलेले, वर आच्छादन माही, खाली रेंती पसरलेली, अशा स्थितीत दिवस जाणे कठिण. म्हणून "मी उमरावतीला जात असून मलकापूरच्या कार्टिनमध्ये पडणारच आहे मग उगीच येथे का ठेविता !" असे सागून मी करी तरी मुटका कलून घेतली. मलकापूरचा र्कप हा नावाने कार्टिनचा होता तरी तेथील पाहुणचाराने आम्ही इतके सुखावलो की, हे कार्टिन असेच लावेल तर वरें होईल असे वादू लागले. मलकापूरचे तहण उत्साही नागरिक शेट विष्णु सावजी व तेथील पिंपळीकर, सोमण वगैरे वकिल मंडळी यांनी अगत्याची कार्य केली. या कॅपात मी, गोपाळराव गोखले, शिवरामपत पराजपे व आणखी दहावीस एवढेच दहा दिवस राहिले होतो. तेथेहि गप्पागोष्टी विनोद यांची बगळ उडाली. गोखले यांचे माफी प्रकरण नुकतेच झाले असल्यामुळे ते मनातून थोडे रजांसच होते. पण एकप्रकारे निर्भाराचे भय त्यांच्या अर्घी आले होते, व त्यांनी माफी मागितली असली तरी त्यांची आधीच असलेली कीर्ति विलंबयतंग बेल्वी कमिशनपुढे उत्कृष्ट साक्ष देऊन आल्यामुळे आणखी वाडली होती. यामुळे त्यांना कोणाहि मोठ्या आदराचेच वाग्वी. शिवाय आम्ही पुण्यामुबईकडील व थोडेसे प्रतिष्ठित लोक कपात असल्यामुळे स्वागतसहज्यतर्फे आमचा समाचार घेण्याला केव्हा दहा-साडेच घाण्डे, केव्हा रायबदादर मुभेळकर, केव्हा मोरोपत जोशी, अशी मंडळी येत. या दहा दिवसात गुप्रसिद्ध बमाळी पुजारी उमेशचंद्र वानजी हे उमरावतीला आप्याकरिता आले. त्यांनाहि कार्टिनमध्ये काही वेळ अडवायुन ठेवले होते. शास्त्रा-गोण्यानीळ भेदभाव त्या दिवसात कार्टिनमध्ये फारच

इमं आत्म. गोतासाहेब मग' तो सुरेसिपन असो, सुरेसिपन असो, त्याचं नुसतं नाव टिपून घेऊन मुकामाक जाण्याची त्याला परवानगी मिळते. पण उमेश चंद्र दानत्री, गोखले नंवेरे दुसऱ्या शटित्या बघतून प्रवास करणाऱ्याहि देशी पुढाऱ्यांना कास्टेजमध्ये बंदीत आण. त्यांच्या व्यवस्थेचा एरवो लागू होताच. पण या बणभेदांमुळे तो जुलूम पारच दुस्मिड पाटे

फलवार्च्या या ब्राँटिन नंवात दादासाहेब गायडें यांनी व मास्ती प्रथम जोडले जातो, त्याचे वर्णन पूर्वी बऱ्याचदा विद्यार्थ्यांकडून ऐकलं होतं व अर्थात कृष्ण कोल्हटकर हे तर नागडें यांचे वर्णन मोठे बहारीचे करीत. आणि "हा फेडा कीं बग" हे एक वाक्य गायडें या नावाची माह्या मनात बायमचे जडून गेले होतं. यामुळे खगडें यांचे प्रथमदर्शन हे यदुनच मोठे कौमुकासद् झाले. त्यांतूनहि त्यांच्या रसाळ बकृतीचा तो पहिल्याच अनुभव. यामुळे गायडें यांनी दोन-तीन तास पहिल्या भेटाईत या बपात घालावले त्या बक्री व्याख्यामकथने जो एकप्रकारचा कुतूहलनाटक ठसा मनावर उमटला तो अजून तळाव बायम आहे. आम्ही गायडें यांनाहि पण व्याख्या कोणाकाल व कोळगा-चाळमात तैम्हांच्याडून फक्त सोनेरी जरतार व रेशमाचा कांड पापेक्षा इतर कशात काडीदाकाहि घारक केलेला नाही.

उमरावगोष्टीच्या राष्ट्रीय समेच्या प्रसंगी साक्ष्या अशा दोन तीन गोष्टी होऊन राहिल्या होत्या. एक, टिळकांना राजद्रोहाप्रसिद्धा पित्त झालेली म्हणून त्यांची तसवीर समेच्या मंडपात लावली कीं नाही? दुसरी, त्यांच्यासंबंधाने सरकारचा निषेधपर असा ठराव मनेत स्वीकार करवा कीं नाही? आणि तिसरी गोष्टावर गोपले यांना संभेत भरण करवें कीं नाही? तसवीरीचा प्रश्न व ठरावाचा प्रश्न नातिपक्षीय निष्कालाने निघाला! नातून सरकारी अधिकाऱ्यांचा आक्षेपदर्श, व काहेतून वेमस्त स्थानिक पुढाऱ्यांचा असा मुखिचार कीं, "टिळकांना शिक्षा झाली ही गोष्ट बांगाला कितीहि अशिय बघटली तसे बोलूनचालून तो न्यायकोर्टाचा निकाल आहे. आणि सिस्म एका न्यायकोर्टाचा नव्हे तर दोन न्यायकोर्टांचा. कारण सिध्दंततर विटसप्लेस प्रॉव्हिन्सियलबंडे टिळकांनी बरिस्टर नॅसिथ यांच्या विषयाने भीती केले छेहि नम्रांवर झाले! अर्थात् न्यायकोर्टांच्या निष्कालाने मान लाविलीच राहिले." "राष्ट्रीय समेच्या मंडपात टिळकांची तसवीर मांडून, किंवा त्यांच्यासंबंधी ठराव बसून, इतरी राजक माण्याची सहासुनी

प्रकट करणे म्हणजे तो दुसरा राजद्रोहच होय" असे उमरावतीच्या प्रमुख पुढाऱ्यांनी ठरविले. त्यातूनहि ते मोठ्या केविलवाणेपणे म्हणत की, "आम्ही मोठ्या कष्टाने राष्ट्रीय सभा भरविण्याची येवढी जबाबदारी पत्करली ती कशीवशी पार पाडू द्याल की नाही ! का मध्येच विघ्न आणणार !" वास्तविक यात सभेला विघ्न असे काहीच नव्हतं परंतु उमरावतीच्या पुढाऱ्यांप्रमाणे बाहेरून आलेल्या पुढाऱ्यांनीहि या कामी नेट न धरता पडते घेतले खरे. कलकत्त्याहून या सभेला बाबू मोतीलाल घोस, सुरेन्द्रनाथ बानर्जी, हिरेन्द्रनाथ दत्त वगैरे पुढारी आले होते. टिळकाच्या खटल्यांत डिफेन्स फंड उभारून व इतर रीतीने जरी यानीं पुष्कळच मदत केली होती तरी त्यांच्याहि हजरत टिळकाच्या सहानुभूतीचा ठराव विषय-नियामक कमिटीच्या गळीं उतरविता आला नाही, व अध्यक्ष शंकरनाथ व स्वागत सभेचे अध्यक्ष खापडें यांच्या भाषणांत टिळकासंबंधाने जेवढा ओसरता छेदलेस आला तितक्यावर सर्वांना समाधान मानून प्यावे लागले.

गोपाळराव गोखले हे राष्ट्रीय सभेत हजर होते, व त्यामा फर्डिनांडर खुर्ची देऊन स्थानिक पुढाऱ्यांनी आदराने बसविले होते. परंतु त्याची विशेष परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांना कोणत्याहि ठरावावर बोलण्याची विनंती कोणी केली नाही, व सभेत भाषण न करण्याचाच आपला निश्चय आहे असे त्यांनीहि जाणविले होते. काढिऊपर काही लोक्यांची अशी तयारी होती की, जर गोखले भाषण करणाला उभे राहिलेच तर त्यांना हुश्र हुश्र करून बोलू पावयाने नाही, खाली बसवावयाचे. पण सर्वांच्या शहाणपणाने एथपर्यंत मजल गेली नाही. बंगालचे पुढारी मोतीलाल, सुरेन्द्रनाथ बंगेर, तसेंच पंडित मदन मोहन मालवीय, जी सुप्रसिद्ध अग्यर वगैरे पुढाऱ्यांची व माझी ओळख प्रथम उमरावतीस झाली, "प्राक्तिक गव्हर्नर हे रिगिडिलियन असाने को विलायते-हून आणवे" या विषयीच्या ठरावावर मला भाषण करण्याबद्दल सांगण्यात आले, व मी ते केले. राष्ट्रीय सभेत भाषण करण्याचाच काय, पण इंग्रजी भाषण करण्याचाहि माझा तो आदर्श पहिल्याच प्रसंग होता. तथापि नव्या उमेदीच्या भारात मी न अट्टलछटा भाषण केले.

उमरावतीची काँग्रेस संपल्यावर परत फिरण्याच्या सुमारास मला नागपुरास जाण्याकरिता निमंत्रण आले. जी सुवर्णपत्र अग्यर यांनाहि तसच निमंत्रण आले होते. अनायासे नागपूर पाहण्यास खापडेंत म्हणून मी जाण्याचे कबूल

केले. बरोबर कै. मोतीबुल्लासा हे आले होते. मोतीबुल्लासा हे नाटकाचे मारवादी. त्यांचे शिक्षण नागपुरास झाले होते. पण तेव्हा नागपुर शहर निघेन पुढासलेले नसल्यामुळे तिकडील हांगी होतारू तज्ज्ञ पदवीपर पुष्पाकडे धाव घेत. या मुसागत मोतीबुल्लासा याच्याप्रमाणे कै. प्रो. वामुदेवराव पटवर्धन व कै. वामुदेव गोविंद आगटे हेहि हक्के पुष्पास आगळे होते. मोतीबुल्लासा हे मोठे दगादी व खेपणाची आवड आगळेले गृहस्थ होते. ते व मी विरुद्ध पक्षांतले होतो तरी त्याचा मज्जा घेई होत; व मला नागपुरास बोलावल्याची कल्पना बहुधा त्यांचीच होती. आम्ही नागपुरास कै. राजारामपंत दंडित यांचे पाहुणे होतो. मोतीबुल्लासा यांनी त्याच्याच घरांत राहून शिक्षण घेतलेले. राजारामपंत हे मुंबईचे गॅलिसिटर व हरि विताळन दंडित यांचे मंत्रु. आणि टिळकांपरील चढला व जी. भा. पी. तारमास्तराचा घर या देश प्रसंगानीं माझा व दंडिताचा बराच परिचय झालेला होता. त्याच, सर्वच कारणांनीं दंडिताचा पाहुणचार घेजे ओपानच आऊ व त्यांनीं माझा सन्धार थागला केला त्या वेळीं राजारामपंताचा धाट्या मुळगा मोघेपंत हा तेर वॉलेजास आसून त्याच्या हांतरुहणारहळ रागच्या नागपुरच्या लोराणा मोटी भाषा होती त्याप्रमाणे पुढे तो निरावनेस जाऊन वॉरस्टर होऊन आला. त्याचा धडा थागला नाहे, व अखेर कायदेकौन्सिलान निरदृष्ट होऊन तेथील कामकाजाच्या हुंकारीरहळ त्या व नागदि झाले. पण त्याला मज्जानाच ध्यस्तन बेमुमार जडल. आणि एका युंरॉपियन स्त्रीशी त्याच जवळ जवळ लग्न के-या-चारवेन होते या मर्वाच्या परिणाम जसा झाला की, त्याचा बायानपणा दिवसे-दिवस वाहून अखेर त्याला प्रयत्न वेज्याच्या इंसितळात ठेवावे लागले व तेथेच तो मेल.

मोरोपंत दंडित व मोतीबुल्लासा यांनी नागपुर टाऊन हॉलमध्ये जी मुद्र-द्वय अख्यर व मी याची व्याख्यान करीवली. अख्यर हे अनुर्भावक संपादक व तयार वक्त. तेव्हा त्यांच्या जोडीला मझे व्याख्यान म्हणजे ते काहीं तरी रोपूट डबवित्यासारखेच होते. तथापि बयाने लहान व केसरीचा संपादक या नात्यान धोते मज्जी मला सभाहून घेण्यास किरहुना कौतुक करण्यास मनाने तयार होती. तो प्रसंग राधून पुष्पातील हगच्या व लेभ व्यवस्थेच्या जुनमाचे वर्धन मी केले ते, माझ्या वस्तुत्वामुळे नव्हे पण त्यातील हकीकतीमुळे लोकांना

आवडलें. अद्यापि वन्हाड-नागपूरकडे प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला नव्हता. यामुळे इकडील जी जी हकीकत सांगायी ती त्यांना भयप्रद व अद्भुत वाटे.

उमरावतीच्या राष्ट्रीय सभेला जाताना व येताना ठिकठिकाणी अनेक स्टेशनावर सिमलर लोकानी माझी चौकशी करून पाहुणचारहि केला. कारण या तारमास्तराची गान्धार्या फार असून त्यांनी आपली एक असेक्षिएशन बनविली होती. हा सध मुख्यतः महाराष्ट्रातील तारमास्तरांचा बनलेला असून लोणावळ्याचे तारमास्तर शंकरराव चितळे हे सद्याचे एक चिटणीस असल्यामुळे, तारमास्तराचे अर्ज एजडाकडे करावयाचे सद्याचे काम मजकडे आले होते पुढे पुढे मला त्यांनी सेक्रेटरी नेमल्यामुळे माझ्या नावानेच पुष्कळसा पत्रव्यवहारहि बरिष्ठ अधिकाऱ्याकडे झाला. तारमास्तर बरेच गाजलेले होते म्हणून आपल्या मागण्या एजडानें शिबकारत्मा तर सध करावयाचा निधय त्यांनी केला होता, व मुबईचे सॉलिसिटर हरि सिताराम दीक्षित यांनी मजप्रमाणे त्यांची दाद लावण्याचे मुबईस होणारे काम पत्करल होते. अखेर एजट दाद देईना, तेव्हा सुमारे ५००-६०० सिमलर सध करून बाहेर पडले तारमास्तराच्या सध हा रेल्वेला बरान जाणवणारा असतो यामुळे रेल्वेच्या टाइमटेबलावर पुष्कळच परिणाम झाला परंतु अशा प्रकारचा हा पहिलाच सामना असल्यामुळे जशी तार मास्तरांनी तशीच रेल्वे कंपनीनाहि कडेकोट तयारी केली होती अखेर ठराविक पद्धतीनेच सद्याचे पयबसान झालें.

मद्रासेकडील अर्थदखे किंवा नवशिके तारमास्तर आणून कंपनीने आपले काम कसेंसे निभावलें. सध मोडला. कारण सधवाल्याजवळ परी बासून खाण्याइतके पैसे नव्हते, सध नवीन. त्याची वर्गणी ती कितीशी जमणार ! तेव्हा पुष्कळसे सधवाले नादलाजानें कंपनीला क्षरण मेटे, त्यातल्या पुराण्यांना अहल घडावी म्हणून एजडाने कामावर पेतले नाहीं ! अशापैकी काहीचे हाल होऊन दारिद्र्यात त्याचा अंत झाला ! काहींनी दुसरे भदे करून कशी तरी दोन्ही तोंडे मिळवून पेतली. मात्र दहा-वीस असे निपाले की, कोणते बकिलीची परीक्षा दिली, कोणी व्यापारात शिरले, आणि या नवीन धरात त्यांना इतक यश आले की, सध झाला हें ते आपलें सुदैवच मानीत ! पुण्याचे एक वकील कै धारप हे अशापैकी होते. सध झाल्यावर ते टिळकाच्या जी क्लासात माझ्या हाताखाली शिकले, व परीक्षा पास होऊन त्यांनी पुढे पैसे चांगले मिळविता असो सध करणे ही गोष्ट फार अवघड म्हणून सध करण्याचा सद्य देण ही गोष्ट देखील कोवळ्या

मनाच्या व विवेकी मनुष्याला महज्जव अवघड होऊन वसतं. आणि याचा जो अनुभव मला नारमास्तुराच्या या सपाच्या वेळीं तेव्हा आला तोच अगदीं अलीकडे म्हणजे १९३० सालीं रेल्वे मन्स् युनियनच्या सपाच्या वेळीं आला.

दोन्ही वेळीं सप वसे होतात याची मला चतुर्विगत्य माहिती मिळाली. ते कसे होतात या प्रश्नाचें उत्तर अम कों, काही उत्माही पण उठावढे नोकर मघाचें अधिकारी बनतात निर्णायक मत्ता त्यांच्या हातीं जाते व इतरांना त्याचा निर्णय नागुरांत मान्य करावा लागतो. मग झाल्यावर अधिकारी या पुढाऱ्याचें तर मुक्तज्ञान इतरांचे परंतु केवळ परोपदेशान संपात मामील झालेल्या अशाहि पुढ्याचें नुकमान होत, व हातीं बाहीं इलात्र नाही म्हणून ते त्यानीं सोसलेंल तिन्हाइलात्र मुक्तज्ञान पाहवें लागतं. या पहिल्या सपाच्या वेळीं लेखी अर्ज वर्गरे करण्याचें काम मजकडे होत, व प्रत्यक्ष अधिकार्याशीं भेटून बोलावयाचें त काम शीकृत मालिमिटर करीत पण १९३० च्या सपाच्या वेळीं पुढाऱ्याचा अर्ज दिलीत आमच्या बगल्यावर पडला होना व कोणाचे खेळ कसे चालतात हे सर्व आम्ही पाहिले. तसेंच या वेळीं आम्ही अमळीचे सभासद असल्यामुळे रेल्वेच्या सर्वांत वरिष्ठ अधिकार्याकडे जाऊन खासगी रितीनें रश्चदली करण्यामारली आमची स्थिति होती आणि त्या कप्पीं बापूजी अणे व मी यांनीं काही कर्मां केले नाही परंतु ठरल्याप्रमाणे मग झाला, ठरल्याप्रमाणे मग मोडला, व ठरल्याप्रमाणे पुढ्याचें नुकमान झालें. पहिल्या सपाच्या वेळीं या म्हापटींत अमलेले मालिमिटर दाखिल यांना, ते मुबईम असल्यामुळे, गिरण्या वर्गरेतून सप-वाल्यांना काही काम मिळवून देता आले इतकेच काय तें ! मला मात्र वर्तमान-पत्रातून रेल्वे कंपनीला शिब्या देऊन आपल मयाधान करून घ्यावे लागलें.

केसरी व मराठा दोन्ही पत्रांचें संपादकत्व मी आपण होऊन मागावयास गेलों नमतो त टिळकांच्या संपादने व इच्छेनें मजकडे देण्यांत आलें. त्याप्रमाणें तें खाडिलकरांना देऊ केळ असतें तर मात्र मराठ्यांचे त्यानीं जाकारलें असतें, व फक्त केसरीचें घेतल अछतें. पण मजकडे दोन्ही पत्रें देणाराची दृष्टि काही विशेष प्रकारची होती. खाडिलकरांचा कोणत्याहि प्रकारे कर्मापणा करण्याची त्याची इच्छा नव्हती, तरी ते इमजी सिद्ध शकत नाहीत म्हणून मराठ्यांचे संपादक होण्याला पात्र नाहीत हें त्यांना पळे माहीत होत. खाडिलकरांना पुढें आणावयाच तर

एकदा केसरीचे सपादकत्व त्यांना देण्याला हरकत नव्हती, व ते दिले असते तर खाडिलकरांनीही घेतले असते. तथापि त्या वेळी खाडिलकर व मी याच्यामध्ये या मंडळींकडून फारसा पृथक्पणा मानला गेला नव्हता. सपादकत्व देण्याने त्या मनुष्याला मोठेपणा देण्यात येतो व ते न दिल्याने कमीपणा होतो अशी त्यांची दृष्टि नव्हती. कोणीकडून तरी वर्तमानपत्राचे काम नीट चालावे, व टिळकाच्या अभावी मी व खाडिलकर असे दोघे मदतनीस प्रत्यक्ष काम करणारे असल्यामुळे दडपशाहीला दोन्ही वर्तमानपत्राकरिता मिळून दोघा ऐजजीं एकच बळी तयार करून देवाना व पंन चालावी, म्हणून एक तुहगात गेला तर दुसरा उरवावा अशी व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टि त्यांची होती.

पण खाडिलकरांचे व माझे केसरीच्या बाबतीत जमावे तितके जमले नाही ! मराठा सर्व मीच एकदा लिहित असं; खाडिलकरांनी कधी त्यात एक ओळहि लिहिली नाही. तेव्हा त्यात मतभेदाचा सबंध अर्थातच नव्हता. पण केसरीचा सपादक मी व मुख्य लेखक या नात्याने अप्रलेखामुद्धा बहुतेक मजकूर लिहिण्याचे काम खाडिलकरांचे यामुळे मतभेद व वासापास होई. हा प्रसंग मुख्यतः शेवटची फुके पहाताना येई कारण त्याच्या लेखात काही अयोग्य वाटले तर मी ती वाक्ये किंवा शब्द त्याच्यादेखत वाकून टाकीत असे. याचे खाडिलकरांना वैषम्य वाटे. पण मी जबाबदार सपादक असल्यामुळे त्याचा इलाज चालत नसे मी झालों तरी मुखामुखी किंवा उगाच आपला हक बजावावा, किंवा आपल्या सूक्ष्म अभिरुचीचे स्तोम माजवावे, म्हणून दुरस्त्या करीत नसे. तर माझ्या नावावर मजकूर गेला असता मला उर्षा खार्ची पहावे लागेल असे वाटे तेव्हाच मजकूर वाचण्याचा मी आप्रह धरी. मतभेदाची मुख्य बाब यावयाची ती सरचारासंबंधी लिहिलेल्या मजकुराची बहुधा नसे कारण पीनल कोटाच्या दृष्टीने काय लिहू नये हे खाडिलकर यांनाहि कळण्यासारखे होतं. परंतु नेमस्त प्रतिपक्षी, म्हणजे एकदर वर्ग व निश्चिष्ट व्यक्ति, यांच्या स्वभावाने किती टाकून लिहावे याविषयी त्यांचे माझे जुळत नसे. मलाहि पक्षाभिमान होता. त्यांत काही जातींना म्हणजे स्वाभाविक तर काही वर्तव्याच्या कमाने प्राप्त झालेला असा त्यात भेद असे. परंतु अमर शब्द लिहिणे हे माझ्या स्वभावाविरुद्ध होते, व हेतूचे आरोप करताना थोडीबहुत वाक्ये प्यावी असे मला प्रामाणिकपणे वाटे. असो. अशा रीतीने मी शुकांत दुरस्त्या केल्या म्हणजे जात्या

रागीट स्वभावाचे खादिलकर सगावतच बघफटत. मोठ्ठर्नाहि शाखरीन री, “ठीक आहे. तुम्ही जबाबदार सरादक आहात तेव्हा तुम्ही दुसऱ्या करणार हे ओघानेच येते. मला त्याबद्दल वाईट पाटून पाय उघडोव !”

दुईवाले यांचेही दोन गोष्टींना मदत असे होते. एक अशी की, “टिळका-वर गटला घाला तो काही प्रमुख नेमस्ताच्या शिकवणीने व विचारणीने झाला.” मला ही गोष्ट पारशी पडत नसे. केमरींगल याही लेखानी भाषातरे करून काही नेमस्तांनी तीं मुंबईच्या टाईम्सकडे पाठविली ही गोष्ट कर्णेपकर्णी मांडी ऐकून होतो. परंतु टिळकांनी सरकारावरिष्ट एखादी रितीहि लिहिले तरी त्यांच्यावर जो खटला झाला नाही तो रट्यादेखाच्या गुनामुळे झाला. उलट तो गुन झाला नसता तर नेमस्तांनी कितीहि चढाव्या केल्या तरी खटला झाला नसता असे माझ्या मनाला वाटत असे. म्हणून टाईम्स पत्रांतिल टीकांना उत्तर देताना मी एखादी कोणत्याही नेमस्तांना मारी, तरी खादिलकरादत्तका वाइबवर आण नसे. दुसरी गोष्ट प्रॉटेसर गोखले यांच्या माझी सूरधान. या बाबतीन माझे मत असे होते की, गोखले यांना माझी मागणे टाळता आले अगते. पण दाक्षिण्य-बुद्धीने त्यांनी माझी मागिली तरी ती मागितली इतकी अपटपट मागावयास नको होती. हे माझे मत मी वर्तमानपत्रांतून लिहिले व केव्हाहि लिहिण्यास तयार होतो. किंबहुना माझे हे मत मी खासगी सभासणांत गोष्ट्याच्या तोंडावर सांगितंजिह होते व त्यांच्याशी वाद केला होता. गोखल्याची रिद्धता व त्यांनी यापूर्वीची भाडवदा वर केलेली कामगिरी हे लक्षात घेतले असताहि गोखले यांनी चूक केली असे म्हणायलास मी तयार होतो. परंतु खादिलकराप्रमाणे त्यांना शेण खड्यांत लोळविण्यास तयार नव्हतो.

खादिलकराच्या लेखांत मी दुसऱ्या करीत असे याचे आगली एक कारण असे की, खादिलकरांना इंग्रजी लिहिता येत नव्हते, पण मला मराठी लिहिता येईल असा आत्मविश्वास होता. आणि मी नुसता दुसऱ्या करणारा घपादक नव्हे हे जाणविण्याकरिता यावेळच्या दीड-यावजेदेखन वर्षाच्या संपादकत्वाच्या मुदतीन मी वेसरीत केव्हा एकदुटे व केव्हा केव्हा अपत्तेखहि लिहित असे. बाबुदेवशास्त्री खरे यांच्या ऐतिहासिक लेखमालेच्या परिधानाची मी एक मोठी लेखमालाच लिहिली. तेव्हा खादिलकर यांनाहि वाटले असेल की, मी काही नुसता नामधारी

सपादक होऊन बसणारा नव्हे स्वतः विचार करणारा व लिहिणारा आहे, व केसरीत लिहिणें ही चीज मला आद्येव्यावोदरची वाटत नाही.

खाडिलकर पुण्यास आले तेव्हा पहिल्यापासूनच त्यांचा कपू वेगळा असें आणि मला जवळ जवळ कपूच नव्हता असे म्हणले तरी नालेल शचें कारण असे कीं आम्ही दोघे रिकामपणाच्या वेळेचा उपयोग दोन तऱ्हेनीं करीत आहू. खाडिलकराचा स्वभाव असा कीं, जरूर पडेल तेंच व जरूर पडेल तेव्हाच कोणतेहि काम करावयाच. उरलेला वेळ ते केव्हाहि आपल्या ठराविक चार मंडळींत वसून चर्चेत गप्पागोष्टीत घालवीत त्याच्या खाजगी बोलण्यात विनोद असून शिवाय त्याच्या नाटकात दिसून येणारी एक कला खाजगी सनायणातहि दिसून येई ती अशी कीं, कोणत्याहि विषयात मधून मधून तत्त्वज्ञानाच्या शास्त्राची वाक्यें वाचवार्ची, व मासुळें त्याच्या विचारगामीर्याचेहि एकप्रकारचे तेज मेहतांमंडळीवर पडे आणि ती त्याच्या सगतीची मोठी अभिलाषी बने त्याच्या कपूत प्रथमपासून के एच् केळकर व शिवरामपंत पराजपे यांच्यासारखें ओक होते. या दोघांचाहि त्याचा परिचय ठेकन कॉलेजापासूनचा होता मासुदेवराब जोशी हे त्याचेहि नवे ब्रह्मी पण त्याचा व याचा स्वभाव जुळे मासुदेवराब यांनीं हि माझ्याशीं प्रथमपासून चांगला मेहभाव ठेवला होता, व मला खाणावडींत न जाऊ देता काहीं दिवस आपल्या घरांत जेवण्याची व्यवस्था आपणानें केली होती हे पूर्वीं मी एका ठिकाणीं सांगितलेच आहे परंतु अतस्मात्तलें बोलण्याची वेळ आली म्हणजे त्यांची व माझी विचारपरणी जी जुळत नसे ती त्याची व खाडिलकर पराजपे यांची जुळे मी सार्वजनिक सभेच्या ह्वातांत गेलो तरच तेंचें यांची माझी गाठ पडवयाची एरवीं मी परीं विचा लायवरीत वसून आचडीचीं पुस्तके वाचोत अस या इतरांचा मात्र एकहि दिवस असा भुला जात नसे कीं, तास दोन तास एकत्र वसून यशमस्करा व गप्पागोष्टी झाल्या नाहींत जो खासगी स्वभाव तोच वर्तमानपत्रात लिहितानाहि प्रकट होतो म्हणून माझ्या लिहिण्यात बऱ्याला बरें, माईटाला वाईट, असा विवेक स्वाभाविकपणें होई उलट वरील इतर सने मंडळींचा स्वभाव काहीं विशिष्ट वर्गासंबंधानें व व्यक्तीसंबंधानें कधींहि बरें न म्हणण्याचा किंवा त्याचा कोणताहि गुण न घेण्याचा सरकारविषयी लिहितानाहि, काही बरें दिसलें तर मी त्याच्या-संबंधाने विवेकबुद्दीने दोन शब्द बरे लिही अर्थात् टीका ही करीतच असे व

त्यात काय होत नसे. तथापि मरकाससंबंधाने व विशेषतः नेमस्त पक्षासंबंधाने किंचित् कोट बरा शब्द लिहिण्यात आला की, तो याना नापसत होई. त्याविषयी माझ्यापरोक्ष या मंडळीत यांचा चाले; व हाच प्रकार पुढे सतत चालला, किंबहुना वाढत गेला. गोपाळदास गोखले हे पुण्यांतील नेमस्त पक्षाचे पुढारी. त्यावर हल्ला करणे हे सरकाराखालेआला नवर दोनवे राजकारण होऊन बसे. वास्तविक प्रतिष्ठा म्हणजे म्हणजे त्याच्यासंबंधी आपल्या मनाने कसलाहि बरा विचार घेण्याच्या सर्व वाटा बंद करून बसले पाहिजे, तरच मनुष्याला त्याच्या पक्षाभिमानाने वागता येत व पक्षापात यशस्वी होती. उलट प्रति-पक्षासंबंधाने बरा विचार कोणत्याहि कारणाने मनात आला की, त्याच्यावरील टीका दिवण्यात टुट्टी-यागळी होणे ही गोष्ट अगदी यथार्थ आहे. या दृष्टीने, म्हणजे पक्षाभिमानाच्या दृष्टीने, पाहता पुढारी (किंवा त्या वेळी पुढारीपणाचा प्रश्न नव्हता म्हणून टिळकाच्या विश्वाभाताले मजगार) होण्याला खादिलकर, पराजपे, जोशी हीच मंडळी मजपेक्षा अधिक लायक होती. या दृष्टीने टिळकाच्या हिशोबी मी वेगळाहि बसो पडत होतो. तरी माझ्या इतर व एकदर उपयुक्तेमुळे त्यांना मी हवा होतो व म्हणूनच टिळक, त्यांनी बहुधा प्रथमपाहूनच मजशी ठावून ठेविली होती की, पक्षाभिमानाची विशेष गोष्ट उपस्थित झाली असता ती मजवर नमोपविती त्याच्या या कमोटीला उतरणाऱ्या इतर लोकावर ती नमोवावयाची. पण मीहि उलट असे दर्शविले असे की, मला ही गोष्ट कळते पण मी त्याचा विषय मानीत नाही.

वा वादग्रस्त विषयाची या वेळेपुरती पूर्णता करून टाकण्याकरिता थोडे पुढचे आधी लिहितो. टिळक तुळगावून मुद्दून परदेशाचा प्रवास करून परत येऊन त्यांनी पुनः वेगरी आपल्या हाती घेतला तेव्हा वनमानपत्रात लिहिण्यासंबंधाने होणारा खादिलकराचा व मासा मतभेद यापुढे टळला. मजकडे मुख्यतः मराठ्यात लिहिण्याचेच काम होत. टिळक मराठ्यांची पुढेहि पाहून नसत. फक्त विशेष प्रसंगी काय लिहावयाचे याविषयी आधी त्यांनी हल्ला देत. आणि त्यांचा इमजो पत्रम्यवहार ते पुढील वेळी तोंडांनी मजकूर सांगून मजकूर लिहवून करून देत. यामुळे त्यांची मते त्यांनी मुद्दाम खासगी हल्ला मला व देताहि आपोआप कळतच. असे असता-दि माझ्या हानून मराठ्यांत लिहितांना त्यांना नापसत अशी वाक्ये किंवा कबुल्या किंवा विचारसरणी येऊन जाई. पण टिळकांचा स्वभाव असा की, जे लिहून घापून गेल त्यावरल कोणासाठी विशेष काही दोष देऊन रागवावयाचे नाही. " मराठ्यांचा

जबाबदार संपादक बेगळा आहे, तेव्हा तो मुंबईत तसे लिहिता "असेंहि सांगून टाकून केसरी व मराठा यांच्यामध्ये दिवत बेगाच्या मतभेदाचा ते परिहार करित. केसरीचे जबाबदार संपादक ते पुढे झाले यामुळे केसरीचा फुट ते अर्थातच बाबीत; व खाडिलकराच्या लिहिण्यात दुर्दस्ताव करायची झाली तर त्यानी कोणाला टाकून लिहिलेल्या दुष्टतराची किंवा फाबील कडक सन्दर्भाच करावी लागे. मी पक्षाभिमानात कमी पडलो म्हणून प्रतिपक्षाविषयी भलेपणाने लिहिले असा माझा दोष काढण्याचा टिळकाना शंभर वेळ प्रसंग आला असेल, तर तसा दोष खाडिलकराच्या लिहिण्यात काढण्याचा त्याना एकहि प्रसंग कधी आला नसेल. प्रसंग येत असतील तर ते उलट्या बाजूचे.

असो, टिळक परत येऊन दाखल होण्याच्या आधी शिवरामपत पराजपे यांनी आपले 'काळ' पत्र सुरू केले. माझ्या भोरणासंबधानें नापसंती प्रगट करावयाची झाल्यास हे एक आरंभ साधन या मडळीना उपलब्ध झाले. खाडिलकर व पराजपे यांनी टीका करण्याशिवाय प्रत्यक्ष उपयुक्त काम असे किंवा विधायक काम असे काहीं एक न करण्याची जवळ जवळ शपथच बाहिली होती आणि मी वर्तमानपत्रांतून टीका करणारा झालो तरी प्रत्यक्ष काही काम करण्याची हौस मला वाटे. याचें तेव्हाच एक उदाहरण म्हणजे ग्रेगव्यवस्थेचा सरकारी जुलूम दाखण्याकरिता स्वयंसेवक पत्रकात नाव दाखल करण्याचा. सोल्जर लोकांच्या घरतपासणीचा आणि कार्टिन कॅप, ग्रेग इस्पितळ यांतील व्यवस्थेचा जुलूम लोकांना असह्य होई, तो दळ्याचा म्हणून गावच्या प्रतिष्ठित लोकांनी स्वयंसेवक बनवें असे ठरले होते. स्वयंसेवकाना आठमुठ्या र्मट सोजिराबरोबर हिंडवें फिरणे किंवा ग्रेग अधिकाऱ्याशी हुजत घालणें ही मोठ्या जिकिरीची व किंवा अपमानाची अशी गोष्ट होई. तरी लोकोपयोगाकरिता मोठमोठ्या लोकांनीहि ही सेवा पत्करली होती त्यांतच हरिभाऊ आपटे मी वगैरे लोक दाखल झालेले असून एकंदरीने आमचा लोकांना पुष्कळ उपयोग झाला. आमचें शिक्षण, आमची चालचलणूक, पाहून युरोपियन ग्रेग अधिकाऱ्यावरंहि बराच दाब बसला. रंडसाहेबाचा खून ग्रेग-व्यवस्थेच्या जुलमा-मुळें झाला ही गोष्ट लक्षात घेऊन त्याच्या मागून बर्नल जे, मेजर रीड वगैरे अधिकारी आले, त्यांनी लोकांना पार चागलें वागवून मोठी लोकप्रियता संपादली. ग्रेग संपून ते परत निघाले तेव्हा अर्थातच त्यांना पानमुपान्या झाल्या व त्या प्रसंगी आभारप्रदर्शक अशी परस्पर भाषणेहि होत. पण खाडिलकर

परांजपे वर्गरे मेडळीं स्वतः स्वयंसेवक झाले नाहीत, व 'काळ' पत्रातून या पान-मुद्राच्याची व आभारप्रदर्शक भाषणाची टवाळीच करण्यात आली. एका अशा प्रसंगावर यशाचें रूपक करून परांजपे यांनीं ते आपल्या स्वभावाप्रमाणे रंगविले होते, व त्यांत माझा प्रच्छन्न नागनिर्दिष्ट करून उपहारा बेला होता. हें मला पकें स्मरतें. पण मीचसा वाय अशा कामीं टिळकाची सरकापशीं सद्कारिता त्यांना टीकास्पद वाटे. वास्तविक टिळकांनीं पुढांभर घेऊन खासगी पेटग इस्त्रितळ काढल, व कागदिन कैपमधीन अभ्यस्त्या सुधारली. या कामीं गावातील प्रतिष्ठित पेन्शनर सरकारी नोकर यांचेहि त्यांना सहाय्य झालें. परंतु आपल्या गुरुच्या या भोरणाच अनुकरण परांजपे निवा खाडिलकर यांनीं वेव्हाहि केलें नाहीं. उलट राहु टिळकावर नव्हे. पण अशा कामात पडलेल्या शत्रावर त्यांनीं घरेच वेव्हा निदान्यत्रक टाकाहि बेली.

१८९७ सालातील राजद्रोहाचे खटले झाल्यावर सरकारानें वर्तमानपत्रां-संबंधानें एक नव धोरण योजून पाहिलें. ते म्हणजे 'प्रेस कमिझा' नावाची मजळ नेमून त्यांच्याद्वारे वर्तमानपत्रात कोठें वाय येतें हे दहातेनें माहीत करून घेण्याचे. या मजळ्यावर काहीं मर्यादी अधिकारी व काहीं सर कारच्या विश्वासातले खासगी गृहस्थाहि नेमण्यात येत. वर्तमानपत्रे बारीक दृष्टीनें वाचून त्यात आक्षेपाई मजकूर दिसेल तो डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यास कळविण्याचें काम त्यांच्या गळ्यात घालून दिलें होतें. हा मजकूर लक्षात आल्यावर पुढें मार्ग दोन. एक खटला करणें व दुसरा सफादकारा समजु बोलावून त्याच्याशीं सभापण करणें. या सभापणात फिरून दोन प्रकार असत. सफादक सामान्य व लेवापेचा आडळला तर त्याला जरब देऊन वाटेस लावणें; व तो घरोघरीच्या नात्यान बोलणाऱ्या भेटला तर त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करणें. टिळकाच्या खटल्यानंतर मजकळे दीड वर्षांवर सफादकत्व होतें. त्यात असे प्रसंग चार-दोन आले, पण मजबूर खटलाच बरावा शतका, म्हणजे टिळकादत्तका, मी सरकाराला प्रासदायक झालें नव्हतों. हा एक तरुण मुलगा वडक लिहीत असेल तर नव-शिकेपणाच्या भरांत असे लिहीत असेल असे समजून डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटकडून मला सभापणाकरिता निमंत्रण पाठविलें जाई.

या अवधीत अशा रीतीनें बोनस, शेपटें व जेंव या कलेक्टरांनीं व कमिशन बुडवून यांनीं मला मेटीळा बोलाविलें. पहिला प्रसंग बोनस

याच्याशी झाला तो १६ मार्च १८९८ रोजी. या भेटांत चर्चा झालेला प्रश्न 'पायपर केस'संबंधी होता. या खटल्यात हकीमत अशी होती की, क्लार्क व पायपर या नावाचे दोन सोजीर पुण्याच्या आसपास शिकार करीत असता त्यांच्या हातून अर्जुना तुळशीराम नावाचा मनुष्य बंदुकीच्या गोळीने मारला गेला. रीतिप्रमाणे पायपर यावर मुबईच्या हायकोर्टांमध्ये खटला चालला, पण युरोपियन ज्यूरीने त्याला सोडून दिला आणि क्लार्क याला तर आधीच सोडून देण्यात आले होते. पायपर याच्या गोळीने मनुष्य मेलाला, पण गोळीचा अपघात झाला की गोळी मुद्दाम घातली गेली. हा मुख्य मुद्दा ठरून, अपघात झाला असे ज्यूरीने सांगितले. यावर मराठ्यात मी सडकून टोका केली होती व एक वाक्यात असे म्हटले होते की, "हुफ्फाळप्रमाणे सोजीर लोकांच्या हातून अशी कृत्ये निव्व नियमाने होत असतात. यासंबंधाने सरकारची छाती असेल तर त्याने आज-पर्यंतचीं अर्जां घरावरणे एकत्र करून प्रसिद्ध करावी, व इतक अपघात कसे होतात त्याविषयी लोकांची खात्री पटवून द्यावी. न्यायदानातहि जात्यभिमान इमजाचा सुटत नाही तो हा असा ! बोलून टोका करील तो मान पापी ! आणि कायद्याचे लोखंडी पजे असे भक्कम बनविण्यात आले आहेत की, त्यात धरून बोलणाराची जीभ सहज पुरवून टाकता येते यासंबंधाने सरकार घालाचे तितके लक्ष घालीत नाही." बोगस यांनी मला असे विचारले की, "या तुमच्या म्हणण्याला आधार काय ?" मी म्हणालो, "जे घडत आहे असे दिसत तोच आधार. ज्यूरीचा निकाल सरकारच्या हाती नसेल, पण निदान सोजिरींना स्वात्वाचा मुख्य अधिकाऱ्याकडून शिक्षा करणे, व मयताच्या कारणांना नुकसान भरपाईदाखल काही रक्कम ताबडतोब देणे, ही तरी गोष्ट सरकारच्या हातची आहे की नाही ?" त्यावर खालील सभापण झाले.—

"सरकार व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांच्या दरम्यान यासंबंधी पत्रव्यवहार सुरू आहे हे तुम्हाला माहीत आहे काय ?"

"तुमचा पत्रव्यवहार मला कशाने कळणार ?"

"तुम्ही त्याबद्दल मला लिहून विचारावे की नाही ?"

"तुम्हाला विचारावे असे तरी मला कसे वाटते ! भर कोनसिलत प्रश्न विचारले तरी तुम्ही सरळ उत्तर देत नाही. मग डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सरकार

यांच्या दरम्यान चाललेल्या पत्रव्यवहारामबधाने मपादकांनी खासगी लिहून विचारवे व तुम्ही त्याला माहिती घ्यावी हे मला संभवनीय तरी कसे वाटते ! तेव्हा कडक टीका करणे हा एकच उपाय उरतो. कारण ती वाचून तरी तुम्ही शागे होता.”

“१८९३ साली सरकारने भिकारीचक नियम केले हे तुम्हाला माहीत आहे काय !”

“नाही. पण टीका करण्याचा हेतुच हा असतो की, आमची माहिती चुकीची असल्यास सरकारने तिची दुरुस्ती ताबडतोब करावी.”

“पण कशाकाला म्हणून उत्तरे घ्यावी हे सरकारला कसे कळणार !”

“का बरे ! मग तुमचा भेटिन्ह प्रेसचा रिपोटर याचें काय काम ! वाटेला तर सरकारने स्वतःचे वर्तमानपत्र काढावे किंवा या कार्या ऑल्टो-इंडियन पत्रांचा उपयोग करावा. पण कोणत्याही रितीने कां होईना सवालाम जबाब व टीकेला उत्तर द्यावे.”

“होय. तुम्ही हे म्हणत असाल तर त्यांत बरेच तथ्य आहे, विलामेत भयिमडळावर वर्तमानपत्रात टीका आली की, लगेच सरकार त्याला उत्तर देत असते.”

“मी झालो तरी तेच म्हणतो. मी पाषपर बेसवर जे लिहिले ते वाचकांनी वाचलें. पण तें बरोबर नाही असे जर सरकारचे म्हणणे असेल तर ते लोकांपुढे एखादी कमें यावे ! पूर्वी अशाच रितीने इंडियन सोसायटी इंग्रजावर केसरीत टीका आली तेव्हा तुम्हीच नाही का मजकडे इंडियन सोसायटी खुलासा पाठविला ! तो मी छापला. तसेच याहि प्रकरणी सरकारचा खुलासा मजकडे येता तर मी तोहि छापला असता.”

“होय. असे होईल तर बरे होईल असे मलाहि वाटते.”

“यापुढें मपादकांनी माहिती मागाची व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटनी ती पुरवावी असे झाले तर तें सोन्याहून पिवळे. पण जुना अनुभव काय आहे व त्यावरून मी अनुमान कोणते वाटतो हे तुम्हाला मपादकांचे सांगितलें. असो. तुम्ही मला भेटिला बोलविलेत हे लोकांना कळले आहे, तर तुमचे व माझे संभाषण काय झालें हे मी मसक्यात प्रसिद्ध केव्हास त्याला तुमची कांही हरकत आहे काय !”

“मुळीच नाही. तुम्ही खुशाल प्रसिद्ध करा.”

बोनस साहेब हा अतिशय शांत स्वभावाचा होता. आणि त्याच्याद्वारे अगदी कामापुरते मोठे शब्द बोलणारा दुसरा साहेब मी आजपर्यंत पाहिलाच नाही.

यानंतर मेमध्ये तेम्हांचे कलेक्टर लॅबसाहेब यांच्याशी असाच एक प्रसंग आला. पण त्यांत बरीच भानगड झाली. तापेल १३ मे रोजी लॅबसाहेबांच्या निमंत्रणावरून मी त्यांच्या भेटीला गेलो. वा भेटीत त्यांनी मराठ्यांतील कांही लेखासंबंधाने मला खुलासा विचारला, व मुबईसरकारच्या हुकुमावरूनच मी हा खुलासा मागत आहे असे ते मला म्हणाले. मला समझ तांदी काय खुलासा देता आला तो मी दिलाच. पण परी आल्यावर मी त्यांना पत्र लिहून विचारले की, “तुम्ही माझा खुलासा तोडी घेतला तो सरकारकडे पाठविणार असाल. परंतु मला असे वाटते की, सरकारकडून तुम्हाला आलेल्या पत्राची एक प्रत तुम्ही मजकडे पाठवा. मी त्यावर लेखी खुलासाच तुम्हाकडे पाठवीन तो तुम्ही सरकारकडे पाठवावा हे बरे. दुसरे असे की, बोनस यांच्याशी माझे पूर्वी काय बोलणे झाले हे मी तुम्हाला समझ सांगितले. तरी आतां किंसे निवारितो की, पायपर-केस-संबंधाने डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट व सरकार यांच्या दरम्यान काय पत्रव्यवहार झाला किंवा चालला आहे हे मला कळवाय तर बरे. कारण किंसे मला पायपरकेसवर मराठ्यांत लिहावयाचे आहे. तर त्याविषयी खरी सरकारी हक्कित कळलेली बरी.” याला लॅबसाहेबांकडून खालील आशयाचे उत्तर आले. “मी तुम्हाला भेटावयाला शेताविले ते तुमचा खुलासा विचारण्याकरिताच केवळ नव्हे, तर मुबईसरकारच्या मनात माझ्यामार्फत तुम्हाला कांही खुलासा कळवावयाचा होता तो कळवावा म्हणून. तुम्ही मागतां त्या पत्रव्यवहाराच्या नकला सरकारच्या परवानगीशिवाय तुम्हाला देतां येत नाहीत. पण बोनस यांनी सरकारकडे केलेल्या रिपोर्टांखेरीज मला दतरात दुसरा कांही पत्रव्यवहार घापडलाच नाही.”

पण मी लॅबसाहेबांचा रिच्छा सोडला नाही. लगेच मी त्यांना एक पत्र लिहिले व त्याबरोबर एक मसुदा पाठविला. त्यांत समझ भेटीत त्यांचे माने जे बोलणे झाले त्याचा सारांश लिहून काढला होता. मी तो प्रसिद्ध करण्याची त्यांना परवानगी मागितली. कारण असे दाखविले की, “तुम्ही आम्हाला भेटीला

बोलाविता ती गोष्ट घरीच आहे. कारण पुढळ गोष्टींचा परस्पर गुलागुला समन्वय होतो. पण तुम्ही पडला मॅजिस्ट्रेट. आम्ही पडलो संपादक. तुम्ही आम्हाला भेटिला; बोलाविले असे बाहेर कळल्यान तुमच्याविषयी काहीच गैरसमज होण्यासारखा नाही. पण आमच्याविषयी मात्र ठरवितर्क गुरू होतात. कोणी म्हणतो यांना मॅजिस्ट्रेटाने तसे दिली ! कोणी म्हणतो हे मॅजिस्ट्रेटजवळ काही काही कसून्या देऊन आले ! तेव्हा उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे तुमचे आमचे झालेल भाषण सारांशरूपाने प्रसिद्ध व्हावे. तुम्ही होऊन त करणार नाहीच पण आम्ही करू. कारण आम्हाला त्याची गरज. भाषणाचा सारांश प्रसिद्ध करणार त्याअर्थी त्यात न घडलेली गोष्ट क्रिया न बोललेले शब्द अर्थातच मी लिहिणार नाही पण सारांश छानल्यानंतर तुम्ही तो वाचावा त्यावेळा तो छापण्यापूर्वी तुम्हाला दाखवावा हे अधिक योग्य म्हणून मी तो तुमच्याकडे आगाऊ पाठवाय आहे. तसे काही खरक असली तर दुरुस्त करून कागद मजकूर परत पाठवावे पायपर केसरइल कंठकंठर घोनय व मी याचे असे ठरले होते की मी माहिती विचारावी, त्यानी घापी व मग मला बाय लिहावयाच न लिहावे. तरी पायपरला शिधा कोणती दिली, मक्ताच्या वारसांना सरकारन किती रक्कम दिली किंवा देण्याचं योजिले आहे हे बघले म्हणजे तसे प्रसिद्ध करे. आणि रात्री हकीकतच प्रसिद्ध केली म्हणजे मग अरानात टीका होण्याच कारणच उरत नाही. ” या पत्राला लवसाहेगानी उत्तर पाठविले त असे की “ लवसाहेगाना सभापण छापण्याची परवानगी तुम्ही मागितली होती तशी मला मागितली नाहीत बायलून आरले सभापण छापण्याचा तुमचा इरादा नसावा अस बाटले होत. पण आता तुमचा तसा इरादा दिसतो म्हणून मी मागतो की आपले सभापण पायगो होले अर्थात् ते प्रसिद्ध करण्याला माझे हरकत आहे. तुम्ही पाठविलेल्या कागदात मी काही दुरुस्त्या केल्या आहेत पण त्या तुमच्या ग्रासगी माहितीकरिता आहेत असे समजावे.”

लवसाहेगानाच्या व माझ्या सभापणात रागाची अशी खरीत उत्तरें प्रत्युत्तरें झाली होती. ती प्रसिद्ध करण्याला माझी नयारी होती पण लवसाहेगानाची नव्हती. यात त्याच्याकडे सहजच कर्मापणा येत होता. याना मी पुरा पायदा घेतला. भाषणातील एक मुद्दा असाहि होता की प्लेगच्या व्यवस्थेत ज्या सवलती एखाद्या मागील लोकांना मिळत नाहीत त्या दुसऱ्या मागील लोकांनी द्यावेत असेल असता

त्यांना मान मिळतात. 'मराठा' पत्रात मी हे विधान स्पष्ट केले होते. त्यावर सरकारचे म्हणणे असे की, "आम्ही सबळती देतो त्या कोणाच्या दग्याधोप्याला भिन्न देत नाही. आम्हाला त्या योग्य वाटतात म्हणूनच देतो." या विधानासवधाने आमच्या सभाषणात बरीच चर्चा झाली. त्या चर्चेत लॅबसाहेबांच्या युक्तिवाद लटपटीत व भाषण फुकट गुमिचे, आणि चलट माझा युक्तिवाद मरीब, भाषणदि जोराचे असे असल्यामुळे, लॅबसाहेब ते प्रसिद्ध करू इच्छित नव्हते हे उघड झाले, म्हणून या विषयावर मराठ्यात एक स्वतंत्र अपलेखच 'The Editor and The Magistrate' या नावाने मी पाठला, व त्यात खालीलप्रमाणे स्पष्ट लिहिले, "सभाषणप्रसिद्धीला जर बंदी, तर मला भेटायला यांनी बोलावावेच का ! त्याचे म्हणणे त्यांना पत्राने मला कळवितो आले नसते काय ! धरं, बोलावून इकडले तिकडले मराठ्यातले पुष्कळ लेख वाढून हा असा वाईट आहे तो तसा वाईट आहे असे त्यांनी मला सांगितले. पण त्याला मीही कशी उत्तरे दिलीं हें साहेब जाणतातच. तीं उत्तरे क्विबुना ते सर्व सभाषण प्रसिद्ध करण्याला मी तयार असता मॅजिस्ट्रेट-साहेबांनी मान तयार न व्हावे हे आश्चर्य नाही काय ! मॅजिस्ट्रेटनी भेटीला बोलावले आणि आम्ही सपादक लोक गेलो तरी पचाईत. भेटीला गेलो म्हणजे त्यांनी आत्मतेने बोलावे, पण आम्हालाहि स्वाभिमान नसतो असे नाही आम्हीहि उत्तरास उत्तर देतो. मग तीं छापण्याला हरकत का असली ! आम्ही लिहितो त्यात काही गुन्हा असेल तर आमच्यावर खटला करावा. पण तोड दावून 'साजणी सभाषणाचा' हा बुक्याचा मार का !"

हे प्रकरण मी अस वच्हाट्यावर आपले त्याचे फारच मौज झाली. हिंदुस्थानातील बहुतेक हिंदी पत्रांनी माझा अपलेख आणि हा सर्व पत्रव्यवहार प्रसिद्ध केला, व या सरकारी कारवाईवर सडकून टोका केनी. त्याचा परिणाम बराच चांगला झाला. कोणी म्हणाले, "केळकरांनी चांगलेच धैर्य दाखविले." कोणी म्हणाले, "केळकरांनी लॅबसाहेबांची अन्न चागलीच बाहेर काढली." 'हिंदु' पत्राने तर असे म्हटले की, "लॅबसाहेबांनी केळकरावर जो पाश टाकला त्यात स्वतः तेच विचारे सापडले !" असो पायपर केसची पाठ मी सोडली नव्हती, व दर पत्रात माहिती मागतच होता. शेवटीं तोंड माहिण्यांनी लॅबसाहेबांनी मला पत्र लिहून खालील गोष्टी कळविल्या. "(१) पायपरला त्याच्या बरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी काही शिक्षा केली आहे. पण असा कामी शिक्षेचा तपशील प्रसिद्ध करता येत नाही. (२)

मृताच्या बुड्याला सरप्राशनं काही खम तागडोत रिती पण नसी आकडा जाहीर करता येत नाही. तथापि विचार चाळू आहे. (३) सेजिरानी शिकारीला जाण्यासंग्रहाचे नियम पूर्वाचे आहेत त्याहून अधिक रुढक केलेले आहेत. (४) वोनससाहेगांनी घडल्या प्रकाराची चौकशी वेगळी केली. पण तिचा रिपोर्ट सरकार प्रसिद्ध करू इच्छित नाही. ” हें उत्तर म्हणजे निलंब-पणाची वमाळ होय असे वर्तमानपत्रांनी म्हटलें. अर्थात् हें पत्र प्रसिद्ध करून मी त्यावर पुनः टीका केली वोनससाहेब मला फिस्न भेटते तर त्याच्याच संभा-पणाची नाठवण देऊन विचारलें असत की, “आता बोला वर्तमानपत्रांनी माहिती मिळून मग टीका करवी असे तुम्ही साळ्युदपणानें म्हणाला; पण माहिती देण्यापेण्याचा हा प्रकार कसा आहे ! ”

लयसाहेबाच्या भेटीचा विस्न एकवेळ प्रसंग आला. त्याचें पारण सी बॉनरसाहेबाचे ‘हिंदी नागरिक’ या नावाचें पुस्तक प्रसिद्ध झालें होतें त्यावर मी बरीच टीका केली होती पण या भेटीत ते माझ्याशीं जपून बोलले. यानंतर ते लयकरच बदलून गेले पुढें ते रमिसनर व कॉन्सिल मॅनर होऊन आले असता त्याच्या माझ्या कारणपरत्वे भेटी होत, पण पूर्वीची डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटची त्यांची लमंडपणाची श्रुति राहिली नव्हती

यानंतर कमिशनर बुडबर्न यांनीं मला असेच एका भेटीला होलाविलें. त्यानें कारण असं घडलें वायम्य सरदरीवरील युद्धात ब्रिटिश सैन्याला कारमें यश धालें नाहीं याबद्दल चोहोंकडे पद्य होत होती. त्याप्रमाणें मोहि मराठा पत्रांत केली. भेटीतील सभाषणांत त्यांनीं माझी अशी खात्री पटविण्याचा प्रयत्न केला कीं, इंग्रजी सैन्याचा खरोखरच जय झाला ! मी म्हटले, “तो कसा ! ” साहेब म्हणाले, “आमचें सैन्य एका बाजूनें टिहा प्रातात फिरलें व दुसऱ्या बाजूनें बाहेर पडले.” त्यावर मी घटनें विचारलें कीं “एका बाजूनें शिरून फक्त दुसऱ्या बाजूनें परत आपल्या मुलखांत यावयाचें झालाच तुम्ही विजय म्हणणार कीं काय ! मग हा प्रवास न करताच तुमच्या सैन्याला घरबसल्या आमचा जय झाला असें म्हणता आठे नमने काय ! ” तेव्हां बुडबर्नसाहेबांना खरोखरच हप् आलें, प त्या विषया-वरचें भाषण संपवाचें म्हणून ते इतकेंच म्हणाले कीं, “केव्हर, तुम्ही हातीं लहान आहात, या लष्करी गोष्टीचें महत्त्व आजून तुम्हाला कळत नाहीं. तें पुढे कळेल.”

याच भेटांत बुडवर्न साहेबांनी एक गमतीचा प्रश्न मला विचारला. त्यापूर्वी मुरारें एक वर्षभर मी ग्रेग-व्हॉलटियरचे काम चांगले चलाविले होते म्हणून हरि नारायण आपटे व इतर एक दोन प्रोफेसर (मला वाटते त्यात प्रो. मोरले याचेहि नाव होतं) यांच्या नावावरून मलाहि नांव वर सरकाराकडे कळविण्यात आले होते. ही गोष्ट मला सांगून बुडवर्न साहेबांनी औपचारिकरीत्या माझे अभिनंदन केले. पण ते मला हळूच म्हणाले, “तुम्हाला एखादी प्रदवी देण्यासंबंधाने मी सरकाराला लिहिले तर तुमची काही हरकत आहे काय !” त्यावर मी म्हणालो, “नको. कृपा करून सधें याही एक करू नका.” ते म्हणाले, “मग तुमच्या कामगिरीबद्दल गुणग्रहणदस्तक असे काही करावेत सरकारला वाटले तर त्यांनी काय करावे !” हा प्रश्न ऐकून प्रथम मी मोठा गोधळात पडलो. पण लगेच मला उत्तर सुचले. मी म्हणालो, “आम्ही लोक ग्रेग-व्हॉलटियर झालो ते गावच्या नागरिकांच्या हिताच्या दृष्टीने. कर्तव्य म्हणून. इतर पुष्कळ लोकांनी असेच आस्थेने काम केले आहे. तेव्हा त्यांना “चांगल्या नागरिकत्वा”चे सर्टिफिकेट आपण मनाने द्यालच. पुणे शहर म्युनिसिपालिटी ही मुख्यतः अशा नागरिक सभासदांचीच आहे. तेव्हा या सर्व ग्रेग-व्हॉलटियरचे गुण सरकार घेते हें त्यांना दाखवावयाचें तर शहर म्युनिसिपालिटीवरील ग्रेगच्या खर्चाचा बीजा सरकारने कमी करावा, व म्युनिसिपालिटीवर असलेल्या सरकारनिष्ठ सभासदांची संख्या पूर्वीइतकीच ठेवावी. ती आढांनी वाढविणार असे म्हणतात तर वाढवू नये.” माझ्या या उत्तराने बुडवर्नसाहेबांना आश्चर्य वाटले ते त्यांना सुत ठेवता आले नाही. त्याचे कारण उघडच असे होते की, इतर कित्येक गृहस्थानी आमच्यासारखेच ग्रेग-व्हॉलटियरचे काम केले होते, पण त्याकरिता रावदादुरी किंवा रावसाहेबी उघडपणे मागून केलेले अनेक अर्ज कमिशनरच्या डेवलावर पडले होते. म्हणून त्याचे नेटिव्ह असिस्टंट, वायसाहेब पेडसे, याच्याजवळ बुडवर्नसाहेब मागाहून म्हणाले की, “केळकरांनी माझ्या एका प्रधाला अपेक्षेबाहेर उत्तर दिलें.”

याच मुमारास नवीन ‘चाळ’ पत्राचे संपादक शिवरामपंत परांजपे यांच्याहि लेखाकडे प्रेस-कमिटी व डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांचे लक्ष गेलें. युरोपियन लोक देशी लोकांना छळतात मारतात हा नेहमीचाच विषय परांजपे यांनी लिहिला होता. पण तो अर्थात त्यांच्या पद्धतीने म्हणजे कुत्सित विनोदपद्धतीने. ते सरळ

रागाखून लिहित नसत. बकोर्चीचा आश्रय करीत. अग्राच रीतीन एसा अंकात त्यानीं अस लिहिलें होतें कीं, “युरेपिनन लोमानीं हिंदी लोकाना त्या मारल्या म्हणून काय झालें ! त्याच्या दहापांच व्यादां न सोमण्यास्तकें हिंदी मनुष्यानें नादान बमकुवत राहावे हीं काय रीत झाली !” इत्यादि इत्यादि. पराजपे चाची बकोर्ची एकदां मुरू शाली म्हणजे मग ती बरील पद्धतीनें कशी फैलावत जात असे त्याचा परिचय मराठी वाचकवर्गाला चांगलाच आहे. परंतु सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, सरळ रागानें शिष्या दिल्या व नावें ठेविलीं तर मनुष्य जितकें चिडतें त्यापेक्षा अशा बकोर्चीच्या म्हणजे कुत्सित विनोदानें अधिक चिडतें याचें एकप्रकारे प्रत्यंतरच मिळालें कारण याच विषयावर मराठ्यात मी या वर्षांत बांदीं नाहीं तरी दहावीस वेळां स्पुटे झिवा अप्रलेख लिहिले असतांल. आणि माझीच गोष्ट म्हणून मी सांगत नाहीं, पण ठेव्हांचे ते लेख आजहि वाचताना मी यथार्थ-पणें असें म्हणूं शकतो कीं ते लेख पुष्कळच कडक होत. अलीकडच्या केसरी-मराठ्यांतील लेखापेक्षा ते कमी कडक होते असें मुझीच वाटत नाहीं. आणि त्याच्यावर रावले कने झाले नाहांत याचें एकप्रकारें आश्चर्यच वाटतें. तें कशीहि असो माह्यप्रमाणें शिवरामपतांवरहि प्रेस-कमिटीचा हात पडला. कमिटीचे अध्यक्ष रिंस्ट्रुट मॅजिस्ट्रेट यानीं पराजपे याना एक दिवस बोलावणें पाठविलें, व सरळ असें विचारलें कीं, “या तुमच्या लेखातल माफी मागतां कीं नाहीं ! बोला ” पुढीं आठवड्याच्या अंकात त्याना माफी मागताना सरकागला दोष दिला, व आफरी टांवा यथार्थ होती असाहि युक्तिवाद केला. परंतु दिलमिरी प्रदर्शित बेली यामुळं युक्तिवादाला फारशी किंमत उरली नाहीं. या गोष्टीचा मराठ्यांच उल्लेख करून मी फक्त इतकेच म्हटलें कीं, “काळकर्त्यानीं माफी मागून टाकल्यामुळें त्याचा लेख राजशेहाच्या बलमाखाली येतो कीं नाहीं हें पाहण्याची साधे उरली नाहीं.” “मी लिहिलें तें विनोदबुद्दीन लिहिल, त्यांत त्या विषयावर इतर लोक टीका करतात त्याहून विशेष वावर्ष असें बांदीं नाहीं. आणि प्रेम-कमिटी झाली म्हणून तिनें विनोदी लिहिणं काय म्हणून वावर्षें मानावें ! जाऊ याच हा वाद कोटांपुढें” असें म्हणून, माफी न मागतां, पराजपे यानीं बागुडीं जबाबदारी प्रेस-कमिटीवर टाकली असती तर बरें झाले असतें असा माझा रोख होता. पण कोटांंहि उषड व शुद्ध रागापेक्षा कुत्सित विनोदालाच अधिक चिडते ! असो. एकदर धोरण अमें दिवलें कीं, आज प्रेस कमिटी नेमली तिच्या अनुभवावरून सरकार

पुढें मागें प्रेस-सेन्सॉरशिप स्थापण्याना विचार करीत असतों. पराजपे यांनीं माफी मागितली याबद्दल पुष्कळाना खेद झाला व त्याच्या विनोदप्रियतेला थोडा कमीपणा आला.

आपण तुरुंगात असतानाहि बाहेर आपलीं वर्तमानपत्रे कशीं काय चाललीं आहेत याची नौकशी टिळक अर्थात् करीत. घरच्या सुशालींचा मामुली प्रश्न होताच धोंडोपताना त्यांचा पुढचा प्रश्न वर्तमानपत्रासंबंधाना असे शिबेनंतर हरिपत गोखले यांनीं वर्तमानपत्रे छापण्याचें नाकारलें तेव्हा, पुढील आठवड्याच्या अक्रास येळ थोडा उरल्यामुळे, स्वतः सुचेल ती व्यवस्था करूनच विद्वांस टिळकाच्या भेटीस गेले, व विठ्ठल छापखान्यात पत्रें छापविण्याची व्यवस्था केल्याचे त्यांना मागाहून टिळकाना कळवित आला. पण वर्तमानपत्रे छापविण्याच्या कामीं त्याची सलामसलत घेण्याचा प्रयत्न थोड्याच दिवसांत फिरून दुर्दैवाने आला.

सोमवार ता १४ मार्च १८९८ रोजीं दुपारी चार वाजण्याचे सुमारास विठ्ठल छापखाना उघात होता त्या फडक्याच्या वाड्यास आग लागली आग रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत जोरात होती. वाड्याचा मागील चौक व देवालम याखेरीज सर्व इमारत जडून खाऊ झाली. पुढील चौकात तळमजल्यावर शेंठ गोकुळदास याचा लाकडी सामानाचा कारखाना आणून त्याच्याच दुमजल्यावर विठ्ठल छापखाना होता या दोन्ही कारखान्यांतील बहुतेक सर्व माल जळाला गोकुळदास याच्या काहीं लुट्या वगैरे थोडे सामान बाहेर काढता आले पण विठ्ठल छापखान्याचा एक टाईप किंवा वागदाचा तुकडाहि आगीच्या तडाख्यात राहिला नाहीं. आग लागली त्या वेळीं केसरीची बाहेरची, म्हणजे जाहिरातीची, बाजू तयार होत होती व आतील मजकुराची प्रुफेहि तयार झालीं होती मात्र सर्व छापखाना जळल्यानं फिरून पाहिल्यापासून वर्तमानपत्राची तयारी करावी लागली. पण या वेळीं जगदितेच्छु छापखाना उपयोगी पडला, व ता १५ मार्चचा केसरीचा अंक निम्मा, म्हणजे दहा कॉलमच का होईना, राखेणत काढून दुसरें दिवशीं नेहमीप्रमाणे वाटता आला. केसरीच्या सबंध अद्यावत वर्षांत निम्मा निघालेला असा हा एकच अंक होय. पण तेव्हा आगीची इसीकत नाचूनवाचकाना सहानुभूतीमुळ हा निम्मा अंकच सबंध अकाहूनहि थोर वाटला.

जगदितेच्छु छापखान्याने वेळेवर मदत करून बाजू सावरली हे खरे; पण केसरी कायम छापून देण्यास त्याचेहि मालक तयार नव्हते. घरच्या आर्थभूषण छापखाना

कटुल होईना, मग परक्या छापखान्याला दोष कसा द्यावा ! जमदितेच्छुने आणखी चारदोन आठवडे सवलत देण्याचे वकूल रेल, पण कायमची व्यवस्था म्हणून काहीतरी करावयास पाहिजेच होती. याकरिता धोडोपतानी टिळकाची गाठ घेतली पण आधीच वर्णन मुगई टाईम्स बॉर 'पत्रांतून पूर्वी आठे' असल्यामुळे जेव्हा मुपरिटिडंट याच्यानदरेमती वानमी पडली होती, व त्यानीं ती टिळकाना मुरास कळविलीहि होती. धोडोपत दिग्गजाच 'आपचा छापखाना तर जळला, पुढे काय व्यवस्था करतोस !' हा पडिलाच सवाल टिळकानीं आण होऊन फेलेला पाहून धोडोपतास बरेच वाटले. कारण तुरुंगांतल्या माणसाला भेटून नवीन सकाटाची वानमी आपण होऊन सांगणे ही गोष्ट कोणासाठी अत्रियच वाटणार. पण टिळकानीं याविषयी पूर्वीच मनात योजना करून ठेवली होती. आर्यभूषण छापखान्याचे एक मालक हरिपंत गोखले असले तरी दुसरे एक मालक कै. प्रो. बापुदेवराव केळकर हे होते. त्याचा वारसा त्याच्या मुलारुहे आला होता; व तो जगान म्हणून त्याची व्यवस्था केळकराचे मासेभाऊ व टिळकाचे स्नेही नारायणराव फाटक मुत्ताक हे पहात होते. म्हणून टिळकानीं फाटकास पर घेऊन "मी परत येईपर्यंत केवढे मरणा पत्रे पुन्हा छापून घा" अस त्यात लिहिल. आणि फाटक यानीं टिळकाचे पत्र पाहताच 'पत्रे छापून देता काळजी करू नका' असे टिळकास आश्वासन देण्यास धोडोपताना सांगितले. त्याप्रमाणे केमरी फिरवत सा १९ एप्रिल १८९८ छापून जायभूषण छापखान्यात छापण्यास मुरवा घाली. ही हरीकट टिळकास कळल्यावर त्याला पुणवच समाधान वाटले.

तुरुंगाचे मुपरिटिडंट सॉलोमन हे बापुडे लोकरच विनायनेस गेले जाताना त्यानीं टिळकाची मुरास गाठ घेतली, व 'मी येथून कायमचा जात आहेतसे तुम्हीहि लवकरच येथून सुटून घरो परत जाल' असे टिळकास सांगितले. त्याच्या मागून कर्नल जॅस्मन नाय् एम्. एस् हे मुपरिटिडंट होऊन आले. त्यानीं टिळकाचे जेवणसाण, काम, दिवावती, पुस्तके बॉरमध्य फारजी दवळादवळा केली नाहीं, पण त्याच्या मनाचा हलकेपणा किरकोळ गोष्टींतहि दिसून येत होता. यांनीं एक उदाहरण पूर्वी दिलेच आहे. दुसरे उदाहरण असे की, टिळकाना पारात जोडा घालण्याची परवानगी मिळाल्यामुळे त्यानीं नवीन जोडा मागितला व तो पाठविण्यात आला. परंतु तो फार लाकड्याच दिसले, असला जोडा तुरुंगात खपणार नाहीं, असे म्हणून त्यानीं जोड्याला मुरास कळ्या रंग देऊन तो टिळकाचे स्वाधीन केला !

टिळकाच्या मुठकेचा पहिला म्हणजे फेब्रुवारीतील प्रयत्न फुकट गेला पण त्याच्या शिंदेचे पहिले वर्ष सपण्याचें जसजसे जवळ आलें तसतसे त्यात यश आलें. मुठका मुदतीआधीं व्हावी तर टिळकांनीं अर्ज करवा ही सरकारची अट सहजच भागण्यासारखी होती, व अर्ज करून टिळकांनीं ती भागविलीहि. पण मुठकेच्या अटी काय याचा खल पुष्कळ दिवस चालला होता. टिळकांनीं अर्जात फक्त इतकेच लिहिले होते कीं, मला शिक्षा झाल्यावर पुष्कळ मोठी उघडकीस आल्या आहेत. आणि जुनाचा व माझ्या लेखाचा काही सवय नाही म्हणून मला मोकळ्या करा. पण साधल्यास यात कायमचा हात साधून घ्यावा या हेतूने राजकारणात न पडण्याची अट सरकार टिळकावर घालू पहात होते दुसरी अट मुठकेप्रीत्यर्थ झालेल्या सत्कारसमारंभात भाग न घेण्याची पण ही मोठ टिळकांनीं तेव्हाच मान्य केली. “मी मानावरिता ह्यापलेला नाही तेव्हा सत्कारसमारंभ सोडून देण्यात मला काहींच कठिण वाटत नाही” असे ते म्हणाले पण पहिली अट त्यास मुळीच मान्य होण्यासारखी नव्हती, व या मतभेदांमुळे मुठकेच्या प्रभाला तोंड लागेना

या खटपटींत टिळकातर्फे त्याचे सांगात द्याजीसह्येवर खरे व सरकारतर्फे मध्यस्थ मुद्दनसाहेब याच्या खेपा वेरवड्यास ज्यांत झाल्या मुद्दनसाहेबाना वेरवड्यास जाण्यानें इतर रीतीनेहि काम पडे पण प्रत्येक सेपेस टिळकाकडे जाऊन भेटून, पूर्वीच्या घरच्या परिपाटाप्रमाणें, त्याच्याशीं गण्यामोठी मारण्याच्या प्रघात मुद्दनसाहेबांनीं ठेवला होता कदाचित् मुद्दनसाहेबाच्या चलाखपणावर सरकारचा विशेष भरवसा असल्यामुळे, चाफेकराकडून जसा त्यांनीं पाटेल तो फनुली जत्रावर काढून पेतला तसाच, टिळकानाहि भुरळ घालून, आपल्याला हव्या त्या अटी लिहून घेण्यात त्यांना यश मिळेल अशीहि कदाचित् सरकारला आशा वाटत असावी पण जितके मुद्दनसाहेब पकडे होते तितके टिळकाहि पकडे होते हे साहेब मायावी असतात, गोड बोलतात, अवळपचळ बोलतात, साखर पेरतात, पंगरे मोठीचा अनुभव टिळकाना जुनाच होता तथापि टिळकासमोर नाटक करण्याची मुद्दनसाहेबांची खोड वेलेली नव्हती एकदोन वेळ मुद्दनसाहेबांनीं अगदींच लगट केली. ‘माझ्या हातीं हा कागद आहे यावर तुम्ही नुसती सही करा म्हणजे मी तुम्हाला आता येथून असाच घेऊन जाऊन माझ्याच माडीतून तडक घरी पोचवितों,’ असाहि लानीं म्हणून पाहिले पण टिळकांनीं मुद्दनसाहेबांची गावी व स्वतःचें पर हीं दोन्ही पूर्वी पाहिलेलींच होती ! ते असल्या बुध्दांन फसणारे नव्हते.

असेर सप्टेंबर महिन्याच्या पहिल्या आठवड्यात ही कारवाई फळाला आली. टिळकाना वाय कूल आहे, व वाय कूल नाही याचा विचार न करता, मुबई सरकारने स्वतःच्या अटी घालून टिळक त्यावर सही करतील तर त्यांना सोडावे असा ठराव तर वाढला पण टिळक त्या मान्य करीत नव्हित असे नम्र वाढल्यावर सरकारलाहि आपल्या ठरावाची दुष्टस्ती करावी असे वाटू लागले. इतरांही अनेक गोष्टी घडून आल्या त्यावरून सरकारचे मन त्याचे त्याला राग लागले होते पालमटमध्ये लॉर्ड जॉर्ज हॅमिल्टन (हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी) याजवर मधूनमधून प्रश्नांची सरबत्ती होत होती, व ते जो उत्तर देत त्यांत सरकारच्या गुनींचा वाटा थोडोडा माग जात आहे असे दिसून येऊ लागले होते. स्ट्राचीसदेवाच्या अर्थासबधाने सरकारस जी पूर्वी बंधा शंका नव्हती तींही त्याला आता हळुहळू येऊ लागल्याचा भास झाला मुबई कायदेकौन्सिलच्या सचंकरांतील बैठकींत पुण्यातील ग्रेग-स्वस्थेवर काही सभासदांनी टीकेची पुष्कळच मांड उठविली तिचा उत्तर देताना सरकारने ग्रेग भमदानांतीळ पुष्कळशा चुका प्राजळ पण कबूल केल्या, व असेर पुण्यावरील जादा पोलिस उठविल्याचे जाहीर केले प्राद्वणीपुने वाईट, पुण वाईट, असे म्हणता म्हणता स्वतःच्या बघाली मुबईचाच अनुभव त्यांना असा आला की, ग्रेगबहु खनिवारण करण्याकरिता शालेंतरी अविकाराचा जुलूम करण्याला काही संमा असलीच पाहिजे मुबईस ग्रेगच्या जुलमासुळे मोठे मोठे दोषे साठे. रुद्द युरोपियन डॉक्टर व अविकारी यांना आपल्यावर केव्हा कोण हात टाकील याचा नियम नाही अशी दहशत पडली, या इलाख्यात खिन्न वगैरे ठिकाणी, पणजात भारसरर येथे, व इतर अनेक ठिकाणी दगोपोषे झाल्याने, पुण वाईट तरी पुष्कळ वरे असे सरकारस कबूल करावे लागत. सुनावरिता म्हणून पुण्यावर जादा पोलिस बघविले म्हणावे तर सुनाच्या कटाचा सशय केव्हाच पार उडारा होता मग जादा पोलिस ठेवण्याचे कारण काय ! पण ते उठविले म्हणजे मग टिळकाना तरी तुरुंगात का ठेवावयाचे ! असा प्रश्न आपोआप उत्पन्न झालाच त्या खालच्या मे महिन्यात पोलिटिकल एजंट फ्रीसाहेब यांनी पुण्यातील लोकांच्या सहिष्णुतेला जाहीर सर्टिफिकेट दिले, व असाहि यांगितले की, 'चाफेकराचा खटला मजपुढे चालू होता तेव्हा मी अगदी लक्ष घालून वारीक नजरेने पाहत होतो, पण कटाचा असा मागमूस मला कोठे यत्किं चितहि दिसला नाही.' फ्रीसाहेबाच्या या भाषणाने पूर्वीचे फ्रीसाहेबाचे पुण्याची

बदनामी करणारें भाषण परस्पर उडून गेले. त्यामुळे जादा पोलिसाचा सचें पुण्यावर चालू ठेवणे हे तर सर्वस्वी अयोग्य असेंच ठरले, तथापि पुढचे नुकसान वचावले तरी मागच्याची वाट काय ? व या प्रश्नाला उत्तर म्हणून 'तुमचे टिळक नैदेतून सोडतो म्हणजे तुम्हाला इवीं ती भरपाई मिळाली की नाही' असा उत्तरार्थक प्रश्न सरकारने पुणेकरांना कृतीनिच विचारण्याने ठरविले असावें.

अखेर शनिवार ता. ३ सप्टेंबर रोजी टिळकाच्या मुटकेचा प्रयत्न नेटाला लागला. मि. वुडन यांनीं मुंबईचे पोलिस कमिशनर मि. व्हिन्सेंट यांना साकेतिक शब्दांनीं तार देऊन, दाजीसाहेब खरे यास पाठवून या म्हणून सांगितलें व्हिन्सेंट हे त्या दिवशीं खडाव्यास गेल्यामुळे त्यांना खिचारी ती तार तेथे पोचली. त्याच पावलीं ते मुंबईस परत गेले, व अपरात्री आघे याच्या वाडींत जाऊन दाजीसाहेब खरे यांना निजलेले उठवून पुण्यास ताबडतोड जाण्याचें वचन त्यांनीं खरे यांज-
पावून घेतलें. सोमवारी दाजीसाहेब दोन प्रहरां एक वाजण्याचे सुमारास पुणें स्टेश-
नावर आले तो वुडनसाहेबाचा मनुष्य तेथे हजर होता; त्याने खरे यास गावात येजें न देता तसेच परस्पर वुडनसाहेबाच्या दगल्यावर नेलें. मग उभयता मिळून येरवड्यास गेले. टिळकासमक्ष सरकारी भर्तीची फिरून चर्चा झाली. तेव्हा खरे यांनीं हि आपले मत म्हणून असे सांगितले कीं, "पुढे राजकारणात न पडण्याची अट इतकी बार्ड आहे की ती मान्य करण्यास मी टिळकाना कधीच सज्ज देणार नाहीं." शेवटीं टिळक व खरे यांच्या विचारे एक नवी अड भक्ती मुनविण्यात आली कीं, फिहिन टिळका-
पर राजद्रोहाचा खटला होऊन जर गुन्हा शाबित झाला तर, आधी मुटका झाल्याने शिळक उरलेली राह्य मदिन्याची शिक्षा टिळकांनीं तेव्हा पुरी भोगून द्यावी वुडन-
साहेबांनाहि हे म्हणणें सयुक्तिक दिसलें. पण ते त्यांना आपल्या असल्यारीत मान्य करता येईना. म्हणून खरे व वुडन दोघेहि कोणचाच निकाल तेंच न लावता परत आले खरे यांनी पुणें शहरात येऊन टिळकाच्या घरीं आम्हा मडळीस दोन दिवसात झालेली हकीकत खासगी रीतीनें सांगितली, व सोमवारी रात्रीच्या गाडीनें ते मुंबईस परत जाण्यास निघाले तों स्टेशनावर वुडनसाहेब फिरून हजरच. ते सन्याना म्हणाले "टिळकाच्या मुटकेविषयी मी अद्याप निराश झालों नाही व यासबधी तुमचेहि कास अजून मफले नाहीं वया मुंबई सरकारचा ठराव शक्य तर बदलून घेण्याचा प्रयत्न होणार आहे. तुम्ही परत फिरा." त्यावरून खरे गावात परत आले. मात्र खरे यांनी वुडनसाहेबाशी बोलताना परत जाण्याविषयी

एकच अट पातली होती ती अशी की, सुरईसरपाच्य़ा ठराव हातीं पडण्यास सध्यानाळ शाली तरी, तुझ्याच्या नियमाचा गुप न सांगता, रातोरात टिळकास सोडले पाहिजे. 'मला रहा म्हणतांच तर मी उद्या टिळकाना आपल्या हानानें नेऊन परीं पाचतू शकेन असें तरी करा. नाही तर मी राहणार नाही' मरमारी ठराव घाल्यावर मुडकी गोष्ट सोपी होती म्हणून मुद्दन सांडवानीं ती मान्य वेळी.

दुसरे दिवशीं (मंगळवार ता ६ सप्टेंबर) गव्हर्नरच्या कांन्सिल्लापुर्वे टिळकाच्या मुटुकेचा प्रथ निघून गहुतेक राव वेळ वाटाघाटींत गेला. अखेर रात्री ८ वाजतां ठरलेल्या शर्तप्रमाण मिळनाच्या मुटुकेचा ठराव घेऊन, मुद्दन व खरे हे येरवड्यास गेले तेथें नवीन अटोवर टिळकांची सही शाली, व सगेंच टिळकाची मुद्दना होऊन ते व खरे मिळून रात्री १०॥ वाजण्याचे सुमारास त्रिपुरकराच बाब्यात पोचडे अशा रीतीन गरोवर ५१ आठवडे पत्नी नक्तमजुरीची पैद भोगून टिळक परत घरीं आले "दिवा शाली तीहि मंगळवारा व मुटुका शाली तीहि मंगळवारी ! योगयोग कसा तो पहा !" असें म्हणून पुष्कळ मोठ्या माणसानां मनाच्या शरुनपतींग गथावता बाडिल्या पण आठवड्याचा प्रत्येक वार दर साता दिवसानां हटवून येत असल्यामुळे, जगात घडणाऱ्या मोडीपैकी एक उत्तमास गोष्टीना या योगयोगाचा लाभ हटवून मिळतच असतो !

ही हा म्हणता टिळकाच्या मुटुकेची बातमी पुण शहरातच फाव पण सर्व हिंदुस्थानभर तारेनें पसरली, व दुसरे दिवशीं दोनप्रहरापासून अभिनंदनपर ताग व पत्र येऊन पडण्यास सुरवात झाली आपल्या गावीं येण्यापिपयींचीं कित्येक निमंत्रणेहि त्यानच होनीं ! टिळकानां त्या सर्वांचे केसरीच्या द्वारे आभार मानते. काहीं दिवस थरी विभ्रानि घेतल्याशिवाय त्यांना बाहेर पडणें शक्यच नव्हतें, तथापि टिळकानां बाब्यात पाऊल ठेवल्यापासून त्यांना भेटण्यास येणाऱ्या लोकांची जी रीप लागली ती मात्र कोणासहि थारवेना त्या व दुसरे दिवशीं टिळकाना भेटण्याला दहा हजार मनुष्य मोठे अग्रावे असा अंदाज मुंबईच्या दैनिक इमजी पत्रात दिला होता दुसरे दिवशीं शुष्पातीळ काहीं देवळात दीपोत्सव करण्यात आला. सरदार आनंदीबाले नांवां यदाच्या गणपतिउत्सवात आपला गणपति विपजन न करिला टिळकांच्या मुटुकेकरितां म्हणून राखून ठेविला होता

त्याचाहि विसर्जनसमारंभ चार दिवसांनी घ्याने करण्यात आला. पुढे क्रमाक्रमाने टिळकाच्या प्रतिपक्षातील मोखलेप्रभृति भडवडीहि त्यांना सबडाने येऊन भेटून गेली. टिळकाकडून त्याच्यासबर्धी तुष्टगतील काही माहिती किंवा त्याच्या पुढील हालचाली व विचार याजविषयी माहिती मिळविण्याकरिताहि वर्तमानपत्र येणेरकडून अनेक कुशल बातमीदार आले होते. पण टिळकानी बहुतेकांची निराशा नाइलाजाने केली. तरी पण पुष्कळनीं काही ऐकीव, काही काल्पनिक, काही अनधिकृत अशा बातमोच्या वाङ्मयावाच्यांनी भाकर, बर फोडणी घालून, वाचकास खावयास दिली. कित्येकांनी ऐकीव माहितीच्या चारदोन वाङ्मयातून खजेवा समा केला होता. पण कोणतेहि विकृत उद्द किंवा विचार आपणावर व्यर्थ लादले पावे हे बरे नाही, म्हणून टिळकाना केसरीद्वारा असं जाहीर करावं लागलं की, एका सुधारक पत्रापोरीज इतर पोंडई प्रसिद्ध झालेले माझे सवाव किंवा विचार कोणी खरे मानू नयेत. टिळकाच्या मुद्रकेला उद्देशून हरएक प्रकारचे समारंभ अनेक ठिकाणीं झाले, पण त्या समारंभात स्वतः टिळकांना हजर राहण्याचें नव्हते. अगर अप्रत्यक्ष रीतीने भागहि घ्यावयाचा नव्हता. यामुळे त्यातील काहीचें स्वारस्य सहजच पमी झाले, व टिळक हजर राहते तर जे इतर काही समारंभ झाले असते ते या कारणाकरिता मुळी झालेच नाहोत.

१८९८ च्या डिसेंबरात मद्रास येथे राष्ट्रीय सभा भरली. तिच्या टिळकाच्या बरोबर मीहि गेलो होतो. उमरावतीच्या राष्ट्रीय सभेत टिळकाच नाव उच्चारून त्याच्या अभिनंदनाचा ठराव आजू याचा फी नाही, आणि त्याची तसवीर कापेसच्या मंडपात ठेवू याची की नाही, याचा वाद होऊन दोन्ही वावतात. प्रतिकूल निकाल झाल्याचें मागें सांगितलेच. आणि आता तर या राष्ट्रीय सभेला टिळक मूर्तिमत हजर राहणार ! यामुळे एका विशिष्ट मनोवृत्तीच्या लोकांची पाचावर धारण वसली. कारण टिळकानी राष्ट्रीय सभेला प्रतिनिधि म्हणून हजर राहू नये असे म्हणण्याचा अधिकार कोणाला होता ? बरे, ते हजर असता आपणहि हजर राहिलों तर त्याच्याशीं सद्वास पडतो तो टळत नाही. म्हणून काही मवाळ लोक या सभेला हजरहि राहिले नाहीत. जे हजर राहिले त्यांपैकी काहीनीं अतस्थ अशीं वारवाडे केली की " टिळकाचे जे जे हक्क म्हणून आहेत ते राजाण्याच्या आड येऊ नये, परंतु सभेत भाषण करणें ही गोष्ट बाहों कोणी हक्काची नमजत नाहीत. तो हक्कच अल्पशकडून निमंजण होईल त्याचाच आहे. तेव्हां टिळकांना भाषण करण्याविषयी जबाबदार व्यवस्थापकांनी आपण

होऊन विचारू नये; व विचारलेच तर ओसरते औपचारिक विचारांचे. म्हणजे ते फाय समजावयाचे ते समजतात !” असे. टिळकानीं हिं हे धोरण मनात हेरून, त्याची निवडणूक ‘सर्वज्ञेकट’ कमिटीत झाली होती तरी कोणत्याहि वावर्तीत विशेष पुढाकार घेतला नाही व भाषणहि टाळले. याचा काही लोकानीं उलट उपयोग मात्र करून घेतला तो असा की, “टिळकानीं सरकाराला सहा महिनेपर्यंत कोठे भाषण करणार नाही अशी मुठकेच्या वेळीं कबुली दिली म्हणून ते बोलले नाहीत” पण आपल्या मान्यतांपासून असले भलतेच अनुमान निघू नये म्हणून एका वर्तमानपत्राच्या बातमीदाराने त्याची मुलाखत घेतली असता टिळकानीं थोडी गोष्टीचा सरट इनकार केला.

पुण्याच्या एका पत्ताने, टिळक मद्रास काँग्रेसमध्ये हजर होते त्यामुळे, फाही लोकाना फाय वाटले याची कल्पना देण्याकरिता, टिळकाना A skeleton at the feast; अशी उपमा दिली या म्हणीचा अर्थ प्रसिद्धच आहे. “मेजवानी सुरू आहे, लोक रंगान आले आहेत, आणि बज्जनि पत्रात किंवा मद्याच्या सुरया काढून घेण्याकरिता कपाट उघडावे तो भात एखाद्या मृत मनुष्याच्या हाडाचा सापळा अवचित दृष्टीस पडला” असा हा या म्हणीचा अर्थ आहे. पण हा सापळा इतका प्राम्य व बीभत्स आहे की, तो दिल्याने टिळकाचे काही एक उणे न होत, तो दाखला देणाराचीच योग्यता लोकांना दिवून आली. टिळक हजर राहणार म्हणून फेरोजशहा मेघा, सेटलवाड, कामा बंगरे एखाच प्रभावळीत बसणारी काही काही मंडळी मद्रासला गेली नाहीत असे काही पत्तानीं प्रसिद्ध केले. पण या लोकांनीं ते रोटे असल्याचे जाहीर करण्याचा समजसपणा दाखविला.

टिळक मद्रासकडील प्रवासाला निघाले असता वाटभर त्याचा सत्कार होण्याचा जो क्रम पुढे पुष्कळ वर्षे अवस्थित चालू होता, त्याला ह्या मद्रासच्या प्रवासापासून सुटवात झाली असे म्हणता येईल. माझी आठवण बरोबर असेल तर, ज्या गाडीने टिळक मद्रासला गेले त्याच गाडीने रावबहादूर रानडे, गोपाळराव गोखले, बंगरे मंडळीहि गेली. आणि या मंडळींना सोडून टिळकाच्या डब्याकडे लोकांनीं भाव घेण्याचा प्रकार याहि वेळीं दिवून आला. रानडे गोखले यांचाहि सत्कार काही कमी झाला असे नाही. पण तो काही निवडक लोकांकडून होत असे. टिळकाकडे मात्र सर्व जनांचेच ओघ वळे. याची कारणे लघट्ट होती.

या प्रवासात मद्रास इलाख्याची हद्द सुरू होते त्या पहिल्याच स्टेशनावर काही लोक टिळकाच्या डब्याशी आले. त्यातला एक गृहस्थ विशेष पुढे येऊन टिळकाच्या पायाला हात लावून म्हणाला, “सर, सर, मी मद्रास युनिव्हर्सिटीचा बी. ए. आहे. आपली स्वारी मद्रासला निघाली, तरी आता मद्रास इलाख्यात सुरू झालेला ग्रेग हटकून नाहींसा होईल अशी माझी खात्री आहे; व ते सर्वस्वी आपल्या पायाच्या पुण्याईन.” आगगाडी सुरू झाल्यावर टिळक आम्हा मंडळींकडे वळून म्हणाले, “हा पहा महाराष्ट्रीय व मद्रासी यांच्यातला फरक” कोणी एकाचे विचारले, “ते कोण काय ?” त्यावर टिळक म्हणाले, “प्रथम आधी महाराष्ट्रीय मनुष्य, म्हणजे पदवीधर, असा कोणाच्या पायाला हात लावून नमस्कार करावयाचा नाहीं. दुसरे असे की, कारण नसताना मी युनिव्हर्सिटीचा बी. ए. आहे हें सांगणार नाहीं. आणि तिसरे असे की, कोणी कितीही मोठा असे, त्याच्या आगमनाने त्या स्थानातला ग्रेग नाहींसा होईल अशी आचरटपणाची स्तुति महाराष्ट्रीय पदवीधर कोणाची करणार नाहीं. त्याला इमजी चागले बोलता येत नाही म्हणून तो क्वाचित् ओशाळेल, चागले बोलता आले तरी थोडे व दुसूनच बोलेल, पण किंचित् लवून नमस्कार व डोळ्याने दिसणारी आदरबुद्धि दर्शविण्यापलीकडे तो लपळपणा करणार नाहीं.” अतो. मद्रासेस टिळकाच्या सत्कार पाय झाला पांरे गोष्टी टिळक चरित्राच्या पहिल्या भागाच्या शेवटी मी दिल्या आहेत. म्हणून त्या येथे पुन्हा देत नाहीं.

मद्रासच्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष सुप्रसिद्ध धमाली बच्चे, व सात्विक धर्मशील गृहस्थ, आनंदमोहन बोस हे होते आणि खरोखरच हा पुरुष असा होता की, त्याच्या सात्विकपणाची छाप कोणावरहि पडली. माझी निवडणूक विषयनियामक कमिटीस टिळकाच्या बरोबर झाली होती, व प्रेस-कमिटीसबधाने एक ठराव सभेत घेण्याचें ठरलें. तेव्हा मुंबईच्या ‘चंपियन’ पत्राचे संपादक मि. चेंबर्स यानीं ठराव मांडला असें ठरल्यावर त्या ठरावाला मी अनुमति द्यावी असं स्वतः बोस यानीं मुखविल्याचें मला स्मरते. मरणा पत्रातील हकीकती यानीं वाचल्या होत्या व हा विषयावर त्याचे माझे खासगी सभाषणहि थोडें झाले होते. प्रेस-कमिटी नेमण्याची सुरुवात मुंबई इलाख्यातच झाली होती, व ही प्रेस-कमिटी म्हणजे काय चीज आहे याची नवी कल्पना बाहेरच्या प्रांतातील लोकांना नव्हती. म्हणून या कमिटीच्या घटनेसंबंधी मी माहिती विचारल्यावरून कलेक्टर लॅवसाहेबानीं

मला ज पत्र लिहिईल होतं तेंच मी राष्ट्रीय समेपुडें झालेल्या माझ्या भाषणात वाचून दाखविलं. तेव्हा “आपण या समिप्यांबद्दल ऐकना त्यादूनहि खरा प्रकार वाईट आहे,” असं लोकांनी उद्गार काढले.

मद्रासेस टिळक जाणार हें ऐकनांच तेथील हिंदु व मद्रास स्टॅण्डर्ड पत्रांनी आणि अनेक गावंजनिक संस्थांनी आनंद प्रदर्शित केला. मद्रासंत राहण्याची त्यांची सोय समुद्रगती ‘कनन कॅसल’ किंवा ‘आइझ शऊस’ नामक वगण्यांत करण्यांत आली होती. वगल्याची जुनी इमारत ही छोटें फ्लाईंग मद्रासेस होता त्यावेळीं नवीन राखण्यात आली होती असं सांगतात. १८९८ सालीं तिचे मालक प्रिलिगरी आपल्यासार नावाचे एक नामांकित सालिसिटर हे होते. त्यांनीं टिळकांचे सर्वप्रकारे आदरातिथ्य केलें. सखनै अॅडव्होकेट, पत्राचे संपादक व टिळकांचे परम स्नेही पंडित गंगाप्रसाद वर्मा हेहि टिळकांखोबर येथेंच उतरले होते. मद्रासच्या मुस्लिमांत अनेक प्रमुख गृहस्थानीं टिळकाना पानमुपान्या किंवा मेजवान्या दिल्या विनेपत. राजा सर टी माधवराव याच्या घरी मद्रासेंतलं जुन्या महाराष्ट्रीय वसाहत्याल्यांनीं टिळकाना यही मेजवानी दिली, व या प्रसंगीं परप्रांतींतील महाराष्ट्रीय लोकामध्ये मठाठी भाषेची अभिवृद्धि कशी करावी याविषयी बरीच चर्चा झाली. राजा सर टी माधवराव यांची एक लहानशी सोन्याची शामळी त्याच्या चिरजीवांनीं टिळकाना नजर केली. स्मार्त वैष्णव लोकांच्या देवळांतून देवदर्शनाला टिळकास निमंत्रणें आलीं. मद्रास सोडण्यापूर्वी टिळकांनींहि विजेक वर्तमानप्रकर्तें, प्रमुख मद्रासी वकील, प्रो. रणाचार्य यांसारखे विद्वान पंडित बंगेरना ‘कनन कर्मल’मध्य मेजवानी दिली. या प्रसंगीं एम्. ए., एल्.एल्. बी अशा मोठमोठ्या पदव्या मिळविलेले वकील व शिक्षक बंगेर लोक तिळडीज रुडीमुळे एकत्र जेवावयास न बसता, सज्जजल्यावर सर्व आप्पर म्हणजे स्मार्त व वरच्या मजल्यावर सव आयगाह म्हणजे वैष्णव अशा वेगळ्या पंक्ति वरण्यांत आल्या; व एकाच वाडप्यानें स्मार्त व वैष्णव यांना वाडलेलें चालत नाहीं असे असल्यामुळे टिळकाबरोबर गेलेल्या मित्रमंडळींन निरनिराळ्या वाडप्याच्या जोड्या करून या पंक्ति वाडल्या लागल्या ! या वाडण्यात मोहिं होतो.

या मद्रासच्या समेच्या प्रसंगींच माझी व सौ. वाय. चिंतामणी आणि जी. ए. नटेरान् यांची प्रथम ओळख झाली. नटेरान् यांनीं याच वेळीं काँग्रेससबर्भी एक पुस्तक प्रसिद्ध केलें होतें. चिंतामणी यांनीं न्या. रानडे यांची सामाजिक परि-

पदेसत्रची भाषणे पुस्तकरूपाने एकत्र छापली होती. मी कोणतेहि एखादे पुस्तक छापले नव्हते पण 'मराठा' पत्राचा संपादक म्हणून त्यांनी माझे नाव ऐकले होते. आम्ही तिघेहि जवळ जवळ एकाच बऱ्याचे आणि उमेदीने पुढे जगात ओंके वर काढू पाहणारे. तेव्हा अशा समानशील व्यक्ती मैत्री तेव्हाच जमावी यात आश्रय नाही. आता तिघाचे तीन प्रकार झाले आहेत. तसे आमची मैत्री पहिल्या दिवसासारखी आहे. वक्तृत्व व इंग्रजी लेखन या दोन्ही दृष्टींनी चिंतामणी हे माझ्याहि पेक्षा अधिक समृद्ध. साधनाच्या दृष्टीने मला टिळकाचा तरी आधार होता. म्हणजे एक प्रकारे मोठाच आधार होता. पण चिंतामणी हे पदवीधराहि नसता केवळ आपल्या हिमतीवर व विद्वत्तेवर निरनिराळी कामे निरनिराळ्या ठिकाणी करून एवढ्या योग्यतेला बढले ते नेमस्त पक्षात समाविष्ट आहेत व एकवेळ मिनिस्टरहि होते. पण ते स्वार्थी आहेत असा आरोप कोणी त्यांच्यावर बरे शकत नाही. नटेसन् याची गोष्ट मात्र उलट आहे ते भरमसाट बोलतात. अर्गो घरी सिद्धता नाही. तथापि छापखाना चालविणे व लोकप्रिय इंग्रजी प्रथ प्रसिद्ध करणे या कामी त्यांची धडेवाईक बुद्धि फार चांगली चालत असल्यामुळे, मी व चिंतामणी या दोघांनाहि खिशात घालताल इतकी कमाई नटसेन् यानी केली ते 'इंडियन रिज्यू' नामक मासिकाचे संपादक असून नम्राफ्रिज युरोपियन लोकांचे लेख हस्तगत करण्यात ते मोठे कुशल आहेत. पण लेखक म्हणून त्यांना कोणी मानीत नाही.

टिळक मद्रास, सीलोनकडून परत येताच त्याच्यापुढे आगस्ती एक सकाळ घाडून ठेवल्यासारखे आले रॅडसाहेबांच्या रुनाची सळ टिळकाच्या अगाला लावावी असा सरकारकडून प्रयत्न गुरू होता. पण ती लागणें शक्य नव्हते. चाफेकर-प्रकरणी अनेक कटुलीजबाब झाले, पण त्यात टिळकापर्यंत अप्रत्यक्ष पर्यायाने पांचम्यासारखाहि काहीच पुरावा निष्पन्न झाला नाही आणि ग्लोब व टाइम्स ऑफ इंडिया पत्रांना टिळकांची माफी मागावी लागली रुनांना चियावणी देण्याच्या रूपाने केशरी मराठ्यांचाहि सबब चाफेकर-द्रवीड प्रकरणी आपल्याचा प्रयत्न असाच फुगट गेला. माझ योग कसा येतो तो पहा. आणि ती सर्वच हकीकत याचनीय आहे म्हणून ती येथे देतो.

रॅडचा खून चाफेकरवभूनी केला अशी मूळ बातमी त्याचेच मित्र व खेळगडी द्रविडवयु यानी दिली ! चाफेकरपंगु व द्रविडपंगु हे सर्वजण पुण्यातील सदाशिव पेठेत फार योग्या अंतरावर राहत असत, व एकमेकांच्या चालचलणुकी-

ची एकमेकास पुरी माहिती होती. बातमी देण्याच्या वेळीं द्रविडभुंफुंकीं एक गणेश हा खोटे वगद केल्याच्या आरोपावरून तुरुंगात होता. त्याच्या वानमी-वरून दामोदर चाफेकराला अटक होऊन, चौकशी होऊन, तो फांशी गेल्यावर सरकारने गणेश यास तुरुंगातून सोडून दिले; व गुनाकरिता जाहीर केलेल्या वीस हजार रुपयांपैकी दहा हजारचे वधीसहि त्यास दिले. पण द्रवीड यास ते अपुरे वाटले. कदाचित् चाफेकराचा दुसरा भाऊ सांपडून फांशी गेल्यावर उरलेले दहा हजारचेहि वधीस देऊ असा सरकारचा वेत असाना. पण द्रविडाला दम निघेना. "मी वानमी दिली तिच्या आधारावर दामोदर पळडला गेला असता वाळकृष्ण पळाला हा पोलिसाचा अजागळपणा होय, माझा दोष नाही. वधिसाच्या जाहीर अटीप्रमाणे मी माहिती दिली व ती खरी ठरली; तेव्हा आताच मला सगळे वधीस मिळाले पाहिजे" अशी उघड तनार द्रवीड याने 'अॅडव्होकेट' वर्गरे पनातून बालविली. शिवाय दहा हजार रुपये वधीस देताना त्यातलेच दोनशे सठ ४ इन्व्हर्टेड म्हाणून सरकारने कापून घेतले याचीहि तप्यार ल्याने केली. यावर ता ७ फेब्रुवारी १८९९ रोजी लिहिताना बेसर्गिने सरकारच्या कजुरपणाची चेष्टा करून इकडे द्रविडाची तरफदारी केली. पण तिकडे द्रविडांनी दिलेली माहिती साधार जाहीर करण्याविरुद्ध सरकार रयतेस जबाबदार आहे असेहि विधान केले होते या टीकेंतील "सरकारस उपाप्रमाणे द्रविडास आपल्या या कृत्यावरून जाय दिला पाहिजे" याशब्दापैकी "द्रविडास आपल्या या कृत्यावरून जाय दिला पाहिजे" येवढेच शब्द टिळकाच्या कोणा शत्रूने लक्षात ठेवले होते, किंवा निदान पुढच्या आठवण्यात द्रविडभुंफुंके खून होताच हे शब्द त्याला आठवले ! दामोदराच्या चाकरीत द्रवीड यांनीदार म्हाणून आला होता, पण त्याने बातमी काय व कशी दिली याचा उद्वेग सर्वांत निघाला नाही. मान सरकारला बातमी पटली होती; पण उरलेले दहा हजार केव्हा कोणास यावे याचाच वाद चालू होता. हुस्नसाहेब उरलेले दहा हजार रुपये द्रविडास देण्याच्या विरुद्ध होते; यामुळे द्रविडाचे व साहेबाचे खडाजणी भाडणहि याच आठवण्यात झाले होते. पण हे वधीस काढूनच राहून द्रविडभुंफुंका प्राणास मुकावे लागले. त्याचा प्रकार असा.

ता. ८ फेब्रुवारी १८९९ रोजी रानी दहा वाजण्याचे सुमारास द्रविड-भुंफुंका दाराशी कोणी दोघे इयम आले व त्यांनी तुम्हांला हुस्नसाहेबांनी कोला-

घिल्लें आहे वसैं हिंदुस्थानी भाषेत सांगितलें हे खालीं उभे असताच द्रविडवधु
 माडीवरून उतरला, व चौघेहि मिळून शेजारच्या सुन्या मुरलीधराच्या देवळावरून
 मवालेराच्या चाळीच्या कोपऱ्यावरून बळले इतक्यात पिस्तुलाचे आवाज ऐकू
 येऊन “खून खून पोलीस पोलीस” अशा गवकर आरोळ्या ऐकू आल्या उभयता
 द्रविडवधूना गोळ्या लागून ते जखमी होऊन पडले, व दोघेहि दुसर दिवशीं इस्पि
 तळात मृत्यु पावले. खुनी इसमापैकी एक पेरुच्या गेटाकडे व एक नागनाथाच्या
 पाराकडे पळून गेला. पोलिसानी रात्री साह्यभोंवतीं नांदेबदी केली व रेल्वेचे सव
 उतारु तपासले. रातींच ही बातमी गावभर पसरली अशा रीतीने बांध मंदिनापूनीं
 गणेशखिडींत झालेल्या खुनाचा प्रतिध्वनि सुन्या मुरलीधराच्या कोपऱ्यावर उमटला।
 मग फिरून धरपकड, फिरून जादा पोलीस, वगैरे गोष्टींचें भयानक चित्र लोकांच्या
 कल्पनेपुढ उभें राहिलें. दुसरे दिवशीं या खुनाचा बातमी विलायतेस जाऊन तिकडील
 पनातून टीकेचा भडिमार पुन्हा सुरू झाला इकडे पौढीसतपास जारी होऊन
 ह्याच चाफेकराचा धाकटा बंधू वामुदेव, त्याचे कोणी जेही, रानडे व साठे, वाना
 फरासद्यान्यात घेलावून नेण्यात आले. फरासद्यान्यात प्रभोत्तरे चालू असता कौज
 दार रामजी पाडू हे वामुदेवास काहीं टाफून पोळले, तेन्ना त्यानें अगरह्यात
 लपविलेलें सहागरी पिस्तुल बाहेर काढून ते प्रथम रामजी पाडू व नंतर लुहून माजपर
 झाडलें. तेन्ना वामुदेवावर इतरांनीं झडप घालून त्याच्या हाताताड पिस्तुल काढून
 घेतलें व हातकड्या घातल्या. कपेच वामुदेव व रानडे यांनीं द्रविडवधूचे खून
 आपणच केले अशी कबुली दिली. ह्याबरोबर वामुदेवानें असेहि सांगितल कीं उद्या
 माझा भाऊ बाळकृष्ण राजविरहू माझी साध व्हावयाची त्यापेक्षा भी आधींच
 मेलिला काय वादट ! असें वाटून मी तुम्हा सर्वांचे खून करून नंतर स्वतः नाडि
 खून करण्याचा येत केला होता. तात्पर्य, जसा अकल्पित रीतीने द्रविडवधूच्या
 खुनाचा पत्ता लागून पोलिसांच्या नशिवानें गुन्हेगार आपल्याच पत्थानीं फरास
 दान्यात येऊन कैद झाले. पण पूर्वीं संगितल्याप्रमाणे शाजाच्या देशानृत देश निधाने
 त्याप्रमाणे खुनातून खून निघूं त्यात्यामुळे इश्रजी पन्थानीं फटाच्या कल्पनेचे धोडे
 नाचविण्यास धुपवत केली. या ७ फेब्रुवारीच्या केसरीतील ‘द्रविडास आपल्या
 यादृत्याचा जार दिला पाहिजे’ येवढेच शब्द उचलून, दुसऱ्या दिवशीं पडलेच्या
 खुनास केसरीनें ही आदल्या दिवशीं चियावण्वे दिरी असा सुचिवाद या पन्थानीं
 लडविला. पण या कल्पनेला, खुनी ठरलेले दोघे चाफेकरबधू किंवा रानडे अगर

साठे वाच्या जबाबात मिचा इतर कोठहि काही पुरावा मिळाला नाही, व मिळणे शक्यहि नव्हते. बाळकृष्ण, वामुदेव व रानडे या सर्वांना ता. १३ मार्च रोजी फांसीची शिक्षा सुनावण्यात आली, आणि त्यांनीहि ती आनंदाने स्वीकारून 'पुढच्या जन्माची शिक्षाहि वाटेला तर आताच या', असे ठण्ठणीत सांगितले !

ह्या गोष्टीला उद्देशून मी मराठा पत्रात वामुदेव व रानडे यांना दिलेदार, भयंकराणू ही विशेषण लाविली. येवढ्यानाच आभार घेऊन किरून इंग्रजी पत्रांनी टिळकावर आडवोतिडवो टीका करण्यास सुरुवात केली. त्याला कारण इतकेच की वामुदेव व रानडे तरुण मुलाच पैसे असामान्य होय ही गोष्ट इतर चारचौघांप्रमाणे बेसरीनिहि प्रतिपादण्यास कमी वेळ नव्हते.

ढाकनामाईट उडल्याने घातावरण इतरते तसे रड साहेबाचा खून शास्त्रामुळ राजकीय वातावरणाचे झाले तथापि हा खून म्हणजे जुलमी अधिकाऱ्याला ती एक हंभरापरची शिक्षा असेच सर्व देशभर लोकमत होत ते प्रकट करण्यास केसरी व मराठा पत्रांनी कमी वेळे नाही आणि प्रत्यक्ष खुनी कुल्याचे समर्थन न केले तरी अपराध्याच्या चारिण्यावर सितोडे उठाविले नाहीत. इतकेच नव्हे, तर खुनी झाली तरी चाफेकरादि तरुण मुले मर्द होती असे केसरी-मराठा व काळ या पत्रांनी उघड म्हटले व प्रतिपादिले. आम्ही केसरी-मराठ्यांचे तरुण संपादक सावधपण निहित असले तरी भ्याले किंवा गायले नव्हता.

शिवरामपंतांच्या काळपत्रातील खुनाजवर्षाच्या लेखाना सरकारनेच काय सुरईतील फेरोजशहा प्रभृति राजकीय पुढ्यांनाहि हरकत घेतली आज काँग्रेसच्या कारभारात म. गांधी हे जसे सर्वाधिकारी, तसेच तेव्हाच्या काँग्रेस कारभारात फेरोजशहा मेधा हे सर्वाधिकारी होते त्यांनी टिळक, केसरी व मराठा यांच्यामागे असे दुमणे लावले की "शिवरामपंत पराजण्यावर काँग्रेस स्वतः काय शिस्त चालवायची ती चालवील पण टिळकाच्या केसरी मराठा पत्रांनी काळपत्राचा उघड निषेध न केला तर ती पत्रे काळ पत्राची साथीदार आहेत अस काँग्रेसचे अधिकारी म्हणतील." मोठी दहशत घाळ्यात आली पण ही अन्यायाची वाजू आम्ही परतवली ती हकीकत टिळक चरित्रातला एक उतारा घेऊनच देता

"टिळकावर राजशेराचा खटला होऊन त्यांना न्यायकोटांनी शिक्षा दिली तरी लोकांनी त्यांना दोषी मानले नाही. ही गोष्ट टिळकाचे भक्त अनुयायी किंवा

पक्षपाती यानीच केली असे नसून राजकारणातले त्याचे जे प्रतिपक्षी त्यानींही तेंच केले. पण पुण्यास नवीन निघालेल्या काळ पत्रांनीं पुण्यातील ग्रेमचा जुलूम, रेंडशाही, लून वगैरे सवधांचे जे कित्येक लेख लिहिले ते केवळ सरकारास झोबळे असे नाही तर लोकपक्षांतील कित्येक गृहस्थानींही ते फार कडक असे मत काढीं. गुप्त तर कांहीं प्रकट रीतीने व्यक्त केले विशेषतः मुंबईच्या कित्येक देशी वर्तमान पत्रकारांनीं आणि मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनमधील मेधाप्रमुख एहस्थानी बॅरेंच काहूर उठविले आणि त्यातही विशेष मुद्दा हा होता की "काळ पत्र पुण्यातले. टिळकाची केसरी व मराठा ही पत्रांही पुण्यातलीं आणि काळ पत्राचे संपादक हे टिळकाचे अनुयायी व शिष्य असे असता काळ पत्राचा निषेध टिळकाकडून किंवा टिळकाच्या वर्तमानपत्राकडून व्हावा तितका होत नाही." वास्तविक वर्तमानपत्रात लिहिणारा ज्याचा तो स्वतंत्र असतो आणि आपल्याला न पटणारें असे दुसऱ्या एखाद्या पत्रात काही लिहिले तर त्याचा उपाय निषेध करण्याची जबाबदारी इतरावर दृढपणे पडते असे ठरेल, तर तो एक प्रकारचा जुलूमच होईल. पण मुंबईच्या लोकांनीं हा विवेक बंधान ठेवला नाही. या यारतीत टिळकाची विचारसरणी 'प्राप्तीनिषेध.' या सूत्रावर रचलेली होती. स्वतः टिळकावर खटला झाला त्यात पुढे आलेल्या कोणत्याही पुराव्यावरून टिळकांना अत्याचार आबडतात असे सरकारासही दाखविता आले नाही. अर्थात् टिळकावरील जबाबदारी एवढ्यावरच पुरी झाली असे कोणीही मानावयास पाहिजे होते कारण हा असूक असें करतो, तो अमूक तसें करतो, असें सांगून त्याचा नावे ठेवणे हा नुसता उपद्रव्याप होय, आणि लोकांना नावे ठेवण्यात स्वतःत येणाऱ्या अप्रत्यक्ष भलेपणाची कुमाराची मिरवीत बघणें हें हिंदुस्थानच्या वर्तमान रियतीत अनिष्टच होय. काळ पत्राचें धोरण बरोबर की चुक हे जाहीर रीतींनीं सांगण्याची जबाबदारी टिळकावर, केसरीवर किंवा इतर कोणावर काय म्हणून! आणि पुढे सन १९०८ च्या खटल्यानंतर 'टिळकाचा जाहीर रीतीने निषेध करा' असें ठुमके सर जोर्ज हॅरिस यांनीं स्वतः सर फेरोजशहा मेथा यांच्या माग लावून तेव्हा त्यांनीं असे उत्तर दिलें म्हणताना की, 'ही गोष्ट मजकडून कालावधी घडणार नाही. टिळकाचीं मते बाईत असलीं तर त्यांकरिता काय प्रायश्चित्त भोगावयाचें ते ते भोगीत आहोत किंवा भोगतीलहि. परंतु मी त्यांचा जाहीर निषेध करावा ही गोणी माझ्या मानेवर लादणार नुम्ही कोण व ती मी का घ्यावी!' पण हा न्याय पूर्वीं दहा वर्षे मात्र फेरोजशहा मेथा माना मुचला नाही.

टिळक १८९८त कैदल असता पेरोजसहा मेधा यांनी एक वेळ अँडव्होकेट सेटलर यांच्या मार्फत वेळकरांना ममापणांना बोलावून रागाने अग्रे सांगितले की 'तुम्हा केसरी आणि मराठा या पत्रांतून जर काळ पत्राचा निषेध न कराल तर तुमचे आमचे वनणार नाही. तुमच्यावरच काय पण छत्र पुण्यावर मुम्बईची अमरुपा होईल.' 'I shall run my pencil through the name of Poona whenever it may occur' हेच बरोबर त्याचे वेळकरांना शब्द होणे तेम्हा वेळकरांनाहि त्यांना असं सांगितलं की 'मताच्या कामात जो तो मुख्यत्वर व जबाबदार असतो, आणि जेव्हा प्रत्यक्ष निषेध नव्हो तेथे असं सहानुभूति मनजायी असा सिद्धान्त तुम्ही माझू लागला तर सर्वच अनवस्था होईल. अर्थात् काळ पत्राचा निषेध बरीत नाही म्हणून केसरीवर काढ, आणि केसरी पुण्यातच म्हणून पुण्यातल्या राष्ट्रीय पक्षावर काढ, असा जुटून तुम्ही करू लागाल तर ते कांण मानिले !'

वेळकरापेशाहि टिळकावर या वार्ताला अधिक तीन टीका होऊ लागली चविदन, रास्त गणतर बगर वर्तमानपत्रांनी तर काळ पत्रावर तामडतोव सडला करवा अग्राहि ज्वलित केले. पार पार वगल्यावतले वगिरेन वगिच्यांनी काळ पत्राला काप्रसन्न्या जातलूनच वदिल्लत ररण्याचा ठराव केला ही धुसपून बोरच दिवय चालू होती. पण टिळकानी ही वदिल्हाराची नसनी पाजू अंगावर वेतली नाही. त्याचें म्हणण अस की कोणहि मनुष्य आपल मत देताना एखादे वेळी घसरले निवडुना त्याचें मत साकू चूक असेल पण त्याचा व आपला प्रतिपक्षी जर एक असेल तर त्याचा निषेध करून प्रतिपक्षाचे हात आपण अधिक बळकट का करावे ! जुना दाखवून देण आणि वदिल्हार पातणें यात पारसं नतर नाही विलायतन त्या वेळचे तरुण बंगाली विद्यार्थी डॉ. शर-धद मलिक यांनी एकदां दादाभाईच्या अध्यक्षतेखाली सभा झाली तीत जवळ जवळ बडसोरीचें भाषण केळें पण पेरोजसहा मेधा यांच्या असोसिएशनमध्ये प्रश्न गियाला तेम्हा मलिक यांच्या विषयाचा ठराव रदितच झाला वॅ. चॉर्टन यांची चूक प्रसिद्ध आहे. त्याच्यावर कोणा हिदी गृहस्थानी नीतिनत्याकरितां म्हणून वदिल्हार पातला नाही. गोखले-यांनी मागितलेली माफी त्याच्या पक्षा-तल्याच कित्येकांना पमत नव्हली. पण त्याकरिता त्यांनी काहीं गोष्टत्यांचा उघड निषेध केला नाही. प्रेसच्या अमदानील जुलमाळा-कंटाळून मुद्दाराकानें जी-

कडक भाषा वापरली ती अत्याचाराला चिथावणी देण्यासारखी आहे असे कोणीहि म्हणतील सरकारने केसरीवर खटला केला व सुधारकावर केला नाही ही गोष्ट वेगळी पण सुधारकांनी नाही सुधारक पक्षाचा निषेध केला नाही पुण्यात अ सुधारक असो दुर्धारक असो कोणीहि प्रत्यक्ष बडकरण्याच्या उपयोगात खास नाही किंवा खुनासहि प्रत्यक्ष उत्तेजन देत नाही अशी मनात पक्की खानी असल्यावर एखादा बळा घसरून काही बोलला, किंवा सपादकान एखादे चुकीचे मत दिसण्यात अत्याचाराला उत्तेजक असेहि प्रतिपादिले, तरी लगेच त्याचा जाहीर निषेध करणे म्हणजे सरकारला खाजगी बर्दा देण्याप्रमाणेच चहाडखोरीचा किंवा चानडेपणाचा प्रकार होय वास्तविक गोष्ट अशी होती की, टाईम्स किंवा वॅमिअन किंवा रास्त गोकुलतर यांना रेंडसाहेबाचा खून हे पत्र्या जुलूमसुळे झाला हेच कबूल करावयाचे नव्हते त्या राजकारणाचा हेतु होता अनेक पणित करावयाचे होते उलट दुसऱ्या दोनाच्या बर्तमानपत्रांना पुण्यातील खून हे पत्र्या जुलूमसुळेच झाला एवढ्याच मोठीवर एकतर्फी लिहून एककक्षीपत्रांत भर दावयाचा होता आणि खून झाला, ही गोष्ट काही शाले तरी वार्डट शाली अशा उद्गार त्याजकडून कोणापाहि स्वरूपात निघत नव्हता पण हे दोन पक्ष जितके ज्या शब्दांनी बोलतात तीच मयादा प्रसार असे तरी काय म्हणून फोजी मानावे ? कारण खून झाले ही गोष्ट तर वार्डट, पण झाले त्याला राजकारणापेक्षा हे पत्र्या जुलूमच अधिक कारणीभूत होता असे मान-पारा व ते स्पष्ट शब्दांनी तसेच लिहिणारा तिसरीहि एक पक्ष असू शकतो किंवा दुना टिळक, केसरी व मठठा यांचा हा तिसरा पक्ष होय अर्थात् त्याला निषेधच करावयाचा तर या दोन्ही पक्षांचा करण प्राप्त पण कोणाचाहि निषेध न करिता आपलेच तेवढे म्हणणे आपल्याच शब्दांनी मांडून स्वस्य यथव्यास कर्तव्य तर केलेच पण संपादक टाळला अशी इष्ट मध्यम स्थिति साधली गेली असे या म्हणू नवे ? 'कोणाच मत तुम्ही खोडले नाही म्हणून ते तुम्हाला मान्य आहे' असला पंच अन्यायाचा होय पण उलट पक्ष घालून तो वाडता येतो हे टिळकांनी या वेळी खाजगी व जाहीर रीतीने प्रतिपादिले. समाजांतील एका पक्षाकडून दुसऱ्याचा निषेध करीवण ही सरकारची नेहमीची कपटनीति प्रसिद्ध आहे फोडा झोडा या धोरणाचेच ते एक अंग आहे. प्रथम प्रथम बाही लोक या सुरुद्धांनी गोड दिसणाऱ्या सुचिवादास पळी पडले. पण पुढे पुढे राजकारणातील जहाल मतीचा इतका प्रादुर्भाव व फैलाव झाला की

त्यातून कोणताच पथ सुटण्याची आत्ता राहिली नाही ! आणि जेथे सगळ्या गावच बाटळा तेथे कोण कोणावर बहिष्कार घालणार ! ”

१८९९ च्या फेब्रुवारीत प्रगासटून पुण्यास परत आल्यावर टिळकाची प्रवृत्ति बरीच सुधारल्यामुळे, निरुपेक्ष गेसरीत लिहिण्यास सुरुवात करायला आले त्यांच्या मनात येऊ लागले, व प्रारंभही झाला. ‘पूरा करीत आलेले काम तसेच निरुपेक्ष चालू’ करण्याचे टिळकांनी या माळच्या जानेवारीतच जाहीर केले होते, व ता. ४ जुलै १८९९ पर्यंत जरी त्यांनी केसरीचे प्रत्यक्ष डिरेक्शन केले नाही तरी मधून मधून लेख लिहिण्यास सुरुवात केली होती. टिळक व मद्रासची काँग्रेस, केसरी, बाळ व चंपियन यांचा याद, नातूतुषूची बंद, पुणे सहस्रगंठ शुनी फटाचे आरोप, तारमास्तरांचा सेप, व निवाजी उत्सव यांवर विषयांवर आलेली काही स्कुट आणि एखादा अप्रलेखहि टिळकांनी लिहिलेला होता. तसेच ता. २१ फेब्रुवारीपासून ता. २८ मार्चपर्यंत कोवणातील खोनीच्या विषयावर जी एक पापमहा अप्रलेखाची मालिका प्रसिद्ध झाली ती सर्व टिळकांच्या लेखनीकृत वतगलेली आहे. स्वतः टिळक हे आपल्या गावचे रोजे भगवत्याचे कोणास वारस नाहीत नाही. खोनीच त्यांच्या हिंमत्याचे उत्पन्न म्हणण्यासारखे फासले मोठे नव्हते तरी खोनीचा अभिमान त्यांना वार होता. त्यांचे मित्र दाजीसाहेब खरे यांनी कायदेरान्धिलाल या वेळी या विषयावर बरीच शोड उडविली होती, आणि सगळी मोठे कारण म्हणजे खोनीच्या हयावर घाला घालणारे सरकारी िल तत्त्वतः पुलमाचे असल्यामुळे निव्वळ सार्वजनिक स्थानेहि टिळकांचे लक्ष या प्रभाकडे लक्षपूर्वक जाणे स्वाभाविकच होते. पण या सार्वजनिक चळवळीला टिळकांचे मोठी प्रभाचे सांगोपांग ज्ञान हेच विशेष उपयोगी पडले, व या विषयावरील केसरीतील लेखमालेमुळे िलात योग्य त्या दुष्टत्या केल्या पाहिजेत असे सरकारासहि वाटू लागले.

अखेर ता. ४ जुलै १८९९ पासून टिळकांनी केसरी पुन्हा हाती घेतला. १८९७ च्या गदतिसाख्या अकरापर्यंत केसरी टिळकांच्या नावाने निघत होता. अदतिमाख्या अकरापासून टिळक यांचे नाव त्यांच्या शिष्येमुळे केसरीवरून निघाले होते, ते १८९९ च्या सत्ताविसाख्या अकरावर निरुपेक्ष केसरीवर दिवू लागले. दरम्यानचे केसरीचे ९१ अंक माझ्या नावाने निघाले होते.

ता० ४ जुलैच्या केसरीच्या अकावर फिरून स्वतः टिळकाचे नाव प्रकट झाल्याबरोबर वाचकांना किती आनंद झाला असेल याची कोणासहि सहज कल्पना करिता येईल. माल टिळक फिरून केसरी हातीं केव्हा घेणार हें आधीं केसरींत जाहीर झालेले नसल्यामुळे, ता० ४ जुलैचा अंक वाचणाराचेहि लक्ष शेवटच्या ओळीकडे न जाण्याचा एरवीं संभव होता. पण या अकातील अग्र लेखात स्वतः टिळकांनीं आपल्याविषयी व इतरांविषयी काहीं व्यक्तिविषयक खुलाशाचा मजकूर, थोडागुठुत सावणी स्वरूपाचाहि, लिहिलेला होता, शिवाय त्यातील अग्रलेखाचा मथळाच इतका असामान्य होता कीं, तो वाचकांच्या नजरे-तून चुकून जाण्याचा संभव नव्हता. उद्गारनिव्हाकित “पुनर्धरि ॐ” हीं शब्दरे पाहताच सामान्य वाचकांसहि तेव्हाच तर्क केला असता येी, ‘हे पहा टिळक फिरून केसरीचे संपादक झाले’ ! या लेखाच्या मथळ्यात टिळकांनीं वेद पारायण करणाऱ्या माझ्याप्रमाणे हरि ॐ ह वैदिक शब्द योजले होते, पण पाहिल्याच वाक्यातील ‘कर्मलोप’ व ‘स्वाध्यायास’ सुरवात हे शब्द पाहिले म्हणजे टिळक हे नेहमी वैदिक भावना व परंपरा यात कसे रामरुप होऊन गेलेले असत हें नार्मिक नजरेच्या मनुष्याच्या तेव्हाच मनात येत. प्रथम त्यांनीं आपणास हे दिवस दिवून पुन्हा केसरी हातात घेता झाल्याबद्दल ईश्वराचे आभार मानले तसेंच वैदिक ऋणत्रयाप्रमाणे लौकिक म्हणून एक नांव ऋण मनात निमाणे करून तें उदार भावनेन फेडल. ह लौकिक ऋण फेडण म्हणजे केसरीवरील उदल्याचे वेळी व स्वान्तरादि अनेक बाबतींत अनेक रोमानीं द्रव्यद्वारा व इतर रीतींनीं जी मदत केली त्याबद्दल लोकांचे जाहीर छेतीने आभार मानणें हे होय हें ऋण टिळकाना इतर मोठे वाढक कीं तें आमरणान्त सेवा करूनहि फिटण नाहीं असे म्हणून, आपणास सोडविणारे जामीनदार, गैरहजेरींत आपलीं वर्तमानपत्रे चालविणारे मदतनीस, परास्तांतून सहानुभूतिपूर्वक मदत करणारीं वर्तमानपत्रे वगैरेचे आभार त्यांनीं परोक्षरुपेन मन पूर्वक मानले.

१८९६ ते १८९९ या वर्षांतल्या टिळकासंबंधाच्या मुख्य गोष्टी अशा — १ टिळकाची दुष्काळी चळवळ आणि विधायक काम. २ त्याची ग्रेगच्या आपत्तींतील सार्वजनिक हिताची कामगिरी. ३ रंड साहेबाचा खून आणि त्याचा भागा टिळका पर्यंत नेऊन भिडविण्याचा सरकारचा अवयवस्वी प्रयत्न. ४ पुण्यातील शिवाजी उत्सवाचे निमित्त करून पण इतर बाबतींतल्या त्याच्यावरचा राग काढण्याकरिता

त्याच्यावर भरलेला खटला. ५ नुरुगवासानील हल व प्रो. मंसम्यूलरप्रभृति-
कडून त्याच्या सुटकीविषयीं हाजेजे प्रयत्न. ६ मुठ्केनंतरची विधाति व 'अर्क-
टिक होम इन दि वेदाज' या पुस्तकाचे छेदन. ७ मद्रासची राष्ट्रीय सभा. ८
त्यानंतरचा त्याचा दक्षिण हिंदुस्थानचा प्रवास. ९ लखनौची राष्ट्रीय सभा व टिळ-
काचा व्रदादेशाकडील प्रवास. १० लढनच्या म्छोव व मुम्बईच्या टाह्मसपत्रावरील
टिळकानीं केलेला खटला व त्यांत मिळलेलें यश. ११ विधातींतील छेदनकार्य.
१२ 'पुनश्च हरिः ॐ' या कर्मयोगाध्यायीची घोषणा.

या सर्व गोष्टींखंडाची साद्यत हकीगत मी टिळक-चरित्रात दिलेली आहे.
म्हणून या अवधीन माझा ज्या गोष्टींशीं संबंध आला तेवज्यापुरतीच हकीकत थोडक-
पणानें मी येथवर दिली आहे. तथापि याच हकीकतीवर प्रकाश पाडणारीं कांहीं
पत्रेहि आहेत म्हणून तीं खालीं देण्याचें योजिलें आहे तीं वाचलीं अमत्तां, मी या
अवधींत काय करीत होतो, विशेषतः मी केमरी-मराठ्यांचा संपादक झालों, आणि
नंतर त्या कार्यांतून उत्तारण झालों, याविषयीं ह्मणचे अभिप्राय काय पडले याविषयीं
मराठ प्रकाश पडण्यामारजा आहे मला आलेलीं तीं पत्रे अशीं.—

(ता ११ एप्रिल, १८९७) "तुमचीं सर्व पत्रे मिळालीं येथें मजजबळ
कोणीच नाही के. एच्. केलकर व खादिलकर परगांवी गेले आहेत. त्या
घराऐवजीं एकटा ग्रेग मात्र सोडतील आहे ! या मदिनाअरेर तरी मला पुणें
सोडून जाता येत नाहीं ग्रेगमुळ गमाचा बोज विलक्षण वाढला आहे, व विंती
बडबणींतून आपल्याला काम करावें लागत आहे हें तुम्हाला माहीत आहेच.
एकटा मी व बागुंदेवरण जोशी यांनाच प्रत्येक पोष्ट करावी लागत आहे. येथील
मेमस्त लोक सर्व गाव सोडून गेले आहेत व त्यांना मदत मागितली तरी देण्याची
त्यांची तयारी नाही तुम्ही मराठ्यावरिता अशाच नियमितपण मजकूर पाठवात
जा. माझ्या दुमच्या कान्मिल निवडणुकीची वेळ जवळ आली आहे तरी स्नेही-
मदतीचें मत अजमावून पहा. तयारवाछाहेव मुत्तालीक यांना मी लिहिलेंच आहे.
(या. म. टिळक, पुणें)

(२५ सप्टेंबर, १८९७) इकडील पहिल्याप्रतीच्या दोन वर्तमानपत्राचे संपादक
म्हणून जबाबदारीचें कार्य तुम्ही आपल्या शिरावर घेतलें हें काम मोठ्या धैर्याचें
झाले त्याबद्दल मला आनंद वाटतो. तुम्हाला मेहनत पुष्कळ पडेल वेळ आणीबाणीची

आहे. सर्व लोकांचे जेजे या दोन्ही पत्रावर राहतील. तुम्हाला सांगणे इतकेच की, अशा वेळी तुम्हाला आपल्या स्नेहांकडून हवी ती मदत मागण्याचा हक्क आहे. तुम्ही या योग्यतेस चढल्याने मला मनांतून गर्व वाटतो. कामानेच मनुष्य मोठा होतो. अतो. आर्यभूषण छापखान्याने तुमची फारकत का केली ! जुन्या वर्गणीदारांची नांवे सर्व तुमच्या हातीं त्या छापखान्याकडून आली नसतील तर तुम्ही तसे प्रसिद्ध करा. लोक तुम्हांला आपली नांवे कळवितील. टिळक डिफेन्स फंडाची कांही वर्गणी आर्यभूषण प्रेसकडे कांही लोकांनी पाठविली ती सर्व तुमच्याकडे आली काय ! मी यंदाच्या नोव्हेंबरमध्ये एम्. ए.च्या परीक्षेला खास बसतो. (जी. आर. दामले, हायस्कूल, अकोला.)

(१० सप्टेंबर, १८९७) टिळकांच्या खटल्याचानिकाल ऐकून सर्व देशभर दुःख व औशसिन्य आले आहे. टिळकांचे लेख खरोखर राजद्रोहो ठरताना असे कोणाचेच मत नाही. येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनापर्यंत प्रिन्ही काँग्रेसलाचे अशील बघावली होऊन टिळक मुद्याचे अशी प्रार्थना आहे. या अविलाकरिता आणखी पैशाची मदत लागल्यास फडवा. उमरावतीकर माघार घेणार नाहीत. टिळकांमार्गे त्याच्या वर्तमानपत्राचे काय होतें अशी सर्वांना काळजी होती; पण हे नाजुक व जोरमीर्षे काम तुम्ही हातीं घेतले हें पाहून अतिशय अभिमान वाडला. आणि ते तुमच्या हातून पागळे तडीस जाईल याविषयी मला शंका नाही. (मल्हार खंडेराव चिटणीस, एलएल. बी., बकौल, उमरावती.)

(२८ सप्टेंबर, १८९७) ती. नाना यास—तुम्हां रोपांना मिळूनच हें पत्र लिहित आहे. मराठ्यांची प्रत हाती आली त्यावर तात्यांचे नांव संपादक म्हणून पाहिले त्यांत आश्चर्य वाटले नाही. परंतु त्याने केसरीविहि आपल्या हातीं घेतला व कायदेशीर संपादक झाला हें ऐकून मला व वडीलमातोर्भोना किती धक्का वचला हें सांगता येत नाही. या गोष्टीला अनुकूल अशी तुमची कांही कारणे आहेत हे मी जाणतो. पण ह्याविषय माझी कारणे आहेत तींही सांगितलीं पाहिजेत. तात्याने अनुसरलेला हा मार्ग येथील आम्हां सर्वांना सर्वस्वी नापसंत आहे. तो केसरीचा संपादक झाला म्हणून आजच त्याची आमची कायदेशीर फारकत करणे योग्य नाही, व आवश्यकहि नाही. टिळकांचा खटला चालू असता या गोष्टीविषयी कांहीच बोलण्याचे नव्हतें. पण टिळकांना शिक्षा झाली तर तात्याने केसरीचे संपादक व्हावे असे ठरल्याचें तुम्ही मुचविलें नव्हतें. किंबहुना ती जागा घेण्याला पुण्यास

इतर लोक आहेत असेच तुमच्याबोलण्यात ध्वनित झाले होत ना! झाल्यो गोष्टीलो आम्ही प्रतिकूल का असे विचारल तर सांगतो, केसरीची जगापदारी घेणाराच्या यादीत तात्याचें नाव पहिले नव्हणार असे मला वाटतं, भग बाकीचे लोक माग का सरले ! त्या काय ताज्या पोण्यावरच्या गोभाशा समजाव्या ! आयला वेळी माग सरणारे हे लोक एवढी मात्र टिळकाच्या जवळचे म्हणविणार ! महत्याच्या दोन पत्राचे नाम ! तसेच लों क्लास मुरू राहिल्यास त्याचे काम ! हों तिन्ही एकट्या तात्याला बशी क्षेपनील ! वर्तमानपत्रात इतराचे हात लुडलुडणार, ती जगापदारीहि त्याच्याच शिरावर ! लों क्लाम चालवारयाला मदतनीस घेता वेईल; पण वर्तमानपत्रात मदतनीस घेतला तरी जगापदारी तात्यावरच, त्याचें बय लक्षात घेता हें सर्व ओहोतीं दो कशी साभाळणार याविषयी मन चिंताप्रस्त होत. तात्याला समझी देण्यापूर्वी तुम्ही आम्हास विचारावयाचे तरी होतं मात्र रेसरी व मराठ्य दोन्ही पत्राचे पहिले अफ वाचून त्याच्यारडल मग खरोखरच सर्व व अभिमान धाटतो ! इतके ते चांगले लिहिले आहेत मात्रतात्याला म्हणारे "लोक खूप स्तुति करतील पण टिळक ने टिळक ही गोष्टहि लक्षात ठेवावी, आणि टिळक झाले तरी त्यांना आज काय संबट सांसार त्यागत आहे हेहि ध्यानात घ्यावे " ती. दादानी प्रथम झाली ही गोष्ट मनाला राखून घेतली, परंतु त्यांच्या नेहमीच्या रितीने एकाद्या तत्त्वज्ञान्याप्रमाणें त्यानीं पुन. आपली धातला व समाधानश्रुति परत मिळविली इकडे पाऊस बरा झाला यामुळे धारणाहि सुदृढ चालली आहे म्हणून दुष्काळाची सीमता आतां कमी होईल असे वाटते. (महादेव वितामण बेंदकर, मामलेदार जामखेड, जिरहा नगर.)

(२४ मार्च, १८) तुमचा मराठ्यातीळ जमलेस वाचला तो चांगला आहे. पण त्यात विजयाची स्फूर्ति दिगून येते नितकी नगरे होनी. आता या धोरणाला तलांच नव्हे पण हट्टहट्ट थोडी मुरड पागवी लागेल. तुम्ही व पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट यांजमधील मुलाखत व सवाद तुम्ही बहुधा स्मरणानेच लिहिली असेल. त्यावरून मनःपूर्वक अभिनंदन करितो. तुम्ही हे सर्व प्रकरण प्रसिद्ध केलेत हें फारच चांगलें झालें. खरोखर तुमच्या हातून यापुढें अनेक चांगल्या व मोठ्या गोष्टी होणार अशी ग्यात्री वाटून फार आनंद होतो. (प्रो. रि. गो. विजापुरकर, राजागम कलेज, कोल्हापूर.)

(५ मे, १८९८) टिळकाच्या मुद्रकेविषयी पुण्यात एक अर्ज तयार झाला आहे असे ऐकिले. त्याची एक प्रत इकडे पाठवाल तर भारवाडहूनहि तसाच एकादा अर्ज जाण्याची खटपट मी करीन म्हणतो. तुमच्या संपादकांवा-
खाली, आणि विशेषतः अशा खटपटाच्या दिवसात, केसरी व मराठा या दोन्ही पत्रांनी आपला दर्जा उत्तम राखला याविषयी मी तुम्हाला धन्यवाद देतो. आणि हे मत माझे एकदमच नाही तर इकडील सर्व लोक हेच म्हणतात. (आर. ए. मुळे, चीफ ऑफिसर, भारवाड.)

(११ मे, १८) तुमच्या भाषांतरित नाटकाची प्रत पोचली. हाजीच्या राजकीय घातावरणामुळे मी वर्तमानपत्रात लिहिण्याचे काम तूर्त बंद केले ही तुमची अटकळ बरोबर आहे. शिवाय काहीसा आळसावलोहि आहे. हिंदुस्थान अधिक धर्मात्मान होत आहे असे पायेनिवर पत्राने लिहिले त्याविषय एक युरो-
पियन गृहस्थानेच उत्तर दिलेले वाचण्यात आले ते मराठ्यात छापण्यासारखे आहे. हाजीच्या सरकारच्या चलनी नाण्याच्या धोरणासंबंधाने काही लिहावे असे मनात येते परंतु येथे ग्रंथसमुप्री हवी तितकी मिळत नाही. मी माझ्या 'डिडिन्टव लॉजिक' पुस्तकाचे काम संपून 'इंडिन्टव लॉजिक' लिहिण्याचे काम हाती घेतले आहे. बडोदे सरकारकडून १७० रुपयांचे वधीस मिळाले. पुण्यास दक्षिण ग्राहज कमिटीकडेहि पुस्तक पाठविले आहे. काय होते पादां. आज एक मोठे मन-
मोरुळेपण तुम्हाला अवदम लिहावीशी वाटते. ती अशी तुम्ही आमच्याबरोबर कोलेजांत असता तुमच्या पत्रतेविषयी व बुद्धिमतेविषयी आम्हा मित्रमंडळींची जी कल्पना होती ती तुम्ही बाहींच्या कधी बदलून टाकिली आहे ! आणि तुम्ही आम्हा सर्वांना मागे टाकून पुढे गेला व अधिक योग्यतेचे ठरला यात शका नाही. तुम्ही अभावितपणे एकदम सदयास आला आहा. आणि ईश्वर तुमची ही योग्यता अशीच वाडवून टिकवो अशी माझी प्रार्थना आहे (मोरो केशव दामले, एम. ए. प्रो. बॅलेज, उज्जयिनी.)

(१४ जून, १८) येथील ग्रेग-क्वार्टिनसबधाने डॉ. वॉलेस यांनी अधि-
काऱ्याशी बोलून सवलतीची काही व्यवस्था केली आहे. तिचा फायदा घेऊन एकाद्या शनिवारी पुण्यास येऊन जाईन म्हणतो. कलेक्टर लॅब व तुम्ही याच्या-
मधील पत्रव्यवहार त्याच्या परवानगीने मराठ्यात प्रसिद्ध केला तो वाचला. त्यावरून तुमची वागणूक नेटाची, हिमतीची, व सुरुळण्याची दिसून आली यामुळे मनास

वागते की अशा वागतीन मिळकाच म्हणून नाही पण मिश्र धोरण आहे, व ते तुम्ही समजत नाही. पुण्यास असतांना मग दिगून आले होणे की, वामुदकराव जाशी व खाडिलसर हे समज्याची पारंग माळव्या मनान वागत नाहीत. येथे रा राखवाडे याच्या हा बोलण शाक त्यात त्याच म्हणण असच दान राखवाड्यांनी मला सहज जोषात मागितले की, 'वरत सन्मान समारंभाच्या चामी तुम्हा राखवाडुर पणामा सहकारिता वेला अशाविषयी तक्रारीची पत्रे पुण्याहून मजकडे पाहू आले आहेत. अथात् अशा तक्रारना व गुरगुराग कितपत महव याव व त्याचा किंमत किता मानावा हे तुम्हा जाणताच बदलित यामध्य ममरबुद्धाचा भाग असावा. सार्दीचा गैरसमजहि असेच कसहि असा आता मिळक मुद्दून आले असल्यान इतसना या गाठी त्याजकडे पाडण्याची तुम्हा होऊनच 'राकादाव्या हजरे राना इतकच म्हणाव की, माझा दुसरी बाजू ऐकल्याशिवाय अशा रामा तुम्हा आपण मत बनवू नये. इतराच्या नादा व आगता सब विज्ञात याच्यावर टाकल्यान काय होइन असा आमचा भरवसा आहे. ही म्हणच काहा माळारी बाव नाही पण तिजकडे आगदाच दुकळ करिता यत नाही. बेळीच सावध असलच बरं (नाटयन चिंतामण कळकर, सत्ताण)

(२९ ऑक्टोबर, १८९८) पुण्यातील देण कमी चाला आणि तुम्हा म्युनिसिपालिटीच्या नियमपुर्वीत यशस्वा झाला या दोन्हा गाठी बाबून आनंद झाला. तुम्हा म्युनिसिपालीटीत काम चांगल करत अशी माझा खात्री आहे. मराठ्यांतात तुमचे काही पेर पार कडक टीका करणारे आहेत विशेषत परवा तुम्हा लिहिले की, कुली गळाना साल्जर गरू मारहाण करतात पण याविषयी सबब साल्जर असे वाद असतात काय! आणि त्याचे घरेलू लष्करी अधिकारी त्याच्या कृपाचे समपन करितात असा तुमच्या त्रिहिष्याचा शाक दिसता! अशा तुमच्या टीकाबद्दल मा गोखले याच्याजवळ बोलला त लानी तुम्हाला कळविल असे दिगंत मात्र वतमानपत्राच्या संपादकाशी अधिकांनी लोकाची वतणुक करी असने याविषयी तुमची तक्रार काहीशी बरोबर आहे. त्यांनीहि संपादकाशी भळपणाचे वतन ठविल्यात उभयपक्षां द्वय कमी दाईल प्रो गोखले भेटल्यात त्याना माझे नमस्कार सांगा (कनक के रेसिडेंट एडन)

(२ नोव्हेंबर, १८९८) तुम्हा मराठ्यात आपली मत ठारून माडल्यात त्याविषयी वाचराना गादर घातेल तुमची जागा महत्वाची पण नाजूकहि आहे

यशाची किर्ती म्हणून तुम्हाला सांगून ठेवतो ती ही की, केमरीच्या घोरगालाच चिकटून रहा आणि आपली भक्ते स्थावरून निघेत कर. टिकलाशी सुल्या दिलाने व सरळपणाने वागा. लोकांच्या सांगण्यावरून तुमच्याविषयी टिकलाचा प्रह वृषित होऊ नये याविषयी खबरदारी ठेवा. इतर चोकाचो स्थाच्याशी भाडणे झाली, पण मी स्थाच्याशी चिकटून राहू शकलो याचे कारण हेच आहे मी हो. तुम्हांला बडीलकीच्या नात्याने सज्ज देतो. तो ध्यानात ठेवा. कारण तुम्ही आता केसरी सस्पेक्षा कायमचे निगडित होणार तुम्ही प्रारंभ फार चांगला केला आहे असे दिसते. सार्वजनिक सभेवराल बसू उठविण्याविषयी तुम्ही सर चार्जस ऑलिव्हन्ट याजपाशी गोष्ट काढली हें ऐकून आनंद झाला. पुढील खेपेत बापू पुरुषोत्तम जोशी यांना सार्वजनिक सभेचे चेअरमन करा. आणि तुम्ही व कामन विष्णु लेले असे चिटणीस व्हा. सकरराव लवाटे यांना असिस्टंट म्हणून घ्या. इटालीच्या इतिहासासकथी पुस्तके लवकरच पाठविणे (म. रा. दोडस, मुमई)

(२६ नोव्हेंबर, १८९८) तुम्ही म्हणता त्या गोष्टीचा निकाल केला पाहिजे हे माझ्या ध्यानात आहे पण प्रथमतः, केसरी छाग्याच्या गोष्टीकडे मला लक्ष पुरविलें पाहिजे. एक गोष्ट मी मनाशी निधित ठरविली आहे ती ही की, कताडी कामाने योग्य भाव देऊन जर केसरी-मराठा पत्र कोठें छापून घेता आली तर तूर्त स्वतःच्या मालकीचा छापखाना घेण्याच कारण नाही 'येत्याच' जानेवारीपासून अगर पुढील वर्षी शक्य तितक्या लवकर केसरीचा आकारादि वाढविण्याचे माझ्या मनात आहे. माझ्या पुस्तकाचो तीन प्रकरणे मी लिहून संपाविली व बाकीचे पुस्तक पुढील पंधरव्यात संपवून ठारतो.

'मेमोरियल' तुम्ही अद्याप तयार करून पाठविलें नसल्यास ताबडतोब पाठवा. (मा. ग. टिकर, सिद्दगड)

(१२ जानेवारी, १८९९) जगात बाहेर पडून मनुष्य हिंडू लागला तर त्याला नव्या माणसात किती तरी चांगल्या व्यक्ति आढळतात हें तुमचे म्हणणे खरे आहे. तुम्ही पुण्याची मंडळी मजकडे उतरला तेव्हा तुमचा स्वार्थत्याग व सौजन्य या गोष्टींचा इकडे अनेकांच्या मनावर फारच चांगला प्रह झाला. माझे घर यापुढे तुमचेच घर आहे असे समजा. तुमच्या कोणत्याहि चांगल्या काम-गिरीत मी तुमच्याशी सहकारिता करीन. पंडित गंगाप्रसाद वर्मा काल लखनौकडे

परत गेले. टिळक व काहीं मंडळी समेश्वराकडे जात आहोत. (एम्. विलिंग्गटन अयंगर, सालिसिटर, मद्रास.)

(२१ जानेवारी, १८९९) आर्यावंद वि. तुमच्याकडून आलेले सविस्तर पत्र चि. आपाकडे पाहण्यात पाठविले आहे. ते लिहितांना तुम्हाला जो आनंद होत असेल तोच मला वाचतांना होत होता. रा. फणसळकर मद्रासच्या राष्ट्रीय समेदून परत आले तेहि मला सांगत होते की, ठिकठिकाणी तुम्हाला लोकांनी मोठ्या वांतुकांनी व आदरात वागविलें सार्वजनिक आयुष्यातील असल्या चांगल्या गोष्टी स्वतःच्या हातून घडाय्या, व आपणाविषयी लोकांनी गुणग्राहक दुर्द्ध दाखवावी, हे रोगालाहि आदरेलच पण या गोष्टी आपल्या वात्राला न आल्या आणि त्या आपल्या वात्राच्या भाराच्या वात्राला आल्या तरीहि मनुष्याला नितराच आनंद व्हावा! त्यात मी महत्वाकांक्षी नाही शिवाय माझ्या कामाच्या भातानें लोकांची परानी मला योग्य ती लाभतच आहे. यामुळे तुमची वाटती योग्यता पाहून मत्सर तर वाटत नाही उलट आनंदच होतो. सुखार्थें थोडें यातच आहे. मी तुम्हाला पुन्हा एकवार मागतों कीं, मी व चि. बाण्य हे दोघे आतां सरकारी नोकरीत कामाचें गुरफटून गेलें आहे सरकारी नोकरीतहि मनुष्याच्या हातून लोकप्रयोगी काम होऊ शकतें पण अत्यंतच ह्या तितका मोठेपणा मिळत नाही. म्हणून तुम्हाला आयतच कार्यक्षेत्र चांगळ मिळालें आहे व नोकरीकडे पाहण्याची गरज नाही हे एक प्रकार भाग्यच समजतें पाहिजे. तुम्हाला प्राप्ती कर्मा यामुळे वेगळा काहीं ठणें पडलेच तर आम्ही तें पुरें करग्याला आहोच असे समजावें. असो तुम्ही सार्वजनिक आयुष्यातील खरें काय काय व कोणचें याविषयी आपला जो अदमास व कल्पना लिहिली ती पाहून पार आनंद झाला. बाहेर लोकांनी आपल्याला बरें म्हटलें, स्तुति केली, तर त्यामुळें आपली काम करण्याला उत्साह येतो हे खरें आहे पण ही स्तुति म्हणजे माध्य नव्हे. तें फक्त एक साधन आहे. आपण वान केले त्यान आपण आपलें कर्तव्य केलें हीच भावना काम करणाराची मुख्यतः असली पाहिजे, व तोच कार्याचा मुख्य हेतु असावा असें कोणीहि म्हणेल. (नारायण चित्तामण केळकर, हायस्कुल, सातारा.)

माझा 'अधिकारयोग'

सन १८९९ पासून १९०८ पर्यंत माझे मराठापत्राचे काम मुख्यतः चांगलें चाललें होतें. केसरीचे काम असे या अवधीत मला मुख्यतः पडत नसे. केव्हां होसेनें मी होऊन काहीं लिहीन तेवढेच. टिळकहि कचित् एखादे वेळीं लिहिण्यास सांगत. या अवधीत 'विसाव्या शतकाचा प्रारंभ,' बॅरिस्टर, मॅजिनी यांच्या सबभाचे लेख, खरेशास्त्री यांच्या ऐतिहासिक लेखसंग्रहासंबंधी कांहीं लेख, असे तीस पसतीस लेख तरी मी केसरीत लिहिणे असतील. ते टिळकांना परंत पडले होते यांत मला शंका वाटत नाहीं. याचे एक उदाहरण देतो. १९०१ सालच्या ता. १ जानेवारीच्या केसरीच्या अंकांत लाहोरच्या राष्ट्रीय सभेचीच सगळी हकीकत भरली होती. त्यांत अप्रलेखहि पाळता आला नाहीं. चार दिवसांनीं टिळक राष्ट्रीय सभेचे काम संपवून लाहोरहून परत आले ते दमून आले. त्यांनीं मला ता. ८ जानेवारीच्या अंकाकरितां अप्रलेख लिहा म्हणून सांगितलें. आणि 'विषय कोणता घेणार' असे म्हणाले, तेव्हां मी म्हणलों, "१९ वे शतक संपलें ही एक मोठी गोष्ट घडली म्हणून त्यावरच लेख लिहितो." चांगला प्रसंग सांपून रंगवून लेख लिहता ही शैख मला प्रथमपासून होती. आणि टिळकांच्या लक्षातहि ती या माझ्या सूचनेनें आली.

"१९ वे शतक" हा मध्यम चालून मी अप्रलेख लिहिला त्याचा प्रारंभ असा होता, "गेल्या सगळ्या १९वें शतक संपून २०व्या शतकाला प्रारंभ झाला. शतक बदलायचें म्हणजे त्या दिवशीं उत्क्रांस्त रुधिररुष्टि वारे अनिष्टसूचक चिन्हे होतात, अगर दिव्य ध्यानाद असुतष्टि वारे शुभ शकून प्रत्ययाला येतात असें थोडेच आहे! एवढी दिवशीं सूर्य उगवाम्याचा तिकडेच उगवतो व मावळाम्याचा तेव्हांच मावळतो. फार काय पण साधारण कामधंदा करणाऱ्या मण-साला कॅलेंडराचे पान बदलावे लागतें तितकापुढां उपद्रवाप, शतक बदलतें असतां परमेश्वराच्या घरच्या कारखान्यांत कण्वा लागत नाहीं. आणि तेंहि बरोबरच आहे. या अगाध काळसमुद्रात एक शतक निघून जाणें म्हणजे पृथ्वीवरील सगळ्या समुद्रांतले एक क्षिप्तीभर विवा टिळकीच्या चोंचांत मारण्याइतके पाणी कमी होणें यापेक्षा अधिक कांहीं नाहीं. शतक म्हणजे काळावधीचे एक नाप होय. परंतु 'राजा काळस्य कारणम्' ही म्हण येथें

अक्षरशः लागू पडते. ज्याचा राजकीय अमल त्याचाच शक्त चालवयाचा. म्हणून शालिवाहन शत्रांनं आम्ही आपला घाल मोजण्याचे ठाकून तो खिस्ती शतकांनी मोजू लागारे हे साहजिक आहे. परंतु मापें नवीन केलीं म्हणून मापानें मोजण्याचा पदार्थ हा काही नवीन नाही.”

याप्रमाणें प्रस्तावना करून मी पुढें असें लिहिलें कीं, “ज्याप्रमाणें मुलाच्या गर्भावस्थेतील दिवस त्याच्या वयाच्या हिशेबात धरित नाहींत, त्याप्रमाणें वैभवाच्या दृष्टीन शिस्तशक्तीमिमानी लोळ त्या शवापूर्वीं जगाचं वैभव हिशेबात धरित नाहींत. आणि जणू काहीं खिस्ती शवापासूनच जगाच्या एन्त्या वैभवाला प्रारंभ झाला असा बहाणा करितात.” पण हा बहाणा गोंटा कसा हें दर्शविण्याकरिता मी शिस्तजन्मापूर्वीं होऊन गेलेल्या अनेक घोर महानुभाव वैभवसंपन्न स्त्रीपुरुषांच्या नावांची मादीच दिली. आणि युरोपियन लोक ख्रिस्तीशकाला बाजवीकून अधिक महत्त्व देतात तें “माझ्या दाराचा काँवडा आरवला तेव्हांच खरा अरुणोदय झाला” असे म्हणण्याइतकें मूर्खपणाचें आहे असा घेरा मारला. तथापि पुढें माझ्या स्वभावाप्रमाणें १९ व्या शतकाचे गुणहि मी निरनिराळ्या रीतींनीं गाडले ! त्यांत मुख्यतः त्या शतकात झालेल्या राष्ट्रीय शानाला मी महत्त्व दिलें. ज्ञानाच्या वाडीयशेवटीं समाजाचें सुख आणि धार्मिक बुद्धि याचा न्हास होऊन शेवटीं १९ व्या शतकाची फलपुति म्हणून मी असें म्हटलें कीं, “१९ व्या शतकांत व्यक्तीला प्राधान्य येऊन तिला राजकीय बंधनाखेरीज बहुधा इतर बंधन काहीहि उरलेलें नाहीं.” आणि “न देने देवत्वम्” इत्यादि कतिमहात्म्यांतील श्लोकानें मी आपलेप्याची समाप्ति केली.

वेसरींतील हा लेख इतका चांगला बनला होता कीं भगळवारीं सकाळीं आठ वाजतां भिंगारकर योवा तो लेख हातांत घेऊनच टिळकाकडे आले व त्याची पार लुचि करू लागले. कर्मधर्मसंयोगानें मीहि तेथेंच होतो. तेव्हा टिळक त्यांना म्हणाले, “अहो तो लेख मी लिहिलेला नाहीं. आमच्या केळकरांनीं लिहिलेला आहे.” “हॅलर परांजवे व धार्मिक शिक्षण” हाहि लेख असाच. त्यांत परांजवे याजवर टीका असल्याकारणानें त्या लेखाचा बराच गवगवा झाला. पण मोज ही होती कीं मुख्य लेखापेक्षा त्याचा मयळ्याच अधिक सोवणारा होता. मी दिलेला खाया मयळा काढून टाकून टिळकांनीं ‘प्रासादशिखरस्थोऽपि काको न गदयायते’ असा दुसरा मयळ त्या जागीं आपल्या हातानें घातला. यामुळें मीच

अशी झाली की लेख व मथळ्य दोन्ही एकाचीच समजूत काढीली मला शाबासकी दिली किंवा शिष्या दिल्या, आणि इतर काहींनी टिळकाचा लेख समजूत टिळकाना शाबासकी दिली व पराजये याच्या पक्षपाती लोकानी त्या लेखाबद्दल टिळकाना शिष्या दिल्या.

वर्तमानपर म्हाटलें म्हणजे त्यात चार लोकांचे हात असावयाचे. पण जबाबदार व्यक्ती एक असल्यामुळे एकाची स्तुति दुसऱ्याला किंवा एकाच्या शिष्या दुसऱ्याला असे गमतीचे प्रकार नेहमी होतातच. कृष्णार्जुन खडिलकर याचे काही लेख टिळकानाहि मागे टाकण्याइतक्या तेजस्वितेचे असत, व बाहेर लेख कोणाचा हे न कळल्यामुळे त्याबद्दल टिळकाना स्तुतीचा आहोर मिळे, पण उलट त्याचा मोबदलाहि टिळकाना मिळाला होता कारण १८९४ काय किंवा १९०८ काय या दोन्ही साली टिळकावर राजद्रोहाचे खटले झाले त्यात गुन्हेगारीला पान झालेले काही लेख वस्तुतः खाडिलकरांचे होते टिळकाचे नव्हते. खटला करण्यासारखा लेख टिळकानीं केसरीत कधी लिहिलाच नसेल असे अयांतच नाही. पण वर्तमानपत्राच्या भरात हे असे उलटे सुलटे मोबदले मिळतच असतात हे सामान्य वाचकाला फारसे भाईत नसतें.

केसरीचे संपादक टिळक असता मी जसे काही लेख केसरीत लिहिले तसेच मराठापत्राचा संपादक मी असता टिळकानीहि त्यात काही लेख लिहिले आहेत. त्याचा फुकट फायदा मला मिळाला. केसरी व मराठा याचे धोरण सामान्यतः एकच होतें, म्हणून लेख लिहिण्यापूर्वी टिळकाना सांगून मी विषय निवडून घेत नसे. किंवा ते मराठ्यांचीं गुफेहि पाहत नसत विशेष महत्त्वाचा किंवा वादग्रस्त मुद्दा असला तर रोजच्या भेटोंत आमची त्याविषयी सहजच चर्चा होई. पुष्कळ लोकांची समजूत आहे की खाडिलकर व मी हे केसरी-मराठ्यात लिहिण्यांत तरबेज झालो तेव्हा टिळकानीं आम्हाला पुष्कळवेळ सांगून लिहिवांत असेल किंवा नेहमी गुफे पाहून गुणदोषांची केली असेल; म्हणजे विद्याभ्यासप्रमाणें पदविलें असेल, पण हा निव्वळ भ्रम होय जो काही शिक्षण किंवा स्फूर्ति टिळकापासून आम्हाला मिळे ती चालचलाळ सभाषणात किंवा चर्चेत मिळे यादून शिकविण्या-पडविण्याचा सर्वथ मुळीच अधिक नव्हता. आम्हा तिघांची विवेचन पद्धति व भाषासरणी ही स्वभावतःच वेगवेगळी होती. फक्त प्रतिपादनाचें धोरण एक असे. आणि केसरी-मराठ्याच्या प्रतिष्ठेस साजऱ्याद्वाराखी श्रौंठ भाषा तिघांच्याहि लिहिण्यात आपापल्या

परीन येत असल्यामुळे त्यात एखादे वेळीं सहजच गारगवटपणा भासे, इतकेच काय तें. पण केसरीचंरोतच वाय इतर कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या कचेरीत शिकणे पटविण हे इतक्याच वेळाचे असेल असे वाटते. वर्तमानपत्रातील लेखक टाविक धोरणाने मिळून लिहूनच तयार होतात. कचेरी जे मिळवून देते, ते इतकेच की सतत लिहिण्याची सवि व प्रधादि सावनें.

टिळक बाहेरगावी प्रसासाला गेले असते तरी आपली वर्तमानपत्रे मागवून वाचून त्यात काय मजकूर येतो वसा लिहिला जातो यावर लक्ष ठेवात. राहो सूचना त्यांना वसण्याच्या तर त्या पत्रद्वारे मग कळतील, आणि त्या केसरी व मराठा या दोन्ही पत्रांना मार्गदर्शक अशा समवाय्याच्या असत. याची एक दोन उदाहरणे देतो १८९९ सालअखेर एखनी येथील राष्ट्रीय समेनंतर टिळक आपले मित्र बसुदेवराज जोशी याच्याबरोबर ब्रह्मदेशात छत्रे याच्या खर्चरीनरोबर हिंदावयास गेले त्या प्रयासांत त्यांनी कलकत्त्याहून मला खात्रील दोन पत्रे पाठविली.

(१) कलकत्ता, ता १२ जानेवारी १९००. —“ छत्रे यांच्याबरोबर मी एगूनला २० तारखेच्या सुमारास पोहोचून म्हणून फेब्रुवारीच्या पहिल्या आठवड्या-शिवाय मी पुण्यात येऊ शकत नाही. फेब्रुवारी महिन्यात इंगली पत्र साप्ताहिक आदे नें दैनिक होणार आदे हे सुम्ही वाचलेच असेल अर्थान् अमृतरसार पत्रिकेची प्रतिपक्षी म्हणून ही सर्वां व्यावसायी आदे म्हणून पुणें, सात्तरा व सर्वसाधारण महाराष्ट्र यांतून काही मदतार्थी यातमी देता आनी तर ती सुम्ही पत्रिकेला अरुप्य पुरवावी अस मोतीगुरूचे म्हणणे आहे. पुण्याचे काम सुम्ही करा व सात्तराचे फणसंजकर अगर इतर कोणाला सागा. मोतीगुरूना आरल्याला मदत केलीच पाहिजे हे सुम्ही जाणताच.

“ केरोजर्हा मेधा याची गाठ पडून बोलणें शाल. त्याचें म्हणणे असे की, सेंट्रलसाहेबाच्या स्मारक चळवळीत त्याच्या समतीशिवाय त्याचें नाव सेक्रेटरी म्हणून घालण्यात आलें पण त्याच्याशी बोलता एकंदरीत मला दिसतें की, बॉटन यांनी त्याचें नांव सेक्रेटरी म्हणून घालण्यास त्यांनी अधंबट समति दिलेली असावी. प्रत्यक्ष सांगितले नाही ही नुसती पोकळ राग आदे असे वाटते.

“ फेब्रुवारीत आरण प्रांतिक परिषद भरविण्याच्या हे ते विरुद्ध आहेत. त्यांना असे वाटतें की परिषद फेब्रुवारीत भरविली तर त्याचें सेंट्रल यांचा निषेध करण्या-

करिता मुद्दाम ती खावेळीं भरविली असा यापल्यावर आरोप येईल. एप्रिल अगर ऑक्टोबरमध्ये ती साक्षकास भरवावी, आता घाई करू नये असे शेटजी म्हणतात. मेघा गेले म्हणजे वाच्छाहि गळालेच. स्मारकाच्या चळवळीत मेघाजी तडजोडीची गुळमुळीत भाषा बोलू लागले हे पाहून मला फार आश्चर्य वाटले. त्याच्या मतानें अलीकडेच पालट घाडेली दिसते. त्याशि शेटजींचे पाणी काय आहे, व त्याची धाव गेली तरी कोठपर्यंत जाईल, हे आपल्याला माहीतच आहे, त्याच्याकडून यापेक्षा अपेक्षा करण्यात अर्थ नाही.

“दादा याच्या घरीं प्रास्ताविक सभा भरून चर्चा झाली, पण जाहीर सभा चोलावण्याचा वावराजी याचा ठराव नापास झाला. लॉर्ड सेंट्सट्रिट यांचे जाहीर सार्वजनिक स्मारक करावे असे त्याच्या चहात्यागाहि वाटत नाही. यामुळे मिनाभ्या एलनूप या स्मारकाच्या गळा कापला गेला आहे असे मेघा म्हणतात. परंतु मेघा काहीहि म्हणालें तरी त्याबद्दल मला काही वाटत नाही आणि त्याचे माझे जें संभाषण झालें त्यावरून माझे असे मत झाले आहे की, मेघा दिसतात अगर दाखवितात तितके ते खऱ्या स्वतंत्र वाण्याने मनुष्य नाहीत. स्वतःला सोयीचा होईल तितका किंवा स्वतःला कोठलाहि धडा लागणार नाही असा स्वतंत्र वाणा दाखविण्याची, त्यांना लहूर येते. आणि याकरिता देशी वतनानपत्रकारानी त्यांची पाठ थोपटलेली त्यांना हवी असते. पण मराठा व केसरी यांना तसें करणे शक्य नाही.

“मावहून लिहिण्याचें एकदर घोरण काय असावे हें तुमच्या लक्षात येईल. मेघा याच्या अस्थिर वागणुकीबद्दल तुम्ही त्याचा निषेध तर कराच, पण सेक्रेटरीमध्ये त्याचे नाव उकलून धावले गेले असल्याचा संभव आहे असे सोडवणुकीचे लिहून ठेवण्यास विसरूं नका. किंगडुना तुम्ही असेहि लिहा की, मेघाचें नाव पाठण्यात चुक असेल; पण त्याचा पायस लोक घेतात हे माहीत असून आजवर मेघा यानीं ते मिनीमेम्ट राहू दिले ही आश्चर्याचीच गोष्ट नाही काय !

“साडिलकराना हें पत्र दाखवून केसरीताहि असेच लिहावयास सांगावें.”

(२) वल्लभता, ता. १४ फेब्रु. १९००:—“दोन दिवसापूर्वी आम्ही रंगूनहून परत आलों. वर्गांतर्गत निवेक स्वळे फार प्रेक्षणीय आहेत, व प्रत्येक ठिकाणच्या नव्या माहितीचा मला फार फायदा झाला.

“मेघा व सर भाऊचंद्र यांची वाजू जिनकी चव्हाड्यावर यास्याम पाहिजे तितकी अघार आलेली नाही असे मला वाटते. बेसरीत तुम्ही अप्रलेख लिहून पुढारी म्हणविणाऱ्या या शुद्धांकांची सर्व कारवाई उघडकीस आणा. पाचव्या व सेंटलवाड हे मेघा याच्या वागणुकीन कसे फसले गेले, सर भाऊचंद्र ह्यांना सर्व बाधणाचे प्रतिनिधित्व कसे मिळाले, व मेघायांनाच्या वेळी जेष्ठो व रानडे यांना ओढण्यांत येऊन स्मारकाच्या चळवळीत कसे सामील करता आले— या सर्व गोष्टींची हकीकत देऊन एक मुरेग आर्टिकल लिहिता येण्यासारखे आहे. या लोकांचे दोष जगापुढ मांडण्याची हीच रेंड आहे म्हणून कोणाची गय न करिता वेळोवेळ लिहा. हे मग होत असता आपली लाज अथवा स्वाभिमान याची राखराखी होत आहे हे एराच्याहि प्यानांत आले नाही. म्हणून रॉयची आरण चांगलीच हजेरी घेतली पाहिजे इवदुना ते आण्डेकनव्यय आहे म्हणता.

“आणखी दोन आठवडे इकडल्या भागात घाडवावयाचा माझा विचार आहे. या प्रवासान मला फार बरे वाटले. म्हणून पूर्वी टरनिच्यापेक्षा भागही आठवडा दिवस उत्तर हिंदुस्थानात घालविण्याचा मी येत केला. मायेंच्या पदित्या आठवण्यात मी निवडे येईनच.

“प्रातिक परिषद फेटुचारीमध्ये भरत नाही अर्ज दिसते. पण त्याचे आश्चर्य वाटत नाही कारण तस होईल अस जाम्हाला वाटतेच होते.”

धोरण जरी एक असले तरी गिल्येक वेळा मी लिहिलेल्या मराठ्यातील लेखातील काही मते टिळकांना अमान्य असत. पण लेख छापून प्रसिद्ध होऊन गेल्यावर मग ते तरी काय करणार ? बरे, मतभेदाला जागा राहू नये म्हणून नित्य आधी पुढे पाह्या. म्हटले तर तेहि जिविरीचे म्हणून अशक्यच. यामुळे एखादे वेळी एकाच विषयावरील बेसरीतील मते व मराठ्यातील मते यात उघड दिसण्यासारखा भेद दृष्टीस पडे. असा भेद दिसनांच त्याचा गवगवा व बोभाटा करून, “हे अस का शाले ! कस शाले !” अस विचारून टिळकांना घास देणारे पुष्कळ लोक भेटत. पण सर्व परिस्थिति टिळक ज्ञानत असल्याकारणाने ते ठराविक खुलासा करून असल्या अडचणीच्या प्रश्नातून सोकळे होत. ते म्हणत, “वर्तमानपत्रांना जबाबदार मपादक करावयाचा तो वद्याला ! जो जबाबदार असेल तो आपली स्वतःची मते थोडीबहुत लिहिणारच सर्वसामान्य धोरण त्याने सभाळले म्हणजे पुरे.”

या सवधात रा शंकरराव खवाटे यांच्या दोन आठवणी मला आठवल्या त्या देण्यासारख्या आहेत या आठवणी 'लो टिळकाच्या आठवणी व आख्यायिका' या ग्रंथाच्या दुसऱ्या खंडाच्या १७२ पृष्ठवर छापल्या आहेत खवाटे लिहितात.—

“१७ सालची शिक्षा भोगून बळवतराव परत आले, त्यानंतर एके दिवशी सध्याकाळी सावजनिक सभेच्या तिसऱ्या मजल्यावर नित्याप्रमाणे सर्व मंडळी जमली होती वेळ बरी आहे असे पाहून मंडळींनी बळवतरावाभोवती गराडा घातला बळवतराव मुटून येण्याच्या अगोदर मराठ्यात गोखल्याविषयी अनुकूल व जिनसीवाल्यावर टीकात्मक असे लेख मुकतेच लिहून आले होते. त्यामुळे नरसोपतावर मंडळी गरमागरम होती, व म्हणून बळवतराव भात्याबरोबर त्यानीं वार भरण्यास सुरुवात केली मंडळींनी आपले म्हणणे पुढे टाकल्याबरोबर बळवतराव म्हणाले की, “नरसोपतांसारखी तरी माणसे कोठे आहेत ! मला माणूस आजून द्या, व शिवाय गोखल्याशी आमने आजपर्यंत जे प्रसंग झाले त्यामुळे एकमेकांच्या मनांत एकमेकांविषयी ज्या अडी पडल्या आहेत त्या या ग्रंथस्य असलेल्या नरसोपताच्या मनस्त कथा उतराव्या व त्यानीं त्याप्रमाणे लिहावे अशी आम्ही अपेक्षा तरी कशी करावी !” बळवतरावांनी असे उत्तर दिल्याबरोबर विषय पुढे न वाढता तो समाप्त करण्याच्या क्वाला शिष्यमंडळी लागली !”

“बळवतराव हे सुधारकांचे निरोधी व नरसोपत हे त्यांचे पशुपती अशी स्थिति होती हे सर्वांना माहित होते, व बळवतराव तर ओळखून होतेच तथापि केळकरांनी मुजबता, काम करण्याची तराफ, निष्ठेने व कष्टपूर्वक कार्य करण्याची हातोटी, आणि योग्यता हे अनन्यसामान्य गुण बळवतरावांनी अगदी पूर्णपणे जाणले असल्यामुळे, व अद्या सह्याय्यक आपणांस किती जसुरीने जोडून ठेवणे प्राप्त आहे हे ते पूर्णपणे ओळखून असल्यामुळे, नरसोपतांच्या स्वतंत्र वृत्तीचा ते समावेश करून घेत असत इमजसरदारुणी कर्दनाच्यासाठीं विषेडक मुसडी देणारा बळवतराव आपल्या हाताखाली असलेल्या नरसोपताशी नमते घेताना पहाण्याचा एक प्रसंग मला आलेला आहे सुधारक पत्राचा नवा अवतार बाहेर पडला. त्यावर नरसोपतानीं अनुकूल अभिप्राय प्रसिद्धपणे दिल्याची कुणकुण ऑफिसांत लागली सकाळची वेळ होती. आम्ही सर्व ऑफिसांत होतो. बळवतराव होतो, पण नरसोपत त्या वेळीं नव्हते. नरसोपतानीं दिलेल्या अभिप्रायाबद्दल आमचे उद्गार निघू

लागले; चळवळीसाठी जायदा विरुद्ध अभिप्राय स्पष्ट सांगितला. इतक्यांत नरसो-
पताची स्वारी येऊन दाखल झाली. चळवळीसाठी अभिप्रायाची गोष्ट काढली;
त्यानंतर नरसोभत चटकन् सटय्यागारशी व किंचित् वेपवांईन म्हणाले की, 'हे
पदा मागे हे असं आहे; यात बदल घडवयाचा नाही, पदा तुम्हाला पडलं तर !'
हे नरसोपताचे शब्द सारे पडल्यानर चळवळीसाठी तो विषय तसाच अजीबात
सोडून दिला ! ”

अशा तऱ्हेचा मतभेद प्रगट झाल्याची उदाहरणे मधून मधून घडतच
धरत. आणि पुढे पुढे राजकीय चळवळ व तदनुसंधाने जहाल मवाळ या पक्षांत
सामने अतिशय तीव्र होऊं लागले, तेव्हां केसरी-मराठ्यात मतभेद दिवून येण्याचें
प्रसंग वाढूं लागले. कारण राजकीय तत्वांसंबंधी दोन्ही पक्षांचें धोरण तेंच असलें
तरी प्रतिपक्षावर, विशेषतः प्यकीवर, टीका विठी परावी यासंबंधानें सरोखरच
टिळकांचा व माझा मतभेद होता; व लेखाची वनावट अर्थांतच त्याच्या
त्याच्या स्वभावाप्रमाणें होई. उलट कित्येक वेळा असेहि घडे यां मला मनाचा
तोल न संभाळता आल्यामुळे एखादे वेळीं लिहिण्याच्या भरात टिळक न
योजतील असेहि कडक शब्द माझ्या हातून निघून जात. उदाहरणार्थ, वरिष्ठ
कायदेकांन्विलात युनिव्हर्सिटी बिलाची चर्चा चालली असतां सरकारतर्फे डॉ.
भांडारकर यांना जादा सभागद नेमले होते. त्याच्या एका भाषणाचा रंग येऊन
झांच्यावरून 'A wretched piece of humanity' असे शब्द माझ्या
हातून मराठ्यात लिहून गेले ! त्याचा सर्व जाणत्या स्त्रोत्रांनीं निरोध केलाच. पण
ते शब्द धावून टिळकांना फारच घाईत पाडले. किंबहुना एक दिवसभर त्यांना
चैन पडलें नाहीं. प्रसंग पडल्यास तेहि वादांत भांडारकरांना दुरुत्तरे लिहीत. पण
Wretched हा माझा शब्द इतका Wretched होता व अनाटायी होता कीं,
आजपर्यंत टिळकांनीं भांडारकरांना दिलेल्या सगळ्या शिब्याचा अर्थ काढला तरी
त्यातून इतका कटूणा निघणार नाही. माझी चूक स्वतः माझ्याहि लक्षांत मग
आली. आणि त्यानंतर गुरुवर्ष डॉ. भांडारकर यांचे व माझे सभाषणप्रसंग जेव्हां
जेव्हां येत, तेव्हां तेव्हां माझा अपराध मला आठवून मी मान खाली घालीत असे.

दुसरीहि एक मोठ्ठा सांगण्यासारखी आहे. प्रिंसिपॉल रॅगडर परोक्षे याची दुसरी
पत्नी ही एकवेळीं त्याच्याच वर्षांत विधायिनी म्हणून शिकत होती. अशा स्थितीत

पराजपे याची पहिली बायको निवर्तली असल्यामुळे त्यांना दुसरे लग्न कर्तव्य होते, व त्यांच्या वर्गातील या मुलीचे लग्न त्यांच्याशी व्हारे जमने तिचे आत व एक-प्रकारचे पालक कै. गोशाळराव जोशी यांनी ठरविले. उभयतांचा हा विवाह पुष्कळ्यांना आवडला, निदान त्याचा कोणी निषेध केला नाही. मुलगी सदैव ही हुपार व व कॉलेजचे शिक्षण पुरे करण्यासारखी. तेव्हा ती पुढे एम्. ए. होईल, आणि मग पराजपे व त्यांची बायको हों जेडोने कॉलेजात प्रोफेसर होतील, असे 'रोमॅंटिक' विचार माझ्या मनात येऊन पराजपे याचे अभिनंदन करणाऱ्या एक लेख माे मस-क्यात लिहिला. तो खगिषिषणविषयक भावना व इंग्रजी भाषा या दृष्टींनी चांगल चढला होता. पराजपे यांनी त्या मराठ्याच्या सहा प्रति मजकडून विकत नेल्या ! इतर चार लोकानींहि लेखाची वाढवा केली पण टिळकाना तो मुख्यत्व आवडला नाही. आणि त्यांनी जेव्हा आपली कारणे मला सांगितली तेव्हा खरोखरच त्याचे म्हणणे मला अधिक समुचित वाटले. त्या लेखात मी असे म्हटले होते की "रघुवशात अजाने इदुमतीसवधाने 'गृहिणी सचिवः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' असे म्हटले होते. म्हणजे आधी पत्नी व मग शिष्या पण रॅलर पराजपे यांनी हे सबब उलटवून आधी जी शिष्या होती तिच्याच सहधर्मचारिणी केले." वाढमयाच्या रचनेच्या दृष्टीने मी केलेली कोटी गोड होती. पण टिळक म्हणाले की "या व्यवहारात एका गहन तत्वाचा उपमर्द झालेला आहे. तो असा की आपल्या वर्गात आपल्या हाताखाली टिळकाच्या मुर्तीकडे पराजपे यांनी, भावी पत्नीच्या शुद्ध भावनेने का होईना, पण प्रेमाच्या दृष्टीने काही काळ पाहिले, असे सहजच सिद्ध होतं. कारण, त्यांच्या पसंतीशिवाय कधी ठरली नाही पण अविवाहित शिक्षक लोक अविवाहित मुर्तीकडे अशा रीतीने पाहतील तर खीशिक्षण ही एक अवपड गोष्ट होऊन बसेल. कारण गुरुशिष्याचे नाते हे पवित्र असते शुद्ध बुद्धीच्या प्रेमाच्या दृष्टीनेहि त्या नात्याला आग लागतो." वास्तविक व्यक्ति या नात्याने झालेल्या या विवाहात नाव ठेवण्यासारखे काहीच नव्हते हे टिळकानाहि मान्य होतं. कारण पराजपे हे विधुर होते, आणि गोशाळराव जोशी व त्याची आची सदैव ही मडळी टिळकाच्या माहितीची होती. मी मराठ्यात लिहिले नसते तर त्यांनी आपला मतभेद सांगितलाहि नसता. पण त्यांनी जेव्हा तो असा सकारण सांगितला तेव्हा मातोच खरोखर चूक आहे असे मला कबूल करावे लागले, व माे केलेली कोटी टिळकांनी माझ्याच मज्यात उलट पाडली असे मला वाटले.

या फिरकोळ बाबी सोडून दिल्या तर माझ मराठ्यांतील लिहिणे टिळकांना एकंदरीन पसंत होते यांत कोणासाठी घेऊ नव्हती. स्वतः ते ही पर्याप्त प्रशंग-विशेषी लेखाजवळ सोलूनहि दाखवित. गोपाळराव गोखले यांनाहि मजबूरच एका उद्गार बाहेर येतो की "तुम्ही टिळकांपेक्षाहि मराठा चांगला चालकिल आहो." अर्थात् टिळकांचे प्रतिपक्षी या नात्याने टिळकांविरुद्ध त्यांची नापसंदी ही मला जमेस धरतायास पाहिजे होती तशी मी धरित असं. पण विषयप्रतिपादनापेक्षा इंग्रजी भाषापद्धतीवर गोखले यांचा बहुधा ठोस असाणा; आणि गोखले हे स्वतः इंग्रजी भाषेले विशेष परीक्षक म्हणून ठेवल्यापुढे त्यांचे म्हणणे मी प्राज्ञ मानलं असलं तर त्याला समोरूनच असा पुढारा प्रचल मित्राचं म्हणून मिळत असं ! टिळकांची गोष्ट जी मराठी भाषेसंबंधाने तीच इंग्रजी संकथानेहि होती. म्हणजे त्यांचा मुख्य भर व कटाक्ष विषयप्रतिपादनाने जोरदार व निर्णयमळ सिद्धान्त मांडण्यावर असे. भाषा राजविष्याकडे नसे पाहिली गी. बाप. चिंतामणी व मी यांच्या इंग्रजी भाषेची तुलना करण्याचा प्रसंग असाच आला असता गोखले असे म्हणालेले आढळतात की "चिंतामणी यांचा विषयाचा अभ्यास जास्ती पण वेळाने भाषा अभिन चांगली."

मराठ्यांतील लिहिण्याच्या माझ स्वभावादि वदचित् अधिक अनुद्धत इंग्रजी वर्तमानपत्र अनेक प्रांतातून जाण्याचें असल्यामुळे मराठ्यांतील व्यापकपणा अधिक असण्याची वळरी होती. तसेच देशी भाषेत लिही जसा त्यात कोचणाच्या खाचालांचा कोणत्याहि भाषेत येतात तशा हे आणि सहसा पडिण असत. व्यापकपणा जितका अधिक तितका कमी हा भौतिक शास्त्राचाहि नियमच आहे. What is gained in 'Wretched' & 'lost' in pointedness and intensity. आजपर्यंत टिळकांनी माहीदीत मान्य असतो. परक्या इंग्रजी भाषेत त्यातून इतका कटूपणा निघतो व त्यास उदविणे सोपे आहे. आली आणि त्यानंतर गुरुवर्य हे. एकादा गोखले बोलेल 'जेव्हा येत, तेव्हा तेव्हा भासा अर्थ वेळ चलिता

दुसरीहि एक गोष्ट सांगण्यास पाहिजे की पत्नी ही एवढी त्यांच्याच मर्गात विविधवक, -

सबधीं परीक्षणात्मक असतो. या दुसऱ्या लेखात कथित बहुश्रुतपणाहि दिसून येई. यामुळे ठराविक भाषेने ठराविक मत प्रतिपादन करताना जो इश्रपणा येतो किंवा जें चर्वितचर्वणासारखे होत तें टळने हा त्यात एक फायदा असे माझ्या या वैचित्र्ययोजनेचा गुण घेणारे काही वाचक असत.

मी इंग्रजी वर लिहितो या गोष्टीप्रमाणेंच मी जलद लिहू शकतो ही गोष्टहि टिळकाच्या अनुभवाची होती. पुष्कळ वेळा ते एखाद्या लेखाचा, किंवा अर्जाचा, निवा टीकोत्तराचा, मसुदा मला करानयास सांगत, व पारसा धोळ्याला न वसता मी तो थोड्या वेळात तयार करून त्याच्यापुढ मांडीत असे. यामुळे मसुदाच काम माझ्याशिवाय आमच्या मंडळीत ते दुसऱ्या कोणाकडे सहसा देत नसत जेथे विशेष कुत्सित लिहिण्याची गरज असे तेथेच एखादे वेळीं तो रा. माधवराव बोडस याचा उपयोग करीत पण शिवरामपंत पराजपे, खाटिलकर इत्यादि लोकांकडे इंग्रजी मसुदे करण्याचे काम वेव्हाहि गेलेल मला आठवत नाही.

एकदा तर जलद लिहिण्यास बंधानें माझी परीक्षा टिळकाना परस्पर मिळाली. १९०४ सालीं फौजदारी सडल्याच्या सन्यातून मुंबई हायकोर्टाने त्यांना कायमचे मुक्त केले. ही गोष्ट एका गुरुवारी घडली. निदान त्या दिवशी जजमेंट हातीं आले. या संधीचा फायदा घेऊन तार्कमहाराज प्रनरणाची सर्व सुलासेवार इकीकृत परगणातालील लोकाना ताडतोव कळायी म्हणून, मी गुरुवारच्या निम्मा दिवस व शुक्रवार मिळून सव्वथ मराठा भरेल इतका मजकूर त्या सडल्यासबधीं लिहितो आणि खरोखरच त्या अजात पहिल्या पानाच्या डोऱ्यावर The Tni Mahraj Case हा जो मध्य सुहृक्षाला तेथपावून शेवटच्या ओळीपर्यंत तो एकच लेख लिहिला होता त्यात त्याप्रकरणाची इत्यभूत इकीकृत तर दिलीच होती पण लेखातील टीकेचे काही नमुने व भाषेचे नमुने कोणालाहि पसत पडण्यासारखेच होते त्या अकाची पुढ स्वतः टिळकानें पाहिलीं पण त्यात पांच चार वाक्यापेक्षां इतर कोठेहि त्यांना दुदस्ती करावी लागली नाही या लेखाचा त्याच्या मनावर परिणाम झाल्याचे त्याच्या तोंडावरच दिसल लगेच विलायतच्या पुढच्या अकरें त्यानीं तो लेख पुढच्याम डिग्री याज-फडे पाठवून, तेथे त्याचे स्वतः पॅन्टेड काढून, त्याच्या दाकडो प्रति विलायतें-तल्या प्रमुख माणसांकडे रवाना करविल्या आदले वर्षी लॉर्ड कर्जन यांच्या

दिही-दरबारासवधानें मी लिहिलेल्या लेख जराच समर्पक व चांगला होता आणि त्याकरिता प्रो. पाध्ये यांनी मला दारापकी दिने होती. तात्विक आपल्या मताला अधिक विषदून मराठ्यात मां लिहारे अशी अपेक्षा जरी टिळकाची सहजच होती, तरी मराठा अधिक चामला ठिवा अधिक वयस्वी व्हावा म्हणून माझ्या जागी दुसऱ्या कोणाची योजना करावी असे टिळकाच्या मनात कधीहि आलें नाहीं चांगले इंग्रजी लिहिणारे काहीं खेळ त्यांना आडळले त्याचा नैमित्तिक उपयोग ते मराठ्यात विशेष विरयावर लेख लिहून घेण्याकडे करीत, पण या पलीकडे मजल गेली नाहीं

ताईमहाराज प्रकरणावर मी लिहिलेल्या मराठ्यातील हा लेख कसा होता हे दर्शविण्याकरिता त्या बेजी मुंबईचे दिनशा वाचला आणि उमरावतीचे दादासाहेब सापडें यांची मला आलेली पत्रे या दाखलें देतो.—

(मुंबई ८ मार्च १९०४) गेल्या मराठ्यात तुम्ही टिळकाच्या सद्बला-सबधानें जो लेख लिहिला तो वाचून खंतूक वाटले तुम्ही टिळकाच्या छद्मवर्णन दिले तें विद्याप्रमाणे हुबेहुब असून तिचाय मोठे भारदस्त आणि न्यायवर्त्याच्या दृष्टीनें मार्मिकपणाचें वटलें आहे. मला वाटतें त्याच्या पनास प्रती ब्रिटिश कॉंग्रेस कमिटीकडे पाठवान्यात. सर विलियम वेडरबर्न याजकडोहि काहीं प्रतिवेगळ्या पाठवा, टिळकाची वर्णूक या कार्यां किती सरळ व सत्यनिष्ठ होती व तिचे चीज रसे हाके हे जाहीर झालेच पाहिजे वेडरबर्न साहेबाना मां हि स्वतः या वाचतांत लिहित आहे. (दिनशा एडलजी वाचला, मुंबई.)

(उमरावती १४ मार्च १९०४) टिळकाची मुद्रका हात्याचे वाचून अतिशय आनंद झाला. सर्वांच्या प्रयत्नाला यज आले गेल्या मराठ्यातील तुमचा लेख सर्व लेखांवर ताण करणारा आहे मी तो पार आनंदानें वाचला. आणि जो प्रत्येकजण मला भेटतो तो म्हणतो की, तुमच्या या लेखाची कल्पना व लिखाण ही पारच वर्णनीय आहेत. इंग्लंडातील काहीं स्नेहांना मी त्याच्या प्रती पाठविणार आहे. बळवंतराव नागपूरकर यांच्यासबधानें पुढे चाय करावयाचे ठरविले आहे ते कळ्या. जोशीबुवाच्या नातीच्या लमाकरितां तुम्ही तर याच पत्र टिळकांना आमंत्रण दिले आहे त्याचा स्वीकार करून त्यांनींहि याचे अशी सदपट् करा. (पणेश श्रीकृष्ण सादर, उमरावती.)

सर्वांच दुसरी बाजू अशी की, पूर्वी साहित्यप्रमाणे केसरी व मराठा शास्त्री मतभेद लोकांच्या नजरेस पडे व तो सक्षय तितका कमी व्हावा अशी याची इच्छा असे. पण हे हवें तसे घडून येणें किंचित् दुरापास्त होऊन बसलें होतें. याची कारणे दोन. मी जरी टिळकाचा असिस्टंट होता, व माझे ह्याच्याशी एक प्रकारचे शिष्यत्वाचे नाते होतें, तरी कोणताहि एखादा विषय चर्चेला निघाला असता टिळकाशी मतभेद प्रगट होईल या भीतीने मी आपले विचार कधीहि दडपून ठेवित नसे. सरळ मनान त्यांच्याशी वादहि घाली या वाद घालण्याचा ह्यानींहि कधी राग मानला नाही तसेच वादात म्याशी बाजू समर्थनीव आहे असे वाटल्यावर, आरजे घोरण टिळकाच्या घोरणाशी सोळा आणे ततोतत जुळत माहीं असे दिसत असताहि, मी वेतावेतानेच पण आपल्या घोरणाप्रमाणे लिहिण्याचा आग्रह सोडीत नसे. उदाहरणार्थ, ऐगची लस टोवण्यासबधानें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे की, प्रथम प्रथम लस बाईट हेती, टोवणारे डॉक्टर निष्काळजी असत, कोणीकडून तरी टोचलेल्या लोकांच्या सख्येची भरती करीत, आणि गावोगावच्या लोकावर लस टोवून घेण्याचा थोडाबहुत जुल्महि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष होत असे. यामुळे काही वर्षे केसरी व मराठा दोन्ही पक्षांतून इन्फेक्शन्सविरोध एक प्रकारची जौराणी मोहीम चालू होती. पण पुढें पुढें हे सर्व रोप कमी होऊ लागले, आणि बाहेर जाऊन राहण्याच्या नासाला कटाळून लोकांहि इव्ही इव्ही आपणुपीने लस टोवून घेऊन कसे काय निमतें हें पाहू लागले. ज्याच्या त्याच्या विश्वासाचे खासगी डॉक्टर लोकांहि अनुकूल बोलू लागले. तेव्हा मी मराठ्यांत इन्फेक्शन्स-विषयी लिहिताना किंचित् खुर बदळला. ती गोष्ट माझ्या समनुतोप्रमाणे लोक-हिताची म्हणूनच मी केली आणि जे सांगावे ते स्वतः करावेहि असें थोडेंसें माझे तत्व असल्यामुळे मी स्वतः 'इन्फेक्शन्स' करून घेतलें. या गोष्टीबद्दल टिळकाच्या काहीं अनुयायांचा मजवर रोष झाला. कारण इन्फेक्शन्सला केव्हाहि विरोध करणें हा टिळक सांप्रदायावैर्की एक भाग होय अशीच त्या अजान लोकांची समजूत होऊन राहिली होती !

याच्याच जोडीची दुसरी गोष्ट म्हणजे गण-प्रतिपत्तिवात म्हणण्याची पद्ध. नेळ्याच्या पदात राष्ट्रीय राजकारण प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीतीने येण त्यामार्बिक होते. कारण सत्सदाची मूळ कल्पनाच राष्ट्रीय भावना जागृत करण्याची होती. परंतु व्यक्ति-निंदेत त्या भावनेची अनिव्याप्ति होणें हे मला खपत नसे आणि मी आपली नापरंतो

शाबून ठेवीत नसो. हजारे स्त्रीपुरुष मेळ्याची पंद ऐकण्याकरिता गायकवाड वाऱ्यात जमलेले असता शिंदर पोरांनी, ते फक्त मेळेवाले झाले म्हणून, टिळकाच्या समक्ष सरसकट सुधारक वर्गच काय पण गोशाळराव गांखले याच्यासारख्या मनुष्यासुत्रांनी जवळ जवळ शेषमाराच्या स्वहत्वाची भाषाबोलावी, व आळवून आळवून गावी, हे मला विपरीत वाटे स्वतः टिळकांनी या गोष्टीला मुक्त प्रतिबंध करावा अशीहि माझी अपेक्षा पण एक हात ल्याऊन तर त्याची संप्राधान्य डलगी या न्यायान, स्वतः टिळकांच्या कल्पनेपेक्षाहि ज्या त्यांच्या राष्ट्रीय भावनेची कल्पना अधिक वाढवलेली, त्यांच्या दुराग्रहापुढे टिळकांचेहि चालत नसे. मग माझे कसे चालणार ! म्हणून अशा वेळीं वेळीं केव्हा काही निमित्त सांगून मी मडपातून उठूनहि जात असे जी गोष्ट मेळ्यातील पदाची तांच, निदान गोरखले यांच्यासवधानें, दादासाहेब खापर्डे यांच्या सारख्या पोक विद्वानांची. त्यासाठी मी नापसंती दर्शवी

ही घांटी एक गोष्ट पण केसरी-मराठ्यात मतभेद दिसण्याचें दुसरें कारण असे की बरील सर्व बाबतींत, किंजुना एकंदरीनेच माझा स्वभाव व कृष्णाजीपत खादिलकर याचा स्वभाव हे परस्पर अगदीं विरुद्ध अमत अद्यापहि ते तसेच आहेत. यामुळे केसरीत लिहिण्याचा त्यांचा शोक टिळकांच्या सामान्य अनुयायांना आवडण्यासारखा होता. कारण ज्या दृष्टीने, म्हणजे भाषेच्या दृष्टीने, माझे मराठ्यांतील लिहिणें टिळकांना पसंत पडे, त्याच दृष्टीने केसरींतील खादिलकराचें लिहिणें त्यांना पसंत पडे आतां स्वतः टिळकच जाग्यावर असल्यामुळे केसरी-मराठ्यांतील विरोधाची सारवासारव किंवा समजणी परस्पर होऊ शके. पण स्वतःच्या मनाच्या समाधानापेक्षा आपल्या अनुयायांच्या मनाचें समाधान करणें टिळकांना कठिण जाई आणि त्यांच्यापुढे तेव्हापासून हा एक रोकडा प्रश्नच येऊन पडला होता की, मराठ्यांकरिता केळकर कायमचे लाभले तर हवे व केसरीकरिता खादिलकर कायमचे लाभले तर हवे, पण या दोघांतील मतभेदाचे काय करावयाचें ! हाच विरोध टिळक नुसता असताना दुसऱ्या कसा झाला, आणि त्यातून १९१० सालीं अठेर मार्ग कोणता निघाला, याची हकीकत मी पुढें लवकरच सांगणार आहे. पण येथे इतकेंच सांगलों की टिळकांची अडचण माझ्या लक्षांत येऊन मगठापत्राच काम आपत्तुर्गतीनें सोडण्यासाठी मी कबूल होलों. आणि टिळकांना तसें एक दोन वेळा, तोंडी मोलण अवयव म्हणून, मी पत्रांनी कळविलेहि होतें.

ही बाब थोडी नाजूक आणि महत्वाची म्हणून त्या पत्रांचा सारांश येथे देतो. पहिले पत्र १९०७ च्या नोव्हेंबर महिन्याच्या १२ व्या तारखेचे आहे. म्हणजे सुरत काँग्रेसच्या आधी सुमारे सहा आठवडे. या पत्रात मी टिळकांना खालील प्रमाणे लिहिले:—

“प्रस्तुतचें पत्र लिहिण्याला मला अत्यंत खेद वाटतो. मी ते फार नासुशीने लिहीत आहे. कारण तुमच्यावेपयी माझ्या मनात अत्यंत कृतज्ञता व सद्भावना वसत आहे. चार वर्षांपूर्वी तुम्ही मला वर्तमानपत्राकडे घेतले. माझी कोणत्याही प्रकारची परीक्षा आधी न घेता किंवा कसोटी न लावता माझी तुम्ही एकदम नेमणूकच केली तुम्ही मला आपल्या पहिल्याच पत्रात असेहि लिहिले की “तुम्हा जेही हवे म्हणून तुम्हाला बोलावीत आहे. नोकर म्हणून नव्हे. कारण कदाचित् माझे हे अखेरचेच दिवस ठरतील. आणि त्यांत मला कोणी जेहीच मदतनीस पाहिजे.” मी येथे आस्पावर अशा कित्येक गोष्टी लवकरच घडल्या की, त्यामुळे तुमचे आमचे सवध निकट आले; व त्यांत मी जेही व शिष्य या नात्याने यथाशक्ति तुमची कामे करण्याचा यत्न केला. पण काळातरानें आता मला असें दिसतें की, गेली दोनतीन वर्षे माझे मराठ्यांतील लिहिणे काहीं तुम्हाला समाधानकारक वाटत नाही. तुमचा पक्षाती किंवा अनुयायी या नात्याने मी मसाचा तसा नाही, कसोटीला थोडा कमी उतरतो, असेहि तुम्हाला वाटत असावेसें दिसतें. यामुळे आपण हळुहळू एकमेकांपासून मनानें दूर होत चालतों आहो. असा मनुष्य वागवून घ्यावा लागत असल्यामुळे तुमचा सुखभाव व सहनशीलता यांच्यावर मी बराच ताण घालत आहे असे मला वाटू लागतें. आता माझ्या दृष्टीने मी काहीं फारसें गैर केले असेहि मला वाटत नाही. पण मी करितों ते योग्य आहे असे वाटले तरी त्यामुळे, मी आज जी गोष्ट तुमच्यापुढे बोलणार आहे ती बोलू नये असे होत नाही.

“सोळा वर्षांपूर्वी तुम्ही केसरीखोबर मराठापत्र विकत घेतले व त्यावर खर्च करून स्वार्थत्यागपूर्वक तें चालवीत आहा. यामुळे केसरीचीच मते मराठ्यांतून प्रकट व्हावी अशी तुमची अपेक्षा असणें स्वाभाविक होय. भाषा, मतप्रतिपादन, व्यक्तिस्तुति, व्यक्तिनिंदा, समर्थन, निषेध इत्यादि गोष्टींत तुम्ही जसें मराठ्यांत स्वतः लिहिलें असतें तसें माझ्या हातून लिहून घालें नाही. तथापि तुम्ही जाहीररिताने कोडेहि मज-विपरीत निषेध किंवा नापसंती प्रगट केले नाही. अर्थात् तुम्ही मनांतल्या मनांतच

मजकुरिता एक प्रकारचा जाच मद्धन केला. पण ही स्थिति अशीच किती दिवस चालू रावी ! तुमच्या सहनशीलतेचें सत्त्व भी मिठी दिवस पाहवें ! बरं, तुमची सहनशीलता एखादे वेळीं दाखळली, (होय, मनुष्यच आहे. केव्हा तरी तसें व्हावयाचेंहि.) तर त्यामुळे माझ्या स्वर्गभयानाला धक्का बसतान्याचा. आणि स्वतःची चूक नाही असें मनाला वाटत असल्यास कोणाचाहि स्वाभिमान मोठा जाणून व तीक्ष्ण असतो !

“तुमच्या माझ्यामध्यें मतभेद होतो तो सुरूच असतो व तोहि सार्वजनिक वायतीत. खासगी नात्याने तुम्ही नेहेमीं गारखेंच ममत्व दागविता, व तुमचा स्नेह नष्ट व्हावा अशी कोणती गोष्ट माझ्याहि हातून घडली आहे असें मला वाटत नाही. पण तुमच्या जामच्यातील सुरूच मतभेदात, धोरणाचा म्हणजे तत्वाचा परक आहे असें बाहेर दिवून येत. आणि लोकांहि असें चमत्कारिक कीं, तुमचा असचा मतभेद झाला तर त्यात तुमचें काही पारसें बिघडत नसलें तरी पण लोकांचेंच पार बिघडतें ! तेव्हा “तुम्ही वेळवरांना कां ठेवून घेता ” अस या लोकांपैकींच एखादा म्हणत उठून तुम्हाला सतावून सोडवयाचा. तेव्हा ही मोठ करम्याला दुसऱ्याला जागा न ठेवितां मी आरण होऊनच पुढे येऊन ती मोठ वा करू नये ! कारण मी आपल्या बुद्धीप्रमाणें मातें कर्तव्य तेंच करीन आहे मग मी लोकाचा ओशाळा तरी कां राहूं ! बाबर तुम्ही मला म्हणाल कीं, “ल्येराना तुमच्यासारखून काय हवें हें जर तुमचें तुम्हाला कळतें तर त्याप्रमाणे तुम्ही कां वागू नये ! तसें तुम्ही वाग म्हणजे सर्वच प्रयत्न भिडला. ” पण ती गोष्ट होणें शक्य नाही. कारण मलाहि स्वतःची काही मते आहेत. म्हणून इतर कारणासाठीं मी तीं आजवर दारांत ठेविलीं तींच पुष्कळ झाली. त्याहून तीं मला अधिक दारांत ठेवितां येत नाहीत.

“तेव्हां आतां हें कोठें गुठण्याला दोनच मार्ग. एरुदा कीं, चाललें आहे तें सर्वस्वी टीक नसलें तरी आहे तसेंच चालू राहण्यास तुमची कांही हरकत नसावी. आहे तें आहे असेच तुम्हाला चालवें. किंवा दुसरा मार्ग असा कीं, मी मराठ्याच सपादक सोडण्याला प्रांजलण्यानें तुम्ही मला समानि द्यावी. सपादक म्हणून मराठ्याला तुम्ही आपलें नांव दिलें तर तुम्हाला हज्या त्या विषयावर हव तेंच लिहून उरलें तें मी लिहीत जाईन. आणि जसा रीतीनें मराठ्याचें जें काम कमी होईल त्या ऐवजीं

मला केसरीचे वाम तितक्या बेताचें द्यावे. निचा ही व्यवस्था पसत नसेल तर तुम्ही वेगळाच मनुष्य मराठ्यांचा सपादक नेमा व त्याजकडून सर्व काम घ्या. मराठा सोडून जाणें ही गोष्ट मला सोपी किंवा सुखाची वाटत नाही. शिवाय बारा वर्षांच्या सहवासाने मलाहि त्या पत्राबद्दल एक प्रकारचें ममत्व वाटत आहे. पण अवश्य असेल तर ते मला सोडलेच पाहिजे व ते मी आनंदाने सोडीन. उभयतांचा स्वाभिमान राखला जावा याकरिताच मी हें सुचवीत आहे. कसल्याहि अडचणीतून तुम्ही मार्ग काढू शकता, व माझा सवध सुटायो असें तुम्हालाहि सहसा वाटत नसेल. पण मी जे सुचविलें आहे त्यातून ज्या काहीं गोष्टी निघतील, (मग त्या बऱ्या असोत वाईट असोत) त्या स्वीकारण्याला माझी तयारी आहे. ”

या पत्राला दिव्यहाकडून ता. २३ नोव्हेंबरचें उत्तर मला आलें, त्यात त्यांनी खालीलप्रमाणें लिहिलें होतें:—“तुमचें ता. १२ चें पत्र पाहलें असलें पाक्षीतरी पत्र तुमच्याकडून येण्याच्या बेतात आलावे असे मनाला त्या पूर्वीपासून वाटतच होतें. पण तें प्रत्यक्ष आलेच तेव्हा मात्र खेद झाल्याशिवाय राहिला नाही. प्रथम सहवास व सहकार्य होताना ज्याची माझी मतें एक आहेत त्याचीच मते पुढे मजकून वेगळी द्यावी हा दुर्दैवाने मात्तमन योगायोग दिसतो. बारा वर्षांपूर्वी तुम्ही इकडे येऊन मिळाला तेव्हा तुम्ही अगदीं तरुण म्हणून तुमचीं राजकीय मतें स्थिर झालीं होतीं असें म्हणता आहो नसत. आणि या बारा वर्षांत वेगळीं प्रगट होणाऱ्या मतातून काहीं भिन्न प्रकारचीं मतें तुमचीं परिणत होतील अशी मला मुळीच शकां आली नाही, पण तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणें हा ज्याचा त्याचा स्वभाव व ज्याची त्याची विवेकबुद्धि याचाच प्रश्न आहे. म्हणून या वावर्तीत मी तुमच्या स्वाभिमानाच्या मार्गात येऊ शिछित्त नाही केसरी व मराठा हीं दोन्ही एका पक्षाचीं मुखपत्रे आहेत हे तुम्ही जाणताच. आणि ज्या अर्थी आम्ही आता आपल्या पक्षाचो संपटन करित आहो त्या अर्थी त्यांचे तेच स्वस्थ पुढाहि सारण्याचा माझा विचार आहे. किरकोळ गोष्टीसंबंधाने मी नेव्हाहि दुर्लक्ष करीन व आग्रवर तसे केलेहि आहे. पण विशेष महत्त्वाच्या प्रसंगां दोन्ही पत्रांनीं एकच मत व तर्हि सारम्याच नेटाने प्रतिपादन केलें पाहिजे. एवढें एक बंधन सोडून दिलें म्हणजे तुमचा सतोष व्हावा म्हणून मी इतर काय वाटेला ते करण्यास तयार आहे. तुमचें आमच सहकार्य सुटाय व तुम्ही आमच्यातून जावे ही गोष्ट मला अत्यंत दुःस्वर बटेल कारण

तुमचा प्रेमळ स्वभाव, व स्वायंत्यापानें तुम्ही स्वतःला आणलेली किमती किंवा महत्त्व, यांची मला पूर्ण जाणीव आहे. इतकंच नव्हे तर वर्तमानपत्रातों तुमचा इतके दिव्य इतका निरट संशय आल्यामुळे मी त्याच्या आधारावर काही आशा मनांत धरून बसलों आहे. त्या माझ्या आशा निगधार ठरून नेत्र अशी माझी इच्छा आहे. म्हणून माझी तुम्हाला पुनः निनति आहे मी मला सांगतां त्या वेळां तुम्हीच या सर्व गोष्टींचा विचार करावा; व ह्या तुम्ही मुचमिल त्याहून वेगळ्या असा काही मार्ग मुचवाना. तुमच्या विषयी मला बोहेरला मलता कोणी मलतें काही सांगून माझे मन तुमच्या संशयानें चक्रेपित करील हें पडणार नाहीं. कारण मी तसा हलक्या कानांना मनुष्य नाहीं. तुम्ही आम्ही एकमेकांना इतकीं घेणें चांगलें जाणतों व एकमेकांचीं मनें एकमेकांना पूर्ण माहीत आहेत. तेव्हां पुढच्या आठवण्यांत तुम्ही तिहगडावर माल तर आपण बघून त्या विषयी बोलू.”

बरील पत्रानंतर मी तिहगडावर गेलों. आणि टिळकांचें माझे या विषयावर बराच वेळ सभाषण झाले. त्याचा मुख्य मुद्दा काय होता हे मला आजहि चांगलेंच स्मरतें. मतभेद होता तो सर्वसामान्य राजकीय विषयावरल किंवा धार्मिक जहालपणाच्या लेखनावरल नव्हता. तर व्यक्तिविषयक टीकेसंबधानें होना. माते म्हणजे असे की, “आज नामदार गोखले व त्याच्या पक्षातील इतर व्यक्ति यांच्यावर ‘हिंदू पक्ष’ वगैरेसारख्या अत्यंत कमी प्रतीच्या वर्तमानपत्रातून अनिमय अभद्र व निरगल टीका येत आहे, आणि तिच्यामुळे आपल्या पक्षाचें काम चांगलें होत आहे असे आपल्या पक्षातील लेखना वाटतें हे उघड आहे. अर्थात् त्याची अपेक्षा मी मराठ्यातहि इतकें टाकून लिहावें अशी असणार. केसरंत अगर हिंदुपक्षादि वर्तमानपत्रातरी चार्डटव्यक्तीविषयक टीका असत नाहीं हे खरें. तथापि केसरंत शिवकी व्यक्तिनिंदा देते नितीकीहि मला योग्य वाटत नाहीं. केसरंत कृष्णाजीरात रगडिलरर याना आवडेल ती भाषा ते दुष्टाल वापरोत व ती लोकाना आवडो. पण तशी टीका व भाषा मराठ्यात मजकून लिहिळी जाणें हे माझ्या स्वभावा-मुळें मजकून होणें बटिण पण त्यामुळे माझे या दृष्टीचें लिहिणें लोकाना परत पडत नाहीं; व दोन्ही पत्रातों टीकेसंबंधीं सारखाच नेट दाखवावा अशी तुमची अपेक्षा असल्यामुळे तुम्हीहि नाराजच राहणार. तेव्हा त्यात दुस्स्ती होणार कशी !”

वावर वर्तमानपत्रांत लिहितांना व्यक्तिनिंदा रागून संभाळून लिहिता येणे शक्य नाहीं याविषयी आमच्यामध्ये बराच वाद, उदाहरणे देऊनहि झाला. परंतु टिळकांनीं आपलें

मत असे सांगितले की "व्यक्तीना समाजून टीका करता येणारच नाही असे नाही; पण, राजकारण हा बोसूनवाळून धकाधकीचा मामला आहे. त्यातूनहि हत्ती दोन्ही पक्ष हिदी राजकारणाचे डाव प्रभुन्व अशा गरम वातावरणात उभे राहून रोळत आहेत. तेव्हा अशा वेळी व्यक्तीवरहि सडकून टीका करावी लागणार; व त्यात मागे पुढे पडात बसणे म्हणजे मनाचा फाजिल नाजूकपणा प्रगट करण्यासारखे होय." अर्थात् या वादाचा निकाल सिद्दगडच्या थड वातावरणातहि लागला नाही. पण टिळकांनी या वादात मजविषयी इतके सौमन्य दाखविले की, त्यांचेच बोचणे आपल्या पदरात घेऊन मला परत जावे लागते तरी राजीनाम्याची गोष्ट मात्र फिहून काढू नये !

पुढे नोव्हेंबरभोतर आली. नागपूरची राष्ट्रीयसभा रद्दित होऊन ती सुरतेस होण्याचे ठरले, आणि तेथे काय काय प्रकार घडले याचे सविस्तर वर्णन मी टिळक-चरित्राच्या दुसऱ्या खंडात केले आहे म्हणून त्याच वर्णन पुनः येथे करित नाही. पण इतकेच सांगतो की या सर्व प्रकारानी माझी मनःस्थिती कमी न होता वाढत्यासारखीच झाली. टिळक सिद्दगडाहून खाली आल्यावर राष्ट्रीयसभेच्या वादात अधिकच आवेशाने पडले. केसरीचा दर अक असा निघे की, त्यातील टीकेचा खडतरपणा पूर्वीच्याहून थोडा अधिकच. पण वर्तमानपत्रात लिहिण्याच्या कामा-पेक्षा ते देशाच्या निरनिराळ्या भागातून, म्हणजे खरोखरच फर्नांडकापासून बंगाल्यापर्यंत, आपले सैन्य शिलेदार व सरदार बोळ करण्याच्या खटपटीत लागले होते. यामुळे केसरीत लिहिण्याचे काम मुल्काः साडिनकराच्याच हातीं गेले, व या दिवसात त्यांनी आरल्या विशिष्ट लेखनपद्धतीची हाँस पुरी करून घेतली. शिवाय चळकत्वाची 'पदेमातरम्' बर्गरे इमर्जी व काही बंगाली पत्रे असे काव्ययुक्त व कसून लिहीत की केसरीलाहि तुलनेत आपण मागे पडू नये असे सहजच वाटे. खाडिलकराना अरविदवाऱ्याची काव्यपूर्ण टीका साधण्यासारखी नव्हती, ते तत्त्वज्ञान म्हणून अरविदवाऱ्यासमोर थोडेबहुत जिद्दित पण खाडिलकराच्या लेखणीत जो प्राम्थ-पणा होता तो अरविदवाऱ्याच्या लेखणीत कोठेहि आढळणे शक्य नव्हते. या वास्तात त्याची तुलना इतर काही बंगाली वर्तमानपत्रांवर झाली असती; म्हणजे सराशीतहि कोणी पचकवडी वानर्जी अथवा पांडित कठिप्रसन्न काव्यविशारद होते असांफार तर यथार्थतेने म्हणता आले असते.

मुल्लेस राष्ट्रीय पक्षाची नवी छावणी उबारली गेली तेव्हा, अगदी शेवटी, राष्ट्रीय समेच्या अध्यक्षच्या म्हणजे रास गिहारी बाबूच्या निवडपुर्तिलाच इराज पेणारी उपयोजना माहून युद्धात मुद्रात करारी अंगे आमच्या पधानीत लोकनी ठारिले. ही गोष्ट प्रथम टिळकाना स्वतःला पंगत नव्हती. पण राष्ट्रीय पधानीत इतर पुढाऱ्यांच्या म'पान ते अधिकाधिक मुरळटले जात होते, व ती उपयोजना स्वतःच्या हांगेने नगली गरी इतरांसारख त्यांना माहण प्राप्त झाले. आणि मोगनी-हि गोष्ट एका पन्करन्यावर ती पुरी वरण्यात टिळकाचा हात धरणा कांणहि नव्हता. कार्याकार्याचा हा लक्ष राष्ट्रीयगमेच्या तारखेच्या आदल्या रात्रापर्यंत मुरु होता. प्रमगोरात बोलणे निषे तेव्हा ही गोष्ट कारण ठीक माही अंगे मी आपल्या-फडून म्हणत असे. पण नगान्यापुढे टिमंडीतकीच माझ्या सभ्याची स्यापेळी किमत होनी. त्या रात्रा कोणालाच क्षोष नव्हती म्हणले तरी चांदन, सर्व छावणीभर बादरिवादाचा जाणता पहरा मुरु होता. टाळगृह कांण रात्री पडू दिलाच माही

लोकाना पूर्वी परिचित नमलेले अंगे दोन स्मरणीय आवाज त्या रात्रे रगळीतून एकरसारखे मधून मधून ऐकू येत होते असे मला मागले स्मरण. एक आवाज डॉक्टर बागसाहेब पराजपे याचा. त्याच्या चल्या आवाजाची आणि भाषाही विधानाची मर कोणालाच करती भासते नाही. आणि दुसरा आवाज अच्युतराव कोन्ढकर याचा. त्याचा आवाज इतरा चढा नव्हता, पण त्याचा विनोद व हास्य याचा उत्कटपणाहि तेव्हा कोणात हार जाण्याइतका नव्हता. सवाळी उठल्यावर मला टिळक म्हणाले की, "उपयोजना माझ्याचें मी अखेर निश्चित केले आहे. त्याला तुम्ही सेव्हिंग कसेन दुसरा द्याऊ काय !". तेव्हाहि मी पूर्वाचाच सल्ला दिला. तो टिळकाना तर आवडला नाहीच, पण इ वगलेल्या कांही लोकांची आवागमात माझ्या उत्तरावर अंगी टीका झाली की, "केळकरांनी ही गोष्ट करित नाही म्हणजे हा एक प्रकारे प्रत्यक्ष ल'करी हुस्म तोडण्याचा गुन्हा होय आणि गृह रणागणावर अशा गुन्याला गोली पाडून देहान्त प्रायश्चित्ति देत असनात." माझ्या उत्तराचा टिळका-दे इतरा रास नात्या की, त्या रात्र दिवसान त्यांनी माझ्याशी नायम वे वग्य केले ! पण त्याच्यात व इतरात फरक हा होना की इतरांनी मला 'दुरमाच्या अनान्यतेच्या गुन्यावरुळ मोळी पाडून मारले अमने तसे

टिळकानी तिरस्काराने मला कायमचा वृत्त करून मारलें नाहीं. इतकेच नव्हे, तर राष्ट्रीय सभा मोडल्यानंतर लगेच नव्या राष्ट्रीय पक्षाचा सभा व सभट्टना झाली त्यात त्यानीं मला सभट्टनेतील एक अधिकार्याचे स्थान दिलें. आणि महाराष्ट्राचा व बंगालचा राष्ट्रीय पक्ष मिळून जी सभा झाली तिच्या चिटणीसाचें काम मजकडेच होते !

मुरतेहून आम्ही पुण्यास आल्यावर अर्थातच राष्ट्रीय सभा मोडल्याचें पाप खरें कोणी केले या विषयावर बाँफेर मोठा कडाऱ्याचा वाद झाला. आणि सभेच्या अध्यक्षाचे अधिकार काय असतात याच्या तात्त्विक चर्चेची झोड अनेक दिवस उठत होती. "अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या ठरावाला उपमूनना टिळकानी माझी प्रसंगाला योग्य नव्हते तिनें विनाकारण क्षोभ उत्पन्न केला ते वेत्याशिवायहि राष्ट्रीयसभेच्या ठरावात काय असायें काय नसावें हे आपले मत माझ्याज टिळकाना इतर रीतीनें साधि मिळण्यासारखी होनी" असें मला वाटत होतें पण टिळकानीं जरी ही प्रास्ताविक शूक केली तरी त्यांना ती उपसूचना पुढे आणूच देऊ नये असा हेतूनें व्यासपीठावरच्या लोकानीं जे कारस्थान केले, व शेवटीं अध्यक्षांनीं चलास्ती करून आपली निवडणूक झाली असा बहाणा करून टिळकाची मुक्तदहाशी करण्याचा जो प्रयत्न केला, तो खरोखरच भक्ष्य होत अणि मुरतेच्या मंडपाच्या रणा-गणवर उभय सैन्यें युद्धाला सज्ज असली तरी पहिला गोळा अध्यक्षांनीं आपल्या मूर्खपणानें, आणि दुसरा गोळा मुयईच्या एका मनाज पारशी सभासदाने खुर्ची खचलून फेडण्यानें टाकला अशी माझी खात्री समग्र प्रकार पाहूनच झालेली होती. म्हणून या सर्व प्रकारावर मराठ्यांतून मी टीका केली ती अत्यंत समर्पक व ठस-ठसोत होती ती टिळकानीं पाहिल्यावर त्यांना फार बरें वाटत म्हणजे केसरी व मराठा या दोन पत्रांच्या टीका एकाच भोरणाच्या व सारख्याच नेटाच्या असाऱ्या हें जें टिळकांचे ध्येय ते पुष्कळ महिन्यांनी या प्रसंगां टिळकाच्या अनुभवास उतरले

तथापि माझ्या मनातील नवमज्ज जाऊ शकली नाहीं मुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यामुळे उभयपक्षातील बरें अधिकच तीक्ष्ण झाले आणि शिष्याशापाना ऊत आला. यामुळे मराठ्यांतून व्यक्तिनिंदेची झोड उठविण्याची जरूरी सिद्धरुच राहिली इतर लक्षणेहि काहीं ठीक दिसेनात. आमच्या पक्षातील मंडळी मजकडे पुरीहून अधिक डोळे बटारून पाहूं लागली. जानेवारी अखेर मी बडोद वंधरडे

मागेगास गेला त्यास सद्य या कामी घेतला आणि त्यास १८ जनेवारी रोजी टिळकाना सांगण्याप्रमाण पत्र लिहिले “मा काळ येव लागे पण प्रवृत्ति अजून टीक नाही माझ्या बंधूरा विचार स्वतंत्राच घेतला त्याबद्दी मन माझ्या-सारख्या पडत, व पूर्वी तो १९ नोव्हेंबर रोजी आगगास पत्र लिहिले त्याच धरून हा पत्र आदे अर्ग रामबाब पुर्वी गव्हर्नमंटर तुम्हा मग ना उपदेश केला तो गेले दोन महिन अनुभवात जाणव्याचा प्रयत्न मी आपणाकडून केला तथापि त काही परिस्थिताशी जुळत नाही माझा स्वभाव किंवा प्रवृत्तिधर्म जोंबवेड बदलू शकत नाही तारयन बहुधा ह असत चारणार. म्हणजे मी मराठ्याचा रोपादर राहिल्यान थड तुमच्या मनासारखा हाऊ शकत नाही व थड माझ्या मनानारखा होऊ शकत नाही मी माझ्या नांवाचा आमह धरण्यास मान्यवाइतक वगून माझ्या अर्गो नमन, रिवा मागीं मतच मुळीं लुकीचीं असतीच पण इत रींदे अनक विचार आहत तुमच्या निकट साविण्यात आगगाच्या मनुष्यावर तुमच्या पक्षाच्या शेराचा जिवा विश्वास असण अवश्य आहे तितका त्यांचा मजबूर नाही हें पाहून मग राज अविश्वसिळ वाडत पाटते, मा तुमच्या अमदीं निरुज्या मदतनीस असण या गेलीन तुमच्या कायाग बळगटी न देता क्रमकुवत-पणा येतो असें या लोकांना उघड उघड वाटते पण उगट मग ते प्रामाणिकपणे वाडत आणि या गकांना मा मराठ्यांना ज जिहाने अस वाडत यांचा मेळ कसा पाळायचाचा हच मग समजत नाही तुमची गोष्ट बगळी आहे तुम्हाला तुमची सभापण व कर्मगत येणारे लेख यांचा मेळ घाडतो येतो तात्पर्य, मराठा-पत्राच डिप्लोमेशन तुम्ही यापुढे आपल्या स्वतःच्या नाव करण हें उत्तम तसें दाख्याने बाध न येणाऱ्या थशा पुढळ गोष्टी शिद्ध करतात इत्या तर फरक इतकाच होईल कीं मग माझ्या स्पष्टेकांग, म्हणजे स्वतंत्र स्पष्टेकांग दृष्टीहून धाडा अधिक मान आपल्या पक्षात मिरेल वृथा करून असें समजू नका कीं मी ह वैतागान किंवा कवळ सिमनसुळ किंवा मुद्दाम होऊन काही तरी बड वाकडें करून बसार्हे म्हणून करीत आहे कोणी म्हणेल कीं, १९०५ सालीं बनारस काँग्रेसच्या पूर्वी “केसरी-मराठ्यांच्या कायम नोकर म्हणून मग तुम्हा विमा पोलिसी करून थावी किंवा पोलिसीच्या हस्यापुरता पगार वाडवावा” असें मा सुचविलें हात, तें तुम्हा तेव्हां नाही म्हणत आणि म्हणून तो राग मनात ठेवून मी इथीं मराठा सोडात आहे पण असें कोणी म्हणेल तर तें मुळींच बरोबर नाही. तब

खरे कारण असते तर मी यापूर्वीच राजीनामा दिला असता. इहो मी जे योजिले आहे त्याचे खरे कारण हेच की माझी विवेकबुद्धि आणि मराठापनाच्या पगारी सपादकाचे वर्तव्य याचा मेळ मला पाळता येणे अशक्य झाले आहे. मी पुण्यास शुक्रवारी परत येतो. दरम्यान मराठ्याकरिता पाठविलेल्या हा अग्रलेख थोडोपता-जवळ थावा. मी शुक्रवारी आल्यावर इतर मजकूर पुरा करीन. "

इतके झाले तरीहि टिळक माझा-राजीनामा स्वीकारीनात. मी त्यांना खरो-खरून नकोस! झाल्ये असतो तर त्यांनी पदत्या फळाची आज्ञा म्हणून माझा राजीनामा स्वीकारून मला मोकळे केले असते व स्वतःहि मोकळे झाले असते. पण मी राजीनामा दिल्याने आपणाला मोकळेपणापेक्षा अडचणच अधिक होईल असे त्यांना वाटले असावे. याद्वेळी केसरीरुडे खाडिलकर व लिमये हे दोघे आसि-स्टंट होते. तेव्हा त्यापैकी एखाद्याचे नाव मराठ्यावर घालता आले असते तर त्यांनी ती गोष्ट केलीहि भरती. पण त्यांना हे पक्ष माहीत होते की नुसते नाव घालण्याला यापैकी कोणीहि नाकबूल झाला नसता, तरी त्यापैकी एकाच्याहि हातून स्वतः मराठ्यातील मजकूर लिहून मराठा चालविणे हे अशक्य होते. असो, पण पुढे सुदैवाने इतर कामे निघाली त्यात माझ्या राजीनाम्याचे प्रकरण सहजच बाजूला पडले.

• पुण्यास पुणे-जिल्ह्याची परिषद भरविण्याचा बूट निघाला. तसेच धुळे येथे प्रांतिक परिषद भरविण्याचेहि धाटू लागले. काँग्रेस कन्व्हेंशनाने कमिटीचे काम सुरू झाले. त्यामुळे जुन्या काँग्रेसची कन्व्हेंशन बनवून ज्या प्रांतिक परिषदा इतर प्रांतातून भरणार त्यांना हरकत आणजे वगैरे उलट्या धाट्याचे कामहि निघाले. त्याप्रमाणे अलाहाबाद येथे प्रांतिक परिषद भरणार अशी बातमी आली तेव्हा तिकडे जाऊन खासगी प्रयत्नांनी विरोधाचे कांडे नाचविण्याचे काम टिळकांनी मजकडे सांगितले. त्याप्रमाणे मी अलाहाबादस जाऊन बरीच मजगट केली. आणि तेजबहादूर सप्रू, मदन मोहन मालवीय यांच्या पक्षाविरुद्ध जे वकील वॅरिस्टर वगैरे काही लोक होते त्यांच्या सग्या मिळवून कन्व्हेंशनतर्फे भरणाऱ्या अलाहाबाद प्रांतिक परिषदेच्या समेत विरोध नमूद करता येतो का पहावा अशी सजगट केली. पण ती साबली नाही.

या प्रसंगाचा फायदा घेऊन मी अलिपट, लखनौ, मुरादाबाद व लाहोर एथपर्यंत गेलो. लाहोरला सरलादेवी चौधराणी (पंडित रामभुजदत्त यांच्या

पानी) यांच मला निमवण होई. त्यांची महाभूते टिळकाकडे होती. लाळा-लजपतराय यांनी नेमत्याच्या कन्व्हेन्शनवर (उद्देश परिशेवर) सहो गेली होती व ते कन्व्हेन्शनला हजरही राहिले होते. पणु शेवटी पडाकडे त्याचा साह्याच ओठा अमत्यामुळे, आणि त्याचा व माझा पूर्वीचा परिचय अगत्या-मुळे, त्याच्याकडे पाहुणचाय मी घेतला. याच दैन्यात मी काँग्रेसी येथील गुरुकुल पाहिले. योगारोग असा की त्यावेळी त्यामी धंदानंद हे पूर्वायमीचे लाळा मुनशी-राम असे गुरुकुलाचे अध्यक्ष होते. मी तेथे तेव्हाच गुरुकुलाचा वार्षिक समारंभ होता पंडित लजपतराय हे या समारंभाचे अध्यक्ष होते. आम्हा तिथ्याची पण त्या दिवशी गुरुकुलात झाली. लाळा लजपतराय यांच आपण गंध्याबाबांनी झालं, तेव्हा गुरुकुलाला मिळालेल्या हजारों रुपयाच्या वेणुमाची तेथे जुसती राख पडलेली पाहून मला आश्चर्य वाटले. आर्यसमाजी लोकांच्या दानगायांची म्याति पूर्वी ऐकली होती पण प्रत्यक्ष प्रसार पाहिल्या नव्हता. लाळा मुनशीराम हे मासपटीचे म्हणजे आर्यसमाजातील निवृत्तमागपक्षाचे पुढारी, लाळा लजपतराय हे मासपटीचे म्हणजे प्रवृत्तमास पक्षाचे पुढारी या नात्यान त्यांच्यात बराच मतभेद होता असे ऐकून होतो म्हणून हे दोघे एकत्र पाहून मला पार बरं वाटले.

याच दैन्यात डॉ. मनोहरलाल याच्या निमंत्रणारप्पन मी अलिगड येथे गेलो. त्याची आठवण दोन प्रकारांनी राहिली. एक प्रकार असा की अलिगड येथील राजन हॉलमध्ये माझे व्याख्यान झाले त्याचा रिपोट बरं गरकारकडे फार वाईट गेला आणि माझ्यावर राजद्रोहाकड खटला होण्याची शिफारस झाली ! पण मी तेथे दोन दिवसांचा पाहुणा होतो, काही चळवळ करण्यारिता कायमचा गेलो नव्हतो, म्हणून ही शिफारस अमलान आली नाही, असे पुणे येथील 'डेन हेरल्ड' नांवाच्या पत्रात मी वाचले तेव्हा एक आगतुक सकट टळल्यासारखे वाटले. कारण त्या सुमाराम राजद्रोहाच्या खटल्याची प्रस्तावना झाली होती, व हा खटला मजवर झाला असता तर सहज बरे दीड बयांची शिक्षा भोगावी लागली असती.

अलिगडची आठवण राहण्याचा दुसरा प्रकार असा. तेथील क्रिश्च मी पाहिला. तो पुण्याच्या शनवारवाड्यासारखा वाटला. गंगा-यमुना यांच्या दरम्यान मलाज्यांनी पुष्कळ बरे आपली लष्करी ठाणी बसविली होती त्यावेळी

त्यानीच हा किल्ला बांधला असे म्हणतात. उत्तर हिंदुस्थानात दिल्ली, पानपत व अलिगड ही शहरं मी पाहिलीं तेव्हा तीन निरनिराळ्या प्रकारच्या भावना मनात आल्या. दिग्दीप्त मराठ्यांचे स्मरणचिन्ह असेच तर ते भूदमभूत वाटावं अशी मराठ्यांची स्थिति महादजी शिंद्याच्या नेळीं दिग्दीप्त होती. पानपतचें मंदान पाहिलें म्हणजे पराभवाच्या दुःखाचीच एकजात भावना मनात येते. पण अलिगडस हें विशेष वाटलें कीं दुआबातील मराठ्यांचे पराक्रम मोठे होते व त्यांचे एक दूरव स्मरणचिन्ह अलिगडच्या या किल्ल्यात पाहण्यास मिळें. दुर्दैवानें दिग्दीप्त असें स्थान उरलेलें नाही. अलिगडच्या या आठवणींचा उद्देश मी काहीं वर्षांमागे 'रत्नाकरा'त 'दुठजात पुरलेले देव' या नावाची एक गोष्ट लिहिली तीत आलेला आहे.

असो. अलाहाबाद प्रांताकडे हा दौरा करण्यास मला टिळकानां सांगितलें ते त्यावेळीं जसें त्यांना तसेच मलाहि सोईचे होते. त्या दौऱ्यानंतर धुळें येथील प्रांतिक परिपद झाली, यामुळें त्या उद्योगात माझ्या राजीनाम्याची आठवण टिळकाना झाली नाहीं व पण मलाहि झाली नाही शिवाय एप्रिलात बंगल्यातील गोलंडो येथील घाटावर क्रांतिकारकांनी आपला पहिला बार उडविला व हे प्रकार आता चोहोऱ्यां असेच होणार अशी चिन्हें दिवू लागलीं नेमस्त व जहाल पक्षांतील शाब्दिक वादपेक्षा या नवीन प्रकारांनीं उद्भूत झालेल्या भावना व त्यातून पुढे निर्माण होणारी सकंटे यांची कृष्णच्छाया पडून दोन्ही पक्षांचीं मनं बरींच व्यग्र झालीं होती. यामुळें शाब्दिक वादाच्या नासातून आपण सुटलो, व व्यक्ति सोडल्या असता सरकारविषयक जेवढे लिहावयाचे त्यात मी काही कमी पडणार नव्हतां हे टिळकाना व मला सारखेच माहीत होतें. शिवाय सकंटाचें दर्शन दुष्ट होत असतां मराठा वर्तमानपत्र सोडून जाणें हे सद्बचच बाईट दिसण्यासारखें असून मनाला न पटण्यासारखेंहि होते. या अनेक कारणानीं मी टिळकाना नोव्हेनरपासून राजीनामा देण्याच्या गोष्टी बोलू लागलों होतो त्या पुढील एप्रिल पासून दद पडल्या आणि त्या सालच्या उन्हाळ्याच्या अखेर प्रथम शिवरायपत पराजये याच्यावर व नंतर सुद्ध टिळकावर खटले झाले तेव्हा तर त्या गोष्टी अजीवानच मागे पडल्या.

खटले सुरू झाल्यापासून केमरॉनील व्यक्तिविषयक निंदा धोडी कमी झाली. यामुळे मराठ्यांत तितकीच कठोर निंदा आली आहे कीं नाहीं हें पाहण्याचें पारसे

कारण राहिल नाही विवदना खटले सुरू झाल्यापासून वर्तमानपर्यंत कशी तरी नमून काढायची, व मुख्य लक्ष आम्हा संपादकांनाहि खटल्याच्या कामाकडे घ्यायचा, असा प्रसार सुरू झाला आणि भिन्न मताचे लोकहि सर्वस्वी एकजुटीन वागू लागले. टिळकाना सहा वर्षांची शिक्षा झाली तेव्हा दुसरे तिसरे दिवशी केसरीचे डिस्ट्रिक्शन करण्याचा प्रश्न निघाला, तेव्हा केसरीन लिहिणारे मुख्य उपसंपादक खाडिलकर यांनीच ते करणे ही गोष्ट ओघानेच ग्राम झाली मी खाडिलकराच्या आधी संभेला येऊन मित्रलेला बरिप्र मानवा आणि म्हणून केसरीचा संपादक मी व्हाय ही गोष्ट कायदेशीर हक्काची होती आणि पुढे ती तशा स्वरूपाने वादाला निघालीहि पण या सक्तीच्या वेळी तसली गोष्ट वाटणे योग्य नव्हत आणि टिळक जाग्यावर नसले म्हणजे मग केसरीन खाडिलकर जे लिहितात ते तसेच मी मराठान लिहाव अशी अपेक्षा कोण करणार व आपण यांण धरणार ! मी थोडा बडीत असला तरी किमानपक्ष आम्ही दोघे सारख्या दर्जाचे होतो, यामुळे गुरु शिष्यसंघ उरला नाही केवळ गुरुभुत्वाचेच नाव उरलें, यामुळे केसरीत लिहिली तरी खाडिलकराची मत चुक आहेत व मराठ्यात मी लिहिली तरी मार्गीच मत बरोबर आहेत असे मला म्हणता येण्यामारलें होतें, असो, अशा रीताने खाडिलकर केसरीचे संपादक बनले पण लगेच अशी स्थिति उत्पन्न झाली की खाडिलकराची सेरदारी स्थितिनिर्देश्या कामी पुन्हा भडकली वादग्रस्त प्रश्नाविषयी त्याच मास धोरणहि जमेना तेव्हा असे वाटू लागले की दोघे एकानेच दोन्ही पत्राचा संपादक व्हाव हाच रात मार्ग योग्य होय पण खाडिलकराना मराठा ध्याय्यावा नव्हता व केसरी सोडावयाचा नव्हता, शिन्ही परे शिन्ही घेण्याची त्यांची इच्छा किंवा धमक नव्हती मजमध्यें ह्या दोन्ही गोष्टी होत्या पण रात्री नडवण अशी होती की, खाडिलकरांनी केसरी सोडावा व मला याचा हे त्यांना मुचयावयाचे कोणी ! आणि मी त्यांना मुचविलें तरी ते नाही म्हणाल्यास माझा आपण सिद्धीन जाणार नसा ! अशा विवचनन मी पडलों. बाहेरगावी जावे ता लोंक केसरीतील ग्राम्यणाचा निषेध मजवळ करित, व आतां तरी शिमगा धारवा असे म्हणत, पण त्याच्या शिमग्याला जसा काही अधिकृतमाच नाला होता गोंधळे पूर्वी फक्त स्वराज्यविरोधी हेतू ते अता "टिळकाना वंदन पालणारे आगल्यावे" बरी काही छोटानी आपली समजूत

करून घेतली व पुढच्या गणपति-उत्सवातून ग्राम्य पदाचा कडूर शाला इतकेच नव्हे तर पुढे नाशिकच्या कटाच्या खटल्यात गुनलेल्या लोमपैका एका गृहस्थानें प्रत्यक्ष पिस्तुले घेऊन गोखले याचा आगगाईत खडाळ्या घाटात रून करण्याचा प्रयत्नहि केला. असा गोष्टीना मनात ठेऊन मी मराठ्यात लिहीत असें ते वेंसरी-च्या धोरणाला सोडून होतें तरी असे का लिहिता म्हणून विचारणारा कोणीच उरला नव्हता. पण या दिवसात मजवर खरा रुठिण प्रसंग येई तो सपादकाच्या टेबलाशी बसण्याचा नव्हे, तर आपल्या पक्षाची चार मंडळी घालून कार्याकार्याची चिकित्सा होई, कार्यक्रम आखले जात, अशा वेळीं. किंवा जाहीरसभातून किंवा उत्सवासारख्या मजलशीतून। पण सुदैवानें अशी एक गोष्ट घडली कीं तिजमुळें मला मनातून जे हवें होतें ते अव्वल दर्जाचे मसले तरी दुय्यम दर्जाचे पण साधले. वेंसरी व मराठा हीं दोन्ही पत्रे माझ्या हातीं यामीं हे सर्वांत उत्तम पण तसे न घडलें तरी निदान दोन्ही पत्रे खाडिलकराच्या नावावर जावीं, व माझ्या नावावर एकहि पत्र राहू नये, हे त्या खालोखालचें उत्तम असें मी मतानें ठरविलें होतें आणि ही दुसरी गोष्ट मात्र साधली तिचा प्रकार असा.

टिळकाना शिक्षा शास्त्राबरोबर टिळकाच्या खटल्याचें पुस्तक काढण्याचें काम मजकडे आलें ह्यात माझे दोन अडीच महिने गेले. इतक्यात हायकोर्टाची बदनामी केल्याचा खटला मराठ्यांचा सपादक म्हणून मजवर भरण्याची तयारी झाली, आणि राठोडारब योग असा कीं, टिळक-केसच्या या पुस्तकाच अगदीं शेवटचे पृष्ठ तपासून देऊन इतुप्रकाश छापकान्याची शेवटची पापरी मी उतरवें तोंच वरील खटल्यातील आरोपी म्हणून मजवर नोंदिस बजावण्यात आली पुढें हा खटला चालून मला शिक्षा झाली त्याची इकीकृत टिळक-चरित्राच्या दुसऱ्या खंडात मी थोडीशी दिलीच आहे, व त्यासुद्धी आणण्या काहीं सांगण्याचें आहे तें मी या पुस्तकात अन्य ठिकाणीं सांगितलेहि आहे. पण प्रस्तुत ठिकाणीं सांगण्याची गोष्ट इतकीच कीं मजवरील खटल्याच्या शेवटच्या दिवशीं मी आपल्या मनात एक वास्तवान जमवून ठाव टाकला आणि तो बरोबर बसला !

माझ्या खटल्याचा निराल न्यायाधीश आता सांगणार तोंच मी खाडिलकराना जबळ पोलावून घेऊन सांगितलें कीं, “ मला कैदेची शिक्षा न शाली तर ठीकच; पण शालीव तर तुम्ही मराठ्यांचे सपादक म्हणून डिक्लेरेशन करा.” तेव्हा “ शिक्षा

झाल्यावर मग पाहू. आणि थोडीच शिक्षा झाली तर डिप्लेमेशन न बदलताही भागवू.” असे बोलण खाडिलकर यांनी वाढले. पण “संपादक मुद्दगान असता त्याच्या नावे वर्तमानपत्र चालू राहणे हा गुन्हा होईल; तरी तसे न करता शिक्षा कितीही सली तरी तुम्ही मराठ्यांचे डिप्लेमेशन कराच” असा आग्रह मी भरला. आणि “मी मुद्दगान असता माझ्या नावावर मराठा खालणे हा गुन्हा होत असल्या किंवा नसला तरी, या मुद्दतीत नलत्याने भलतं काही तरी मराठ्यात लिहिले तर त्याची जबाबदारी तरी जायदाने मजवरच राहणार” असा मुक्तिवाद मी केला, तेव्हा खाडिलकराना काही म्हणवेना. पुढे मला ऐनजिनसी चौदाव दिवसाची कैदेची शिक्षा हायकोर्टाने दिली तरी, ती मुदत भरल्यावर मी माफी मागणार, ती माफी कोर्टाला पसंत पडणार, व मग ती स्वीकारून कोर्ट माफी मुक्तता करणार, ही गोष्ट थोड्या कालावधीची होण्याचा सभव म्हणून आमचे दरत्याप्रमाणे मला शिक्षा झाल्यानंतर खाडिलकरांनी मराठ्यांचे डिप्लेमेशन रेलें व त्यांच्या नावाने मराठा निघू लागला !

चौदा दिवसांच्या शिक्षेच्या अखेरीस मजकडून सॉलिसिटरनी लिहून नेलेली माफी कोर्टाने स्विकारली व मला सोडून दिले. परंतु आल्यावर दोन आठवडे मराठ्यामगधाने कोणी काहीच बोलले नाही. पण मग खाडिलकर यांनी त्याचे स्नेही वासुदेवराव जोशी यांच्या मार्फत हळूच गोष्ट वाढली, व मुचीरिते की पूर्वीप्रमाणे डिप्लेमेशन करून मी मराठा हाजीर प्यावा. या तगाशेचे कारण माझ्या एकाद्या हज्जाचा अपहार होत आहे ही सात्विक मुद्दि नव्हे. तर खरे कारण असे मराठ्यांचे संपादक झाल्यान खाडिलकराना असे सकट येऊन वसल की, रस्त्याच्या उतारावर जसा राहो एखादा भरलेला गाडा अगावर पसरत यावा. इंग्रजी मजकूर लिहिणे ही गोष्ट त्यांनी पूर्वी अन्मात कधी केली नव्हती. आणि पुढेही ती कधी करण्याची होय किंवा उमेद त्यांना नव्हती. कोणाकडून काही तरी लिहवून प्याव, मुवईचा कोणी स्नेही काही लिहून पाठवील तोच मजकूर दगडून यावा.

ओष्टपस्तीच्या अशा स्थितीत त्यांनी महिना सव्यामहिना मराठा कसा तरी चालविला होता. आणि मी मराठा परत न घेणे ही गोष्ट थोडीशी सहेतुन राहो असे जेव्हा त्यांना दिवून जाल तेव्हा तर ते त्यांना पारच जड वाटल पण करतल काय ! फेमरीचे संपादकत्व रसाना सोडवयास लावणे हे माझ्या हातच नव्हते. पण

मी किंवा मराठा हाती न पेणे ही गोष्ट तरी माझ्या हातची होतीच की नाही ! तिला ते काय करणार ! त्यांनीं व त्यांच्या गटांतील मित्रांनीं मला परोपरीने सांगून पाहिले. आणि माझे मन बळविण्याचा मार्ग सुलभ व्हावा म्हणून, भाऊ भाऊ वाटग्या करतात त्याप्रमाणे, त्यांनीं मला आपण होऊन असे सांगितले की, " ऑफिसा-वाहेरचे राजकारण तुम्ही करा; तो बडीलकीचा मान मी तुम्हाला देतो; व फक्त केसरी लिहिण्याचें काम मी माझ्या हाती ठेवतो." पण प्रसंगाचा फायदा घेऊन मी म्हणालों, " मी मराठ्यांत एक लिहावे, तुम्ही केसरीत पुसंर लिहावे हे कसे चालेल ! लोकांना ते कसे थायडेळ ! आणि या दोन पत्रांतल्या वेवनाव आम्हा-पेक्षा आमच्या पक्षातील लोकांनाच अधिक दुःसह दिसते ! घामुळे तर पूर्वी, टिकक जाग्यावर असतां, एकदा सोडून दोनदा मराठ्यांचा राजीनामा मी त्यांच्या हातीं दिला हें तुम्हाला माहीत नाही काय ! अर्थात् मला तुसते वाहेरचे राजकारण सोपवून रित्याने भागणार नाही, तो बडीलकीचा मान मला राख घ्यावयाचा असेल तर माझ्या वाहेरच्या भोरणाशी जुळेले असेच मी मराठ्यांत लिहीत जाईन. आणि वर्तमानपत्रातील दुःसह वेवनाव टाळवा म्हणून मराठ्यांत मी लिहीन त्या भोरणाच तुम्ही केसरीत लिहीत गेलें पाहिजे ! ही गोष्ट तुम्हाला मान्य आहे काय ! पूर्वी टिकक जातानिच होते तेव्हां केसरीच्या घोळामागून मराठ्यांच्या गाझानें चाचावें अशी स्थिती होती ते योग्यच होणे, टिकक हे तुमचे माझे गुरू होते, पण तुम्ही आम्ही गुरूचु आहोत. म्हणून मला बडीलकीचा मान तुम्ही साराय देणार असाल तर आज टिकक येईपर्यंत मराठ्यांच्या गाझामागून केसरीच्या घोळानें नाळले पाहिजे हे ओपाने प्राप्त होते. तें तुम्हाला कडल असेल तर होय म्हणा. मी मराठा पुनः हाती भेर्तां."

खाडिलकरांना मराठ्यांच्याची गोप्पी इतकी जड वाटत होती की, माझ्या वरील प्रशालाहि त्यांनीं होय असे उत्तर दिलें ! पण या वाचतांत ते स्वतःचे धनी नव्हते. त्यांना दुसरे दोन धनी होते. एक त्यांचा स्वभाव व दुसरे त्यांच्या कंभूतील लोक. शिवाय लवकरच अनुभवाहि पदोपरीं असा येऊ लागला की, मी वाहेरगाचीं जाऊन कोही एक भोरणाने काही करावे वोलवे तोंडकडे खाडिलकर यांनीं केसरीत अंन कोही लिहून ठेवावें कीं माझे तोड नेमकें कुटायें ! तात्पर्य, या स्वाभाविक अडचणी जसजसा अधिकाधिक दिसून येऊं लागल्या तसतसा मराठ्यांचें दिव्हेरेशन न कर-ण्याचा मारात आमह अधिकाधिक सकृदिक ठहं लागला. पण मग माझा

मागचा तगादा गुठण्याकरिता, व इयजी मजकूर लिहिण्याविषयी खाडिलकरांची 'सत्यपरीक्षा' न व्हावी म्हणून, मी त्यांना इच्छा मुचविलेली की, "हवी तर मी एक गोष्ट करण्याला तयार आहे. ती अशी की, मी मराठ्यांचा सपादक म्हणून डिक्लेरेशन न केले तरी यापुढे मराठ्यांतील सर्व मजकूर पूर्वीप्रमाणे माझा मी लिहीत जाईन. त्याची तोशीस तुम्हाला खास देणार नाही. पण घेईन तेव्हा केसरी व मराठा ही दोन्ही एकदम हाती घेईन, व ते घडत नाही तोपर्यंत मुसत्या मराठ्यांचे मात डिक्लेरेशन मी करणार नाही !" तेव्हा शेवटी निष्पायाने पण बरेचसे निष्काळजी होऊन खाडिलकरांनी ती गोष्ट मान्य केली.

अशा रीतीने हा बाद त्या वेळेपुरता मिटला, व मराठा हातों धेण्याबद्दलचा माझ्या मागचा तगादा बाचला खरा. पण इतर रीतीने ही स्थिति मला समाधान वाटण्यामागची नव्हती. का की, सोडोऊन सारखाच पंच होता. टिळक तुरुंगात गेले असता त्याच्या पधान् आपले व खाडिलकरांचे बनत नाही म्हणून सत्या सोडून जाण मनाला कसेतव वाटे. टिळक जाम्यावर असता सोडून जाणे ही गोष्ट वेगळी होती. आणि ठोणी जर असे म्हटले असते की, टिळकानीच यांना जा म्हटले तर मजबूत ते सोडून वाडण्यामागचा भयम लेखी पुरावा होता. म्हणून मी मंस्या सोडली ती केवळ स्वाभिमानबुद्धाने सोडली असे ठरले असते, व ज्ञात मला फारसे दुःख आले नसते अशी मस्या सोडून बाहेर पडल्यावर माते पुढे काय झाले असते हा प्रश्न वेगळा. पण मने जुळत नाहीत म्हणून टिळकाच्या समग्र आपण होऊन सोडून गेल्यास नात्यांमधेचा छान दोस्त्यावर पडण्याची तरी भीति नव्हती. बलट टिळक तुरुंगात गेले अशा सत्या सोडणे हे लोकांच्या दृष्टीने मला सावित कमीपणाच झाले असते.

इतक्यांत एक साधि अशी आली की असत्य कमीपणा पदरी न घेता सत्या सोडून जाता येईल ती साधि अशी की, मुरईस टिळकाच्या राटल्याची काडण्याचे योजिलेले व टिळकाना शिक्षा होताच सुरु झालेले आमच्या पक्षाचे दैनिक पत्र 'राष्ट्रमत' हे त्याच्या चाळकाच्या भाडणामुळे बचपाईस आले होते. हे चाळक म्हणजे सिताराम केसाव दामले, गणेश पटवत मोडक व सरदेसाई. यांपैकी पहिला भोळा साव व दुसरे दोघे कुट कारस्थाने करणारे. यापुढे वर्तमानपत्राच्या कचेरीत मासलेवाईक चमत्कार रोज घडत. विचाराय रामत्यांनी ही कारस्थाने दोषत नाहीत म्हणून भाषण होऊन अंग बाडून घेतले ! पण वर्तमानपत्राच्या रुयनीच्या

डायरेक्टराना तें या इतर दोषाच्या हाती देण्याची इच्छा नव्हती. यामुळे चिंता-मणराव नैयप्रभृति डायरेक्टरांनीं मला मुवईस बोलावून नेले, व “हे टिळकाचेच पत्र आहे तरी तुम्ही ते चालवा ” अशी मला गळ घातली. पुण्यातील असमाधानकारक स्थिति, आणि स्वतंत्र दैनिकपत्र हाती असल्यास आपली मते लोकांपुढे मांडण्याविषयीं होणारी सहज सोय, याचा विचार मनात येऊन मी होय म्हटले. आणि फक्त पुण्यात येऊन धोडोपत विद्वांस याची समिती घेऊन दोन दिवसांनीं मुवईस जावें व राष्ट्रमत हातीं घ्यावें असे मी योजिलें, मौज ही कों, पुण्यास येऊन खाडिलकर यांना विचारता त्यांनीं रुकार दिला !!

पण धोडोपतापाशीं ही गोष्ट काढताना त्यांनीं जगागा आरंभिला. ते मला म्हणाले, “मी आज येथे फक्त तुमच्या आधारावर उभा आहे असे समजा. कारण एक वोन हितशस्त्रींनीं, टिळकाचे चिरजीव हातीं वहन, त्याच्यामार्फत खरी छोटी गा-हाणीं टिळकाच्या कुदुरापर्यंत नेऊन घरात सर्गाचीं मने मजविषयीं रुडुपित करण्याचा घाट घातला आहे. नानासाहेब देशमुख हे विचारही गृहस्थ. परंतु त्याच्याहि कोस्मात काहीं गैरसमजुतीच्या गोष्टी या लोकांनीं भरवून दिल्या आहेत. बरे, इकडे केसरी-मराठ्याच्या रुचेरीत पाहूचें तर खाडिलकराच्या स्वभावाशीं माझे एक दिव-सहि पदावयाचे नाही. त्याचा ताण्टपणा, अपमानास्पद टाकून बोलण्याची पद्धति, सोय-गैरसोय न पाहण्याची प्रवृत्ति, या सर्व गोष्टी मी बघतातरी सोयून दिवस काडीत आहे. तुम्ही येथें आह्या म्हणून जिवाची गोष्ट बोलण्याला धोडी जगा तरी आहे. निजशाळेतून परचा व केसरीचा कारभार काढून घेऊन तो मी परीं आणला तो पळवत रावाच्या मनात नसताना आणला, अशा समजुतीनें यामुदेवराव जोरा-सारख्या तिन्हाइत मित्रांचा राममजवर आघोव झाला आहे. दर महिन्यास वचन-रावाना पत्र लिहावयाचे काम व्यवस्थित झाले पाहिजे. खाडिलकराच्या हातून ती गोष्ट मला दवीं तशी सोईन करून घेता येणार नाही. म्हणून काय वाटेन ते झाले तरी मी तुम्हाला येथून जाऊ देणार नाही. इब तर मराठ्याचे सपादक व्हा अगर होऊ नका. वाटेन ते लिहा अगर लिहू नसा. तुम्ही कचेरीत येऊन बसत जा, व तुमचा पगार पूर्वीप्रमाणे पोचविण्याची जबाबदारी मजकडे लागली. या विषयीं उद्या टिळक परत आल्यावर काहीं म्हणाले तर त्याचा जार मी त्यांना देईन. शिवाय मुवईस तुम्ही गेलों तर आणोवून निघून फोषाच्यात पडल्यासारखे तुम्हाला होईल. तेथील कारस्थानी लोक तुमच्याशीं जरा दिनगर्ते रीं समन्या-

प्रमाण तुम्हाला रास देऊ लागतील. तुमच्या सारख्या सरळ स्वभावाच्या मनुष्यांचे तेथ राष्ट्रमतात काम नाही. आणि सर्व गोष्टीतली गोष्ट अशी की, तुम्ही टिळकाना पत्र लिहून केसरी सत्या सोडून जाण्याला परवानगी त्याची घेतली नाही.”

हा सर्व युधिवाद मला जिनतोड वाटला. धोंडोपताना विचारल्याशिवाय मी मुंबईस जाऊन राष्ट्रमत हाती घेण्याचे कबूल केले ही खरोखरच माझी चुक झाली, असे वाटून “मी येऊ शकत नाही” असे तिकडे मुंबईच्या लोकाना फर्वाविले पण पुण्यास पडलेल्या शिष्ट रोज्यातून पांय काडण्याची ही एक संधि जशी गेली हे पाहून, मी हा सोडा जागच्या जागीच कसा उकलावा याचा अधिक काळजीने विचार करू लागलो आणि “टिळकाना पत्र लिहून विचारल्याशिवाय जाण बर नव्हे” असे ज धोंडोपतानीं म्हटले त्यातूनच मला दुसरी एक कल्पना सुचली. टिळकाची शिष्टा वप सहा महिन्याची असती तर गोंड बेगळी तेव्हा अशा कुचबगेच्या स्थितीत पांच वर्षे काळ्यापेक्षा, टिळकानाच पत्र लिहून येथे पायात पडलेला खोडा तरा फाडवा, वत नहोईक तर मग मला सत्या सोडून जाण्याला सरळ मनान परवानगी या असे लिहावे असे मी ठरविले. धोंडोपताची या गोष्टीचा समर्थ मिळाली तेव्हा ते पुढच्या खेपेग मह्यदेशात जाऊन टिळकाना भेटणार त्यावेळी मी एक खाजगी पत्र टिळकाना द्याव, व इतर मुलासेवार मजकूर तशी सधि मिळाल्यास धोंडोपतानीं ताढी सांगवा, अशी योजना करून ते निवाले तेव्हा त्यांचेजवळ मी पत्र दिले “हा बाद मी पुण्याहून इतरा लांर तुरुंगात येऊन पडलों तरी मला सोडीत नाही” या विचारान टिळकाना थोड वाईट वाटेल ह मी जाणून होता. तसच खाडिलकर याचे केमरीचे दिक्केशन असता त्यांना ते सोडून या म्हणून मागणे टिळकाना फार अवघड वाटेल हेहि मी जाणून होता. म्हणून मी माझ्या पत्राचा शेक असा टेवला की, खाडिलकरांनी केमरी सोडण्याहून दुसराहि एक मार्ग अडवणीतून निघू शकेक व तो असा—(१) खाडिलकरांनी केसरी सोडल्याम तो हाती पेऊन चालविण्याची माझा इच्छा आहे व उमेद आहे केमरी च्या नोकरीत वडीलपणाचा मान मजकडे आहे १८९७ साली ते व मी दापेहि उपपवादक असता, व मजपेक्षा खाडिलकरच केसरीन अधिक लिहीत असता, रोन्ही पत्राचे दिक्केशन माझ्याच नावाने सर्वांनुमते करण्यात आले होते व त्या योजनेला तुम्हीहि मान्यता दिलील आतां जात किहून तोच प्रसंग आला आहे, व मी रोन्ही पत्र हाती घेण्याची मागणी करित आहे तर ती मला वा न

मिळायी ! (२) हे नको असेल तर मी नुसत्या मराठ्यांचे डिक्लेरेशन करण्याला तयार आहे पण मराठ्याने केसरीचा अनुषंगी म्हणून राहण्याची गोष्ट मला पसंत नसल्याने, मी पूर्वी दोन वेळा राजनिमा देण्यास निघालो हें तुम्हास माहीतच आहे शिवाय तुम्ही आता येथे नाही. म्हणून मी पूर्वी मागत होतो ती मोकळीक तुम्ही मला स्पष्ट शब्दांनीं द्यावी तुम्ही मला असे लिहावे कीं “ केसरीच्या अनुयायित्वाचे बंधन मी तुमचेवर आता ठेवात नाही, तुमच्या विवेकशक्तीवर तुमचा विश्वास आहे म्हणून, मराठ्यात काय लिहावे काय न लिहावे याविषयी निर्णय करण्याची मोकळीक मी तुम्हाला देतो ” आणि तुम्ही मला असे लिहिलें म्हणजे मग ‘ केसरीत असे का व मराठ्यात असे का ’ अस म्हणणाऱ्यांना मी परस्पर पाहून घेईन. (३) पण ही गोष्ट देखील तुम्हास मान्य नसल्यास फिरून अशी तोंड मुचवितो कीं मी कोणत्याच वर्तमानपत्राचा संपादक म्हणून रहाणार नाहीं दोघांचेहि संपादक खाडिलकरानीं रहावे. मग मला मनाला पडेल तें हवें तितकें मी वेन्ही पत्रात लिहीन आणि जबाबदार संपादक म्हणून खाडिलकर यांनीं काय वाटेल ते लिहावे. असे झाले असता खाडिलकर व मी दोघेहि सस्येंत राहू आणि दोन्ही पत्रास जी एवतावता असावी असा तुमचा स्वाभाविक आग्रह तोहि साधेल पण सस्येंत तर राहच, मराठ्याचे संपादक तर व्हाच, आणि केसरीत खाडिलकर लिहितील तसेंच मराठ्यात लिहा, असा तिहेरी आग्रह तुम्ही म्हणाल तर मान मला स्वच्छ नरार द्यावा लागेल ”

सन १९०९ च्या मे महिन्यापासून मंडाले येथे टिळकांना दर महिन्यास इकडून पत्रे जात, त्यांत ही गोष्ट मी थोडथोडी मुचवीतच असें पण धोंडोपताजबळ दिलेल्या पत्रात गर्व गुलासा सरटच वेला होता माझे पत्र वाचून व धोंडोपताकडून तोडीं हवीं कृत ऐकून टिळक घरेच बुचकळ्यात पडले, व शेवटीं त्यांनीं स्वदक्षुरचें एक खासगी पत्र लिहून मला देण्यावरिता धोंडोपताजबळ दिलें त्यान मला हवीं तशीं कुली जरी टिळकांनीं स्पष्ट घन्दात दिली नव्हती, तरी निदान मला जीं पडत्या पत्रांपो आता हवीं होती तेवढी मिळाली, व तिच्या आधारावर मी आपले कार्य करून घेतलं

टिळकांच पत्र ता २१ ऑगस्ट १९०९ चें असून त्यात खालील आशय आहे.—“ धोंडोपताच्या मागच्या पत्रांत वर्तमानपत्रासंबंधानें मला काही प्रश्न तुम्ही विचारले आहेत ते वाचून मला फार आश्चर्य वाटलें. कोणत्याहि वर्तमानपत्राच्या

धोरणात मुसगतना किंवा अखडपणा राहणे ही मुख्य गोष्ट असते. तिच्यावरच मुख्य लक्ष द्यावे लागते आणि एखाद्या वर्तमानपत्राचा संपादक कांही काळ आपल्या जागेवरून दूर असला तर ही गोष्ट विशेषेकरून सभाध्यक्षी लागते. ती सभाध्यक्षाची तर आपल्या वर्तमानपत्रासवधाने खालील गोष्टी होणे अवश्य दिसते. (१) केसरीतील बराचसा मजकूर सादिलकर यांनी लिहिला. ते आज पुष्कळ वर्षे त्या पत्राकरिता लेख लिहीत आले आहेत म्हणून त्याचा केसरीतों त्यांतल्या त्यात अधिक निकट संबंध सहजच येतो. (२) त्याच कारणाकरिता मराठ्यांत पुष्कळसा मजकूर तुम्हीच लिहिला पाहिजे. एरवी मराठ्यांचे धोरण मुसगत राहणार नाही. (३) दोन्ही वर्तमानपत्रे शब्दशः किंवा ततोतत एकच विचारची न दिसली तरी चालतील. परंतु समांतर रीतीने कां होईना, त्याची गति एकाच दिशेकडे असली पाहिजे. या निन्ही गोष्टी साधणे यातच आपल्या सत्तेचे आज हित आहे.

“आतां मला हे समजतें कीं जर या दोन पत्रात लिहिणाऱ्या दोन निरनिराऱ्या व्यक्ति आहेत तर या तबं गोष्टी साधणें किंवित् अवघड होईल. पण यंत्रशास्त्राच्या दृष्टीने यात असंबद्धता कांहीं नाही. यंत्रशास्त्रेत ताजवे भस्त्र करितात कीं त्यानीं सूक्ष्म फरक तर दाखवोच, पण स्वतःचा काटा कावनचा डळू देऊ नये व नित्य कर्तव्यापासून भ्रष्ट होऊ नये. या गोष्टी आपण आजवर करीतच आलों नाही काय ! एकत्र नीट नादलों नाही काय ! मग आताच अडचण कां भासवी हे कळत नाही. पाश्चात्य राजकारणात पार्लियमेंटिन्ड व लिवरल हे आपापल्या पक्षाची धोरण काय वाटेल ते करून असंड अभय ठेवतातच कीं नाही ! मग आपणहि तोंच नियम कीं अनुसरूं नये ! असो; या मुशवर नीं येथून कितीसा शुक्तिवाद करणार ! पण तुम्ही समजस आहां. सत्तेवर तुमच प्रेम आहे म्हणून तुम्हापुढे या गोष्टी मी विनतिरूप आपहाने माडतां. आणि मी ज्या अर्थी पुण्यास नाही त्या अर्थी तुम्ही माझी विनति अधिक मानात याविषयी मला खात्री वाटते. तुम्हाला डिक्लेरेशनच पाहिजे असेल तर ते एवा किंवा दोन्ही पत्रांचे वाटल्यास घ्या. फक्त वर लिहिलेल्या तीन गोष्टी सभाध्यक्षा गेल्या म्हणजे झाले. कोणच्या वर्तमानपत्राचा संपादक कोण आहे हा मुख्य प्रश्न नवून वर्तमानपत्र पूर्वीच्याच धोरणाने चालला चालला आहेत कीं नाही इतकाच प्रश्न आहे. ती गोष्ट सापली म्हणजे मग बाकी तुम्हाला आपआपसांत वाटेल ते वाटेल तसे करा. तुम्ही कराल ती योजना मला मान्य आहे.

“पण तुम्ही आम्हाला व आमच्या सस्थेला सोडून जाऊ नये. याविषयी तुम्हाला ईश्वरानीच शपथ आहे! तुम्ही सोडून जावे यातून अधिक दुःखद मोठे मला दुसरी वाटत नाही. मी झालो तरी असाच काही तुम्हात कुजून मरत नाही. केव्हा तरी बाहेर येईनच. आणि मी फिरून तुम्हा भेटलेत येऊन मिसळलो म्हणजे सर्व काही पूर्वीप्रमाणे ठीक होईल पण मी आज तेथे नाही तेव्हा बरील गोष्टी सभाकून वर्तमानपत्रे चालणे, व त्याच्या कामगिरीत कोणत्याही प्रकारची हानि न होता ती सुरळीत चालणे याविषयी दखता ठेवणे, हे बडीलकीच्या मानाने आता तुमच्याकडेच ओघाने येत आहे आता माझ्याजवळी तुम्ही कमाने आला आहा. आणि तुम्हाला वर्तमानपत्राच्या कामातील अडथळी सहजच फेकून आल्या आहेत पण तुमची कार्यकुशलता, तुमचा अनुभव, आणि तुमचा चांगुलपणा या गुणामुळे तुम्ही त्या सर्व अडथळीतून निभावून जाल याविषयी मला खात्री वाढते. तुम्हाला वाटेक तर हे मांस पत्र खाडिलकर याना दाखवा, व माझी विनंति म्हणून त्यांना म्हणा की “आपण दोघे मिळून खऱ्या मनाच्या सहकारितेने काम करू या.” कारण वेळ मोठी आणीबाणीची आहे व यावेळी आमसात फूट होणे चांगले नाही.

“केसरी आपल्याच नावावर रहावा असे खाडिलकर मांना का वाटत असावे याची मला कल्पना होते कारण केसरीवर एवढा रोडून दोनदा जे खटले झाले त्यातील लेखाबद्दल खरोखर कोण जबाबदार आहे हे त्याच त्यांना माहीत आहे. पण केसरी आपल्या नावाने व्हावा, व आपण त्याच डिक्लेरेशन करावे, अशी तुमची आस्थेवार्क आमचाही मागणी आहे असे नवाना कळल्यावर त्यांनी तुमच्या इच्छेप्रमाणे करावयास पाहिजे होते. कारण केसरीने सपादक तुम्हां झालो तरी पुढीलका नजूर खाडिलकरच लिहिणार म्हणून जुन्या धोरणात खड पडण्याची पारशी भांनि नाही, तात्पर्य, तुम्ही दोघे मनाने अधिक जपळ या व एवमेका-विषयी अधिक गमजुतीने प्या, म्हणजे काम होईल मिया मी तिसरीही एक तोड सुचवितो ती अशी की, तुम्ही व खाडिलकर यांनी कोणत्याच पत्राच डिक्लेरेशन करू नये. केसरी रा. दिमये याच्या नावाने वाटपा आणि तुमचे हस्ताक्षरे असेलत.

रामभाऊ जोशी यांचे डिप्लोमेशन मराठ्यांचे करावे. कारण मला इतकंच पाहिजे की केसरीत अधिक मजकूर खाडिलकरानी व मराठ्यात अधिक मजकूर तुम्हा लिहावा. कोणत्याहि एका पत्राने दुसऱ्याचे अनुयायी होऊ नये तर दोघानी मिळून एकच व ते पूर्वीचें धोरण ठेवावे. शेवटीं तुम्हा दोघाना मी फिस्न 'अपील' करतो आणि त्यातल्या त्यात तुम्हाला. कारण तुम्हा दोघात तुम्हांच बरील आहात. यातून अधिक काही लिहिण्याचे कारण नाही व लिहिण्यामारही नाही."

केसरी माझ्या नावें करण्याची माझी इच्छा आहे असें मी खाडिलकर यांना पूर्वी दर्शविलें होतें. त्यावर त्यांनीं जसें उत्तर दिले होतें कीं दोन्हीं वर्तमान-पत्रें टिळकाचीं आहेत तेव्हा ते सागतील त्याप्रमाणे आपण करूं. मग मी त्यांना म्हणलें कीं "माझे म्हणणे त्याच्यापुढें गेरबाशिवाय टिळक तरी काय सागणार ! म्हणून ही हरीकृत मी त्यांना पत्रद्वारे कळविणार आहे." या गोष्टीला खाडिलकर यांना हरकत पेटा येत नव्हती आणि त्यांनीं ती घेतलीहि नाही. नंतर मी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे १९०९ च्या मे पुनच्या सुमारास योडोपंताच्या नावें जाणाऱ्या एका पत्रात ही गोष्ट टिळकाला कळविनी. व त्याला जेव्हा हार्दिके हे उत्तर आलें तेव्हा मी तें खाडिलकर यांना दाखविलें, आणि म्हणाले कीं "माझ्या मनाने बेईन तर केसरीचें डिप्लोमेशन करण्याला टिळकानी या पत्रात मला अनुज्ञा दिली आहे. तेव्हा तुमचा विचार काय आहे तो कळवा" तेव्हा खाडिलकर म्हणाले कीं "त्याला आता माझी हरकत नाही या बर्बाअखेर ती गोष्ट आपण करू"

अशा रीतीनिं वाद मिटल्यावर आमची कामे पूर्वापन् मुरू शाली. म्हणजे दोन्हीं पत्रांचें डिप्लोमेशन खाडिलकर यांच्या नांवेंच राहिलें, पण मराठ्यांना सर्व मजकूर उपसपादक रा. रामभाऊ जोशी यांच्या सहान्धानं मी लिहू लागलों. इतकेंच काय, पण त्या वर्षी आयलंडच्या इतिहासावरचे सुमारे चार तेरा लेख मी अप्रलेख म्हणून केसरीत लिहिले. माझा हेतु इतकाच होता कीं कोणत्याहि पत्राचें काम अडू पावयाचें नाही. दोन्हीं पत्रात वेळ पडल्याम मजकूर द्या तिनना लिहावयाचा. पण अट इतकीच कीं डिप्लोमेशन करावयाचें तर केसरीचें करून मराठ्याचें करावयाचें ! नाही तर कोणत्याच पत्राचें करावयाचें नाही. अखेर हा माझा हेतु सिद्धीत गेला. त्याला कारण टिळकाची अनुज्ञा हे तर एक होत, पण इतरहि काही कारणे तशींच घडलीं.

गोपाळराव गोखले यांच्यासंबंधी बदनामीचा कहर झाला तेव्हा त्यांनी हिंदुपंचावर अन्नुरुसानीचा दिवाणी दावा लावून तो जिकला, व त्याचे तोड बद केले. पुण्यात सन्मित्रसमाज भेळ्याने अशीच वेगवेगळी पदे केली, म्हटली व छापली. त्यावर गोखले यांनी फौजदारी दावा केला तेव्हा खाडिलकरांनी नेट दाखवून मुबईहून वॅरिस्टर वाट्टिस्टा यांना आरोपीच्या वचावाकरिता आणविले. पण वॅरिस्टर दाखळ होण्यापूर्वीच भेळ्याच्या पदाच्या प्रकाशकांनी गोराले यांची संपर्शेल लेखी माफी मागितली ! त्यामुळे सर्व प्रकरण खाडिलकर यांच्या अगलट झाले या प्रकरणात मी तटस्थ होतो म्हणजे गोराले यांच्या निंदकाना माझी बिलकूल सहायुभूति नव्हता. मी उघडपणे या निंदकांची निंदा करी. यामुळे एकाच गायकबाड बाळ्यात या दाव्यांत दोन धोरणाचे भाडण लागले, व वर सांगितल्याप्रमाणे खाडिलकरांच्या धोरणाचा पाडाव झाल्यामुळे त्यांना फजित व्हावे लागले.

१९०९ च्या अखेर नाशिक येथे जेन्सनसाहेबाचा खून झाला, व तो कदाचा घटका इतका रंगला की महाराष्ट्रातील सर्वच लोक गागस्त मेले. या स्थितीतच हिंदुस्थानसरकार प्रेस अँक्ट बरणार अशी बदला निघून वर्तमान-पत्रांना आपल्या अस्तित्वावर गदा येणार अशी भीति वाटू लागली. इतक्यात कराराप्रमाण १९०९ साल पुरे झाले तेव्हा "आता ठरल्याप्रमाणे मी वेसरीचे डिक्लेरेशन करणार " असे मी खाडिलकरांना रीतसर कळविले. खाडिलकरांच्या व माझ्या नव्या कराराप्रमाणे मी मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन सराडापत्ताचे डिक्लेरेशन करून आलों, तेव्हा त्या कराराचा दुसरा भाग पुरा करण्याचा हक्क मला प्राप्तच झाला. आरच्या रविवाराचा मराठा माझ्या नावांन निघाला व पाहून मी करार पदरात पाडून भेळ्याच्या उद्योगाला लागलों व खाडिलकरांना समजून चुकलेच होते. पण दोन दिवसांनी मी वेसरीचे डिक्लेरेशन केळ ही गोष्ट त्यांना वेसरीचोशुक्रे साचताना समजली. आम्ही सर्वजण शुक्रवारीच बसलो होतो, इतक्यात आठव्या पानाच्या शेवटच्या फॉर्मचे शुक वर आले त्यात रीतीप्रमाण जबाबदार संपाद-काच्या डिक्लेरेशनचा उल्लेख असतो, तेथे खाडिलकर यांच्या जागी माझे नाव घातलेले त्यांच्या नजरेस आले. ते येताच, तिथू झाडून दावाचा किंवा हातावरून निसारा उडवावा त्याप्रमाणे खाडिलकर यांनी हातातळ पुरा खाली टाकून दिल, व

डोऱ्याला हमाल घालून ते जे एकदां जिना उतरले ते टिळक मंडलेहून परत पुण्यास येऊन दाखल होईपर्यंत फिरून केसरी कचेरीची पायरो चढले नाहींत !

अशा रीतीने हा प्रश्न कायमचा सुटला. कारण १९१० पासून पुढे टिळकाच्या मृत्यूपर्यंत केसरी माझ्या नावावर राहिला; व पुढे त्याच्या मृत्यूनंतरदि मी मुद्दाम होऊन सोडांपर्यंत तो माझ्याच नावावर राहिला. मी टिळकांनुरोबर विलायतेस जाण्याला निघालो तेव्हा माझ्याप्रागीं केसरीवर संपादक म्हणून खाडिलकराचे नाव घालण्यात आले पण मी विलायतेहून परत आल्यावर पुनः स्थिरस्थायर झाले तेव्हा फिरून केसरीवर पूर्वीप्रमाणे माझेच नाव घालण्यांत येऊन टिळकानीं आपल्याच हातानें केसरी माझ्या हातीं दिला. अशा रीतीने केसरीचे संपादकत्व माझ्या हातीं मुनारें पचवीस वर्षे सतत राहिले. मर्यादितरी १९२८ सालीं मी रजेवर होतो, आणि पुढें मी संपादक न राहता फक्त संचालक म्हणून राहिलों, तरी अखेर हुकमत माझ्याच हातीं राहिली. म्हणजे वीस वर्षे मराठ्यांचा संपादक व पचवीस वर्षे केसरीचा संपादक अशी महत्वाची सजोड कामें मला केसरी मराठा मध्येतील एकेचाळीस वर्षांच्या नोकरींत करिता आलीं हें मी माझे मुदैव समजतो.

केसरी हातीं घेण्याचा आग्रह मी धरिला व तो सिद्धीस गेला पण दोन वर्षांचे लोक दोन निरनिराळ्या कारणाकरितां मी केसरी हातीं घेण्याच्या विरुद्ध होते. एक एव माझ्या स्नेहाचा वर्ग व दुसरा वर्ग माझ्या प्रतिपक्षीयाचा ! माझ्या मित्रांचे म्हणणे असें कीं “तुम्ही केसरी हातीं घेऊन मुखाचा जीव निष्कारण दुःखात घालीत आहात. थोडा लिहिण्याचा तुम्हाला धांगला मराठ झाला आहे. तुमचे लिहिणे इकडेच काय पण परप्रांतातील लोकांनाहि आवडत आहे. अर्थात् केसरी हातीं घेतल्यास मराठ्याकडे तुमचे दुर्लक्ष होईल, व तसे झाले असता आज टिळकपक्षाची जी जाण मराठ्यांच्याद्वारे इतर प्रांतावर पडलेली आहे ती कमी होईल. कारण मनाप्रमाणेच परप्रांतांत इमजी भाषेकडेहि पहातात, व ती भाषा नीट सांभली नाहीं तर मनाच्या उद्यावदारपणाला कमीपणा येतो. टिळक नुस्कांत असल्याकारणाने इतर प्रांतांचे लक्ष महाराष्ट्राकडे लागलेलें आहे, व हे त्यांचे लक्ष वेधून ठेवण्याचें मराठा पत्र हें उत्तम साधन असल्यामुळे त्याच्यात बिघाड होऊ देणें यात टिळकपक्षाची एक प्रकारं हानीच आहे.” त्याच मित्रांचे आग्रही असेहि म्हणणे कीं, “हल्लीं प्रेस अजून छाना आहे किंवा होणार आहे तो दळत

नाही. अशावेळीं तुम्ही केसरी हातीं घेतला, पहिल्याखेपेस त्याचा जर्मन सरकाराने घेतला, व दुसऱ्या खेपेस तो त्यानीं बुडविला, तर तुमच्या पदरांत अपयश वेईल तें विनाकारण का घेता ! ते खाडिलकर आहेत त्यांनाच तो आपल्या हातीं ठेवू या. कारण एरवीं त्यांना जबाबदारी चांगली कळणार नाही. स्वतःच्या नावचे डिक्लेरेशन असले म्हणजे लेखक जरा जपून लिहितो. आणि डिक्लेरेशन दुसऱ्याच्या नावचे असलें म्हणजे हाताला व लेखणीला मनाचें तितकें बध्द राहात नाही. खाडिलकराच्या लेखावरून टिळकाना दोनदा शिक्षा झाली. उद्या केसरीवरून तुम्ही जबाबदार झाला, व खाडिलकर पूर्वीसारखे लिहीत राहिले तर मित्र तुमच्यावर तोच प्रसंग बाबयाचा. मनुष्य लिहूनच गेला म्हणजे लेखाच्या शुक्रात फारशी छाटाछाट करता येत नाही. एकमेकाची भीड पडते. सन्ध काढून टाकू न टाकू असा भ्रम पडतो. न कळत बुद्धीशी वर होतें. आणि नंतर पश्चात्ताप तर होतोच, पण नसतें वर उत्पन्न होते. शिवाय गेल्या दोन तीन वर्षांत इतके विखट लेख केसरींतून वाचण्याची सोकांना सवय लागली आहे की, तुमचे सारासाराबिचारमुक्त लिहिणे, मर्मादावद लिहिणे, हे त्यापुढें लोकांना मिळमिळीत वाटेल; व लोकांची अशी टीका ऐकू येऊ लागली म्हणजे कदाचित् तुम्हालाहि स्वभाव सोडून विखट लिहिण्याची बुद्धि होईल. तात्पर्य, दोन्ही प्रकारच्या कारणाकरिता तुम्ही केसरी हातीं न घ्यावा व फक्त मराठाच ठेवावा हे उत्तम होय ”

याच्या उलट प्रतिपक्षीयांची दृष्टि. पण म्हणणें तेच. आणि उलट बाजूचीं टोंक केन्हा केन्हा एके ठिकाणीं येऊन मिळतात (Extremes meet) हें कसें ते या ठिकाणी पहावयास आपडलें. प्रतिपक्षीयांचे म्हणणे असे कीं, “ आज इतके दिवस टिळकाच्या हातात्ताली शिक्षण घेऊन खाडिलकर केसरीशीं एकजीव झाले आहेत, व त्यांना धावा ही एक संधि आपल्या नावाने पुढे येण्याला मिळाली आहे. ती तुम्ही कीं हिरावून घ्यावी ! बरोबरचींच्या लोकांत पकीलकीचा मान फसला ! त्याच्या हातीं एक पत्र, तुमच्या हातीं एक पत्र. तेव्हां ही वाटणी आपोआपच बरोबर होणे. शिवाय मराठ्यांत लिहिण्याला तुम्हीच अधिक योग्य आहा. तेव्हा आहे त्याचा निघाड करून फक्त वकीलकीचा मान सिद्धीस नेण्याकरितां तुम्हां केसरी घेण्याचा आग्रह धरूं नये. टिळकरुपाच्या अंतरंगातील भावना केसरींतून खाडिलकरांनाच अधिक उदावदार रीतीनें मांडतां येतील. त्यांच्या लिहिण्यात प्रतिपक्षविपर्यो निष्ठुरपणा असावा तो आहे. तो तुमच्यात नाही. तसेच खाडिल-

कराच्या लिहिण्यात जो आदेशाचा आवेग असतो तो तुमच्या लिहिण्यात नसतो. आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट ही की, खाडिलकराचे डिक्शनरी टिळकाना शिर्षा झाल्याबरोबर पहिल्या वडाच्यात होऊन गेले आहे ते आता बदलण्याचे काय कारण शाले ! असे लोक सहजच विचारणार; यामुळे त बदलणे म्हणजे त्याच्यावर निषेधात्मक किंवा निंदाव्यञ्जक शेर मारण्यासारखे होते ”

• मौज हा की शत्रुमित्राच्या भावना मजरीपयी वेगवेगळ्या पण दोषाच्या म्हणण्याचा मर्यादा एकच म्हणजे मी केसरी हातीं घेण्याच्या भानगडीत पडू नये ! पण माझे म्हणणे तिसरेच होते वर प्रतिपक्षीयाचे म्हणणे संभाषणाच्या स्वरूपाने ‘तुम्ही’ हा शब्द घालून दिले आहे परंतु खरी गोष्ट अशी वीं, मला समझ त्याच्यापैकी हे कोणी केव्हा बोलले नाही त्यांना बोलण्याचा अधिकार नव्हता, व कोणी धिटाईने तसे बोलले तर अज्ञाना सादून टाकण्याचा माझा स्वभाव त्यांना माहीत होता पण मला कोणी प्रत्यक्ष तसे बोलले नाही तरी त्यांची चर्चा कर्णापवणी मला ऐकू येत होती मी मात्र अस केले की मुद्दाम संधि उकलून काढून प्रतिपक्षीयाशी वाद केला नाही पण सहानुभूतिन मला नको म्हणणाऱ्या मित्रांशी समझ चर्चा करून माम म्हणजे मी त्यांना समजावून सांगितले. मी त्यांना म्हणालो वीं “ माझ्या आयुष्यातील हा एक प्रसंग असा आहे की त्यावरून लोकच काय पण माझी मीहि परीक्षा करीन कारण केसरी व मराठा ही भावने म्हटली तरी त्यात सरम निरस ही गोष्ट मिळू आहेच परंपरात मराठाच तेवढा वाचला जातो म्हणून त्याला मान असल पण मला आधी आपल्या प्रातातील अबू मिळविली पाहिजे नंतर परंपराची गोष्ट. केसरी हा आपल्या पैशाने मराठा जगवितो यामुळे मराठा हा उपजीवी व केसरीवर वाडलेल्या बाडगुळ-मारखा लोकांना वाटतो. म्हणून त्यानल्या त्यात जे मुख्य वर्तमानपत्र म्हणजे केसरी ते हातीं घेण्याचा हक्क बडीलकीच्या नात्यामुळे जर मला आहे, तर तो मी काय बजावू नये ! पूर्वी १८९७ साली खाडिलकर जग्यावर असतो व लिहित असतो जर केसरीचा संपादक मला करण्यात आले, तर आताहि तसेच करण्यात खाडिलकरांनी आपला उपमान झाला असे वीं मानावे ! मी संपादक अगता त्यानालिहिण्याची हौस केवून घेण्याची संधि नेव्हा मिळाली तरी ती आताहि मिळेल. इथी खाडिलकरांचे डिक्शनरी शाल आहे व अगा गडबडीच्या व सकटाच्या वेळी शाले वीं, तेव्हा कोणी कोणताच आमद्धारणे वाईट दिमळें असतें म्हणून मी तो धरला

नाहीं. पण गोष्ट एखाद्या दुसऱ्या वर्षाची नाही. पुरी सहा वर्षे जावयाची आहेत. आणि आता मी जर हक न वजावीन तर त्याला मी कायमचाच मुकेन. तेव्हा अशी पड खाऊन दुसऱ्याच्या तेजात लपून जाऊन मेलेले अन्न शांत वसणे मला आवडणार नाही. मराठी लेखक या नात्याने माझी परीक्षा जरी पूर्वी लोकाना देण्याचा प्रसंग फारसा आला नव्हता, तरी ती देण्याची भूमक माझ्यामध्ये आहे. मी केसरी हार्ता घेतल्या तर चांगला चालवीन असणारा मला पूर्ण आत्मविश्वास वृष्टतो. आपल्या मताचा अभिमान धरणाऱ्याही मी आहे. भाषेचे धोरण कसे ठरवणे नाविपरीत मतभेद होऊन मी टिळकाशीही हुजत घातली आहे. आपल्या सत्त्वाचा आग्रह न सोडता मराठ्यांचे संपादकत्वच सोडण्यापर्यंत माझी तयारी होती. टिळकाचा जन्म आता गेलाच म्हणावयाचा, पण माझा जन्म अजून जावयाचा आहे; व वर्तमानपक्षाचे संपादकत्व हाच मी जन्माचा व्यवसाय व उद्योगधदा करून बसलों आहे. तेव्हा असा पड न खाता मी धिटाईने पुढे येऊन आपला हक वजावून केसरी हाती घ्यावा. भाषा व मते या सबंधाची आपली तत्त्वे लोकाना पटविण्याची, स्थाना शिकविण्याची, जी एक संधि प्राप्त झाली आहे ती मी गमावली तर मी नादान व कमकुवत ठरेन. जो काय सोप्यामोक्ष व्हावयाचा तो आता यातच होवो. मी संपादक या नात्याच्या कर्तृत्वाच्या परीक्षेला लोकांपुढे उतरलों तर जगेन, व उतरलो तर मरेन, मजमध्ये मताचा आवेग किंवा भाषेची तीव्रता नाही असे कोणी म्हणेल तर ती गोष्ट कमीपणा आणणारी आहे असे मला वाटत नाही. या गोष्टीची मर्यादा व योग्यायोग्यता ठरविण्याचा अधिकार जसा खाडिलकराचा हवा तसा तो मलाही हवा आहे. मी आपले धोरण लोकांना पटवून दिले व यशस्वी केले तर माझ काम झाले. उद्या टिळक आल्यावर ते काय वाटेक ते करत मी परीक्षेला न उतरलों तर टिळक परत आल्यावर आपोआप वाजूला सरेन आणि मग ते स्वतः केसरीचे संपादक होतील याचा वाटेक त्या दुसऱ्या कोणाला करतील. पण माझ्यामध्ये कर्तृत्व किंवा सामर्थ्य अमुक इतक्यापर्यंत आहे, मान त्यापलीकडे नाही, असेच जर खरोखरी असले तर ते एकदा अशा जाहीर रीतीने सिद्ध झालेले बरे. आपल्या आकांक्षा मनात ठेवून 'क्षुलत', किंवा अहकाराने फुकट 'सुलत', गप्प बसवण्याचे हें मला फार अवघड वाटते."

तात्पर्य, अशा रीतीन मित्राच्या मनाविद्द, प्रतिपर्दीमाच्या इच्छेविद्द, व काही अशी टिळकाना निर्णय करण्याच्या संकटांत घालून, केसरी हाती घेण्याच्या निर्धारार्थं जे कृत्य मी तेव्हा केले, तिच्या निर्धारार्थं कृत्य करण्याची दुसरी संधि मला माझ्या सान्या जन्मात आली नाही ! माझा स्वभाव सामान्यतः आमही नाही मग मला याच वेळी इतका आमह कोटून मुचला सांगवत नाही, पण मराठ्यांचा राजांनामा पूर्वी एक-शेन वेळा दिला तेव्हा सत्या कदाचिन् सोडावी लागेल असा समज दिसत असतो मी जर माघार घेतली नाही, तर टिळक मुद्दगांत जाऊन सत्यतीळ आम्ही इतर लोक समान दर्जाचे राहिल्यावर मी आपला आमह कसा न चालवीन !

मीज हा वाटते की, १८९६ साली घरच्या वडील मागसाना न विचारला मी टिळकाकडे एकदम निघून आलों व सार्वजनिक कार्यांत पडलों, त्या वेळी ततोत होच विचारगरी मी एका पत्रात आपल्या वडील बंधूना लिहून बळविली. तें पत्र या प्रयात छापलच आहे आणि केसरीचा आमह धरताना त्याच तत्त्वानुसार वागला. त पत्र आता पुन्हा वाचल्यावर वाचकाच्या लक्षात ही गोष्ट बेईल की, त मात पूर्वीच धोरणच आताहि माझ्या उपयोगी पडले “माझा अधिकारयोग” असा मयळा प्रस्तुत प्रकरणावर पातला आहे त्यातील ‘योग’ शब्दाचा खुलासा या सर्व प्रकरणभर वाचकास पादावयास मिळेल तो योग १९१० साली मी माधला, पण तो विषयामारख पुढे काही मी घडूहि दिलें नाही, माझ्या उत्कर्षा काही गुण सोन्याचा तर काही सोनाराचा असे जे मी अभिमानाने म्हणतां त कां तें यावरून कळून येईल. मनुष्याने अयोग्य अभिमान धरु नये हे टीकच आहे. पण स्वतःचा झाला म्हणून योग्य तोहि अभिमान न धरीत तर तो मनुष्य कसला ! इतर पुष्कळ थोर लोकांच्या मानाने मी लहान, कमी बुद्धीचा, कमी वर्तुत्त्वान् असून व आहेहि पण टिळकाच्या केसरीशी व टिळकाशी इतकी बरे अखंड सहवास मला लाभला, इतकेच नव्हे तर, केसरी संस्था इतकी बरे अवस्थितपणें पूर्णाधि-कारणें आपल्या हाती मला देण्या आली, याहून माझ्यापुर्वें पाहिले तर अधिक यश व सुदैव तें आणखी कोणतें ? आणि त्यामुळे माझ्या जन्मास सार्धक झालें असे मी कां मानूं नये ! मजमर्त्ये महत्त्वाकांक्षा नव्हती हें खरें; पण होनी हेंहि खरें नव्हे काय !

दशवार्षिक सिंहावलोकन (१)

१८९९-१९०९

सन १८९९ साली टिळकांनी केसरी आपल्या हाती घेतल्यानंतर किस्म तो मजकडे १९१० साली कसा आला, आणि तो आल्यान केसरी सस्थेकडील माझे स्थान कसे स्थिर झाले, याची हकीमत एकत्र सुसंगत देणे सोईचे म्हणून मी ती मागील प्रकरणात देऊन पुणे केली आहे. तथापि १८९९ ते १९०९ या दहा वर्षां मी जे इतर काही उद्योग केले त्यांचीहि थोडशी माहिती घाण्यास पाहिजे ती आता देतो.

औरंगाबादच्या ममती—ताईमहाराज प्रकरणाची सविस्तर हकीमत टिळक चरित्रात मी दिवली आहे. पण माझा विशेष राबध आलेली एक हकीमत थोडीशी देतो. ती औरंगाबाद येथे या खटल्यातील साक्षी घेण्याच काम चालू होते त्याविषयी पुण्याबाहेर एकाच गावात टिळकांबरोबर माझा घरेच दिवस मुकाम पडला. तो सगळ्यात अधिक औरंगाबाद येथे निरनिराळ्या खेपा मिळून हा मुकाम एकंदरीने चारपाच महिने तरी भरेल. कमिशनच काम औरंगाबाद कॅटोन-मेंट येथील एका अँग्लो इंडियन मॅजिस्ट्रेटपुढे चालू होत. औरंगाबाद हा निजामी राज्यात मोडत. तथापि तेथील कॅटोनमेंटमध्ये ट्रान्झ सरकारचा अधिकार चाले. या मॅजिस्ट्रेटला दिवाणी व फौजदारी असे दोन्ही अधिकार असत. त्याला या साक्षी घेण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. सरकारतर्फे वॅ स्ट्रॅग्मन् हे काम चालवीत होते.

टिळकातर्फे एक वकीलपत्र मजबरोबर ठावे वकील याना होत. हेच ताचे वकील पुढे उमरावतास वाकिली करू लागले, नंतर नागपूरच्या बायदे-मडळ्यात निवडून आलेले सभासद व अध्यक्ष झाले. आणि त्यानंतर एमिन्नॅज्युटिष् कौन्सिलर आणि वैचाच्या नळावर शेवटी गन्धर्वराहि झाले. ताचे हे पुकळसे औरंगाबादेस गैर-हजर असत. त्यांना कमिशनमध्ये फारसे काम बघत. पण आम्ही औरंगाबादेम नव्हे तेन्हा या प्रकरणातील कोर्टी काम मासुली स्वस्याचो करायी लागत. तीं करण्यात त्यांच्या वकिलपत्राचा उपयोग होई. साक्षी घेण्याचे बहुतेक काम टिळकाच्या पदव-

पुढीप्रमाणे व यशवंतराव कृष्णजी यांच्या मूलनेप्रमाणे मीच करित असे. मला उलट-
तपावणी देण्यासारखी नसेल तसे त वाम म्यतः टिळक करित. स्ट्रुग्मन्चाहेच
आपले काम चांगले करित. मात्र तोंड टाकून एखादे पेढी बांलण्याची खांद
त्यांना असल्यामुळे टिळक बगल्या पगल्या इत्याद्या आराजाने त्यांना उत्तर
देतच, पण औपचारिक पद्धतीने उत्तर देण्याचे काम मलाच करावे लागे. हे करताना
अर्थातच मला कायद्याच्या ज्ञानापेक्षा त्यांच्या स्वभावाच्या तपटपणाचा, आणि
गम आचारर तोंडाला येईल ते कोट्याच्या अवगुणाचा, भरपूर उपयोग वस्तू
पेढी येई त्याप्रमाणे दोन तीन खटके मोठेच उडाले; व मॅजिस्ट्रेटच्या मध्यस्थीने
स्ट्रुग्मन्च्या ताडून निघालेले अपमानाचे छन्द मी परत घेविले. कमिशनपुढील
साक्षीच्या कामाने इतर कायद्यापेक्षा पुराव्याच्याच कायद्याचा उपयोग अधिक.
आणि हा कायदा टिळकांनीं ली क्रासात निघविला असल्यामुळे ते स्ट्रुग्मन्
चाहेबाच्या लोहीस तांड देत. अंग्लो इंडियन मॅजिस्ट्रेट पोंक वयाचा आणि
सम्य व शांत स्वभावाचा सुंदवाने लाभला हेजा. यामुळे कमिशनच्या कामात
काहीहि उणेपणा उरू न देता, जिवा जुलम होत नाही, राम रावून परत
वेता आले

ताडमहायज खटल्यात उभयपक्षां मुख्य भर तोंडी साक्षीपुराव्यावरच
होता आणि दत्तक-विधान औरंगाबादच्या झालेले असल्यामुळे तेथलेच साक्षीदार
पुष्कळ आणि तेच महत्त्वाचे असं तारतम्य सहजच प्राप्त झाले होते. या साक्षीच्या
चयनरच टिळकावरील गर्व दोषारोपाची मुक्ता झाली आणि दत्तकाचा दिग्गवी
दाता त्यांना प्रिडिक्शनिलात निवृत्ता आला. औरंगाबादच्या मुकामात रात्रदिवस
एकत्र बंढक पडल्यामुळे टिळक हनीं धरलेल्या कामीं एकाप्र कसे होनात आणि
मेहनत निती करतात याचा अनुभव मला प्रत्यक्ष आला. साक्षीदाराच्या सर-
तपासण्याचे सारांश तेच प्रथम योजून कारकुनाकडून लिहिवांत, व त्या अनु-
रोधाने कोर्टात मी जवाब्या घेई. या साक्षीच्या तयारीने निजामशाहीतील असले
जुन्या घाटाच्या अशिक्षित अर्धशिक्षित लोकांची खूप गम्मत पाहावयास
सापडली हा लाभ मला मोठा झाल्यास घाटला. तात्पर्य माझे काम म्हटले म्हणजे
उपाध्याय्याच्या हाताखाली वावरणाऱ्या खटपट्यासारखे होत. उपाध्याय्याचा धर्मकृत्य
चालवितो, परंतु त्यातील निरकोळ कार्य करण्याकरितां उठावशा काढण्याला, फुक-
कीने होमाचा भमि फुंचायला, हाताखाली खटपट्या लागतो. मात्र तो साधारण

इतक्या पात्रतेचा व शिक्षणाचा असतो की उपाय्य दमला किंवा त्याचा पसा बसला तर मग म्हणण्यात तो खळ पडू न देईल. आणि वितकी पात्रता मला होती. आमच्या यशवतराब कुळकर्ण्यांना फक्त इंग्रजी येत नाही आणि प्रत्यक्ष कायदा कळत नाही इतकेच. बाकी ते पुरे वॅरिस्टरच. या माझ्या म्हणण्यात विनोद आहे पण विरोध नाही. कारण दिवाणी मुकदम्यात अवांतर म्हणून करण्याचे जे काम किती तरी असते त्याची त्यांना पुरी माहिती. आणि ते त्यात धुक करायचाचे नाहीत. नुसती मेहनतच नव्हे तर कारवाईही करायचाचे व सुचवायचाचे. विशेषतः शिरस्तेदार कारखून याच्यापर्यंत खाशाच्या पादा पोचणें कठिण असतें. तो पोचविण्याला ते धत्यत उपयुक्त, शिवाय वेळ पडल्यास वॅरिस्टर किंवा मॅजिस्ट्रेट याच्या इंग्रजी भाषणातील कळतील तेवढे अर्थमूर्धे सुद्धे घेऊनहि उत्तर देण्याइतके हुजरजवानी. यशशास्त्रात 'युनिव्हर्सल जॉइंट' म्हणून एक प्रकारचा साधा असतो तो आपल्या जागी पक्का खिळलेला, पण कागाप्रमाणे सोईप्रमाणे बाहीदिशाना तोंड फिरवून पडेल तें काम करणारा असा असतो. यशवतराबांना देण्याला ही उपमा समर्पक वाटते. बाबा महाराजाचे नोकर म्हणून त्यांच्या टिळकाची सवध आला हें रतं, तथापि तो त्यांनी टिळकाविषयीच्या आदरबुद्धीने पक्का केला. आणि ते जरी कोणी फडें असोडट किंवा हिजेनतपासनीस नव्हते तरी टिळकाच्या पश्चात् जगनाथ महाराजांची नोकरां सोडल्यावर आम्ही त्यांना केसरीकडे घेतले ते विश्वासाच्या व निष्ठावतपणाच्या गुणामुळे ताईमहाराज खटल्यात टिळकाच्या बरोबरीने चिंता वाढिली आणि भ्रम केले ते एवढ्या यशवतराजांनीच. सांगितल्या कामाला त्यांनी नकार दिलेला मी केव्हाच ऐकलेला नाही आणि हाडाचे कुळकर्णी म्हणून एखादे दिवाणी टिळकाना न सुचणारी करामतहि त्यांनी पेली. असो, औरंगाबादेहून बवान्या भगदपन याच्या सहीशिक्याचा मळला आम्ही आणल्या त्या बरोबर तेथील कोर्टाचे आमचे सोहरेसुटक सपले. मॅजिस्ट्रेटचे शिरस्तेदार निळकंठराव कर्वे म्हणून होते. पुण्यातील शिक्षण प्रसारक मंडळीचे चिटणीस प्रो. कर्वे याचे ते बडील होत. त्याच्या मनात टिळकाविषयी परम आदर असल्यामुळे, केवळ कर्तव्यात चुकले तितकें बगदून, बाकी आम्हाला ते मनोभावाने मदत करीत.

औरंगाबादेत आमची राहण्या-जेवण्याची सर्व व्यवस्था एका क्लबाच्या जमिंत केली होती. औरंगाबादेच्या मुस्लिमात प्रेम आला तेव्हा शौपच्यातहि राहत होता. सातारचे स. व. काळे याचे बडीलमधु गोविंदराव काळे,

शिक्षण तापासर्गाय, दोनघे रुपये पगारचे, या ठळाचे प्रमुख होते. त्याच्याबरोबर पुण्याचे राईवारी श्रीधरपत जोगळेकर हेहि एक होते. ते औरंगाबाद कॉलेजमध्ये गणिताचे प्रोफेसर असत. मूळचे न्यू इंग्लिश स्कूलचे विद्यार्थी. टिळकांचे कट्टे अभिमानी, औरंगाबादचे नाव प्रथम निघान्याबरोबर टिळकांना श्रीधरपताची आठवण झाली, आणि टिळकानीं एका सन्धाने पत्र पाठवून त्यांना जी मदत मागितली ती त्यांनी मरेपर्यंत दिली. दुर्दैवाने ताईमहासायन समितीमध्य काम चालू असतांच मध्यंतरी ते पारले. त्या ठळाचे दुसरेहि दोन सभासद आठवतात. ते हरिरामशास्त्री व गुनादास. हे दोघे गुजराची परतु पुरे महासंघास बनलेले. त्याच्याच घरात ठळ व त्यांचे भामची राहण्याची सोय केलेली होती. हरिरामशास्त्री हे जुन्वा पद्धतीचे शास्त्री इतक त्याचे वर्णन केले म्हणजे त्यात गर्व आले. जुनीलाल याना मात्र अधिक तारतम्य होते. रा. सा. काळे हे मितभाषणी व दक्षित मान्यतेने वागणारे. ज्या उलट भिक्षुवीचळणाचे लयळलेक व काही मासलेसार्क वहील तेथे भेटत. त्यांनीक राळे खांगले आठवतात. पुण्यांतल रा. व. राळे याचे ते बंधू. होय हो ठेवून देण्यात राळे मोठे पट्टाहून. पण त्यांची साक्ष होत अय्या फसें राय निभावते या विचाराने टिळक धांडे विताप्रसन्न दिगत. गावची काही शास्त्रीमंडळी येत व दत्तत्राच्या वेळी सत्काराला ने हजर असण्यामुळे त्याचाहि सात्ताला उपनोद झाल. ग्यानीलहि कोणी दगा देईल अशी भीति वाटे.

पण या सर्वोपेक्षा अधिक स्मरणात राहणारी औरंगाबादच्या मुकामातील व्यक्ति म्हणजे पाध्ये या नावाचे एक इर्दिव मास्तर होते ते. त्यांच्या गंगा अशा मजेशीर चालत की, त्यांच्या सगळीत तासन्तात घातविता बाई. मात्र ते जितके तडतड बोळत त्यापेक्षाहि अधिक खदखदा असत. निजामशाहीतील गमती त्यांनी आम्हाला छानितन्ना त्याची मज्या क्षमरहि भरली असली. या गमतींतील फक्त एकच नमुनेसार्क म्हणून गोष्ट मागतो. इतरहि आठवतात पण विस्तारभय घाटते. गोष्ट अशी ईशरादेमध्ये पिडीजाव, पण सगळ्या पिडाची बेअबळ शेवटी ज्यांत उतरली अने, दोन बंधु उबराव होते. धीमत होते. त्यांना एका वडिलाकित रिशम्या जागेवर नरा बाळ राधग्याची इच्छा झाली. दोघांनी आपापल्या अभिरुचीप्रमाणे योजनेचे नकाशे करवावे अने ठरविले. त्याप्रमाणे त्यांनी राणासहून करवून घेतले. शेवटी जागेवर जाऊन पन्ना मिथय परच्याची वेळ आली तेव्हा तेथे दोघांनी ते नकशे उपडले; व ते एकमेकांना लावून पाहता लागे

असे दिसून आले कीं एकाच्या नकाशात ज्या ठिकाणी गोपाची व इतर पवित्र म्हणून मानलेली इमारत दाखविली होती तेथेच दुसऱ्याच्या नकाशात नवी शैचकूप दाखविण्यात आला होता. हे पाहताच एक भाऊ खंबळून कठ्यार काढून उठला व दुसऱ्याच्या अंगावर जाऊन म्हणाला “मासा! जतानखाना म्हणजे शैचकूप आहे कीं काय !” पण दुसऱ्याहि नकाशात तीच चूक उठव्या वागूस झाली होती. तेव्हा “तुम्ही माझ्या गोपाचा अपमान केलास” म्हणून त्यानेहि कठ्यार उपसली, अखेर कोणी तिन्हीत शहाणा माणूस भेटला. त्याने ते नकाशे काढून टाकले व ‘आता ही जागा मोकळी आहे, यावर हवेतसे एकमेक मिळून बांधावयाचे ठरवा’ असे म्हणाला.

या गोष्टीत वेअकलीषणाचा पुरावा तर आहेच. पण दुसरा एक ध्वनि असा कीं, मुसलमान मनुष्याला कोणत्याही कामाकरिता जागेवरून उठून न जाता परस्याच्या बुद्धीने व परक्याच्या हातून काम करवून घेण्याची जडलेली सवय. पण हे मुसलमान उमरावच काय, आमच्या इकडील सरदार जहागिरदारात ही खोड कोठे नाही ! याचेहि प्रत्यंतर आम्हाला तेथेच मिळाले. ते असं. महाराष्ट्रातील काही घराण्यांना निजामशाहींत उत्पन्नाचे गाव किंवा नेमणुकी असत. त्या वसूल करण्याचें काम ज्या स्थानिक मुखत्याराकडे सोपविर्तेले असे त्याला वकील म्हणत. आणि वसूल करण्याचें उत्पन्न पन्नास पाऊणशें रुपयांचे असलें तरी तो दरत.ला ‘दरबार’ समजून आपला ‘वकील’ नेमावयाचाच. आधीच मोगलाई कारभार. कचेरीच्या हातून वकिलाच्या हातात, आणि वकिलाच्या हातून दरबारच्या हातात उत्पन्न पडताना वाटेत गळती किती होत असेल याची कल्पनाच कसवी. हा महाराष्ट्रीयींचा प्रकार पाहून टिळकाना राग आला, व ते म्हणाले ‘निजाम सरकार आमच्या या ऐदी लोकांची उत्पत्ते खाळसा करील त्या दिवशीं मी सासर बाईन.’

सातारची प्रांनिक परिषद—१८९९ सालीं सातारच्या मुसई इलाक्याची प्रांनिक परिषद भरली. तिला मी भेलों होतो, आणि त्या प्रसंगीं टिळकाचा एक हस्तक व अनुयायी म्हणून बरेंच मेहनतीच काम केले. मी सातारकर व पुणेकर या दोन्हीं नात्यांनीं गावरान होतो. ना परिपेक्ष्य त्या वेळीं फार महत्त्व होत, आणि मेधापक्ष व टिळकपक्ष यांच्यातून तो पहिला उपड सामना ठरला. म्हणून तिची पोडी हकीकत देतां.—

लाई हाँग वाँच्यप्रमाणे डॉई सडस्ट वाचोहि काग्याई लेकांना अत्तन अर्निच हांगी हो ता. तपनि पहिल्याप्रमाणे दुयन्याचोई स्मारक करच्याची घटपट लागीच. आणि दोन्ही घटपटी श्रयः एकाच लोकावद्दून हांग्या. मुंबईनीळ गोंई व्यापारी व पार्सी बॅरोनेट वर्गोरे मदळ्य अशा कामांत पदली तर त्यांना नावे धन टेराई ! पण नारायणराव चदावरकरागभरज पृथग्गत प्रसिद्ध आणि लोकापशा-कडाड म्हणतापाता म्हणून अशा चळवळींत सामील असला म्हणजे फांजालाई सहजच निपाद पाटनो. अशा. मूळ चालछाया विचार स्मारकांत सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा हो ता. परंतु मुद्द मुद्दस यात्रा, गेटळवाड, नारायणराव गोंाले वर्गोरे लोकांना विंगोव करयामुळे न्याय गागणां म्हरून देव्याच ठरले.

स्मारकांत सार्वजनिक स्वरूप नादो म्हटले तरी गव्हर्नराच्या मित्रांनी व भक्तांनी हांगी स्वरूपाच कां होईना पण स्मारकाच्या चळवळीला स्वरूप बरे नमा प्रयत्न चालविता. फेंद्रुसारीच्या पहिल्या आठवड्यांत मुमार चारठे लेकांचा एक तमा भरतून चळवळींत सार्वजनिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न छळा आणि अंधेर मेया राण्ड गेटळवाड वर्गोरे लोकांइ बीपचारिक रीतीने समज होऊ लागले. जाता ग्राहि रावर्तोत मेया ते मेया, चदावरकर ते चदावरकर, व साडचद ते माडचद हा पंगक दिवून जातच परंतु कांप्रेसमध्य लाई फेम्स वाच्या अपटरवाच क्षेत्राविभरण करणें, आणि द्रुददे त्याच्या स्मारकाविषयी उमेडा मुच्च फा होईना पण सहानुभूति दर्शविण, या परस्पर विरुद्ध गोष्टीमुळ कांप्रेसवर परिणाम शाखाशिवाय राहणार नाहीं नगे टिळकांनी बजावले. फेसर्गवर गटा केडा, म्हणून टिळक हे स्मारकाच्या विरुद्ध अशी व्यक्तिविशेषक हेतुमांमासाकांही लेकांना या वेळी नेली. पण डॉ. नाडचद यांना सर, ही पदवी मिळाली, व चदावरकर यांना शायरोटांच्यान्यायमीशाची जागा मिळू घाली होती, म्हणून ते स्मारकांत अनुकूल होणे जेवें त्यांत प्रयुक्त सहजच देता येवताताने होवें.

लाई सडस्ट यांच्या स्मारकासमोरीचा हा नाद जातारवत पुण्यामुंबईत म्हणजे १२० मेलाच्या अवरावर चालू होता. पण पुढे लयकरच म्हणजे ते माहिन्यांत मुंबई प्रांतिक परिषद भरविली तेव्हा पुजेकर व मुम्ईकर हे सातात्याग एकत्र आले आणि त्याच्यामध्यें मोट्याच नटवळ उडाला. परिषदेचे अध्यक्षस्थान मुम्ईचे मुम्ईनिद बर्कोड गोळुळदास कदानदाग पोरंग याग देव्याचें ठरलें होवें. ही परिषद

ऑरंगाबाद कमिशनचे काम संपल्यावर टिळक व केळकर गेव्हळी लेणी पाहण्यास
गेले हावेळी श्री दामोदर (व्या) देवकार्या बांधण्यावर बासूत घेतलेले उग्रयताचे छायाचित्र.

(पृ. ३३६)

कराची येथील परिषदेनंतर आज ज्वार वर्षांनी भरत होती सातारकरांचे अत्यंत आस्थेवाईट निमंत्रण होते. आम्ही चार वर्षांच्या अवधीत, वन्याच सलाह्यालीच्या गोष्टी, प्रातातील जनतेने एकत्र येऊन मत व्यक्त करण्यासारख्या, पडल्या होत्या, पण प्रतिपक्षीयांचे मर्म परस्परास माहीत ! पुढे होणाऱ्या सामान्याचे स्वतः टिळकाना आगाऊ पडले असल्यास नवल नाही परिषदेचे अध्यक्ष हे मुंबई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनच्या गटातील असल्यामुळे त्याच्या सन्मानार्थ व सहकार्यास सदर असोसिएशनच्या गटातली ही वर नावे लिहिलेली मंडळी इजर असावी हे स्वाभाविकच होते. मा. मेधावाच्याकरिता आम्ही वगण गाडीमोठा इत्यादि व्यवस्था उत्कृष्ट केली होती, पण त्याचे येणे झाले नाही. परिषदा दिवशी स्वागताध्यक्ष विठ्ठलराव पाठक यांनी भाषण केले त्यात दुष्काळाची पीडा व ती निवारण्याचे उपाय या विषयावरच विशेष भर दिला होता. अध्यक्ष गोनूबदास पारेख यांनीहि याच विषयावर विशेष जोर दिला कारण तो विषय त्याचा आवडता होता व त्यासत्रर्षी त्यांनी अलीकडे परिभ्रम चालविले होते या भाषणानंतर विषयनियामक कमिटीच्या नेमणुकीसुबधी बोडासा ठराव पडला ती कशी तरी निवडल्यावर निर्बंधाद अशा विषयावरील ठरावाचे मसुदे पार पडले पण लॉर्ड सॅडर्स यांच्या कारकीर्दीचा विषय निघाला तेव्हा एकदम रण गाजले. मुख्य मुंबईकर मंडळीचे मत असे की या परिषदेत लॉर्ड सॅडर्स यांचे नावहि निलकूल वाढू नये. या विचारसरणीस शस्त्र तितका मान देऊन प्रतिपक्षीय एक ठराव सुचविला. त्यात लॉर्ड सॅडर्स यांचे नाव अजिबात माळले होते. पण त्याच्या कारकीर्दीत घडलेल्या अनेक अप्रिय गोष्टींचा उल्लेख केला होता. याहि ठरावास मुंबईकरांनी इतरकड पेतली. त्याच कारण असे की अशा मुख्य ठरावानेहि म्हणजे लॉर्ड सॅडर्स यांच्या नावान्या ध्वनि निघतो ! यावर बराच वादविवाद झाला शेवटी अध्यक्षानी असा धाक घातला की जर हा ठराव परिषदेपुढे आणण्याचे निश्चित झाले तर आपण राजीनामा देऊ ! तेव्हा तो ठराव सुचविणाऱ्या गृहस्थाने ठरावापेक्षा अध्यक्ष आपणाला विशेष प्राधान्य असे सांगून ठराव मागे घेऊन वादविवाद मणविला. पण ठराव आणण्याचा अधिकार जो एकाला तोच इतरांना. शिवाय अध्यक्षानी आपल अध्यक्षपद पणाला लागणे हा अधिकाराचा अतिक्रम होव असे पुढल्यांना वाटले. निरनिगट्या वगल्यावर प्रतिनिधी उतरले हेणे तेथे या विषयावर जोराचा वादविवाद सुरू झाला उत्तरेत गुलट प्रयत्न होऊ लागले. सगळ्या समीत कोणत्याहि शेत आली

नाही एका वगल्यावरून दुसऱ्या घाल्यावर, दुसऱ्याहून तिसऱ्यावर, अशा पुढाची मजगतींच्या येरझारा सुरू झाल्या

दुसरे दिवशी सकाळीं परिपदेच्या सामाग सुरुवात होणारतोच अभ्युत्थानाच्या हातीं दोन अर्ज देण्यात आले आणि कामास सुरुवात होण्यापूर्वी आधी त्याचानिकाज देण्यात यावा अशा विनंति करण्यात आली, एक तक्रार अगो होती की, निवृत्त तियासक मंडळात अभ्युत्थानां सभेला न विचारता आपल्या इच्छेनें अनेक नवान गृहस्थ घातले ता चूक दुसस्त व्दानी आणि दुसऱ्या अर्जात अशी विनंति होती की, भुवईसरकारच्या राज्यपद्धतविपक्तीच्या काढीं सूचना करणारा ठराव निवृत्त तियासक मंडळात पसत झाला नव्हता तरी तो स्वतंत्रपणे प्रातिक परिपदेपुढे मांडण्यास प्रतिनिधींना हक्क आहे, म्हणून तो पुढे मांडण्यास अभ्युत्थानां परवानगी यावी या ठरावातील मुख्य भाग असा होता की, "गेल्या काही वर्षांत भुवईसरकारच्या झालून काही गांभी घडल्या त्या, लोकावर त्याचा विश्वास नसल्यामुळ, त्यांचा पाडाव करण्याच्या हेतून सरकारन केलेल्या छेद्या, यावरून प्रातिक सभेस मोठी दिवगिरी वाढत आहे आणि सभेची अशी प्रायना आहे की ही राज्यपद्धति बदलून त्या दिक्कर्णी लोकावर विश्वास टाकून त्याच्या हिताकरिता शाण्याची इमजी शाण्याची जी उत्कृष्ट पद्धत आहे तिचा पुन्हा लवकरच स्वाकार करण्यांत यावा "

या दोन अर्जावर १२८ प्रतिनिधींच्या सभा होत्या आणि एकेवर प्रतिनिधींची सख्या १७५ ते १८० होती हे लक्षांत घेतले म्हणजे परिपदेतील केवळ प्रचंड बहुमत त्या ठरावांना अनुकूल हात दे दिवून येईल पण ऐकल्यावर अर्ज पढताच अध्यक्ष गोकुळदास पारेख हे कावरे बावरे होऊन, भाता अभ्युत्थान सोडून जातात की काय असा त्यांनीं बहणा केला सभासदहोतीक चारदि काहीत आरबाओरड सुरू झाली भुवईची मंडळी व त्यांच्या मताचे पुण्यातील काही लोक यांनी आपल्या सत्येचे वैगुण्य हार रीतींनीं भरून काढले. संगीर्ण बुद सुरू झाले बसलेल्या दोन दोन चार चार लोकात याचावाच व आरबाओरड सुरू होऊन सभासदांला मंडईचे किंवा गुजरीच स्वस्म प्राप्त झाले.

विचारी सातावर मंडळी मोठ्या सकळात पडली कोणतीहि सभा आपल्या गायी बोलावण्यांनीं सभेतील कोणत्याही पक्षात आरड पाडवळ देऊ नये, वटस्थ रदावे, असा शिष्टाचाराचा सामान्य नियम आहे स्वागतमंडळापैकी काही दुष्यभ

प्रतीच्या गृहस्थाच्या सहा या ठरावाच्या अन्वावर होता. तथापि तदवस्थेच्याची जबाबदारी मुख्यतः सातारच्या मुढा-अन्वरच होती आणि ती त्यांनीं पार चांगल्या रीतीन सभाळली. यादवस्तु प्रथासन्धाने स्वतः त्यांना काही मत नव्हतें असे नाही आणि लघुमत देण्याची वेळ येती तर त्यांच्यातहि दुमत झालेले आढळून आले असते. परंतु करीकर, राईसकुंडे, फणसळकर वगैरे गृहस्थानां मनाशीं गतें ठरविलें कीं वसेहि करून परिपदेच काम तडीस न्यावे ती सभाळली जाऊ नये आणि या स्थानें त्यांनीं दोन्ही पक्षांना सामोपचारच्या गोष्टी सांगितल्या. विरुद्ध बाजूच्या पक्षात अथात् टिळक हेच प्रमुख होते परंतु हा सर्व प्रकार स्वतः टिळकांनीं आणि त्यांच्या अनुयायांनीं सुनक्षीपमानें चालविला आहे अशी काही लोकांनीं समजूत करून घेतली असल्यान, या चळवळीत स्वतः टिळकांनीं पुढारीपण घेणे योग्य नव्हते आणि तें त्यांनीं घेतलेहि नाही परंतु खसप्रधतताचा असतो वरील प्रकारच्या आरोपाच्या शुक्रांनीं करून जाण्यासारखे आम्ही टिळकांचे अनुयायी नसल्यामुळे, आम्ही निरुपेक्ष्या कपातून दिवून वरील ठरावावर प्रतिनिधींच्या राष्ट्रा देण्याचें काम मोठ्या मेहनतीन केले. या कामाला रात्रीचे काही तासच मिळणारे होते. ठित्येक लोकांनी सहा करण्यापूर्वी अनेक बाजूनी वाद करून बारीक मोठ्या गोष्टींचा अगदीं कीस काढला. यामुळे सहा मिळविणाराना अत्येचन जाग्रद जाळे तय्य पण इतक्या सहा मिळाल्या. सकाळीं सात वाजतां अभ्यध्याच्या टेवलावर ठारन माळ्याची जप्यत तयारी झाली. ज्या मंडळानीं अर्जावर सहा दिल्या त्यातील बहुतेक परिपदेत इतर होते. मग देण्याची वेळ आली असता याच शेणार हे अभ्यध्याना दिसतच होते म्हणून त्यांनीं प्रथमपासूनच असो आपद् भरण. कीं, 'विषयनिवामक मंडळीच्या बैठकीत ज्या ठरावाचा स्वीकार झाला नाही ते भर परिपदेत मुझे आणण येतछिस्त होय म्हणून मी अर्जांना हातहि द्यावू इच्छित नाही.' यम भर परिपदेत असे ठराव मांडता येतात, आणि अर्जावरोंच प्रचंड अनुभव लक्षात घेऊन तरी अभ्यध्यानीं मंडळीच आपद् भरण नये, असें विरुद्ध पक्षाचे म्हणणें होतें. याचा निरान कसा लावावा !

टिळकाकडे या सभाळच्या बैठकीत एक ठराव मोठ्याकरिता देण्यात आला होता तो त्यांनीं मांडवा म्हणून अभ्यध्यानीं प्रथम टिळकाना आशा केली. ती मान्य वरून टिळक बोलावयास उभे राहिले. अभ्यध्याना अशी आशा होती कीं, टिळकाचा तरी बोल देतील. बरेली करणार नाहीत. पण टिळकांनीं बोलण हे

बहुमताला गानक होत म्हणून त्यांनाच कोणी पुढे चोल् देईनात. शेवटी सभेचे काम अर्धा पाऊण तास मुदाम थांबविण्यात आले. हेतु हा की, मंडळी राजर्षी रीतीने बसल्यावर कोणी काही तोंड काढीत. सभेला खासगी स्वल्प आल्यावर थोडी शांतता आली खरेच. १८९१ सालचा दाखला अभ्यास आणि त्याची स्नेहीमंडळी यांना प्रत्यक्ष बागदोपत्री दामविषयात आला. तयारी अभ्यास आपला ठेका सोडीतात शेवटी टिपकांनी मध्ये पडून अशा तोंड मुचविली की, “अभ्यासानी ठरार आणण्यास परवानगी न दिली तरी चालेल; परंतु अज सद्धानिगी उपड चालून दाखवावा आणि तो दतरी टेंकण्याची समति द्यावी, तसे झाले म्हणजे रुई ठराव पुढ माढण्याचा आग्रह कोणी धरू नये व नंतर परिपदेचे काम पुढे चालाव ” ही तोंड सर्वसमत ठरली. त्यारोर विषयनिर्णामक भड्याच्या घटनेसमयी जो गैरकायदा प्रकार झाला होता तोहि दुरस्त वस्तु घेण्यात आला. आणि अशा रीतीने हे वादळ जागच्या जागे जिरले.

नऊ वाजता विसून परिपदेचे काम सुरू झाले. पदिलाच ठराव टिळक यांनी मांडावयाचा होता तो त्यांनी मांडला आणि मग अखेरपर्यंत सर्व काम सुम्यवस्थित व आनंदाने चार पडत. टिळकांच्या खटल्यावरून जरी सभेत ठरार नव्हता तरी नातूंच्या कैदेवरून ठराव होताच आणि त्यातून भावगात मुर्त सरकारच्या धोरणाचा निषेध बडावयाचा तो प्रत्यक्ष झालाच अशा रीतीने मुर्तकर व पुणेकर यांच्यातील ही चमक शटली फेजेजसहा मेया हे स्वतः हजार असतं तर याच प्रकार पडला असता हे सांगता येत नाही. पण मेया हे गोकुळदास पारेस यांच्या पेक्षा अधिक मानी व रंगीट असले तरी याच्यावेला ते अधिक युक्तिवादीहि होते. ते समजलेहि होते त्यांनी प्रयमच काही शक्य लडविली असती, वक्तृत्व फक्त लोकांच्या मनावर परिणाम वेला असता, थंड केली असती, मस्करी केली असती, थोळे भिचमावले असते लडियाळपणाने ही मुलाकाद बागविनाततसे रुई टिळकांना आपल्याजवळ बोलावून घेऊन बसविले असते, आणि त्याच्याकडूनच आरम्भ अनुयायींना शांत करविले असते. पण गोकुळदास यांच्यामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणे वृद्धपणाच्या गुणाहून दुसरा अधिक काही गुण नसल्याने बखेडा माजता. मेया यांनी नेहमीप्रमाण आपल्या प्रभावळीतला मनुष्य परिपदेचा अभ्यास होण्यास पाठविला. पण तोहि नसा पाठविला की ज्याला लोकांचा अनुनय करण्याची हागोटी बिलकुल नव्हती. टिळक तापट आदरे हे मेया यांना प्रयमपासूनच

माहित होते. आणि या उभयताच्या चकमकी पूर्वी घडल्याहि होत्या. पण तो प्रसंग व्यक्तिशः होता. सातत्यास उडलेल्या चकमकींत स्वतः मेधा हजर नव्हते. तथापि एका बाजूम त्याचा बहुतेक कंठ, व दुसऱ्या बाजूस टिठकाचा कपू म्हणजे नव्या वाढत्या राष्ट्रीय पक्षाचा कंठ, असा सामना होऊन पडिल्या कपूचा मोड झाला. पण माझ्याकरिता एवढी गोष्ट मान्य करा असे गोकुळदास याच्या तांडून बसवून घेतल्यावर नव्याने जुन्याविषयी जी भावना ठेवणे योग्य तीच पुन्हा प्रस्थापित होऊन सभा पार पडली. मात्र सातारची परिपद हा पुढे येणाऱ्या अशा अनेक प्रसंगाचा केवळ प्रारंभच होता.

• या परिपदेच्या भाग्यशील व बाइस सातारकर मित्राच्या मदतीने मी पार धम केले. सर्व रात्रभर जागून परोपर हिंडून अभ्यासकडे देण्याच्या अर्जावर सद्या मिष्टविषयाचे काम सजकडे होतें ते मी चांगले पार पाडले. परिपदेच्या जागी मेधापक्षीय अनेक लोकांशी, विशेषतः विमंगलाळ सेट्टवाड यांच्याशी, माझे बरेच खटके उडाले.

• कायदेकौन्सिलची निवडणूक—१८९९ सुर्वे रायदेकौन्सिलची निवडणूक पुन्हा उपस्थित झाली. मी सातारच्या ऋणानुबंधाचा म्हणून त्या जिल्ह्यातील कामावर टिठकांनी माझी नेमणूक केली. हें काम करण्यास मला सुस्पष्टः सातारचे एक इनामदार तऱ्यासाठीच मुतालीक याची मदत होती. पण सातारचे पुढारी करदीकर व सहस्रबुदे यांनी या निवडणुकींत गोपाळराव गोखले यांना सहाय्य करण्याचें वचन दिले असल्यामुळे त्याची मदत व्हावी तशी झाली नाही. इतर काही जिल्हातून तसाच अनुभव आला. तुहगावासामुळे टिठकांची लोकप्रियता वाढली, तथापि त्याचमुळे सरकारच्या ऋणानुबंध असणाऱ्या चोरांनी या वेळी सरकारच्या सभाची दहशत घेतली. शिवाय टिठका पूर्वी दौलदा निवडून आले, तेव्हा आता गोखले याचाहि एक वेळ संधि वा मिळूं नये असा प्राजळ मुक्तिवादहि ऐकू येऊ लागला. तात्पर्य, या निवडणुकींत यश येणार नाही असे पाहून टिठकांनी आपण होऊन मापार घेतली, आणि गोखले हे निवडून आले. या संघर्शात सातारचे दत्तासाठीच रुखोकर याचे मला आलेलें पत्र येणे देता त्यावरून त्या वेळची परिस्थिति कळत येईल. हें पत्र असेंः—

१ ८ ऑक्टोबर, १८९९—“तुमचें ता. ३ चें पत्र पावलें. बाब जराशी माजूक आहे. आणि सगळें कोळत्यानें बैसमज व्हावयाचा. तथापि तसा तो तुम्ही

कसून घेणार नाही अग समजून जायचे कर्तव्य करतो. कॉन्सिल निवडणुकीला उभे राहण्याचे टिळकानांनी निश्चित ठरविले आहेच असे काही मुम्हदी लिहिले नाही. त्याच्या पुष्कळ स्नेहीमंडळींच्या मनात अग असोवेसं दिसतं की, तिथेमुळ टिळकाच लोकामधील वजन वमी झालेले नाही, व राष्ट्रीय कार्याच्या दृष्टीने टिळकाची निवडणूक हे सरकारला एक प्रकारचे आव्हानच आहे. म्हणूनच ते टिळकाना उभे रहा म्हणत अमर्तीच. पण आम्हाला मात्र तसे वाटत नाही. उलट टिळक उधिरा पुढे आल्यान, आणि ते उभे राहत नाहीत अशा समजुती-थर, गोखल्यांना ज्यांनी पूर्वीच आश्वासने देऊन ठेविली त्याची स्थिती अवघड केल्याने, टिळक निवडून न येता त्याच्या यत्नाला अर्थ धका मात्र बसावयाचा. तरी इतक्या उधिरा मुम्हदी उभे राहू नये असे टिळकाना आमच्यातले मुम्हदी कळवावे. राहतील तर निवडणुकेला एवढे टिळकाच उभे राहावे, म्हणजे निवडणूक नामजूर करण्याला सरकारला जमाच राहू नये अशी आमची कल्पना. पण दोघे उभे राहिल्याने ती गोंठ साधत नाही. सरकारी अधिकारी गोखल्याच्या बाजूने खूप खटपट करणार. ते कार्नाहि टिळकाना नितकीच जोराची मदत दिली असली. पण ते उशीरा पुढे आले. येथे विठ्ठलराव पाठक हे गोखल्याच्या करिता खटपट करीत आहेत. ते आम्हाला म्हणतात 'माकेशिराम गोखल्याच्या मार्गात दुसरी काही तरी अडचण आहे काय !' विठ्ठलरावानाहि आम्ही उलट दाह दिला असता. पण टिळक उधिरा पुढे आल्याने आमच्यात दुमत झाले आहे. काहीना वाटतं की लोकांचा आपणावर अग रीतीने विश्वास आहे असे दाखविण्याची टिळकाना मुळीच जरूरी नाही. हे वाचून तुम्हाला कदाचित् असे वाटेल की टिळकांना मार्ग घेण्याला सांगून गोखल्याची निवडणूक विनधोक करण्याचा आम्ही हा प्रयत्न करीत नाही. पण आम्हाला योग्य वाटते तेच लिहित आहो. खानडुल गैरसमज कसून घेऊ नका." (र. पा. करदीकर, सातारा)

रायगडचा उत्सव—टिळक कैदेत जाण्यापूर्वी १८९६ साली रायगडवर पहिला उत्सव झाला होता. त्यानंतर टिळक सुटून आल्यावर झालेला उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होता. तो पारच बघास्वी झाला. या उत्सवाला पुण्याहून आम्ही बरीच स्नेहीमंडळी बेलगाच्या कसून भोर हिरकोशी बरधा घाट या मार्गे महाभारत गेलो. तेथून पाचाडच्या मार्गाने रायगडावर चढलो. या बेळी गाडावरचा रस्ता पारच अडचणीचा होता. खेवड्या शेव्होनघे पृट रस्ता तर भयप्रद वाटे.

गडावर सर्व प्रकारचे कार्यक्रम झाले. रमणा झाला. मी एक वाडपी होऊन शेकडों पाने वाडली. वें पाहून मला अगमेदनतीवद्दल टिळकांनी 'सर्टिफिकेट' दिले ! दुसरे दिवशी सध्याकाळीं आम्ही परत शिवरामभत पराजपे यांच्या घरी आलों. त्या रात्री जेवण बिरवाडीस व्हावयाचे ठरले होते. पण गड सनसून वसून आलेली मडळी बिरवाडीस जाण्याला हलेचनात. पराजपे यांच्या अगणातील माडवात तणावून लोळत पडली होती. या स्थितीत ८१५ वाजले. मग बैलगाड्या निघाल्या त्या ररे करीत बिरवाडीस बाहेरच्या देवळात रात्री दीड वाजता पोचल्या. मग तेथून वाजत्याच्या गदांत आणि उजव्या वारांच्या धडा-क्यात टिळकांची मिरवणूक निघाली ती मुझामाच्या घरी अडीच वाजता पोचली. मुझामाने स्नान करण्याची हुम निघाली नाही म्हणून उजाडले नाही. पण सर्व मडळी पात्रावर येऊन वसून भोजन सुरू होण्यास पहाटेचे तीन वाजले. मेजवानीचा सर्व थाट यथास्थित होता. जेवणार सर्व मडळी मुकटे कद नेतून सोबळमाने जेवत होती. कणाळाला केशरी गंध सासळीने लावण्यात आले. वाढणार वायका पितावर येतून सर्व थुमार धाळून वाडीत होत्या. जेवणाचे हस्तर पक्षी निवाळे होते. पण भात मात्र ऊन दांता. असा रीतीने पहाटे तीन साडेतीन वाजता झालेली ही मेजवानी माझ्या सगळ्या आयुष्यांत एकच म्हणून ती चांगलीच स्मरणात राहिली आहे.

दोन महत्त्वार्थी विछे—१९०१ साली दोन महत्त्वार्थी विल मुंबई फौन्सिलागुळे आली. एक मुंबई महाराष्ट्राचेरच्या म्युनिसिपालिटीच्या पुनर्घटनेचे, व दुसरे लंड रेव्हेंयु कोडाच्या दुहस्तीचे. पद्दत्यावा हेतू म्युनिसिपालिटीत लोकमताचा प्रवेश थोडा अधिक करावयाचा, त्याच्या मागीं अवश्य सर्वांचीं अशीं बाह्यो सातो लावावयाचीं, आणि म्यु. च्या मुख्य अधिकार्यांत अधिक स्वतंत्रता वाढवाची असा हेतू. या निताविषयी फारसे रण माजले नाही. परंतु दुसरे विल अधिक आक्षेपाई टरले. या कुसत्या मिलाबी योजना अशी होती की, जमिनीचे मालक सरकार असे प्रस्थापित करून काही काही जमिनी सरकारला त्यांना वाटेल त्याला काही शर्तीवर वेण्यावा अधिकार राहता. ती जमीन मुबं खरेदीने विकता येऊ नये किंवा सार्वजनिकांच्या कर्ज वसुलांकरिताहि विकली जाऊ नये. सरकारने पावलेल्या अदी जोपर्यंत समोदार पायील तोपर्यंत त्याने ती जमीन वसावी, पण कोणतीहि अट मोडनाय किंवा जमीन वसण्याची मुदत

सपनाच, फ्लेफटरला ती जमीन त्याजकडून काढून घेतां यावी. या अटी मूळच्या सरई सेटलमेंटच्या बायलाच्या विरुद्ध होण्या. पूर्वी नव्हे आम्हाप्रमाणे जमिनीचे एकदा न्याय झाले म्हणजे मानेदार जोराने ठराव मार देत राईल तोंपर्यंत ती जमीन त्याजकडे बंदोबस्तपणाने राही व ती त्याला विकतांदि येई. पण नव्या कायद्याने काही वास्तोत तो हद्द काढून घेतला. हे नवे तत्त्व ठाऊं करण्याला पडोऊ किंवा सरकारजमा झालेल्या जमिनी हद्द्या. अशा जमिनी पुष्कळच दुष्काळामुळे सरकाराच्या हातीं आलेल्या होत्या, व त्यांच्यावर हा प्रयोग करण्यात येणार होता. सर्व्हे खातेदाराचा मुख्य हद्द म्हणजे खात्याची जमीन वेळ पडल्यास मालकाप्रमाणे विकण्याचा. पण नवीन अटीवर दिलेल्या जमिनी खातेदारास विकता येणार नाहीं ! तसेंच शेेतजमोन शेतीखेतीस इतर कामाला कोणी लाविली तर बदलून सारा म्हणून नवीन प्रकारचा जमीनभाष्याचा कर ठावर बसणार. हद्दी बदलून घ्याव्याचा जो भुमाकूळ माजला आहे व जुलूम बातू आहे त्याचे बीजारोपण याच मिलांत झाले !

मराठ्यांचा सपादक व केसरीचा उपसपादक या नात्याने या दुसऱ्या विलाच्या विरुद्ध चळवळीन मी थोडसा भाग टिळकाच्या प्रेरणाहून घेतल. याच चळवळीत मी प्रथम बसई पाहिली, व तेथे या विलाविरुद्ध व्याख्यान दिलें. म्युनिसिपल विलाशीं मारा सचव पुजे म्यु.चा सभासद या नात्याने आला. त्या विलाची छाननी करून त्यावर आपले मत सरकारकडे कळविण्याकरिता पुजे म्यु.ने एक पोट कमिटी नेमली होती. तिचा एक सभासद मी असून चर्चेत बराच भाग घेतला होता तसेंच मुरई येथें त्या सान्नी, कराचीचे तहल्लराम खेमबद याच्या अध्यक्षतेखाली, अकरावी प्रांतिक सभा भरली होती तीत एक ठराव म्यु. विलासंबद्धानें पुढे चाला होता त्याला अनुमोदन देऊन मी भाषण केलें. या ठरावात असे म्हटले होतें की, “म्यु.तून लोकनियुक्त सभासद ज्यास्त असावे या सचबान कायद्यांत काही स्पष्ट कळमे नसून, शिवाय म्यु.त अधिक सभासद नेमावयाचे त्यात जातोचा विचार करण्याचे नवीन तत्त्व पुढे आलें तें मान्य नाहीं.” लोकनियुक्त सभासद असणे तर म्यु.चे काम कसे चालले होतें याविषयी रा. स. मडलीक, यातिक, बर्मरचीं उदाहरणे मी भाषणांत दिलीं होती.

रेंगड परांजपे:—हे १९०० डिसेंबर अखेर मुरईस व पुडच्या आठ वध्यांत पुण्यास आले. त्या वेळीं पुण्यात ठेग असल्यामुळे मी गावाबाहेर बळवतराव

पराजपे याच्या पडळीत राहात होतो तेव्हा राशिनाथपत केळकर, पूर्वीचे माझे राजाराम बॅलेजातील अभ्यापक, व या वेळी पुणे जिल्ह्याचे डे. ए इन्स्पेक्टर हे राहात असत. त्याच्या भाक्या बोलण्यात रेंगळर पराजप्याचा सत्कार करण्याची गोष्ट निघाली. पण हा सत्कार सुधारक नेमस्त पश्चाकडून होण्याची अपेक्षा स्वाभाविक होती. इन्स्पे केळकर याचे खेही त्या पक्षात अनेक असल्याने त्यांना त्याच्या जवळ ही गोष्ट काढून पाहिली पण ती मूळ भरीना. तेव्हा ते मठा म्हणाले, "नरसोपत, तुम्ही मराठ्यांचे सपादक म्हणून ही गोष्ट करणे योग्य होईल." मी पूर्वी प्रिन्स रणजितसिंग याच्या सत्कारात पुत्राकर घेतला होता तो समारंभ मोठ्या प्रमाणात होता. तो फार्युसन कलिजच्या आवासात झाला व त्याला सर चार्ल्स ऑलिव्हट याच्यासारखे सरकारी एजिन्स्युटिव्ह कौन्सिलरहि आले होते. रेंगळर पराजपे याचा सत्कार साधा पुण्याच्या स्टेशनानवर न्हावयाचा होता. त्याची व्यवस्था मी केली. प्रो. कर्वे वगैरे मंडळीहि त्याच्या बाजूची आशी होती. पराजपे याच्या मनावर सनातनी पुण्याची छाप अजून होती विरोधत. त्याचे पालक प्रो० कर्वे व गुह प्रो० गोखले यांच्या पोषाकाचा साधेपणा त्याच्या डोळ्यात भरलेला असल्यामुळे, पराजपे मुंबईस उतरताच त्यानी पाटलोन थाकून देऊन धोतराचा आभय केला होता. आणि पुण्याच्या स्टेशनानवर ते उतरले त एखाद्या नवऱ्या मुलाच्या धाटाने उतरले. म्हणजे धोतर नवे कोरे धुवड, पायांतील पुगेरी जोडा नवा म्हणून तालभटक, आणि नवऱ्या मुलाची विशेष रूण म्हणजे दोक्याला न बसणारी व केवळ उपचार म्हणून घातलेली पगडी ! पराजपे याच्या धार्मिक मतावर केसरीत अमलेख लिहून पुढे एकदां मी त्याची हजेरी घेतली. पण त्याचा पुण्यास प्रथम सत्कार करण्यात मी प्रमुख होतो ही गोष्टहि सरी.

यासंबंधात खालील पत्रावहन अधिक माहिती मिळेल.—

“धुनाथ पुरुषोत्तम पराजप्याच्या सन्मानाकरिता योग्य ती तजवीज नेमत्याकडून घाली नाही याविषयी तुम्ही टीका केली ती वाचली. ती वाचून बरे वाटले. याविषयी तुमच्या पक्षाकडून होणारी खटपट अधिक चांगली करा. येथे आम्ही साव हजार फंड जमविला. टिळकांना ही गोष्ट माहित आहे. हा फंड परदेशी पिढा शिकण्याला ज्याच्या हिंदु विद्यार्थ्यांकरिता आहे. हा फंड तहा

निर्निराश्या मिष्टिहल मिष्टिहस परिधानांरिणा आहे. पराजपे रंगतर होऊन पात आले या गोष्टीन या हिंदु एज्युकेशन क्लबाच्या कलानेला विंगेय उभोजन मिष्टिवासासय आहे. विरहुना मो म्हुणा सगळे घाले तरच पराजपे याचे खरे अभिनंदन केले असे होईल. नुसले लोडचे चण्ड काप कामाचे ! या कदा सर्वधान जहाल मवाळ येण्ही पडाल सनभेद दिवस माहो हे गुरेव म्हुणावच, महाराष्ट्रांनीळ मोठ्या सहरांवर तुम्हां लोकांच जितक वजन आहे तितक नेमस पडाचें नाहीं. पण त्या पजातया एसाद गृहस्थ अथध हेम्याला मिळाला तर चांगल होईल. इलास्यातील सव वलिनाकडून पराजप्यांचे अभिनंदन करून त्यांना एक मुदर रुप्याची पेटी द्याई असा राटपटोप मो आहे. सिंद कॉलेजनेही समति पाटाविली आहे. बहुधा न्या. मृ. रानप्याना समेचे अथध करु जमि मेया बदावरकर यांना व के म्हुणून आप्. विमगगल सेटलपाड याचाहि या कामी मदत आहे याच प्रगगानसरारनागहि अथ दुमणे लारू को १८६८ सालागडून, म्हुणजे लॉटि लॉरेन्स यांच्या बंकेगगून, सरकारच्या मदतीन हिंदी विद्यापी पद-वेशी पदविप्याची योजना पाटत आहे ता आता तरी पुरी करपा. इथी लीं कर्तन याचा प्रायव्हेट समेदरी कोणा एक लरिन्सच आहे ! एलिन्स्टन वलिनांनी समेनेतर कंठाची एकम जमविप्यास आम्ही ओराने लागू, मद्रासगाई पराजप्यांचळ सत्ताराचा धनि उनडावा असाविप्यो मो सेटलर याजकडून पाटपट करवात आहे. (वाळकण नारायण भाजेकर, हॉस्पिटल बरील, मुबई.)

पराजपे याच्या सुवशाची वर्तत इवडे १९०० च्या ऑगस्टात आली तेव्हांच भाजेकर यांनी बरील पथात उबेसिलेली उपयुक्त धळवळ गुरू केली. त्यानंतर चार महिन्यांनी पराजपे इवडे जाले.

मराठ्यांचे रूपांतर.—१९०२ साली टिळकांनी केसरीची पाने वाढविली. मात्र आकार तोच ठेवला. पुढच्या वर्षी भी मराठ्याचा आकार बदलून मोठा होता तो लहान करून त्याची पाने वाढविली. मराठ्याचा पूर्वीचा आकार साप्ताहिक पत्राच्या मानने मोठा होता. म्हणून मुंबईतील इंग्रजी साप्ताहिकांचे भोरण होऊन पुढे ठेऊन भी मराठ्याचा आकार लहान व सोयीचा असा केला. नव्या स्वरूपाचा पहिला मराठा निवण्याचा एक चांगला योग आला तो दिदी येथील दराराचा. या विषयाबरील माझा अप्रलेख पारच चांगला दलला होता, आणि मुंबईन वि. द. ग. पाध्ये, संपादक 'इंद्रप्रकाश', यांनी आपण होऊन त्याबद्दल मला शाबासकी

लिहून पाठविली होती. मराठ्यांचा आकार बदलावयाला टिळक मनातून फारसे अनुकूल नव्हते त्याच एक म्हणण असे असे की वर्तमानप्रधाने आपलें अंतरंग हवे तितके सुधारवें, त्याला मर्यादा नाही; पण आपण वृद्धिरोग शोषक इत्यादि गोष्टी होता होईता जशाच्या तशा राखाव्या. त्यांच्या परंपरागतत्वामध्ये एक त हेच सात्विक अभिमान असतो, याचें उदाहरण म्हणून त्यांनीं मला लंडन टाईम्सचे दिले, तसेच पीअर्ससोपच्या बंड्याच्या पेट्रीचे उदाहरणहि त्यांनी दिल्याचें स्मरत ते म्हणाले, "हा श्रीमंतांचा सावू. आंतील बड्याची किंमत बरीच असते त्यापि पेट्रीवरील कागद, त्यावरील रेखाचित्रण, पत्रास वर्षापूर्वी होते तसेच्या तसे आज अगदीं सार्धे आहे. यांतील प्रत्येक गोष्ट अधिक चित्ताकर्षक करण्याची कल्पना त्यांच्या मालकाला कोण सुचली नसेल ? पण नाही जुने तेंच सोने या म्हणीतहि कांहीं तथ्य आहे." पण मराठ्यांचा जुना आकार फाडली वाघण्याला टीक नव्हता विलायतत देखील साप्ताहिक वृत्तपत्रांचा आकार पुनर्रचनेच्या अस्तंता इत्यादि गोष्टी लागून मी आकार लहान करून किंमत उमी करून आठ पानांचा मन्कुर बारा पानांत वसविण्याचा आग्रह धरला तो टिळकानीं शेषटी काढू दिला हा आकार पर्याप्ततें तसाच होता.

सभा व परिषदा—यापुढें ज्या राष्ट्रीय सभा, प्रांतिक परिषदा, ह्यादिकाना मी प्रत्यक्ष हजर होतों व प्रत्यक्ष कामांत भाग घेतला व भाषण केलां त्याची थोडीशी हर्षाकृत एकरा देतां—

तारीख १४ सप्टेंबर १९०१ रोजी मुंबई प्रांताची ११ वी प्रांतिक परिषद मुंबई येथे सिंधचे पुढारी तेव्हेकराम मेमर्चंद यांचे अध्यक्षतेखाली भरली या परिषदेत मुख्यतः नव्या लंड रेव्ह्युविलेची चर्चा झाली परिषदेतील तिसरा ठराव दुष्काळकोडासंबंधीचा होता तो गोकुळदास पारेख यांनी मांडला टिळकानीं त्याप्र अनुमोदन दिले. दोन वर्षापूर्वी सातात्यास या दोषांचा जो खटकी उडाला होना तो आतां दोघेहि विसरून गेले होते. बाहेरचे संकट आतें म्हणजे घरांतील नांडण मिटते या मिहानांप्रमाणें हेहि झाले मी मुनिमुनि विलावर भाषण केले

ता २५ ऑक्टोबर १९०२ रोजी दाराची प्रांतिक सभा सोलापूर येथे भरली. अध्यक्षस्थानी चिमणलाल सेठम्याड हे होते. सोलापुरात ही सभा अगदीं आयत्या वेळी भरली. त्यामुळे तिचें स्वरूप वेतावाग्न्येच होते या सभेला टिळक हजर

राहू शकले नाहीत. कारण माच वेधें नाईनहागत्र प्रकरणात टिळकावर झालेला फौजदारी राखला पुण्यात मुक्त होता. मोठादूरची प्रांतिक सभा पार्शन वेटीप्रमाणे उरवण्यात आली याविषयी केसरीने बरेच निषेध प्रकट केला होता.

१९०२ ची राष्ट्रीय सभा अहमदाबाद येथे भरली. या संमेल टिळक हजर राहू शकले नाहीत अहमदाबाद पुण्यापेक्षा श्रीमंत, तथापि नुकताच दुबाळ होऊन गेल्यामुळे सभा कशी पार पडते याविषयी चिंताच होनी. पण मध्यम वर्गीतील तरुण मंडळींच्या प्रयत्नांचे सभा चांगली पार पडली. प्रतिनिधींची नेहमीची वहा रुपयाची फ्री बीन रुपये कल्यात आली होती. आणि दिव्यदस्त्राकडे अनेक लोक गेल्यामुळे हे प्रतिनिधींची सख्या बेताचीच होती. तथापि अभ्यसस्थानीं बाजू मुंछनाप बानर्जी असल्यामुळे त्यांनी ती बाण काढोती भरून काढली. संमेलच्या बैठकीत महत्त्वाचे असे काहीच झाले नाही. कॉमेडिच काम सर्व वर्षभर चालावे अशी इच्छा एका पुण्याने व्यासपीठावर प्रदर्शन केली. तेव्हां मी खालून आरल्या जागेवरून उठून म्हटले की, "तुमचा नुस्तता उपदेश नको, तुम्ही व्यासपीठावर बसलेले लोक चर्चात बाहेर पडून राष्ट्रीय संमेलर जिनशी व्याख्यान घाल त्याच्या सहाय्यत व्याख्यान आम्ही व्यासपीठावली बसलेले गरीब लोक देऊ " यामुळे सभा सारल्यावर मुंछनाच यांनी मला आपल्या बंगल्यावर बोलावून घेऊन या मुद्याची चर्चा केली. यावरून राष्ट्रीय संमेल झालून औद्योगिक प्रदर्शन भरविण्यात आले होते. हा मला उपक्रम मात्र ऐकाना पार पगत पडला.

१३ वी सुरई प्रांतिक परिषद तारीख २६ मार्च १९०३ रोजी धारवाड येथे भरली. पाहुरंगराव आठवले वकील हे स्वागताध्यक्ष असून अभ्यसस्थान दाजीसाहेब खरे याना देण्यात आले होते. या परिषदेला टिळक हजर होते याचे कारण तेथे जमिनवारीच्या विषयाची चर्चा विशेष ग्रावयाची होनी. अभ्यस दाजीसाहेब खरे याच्या भाषणातून महत्त्वाचा बहुतेक भाग या विषयाकडेच दिला गेला होता. आणि टिळक व खरे या दोघांनी बसून अनेक जुने रिपोर्ट व सरकारी ठराव वाचून, हद्दीची जमीनमहसुलपद्धति जुन्या पद्धतीपेक्षा जायक का व कशी आहे याचे सप्रमाण विवेचन लिहून काढले होते. हा विषय परिषदेच्या आठव्या नवव्या ठरावाने मांडण्यात आला. तो दाजीसाहेब करडीकर वकील यांनी मांडला. आणि त्यावर टिळकांनी वित्तुत भाषण केले.

परिपदेला मुंबईची मंडळी आली नव्हती. पण फेरोजशाहा मेथा याच्या प्रभाववर्तीतल दाजीसाहेब खरे हे असल्याने मुंबईकर मंडळी हजार नव्हती असे भासले नाही. टिळक यदाहि वास्तविक आपल्या खटल्याच्या कामात पुष्कळसे गुंतले होते. तथापि दाजीसाहेब खरे याच्या स्नेहाखातर, आणि त्याच्या व धारवाडकराच्या आमहावरून, टिळकानीं सवडीत सवड काढली व ते परिपदेला हजार राहिले. इतकेच नव्हे तर बर सांगितलेले खरे याचे भाषण तयार करण्यातहि त्यांनी बरीच मदत केली. जमीनमहमुलाच्या या विषयाचा यापूर्वी दोन वर्षे एकसारखे मदत आलेले असून मुंबई कायदेकौन्सिलच्या जुन्या इतिहासात ज्या ज्या बळबळी झाल्या त्यात जमीनमहमुलाची बळबळ ही अत्यंत स्मरणीय अशी झाली.

धारवाडच्या प्रांतिक परिपदेवरोबर प्रांतिक सामाजिक परिपवाहि भरली होती. अध्यक्षस्थानी विष्णू मोरोधर महाजनी हे होते. महाजनी हे सुधारणावादी असले तरी त्याच्या व इतर सुधारकांच्या शृंगीनपणे पारक होता. अर्थात् त्याचे भाषण अशा परिपदेच्या अध्यक्षाच्या नेहमीच्या भाषणाहून थोडे वेगळे झाले. “जी काही सुधारणा करण असेल ती पिम्मेपणाने व कळकळीने केली पाहिजे. स्वतःचे आचरण व हेतु शुद्ध असल्यास आपल्या लया स्वभावाने कोणाहि मनुष्यास आपल्या घरची माणसे बस करून घेता येतात सुधारक म्हणविणारांपैकी कित्येक लोक मद्याच्या व्यसनापासून आलेले नसल्याने त्यांच्या आचरणाचे शिरोडे सुधारणेच्या कार्यावरहि पडले” असे त्यांनी उघडपणे सांगितले. सार्वजनिक शिक्षणात धर्मशिक्षण असले पाहिजे असेहि त्यांनी मत दिले.

१९०३ ची राष्ट्रीय सभा मद्रास येथे भरली. या सभेला टिळकाना हजार रक्कम आले नाही. कारण यापूर्वी तारिमहाराजाच्या खटल्यात मॅजिस्ट्रेट केमट्स यानी त्यांना वीड पर्पाची शिक्षा दिली होती, आणि या शिक्षेवरच्या अपीलची सुनावणी सेशनजज मि. स्प्रक्स याच्यापुढे डिसेंबरच्या शेवटच्या आठवण्यास होऊन फक्त निघाल सांगण्याचे वाम तद्द्वारे राहिले होते. पण बसल्या जागी टिळकाचे लक्ष मद्रासच्या सभेकडे होतेच. आणि ते रुचे काय होते हेता, २९ डिसेंबरच्या केसरीतील अमलेखावरून याबद्दल दिसून आले. या अमलेखावर टिळकानीं स्वयंदातील मद्रक सूक्ष्मार्पकीं एका रुचेचे अवतरण पेतले होते. तिचा अर्थ असा — “एक जण बैलासारखा तर एकजण बैलासारखा ओरडतो. एक

काम करण्यास कोणी तयार नव्हता. अलाहाबादच्या 'इंडियन ओरिजिनल' एवढी अतोच लिहिले. "हिंदुस्थानात राजकीय चळवळीला यश न येण्याचे कारण हेच की पुढारी अग मोडून येहनत करीत नाहीत. उलट नेलग, बदलत्या तत्त्वज्ञानी, गुनगुन्या अग्यर, दाकरन् नायर या कॉम्रेस पुढान्यानी पुढे सरकारी नेमले पत्करली" हा वाद मुरादच्या कॉम्रेसपर्यंत मधून मधून असाच वादज होत आणि त्याचा उत्थार त्या सभेत झालाहि. अग्यारी नेमस्त व जहाल बातांत ने मान स्पष्टपणे व्यक्त झाला नव्हता. यापुढे 'कॉम्रेसमध्ये राहून कॉम्रेसचा तें ठेवणारे' म्हणून जहाल पडाला कोणास नावें ठेवता येत नव्हती. उलट कॉम्रेसच्या वेळच्या पुढान्याना नावें ठेवणारे गुरू उपगुरू ह्याम वेडरबर्न हेच हंगेहेलचे घेतले म्हणजे भाडण्याचे गरे मूळ कशात होतें हें कळून येईल.

२० वी राष्ट्रीय सभा मुंबईस ता. २४ डिसेंबर १९०४ रोजी भरली. त्यावेळीं मर फेरोजशाहा मेथा व अध्यक्ष सर हेन्री कॉटन हे होते. कॉटनसाहेब हे मुंबई सरकारी नोकरीतून सुटले असल्यामुळे, आणि राष्ट्रीय मनेला त्याची प्रथमसुट नुभूति अमन्यामुळ, त्यांना हांसने अध्यक्ष निवडण्यात आले. पूर्वीचा सुनिव्वर सल्लिता लिहिणाऱ्यांपैकी हे एक होते. बरोबर मर बुद्धिमत्त वेडरबर्न हे हि नमोने या दोघांची मिररपूक मुंबईत मोठ्या थाटाची निवाली. मद्रास राष्ट्रीय उच्च पूर्वी, टिळकांनी दर्माविण्याप्रमाणें, हिंदुस्थानात व विलायतेत राजकीय स्वतंत्र सभेचे काम मतन जोरातें करे चाळावे हा मुख्य प्रश्न याहि सभेपुढें होत फा पर्या टिळकांनी या दोघाकडेहि जाऊन खासगी रीतीने त्यांची खर्चा वेळी, स्वतः किंवा भाडणे उपटण्यानें झालीं नाहींत. मात्र सर फेरोजशाहा मेथा यांच्या लाला लजपतराय यांनी कांही आरोप केले होते. म्हणून त्या दोघांची दोघांतील जमी विषय नियामक-मंडळान झाली. नेमस्त व जहाल असे स्पष्ट परभेद पण व्हावयाचे होते. याविषयी कॉटनसाहेब आपल्या आडवर्गाच्या प्रधांत लिहिला "गंगाधर टिळक हेहि आपल्या अनुयायांसह तेथें आले होते. पण या वेळीं जहाल मला हा भेद नव्हता. कारण एका अधीनसगळेच या वेळीं नेमस्त किंवा मराठ इने" टिळक यांचे स्वागत मद्रास मोठ्या थाटातें झालें. मुख्यमान कॉम्रेस-मध्य महमद भिमजी यांनी टिळकांचा जयजयकार करण्यांत पुढारार घेतला. ज्येष्ठपिताः टिळकांविषयी खेदभाव वाटत नव्हता असेहि लोक या जयजयकारा

सामील झाले. कारण त्या साली मुंबई हायकोर्टाने त्यांना फौजदारी खटल्यातून दोषमुक्त करून सोडून दिले होते.

राष्ट्रीय संभेला पटना असावी असे पहिल्या पाचचार वर्षांतच लोकाना वाट लागले होते व तोचि एक विषय वादाचा होता. राष्ट्रीय संभेच्या दहाव्या वर्षी म्हणजे १८९५ साली पुण्यास ही सभा भरली तेव्हा या प्रश्नाला बराच रंग आला होता. काही पटना कोणी कोणी तयार केल्या होत्या व त्याचा विचार करण्याकरिता कमिटीहि नेमण्यात आली होती परंतु कॉम्रेसचे पुढारी पुष्कळसे सर फेरोजशाह मेधा यांच्या मताचे होते त्यांना राष्ट्रीय संभेला घटना अशी नको होती वर्षांतून चार दिवस जमावे. कोणी ती चार दिवसांची धामधूम म्हणावी कोणी शांतपणे चर्चा करण्याची परिषद् म्हणावी पण त्या नव्हेत जे काय निघेल तितकाच जमलेल्या लोकाना मिथा राष्ट्राला कायदा. "आपापल्या प्रांतात जे कोणी लोकमत प्रकट करतील त्याने एकीकरण करणारी सभा ही राष्ट्रीय सभा मानावी" हे सर फेरोजशाह मेधा यांचे मत १९०२ साली सोलापूर प्रांतिक परिषदेच्या वेळी विमललाल सेटलवाड यांनी गुरईचे मत म्हणून प्रकट केले होते पण लाला लजपतराय वर्गरे भडवईना ही मोठ मान्य नव्हती पन्नासवीत प्रतिनिधि १९०३ साली अहमदाबादस आले नव्हतेच, पण विमलणी केल्यामुळे १९०३ साली काही मद्रासेस गेले होते, तेहि निराश होऊन परत गेले, व राष्ट्रीय संभेला घटना असावी की नसावी याबद्दल १९०४ साली मेधा व लजपतराय यांचे मुंबईस भाडण झाले.

राष्ट्रीय संभेत असले हें भाडण मो प्रयत्नच पाहिले कार्यक्रमात घटनेचा विषय निघाला तेव्हा, लाला लजपतराय हे कोठे दिसेनात असे फेरोजशाह मेधा यांना वाटून, "आमच्या वेळी तांड चुकवितात, आणि मग पाठीमागे टीका करितात" असे कायसेसे ते बोलले. एरोखद लजपतराय यांनी तांड चुकविले नव्हते. ते दूर अंतरवर बोणाशी बोलत उभे होते, म्हणून त्यांना मारलेखी हाक ऐकू गेली नाहीं. पण मेधा यांची टीका त्यांना कोणी जाऊन सांगताच त्यालाजी कणकणत दणदणत येऊन समोर उभे राहिले आणि "तुमचे काय म्हणण आहे बोला !" असा सवाल त्यांनी मेधा यांना केला. आणि "घटनेसंबंधी तुमची काय तक्रार आहे ती सांगा" असे मेधा यांनी म्हणताच, लालाजींनी सुमारे बीस मिनिटे जोराचे भाषण करून घटनेची आवश्यकता प्रतिपादिली व शेवटी "तुम्ही मुंबईचे पुढारीच घटनेला विरोध करता" असा आरोपहि केला.

या मुर्झ काप्रेसच्या प्रसंगी टिळकाबरोबर मी सर हेनरी कॉटन, मेया इत्यादि लोखना भेटलो. त्यांच्याशी वाद करण्याच, प्रश्नोत्तर करण्याचे काम टिळकच करत. तो अधिकार माझा नव्हता. तथापि मी त्यांच्याशी बोलण्यात मुर्झाच नाव घेत नसें असे नाही मधून मधून आपलें म्हणणें, मात्र मौजक्या शब्दांनीं, माडी मी बरोबर असता मला बाहेर बसवून टिळक एकटे आत आऊन मोठ्या माणसाशीं बोलले असे बहुधा पडत नसे. ते थोरमोठ्याशीं माझी ओळख 'हे आमच्या मराठ्यांचे संपादक' अशी मुद्दाम करून देत. कारण पुढें माझेहि अशा लोकांशीं दळणवळणाचे प्रसंग येणार हे त्यास माहीत असे. हे बडे लोक मर्याद पत्र नित्य वाचणारे नसले तरी माझे विशिष्ट लेख त्याच्या नजरेला पडत, यामुळे माझी त्याची मनोमन ओळख आधींच झालेली असे.

करदीकर-दीक्षित—१९०१ सालीं मुर्झ कायदे काँग्रेसची निवडणूक उभी राहिली तेव्हा दादासाहेब करदीकर वकील आणि हरि सिताराम दीक्षित सॉलिसिटर असे दोघे उमेदवार होते एका अर्थानें दोघे माझे जेहीव. पण मी पूर्वीचा सातारकर म्हणून माझ्यावर दादासाहेबाचा हक्क त्यातल्यात्यात अधिक. तार माझ्या राहत्या सपातील कामामध्ये दीक्षित व मी सहकारी होतो म्हणून त्यानाहि मदत मागण्याचा हक्क होता पण त्यांना माझ्या मदतीची फारशी अपेक्षा दिसली नाही त्यांना गोपाळराव गोखले याच्या पक्षाची सर्वस्वी मदत होती. तशीच मुर्झाच्या मेया कपूर्वीहि दादासाहेब करदीकरांनीं १८९९ च्या निवडणुकींत टिळकाना द्या दिल्यामुळे त्यांना टिळकांचें सहाय्य मागण्याचा हक्क त्या रीतीने उरला नव्हता. तथापि तांहे महाराष्ट्र प्रकरणातीत वकीलपत्र दादासाहेबाकडे असे. यामुळे एक नया वेगळा हक्क उपस्थित झाला होता या दोन्ही बात्यांनीं मी धुक्यास करदीकरांच्या करिता खटपट करवयास गेलों होतो तेथील जेही व खटपटीचे क्षेत्रोपाधे बहाळकर बंधू (नाना व तात्या) हे दोघे रा. सा थीपर बाळकृष्ण उपासनी पेन्शनर सद्यजब याचे भाऊ, धुक्यास त्यांचें वजन फार त्यांच्या सहाय्यानें बाबासाहेब गरूड यांना आपलेसें करून धुळ जिल्ह्यातील सर्व मते आमिदांस करदीकर याजकरिता मिळविता आली. परंतु महाराष्ट्राच्या इतर जिल्ह्यांतून मिळाली वितकी मते न मिळाल्यामुळे अखेर दीक्षित सॉलिसिटर हे विजयी झाले. निवडणुकीची खटपट म्हणून काय असते याची कल्पना मला तेव्हा लागलीच आली. ती अशी की जि. लोकल बोर्डाच्या एका सभेंत निवडणुकीचा निकालच लागे. कारण या सभेंत अंतिम मतदार निवडले

वातील त्यानींच मते दाखवाची. आणि जवळी खासगी खटपटीने आपलेसे झालेले शेक मतदार म्हणून निवडून आले म्हणजे मग त्यांच्याकडून मतपत्रिका भरून रणें एवढेच काम उरे. १९०१ साली मी मुळ्यास गेलों असता मातें 'राष्ट्रीयत्व' हा विषयावर टोंवर वागेत व्याख्यान झाले. येथपासून माझ्या जाहीर व्याख्यानाना सुरुवात झाली असें म्हणावयास हरकत नाही.

स्वदेशी कंपनीचा अनुभव (१९०४)—पारूची थोडे दिवस "स्वदेशी हो-ओपरेटिव्ह स्टोअर्स" या नावाची एक कंपनी रजिस्टर झाली तिचा मी डायरेक्टर व चेयरमन निवडलो गेलो. म. वि. विपळकर नावाच्या एका वृद्धाचा शिष्याचें दुकान पुण्यास बुधवार पेंठेंत होतें. त्यांना या कंपनीची कल्पना सुचली. मी अडीचशे रुपयांचे शेअर घेऊन डायरेक्टर झालों. स्वदेशीच्या नव-युगीन मतप्रसारास नुकतीच सुरुवात झाली होती. कंपनीचें दुकान घरे पाहू लागले. चार पैसे येऊन पेटेंत पडू लागले भागीदारांना नफा वाढताच पाहिजे हे स्वदेशीच्या शास्त्रात सहसा बसतच नाही ! म्हणून पेटेंतल्या पैशाला बाहेर पाव कुटले, विपळकरमुडलींनी त्या पैशाचा उपयोग प्रथम भारत भागवत या संस्कृत मथाच्या छपाईकडे केला. त्यात त्यांना नफा झाला असें दिसताच दुकान मागें पडू लागलें. म्हणून दुकानाला नवी जागा दमोदरे याच्या बाज्यात माडीवर घेतली. मग विपळकर म्हणू लागले की "मला मुंबईस दुकानाची एक शाखा काढू या." म्हणून शास्त्रवादी स्थावर विचलकराच्या माडीवर दुकान पातल. पण दुकानाकरिता नवा माल आणण्यात गाढवळ खर्च व्हावें तें भारत भागवत प्रकाशनात गुंतून राहू लागलें. या गोष्टीला आम्ही हरकत घेतली. तेव्हा भागीदारांच्या संमतेत बहुमत करून श्रौंरसीच्या जोरावर विपळकर यांनी आम्हास डायरेक्टरच्या जागेवरून काढून आपलेदुसरे सार्थकदार डायरेक्टर निवडून घेतले ! ही गोष्ट केसरीत प्रसिद्ध होताच कंपनी एफ.एम. बनली. विपळकर यांचे दिवाळे वाजण्याची वेळ आली. त्यांनी मुंबईहून मला लिहिलें की "मला येऊन पाचवा नाही तर जीव देतो." मग मी माझे जेही गणमताराव चाळे ऑडिटर यांना मुंबईम नेऊन, तेथील सर्व निरवानिरव करून, कंपनी-आयुफीनें लिक्विडेशनमध्यें काढण्याना ठराव करून घेतला. फडके व इतर यांना लिक्विडिटर नेमून भागीदारास रकमास गुमारे तीन आणे मिळवून दिले. पण या कंपनीच्या घोटाळेंत माझे निदान सहासनाने वास

व्यर्थ सचो पडले अगोत्रे अग्रा माता अदाज आहे ! ही सर्व हकीमत चारणाव यो न आहे पण सोईकरिता ती मज एवत्र मागितली.

कौटुंबिक आपत्ति—१९०४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत धुळे येथे माझे मुवांत वडोळ रघु नाना हे नवज्वराने वारले. वडोळ व मातोश्री पूर्वीच वार्हे दिवस तेथे होनी पुण्यास नानाचे कुटुंब प्रसूत होऊन अवघे गारा दिवस झाले होते. मुलाचे वारम रक्षित करून त्याच्या अडीच वर्षांच्या धोरल्या मुलाला बरोबर घेऊन मी धुळ्यास गेला. न्यानंतर दोन तीन दिवसांनी ते वारले. त्या प्रसंगाचे मी वर्णन करू शकत नाहीं. रडून रडून माझे डोळे दुखरे होण्याची वेळ आली. लगेच वडोळ मातोश्रींना घेऊन मी पुण्यास आलो. काही दिवसांनी नानाच्या कुटुंबाला आमच्या वडोळ रघुनीं आपल्या जवळ राहण्यास व चाहेपाळट करण्यास नेले. पण तींही नदुर-वार येथे अवघ्या सहा महिन्यांनी पारली. अग्रा रीतीने आमच्या कुटुंबाचा एक खाद्य वासळला. नानाच्या सगळीं सर्वांस्तर माहिती मी या प्रधात पूर्वी दिलीच आहे.

गायकवाडवाड्याची खरेदी—या नंतर वार्हे दिवसांनी टिळकांना गायकवाड सरकारांनी पुण्यातील गायकवाड बादा खरेदी दिला. त्यांची सर्व रक्कम देण्याला टिळकाजवळ नव्हती. त्यामुळे त्यांना दहा हजार रुपये कर्ज काढावे लागले. यावरून त्यावेळी त्यांची सापत्तिक स्थिति बारा होती. हे दिमून येईल. कर्मधर्मसयोगाने माझ्या कपूच्या विम्याची रक्कम याच सुमारास हातीं आली तींही मला या कामी लावता आली. पुढे सहा महिन्यांनी वेसरी कचेरीने ती रक्कम मला परत केली. खरेदीच्या सर्व रकमेचा चेक घेऊन मी बडोद्यास गेलो व ती सरकारी खाजिन्यात भरून पावती घेऊन आलो. तीच पावती पुढे पुण्यास राजस्तर केली. दरबारशी व्यवहाराचा सबंध असल्यामुळे माझही हजरता एवढा आधार पुरला म्हणून खरेदीखताची स्टॅम्पगुटि वाचली. हा बादा खरेदी घेतला तेव्हा त्यांतील इमारत थोडी व फार जुनी होती. केसरीकडे असलेल्या या बाज्याच्या भोगातील आजच्या बहुतेक सर्व इमारती नवीनच बांधलेल्या आहेत.

जुमराचा दारा—१९०४ च्या एप्रिलात टिळक आम्ही अनेक मंडळींसह जुमरास गेले. पोण्याचा मोठा शिमास व टांगे केले होते. परंतु सर्व मजल सफरला बारा तासहि पुरले नाहीत. टिळकांचे दारे तांदे महाराज सटल्याच. निघाले लागल्या-पावूनचखो गुरू झाले. जुमरास सत्काराची धर्म झाली. जुमराच्या आसपास यापूर्वी

मुक्ततेच काहीं दोंढे पडले होते. त्यावरून टिळक सहज धोळताना म्हणाले कीं “पुण्याहून जुन्नर इतके दूर आहे ते बरेच म्हणावयाचे. सद्या कोणाला बंद करा-
वयाचें झाले तर बडवात्याला दोन दिवस तरी निवात मिळतील. पुढे लष्कर किंवा
पोलीस येईल ते पहाता येईल.” पण आतां मोठ्याने जुन्नरचा प्रवास हांड तासातहि
होऊ शकतो ।

वेदोक्त व ग्रामण्य—१९०४ च्या जुलै महिन्यांत मयाजीराव गायकवाड
पुण्यात आले तेव्हा त्यांनी इतर खोबाबरोबर मलाहि भेटांस बोळाविलें
होतें. महाराजांनी व मातो ही पहिलीच भेट. सभाषणांत महाराजांचा आवडता
धर्मशिक्षणाचा, धर्मविधि चालविणाऱ्या उपाध्येपुरोहितांचा, ग्रामण्याचा, व
वेदोक्त व मातो, इतके प्रश्न चर्चेला निघले, होते. त्यांत सार्वत्रिक धर्मशिक्षणाच्या
योजनेविषयीं मी सुमति दाखविली ग्रामण्याविषय सुशिक्षितांनीं बडें केले पाहिजे
असे मी सांगितलें पुरोहित व उपाध्ये यांच्यांतंभी पायदाड करू नये असे माते
मत होतें तें मी सांगितलें. त्याच वेदोक्तांसुद्धी मी बंदने म्हणालों कीं “ही बुद्धवळ
बडोद्याहूनच प्रथम सुरू झाली असें म्हणतात व कोल्हापूरकर महाराजांना लोक
उगाच दोष देतात. मात्र क्षत्रियांना वेदाधिकार आहे हे कोणी कर्भीच नाकवूळ करीत
नाही.” या सालीं पुण्यात एक दोन ग्रामण्ये झालीं. माझ्यावरील ग्रामण्य चालू
होतें, व टिळकांनीं आपल्यावरील ग्रामण्याचा अनुकूल विचार करून पैकत पुण्यात
नवीन धर्मसभान स्थापण्याचा उपक्रम करण्याचा विचार मनात चालविला होता.

पैसाफंड—यान सालच्या डिसेंबर महिन्यात मी व अताजीपत दामोदर काळे
यांनी मिळून एक विनतिपत्र केंसरींत छापले. त्यांत असे लिहिलें होतें कीं, काळे हे
जरी पैसाफंड जमवित असले व केंसरी पत्र त्यांना उत्तेजन देत असले तरी, एसादी
संपटित पैसाफंड कमिटी स्थापल्याशिवाय या कार्याला जोर येणार नाही, अताजीपत
काळे हे माझ्याशीं कितीहि भाडोत, परंतु पैसाफंड कमिटीचा जगम त्यांच्याबरोबर
माझ्यापर्यंतहि पोचतो. आदलेबपी मी व अताजीपत काळे यांनी काढलेल्या
पत्रकाप्रमाणें मध्यवर्ती शारात, व पैसाफंड कमिटी स्थापन होऊं लागल्या. त्यापैकीं
मध्यवर्ती कमिटीचा एक सभासद तर मी नेमलों, बेंकोंस, पण पुणे जिल्ह्याकरिता
स्थापिलेल्या पैसाफंड कमिटीचा चिटणीसहि मला म्हणूं लागलें. पुढे हें काम
कबडेशास्त्री यांनीं आपणाकडे घेतले. मी पैसाफंडावर एक बंडक पद्यात्मक रचल
व स्वतः बरोबर दिवून पैसाफंड येऊन गेल्या.

टिळक व गोरखले—१९०५ सालापासून राष्ट्रीय चळवळीला बराच बंद पडला. पगभगाच्या चळवळीला बगान्यात खरी सुरवात झाली होती. नामदार गोमले मिलायतेम जाऊन मोठेसाहेबांच्या बाठी घेऊन हिंदुस्थानात परत आल्यावर बनारस येथे भरणाऱ्या राष्ट्रीय समेचे अध्यक्षस्थान त्यांना द्यावे असे ठरले होते. गोमले हे टिळकाचे प्रतिपक्षी असले तरी, आणि त्याचो राजकीय मत टिळकाने मान्य अशी वाटून अमली तरी, व्यक्तिः गोमले हे एकनिष्ठेने व परिश्रमपूर्वक कार्य करीत त्याविषयी टिळकाची आदरबुद्धि मनातून असे, याचे प्रत्यंतर पुण्यात गोमल्याच्या जो जाहीर सत्कार झाला त्याबद्दल दिलेले आले, या सत्कारात टिळक स्वतः घातले होते. मात्र प्रतिपक्षाच्या सलोग्याला उभयताना साधारण असा कोणी मन्मान्य झेही नेहमीच लागतो तो या टिकाणी नानासाहेब देशमुखाच्या स्थाने मिळाला होता देशमुख हे पूर्ण राष्ट्रीय दृष्टीचे असले तरी त्याची मनोभूमिका टिळकाहून पुष्कळच अधिक निर्विकार होती, स्वतः उपडण चळवळीत न पडण्यामुळे ही त्रुटि त्यांना साधली असेल. तथापि त्याचा मूळ स्वभावच धिमा, घात व सौजन्यपूर्ण असे, यामुळे त्यांनी गोमल्याजवळ टिळकाच्या गुणांचे वर्णन केले, आणि टिळकाजवळ गोमल्याच्या गुणांचे वर्णन केले, तरी त्यांमधील रोगास राग येत नसे नानासाहेबांनी मुबईम गोमल्याच्या सत्कारात भाग घेतला होता, तसाच तो पुण्यातल्या सत्कारातही त्यांनी घेतला आणि त्याच्या साक्षित्वाने गोमले व टिळक पुण्याच्या मंडईत एका संभाषणावर एकदाच आलेले दिसते ते या वेळी ! गोमलेही साऱ्या जन्मात गायकवाडवाड्यात दोनदाच घेऊन गेले असे मला वाटते. पण एक प्रसंग वाड्यात सरतानसिद्द याचे निराणवाजीचे प्रयोग घाटू असता देशमुखाबरोबर गोमले गावरवाडवाड्यात आले तेव्हांचा असावा.

‘सवय लोकप्रियता’—१९०५ साली मुबईस फ. न्यायमूर्ति माधव राजजी रानडे याच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ झाला. समारंभाचे अध्यक्ष मुबई सरकारचे एरिक्झरूटिव्ह काउंसिलर सर व्हाईस हिज हे होते. त्यांच्या भाषणात रानडे याच्या दृष्टीबरोबर लोखणवाड्याच्या पुढण्याची टवाळी करण्यासंदर्भे काही शब्द आले होते. ते त्यांनी टिळकाना उद्देशून काढले असावे असा माझा समज झाला. हिंदू साहेबांची व माझी चांगली ओळख असल्यामुळे मी त्यांना रायने पत्र लिहून त्यांच्या या दृष्ट्याबद्दल क्षण दिले. त्याला प्राज्ञकडून खालीलप्रमाणे उत्तर मला आले—

(२७ एप्रिल, १९०५) — “ तुम्ही मला लिहिले त्याप्रमाणे तुमची प्रामाणिक मते आहेत हे मला पूर्णपणे माहीत आहे म्हणून तुमचे समाधान व्हावे या-
करिता मी तुम्हाला हे पत्र लिहीत आहे. रागडे याचा पुतळा उघडण्याच्या वेळीं
'सवग लोकप्रियतेला ह्यापलेले काही लोक ' असे मी बोललों ही गोष्ट सरी पण
ते बोलताना माझ्या मनात टिळक नव्हते हे मी तुम्हाला निघून सांगतो त्याच्या-
हून फार हलक्या प्रतीचे आणि कमी प्रामाणिक असे वक्तें जो माझें करितात
त्यांनाच उद्देशून माझे बोलणें होतें टिळकाच्या स्वधाने तुमचे व माझे बोलणें
अगदीं मोपच्या मनाने झालें. असे असता हे शब्द मी टिळकाना उद्देशून
बोललों असे टिळकाच्या किंवा तुमच्या मनात तरी कसे आले ? ” (सर हॅन्ड
व्हिन्स, मुंबई).

या पत्रात आपण बोललों तें टिळकाना उद्देशून नाहीं इतकाच सुलूस हा दिव
साहेबानी केला. आणि त्यांना तो करता आला याचे कारण त्यांनी टिळकाचें नांव
प्रत्यक्ष घेतले नव्हतें, ‘ पण सवग लोकप्रियतेला ह्यापलेले ’ हे शब्द उच्चार-
ताना टिळकाची व्याप्ति त्याच्या कोळ्यापुढें नव्हतीच असें मला वाटत नाहीं.
मान त्याचा राग केरोजशहा मेघा याच्यावरहि असल्यामुळे, आणि समारंभ
मुंबईतलाच असल्यामुळे, त्याच्या मनात त्या वेळीं मेघा हे नसतीलच असेंहि
म्हणवत नाहीं. याचे प्रत्यक्ष पुढील साली मेघा यांना मुंबई कॉॅंग्रेसमधील
त्याच्या मान्यतेच्या स्थानावरून खाली ओडण्याचा (कॅक्स) कट झाला त्याबद्दल
मिळालेंच असो. माझ्या तजारीपत्रात दिव साहेबानी उत्तर दिलें हीच
मोठी गोष्ट. आणि जगापुरती, बाहेरच्या आम्हाजाने वा होईना, ‘मी टिळकाना
नांव देणारा नाहीं’ येवढी कडुली मी वाढविली याचे टिळकानाहि बरें वाटले.

काशीयात्रा — १९०५ सालीं बनारस येथील राष्ट्रीयसभेला मला जाण्याचेच
होतें, व मी एरव्ही बहुधा टिळकाच्याच बरोबर गेलों असतो. परंतु आमच्या घरच्या
सर्व मंडळींनीं काशी प्रयागची कुटुंबयात्रा करावयाचे ठरविले सापूर्वी पाच वर्षे वडोळ-
मातोर्धीनी आपणपुरती ही यात्रा वेळीच होती. तथापि फिरून कुटुंबयात्रा म्हणून
करावी असे त्याच्या मनात आले म्हणून आम्ही निघालों. दिवस पडोचे होते.
आणि यानेंत हें लगेत ते लगेत अशा हव्यासानें प्रत्येकान इतकें सामान बरोबर
घेतलें की, जळगावास गेल्यावर त्या सामानाची भीतिच वाढू लागली. म्हणून
आम्ही त्यातले निम्मे सामान पातळु ठरवून खरोखरच जळगावच्या मुळामाहून

मुद्दस कम्बु पुण्यास पाठविले ! तरी उरले तेहि पुकळच होणे असे अनुभवान उरले आम्हा यात्रेवर मडळीत व्हान मुलाची उम्या मोठ्या माणसापेक्षा अधिक होती. सर्वात मोठे मूल सान वयांचे असेल, व सर्वात धाकटे मूल चारच महिन्याचे होते. त्यांना गंगेत आपली आपण आपोळहि करता येत नव्हती. म्हणून प्रत्येकाला खानादाराल दहाला धरून पाण्यात बुचकळून वाडावे लागले ! अलाहाबाद येथे आम्ही दारुगजेस टिळकाचे जावई साने यांच्या परी उतरला होतो या प्रसंगाची माझी एक आठवण अशी की, सान्याच्या घरी पोंचताच मी प्रथम सगळीं कामे सोडून जिना चढून उघड्या माठीरस गंगा नदी कशी दिसत हे पाहण्याकरिता उत्सुकतेने गेलों. पण गंगा पाहून माझी निराशा झाली ! मात्र यात तूक माझीच होती. कारण उत्तर हिंदुस्थानांत मोठमोठी मैदानेच असतात हे भूगोलातील ज्ञान मी विसरलों होतो, आणि वाल्मीकिवृक्ष मंगारोनातील 'एतलातलमाल' इत्यादि गंगेचे वणन माझ्या डोव्यात होतें ! आम्ही प्रयाग काशी अयोध्या येथील यात्रा पुण्या केल्या. पण काशी येथे बड्ड आप्पासाहेब याना ज्वर येऊ लागल्यामुळे बनारसच्या राष्ट्रीय सभेकरिता याबू शकले नाही.

ग्रंथकार संमेलन—१९०६ साली माझ्या सार्वजनिक कार्याला भर नेऊ लागला. मला व्याख्यानांची आमंत्रणे सर्रास येऊ लागली. आणि मी बका नव्हतो तरी तीं निमंत्रणे स्वीकारू लागला. या वर्षी गणपतिउत्सवात तर मी अनेक व्याख्याने दिलीच, पण स्वदेशी चळवळीत सामील होऊन त्या विषयावरहि अनेक व्याख्यान दिली मी स्वदेशी बरोबर बहिष्कारालाहि ममति देत असे पण स्वदेशी कपड्यांची होळी करण्याविषय असून ते कपडे गोरगरीबांना वाटावे असे म्हणत होता. पुण्यात शिवरामपंत पराजपे व सावरकर यांच्या व्याख्यानांच्या वेळी होळ्या होत. पण त्यांना मी हजर रहात नसे. मुंबईपासून नाशिक व वाईपर्यंत अनेक ठिकाणी जाऊन मी व्याख्याने दिली नाशिकाम मी अकबर जयंती या विषयावर व्याख्यान दिलें तें फार खोमलें बळें असे मला अजून स्मरतें. पण व्याख्यानापेक्षा अधिक जबाबदारीची संघटनात्मक कार्येहि करण्यास मला या वर्षी मिळू लागली. मे महिन्यात पुण्यास मराठी ग्रंथकारांचे संमेलन झालें. त्याच्या चिटणीसीच्या जागेवर रा. हरि नागमण आपटे यांच्याबरोबर माझी जेमणूक झाली. या ग्रंथकारसंमेलनातूनच साहित्य परिषदेची कल्पना प्रथम निघाली आम्ही त्या परिषदेचा प्रारंभ साठ सभासद

मिळवून केला, आणि विनायकराव भावे, कृष्णाजीपत खांडिलकर, व वासुदेवराव आपटे या निवर्गाना त्या परिपदेचे चिटणीस नेमून घेतले

ऐ. छेण्यांचा संग्रह—याचवर्षी ऐतिहासिक लेखाचा संग्रह पुण्यात करण्याची कल्पना निघाली. तिचा उगम प्रथवार संमेलनातूनच झाला त्याप्रमाणे प्रारंभ म्हणून वासुदेवराव मुडळे यांनी खर्चाकरिता पन्नास रुपयांची वर्गणी देऊन कार्यास मुदवात केली परंतु कागदपत्र जमविले तरी ते ठेवावयाचे कोठे हा प्रश्न पडला. तेव्हा नटेशराव द्रवीड यांनी असे सांगितले की “माझे श्वशुर बबतमाळकर वावसाहेब द्रवीड यांचे घर शुक्रवार पेठेत आहे. त्यात मी रहातो, त्या घरांतला एक भाग अशा कागदपत्रांच्या संग्रहाकरिता मी देईन.” ह्या स्थिरपद होऊन भरभराटीस आलेल्या ‘भारत इतिहास मंडळ’चा हा अद्वय प्रारंभ होय. या उद्योगात पडण्यास मास्त्री इतिहासाच्या अभ्यासाची हौस ही तर कारणीभूत होतीच, पण हें पर या कार्याला मिळविण्याच्या कामी द्रवीड यांचा व मास्त्री स्नेह कारणीभूत झाला. नामदार श्रीनिवासशास्त्री प्रथम या द्रविडाच्या घरीच विचिटाई करून होते. या घरी शास्त्री, ज रा पारपरे, दर्पाड, मी अशी मंडळी मधून मधून जमत असू, शिवाय द्रवीड यांचे व मास्त्री जातक त्या वेळीं तरी बरेच जुळे. ते पुण्यास येऊन महाउष्ट्र कॅलिजात इमर्जीचे प्रोफेसर झाले तेव्हा इमर्जी बाळयाच्या आवडीमुळे त्यांचा मास्त्री स्नेह जमला होता, आणि इमर्जी लिहिण्याची आवड असल्याने ते मठास पत्रात लिहून मला मधून मधून मदत वरीत. तात्पर्य, ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या संग्रहाला जागा मिळवून देऊन इतिहास संशोधनाच्या कार्याला पहिली एक मदत मी केली. मास्त्री गोष्टींचा उगम लहानातच कसा असतो याचें हें एक उदाहरण म्हणून देण्यासारखें आहे. या उपक्रमानंतर पाच वर्षांनीं राजवाडे यांच्या स्फूर्तीने, पोतदार यांच्या गुरुभक्तीने, काशिनाथपत साने यांच्या प्रोत्साहकाने, दत्तोपत आपटे, शंकरराव जोशी, आका चांदोरकर, पादुरंग नरसिंह पटवर्धन यांच्या इतिहास संशोधन-प्रेमाने, आणि तात्यासाहेब मेहरदळे यांच्या अभिजात औदार्याने, मेहरदळे यांच्या याज्ञात भारत इतिहास मंडळीची स्थापना झाली. पुण्यांत १९०५-०६ सालांतल्या पूर्वार्द्ध नव्या कल्पना निघत. पण तेव्हा त्या कल्पनातर्गत कामाचा व्याप थोडा असे, आणि जागा इमारती वर्गण्या याहि थोड्या असत. वंगभग, स्वदेशी अशा चळवळींनील टिळकाच्या ध्यास्यानाला मदती केली होती असे सांगायलाचे तर सार्वजनिक

सभेचा दिवाणखाना भरून गेला असे सागून भागत असे. पण गुदस्ता नेहू व नावरकर यांच्या व्याख्यानांना लाऊड स्पीकरही जपुने पडले !

नाट्यसमेलन—१९०६ साली किलोस्कर नाटक गृहाच्या प्रवेशाचा आणि किलोस्कर नाटक मंडळीच्या ज्युविलीचा वसे दोन समारंभ चांगले झाले. त्यांना काही प्रमुख भाग भाड्याकडे होता. तसेच त्या साली नाशिक येथे भरलेल्या नाट्य समेलनाचे अध्यक्षपदही किलोस्कर मंडळीने मलाच दिले होते. या प्रसंगाच्या भाषणावरिता मी भरताचायचि नाट्यशास्त्र मुदाम याचले असे स्मरते. आणि नाट्य समेलनाच्या अध्यक्षी जी एवढर भाषणे आजवर झाली त्यात माझ्या भाषणाचा मवर बराच बर लागेल असे मला वाटते.

विलायतेतील चळवळ—१९०८ पासून विलायतेत लिबरल पक्षापुढे जाणारा मजूर पक्ष हळुहळू मघटित होत होता. लिबरल पक्षाला हा आरला प्रतिसर्धी अना वाटत असल्यामुळे तो या नवीन पक्षापासून फटकून रहात असे पण विलायतेत राजकारणामध्ये जो पक्ष अधिकांत अधिक पुढे जाणारा त्याच्याशी श्रृणानुबध्द बाधल्यानेच हिंदुस्थानचे झाले तर कल्याण होईल अशी दादाभाई प्रभुतीची समजूत असल्याने ते अर्मस्टरडॅम येथे भरलेल्या मजूरपक्ष परिषदेला लढनहून गेले होते. ही गोष्ट सर विन्यम वेडरबर्न (ते लिबरल पक्षाचे म्हणून) यानाहि मनातून पारशी आवडली नाही असे म्हणतात. आणि एक वेळ प्रबुध्द अना होता की मेधाप्रभुति मुजईच्या पुढाऱ्यानीहि वेडरबर्न याच्या सूचनेवरून दादाभाईच्या धोरणाविषयी नागसनी ग्रासणी रीतीने दर्शविली होती.

१९०४ च्या मुजईच्या राष्ट्रीयसभेमध्ये हिंदुस्थानात व विलायतेत राष्ट्रीय सभेचे काम जोराने करावे असे ठरले. त्याची अमलबजावणी १९०५ च्या मे महिन्यांत काही थोडी झाली. सारीख ३ मे रोजी फेरोजशाहा मेधा याच्या अध्यक्षतेखाली जाहीरसभा भरून त्यात ईंग्लंडला शिटमडळ पाठविण्याचे ठरले. सर डब्ल्यु वेडरबर्न व टिळक यांनी काँग्रेसमध्ये मांडलेल्या ठरावाअन्वये हे डेप्युटेसन जायगावे होते. सभेने प्रोफेसर गोखले व बॅरिस्टर महमद अली जिना या दोघांना शिटमडळाने घटक म्हणून पाठवारे असा ठराव केला. विलायतेतील राजकारणांत हिंदुस्थानचे हित पाहणारा असा एखादा वेगळा पक्ष निर्माण करावा असा हे शिटमडळ पाठविण्याचा हेतु होता. पण हा पक्ष लिबरलपक्षाच्या अंतर्गत असला तरी

तसा असण्यास हरकत नाही असेहि मत प्रगट करण्यात आले. गोखले याच्या अग्रणी हुपारी, वक्तृत्व, सभ्यपणा, शील, त्याचा कामकाजाचा अनुभव व वक्तृत्व-शक्ति याची स्तुति मुंबईकरांनी केलेली तिचा जपेय टिळकांनी केला व त्याच्या निवड-पुनीस समिती दिली. जिना याच्या निवडणुकीबद्दल मात्र नापसंती दर्शविली. अग्रेसर शिष्टमंडळ म्हणून गोखले व बॅरिस्टर जिना यांना विलायतेस पाठवावे असे ठरल्याप्रमाणे गोखले हे गेले. जिना हे जाऊ सुरुले नाहीत. लाला लजपतराय हेहि विलायतेस याच वेळी गेले होते. त्याची जोड गोखल्यांना चांगली मिळाली. लजपतराय हे स्पष्ट बोलणारे होते.

पार्लमंटानध्ये प्रधानमंडळात माति होऊन लिबरल पक्षाने प्रधानमंडळ बनविले ही गोष्ट हिंदुस्थानच्या फायद्याची सारखी असे पुढळाना वाटले. इंडियन पार्लमेटरी कमिटी पूर्वीच बनविण्यात आली होती. तिच्या विनंतीवरून गोपाळराव गोखले पुन्हा विलायतेस गेले. कमिटीत १९० सभासद सामील झाले होते, आणि गोखल्यांच्या बळबळीकडे झुकझुकीत लोकांचे बरेच लक्ष यदा लागले. मोर्ले आणि गोखले यांच्या गाठीभेटी होऊ लागल्या. आणि आपल्या अजचणी फाय आर्हेत त्या मोर्ले यांनीहि गोखले याम सांगितल्या. त्यामुळे गोखले यांच्या भाषणात त्या अडचणीचा मधून मधून उल्लेख येऊ लागला. टिळकाना ही गोष्ट पसंत पडेना. विलायततहि हिंदुस्थानाप्रमाणे पक्षभेद असत. आणि एसाया क्षेत्रात एका उपाध्याच्या घरी यज्ञमान शिरला म्हणजे दुसऱ्या उपाध्याला जसा मत्सर वाटतो तसा हिंदु स्थानच्या पुढाऱ्यांनी एका पक्षाचा आश्रय केला म्हणजे दुसऱ्यास त्याच वैषम्य वाटे. वास्तविक गरीब विचारे हिंदुस्थान. इमज मुत्सद्यावर त्यांच्या हातून प्रत्युप-कार कसला होणार ? प्रधान मंडळात जाणा राडोब, पण मतदार सघारडून निवडणूक होण्यापुरतहि हिंदुस्थानच्या सहानुभूतीचा किंवा मदतीचा उपयोग इमज मुत्सद्याना होण शक्य नव्हते. उलट जो उमेदवार निवडणुकीच्या जाहोर-नाम्यात किंवा भाषणात हिंदुस्थानचा उल्लेख घ्यामल्याने किंवा कळकळीने आणिल त्याला विक्षिप्त म्हणून सपोधिले जाण्याचा सभाव. तथापि रोमन साम्राज्यात वकिलाची प्रतिष्ठा त्याच्या मिळकतीवरून न होता त्याच्याभावर्ती पुढळ्या गरीब कुट्याचा गराड केवडा मोठा असेल त्यावरून मोजण. त्याप्रमाणे हिंदी मुत्सद्याकडून होतकरू किंवा वर्त्या इमज मुत्सद्याला लभ्यास नसला तरी त्याच्या आश्रित-मणात मोठी भर पडे.

केलाच पहिले अशी काँग्रेसची कोणावर सर्जि नाहीं हे खरे. पण ज्या प्रकारच्या परिस्थितीत बहिष्कारयोग कायदेशीर आहे असे काँग्रेसने आरंभ मज दिले, तो परिस्थितीत बगाव्यातच नव्हे तर समजल्या हिंदुस्थानास एकासारखी लागू आहे असा बहिष्कारयोग कोणत्याही प्रांतात स्वोच्चारात गेला तरी काँग्रेसच्या मतप्रमाण तो कायदेशीरच होय, एरंड काँग्रेसमध्यं स्वतंत्रमते निर्विवाद ठरले आहे.”

बहिष्कार योगाचा विषय वाचूनीं वेढेला अर्ध आणि टिळकांनी त्याला दिलेली नमति या गोष्टी गोपाळराव गोराले याच्या स्मरणातून जाण्यासारख्या नव्हत्या म्हणून १९१४ साली मद्रास काँग्रेसच्यावेळीं टिळकाचा प्रवेश सुनंत हाऊस देण्याच्या मार्गात टिळकाचा 'बहिष्कार योग' हा आडवा भाषण्यात आला.

स्वदेशी व बहिष्कार—कलपत्यात राष्ट्रीय समेतर पहिले राष्ट्र स्वदेशी समेलन घेऊन मद्रासच नसले. हैदर त्रिपूचे वंशज नवाब मुय्यत महमूद बहादुर हे अध्यक्ष असून गोखले, भूषेनाथ बोस, मुंजिनाथ बानर्जी, पाल, लजपतराय, अवाडाल, टिळक वगैरे यथेष्ट मंडी हजर होता. अध्यक्षीय सूचना करण्याच काम मजकडे आठ होत, तेव्हा ती करताना मी सांगितले की स्वदेशी सुसलमान प्रतिकूल आहेच हे म्हणण साकू खोटे आहे. स्वदेशीच्या कार्यक्षमतेची व्यवस्थित स्वरूप देण्यावरिता लजपतराय वगैरे अनेक पुढाऱ्यांची भाषणे झाली, आणि ज्या प्रांतात स्वदेशी प्राक्तिक कर्मिण्या स्थापन झाल्या नसतील तेथे त्या स्थापन करून स्वदेशी चळवळ वाढवावी असा ठराव टिळकांनी मांडला व त्यावर त्यांचे जोरदार भाषण होऊन तो पत्तार झाला.

स्वदेशीची चळवळ १९०३ पासून १९०८ पर्यंत चालू होती. या चळवळीत तीव्रतेचे एकावर एक मजले होते. इतर कोणत्याही चळवळीत देखील ते असेच असतात म्हणा. स्वदेशीच्या चळवळीतील मजले असे होते. १ साधा स्वदेशीचा प्रचार २ स्वदेशी व बहिष्कार याचा सजोडप्रचार. ३ स्वदेशी व बहिष्कार यांचे निवि भावनायुक्त प्रात्यक्षिक म्हणून परदेशी कापडाची होळी. १ मुबई पुण्यांतील नेमस्तपक्ष फक्त साध्या स्वदेशीच्या प्रचाराला अनुकूल होता. २ टिळकांनी राष्ट्रीय पक्ष स्वदेशी बरोबर बहिष्काराचहि समर्थन करी. ३ पराजपे सावरकर यांचा कातिपक्ष परदेशी कपड्यांच्या होळीपर्यंत मजल नेई. यामुळे तिला सामने होत. पराजपे सावरकर हे होळीच करण्याचा नाव देवात, तर राष्ट्रीयपक्ष नेमस्तपक्ष

ते बहिष्काराला अमान्यता दर्शविणारे म्हणून नावे ठेवी या बाबतीत मुंबईचे नारायण विष्णु गोखले, हायकोर्ट वकील, व 'गो गुजराथी' पत्राचे इंग्रजी विभागाचे संपादक यांचा 'गुजराथी' पत्रातून व माझ्या 'मराठा' पत्रातून असा वाद होई. या विषयी नारायणराव गोखले यांचे मला आलेले एक पत्र देतो म्हणजे कळेल.—

(२० सप्टेंबर १९०३—)“ माझ्या मताना विवादास झाला आहे म्हणून माझे हें पत्र छपा. कोणत्याहि हिंदी मनुष्याप्रमाणे मीहि स्वदेशीचाच भोक्ता आहे. मी गुजराथी पत्रातून स्वदेशीचा छुरस्कार करीत असतो कोडस माझ्याबरोबर मीच मुंबईच्या सभेचे ठराव तयार केले. एखाद्या एकाकी देशाशीहि टक्कर मारणें कठिण, मग तीन किंवा चार देशांशीं एकदम झुजून हिंदुस्थानचा निभाव कसा लागेल ! येवढ्याकडिताच मी बहिष्काराच्या विरुद्ध आहे विमती येमुमार चवून आपले लोक त्याखालीं अगदीं विरडून जातील, आणि इतकेहि वरून स्वदेशी धंद्यांना हळू असं अधिष्ठान मिळेल कीं नाहीं याची राबाच वाटते. आज ९९ टक्के कापड विलायतीहून येत व एक टक्का इतर देशाहून येत अशी स्थिति आहे अजून इतर देशांना विलायती कापडाशीं टक्कर देता येत नाहीं म्हणून अमेरिका व युरोपलाड येथून पुष्कटसा माल येत नाहीं. त्या लोकांना आपलें दिन कळने, तसेच कोणाशीं स्पर्धा करताना आपणाला किती यश येईल हेहि त्यांना चांगले कळते म्हणून बहिष्काराची चळवळ ही व्यवहाराच्या दृष्टीनें अशक्य आणि राजकारणाच्या दृष्टीनें अयुक्तिक असे माझे मत आहे मग ते बरोबर म्हणा अगर भ्रूक म्हणा. पण मी स्वदेशीच्या विरुद्ध आहे असे जे भासविण्यात येते ते बरोबर नाहीं. गेल्या वर्षाचे ताजे आकडे वाटेल तर मी पाठवितों.” (नारा वि. गोखले हायकोर्ट, मुंबई).

पुढें स्वदेशी साखरेच्या प्रकरणी टिळक व मुंबईचे एक नेमस्त पुढारी सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यामध्यें असाच वाद झाला. त्यावर सर भालचंद्र राजकडून मला आलेल्या खालील पत्रानें प्रकाश पडेल.—

(१८ सप्टेंबर १९०४—)“ स्वदेशी परदेशी यासंबंधानें विवाधिकारता यांच्याशीं माझा पत्रव्यवहार झाला त्याची प्रत त्याजकडून मी मलागेली आहे. मजकबळ मूळचे कांही कागाद नाहीत. पण स्मरणार्थ सारांश लिहीत आहे. माझे म्हणणें असें कीं, हाड ही वस्तू इतरी अपवित्र मानली जाते कीं, तिचा तुकड

स्वसं झाला तरी विटाळ झालासा वाटतो. अर्थात् खाण्याच्या एखाद्या पदार्थाशी संलग्न असा रीतीत तिचा उद्देश झाल्यास धार्मिक भावना दुखविल्या जाणार. निदान वनस्पत्याहारी हिंदूंच्या तरी दुखविल्या जाणार. म्हणून लहान मुलांच्या हातों जाणाऱ्या पुस्तकामध्ये सत्परेंत हाडाचा कोळसा घालतात असल विधान ननावे शिवाय हे विधान सर्वस्वी खरे आहे असेंहि नाही. औद्योगिक परिपद व कलकत्ता येथील प्रदूषण याबुद्धे अने सायण्यात आले की, प्रत्यक्ष उसापासून जी साखर तयार करतात तिच्या काही हाडाचा कोळसा उपयोगात आणावा लागतोच असें नाही. तात्पर्य माझा मुद्दा इतकाच की, हाडाच्या कोळशाशिपायीच विधान सर्वस्वी खरे नाही, व ते असल तरी लहान मुलांच्या वाचण्यात ते यावेच असें नाही निदान मी केवळ ते चागल्या हेतूच केले स्वदेशीच्या कार्याला विरोध करावा म्हणून केले नाही लोकांचा बुद्धिभेद करावा असा यात हेतू नाही. पण स्वदेशीय समर्थनात जो युक्तिवाद करण्यात येतो तो सर्व यथान्याय असावा इतकीच मला इच्छा ' (भा. इ. भाटवडेकर, मुंबई)

सुरतेची प्रातिक परिपद—साल २९ मार्च १९०० रोजी सुरतेत डॉ. भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई प्रातिक परिपद भरली होय. या सभेत मुमारे ६०० प्रातिनिधि असून १५०० प्रेक्षक आले होते टिकटाना या सभेत हजार रहाना आले नाही ना पेटोज्यहा मेथा, अत्रालाल सावरकर वगैरे गृहस्थानी या परिपदेत पुढाकार घेतला असून नेमस्त पक्षाची पूर्ण छाप या परिपदेवर पडली होती महाराष्ट्राचा कल पाधारणपणे नव्या पक्षाकडे असल्या मुळे प्रातिक सभा भरविण्याचा नेमस्तावरून टाळाटाळच चालली होती. मुमारे १०-१२ वर्षांत प्रातिक सभेची बैठकच झाली नाही. आजपर्यंत असल्या सभांच्या उपयुक्ततेबद्दल लोकांतील आदाराग्र्य, प्रेय व दुष्काळ वगैरे इतर बऱ्याच अडचणी होत्या तथापि वाढत्या नव्या पक्षाच्या मताची छाप परिपदेवर पडू नये असा अर्थाकडे मेथा आदिकरून पुढाऱ्यांचा आग्रह होता हेहि प्रातिक सभा वरु शीर न भरण्यास एक कारण झाले होते. पण वाढत्या जोरापुढे भोति व वाढत येव्ही हटली

अध्यक्षानी भाषण केले त्यात नेमस्तपणाचा उपदेश ओतप्रोत होता किं-
हुना ती नव्या पक्षावर प्रच्छन्न टीकाच होती. त्यानी सांगितल की, "सर्वजनिक काम करणारे लोक प्रामाणिक असावे. त्यानी अपका सोडून केवळ सत्यशोधनात

झटले पाहिजे. अर्ज करावयाचे ते आटोपशीर व नेमस्तपणाचे अर्ज असले पाहिजेत. सरकारच्या चुका असतील. पण त्याची न्यायबुद्धि व सहानुभूति जागृत करून हे दोष काढून टाकवे. इडीने हिंदुस्थान सरकार उदार व मनमिच्छक आहे. एवढेच नव्हे तर यांच्याहून जास्त उत्तम सरकार आपणास अजून पुष्कळ वर्षे मिळणें कठिण आहे. आपण नेटानें प्रयत्न केला पाहिजे. पण उतावीळपणा किंवा जडालपणा करून मध्येच आपण पाख करितां कामा नये !”

या सभेत मामुली ठराव पुष्कळच झाले, फक्त स्वदेशी व बहिष्काराचा विषय महत्त्वाचा होता. पण यावर अभ्यक्षांनीं आपलें असं मत दिलें कीं, “ स्वदेशी चळवळ हा विषय खरोखर प्रांतिक सभेपेक्षा औद्योगिक परिपदेचाच आहे ! ” लोकांनीं शीज सोसून स्वदेशी माल वापरामा हे कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेतच ठरलें असल्यामुळें परिपदेस त्याच्या पाठीमागें जाता आलें नाहीं, व फक्त औद्योगिक बहिष्कारास सभेनें संमति दिली. एकदर सभेबद्दल केसरिनें आपले मत असें दिलें कीं “ सुरतेची प्रांतिक सभा मेगी झाली. डॉ. भालचंद्र भाचे भाषण वाचून असल्या पुढाऱ्यांच्या हातून देशकार्य तरी काय होणार ! अशा चक्षुर सहजगत्या निघाल्यावांचून रहात नाहीं.”

राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रभावधानें परिपदेत बरीच वासापीस झाली. राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव मेया यांना नको तेव्हां तो आणू नये असें प्रथम ठरले. पण विषय-नियामक कमिटीत मी असा ठराव मादला कीं “ कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेत पसार झालेल्या राष्ट्रीय शिक्षणाच्या ठरावाच्या अनुरोधानें त्या विषयाचा विचार करण्याकरितां एक कमिटी नेमावी.” यावर फेरोवशहा मेया यांनीं ‘राष्ट्रीय शिक्षण’ या शब्दाचा अर्थच आपणास कळत नाहीं, तेव्हां या विषयाचा विचारच करू नये” असें निधून सांगितले. त्यावर विजापूरकर व चितामणराव वैद्य यांनीं कलकत्त्याच्या कॉंग्रेसचा ठराव वाचून दाखवून सांगितले कीं “ राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाच्या पाठीमागें जाणें इष्ट नाहीं. पुढें जाण्याची इच्छा नसले तर वाटत्यास कलकत्त्याचाच ठराव मंजूर करा, पण पाठीमागें सारू नका.” यानंतर वादविवाद होऊन माझ्या ठरावावर मते घेतली, तों बहुमत माझ्याच बाजूस दिष्ट आलें. तेव्हां राष्ट्रीय पक्षाच्या मंडळींनीं टाळ्यांचा गजर केला त्यानें सभास्थान दणाणलें. पण अभ्यक्षांनीं मते मोत्रप्याची फिझीर न करताच निवृत्त दिला कीं ठराव नापास झाला ! यावर

मी प्रश्न विचारता मेघा मला म्हणाले “तुम्ही अभ्याशाचा निहाल मान्य करीत नाही काय !” मी म्हणालो “अभ्याशानी निहाल दिला तो मान्य करू. पण आम्ही पोल मागतो.” पण अखेर मेघा याचीच अरेरावी चालून मलाहि मोजलो नाहीत व पोलहि दिला नाही.

विषयनियामक कमिटीत हा ठराव नापास झाला. तेव्हा आम्ही जाहीर सभेत उप-सूचना आणावयाचे ठरविले. पण जाहीर सभेत हा ठराव हुटकून पास अगर नापास होईल याबद्दल दोन्ही पक्षांना खानी नव्हती. मेघा याना तो पास होईल ही भीति. बिजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य याना सुरतेसारख्या ठिकाणी तो नापास होईल अशी भीति. शेवटी भालचंद्र याच्या मध्यस्थीने मेघा यांनी “खासगी कमिटी नेमल्यास त्यावर आपण प्रत्यक्ष काम व विचारविनियम करू” असे वचन दिले. आणि असे ठरले की केवळ पुनरुच्चारणाचा अग्रह न धरिता कमिटी नेमून घेण्या-पासून राष्ट्रीय शिक्षणाच्या प्रश्नाचा झाला तर फायदाच होईल. म्हणून बिजापूरकर, चिंतामणराव वैद्य, बोडस, दादासाहेब करंदीकर, अब्दालाख व मी यांच्या विचारे जाहीर सभेत उपसूचना माडू नये असे ठरले.

अशा रीतीने ‘राष्ट्रीय शिक्षणाचा ठराव सभेपुढे माडू नये’ हे मेघा यांनी मिळविले. उलट ‘राष्ट्रीय शिक्षण’ याचा अर्थच मला समजत नाही हे शब्द मार्गे घेऊन मेघा याना प्रत्यक्ष कमिटीवर काम करण्यास यावे लागले हे राष्ट्रीय पक्षाने मिळविले. शिवाय राष्ट्रीय शिक्षणाम कळकळ्यास प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेने मान्यता दिली असल्याकारणाने तो ठराव पुनः प्रातिक परिपेक्षेत पास करण्याचा विशेष आग्रह धरण्यातहि विशेष स्वास्त्य नव्हते. टिळकाना हा आपल्या पक्षाचा पराभव वाटला. आणि कदाचित् टिळक स्वतः सुरतेमजूर असते तर झाला याहून काही वेगळ्या प्रकार झाला असता.

या ठरावाला आम्ही भर परिपेक्षेत उपसूचना मांडावयास पाहिजे होती असे टिळकाचे मत होते. म्हणून ती न मांडल्याबद्दल त्यांनी मला व बिजापूरकर याना दोर दिला. यासंबंधी टिळकाचे मला आलेले एक पत्र सापडले ते असे:—

(२३ एप्रिल; १९०७)—“रंगरेड्डी याच्या व्याख्यानाला मला येता येत नाही याबद्दल वाईट वाटते असे त्यांना कळवा. मुराद येथील परिपेक्षेसंबंधाने तुम्ही दादाव विनाकारण षड्यंत्र. एकटे बिजापूरकरच होते ते बरे होते. तेथील

ठरावारावधाने तुमचे मत मला पसत नाही. फेरोजशाहा मेमा यांनी तुम्हा लोका-
पेक्षा अधिक चलाखी दाखविली खरी. कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचा शिक्षण-
विषयक ठराव सुरतेस पुनः प्रस्थापित होणे जल्म होते. त्याविषयी आम्ही धरला
असता तर बख्श होण्याचा प्रसंग आला असता असे वाटत नाही. माझी प्रकृति
मैं अखेर सुधारेल असे वाटते ” (बा. ग. टिळक, सिंगड.)

केरदाडी यांची भेट.—विलायतेत आपूनी दोन वर्षे चालू झालेल्या
बळबळीला थोडेबहुत फळ येऊ लागले. हिंदुस्थानाच्या कामात लक्ष घालणारे
असे एक मंडळ मुद्द पार्लमेंटातच बनले. आणि मजूर पक्षाचे सभासद व इतर
लिबरल लोक हिंदुस्थानास भेट देण्यास येऊ लागले. पैकीं नेल्सनसन, केरदाडी
व रॅम्से मॅन्डोनाल्ड यांची नावे सामान्यासारखी आहेत.

१९०७च्या आफ्रिकेवर महिन्यात झलझतील मजूरपक्षाचे पुढारी केरदाडी हे
पुण्यातील पुढार्याच्या खास निमंत्रणावरून पुण्यास आले होते. जहाल व नेमस्त-
पक्षाच्या सुमारे १६ प्रमुख पुढार्यांनी त्यास पुण्यास भेट देण्यास निमति घेती होती.
स्टेशनावर शहरातील सुमारे ४० प्रमुख लोक त्याचा सामोरे गेले होते. केरदाडी
हे जातीने स्कॉच असून त्याचा जन्म खेडेगावातील एका गरीब कुळीत झाला.
आठव्या वर्षापासून ते एका कोट्याच्या खाणीत मजूर होते व रस्त्यावरील व
दुकानावरील जाहिराती वाचूनच ते वाचावयास शिकले. पण केवळ स्वकष्टाने
जगांत पुढें येऊन ते पार्लमेंट सभेचे सभासद म्हणून निवडून आले. 'स्वतंत्र
मजूरपक्ष' या संस्थेचे ते अध्यक्ष असून 'लेबर लीडर' या नावाचे वर्तमान-
पत्रहि त्यांनी चालविलें होतें. केरदाडी हिंदुस्थानात आले होते ते फक्त हिंदुस्था-
नातील वस्तुस्थिति पाहून तिचा अभ्यास करण्याकरिता—गरिबीत दिवस काढले-
त्यांनाच गरीब लोकांची सहानुभूति वाटते, या न्यायार्थे त्यांची हिंदी प्रजेच्या
आकांक्षाबद्दल सहानुभूति होती. साम्राज्यातर्मन स्वराज्य मिळणे हा हिंदु-
स्थानचा हक्क आहे असे त्यांनी जाहीर रीतीने बोलूनहि दाखविले होते. अर्थात्
अशा पाहुण्यास कोण मुद्दाम बोलवून त्याचा सन्मान करणार नाही ! म्हणूनच
नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनी मागेज्यां एकत्र मिळून व विनंतीपत्र पाठवून
त्यांना मुद्दाम पुण्यास बोलविले होते.

केरदाडी यांनी पुण्याच्या बहुतेक सर्व संस्थांना भेट देऊन पानमुसारी
प्रेतळी, काना काझ, आनंदधम्म, केसरी अँग्लिस ग्रॅंडे सस्था पाहिल्यावर छाईड-

निक सभेमध्यं त्यांना सभेमाफत मानपत्र देण्यात आले. अध्यक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन असून चिटणीस म्हणून मी मानपत्र वाचून दाखविले. त्यात “इंग्लंडातील लिबरल अगर कौणत्याहि पक्षावर मुख्यतः अवलंबून न वसतां स्वार्थत्याग व स्वावलंबन यांनींच राष्ट्रीय भवितव्याचा प्रश्न गुटेळ असे हिंदी प्रजेस सध्या वाटू लागले आहे” असे म्हटले असून, “हिंदी प्रजेच्या न्याय आकाश्याद्वल आपण इंग्लंडातील मतदारांची खात्री करावी” अशी पिनती केली होती. केरद्दार्दी यांनी मानपत्रास उत्तर दिले त्यात सांगितले की, “हिंदुस्थानाद्वल माझ्या मनात सहानुभूति होतीच पण आता ती क्षतपट्ट अविक वाटली आहे.” “इंग्लंडातील हजारोतील ९९९ भागम हिंदुस्थानाद्वल अज्ञानात असतात. माझ्या पक्षाची परिपक्व सोलजुन तुमची हकीकत मी त्यास जहर सागेन ” असं हि त्यांनीं आश्वासन दिलें.

यानंतर हिरारांगेतील दाऊनहोलात उपाहार झाला. तेथें हिंदुस्थानांतील कासगिणेंद्वल आणि फौसल्याद्वल समापण व चर्चा झाली. रविशारी टिळक, मी व केरद्दार्दी असे पुण्यातून शिवापुरास गेलो आपणासची खेडीनाडी व लोकस्पाति प्रत्यक्ष पाहून त्यांनीं गरीब लोकांच्या स्थितीविषयी घारीक रीतीने व भाव्यापूर्वक चौकशी केली.

केरद्दार्दी पुण्यास दोन दिवस होते त्या दोन दिवसात ज्याचा त्याच्याशीं यत्किंचित्हि परिचय झाला त्यांचा त्याची साची राहणी, सालस वागणूक, चौकस बुद्धि, आणि निगर्बी व खेडीमेळीचा स्वभाव याची प्रचीति आत्प्राप्तेरीज राहिली नाहीं. मर्व लोकांस त्याच्याद्वल फार बौतुक वाटले. पण याहिपेक्षा तारीफ करप्याची गोष्ट म्हणजे पुण्याच्या पोलिशाची ! त्यांनीं आपले देहळे व नजरचाज ठेऊन या पालमेंटच्या सभासदाचाहि निचय पुरविला ! याचा इतरांस सेताप आल्याच इतकेंच नव्हे तर स्वतः केरद्दार्दी यांनाहि त्याची बड आली. त्यांनीं पोलीस अधिकाऱ्यास सांगितलें की, “मी स्वतंत्र देशांतील मनुष्य आहे. माझ्या मार्गेहि गुन्हीं हा ससेमिरा ठेवात तर मी गन्धर्नसला ही गोंष्ट कळवीन व पालमेंटांतहि याचा निषेध करायलाच जुकणार नाहीं !” केरद्दार्दी याच्या भेटीनें पुणेकराप्रमाणेच स्वतः केरद्दार्दी यांनाहि समाधान वाटल्यावांजून राहिले नव्हते. टिळकांचा मजूर पक्षाशीं हाच पहिला प्रत्यक्ष परिचय.

मि. नेव्हिनसन—मि नेव्हिनसन हे लिबलरपक्षाच्या वर्तमानपत्राचे उत्कृष्ट बातमीदार. मला वाटते ते अजून ह्यात आहेत. ते पुण्यास आले ते मला एक ओळखपत्र घेऊन आले होते. हे पत्र मुंबईस निघणाऱ्या 'चरियन' पत्राच्या संपादकांनी मला लिहिले होते. हेममुळे मी त्यावेळी गावाबाहेर रहात होतो. प्रथम मी त्याची व गोपाऱ्याव गोखले यांची भेट कराविली, कारण टिळक सिंहागडावर होते. सर्व्हेटर्स ऑफ इंडिया सोसायटीत काही जाहीर व काही खाजगी अशी त्या दोघांची चर्चा झाली. एक दिवस रात्री नेव्हिनसन यांना सोसायटीत मेजवानीही झाली तिला मी हजर होतो. जेवणाचा थाट सर्व देशी पद्धतीचा पाट माडून केलेला होता. नंतर नेव्हिनसन व सोसायटीचे एक सभासद मटेराराव शर्मा यांना घेऊन मी सिंहागडावर गेलों. रात्री मुकाम गडावरच झाला. नेव्हिनसन याज-करिता शेट नरोत्तमदास याचा वगला मागून घेतला होता तेथे रात्री तीन तास पर्यंत टिळकाशी त्याचे बोलणे खाजगी रीतीन झाले. नेव्हिनसन यांनी आपल्या पुस्तकात टिळक व गोखले यांची शब्दचित्री पार सुरेख रचविली आहेत. माझी त्याची ओळख झाल्यामुळे सुरतेस राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर त्यांनी पाहिली मुलाखत माझीच घेतली. कारण मडपाबाहेर ओळखीचा असा मीच त्यांना प्रथम भेटलो. या मुलाखतीचा उल्लेख त्याच्या पुस्तकातील घुरत प्रकरणात आला आहे तो असा.

“टिळकाचे दुय्यम, केळकर यांच्याशी मी बोलतां. ते म्हणाले 'गडगड झाली ही अगदी अभावित. कोणत्याही तिची कल्पना नव्हती. धोप याच्या निवड-पुकीला हरकत प्यावयाचे आम्ही ठरविले होते हे खरे पण असा गाभळ करून नव्हे. आणि त्यातून रामेराच्या चळवळीला नेमस्त लोकांचे उत्तर वेळेवर येत तर इतकाही गोथळ झाला नसता.' तेथून मी टिळकाच्या छावणीत गेलों. अगा-चरील कपडे उतारून ते बसले होणे. त्यांचा एक प्रकारे विजय झाला होता. पण तो निजय म्हणावा की नाही याची शंका होती. केळकरप्रमाणे टिळकांनीहि मला सांगितले की 'नेमस्तानें आहल उत्तर पार उघडि दिले त्याचा हा परिणाम !' टिळक म्हणाले 'गोखल्यांकडून मला आतांच ठराव मिळाले !! आणि किरकोळ दुष्टत्या केल्या त्या काडून मुळचे कलकल्याचे ठराव तसेच ठेवले असे म्हणजे माझ समीचाव होत. पण उघडि झाल्यामुळे लोकांची खानरजना करतां आली

नाही. 'मि'चा असें करा, तसें करू नका, असे सांगून त्यांना वेळेवर गप्पहि बसविता आले नाही." "

रॅम्से मॅकडोनाल्ड—यांच्या भेटीसत्रधानें खालील पत्र आदळलों:—
(९ सप्टेंबर १९०९)—“ या पत्रानें तुमची व रॅम्से मॅकडोनाल्ड यांची ओळख वरून देत आहे. ते मजूरपक्षाचे पुढारी आहेत. तुमच्या पक्षाचे जे काहीं म्हणणें आहे तें सर्व त्यांना नीट समजावून सांगा व पूर्वी मला जशीं सर्व प्रकारें मदत केलील तशी त्यांनाहि करा. टिळकाना पत्र पाठवाल वेळ्हा स्मरणपूर्वक मी विचारले होते म्हणून तिहीं आपडें याची बरचेवर गाठ पडते. पण त्यांच्या अपीलाचे नीट जुळेल असे मला वाटत नाही ” (हेन्री नेव्हिनसन, लंडन.)

(१७ नोव्हेंबर १९०९)—“ विलायतेहून तार आली तींत लिहिलें आहे कीं विलायतच्या राजकारणात मोठी गडबड आहे. आम्हाला लोंकर परत बोलाविले आहे म्हणून दक्षिण हिंदुस्थानातील दांडा टाकून देऊन आम्ही परत जाणार. तथापि पुण्यास येऊन जाणार आहो तरी मि. मॅकडोनाल्ड यांनीं तुम्हाला असे लिहिण्यास सांगितलें आहे कीं, तुम्ही त्यांना पुण्यास जरूर भेटावें. त्यांना ताप आला म्हणून त्यांच्या सांगण्यावरून मी पत्र लिहीत आहे.” (मिसेस रॅम्से मॅकडोनाल्ड, दरभंगा.)

(२० नोव्हेंबर १९०९)—“ आम्ही मुंबईला येत्या बुधवारी येतो व शनिवारी पुढे निपू. गव्हर्मेण्ट हाऊसमधें उतरणार आहोत. तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे.” (रॅम्से मॅकडोनाल्ड, कलकत्ता.)

मॅकडोनाल्ड यांना मी खडकी स्टेशनवर भेटलों. आमचें कांहीं वेळ भाषण झाल्यावर ते गव्हर्नर साहेबांचे पाहुणे म्हणून मधेशखिडीकडे गेले.

नरा राष्ट्रीय पक्ष—गुरतेच्या राष्ट्रीय सभेचा वृत्तांत टिळक चरित्रांत व प्रस्तुत प्रयाच्या ‘ अधिकारयोग ’ या प्रकरणांत आला आहे. त्याहून येथें अधिक प्रागत नाही. ती सभा मोडल्यानंतर घडलेल्या कांहीं ठळक गोष्टी माझ सांगतां. गुरतेची राष्ट्रीय सभा मोडून टिळकावर दुसरा राजद्रोहाचा खटला होईपर्यंत मुमोरे सदां मदिने गेले. तो बालाबखी माझा पार उद्योगाचा गेला. टिळकाच्या अपयशाच्या दरावावरील उपासनेला अनुमोदन देण्याचें मी नाकारिल्लें

तरी दुसरे दिवसापासून मला नेहमीप्रमाणे वामे सांगण्यास त्यांनी सुरुवात केली. मुरतेच्या सभेच्या आधी दोन दिवस (म्हणजे ता. २४ डिसेंबर १९०७ रोजी) राष्ट्रीय पक्षाची परिषद भरविण्यात आली तिचे अध्यक्षस्थान अरविंद घोष यांना देण्यात आले तेव्हा चिटणीसींचे काम मजकडे होतेंच, पण राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर जी कामे सुरू झाली त्यातहि काहीं काहीं मजकडे होती. ता. २८ डिसेंबर रोजी, ता. २४ प्रमाणेच, राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरविण्यांत आली या सभेला येणाऱ्या अनोळखी लोकांची तपासणी करून त्यांना आत येऊ देणे न देणे हे काम मजकडे होते, आणि नव्या पक्षाचा जाहीरनामा म्हणून जो पुढे प्रसिद्ध झाला तो मला तोंडाने मजकूर सांगून टिळकांनी प्रथम तयार केला आणि नंतर अरविंद बाजूकडे नीटनेटका करण्याकरिता देण्यात आला.

पुणे म्युनिसिपालिटी—१९०८ च्या फेब्रुवारीत राष्ट्रमत, काचशाळा, समर्थ विद्यालय अशी तीन विधायक कामे टिळकांच्या समतीने झाली यात मजकडे काहीं काम नव्हतें. राष्ट्रमताकरिता नॅशनल पब्लिशिंग कंपनी मुंबईस निघण्याचें ठरलें. त्यात नानासाहेब देशमुख, वितामणराव पैय, व डॉ. साठे हे प्रमुख होते. एकेगावच्या काचशाळेची योजना सर्वस्वी नानुदेवरान जोशी याजकडे सोपविर्ण होती, आणि समर्थ विद्यालयाची योजना विष्णु मोर्विंद दिजापूरकर याजकडे होती. राष्ट्रीय शिक्षणाकरिता द्रव्यनिधि जमवावयाच्या कामी टिळकांनी दारे काढण्याचे कवळ केले व त्याप्रमाणे सोलापूर झरीकडे लांजा पहिला दौरा झाला. पण पुणे जिल्हा सभा, म्युनिसिपल निवडणूक, आणि मद्यपान निषेधाची चळवळ हीं कामे टिळकाकडून मजकडे सोडून देण्यात आली होती. यापूर्वीच सावंजनिक सभेचा चिटणीस या नात्याने माझी निवडणूक झालेली होती; आणि वरील तीनहि कार्यांत सावंजनिक सभेतर्फे मां काम करित होतोंच पण जिल्हासभेच्या कार्यकारी मंडळाचा व मद्यपान निषेधक मंडळाचाहि मी एक चिटणीस होतो. भावळ तालुका सभा फेब्रुवारीत झाली. म्युनिसिपल निवडणूक मार्चात झाली. त्याच महिन्यात पुणे जिल्हा सभेची बैठक झाली त्याच महिन्यांत अधिकार विभागणी कमिशनची बैठक पुण्यास झाली. त्यापुढे टिळक व ग्ळेखळे दोघांच्याहि साक्षी झाल्या. सद्य एथिल महिनाभर मद्यपान निषेधाची चळवळ माजली. या चळवळींत काहीं गुरोपियन लोकांहि आमच्याबरोबर सामील होते त्यांत मिशनरी डॉ. मॅकनिकल आणि डॉ. मॅन हे होते. मॅकनिकल हे बोलून चालून स्वतंत्र मिशनरी. त्यांना चळवळीत

आम पैग्यांग काही १ इकड नव्हता. पण जी. हेगल मॅन हे सरकाराचे सेतकी कोलेजने पगारी प्रिन्सिपल धरली या बळकटते उपहर्षांतले सामील होऊ याचें सोळांना आग्रह पाडे. आमच्या कडील इतर कार्यकर्त्यांचे प्रमुख म्हणजे म्हणजे धाकराच नव्हते व ल. र. योगने बळील. त्यांचे व मॅनिलल यांचे मूल जमे. तसेच माते व डॉ. मॅन यांचे जमे. कारण ते व मॉ. रोपेहि म्युनिसिपलिटिने घेतायत होते. अगो. या तीनहि उणेपसनेधाने सोळायां इकडून देतो.

माने महिन्याच्या दुसऱ्या भाटवयांत पुनं महर्षीतिल म्युनिसिपलिटिची तैयारीक निवडणूक झाली. हा एक नवाच प्रयोग पुण्यांतले नेमस्त व राष्ट्रीय पक्षाचे बलाबल पाहण्याच्या उद्देशाने झाला होता. या निवडणुकींतून टिळक हे स्वतः बाहेरच पडलेले होते. पण त्यांच्या पक्षाची मजबूती म्हणजे अण्णासाहेब पटवर्धन व मी हे निवडणुकीला नेहमी उभे रहात आहू. विशेष नटगार्दीशिवाय निवडूनहि येत आहू. सामुळे टिळकाना या कामात फारसे लक्ष घालां लागत नवें. पण या घाली होत कारणांनी टिळकाना तें लक्ष घालां लागलें. गुरतेच्या राष्ट्रीय उभेनंतर राष्ट्रीय पक्षाचे पुण्यांतले बंधस्व प्रगट होणे अवश्य होतें. शिवाय टिळकाचे धेही बाबासाहेब पेंडसे, आणि राष्ट्रीय पक्षास नमोनच येऊन मिळालेले विद्वान् गृहस्थ गणेश म्हाकेशेरा तोंडी, यांना जमल मलदारपणाकडे उभे करण्याचे टिळकानांचे योजिले. आणि चारही जागांकडला आपल्या पक्षाचे उमेदवार उभे करून निवडून आणावे अशी महत्वाकांक्षा टिळकरांना धरली. पैकी अण्णासाहेब पटवर्धन हे जुनेच उमेदवार होते. मी या पूर्वी नऊ वर्षे स्वतः निवडून आलो होतो म्हणून मला उभा रहाण्याची माझी इच्छा नव्हती. वाकरिता पेंडसे व जोशी यांच्याबरोबर एक नवे उमेदवार म्हणून शिवराम महादेव परांजपे यांना उभे करण्यांत आले. नेमस्त पक्षांत आपला एकच उमेदवार उभा करून राहें हाकि त्यावर एकवटण्याचे ठरविले. ते हरि नारायण आपटे हे होते. तथापि आपटे निवडून न येता परांजप्यांमुद्धा चारही उमेदवार टिळकरांपांचेच निवडून आले. बाहेर म्युनिसिपलिटिला आपला अप्यक्ष निवडण्याचा अधिकार १३१४ वर्षे मिळाला असतो, आजवर तो एकाच परांजप्यांत डांबून राहिला. सरदार दोराबजी पदमजी यांनी अप्यक्षपक्षाचा मान बाळगें भोगला. त्यांच्या मृत्यूनंतर किरून त्याचे बंधु सेठ नौरोजी पदमजी यांचाच सटपट सुरू झाली. म्हणून घडत तर या परंपरेत मोडाबहुत फरक करवा, आणि इतर जागीतील विद्वान् लोकाना यथाप्रमाण हा मान मिळावा असे टिळकांचे

म्हणून असून, बाबासाहेब पेडसे व जोशी यांच याच दृष्टीने म्युनिसिपल निवड-
णुकीस उभे रहाण्याच्या भरील त्यांनी घातले होते. पण टिळकाचा तो वेत साधला
नाही. कारण एक तर अभ्यक्षाच्या निवडणुकीत सरकारनियुक्त सभासदाचे प्रस्थ
वरेच माजते. आणि जोशी किंवा पेडसे हे टिळकाच्या भिडेचातर निवडणुकीला
उभे राहिले तरी अभ्यक्षाचें काम करण्याची होस दोघांनाही मनातून नव्हती.

पुणे जिल्हासभा—संख्य २० मार्च रोजी पुणे जिल्हासभेची पहिली
बैठक झाली. स्वागताभ्यस्त अभ्यासादेव पटवर्धन यांनी सभासदाचें स्वागत केलें.
अध्यक्षत्यांनी गणेश म्यकटेश जोशी यांची निवडणूक झाली. वस्त्यामध्यें
सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन, फर्ग्यु-
सन कॉलेजचे प्रोफेसर केसावराव बानिटकर, तसेच गोपाळ कृष्ण देवधर, नटेश
आप्पराजी श्रिविड, हरि नारायण आपटे, तारकुडे वगैरे इतर पक्षाची मदळी होती.
पुण्यास जिल्हासभा भरणार हे पुण्यातील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचें कोडेंच
पडले होतें. तें असे कीं तोंत सामील व्हावे तरी कठिण, सामील न व्हावे तरी
कठिण. जिल्हासभा सार्वजनिक सभेसारख्या संस्थेनें भरविली, आणि प्रतिनिधि
होण्याला कोणत्याहि प्रकारची अट किंवा प्रत्यपाय नव्हता. म्हणून आपण इतर
न राहिलों तर जिल्ह्यात टिळकाचें मत तेवढेच काय तें प्रचलित आहे असें दिसून
येईल ! आणि सामील व्हावे तर आपण पडलो खेडे लोक ! तथापि सामील न
होण्यापेक्षा सामील झालेले अधिक बरे, अशा विचार करून नेमस्त पक्षाचे लोक
प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्यानें आपल्या पक्षाचे म्हणजे काय हे पुण्यासहि
जन्तुपुढें स्पष्ट शब्दांनीं मांडता येईल हा एक त्यांना फायदा होताना मुद्दवाने
मद्यपान निषेध वगैरे विषयावर होणाऱ्या ठरावात उभय पक्षात मतभेद नाही,
म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीनें काम करण्याची संधि मिळते
ती दवडू नये, असाहि सुविचार या सामील होण्याच्या कल्पनेच्या मुळाशी होता.
स्वदेशी वहिष्काराच्या ठरावात त्यांनीं आपल्या पक्षातर्फे काहीं उरतूचना पुढें
आणल्या, पण त्यांना काहीं उपयोग झाला नाही.

मद्यपान निषेधक चळवळ—जिल्हा समेत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपान-
निषेध या विषयावर एकंदरीनें विशेष जोर देण्यात आला होता. मद्यपाना-
संबंधाने टिळकाचे भाषण करक असें झाले. “ परकी सरकार इकडे आले

टिळक गुटून आल्यावर त्यांनी केलेल्या होमरूल मीगच्या चळवळीत बॅण्डिस्ट यांनी प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्याने टिळकाचा व त्याचा स्नेह इतिहास झाला. आणि विलायतेस चळवळ करण्याकरिता टिळकांनी बॅण्डिस्टा यासच प्रथम पाठविले.

वगणी देणें व वकिली मदत करण एखाद्या गोष्टींनी या दोन राटल्याच्या प्रसंगात परक पडला असे नाही तर टिळकांनी इतर रीतीने वागण्यातहि काही लोकांच्या मनोरुत्तीत परक दियून आला. मुरतेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुंबईस गेले असता त्याचे परमस्नेही दाजीसाहेब रारे याच्या घरी पूर्वाप्रमाण उतरे! नासे झाले, व उतरण्याविषयी रारे यांनीहि त्यांना आपद्द केला नाही! टिळकांनी तयपावून सरदारगुहात उतरण्याची सुद्धात केली. एका अर्थाने हे योग्यच होत. कारण टिळकांनी खानगी घरी उतरावे तर त्याच्यारडे गुत पोतिसापावून अत्याचाारी मायेफिरु लोकापर्यंत हरएक पेसाचे, ढगाचे, मनाचे व स्वभावाचे लोक भेटीस येणार! तमेच स्वतःच्या काय पण इतरवरील राजद्रोहाच्या खटल्यातहि मदत करण्यात टिळक मुद्दस जाणार. अर्थात् असल्या लोकांचा व असल्या बानाचा उपगर्ग, रारे हे परम मित्र झाले म्हणून त्यांना किंवा इतर कोणा मित्रा-ह्माहि, का लावावा अशा विचार टिळकांनी केला. सरदारगुहात उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. आधी एक तर ती जगा सार्वजनिक स्वरूपाची, तेथे कोण उतरला, आला गेला यात कोणताच विशेष अर्थ किंवा महत्त्व नाही. पोतिसांनी सरदारगुहात आप्पागेल्याची नाद ठेवली व न ठेवली दोन्हीला किंमत सारसीच. इतका तो विवि निल क्रमातला शिषाय सरदारगुहाचे मालक तिसुभाऊ साळवेकर हे मनाचे खबीर असून सरदारगुहात टिळकांनी उतरण्यासवर्षी त्यांनी केव्हाहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसती दर्शविली नाही. इतकेंच नव्हे तर, “सरदारगुहा हे तुमचे व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचे घरच आहे असे समजा आणि किंचितहि संका किंवा भीड न धरता येथे सरांच उतरत चला,” असे त्यांनी टिळकाना आस्थापूर्वक कायमचेच सांगून टाकले होते. पहिल्या खटल्यानंतर, टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या हवालातले या त्याच्या लौकिकामुळे, त्याच्या घरी मुलगी देणें किंवा त्यांच्या घराची मुलगी करणें या गोष्टीला नाक मुरडणात किंवा मार्गे घेणारा एखादा सोबळा गृहस्थ आढळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच. अर्थात्च १९०८ च्या खटल्याच्या सुमारास अशा लोकांची संख्या फार वाडली होती.

म्हणून असून, बाबासाहेब पेंडसे व जोशी यांना याच दृष्टीने म्युनिसिपल निवडणुकीस उभे रहाण्याच्या भरणी त्यांनी घातले होते. पण टिळकाचा तो वेत माधला नाही. कारण एक तर अभ्याशाच्या निवडणुकीत सरकारनियुक्त सभासदांचे प्रस्थ बरेच माजते, आणि जोशी किंवा पेंडसे हे टिळकाच्या भिडेखातर निवडणुकीला उभे राहिले तरी अभ्याशाचे काम करण्याची हौस दोघांनाही मनातून नव्हती.

पुणे जिल्हासभा—तारीख २० मार्च रोजी पुणे जिल्हासभेची पहिली बैठक झाली. स्वागताध्यक्ष अभ्यासाहेब पटवर्धन यांनी सभासदांचे स्वागत केले. अध्यक्षस्थानी गणेश व्यंकटेश जोशी यांची निवडणूक झाली वक्तव्यामध्ये सॅन्ट्रल ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद वामनराव पटवर्धन, पर्यु सन कॉलेजचे प्रोफेसर केशवराव वानिटकर, तसेच गोपाळ कृष्ण देवधर, नरेश आप्पाजी श्रविड, हरि नारायण आपटे, तारकुडे वगैरे इतर पक्षाधी मंडळी होती. पुण्यास जिल्हासभा भरणार हे पुण्यातील नेमस्त पक्षाला एक प्रकारचे कोडेच पडले होते. ते असे कीं तोंव सामील व्हावे तरी कठिण, सामील न व्हावे तरी कठिण. जिल्हासभा सार्वजनिक सभेसारख्या सत्पेने भरपिडी, आणि प्रतिनिधि होण्याला कोणत्याहि प्रकारची भट किंवा प्रत्यवाय नव्हता. म्हणून आपण हजर न राहिलों तर जिल्ह्यात टिळकाचें मत तेवढेच काय तें प्रचलित आहे असे शिस्त येईल ! आणि सामील व्हावे तर आपण पडलो योडे लोक ! तथापि सामील न होण्यापेक्षा सामील झालेले अधिक बरे, अशा विचार कल्प नेमस्त पक्षाचे लोक प्रतिनिधि झाले होते. सामील झाल्याने आपल्या पक्षाचे म्हणजे काय हे पुण्यासहि जनतेपुढे स्पष्ट शब्दांनी मांडता येईल हा एक त्यांना फायदा होताच. मुद्देवागे मद्यपान निषेध वगैरे विषयावर होणाऱ्या ठरावात उभय पक्षात मतभेद नाही, म्हणून पक्षभेदरहित शुद्ध सार्वजनिक अशा दृष्टीने काम करण्याची संधि मिळते ती दबडू नये, असाहि सुविचार या सामील होण्याच्या कल्पनेच्या मुखशी होता. स्वदेशी बहिष्काराच्या ठरावात त्यांनी आपल्या पक्षातफे काही उपयुक्तता पुढे आणल्या, पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही.

मद्यपान निषेधक चळवळ—जिल्हा सभेत राष्ट्रीय शिक्षण व मद्यपान निषेध या विषयावर एकदरीने विशेष जोर देण्यात आला होता. मद्यपानासंबंधाने टिळकाचें भाषण कडक असे झाले. “ परकी सरकार इकडे आले

त्याने वाटेल तर शिस्त घातना टोबावी, पण आम्हाला नीति शिक्कविषयाच्या मानगर्भित पट्ट नये. मद्यपाननिषेध हे हिंदु लोकांचे एक विशेष नीतितत्व आहे, आणि ते अमलात आणण्याच्या कामी लाभहानीच्या दृष्टीने सरकार-रटून येणारा अडचळा कारण मोठून काढला पाहिजे. मद्यपानाची चांड ही तुरुंगवासाच्या दुःखापेक्षा अधिक दुःसह वाटली पाहिजे. एरु दारूचे दुःमान मी थद केलें सर मला स्वर्ग मिळेल असे हिंदी तरंगाला वाटून त्याने या चळवळीत जरूर तर मरण्यालाहि तयार झाले पाहिजे. आणि जर दारूबंदी करण्यासारखी साधी गोष्ट आपणाला करता आली नाही तर स्वराज्याला आपण नालायक आहो असेच मी समजेन" असे टिळकांनी सांगितले। आणि याच त्यांच्या आपणातून पुढील महिन्यात झालेली विरेटिंगची चळवळ निर्माण झाली.

नाकेबंदीच्या कारणाने आठ दिवसात गुत्थावर पुष्कळच परिणाम झाला. खरोखर हे स्वयंसेवक मंडळ स्वयंभू होतें। कारण टिळकांना आधी केव्हा विचारून सवलत, किंवा त्याचा उपदेश किंवा हुकूम पेऊन, ते कामावर निघाले नाहीत. "हा स्वयंभू स्वयंसेवक सध सनवार पेठेतील गुत्थाममोर काही स्फूर्तीने देवाच्या उदरातून एकाएकी प्रगट झाला" असे त्यांचे वर्णन एके ठिकाणी करण्यात आले होते. "वशिष्टाच्या गरीबगाईच्या भगातून जसे वीर बाहेर पडले तसेच पुण्याच्या गरीब जनतेच्या भगातून हे स्वयंसेवक निघाले" असेहि त्यांचे वर्णन करण्यात आले होतें. प्रारंभी स्वयंसेवकांना स्वतःच्या भावनेशिवाय व सध्याच्याशिवाय दुमरे कोणतेहि पाठबळ नव्हतें. चार पाच स्वयंसेवक एकत्र जुळत आणि इतर चार पाचाचे सहाय्य घेत. १०-१२ जणांची टोळी करून गुत्थापुढे उभे रहात. स्वतःच स्फूर्तीचे प्रत्यंतर हे की एकाच गुत्थापुढे एकाच होतून प्रेरित झालेल्या दोन दोन टोळ्याहि अवचित भेटत. मात्र नाकेबंदी केमी तरी दारू पिणाराच्या हातापाया पडण्यापेक्षा किंवा विनति करण्यापेक्षा दुसरा काही उपाय ते योजित नसत. त्यांना अवमानून किंवा लायाडून दारू पिणारींनी खुशाल गुत्थात जावे, दारू पिऊन बाहेर यावे, आणि नंतर स्वयंसेवकांना त्यांनी शिब्या घाप्या, त्यांच्या आया-माया उद्धराव्या, व चेष्टेने अपमान करावा असेहि घडे. पण स्वयंसेवक सहनशीलता ठेवीत. ही सहनशीलता समझ पाहून मुबई टेंपरन्स असोसिएशनचे चिटणीस भाजेंकर, रेव्हरन्ड मॅकनिडल व र्जी. मॅन वगैरे लोकांनी शाबासकी दिली.

या कार्याला अधिक सघटित स्वरूप देण्याकरिता पुण्याच्या मद्यपाननिषेधक समेतेने पुढे स्वयसेवकांना निवम घालून दिले. पेठापेठातून व्याख्याने, जाश सभा, आणि देवळातून व मशिदातून उपदेश सुरू झाले. गुल्याच्या घरवाल्यांनी घरातून दुकाने काढून नेण्याविषयी गुंतवत्यास नोटीस देण्यास आरंभ केला कारण नव्या सालचे लिलाव लष्करच व्हावयाचे होते हे पाहून अवकारी अधिकारी चडफडू लागले. पोलीसाच्या तुकड्या गुल्यासमोर येऊन उभ्या राहू लागल्या. काही नावे टिपून घेण्यात आली आणि रस्ते अडवित्याबद्दल पडिला खटला एका प्रेक्षकावर होऊन त्याला सिटी मॅजिस्ट्रेट कारव्हालो याना दहा रुपये दंड केला. गणेश पेठेतील गुतेवाल्यांनी असिस्टंट कलेक्टर मि. अँडरसन याजकडे धाव घेतली. वास्तविक शहराशी त्याचा काही संबंध नव्हता. पण उपव्यापी-पणाबद्दल त्याची प्रसिद्धी असल्यामुळे नावाच्या अधिकाऱ्यांना सोडून त्याच्यामध्ये हे गुतेवाले धावले. आणि त्यांनीही मनगटावर कायदा बांधून गुत्याजवळ येऊन स्वयसेवकांना धडकुकी केली. या गर्दीत वामुदेव कृष्ण भावे आणि दामन गमाधर देशपांडे हे गृहस्थ सापडले. त्यांनी अँडरसन साहेबाना उलट गुरावले एवढाच त्याचा गुन्हा. पण त्यांना बटक कसून काही वेळ कैदेत ठेविले मग रानी दहा वाजता जामीन घेऊन सोडले. दुसऱ्या एका गुत्यावर अँडरसन साहेबाना एका स्वयसेवकाने विचारले की 'मद्यपानाविरुद्ध उपदेश करण हा गुन्हा आहे काय !' यावर साहेबाने उत्तर केले की 'मूर्तिपूजा करू नका म्हणून देवळासमोर उभे राहून हिस्ती भिशनऱ्यांनी उपदेश घालविला तर तुम्हाला तो मानवेल काय !' अँडरसन साहेबांनी उगमा दिली पण ती फारशी उचित नव्हती हे कोणाही कळू करील !

स्वयसेवकावर खटले भरले तसेच स्वयसेवकांनीही दहा पाच चलमं लावून अँडरसन साहेब यांजवर देखील उलट खटले भरले. पण ते कसचे टिकणार ! पुणे मद्यपाननिषेधक समेतेने अजूनही स्वयसेवकांना आपला आधार कायम ठेवला होता. पण सभेची विशेष वाटाघाट न करिता चळवळीच्या गटपालाच हात घालावा या हेतूने कलेक्टर मि. कारमायकेल यानी टिळकानाच भटोला बोलाविले. दुसऱ्या दिवशी सभेतर्फे गोखले, टिळक, मी, मॅकनिकल, लक्ष्मणराव गोखले वगैरे मंडळी शिटमंडळ म्हणून त्याच्या भेटोला गेली. फिह्न दुसऱ्या दिवशी टिळक आणि मी हे दोघेच जाऊन कलेक्टरसाहेबांना भेटलो.

प्रथम कारमापकेड साहेबानां सामोपचारान्व धोरण ठेविलें होणे, आणि स्वयंसेवकांना नियम घालून दिले होते असे कळल्यावर त्याप्रमाणे ते वागतात की नाही हे पाहण्याकरिता स्वतः ते काही ठिकाणी दिंडून आले. पोलीस लोक स्मृतीन स्वतःप्रण वागत असत. अधिन्यायांनी एका आठवड्यात आणखी सात असामीवर खटले भरले. तिघांना तसेच मोडून दिले २ चांघाना एक एक रुपया दड केला. परंतु भागे आणि देणपाडे याजवरून खटले लागले अखेर त्या दोघांना शहर शहर शोधून दड करण्यात आला. याचें कारण बँडस्सन साहेबासारखे शिष्ट फिर्दारी होते, आणि आंगण बेकायदा मडळ जमविण्याचा होता. इतर पाच पंचवीस खटल्यात कामी अधिक प्रमाणान दड खाले पण चळवळ थांबली नाही. फ्रीडभुवनांत तर मराठे लोकांची सभा होऊन तेहि या चळवळीत गामीत खाले, यामुळे प्राप्ति देव तेवढे या कामी चळवळ करितात हा आक्षेप निघून गेला या खटल्याच्या कामी लक्ष्मण जनाइन आपटे व मी असे वकीलपत्रे पेऊन बाटांत कामे चालवीत होतो.

अखेर या चळवळीचें पर्यवसान कसें झालें हें मला त्यावेळीं आलेल्या खार्गील दोन पत्रावरून कळून येईल. कायदेशीर दड त्याच्या परिसीमेपर्यंत लडवावयाचा, पण सरकासन जें कायदेशीर तें विशिष्ट हुकुमानें बेकायदेशीर ठरविले तर कायदेभंगाचा सत्याग्रह करावयाचा नाही, असें त्यावेळचें ठिकठिकांचें धोरण होतें. ही पत्र अशीं —

(८ एप्रिल १९०८) — “दुर्दैवाच्या शक्तीच्या विवेकिगच्या चळवळीसंबंधान मी कारमापकेड साहेबाना आज भेटला. चळवळीचा एक नियम असा आहे की पोलीस अडविण्यास आले तर त्याच्याशीं बोडून त्यांचा समजूत घालावी. पण हा नियम बदलून जर असा नियम केला की पोलिसाचे हुकूम प्रथम मानावे, त्याच्याशीं काहीं बोलणें चाळणें करू नये, आणि मागाहून ज्या कायदेशीर गोष्टी करता येतील त्या कराव्या—असा नियम स्वयंसेवकांना घालून दिला तर ते या चळवळीला फारशी हक्कत पेजार नाहीत असे त्यांच्या बोलण्यावरून दिसून आले. तरी दुम्ही हा नियम बदलून घेऊ शकाल काय ! पोलिसाशीं बोलणारे लोक मुख्य न्होंनटियर असले तरी बोलावाळींन काहीं कमजस्त होतेच. म्हणून मलाहि वाटते की हा नियम बदलून घ्यावा.” (डॅ. हॅरोल्ड मॅन, पुणे.)

(१८ एप्रिल १९०८) — “तुमचें पत्र पोचलें काल पोलिसांनीं सांगताच स्वयंसेवक वाजूला साजे असे समजते ही गोष्ट बरी झाली मद्यपाननिषेध चळवळीच्या सेक्रेटरींना मी देणें पत्र पाठविलें आहे. स्वयंसेवक लोकांनीं उभे राहून दारूच्या दुकानाशीं काम करणें याला बेकायदेशीर जमावाचें स्वरूप आहे असा स्पष्ट सरकारी हुक्म निघाल्याच स्वयंसेवक आपलें काम थांबवितील, असे कळल्यानें तसा स्पष्ट आता हुक्म काढलेला आहे. तरी आता चळवळीचे चालक स्वयंसेवक मार्गे घेतील अशी मला आशा पडते. (जी. कारमावकेल, वलेक्टर, पुणे.)”

टिळकांवरील खटला — पण या सर्व चळवळींना लवकरच पायबंद बसावयाचा होता. कारण १९०८ च्या जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात टिळकावर राजशेड्याचा खटला भरण्यात आला जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात त्याचा सहा वर्षे दंडपारीची शिक्षा झाली. या खटल्याची शक्य होतकी विस्तृत हकीकत मी टिळक चरित्रात दिली आहे ती सर्व माझ्या समक्ष माहितीवरूनच दिली आहे. म्हणून येथे ती देऊन जाणा अडबात नाही इतकेच सांगतो की, या खटल्याने व शेवटची झालेल्या शिथेने सर्व महाराष्ट्र तर दहशत गेलाच पण केसरी-मराठा सत्तेतील आम्हा लोकांची मनःस्थिति कशी झाली असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. चहुकडे अंभार दिसू लागला ! १८९७ चा खटला आणि १९०८ चा हा खटला यामध्यें सर्वच बाजूंनीं महत्तर होतें तें असें.

दोन्ही खटले केसरीतील लेखावरून झाले. पण दोन्ही खटल्यांनीं आशित लेख सर्वच काही टिळकांनीं लिहिलेले नव्हते. १८९७ सालीं केसरीतका खंडुसच्या कोणत्याहि मराठी पत्राचा नव्हता. १९०८ सालींही तीच स्थिति कायम होती. दोन्ही खटल्याच्या पाठीमागे चित्रातील भूमिकेप्रमाणे दडपछाही अत्याचार व असतोष याचा कुण्वर्ण एकजात पारविलेला होता. पहिल्या खटल्याच्या वेळेस ग्रेगच्या अधिकाऱ्याचा जुलूम आणि दुष्काळपीडेनं गांजलेल्या लोकांची दुःखे यांनीं पक्तावरण भरून गेलें होते, तर दुसऱ्या खटल्याच्या वेळीं कर्शनशाहीचे दुष्परिणाम लोकांच्या मनात ठावत असून धगालच्या फाळणीनें असंतोषाची सींग भरून गेली होती. सर्व देशात लोकांच्या बाजूने जाग्रति आणि ती समविण्याकरिता सरकारच्या बाजूनें दडपछाही असे सकीर्ण. जुद्धसुरू झाले होतें. ग्रेगच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम ही काय पुच्छळशी स्थानिक स्वरूप

पावी होना, पण १९०८ सालचा असतोच सर्व देशभर खात्याच पसरला होना आणि क्रिया प्रांतिधिया ही सर्व देशभर सुरू होती. पण या दोन्ही खटल्यांच्या परिस्थितीत मुख्य निर्णायक गोष्ट त्यापूर्वी झालेले रून हेच होय रँड साहेबांचा रून न होता तर १८९० मासचा टिळकावरील खटला झाला नमता तसेच बगाल्यात राँडगोष्ट्याचे अत्याचार न पडते तर १९०८ सालचा खटला झाला नमता शास्त्रिक राजशेखरिता सरकारान इतक्या तातडीने खटले भरले नसते पण दारूच्या कोठारात टिंगी पदावी त्याप्रमाणे मनुष्याच्या रक्ताग्निद्वे भडका उडविला.

या दोन खटल्यांनील साम्यतेच्या गोष्टी वर दिल्या आहेत पण विषम-तेच्या अशाही काही गोष्टी आहेत पहिल्या खटल्यात टिळकाना जामिनावर साडण्यात आले पण दुसऱ्यात जामिनावर सोडण्यात आले नाही. पहिल्या खटल्यात मुलवातींग टिळकाशी वागण्याच सरकारचे धोरण विविध सौम्य होते. दुसऱ्यात प्रथम पावूनच त उग्र असल्याचे दिसून आले पहिल्या खटल्यात प्रसिद्धपणे टिळकाच्या बचावाकरिता वर्गणी देशभर गोळा करण्यात आली, पण १९०८ साली मुर्दे इंग्ल्यातहि जाहीर रीतीने फड उभारण्यात आला नाही. याचे कारण असा की, टिळकाविषयी मनातून लोकांची सहानुभूति सामान्य-पणे पूर्वाभारतीय असली तरी काही काही बाबतीत विशेष फारक पडला होता पहिल्या खटल्याच्या वेळी नेमस्त पक्षाच्या काही थोड्या लोकांनीहि शिफेन्स फडाला वर्गणी दिली होती पण दुसऱ्या खटल्याच्या वेळी त्यांनी गुप्तरूपानेहि वर्गणी दिली नाही याच मुख्य कारण या खटल्यापूर्वी दोनचार वर्षे नेमस्त व जहाल पक्षातील वाद, भाडण व शिन्कागाळी विशेषाला जाऊन अखेर मुरतेची राष्ट्रीय समा मोडल्यान दोन्ही पक्ष कटे बैरी बनले होते बगाल्यात अत्याचार सुरू झाल्यामुळे नेमस्त पक्षानेहि, सरकारप्रमाणेच, जहाल पक्ष व अत्याचारी पक्ष यांची साखळी मनातून जोडली होती आणि टिळकावरील खटला हा अप्रत्यक्षपणे अत्याचारी लोकांवरीलच खटला असे मानून, वर्गणी देण्याच्या रूपानेहि या खट-

ला सवध ठेवण म्हणजे अत्याचाराना सहानुभूति दाखविण्यासारखेच आहे असे त्यांनी मानले अशा रीतीने टिळकाविषयीची सहानुभूति मुळांतच नष्ट झाल्यामुळे नेमस्तानी सरकारला भिऊन या खेपेख वर्गणी दिली नाही असे म्हणण्यापर्यंत पावले आली नाही. कारण ही पाळी काही अशी जहाल किंवा राष्ट्रीय पक्षांतल्या काही थोड्या लोकांवरीलच आली होती. यामुळे दुसऱ्या खटल्यातील खच टिळकाना

सासगत करावा लागला, व मदत झाली ती अगदी जवळच्या लेहीमडळीकडूनच झाली.

पहिल्या खटल्यात टिळकाच्या बचावाकरिता वॅरिस्टर देण्यात आले होते. दुसऱ्या खटल्यात टिळकानी आपला डिफेन्स आपणच दिला. १८९७ साली टिळकाच्या खटला आपणाला चालवावयाला मिळाला तर ह्या असे अनेक तहण देशी वॅरिस्टरांना व वकिलांना वाटत होते, व काही अर्शा त्याकरिता स्वर्धाहि सुरू होती. १८९७ साली देखील मुंबईच्या कोणत्याही युरोपियन वॅरिस्टरान टिळकाचा खटला चालविला नसता असे वाटते, पण १९०८ साली यात्रिपयी सहाय उर-भ्यास जागाच नव्हती. याचे प्रत्यंतर हेच बी, १९०८ च्या खटला चालविण्याला नामांकित असा हिंदी वकील वॅरिस्टराहि पुढे आला नाही तहण पिडीपैकी काही माणसे पुढे आली, आणि वॅ वॅटिस्टा, सॉलिसिटर रायबय्या, वगैरे गृहस्थानी टिळकाच्या खटल्याचे काम पत्करून पुष्कळच धैर्य काढले यात शका नाही. परंतु एकदर देशी वॅरिस्टर व वकील वर्ग भीतीने गांगरून दडपून गेला होता यातहि शका नाही इरोप्याच्या खुनाच्या खटल्यात कोणी वकीलपद घेतले तर आरोपीच्या दुर्गुणाचा वास त्याला अगाऊ लागलेला आहे, किंवा पुढे लावून घेण्याची त्याची इच्छा आहे, असे अधिकारी वर्ग समजत नाही. पण राजद्रोहाच्या खटल्यात आरोपीच्या बचावाला जो वकील पुढे येतो तो द्रव्यलाभापेक्षा काही अशी कीर्ति-लाभाकरिता व काही अशी सद्गुणभूताने पुढे येतो असेच अधिकारी मानतात आणि या पुरोगामी वकिलावर सरकारचीच काय एण न्यायाधिका-चाहि इतरांची होते असा अनुभव आहे हे वर्ग माहित असल्यामुळे, आणि १८९७ च्या राजद्रोहात अत्याचाराच्या भूमिकेची भर पडल्यामुळे, या वेळी कोणहि देशी वकील वॅरिस्टर पुढे आला नाही. आणि वॅटिस्टा वगैरे जे पुढे आले त्यांना बरेच दिवस पर्यंत ध्यात नुरुसान सोसावे लागले. वॅरिस्टर वॅटिस्टा व टिळक यांचा पूर्वादा परिचय फारसा नव्हता. तथापि सकटकाळी ते टिळकावरील भक्ति-मुळे पुढे आले. मुंबई द्यामकोटीतील कामकाजात त्यांची पुष्कळच मेहनत केली इतकंच नव्हे तर त्यांचे उतराई होण्यावरिता टिळक दुसऱ्यात असता केसरी कचेरीने त्यांना जी रक्कम पाठविली तीहि टिळकाच्या कुटुंबाच्या नांवाने त्यांनी पुढे पत्त केली. वॅटिस्टा यांचे हे धैर्य व ओदार्य पाहून टिळकाना त्यांच्याविषयी प्रेमादर व टिळकाच्या पत्नीला त्यांच्याविषयी कृतज्ञतामुदि वाटू लागली, पुढे

टिळक गुटन आल्यावर त्यांनी वेळेच्या होमरूख लीगच्या चळवळीत वॅटिस्टा यांनी प्रथम प्रथम प्रमुख भाग घेतल्याने टिळकांचा व त्यांचा स्नेह श्रद्धिगत झाला. आणि विदायनेस चळवळ करण्यासहिता टिळकांनी वॅटिस्टा यासच प्रथम पाठविले.

वर्गणी देणे व वकिली मदत करणे एवढ्याच गोष्टींनी या दोन राटल्यांच्या प्रसंगात परक पडला असे नाही. तर टिळकांनी इतर रीतीने वागण्यातहि काही लोकांच्या मनोवृत्तीत परक दिसून आला. मुस्तेच्या राष्ट्रीय सभेनंतर टिळक मुंबईस गेले अमता त्याचे परमस्नेही दाजीसाहेब खरे यांच्या घरी पूर्वाग्रहांने उतरे! नासे झाले, व उतरण्याविषयी खरे यांनीहि त्यान्व आप्रह केला नाही! टिळकांनी तेथपासून सरदारगुहात उतरण्याची मुद्रात केली. एका अर्थाने हे योग्यच होतें. कारण टिळकांनी धामणी घरी उतरावे तर त्यांच्याकडे गुप्त पोलिसांपासून अत्याचारी मावेलिके लोकांपर्यंत हरएक पेशाचे, इमाचे, मताचे व स्वभावाचे लोक भेटला येणार! तसेच स्वतःच्या काय पण इतरांबरोल राजद्रोहाच्या राटल्यातहि मदत करण्याला टिळक मुंबईस जाणार. अर्थात् अमल्या लोकांचा व अमल्या कामाचा उपसर्ग, खरे हे परम मित्र झाले म्हणून त्यांना किंवा इतर कोणा मित्रालाहि, का त्याचा अशा विचार टिळकांनी केला. सरदारगुहात उतरण्याला दोन गोष्टी अनुकूल. भाषी एक तर ही जागा सार्वजनिक स्वस्थाची. तेथे कोण उतरला, आला गेला माला कोंणताच विशेष अर्थ किंवा महत्त्व नाही. पोलिसांनी सरदारगुहात आल्यागेल्याची नोंद ठेवली व न ठेवली दोन्हीला किंमत सारखीच. इतका तो विविध निर्य क्रमातला. शिवाय सरदारगुहाचे मालक विमुभाऊ साळवेकर हे मनाचे शहीद अगून सरदारगुहात टिळकांनी उतरण्यासवधी त्यांनी केव्हाहि यत्किंचितहि अनास्था किंवा नापसंती दर्शविली नाही. इतकेंच नव्हे तर, “सरदारगुह हे तुमचे व तुमच्या राष्ट्रीय पक्षाचे घरच आहे असे समजा आणि किंचितहि धाका किंवा भीड न धरता येथे सरांस उतरत चला,” असे त्यांनी टिळकांना आस्थापूर्वक कायमचेच सांगून टाकले होते. पहिल्या राटल्यानंतर, टिळक राजद्रोही म्हणून सरकारच्या इतराजीतले या त्यांच्या लॉकअपुळे, त्यांच्या घरी मुलगी देणे किंवा त्यांच्या घरची मुलगी करणे या गोष्टीला नाक मुरशणाए किंवा मार्ग येणारा एखादा सोपळा एवढेच आढळण्याइतकी मजल गेलेली होतीच. अर्थातच १९०८ च्या राटल्याच्या सुमारास अशा लोकांची खऱ्या पार बायली होती.

दुसऱ्या खटल्यात टिळकानां डिफेन्सचे काम स्वतः चालविले याचे आणखीहि एक कारण असे की, बाहेरून कोणी मोठा वॅरिस्टर आणण्याइतके पैसे टिळकाजवळ यावेळीं नव्हते. १८९७ सालापेक्षा यावेळीं त्यांची सापत्तिक स्थिति बरी होती. परंतु १९०१ पासून तार्दमहाराज खटला सुरू झाला त्यातच फौजदारी खटलाहि झाला. यामुळे केसरीच्या विलकी पडणाऱ्या योज्याशा पैशांपैकी बराच भाग या कामी खर्च झाला होता आणि ज्या खटल्यात मुटण्याची आशा नाहीं त्या खटल्यात कर्ज काढून हजारो रुपये घालून वॅरिस्टर घावा आणि त्याने कसा तरी डिफेन्स घावा यात टिळकाना काहीच स्वार्थ वाटले नाहीं. राजकारणाच्या खटल्यात बकितान आरोगीचा बचाव करावयाचा म्हणजे स्वतःच एका हाताने ढाल व एका हाताने तलवार न धरिता, यजमानाने तलवार व मोहराने ढाल धरून लढावे असा प्रकार होतो ! राजकारणातली तरवार आपण नालबाची तर न्यायकोर्टातली ढालहि आपणच धरवी इंच अधिक योग्य.

या खटल्याची बहसत खोराना इतकी चालू गेली होती की, खटला चालू असता टिळकाचे कागदग्रह हापून देखतलमुट्टा कोणी मदत करीना. १८९७ साली खटला चालू असता केसरी-भराव्याच्या आम्ही संपादक मंडळींनी व मुंबईच्या मित्रमंडळींनी मिळून एक दैनिक यत्नमानपत्र 'जादा केसरी' या नावाने काढले होतें. खटल्याची हकीकत खोराना रोजच्या रोज समजव्याला सुरूत आणि विशेषतः बाहेरगावी या पत्राचा वार उपयोग झाला असे एक दैनिक पत्र या खटल्याचे वेळींहि काढण्याची टिळकाना आणि मित्रमंडळींना इच्छा होती. पण या खटल्याचे स्वरूप वेगळे असल्याने ती मोठ्ठ घडून आली नाही टिळकाची इच्छा अशी होती की, सर्व खटल्याची हकीकत नसली तरी त्याच रोज कोर्टात जे भाषण होई तेवढ्याची छपीछ हकीकत रोज खोराना वाचावयास मिळावी. आणि याकरिता एक युरोपियन डॉर्टिड्ड रायटर या कामी मुद्दाम खर्च करून नेमण्यात आला होता. तो आपणाला तत्परतेने भाषण उतरून घेऊन त्याप्रमाणे लिहून देई. पण रोजच्या रोज ते छापून मिळणें मुश्किलीचें झालें. मो हिंड हिंड हिंडलो. पण कोणी छापखानेदार सबब नाहीं म्हणून सागे, तर कोणी इतर कामाची सबब सागे. आणि कोणी पैशात मोडलें असें भासवितां याचे म्हणून फारच जबर आकार सागे. नाहीं म्हणवमास गिरगातील जुन्या पोष्ट्यरा छापणच असलेल्या एका गुजराथी छापखानेवाल्यानें हीसेनें मदत करण्याचे कबूल केलें. पण तें काम त्याच्या

आवाक्याबोहेरचें ठरलें, आणि एवा दिवसाच्या प्रयत्नानंतर ती कल्पना मला सोडून घावी लागली.

सटल्याचें पुस्तक—पण सवटातच पैयांची परीक्षा होते असं म्हणतात त्याप्रमाणे येथेहि अनुभवाला आले आपणावरहि केन्हा खटला होईल याचा नेम नाही असं अहोरात्र वाटत असता, मी व छडिलकर हे आपली कामे अधिक उत्साहान व दयतेनें व्हा लागलों माझ्या या कामांपैकीं पहिले काम टिळकाच्या या सटल्याच्या हकीकतीचें इंग्रजी पुस्तक काढणें हें ठरलें. कारण असं पुस्तक प्राग्वह होऊन, सटल्यातील आपल्या बचवाच्या आपणासह शब्दभूत हकीकत वागद पवानिशी हिंदुस्थानात व परदेशांत लोकाना वाचावयाला मिळावी अशी इच्छा, टिळकाना सटल्याच्या अखेरच्या दिवसात मी भेटावयास गेलों असता त्यांनीं मजजवळ प्रगट केली होती आणि मोठ्या साडेचारशें पानांचें पुस्तक दोन महिन्यांत वाटून ती मी पुरी केली हें पुस्तक मी वाडल्यानंतर लवकरच जत झालं तथापि यासगीं तींतीन माझ्या समर्पणें राहिलेली एक प्रत टिळक मंडालेहून परत आल्यावर, मी त्यांना दिली त्या पुढ ती त्यांनीं आपल्याजवळच ठेवली. आणि पुस्तक जत झाल्यामुळे त्यांच्या प्रसिद्धानें साधणारा टिळकाचा हेतु जरी पसला तरी, मी एवढं पुस्तक अशा अडचणीच्या दिवसात इतक्या लवकर काढू शकला याबद्दल त्यांनीं माझ्या मनान मला धारासक्ती दिली। या माझ्या कार्य-धुशलतेनें त्यांच्या मनावर कायमचा परिणाम झाला त्यामुळेच पुढ 'केस फॉर इंडियन होमरूल' हें पुस्तक काढण्याच वन टिळकांनीं मजकडेच दिलें आणि व्हि पण मी अशाच तडाम्यानें पार पाडल 'टिळक केस'च्या इंग्रजी पुस्तका-परीक्षेची आता उठली आहे, पण उलट इतक्या जुन्या काळातील हकीकती विषयीची उत्सुकता कमी झाली आहे तथापि माझ्या परिधम-प्राप्तेचे एक उदाहरण म्हणून मी अभिमानानें या पुस्तकाकडे बोट दाखविलें तर तो माझा अभिमान अयथार्थ आहे असं बोणीहि म्हणलस वाटत नाही असे असल पुस्तक छापण्याच्या मार्गांत अडचणी किती तरी। पण टिळकाचा खटला चालू असता छापखानेवाल्याकडून जा मदन मिळाली नाही, किंवा मिळूनहि वक्षनिम्न इतर पारणामुळे पुनट गेली अमली, ती सटल्यानंतर सटल्याचें पुस्तक काढण्याच यासाठीं इतुप्रकाश छापखान्याच मालक श्री. दामोदर साबळराम येथे याजकून मिळाली पूर्वी १८९७ च्या सटल्याच पुस्तक

वै. केशवराव देशपांडे व अँडव्होकेट सेटलर यांनी प्रसिद्ध केले, तथा तन्हेवें पुस्तक या खटल्याचेहि प्रसिद्ध करावें असे मी ठरविलें. आणि यदे यांनी मला हे पुस्तक प्रथम छापखान्याच्या जबाबदारीवर, सर्व करून छापवून देण्याचे कबूल केले. यदे यांचे हे दोन प्रकारचे धाडस होते. पुस्तक राजदोहाच्या खटल्याचे असल्यामुळे सरकारची इतराजी होण्याचा संभव. आणि पुस्तक अदमासाप्रमाणें न खपले किंवा एकदम सरकारजमा झाले तर पैशाचें नुकसान ठेवलेलेच. तरी टिळक-केळकरांचा स्नेह स्मरून त्यांनी हे दोन्ही प्रकारचे धाडस आनदानें केले. खटल्याची इकीकत घेण्याकरिता युरोपिअन शॉर्टहँड रायटर केसरी कचेरीने नेमला होता. तो इकीकत आणि कोटांकडून घेतलेल्या सद्दीशिक्याच्या नकला अशी पुस्तकाची सर्व तयारी सिद्ध होती. शॉर्टहँड रिपोर्टसकडून येवढा प्रचंड भारा आला की, तो जवळ जवळ निम्माशधिक छापवा लागला व साधेजोड करणें हें माडे विकट काम होऊन बसलें. तसेच वर्तमानपत्राच्या अभिप्रायाचा मजकूर इतका पुष्कळ व इतका चांगला होता की, तो न छापण्याचा मोहहि आवरेना. यामुळे या खटल्याचा मय मोठ्या आकाराच्या साडेचारशें पानांचा झाला. तथापि यदे यांच्या सहाय्यामुळे तो खटल्याच्या निहालापासून अवघ्या सात आठवड्यांत म्हणजे ता. १५ सप्टेंबर रोजी प्रसिद्ध करण्यात आला ! या अल्पावधीत येवढा मय प्रसिद्ध करणें हें काम सफाई व छापखान्याचे या उभयतानांविषी फार दगदगीचें झाले. पण खटल्याची इकीकत साधार व समप्र वाचण्याची लोकांना डारकटा फार यामुळे श्रमाकडे कौतूब्य पाहिले नाही. मात्र योगायोग असत की, पुस्तकाच्या मुद्रापृष्ठांचे म्हणजे एवढर प्रधाच्या अखेरचे श्रूक पाहून मी छापखान्याची पायरी उतरतो तोंच हायकोर्टाच्या बेलिफाने एक नोटिस आणून मजबर वजाविली. ही नोटिस माझ्यावर पुढें झालेल्या वेअदवीच्या नटल्याची होती.

माझ्यावर झालेल्या या खटल्याची सर्व हद्दोवन पुढें माझा न्यायकोर्टाशी झुणानु-वध'चा प्रकरणात मी देणार आहे म्हणून ती येथें देत नाही या खटल्यातून मी मोकळा होण्याच्या आधी व त्यानंतर मी दोन कामे त्यातल्या त्यात विशेष महत्वाचीं अशीं हातीं घेतली. एक टिळकच्या शिखेरर विजायेंस मिनिस्ट्रिअन्सिलडे अर्जित करणें, आणि दुसरें कॉमिसेची दोन शकलें झालीं होती तीं नस्य तर जोडण. प्रथम अर्जाचा प्रधानें सांगतो.

खटल्याचें अर्पीड—सुवर्दस टिळकाच्या खटल्यातून अतर्ता याच्या मर्ती-करितां वर्गणी जमाविण्यात आली होती हे माण सांगितलेच आहे. परंतु सित्तयनेऊल

मनं केसरी केशरीच्या हातून निभावण्यासारखा नव्हता. फंड जमविण्याची गरज होती. त्याकरिता म्हणून मागील १८ नव्हतं गेजो मीम गार्डनवर याच्या घरीनं वर्गणी-करिता जाहीर विनंतिपत्र छापवाळ आळ. या विनंतिपत्राला उत्तर लोकांकडून समाधानकारक प्रॉत्. वर्गणीदारांची सग्या १८९३ सालांघ्या पार-व कमी होती. मुंथ्येचा हा बसोरणा वर्गणीच्या आंकड्यानी थोडागा अल्प निराशा. पण पूर्वी निर्गमिगच्या प्रॉत्तंन मिळून गुमारे पाऊन त्याच ह्याचे वर्गणी टिळकांच्या बचावाकरिता जमला होनी निनवां या वेळीं जमली नाही वर्गणी जमविण्यात आली ती मुख्यतः मुबई शहरात बसहारातून. वर्गणीच आऊंई किंवा नाव प्रगिद्ध करण्याची मोय नव्हती अमुंईक वर्गणी दारांनीं थानवीं नाव प्रगिद्ध करु नका अग्राव उत्तुड आमह धरल्यान वर्तमानपत्रातून पाव वर्गणे प्रगिद्ध करण्यात आनी नाही, पैना विश्वाद्यानें दिळा, विश्वाद्यानें पेंतला, व योग्य कारणातून मनें जाडा, हाकाच या ह्यासांचा हिंछां या स्थितींत प्रगिद्ध करिता आळ अमुता. आणि तो न छाताच लोखाना समजलाहि कारण प्रथम खारडें व नंतर दाशगाहेच करवीकर हे विला-मतेला गेले, आणि विलायतचा या दोषांचा खचव अपिलाचा खचं या फेजातूनच झाला फंड अगुग पडल्यामुळे केसरीला स्वतः ची दरीच खचम घालावी लागली. ही खचम घातल्यानें केसरी शब्दना निर्गम जाडा व कजंदि झाल. दहापशाहीमुळे 'अमचा केसरीचा अरु बद्द रग' अशी पत्र येऊ लागली. जिनकें मिटवावें तितकें खचावें, नाही तेव्हा मिळेल तेवून कजं काडावें, अशा हलाखीच्या स्थितींत आम्हाला दिवस काळाने लागले.

सयुक्त कोमेसची स्टपट—मुस्तेस मोडलेलो कोमेस पूर्वासारखी नेमस्त, राष्ट्रीय, क्रांतिशारक, अशा सर्व पक्षाची मिळून पुन्हां भरू लागली, आणि या प्रत्येक पक्षाचे जें काय बळ त इतर पक्षांना एकत्र कार्य करीत अगतां मिळोई अशी टिळकांची इच्छा होती. ते तुरगात न जावे तर हा उद्योग ते स्वतःच करते. आणि मजालेडून परत आपल्या-पर हाच उद्योग त्यांनीं पुर पाडताच. आणि त्याकरितां त्यांनीं थोडी छारदि धाळली. हा उद्योग पुर करण्यापूर्वीच त्यांना तुरगात जाणे आले. तरी हें कार्य चालू रहाण्याकरितां दर टर्निनें टिळकानें 'कोमेस कनिन्युएसन कमिटी'

म्हणून एक मंडळ नेमले. तिच्या बिटणीसाच्या जागी म. रा. वोडस याची नेमणूक करण्यात आली.

ता. १५ ऑगस्ट रोजी बोडसाना दोन-तीनशे पुढाऱ्यांना उद्देशून एक पत्रक काढून मते मागविली. ती पुढील आक्टोबरपर्यंत येत होती (यापैकी मतप्रदर्शक नाही पत्रे मी टिळक-चरित्र खंड २, भाग ७, यात दिली आहेत ती वाचण्यासारखी आहेत.) या मताचा निष्कर्ष काढून निर्णय करण्याकरिता कलकत्ता येथे ता. ७ नोव्हेंबर रोजी अमृत वसाार पत्रिकेच्या कचेरीत निमंत्रित पुढाऱ्यांची खासगी सभा भरविण्यात आली. तिला मी, चिंतामणराव बैद्य, शिवरामपंत पराजपे, डॉ. मुंजे इत्यादी लोक गेलो होतो. सभेला नेमस्त पक्षाचे भूपेंद्रनाथ वत्सप्रभृति काही लोकहि हजर होते.

कलकत्त्याच्या या सभेत बंगालच्या पुढाऱ्यांनी असे भाषासन दिल की, संघेड होणे शक्य आहे, म्हणून बेगळी राष्ट्रीय सभा तूर्त भरवू नये. पण तसे न घडल्यास मद्रासच्या काँग्रेसला आपल्यापैकी कोणी जाऊ नये. दरम्यान बंगाल्यांतील नेमस्ताची सभा १५ नोव्हेंबर रोजी भरावयाची होती ती भरली. पण तीत समेदाला फारशी आशा ठरण्यासारखी ठराव झाले नाहीत. अर्थात् बेगळी राष्ट्रीय सभा भरविणे हे आवश्यक नादे असे त्या विचाराचे लोक म्हणू लागले. या सभेपासत नागपूरच्या लोकांनी राष्ट्रीय सभेचे आमत्रण पूर्वीपासून दिलेलेच होते. म्हणून त्याचा विचार करण्याकरिता ' काँग्रेस कन्व्हेन्शन् ' कमिटीची सभा मुंबईस ता. २८ नोव्हेंबर रोजी ' राष्ट्रमत ' कचेरीत भरण्याचे ठरून चिंतामणराव बैद्य याच्या सहीने निमंत्रणपत्रे गेली. त्याप्रमाणे सभा भरली. या सभेत एक किंवा दोन मते विरुद्ध पडून नागपुरास बेगळी काँग्रेस डिसेंबरात भरविण्याचा ठराव झाला. या दोन भिन्नमतवाल्यांपैकी मी एक होतो ! मी भिन्न मत देण्याचे कारण असे सांगितले की, " एकट्या मद्रासातून बेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याची जवाबदारी घेऊ नये. सुरू केले व मग मोडली असे न व्हाय. परंपरातले काही लोक अशा सभेला येतील की नाही हे अजून पूर्ण अजमावले गेले नाही. जे गेले आहे त्यावरून घोडोशी डळमटच दिसते. विशेषतः बंगाल्यात उभय-पक्षामध्ये वैमनस्य व मी हे पत्रना येथील सभेवरून दिसून आले आहे. कन्व्हेन्शन-वाल्या नमस्ताच्या सभेत ता. १५ रोजी जमू द्वे तसे अनुकूल ठराव झाले नाहीत, तरी त्यांचा पृच्छम घेऊन स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला बंगालचे राष्ट्रीय पक्षाचे पुढारी

येणार नाहीत. त्याच्यापेक्षा आमच्यावर मोतीबाबूचे प्रेम अधिक आहे हे खरे. तरीपण ते वेगळे, आणि स्वतंत्र राष्ट्रीय सभेला येऊन मिळणे वेगळे. तं नेहमीच्या राष्ट्रीय सभेलाहि फारसे जालं नाहीत मग आमच्या सभेला या स्थितीत कोसे येतील ! अर्थात् परप्रांतांतील लोक नवायमान येत असल्याशिवाय नुसत्या महा-राष्ट्रीयानीं स्वतंत्र 'कॉंग्रेस' भरविणें योग्य नाही. नागपुराखेरीज इतर कोणत्याहि प्रांतांत अशी सभा आपल्या प्रांतात भरवू असे आजवर म्हटलेलं नाही. तसेच 'भूमितीच्या कायद्या'ने सरकार नागपूरची सभा बंद करण्याचा सभन आहे. आणि ही बंद केली तर विनाकारण आपण यण्ड लाऊन बसलो असे होईल. म्हणून वेगळी राष्ट्रीय सभा न भरविता महाराष्ट्रपुरते एक राष्ट्रीय पक्षाचे कार्यक्रन्स भरवावे. "

• स्वतंत्र कॉंग्रेसला बंदी—तथापि नागपुराख स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरविण्याचा विचार कायम ठरला व त्याप्रमाणे नागपुरास राष्ट्रीय मंडळानें आपलें स्वागत-मंडळ बनवून मग तयारी केली अशा प्रकारची सभा भरणार असे ठरल्यामुळे प्रत्येक प्रांतांत नव्या पक्षाचे असे जे थोडेबहुत लोक हेले त्यांनीं सहजच ओंके बर काढले. त्यांना ह्या बळबळीनं उत्तेजन आले आणि चारदोनच वां होईनात पण आपल्या पक्षाचे प्रतिनिधि नागपुरास जावे अशा इच्छेनें त्यांनीं निवडणुकी करण्यास प्रारंभ केला. स्वयंसेवक मंडळाची योजना झाली उतरण्याची व जेवण्याची जागा मध्य या सर्व व्यवस्थेला नागपूरची मंडळी उत्साहाने लागली येऊन जाऊन अभ्यक्षच काय तो ठरापयाचा होता इतक्यांत लोकांनीं नदमाम केला होता त्याप्रमाणें घडले. अस्मानी-मुल-तानी प्रकार झाला तारीख ११ डिसेंबर रोजी नागपूर येथील डिस्ट्रिक्ट मॅजि-स्ट्रेटने मिमिनल प्रोविजर कोड १४४ प्रमाणें नोटीस काढली, व असे फर्मावले की "नागपूर येथें होऊ घातलेली २४ वी राष्ट्रीय सभा सरकारकडून बंद कर-ण्यात आली आहे. ११ जानेवारी १९०९ पर्यंत स्वागत-मंडळानें या राष्ट्रीय सभेसबधानें कोणतीहि जाहीर सभा भरवू नये. कोणत्याहि इमारती उभाहें नये. चालू काम असेल ते बंद करावे. मध्य वर्गेचे पालं नयेत." या हुकूमानें राष्ट्रीय पक्षाच्या राष्ट्रीय सभेचे सगळेच गाठोडे नोकरशाहीच्या खुंटीला लागले. या हुकुमाविरोध स्वागत-मंडळानें बरीच तक्रार केली. परंतु सर्व तक्रारी ऐकून येऊन मॅजिस्ट्रेटनें फिस्न १६ डिसेंबर रोजी पूर्वी केलेल्या हुकूम कायम

केल्याचा पक्का हुकूम केला. त्यामुळे त्यागत मंडळचे चिटणीस डॉ. मुजे व नारायणराव भट्टेकर यांनी राष्ट्रीय सभा भरत नाही असे जाहीर केलं, आणि शालेली हकीकत 'काँग्रेस कंठिन्युएग्रन कमिटी'च्या अधिकाऱ्याकडे कळविली.

पण अशा रीतीने नागपूरची सभा बंद झाली तरी बंदीचा हुकूम नागपूर पुरताच असणार यामुळे ती सभा दुसरीकडे का मरु नये अशी पृच्छा कित्येकांकडून होऊ लागली. कित्येक वर्तमानपत्रातून अशा अभेद्य बातम्याहि प्रसिद्ध झाल्या की, नागपूरची सभा रद्द झाली ती मुबईस भरणार आहे. वास्तविक नागपुरास बंदीचा हुकूम काढण्याची सरकारची जी कारणे तींच मुबईसहि लागू होती. म्हणून मुबईस सभा भरवावी या सूचनेत अर्थ नव्हता आणि ती भरविली जाणार याबद्दलेवर कोणी विश्वास ठेवण्याचे कारण नव्हतं पण तशा बातम्या प्रसिद्ध होऊ लागल्यामुळे माधवराव बोडस यांनी वर्तमानपत्रातून स्पष्टपणे जाहीर केलं की "मुबईस सभा भरणार ही गोष्ट खोटी तथा विचारण्य नाही. आणि कोणीहि ही बद्दता खरी मानू नये " बोडस हे व्यक्तिज्ञ. वेगळी राष्ट्रीय सभा भरविण्याच्या विरुद्ध होते. एवढेच नव्हे तर, नागपूरची सभा बंद झाली हे ऐकून त्यांना मनातून आनंद झाला. आणि त्यांनी तो ताबडतोड मराठा पत्राच्या द्वारे स्पष्ट केला. ते लिहितात, " मुबईस सभा भरणार ही गोष्ट काँग्रेस कंठिन्युएग्रन कमिटीला माग्य नाही व माहितीहि नाही राष्ट्रीय सभा वेगळी भरवावी वा गोष्टीला मी पहिल्या पासून विरुद्ध आहे मी समुक्त राष्ट्रीय संघेच्या कल्पनेच सतत समर्पण केले आहे. एकतर्फी राष्ट्रीय सभा भरविण हे दृष्ट नाही तिला लोकांच्या दृष्टीने काही किंमत असणार नाही. तथा नेमस्त लोकांना अधिक शहाणपणा मुक्कून त्यांचा पक्षाभिमान हटेल व समुक्त राष्ट्रीय सभा भरेल अशी मला आशा आहे नेमस्त पुढाऱ्याबद्दल व्यक्तिज्ञाः मला जल्लत आदर वाटतो, व लॉर्ड मोले याच्या मुखारणांच्या योजनेतून दरम्यान काही भरीव असा फायदा हातीं लागेल अशी आपण सर्वांनी आशा करावी हे योग्य आहे. नागपूरच्या अधिकाऱ्यांनी सभाबंदीचा हुकूम काढला हे दिसण्यात सकट असलं तरी वस्तुतः ती ईश्वराची कृपाच होय. कारण आमचे नागपूरचे उत्साही मित्र जी मोठी चूक करणार होते ती अशा रीतीने परस्पर बचावली गेली. "

नागपूरची सभा थांबल्यानंतर राष्ट्रीय फझची वेगळी काँग्रेस भरण्याची कल्पना पुढे केव्हा निघालीच नाही. मात्र १९०८ १४ या वर्षीत नेमस्ताकडून

राष्ट्रीय सभा या नावाने भरिली जाणारी सभा रोडावन जाऊन त्याकाने अप्रिय झाली होती. आणि सयुक्त राष्ट्रीय सभा भरवू दृष्ट्येने पण इतक्या बळवत होता.

टिळकाच्या मंडला, त्यावरील अपोल, विलायतेतले अपोल, व सयुक्त राष्ट्रीय सभेची खटपट या सवधान या अर्थार्थीत मला स्वतःला आलेली कांही पत्रे या खाली येत आहे.—

(ता. १७ जुलै १९०८) — “सहज २६ जूनचा एका इंग्लिश वर्तमानपत्राचा अकस्मिक घेतला. त्यात असे आढळले की, बळवत रावाना पकडण्यात आले. तुम्ही लिहिल्या प्रमाणे या दिवसात सरकार काय करील, काय न करील याचा नियम नाही हे तर खरेच. पण ज्या पत्राने ही बातमी होती त्यातच टिळकाच्या लेखाचा जो सारास म्हणून दिला होता त्यावरून मला वाटत की, ते लेख १८९७ साली शिक्षा झालेल्या सेराटून फर्मी कडक आहेत बळवतराव आपला खटला स्वतः चालविणार या गोष्टीने त्याच्या पक्षाच्या दृष्टीने कायदा होईल हे खरे. पण स्वतः त्याचे मास नुकसान होईल असे मला वाटते पण मी मुळा मनुष्य पत्रात हे जे लिहितो ते काय ! तुमच्या हातां हे पत्र पाचव्यापूर्वीच कदाचित् खटल्याचा बरा-बार्ड निकाल झाला असेल बळवतरावांना या प्रसंगी एखाद्या लेखापेक्षा स्वतःचे समर्थन अधिक करावयाचे आहे म्हणून स्वतःचा डिफेन्स देताना त्याच्या मनातले विचार पुढे येऊन त्याचाहि शेव त्याच्या बुद्धिवादाचा बाधाव-याचा !” (श्री. मो. साने, जर्मनी)

(ता. ३ ऑगस्ट १९०८) — “टिळकाच्या खटल्याचा निकाल देऊन इवडे सर्वाना फार बार्ड वाटला. त्याची आमची मते जुळत नसतील. पण त्याची बुद्धिमत्ता त्याचे मन स्वान्वय व त्याची देशभक्ति याविषयी कोणाचाहि मतभेद नाही. त्या बाबतीत त्याचे कौतुक करणे मान दावा तेवढा योग्य आहे. जेही या नात्याने मी तुम्हाला लिहितो की, या दिवसात तुम्ही फार जपून लिहा. हे वाचून तुम्ही म्हणाल ‘नटेसन तू भिन्ना आहेस !’ तसे वाटेक तर म्हणा. पण उगीच दगडाला दगड देण्यात तरी काय अर्थ असे मीहि तुम्हाला विचारतो.” (जी. ए. नटेसन, मद्रास)

(ऑगस्ट १९०८) — “माझे खटले कोर्टात केव्हा निवडाल याची कल्पना नाही. डिसेंबरपूर्वी ते निश्चित नाहीत. या खटल्यामुळे इंग्लंडला जाण्याचा

सुतं थावलों. विलायतेस गेलों तरी माझ्या इहपारीसबधानें कोणतीहि खटपट करण्याचा माझा विचार नाही. मात्र भाषणातून खाबर टीका करीन. तेथें एक वर्षभर राहून राजकीय चळवळीचे व प्रथ लेखनाचें काम करण्याचा माझा विचार आहे. ब्रिटिश न्यायदेवतेवर माझा विश्वास नाही. टिळकाच्या खटल्यात अपील करून काहीं फायदा होईल असे मला वाटत नाही. मात्र त्या खटपटीकरिता तुम्ही निचा कोणी जात असेल तर टिळकाच्या सबधाने इतर खटपट करण्याला मीहि जार्डन, तुम्ही व दाजीसाहेब खरे जाल तर चांगले होईल. मी तुमच्या बरोबर येईन, मात्र त्याकरिता शक्य तितकें लवकर गेलें पाहिजे.” (लाला लजपतराय, लाहोर)

(ता. ८ ऑगस्ट १९०८)—“टिळकाच्या खटल्याची समग्र हकीकत एका मोठ्या पुस्तकाच्या रूपाने तुम्ही रचिता आहात असे पत्रात वाचल. संसाराम गणेश देऊस्कर याची इच्छा बंगालीत या खटल्याची हकीकत प्रसिद्ध करण्याची आहे. केसरी-मराठ्यातीक हकीकत थोडक असणार म्हणून देऊस्कर याची तुम्हाला अशी विनंती आहे की, या पुस्तकाचा प्रत्येक फॉर्म छापून राज्याबरोबर त्याची एक प्रत त्याच्याकडे पाठवावी. म्हणजे ताबडतोब ते भाषांतर करून घेतील.” (बाबूराम पराडकर, कलकत्ता)

(ता. १५ सप्टेंबर १९०८)—“हाइडमन याची गाठ पडल्याचें मागील पत्रें लिहिलेच आहे आज नेव्हिनसन, रॅडक्लिफ व बॉटन बॉना नॅशनल लिबरल क्लबात भेटलो. गोखले याचा हात दुखावला म्हणून ते परत आले आहेत. जर्मनीत त्याचा हात दुखानला. उद्या ऑक्सफर्ड येथें विश्वधर्म परिषद भरणार आहे तिला मी जातो. नेव्हिनसन म्हणाले ‘तुम्ही ही सांगे वाया दवडू नका.’ तेथे प्रतिष्ठित लोक येतात. जो तो म्हणतो कीं करुस आयर्लँडस यानाच चर्चीलपत या ते फौजदारी कामकाजात अतिशय उच्च दर्जा मिळविलेले कॅरिस्टर असून शिवाय पार्लमेंटचे सभासद आहेत. आमचे वकिलपत्र घेण्याला त्यांना सर्व्हा सांपडेल कीं नाही याविषयी शक्यच वाटते. एव मागेल ती जी देऊ. नाहीतर काय करणार !” (ग. श्री. खापर्डे, लंडन.)

(ता. २२ सप्टेंबर १९०८)—तुम्ही माझ्यासाठीची ठोपीला म्हणून रामान पाठविला. एव मी माझा नेहमीचा कमालच अजून ठेवला आहे. परकीय लोकांच्या अशा पोशाखाची लंडनच्या लोकांना अलीकडे थोडोबहुत सवय झाली आहे. म्हणून

पूर्वीप्रमाणे फारसा घास होत नाही. तरीपण एक टोपी घेऊन टेवलीच आहे. ती एखाद वेळ दोन्यावर ठेवून जारघात पाहून मी रूपा दिसतो, व मला टोपी घातलेला पाहून छेद्यांनाहि हसू येईल. टिळकाच्या अर्पागच्या कामी हालग्येडो नांवाचे एक सॅलिसिटर आम्ही कॅले आहेत. पारीख या नांवाचे एक वॅरिस्टर इकडे दहा वर्षे धंद्या करित आहेत त्यांना दुय्यम म्हणून नेम. मर हेन्री वॉटन यांचे चिरजोब यांनाहि काम करण्याचे कबूल केले आहे. आतां मुख्य वॅरिस्टर कोण मिळतो पाहाव. इफस आयर्झस व्ही, सर एडवर्ड ह्वाक ! आज दोघेहि मराने श्रेष्ठ वॅरिस्टर आहेत आणि दोघेहि सारखेच हुशार आहेत. टिळकाच्या गटल्याला अर्धवट राजकारणाचे स्वरूप आहे म्हणून हुशार वॅरिस्टर असून शिवाय व्यावहारिक मुत्तादी अगा असेल तर अधिक धरे. मुद्द पार्लमेंटमध्ये चळवळ होण्याचा सभब ह्मी फारच यमी दिसतो. धारण सरकारी कामाकरिताच प्रधानमंडळाने एव दिवस आसून घेतले आहेत तेव्हा रासगी सभासणांतून काय लाभ होईल तेवढा राग " (ग. श्री. स्टावर्ड, लंडन)

(ला. २० नवंबर, १९०८)—“ तुम्ही निवडील मंडळी सहजच निपणा झालेली दिसता. पण प्रयत्नाखेरीज आपण पोर्णीहि काय करणार ! मेरिटिय वेश सर विनियम बेडरनन याची गाठ घेतली. केवडा त्याचा बाडा व केवडी त्याची उद्यानभूमि ! स्वागतपूर्वक ते माझ्याशी पुष्कळ बोलले. सर एडवर्ड ह्वाक यांच्यापेक्षा ते इफस आयर्झसच अधिक पसंत करताने. राष्ट्रीय सभा फिक्न संयुक्त पक्षाची व्हावी अगा प्रयत्न एक दोन वर्षे तरी आणखी बरावा असं त्यांचं म्हणणं आहे. नेव्हिनसन यांनी मला फराडास बोलाविले होते. लजपतराय, पार्लमेंटचा एक समासद, व वर्तमानपत्राच्या धद्यातील तीन लोक तेथे होते. या लोकांची माझी ओळख व्हावी म्हणूनच नेव्हिनसन यांनी इतका खर्च केला. लजपतराय हे आपण इकडे का आले ह नीट मागत नाहीत. मुलाला इकडील एका शाळेत ठेवण्याचा त्याचा हेतू असावा. विपिन पालहि येथें आहेत. लेखकाचा धंद्या करून इकडे राहण्याचा त्याचा निचार दिसतो. वॅरिस्टा यांनी हामकोटाकडे नज देताना फारच चांगलं भावण केले. दादासाहेब करंदीकर यांच्यामोठेर कागदपत्र येताच अपीलित अर्ज दाखल करू. टिळकाच्या गटल्याचें पुस्तक तुम्ही काढलें त्याची प्रत आताच पोचली. त्याची प्रस्तावना तुम्ही फारच हुशारीने व बुचलतेने लिहिली आहे. म्हणून या पुस्तकाच्या पाठविता येतील

तितक्या प्रती इकडे पाठवा. म्हणजे त्या इच्छे इच्छा मंडळीत पेरण्याचा माझा विचार आहे.” (ग. श्री. सापडें, लडन.)

(३० सप्टेंबर, १९०८)—“ टिळकाच्या खटल्याची इर्ष्याक लक्षपूर्वक वाचीत आहे. त्यांच्या पद्विच्या खटल्याचे अपील ने ना. बॅरिस्टर याना प्रिन्सिपल पुढे चालविले तेव्हा मी कोर्टात हजर होतो. वादशहाकडे अपील करण्यास संधाने काही तरी जोराची चळवळ का होऊ नये ? हाइडमन वर्गरेलोक तिकडेही चळवळ करतील. आयना हिंदी लिथन समाज या वावतीत चळवळ करण्याला तयार आहे. चिदंबरम् पिले याचे अपीलहि पुढच्या पाच तारखेला निघणार आहे. अपीलात कवाचित् त्यांची शिक्षा कमी होईल. त्यांचा खटला मी चालविला. त्यांच्याकरिता एक फंड जमविण्याचा माझा विचार आहे व त्यातील २-३ हजार रुपये विद्याच्या त्याच्या कुटुंबालाहि दाने असे वाटते. गुमची काही पने मला उशिरा पोचली, त्याचे लिफाफे मी तपासून पडिले नाहीत. तरी पण पने उघडून पहाण्याचा त्रास इकडे कमी आहे.” (पॅल पीटर पिले, मडुरा.)

(६ नोव्हेंबर, १९०८)—“ वादशहाचा जाहीरनामा वाचला. राजकीय गुन्हेगारांना माफी देण्याचे त्यात लिहिले आहे तेहि पाहिले. या माफीचा फायदा वळवत रावाना मिळेल काम ! मला वाटते काही झाले तरी त्यांना जानेवारीपूर्वी सोडणार नाहीत. या आठवड्यात येथे मोठी खळबळ उडाली आहे. डेली टेलिग्राफ पत्रातील मुलाखत वाचून जर्मन वर्तमानपत्रे उसळली आहेत. व कायसरने अधिकाराचा अत्याचार केला असे म्हणत आहेत. वॅन्सेलर फॉन ब्यूलो याना सर्व जबाबदारी आपणावर घेऊन राजीनामा देऊ केला. पण तेहि वादशहाने पेतला नाही. मोरोक्कोमधील फ्रान्स व जर्मनी याची सुरत फार वाडली असून युद्धाच्या गोष्टी लोक दोलत लागले आहेत.” (श्री. मो. साने, जर्मनी.)

(१० डिसेंबर, १९०८)—“ आज टिळक असते तर त्याचे मन मी पळवू शकलो असतो. पण त्याच्या अनुयायांचा तेवढा सज्जवर विश्वास दिसत नाही ! डॉ. मुजे याना मी पत्र लिहिले आहे त्याचा सारोप असाः—

“ तुम्ही आपलेच मत घेऊन बसला आहा. तरी मला जे वाटते ते तुम्हाला लिहितो व ते माझे मत कायम आहे. वगळी आज बर्बरत घेऊन कॉमिस झाले तरच कॉमिस, नाही तर कॉमिस नाही, अशी चळवळ केली असती तर मलायच्या

काँग्रेसमला तुम्हाला बराच गौरवणाऱा आपला आला अमना, व एक दान यपत तुम्हाला राष्ट्रीय सभा कार्याज करणा आली असती. आम्ही इकडे काँग्रेसमला जाऊन मिळालो नाही. आणि एक श्वास्त्री तटस्थ घुति घडून उसला आहो. पण तुम्ही जर वेगळी काँग्रेस वाढली तर आधीच जे दोन पक्ष आहेत त्याचे तीन होतील, व तुम्ही आम्ही एकमेकांतच क्षगडत्यासारखे होईल. तुमच्याप्रमाणेच आमचेहि म्हणणे अस की प्रतिनापन्न नसावे या दृष्टीने तुमचे आमचे अधिक जुळते ही गोष्ट खरी. राष्ट्रीय पक्षावर स्टेटस्मन बंगोर पक्षातून होणे होतात त्यांना पत्रिका उत्तर देत असते. पण वेगळ्या कमिशनचे समर्थन करत नाही. पचना येथील आमच्या ठरावाप्रमाण कोणत्याच काँग्रेसला जावयाचे नाही असे आम्ही ठरविले आहे. तरी पण वेगळी कमिशन निघाली म्हणजे एखाद दुसरा इकडे जाईल, एखाद दुसरा तिकडे जाईल. तुम्ही आम्ही सर्व एक विचाराने आवडून बसलो तर मेधा बंगोर लोकाना कठिण जाईल ! वेगळी सभा काढून बंगालची सहानुभूति यावेळी घालवू नका.” (मोतीलाल घोस. देवघर, बंगाल.)

(ता. १५ जानेवारी, १९०९)—“टिळकाच्या खटल्याचे ग्रीक दफ्तर आय-सेन्स यांनी परत केले असे ऐवतो. माझ मत असे आहे की टिळकाच्या जेष्ठानीच घात केला त्यांना बेफामपण घोलता येत पण आपली टिमकी ऐकू जाईल अशी कशी वाजवावी हे त्यांना कळत नाही राष्ट्रीय पक्षात पुष्कळ बसेडे झाले आहेत. त्यातील अनेकांचे एकमेकांशी पटत नाही तरी मोठे यांच्या मुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणणे काय आहे हे ठरवून प्रसिद्ध करण्याकरिता एक परिपद भरवावी. बाबू मोतीलाल हे मला लिहिलेले की नवीन लेफ्टनंट गव्हर्नर व व्हाइसरॉयचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी यांच्याशी त्यांची मुलाखत झाली. त्या दोघांचे म्हणणे असे की मुधारणावर राष्ट्रीय पक्षाचे काय म्हणणे आहे ते सविस्तर सांगा. टिळक आज असते तर ते हीच गोष्ट करते बहिष्कार व त्याचा हा टायमन ऑफ अवेन्सला शोभतो व विव्हायतेत त्याची बढबढ कारणे ठीक आहे. पण येथे ते निष्पयोगी आहे. ए. व. जोशी यांचेहि मत असेच आहे. तरी त्याचाहि विचार घेऊन काय ते लौकर ठरवा.” (म. ए. बोडव, मुंबई.)

(ता. १८ फेब्रुवारी, १९०९)—“नॅशनल पब्लिशिंग कंपनीची सभा झाली. त्याच्या विनंतिप्रमाण ‘राष्ट्रमत’ हे पत्र तुम्ही घेऊन आपल्या जबाबदारीवर

चालवाल काव ! तसे केले तर आम्ही फार आभायी होऊ." (दि. धो. साठ्ये, जेस्टर, मुम्बई.)

(ता. ७ एप्रिल, १९०९)—“लॉर्ड मोर्ले याच्या योजनेवर आपण परिषद भरवून ठराव केले त्याच्याछापीलप्रती आपण हक्के पाठविल्या. त्या पार्लमेण्टच्या सभागृहामध्ये वाटण्याची मी सटपट करीत आहे. मोर्ले हे लिबरल पक्षाचे असल्यामुळे त्या पक्षाचे लोक तुमचे ठराव उचलून धरण्यास नाहीत. कॅबिनेटमध्ये लोकाविषयी बोलवायलाच नको. म्हणून मजूरपक्ष व आयरिश नॅशनॅलिस्ट पक्ष यांच्यात पुष्कळशा प्रती वाटल्या. मी परत निघण्यासंबंधाने केरहाडी म्हणतात की मी असेपर्यंत तुम्ही इथे राहा. ते पार्लमेण्टच्या इंडिया कमिटीपुढे हे प्रकरण ठेवणार आहेत ते झाल्यावर मी येे जूनच्या सुमारास निघतो व नंतर बर्लिनला जाऊन साने याना भेटून तिकडे परत येईन. ” (ग. धी. खापडे, लडन.)

(ता. १० एप्रिल, १९०९)—हुगळी येथील परिषदेनें संयुक्त राष्ट्रीय सभा भरविण्याकरिता एक कमिटी नेमली आहे. त्यात मुखेंदनाथ व अरविंद घोषाहि आहेत. पक्षातील लोकमतहि याच बाजूचे आहे. मध्यप्रांताचेहि तसेच. इतर ठिकाणी जिल्हा-सभातून असेच ठराव होत आहेत. तरी पुणे सार्वजनिक सभेनें आगळीहि एक कमिटी नेमावी व बंगाल व इतर प्रांतातील पुढाऱ्यांशी सहकारिता करण्यास तिला सांगानें. ” (ग. व्यं. जोशी, पुणे.)

(ता. २८ डिसेंबर, १९०९)—“येथें पुष्कळ लोकांशी मी समेटाविषयी चर्चा केली. त्याचे म्हणणें नेमस्त लोकाना परत आजून सर्वांशी एकच काँग्रेस करावी. असे करताना व पुढेहि कडक भाषा व व्यक्तिविषयक टीका परस्पर टाकून दिली पाहिजे! स्वतःकता येथील १९०६ च्या काँग्रेसचा ठराव हे सर्वांना समान अधिष्ठान आहे. इतर गोष्टी गौण मानाव्या. आपटे, नानु, तिमये, यांच्याशी मी पुण्यास आल्यावर चर्चा करीन व नंतर काहीतरी समेटाचा मार्ग हुडकून काढू. ” (वज्रवत बाबाजी देशपांडे, नगर.)

अधिकारयोगाचा उत्तरार्ध

मी केसरीचा सपादक शासक बग्याडिलकर यांनी केसरी कचेरी सोडून दिली तेव्हापासून मला अतर्क्य निधीना लाभली. आणि त्यामुळे पाच वर्षे, अनेक शिष्यांचा अभ्यास करून, तेसरीन तेरा लिहिण्याची हास मला फेडून घेता आली. जन्मसतःच्या गुनाचा उदर संपल्यानंतर महाराष्ट्रात एक प्रकारची उदासीनता व निष्क्रियता आली. वायुशालेला मनुष्य ती लहर जोरात असता आपल्या आवास्या-बाहेर धारिरीक धम करतो, तो वायूचा छटा उतरला म्हणजे प्रतिक्रिया होऊन निपचित पडतो, व वायूच्या लहरीपूर्वी त्याच्या अगात जितकं साण अगते तितकं व्हि झाकल्याचा उपमश हाथ्यावर उरत नाही. तशी स्थिती महाराष्ट्राची झाली. नवे नवे वाद किंवा नवे नवे संपन्न मुरू करणारे टिळक तुळगाव डावून बसले राष्ट्राय पक्षान राष्ट्रीय समेयर बहिष्कार पातला पण त्या ऐपजी स्वतःची अशी सपडना त्यान काहीच केली नाही. " टिळक परत येतील व मग ज काय करावयाच त ररतीक " असाच हवाता जो तो देत होता !

दुसरे पक्षी, पूर्वी राष्ट्राय पक्षाचे लोक राष्ट्राय मभन असताना जरी कल्प होत तरी त्यामुळे राजकारणात जाणून राहिला होती. पण मुरतेच्या राष्ट्रीय समेनतर राष्ट्रीय पक्ष बाहेर पडून जरी नेमस्त पक्षात एकतत्वी राज्य लाभल, तरी त्या राज्यात काही स्वास्थ उरक नाही. विरोधामुळेच पुष्कळ गोष्टींना महत्त्व व तेज रहलें पण तो विरोध सपला म्हणजे त तेज नाहीमें होत. रस्तीखेचीच्या खेळात दोन पक्ष दोहाकडे आणत नसतात ती पक्ष त्याच्या हातातील दोर खोखंडाच्या कासासारखा ताड र्हातो, व दोन्ही बाजूचे गडी पविण्यावर उभे राहून आपली शक्ति प्रगट करण्याची समाल करीत असताना पण साण ऐन जोरात असता दोर तुटला, किंवा एका बाजूच्या लोखानी अजवित तो सोडून दिला, तर दुसऱ्या बाजूचे लोक मुसते कोळमडून पडतात ! त्याप्रमाणे राष्ट्रीय पक्ष निघून गेल्यामुळे राष्ट्रीय समेचा दुददा क्षात्री राष्ट्रीय पक्षाबरोबर त्या पक्षात सामीक नसनेरया असाहि अनेक लोखानी राष्ट्राय समेला जाण्याचें सोडल. सर फोरेजगदा मेधा प्रभृति लोक आळशी व मित्रासी असल्यामुळे, राष्ट्रीय समेला जाऊन सर्ग वेळ दजर राहून निरनिराळ्या बुद्ध्यांनी तिग महत्त्व आपून ती चित्ताकरक करण्याचें काम

त्याच्या हातून झाले नाही, सभेचे ठराव म्हणजे मिळमिळीतपणाचें प्रदर्शन होऊ लागलें, प्रतिनिधींची सहाय्य रोडावत चालली. १८९० च्या गुमाराला ही प्रतिनिधींची सहाय्य जी दोन हजारपर्यंत गेली होती ती १९१२-१९१३ च्या गुमाराला अवघ्या ३०० वर येऊन ठेपली. आणि अप्रत्यक्ष मुधोळकरासारखे लाभ लागले होते. म्हणजे असे की, त्याच्या भाषणांत, सुक्तिवादात, कृतीत, गुप्तत्या राजकीय तेजस्वितेचाच अभाव नव्हे तर मूर्तिमंत वस्त्रपणाचा अवतार प्रगट होऊ लागला होता.

अशा रीतीने राष्ट्रीय पक्ष कुटून बसलेला, व नेमस्त पक्ष हालचाल करीत असला तरी त्या हालचालीने सरकारच्या तोडावरची माशीहि न उठणारी ! टिळकाना काळ्यापाण्याची शिंशा हात्यामुळे वृत्ते व लेखक यांच्यावर जरब बसलेली. आणि प्रेस बॅंकाद्वाराच्यामुळे वर्तमानपत्रेहि सभाळून लिहिण्याची सवय करू लागलेली. अशा स्थितीत चालू राजकारण म्हणून फारसे उरलेलें नव्हतें. वरिष्ठ कापदे काँन्सिलात होणाऱ्या कामालाच काय ते थोडेंबहुत महत्त्व होते. कारण व्यापारी लोक म्हणजे सर इम्राहिम रहिमतुग, सर विठ्ठलदास ठाकरसी, असे काँन्सिलात शिरल्यामुळे त्यांनी व्यापार व उद्योगधंदे याविषयांच्या प्रश्नांना एक नवे महत्त्व प्राप्त करून दिले होते. आणि गोखल्याचं कापदे काँन्सिलातील बाम व त्याच्या विलायतीतील येरसारा हाच काय तो चर्चेचा मुख्य विषय होऊन राहिला होता.

या गुमारास काही वेळ हिंदुस्थानातील राजकारणा ऐवजी दक्षिण आफ्रिकेतील राजकारणाचा महत्त्व आले होते. आजचे महात्मा गांधी तेव्हा नुसते मोहनदास गांधी या नावाने ओळखले जात असत. त्यांनी सत्याग्रहाची चळवळ करून दक्षिण आफ्रिकेतील सरकारास थोड्या वेळास आपले होणे. विलायतेच्या एका नेतेनंवर गांधी यांनी गोपाळराव गोखले यांना दक्षिण आफ्रिकेस निमंत्रण केले. ते ठिकठे जाऊन त्यांनी सामोपचार केला तो इकडे फेरोजसह मेघा वगैरे लोकांनाहि आरडला नाही. परंतु गोखल्याच्या प्रोत्साहनाने हिंदुस्थानांत बगणीं जनवून इकडील लोकांनी गांधींच्या चळवळीचा तिन्हे पाटपुरावा केले व सक्रिय सहानुभूती प्रकट केली. या वेळची एक मीजेची गोष्ट बघी की, आजचे अनेक कठोर गांधीभक्त त्या वेळीं गांधींना सिव्हा देत होते व त्यांची चेष्टा करीत होते. पण उत्तम देखरीच्या शरें मीच पांच हजार रुपये बगणीं गोष्ट करून गांधींना पाठविली !

अशो. वर दसोबलेल्या शिवाय इतर विशेष प्रभारच्या चळवळी हिदुस्थानात तेव्हा चालू नव्हत्या. बगाल्यातहि अमच सामगूम होतं. अराबद घोष पांडेचरीला जाऊन बसले. त्याची वर्तमानपत्र बंदपडली. त्याच्या लग्नाची मंडई विस्कळीत झाली. चित्तरजन दास याच नाव पुढे आले होतं तरी यावेळी ते स्वतःप्रणे काही चळवळ न करिता सब वेळ बविली करून पैसे मिळविण्यातच घालवून होतं. नाही म्हणायला एखादा फातिमारक तरण एखादा अत्वाचार करी, व दास बाबूमारचे वकील त्याचा डिरेन्स करण्यास लाभल्यामुळे, अशा लोकांची म्याथ-कंटातोत चौकशी हाच एक मोठा लोकचिन्तामयक विषय होऊन रहात असे. महागाद्यान दंडपशाही म्यं जोरात सुरू होती ममर्थ विद्यालयामारच्या सत्या बेंक्यादा ठरून जुडवण्यांत आल्या, व गुत पोलिसाच्या कारभाराचा इतका मुळमुळीत झाला होता की त्याच्या वेगुमार वास्तामुळे १ छळामुळ मोठे धोराचे लोखंड हातडेकीय आले

अशा वेळी केसरी बालकिंग ह काम बिगड होऊन राहिले असल्यास नवल नाही चालू राजकारणाची गर्दी नसल्यामुळे त्यासबधी दिहाययाला विषय थोडे आणि दक्ष मिळत यामुळे अवातर विषय घेऊन ते अप्रलेखाच्या रूपाने मी वाचकापुढे मांडीत असे. १९०९ साली ग्राडिडरर केमरचे सपादक नसतांच आयलंडच्या इतिहासावर मी जी एन मोठी लेखमाला लिहिली तिला राजकारणाचं सरी स्वरूप होतं पण पुढे १९११ साली मी 'संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन' ही लेख-माला लिहिण्याला घेतली तीत राजकारण हुडकू गेलें तरी मिळवयाचें नाही. तथापि ती लक्षमाला विद्वान लोगान्तर परत पडलीच पण सामान्य वाचकांनाहि आवडली, व तिचें एक स्वतंत्र पुस्तकच काढा अशा सूचना मजकडे आल्या. नामदार भूपद्रनाथ बरू याची विशिष्टवकाहाचें म्हणून एक विल यावेळी बरिष्ठ वाचदेवर्गानिसलापुढे आणलें होते. त्याला बादप्रस्त स्वरूप असल्यामुळे, चालू राज-कारणाच्या विषयाच्या अभावी, त्याला नसतं म्हत्व आलें. बरू याच्या विलाचें तात्पर्य इतकेंच होतें की, " सिव्हिल (स्पेशल) मॅरेज आक्टाप्रमाणें विवाह करूं इच्छिणाऱ्या बंधुवराना आपण कोणत्याच धर्माचें नाही असें लिहून घावें लागत होतें, परंतु ही अट त्यातून काढली जावी आणि ह्म धर्मविधी न करतां एखाद्याला सिव्हिल पद्धतीनें लग्न करावयाचें झाल्यास तशी परवानगी असावी." भूपेद्र बरू हे ' मादो ' होते, व मादो समाजाच्या उपक्रमावरूनच मूळीत हा

कायदा करण्यात आला होता. परंतु या अटीमुळे हिंदुसमाजातील सुधारकांना पेच पडे. तो असा की, एक धर्मतरी सोडवा किंवा विवाहविधीच्या वायतीत स्वात्ताराळा तरी मान लववावी. असा विकट प्रसंग त्याच्यावर येई. पण “विवाहविधीच्या वायतीत स्वात्तार्य देणे हे, एकदरीने हिंदुसमाजाच्या दृष्टीने, धर्मातून माणसे घालवून देण्यापेक्षा अधिक बरे. हिंदुसमाजाची सख्या आधीच पटत आहे ती अशामुखे आणखी पटविणे परे नव्हे” अशा विचाराने मी बत्तू विलाला समति दिली. पण राष्ट्रीय पक्षातील एका वर्गाला हे धोरण आवडले नाही. त्याने सांवे-जनिक सभेमध्ये जाहीर सभा भरवून केसरीचा म्हणजे सपादक या नात्याने माझा निषेध केला.

टिळक मंडाल्याहून परत येण्यापूर्वी, राष्ट्रीय पक्षाने फिरोज बाँसेसमर्थे जावे की नाही व गेल्यास कोणत्या अटीवर जावे या सवधाने वाद उपस्थित झाला होता. त्यात सातात्यास तोंड पडले. सातारवर मंडळींनी उभय पक्षाचा समेट व्हावा असा काही उपक्रम करण्याकरिता एक परिपद भरविण्याचे ठरविले. तीन सातारचे नेमस्त पुढारी रावबहादूर विठ्ठलराव पाडक हे तेथील राष्ट्रीय पक्षाशी सहकारिता करीत होते, व त्यांना सातारकरांची अनुकूलता होती. परंतु बाहेरून आलेल्या लोकांत मतभेद होता. सभेचे अध्यक्षस्थान नामदार वेळवी याना देण्यात आले होते. मुख्य ठरावासमर्थाने आमच्या आमच्यात दोन तट होते ते असे राष्ट्रीय समेत जाण्याचा दुस्स का होईत पण उपक्रम करावा, निदान कोणी तयस्थ लोक सदेतून समेट पडवून आपल्याचा प्रयत्न करू म्हणतील तर त्यात तरी विनाशरण नाही म्हणू नये, अशा मताचा मी होतो, आणि पराबरे राखिलकर बांगरे मंडळी सलट मताची होती त्याच म्हणणे असे की, “टिळक परत येईपर्यंत या वायतीत कोणत्याही प्रकारने मत प्रकट करण्याची जबाबदारी आपण घेऊ नये.” ते तोंडाने इतकेच म्हणत परंतु “राष्ट्रीय समेत राष्ट्रीय पक्षाने दृष्टीच्या स्थितीत तर शिष्ट नवेच, पण इथेच निमित्त व अटी दुसरे करून घेण्याचा प्रयत्नहि आणू नये. त्यात आपल्याची कमीतपण येतो” असे त्यांना मनातून पाडे तारार माती म्हणणे असे होते की, “स्वतः या कोणत्याही प्रकारे जाणून घेता कोणी निव्हाईत सामोपचारचे बालने बोलेल तर त्याला ‘टीक आहे, प्रयत्न करा’ असे म्हणण्यात आपले कोटी वेचत नाही. बाँसेसच्या नव्या घटनेला जर आरग नाव देवित आहो तर तीच काय दुरस्ती व्यावसाय पाहिले

हे पदांयानें मुचवीतय आहो की नाही ! मग तेच ठरावाच्या रूपाने माझ्याला कां हरकत असानी ! टिळकांनीं मुलेची राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर कापे ! कन्दिन्युएशन व मिटी नेमली ती किरून कामिसमध्ये जाण्याकरितां कीं न जाण्याकरितां ! टिळक तुम्हात असतांहि आम्ही कोणाशीं सामोपचारानें बोललों तर टिळकाना उद्या परत आल्यावर त्याच वैषम्य वाटणार नाही. शिवाय आपण कोणत्याहि तन्हेनें त्यांना बांधू इच्छित नाही. ते परत आल्यावर योग्य तें करतीलच, पण आपणालाहि चांही विचारणाहि म्हणून आहेंच कीं नाही ! तिचा आपण कां उपयोग करू नये ! ”

अगा दुतकीं वाद सुरू झाल्यावर, जणू काही एखादी पैज लागावी त्याप्रमाणें रोकडा हाच प्रश्न निघाला कीं, टिळक आज येथें असते तर ते काय करतें ! तेन्ही किरून मतभेद झाला. मी म्हणालों, “टिळक असते तर सातारकराच्या ठरावाला विरुद्ध गेले नसते.” पराजपे खाडिलकर म्हणत “ते दृढकुन विरुद्ध गेले असते.” पण हा वाद तुम्हापणारला नव्हता. टिळकाना कोणी कसें त्यांचें मत विचारावयाच ! आणि ते मंडले येथील तुम्हातून आपले मत काय सांगणार ! अर्थात्, ज्यानें त्यानें आपल्या मतासारखेंच टिळकांचें मत पडलें असें प्रतिपादवें इतकेंच उरलें. रोवडीं सातारच्या सभेंत पराजपे खाडिलकर याच्या मताप्रमाणेंच झालें पण मांज ही कीं, पुढें टिळक परत आल्यावर सानान्यास उपस्थित झाला तोंच प्रश्न त्यांनीं होऊन उपस्थित केला व मी म्हणत होतो तसेंच आगदीं वेगळें मत त्यांनीं दिलें !

इतकेंच नव्हे, तर सानान्यास विठ्ठलराव पाटकासारखे नेमस्त म्हणजे ज्याच्या हातीं त्यावेळीं कापेस होती, त्याच्याजेलेंच एका पुढारी समेट मुचविण्याला पुढें आले होते; पण टिळकांनीं जो उपक्रम पुढें केला त्यांत अशा नेमस्त पुढाऱ्याचें निमित्तहि मागण्याला मिळण्यासारखें नव्हतें. तरीहि उघड उघड पटपट अशी मुचविण्यांत येत होती कीं, निरनिराळ्या प्रांतातील राष्ट्रीय पक्षाच्या लोकांनीं कापेसची विद्यमान पटना बदलण्याविषयी योग्य अटी ‘आपण होऊन’ मुचवाव्या. अटी मान्य होऊन त्याप्रमाणें दुसऱ्या न झाली तर बाहेर राहिलेल्या लोकांनीं कापेसमध्ये जाऊं नये, पण स्वतःच दुसऱ्या मुचविण्यात व मीपणा मानू नये.

बेळगावास १९१६ साली राष्ट्रीय पक्षाची प्रांतिक परिषद भरली तीत हा प्रश्न मोठा वादग्रस्त होऊन राहिला. आणि टिळकाच्या अनेक अनुयायांनी आपली मत त्या प्रसंगी टिळकाच्या मताविषयी दिली ! नाही म्हणायला खाडिलकरांनी मात्र आपले पूर्वीचे मत बदलले. कारण सातान्यास जी गोष्ट टिळकांनी केली नसती अस ते निश्चयाने सांगत होते त्याच्या बरोबर चलत मत स्वतः टिळकांनी आता प्रतिपादल्यावर ते वाय करणार ! पण त्यांच्यात व पराजपेप्रभृति मंडळीत फरक होता तो हाच. खाडिलकरांचा टिळकाच्या ग्राहणपणावर पक्का विश्वास. टिळक म्हणतील ते बरोबर असलेच पाहिजे, व ते आपण डोळे मिटून खुशाल करावे असा त्याचा निश्चय. पराजपे, बासुदेवराव जोशी वगैरे मंडळी हीं देखील टिळकांची अनुयायी होती पण अनुयायी या शब्दाच्या अर्थप्रमाणे पावलावर पाऊल ठेवून जाणारे अनुयायी नव्हत, तर पायात घुटमळून आडवे पडणारे अनुयायी ! पण काही अशीं खाडिलकरांनी रागाला राग उभा करून आपल्या स्नेहीमंडळींना बागल्या शिष्या हासडल्या तेव्हा टिळकाच्या मताप्रमाणे ठराव मंजूर झाला.

काय कारण पडले लक्षात नाही, पण मी या विस्मरणीय बैठकीला हजर नव्हतो. म्हणून या बैठकीतील मौजा पहाण्याला मला सापडले नाही. मी असतो तरी मला बोलण्याचे काहीच कारण नव्हते. कारण या वादग्रस्त मांडीत मत स्वतः टिळकच आपल्याने प्रतिपादित होते पण असेर बेळगावच्या संभेत राष्ट्रीय पक्षाने राष्ट्रीय संभेत फिरून जाण्याची खटपट करावी असा ठराव झाल्याचे मी ऐकले तेव्हा मला फार समाधान झाले व मानारचा सूट बेळगावाने पेटला असे उद्गार मला काडता आले

केसरी माझ्या होती. खाडिलकर रिकामे. आणि पराजपे यांचे काळपत्र यद पडलेल. तेव्हा उपर्युक्त संभेने टिळकाच्या धोरणाविषयी मित्रिता येण्याला पराजपे यांना साधन नव्हते. पण त्याच्या नेहमीच्या पद्धतीने स्नेहीमंडळींची मन कुरमुडण्याची खटपट जातून चालूच होती टिळकांनी तुरुंगातून सुटून आल्यावर शांततेचा जाहीरनामा काढला व त्यानंतर राष्ट्रीय संभेत गिरण्याचा अशा हा प्रयत्न तुरू केला हे पाहून पराजपेप्रभृति मंडळी—टिळकाच्या तोंडावर नव्हे पण मनातून—त्यांना नेमस्त किंवा मवाळ म्हणू लागली होती यात शक्य नाही. पण १९०८ साली पराजपे सारकर प्रभृतींनी टिळकांना जवळ जवळ हेच विशेषण लावलेले

अमल्यामुळे हें प्रकरण फक्त “मार्गांत अंकावहन पुढें चालू” अमें म्हणण्या-
सारखें होतें.

सातान्यास घडलेल्या गोष्टी सांगत असता त्याच अनुसंधानाच्या धरून पुढें
घडलेल्या काहीं गोष्टी मी आणखी सांगितल्या. म्हणून पूर्वीचाच विषय पुढें चालवा-
वयाचा तर तो असा की, माझ्या सबधाने ही अशी धुतफूस नेहमीं सुरूच होती.
पण माझी एक गोष्ट मनार्थी ठरवून ठेवली होती की, भाडून ठेवून हडगून खडगून
टिळक मंडान्यास असतां मी केसरी हातों घेतला तेव्हा इतरांच्या असमाधानाला
कोण पुमतो ? कोणी भेदबुद्धीनें किंवा विरोधानें जर अमें म्हणाला की, “तुम्ही
लिहितां किंवा बोलतां हो अमुक एक गोष्ट केसरीला न शोभणारी व
टिळकांना न आवडणारी अशी आहे” तर मी त्यांना, शातपणें उत्तर देत असें
की, “माझ्या संपादकीय कचेरींत मी एक मोठी पिशवी खुंदीला टांगून ठेवली
आहे. तीं मजबिरुद्ध ज्या कोणाच्या काहीं तफारी असतील त्या घालून ठेवीत
असतो उद्या टिळक परत आले म्हणजे ती पिशवी आणि केसरी लिहिण्याची
लेखणी त्याच्यापुढें ठेवीन, व मग ते स्वतः वाटेल त करणारा मुज्यत्यार व समर्थ
आहेतच.” पण मीज अशी झाली की, टिळक परत आल्यावर ती तफारीची मोठी
पिशवी भरस्य झाली. पिशवी कालानिक्तच होती; व ती अदृश्य झाली याचा अर्थ
मजबिरुद्ध टिळकाकडे तफार माझ्याला भोगी पुढें आलाच नाही. आणि टिळक
येणेशपूर्वी केसरीची लेखणी अशी माझ्या हातों होती तरीच ती पुढेंहि अगबेत राहिली.

टिळक मंडान्याहून सुरून आले तेव्हा त्या रात्री मी त्यांना भेटून
ममस्कार करून काहीं वेळ बसून घरी परत आलों. दुसरे दिवसापासून पुढें
आणखी दोन दिवस मी अग्रा क्रम ठेवला की, कोठें तारा पाठवणें, पत्रें
पाठविणें, अपरिचित लोकांना नेऊन टिळकांना भेटविणें, वर्गरेपूरता मी टिळकां-
कडे जाई परंतु उगाच त्याच्यापुढें गप्पा मार्गांत वसलों नाहीं. एखाद्या शिरस्त्रा-
ग्रमाणें ही गोष्ट व्हावयाची. पण ती त्या महत्त्वाच्या दोन दिवसांत घडली नाहीं.
हें टिळकाच्या लक्षांत आले अथ विसरें दिवशीं ते मला म्हणाले, “कां हो ताया,
इतके लोक येऊन बसून बोलून जातात. पण तुम्ही तर कोहींच विचारीत नाहीं व
काहींच सांगत नाहीं याचा अर्थ काय ?” तेव्हा मी प्रथम साळसुद्धपणाने
म्हणालों, “तुम्ही इतके वर्षांनीं तुरुंगांतून सुटून परत आलां तेव्हा तुमच्याशीं
बसून बोलण्याची अपूर्वाई परक्या किंवा माझ्या लोकांना फार. ती त्याची

अपूर्वाई सपली म्हणजे आम्ही तर मग घरचेच व रोजचेच आहे.” पण इतकें बोलून किंचित् मिश्रिलपणानें मी पुढे म्हणालो, “तुमच्या गैरहजेरींत तक्रारी करण्यासारख्या ज्या गोष्टी मजकडून पडल्या असतील त्या तक्रारींच्या पिशव्या तुमच्यापुढे लोकांकडून ओतल्या जात असतील. तेव्हा त्या सर्व ओतून झाल्या म्हणजे मगच तुमच्याशीं एकदा स्वस्थ वसून बोलवे व त्या तक्रारींचा निकाल करून घ्यावा म्हणतां”

“टिळकाना सहा वर्षांचा अज्ञातवास घडल्यामुळे तुम्हात जाग्यापूर्वी ज्या त्याच्या कल्पना व भावना होत्या त्या पेऊनच ते परत आलेले असतील तसें झालें असता, मला केसरीचा संपादक होण्याला जरी त्यानें हरपत घेतली नाहीं तरी, मराठ्यांतील मतप्रतिपादनासंबंधानें पूर्वी जो त्याचा व माझा मतभेद होता तो आजहि असेल. तसें असल्यामुळे आपल्या पक्षातील लोकाना नापसंत असणारी मतप्रतिपादनपद्धति मी केसरीत ठेवली तिजवर स्वयंभीय लोक नागुन झाले असल्याची भीति टिळकाच्या मनात असेल. आणि इतकित् ते आल्यापरोवर काहीं लोकांनीं त्या धोंड्या वेळातहि माझ्याविरुद्ध कागाल्या त्यांना आपलेपणाच्या भावनेनें सांगितल्या असतील.” अशा अनेक शरा मनांत असल्यामुळेच मी वर लिहिल्याप्रमाणे दुसऱं दुसऱं जागत होतो पण टिळकाना मी सुझाम सकोच करित आहे असा सख्त येऊन ते मला म्हणाले, “आतां आज रातीं जेवावयालाच या म्हणजे आपण स्वस्थपणे सोळत बसू” त्याप्रमाणे मी रात्री भोजनाला गेलों तेव्हा ते मला म्हणाले, “तुम्ही असे का जागत होता हे माझ्या लक्षात आले. पण मी सरोराच तुम्हाला सांगतों की, जो जो मला भेटला त्यानें तुम्हां केसरी फार चांगला चालविला असच मला सांगितलं. कोणीहि तक्रार सांगितली नाहीं किंवा कागाली केली नाहीं.” नंतर मीहि त्यांना आपली वाजू सुलभेवार सांगितली व ती त्यांना पटली असें दिसले.

टिळक मुद्दून आल्यावर सरकारानें जादिरानामे काढून त्याचा नाकेंदरी केली त्याविरुद्ध टिळकानें स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत तक्रारी केल्या. पण पुढे महायुद्ध सुरू झाल्यामुळे टिळकानें एक जाहीरनामा काढला व सरकारन त्याच्यावरील ही नाकेंदरी उठविली तेव्हां सद्वच टिळकानो जास्तच कावाला नवीन शरभ केला. त्यानं राष्ट्रीय समेची पटना दुसस्त करून घेऊन राष्ट्रीय पक्ष तों पुसकाय-याचा हा एक भाग होता. पण ते सवकर धडून न आले तर तेपर्यंत स्वतःच्या

प.जाची म्हणून याही राजकीय चळवळ शुद्ध करावयाची असाहि दुहेरी कार्यक्रम होता. टिळक पण आल्यावर खाडिलकरादि पूर्वीप्रमाणे येऊ जाऊ लागले. पण मी केसरीचा मसाला असल्यामुळे त्यांना केसरीत विशेष लिहिण्याचे कारण नव्हते व टिळकादि त्यांना विशेषतः लिहिण्याला सांगत नव्हते. पण पुढे रा. दत्तोपत लिमये, केसरीचे एक सहकारी मसालाक विद्या उपसमालाक, हे वारल्यामुळे तेव्हापासून खाडिलकर सहमसाला म्हणून रायमचे जोडून घेण्यात आले. अम्र-लेख बंगरे मीच लिहीत असे पण केसरी आठ पानाचा असल्याने अर्धाच सहमसाला लागत म्हणून बुद्ध हा रा खाडिलकरांचा आदरता विषय असल्यामुळे केसरीतील त्या लिखाणाचे खात खाडिलकरांच्याकडे देण्यात आले, य तो विषय ते ह्यासन रायम लिहून शुद्धाचा विषय अस्तित्वात असल्यामुळे त्यांना खाडिलकरांची लिहिण्याची ह्याम पुरा भागविली, तथापि माहि त्या काळात याच विषयावर केसरीत बऱ्याच अप्रलेख लिहिले.

महायुद्धाच्या शिब्यावर केसरीचे धोरण काय असेल हे न सांगताहि समजण्यासारखे आहे जर्मन लोकांचा प्रत्येक विजय हा आम्हाला प्रिय बडे. कारण इंग्रजावर स्वतः आम्हाला युद्ध उगडिता येत नाही अशा वेळी त्याची रण विजयारा, त्यांची हाड मऊ करणारा, शिरास सज्जाधोर भेटलेला पाहून आम्हाला बरे वाटल्यावाचून कस राहिल ! हिंदुस्थानात त्या वेळी अत्यंत शांतता होती कातिफारक लोड स्वस्थ वसून काय काय होतं त उत्सुकतेने पहात होतं. लॉर्ड हार्डिज यांनी हिंदुस्थानातील जवळ जवळ सगळे काळे गोरे सैन्य युरोपकडे धाडून, हिंदुस्थानचे सरक्षण स्थानिक अँग्लो-इंडियन व रेल्वे बंगरे स्वयंसेवक यांवर सोपविले होते. जमनीच्या धाकाने आपण होऊन राजकीय मुभाणा हिंदुस्थानात करण्याच्या गोष्टी सरकार बोलू लागले होते. म्हणून ही वेळ आपले चळवळीचे घोडे पुढे दामटण्याला बरी आहे असे टिळकांनी मनाशी ठरविले व राष्ट्रीय सभेत शिस्त ती हाती कशी घेतां येईल याचा विचार चालविला. पण राष्ट्रीय सभा एकदम हाती येण्यासारखी नव्हती. तिजमथ्ये एकदा प्रवेश झाल्यावर ती यांज करण तेव्हा बठिण नव्हते, पण प्रवेश होणे हेच अधिक कठिण होते. या कठिणपणाचे कारण असे की, सुरतेस मवाळनीजी 'कन्व्हेन्शन' बनविली तिच्या नियमावरून पहाता, राष्ट्रीय सभा म्हणविल्या जाणाऱ्या या कन्व्हेन्शन-मध्ये कोणाला येऊं यावे न याच याचा अधिकार, तिच्या अधिकाऱ्याच्या हाती

गेल्या होता. प्रतिनिधि पूर्वाप्रमाणे निवडणुकींनी स्वतंत्रपणे व स्वतःच्या अधिकाराने जागे शक्य राहिले नव्हते. अर्थात् राष्ट्रीय पक्षातील जहाल गणत्या जाणान्या पुढान्यांना निवडून काढून त्यांना मज्जाव, व त्यामुळे त्यांचा व सर्वत्र राष्ट्रीय पक्षाचा अपमान, होण्याचा संभव होता. म्हणून कन्व्हेन्शनचे नियम दिले कराने असा जहाल पक्षाचा प्रयत्न सुरू होता, व त्याला उत्तर म्हणून ते दिले न होऊ देण्याचा मयाळ पक्षाचा प्रयत्न सुरू होता. मयाळानी एक प्रकारचा घटना-तड बाधून त्यापुढे खदक खणून आपल्या रक्षणाची तजवीज वेळी होती. आणि आत येऊं रुचिगारानी प्रथम कन्व्हेन्शनच्या प्रतिज्ञेतून खबर सही करावी, म्हणजे खदकावर पूल टाकून आम्हाला वेदांतून आत प्या असे विनवार्थ, व मया अधिरान्यानी त्याचा चेहरा न्याहाळून तपासून त्याची दडती घेऊन त्यांना आत सोडाव, असा प्रकार होता. तो सर्व बदलणे हे काळाबधीन काम होते. म्हणून त चालू ठेवून इकडे, त्यात मया येईपर्यंत, आपण सम्येने मोठे आडो, आत प्याल तर काप्रेमला भरदार कहन तिला वाळमे आपू, व न प्याल तर त्यान वळाचा उपयोग देशभर तुमची नालस्ती करण्याकडे करू, असा धाक या कित्यागच्या लोकाना घालता असे टिळकानी ठरविले. आणि या हेतून येव दिवग रद पडलेल्या मुबई-प्रातिक परिपदेचे पुनरुज्जीवन करण्याचें त्यांनी ठरविले.

प्रातिक परिपदेत यश मिळण्याची आशा टिळकाना होती, पण राष्ट्रीय पक्षाची म्हणून स्वतंत्र राष्ट्रीय सभा भरण्यात यश येईल असें माव टिळकाना वाटत नव्हते. याचे कारण असे की, प्रातिक परिपद म्हटली म्हणजे ती मुंबई इलाह्यापुरती. या इलाह्यातून सिध प्राताने आपली उपप्रातिक परिपद वेगळी भर-चानी असे ठरविले होते. कारण सिध फार दूर पडला उरलेल्या तीन उपप्रातांपैकी महाराष्ट्र व कर्नाटक यातील लोकमत बहुतेक सर्व टिळकाच्या बाजूचें असल्यामुळे टिळकानी भरविलेल्या प्रातिक परिपदेला प्रातिनिधीची संख्या कर्पाई कमी पडती नसती. आणि गुजराथतील लोकमत जरी काहीं प्रमाणांत टिळकाना अनुकूल नसलें तरी गुजराथतून काहीं थोडे तर प्रातिनिधि हटवून आले असते. म्हणजे एकदरीने राष्ट्रीय पक्षाची प्रातिक परिपद म्हटली तरी भरदार व प्रातिनिधिक स्वरूपाची सचित झाली असती.

पण 'राष्ट्रीय सभा' म्हटली म्हणजे तिला भरदार व प्रातिनिधिक स्वरूप येण्याला निरनिराळ्या अनेक प्रातांचे प्रातिनिधि बाबयास हवे. ते केवळ राष्ट्रीय

पक्षाने काढलेल्या राष्ट्रीय सभेला येणे शक्य नव्हते. याशिवाय दुसरे एक कारण असे की, स्वतः टिळकानाच दोन राष्ट्रीय सभा व्हाय्या अशी मनातून खरी इच्छा नव्हती. सगळ्या राष्ट्रांतील मत व्यक्त करायलाच तें होता होईता एकाच राष्ट्रीय सभेच्या मुखाने व्यक्त व्हावे ही टिळकाना महत्त्वाची गोष्ट वाटे. आणि त्याचें म्हणणे मवाळ पक्षाला नेहमी असे असे की, “तुमच्या हातीं राष्ट्रीय सभा राहिली तरी इतर कोणत्याहि पक्षाला तीत येण्याला प्रविश्र्व होईल अशी तरी तिची घटना तुम्ही करू नसा. उलट आमच्या हातीं राष्ट्रीय सभा आली तरी आम्ही सश प्रवारची घटना करणार नाही. राष्ट्रीय सभा म्हटली म्हणजे तिची बैठक इतकी मोठी व विस्तृत असावी की, तीत सर्व राजकीय पक्षांचा समावेश होऊन त्यांना शरोचरीच्या नात्यानें त्या बैठकीवर बसता पावें” या धारतीत ते पार्लमेंटचें उदाहरण नेहमी घेत व म्हणत की, पार्लमेंटमध्ये आज एका पक्षाचें बहुमत, आज एका पक्षाचें प्रधानमंडळ, तर उद्या दुसऱ्या पक्षाचें बहुमत व प्रधानमंडळ, असे होतंच की नाही? तसेंच राष्ट्रीय सभेचेहि असावे

असो इकडे सर्वांची मिळून एक राष्ट्रीय सभा होण्याचा प्रयत्न चालू असता, प्रांतिक परिपद मात्र प्रयोगादायक राष्ट्रीय पक्षाची म्हणून वेगळी भरविण्याचा टिळकानीं विचार केला. त्यात युक्ति इतरीच केली की, कन्व्हेन्शन कांमेसनं जें ध्येय म्हणून पहिल्या कलमात घातल होतें त्यातील ‘स्वराज्य ह साम्राज्यातर्गत असताहि व साधनमार्ग सनदधीर पद्धतीचे असा सद्येव असताहि तें कळम मात्र आपणाला मान्य’, पण ‘प्रतिनिधींची निवडणूक होण्याची घटनेतील इतर कलमे अमान्य’ असा भेद ठेला आणि राष्ट्रीय पक्षाच्या प्रांतिक परिपदेलाहि या पहिल्या कलमाचें वधन, मात्र तें गर्भित वधन ठेवले. अर्थात् कन्व्हेन्शनवाळे व जुने राष्ट्रीय सभावाळे यांच्यामध्ये रास भेद किती थोडा आहे हे दाखविण्याचा तो एक उत्कृष्ट मार्ग होता ही परिपद प्रथम वेळगावान मराठी असे ठरव होतें. परंतु ती अखेर पुण्या-सच भरवावी असे ठरले. या मुमारास मला ताप वेऊ लागल्यामुळे मी तीन आठवडे सिंगडास टिळकाच्या वगल्यांत प्रगति सुधारण्याकरितां जाऊन राहिलों होतों. मी सिंगडावर असताच टिळकाचा वरील बेत ठरला. पण या परिपदेच्या मुख्य चिटणीसाचें काम मजकडे दारयाचें जसे टिळकांनीं योजिलें असल्यामुळे, मी बरा होऊन परत येण्यासाठीं म्हणून त्यांनीं प्रत्यक्ष कार्यारंभ एव आठवडा पुढे ढकलला.

मी सिद्दगडाहून परत येताच परिपदेच्या तयारीला सुरुवात केली. परिपदेला अध्यक्ष शक्न तर विठ्ठलभाई पटेल यांना मिळवावे अशी टिळकाची इच्छा होती व त्याप्रमाणे मी वान्हे येथे जाऊन बरीच खटपट केली. पण विठ्ठलभाई हे पुढे जवळजवळ झाले तरी प्रथम ते मुंबईच्या नेमस्त पक्षातच जवळ जवळ मोडव होते. त्यांनी मला स्पष्ट सांगितले की, "राष्ट्रीय सभेची घटना आहे तीच मान्य करून तुम्ही प्रातिक परिपद भरवीत असाल तरच मी अध्यक्षपद स्वीकारीन," अखेर बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा यांना अध्यक्ष होण्याची विनंति करण्यात आली ती त्यांनी ताबडतोब मान्य केली, अशा रीतीने ही प्रातिक सभा भरली व ती मोठ्या धाडाची झाली. बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा यांनी १९०८ साली टिळकाच्या खटल्यात मोठ्या धोडपणाने मदत केली होती ती निःस्वार्थीपणाने केली होती. आणि या मदतीमुळे त्यांच्यावर सरकारचीच काय पण हायकोर्टातील न्यायमूर्तीची अवकृपा होऊन त्यांच्या बॅरिस्टरीचा धडा जवळ जवळ बसण्याच्या वेळात आला होता एवढी माहिती वाडेरगावोंढी होती. तसेच त्या मुमारास झालेल्या बाँबच्या व राजशेड्याच्या इतर खटल्यात ते वकिलीचे काम चालपीत ही त्याची कीर्ति कर्नाटकापर्यंत होती. यामुळे टिळकांनी पडाविलेली राष्ट्रीय पक्षाची प्रातिक परिपद व तिचे अध्यक्ष बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा होणार या दुहेरी कारणांनी पुष्कळ प्रतिनिधि परिपदेला आले होते.

परिपदेची सर्व व्यवस्था मजकडे होतीच, आणि सांगताअक्ष अण्णासाहेब पटवर्धन हे नावाचे स्वागताध्यक्ष असल्यामुळे, बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा यांच्या मेरदुजेरेंत विषयनियामक कमिटीचे वरेंचसे काम मलाच करावे लागले. तात्पर्य, टिळकांनी अशा प्रकारे आपला विश्वास व कार्याचा भार मजवर टाकलेला लोकांच्या निदर्शनाला आला यामुळे स्वाडिलकराच्या हातून मी केसरी ओडून घेऊन बळकावून बसलो अशी अडीच असा राग ज्यांनी मनात प्रथम भरला होता त्याच्या त्या रागावर आपोआप विस्मय पडला. आनंतर बॅरिस्टर बॅण्टिस्टा यांच्या मूळ एचनेव्हून बेळगासस पुढील वर्षी होमरूल सोगची स्थापना झाली तिचाई मुख्य निठणीस मलाच नेमण्यांत आले. यामुळे टिळकांच्या निभासाच्या पहिल्या शिक्षक्यावर आणखी हा दुसरा शिक्षा बसला. प्रातिक परिपदेचा व होमरूल सोगचा चिटणीस होण्याला जर मीच ह्मणपेडी लागूक उरलो, तर केमरीचा सपादक होण्याला मी लायक नाही असे कॅम्ब्रिज म्हणतो आठ असत ! शिवाय

माझ्या या पत्रतेचें वेगळें सॉशियेक्ट टिळकाजवळ लोकांनीं परस्पर दिल्याचें मी
वर गांगितलेच आहे.

बन्हाड, मध्यप्रांत, मध्य महाराष्ट्र, बन्हाडक या चारही भागांत माझे
समवेतस्व, आणि शिक्षणानें व दुसरीने बरोबरचें, असे लोक म्हणजे म्हणजे मुजे,
अणे, शिवरामपत पराजपे, खाडिलकर, वेळमी, मगाधराव देशपांडे, इत्यादि लोक
होत, यांपैकीं परगावचे लोक पुण्यास येऊन, केसरी चालविण्याला मजपेक्षा अधिक
लायक ठरून, टिळकाच्या योजनेनें माझ्या हातचा केसरी आपल्या हातीं घेतो
हें दाम्भ्यच नव्हतें येऊन जाऊन वर्तमानपत्राच्या कावांला उपयोगी पडण्यासारखें
लेखक म्हणजे म्हणजे पराजपे व खाडिलकर हेच वाय ते. पण पराजपे याची इतर
रीतींची योग्यता टिळक आपून हेले तरी केसरी हा पराजपे याच्या हातीं द्यावा
असे टिळकाच्या स्वर्गीहि रूपीं आले नसते. पराजपे याची राजकीय मत एवढीनें
टिळकाना आवडण्यासारखीं असलीं तरी, आणि पराजपे याच्या बर्मेसिपूर्ण लेखन-
शैलीच ते दुसरे कौतुक करीत तरी, आपले व पराजपे याचे व्यावहारिक राज-
कारणाचे मार्ग जुळणारे नाहींत हे टिळक पूर्ण जाणून होते. त्याच्या निवृत्तिर धोरणाचा
टिळकाना राग येई. केसरीची भाषासरणी व पराजपे याची भाषासरणी यात फार
फरक आहे, इतकच नव्हे तर पराजपे याची भाषासरणी केसरीला लागू नसे
असेहि टिळकाना मनापासून याटे. येऊन जाऊन खाडिलकरच वाय ते उरले. पण
आपल्या गराहजेरीत प्रेस ऑफिस दाराच्या सकटानून निभावून “केळकरांनीं केसरी जिवंत
ठेवला, इतकच नव्हे तर धोरण निपडवू न देता खेळवनेपुण्याच्या दृष्टीनेंहि उत्तम
चालविला ” असे लोकांनीं टिळकाजवळ प्रांजलपणाने बोलून दाम्भ्यवित्यावर माझ्या
हातून केसरी काढून घेण्याला त्यांना काहीच सन्नक कारण नव्हतें. तसें मनांत नसले
तरी त्यांना निदान एक गोष्ट करावी लागली असती. ती अशी की, प्रथम १८९९
प्रमाणें स्वतः आपलें नांव केसरीवर घालून केसरी मजकडून आपल्या हातीं प्याव-
याचा, आणि मग हळूच केव्हां तरी तो खाडिलकराच्या हातीं यावयाचा. परंतु
केसरी खाडिलकराच्या हातीं देण्याची इच्छा अशी त्यांना उरली नाहीं, तशीच
केसरी स्वतःच्या नांवानें चालविण्याची इच्छाहि त्यांना आता उरली नव्हती.

एक तर टिळकांचे वय या वेळीं ५८ वर्षांचे झालें होतें. प्रकृतिहि एवढीचकी
मुदद नव्हती. औषधें व पध्देहि त्यांना जडल्यासारखीं झालीं होती. फिरून दुसऱ्या
कोणी केसरीत काहीं लिहून स्वाकृति आपणाला व्यर्थ शिक्षा भोगावी लाग-

ह्यास यापुढे ते फार जाचक होईल असे त्यांना वाटू लागलं होतं. संपादक व लेखक या नात्याने अधिक कीर्ती मिळविण्याचं त्यांना उरलं नव्हतं. पुढं मागे केल्या तरी दाताखाली तयार होणाऱ्या लोकांच्या स्वाधीन केसरी फेलाच पाहिले हे बघ-परतले ओघानेच प्राप्त होणारे होतं. मग ते आजच का न कराव ! इतर कोणी केसरीचा संपादन असला तरी त्यात प्रसंगनिष्ठेपणे हवे ते लिहिण्याला ठिकठिकाण कोणी नको म्हणणारे नव्हते, कारण ते मालक ! वेळकर खाडिलकर छोणी झाले तरी असिस्टंट, म्हणून स्वतः हवे ते लिहिण्याने किंवा लिहिण्यास सांगण्याने मतप्रसारणे कार्य हवे तसे साधण्यासारखे होतं. शिवाय राजकारणात पडावयाचं ठरून एखादी गवी चळवळ हाती घ्यावयाची तर, स्वतःच्या डिप्टेरेशनमुळे पुण्याला व केसरीला बांधून जखडून पडणे ही एक प्रकारची अडचण होण्यासारखी असल्यामुळे स्वतः संपादक व्हावयाचे नाही हे जतं ठिकठिकाणी ठरविलं, तसच केळकरांच्या हातून केसरी गाडून खाडिलकरांच्या हाती घ्यावयाचा नाही इति त्यांनी निश्चित केव होतं. आणि ठिकठिकाण मजपूर विश्वासार्थ कामाचा भार अधिकअधिक टाकू लागलेले पाहून, खाडिलकरांचे मित्र शिवा चहाते यांच्यापैकी कोणालाहि यानंतर पुढे केव्हा ठिकठिकाण जाऊन तसे सुचविण्याचं धाडस झालं नसेल असेच मला वाटते.

वेळगाव येथे पुढे झालेल्या समेटाच्या वादात मी विशेषतः भाग घेतला नाही. कारण ठिकठिकाणें मत काय होतं किंबहुना ते तेथे काय घडून आणणार याची अटकळ मला होती. आणि तसे घडलेहि अर्थात् राजकीय महत्त्वाच्या एका मोठ्या प्रश्नात, ठिकठिकाणें येण्यापूर्वी एक वर्षभर, मी जे मत ठिकठिकाणा पसंत पडेल असे अनुमानाने लोकांना सांगितले होते तेच तत्काल त्यांना पडले, असे पाहिल्यावर माझा हेवा करणाऱ्या लोकांच्या लोकात परस्परच चपराक बसली. आणि केवळ भारीच्या दृष्टीने नव्हे तर राजकीय मतांच्या दृष्टीनेहि केसरीतून मतप्रसार करण्याला मी योग्य आहे, अशी कजुली त्यांना मनातल्या मनात घाली लागली. खाडिलकरांनी व माझी मुळना करावयाची तर केळकरांचे मत ठिकठिकाणच्या गैरहजेरीत जे होते तेच ते आल्यावरहि राहिले, पण खाडिलकरांच्या मतांत माझ चळविल्ल झाली हेहि लोकांना दिसून आलं.

पुण्याची प्रांतिक परिषद होऊन गेल्यावर, तोंड नेमलेल्या ठिकठिकाणें-व्हिष्टा-वेळगी यांच्या कमिटीने समेटासंबंधाने जो रिपोर्ट प्रसिद्ध केला

त्यालाच वेळगावच्या परिषदेनें दुजोरा दिला. समेटाच्या ठरावांत खात्रील प्रमाणे दाख्द होते. "स्वदेशाच्या हिताकडे दूरवर दृष्टि देतां व सध्याची परिस्थिति पहाता समेट हांणे दृष्ट आह्मे." 'सध्याची परिस्थिति पहाता' हा शब्दात थोडी खोच होती. त्या शब्दाचा टिळकांचा अर्थ असा होता की, "काँग्रेसच्या बाहेर राहून काहीं एक काम झालें नाहीं समेट होऊं नये, राष्ट्रीय पधानें जरूर तर स्वतंत्र काँग्रेसहि माझी, अस म्हणणारांनीं जर माझ्या गैरहजेरींत काहीं विशेष काम करून दाखविलें अगत, तर तब पुढ चालवा असें मी म्हटलें असतं." "पण माझी वाट पहात मुन्दी स्वस्थ बसला. कोणीच काहीं केले नाहीं. आणि मी बाहेर येतां तों महायुद्धा-मुद्ध परिस्थिति बदलली. तेव्हा आतां माझ्याच मताप्रमाणे करा " असें वेगळ्या शब्दात टिळकांनीं आपल्या प्रमुख अनुयायाना घाणितल. असो; किन्तु काहीं करणे काहीं न करणे या बाबतींत खाडिलकरांची व माझा कुलना उपस्थित झाली. तोंत अस दिगूल आल की, मी वर्तमानपत्राच्या डारें करता येईल नितकें तरी केले, पण खाडिलकर बानीं केसरी ऑफिसवर बहिष्कार घालला आणि त्या अवधीत फक्त काहीं नाटके मात्र लिहिलीं ! टिळक परत आल्यावर आपल्या काहीं नाटकाचा एक सेट खाडिलकर बानीं तो चागला गाधून सवरून टिळकाच्या हातीं दिला. हेतु हा की, टिळक त्या ठूतीच कौतुक करतील. पण पाहणारे असें सांगतात की, टिळकांनी तो सेट भिरकावूनच काहीं दिला नाहीं पण दूर सारून देवून दिला, एक पानहि उघडलें नाहीं, व इत्याच रागानें खाडिलकरांना म्हणालें की, "या महा वर्षांत हेंच राजकारण केलेत वाटत ! " या अवधीत मीहि एक दोन नाटके लिहिलीं होती. पण माझा शिरस्ताच असा होता की, अगलीं पुस्तकें स्वतःचीं असलीं तरी तीं टिळकांना नजर करावयाची नाहींत. तसेंच रणभूमीवर माझीं नाटके चालू असतां, 'तीं पहाण्यास बला असे, खाडिलकराच्या कपनीप्रमाणे, मुन्दी टिळकांना म्हणा-चयास जाऊं नका' अशी मक्क तार्जिद मी माझ्या नाटकमंडळ्याला दिली होती. मग मी स्वतः ठसलीं दिनति करण्याची गोष्टच बोलावयास बसो ! नाट्यविषयासंदधानें टिळकांची अप्रति मला चांगली माहीत होती. पण त्याहून महत्त्वाची गोष्ट ही होती की, या महा वर्षांत मी काय केले याचें उत्तर टिळकांना लोकांकडूनच परस्पर मिळालें होतें.

वेळगावचा ता. २८ एप्रिल १९१६ रोजी होमरूल लीगची स्थापना झाली व तिचा चिटणीस, माझ्या गैरहजेरीतहि, मीच नेमला गेलों यामुळे माझ्याविषय

होणाऱ्या कारखानावर लागली एक दडपण बसले. आजपर्यंत मी व्याख्याने वगैरे देण्याला बाहेर फारसा फिरत नव्हतो, तो होमरूल लीगचा चिटणीस या नालाने बराच फिरू लागलो. ठिकठिकाणी होमरूल लीगची केन्ट्रे स्थापावयाची, सभासद जोडावयाचे, वर्गीणी जमवावयाची, ही काम करण्याला मला बाहेर फिरणे अवश्य होते; व एकत्रिये किंवा जोडीला दा. वि. गोसले अथवा इतर कोणी व्याख्याते व प्रचारक लोक घेऊन मी दारे काढू लागलो. त्या वर्षाच्या मे महिन्यात अहमदनगर येथे जिल्हासभा भरली तिचे अध्यक्षस्थान मला देण्यात आले होते, व त्याच सभेला टिळकानादि सन्मान्य पाहुणे म्हणून निमंत्रण करण्यात आले होते. जिल्हासभा व होमरूल लीगचे कार्य याचा मेळ पडण्याला होमरूल लीगच्या चिटणीसालाच जिल्हासभेचे अध्यक्ष केले म्हणजे एकात दोन कामे झाली, असा नगरच्या पुढाऱ्यांचा विचार होता. नगरचे पुढारी बाळासाहेब देशपांडे हे नुकतेच निवर्तले होते, यामुळे नगरच्या राष्ट्रीय पक्षाला थोडा लगडेपणा आला होता. पण रावबहादूर चितळे व हरिभाऊ पटवर्धन यांना पुढारीपण देऊन आपसातील घर्षी करून नगरातील राजकीयपक्षांनी तो लगडेपणा भरून काढला होता.

होमरूल लीगचा चिटणीस म्हणूनच नव्हे तर व्यक्तिशः हि मीच जिल्हा परिषदेचा अध्यक्ष झाले अशी नगरच्या लोकांची फार इच्छा होती, व त्यांनी घेऊगावातच आधी मजकडून तसे वचन घेतले होते मी अध्यक्ष व टिळक पाहुणे म्हणून निरवशूक फारच धाग्रते निघाली. जिल्हासभेचे कामहि माझ्याहातून बसस्वी शेलीने पार पडलं वरून एरी झाली असली तरी नगरातल्या जेव्हा मराठ पक्षाचे स्वरूप निपयनिवानक कमिट्यांत बरच प्रकट होत होत. पण विरोधकांचा मेळ घालून देण्याच्या माझ्या स्वभावाचा या टिकाणी पुष्कळ उपयोग झाला. वर्तमानपत्रात लेख लिहिण्याप्रमाणे मी परिषदेचा अध्यक्ष म्हणून चांगले भाषण करू शकतो व सभाहि चांगली चालवू शकतो या गोष्टींच्या प्रतीतीन माझे पारडे अधिकच स्थिर झाले. माझ्या प्रतिपक्षींना गौण स्थान स्वीकारून गण्य बसवणे सगळं.

घेऊगावानंतर होमरूल लीगच्या मूलप्रमासचा नगरात आलेल्या हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळे तेथे टिळकाची त्याच निषदावर दोन व्याख्याने झाली. मा होमरूल लीगचे ऑफिस माझून बसतोंच होतो. पण स्वराज्य संपादने महामंद

होग्यास फारच थोडे लोक मिळाले. स्वराज्य मज स्याप्त पहाण किंवा होमस्कूल स्वस्याचहि स्वराज्य मागण ही राजद्रोहाची गोष्ट आहे असा वध्दा करण्यास सरकाराने सुरुवात केली होती. म्हणून ताढाने स्वराज्य मागण्याला किंवा स्वराज्य च्या चळवळीला म्हणून धमणी देण्याला लोक तयार असले तरी सभासद पत्रिचे वर सही करण्याला लोक कचरत, ही गोष्ट जाडयली म्हणजे आतां हा नवल वाटत.

असो इमर्जोनूनाहि या विषयावर व्याख्यान द्यावें अस ठरलें, व त्याप्रम चिटणीस म्हणून मासच पहिले व्याख्यान मिलेस्कर नाटकगृहांत बॅरिस् बॅन्टिस्टा यांच्या अध्यक्षतेखाली झाले. या चळवळीतील व्याख्यानावर खटले कर असे सरकारच ठरलें असल्याच धमट झाल होणें, व त्याप्रमाणें घेवगाव व न चेथील टिळकाच्या भारणावर खटलाहि भरला गेला होता. तथापि व्याख्य तर थांबवावयाची नाहीं आणि पोलिस रिपोर्टाच्या हातीं तर सापडावय नाहीं—मग स्वतः जाणूनवुन लिहिलेल्या शब्दावद्दलच काय न्हावयाचें ते होतो अशा विचारांनं या पुर्तल व्याख्यानें, निदान टिळकाच्या खटल्याचा निव होइपर्यंत, शक्य तेथवर निहून वाचावो अस धोरण आम्ही ठरविलें, व त्याप्रमात इमजी व्याख्यान निहून टापून वाचण्यात आल. या गभेपासूनच सों सरकारी रिपोर्टर सभाना पाठविण्याची सुरवात झाली, आणि पुढे सान आठ वर्षेप आम्ही रोजीहि व्याख्यानात निघाला म्हणजे पोलिस रिपोर्टर आमच्या परिवा मिखटून नामच्याच रपोरर त्यानें प्रवास करारा असा योग घेत होता. पुण्या माझ्या व्याख्यानाच्या दिवशी आयत्वावर्यो म्हणून एमिडक्वुटिन्ड कॉन्सिल खास लघुकेसर पात्रदण्यात आले होत पण पुढें अनेक रिपोर्टर पाहिजेत म्ह अधिन माणस देवण्यात आर्गे, आणि आम्ही स्वराज्याच्या चळवळीत लाना अड गवून लघुकेसन परविण्याकरिता द्यायाहि पाठून दिली अस म्हटल तरी चाले टिळकावरील खटल्यांत डि म. व त्याचा जामीन घेतल्यामुळ पुढे हायकोर्टांत ते होइपर्यंत व्याख्यानाच काम व दोन्याचें काम थोडस दून दवूनच चालू होणें. हायकोर्टान जामीन रद्द केन्वावर व्याख्यानाची व दोन्याची जी काही लाट छल ती सागता सुरुवात नाहीं स्वराज्य सभाचे सभासद, शेकड्यानी व हजा शेकड लागल वर्गण्याहि शेकड-हजारोनी जुळू लागल्या शहरोसहरी व खेडो व्याख्यान सुरू झालीं. अनेक ठिकाणीं सभाचीं ठाणीं वसलीं आणि पायात

बाधत्याप्रमाणे टिळकाबरोबर किंवा स्वतंत्र रीतीन मी व माझी सहकारी मदळी फिरू लागलों.

अशा रीतीने माझ्या कार्यात व उपयुक्ततेत कणाकणाने भरच पडू लागली असता, त्यातल्यात्यात आणखी एक प्रकरण अस निघाले की त्यामुळे माझे वर्चस्व प्रतिपक्षाना पुढे होण्याइतके वाढले टिळकाबरोबर खटल्याचे सरकारी वेत चालू असता टिळकाचा एकसंघाचा वाढदिवस येऊन ठेपला अर्थात् हा फार मोठा प्रसंग कसा चांगला साजरा करावा याविषयी आमच्या आमच्यात चर्चा सुरू झाली. टिळक तुझ्यात असताना कवडेशास्त्री यांनी टिळकाना वाढदिवस पाळण्याचा उपक्रम केला होता. त्यालाच यदा जाहीर समारंभाच स्वरूप द्यावे असे ठरले. सार्वजनिक सभेत आमच्या मदळींची मोठी सादणी सभा भरली व अभ्युदयानी समारंभाच्या ध्वजा मागितल्या. तेव्हा ओला कोरडा दानधर्म, नम्रजागर, दीपोत्सव, पुराण, कीर्तन, मेजवानी, सभा, असे एका दिवसात व थोड्याचतुत खर्चात धूपन जाणारे प्रकार मुनविण्यात आले लावेजो काय झाले कोणास ठाऊक, पण मला एकप्रकारची स्फूर्ति होऊन अशी कल्पना सुचली की, एक लक्ष रुपयाची वर्गणी जमवून तिचा अहेर या वाढदिवशी टिळकाना करावा, म्हणजे टिळकाच्या मार्गे अनुयायाचे बळ किती आहे हे सरकारला कळून येईल! त्या योगे आजवर कोणाचा झाला नाही असा गौरव टिळकाचा होऊन शिवाय हे लाख रुपये एकदम किंवा वार्षिक व्याजाच्या व्याजेने सावजनिक कार्याला आणि चळवळीला उपयोगी पडतील ही कल्पना मी सोलून दाखविताच काहीना ती फारच आवडली व काहीना ती फारच नापसंद झाली पसंत पडणाराना माझी विचारसरणी पटली पण माझ्याविद्द असणाऱ्या पणजे जोशी वर्गरे मदळींनी नाके मुरडून आपसात कुजवून सुरू केला त्याचा मुख्य आरोप हा की, उप-ग्रम करून फसता म्हणजे हस होईल लक्षपेक्षा तो न फेकेलाच रा! तेव्हा प्रथम निपाण की शिताईन भाताचा परीधा या न्यायाने बसल्या बैठकीस किती रुपये जमतात हे पहावे तेव्हा मी बागद पुढे घेऊन सुरुवातीचा एर हजार रुपयाचा आकडा घातला माझे धनिक मित्र रा हरिभाऊ जुळपुडे यांनीहि एक हजार रुपयाचा आकडा घातला मग आणखी काही लोकांचे इतके नादान नरी रेच मोठे आकडे पडून पाचशान हजारानी रकम जुळगी त पाहून गुरांगी कल्पना जमलात आम्हाचे ठरले. आणि मी व माझे काही मित्र यांनी या

जमास निश्चयाने सुरुवात केली. माझे प्रतिपक्षी भात्र बुरसुरे खाऊ बसले. शिताची परीक्षा पास होऊन भात शिजणार हें त्यांना नाकबुल झरता येईना. पण बुल करावे तर वर्गणी खावी लागते, व त्यादिपेक्षा विषादाचे मोठे कारण हे की नागडत्या माणसाने वाडलेली कल्पना यशस्वी ठरण्यास मदत होते. पण मी ह ओळखून त्याची वाटच सोडून दिली व आपल्या कामास लागलों.

ही योजना अवघ्या तीन आठवड्यांत, आणि तो देखील सर्वस्वी खासगी केंद्रातून गुन अशा प्रयत्नाने, यशस्वी कशी व किती झाली याची हर्काकत सविस्तर रीतीने टिळक चरित्र खंड ३, भाग २ यात मी दिलीच आहे. येथे इतकेंच मांगता की माझी कल्पना जितकी चांगली तितकें तिला यशहि निर्विवाद आहे. खटपट करणारानी अर्थात् टिळकाच्याकडिताच तो खटपट केली, पण कल्पना मी काढली असे कणोपकणी कळल्यावर माझ्या पत्रांनीच इतके काम झाले की मला या दोकापासून त्या दोकापर्यंत, म्हणजे कर्नाटकापासून नागपूरपर्यंत, एक नुसती धावती रेष घालून येण्यापेक्षा स्वतः काढीच करावे लागले नाही. ही कल्पना प्रथम टिळकांना होती होईतो बळब दावयाची नाही असा आमचा वेत होता. यामुळे गावोगाव वने लिहिणे, मनुष्य पाठवणे वगैरे कामे टिळकांना सोपून, म्हणजे गायकवाड बाबांच्या बाहेर, होता होईतो मी करीत होतो. कल्पना यशस्वी करून जमले तर टिळकांनाहि भावार्थचकित करावे अशी आम्हाला हास वाटत होती. पण चार महि दिवसानी टिळकांना ही गोष्ट नवी बघली तेव्हा त्यांनी मला विनोदाने म्हटल की, "तुम्ही मला एक लक्ष रुपये देऊन एकदम धीमत राण्याचा विचार केलेला दिसतो" त्यावर मी इतकच म्हणालो की, "तुम्ही नेहमीच धीमत आहा. तुम्हाला काय कमी पडणार? आणि लोकांच्या गैराने धीमत होणारे तुम्ही नाही हेहि आम्हाला कळते पण शक्यतर एक लक्ष रुपये जमवून तुम्हाला दिल्याने सरकाराला रागला तर नानूक धाड लावता अशी कल्पना मजकरीत निघावी, आणि ती कशी काय साधते हे पद्दाम्याच्या हातेने आम्ही वर्गणी जमविण्याचा हा सोळ करीत आहो. तुमच्या त्यात कोही एक रुबंद नाही. कल्पना सिद्ध झाली तरी वाटचा, व गेली तरी वाटचा !"

पन्हाडवरांना या कल्पनेस विनतः पाठपळ दिले इतकेंच नव्हे तर या वेळी आधी काही दिवस अच्युतराव कोल्हटकर हे 'भेतेज' पत्राकरीता बऱ्हाडोन

वर्गणी गोळा करित होते त्यांना वऱ्हाडच्या पुढऱ्यानीं स्पष्ट सांगितलें कीं, “टिळ-
काच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त त्यांना एक लक्ष रुपयांची धैली अर्पण करण्या-
ची कल्पना निघाली ती उत्तम असून तिचा आम्ही पहिला मान करणार त्या
कार्याला प्रथम वर्गणी देऊ. आणि दुसऱ्या मेसेज पत्रालाहि देऊ पण मागाहून
देऊ.” पण नामपुरास काहीं मडळीं अशी होती कीं, त्यांना आधीं विचारल्या-
शिवाय पुण्यात काहीं कल्पना निघाली तर त्यांना त्याचा राग येई आणि हे पुणेकर
कल्पना काढतात आणि आमच्यावर लावतात, हा एक प्रकारचा जुलूम होतो, असे
त्यांना वाटे. पण ही कल्पना अगदीं स्वयस्कूर्तनीं एकदम उत्तम झालेली, नामपुरा-
करांना विचारण्याला अवघडहि नव्हता, तेव्हा त्यांना कर्घें विचारणार ! हें
काहीं असलें तरी बरीक विचारसरणीच्या मडळींनीं दृष्ट होऊन धोडासा खो
घातला. मान कल्पनेत नावे ठेवण्यासारखें काहीं नसल्यामुळें आपला रोय आपणच
साऊन डाकून त्यांना या कार्याला वर्गणी द्यावी लागली.

ठरल्या तारखेस समारंभ झाला, अखेरच्या दोन दिवसांत पैशाचा पाऊस पडावा
असें झालें. समारंभातील मानपत्र वाचण्याला मी उभा राहिलों असताहि माझ्या
हातात लोक नोटा आणून देत होते, व वाटचालीतील रकमा जमेस भरल्या
असता एक लाखाची बेरीज भरत होती. एकदर समारंभ फारच वांगडा झाला,
तारीख १० जून रोजी रात्री ८७३३६ रुपये प्रत्यक्ष बसून शाले अर्थात् बाकीचे
जमण्याला उरलेले दिवस पुरे होते. समारंभाला बाहेरपावची मडळी आधीं वर्गणी
पाठवून किंवा बरोबर पेऊन आली होती अशा रीतीनें हा समारंभ अकल्पित
रीतीनें यशस्वी झालेला पाहून टिळकानाहि फार आनंद झाला हें सांगायलास नकोच.
आणि मजबूत जरी बोलून दाखविले माहीं, तरी मी ही कल्पना काढून यशस्वी
करून दाखविल्याबद्दल त्यांनीं अनेकाजवळ मजसबधीं प्रशंसापर उद्गार काढले.
‘मजबूतवर या कार्या सहाकार्ये करणारानाहि अशी इच्छा झाली कीं, मी हें मोठें
काम केलें म्हणून एसादा खासगी समारंभ करून माझा काहोतरी सत्कार करावा.
त्यांना मी परोपरीनें मोडा घातला, व अगदीं अंतरंगातल्या दोषा तिघोना असं
सांगितलें कीं, “तुम्ही मजविषयीं अशी भावना धरतां यात मला सर्व मिळालें.
माझा अभिमान घेऊन ही गोष्ट तुम्ही करणार असाल तर, ही कल्पना काढून मी
विद्दीस नेऊ शकलों ही गोष्ट माझ्या प्रतिपक्षीना लाजविण्याला पुरेचें आहे.
किंस्तु त्यांच्या जखमेत मीठ कां घालतां ! या दुनच्या समारंभानें माझ्या

विषयींचें त्याच वैपश्य व्यर्थ धाडेल " तरी मुद्दालासो सावजनिक सभेच्या विम-
जल्यावर अनेक लोभाना निमजण करून मला एक पुण्यहार व एक सोन्याची आंगठी
जुजर केली. माझ्या अंतर्दोषांसाठी काही ठराविक लोक या समारंभात हजर
रहिजे नव्हित. त्यांना त्या समारंभासुद्धे पारच वाईट वाटले !

ही एक एथ हपये वर्गाची मोठी मोठी झाली असें लोभाना वाटण्याच
मुख्य कारण असें की, यापूर्वी महाराष्ट्रात इतकी मोठी वर्गाची कधी झाली नव्हती.
यापूर्वीची जाहीर वर्गाची म्हटली म्हणजे केवळ भाधवरावजी रानडे यांच्या स्मारका-
प्रतिष्ठेचे जमविलेली वर्गाची. रानड्याइतक मोठे नांव तेव्हा महाराष्ट्रात दुसरे झाले
नव्हते. नामदार गोखल्यासारखा मनुष्य हे काम हाती घेऊन निधनाने सरसा-
वला होता. सरकार, संस्थानिक, फोन्डबोर्डे, म्युनिसिपालिट्या, अशा सर्वांची
प्रत्यक्ष हिंवा अग्रत्यक्ष मदत या स्मारकाचा घेतली होती आणि रानड्यांना प्रिय
व महाराष्ट्रात उपयुक्त असा जा उद्योगधंद्याच्या बाबीचा विषय त्यासाठी
Ranade Economic and Industrial Institute या नावाची संस्था
काढून हे स्मारक फराक्याच असा हेतु प्रसिद्ध करण्यात आला होता. अशा
रीतीने सर्व बाजनी अनुकूल परिस्थिती असता. या स्मारकाचा वर्गाची पाऊन
लासावर जमली नाही, व ती जमविण्याची खटपटदेखील कितीतरी दिवस
जाहीररीतीने सुरू होती. त्याच्या उगट ज्याच्या नावाशी संबंध ठेवण्याला
श्रीमंत लोक बचत होणे अशा टिळकाच्या वाङ्मयाचा समारंभ, आणि त्या
कारणा अवघ्या तीन आठवड्यात गाजाबाजा न होताहि विद्युद्गगने एक लक्ष
हपये जमले, या बाबीचा अथवा लोभाना वाटल्याशिवाय कसा राहिल !

या वाङ्मयाच्या समारंभाच्या दिवशीच सकाळी टिळकावर जामीन,
कीच्या गटल्याची नोटीस बजावण्यात आली. त्यासंबंधीची हकीकत व पुढील
घटल्याची हकीकत मी टिळकावरिष्ठ खंड ३ वामर्ष सविस्तर दिली आहे. म्हणून
त्यामुळेच येथे काही लिहीत नाही. पण माझ्यापुरते म्हणून इतकेच सांगतां
की, या घटल्यातील खटपट ओघानुच मजकडे आली होती. मुबईस जाऊन,
बॉम्बेस जिना वगैरेस भेटून त्यांना टिळकाचे वर्कलपत्र घेण्याला विनंति. कारणे
वगैरे गोष्टी मोच केल्या. आणि इकडे घटल्या सुरू असताहि नवीन स्फुल्लेक
होमस्फुल्लेक सोंगची, चळवळीहि मी सुरू ठेवली होती.

याच, सालीं, लखनौ येथें भरलेल्या राष्ट्रीय संमेलना मी टिळकाबरोबर गेलों होतो. डॉ. साठे वगैरेच्या सटपटीने जी. आयू. पी. रेल्वेच्या अधिकाऱ्याकडून स्पेशल ट्रेन काढविण्यात आली होती एक सद्य आगगाडी भरेल इतके टिळकाचे मित्र व अनुयायी सगळ्या वाडभर जयघोष करित, जयघोष ऐकत, मेजवान्या खात चालले होते. त्यावेळच्या उत्साहाचे वर्णन करणे जवळ जवळ अशक्य आहे. टिळकांनी प्रत्यक्ष राष्ट्रीय संमेलन जाऊन आपले बहुमत करण्याचा प्रसंग जून दूर होता. किंबहुना तो प्रत्यक्ष आळाहि नाही. टिळक कॉमेसच्या प्रतिज्ञापत्रिकेवर सही करून राष्ट्रीय संमेलना जाणार असे कळल्याबरोबर मुर्द टाइम्सने विंगूळ फुकून इपारा दिला, व नेमस्ताना हलवून जागे करून सांगितले की, "हा ! सभाळ ! टिळक राष्ट्रीय सभा वावीज करण्याला निघाले !" पण नेमस्ताना हे भाविष्य आधीच कळून चुकलें होतें प्रतिज्ञापत्रिकेवर सही करून जाऊ नये असा राष्ट्रीयपक्षाच्या छावणीत जोपर्यंत पुकारा मुरू होता तोपर्यंत आपण सुरक्षित आहों असे नेमस्ताना वादत होते. पण प्रतिज्ञापत्रिकेवरहि सही करू पण राष्ट्रीय संमेलन पुढे गेला त्या छावणीत उलटा पुकारा होऊ लागताच नेमस्ताना आपले भवितव्य कळून चुकलें. आणि टिळकाच्या जयघोषात निघालेली ही स्पेशल ट्रेन म्हणजे, हज्याचे नव्हें तर एकप्रकारें विजयाचेच, रणधीन होय असे ते घेऊन चालले १९०७ सालीं मुरत येथें राष्ट्रीय संमेलना मंडपात उभे राहिलेले टिळक व १९१६ सालीं लखनौच्या राष्ट्रीय संमेलना मंडपात उभे राहिलेले टिळक या दोहोंत किती अंतर पडलें होतें हे, ज्यानें ते दोन्ही प्रसंग पाहिले असतील त्यालाच कळून शाल असतें. लखनौ येथील संमेलन माफी व टिळक यांचा प्रत्यक्ष विरोध नव्हता. पण टिळकाकडे नेमस्तानाची वकिली करण्याकरिता ते येत, व त्या दोषामधील बोलणे किंवा पत्रव्यवहार करण्याचें काम मजकडे आलें होतें.

तसेंच लखनौ कॉमेसचे अध्यक्ष अविद्याचरण मुजुमदार यांनी विषय-नियामक कमिटीतील त्याच्या सेक्रेटरीच काम मजकडे दिलें होत. १९०७ सालीं, म्हणजे मुरतेच्या राष्ट्रीय संमेलना वेळीं परगट्यात माझी पारसी प्रसिद्धी नव्हती, व मुरतेच्या संमेलनंतर १९१६ सालींच प्रथम मी क्रिस्न राष्ट्रीय संमेलन गेलों. तथापि, दरम्यानच्या या काळांत मराठा पक्षाचा समर्थक या नात्याने इतर प्रांतातून माझी बरीच प्रसिद्धी झाली होती. येण्यातून राष्ट्रीयसंमेलना विषय-नियामक कमिटीत माझी निवडणूक नेहमीं होत असे; व या संमेलनांत बर्चमर्षी मी उराब माडून

किंवा उपगृचना माझून वारविवादांत भाग घेत असे. मात्र या सूचना उपगृचना टिळकांच्या संमतीने तयार केलेल्या व अग्रगण्य रीतीने त्याच्या धोरणाला उप-योगी असा असत.

टिळकांनी पहिल्या प्रवेशानेच राष्ट्रीयसभा जवळ जवळ कार्याज केलेली होती. महत्वाच्या बाहेर तर त्याचाच जयघोष सुरू असे. त्यामानाने गांधी हे अजून प्रसिद्धीला आलेले नव्हते, व गुरू त्याचा असा म्हणण्या-सारखा अनुयायीचगंधि फारसा नव्हता. लखनौ येथील विषयनियामक कमिटीच्या सभासदांच्या दुतर्फी मारी तयार झाल्या. त्यापैकी एकतर्फी गांधी यांचे नाव नव्हते. पण ते व्याख्यावेळीं मुखविले गेले व टिळकपक्षातील मते मिळाल्यानेच ते निवडून आले ! टिळकाविषयीचा द्वेष नेमस्त पक्षांने मात्र अद्यापि सोडून दिला नव्हता पण त्यातल्या त्यात मुंबईच्या नेमस्ताचा त्याच्या-पर फार रोष, व सोडि ते अगदीं उपड रीतीने प्रगट करीत. विषय-नियामक कमिटीच्या निमणुकींत एका विरुद्ध एक नांव मताला पालण्याची वेळ आली तेव्हा टिळकाविरुद्ध मुंबईच्या मंडळींनी गोकुळदास पारेख यांना पुढे केले. परंतु अखेर टिळकांनाच बहुमत पडून ते निवडून आले.

यावेळीं राष्ट्रीय सभेत एक प्रस्ताव तिरंगी झुमना चालू झाला. एक पक्ष मुंबईकर प्रमुख नेमस्ताचा, दुसरा पक्ष टिळकांच्या राष्ट्रीय होमस्टर लोकाचा, व तिसरा पक्ष बेशड बाईंच्या थिऑलॉजिस्ट होमस्टर लोकाचा. बाईंचा भोळा, म. गांधीप्रमाणे, त्यातल्या त्यात नेमस्त पक्षाकडेच अधिक असे. परंतु टिळकांवरोबर बाईंनीहि होमस्टर संस्था स्थापन केलेली असल्यामुळे त्यांना टिळकांना उपड विरोध करता येत नसे, व त्यांच्या अनुयाय्यांप्रमाणे तर नेमस्तापेक्षा टिळकांकडेच सद्दानुभूतीचे पारबे अधिक झुकते राहिले. या दोन्ही होमस्टर लीगच्या विद्यमाने लखनौ येथे राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीनंतर संयुक्त सभा म्हणजे 'स्वराज्यसंघ परिषद' भरली. त्याला सुमारे एक हजार होमस्टर हजर होते. होमस्टर लोकाचे हें तांझ्याबत पाहून राष्ट्रीयसभा आतां आपल्या हातून गेली असें नेमस्तांनीं पक्ष मानलें; व त्याप्रमाणे पुढच्या वर्षापासून नेमस्त पुढारी राष्ट्रीयसभेला वेईनासे झाले. सुमारे चार दिवस खासगी भेटी, बैठकी, चर्चा, सभा, समारंभ चालू होते; व या सर्वां-मध्ये टिळकांचा अतिशुद्ध, किंवा दुष्प्रभ किंवा मदतनीस म्हणून पुढळतों काम

जबाबदारीने मला बराचें लागलें. अशा रीतीने प्रत्यक्ष परिचय वाढत्यामुळे एक प्रांतीय पुढारी या नात्याने माझी गणना होऊ लागली.

लखनौ काँग्रेसनंतर टिळक व आम्ही मंडळी कानपूरला गेलो, व तेथून पुढें निरनिराळे लोक निरनिराळ्या भागाकडे गेले. मोतीलाल घोस यांना भेटण्याकरिता खापडें व बामुदेवराव जोशी यांना धेऊन टिळक कलकत्त्यास गेले व नागपुरावरून परत पुण्यास आले. नागपुरच्या नेमस्त लोकांनी या वेळीं टिळकाशीं बरेच सहानुभूतीचे वर्तन केले. याचा अर्थ नऊ दहा वर्षांपूर्वी नागपूर येथें झालेले जहाल व भवाळ याचे रणसंग्राम लोळ विसरून गेले होणे. मी टिळकाबरोबर न जाता केसरीच्या कामाकरिता दोन दिवस आधींच निघून तातडीने पुण्यास आलों, व 'स्वराज्याचें निशाण लपणौ येथें रोवले' अशा अर्थाचा अमलेख केसरीत लिहिला. पूर्वीचें स्वराज्यविषयक मर्यादित लिहिणे व लखनौ येथे काँग्रेस-मुस्लीम मीग यांनी एकसत्ताते बनाविलेली स्वराज्याची पटना मजूर सान्यावरचे लिहिणे, या दोहोमध्ये त्या वेळीं मनाना मनालाच मोठा फरक वाटला. पूर्वी मनात ध्येय तेंच असता कोणास स्पष्ट बोलवत नसे. प्रकाशाचा किरण सूर्यावरून मुटला आहे, पण आकाश मेघाच्छादित असल्यामुळे उजेड पडत नाही, अशी पूर्वीची स्थिति होती. पण सगळे दग बाऱ्याने उधळून लावावे, व आकाश मोकळे होऊन जिकडे तिकडे प्रकाशच प्रकाश पसरवा, तशी आत्ताची स्थिति वाटू लागली.

सन १९१७ च्या जानेवारीत मायकाडवाड्यात आमच्या स्वराज्यसंघाची पहिली मोठी सभा भरली. लखनौ येथील राष्ट्रीयसभेने आपल्याशीं संपर्कित असलेल्या संस्थानां स्वराज्याच्या चळवळीचा प्रसार करण्यास आज्ञा केली होती. आम्ही आमचे स्वराज्यसंघ हे राष्ट्रीयसभेचे षट्क म्हणून तिच्याशीं सलस करून घेतले नव्हते. पण स्वराज्याच्या चळवळीच्या कार्यात किंवा अधिकारदानात या स्वराज्यसंघाना, धेऊं नये, त्याची प्रगृहीत जहाल म्हणून त्यांना बहिष्कृत मानावे, असा गिद्ध नेमस्तानीं लपणौ येथें केला होता परंतु अगोर तो जुमानला गेला नाही, यामुळे स्वराज्यसंघ हे जणू काही आपण राष्ट्रीयसभेचेच अधिकारी अशा भावनेने मुख्या दिलाने स्वराज्याची चळवळ करूं लागले. पुण्यात स्वराज्यसंघाची सभा झाली तीत आज्ञावा घेतला त्यावरून असे दिसतें कीं, आमच्या स्वराज्यसंघाच्या सहा शारा प्रस्थापित साह्या. तीन

हजारगहन अधिक सभासद झाले आणि वर्गणी व- देणगी मिळून ७००० हजार रुपये जमले. या सभेत अधिक प्रचारक नेमून दोरे काढावयाचे ठरले. आणि निरनिराळ्या ठिकाणची निमंत्रणे वेळ लागतचामुळ मला निम्मे दिवस पुण्यास काढावे व निम्मे दिवस दोंदर हिंडाव असा कार्यक्रम आगळा लागला.

या सुमारास टिळकांनी लष्करभरतीच्या उपदेश सुरु केला. वेस्ट-माई तर महायुद्धात इग्लंडला सर्वस्वो मदत करायी अद्याव मताच्या होला. तयारी होमरूल मागणाऱ्यांनी राष्ट्राज्याला मदत करायी अग्रे म्हणणे हा नुसता वरकरणी पहाणा अगून आतील इंगित वेचवळच आदे असं मानून सरकारने, लष्कर-भरतीच्या उपदेशाचे उपहार न स्मरता, होमरूल मीगच्या चळवळीचा अपकार मात्र मनात ठेवला. आणि वेस्ट माई व टिळक यांना निरनिराळ्या प्रांतात प्रवेश करण्याच्या बंदीचे हुकूम सुटू लागले. लष्कर भरतीचा उद्योग खाडिल-कराना पसत अमला तरी त्याच्या नेहमीच्या मित्राना तो अप्रीय होता; व महायुद्धात सरकारला लष्करभरतीची मदत हिंदी लोकांनी करणे हा अगदी खुंमणा होय, यात धोरण अगदीच चुकत, असे पाटत होतं. असे पाहून टिळकांनी अशी युक्ति केली की, लष्कर व युद्ध हे खाडिलकराचे आवडते विषय म्हणून, लष्करभरतीच्या चळवळीत, त्यांनी खाडिलकर यांना आपले मदतनेस म्हणून मुद्दाम घेतले. या वर्षी एप्रिल महिन्यात टिळकांच्या बरोबर कनाडातील दोन्यावर मी व खाडिलकर गेलो होतो, व टिळकांच्या सभानुल आमचीहि भाषणे टिळकांच्या आगेमाग होत असात.

पुढे मे महिन्यात नाशिक येथे मुरई प्रांतिक परिषद भरली. तिच अध्यक्षस्थान कोणाला यावं असा प्रश्न निघाला तेव्हा मी भीत भीत नामदार श्रीनिवास शास्त्री याचें नांव सुचविले. मिण्याच कारण असे की, शास्त्री हे नेमस्त पक्षाचे एक पुढारी. अर्थान, राष्ट्रीयपक्षातील एकाद्या पुढार्याचें नांव सुचवावयाचें ते टाकून हे कसे सुचवायें ! पण टिळकानाहि तो सूचना मान्य झाली. फेरोजशाहा मेघा गोरडले हे दोघेहि गेले, तेव्हा त्यांच्याभागून येणाऱ्या दुसऱ्या पिढीतील पुढारी सामोप-चारानें बस करून घेतां आले तर पहावे, हे धोरण टिळकाना हट वाटले. शिवाय आता राष्ट्रीय सभेत सर्व पक्ष मिसळून गेले होते, इतकेंच नव्हे तर होमरूलची भागणी करण्यांत सर्व पक्ष जवळ जवळ एकच होते, फक्त राष्ट्रीय सभेने होमरूल

या शब्दाला आयलंडचा नाम येतो म्हणून त्या ऐवजी बसाहतीचे स्वराज्य हे मान आपले ध्येय प्रगट करण्यास स्वीकारले होते इतकेंच काय त. 'टिळक पक्षांने आपणाला मोठेपणा देऊन नाशिक प्रांतिक परिपदेचे अध्यक्ष नेमण्याची खटपट केली म्हणूनच ते घाले, एरवी मुर्देच्या नेमस्ताना आता जवळ जवळ ब्रिटीश स्थान उरलें नव्हते; फेरोजशहा मेथा यांनी आपल्या प्रभावळोत्पिळ मळवी एकासागून एक अध्यक्ष म्हणून बाहेर जिल्ह्यावर लक्ष्म्याचे दिवस गेले, व ही सत्ता पुण्याच्या नेमस्ताना हार्ती केव्हांच नव्हता,' या गोष्टीची जाणीव धांवि शास्त्री यांना होती, अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी एखाद्या होमस्तरप्रमाणच भाषण केले व परिपद संपल्यानंतर मला मुद्दाम पत्र लिहून कळविले की " मला अध्यक्ष केल्याबद्दल मी टिळकाचे व तुमचे आभार मानता. " नाशिक येथे परिपद सुरू असता नामदार शास्त्री यांना सराठी भाषा समजण नव्हत्यामुळे त्यांचा प्रातिनिधि म्हणून विषयनियमक कमिटीत व परिपदेतहि सभाय सर्व याज्ञिक चालविण्याचे काम मजकडे आले होत, व जवळ जवळ माच अध्यक्ष या नावाने परिपदेच्या राबे व्यवहारात लोभानी मग मानून वागविले.

यानंतर मद्रासेकडे गळुनर लॉड फटलड व बेसटराई यांचा पुरा वेदनाथ शाला, व असेर बाईना व त्यांच्या एकादोन मदतनियाना उडफमड येथे नजर कैदेत ठेवण्यात आले याई मद्रासेहून जाण्यापूर्वी तेथे त्यांचा पुष्कळच सत्कार झाला, व बहुत्वाच्या नात्याने महाराष्ट्र स्वराज्यसंघाचा प्रातिनिधि म्हणून टिळकांनी मला मद्रासला बाईना भेटण्याला पाठविजे याप्रसंगी बेसटराईचा पाहुणा म्हणून मी अज्यार येथे राहिलों, व बाईच्या सांगण्यावरून त्यांच्या 'न्यू इंडिया' पत्रात एक प्राथमिक अगलेख आपल्या सहावर लिहिला त्यांनी बाईनां वरीन प्रशंसा केली बेसटबाईना अटक झाल्याचा राब येऊन राष्ट्रीयसभेने चळवळ करी वयास पाहिजे होती परंतु तिने तशी काहीच केली नाही तथापि उभय स्वराज्य-संघांच्या आम्ही चिटणीसांनी ती चळवळ करून, पूर्वी होमस्तर नसलेले लोक 'आम्ही यापुढे होमस्तर बनलों' असे जाहीर करण्यास पुढे येतील अशी राटपट केली या चळवळीमुळे स्वराज्यसंघाच्या सभासदांची संख्या एकदम गुळान वाडली नेमस्तपक्षांतहि हा आदेश अर्थात् स्वतःप्रणे सचरला आणि मुरेन्द्रनाथ बानर्जी, बॅरिस्टर जिना, सी. वायू चितामणी, बॅरिस्टर छोकडि आम्ही होमस्तरच मागणारे आहो असे म्हणून प्रतिज्ञापत्रावर सप्ता करण्यास तयार झाले.

याच सुमारास गार्थींनी चपारम्भात सत्याप्रहाची चळवळ सुरू केली. अद्यापि त्यांनी हिंदुस्थानात प्रत्यक्ष राजकारणात या शस्त्राचा उपयोग सुरू केला नव्हता. पण किसानवर्गाची त्यांना मनातून विशेष सहानुभूति वाटत असल्यामुळे त्यांनी ते नवीन शस्त्र त्या वेळी या कार्यात चालविले. मुंबईची प्रांतिक काँग्रेस कमिटी अद्यापि मुंबईतील प्रमुख वेमस्ताच्याच हाती असल्याने तिने सत्याप्रहाच्या चळवळीस मान्यता याची को नाही हा नाजूक प्रश्न उपस्थित केला. त्यासंबंधाने मी एक प्रबंध या विषयाची चर्चा करून लिहिला. आणि शेवटी नारायणराव समई व मी, यांनी इतर एक दोन सहकारी यांच्या मेळाने, सत्याप्रहाची तत्वे व त्याच्या मर्यादा ठरविल्या व तो रिपोर्ट काँग्रेसकमिटीपुढे मांडला. त्यावर कमिटीत बराच वादविवाद झाला व शेवटी गांधी टिळक व चंदावरकर या तिघांनी मिळून एक ठराव तयार केला तो प्रांतिक कमिटीने मजूर केला.

याच सुमारास हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि. मॉर्टिग्यु यानीं ऑगस्ट महिन्यात एक जाहीरनामा प्रसिद्ध केला. त्यांत स्वराज्यदानासबधी नेहमीप्रमाणे मोघम भाषा वापरली होती पण त्यातल्या त्यात विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही सांगितली होती की, ते व गव्हर्नर जनरल लॉर्ड चेम्सफोर्ड हे उभयता मिळून सुरू हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी हिंदू लोकांच्या आकांक्षा व योजना समजावून घेणार, व नंतर सुधारणांची आपली योजना प्रधानमंडळपुढे मांडून ठरेल त्याप्रमाणे पार्लमेंटकडून त्या योजनेला कायद्याचे स्वरूप देणार. या जाहीरनाम्यामुळे हिंदी राजकीय वातावरणात एकदम फरक पडला. आग्नेच्या ऊर्ध्वार किरणानीं निराशेचे धुकें वितळून गेलें, व स्वराज्याची चळवळ जरी थांबली नाही तरी उभयपक्षां भावनेची जी तीव्रता पूर्वी उत्पन्न झाली होती ती शमली. ब्रिटिश सरकारनेच स्वराज्यदानाचा विचार केला ! मग स्वराज्याच्या नावाने कोणी काही मागितलें तर त्यात वावगे असें काहीच म्हणता येत नव्हते. येऊन जाऊन रागाचा प्रश्न. पण देत नाही म्हणपर्यंत राग ! “देणार आहो, देण्याच्याच विचारात आहो” असें स्वतः सरकारच म्हणू लागलें तर मग रागवावयाचें कोणावर व काय म्हणून ! तात्पर्य, आवेशाची व उद्योगाची दिशा किंचित बदलून स्टेट सेक्रेटरी व म्हाइस-रॉय यांनी ‘वर मागा’ म्हणून आम्हां केले तर त्याच्या पुढे उभे राहून काय मागावें या विधायक विचाराला सुरवात झाली.

या जाहीरनाम्याचा शुभशकून समजून विलायतेत जाऊन यावेळी कोणी चळवळ केली तर तिचा बराच उपयोग होईल, म्हणजे मॉटेग्युसोहेब इकडे असता चळवळीचा प्रतिध्वनि तिकडे कोणी पाडला तर तिकडील लोकांचे लक्ष सहजच अधिक जाईल, अशा विचाराने आमच्या स्वराज्यसंघाने अच्युत वॅरिस्टर वॅट्टिस्टा यांनाच विलायतेत पाठवावे असे टिळकांनी ठरविले. बेशकदाई स्वतः विलायतेस वरचेवर जातच असत, तेव्हा आपल्या स्वराज्यसंघानेही कोणी तरी तिकडे पाठवून चळवळ करावी हे युक्त व अवश्य आहे असा विचाराने टिळकाकडून वॅट्टिस्टा यांना धाडण्यात आले. विलायतेत चळवळ करणे अगत्याचे असले तरी आपणां स्वतःपेक्षा या कामाला वॅरिस्टर वॅट्टिस्टा हेच अधिक लायक आहेत असे टिळकांना वाटत होते. म्हणून होमरूल लीगच्या खजिन्यात त्या वेळपर्यंत जितका पैसा शिल्लक होता तितका सर्व या कामाकडे लावण्यात आला, ही गोष्ट बेशकदाई याना पटून त्यांनीही जरूर लागेल ती मदत देण्याचे आपण होऊन कबूल केले. पण आपल्यालाही विलायतेस पुढे मागे जावे लागणार असे टिळकांना माहीत होते, कारण विरोध साहेबावर त्यांनी लावलेली क्रियांद पुढे मागे लवकरच मुनाषणीस निघणार होती. त्या वेळी वादी या नात्याने आपणाला जी साक्ष द्यावी लागेल ती, इकडे कमिशनपुढे देण्यापेक्षा विलायतेतील ज्यूरीपुढे दिली तर, अधिक धेयस्कर होईल, आणि या साक्षीकरिता विलायतेस जाऊ तेव्हा तेथील चळवळी चालू अशा एका खेपेत दोन कामे करण्याचा टिळकांचा विचार होता.

इतक्यात बेशकदाईची बंधमुक्तता झाली; व त्यांचा ७१ वा वाढदिवस त्यांच्या अनुयायांनी विशेष रमणमाने साजरा केला. अलाहाबादस भरलेल्या ओल इंडिया काँग्रेस कमिटीच्या संमेलनास टिळक व बेशकदाई दोघेही गेली, तेव्हा दोघांची मिळून मोठी जंगी मिरवणूक अलाहाबादच्या लोकांनी काढली. या वेळी पंडित मदन मोहन मालवीय हेच अलाहाबादस राज्य करीत होते. पंडित मोतीलाल नेहरू अजून ऐरामातच खेळत असून कायदे कॉन्सिडच्या कामाखेरीज राजकारणात पारसे पडत नसत !

या संमेलनंतर दोन आठवड्यांनी पंढरपूर येथे सोलानूर जिल्हा सभा झाली. तेथेही नगरप्रमाणेच मला अप्सक्षुपद् देऊन टिळकांना सन्मान्य पाहुणे म्हणून मुराद बोलावण्यांत आले होते. कोठेही व.कथित जिल्हासभेचे अध्यक्षस्थान

दुसऱ्यानीं लिहिलेल्या लेखावरून दिलेली आहे. कारण या दौऱ्यात मी टिळकाच्या बरोबर जाऊ शकलो नाही. खाडिलकर गोखले बंगरे मडळी गेली होती. मध्य महाराष्ट्रातील व बऱ्हाडतील पुढ्याऱ्यानीं व अनुयायांनीं या दौऱ्याची व्यवस्था ठेवली होती व तो अत्यंत यशस्वी झाला. अशा प्रकारचा दौरा यापूर्वी हिंदुस्थानात कोणत्याहि पुढ्याऱ्याचा निघालेला नव्हता. त्या दौऱ्याची बरोबरी पुढे महात्मा गांधी यांच्या दौऱ्यानींच काय ती केली, किंबहुना काही अंशी त्यांना मागेहि टाकले असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ह्या दौऱ्यात मुमारे पाऊण लक्ष रुपये इतकी बर्गणी देणगीच्या रूपाने मिळाली व ती अगदी बेळेवरच मिळाली. कारण वॅरिस्टर बॅन्टिस्ट्रा याची टिळकाना विलायतेस बोलावण्याची निकडीची पत्र येऊ लागली म्हणून टिळकानींहि जाण्याचें ठरविलें. विलायतेस डेप्युटेशन जावयाचें तर तें बऱ्याच खर्चाचें काम. त्याला ही रक्कम आपलीच उपयोगी पडली. टिळकाच्या हालचालींना व भाषणांना इकडे अधिकाधिक बरी होऊ लागली होती यामुळे विलायतेस जाऊन बळबळ करणें अधिक सोईचे असेहि वाटू लागले. त्याप्रमाणें त्यानीं स्वतः जाण्याचे ठरवून शिवाय विपिनचंद्र पाल, दादासाहेब खापरडे, व मी इतक्यांना आपणावरोबर नेण्याचें ठरविलें.

या वेळी पासपोर्ट्स व पैसेजेस ही दोन्ही मिळण्याचे मोठे कठिण झाले होते. पासपोर्ट कसे तरी मिळाले पण मुबईहून आगबोटीचा पैसेज मिळजे दुर्घट झाल्यामुळे आम्ही कोलकोहन जाण्याचे निश्चित केले. टिळक विलायतेस जाणार ही गोष्ट लोकाना अद्भुत तर वाटलीच, पण उतार वयांत दूरदेशाची सफर. समुद्रातील महायुद्ध नजून पूर्णपण घाबलेले नवून मधून मधून आगबोटींना अपघात होत. टिळकाना मधुमेहाचा विकार असल्यामुळे व ते कडे शाकाहारी असल्यामुळे त्याच्या साण्यापिण्याची व्यवस्था कशी काय निभेल याविषयी लोकाना सहजच किंता वाटे. यामुळे मोठ्या बायांवर निघण्याकरितां म्हणून निरोप पावयाचाच, पण कदाचित तो निरोप शेवटचाच होण्याचा संभव अशा भावनेनेंहि तो पावयाचा. तेव्हां उत्कर समारंभ कसे झाले असतील याची कल्पना कोणासहि होईल. अधिक माहिती मी येथे देत नाही, कारण ती टिळकचरित्रांत मी नरपूर दिली आहे.

आम्ही मडली कोलबोचा प्रवास करित असत। इकडे हिंदुस्थान सरकार व विलायत सरकार यांच्या तारा एकमेकांत मुरू होत्या, व खळ असा चालता होता की टिळकाना या वेळी विलायतेस जाऊ रावे की नाही ! आणि अखेर जाऊ देऊ नये असे ठरून अगदीं शेंवटच्या तासाला आमचे पासपोर्ट रद्द करण्यात आले. ती हवीकतहि मनोरंजक असून चरित्राच्या तिसऱ्या खंडात तिसऱ्या भागात मी दिली आहे. टिळकाबरोबर इतरनाहि ही बंदी घाली होती. मिसेस नायडू यांना असाच प्रतिबंध घाला जॉर्ज जोसेफ हे बेझटबाईंच्या स्वराज्यसंघा-
तर्फे म्हणून गेले, त्यांना जिब्राल्तरपर्यंत जाऊ दिले व तेथे अटक केली ! 'पासपोर्ट रद्द केल्यामुळे अर्थातच कोलबोहून आम्हा सर्व मडळींना परत मुंबईस यावे लागले. शिवाय पॅसेजेस म्हणजे बोटीवरील जागेसंबंधानेहि इतकी अडचण घाली की, "मोन्टेनेग्रोपर्यंत मुंबईहून निघणाऱ्या एकाहि टपाल बोटीवर एका टिळकानाहि जाण मिळणार नाही, कोलबोहून'केप ऑफ गुड होप वरून जपानी बोटीने कोणी जाण्यास तयार असल्यास कळवावे," असे टॉमस क्रुड कंपनीने आम्हाला पुण्यास कळविले ! पुढे वॅटिस्टानोहि कळविले की इकडे विविध बलविपल झाल्यामुळे टिळक तूर्तच न येता मागाहून झालेले बरे शिवाय पुढील राष्ट्रीय सभेच्या वेळी टिळकाना अभ्युत्थान देण्याचें घाटत होतें, तथा स्पष्ट सूचना होत होत्या, व राष्ट्रीय-सभेचे अध्यक्ष या नात्याने राष्ट्रीय सभेची हुकमत घेऊन टिळक विलायतेस जातील तर त्याचें पजन अधिक पडेल व फाम अधिक चांगले होईल असे वॅटिस्टा यार्बी लिहिले, इंग्लंडांतलं गडबड म्हणजे आयरिश होमस्लच्या जोराच्या खटपटीची. महायुद्धाकरिता लष्करी नोकरीची सक्ति आयरिश नागरिकांवर कशी करिता येईल असा प्रश्न निघाला होता. आणि स्वराज्य भोगणाऱ्या इंग्लंडातहि जर अशी सक्ति करणें कठिण, तर आयरिशता ती करावयाची असल्यास जाही निदान होमस्लच्या स्वरूपाचें स्वराज्य तरी आयरिश लोकांना पात्रयास पाहिजे. अर्थात् अशा वेळी टिळकांनी विलायतेत जाऊन "हिंदुस्थानालाहि होमस्ल दा, आम्हांहि लष्करी नोकरी करण्यास तयार आहोत" असें म्हटलें तर त्यांस ते नाही कसें म्हणता येईल ! या अवघड विचारात विलायतचे मुत्सद्दी घटून गेले होते. म्हणून त्यांनीं ठरविले की तूर्त विलायतेत हिंदुस्थानच्या स्वराज्यासंबंधी चळवळ होऊंच देऊ नये, व इकडे हिंदुस्थानांत मुद्रापरीक्षा भरवून व्येकांचा रागरग काय आहे तो पहावा.

त्याप्रमाणे दिदी येथे एक मोठी युद्धपरिपद भरविण्यांत आली. पण टिळकांना आमंत्रण करण्यात आले नाही. वास्तविक टिळक सैन्य भरतीला अनुकूल असे लेख केसरीत लिहीत होते. मुद्दईस त्यांनी सभा भरवून आठवें लोक सैन्यात शिरण्याकरिता तयार करून त्यांची नावे नोंदविण्याच मुद्द केले; व मी आपला एक मुलगा लष्करभरतीत पाठविण्यास तयार आहे असेही जाहीर केले. इतके अवघड टिळक हे महायुद्धात सरकारला मदत करण्याच्या विषय बोलतात असा खोटा समज करून देऊन त्यांना काही ठिकाणां भाषणपदी करण्यात आली होती. टिळकाप्रमाणे घेतलेल्या निर्णयाने निमंत्रण नव्हतं हा अन्याय वाटून महात्मा गांधी हे पहिल्या दिवशी युद्ध परिपदेतून उठून गेले. पण व्हादसरावांनी त्यांची समजूत घालून दुसरे दिवशी त्यांना हजर ठेविले. युद्धात मरत हवी तर हिंदी शिपायांचे पगार वाढ्या अशी सूचना एका सभासदाने देऊन त्याला सरकारने “याचा रीती-प्रमाणे विचार करू” असं फोरडे उत्तर दिले, व खापडे यांना स्वराज्यदानाचा प्रश्न उपस्थित केला तेव्हा तो परिपदच्या कक्षच्या बाहेर आहे असे ठरवून व्हादसरांचे साहेबांनी काढून टाकला.

पण हाच प्रश्न मुद्दईस प्राक्तिक युद्धपरिपद भरली तीत विघाला दिदीची बूक दुरुस्त करून टिळकाना निमंत्रण करण्यात आले होते. तसेच ते मलाहि आठ, तेव्हा दिदीस घडलेला प्रकार लक्षात घेऊन, मी मल्हनर लॅंड युनिव्हर्सिटी याच्या सेक्रेटरींना पत्र लिहून असं विचारत की “आम्हाला परिपदेस बोलवता त्या अर्थां आम्हास तेंच भाषणें करण्याची इच्छा आहे. तरी थोडे त्या भाषणासाठी तुम्ही बोलू घालू की ठराविक भाषणासाठी ठराविक भाषणें करूनच परिपद गुंडाळून घ्याल. तसेच सभेचा कार्यक्रम काय ठरला आहे? मुख्य ठराव मांडल्यावर त्याला कोणी उपसूचना आणली तर ती आणू घालू की नाही?” त्यावर उत्तर आले की, “ठराविक पक्षे आधी बोलून ठराव मांडतो. त्यावर उपसूचना आणण्यास परवानगी मिळणार नाही. परंतु जाहीर बघेत कोणाला बोलावयाचें असल्यास परवानगी देऊ” तेव्हा सभेत काय बोलावयाचें ह आधी ठरवून टिळकांनी व मी आम्ही आपापली भाषणे लिहून काढली. त्यात मुख्य मुद्दा हा होता की, लष्करी मदत सरकारला हवी नितकी मिळेल, परंतु स्वराज्य दिल्याशिवाय मात्र नाही. स्वराज्य व लष्करी नोकरी याचा संबंध तोडता येत नाही, मग अदमासाप्रमाणच घडेल. म्हणजे टिळकाना बोलण्याची, परवानगी मिळून ते या मुद्यावर येताच लई

विलिंग्डन यांनी त्यांना थावविले, व हा अवांतर विषय तुम्ही बोलू नये असे सांगितले. असे होणार याचे स्वप्न पडलेच होते, म्हणून ठरल्याप्रमाणे टिळक परिषद सोडून निघून गेले. नंतर माझी पाळी आली, मलाहि त्याचप्रमाणे लॉर्ड विलिंग्डन यांनी मध्येच थावविले व मीहि समागृह सोडून निघून गेलो. आमच्यामागून बमनजी शेट पारसी हे काही न बोलताच निषेध प्रदर्शित करण्याकरिता उठून गेले. हॉर्निमन, बमनादास द्वारकादास, बॅंगरेनीहि तोच मार्ग स्वीकारला. बॅरिस्टर जिना व लॉर्ड विलिंग्डन यांची बरीच प्रशोत्तरं झाली, नंतर शांतारामाच्या चाक्रीत गाधी याच्या अध्यक्षतेखाली सभा भरून गाधी व जिना यांनी लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या कृपाचा निषेध केला. "स्वराज्य राहो पण लष्करभरती इवी तशी जाल्यास लष्करातील बरिष्ठ अधिकार्याचा जागा तरी हिंदी लोकाना देण्याचे आश्वासन या" असे हिंदी पुढारी म्हणू लागले. परंतु सरकारला मिळेल ते घ्यायला पाहिजे होतें, काहीहि यावयाला नवो होत. गाधी हे निनशत लष्करभरती करून देण्यास तयार असून त्याप्रमाणे खटपटहि करित होते. परंतु "टिळकाना लष्करभरतीवर आपण करण्याची सरकारने मनाई केल्यामुळे माझ्या रिकूटिंगच्या कामाला हरकत होत आहे" अशी गाधी यांनी गव्हर्नरसाहेबाकडे तक्रार केली.

नानतर मुंबई येथे राष्ट्रीय सभेचे जादा अधिवेशन सुराम भरविण्याचे ठरले. त्याला टिळक व त्याची मदळी हजर होती. बगाल्याहून बरेच पुढारी आले होते. मुख्य ठराव माटेगु-वेम्बडर्ड रिपोर्टांच्या आधारे स्वराज्य मागण्याचा मजूर झाला; व विलायतेस शिष्टमंडळ पाठविण्याकरिता एक कमिटी नेमण्यात आली. मुंबईहून परत जाताना बाबू भोतीलाल घोस, शामसुंदर शंकरजी, चित्तरजन दास, शिनिचंद्र फाल, बॅरिस्टर लहिरी, बसंतकुमार घोष, चिदंबरू पिले बॅंगरे मदळीना 'सार्वजनिक सभेच्या मॅनेजिंग कमिटीच्या चेअरमन म्हणून' मी पुण्यास येण्याकरिता निमंत्रण दिले. त्याप्रमाणे ही मदळी पुण्यास आली व गायनबाड-वाग्यान त्याची व्याख्याने झाली. पण या वेळी टिळकाना डिफेन्स ऑफ इंडिया जॅस्टिसाला आपण बंदीचा हुकूम होता, म्हणून टिळकानी या सभे प्रसंगात साक्षीभूत होऊन बसणे, व त्यांच्याकरिता आपले बॅंगरे करवायाची ती अध्यक्ष या नात्याने मी फारशी अशी योजना करणे भाग पडले.

यानंतर लवकरच टिळक विलायतेला गेले. “चिरोलसाहेबांविरुद्ध मी फिर्याद केली ती मला चालवाय्याची आहे, मला जगांनी देण्याकरिता लंडनच्या ज्युरीपुढे जावयाचें आहे, तरी मला पासपोर्ट व परवानगी द्यावी,” असा आप्रइ टिळकांनी धरून एकसारखा दडप्यवहार सुरू केल्यामुळे सरकाराला नाही म्हणता येईना. म्हणून त्यांनी “विलायतेत कोणतीहि राजकीय चळवळ करावयाची नाही” या अटीवर “फक्त बकील व एक दोघे सोबती घेऊन जाण्याची” परवानगी दिली होती. त्याप्रमाणे टिळक अवचित निघून गेले. अर्थात् या वेळी त्याच्या जाण्या-समधाने कोणताहि सरकार समारंभ बगैरे झाला नाही. आपली निघण्याची तारीख त्यांनी फारशी कोणास कळविली नाही, कोणच्याहि समारंभाला एकप्रकारचा प्रतिबंधक केला, आणि एकदम उठून एखाद्या गांवां जावें त्याप्रमाणे मुनईस जाऊन बोटांत बसले. बरोबर बकील म्हणून दादासाहेब करदीकर, सोमती वामुदेवराव जोशी, व नोकर किंवा परिचारक म्हणून गणपतराव नामजोशी इत्याद्यांच बरोबर नेण्यात आले.

ह्या झाल्यानंतर ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटी भरली. तीत टिळकांना सर्वानु-मतें राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष निवडण्यांत आले. पण टिळक ऑक्टोबरला विलायतेत पोचणार, व राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष होण्याकरिता चिरोल फेस संपवून हिंदुस्थानास परत येणार, ही गोष्ट अशक्य होती हे त्याची निपट करणारानाहि पुरा माहीत होतें. म्हणून “न खात्या देवाला नैवेद्य” दाखविण्याचाच तो एक प्रकार झाला तथापि विलायतेस गेल्यावर जेव्हा टिळकांवरील बंदी उठेल तेव्हा तरी त्यांना ह्या निवडणुकीचा मान उपयोगी पडेल अशी समजूत होती, व ती मात्र यथार्थ होती. टिळकांना अध्यक्ष निवडल्याची बातमी त्यांना काँग्रेस कमिटीने पोर्ट सत्यद बंध तारेने कळविली, उलट टिळकांनी तारेने काँग्रेस कमिटीचे आभार मानले व अध्यक्ष निवडणुकीच्या स्वीकारास नकार दिला. तेव्हा त्यांच्याजार्गी ऑ. इ. कां. कमिटीकडून पंडित मदन मोहन मालवीय यांची निवडणूक झाली. राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन दिल्लीस झाले. त्याला आमची होमरूल लीगची मंडळी पुष्कळ गेली होती. त्याचप्रमाणे बॅरिटराई आपलेहि पुष्कळसे होमरूलर घेऊन आल्या होत्या. सभेत माटेर्यु-वेम्सफर्ड रिपोर्टवर “असमाधानकारक व निराशा-जनक” असा शेरा मारण्यात आला. नेमस्तपक्षानें या शब्दाना हरकत घेतली पण त्यांचे कांही चालले नाही. काँग्रेसतर्फे विलायतेत शिटमंडळ पाठवावें असाहि ठराव या सभेत झाला. आणि पंडित मालवीय यांनी दिल्लीस सटपट कसून

सरकारकडून याविषयी एक पत्र आणविले होते तें वाचून दाखविण्यांत आलें. त्यांत असे म्हटलें होतें कीं, 'कॉम्रेसनें आपलें शिष्टमंडळ विलायतेस पाठविण्याचें ठरविल्यास त्यातील सभासदाना पासपोर्ट देण्याची व्यवस्था करण्यांत येईल.' या डेप्युटेशन संबंधानें खटपट करण्याचें काम सेक्रेटरी म्हणून मी व विट्ठलभाई पटेल याजकडे सोपविण्यांत आलें होतें; व त्याप्रमाणें मी त्या कामाला लागून एकसारखा अनेक लोकांशीं पत्रव्यवहार सुरू केला. पत्रव्यवहाराचा उद्देश कोण विलायतेस जातात, कोण जात नाहींत, हें प्रथम समजावून घ्यावें; मग त्याची नेमणूक करवून घ्यावी; आणि नंतर त्याचे पासपोर्ट व पैसेजेस मिळविण्याची खटपट करावी असा होता. या कामाचा निकाल बरेच दिवस लागला नाहीं. तेव्हां पटेल व मी यांनीं असें ठरविले कीं, कोणी येतो, कोणी न येतो, तुम्ही आम्ही व इतर चार लोक तुमच्या आमच्या बरोबर जाण्यासारखे असतील ते वेळून आपण मार्च-एप्रिलांत निघूच निघू. कॉम्रेसचें डेप्युटेशन गेल व गेलें तरी आमच्या होमरूल लीगचें जावयाचेंच होतें. त्याचे अध्यक्ष टिळक हे पूर्वीच विलायतेस जाऊन राहिले होते; व सेक्रेटरी म्हणून मी जावे असे ठरलें होतें. तेव्हां माझ्याबद्दल प्रश्नच नव्हता. पण मे-जून महिन्यांत मॉटिंगुयादेच हें आरले बिल पार्लमेंटपुढें आणणार नाहींत असें प्रसिद्ध झालें असल्यामुळे तेथपर्यंत मला सवड होती

इसवीयान १९१९ च्या फेब्रुवारींत चिरोल केसचा निर्णय प्रसिद्ध झाला; व तो होताच एक आठवड्याचे आत आम्ही या केसच्या खर्चाप्रित्यर्थ सुमार तीन लाख रुपये फंड जमविण्याचे ठरविले. ही कल्पना प्रथम पुण्यास मी, डॉ. पट्टमुले व आणखी एक दोन ग्रेही मंडळी यांनीं काढली. सुईस अण्णासाहेब गेजेब्रुहॉर्नो त्याला तावडतीव समति दिली. आणि मग बन्हाड नागपूर प्रांताच्या ग्रेही मंडळीची समति घेऊन वर्गणी जमविण्यास एकदम सुरूवात झाली. विलायतेस जाण्याला दोन महिने अवकाश होता तो मला या वर्गणीची खटपट करण्याचा कामला उपयोगी पडला. निवडें विलायतेनं सुद्धा सगून तात्पुरता तह झालेच जमल्या-कारणानें टिळकावरील भाषणही उठली; व त्यांनीं बॅरिस्टर बॅट्लिस्टा यांच्या सहाय्याने होमरूल लीगच्या नाशनें अजें, प्रसिद्धिपत्रक, वगैरे काढून चळवळ सुरू केली.

नंतर वॅरिस्टर बॅटिस्टा व दादासाहेब कादोकर हे एकामागून एक विलायते-हून इकडे परत आले, तेव्हा टिळकांनी मला विलायतेस लवकर येण्याची धाई केली. त्याप्रमाणे मी व विठ्ठलभाई पटेल हे एप्रिलच्या अखेरीस विलायतेस निघून गेला. माझ्यामागून काही दिवसांनी दादासाहेब खापर्डे हे आले. इतक्यात काँग्रेसच्या डेप्युटेशनपैकी आणगी काही लोक आले. आणि टिळकांच्याच घरी होमरूल लीगचे डेप्युटेशन व राष्ट्रीय सभेचे डेप्युटेशन याच्या कामाची एकत्रच व्यवस्था सुरू झाली. डेप्युटेशनच्या कामाच्या तयारीबरोबर आम्हाला दुसरेही एक काम करावे लागले ते असे विलायतेत ब्रिटिश इंडियन काँग्रेस कमिटी ही संस्था आणि तिचे मुखपत्र इन्डिया ही दोन्ही काँग्रेसच्या खर्चाने चालत असता नेमस्त पक्षाला सामील झाली होती, ती भारतचा ताब्यात घ्यावयाची. त्याप्रमाणे टिळक पटेल व मी मिळून, ब्रिटिश काँग्रेस कमिटीतील काही सभासदांची मदत घेऊन, प्रथम इंडिया पत्र ताब्यात घेतले. दक्षिण एकाची घ्यावयाची व आर्शीवाद दुसऱ्याला घ्यावयाचा असा प्रकार या कमिटीने चालविला होता, तो इंडिया पत्र आमच्या स्वाधीन झाल्याने थांबला. लंडनचे सॉलिसिटर मि. पोलाक हे गांधी व गोखले यांचे मित्र आणि नेमस्त लोकांचे पथप्रणी. त्यांनी काँग्रेसचा हुकूम धाड्यावर बसवून पूर्वीप्रमाणे इन्डिया हे पत्र आपल्या ताब्यात ठेवण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. परन्तु तो सिद्धीस मात्र गेला नाही आणि या पत्रावरवीं पूर्वी सहासपादकाच काम सुरू असलेल्या आयरिश वाइ मिस् नॉरमेन्टन् याना व मला सजोड सहकारी सपादक नेमण्यात आले.

इंडिया पत्राचे काम अगावर पडल्यामुळे माझा बहुतेक वेळ त्यात जाऊ लागला कारण दर आठवड्याला एखादे दुसरे आर्टिकल लिहावयाचे ते लिहून, शिवाय मिलेन्ड कमिटीच्या सभाना हजर राहून, तेथील कामाचा साराशरूपाने अहवालही घ्यावयाचा असे तिकडील छापखानेवाले इरुडच्या पेक्षा मोठे टिपणवाज. म्हणजे ठरीव वेळेला त्यांना मजकूर दिताच पाहिजे. घ्यावयाचा तो अगदी शुद्ध स्वच्छ दिला पाहिजे. टाइपिस्टची परी सोय नव्हती; यामुळे माझा मजकूर हातानेच लिहून घ्यावा लागे. पुढे वाचण्याला वेळेवर गेले पाहिजे; व एखाद्या लहानशा शब्दापलीकडे गुपात करवून घेऊन तर त्याकरिता छापखानेवाला वेगळा आकार घेई! यामुळे वर्तमानपत्राचे काम भोळ्या जिविरीचे होई. माझा मीच सेक्रेटरी असल्यामुळे पार्लमेंटरी कमिटीला हजर राहण्यापासून छापखान्यात

जाऊन पुढे पद्धत्यापर्यंत सर्व गोष्टी माझ्या मलाच कराव्या लागत. वर्तमान-पत्राचे हे काम या प्रयोगी अवघड होण्याचे विशेष कारण हे की, काँग्रेस डेप्युटेशन जन्मा बतनदाराच्या हातून हिरकावून ते आपल्या हाती घेतल्यामुळे त्यातील उणेपणा वाढण्याला ते टपून पसले होते. हिंदुस्थानातील निरनिराळी डेप्यु-टेशन कधी नव्हे तीं विलायतेस गेलेलीं; यामुळे विलायतेत हे इंडिया पत्र एवढी सहसा न वाचणारे लोकहि मधून मधून काढीत. शिवाय हे पत्र विशेष जहाल-पणाने चालविले जावे असे टिळकाच्या पब्लिकडेहि जाऊन म्हणणारे हॉर्नमनसाहेब लढनलाच होते. ते या अर्कात अमुक आले नाही, त्या अर्कात तसे लिहिले नाही, अशा तरांनी ओंफिसात येऊन करीत. त्या इतक्या की, शेवटी एक दिवस कडा-खून मी आमच्या कमिटीला म्हणालों “हे पद्दा, हॉर्नमन साहेबाच म्हणजेच बरोबर असेल तर इंडिया पत्राचे संपादक त्यांना नेना. मी सहकारी संपादक म्हणून त्यांना मदत करीन.” पण टिळकांना हॉर्नमन साहेबाच्या सवारी असल्या तितक्या सयुक्तिक वाटत नसत. आणि त्यांनी आहे तीच व्यवस्था दडपून चालू ठेवली. यामुळे व्याख्यानाचे कार्यक्रम कापें ठरविण्यात आले त्यात मला लढन सोडून फारसे दूर व्याख्याने देण्यास जाता आले नाही.

टिळकाबरोबर मी ऑक्सफोर्ड व केंथिंग येथे गेला होतो पण त्याच्या-चरोबर मला स्कॉटलंडला जाता आले नाही. मी फक्त बर्मिंगहॅम, मॅस्ट्रल् वगैरे जवळच्या ठिकाणी व्याख्याने देण्याला जाऊ शकलो पालंमदरी कमिटीनुड साक्षी घावयाच्या त्या व्यक्ति. जातील तितक्या लोकांच्या न घेता गटागटानी घेण्याचे ठरले. यामुळे काँग्रेसतर्फे एकटे पटेले, वेस्तवार्डच्या होमरूल लीगतर्फे एवढ्या वाई, आणि आमच्या होमरूल लीगतर्फे एवढे टिळक, इतक्याच्या साठी हात्या. त्यात मला स्थान नव्हते. पण मुलाखती वगैरेकरिता आम्ही सर्व मिळून जात होतो. मॉटेग्युसाहेबाच्या भेटीला, लेबरपार्टी दिलेल्या भोजनाला, व अशाच इतर अनेक प्रसंगी मी डेप्युटेशनचा एक शिब्यात म्हणून जाई. पण लढनच्या सर्व मुग्रमात माझे मुख्य काम इंडिया पत्राचा संपादक या नात्यानेच राहिले. आणि या पत्रावरिता नेमलेल्या कमिटीने व मिटिंग काँग्रेस कमिटीने मला अखेर निरोप देताना एक ह्याचे तबक आठवण म्हणून नजर केले.

टिळक पांथाने अधू व त्याच्या डोक्यालाहि वरचे दिसत नसे, यामुळे गणपतराव नामजोशी हे वेदगी त्यांच्याबरोबर हात देण्याला बसतच. पण

त्यांच्या सेपेटरांचे म्हणून जे काम असे ते मलाच करावे लागे. आणि याच कामावरिनां म्हणून टिळकांनीं मला विलायतेस बोलावले होते. इन्डिया पत्राचे काम मजकडे येईल अशी कल्पना मला बोलावतांना व जातांना कोणालाहि नव्हती. विलेकट कमिटीचे व डेप्युटेशनचे काम संपल्यानंतर, हिवाळ्याच्या तांडी, हिंदुस्थानला परत येण्याची सर्वच शिष्टमंडळाची पाई मुरू झाली जाताना आगशेडीवर जागा मिळण्याची जशी पंचाईत झाली तशीच परत येनांनाहि ती पडली. नेमस्तपक्षाचे लोक सरकारला आवडते, त्यांच्या करिता इंडिया ऑफिसचे लोक सवलतीकसून देत. पण टिळक व त्याची मंडळी हे नावडते लोक यामुळे आमच्याशी ते वाटेरोरपणाने वागत. याचा परिणाम असा झाला की, मिळेल त्या बोटीवर जागा प्यावी पण लडनहुन लवकर पाय काढावा ! मिळालेली साधे दबडली तर निरसून ती वेव्हा मिळेल याचा नेम नाही. यामुळे नोव्हेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात इजिप्त नावाच्या बोटीवर आम्हाला जागा मिळाल्या त्या येऊन आम्हां इकडे निघून आलो हो योट मॉसेलला लागणारी नव्हती. यामुळे मला तेव्हा प्रान्ममध्यें उतरता येत नव्हते सगळ्या प्रवास फफ समुद्रमार्गाने एकदम पुरा करावा लागला टिळकाना युरोपपर्यंत प्रवास करावयाची इच्छाच नव्हती, यामुळे त्यांना यात गैरसोय झाली नाही मला मात्र वाटे की, इतके रोज आम्हासारखे जमल्यास युरोपपर्यंत एकदा पाहून घ्यावे पण बोटीची गैरसोय वर सांगितल्याप्रमाणे मागे राहून प्रवास करावा तर आणखी किती महिने रहावे लागेल व किती खर्च करावा लागेल याचा नेम सांगेना. शिवाय एक महिन्याने डिसेंबरात अगूनसर येथील राष्ट्रीयसभेचे अधिवेशन व्हावयाच अगून, ते थरच वादग्रस्त होण्याचा संभव दिसू लागला होता या सर्व कारणामुळे मी देखील टिळकाच्या बरोबरच परत जावे असे ठरले आम्ही त्याप्रमाणे नोव्हेंबरच्या शेवटच्या आठवड्यात मुंबईस येऊन दाखल झालो.

अगूनसर येथील राष्ट्रीयसभा अदमासाप्रमाणे वादग्रस्त झाली. पार्लमेंटने केलेल्या कायद्याने नेमस्त पक्षाचे सर्वस्वो समाधान झाले, व या कायद्याला राष्ट्रीय सभा नावे ठेवणार असे भाकीत कळल्यावरून नेमस्तपक्षाचे लोक या सभेला कोणीहि आले नाहीत. गांधी यांचे मत नेमस्तपक्षाप्रमाणेच होते तरी ते सभेला आले होते. कारण पत्रावातीला अत्याचार, मार्शल लॉ, चांगेर प्रकरणे काँग्रेसमध्ये निघावयाची होती. “या प्रकरणापुरतच मी यदाच्या मभेत लक्ष घाहू इच्छितो,

इतर बाबतीत मी तटस्थ राहीन ” असे गांधींचे म्हणणे होते. पण त्यांना कोणी तसे बसू देईना. टिळक, दास बगैरे लोकांशी गांधींचे विशेष सख्य नव्हते; होते ते मोतीलाल नेहरू, मदन मोहन मालवीय यांच्याशीच होते. अर्थात् या दोघांनी टिळक व दास यांच्याबरोबर झगडण्याला गांधींनाच तोंडाशी दिले. वाद म्हणण्यासारखा काहीच नव्हता. अगदीच झुंक, म्हणजे एक दोन विशेषणें पालावी की न पालावी यापुरताच होता. तरी देखील वादाला बराच रंग चढला. टिळकाचे निरोप घेऊन गांधी व नेहरू यांच्या छावणीत मी जाई, तेव्हा नेहरू गांधी बगैरेचे सख्य काही एखा विशेष कारणाने त्यावेळीं कसें जडले होते हे मला तेव्हा प्रथम पहावयास सापडले. नेहरू मंडळी व गांधी यांचे बहुप्रेम नातळगाहून अधिक असें जे आज सतरा अठरा वर्षे लोकाना पहावयास सापडले त्याचा उगम प्रथम अमृतसर येथे झाला.

राष्ट्रीय संभेदन परत आल्यावर पुढे कायदे सौन्विलच्या निवडणुकी उभ्या राहिल्या. त्यात आपल्या पक्षाचे उमेदवार उभे करणे व आपल्या पक्षाचा म्हणून एखादा जाहीरनामा काढणे या गोष्टी ओपानें प्राप्त झाल्या. मग त्याच गड-बडोत माझे काही दिवस गेले. स्वतः मी पुढे शहरच्या मतदारसंघातर्फे निवड-णुकीला उमेदवार म्हणून उभा राहिलों. ब्राह्मणेंतर पक्षानें विट्ठल रामजी शिंदे यांना उभे केले होते. कारण ब्राह्मण-ब्राह्मणेंतरांच्या वादाला पूर्वी दोन तीन वर्षांपासून प्रारंभ झाला होता व तो यावेळीं चांगलाच रंगला आला होता. भारी युदात ब्राह्मणेंतरांच्या छावणीत मिरून त्यांच्या सहकारितेने राष्ट्रीयपक्षाशी लढावे असें धोरण महाराष्ट्रातील नेमस्तपक्षानें योजिल होतें. त्याचा प्रत्यय आम्ही मंडळी विलायतेहून परत आल्यावर टिळकाना व मला पुण्याच्या नागारेकानां व पुणे म्युनिसिपॅलिटीनं मानपत्रे दिलीं त्यांच्या जाहीर समारंभाच्या वेळींच आला होता. पण टिळकांची लोकप्रियता यावेळीं इतकी होती की, नेमस्त व ब्राह्मणेंतर यांनीं सगनमत केले तें ” याचा परिणाम राष्ट्रीयपक्षावर काहीच होण्याचा संभव नव्हता. याच मुमारास बसटबर्दनींहि टिळकांशी राजकीय दास नाडला होता. या दाम्यातील आपल्या कंक्रियती लिहिजे, प्रसिद्ध करणे, या शिवाय नवीन दौऱ्यांचे कामाहि टिळकाना करावे लागले. जुनर बेथील त्रिहससंभेच्या प्रसंगां नेमस्तानीं आपली सार्थ कसून पाहिली. उन्हाळ्यात सोम्यारू येथे प्राणिक परिपदेचे अधि-वेदान म्हावयाचे ठरले होते. तेथेहि नेमस्तपक्ष व नेमटबाईचे होमस्तर जमून

किरून एक शुद्ध होणार असो विन्हे दिमत होतो. या परिपदेचें अध्यवस्थान मला देण्याचें त्यागनमड्यानें टाकिले ते टिळकांना आधीं विचारूनच टाकिलें होतें.

या परिपदेची हकीकत मी टिळक चरित्रांत मरिस्तर दिलेलीच आहे. म्हणून त्याविषयी येथें अधिक तपशील लिहीन नाहीं. परंतु इतकेंच मागतों कीं, या परिपदेचें अध्यवस्थान ही एक माझी कगोटी टाकण्याचा प्रसंग होता. पण त्या कसोटीला मी मग बाजूनी उतरलों असे लोकमन नेहमीं मला ऐकवयास सापडलें. पणोटी लागण्याचें कारण असें कीं, “ या प्रातिक परिपदेत हटकून बसंडा करवयाचा. टिळक म्हणतात इतकें बहुमन त्याच्या बाजूला नाहीं. ते स्वतःच्या लोकप्रिय मानांत असले तरी त्यांनाहि मदगदा दलवून सोडण्याइतकें बळ आम्हां तीथे— म्हणजे नेमस्तपक्ष, बेदस्तपक्ष, व आग्रणेतपक्ष— इतकें एकजुटीनें वागलों असता आम्हांला व्यक्ति निमांण करता येईल ” असा आश्रमविश्वासानें हे तीनही पक्ष सोलापुराम भाले होते; आणि हजारो रुपये खर्च करून प्रतिनिधींची भरती त्यांनीं केली होती. स्वतः टिळक जरी खरीर व कारकुशल असले तरी अध्यवस्थानीं ते बमावयाचे नव्हते, मी बमावयाचा होतो आणि सर्व तंत्र्या-यंत्रेच्यातून व मारामाच्यातून परिपद सडील्य नेम्याची जबाबदारी मुख्यतः मजवर होती. ही माझी जबाबदारी पार पडली तर लोक मला परे म्हणणार; व मोगत्याहि कारणानें परिपद उधळली गेली किंवा तीन वर्गेंदा होऊन तिचें काम वेडेवाकडे विवरीत राहिले तरी झालें, तर त्या दोघाला दुसरे लोक कारण असले तरी अन्वेर अपवशाचा धनि मीच होणार, असा तो गिनतोड प्रसंग होता. स्वतः टिळक परिपदेला हजार रुद्धणार यामुळें मला पाठवट पार मंडें होत. परंतु अध्यवस्था या नात्यानें वादामध्यें निःपक्षपातीपणा ठेवूनच मला काम वेळे पाहिजे होतें. ती जबाबदारी टिळकावर नव्हती. यामुळें प्रसंगविशेषी टिळकाना व आमच्या पक्षातील इतर लोकांना अप्रिय होण्यासारख्या काहीं गोष्टी बदाचिन् मला कराव्या लागलीं. असाहि सभब उपड दिसत होता. त्याप्रमाणें भर परिपदेत व विषयनियामक कमिटींत मला अध्यवस्था या नात्यानें अप्रिय असे काम दोन तीन प्रमणीं करावेहि लागले. तथापि एकंदरीन आमच्याच पक्षाची छात्र परिपदेवर सर्वस्वी पडली आणि अने होऊनहि मी निःपक्षपातीपणा अध्यवस्थापदाला शोभेल असाच राखला, असे सतिस्किरीट मला प्रतिपक्षाकडूनहि मिळालें.

परिपदेच्या प्रारंभी ब्राह्मणेतरांनीं मंडपांत घुसण्याचा पुढावा केल्या. दगडफेंक होऊन काहीं लोकांच्या डोक्याला अखमा झाल्या. या सर्व दंगेखोरीला रॅग्लर पराजपे व ब्राह्मणेतर पक्षाचे लावेळचे पुढारी रा. बालनद कोठारी यांची फूस होती. परंतु अध्यक्ष या नात्याने सोलापूरच्या कलेक्टराशी बोलणे चालणें करून मी प्रतिपक्षार्थें कारस्थान उघडकीस आणूं शकत. परिपदेच्या मंडपांत जरी प्रत्यक्ष पोलिसांची मदत घेण्याचे मी नाकारले तरी कलेक्टर यांनीं खरा प्रकार ओळखून बोंदुर योग्य तो बंदोबस्त ठेवला. यामुळे पुढें मजबूत कांहीं झाली नाहीं; व परिपद उघडण्याचा डाव फुकट गेला. विषयनियामक कमिटींतस बाम मीं क्षत्रपट व क्षात्रजने सर्व संपवून तडीला गेलें. हें पाहून, बेसटवाईच्या विरुद्ध मी अध्यक्ष म्हणून एक-दोन निकाल दिले असताहि, शेवटीं मजबूतपणे येऊन "तुम्ही आपले काम फार चांगलें केलें; व कामाचा उरक फार चांगला दाखविला" असे गौरवपर शब्द त्या मंडळी मुद्दाम बोलल्या.

मुख्य परिपदेतहि काहींना असाच प्रकार झाला. सर्वान सुधारणांच्या कायद्याला नाचें ठेवण्यासारखा ठराव टिकक भाषल्या अनुयायांच्या बळावर परिपदेत करणार. तरी तो पास होऊं देऊ नये अशा ईर्ष्या रग्लर पराजपेप्रभृति नेमस्त व बेसटवाईसह त्यांचे अनुयायी आले होते व त्यांनी या कामी ब्राह्मणेतर पक्षाची मदत घेतली होती. अर्थात् हाच ठराव महत्त्वाचा व वादग्रस्त, म्हणून परिपदेच्या कार्यक्रमातील एका सत्राकची सर्व बैठक त्याकडेच देण्यांत आली होती. ठरावावर संपूर्णना आल्या होत्या व उलट मुळट बोलणाऱ्या बक्त्यांचीहि मोठी यादी मजकडे आली होती. अशा रीतीने वादविवादाच रण तुंबळ माजणार होतें. यामुळे कोणाहि अध्यक्षचा स्वभाव व समाजालविषयांचें कौशल्य याची परीक्षा होण्यासारखाच एक प्रकारचा तो प्रसंग होता. तो लक्षांत घेऊन, मी बक्त्यांची नांवें अशा रीतीने आपल्या अधिकारांत एका पुढे एक ठेऊन दिली होती की, त्यांच्या भाषणांत सहजपणे उत्तर प्रत्युत्तर असा प्रकार घडून चालला रण पडला; आणि अखेर निकाल कसाहि झाला तरी कोणत्याहि अन्याय झाला नाहीं इतके तरी समाधान सर्वांना वाटायें. पटा व पण्याळ यांच्या सहाय्याने मी ठराव मुदतीपलांकडे कोणालाहि, प्रत्यक्ष टिकछांनाहि, बरेई दिले नाहीं.

शेवटीं संपूर्णना मांडावयाच्या तरा कामाने मजाल पावल्या; व मुख्य ठरावावर मने घेऊन राष्ट्रीय पक्षाचा ठराव मजूर झाला असे मी मोघम रितीने

जाहीर केलें. परंतु प्रत्यक्ष हात मोजले असता आपल्या बाजूचीं मते अगदींच थोडी दिसणार नाहीत, टिळकाचा प्रत्यक्ष पराभव व केला तरी त्यांना आपलें बळ तरी जाणवत असें म्हणतां यावे, म्हणून रंगूर परांजणे व बेसंटबाई यांनीं मला अशी विनंति केली कीं “दोन्ही राजूंचे नवीं आंकडेच न सांगितले तरी साधारणपणें त्यांचें प्रमाण तरी जाहीर करा,” व तसें करणें योग्य असें वाटून मी तें जाहीर केलें, त्यानं त्याचें समाधान झालें आमच्या पक्षालाहि कमीपणा येण्यासारखें या निकालात काहीं नव्हतें. तथापि माझ्या या करण्यानें टिळक थोडेसें मनातून नाखूष झाले. “उलट मुलट मताचें प्रमाण सांगा ही विनंतीच मी अमान्य करावी, पण बेसंटबाईंची भीड मला आवरली नाही, मी त्याच्या आहारां गेलों,” असे टिळकाना वाटले. आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं स्वतः या परिपदेवर त्याच दिवशीं दोन प्रहरीं खाडिलकरांना तोंडीं मजकूर सांगून केसरीधरिता अपलेख लिहून पाठविला त्यात या मताचा उद्गार काढला. कदाचित् इतरांना तो उमगला नसेल, पण मला तो जाणवला. तथापि ह्याच अपलेखात त्यांनीं इतर रीतीनें माझ्या कामाची प्रशंसा करून, अभ्युक्त या नात्याचें माझे भाषण खुर राष्ट्रीय सभेच्या एखाद्या अभ्युक्ता शोभेसें झाल असें म्हटलें होतें.

हा रागलोभ अर्थात् आमच्या आमच्यातला होता. पण अकल्पित-रितीनें एका भलत्या गृहस्थाकडून माझ्या कामाबद्दलची दावासकी या प्रसंगीं मला मिळाली. सगळ्याच बैठकींतीळ ठराव निकालात निघून परिपद खलास झाल्याचें मी सांगितल्यावर, मी सुर्चीवर बसलों असताच, सर नारायणराव चदावरकर हे आले व माझ्या पाठीशीं सुर्चीवर हात ठेवून ते मला म्हणाले, “मि. वेळकर, तुम्ही आज अभ्युक्ताचें काम व एकदर परिपदेचें काम इतकें चांगलें केलें कीं त्यावरून, उद्या आम्ही लोक स्वराज्य चालविण्याला पात्र आहों कीं नाही असें कोणी मला विचारतबास मी या परिपदेचेंच उदाहरण देऊन म्हणें कीं, होय, आम्ही स्वराज्याला पात्र आहों” सर नारायणराव चदावरकर हे भावनेच्या भरांत विनहिशेची शब्द बोलू शकतात हें मला माहीत असल्यामुळें, त्यांनीं केलेली ही स्तुति त्यात धाळवयाच्या तो बडा घालूनच मी स्वीकारली. कदाचित् टिळकासारख्यांनाहि थोडेसें नाखूष करण्याचें धेय मी दाखविलें या गोष्टीचाहि परिणाम त्याच्या मनावर झालेला असेल. तथापि उलटमुलट सर्व पुरावे लक्षांत घेता माझ्या हातून सोळापूर परिपदेचें काम चांगलें पार पडलें असें मलाहि

म्हणण्यास हरकत वाटत नाही. या परिषदेने टिळकाच्या हाताखालचा मुख्य प्रातिक पडारी या नात्याने लोकमतात माझी प्रस्थापना झाली, हे उघड दिसून येण्यासारखे होते.

आदल्या वर्षीहि विजापूर येथे प्रांतिक परिषद भरली तिचे अध्यक्ष विठ्ठलभाई टक हे होते. नरी त्यांना मराठी चांगले येत नसल्यामुळे, पूर्वीच्या नाशिकच्या प्रातिक परिषदेप्रमाणे, येथेहि परिषदेचे चालकत्व मजकडेच येऊन राहिले होते. अशा रीतीने या दोन्ही तिन्ही प्रसंगादरून अशा सभांचे प्रसंग पार पाडण्यास मी लायक आहे असे लोकमत सहजच बनले, व माझ्या समजूतीने या बाबतीपुरते तरी लोकमत मजसबधाने अखेरपर्यंत कायम टिकले. विषयनियामक कमिटी म्हणजे तो जवळ जवळ गोंधळ्याचा व बसेल्याचा मोठाच प्रसंग असतो. पण अशा सभाना अध्यक्ष होण्याचा, किंवा सेक्रेटरी म्हणून काम चालविण्याचा, जेथे जेथे म्हणून प्रसंग आला, तेथे तेथे मी इतका उरक दाखविलेला लोकांना दिसला की, या कामातला एक पडित असे अशा कामांतले जाणते लोक यथेने मला म्हणत, पात्ताविक या गोष्टीला फारसे चातुर्य लागत नाही. जो खरा गुण लागतो तो इतकाच की, स्वतः दीर्घयुद्धापासून करावयाचा नाही, जोक्यात किडे पाडून घ्यावयाचे नाहीत. इतर पुष्कळांच्या अंगी केवळ हा गुण नसल्यामुळेच गोंधळ माजून सभांचे काम दोईजड होते.

असो. यानंतर सांगण्यासारखा प्रसंग म्हटला म्हणजे १९२० मेअखेर पुण्यास टिळकाच्या वाज्यात झालेला पर्सफुड समर्पण करण्याचा समारंभ. या समारंभाची सविस्तर इकीरत मी टिळक चरित्रांत दिलीच आहे. माझ्या संबधाची या समारंभातील गोष्ट म्हटली म्हणजे, टिळकांनी आपल्या आभार प्रदर्शनाच्या भाषणात अच्युतराव कोल्हटकर याच्या विपरीत टीकेला खूप खरपूस उत्तर देऊन, रा अण्णासाहेब नेने व मी याच्या सबधाने प्रसन्नार व विभासाने काढलेले उद्गार ही होय. समारंभाला बाहेरगावचे पुष्कळच प्रतिनिधि आले होते. गावकऱ्यांचे सर्व विलून अंगण प्रेक्षकांनीं घुलून गेले होते. त्याप्रसंगी प्रास्ताविक आपण करण्याचे काम मजकडे आल्यामुळे, आम्ही पर्सफुडाची योजना करी केली, वर्गणी करी जमली, वर्गरे गोष्टी मी सविस्तरपणे सांगितल्या. फडाच्या कल्यानेवर अक्षेप येणाऱ्या माधवराव बोडसांदिकार, पण शेनाचीहि नावे व येता मी सौम्य टीका केली. व

समर्पक उत्तर दिले. ज्युविली फंड हा उत्साहाचा होता. पण पर्सफंड हा खेदाचा व ईर्ष्याचा होता. म्हणून आम्ही योजली ती पद्धति, म्हणजे तिफ्टे काढून जत्रादरिनिं वर्गणी गोळा करण्याची पद्धति, हीच योग्य होती असे मी सांगितले. याहि गोष्टीचा काहीनीं विपर्यास केला. पण एकंदरीने माझे भाषण कोणत्याहि आवडले नाही असे झाले नाही. मात्र योग्य असा आला की पर्सफंडाच्या आक्षेपकास उत्तर द्याच या सभेतील मुख्य विषय होऊन बसल्यामुळे, अच्युतराव कोल्हटकर यांचे कपट नाटक उघडकीस आलेले पाहून व त्याची खती वाटून, बाबासाहेब खाण्डे, वामनराव जोशी, नारायणराव बंस वगैरे वऱ्हाड-नागपूर-कडल्या अच्युतरावाच्या सैद्यानींच अच्युतरावावर सडकून टीका केली.

क्षेत्री टिळकानीं तर अच्युतरावावर पारच जोराचा हाडा केला. प्रथम चिरोलकेसला उद्देशून ते थोडे बोलले, व क्षेत्री तीन ठराव रुपये देऊन देसाने मला विकत घेतल असे सद्गदितपण बोलून त्यानीं धाभार मानले. पण मधला सर्व भाग बोलत असता मात्र ते अतिशय रुमान व आवेशाने बोलत होते. ते भाषण पुष्कळच लांब आहे म्हणून मी अधिक न लिहितां, माझ्यासंबंधाने टिळकानीं जे उद्गार काढले तितकेच येथे उद्धृत करतां. ते म्हणाले, “आपला शुद्ध छर्पाविन्यासरिता अच्युतराव दानी अशी युक्ति केली कीं तात्यासाहेब केळकर यांना आपण वादातील सर्व रकम रौर दिली आहे असे म्हणाव, व एका स्नेही बकिलारुद्भूत केळकरांना अभिप्रेतपण मोघम काहीं तर लिहून त्याजकडून एखादी उत्तर वेसावधपणे भळतेच काहीं तरी आले तरी त्याशीं याचा संबंध कसा तरी जोडून तो पुरावा म्हणून पुढे करावा. मी आधीच सामान्यतः रागीट माणूस त्यात हे पत्र पाहून मला अधिकच राग आला. आणि अच्युतरावांना बोलावून घेऊन मी त्यांना असे सांगितले कीं “या पत्रावरून एक केळकर तरी लबाड असले पाहिजेत किंवा नुम्ही तरी लबाड आहोत. मग यापैकी खरा लगाम कोण हे मला सांगा” या निग्रहाच्या प्रथाला “नुम्ही आतां रागात आहो सध्या जबाब देत नाहीं.” असे सांगून अच्युतराव निघून गेले. खोटे बोल देणे, आणि अमुक एक रकम रोख एखातास दिलीच आहे असा त्यावर खोटाच आरोप करणे, या काय प्रामाणिकपणाच्या गोष्टी आहेत ! माझा आणि केळकराचा आज वीस वर्षांचा संबंध आहे व त्याच्याविषयी मला पूर्ण भरबसा आहे. माझे मित्र तात्यासाहेब केळकर, अण्णासाहेब नेने, आणि नानासाहेब देशमुख यांच्यासारख्यावर आरोप

घेणे हे उलट्या काळजाचें लक्षण होय. तात्यासाहेब केळकरावर अच्युतरावाचा आक्षेप असा कीं ते फडावर पोटा भरतात ('फड गुड' हा शब्द असल्या प्रकारच्या आक्षेपातूनच निघाला आहे.) पण हे जर खरं असते तर मी या फडातून एक पैहि घेतली नसती ! ” असो. या समारंभाच्या प्रसंगी कसलाहि वाद निघू नये असे अणेत्रभूति काहीं लोकाना वाटत होतें हे खरें. आणि समारंभाच्या आधी खाजगी रीतीने हा प्रश्न निघाला तेव्हा हा वाद बाबेळीं काढू नये, स्थाने विवाद उत्पन्न होऊन समारंभाचें स्वारस्य घोडे कमी होईल, असें मीहि आपलें मत दिले होतें. परंतु अण्णासाहेब नेने यांनीं कामगिरी या कामीं पार मोठी झाली असं टिळकाना वाटत होते, अच्युतरावांना याच समारंभांत मुम्हो उत्तर दिलें पाहिजे असा वैतागल्याप्रमाणें, अण्णासाहेबांनीं आपणू परला होता, आणि जुद्द टिळकहि अखेरच्या दिवसापर्यंत अच्युतरावाचें कुत्सित लिहिणे पाहून बेमुमार रागावले होते, यामुळे त्यांनीं अखेर त्यांना उत्तर देण्याचे निश्चित केलें

बन्हाड-नागपुराकडे काहीं दुटप्पी कागगारे लोक अच्युतरावांचे स्नेही होते. त्यांनीं याविषयी बराच कागावा केला परंतु टिळकाच्या परिवारातील बाहेरगावच्या अनेक प्रमुख लोकानीं खऱ्या प्रकाराबद्दल केसरीकडे अनेक पत्रे पाठविली व तीं सर्वं समग्र छापलीं गेलीं यामुळे या कागाबन्धोराचे तोंड बंद झाले या प्रकारानंतर अच्युतराव फोल्हटकर यांनीं टिळकांवर अपशब्दाचा भडिमार गुरू केला व आपलें ग्राम्य स्वरूप व मनाचा अधमपणा सारा प्रगट केला परंतु टिळकाना आर्षोच इतकं समर्पक व साधार असें या प्रश्नाचें विवेचन वस्तु ठेवलें होत कीं, ताड आहे म्हणून बोलावें व लेखणी आहे म्हणून लिहाव या पत्राकडे अच्युतरावांना काहीं आधार उरला नाहीं त्याच्या गुन्हाच समर्थन तर कोणीच केलें नाहीं. पण उलट त्यांनीं पूर्वी राष्ट्रीय पक्षाची सेवा केली व तुझ्यास सोसला त्या सबाबें पुण्य या एका अपकृत्याने नाहींस होऊन त्याचा अध.पान झाला ! टिळकाचें मात्र काहीं-एक नुस्सान त्यांच्यान करवळ नाहीं

यानंतर लवकरच टिळक जगन्नाथमहाराज यांच्या मुबई हायकोर्टातील अखेरच्या दाम्याच्या कामीं गुल्ल व गल्ल गेले त्यांनीं याच पत्रास छापिल पावीच एक पुस्तक लिहून जगन्नाथमहाराजांची कैफियत तयार केली, व ती बेरिस्टरला समजावून देण्यासाठीं स्वतः मुबईम जाऊन राहिले. तेथेच त्यांना

अखेरचा ज्वर आला तो काही केव्हा निघाला नाही, व ता. १ ऑगस्ट १९२० रोजी त्यातच त्याचा अंत झाला. याच्या आधी पाच महा दिवस धोंडोपत विद्वांस यांनी मला तार करून मुंबईस बोलावले. कारण त्यांना स्वतःला हें चिन्ह वाहीं ठीक नाही असे वाटू लागले होतें. त्याप्रमाणें मी व इतर काही मंडळी पुण्याकडे मुंबईस गेलों. तेथें औषधोपचाराला डॉक्टर मित्रांनी काही एक कमी पडू दिलें नाहीं, परंतु आतुष्यच भरलें तेथें कोणाचा हलाज चालेना. सुमारे दोन-तीन वर्षांपासूनच टिळकाची प्रकृति खालावत चालली होती, ते विलायतेचे गेले ते केवळ मानसिक उत्थाहाच्या जोरावर. खरित जोर असा काहीच राहिला नव्हता. शिवाय परत अत्यावर त्यांनीं किरून दोरे आरमिले; व इतर रीतीनें धनाचीं अशीं अनेक कामें अगावर घेतलीं. सोलापूर परिषदेच्या आदल्या नाठ-बऱ्यांत सिध्मधील त्यांच्या भक्तांनीं त्यांना दौऱ्यावर ओढून नेले तों केवळ अविचारच झाला. कारण टिळकाच्या प्रकृतीला उन्हाळा सोसत नसे, व दौऱ्यांत तर त्यांना सिध्मधील प्रखर उन्हाळ्या रात्रदिवस भोगावा लागला. सोलापुराकडे येण्याला मिघले तेव्हा वाटेत दोन दिवस त्यांनीं काही खात्रे नाहीं, तर नुसतें बर्फ व खोदबोंडर पीत पीत आले असें सांगतात! प्रकृतीला व सभाज्यां काम करण्याचा टिळकाचा परिपाठ असल्यामुळे त्यांना आला हा खरोखर अपमृत्युच होता यांत शंका नाही. आणि मला तर असे वाटते की, सहा वर्षे त्यांना ब्रह्मदेशात एकातवास पडला यामुळे चौसष्ट वर्षांपर्यंत तरी ने बाचले. नाहीं तर चार पाच वर्षे आधींच जावयाचे. त्यांना अखेरीला ताप आला तेव्हा शरीर आतून अगदी पोखरल्यासारखें झाले होतें यामुळे डॉक्टर लोकांचा प्रथमपासूनच धीर गुटला हेला तीन दिवस आधीपासून अशी स्थिति झाली होती की, त्यांच्या खोली-पासून कोणी बाहेर पडावं तेंच कदाचित् टिळकाच्या जिवंतपणचें त्याचे अखेरचें दर्शन त्याला घडतें कीं काय अशी भीति वाटे.

मृत्युपूर्वी एक दिवस डॉ. नानासाहेब देगमूख, अण्णासाहेब नेने, व शहा-साहेब करंदीकर यांनीं असा विचार केला की, टिळकांनीं पूर्वी कोलबो येथें केलेलें मृत्युपत्र शिक्षक होतें तरी, त्यानंतर पडलेल्या सर्व गोष्टी लक्षात घेऊन, आणि टिळकाच्या सापत्तिक स्थितीत पडलेल्या फरकाला अनुसरून, एतारा मृत्युपत्राचा समुदा करावा. मुंबईस त्या वेळीं टिळकांसंबंधांचीं सर्व माणसें म्हणजे मुलगे मुली जावई वगैरे हजर असल्यामुळे, त्यापैकीं प्रत्येकाला विचारून मिळेल ती माहिती घ्यावी;

ती सर्व सुसंगत रीतीने कायदेशीर दिहावी, अशा सर्वसमत रीतीने तयार झालेल्या मसुदा टिळकांना वाचून दाखवावा; व त्यांना तेवढी शक्ति असेल तर त्यांची सही घेऊन साक्षी घालून डॉक्टर मंडळीसमक्ष मृत्युपत्र पुरे करून घ्यावे. त्याप्रमाणे वडील जावई रा. केतकर वकील यांनी टिपणे केला, व दादासाहेब करडीकर यांनी ती सर्वाना वाचून दाखवून सर्वसम्मत म्हणून त्यावर आपली सहीहि करून ठेवली, परंतु ती टिळकांना वाचून दाखवून सही घेण्याच्या स्थितीत पुनः केव्हाहि टिळक आले नाहीत; व क्षणोक्षणीं आम्हां सर्व मंडळींचे लक्ष इतर व्यवहारातून निघून आसनमरण झालेल्या टिळकांच्याकडे लागून राहिले.

मरणाच्या रात्री आपली महात्मा गार्गी हे एकदा येऊन टिळकांचा समाचार घेऊन गेले, व मरणानंतरहि पुन्हा येऊन काही वेळ बसले होते. आदले दिवशीं मुचईच्या पोलिस कमिशनरने, सभ्यपणाच्या रीतीने, सनोरच्या हमारातीतून म्हणजे सरदारगृहातून आपल्या कचेरीत मला बोलावून गेले, व मोठ्या सहानुभूतीने टिळकांच्या प्रकृतीविषयी विचारपूस केली. तेव्हाच, टिळकांचे दहन सोनापुरात होऊ शकेल की काय, किंवा समुद्रफाटीं मोकळ्या जागेवर करावे लागेल की काय, व त्याकरिता अगाऊ काही तजवीज परधानीं वगैरेची व्यवस्था केली पाहिजे की काय, असा वृद्धांनीं विचारहि त्यांच्या मनात आला असावा, असे त्यांच्या एक दोन ओजसत्या वाक्यावरून मला दिसले कारण टिळक जगण्याची आशा नाही हे यावेळीं जवळ जवळ सर्वतेमुक्तीं शालें होतें. पण 'मरणा आधीं सरणात घालणें' ही म्हण निवेद्यांनीं सर्वानाच पटणारी असल्यामुळे, पोलिस कमिशनरला यादून अधिक काही बोलतां आले नाही टिळकांचें देहावसान झाल्यावर सुमारे पाच तास रात्र शिंक होऊ तरी दुसरे दिवशीं प्रहर दिवसपर्यंत त्याची स्मरणमना निघू शकत नाही हे निश्चिंत होतें. यामुळे सरदारगृहांत जमलेलीं सर्व मंडळी निरनिराळे गट करून टिळकांच्या इच्छा आराजान व व उदास मनानें बोलत बसली व ती रात्र त्यांनीं तशीच काढली. पाच अवधीन टिळकांच्या अगदीं विश्र्वासातल्या दहा-पाच खोद्वींची वेगळी सभा मन्न, पुढें टिळकांचें धोरण चालवून त्यांचे कार्य चालू देण्यासाठी पंचमंडळीहि सभेत नेमण्यांत आले असें मला समजत.

'अपें मला समजतें' हे शब्द मी पाहले ते असा कतिपय की त्यानुरी मी उठून माझ्या कामाला लागलों होतो, व तें काम म्हणजे म्हणजे दोनच दिवसानंतर

निषणाच्या केसरेंत टिळकासंबंधाचा मृत्युलेख लिहिण्याचे. सोलापूर परिषद संपल्या-
नंतर लवकरच मी केसरेंचें टिळेरेखाच करून तो फिरून हातीं घेतला होता
अर्थात् टिळकाच्या मृत्युसंबंधीं अमलेख लिहिण्याचें दुर्घट काम मजवरच पडणार
होतें आणि टिळकाच्या मृत्युमुळे इतर सर्व गोष्टी विसरून जाण्याइतकें दुःख
इतरांप्रमाणें मलाहि झाले होतें तरी, केसरीचा संपादक होण्याची खरी जबाबदारी
फार हे सान्या जन्मात त्यावेळीं मला जितकें जाणवले तितकें एरवी केव्हाहि
जाणवले नव्हतें आणि म्हणून या जबाबदारीच्या जाणीवनें त्या दुःखाचाहि
मला विसर पाडून कायप्रवृत्त केले टिळक वारले तो उजाडता
रविवार होता अर्थात् पुढचा केसरी वाढण्याला फक्त तो रविवारचा व
सोमवारचा दोनच दिवस उरले होते अशा वेळीं केसरेंत टिळकाविषयीं अमलेख
सामान्य प्रतीचा किंवा अपुरा आला तर माझ्या संपादकत्वाची सगळी अव
जाणार, व खरी अडचण लक्षात न येना केसरेंतील टिळकापरचा अमलेख वाच
णारे लोक केसरी प्रसंगाला जागला नाही अशी नाचें टेंवणार अर्थात् नुसता हा
आक्षेप टाकावा इतकच नव्हे, तर टिळकाचा मृत्युलेख मनासारखा वाचण्यास
मिळवा अशी जा वाचकाची स्वाभाविक इच्छा ती सफल व्हावी हें माझे कर्तव्य
जाणून, मी आमच्या मंडळींतून उठला व त्यांना ही माहिती अडचण सांगितली
अर्थात् ती तेव्हाच त्याच्या लक्षात आली व त्यांनीं मला सांगितले कीं, यापुढे
तुम्हा आपल्या कामाला लाग, इकडे काहीं एक पाहू नका इतकच नव्हे, तर
तुम्ही सकाळच्या एकट्यास गाडान पुण्यास निघून जा. स्मशानवात्रेकरितां राहिल
तर सोमवार सकाळपर्यंत तुम्हाला पुण्यास पोचता येणार नाही, व एथल्या गडब
डीत तुमच काहींहि लिहून होणार नाही असहि त्यांनीं सांगितलें.

माझा विचारहि तोच होता, व त्याला इतरांकडून ही पुष्टि मिळालेली पाहून
मला वरें वाटल समेच मी विष्णुस्त भट, माझे असिस्टंट, जवळच होते त्यांना मी
चला म्हटल, व अगदीं लांबच्या अशा खोलांत जाऊन बसून केसरेंत उद्यो काय
लिहण्याचें याचें टिषण करून अग्रग्रेखाचीं चार-दोन पहिलीं पानां हि भटाना तोंडाने
मजकूर सांगून लिहविलीं आणि सकाळीं गाडीचा बेंच होताच ते कागद घेऊन
स्टेशनावर गेलों परंतु पुण्यास पोचल्यावर काहीं वेगळाच प्रकार तेथ होऊन राहिला
होता, त्यामुळे तांदडांतोच घरीं जाऊन पुढील चरयोगास लागण्याचा माझा विचार
फुफट पेल्य. मी मुंबईहून पुण्यास निघलों अशी बातमी पुण्याच्या मिनमडळीला

तारेनें कळली होती. त्यामुळे बराच मेठा घोळका जमून त्यानी भला पुण स्टेशन-
वर उतरताच जवळ रानडे कॉन्स्ट्रक्टर याच्या काम्यावढात गेलें. 'तेथें आणखीहि
शेंदोनशें मडळी जमली होती. ते भला म्हणू लागले कीं, आम्ही पुण्याचे लोक
टिळकाची प्रेतयाना मुंबईस होऊ देणार नाही. त्याचें शय पुण्यास परीं आणून
तेथून तें समारभानें आंकारेश्वरावर नेऊ. याकरिता आमचे काहीं लोक सकाळच्या
गाडीने मुंबईस रवाना झाले आहेत. पण आमचा हक्क सांगून भाडण्यास तुमच्या-
सभेला वजनदार माणूस पुणेकराळा वीण लाभणार ! तेव्हा जाता येथून मुंबईस
घार करा, प्रेतयाना थांबवा, व पुढच्याच गाडीने परत मुंबईस चला. आम्ही तुम्हाला
पुण्यास जाऊ देणार नाही. मी परोपरीनें त्यांना सांगून पाहिलें व म्हणालो कीं,
“या कार्मी मुंबईच्या लाखो लोकांपुढें तुमचें बाय व माझे काय—जाहोच चालणार
नाहीं. एव्हाना प्रेतयाना सरदारदहातून बाहेर पडून बऱ्याच अंतरावर गेली मुद्धा
असेल. म्हणून मी किंवा तुम्ही यानंतर मुंबईस जाण्यात काहींच अर्थ नाही.
आणि पुण्याहून गेलेल्या लोकांना आपला हक्क चालविता आला असता तर अशी
तार तुम्हाला मापूर्तीच आली असती.” पण माझे बोलणें कोणीच ऐकून घेईना.
रात्रीचें अलौचन जागरण व कष्ट, बारावर दोन वाजून गेले तरी माझे शौच-
मुखमार्जनहि झालेलें नाही, अशा स्थितीत मी या मडळीशीं बोलताना अगदीं
जेरीस आलो. शेवटीं ज्या विशेष नामाकरिता प्रेतयाना ठाकून पुण्यास निघून
आलों त्याचें महत्त्वहि त्यांना समजावून सांगितलें. परंतु सर्वे व्यर्थ ! शेवटीं
वेळगावचे वेळवी बवील मला भेटण्याकरिता स्टेशनवर आले होते, त्यानीं लोकांची
कशी तरी समजून घातली. पण ती देखील झाली ती त्यानीं स्वतः मुंबईस
जाण्याचें कबूल केल्यावर ! ते व डॉक्टर लोहोकरे यांना जेव्हा मोटारानें बसवून
लोकांनीं मुंबईस रवाना केलें तेव्हा मी टाक्यात बसून परीं निघालों.

परीं गेल्यावर आपोळ कल्ल दोन घास घातों व खातों तोंच भमानें
मला दतकी स्तोप आली कीं, केसरीतल्ल मजकूर लिहिण्याचें विचार ठसेच राहून,
रातीं सातआठ वाजता स्तोप होऊन खोष्टीविश्रान्ति मिळव्यावर मी लेख लिहिण्याला
सुरुवात केली; व दुसरें दिवशीं सवध दिवस मजकूर लिहिण व थुक तपासणें
हे काम बैठक न सोडतां रात्री दहापर्यंत मी करित होनीं. यामुळ केमरीत दहा
अंतमचा अग्रजेस व दहा कालस इतर माहिती वगैरे घातून मगळवारीं सकाळीं
वेळ न चुकता जेवरी वाचकाच्या ह्यांत मला धाकनीं आला. तो वाचल्यावर

जाणते होते त्यांनी अर्थातच या कामगिरीचे वांतुक केले. पण “केळकर प्रेत-यात्रा टाकून मुंबईहून पुण्यास गेले” या अर्थवट सत्याचा पुकारा व गवगवा अच्युत-राव कोल्हटकर यांनी सदेश पत्रांत वरून माझी नाळस्ती चालविली. मंगळ-वारचा केसरी वाचून त्यांना या टाईम्सहल मूर्खांत काढण ही कोणासहि अगदी साध्या समजसपणाची गोष्ट होती पण असमजस लोक हेच सदेशपत्राचे भाडवळ होऊन बसल्यामुळे मजबूरचा हा रूपा अपवाद नाहीसा होण्याला काही काळ लागला या पहिल्या हल्ल्याच्या वेळी माझ्यावर कोणत्याहि स्वाधुर्दीचा आरोप करता आला नाही फक्त टिळकाविषयी माझी भक्तिच कमी इनकाच बहाणा करता आला ! पण पुढे टिळकाच्या मुलाचा व आम्हा दूस्तीचा वाद मुरू झाल्यावर, मी पुण्यास धावत आलों तो मृयुपत्र दस्तगत वरून पेण्याकरिता आलों व टिळकांच्या मुलांना लुगड्यासरिता आलों, असा एक नवीन आरोप माझ्या शत्रूंना मजवर आणता आला व तोहि आणण्याशिवाय त्यांनी सोडले नाही !

टिळकाच्या दवाला पुण्याला आणता आले नाही ! तरी त्याच्या अस्थिना समारभाने आणावे अस अर्थातच ठरल आणि काही विरोध उत्साही मंडळींनी आम्हा कोणाला न विचारता, पुणे स्टेशनवर जाऊन घोरीबदरावर तार वरून स्पेशल ट्रेन ठरवली तिच्यातून टिळकाच्या अस्थि आणण्यांत आल्या, व त्यांच्या शहर प्रवेशाचा फार मोठा समारभ झाला. पुढे क्रिया-कमान्तर मुरू झाले ते निम्मेदिमने कस तरी पार पडल पण टिळकाच्या चिरजीवांनी आम्हाला अमुक अमुक गोष्टी मुद्दीच करावयाच्या नाहीत असे सांगितले तेव्हा उरलेली क्रिया धोडोपत विद्रोस यांनी केली ! टिळकाच्या हयातीत त्याच्या मुलाचा बाहेर कोणाशी विरोध संवध येत नसे यामुळे त्याचे स्वभाव कटून आले नव्हते. परंतु या क्रियाकमान्तराच्या वेळा त्यांनी प्रथमच लोकांना आपल्या स्वभावाची जी परीक्षा जाहीर रीतीन दिली ती पाहून लोक सरासरीच मनात दचकले आम्हाला त्याच्या स्वभावाचा योग्योक्त परिचय होता परंतु टिळक वारल्यामुळे आता त्याचा आमचा प्रत्यक्ष संपर्क येथून पुढे सतत बेगार म्हणून आमच्याहि मनात चिंता वाढण्याला प्रारंभ झाला पण तेराव्या दिवशी दुरावदगाचे अहेर झाले तेव्हा, धाड्या मुठगा धोडर-बापू याने अहेर करणाराचे आभार मानून “वडिलांचा रॉकिक वायम ठेवण्याचा प्रयत्न करू” असे सांगितले त्याने सर्वांचाच बरो वाटले !

चौदाव्या दिवशी लोकमान्याच्या उत्तरनिवेसवेधीं सर्व गोष्टी निवालात निघाल्या तेव्हा आता पुढे घरची, व वर्तमानपत्रे छापखाना याची, काय व्यवस्था करावयाची ! याविषयी उभयता जावयांनी, म्हणजे साने व केतकर यांनी, टिळकाच्या मुलापाशीं हळूहळू गोष्ट काढली. टिळकांनीं कोलवो येथे मृत्युपत्र केले होतें तेच अखेरचें ही गोष्ट मुलासुद्धा सर्वांना माहीत होती. अर्थात् छातील कलमाप्रमाणें व्यवस्था व्हावयाची हें सर्वसमत झाल्यासारखे होते. कारण ते मृत्युपत्र छोटें आहे, किंवा वेकायदेशीर आहे, किंवा त्यानंतर दुघरें मृत्युपत्र पुरें केल्यामुळे हें पहिलें निष्पयोगी ठरतें, असली कुकल्पना तेव्हा मुलाच्या मनात आली नव्हती, व ती त्याच्या मनात भरविण्याला इतर फोणालाहि तोपर्यंत सधे मिळाली नाहीं. पण सवात मुदेबाची गोष्ट म्हटली म्हणजे हें मृत्युपत्र टिळकाच्या मागीवर यासगी कागदात राहिलेलें नसून, खालीं केसरी-कचेऱ्याच्या कागदात, म्हणजे धोंडोपत विद्वांस याच्या तान्यात राहिलें होतें

वास्तविक हा अत्यंत खासगी स्वरूपाचा कागद म्हणून तो खुद्द टिळकाच्या देवळांत रहावयाचा परंतु टिळक विलायतेस जाण्यापूर्वी एकदा अशी गोष्ट निघाली कीं, “कोलवो येथील मृत्युपत्र अमदीं घाटनें झालें होतें, म्हणून आता थोडी सवड काढून स्वस्थपणानें टिळकांनीं स्वदस्तारचें मृत्युपत्र नवीन लिहावें, व त्यात सर्व व्यवस्था मनासारखी करून मगच विलायतेस जावें ” पण ती गोष्ट टिळकांनीं फारशी मनावर घेतली नाहीं “तुम्हाला काय ममुदा करावयाचा असेल तो करून मला दाखवा, ” असे त्यांनीं मला व धोंडोपताना सांगितलें, आणि त्याकरितां म्हणून कोलवोचें मृत्युपत्र धोंडोपताच्या स्वाधीन केलें त्याप्रमाणें आम्ही एक फव्वा ममुदा तयार केला व तो त्यांना दाखविला तो त्यांनीं वाचला पण तोहि परत धोंडोपताच्या स्वाधीन करून ते म्हणाले “माझ्या पूर्वाच्या मृत्युपत्रात व या तुमच्या ममुदात फरक म्हणण्यासारखे विशेष नाहींत सामंजसिक देणग्या वगैरे तुम्ही मुचविल्या ती गोष्ट नवीन आहे तयावि पहिल्या मृत्युपत्रांतहि वर्तमानपत्रांचा द्रुष्ट केल्याचें लिहिलच आहे. शिराय विलायतेत काय काय गोष्टी पडतात व मग आपली सामंजसिक स्थिति कशी झय होणे याचा आज अदमास लागत नाहीं. याकरितां तो लागल्यावर मग वाटल्यास दुसरा कागद करू, तोपर्यंत हे सर्व कागद नयेच पुनःचढ ठेवून दे ” त्याप्रमाणें धोंडोपतांनीं ते आपल्या ऑफिसच्या कामदात ठेवले, टिळकाच्या गैरहजेरेंत

त्याच्या मांडला बहुधा पुन्हा धावून टेबलेकडे अस; व ते नसले म्हणजे त्याच्या सांगती पत्राना विशेष राण्यानिवाव कोणी हात लावू नये अशी टिळकांची इच्छा व धोडोपनाचा प्रभाव असे.

टिळक विलायतेम गेल्यारर विशेषकेम हरल्यामुळे त्यांची मापसिक् स्थिति जशी एवदम गादारली, तशीच पुढे आम्ही पर्यटक गोंय गेल्यामुळे ती उलट एवदम गुंथाली! आमुक टिळकांना धितेच कोणतेहि कारण राहिल नव्हते. टिळक परत आल्यावर काही दिवसांनी अण्णासाहेब नेन यांनी टिळकांसंधाच्या सांगती व मार्गदर्शक पेशाचे सर्व हिशेब तयार केले, व १९३० च्या मे महिन्याच्या २२ व्या तारखेला जाहीर रीतीने पर्यटक टिळकांना सनपण करण्यात आला अशा रीतीने पेशाची निरवानिरव झाली. फेब्रुवारी उपाय घाडत होत इतर सर्व कामे जोरात चालू होती. अर्थात् टिळक विलायतेस निघाले असता मृत्युपत्र करण्याची जा अदरी पूर्वी दोन प्रसंगांनी घडली, ती आता टिळक रुग्ण पुण्यात आल्यावर, व ते आपली कामे नेहमीप्रमाणे कर रागल्यावर, पारसी डरली नाही कोणी त्याच्यावर मृत्युपत्र करण्यासंधाची गोष्ट वाढण उघडच अग्रसंज्ञकरणाचे झाले असते

इकडे टिळकहि जुने मृत्युपत्र सिध्दच आहे, व नवे करण्याची अदरी किंवा पाई नाही, अस समजून चालढल करीत होते. माझी समजूत अशी की, जुन्या मृत्युपत्रातहि सब निबांद होण्यासारखा आहे अर्थात् बहुधा त्याची समजूत होती. त्यातूनहि ते एखाद्या विशेष रोगान महिना दोन महिने थापटणावर खितपत पडते तर त्यांना नव्या मृत्युपत्राची कल्पना मुखली असती, व पडल्या पडल्या कदाचित त्यांनी ते केलेहि असते पण मुबद्दस अभावितपणे ते आजारी पडले, व दोन दिवसातच इतके क्षीण झाले की, शुद्धि असली तरी सर्व सज्जर जुळवून सांगून सारलचक मृत्युपत्र लिहण्यातकी शक्ति त्याच्यामध्यें राहिली नाही.

आणि बोलवो येथें मृत्युपत्र लिहिलें गेले ते तरी किती घाईत ! इतकें की, कोणाला सांगितले तरी खरेहि घाटणार नाही वास्तविक कोलवो येथें टिळकाचा मुकाम पाच-सहा दिवस पडला होता जवळ धोडोपत व भी होता. दिवसातून अगदीच केव्हा स्वस्थपणा मिळत नव्हता असेहि नाही. तथापि कोणतेहि काम अगदी आवस्था वेळी शेवटच्या घटकेला करण्याची एक प्रकारची संवय टिळकांना

जन्मभर होते. तिचा कित्येक वेळीं अगदीं अतिरेक होई, त्यातलेच त्याच्या मृत्युपत्राचें हे एक उदाहरण होय. मृत्युपत्रासारखा कागद घ्यानीं, पुण्याहून प्रथम विलायतेस प्रवाण करण्यापूर्वीच, स्वस्थपणाने लिहून, घद्या साक्षी घालून, पाकीट-बंद करून, घर आपले राखि करून, बंदोबस्ताने धोंडोपताकडे देऊन ठेवावयाचा किंवा रजिस्टर कचेरींत दाखल करून ठेवावयाचा. कारण तो कागद अत्यंत महत्त्वाचा ठरणार हे उघड होते. परंतु कोलबोस जाऊन पाच-राहा दिवस घाले, मुकाम सपला, बोटीच्या भव्यावर जाण्यावरिता सामान भरून गाड्याच्या येरझारा सुरू झाल्या, अशा वेळीं एका खोलीत बसून, बहुधा दारहि न लावून घेता, धोंडोपताना एक मसुदा त्यानीं तोंडांनै सामितल्ल. जसा काहीं तो वर्तमानपत्रात घालण्याचा मजकूरच होता ! त्यात काहीं रोध घालावे लागले तेहि त्याच कागदावर घातले वेगळी स्वच्छ शत करण्यासहि त्याना अवसर सापडला नाही ! फक्त मला हाक मारून ते इतकेच म्हणाले की, “अहो, हे पहा मी मृत्युपत्र लिहून ठेवले. यावर साक्ष घाला.” व्याघ्रमाणें मी साक्ष घातली; व तो कागद धोंडोपताच्या हातीं सही करून देताच टिळक आगराचा पागोटें घालण्याच्या तयारीला लागले. केसरीचें व आमचेहि मुदैव हेंच रीं, अशा धाईत तरी हें मृत्युपत्र लिहून सही पाझ घालून पुरें झालें. कारण कोणत्याहि कारणांनै ते न होता टिळक तसेच गाडींत बसले आघे, तर काय काय परिणाम घडले असते याची कोणालाहि आज कल्पना करता येईल !

असो. मृत्युपत्राचा हा इतका विस्तृत इतिहास सांगण्याचें कारण इतकेंच रीं, ते धोंडोपताच्या हातीं राहिलें म्हणून, टिळकाचें क्रियाक्रमान्तर सपत्यानंतर, पुढें काय करावयाचें अशी गोष्ट तरी टिळकाच्या जावयाना काढून मुलाशीं बोलणें चालू करता आलें. नाही तर बोलण्याला मुद्दाच काहीं नव्हता; आणि जांपई व मुली आपापल्या पंरीं गेल्यानंतर दुसरेच दिवशीं धोंडोपताना पोतर झाडून राहत्या घरांतूनच काय पण केसरी ऑफिसातूनहि बाहेर पडावें लागलें असतें मला कदापिच तो प्रसंग त्याच दिवशीं आला नसता. पण तो पुढें फार दिवस टळला नसता. पण मृत्युपत्र देतें म्हणून, धोंडोपताना राहतें घर छोडावें लागतें तरी, तेच मृत्युपत्राचा अमल करणारे एन्जिस्टर अग्रस्यामुळे केसरी ऑफिस छोडावें लागतें नाही ! आणि त्याच कारणांनै टिळकाच्या इयर्तीत मी जे केसरीचें डिप्रेसन करून वर्तमानपत्र ताब्यात घेतलें ते पुढें बाह्यात ताब्यात राहिल.

किया सपल्यानंतर पुढील व्यवस्थेला प्रारंभ करावयाचा तर कायमची अशी काय तजवीज करावी हा प्रश्न निघाला. त्यावेळीं मुलांची दृष्टि इतकीच होती की पत्र, छापखाना, कारखाना हीं कोणाच्याहि हातीं जावोत. किंबहुना त्याचा उपद्रव आपणाला नकोच. फक्त मृत्युपत्रात लिहिल्याप्रमाणें कोणती किती मिळकत वेव्हा व कशी आपल्या ताब्यांत बेईल ! हें दोन तन्हांनीं घडून घेण्यासारखें होतें. (१) एक तन्हा अशी की मृत्युपत्रांत लिहिल्याप्रमाणें 'एरिसफ्युटर' थोडोपत्र दानां मुलांना निम्मा गायकवाडबाडा, निम्म्या वाड्याचें भाडें, सिंहागडचा बगला, टिळकाचे सर्वे ग्रंथ व त्याच्या प्रति, पुढील उत्पन्न, विम्याचे पैसे, दाग-दागिने, लातूरची गिरणी, व दर महिना दोनशें रुपये पेन्शन—इतकें यांचे म्हणजे मुलाचा हक्क संपला. बाकीच्या सर्वे मिळकतीची व्यवस्था, व्यवस्थापक या नात्यानें, थोडोपत्रांनीं करावी. (२) याचाच दुसरा प्रकार असा की, बाकी सर्वे मिळकत मुलांना द्यावयाची ती वर लिहिल्याप्रमाणेंच द्यावी, पण दोनशें रुपये पेन्शनच्या पेटीं जगन्नाथ महाराज याजकडे येणें निपत असलेली टिळकाची सर्वे रक्कम मुलांना द्यावी, म्हणजे मग पेन्शनचा सवध उरला नाही.

पहिल्या प्रकारानें मुलांनीं आपला हक्क वजावला असता तर त्याच्या हत्तीं एकदम एक गट अशी रक्कम थोडी आली असती, व दरमहा वाड्याचें भाडें व दोनशें रुपये असे घेऊन निर्वाह करावा लागला असता. ही रक्कम, विम्याचे पैसे, गीतारहस्याचे पैसे, व प्रत्येकीं शेर मिळणारे पंधरा हजार या सर्वोवरील व्याज, आणि शिवाय राहण्याला विनखचीं वाटा, एवढ्यावर, पण देवढ्यावरच, त्यांना निर्वाह करावा लागला असता. आणि एवढ्यात निर्वाह उत्तम रीतीनें झालाहि असता. कारण परीं कुटुंब अवघ्या तीन-चार माणसाचें. अजून मुलाचा परिवार नाही. फुकट पोषण्याचे लोकहि पदरीं कोणी नाहीत. अशा स्थितीत आपापला शिक्षणाचा क्रम पुरा करून, ज्याला लिहिण्याची होस तो केसरी-मराठा पत्राच्या संपादकीय खात्याकडे, व ज्याला तें अनुकूल नाही त्यानें छापखान्याच्या कारखान्याकडे, स्वतःला जोडून घेतले असते तर केसरी द्रष्टकडूनहि दरमहा वेगळे श-दोनशें रुपये तरी पगार मिळण्यास काहींच हरकत नव्हती. वर्तमान-पत्राचे कारखान्याचे काम ते करू म्हणते तर आम्ही त्यांना किती तरी हौसेनें सामील करून घेतलें असत ! व यानंतर क्रमाक्रमानें ते सार्वजनिक कार्यांत पडले असते, तर त्यांना वृद्धिलाच्या कीर्तीची बैठक एवढी मोठी लाभली होती की,

त्यांनी मूठभर कार्य केले तर पुठभर लौकिक त्याचा झाला असता. पण त्यांना मनातूनच केसरी-भराठा पनाशी, छापखान्याशी, सबब ठेवावयाचा नव्हता. अखेरच्या दिवसात केन्ही केन्हा टिळक त्यांना म्हणत की, "तुम्हाला वर्तमानपत्राच्या कामात पडाल्याचें असेल तर आतापासून तिकडे लक्ष ठेवा. सत्तेची एवढी लौकिकवान वर्तमानपत्रे व द्रव्यसंपन्न कारखाना कोणाला सहसा मिळत नाही." पण मुलांनी त्यांना उत्तर घाले की, "आम्हाला केसरी नको. आम्हाला त्या छापखान्याच्या भागगडीत पडण्याची इच्छा नाही," आणि कविते बघेनेहि म्हणत की, "आम्हाला तुमच्यासारखे लोकमान्य व्हावयाचे नाही!" या बोलण्यात थोडीशी खोचहि होती, कारण धाकटा मुलगा धोडर वापू याची मते सर्वस्वी अत्यंत पुढारलेल्या मुधारकासारखी होती, व घोरत्याची मजळ तर कोणाहि विद्यमान मुधारकाला गांठवां आली नसती. म्हणून दोषाच्याहि म्हणण्याचा अर्थ असा होता की "पुण्यमतवादी सामाजिक मते प्रविषादल्यामुळे तुम्हाला लोकमान्यता मिळाली. पण त्या पदवांपेक्षा आम्हाला आमच्या मुधारणावादी उदार मतस्वतंत्र्याची किंमत अधिक वाटते." तात्पर्य, उभयता मुलांचा मार्ग बदिलाहून अनेक हष्टींनी अगदी भिन्न असल्यामुळे, वर्तमानपत्रे व छापखाना समाळणें व चालविणें ही एक उपाधि किंवा नसती न्हाय असे त्यांना मनापासून वाटे. आणि ही वर्तमानपत्रे परस्पर केळकर धोंडोपंत हे किंवा इतर कोणी समाळीत, आपण बदिलाच्या मृत्युपत्राप्रमाणें भिळणारी मिळकत घ्यावी, व मनाप्रमाणें स्वतंत्रपणें वापण्यास मोकळे व्हावें ! या मोकळेपणांत चालू शिक्षणक्रम सोडून देण्याचाहि समावेश त्यांच्या मनानें केला होता.

सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच की, पहिल्या प्रकारानें मृत्युपत्रातील हक्क वजावून केसरी ट्रस्टचे पेन्शनर होऊन रहाण्यापेक्षा दुसऱ्या प्रकारानें भिळणारी मोठी रक्कम एकदम स्वाधीन करून घ्यावी, हे मुलांचा मनातून अधिक पसंत पडले. एकेकत्रुटर धोंडोपंत यांना यातलें कोणाहि प्रकार मान्यच होण्यासारखा होता. किंबहुना मुने जी वाटणी उचलली ती त्यांना देण्याशिवाय गत्यतर नव्हते. पण त्यातल्या त्यांत मुलांनी दुसरा प्रकार पसंत करण्यांत धाडोपंतांची एक विशेष सीब अशी होती की, टिळकाचें मानसपुन मानलेल्या जगप्रथ महाराजांच्या मार्गे लागून त्याजकडील इन्स वसूल करण्याचा जो अत्यंत दुःसह्यकर वाईटपण

धोंडोपतावर यावयाचा, तो आयताच ठळन होना ! मुलांनी जगन्नाथमहाराजांचे कर्ज आपणाकडे घावून घ्यावे व जगन्नाथमहाराजांनी ते त्यांना द्यावे, असे ठरल्यास एनिशन्स्युटरच्या जबाबदारीचा एक मोठा व्यवहार परस्पर उलगडून धोंडोपताचे काम आयतच हलके होणार होते.

अशा रीतीने उभयपक्षांनी एकच योजना मान्य झाल्याने मृत्युपत्रातील इतर बाबी उलगडणे ओघाने पुढे आले. त्यातील मुख्य बाब केमरी व मराठा यांचा ट्रस्ट करण्याची वास्तविक टिड्कानी मृत्युपत्रात याविषयी स्पष्ट जसेच केलेला असल्यामुळे स्वतः मृत्युपत्रालाच ट्रस्टडीडच स्वरूप होतं. तो Testamentary Trust असा आपोआपच ठरत होता वेगळे ट्रस्टडीडन केले तरी चांगले असत पण एक पक्षी असा विचार घाटला की, मुलांनी ट्रस्टडीड करून दिले म्हणजे मृत्युपत्राची अमलबजावणी करण्यात मुझे व धोंडोपत यांच्यामध्ये काही एक बाधाच उरुणार नाही. दुसरे पक्षी, म्हणजे मुलांच्या बाजूने, त्यांनी ट्रस्टडीड करून देण हा मृत्युपत्रातील बलमाचाच पुनरुच्चार करण्यासारखे असले तरी, “आम्ही ट्रस्टडीड करून दिले, आम्ही बडिलाच्या मृत्युपत्रातील आज्ञा मान्य केली व पाळली” असे भ्रूण त्यांना सहजच वाटण्यामारखे होते यामुळे उभयपक्षांनी या ट्रस्टडीडची कल्पना पुढे मांडली ती त्यांना पसत पडली तर उत्तमच, नाहीतर धोंडोपतांनी कोर्टात अर्ज करून प्रोव्हेंट आणि लेटस ऑफ् अॅडमिनिस्ट्रेशन काढण्याचा मार्ग भोकळ्याच होता.

ट्रस्टडीडच्या कल्पनेचा विचार मुलांनी एक-दोन दिवस केला. त्याचे मसुदेदि जावई केतकर वकील याच्या साह्याने झाले. त्यात खोडाखोडी फेरफार झाले किन्हुन नवे मसुदे झाले या गोष्टी परस्पर त्यांच्या त्यांच्यात म्हणजे मेहुण्या मेहुण्यात होऊनचि काही जम बसेना असे जेव्हा पाहिले, तेव्हा मी सपडपणे म्हणालो की, “ट्रस्टडीड होत नसेल तर राहो. आमच्या ताब्यात मृत्युपत्र आहे ते आम्ही आजच्या आज कोर्टात नेऊन सुद्धा, आणि एनिशन्स्युटर या नात्याने धोंडोपताकडून प्रोव्हेंटचा अर्ज करवितो. यात येऊन जाऊन खर्च बराबरा लागेल, काही काळावधि होईल, जाहीर नोटिसा लागतील. तारपत्र, ट्रस्टडीडने टाळण्यासारख्या अनेक अनिष्ट गोष्टी न टाळतील, पण मग त्याला काय

यापूर्वी मुलांनी मृत्युपत्र अनेक वेळा वाचून पाहिले होते. ते खरे व कायदेशीर असल्याची त्यांची मनाने खाती होती. ते नाकबूल करणे किंवा खोटे म्हणणे हे मुलांचे न साधण्यासारखे धाडस होते, हे त्यांचे मनच त्यांना सांगत होते. अशा स्थितीत एन्सिक्युटर यांना कोर्टात प्रोवेट मागण्यास व सर्व करण्यास भाग पाडण्यापासून आपले हित असे काहींच साधण्यासारखे नाही हेहि त्यांना दिसत होते. म्हणून प्रोवेट भेण्याचा आमचा निश्चय पाहताच ट्रस्टीडीडल समिती वेण्याचे त्यांनी अखेर ठरावेले. मनातला हेतु हा की, हे करतानाच "जे काही अधिकरणे मिळण्यासारखे असेल ते साधून घेऊ;" व त्याप्रमाणे त्यांनी घेतलेहे. कारण मृत्युपत्रात केसरीकडे असलेल्या जव्या बाज्याचे भांड पाऊणसे प्याव असे लिहिले असता मुलांनी शभर रुपये भांडे असावे असे सांगितले व आम्हीहि ते मान्य केले. नंतर गोपाळराव पटवर्धन वकील याच्या सहा घेता अस ठरले की, वारस म्हणून रोपे मुलगे व एन्सिक्युटर म्हणून धोडोपत विद्वांस या तिघांनी मिळूनच ट्रस्टीडीडल करून घ्यावे.

यानंतर प्रश्न निघाला तो ट्रस्टी कोण असावे या संवधाचा. तेव्हा मी व धोडोपत यांची नावे मुलांना ओघानेच सुचण्यासारखी होती. मी पंचवीस वर्षे केसरी-मराठा पत्राच्या संपादकमंडळीवर होतो, टिळकाचा पेलिटिरल सेक्रेटरी होतो, व सर्व तऱ्हेनी त्यांच्या मदतीसाठीील मुख्य होतो ही गोष्ट मुलांना माहीत होती. टिळकाची मला व्यक्तिगत सवय व मने विश्रामाचे व आपलेपणाचे होते हेहि मुलगे रोज पहात. ज्युबिलीरुद, परंफुद वगैरे उभारण्यात माझा पुढाकार कसा होता हेहि त्यांना अवगत होते. शिवाय टिळकाच्या मृत्युपत्रावर साधू एकट्या भाषी; व त्याच मृत्युपत्रात लंडनरोडे व वाद कोर्टात न नेता तोडण्यासाठी रोपा जावयावरोंबर, किंवा त्याच्याहूनहि अप्रसर मान देऊन, टिळकांनी मलाच एव किंवा आर्चिड्युटर नेमलेले. अशी स्थिति असता ट्रस्टी नेसावयाचे तर पहिला ट्रस्टी मला नेमल्याशिवाय दुसरी कोणची गोष्ट मुलं करू शकतील ! किंवा त्यांच्या मनांत तरी येईल ! न्यायाच्या हद्दीने मुलांसारखी बोलावयाचे तर मी हेहि प्राज्वलपणे सांगतो की, यावेळी म्हणजे ट्रस्टीडीडल करण्याच्या वेळी, मुलांच्या मनात भाव्यानिपरी पूर्णपणे आश्चर्य पुरत होती; व टिळकानंतर विश्वास टाकण्याला भाव्यापेक्षा अधिक योग्य असा मनुष्य त्यांना दुसरा कोणी आहे असे वाटत नव्हते.

दुसरे ट्रस्टी धोंडोपंत असावेत इंहि तितकेंच क्रमप्राप्त होतें, कारण ते एमिझस्युटर तर होतेच. पण माझ्याप्रमाणें वर्तमानपत्राशी व छापखान्याशी त्याचाहि संबंध अखंड पचवीस वर्षांचा होता. कारखान्यातील एकहि पान त्याच्याशिवाय इलत नव्हतें, इतकेंच नव्हे तर टिळकांनी खासगी व सार्वजनिक कार्यांतील पैशा-अडक्याची सर्व जबाबदारी विश्वासानें धोंडोपंतावरच जन्मभर टाकलेली होती दोघाबरोबर हा तिसरा मुलगा मानून, देशगीदाखल धोंडोपंताना एका रकमेने दहा हजार रुपये द्यावेत असें मृत्युपत्रात लिहिलें होतें, व पुढील व्यवस्थेंत ती रक्कम पंधरा हजार केली होती. यादूनहि निर्णायक गोष्ट म्हणजे धोंडोपंताकडे केसरीच्या व्यवस्थापकाचा कारभार त्यांच्या जन्मभर ठेवारा व त्यांना एडिटर-इतका पगार द्यावा अशी स्पष्ट कलमें मृत्युपत्रात होती. तात्पर्य, संपादकीय शाखेकडे काम करणारा एक व मुख्य ट्रस्टी मी, आणि छापखान्याकडील व सालच्या कचेरींतील सब व्यवस्था पहाणारा दुसरा ट्रस्टी धोंडोपंत, या नेमणुका अगदीं क्रमप्राप्त अहून उभयता मुलगे, उभयता जावई व टिळकांच्या तिघींहि जाणत्या मुली या सर्वांना एकमतानें मान्य होत्या.

नंतर प्रश्न निघाला कीं, ट्रस्टी दोन असावे कीं अधिक ! तेन्हां मी होऊन सुचविलें कीं, रा. कृष्णाजीपंत खाडिलकर यांनींहि केसरीची सेवा पुष्कळ दिवस केलेली आहे. तेन्हा आमच्या जोडीला त्यांनाहि तिसरे ट्रस्टी नेमा. परंतु कारण काय असेल ते असो, खाडिलकर हे तिसरे ट्रस्टी नसावेत असें मुलांचें आमहावें म्हणण पडलें. दोघा जावयांमैकीं एकाचें मत तसेंच होतें, व दुसरा त्याविषयीं लढासीन होता म्हणून या गोष्टीचा निर्णय करण्याचें काम जावई डॉ. साने यांज-कडे सोपविण्यात आले. याप्रमाणे त्यांनीं खाडिलकर यांच्याकडे जाऊन तिसरे ट्रस्टी होण्याला तुम्ही कबूल आहा काय ! असें विचारलेहि. परंतु योग असाच होता कीं, मुलांनीं एका कारणाकरिता तर खाडिलकरांनीं दुसऱ्या कारणाकरितां नकार दिला; व ही पद्धत्या फळाची आज्ञा घेऊन मुलांनीं व जावयांनीं दोनच ट्रस्टी असावेत, आणि ते मी व धोंडोपंत असावे, असे निश्चित केलें. आणि त्याप्रमाणें अखेर आम्हा उभयतांच्या नांवें ट्रस्टीडांड करण्यात आलें.

हे ट्रस्टीडांड व इतर एक-दोन कागद व्हावयाचे होते, ते तयार करण्यात आम्ही बाहेरच्या कोणा वकिलाची मदत घेतलीनाहीं. केतकर व मी यांनीं, आम्हाला

कायद्याचें ज्ञान असल्यामुळे, मुलाच्या समतीने व त्याच्या सर्व सूचना समाविष्ट करून, सर्वसमत असे पत्रे मसुदे तयार केले; व आम्ही जो हा कामाचा ठरक दाखविला तो आम्हाला आम्हाला उपयोगी पडला, कारण जॉ, साने व केतकर चकील यांना पुण्यास अधिक दिवस रहाता येत नव्हते; व ही संधि जर कां गेली असती तर मुलें, मुली, जावई, इतकी सर्व मंडळी पुन्हा एकत्र जमून सर्वसमत रीतीने टिळकांच्या उत्तरकार्त्तन व्यवहाराची व्यवस्था समाधानकारक लागणें कठिण झालें असतें. आणि या दरम्यान भाषवराव बोडसासारखे कोणी सहाय्यार त्यांना मिळाले असते तर ट्रस्टसबधी जो बाद पुढे पाच सहा वर्षांनीं अखेर निघाला, पण पूर्वीच्या कागदाचा पत्रेपत्र होता म्हणून आम्हाला बाधला नाहीं, तो बाद प्रारंभीच निघावयाचा, व कदाचित् कागदच न व्हावयाचे !

असो; हे सर्व कागद तयार झाल्यावर दुसरे दिवशीं आम्ही सर्वजण मिळून रजिस्टर कचेरीत गेलों, तेथें प्रथम मृत्युपत्र नोंदविण्यात आलें. तें मुलांनीच हजर केलें, “हेंच शेवटचें मृत्युपत्र असून आम्ही तें नोंदविण्याकरिता हजर करितों” असें लिहून दिलें. मृत्युपत्रावरील साक्षीदार या नात्यानें माझी, टिळकांचें हस्ताक्षर भोजसम्यासंबंधानें अनंतराव कळणीसांची, व आणखी एका दोघांच्या अशा जबान्या घेतल्यावर मृत्युपत्र नोंदण्यात आलें. त्यानंतर ट्रस्ट-डीवचा कागद नोंदण्यात आला, आणि अशा रीतीनें हा महत्त्वाचा पण भातगडीचा प्रश्न सुटला !

पुढें लवकरच जगन्नाथमहाराज याच्याकडून येणें असलेलें कर्ज मुलांनीं एकरकमेनें वसूल केलें. विम्याचे पैसे त्यांचे त्यांना देण्यात आले. घरातील सर्व चीजवस्तु घरांतच होती, व उत्तरकार्यानंतर पांच चार दिवसांतच धोंडोपत विद्रोह हे, स्वतः करितां कांहीं एक सामान न घेता, कुटुंब व मुलें बासह बाहेर पडले व त्यांनीं वेगळें विव्हाड केलें. यामुळे सर्व काप्याची बहिवाड मुलांना स्वतंत्र-पणाचें हवीतशी करतां येऊ लागली. मृत्युपत्रात लिहिलेल्या कलमाची अमल-बजावणी, माझ्या संपत्तीनें, धोंडोपंजानीं एक्झिझिट्युटार या नात्यानें हळुहळू चब केली. गीतारहस्य वगैरे प्रयाची पुस्तके मुलाच्या स्वार्थान करून हिशोबाचे सर्व येथे जुळते केले. जुनीं देणीं सर्व देऊन टाकलीं. त्याचो तोघीय मुलांना काहीं ठेवली नाहीं. टिळकांच्या औषधदेहिद्याचा व प्रयागस अस्थि मेऊन गंगेंत टाकण्या-

प्रत्यक्ष व्यवहारात मी उद्योगवादी असलो तरी स्वतः माझ्याच आयुष्यात अशा काही गोष्टी अफल्पित रीतीने घडलेल्या आहेत की, मी आज आहे तो माझ्या उद्योगवादांमुळे नव्हा माझ्या मुद्देवांमुळे आहे अशी स्पष्ट कबुली देण्याला मला काहीच संकोच किंवा कर्मापाणा वाटत नाही. १८९६ साली मी पुण्यात येजे, पुढे इतक्या दगळांत व विकट परिस्थितीत केसरीचा व माझा संवध टिकून राहणें, स्वतः केसरीच अनेक गंदांतरातून जगणें-वाचणें, १९१० साली तो माझ्या हातीं घेण्याचा माझा आप्रह् खादिलकरांनीं पड खाऊपानें तडीस जाणें, कोलंबोच्या धादलींत टिळकांच्या हातून मृत्युपत्र लिहून होणें व तें आमच्या ताब्यात शाकून राहिल्यामुळे त्याच्या जोरावर मुलाकडून ट्रस्टहीड करविणें, हे इतके निरनिशेळे संधि किंवा संशदे के होते कीं, कोणाहि जबरदस्त उद्योगवादी मनुष्यानें “या गोष्टी मला आपल्या उद्योगानें स्वार्थीन करिता आल्या असल्या व गाढी या हळ्यावरची ला हळ्यावर जाऊ देण्याचें हटकून टाळता आलें असतें” असें म्हणणें ही धाडसाची कमालच होईल. निदान तसलें धाडस मी तरी करूं शकत नाही.

एका दृष्टीने पाहिलें असतां टिळकांनीं सर्व परिस्थिति लक्षांत घेऊन मृत्युपत्रापर्यंत वाट न पहातां, स्वतः होऊनच त्यांना हवें तसें व्यवस्थित ट्रस्टहीड करून ठेवावयास पाहिजे होते. केसरीचा ट्रस्ट करण्याची कल्पना त्यांची पार पूर्वापासूनची होती. आणि ट्रस्टहीड करून ठेवून, त्यांत स्वतःला आपल्या मृत्युपर्यंत सर्वाधिकारी एकठा एक ट्रस्टी नेमून घेऊन, त्यातच आपल्या मार्गे ट्रस्टची व्यवस्था कशी व्हावी हें त्यांनीं लिहून ठेवलें असतें तर काहींच भानगड उरत नव्हती. संपादकीय खात्याकडे मी व खादिलकर दोघेहि किंवा खादिलकर न राहिल्यास मी हाच मुख्य संपादक रहाणार, व धोंडोपत हेच ताहादयात व्यवस्थापक रहाणार, हीच गोष्ट टिळकाना इष्ट व अपेक्षित होती. पण आपल्या मृत्युनंतर मृत्युपत्र किंवा ट्रस्टहीड नसेल तर मुलागे वारस होणार, केसरी-मराठा पत्रें व छापखाना ही त्यांच्या खासगी मालकीची होणार, आणि ती त्यांच्या हातीं गेली म्हणजे केळकर, खादिलकर, धोंडोपत यांपैकी कोणीहि जागेवर रहाणार नाही—कार काय एण केसरीहि कदाचित् जाग्यावर रहाणार नाही—ही गोष्ट त्यांना सहज समजण्यासारखी नव्हती असे कोण म्हणेल ! असे असतां टिळकांनीं स्वतः ट्रस्टहीड तर करून ठेवलेंच नाही, पण मृत्युपत्राचीहि चालडकल अगदीं अखेरपर्यंत कशी केली हें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

मला असें आष्टवर्ते कीं, एवढ्यादूर माघवणव एनडे यांनीं आपलें मृत्युपत्र केलें त्यांत दत्तक घेण्याची परवानगी कुटुंबाला दिली. पुढें त्याच्या मरणोत्तर त्यानें कुटुंब कै. रमासाई एनडे यांनीं आपला पुतण्या दत्तक घेतल्यावर माघ-मुलात बेबनाव झाला, व सर्व प्रकरण हायकोर्टपर्यंत गेले. या मोठीला अनुलक्षून टिळक रानझाना हंसत. दत्तकाची कल्पना टिळकाना पसत नव्हती, व एनडे एवढे सुधारक असता एखाद्या जुन्या चालीच्या हिंदूप्रमाणे त्यांनीं मृत्युपत्र करून व दत्तक मुलाविषयी ह्याच्या प्रगट करून, शेवटीं कुटुंबाला सफटात पातळें घाला अनु-लक्षून ते म्हणत कीं, “एनझ्याचें मृत्युपत्र हें अस्सल हिंदूचें मृत्युपत्र होय.” पण पुढें टिळकाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या मुलांनीं जे वाद केले ते वाद, स्वतः टिळकांनींच जिवत पर्णों द्रुस्तडीड करून ठेवले असतें तर, टळले असते. ही गोष्ट लक्षात घेऊन ह्यांनाहि ‘हिंदु’ म्हणून कोणी नांव ठेवलीं असतीं तर त्याला, परिणामावरून पहाता, थोडाबहुत आधार सापडता ! द्रुस्तडीड नाहीं तर नाहीं पण निदान मृत्युपत्र तरी माहून अधिक व्यवस्थित करून, म्हणजे “मी केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट केला आहे” एवढेच न लिहिता “द्रुस्टींचीं नांवें, त्याचो परपठ रहाण्याचा कायदेशीर मार्ग, व एकादरीनें द्रुस्टच्या व्यवस्थेची योजना” ही त्यांनीं सविस्तर लिहून ठेवली असती तर फार चांगलें झाले असतें. कारण धोडोपताच्या मार्गे या पब्लिक ट्रस्टच्या द्रुस्टी आपल्या बापापैकींच कोणी तरी होणार ही अनिष्ट गोष्ट इच्छावर्जित दिसत असत्यामुळे तिचा कायदेशीर परिहार त्यांनीं अगाऊ करून ठेवला असता. मी काय, सविडिलकर काय, किंवा इतर कोणी काय, केसरीचा सपादक नेमावयाचा तो व्यवस्थापक धोडोपत किंवा वारस मुलगे यांनीं नेमावयाचा ! त्यांनींच त्याचा पगार वर्गरे ठरवून बहाली बडतर्फी करावयाची ! ही गोष्ट अगदींच अप्रयोजकपणाची होणार हे टिळकाच्यापुढें कोणें मादलें असतें तर त्यांनीं ते केव्हांच कबूलहि केलें असतें. पण असा कामात तिन्हाहतांनें बोलणे उपरधच अशक्य. यामुळें पुढचीं सर्व कल्पना स्वतः करून त्यांची तजवीज स्वतः त्यांनींच करावयास पाहिजे होती. आणि हे तरी म्हणण्याचें कारण इतकेच कीं, आपलीं मुले कोणत्या मतानीं आहेत हे त्यांना पुरतें माहित होतें. शिवाय मुलांना काहीं तरी मनांदित उत्पन्न येण्याइतकीच रक्कम द्यावी, आणि केसरी मराठा पत्र व छासगाना ही सांबंजनीक अशी समजून त्यावर आपल्या वारसाचा या ठरावीक रकमेपलीकडे कोणताहि हक्क राहूं नये, असा त्याचा निश्चयपूर्वक निश्चय होता हे माझ्याप्रमाणे इतर

पुष्कळाना माहृत होते. आणि म्हणूनच ही चालढकल त्यांच्या हातून साली ती मनांत नसतां झाली, येवढे हयगयीनें झाली, आणि फोणचंदि काम अखेरपर्यंत पुढे ढकलण्याच्या सवयीनें झाली, असें म्हणावे लागतें. याहून स्वार्थीपणाचा किंवा केसरी बुडवून मुलाना द्रव्यसंपन्न करण्याचा त्याचा कधींहि हरादा नव्हता ! हें आम्हा सर्वांना पक्के माहृत असल्यामुळे, बरील दोष एका दृष्टीनें लहान, तरी दुसऱ्या दृष्टीनें तोच मोठा ठरतो असें मला वाटतें.

पण टिळकाच्या बाजूनेंहि एक असें म्हणण्यासारखें होतें कीं स्वतःची मिळकत वाय, केसरी काय, सर्वेच गोष्टी त्याच्या सर्वधाच्या वचल स्वरूपाच्या आहेत असे त्यांना नेहमीं वाटे. त्याचें सगळें नागुन्य, एखाद्या वादळाच्या क्षपाट्यात समुद्रामध्ये नाव चालण्यासारखें, मार्ग काढीत होते शिवाय जरा स्वस्थता लाभली कीं काहीं तरी एखाद्या मोठा उपक्रम असा ते करून ठेवीत कीं, पुढें काहीं दियस स्वातंत्र्य त्यांचे सर्व लक्ष व हाताशीं असलेला सर्व पैसाहि गुप्तून जावा. एखादे वेळीं त्यांच्या मनात, धावत्या ढगासारखी, अशींहि कल्पना येऊन जावी कीं आपल्या पश्चात् चार होन वर्षे तरी केसरी रास्त्या टिपते कीं नाहीं ! होतो त्यांतल्या त्यांत मी, धोंडोपंत, खाडिलकर यांच्यावरच त्याचा विश्वास होता. या सत्त्वेच्या कामात दुसरे कोणी बाहेरचे लोक नाष्टून घालण्याचें त्यांच्या मनात १९०९/१० नंतर केन्दाहि आलें नाहीं, हें मी विचयानें सांगता. स्वतःच्या मुलासंबंधानें तर त्यांनीं आधींच पुरी परीक्ष करून ठेवली होती कीं, याच्यापैकी कोणी केसरी सत्त्वेळा, निदान प्रथमच व ताणडतोय, उपयोगी पडण्याचें नशीरात नाहीं. त्यांचे वय लहान व अनुभवहि माहीं. तथापि न जाणो वेळ करी काय येईल हें कोणी सांगवें ! खाडिलकराच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. केळकरांच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. धोंडोपंत उद्योगी व प्रामाणिक. तथापि मुळावें त्यांचें बरे नाहीं. व्यवस्थेच्या कामातहि ठीक पद्धतीपलीकडे धोंडोपंतांची दृष्टि जागरी नाहीं. आणि त्यांच्यामागून त्यांच्याइतका प्रामाणिक व्यवस्थापक मिळण्याची शक्यता. शिवाय राजकीय वातावरणात होणाऱे वादळ दर्शविणारे ढग हळुबळू क्षितिजावर त्यांना दिसून येत होते. आणि शेवटीं अशींहि गोष्ट एकंदरीनें खरी कीं, “आपणमार्गे जण बुडणार” अशी जी एक सामान्य माणसाची, मनानें मानण्याची प्रवृत्ति असते ती टिळकाचींहि असण्याचें कारण असें कीं, त्यांनीं जन्मभर केलेले उद्योग उलाढाली पार मोठ्या होत्या आणि त्या ते होते म्हणूनच

निभावल्या. त्याच्या डोळ्यादेखत इतरांची परीक्षा त्यांना पहावयाची सापडली नाही. कारण या इतरांनी आपापल्या परींनी काही पराक्रम म्हणण्यासारख्या लहान सहान गोष्टी त्याच्या लहानशा योग्यतेनुसार केल्या असल्या तरी, त्याच्या उभ्या छनाच्या सावलीखालीच त्या सर्व दाखलेल्या होत्या यात शका नाही. या सर्व कारणां मुळे केसरी सत्येसंबंधाने टिळक काहीसे दैववादी बनले होते ! केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट करून, म्हणजे मुलावारसाना सावयाचे ते देऊन टाकून उरल्या सर्वांवरील स्वतंत्रनिवृत्ति टिळकांनी केली यात “माझ्या हातून व्हावयाचें तें झाले, आता पुढें ती सत्या आहे, ती ज्याच्या स्वाधीन होणार ते लोक आहेत, व त्या उभयतांचें दैव आहे, अर्थात् जें घडेऊ तें खरें,” इतकें मनाशी म्हणून त्यांनीं तिलेक वेळा स्वतःचें समाधान केले असेल.

“आपल्या इकडील इतर कोणत्याहि पत्रापेक्षा केसरीची स्थिति व त्यात पडलेली मागसे ही अधिक चांगली आहेत,” असा जरी त्यांना पुष्कळ वेळा अभिमान वाटे, व तोंडांमनं केव्हा केव्हा तो ते बोलूनहि दाखवीत, तरी आज त्याच्या मरणोत्तर इतक्या वर्षांनीं केसरी सत्येची जी स्थिति आहे ती भविष्यरूपाने त्यांनीं वर्तविली असती कीं नाही, याची शक्यता वाटते. अथवात जसा नसत्या आकृति डोळ्याला दिसतात, त्याप्रमाणे आपल्या पथातून काय काय गोष्टी होतील याच्या अशाच काही कल्पना प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यापुढे येत असतात. विशेषतः आपल्या मार्गे उरणारी भडबडी आपल्या इतक्या श्रेष्ठ योग्यतेची नाहीत असे ज्याला वाटत त्याच्या डोळ्यापुढे तर परागितल्याप्रमाणे कल्पनाच्या आकृति उभ्या राहिल्यास नवल नाही

आणि याचल टिळकांना तरी दोष कसा थावा ! कारण ते गेल्यावरोबर आम्हांहि सर्व इतके दिडमूड बनलों कीं सत्येचे व आमचें पुढें काय होणार याची आम्हांलाहि बरोबर कल्पना नव्हती. १८९७ सालीं टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हा ते, दीड वर्षांनीं का होईना, परत येऊन सर्व काही आपल्या हातीं घेऊन पूर्वेतून सभाळतील या छात्रीनें हें दीड वर्ष आपण बसोहि निभावून काढूं अशा आत्म-विश्वास वाटे. फेब्रु १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा झाली तेव्हां ते परत येताल अशीं सांगी पूर्वीइतकीं उरली नव्हती; पण महात्माहून दर महिन्याला त्यांचें पत्र स्वदस्तारचें येई व वर्षांतून एखादे वेळीं थोडोपेढी त्यांना समझ भेटून हकीकती सांगून व ऐकून येत. यामुळे तेथपर्यंत तरी आघाटाचा विश्वास वाटे. पण १९२०

पुष्कळाना माहृत होते. आणि म्हणूनच ही चालढकल त्यांच्या हातून सली ती मनांत नसता सली, केवळ हयग्यानें सली, आणि कोणचेहि काम अखेरपर्यंत पुढे ढकलण्याच्या सवयीनें सली, असें म्हणावे लागते. याहून स्वार्थीपणाचा किंवा केसरी बुडवून मुळाना द्रव्यसंपन्न वरण्याचा त्यांचा कधीहि इरादा नव्हता ! हे आम्हा सर्वांना पक्कं माहीत असल्यामुळे, वरील दोष एका दृष्टीनें सहान, तरी दुसऱ्या दृष्टीनें तोच मोठा ढरढो असें मला वाटते.

पण टिळकाच्या बाजूनेहि एक असें म्हणण्यासारखे होते कीं स्वतःची मिळकत काय, केसरी काय, सर्वच गोष्टी त्यांच्या सगऱ्याच्या चंचल स्वरूपाच्या आहेत असे त्यांना नेहमीं वाटे. त्यांचे सगळे आगुप्य, एखाद्या वादळाच्या सपाट्यात समुद्रामध्ये नाव चालण्यासारखे, मार्ग बाळीत होते. शिवाय जरा स्वस्थता लाभली कीं काहीं तरी एखादा मोठा उपक्रम असा ते करून ठेवीत कीं, पुढे काहीं दिवस त्यातच त्यांचे सर्व लक्ष व हाताशीं असलेला सर्व पैसाहि गुंतून जावा. एखादे वेळीं त्यांच्या मनात, धाबत्या ढगासारखी, अशीहि कल्पना येऊन जावी कीं आपल्या पश्चात् चार दोन वर्षे तरी केसरी सत्ता टिकते कीं नाही ! होतो त्यातल्या त्यात मी, धोंडोपंत, खाडिलकर यांच्यावरच त्यांचा विश्वास होता. या सत्तेच्या कामात दुसरे कोणी बाहेरचे लोक आपून घालण्याचे त्यांच्या मनात १९०९/१० नंतर केव्हाहि आले नाही, हे मी निश्चयाने सांगतो. स्वतःच्या मुलासंबंधाने तर त्यांनीं आधींच पुरी परीक्षा बसवून ठेवली होती कीं, याच्यापैकी कोणी केसरी सत्तेला, निदान प्रथमच व सापडतोच, उपयोगी पडण्याचे नशीबात नाही. त्यांचे वय सहान व अनुभवहि नाही. तथापि न जाणो वेळ कधी काय येईल हे कोणी सागावे ! खाडिलकराच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. वेळकरांच्या लिहिण्यात एक गुण तर एक अवगुण. धोंडोपंत उद्योगी व प्रामाणिक, तथापि मुलाचे त्यांचे वरे नाही. व्यवस्थेच्या कामातहि ठरीव पद्धतीपलीकडे धोंडोपंताची दृष्टि जागारी नाही. आणि त्यांच्यामागून त्यांच्याइतका प्रामाणिक व्यवस्थापक मिळण्याची शंकाच. शिवाय राजकीय वातावरणांत होणाऱे वादळ दर्शविणारे ढग हल्लहल्ले शिंतीजावर त्यांना दिलेलं येत होते. आणि शेवटीं अशीहि गोष्ट एकंदरीनें खरी कीं, “आपणामागे जग बुडणार” अशी जी एक सामान्य माणसाची, मनाने मानण्याची प्रवृत्ति असते ती टिळकाचीहि असण्याचे कारण असें कीं, त्यांनीं जन्मभर केलेले उद्योग उलाढाली पार मोठ्या होत्या आणि त्या ते होते म्हणूनच

निभावल्या. त्याच्या डोक्यादेखत इतरांची परीक्षा त्यांना पहावयास सापडली नाही. कारण या इतरांनी आशपल्या परींनी काही पराक्रम म्हणण्यासारख्या लहान सहान गोष्टी त्याच्या लहानशा योग्यतेनुसार केल्या असल्या तरी, त्याच्या उभ्या छात्राच्या सावलीखालीच त्या सर्व झालेल्या होत्या याच शक्य नाही या सर्व कारणांमुळे केसरी सत्स्थेराबधाने टिळक काहीसे दैनंदाशी बनले होते ! केसरीचा पब्लिक ट्रस्ट करून, म्हणजे मुलाधारसना दावयाचें ते देऊन टाकून उरल्या सर्वांवरील स्वत्वनिष्ठा टिळकानी केली याच “माझ्या हातून न्हावयाचें तें झालें. आता पुढें ती सत्स्था आहे, ती ज्याच्या स्वार्थीन होणार ते लोक आहेत, व हा उभयताचें देव आहे, अर्थात् जे घडेल तें खरें,” इतके मनार्थी म्हणून त्यांनीं किलेक वेळा स्वतःचे समाधान केले जायेल.

“आपल्या इकडील इतर कोणत्यादि पनसोडा केसरीची स्थिति व त्याच पडलेली मागसे हीं अधिक चांगलीं आहेत,” असा जरी त्यांना पुष्कळ वेळा अभिमान वाटे, व तोंडाने केन्हा केन्हा तो ते बोलूनहि दाखवीत, सपे आज त्याच्या मरणोत्तर इतक्या वर्षांनीं केसरी सत्स्थेची जी स्थिति आहे ती भविष्यरुपांनें त्यांनीं वर्तविली असली कीं नाही, याची शक्यच पाडते. अपाराध जरा नसल्या आठुढी डोक्याला दिसतात, त्याप्रमाणे आपल्या पश्चात् काय काय गोष्टी होतील याच्या अशाच काही कल्पना प्रत्येक मनुष्याच्या डोक्यापुढे येत असतात. विशेषतः आपल्या नांमे उरणाऱ्या मंडळी आपल्या इतक्या थोड योग्यतेची नाहीत असे ज्याला वाटतें त्याच्या डोक्यापुढे तर वर सांगितल्याप्रमाणे कल्पनांच्या आकृति उभ्या राहिल्यास नवल नाही

आणि माबद्दल टिळकाना तरी दोष कसा दावा ! कारण ते गेल्यागोबर आम्हांहि सर्व इतके दिहमूढ बनले कीं सत्स्थेचें व आमचें पुढे काय होणार याची आम्हालाहि बरोबर कल्पना नव्हती. १८९७ सालीं टिळकाना शिक्षा झाली तेव्हां ते, दीड वर्षांनीं कां होईना, परत येऊन सर्व काही आपल्या हातीं घेऊन पूर्ववत् सभाष्टाला या सार्थीन हें दांड बरे आपण करीहि निभावून काढूं असा आत्म-विश्वास वाटे. फिस्न १९०८ सालीं त्यांना शिक्षा झाली तेव्हां ते परत येतील अशी त्यांनीं पूर्वीतकीं चरित्रे नव्हती; पण महात्माहून दूर माहिन्याला त्यांचें पत्र स्वदस्तुरचें येई व वर्षांतून एखादे वेळीं धोंडोपेठहि त्यांना समझ भेटून हकीकती सांगून व ऐकून येत. कसुळें तेथपर्यंत तरी आपल्या निभाव वाटे. पण १९१०

साली टिळक प्रत्यक्ष मृत्युच पावल्यावर आम्हाला आधार कशाचा मिळणार ! तेव्हा मात्र अगदी खरोखर आमचे आम्हीच उरले असे वाटले. टिळक वारले त्या दिवशी खरोखरच मला एका जुन्या प्रसंगाची आठवण झाली प्रसंग तो बऱ्या प्रथात पूर्वी २१० पृष्ठावर दिला आहे. त्याचप्रमाणे टिळकांच्या मृत्युनेहि फिरन एक वेळ 'आभाळ फाटले' असेच आम्हाला वाटले.

उलट, जबाबदारीने कोणचेहि काम अगावर पडणे याची भावना काही वेगळीच असते. एक पक्षां आपणहि आपल्यात काय गुण किंवा दम आहे तो दाखवू असे वाटून एक प्रकारचा अपरिचित असा उत्साह मनुष्याला वाटतो हे खरे. तरी पण जबाबदारी खरीच मोठी असेल तर तो उत्साह दबूनच जातो. मनात पहिली भीति ही की, टिळक तुम्हात असले किंवा बाहेर असले तरी त्याच्यावर राखे देऊनच वाचक व वर्गणीदार केसरीला उदार आश्रय देतात वास्तविक केसरी तील लेखापुरते पाहिले तर आम्हाला टिळक हे तुम्हातून वियुक्तदेश पाठवीत होते असे थोडक आहे ! यामुळे त्याच्या अभावी केसरीत येणारे लेख जर लोकाना पसत पडत असतील तर त्याचे भेय वास्तविक वाचकांनी आमचे आम्हास द्यावे, व आम्हीहि तो व्यक्तिः आमचा गुण आहे असा आत्मविश्वास धरावा परंतु तेव्हा या आत्मविश्वासापेक्षा टिळकांची पुण्याईच प्रभारी आहे व तिचाच आधार आम्हाला आमच्या यशात आहे असे मनाला वाटे. आणि लोकांचा तर खरोखरच एक डोळा केसरीतील मजकुराकडे असला तर दुसरा डोळा अदरक टिळकाकडे असे पण आता टिळक मृत्यु पावल्यावर "टिळकाची पुण्याई सपली व त्याबरोबर त्यांचे वर्तमानपत्रहि सपले" अशीच भावना लोकांची न होईल कशावरून, असे आम्हाला वाटे. पुढे पुढे केसरीचे उत्पन्न वाढले होते ते आता कसचे टिकून रहाते ! ते हातोहात नुटत जाईल, अशीहि एक प्रकारची भीति मनाला भासे. जणू काही केसरीतील जाहिरातदार हे टिळक आहेत म्हणूनच आपल्या जाहिराती केसरीत देत होते ! वास्तविक ही भीति अगदीच निराधार होती. परंतु प्रारंभी ती मनाला वाटत होती एवढे मात्र खरे.

महायुद्ध, होमरूल लीगच्या चळवळी, विलायतेची डेप्युटेशन, इत्यादि गोष्टीमुळे १९१९-२० च्या सुमारास, किंवा त्या आधीही दोन तीन वर्षे, केसरीचा खप इतका वाढला होता की मागणी इतका पुरवठाच एखादे वेळी करिता येत नसे. आणि या

बाजूने पहाता हा संप ट्रिकणर नाही अशी जी भांति आम्हाला वाटू लागली ती मात्र काही अशी साधार होती. त्यातूनहि ट्रिककाच्या मुलांनी व आमची भाडणे कोर्टात जातात की काय, अशीहि भांति पुढे सवकरच मनात येऊ लागली. वेवे द्रस्टडीड होईल अशी साधारणतः प्रथम कल्पनाच नव्हती. आणि मृत्युपत्र कोर्टात जाऊन शाहीत होऊन त्याचे प्रोबेट बिनतकार पदरात पडावयाचे म्हणजे ते एक दिव्यच वाटे. मृत्युपत्रात लिहिलेल्या द्रस्टचे स्वरूप 'पब्लिक द्रस्ट' या शब्दांनी सार्वजनिक म्हणजे काय ठराव्याचे हा प्रश्न कायद्याच्या दृष्टीने वादग्रस्त असा होता. तथापि द्रस्ट केला असला काय किंवा न केला असला काय, आम्ही ती मिळकत, ट्रिककाच्या मुलांचीहि, खासगी स्वरूपाची मानणे शक्यच नव्हतें. द्रस्टडीड न होतें तर एन्सिस्सुटर रा. विद्वांस यांनी नेमलेला केसरीचा भी पगारी संपादक म्हणजे नोकर हे नातें रहावयाचे, त्या ऐवजी द्रस्ट द्याल्यामुळे द्रस्टी व संपादक असे नातें अर्थात अधिक प्रतिष्ठित राहिलें. तथापि द्रस्टीच्या ताब्यातील मिळकत ही देखील राजगी मालकीची नव्हे, व मी द्रस्टी असलों तरी पगारी संपादकच होतों.

द्रस्टडीडमध्ये आम्ही द्रस्टी या नात्याने पगार प्यावा असे लिहिलेले नव्हतें हे खरें, आणि द्रस्टीला केवळ द्रस्टच्या कामाकरिता पगार घेता येत नाही हेहि खरें. पण प्रस्तुतच्या विषयी वर्तमानपत्रे व छापखाना चालविण्यासाठीज द्रस्टचें असे इतर काहीएक कामच नव्हतें. काम होतें म्हणजे तर मिळकत सभाळणें इतकेंच होतें. अर्थात् द्रस्ट विरहीत इतर सर्व काम संपादकाच, व वर्तमानपत्रासंबंधी सर्व प्रकारची व्यवस्था ठेवण्याचें, हाकरिता पगार घेतात्यानिवास रहाणे शक्यच नाही. शिवाय मृत्युपत्र व द्रस्टडीड या दोहोंतहि पगार घेण्याला अनुकूल अशी गमक आहेत. कारण मृत्युपत्रात धाडोपत विद्वांस यांना एन्सिस्सुटर नेमले अमता म्हणजे त्यांना टेस्टमेन्टरी द्रस्टी नेमले असता त्यांनाच जन्मभर छापखान्याचे मॅनेजर ठेवावे व त्यांना एडिटर इतका पगार द्यावा असे ट्रिककांनीच लिहून ठेविले होत. द्रस्टी हा एन्सिस्सुटर असला तरी सामान्यरूपे त्याला पगार घेता येत नाही. परंतु मृत्युपत्र करणाराने, म्हणजे टेस्टमेन्टरी द्रस्टी नेमणारानेच, त्याला पगार द्यावा अग लिहून ठेवले होत; व जो कोणी संपादक असेल त्यालाहि पगार द्यावा हें पोंडोरत याच्या पगाराच्या उद्देशातूनच निघणारे होत. शिवाय मुलांनी द्रस्टडीड घेजे त्यातच असे लिहिले आहे की, "मृत्युपत्र करणाराचे सर्व हेतु पूर्ण करण्याकरिताच द्रस्टडीड करून ठेवावें आहीं;.....पुढी चालव्यापमाण

पत्र व छापत्यांना यात्रकडील नोकर चारर टेवणें, सार्वजनिक खर्च करण, बंगरे सर्वे अधिभार पूर्ण चालत आल्याप्रमाणे द्रुष्टीना दिले आहेत ” द्रुष्टदीडच्या पूर्वाची स्वनि म्हणजे मी पगारी संपादक होतोच, तेव्हा द्रुष्टदीड फेल्यान मी द्रुष्टीच व संपादकाचोहि काम निवतन करचें असा अभिप्राय त्यातून निघूच सरत नाहीं. आणि मुलांनीं जे दावे बंगरे केले त्यातहि ही गोष्ट कायदेशीर तमारीच्या रूपाने त्यानीं काहीं पुढें माढली नाहीं.

असो अशा रीतीने द्रुष्टच्या कामातून मुद्रावत झाली, व मुलांनीं वर्तमान-पत्रातून कारणपरत्वे लिहिण्याना “आम्ही हा द्रुष्ट करून दिला आहे म्हणजे वट्टी लांच्या इच्छा पूर्ण केल्या आहेत ” असें आत्मगौरवमुद्दने लिहिलेहि. पण पुढें त्यांना वाईट सज्जागार भेटले म्हणा, किंवा स्वतः त्याचीच बुद्धि फिरली म्हणा, त्यानीं तक्रारी करण्यास मुद्रावत बेली त्याप्रमाणें मी व टिळकाचे दोघे जायत यांनीं मृत्युपत्रात नेमलेले पंच या नात्यानें लवाद-निवाडे करून दिले लवादापुरतील शिरीशोर्त मुगच्या तक्रारी फक्त आपलें काहीं पैसाचें नुसतान झाल्याच्या किंवा या नाहीं त्या रीतीनें अधिक पैसे मागण्याच्या स्वरूपाच्याच होत्या. त्यान द्रुष्टदीड आमच्याकडून जुलमानें किंवा फसवणुरीनें वरून घेतलें असा तक्रारी नव्हत्या पैशाच्या तमारीपेकीहि काहीं मान्य व राहो अमान्य असें टरलें, आणि लवाद-निवाड्यानें ज्या रकमा मुलांना देववित्या त्या त्यानीं घेऊन पावत्या व एकदर बेशका गिहून देऊन तो रजिस्टरहि करून दिला पण पुढें लोभबुद्धि अधिक बढावत चालली, व आमच्या कांहीं प्रतिपक्षानीं त्यांना “तुम्हाला वेळकर-विदास यांनीं व तुमच्या मेहुण्यानींहि फसविलें ” असें म्हटलेलें ऐकून आपली वाईट वाटू लागचें असें होत गेलें तेव्हा कायदेशीर इलाज काहीं उरला नाहीं म्हणून आडमागीत शिल्ल वेकायदेशीर रीतीनें आडदाडपणा वरून कोणीकडून तरी आम्हाला नास घ्या असें धोरण त्यानीं स्वीकारिले या आडदाडपणातून उलट आडदाडपणा कराय ही गोष्ट सद्दज मुचणारी होती, व कारणान्यात आम्ही सर्वे संपादक, उपसंपादक मंडळी व इतर छापण्याकडील बंगरे नोकर मिळून पाच पन्नास लोक असल्यानें, त्याच्या आडदाडपणातून उलट उपाय आम्हाला सद्दज करता आला असता परंतु या क्रिया-प्रतिक्रियेच्या द्वंद्वामध्यें लोकापवादाची भीति आम्हाला, व टिळकाचे मुलगे म्हणून वस्तुस्थिति माहीन नसणाऱ्या जनसमूहाची सद्दनुभूति त्यांना, अशी शिंशति असल्यामुळे ते दोघे व आम्ही पन्नास हे सारखे नव्हेच पण उलट

आम्ही कमी असं ठरू पहात होतं. टिळकाचा मुलगा झाला तरी त्यानें प्रत्यक्ष शरीराने दडेली करू नये असं कोणीहि म्हणेल. परंतु धोरला मुलगा छापखान्याचें काम चालू असता येथजक फारखान्यात जाई व कामगारांना अडथळा करी. एकदा तर त्याने आपली जाहीरात हवी तशी न छापल्याच्या सबबीवर पाच कोळसी पानांची केसरीची कागदी भेट्टीस तयार झालेली हातात ओढून घेऊन टरकावून फेकून दिली; आमचे कोणी मनुष्य दिसलं की, त्याला ऐकू जाईल अशा रीतीनं “आम्ही दूस्टोना मारून काढू” अशा धमक्याहि देई. तो त्या इतक्या दुःसह झाल्या की या विपरीतीची तक्रार किंवा किर्याद सद्दीपुराभ्यानिशी आम्ही पोलिस सुपरिंटेंडंटकडे लेखी दिली. पण या मारहाणीच्या धमकावण्यापेक्षाहि चालत्या कामातील अडथळे आम्हाला अधिक त्रासदायक होऊ लागले. आमच्या अगणात वाटेल ते ढांग आणून टाकावे, माल रचवा, गुन्याच्या पाणीसारखी कामे काढावी, आमच्या भाडेचिडीच्या जागेत आम्ही इमारत बांधण्यास काढली असता तिला हरकत करावी, छापखान्याकडील जुना निरुपयोगी माल विकवयास काढला असता पोलीसकडे निश्वासपत्ताची क्रियार देऊन तो अडवून पाडावा, दारवरीळ भण्याला वाटेल ते हुकूम करावेत, त्यानी चारपाई त्याचें सामान उचलून फेकून द्यावे, असा गोष्टी होऊ लागल्या. त्या सडून धरून काम चालविणें दुयेंड झालें. तेव्हां मृत्युपत्र, दूस्टडीड, व भाडेचिडी यातील दस्तऐवजाच्या आधारावर दिवाणी कोर्टाने किर्याद करावी व एकदा कायमचा निकाल लागून घ्यावा ही गोष्ट आम्हाला प्राप्त झाली. “मृत्युपत्रातील पत्राचे वापुडें आम्ही ऐकणार नाहो” असं त्यांनीं म्हटल्याने दिवाणी कोर्टें हा एकच सरळ मार्ग आम्हाला ठरला व आम्ही तोच स्वीकारला. आम्ही कागद रुकून घेतले ते जुळ-माने, वजन पाडून, भत्तानाचा फायदा घेऊन, फसवून रुकून घेतले हा प्रवाद तोडच्या भाषेने किंबहुना वर्तमानपत्रात प्रसन्न लेख छिडून जाहीर रीतीने त्यांनीं गुरू केला होता; आणि आम्ही त्याला कांहीच उत्तर देत नव्हतां. यामुळे हलदळ खोळमत विनाकारण रिपडत चालले होतं. तेव्हा उपड कोर्टानेच इडगून खडगून शपथप्रमाण होऊन पुरावा देऊन जो काय निर्वय लाणावयाचा तोच एकदा त्यां दे अगे म्हणून पण मोठ्या कष्टाने आम्ही कोर्टांत किंबंद मांडली.

कष्टानं म्हणण्याचे कारण असं की आमचें म्हणणें किंवा आमचो राजू छितीहि तरी असली तरी “आम्ही टिळकाच्या मुलखर कोटी। दामा कथास म्हणजे राय! तीं दोनून्

चालून मुले! आम्ही प्रौढ व अनुभवी! तेव्हा हरप्रयत्नाने त्याची समजूत काढणे हे आमचेच काम! आम्ही काय बोलून चालून परके बाहेरचे! सपादक किंवा द्रुष्टी झालो म्हणून काय झाले! मुलगे विती झाले तरी टिळकाचे शरस! टिळकांनी द्रुष्ट करताना लोकहितनुद्धि मनात ठेवली असली तरी आपणाला हवे तितकें वापने ठेवले नाही अशी तयार त्याच्या मुलांना मुचणें स्वाभाविक आहे. तात्पर्य, आम्ही कोर्टात दावा माडणारे वॉरंट, व टिळकाचे मुलगे म्हणून ते मात्र चांगले रिवा निदान सद्दानुभूतीला पात्र,” अशी लोकांची भावना उघड उघड दिगून येई. पार काय पण चांगल्या समजस लोकांनाहि सहृदयनी असे वाटे. ज्यांना आमच्याविषयी सद्दानुभूति वाटे असे लोक सुरुवातीला तरी फारच पोडे होते. कारण मुलाचा सरा स्वभाव परक्या माणसाला कसा बळणार! यामुळे तार्क्यमहाराज केसमचें टिळक हे एका ह्याशी वाद घालीत आहेत या एका गोष्टीमुळे त्यांना नावे ठेवणारे जसे अनेक लोक मुक्त समाजातहि निघाले, त्याचप्रमाणें आम्ही द्रुष्टींनी दावा माडला तो टिळकाच्या मुलाविरोद्ध, केवळ एषध्याच भावनेने आम्हाला नावें ठेवणारे लोक तसेच निघाले पण ती बेळ अशी होती की, आम्हीच काय ते सर्व प्रसारेचे गैरममज, आक्षेप, अपवाद मोठाव, लोकांत मान घाली घालायी व न्यायरोडांत उघड यचां झाली म्हणजे मग लोकमताचें पारडे किरेल या दूरच्या आघेवर समाधान मानून दिवस पठावे व देवप्राप्त कर्तव्य करित राहावे, अशी पाळी आमच्यावर आली.

हे सगळे गुरोराच विनंतीत होते कारण मुलाच्या तक्रारीचा पारा दिवस दिवस वर वाढत चालल्यामुळे केवळ त्यांना काही पैसा देऊन ह् भांडण मिटेल अशी स्थिति उरली नव्हती द्रुष्ट रह कराना किंवा मुलुपत्र खोद म्हणवें, आणि केसरी-मराठा पत्राची मालमी व व्यवस्था, अर्थात् त्या कारखानदारांत होणारा नफा, हा सर्व आपलासा कराना असेच मुलाच्या मनानें पेतले. इकडे आम्ही आमच्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणें द्रुष्ट पत्रकून द्रुष्टी होऊन बसलों होतो, आपल्या समजुतीप्रमाणे मुलांचें सर्व देणें योग्य ते आम्ही देऊन टाकलें होतें. केसरी-मराठापत्राविषयी, स्वतः आमच्याविषयी, आणि उलट मुलाविषयी सुद्धा टिळकाच्या इच्छा काय होत्या हे आम्हाला पूर्णपणे माहीत होतें; व डोळ्यापुढे हे विशेषतः दिसत होतें की, आम्ही आपला अधिकार सोडून केसरी-मराठा मुलांच्या हातीं दिल्यास त्यांची दुर्दशा ठेवलेली! लोकांना प्रिय वाटणाऱ्या व चाळीस

पंचेचाळीस वर्षे उत्तम स्थितीत चाललेल्या एका सार्वजनिक रास्तेचा नाश ठेवलेला! अर्थात् दडेली, कपट, शठशास्त्रावली ही तर राहोतच पण दिवाणी कोर्टात जाऊन निर्णय करून घेण्याचा साधा व सीधा मार्ग तोडि सोडून देऊन दुयव्या-प्रमाणे द्रुष्ट सोडून वाजूला व्हावे ही गोष्ट आम्हाला कशी रोमळी असती !

असो, किर्यादींचे काम मुरू झाल्यानंतर अगोष्टेप्रमाण मुलाच्या वैफियती दाखल झाल्या. त्यात आमच्यावर जे जे काही आरोप म्हणून घेण शक्य होते ते ते सर्व त्यानीं घेतले होते. पण पुढे त्यांचे त्यानाच हल्लेख असे दियून येऊ झगळें कीं, आरोप घेण सोपें आहे पण पुराव्याने ते सिद्ध करणें हे कर्म महा-कठीण आहे !

अशा विवचनेत ते असता धारुटा मुलगा धीधर वापू याने असा एक भक-ल्पित प्रकार केला की, त्यामुळे आमच्या सकटात अधिकच भर पडली. त्यानेंही मी गोवें प्राती हिंदुमहासभेच्या व मयूरच्या ब्रम्हचार्यानीं केलेल्या शुद्धीच्या कार्यासन्धानें गेलो होतों. तेथे एके दिवशीं सध्याकाळीं माझ्या हातीं अवचित अशी तार आली कीं, “ वापू टिळक यांचे प्रेत भागुडां स्टेशनच्या वाजूला रेल्वेनजिक सापडल.” त्यावरून मला प्रथम काहींच कल्पना होईना एक वेळ वाटे कीं त्याचा स्वभाव कायट म्हणून किंवा त्याच्याजवळ शिक्षात बरीच खम असेल म्हणून कोणा त्याचा खून करून बहीम लपवण्या-परिता आगगाडीच्या हळ्यावर ठेवला असेल. त्याचे प्रेत रात्री सापडलें यावरून ही कल्पना झाली तथापि दुसरे दिवशीं खब खरी ह्मणोक्त वळती त्यावरून ती आत्महत्या होती यात संशय राहिला नाहीं. परंतु आत्महत्या तरी कशाकरितां या पिप्यां कत्तना चाळना शिकली तार जात्यापासून मी गेय रेधीच उरलेल सर्व कामकाज टाऊन देऊन स्तंभित होऊन बसलों; व सबड होताच परत निघून आला. आत्महत्याच्या ऐवजीं तो खून ठरला तर सद्यपाचे धागेदोरे इतर धर्तरेने पसरवयाचे, परंतु आत्महत्या अथ निर्विकल्प ठरल्यान आमच्यावरच एक सकट टळलें आणि एक जाव. पण नरपानागी सीमासा करिताना आम्ही उपस्थित केलेल्या दाव्याचें कारण जोडून आम्हाला लोक जो काय दोर दंतलि नेवडाच उरल अथ पाहून त्यातल्या त्यात समग्रधन वाटल.

“मराठ्यांचे तर पुढूट का मराठा प्रतिश्ठावर शितोदा उडवून मराठे” अर्थात् मात्र धीधरवारला वानना छात्री असली पाहिजे. एरवीं त्यानें आत्महत्येची

पुनः कोलेक्टरला जे पत्र लिहिले त लिहिले नमते. आता या पत्रात त्यान आम्हा कोणाचीं नाव घेतलीं नाहीं वरील, रामशांभे साष्टांगार, न्याय देण्याविषयी अविश्वास पाटणारीं न्यायकोर्टे, इत्यर्थद्वारा त्याने आपल्या मरणाची जबाबदारी हलवली आहे. आम्ही केलेला दावा व त्याला आधारभूत असलेले कागदपत्र हे त्याला कोर्टे म्हणता आहे नाहींत, तरी आपण कोर्ट कचेरीच्या या सामान जिर्जिराला आला अग या पत्रात त्यान दर्शविले आहे, परंतु तीर्हि उपपत्ति मजबूती घरोर वमत नाहीं कारण आमचा दावा कोर्टात दाखल होऊन सुमार दीड वर्षे झाले होते. दोन्ही राजूंचे कागदपत्र दाराल करामत्याचे ते बळून झाले होते, व अली फक्त तादी पुराव्याला मुदरात बद्धायाची होती हा पुरावा त्यांना न देतां आत्मनुकूल दावा आम्हांग बहाल झाला असता तरी वास्तविक जीव देण्याइतक मुलाचे नुकसान त्यात काही नव्हते कारण टिळकांच्या मृत्युपत्राप्रमाणे जितकी मिळमत जास्तही जास्त त्यांना मिळायची ती सर्व आगाऊ मिळून चुकली होती, व ही मिळत स्वघोर जयम मिळून निश्चय दोन सप्त रुपयाची होती. अर्थात् त्याचा दावा बुडाला तरी त्याच्या एका पैमालाहि धक्का नव्हता बरे, वर्तमानपत्रे हातीं घेऊन तीं चालवून त्यात लैंगिक मिळतु थर्पाहि महत्वाकांक्षा त्यांनीं कधीं बाळगली नव्हती, अशा स्थितीत विल्लाला पैसे भरून शांत्यावर, दावा नुसता खेळवून आमच्यावर चार शितोडि उडवावयाचे त उडविण्याचे सुख घेऊन, दोघांनीं आनंद काहीच नुकसान झाल नाहीं असे म्हणत व हसत त्यांना कोटांबाहेर पडतां नाळ असते बरे, मुलाच्या आप्रही व नापट स्वभावाप्रमाणहि त्यांनीं वास्तविक वाटेत ते झाल तरी दावा अखेरपर्यंत उडविण्यास दड थोपटून उभे राहावयास पाहिजे होते पण बापून तसा प्रकार केला व रामभाऊनीं त्या प्रकाराचे नुसते कागदी निमित्त करून, बापूच्या मरणानंतर अनेक महिन्यांनीं, पुराव्यांत आपली धडगत लागत नाहीं असे पाहून बापुड आपण फाम चालवील नाहीं, दाव्याचा निकाल एकतर्फी व्हावा, अग लिहून दिले

तात्पर्य, दोघाहि वधूनीं आपापल्या परीने कांगावाच केला पण बापूच्या मरणोत्तर त्यांच्या घरी जे प्रकार घडले व ज्या प्रकाराच पर्यवसान दोघांनीं धीवर बापूच्या निधनेन मुलाना घेऊन घरातून निघून जाण्यांत व वाटणीमरितां मुलांच्यातर्फे कोटांमध्ये दावा आणण्यात झाले, व या दाव्यात रामभाऊची जीं पत्रे दाखल झालीं, त्यावरून धीवरबापूच्या आत्महत्याचे खरें कारण काय असाय दावी

कल्पना लोकांना हलहल परस्पर येऊ लागली. बापूची आत्महत्या झाल्याबरोबर आमच्या प्रतिपक्षीयांनीं वर्तमानपत्रात आमच्यावर हजे चढवून, त्या मुलाची ती आत्महत्या नसून आम्ही दूस्तीनीं केलेला तो नैतिकयून होता असे म्हणण्यास कमी केले नाही ! परंतु आपल्यावरील आक्षेपांचे निरसन दमाने घेतले असतां आपोआप हलहल परस्पर होत असतें असा माझा अनुभव व विश्वास असल्यामुळे आम्ही एका सव्यानेहि त्या टीविला उत्तर दिले नाही. असो. शेवटी पुणे फर्स्ट क्लास कोर्टांत दाव्याचा निकाल सर्वस्वी आमच्या तर्फे लागला. मृत्युपत्र दूस्तीडीड बंगरे सर्व कागद सापय पुराव्यानें साद्रीत झाले. आम्ही मागितल्या त्या बहुतेक ताकदी देण्यात आल्या. आमचा खर्चहि कोर्टानें देवाविला. यावर गुढे मुलांनीं सुबई हाय-कोर्टाकडे अपील केले, पण त्यातहि आम्हालाच यश येऊन न्यायनूर्ति पाटकर बऱ्या. हूमफील्ड यांनीं प्रत्येक कागदपत्राची छाननी करून ते साद्रीत ठरविले, ते कागद आम्ही कपटानें म्हण घेतले असा अर्थांचे आरोप निर्मूल ठरविले. आणि म्या. हूमफील्ड यांनीं तर असे स्पष्ट लिहिले कीं “दूस्तीनीं मुलांना नासदिला किंवा छळ केला हा आरोप खोटा असून उलट मुलांनींच दूस्तींना पद्धतशीर रीतीनें ब मनात एक प्रकारचें धोरण ठेवून विमटे काढ्यातून दूस्तींचाच छळ केला.”

म्या. मू. च्या या एका दाव्यानें आठनऊ वर्षे भोगलेल्या आमच्या दुःखाचा परिहार झाला असे वाटलें. कारण कोर्टाचा अखेर निकाल होईपर्यंत कोणाच्या हाकेला वतार म्हणून वाववाचें नाही असा निश्चय करून आम्ही ओड दाखून व लेखणी मानवून बसलों होतो. परंतु सुदैवानें केसरीचा ज्युविली अक काढण्याचे आधीं काहीं दिवस हायकोर्टाचा निकाल झाल्यामुळे त्या अकात आम्ही दूस्तीसबधीं सर्व कागदपत्र व पैसाच्या व्यवहारासबधीं सर्व हकीकती सर्विस्तर छानून खोबाच्या हातीं देऊन मोकळे झाल्ये, ते बापून, उशीरा कीं होईना, पण आमच्या टीकाकारांना मान सातो घालावा लागलें. आणि तसें बोहर बरेल्ल्यादत्त या ग्रामाजिकपणा त्यांच्या अंगीं नव्हता तरी त्यांना मनावून खजिले व्हावे लागले. परंतु एक प्रकारच्या अज्ञातपणांत, म्हणजे आपल्याच हातानें आपले तोंड दाखून बसण्यांत, जे आमचे दिवस गेले ते फार कष्टांचे गेले, कारण अपवाद खोटा टरेपर्यंत होता तो पारच मोठा होता ! आमची बाजू पुढे नाशनीं तर कोर्टानें खटले चालू आहेत. अखेर निकाल झाला नाही या कारणानें आमचे वकीलच आम्हाला कोणताहि हक्क केसरीतून छानून शनिद करू देईनात. आरोपक व निदक यांच्यावर सगळी जबाबदारी काहींच नसल्यामुळे

त्याच ताड नेहमीं उपडे राही आणि आम्हा उत्तर देत नाही या गोष्टीचा आधार घेऊन त जित जित अस म्हणून कोलाहल करीत !

केसरी ट्रस्टसमधील झालेल्या उलटगुलट दाव्याच्या कामी आम्ही ट्रस्टींनी आमचे मित्र रा लक्ष्मणराव भोपटकर यांना वकीलपत्र दिले होते. त्यांनी 'केसरी प्रबोध' नामक प्रयात या सब प्रकरणाची छाननी व फोड पार सूत्र रीतीने केली आहे ती वाचकांनी अवश्य पहावी. येथे त्याच्या लेखातील अगदी मुद्याचे असे दोन तीन परिच्छेद या खाली देत आहे त्यावरून आमच्यावरील तेव्हाच्या सफटाची कल्पना वाचकांना येईल. रा. भोपटकर लिहितात —

“लोकमान्याच्या पश्चात् दिव्यकवधूना सुमारे अडीच तीन लाखांची मिळकत मिळाली तिचा तपशील जगुमिर्ली-अवात दिलेला आहे लोकमान्यांच्या अनुयायांनी त्यांना सुमारे तीन लाखांचा जो 'पर्स-फंड' अर्पण केला तो केला नसता, तर चिरन्तवाना निवृत्त मिळाली असती शून्य ! लोकमान्याच्या पश्चात् लवकरच दोघा बध्नी शिक्षणक्रम आखडतापेतला दोन्ही भावांचा स्वभाव फारच खर्चीक असल्याकारणाने त्यांना मिळालेल्या मिळकतीला ओहोटी सुरू झाली जवळचा बराचसा रोकड पैसा परावर खर्च केला, याशिवाय खर्चास अनेक ताड पडली होती ती निराळीच ! साहजिकपण पैशाची अडचण भायू लागल्यावर त्यांची दृष्टि केसरी ट्रस्टकडे वळली, व त्यांना वाटू लागले असावे मी, हे बरे घवाड आहे येथे जर युक्तिप्रयुक्तान आपला शिरकाव करून घेता आला, तर आपली उत्तम सोय होईल, आणि ह्या दिवसापासून त्यांनी ट्रस्टीवर हत्यार उपसले ! व बेवेळी मुचताल तसठे मुसगत विसगत आरोग ट्रस्टीवर विनदिकृत करण्यास त्यांनी माग पुढे पाहिल नाही ! एवढेच नव्हे तर ट्रस्टीबरोबर आपल्या मेव्हण्यानाहि भरडून काढण्यास कमी केल नाही ! आपण लोकमान्याचे चिरजीव असल्यामुळे व एका दृष्टीने त्याच्या थोरपणावर अस्वस्थ झाल्याकारणाने ते स्वतः स फारच मोठे समजू लागले त्यातच केसरीविषय असलेल्याची त्यांना भर मिळाली मग काय विचारता ! बोलण्या चाळण्यात, लिहिण्यात तर त्यांनी जवळजवळ 'हुतात्म्या' बरेच अवसान आणले ! ट्रस्टींनी व त्याच्या प्रत्यक्ष मेव्हण्यांनी त्यांना फसवून ट्रस्ट डीड बगैरे कागदपत्र त्यांच्याकडून करून घेतले ह्या गोष्टी जर खरी होती, तर ते रड टावून घेण्यासाठी त्यांनी ट्रस्टीवर व मेव्हण्यावर दोघे खां केल नाहीत ! अजागळ-

सारखे अगदीच स्वस्थ कां वसले ! दाव्याच्या सचास त्याच्याजवळ पैसे होते. व बरावाईट सगळे घेण्यास सज्जगारहि काहीं थोडेथोडेके नव्हते. त्यांना कोर्टे-दरबारचा अनुभवहि काही कमी नव्हता. वर, इहि जाऊ द्या दूस्तींनीं लादिलेल्या फिर्मादीत हे कागदपत्र रद्दवातलं ठरवून घेण्याची संधि त्यांना अनायासे प्राप्त झालेली होती. मग तिचा फायदा घेऊन दूस्तींची व मेव्हण्यांची लग्नादी कोर्टा-कडून साबित करून घेण्याऐवजी ऐतयेव्ही भाषार ती काय म्हणून घेतली ! यातलें इंगित असें कीं, कागदपत्रासबर्षांनीं तक्रारहि त्यांना वास्तविक करवया-चोच नव्हती, तर त्या तक्रारीच्या पापहणाखालीं दूस्तीच्या क्षेत्रात जर आरला ह्यात पुसविता आला तर तो त्यांना पाहिजे होता !

“ केसरी-मराठा संस्थेसबधानें पुण्याच्या दिवाणी कोर्टातून सु. न. १३३३४, सु. न. १३३३५ व सु. न. १३३३६, असे एकदर तीन दावे थाललेले होते. दांपत्या पहिला दावा वरील संस्थेचे दूस्ती केळकर व विद्वांस यांनीं लोकरमान्यांचे चिरजोब रामभाऊ टिळक व कै. बारूराव टिळक यांच्यावर लावलेला होता, तर बारीचे दोन टिळकरांनीं दूस्तीवर लाविलेले होते. हे दोन्ही दावे रामभाऊ यांनीं पुढें काढून घेतले ! दूस्तीच्या दाव्याचा निकाल सन १९२९ च्या मार्च महिन्यात पुणें कोर्टात दूस्तीच्या वर्तनें झाला. त्यावर रामभाऊ यांनीं स्वतः तर्क प कै. बारूराव यांच्या अज्ञान मुलातफे नामदार हायकोर्टात न. १३३३६ च अपील केले होते. त्याचाहि निकाल दूस्तीच्या वर्तनें झालेला आहे

“ दूस्तींनीं आपला दावा ता. १६ ऑगस्ट १९२७ रोजी दाखल केला, व त्याचा निकाल ता. ७ मार्च १९२९ रोजी झाला, या दरम्यानच्या काळात व नंतरहि या दाव्याकडे महाराष्ट्राच्या जनतेच लक्ष अनेक दृष्टींनीं वेधून गेलेले होतें, यात काहीं सशय नाही. लोकरमान्य, त्यांची परपरा व त्यांनीं निर्माण केलेला दूस्ट, यांच्याबद्दल भक्ति व अभिमान दाखवणाऱ्या लोकांना, दूस्तींना दूस्टच्या वाचतात दावा करण्याचा व तोहि लोकरमान्यांच्या चिरजोबावर करण्याचा प्रसंग यावा, याबद्दल मनातून वाईट वाटणे अगदीं साहजिक होत. दूस्तींना तर नरणप्राय दुष्ट वाटत होतें ! परंतु करतल काय ठिचारे ! एक तर दावा करून दूस्टचें जतन तरी करावें, नव्हतार स्वस्थ बसून कोझ्यादेखात दूस्टचा नाश खुशाल होऊ यावा, अशा अत्यंत विकट पक्षात दूस्तीं सापडलेले होत. परंतु

अखेर स्वकर्तव्याला जागून त्यांनी योग्य त्या मार्गाचाच अवलंब घेतला, बारडल टिळकभक्त त्यांना केव्हाही दुष्टा दिल्याशिवाय राखित रहाणार नाहीत. आपण हा दाना केल्यानंतर, लोकमान्याचे, त्यांच्या परंपरेचे व दूरस्थीचे प्रकट वा प्रछन्न सद् या गोष्टींचा पूर्णपणे गैरफायदा घेऊन, लोकमान्य, दूरस्थी, विंयडुना महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय पक्ष, यांच्यावर एकच वाहूर उडवून देण्यास नुकणार नाहीत, याचा जाणीव दूरस्थींना नव्हती असे नाही. पुसऱ्या एखाद्या कबळा दिल्याच्या दूरस्थींनी हा मार्ग पत्करण्यास बहुधा अजूनच केली असती ! परंतु मुद्देवाने दूरस्थींच्या टिकाणी तात्यासाहेब केळकर व बाबासाहेब विठ्ठल यांच्यासारखे खरीर मनाचे गृहस्थ असल्याकारणाने, त्यांनी योग्य व आवश्यक अशा मार्गाचाच अधिकार घेतला व त्यांनी दाखविलेल्या या मनोवैर्याद्वल बोणीहि नि.पक्षपाती मनुष्य केव्हाही त्यांचे कांतुकच करीत राहील !

“ एरीकडे वरीलप्रमाणे वस्तुस्थिति होती, तर दुसरीकडे शिल्लेक विन-सतोरी लोभाना पूर्वांक्त दावे दाखल झाल्यानंतर आनंदाच्या उडव्या फुटू लागल्या. पूर्वीच्या वैराचा तूड उगवण्यास, नाही तर केसरी सस्येवर घोराव्या घालण्यास ही उत्तम संधि आहे अस पाहून पुणेमुंबईच्या लेखकांनी व पत्रकारांनी दोन तीन वर्षेपर्यंत दूरस्थीवर जे तोंडमुख घेतले, त्याला तर सीमाच नव्हती ! हा धागड-धिगा घालण्यात निरनिराळ्या लेखकांचे निरनिराळे हेतू होते. कोणास दूरस्थीच्या मांवागळी लोकमान्याच्या स्मृतीवर तडाखे लमवावयाचे होते, तर कोणास दूरस्थी धाडण म्हणून त्याची बदनामी करावयाची होती, कोणास दूरस्थी सारस्वतज्योतिषक धाडण-विशेषतः कौणस्थ धाडण-म्हणून त्यांना निंदावयाचे होते, तर कोणास केसरी प्रतिस्पर्धकारित्याचा पुरस्कर्ता म्हणून त्यावर धाव घालावयाचे होते, कोणास तात्यासाहेबाचा बोलबाला सहन होत नव्हता म्हणून त्याचा पाणउतारा करावयाचा होता, तर कोणास या सर्वोत्तम जमल्यास स्वतःचा लग्ना साधून घ्यावयाचा होता म्हणून तो धूमधडाक्यात सामील झालेला होता ! सारास, प्रत्येक लेखक काही तरी विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन त्याने दोनतीस वर्षांच्या अवधीत मनःपुन असे लिखाण केले ! या सर्व लिखाणात अर्थात् सभ्यपणास फाटा देण्यात येऊन बाळकळण्यास जसा वाय ऊत आलेला होता ! असे बरण्यात या लेखकांना टिळकांच्या चिरजीवावरून प्रेमाचा मोठा पान्हा फुटत होता असे नव्हे ! सगळ्यांचा मनोवृत्ति एकच की, टिळके ते दूरस्थी मरत, नाहीतर चिरजीव मरण, कैक

दिवस पोटात ठवळत असलेले विप बाहेर ओकून टाकण्याची जी संधि प्राप्त झाली आहे, ती वाया घालवा का ! त्यातच मधून मधून श्री. रामभाऊ व कै. चापूराव हे आपल्या स्वतःच्या लेखाची व मुळापतींचे भर घालण्यास पुढत नसत ! परंतु दूस्ती हे माझे पशुकार व मी त्याचा नकील असल्यामुळे हायकोर्टात दाव्याचा निस्कार होईपर्यंत कोणत्याही टीकेचा कसलेही उत्तर द्यावयाचे नाही अशी मी दूस्तीना मनाई केलेली होती, व मना सिद्धिप्यास आनंद वाटतो श्री, ती त्यांनी अधरशः अमळांत आणिली. चौफेर टीकेचा भडका उडालेला असतांना दूस्तींनी त्यारहल बोंठेहि अवश्वर काढले नाही किंवा लाईलें नाही, याचे कारण ही माझी मनाईच होय ! हायकोर्टाचा निकाल लागेपर्यंत या बाबतीत दूस्तींना मूकवृत्ती धारण करण्यास लावण्यात जर कदाचित् कोणाचा दोष असलाच, तर तो सर्वस्वी माझाच आहे ! माझ्या या मनाईमुळे दूस्तींना दोन तीन वर्षेपर्यंत अनंत मानसिक यातना सहन कराव्या लागल्या याची मला पूर्ण जाणीव होती व आहे. तथापि, कोर्टात दावा चालू असेतोपर्यंत वर्तमानपत्रा-तून या बादाचा खल करणे व दाव्यांतील पुराव्याची विरी घालवून टाकणे भागले नव्हे असे वाटून मी केलेली मनाईच इष्ट होती, असे अद्याप मला वाटते.”

असो. १९१० साली मी केसरीचा कायम संपादक झाल्याने माझ्या अधिकारयोगाचा पूर्वार्ध झाला असे म्हणता येते. तसेच १९१० साली मी केसरी-संस्थेचा दूस्ती झाल्याने त्या अधिकारयोगाचा उत्तरार्ध पुरा झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि दूस्ती प्रकरण कोर्टात जाऊन अखेर १९३० साली ते कायमचे संपते यामुळे हा उत्तरार्ध १९३० सालीच खरा संपला असेहि म्हणता येईल. या रीतीने दूस्तीच्या दाव्याच्या निकालापर्यंतची हकीकत याच प्रकरणात दिली आहे. १९३० पासून पुढे १९३३ च्या आगष्ट महिन्यापर्यंत मी दूस्तीचा अधिकार सर्वस्वी निर्विवाद असा मनस्थितेत भोगला. आणि त्यानंतर तो अधिकार केवळ स्वेच्छेने सोडून, आपा शुद्ध निरुपाधिक प्रेम व मनन या रीतीने केसरी संस्थेकडे दुरून किंवा जवळून पहिल्याचा आनंद मी भोगीत असतो. म्हणून मला स्वतःला यापुढे फार दिवस आयुष्य लाभले नाही तर ते केसरी संस्थेला लाभारे अशी प्रार्थना आहे.

सिंहावलोकन (२)

१९२० ते १९३८

.. (१) असहकारिता पर्व

सन १८९६ पासून १९२० पर्यंत केमरीचा, किंबी मराठ्यांचा, किंबी दोहोंचा मपादक मधून मधून असल्याने, मी एरुप्रारें राजकारणातच होतो १९१४ सालीं टिळक मंडलेहून परत आल्यापासून सपादफोड्याहि टिळकांचा राजकारणातील मदतनीस, चिटणीस, किंवा मुखल्लार अशा निरुनिराळ्या नात्यानीं मला राजकारणात प्रत्यक्ष भाग घ्यावा लागला तथापि १९२० पर्यंत मी जो भाग घेतला त्याला 'स्वतंत्र' अस विशेषण वेग्याहि लावता येण्यासारखे नव्हतें हें उघड आहे स्वतःचें वेगळे काहीं सुचवाव, चर्चा करावी, किंवा वेळीं थोडाबहुत मतभेदाहि दर्शवावा ह्मत्के करण्याला मला वाव होता तथावाय मी आपण होऊन पंत असे व टिळकाहि उदारपण तो देत असत परंतु शेवटीं मीं जें काहीं लिहावयाचें, बोलावयाचें, करावयाचें ते टिळकांच्या मुख्य धोरणाला अनुसरून असलें पाहिजे ह्मन्मत्तच होत

विलायतेहून परत आल्यावर १९२० सालीं सोलापूर येथील प्रौढिक परिपदेचा अध्यक्ष या नात्याचा अधिकार चार दिवस मला आला तेवज्यापुरता मी स्वतंत्र आहे असें मला म्हणता आले. आणि मतभेदांच्या वादविवादात ही माझ्या मनाची भूमिका परिपदेतील लोकांच्या प्रत्ययाला आल्याशिवाय राहिली नाही. तथापि माझे स्वातंत्र्य गाजविण्याकरिता परिपदेत चावगें असें मी काहीं केले नाही चार वेगळ्या मतांचे लोक परिपदेसारख्या ठिकाणीं एकत्र आले असता, तिचा अध्यक्ष हा कोणत्याहि एका पक्षातून निवडला असला तरी, कायदे सौमित्र लक्षा अध्येक्षाप्रमाण त्यालाहि म्हणाव लागत कीं "या वेळेपुरता मी माझ्या पक्षाचा नाही सर्वांचाच आहे" आणि हे असें नुसते बरकरणीं घालून भागत नाही, तर न्यायबुद्धीला अनुसरून थोडेप्रहृत बराबरेच लागते. सोलापुरास मी तसें केलेहि. पण या परिपदेनंतर अवघ्या तीन महिन्यातच टिळक निवतले, आणि तेवपासून राजकारणातील स्वतंत्र अशा माझ्या प्रयत्नांचा प्रारंभ झाला.

वास्तविक राष्ट्रीय राजकारणात स्वतंत्र असा कोणीच नसतो कारण राजकारण हें संपादित असत. आणि प्रत्येकाच्या स्वातंत्र्याला, तशाच स्वातंत्र्याचा हक्क

असणाच्या, इतराच्या स्वातंत्र्याची मर्यादा पडते. पण मी वर जें स्वतंत्र राजकारण म्हटले ते थोडेसे केवळ महाराष्ट्र डोळ्यापुढे ठेवून. विळखानंतर महाराष्ट्रातील राजकारणाचे पुढारीपण ओघानेंच मजकडे आले. या बेली मला तुल्यबल असा प्रतिपक्षी किंवा प्रतिस्पर्धी दुसरा कोणी नव्हता. विळखानीं रितायतेला मलाच सहाय्यक म्हणून नेले. होमरूल छांगचा चिटणीस मीच होतो. केसरीचें संपादकत्व मजकडेच होतें. प्रांतिक परिषदेचा अध्यक्ष मलाच नियडल. त्यापूर्वी काँग्रेसचा एक चिटणीस म्हणून मासीच निवडणूक १९१८ सालीं झाली. काँग्रेसच्या शिष्टमंडळाचा व्यवस्थापकहि मलाच नेमण्यात आले. आणि १९२५ सालीं काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरिता माझें एकच नाव दिलेलेक प्रांताकडून चुचविण्यातहि आलें होतें. या सर्व गोष्टीबद्दल त्यावेळीं महाराष्ट्राचे पुढारीपण मजकडे होतें हें दिवून घेतच होतें. इतकेच नव्हे तर पुढे असहकारितेचे धोरण काँग्रेसनें स्वीकारल्यावरहि, काँग्रेस वरिष्ठ कमिटींत महाराष्ट्रातर्फे मीच एक सभासद निवडला गेलों. आणि राष्ट्रीय सभेची तशीच पहिली घटना तयार करण्याचे काम विठ्ठलभाई पटेल याच्याबरोबर माझींनीं मजकडे सोपविलें, याबद्दल देखील महाराष्ट्राचे राजकीय पुढारीपण त्यावेळीं मजकडे होते ही गोष्ट दिवून आत्मशिक्षण राहात नाहीं.

पण स्वतंत्र राजकारण करण्याच्या पहिल्याच प्रसंगीं एकदम माझ्या वाटेत असहकारितेचा डोंगर उभा राहिला. आणि तो आतां कसा चढून उतरून जाण्याचा याच्या निर्णयानें माझ्या स्वतंत्रपणाच्या परिस्थेची वेळ होती. यापुढील सतरा वर्षांत मी स्वतंत्रपणें काय केले हे सामान्याबरोबर इतर अनेकांनीं लिहून काय केलें हे सामणेहि तितकेच वर्षांचे होईल. त्या वर्षांचा संकलित रूपांत पूर्वी दोन निरनिराळ्या रीतींनीं दोन निरनिराळ्या प्रथात मी प्रसिद्ध केला आहे. पहिला ग्रंथ "मेलां पान वर्षे" या नावाचा असून, त्यात १९२६ पर्यंतचा विषय आला आहे. आणि दुसरा ग्रंथ म्हणजे "समग्र केळकर वाडमय" या १२ खंडांच्या प्रथातील पाचवा म्हणजे "असहकारिता रंग" हा गुमारे १२५० पानांचा असून, त्यांत १३ ऑक्टोबर १९३७ पर्यंतची याच विषयावरची हरीकथा दिली आहे. या विषयावर इतकें लिखाण माझ्या हातून आधींन लिहून झाल्यामुळे येथे पुनः निराळें म्हणून काही लिहिण्याला मन व बुद्धि दोन्ही सहजच बोवट झाली आहेत. नवें अथें काही लिहिण्याचा नाहीं, व पुनराश्रिता कटाळा येतो. तथापि ह्या प्रथातील लिखाण एका दृष्टीनें, म्हणजे

जुलमाने मान्य करित जाईल अशी घोषणाही केली. आणि त्याप्रमाणे अवघ्या ११-१२ वर्षांतच महाराष्ट्राचे असहकारितेविरुद्ध आपला मतप्रचार सुरू केला. वमई, पेण, येथे भरलेल्या परिषदातून महाराष्ट्राच्या विरोधाने प्रथम थोडेसे येऊ वर काढले, पण पुढे लवकरच जवोला परिषदेत असहकारितेविरुद्ध आपले निशाण उभारले. स्वतः गांधींचे स्वभावदोषही या विरोधी चळवळीला उपकारक ठरले, असहकारितेने एक वर्षांत स्वराज्य मिळविण्याची त्यांची घोषणा निष्फळ ठरून त्या घोषणेची पक्षा जनतेला उघडपणे करता येऊ लागली. लॉर्ड रीडिंगानां सामोपचाराची तयारी दगविली असता ती आपल्याच तोऱ्यात मिडकालन आपल्याजवळ मुत्सदेगिरी नाही हे जसे गांधींनी प्रगट केले, तसेच बार्डालोचा वार विनाकारण भरून तो फुमका ठरवून, भलते कारण भलत्याला लावून, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे "चळवळ करण्यास उशीर नाही व ती मागे घेण्यालाही उशीर नाही" हा जो आपला स्वभावदोष तो गांधींनी पुनः एकवार जगाच्या प्रत्येकाला आपला अवघ्या दहा वर्षांत सरकाराने गांधींचा पाणी जोखले व त्याच्या अंगावर हात टाकला म्हणजे त्याच्यावर राजद्रोहाचा खटला भरून सहा वर्षांची शिक्षा दिली यामुळे जगात गांधींचे नव्हे झाले. पण असहकारितेचे तत्त्व यशस्वी झाले असे माझे जगाने मानले नाही.

पण जगानेच कशासाठी? म्हणजे गांधींच्या अनुयायातही ही चळवळ आहे तरीच चालविण्याविषयी मतभेद दिसून आला. कायदेभंग धाववावा अशा सूचना पुढे येऊन त्याचा विचार करण्याकरिता कमिटी नेमण्यात आली. तिन सर्व देशभर दौरे पाडणं कमिटीच्या मसलाने अखेरचा निर्णय करताना मतभेद झाला. निम्न लोकानी कायदेवर्षिसलावतील वहीष्कार उठवावा अशी शिफारस करून असहकारितेच्या तत्त्वाचे कवरडे सोडले पण स्वतः गांधी कोही केल्या आपला हा सोडीनात आणि त्यांना गुह्योक्ता मानणारे कोही अधभक्त मिळाल्यामुळे, नातेवाल्यांचा म्हणून एक वेगळा कपू तयार झाला नामाकित व महत्त्वाचे अनेक पुढारी, गांधींचे अनुयायी म्हणविणारांपैकीही, फेरवाल्या पक्षात समाविष्ट झाले. गांधींना विधायक कार्यक्रमाशिवाय दुसरे काही राजकारण उरले नाही; व ते तेवढेच घेऊन एका राजूम उदास व रजीस असे होऊन बसले तथापि सुद्धा राष्ट्रीय समेककून काँग्रेसप्रवेशाला आल्या मिळविण्याची वेळ अद्यापि आली नव्हती म्हणून नातेवाल्या गांधीभक्तांनी उपेक्षागुप्ति राखवावी, आणि फेरवाल्या गांधीभक्तांनी

भक्त'मसलेल्या अशा इतर पक्षाशी मिळून काँग्रेसप्रवेश करावा, मान नाफेर-
वाल्यांना त्यात ओढू नये, असा एकप्रकारचा तह उभयतांमध्ये ठरला. (१९२४)

फेरवाल्या काँग्रेसपाशी लोकानाहि स्वतःला कमिंसपाले म्हणून घेण्याचा
हक्क होता. तो नाफेरवाल्यांना नाकबूल करता येत नव्हता. म्हणून इकडे गांधी
काँग्रेसप्रवेशाला मनाने प्रतिकूल असता त्यांनी फेरवाल्याकडे कानाडोळा करावा,
आणि फेरवाल्यांनी गांधींच्या विधायक कार्यक्रमाला समर्तता करणार देऊन
काँग्रेसप्रवेशाचे आपले काम साधले अशी तडजोड ठरली. या तडजोडीतून
स्वराज्य पक्ष निर्माण झाला. त्याने देशभर निवडणुकी जिंकून प्रांतिक व बरिष्ठ कायदे-
मंडळात आपले प्रस्थ बसविले. पुढे काँग्रेसालाही काय करताना सहजच त्याच्या
अनुभवाला असे आले की, "सरकारला अडथळा करण्याची इच्छा खरीच व राष्ट्रीय
बुद्धीने सरकारला विरोध करू नसून पाऊल पुढे पावण्याचे; पण या विरोधी
साहचर्यात साधेल तेथे देऊन पदार्त पाडून घेताना सरकारशी सहकारिताहि
करावी लागल्यास तेचव्यापुस्ती ती सशेष मानू नये." याचा अर्थ काँग्रेस स्वराज्य
पक्षाच्या निशाणाच्या एका बाजूला "अडथळा व विरोध" अशी अक्षरे लिहिली
असली तरी त्याचेच प्रतिशब्द म्हणून दुसऱ्या बाजूला "प्रतिसहकारिता" ही
अक्षरे लिहिलेली होती.

सरकारने नेमलेल्या मंडळातून, कमिंट्यातून, कार्यसाधूपणाने प्रवेश कर-
णाऱ्या स्वराज्यपक्षाने दबदबू घेऊन केरी. (१९२५) यानंतर सरकारने एखादी
मोठी अधिकाऱ्याची जागा लोकपक्षातील पुढाऱ्यांना दिली असता तिचाहि उपयोग
याच कार्यसाधू दृष्टीने करवा की नाही असा एक वेगळा प्रश्न उत्पन्न झाला, तेव्हा
महाराष्ट्राने प्रतिसहकारिताच्या अकडेच केला. पण स्वराज्यपक्षाला हे तेव्हा न
आनडल्यामुळे महाराष्ट्राला त्यातून पुढून निघावे लागले. (१९२५) काँग्रेस-
प्रवेशाने तल प्रयत्नाने पदार्त पाडून घेतल्यावर अधिकारप्रदणाने तल आपोआप
त्यातून निघणारे होते. या मुद्द्यावर महाराष्ट्रातील पुढाऱ्यांनी जवळपास प्रतिसह-
कारिता म्हणून स्वतः पक्षच स्थापला, आणि काँग्रेसप्रवेशाची चळवळ या विस्तृत
स्वरूपात पुढे चालू ठेविली. पूर्वी नाफेरवाल्यांपेक्षा फेरवाल्यांना लोकमत अधिक
अनुकूल आहे असे स्वराज्यपक्ष स्थापनेच्या वेळी दिसून आले, तसेच आपुड स्वराज्य
पक्षातील नाफेरवाल्यांपेक्षा त्या पक्षातील फेरवाल्यांना लोकमत अधिक अनुकूल

आहे असेच कॉन्सिल निवडणुकीच्या शरें दिखून आले. (१९२६) हे पाहून मूळच्या नाफेरवाल्यांनी मूळच्या फेरवाल्यांनी अधिमाधिक जुळते घेण्याचें आरम्भिलें. जणु काहीं कॉन्सिलप्रवेशाचा वाद शिष्टम उरला नाहीं, असें भासण्याइतक्या उपर रीतीनें, नाफेरवाला पक्ष कॉन्सिलातील स्वकीयाच्या शरें आपल्या विधायक व इतर कार्यक्रमांला मिळेल तो फायदा मिळवून घेऊ लागला. आणि एकटे गांधी आणि त्याच्याभोवती घेर धरून बसणारे पाच-चार कट्टर नाफेरवाले इतकीच मडळी एक लहानसा गट करून कॉन्सिलविरोधाचा बहाणा चालविणारी उरली. (१९२७)

गार्धींनीं जवळ जवळ काप्रेस सोडून दिली व असें भासविलें कीं, "तुमचें तुम्ही करा, माझे मी करीन. दोघेहि बरोबर आहों. म्हणून आपापल्या कार्याचा आनंद दोघांनींही भोगावा." अशा रीतीनें कॉन्सिलप्रवेश निर्वैव झाल्यानें स्वराज्य पक्षाच्या पुढान्यानीं साम्राज्यातर्गतच स्वराज्य मागण्यापर्यंत असहकारितेची तार तिली करून सर्वपक्षीय म्हणून एक स्वराज्यघटना तयार केली. (१९२८) परंतु बापाच्या मुळावर मुलगा याच त्याप्रमाणें ही घटना राष्ट्रीय सभेनें नामंजूर करून प्रत्यक्ष स्वातंत्र्याची घोषणा केली (१९२९) स्वातंत्र्यबुद्धीचा पुरावा म्हणून गोलमेज परिपदेचें निमंत्रण धिक्कारून कॉन्सिलप्रवेश रद्द केला आणि कायदेभंग सुरू केला. (१९३०)

१९३० सालीं पहिली कायदेभंगाची मोहीम झाली. पण स्वातंत्र्याचा ठराव बदलला नव्हता तरी गार्धींनीं लॉर्ड आयर्विन याशी स्वतंत्र तह करून गोलमेज परिपदेचें निमंत्रण स्वीकारलें. आणि या लहरीपणाच्या भरीला गोलमेज परिपदेचें (१९३१) अत्यंत निमनुस्सद्दीगिरीचे वर्तन ठेवलें. १९३२ सालीं काहीं योग्य कारण नवें धडलें नसता, किंबहुना गार्धींच्या मनात नसता दुसऱ्या कोणाच्या विचार-णीनें, गार्धींनीं कायदेभंगाची दुसरी मोहीम सुरू केली. या दोन्ही मोहिमात हजारों लोक शामील झाले. त्यातच प्रतिसहकारवादी काहीं महाराष्ट्रीय पुढारीहि ध्येयभाव नेनें सामील झाले. तथापि त्यांनीं आपला कॉन्सिलप्रवेशाचा हक्क मात्र सोडला नव्हता. या दोन मोहिमात गार्धींना जनता बघ आहो असें दिखून आले तरी स्वतः गार्धींना हे दिखून आले कीं, ही जनता हें एक बाजारकुणें किंवा पेडार आहे. आपल्या तीक्ष्ण ध्येयाच्या कसोटीला म्हणजे सत्य काय किंवा अहिंसा काय यांच्या कसोटीला उतरणारे नाहीं. यामुळे "कायदेभंगाची चळवळ थांबवून पूर्वीच्या अमृतसर येथील राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाचा म्हणजे शुद्ध प्रतिसहकारितेचा अवलंब करून

लोकाना विधायक राजकारणाच्या मार्गावर पाडवें " असें गार्धीचा 'आतला आवाज' म्हणजे प्रत्यक्ष ईश्वराचा आवाज त्यांना सांगू लागला ! (१९३३-३४) त्याचा कट्टर नाफेरवाला परिवारहि मनातून या घोष्टीला नुसता अनुकूलच नव्हे तर आतूरहि झाला होता. गार्धीनीं भासविले कीं, " माझे अनुयायी शेलूनचालून मूर्ख म्हणजे कौन्सिलप्रवेशाच्या सोदातून न सुटणारे, म्हणून त्याच्या छदानुसंधानेच मी हें परिवर्तन घडवून आणित आहें." (१९३५) गार्धीच्या अनुयाय्यानाहि ही पडल्या। फळाची आज्ञा इष्टच होती. यामुळे त्यांनीं कायदेमंडळाचीं झाडें हलवून गावानें 'पडलेलीं' फळे खाण्याची हांस पोडभर पुरवून पेटली. (१९३६) आणि जनताहि कौन्सिलप्रवेशाला आतूर झालेली असल्यामुळे तिनें गार्धीभक्ताना सर्वत्र आप्रय व पाठिंबा देऊन बहुतेक सर्व प्रांतातून प्रचंड बहुमताब निवडून दिलें, आणि त्यामुळे प्रधानमंडळें कामेसला स्थापन करता आली. (१९३७)

हें घडून येत असता स्वातंत्र्यप्रेम, साम्राज्यविरोध, स्वयनिर्णय, पटताभंग इत्यादि मोठमोठ्या दत्ताची आडकम राष्ट्रीय सभेस धुणभर काजूला ठेवावी लागली. दक्षिणेचा सर्व उत्तरेस जावा त्याप्रमाणें पडून राजकीय धोरणाचें ऋतुमान बदलले. पूर्वी ज्यांना कौन्सिल हा नरक वाटत होता त्यांनाच तो आता मोक्ष किंवा निदान स्वर्गलोक तसें वाटू लागला ! ज्यांना कौन्सिल ही मायापट्टे वाटत होती त्यांनाच ती आता प्रियार खत्यसृष्टि वाटू लागली ! कौन्सिलाचे स्मशान-चित्तेचें स्वरूप जाऊन त्याला मंगलदायक होमकुडाचें स्वरूप आलें ! सर्व प्रकारचा अविधि हा विधि ठरला ! असूक सूक ठरले ! अधोगति ही उपाति वाटू लागली ! आणि सन्यासाचा कर्मवेगी बनला ! असहकारितेच्या सुरवंदातून फुलपासकें बाहेर पडलें, त्याला नाचण्या बागडण्याला जग अपुरें माझू लागले ! तात्पर्य, पक्षिणांन कांडी फिरावी त्याप्रमाणें गार्धी व त्यांचे अनुयायी चाची लोडकल्याणाची टटि दक्षिणध्रुवावरून निघून उत्तरध्रुवावर येऊन बसली.

या सोळा-सतरा वर्षांच्या अवधीत महाराष्ट्रनें मात्र एखाद्या होकार्यतानीत कांव्याप्रमाणें आपली टटि या उत्तरध्रुवाकडेच ऐरण ठेनिली होती. आणि निता धवे देऊन चंचलत्व आणण्यासारख्या अनेक घोष्टी घडल्या तरी, त्यानें आपला टटि-फोन फेव्हा कतेअर्पंकलेनें दुसरीकडे फिरविल्या तसें किस्म आपला स्थिति-स्थापकत्वाचा गुन अनाधितच ठेवता. अगो, हाच गिन आनी योडाया नुताये-चार सीतीनें माटलों.

सत्याग्रहाचा नवी एकच मुद्दा हाती घेतला तर, आणि त्यातील अन्याय सर्वाना
अमान्य असेल तर, सत्याग्रह वरून योग्य होईल व तो करणाराला इतरांनी सहाय्य
करावे. पण त्यावेळीं कायदे काँग्रेस वरील बहिष्कार अशा सत्याग्रहात येतो असा
कल्पना गांधींच्यादि मनात नव्हती मग आमच्या मनात ती कोठून असणार !
कायदे काँग्रेसच्या निवडणुकी करणाऱ्या जाहीरनामा निघाला तर तो सक्तिचा
अन्यायाचा हुकूम होत नाही, म्हणून काँग्रेस बहिष्कार हा सत्याग्रह होत नाही, हे
कोणीहि कबूल करतील. पण जे गांधी अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेत 'निराशाजनक'
या शब्दाला तो जहाल म्हणून विचकले, यांनी अवघ्या सात महिन्यात दुसऱ्या
टीकाला धाव पेतली. आणि सामुदायिक, सांवेनिक, सर्वेकप, सर्वसमाहक, अशा
असहकारितेवर आपले टाणे नेऊन बसविले.

१९२० च्या जून-जुलैत, टिळक वारण्यापूर्वी, सत्याग्रहाचे प्रयोग मुंबईत
गांधींचे काही अनुयायी करू लागले. ते एखाद्या विवक्षित मुद्यापुरते होते
पण गांधींच्या मनात अधिक व्यापक प्रेरणा करी झाली न कळे. 'सत्याग्रह' हा
शब्द सुटून 'असहकारिता' हा शब्द पुढे आला. त्याची कल्पना टिळकांना
अमान्य होती. यामुळे मुंबईत शेवटच्या दुःखायात, आघरुणाला टिळके असतां
दुर्दोशीत बोलण्यात व बरवण्यातहि, गांधींच्या नव्या धोरणाच्या निवेध टिळकांच्या
ताडून निघत असे. गांधी टिळकांना भेटण्यास रिता आले तेव्हा टिळक बेशुद्ध व
आमघमरण होते. अर्थात् उभयतांचे बोलणे कसे होणार ! टिळक मध्यरात्री वारले.
दुसरे दिवशी सकाळी असहकारिताचा जन्म झाला. इरम्यान ना मधल्या सहा
तासात टिळकांचे शव पापरुण घालून ठेवल्यावर, अजून रात जाई म्हणून, सरदार
गुहात टिळकांचे प्रमुख अनुयायी एका सोळांत दारे लावून चर्चा करीत बसले.
त्यात अस ठरल की, केळकरना केसरीचे संपादिकाचे व महाराष्ट्राचे पुढारी म्हणून
मानावे, परंतु राजकारणातील जे धोरण म्हणून या पुढे ठरवावयाचे ते कनाडक,
पुणे महाराष्ट्र, वन्हाड महाराष्ट्र, व नागपूर महाराष्ट्र या सर्वांचे एकच राहिल असे
असावे या करिता पाच चार प्रमुख गृहस्थांचे एक मंडळ नेमण्यात यावे, व या
मंडळाच्या धोरणाप्रमाणे सर्वानी वागावे.

या पूर्वी गिनिन पाल यावनी कोळोटी साऊन आमच्या राष्ट्रीय पक्षावर टीका
धरले होते. ते म्हणत, "शक्य तर सहकारिता व अशक्य तर असहकारिता या
म्हणण्यांत अर्थ नाही. प्रतिसहकारी धोरण हे शरणागतीचेच धोरण होय." म्हणून

मी ता. २९ जून, १३ जुलै, व २७ जुलै १९२० च्या केसरीच्या तीन अकात राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणाची सूक्ष्म चर्चा केली ती सर्वोत्तम पद्धती होती. आणि टिळकाचें 'प्रतिसहकारी' राष्ट्रीय धोरण हेच पुढे चालवावे असें सरदारगृहात नेमले- त्या मंडळानेहि निश्चित केले.

टिळकाच्या मृत्यूच्या दिवशीं केसरीसत्रवानें जस आम्हाला आभाळ फाट- त्यासारखें वाटलें तसेंच राजकारणातहि वाटले. टिळक असत तोपर्यंत महाराष्ट्रात- तेच काय पण इतर काही प्रांतांतलेहि राजकारण त्याच्या तन्त्राने चाले. पण ते निवृत्तल्यावर महाराष्ट्रातच काय पण इतर प्रांतातहि दुफळ्या माजतील अशी भीति वाटत होती. आणि सरोसर दुफळी पडण्यासारखेच राजकारणाचें एक नवें धोरण टिळकाच्या मृत्यूच्या दिवशींच महामा गांधी यांनीं जाहीर केलें. व्यक्ति या नात्याने गांधीविषयी टिळकाना आदर होता, तथापि राजकारणातील धोरणासंदर्भात गांधींच्या- वर टिळकाचा विश्वास नव्हता. याचा अर्थ गांधी हे अप्रामाणिक असे टिळकाना वाटत होते हा नव्हे तर याच्या उलट गांधी हे फारच फार प्रामाणिक असे टिळकाना वाटत होते ! मग प्रामाणिकपणा हा दोष मानवयाचा कीं काय ! तर तसे नाही प्रामाणिकपणा हा गुण छरा, पण गांधींच्या प्रामाणिकपणा स्थिर- बुद्धीवर अधिष्ठित नसल्यामुळे, त्याच्या प्रामाणिकपणाला इतके चंचलपणाचे स्वरूप येऊं द्यावेल कीं अग्निले जनेनेला ते पटणार किंवा पचणार नाही, टिळकाना वाटे कीं गांधी हे एसांदेवेळीं सरकाराची इतक्या साध्यादपणाने, इतक्या सडळपणाने, किंवा इतक्या सौम्यपणाने वागतालकी, लोकांना तो फार मठाळपणा वाटेल. उलट एसांदेवेळीं ते इतका तीव्रपणा स्वतः स्वीकारून लोकांच्याहि मागे तो लावतील कीं त्यांना त्यांचे सांगीहि पार पाडता पाडतो कटिण जाईल, व कोहींच्या मनात त्या तीव्रपणाच्या भीतीनेच विदेश उत्पन्न होईल टिळकाचे सर्वसाधारण धोरण असे कीं, लोकांच्यापुढे फार तर चार पाखळ उभे राहून त्यांच्याकडे मागे वळून पहावे व मजबूतरोबर चला असे त्यांना म्हणावे. म्हणजे लोक तेवढी चार पाखळ चालून आपणारोबर येतील उलट गांधींच्यासारखे सत्साम्राज्य अनिम धोरण स्वीकारलें, व त्यातहि सत्य या शब्दाच्या अर्थाची अतिशयोक्ति केली, तर लोकांच्या हातून ते मत पावत पावत जाणार नाही; व लोकांचा दुर्बळपणा निष्कारण सरकाराच्या नजरेस पडेल. गांधीप्रमाणे टिळकाच्या राजकारणाला महामसंवाधनाचें एवढेच नव्हतें, कमकरी माणसाच्या मागे त्याच्या व्याधिनित्र गुणाची विदितता किंवा

प्रतिष्ठापालनाचें शुरुवात करानें असें धोरण नव्हतें तात्पर्य, गांधींच्या राजकारणात जो चंचलपणा, अनिश्चितपणा, व विशेषतः तन्हेवाईकपणा दिसे तो टिळकांना कसासाच वाटे यामुळें गांधी हे जरी एखाद्या पयाचे पुढारी होऊन आपलें व्यक्तिच राजकारणातहि चांगले पटवितील, तरी पण अखिल जनतेचे ते पुढारी होतील कीं नाहीं याविषयी टिळकांना शका वाटे त्यातूनहि गांधी हे कै गोखल्यांचे शिष्य म्हणवीत, व तोडानें जहाल राजकारण बोलत असतांहि मवाळ पक्षातील पुढार्या शींच अधिक घसट व मैत्री असल्याचें दाखवीत. यामुळें गांधी हे आपले कीं परकें असा प्रश्न मनावुढें उत्पन्न झाला असता, 'ते आपले नव्हत' असेंच टिळकांना वाटे दक्षिण आफ्रिकेंत सत्याग्रह प्रवतविणारे गांधी अमृतसरच्या राष्ट्रीयसभेंत सुधारणांच्या कायद्याला नुसतें निराशाजनक असेंहि विशेषण लावू नका असें म्हणतात, या दोन गोष्टींचा मेळ कसा घाळावा । निदान लहरीपणा हें कारण परत्यासिवाय तो मेळ कसा घाळावा याचें टिळकांना मोठे गूढ पडलें होवें तसेंच टिळकाचें धोरण अस्याचारांना फार अनुकूल आहे असे गांधी समजत असल्याची बदंता टिळकांच्या बानावर होती आणि अहिंसावादी या नांवाचा पक्ष प्रचलित राष्ट्रीय-पक्षांनामोहरन करून, किंवा त्याची एकप्रकारें बेभन्न करून, किंवा तें करण्याकरिताच, 'सत्यमिथित अहिंसा' या तत्त्वाचा पक्ष गांधी हे काढण्याच्या विचारांत आहेत पण यामुळें दुफळी झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं, अशीहि भीति टिळकांना वाटत असे

अशा प्रकारची ही दोन मोठीं माणसें आणि अशा प्रकारची हीं त्यांचीं दोन मते ! अशी अनिष्ट स्थिति असताहि टिळक स्वतः जिवंत असतें तर गोष्ट वेगळी होती गांधींच्या वरोररीनें आपला पक्ष लढविण्याकरिता, इतर प्रांतातील पुढार्यांच्याकडून ज बळ मिळवयास पाहिजे तें मिळविण्याइतका, टिळकांचा दाव निरनिराळ्या प्रांतातील पुढार्यांवर होता पण ते गेल्यानें आतां सर्व भार दुःयम पुढार्यावरच पडला म्हणून या अडचणींतून एकमुखानें मार्ग काढा निघेल याविषयी आम्हां मंडळींना सहजच चिंता वाटू लागली. दासबाबू हे टिळकांचे ऐकण्यासारखे पण ते आमचे ऐकतील कशावस्त ! कारण टिळकांमार्गे उरलेल्या कोणत्याहि राष्ट्रीय पक्षातील पुढार्यांच्या मानानें वडोळकीचा मान त्यांच्याचें जात होना दुसऱ्या बाजूस गांधी व मोतीलाल नेहरू यांची मैत्री अनेक कारणांनीं बळावत गेला होती पक्षांमत्तल अत्याचारप्रकरणांमुळें लोकांचें लक्ष इतर प्रांतांतून निघून पक्षाकडे सहजच वळल होत, आणि घातावरणांत मोठी कानि

व्हावयाची असता कोठे तरी एके ठिकाणी त्या श्रान्तीचा अभ्यसिन् वृत्त राहातो, व आसपासची हवा तो आपल्याकडे ओढून घेतो, त्याप्रमाणे नेहरू व गांधी या जोडीने इतर प्रान्तांतले वातावरण आपणाकडे ओढून घेण्यास प्रारंभ केल्या होता.

या सर्व गोष्टी तपशीलवार सांगण्याचे कारण इतकेंच की टिळकाची गांधी-समिती मते, खुद्द टिळकाच्याच तोंडून विशद होऊन, आम्हाला निश्च ऐकावयास मिळत होती, आणि टिळकाचा मृत्यु व गांधींच्या सत्याग्रहाच्या मोहिमेचा प्रारंभ या दोन गोष्टींचा योग एकाच तारखेला म्हणजे ता १ ऑगस्ट १९२० ला पडल्या-मुळे, पुढे कसे होईल ही विवचना आम्हाला पडली. टिळकांच्या मृत्यूनंतर मुमारे दोन तासांनी सरदारपट्टांत जमलेली टिळकपक्षाची मंडळी एका बाजूला जाऊन बसली आणि त्या सभेत त्यात त्यांनी आपणापैकी पांचसहा मंडळींचे सभागार मंडळ म्हणून नेमले हे मागे सांगितलेंच आहे. नागपुरापासून कर्नाटकापर्यंत तोंडे काढी करवयाचे तर या सभागार मंडळीचा विचार घेऊनच करावे असेंहि ठरले, पण ही योजना पुढे फार काळ अमलात राहिली नाही. आम्ही सर्वांत दादासाहेब खापर्डे हे पडील, पण टिळकांच्या निपरी त्यांची निष्ठा जरी निखालस व अलौकिक होती तरी, पुढारी या नात्याने, टिळकांच्या अर्गी जे गुण होते, किंवा कोणत्याहि सर्वमान्य होण्यासारख्या पुढार्यांच्या अर्गी असावे लागतात, ते दादासाहेब खापर्डे यांच्या अर्गी असावे कितके नव्हते. त्याचे वक्तृत्व, त्यांची बुद्धिमत्ता, चतन्यदारी, इत्यादि गोष्टी अगदी उपड होत्या. टिळकपक्षांत त्यांचे जे वजन होते ते टिळकांचे एकनिष्ठ भक्त म्हणून, त्यांचे सहाय्यकर्ते म्हणून. पण स्वतंत्र विचाराचे पुढारी म्हणून नव्हते. टिळक जिवंत असता टिळकाच्या बुद्धिमत्तेचे व राजकीय धोरणाचे वर्णन करणाऱ्या दादासाहेबांना जे तेज होते ते टिळक जिवंत झाल्यावर राहिले नाही. एका पक्षाचे पुढारी या नात्याने दुसऱ्या पक्षाच्या पुढार्यांना टिळक वगून विरोध करीत. पण या दुसऱ्या पक्षाच्या पुढार्यांसंबंधाने खापर्डे यांची जिद्द असें अद्भुत झाले की, त्या पक्षाच्या सार्व माणसांच्या अत्यादि लोकांना, राक्षसबुद्धीमुळे, खापर्डे यांचे बोलने ऐकवत नसे. टिळकांच्या तोंडून प्रतिपक्षातील व्यक्तींविषयी अनुशासनाचे दण्ड नियोज, पण व्यक्तिगत अमर अपराध कधीहि विपत नसत. यामुळे कोणत्याहि वादात खापर्डे यांनी आरंभीपासून बोलने म्हणजे ते उपकारक न होत जल्ल अवाच्यकरच होईल अशी राष्ट्रीय पक्षातील लोकना भोगी घाटे. राष्ट्रीय मतेसारख्या

प्रसंगी आपल्या अनुयायांचे मेळे जुळवितील, हजार ठेवून काम करून घेतील, त्याकरिता लागेल तो खर्च व पडतील ते श्रमसायास करतील, अशी त्याच्या-विषयी लोकांची खात्री किंचा भावनाहि नव्हती. म्हणून राष्ट्रीय पक्ष पुढे चालवाय-याचा तर खापडे यांना प्रत्यक्ष पुढारी करून तो चालणे कठिण असे आमच्या पक्षाचे ठरविले. पण वन्हाड नागपुरकडे मुजे व वणें, इकडे भी व चिंतामणराव वैय, खाडिलकर व शिवरामपत परजपे, आणि खाली कनाटकाकडे वेळवी, देश-पाडे व कौजलगी इतकीं माणसे टिळकाच्या मृत्यूच्या वेळीं एकविचाराचीं होती. थोड्याशा फरकानें तीं सर्व जवळ जवळ एकाच दर्जाची असून आपापल्या प्रांतात दाना सारखाच मान होता. या लोकांच्या मनात परस्पराविषयी तेव्हा आदर-भावहि चांगला होता. म्हणून ते एकजुटीन जें करतील तें इतर प्रांताना, टिळका-इतके नसले तसे त्याच्या खालोखाल, लक्षात घ्यावें लागेल अशी स्थिति होती. आणि टिळकाच्या मृत्यूनंतर काहीं दिवसपर्यंत ती स्थिति टिकली. किंबहुना या भाव-नेच्या आधारावरच टिळकाच्या मृत्युमुळे उपस्थित होणारे सकट बरेचसे निभा-वता येईल असे आम्हाला वाटत होतें. आणि त्याचा अनुभव टिळकाच्या मृत्यु-नंतर कलकत्ता येथे भरलेल्या आता राष्ट्रीय संभेत आम्हाला आलाहि. कारण या संभेत असहकारितेचा जो ठराव पास झाला तो बरील सर्व मंडळींना मान्य नसल्याकारणाने त्या सर्वांनीं त्या ठरावाविरुद्ध मत दिलें.

मी गगाधरराव देशपांडे वगैरे मंडळी कलकत्त्यास एकेच ठिकाणी उतरलीं होती. इतर प्रांतात चलबिचल होती. मद्रासचे वस्तुरीस अभ्यगार यांनीं असहका-रितेचे तत्त्व मान्य आहे पण तपशील मान्य नाहीं असें मत दिलें होते. बंगाल प्रांतिक काँग्रेस कमिटीनें असा ठराव केला होता कीं, एवढर कारणाकरितां असहकारितेचें तत्त्व मान्य कराव, परंतु ते प्रचारात कसे आणावें ह् प्रत्येक प्रांतानें आपापल्या परिस्थितीप्रमाणें ठरवाव. पंजाब कमिटीनें असा ठराव केला होता कीं, असहकारि-तेचें तत्त्व मान्य आहे, परंतु ह्यातल्याच्या नावावर कोणकोणत्या साधनाचा उपयोग करावा हें, स्पेशल काँग्रेसचा ठराव झाल्यावर, त्यांतील तपशील वाय आहे हें पाहून मग ठरवावें ! मुबई प्रांतिक कमिटीनें तत्त्व मान्य करून तपशील आसण्या-करितां स्वतः काँग्रेसनेच एक कमिटी नेमावी असा ठराव केला होता. तात्पर्य, तस्य सर्वांना मान्य पण तपशील पहावा तर तो मात्र कोणाचा आपल्या मनाशीं निधितपणे ठरलेला नव्हता. आणि बांधींनीं मुचविलेला तपशीलहि कोणाला मान्य

नव्हता. परंतु संगीच आर्थी विरोध कशाला करत ! खुद्द स्पेशल कॉमिशनमध्ये तरी तो मजूर होईलच कशावरून ! यामुळे त्यांनी आपली मते चानपडत दिली होती. स्वदेशी, बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण, लवाद कोर्टांची स्थापना वगैरे गोष्टी सर्वोत्तम मान्य होत्या. उलट शिक्षणसंस्था, न्यायकोर्ट व कायदेकौन्सिल यावर बहिष्कार घालण्याची तयारी लोकांच्या मनातून नव्हती; व ती कार्यक्रम त्यांना तत्काल हि पसंत नव्हता. तथापि प्रत्यक्ष राष्ट्रीय सभेने हाहि कार्यक्रम मजूर केला तर खरी परीक्षेची वेळ येणार होती. आणि स्पेशल कॉमिशन होईपर्यंत लोकसंदिग्ध बोलत याचें कारण, राष्ट्रीय सभेने हा तपशील मजूर केला तर तो शिस्तीलातर पाळना असें काहीना वाटत होते, पण कॉमिशनने तो मान्य केला तरी तो पाळू नये असें इतर काहीना वाटत होते. परंतु दोघेही वरून एकच मोरम भास बोलत होते.

सा. २८ ऑगस्ट १९२० रोजी कलकत्त्यास राष्ट्रीय सभेची स्पेशल बैठक भरली. ती सहा दिवस चालू होती अर्धश लाखा लजपतराय हे होते. टिळकाचे प्रमुख अनुयायी एकत्रच बसले होते. त्यांनी या सभेत कौन्सिल-बहिष्काराविरुद्ध भाषणे केली व अजेर मतांही नकारार्थीच मोरपिली. त्यात रायड, अणे, गगाधर-राव देशपांडे, ठण्णाजीपत खाडिलकर, मो इत्यादि होते. पण आम्हीचसे काय, इतर अनेक प्रांतातील टिळकानुयायी म्हणविणारांनी अशीच प्रतिफल मते नोंदविली. लजपतराय यांनी, सुरतेप्रमाणेच येथेहि, उभयदलीही दुहेरी धोरण ठेविले होते ! अमहकारितेच्या व्यापक उरावातून काही गोष्टी त्यांना मान्य व काही अमान्य होत्या. त्याचें पहिले आणि शेवटचे भाषण यागदि मित्रिन् विद्यमती दिगून आली. पण गांधी व त्याचे अनुयायी हे कलकत्त्यास असहकारितेचा ठराव मजूर करून पेण्याच्याच निध्याने आले होते. अमहकारितेच व्यापक अहंनू पाटण्यासारखा, म्हणजे भोवत्या तिकारी भावनामग्न मनास पाच शास्त्रमार्गास, काही भाग तपडच होना. "गांधी हे प्रथमच उद्वालय वेऊन आसतात एक जबरदस्त पुतारी मिळाला, आणि किस्म तोहि गुजराती मिळाला," या आनंदने गुजराती लोक हुरहुरन गेले होते. आणि गांधीचे धोरण बदलती करम्याकरिता त्यांनी धन, मन, धन आणि करम्याचे ठरविले होते. याचा प्रत्यक्ष कलकत्त्याच्या या सभेत कोट्या प्रांतातून किरी प्रतीनेही आले पाहून दळ्या. या वेळी कॉमिशनची जुनी पटना अनभूत अमन्यमुळे, संदेह त्यास प्रांती-बहिष्काराचे संदिग्धता महत्त्व दिवून सभेत नेऊन

मत देता येत होते. याचा फायदा घेऊन जमनालाळ वजाजप्रभृतींनी वाटेल तितका पैसा खर्च करून आपल्या मनाचे प्रतिनिधि आणून भरले.

सभेचानिर्णय अपेक्षेगोष्टीर झाला यामुळे आम्ही सर्वजण डोक्यावर मोठा आघात बघावा त्याप्रमाणे मुद व स्तनित झालो. गंगाधरराव देशपांडे खाडिलकर अशा लोकांनी, मी किंवा खापडे याच्याहिरेद्या, अविळ नागसती प्रगट केली. कारण भावनावश भागसाचा जसा लोभ तसाच राग. दोन्ही भिनहिसेची असावयाची. पूर्वी आमिकेंतील चळवळीनंतर गोपाळराव गोखले यांनी, गार्धीना सहाय्य देण्या-चरितां, हिंदुस्थानात फंड जमविला त्याला केसरीतून मतप्रसार करून मी ५००० रुपये देवविले. त्या वेळी शिवरामपत परांजपे खाडिलकर यांनी मला तर मूर्खात काढलेच, पण गोखल्याचा इस्तक म्हणून गार्धीनाहि वाटेल तीं दूषणे लावली. त्याचप्रमाणे या लोकाना गार्धीना नाव ठेवण्याचा हा दुसरा प्रसंग कळकत्यास आला. पण देशपांडे परांजपे खाडिलकर यांना भवितव्यता मनात हयून म्हणत होती की, “जरा धारा ! तुमच्या मनावर भुरळ घालणारा जादूगार जन्माला आला आहे तो तुमच्या वाग्याचे लवकरच भूत बनवील ! किंवा तुम्हाला खाली ढोंक वर पाय करावयास लावील !” आणि तेच अखेर एरें ठरलें. देशपांडे यांनी लवकरच अहिसेची जपमाळ येवढी मोठी इतात घेतली, आणि तो जप ते येवढ्या मोठ्याने करू लागले की, जणु काही हिंसेच्या तत्त्वाची व याची उभ्या जन्मात कवी ओळखच नव्हती ! परांजपे याच्यावर भवितव्यनेनें असा खूड घेतला की, त्याचा शोकदार श्रीमती घाटाचा पोशाख-म्हणजे ते पोपटी जाकोड, ते रेशीमकाटीं उपरणें, ते शोकदार पागोटें-हीं सर्व जाऊन त्या जागीं बाळ सतोपासाखें खादीचें डगले, आणि डोक्यावर बंडव भिनआकाशची अर्धवट पाडरी खादीची टोपी आली. दोन वर्षांपूर्वीचे परांजपे दोन वर्षांनंतर कोणाला ओळखेनासे झाले. “हे परांजपे नवून परांजप्यांचें शापप्रस्त भूत आहे” असे त्याच्या मिजाशी पोशाखाकडे पाहून पूर्वी डुलणारे लोक मनार्त म्हणू लागले. आणि हिंसेच्या प्रतिपादनाकरितां ज्यांचें सर्व वाङ्मय सरकारजमा झालें, तेच परांजपे जाहीर सभातून अहिंसात्मक शानतापूर्ण अशा असहकारितेच्या विशेषणावर जोर दिल्यानें वक्तृत्वात किके आणि जागत्या लोकात हास्यास्पद होऊन राहिले. जुने भावनावशतेचें सर्व भांड-बल गार्धीच्या चरणी अर्पण केल्यामुळे, त्यांनीं स्वतःचें म्हणून वर्तमानपत्र वाढलें तरी त ताडमिळवणी करीना. आणि मनाविषय छिद्दिण्याचा कटाळा येऊन पुढें त्यांनीं

तो मार्गच सोडून दिला. अवतारसमर्पानंतरचा कृष्ण तशी शिवरामपत पराजप्याची स्थिति झाली. त्याचे वर्तुल पूर्वी केवळ माझ्यासारख्या प्रतिपक्षांची नालस्ती करण्यात दिवून येवो; पण त्याबरोबर स्वराज्याची तळमळ प्रगट करण्याविषयी सत्या मनाने लिहितांना त्याचे व्याघोकि न्यग्योक्ति यांनी परिपूर्ण असलेले काव्यमय वक्तृत्व छेखर्णाने व जिभेने प्रभावी होण्याला पुष्कळच वाव होता. आतां मात्र त्या सद्गुणाचा सर्व आधार त्याचा त्यानीच आपल्या हाताने काढून घेतल्यामुळे अहिंसात्मक असदृकार्तिच्या निजच्यात ठेवलेल्या चिरडफोपित सर्पाप्रमाणे ते निरुपद्रवी धनून गेले. त्यानी पुढेहि मजबूर तोड टाकण्यास कमी केले नाही. परंतु सरकारला बांधणारे असं त्याचे जहाल विष गांधींनी पराजप्याच्या हातातून मिळून टाकल्याने, या सापाचे दात आणि एकाद्या पादऱ्या इस्तिरती रंगव्याचे दात दोन्ही सारखेच वाटू लागले होते !

कृष्णाजीपत सांडिलकर हे मात्र अधिक देववान. कारण नया गुरू भेटला की त्याला रावेई आत्मसमर्पण करण्याची शक्ति त्याच्यामध्य जबर होनी. देशाच्या राष्ट्रांचे काम, पण स्वतःच्या व्यवसायाच्या दृष्टीनेहि, ज्या पैकीं जो डाव गेल तो रगवावा भयी वृत्ती त्यांना प्रकट करता आली. आज टिळक काम उद्या गांधी काम—दोघेहि स्वराज्य मिळविण्याच काम परस्पर करीत आहेत ना ! करू देत ! आपल्याला तोरसि न पांचली म्हणजे झाले. आपले काम केवळ रगवावा फुकण्याच ! आणि तहि रणावरच फुडले पाहिजे असे शास्त्र कोडे आहे ! एक तुरगात गेला तर दहानी जावे म्हणजे ! दहाचे मुकसान झाले तर एकाचे शाले असं म्हणाव ! विचार, दूरदर्शीपणा यांचा निवेक करायचा तर तो आरणापुरता करावा, व प्रसंग पडला तर वर्तमानपत्रातून बंधकवचनें काढ्याला पाडर व पाडऱ्याला काळ म्हणावे येवडी विद्या मात्र त्यानी शिडक ठेविली बाकी टिळकाकडून मिळविलेली इनर विद्या, आणि केसरीतून प्रगट केलेल जहालपण, हे त्यानी सर्व गांधींच्या चरणी काढिले. हिसेनी तोंडान उघड निश करणारे, व प्राचरिण म्हणून या निंदवी शिशा भोगणारे हे तीन तारवी राष्ट्रांचे प्याछ गांधीनी निमांज केलेल्या अहिंसेने सेवत लावलेल्या निजच्यात पडलेले पाहून, १९०८-१९०९ सालची आडपण गगलेले निदिश सरकार मनाव काच म्हणत असेल याची कल्पना कोनालाहि करता येईल !

अगो. पूर्वी इमार्बाच्या करावरी कडले अघेचटित अशा हिंदी सैन्यानी व राजारखणदांची अनेक वेळा दान्दाल कडां केले हे इतिहास सांगतो. तीच गोष्ट

कलकत्त्याम या राष्ट्रीय सभेत पडली एका वाजूला गांधी व नेहरू येवढेच प्रमुख सेनानायक असे होते. आणि उलट दुसऱ्या वाजूला त्याच्या बरोबरीचे दहा-यांच तरी पुजारी होते परंतु गांधींच्या काही हस्तगर्भा, ग्रंथांमधे न पाहता, अमहरारितेच्या ठरावाला मत दण्यास स्वतःला बांधून घेतलेले असे झोंडो प्रतिनिधि आयला वेळीं आपून भरल यामुळे प्रचंड मत-मोडणीत या दुसऱ्या पक्षाचा पराभव झाला पहिला विजय पदरी पडताच आवनभ वेढेल्या भूमाधी टिळकट्टी-बदस्ती करणे हे कोणताहि कुशल सेनापति आपळ पहिले कर्तव्य समजतो त्याप्रमाणे गांधींनी केले उलट पराभव पावलेल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या अनेक पुढऱ्यांनी एकत्र जमून, सहविचार करून, परत हस्त चढविण्याचा प्रसंग पुढे तरी उत्पन्न करता येईल की काय हे पाहण्यास पाहिजे होतें पण ते त्याच्या हातून झाले नाही. समा सपताच गांधी हे आता पक्ष बळकट करण्याच्या तयारीला लागले, आणि राष्ट्रीय पक्षाची मात्र वाताहत झाली कलकत्त्याच्या सभेत स्वतः टिळक असते तर अशी गोष्ट झाला नसती अस कित्येकांच अनुमान आहे वास्तविक एकटे गांधी किंवा एकेटे टिळक हे एकेपटेच घेतले तर ते कलकत्त्यास तुल्यबळ ठरले असते. परंतु गांधींच्या सहाय्याला जी दुसरी गोष्ट उपयुक्ती पडली ती अगदी अनपेक्षित व नवी असून, तिने कदाचित् टिळकाच्याहि विरुद्ध पारडे फिरविले असतें. ही गोष्ट म्हणजे असहकारितेच्या तत्त्वाचा वित्ताकपकपणा !

टिळकाच्या प्रतिसहकारितेत असहकारितेचें स्वरूप अंतर्भूत होतेंच. तथापि सहकारिणीं सलग असल्यामुळे त्या असहकारितेचें स्वरूप मिथ्र किंवा शत्रु ठरत होतें उलट गांधींच्या असहकारितेचें स्वरूप अमिथ्र व दुष्ट होत. सरकारशी केवळ सहकारिता करू पहाणाऱ्या नेमस्ताचे पाय आता जमिनीवर राहिले नव्हते, अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेतच त्यांनीं काँग्रेसचा रामराम ठोकला ! पण टिळकाच्या प्रतिसहकारितेचाहि आता वाव उरला नाही अशी जनतेची समजूत झाली होती. त्यांना नवीन अद्भुत व वित्ताकर्षक असे राजकीय चळवळीचें एखादें साधन मिळाल तर हेंच होतें, आणि नवी तेंच गांधींनीं या वेळीं जनतेपुढे ठेविल. हें नवें झालें तरी स्वराज मिळण्यांत सगळी टिकेल व कार्यक्षम होईल अशी जन-
सानी होनी असे नाही. पण अमिण्याची बापा झाडेल मनुष्य काही तरी स्तुष्ट खाण्याची इच्छा करितो, व त्यानें धुदोप झाला तर पहावा म्हणतो,

“ त्याप्रमाणे या नव्या उपायाला एक संधि तर देऊन पहावी असे सामान्य जनतेला वाटू लागले होते हे मात्र निर्विवाद होय.

आमच्या राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांना दुसरी एक अडनण व ताहि प्रथमच नवी अशी उत्पन्न झाली ती म्हणजे, राष्ट्रीय सर्वोत्तर रीतसर निर्मित झालेले बहुमत अवमानावयाचे कसे? राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाला मान्यता देऊन देऊनच आपण तिची प्रतिष्ठा आजवर वाढविली. तिला अप्रगभ्यता प्राप्त झाली. सरकारविरुद्ध उगारण्याचे आपले हेंच मुख्य शस्त्र असे आपण भासवीत आहो. मग ठरावाचा काय आपल्या विरुद्ध जाताच आपण तो न मानण्याची घोषणा केली तर, हिंदुस्थानातील विद्यमान राजकीय चळवळीच्या पायाखालचा सर्वच आधार आपण आपल्या हाताने काढून घेतला असे होणार नाही काय? अशी धरा राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढाऱ्यांना आली. आणि ती शका थोडीशी बरोबर होती. झालेले ठराव बदलून ध्याऱ्याचे मनात असले तरी, पुढच्या वर्षाचे काँग्रेसचे अधिवेशन होईपर्यंत त्यांना मान्यता दिलीच पाहिजे, म्हणजे त्याप्रमाणे आचरण केलेच पाहिजे, हा सद्बिचार जोपासनेच प्राप्त होणारा होता. आतां त्यामुळे या पुढाऱ्यांनी सभा संपल्यानंतर एकत्र बसून पुढे काय करावयाचे याचा विचार करण्यास हरकत आली नसती. त्याला कोणी फार तर कट म्हुटले असत ते प्रत्यक्ष बड इतले नसत. पण ही साथी गोष्ट देखील पडली नाही हें खरें या कामी पुढारीपण घेण्यास देशभूष दास हेच सर्वात अधिक योग्य, परंतु त्यांनी तत्काल काहीच हालचाल केली नाही. त्याप्रमाणे ही गोष्ट मुबली होती म्हणतात, पण ती त्यांच्या हातून पार पडणे शक्य नव्हते.

तात्पर्य, सभेनंतर कोणी कोणता न भेटतां निरनिराळ्या प्रांताचे प्रमुख प्रतिनिधि आपापल्या गावी निघून गेले. त्याप्रमाणे माहि पुण्याकडे परतलो. वाटेंत मासा पहिला मुकाम जळगावात बंधूकडे पडला. जाहीर सभा कमप्रातच होती. यामुळे तेथपर्यंत मनाचा काहीतरी निधय करून तो प्रसिद्ध करणे याशिवाय मला मल्लतर नव्हते. नुसती जाहीर सभाच अवगती तर तो प्रसंग मी कसतरी टाळला अगना. परंतु माझ्या विशेष परिस्थितीची अडचण मला या वेळी विशेष भासली. ती म्हणजे या महत्त्वाच्या विचारावर केसर्टन अप्रत्यक्ष झिडके. ज्यांना ही अडचण नसते त्यांना विचार करण्याला अधिक वेळ मिळ्यो. इतक्या तडकाकडकी निरणं करायला लागत नाही. खाजगी बोलण्यांत निरनिराळ्या टिकांमो बरिबर उलट-

मुलट मतप्रतिपादन झडले तरी ते उघडशीस येत नाही. पण वर्तमानपत्रात लिहिण म्हणजे तो जगजाहीर वज्रलेपच. तात्पर्य, कलकत्त्याहून जळगावास येताना वाटेनच मी असे ठरविले की, कलकत्त्याच्या राष्ट्रीय सभेचा निर्णय तूर्त तरी मानारयाचा. पण सारंगोवर हेडि निश्चिनापणे ठरविले की, तत्त्वतः तो आपणाला मान्य नाही, आणि तो बदलून घेण्याची राटपट आपण करूच करू असेही प्रगट करावयाचे, म्हणून जळगावच्या सभेत मी असे जाहीर केले की, “लौकरिक होणाऱ्या कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीला पुणे शहरातकें मी उमेदवार म्हणून उभा राहिलो होतो, पण असहकारितेचे धोरण ‘तात्पुरते’ मान्य करावयाचे असल्यामुळे मी आपली उमेदवारी परत घेतली आहे.” मग पुण्यास येताच पहिला प्रसंग मराठ्यात या विषयावर लिहिण्याचा आला म्हणून त्यांतील अग्रलेख लिहितांना मी दोन्ही गोष्टी लिहील्या. त्या अशा की, “तूर्त असहकारितेचे धोरण मान्य ठेले आहे पण ते मला कायमचे मान्य नाही. कलकत्त्याचा ठराव बदलून घेण्याची पाहिली सवि देईल तीहि आपण घेऊ. आणि असहकारितेचे धोरण सोडून देऊ ” इतर लोकानाहि आपले मत निश्चित करणे प्राप्तच होते, म्हणून एवकरच मुरईस राष्ट्रीय पक्षाच्या इकडील पुढार्यांची सभा बोलवण्यात आली. तिनेही माझेच धोरण स्वीकारण्याचा ठराव केला. आणि जे बोणी निवडणुकीला उमेदवार म्हणून उभे होते त्या सर्वांनी आपआपल्या उमेदवाऱ्या परत घेतल्या.

वेसरेंत मी, २१ सप्टेंबर १९२०च्या अक्षात अस लिहिले की, “आम्ही गार्धींची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला पण तो सिद्धीस गेला नाही. स्वतःच्या मताविरुद्ध इतक्या पुढार्यांचे मत आहे ह्मणून गार्धींनी हार खावयास पाहिजे होती ती त्यांनी खाई नाही एवढ्यापुरता दोष त्यांना आम्ही देतो. तथापि लाकरिता आम्ही गार्धींचा द्वेष करित नाही. असहकारिता यशस्वी करण्याला राष्ट्रजितके तयार आहे अस गार्धींना वाटते निवळे ते तयार आहे असे आम्हाला वाटत नाही. त्यात व्यावहारिक अडचणी पुष्कळच आहेत. कायदेकौन्सिलावरील वाढिफार ही तर सर्वांत मोठी मतभेदाची बाब. जरी गार्धींच्या मतप्रमाणे ठराव झाला आणि अनेकांनी आपल्या उमेदवाऱ्या परत घेतल्या, तरी ही बाब उलगडली असे म्हणता येत नाही. आम्ही या बाबतीत आपल्या मताचा आग्रह सोडला नाही. ठरावांतील इतर तपशीलाहि बराच वादग्रस्त आहे. ठरावाचा आदर करणे ही गोष्ट

शिष्टाचाराची असली तरी, पुढेमाणें तो ठराव दुस्त करणाऱ्या आप्रह सोडण्याची सक्ति किंवा नैतिक बंधनाहि आमच्यावर नाहीं.”

मला वाटते केसरीतील हें माझे लिहिणें अगदीं स्पष्ट होते परंतु त्यावर आमच्या आमच्यात मतभेद झाला आणि पुढेहि तो वाढतच गेला. असहकारिताच्या या ठरावानें राष्ट्रीय पक्षाची फट्टी दुभंगली, टिळकाच्या वेळीं हि या पक्षात दावी व उजवी अशा दोन बाजू होत्याच. दावी म्हणजे एकात्मिक जहाल मतवाल्याची. आणि उजवी म्हणजे सारासार निवार करून, व्यवहार लक्षात घेऊन, राष्ट्रीयच पण मध्यममिक्त मतवाल्याची. साध्याच्या दृष्टीनें दोणे सारखेच. पण साधनाच्या दृष्टीनें घोडपोडे वेगळे. यक्षिपयी बांही उदाहरणेंच देतो म्हणजे लक्षात येईल. दाव्या बाजूचें टोंक म्हणजे विनशाळेचे वासुकाळ जोशी, आणि उजव्या बाजूचें टोंक म्हणजे दादासाहेब सापडें. शिवरामपंत परांजपे हे दाव्या बाजूत नेहमींच मोठावयाचे. गांधींच्या आधीपासूनच कायदे कौन्सिलाविषयी त्यांचा बहिष्कार मनानें सिद्ध झाला होता. याकरतां, आणि त्यातल्या त्यांत निवडणुकीला सर्व लागतो म्हणून, ते कोणत्याहि जागेकरता उमेदवार म्हणून उभे राहिले नव्हते. म्हणून असहकारिताला कौन्सिल-बहिष्कार त्यांना पूर्ण संमत झाला. इतर काहीं कलमासबंधानें मात्र त्यांचा गांधीशीं मतभेद होता. पण त्यांचा स्वभाव विधायक ठीका करणाऱ्या कधींच नसल्यामुळे, त्यांना अमुक एवं अमुक नको हें नवी कधींच कोणास कळले नाहीं राष्ट्रीय भावनेनें एखादा मुद्दा घ्यावयाचा, आणि तो तेव्हा रणविषयात तो आपली एवं प्रतिभा नमवण्याचे टिळकाच्या वेळीं हि जोशी व परांजपे हे टिळकाची काहीं काहीं मते आगम्य करणाऱ्यांपैकींच होणे. आणि आतां तर दुसरीही एक नवी संधि आली. ते ती कशी सोडणार ! राखिलकर दाव्याच पक्षात मोठणारे, परंतु टिळक अघोरपंत ते टिळकाची कोणचीहि मनें सर्वस्वा उचलून धरित. नव्या निवडणुकीकरतां पुणे शहरांत टिळकांनीं मला उभे केले, तसेंच बहोरच्या एका जागेकरता त्यांचेकडून राखिलकरांना उभे करण्यांत आले होते. म्हणजे कौन्सिल-बहिष्कार त्यांना वर्तमान अमान्य नव्हता. पण टिळक गेल्याबरोबर त्यांनी कौन्सिल-बहिष्कारापासून असहकारिताची काय धरली. आणि निवडणुकीतून जातले आंग काढून घेतले. त्यांचा स्वभावहि राखिलकराच्या व उद्योग करणाऱ्या प्रतिपक्ष होता.

ते सरे स्वास्थ्याचे नोके होणे. त्यांना स्वार्थत्यागाची उज्वत होती, परंतु दयो-
गाचे वावडे होणे. स्वस्थ बसून चार गोष्टी सांगाय्या, चार लिहाय्या, येवडेंच त्यांच्या
प्रवृत्तीला मानवणारे असे. म्हणून निष्पिप्ता हा ज्या असहकारितेचा गाभा असे
त्यांना वाटले ही असहकारिता सहजच त्यांच्या पध्यावर पडली. मी कॉन्सिल-
चारी म्हणून पूर्वी प्रसिद्ध होतो व आजही तसाच आहे तथापि फलकृत्त्याचा
ठराव 'तूत' मानायचा अस मी ठाविन्यामुळे आपली उमेदवारी परत घेण्यास
मला मुख्यच वाईट वाटले नाही. हा ठराव झाला नसता तर मी निवडणूक लढ-
विली असती आणि निवडूनही आलो असतो या विषयी मला मुख्यच शका
नव्हती केशरी ऑक्सिडाल मत्त माझ्याप्रमाणेच होतं. बन्दाडचे पुढारी बाजूनी
अणे याना तर कॉन्सिल-बहिष्कार मुख्यच मान्य नव्हता. मुमईत आमच्या नड-
ळीची सभा झाली तीत उमेदवारांच्या परत घेण्याविषय त्यांनी आपले मत दिले, ते
स्वतः निवडणुकीचा उमे राहिले नाहीत, पण आपले मित्र रा. अण्णासाहेब जत-
वर याना उमे करून, व निवडून आणून, त्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या धोरणाचा उघड
निषेध आणि तिच्या शिस्तीची उघड अमान्यता प्रगट केली.

असो फलकृत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेनंतर गांधीजी व महाराष्ट्र याच्या
दरम्यान एरप्रकारे रस्तीखेचीचा खेळ चालू होता शिस्तीकरिता आणि राष्ट्रीय
सभेच्या इभ्रतीकरिता, म्हणजे औपचारिकरीत्या, असहकारितेचा ठराव महाराष्ट्राने
मान्य केला होता हे गांधी जाणून होते. पण त्याने त्याच समाधान होत नव्हते.
या उपचाराच परिवर्तन घेण्या खुन्या ध्येयत झाले तर ते त्यांना पाहिजे होते.
आणि गंगाधरराव देशपांडे, कृष्णाजीपत खाडिलकर, शिवरामपंत पराजपे हे
दाखवीत असलेल्या सौकारण्य, अतर्क्यमीची भ्रद्धा असली किंवा नसली तरी, महा-
राष्ट्रांतले पुढारी शेवटी आपल्या गोंडात कायमचे येऊन तळ देतील अशी आशा
गांधींना वाटू लागली होती त्यांना खात्री किंवा आशा नव्हती ती मी जयकर, मुजे
आणि अणे दत्तात्रेयाची म्हणून गांधीजींनी धुतंपणाने या आम्हा मंडळीशी प्रथम
काही दिवस सामोपचाराचे, किंबहुना 'सुवासिनीचे' असेहि मी म्हणून, धोरण
ठेवले होते पाण्यात गळ टाकून बसलेला धोवर तोडाने दुरुडच्या तिकडच्या
जोच्याच्या गोष्टी बोटत असतो. पण त्याचे सारे लक्ष गळ्याच्या दोरीला ओड
ऊन बसलेला बाकडे असतो. गांधीजींचा आम्हासमोरने असे झाले होते. 'मनावर
पडेल तर पाप मारील' हा एका सुप्रसिद्ध हिंदी म्हणोनला पहिला अर्थ

गांधी प्रथम एक वीड बर्ष महाराष्ट्रला लावीत. पण पुढे निराशा झाल्यावर 'मेरेल पण मनावर येणार नाही' हा दुसरा अर्थ ते घोकू लागले. आपल्या कार्यसाधना-पुढे गांधी म्हणत " वः महाराष्ट्र, म्हणजे काय गोष्ट आहे ! सगळ्या हिंदुस्थानच्या पुढारी तो. चर्गाच का टिळकांनी दत्तले तपस्य्यां केली आणि पुण्याई घंघादिली ! महाराष्ट्र माझ्या बाजूला येण्याबाबत अवकाश की मी असहकारितेची चळवळ यशस्वी केली म्हणून समजा." चलत आम्हीहि प्रथम प्रथम गांधीजीवर उपडटीका न करता त्यांना घुबकवून घेत होतो. त्यांना मोठेपणा देत होतो. "त्यांनी राजकीय चळवळींचे एक अस्मिन् व नवे साधन उपयोगांत आणले त्याला साधे दिली पाहिजे ! न जाणो तेहि आमचे स्वराज्याचे काम करणार नाही कशावरून !" असे म्हणत होतो. यामुळे मला पहिल्याच काँग्रेस वर्किंग कमिटीचा सभागद नेमण्यांत आले, आणि काँग्रेसची नवी घटना करण्याचे काम स्वतः गांधी व विठ्ठलभाई पटेल यांच्यावर मजकडे देण्यांत आले. सन १९२२ अखेर हा कणानुराध टिकला, तोपर्यंत गांधी व मी यांजमधे पत्रव्यवहारहि होत असे. अशा पत्रव्यवहारापैकीं उपलब्ध असलेली काही पत्रे या खाली देतो.

(१)

"आम्ही आपल्या ध्येयाचा मार्ग फार जलद कारित आहां असे मला वाटते, आपली ध्येयमूर्ति अगदी एक पक्षाजवळ आपल्या डोक्यापुढे उभी राहिल असे वाटत नाही. तथापि त्या अवधीत बरेच मजल गाठू असे वाटते. तुम्ही व तुमच्या पक्षातील लोक याच्या मनातील त्याच्या शून्या इच्छा काय आहेत त्या कळव्या असे वाटते. ह्याच्या मुद्दात तुम्ही व त्यांनी अंतःकरणपूर्वक चर्चा घ्यावी असे मला फार फार वाटते. तुम्ही येथे सा. २२ रोजी आला तर बरे होईल म्हणजे आणि २३ तारखेस निघू शकू." (मो. गांधी)

(२)

"मला अनेककडून अभिनेदनाचे छेदण पावले. परंतु तुमच्या गैरशाल्य नी सर्वांत अधिक किंमत देतो. कारण तुम्ही पूर्व जेनाःकरणपूर्वक सहकारिता करत तर तिची मला फार गरज आहे. नाव हो मदत तुम्ही स्वतःची खात्री पटवून दिलेली अवली पाहिजे. कां. वर्किंग कमिटीमध्ये तुमचे पत्र मिळाले. ना पुढे तुम्हाला जसे येणें वाटेल, जसे सूचने होईल तसेच

तुम्ही बराच. माझ्यामते आता बर्किंग कमिटी ही प्रचल घाली आहे. तिने भराभर कामे हाती घेऊन भराभर उरवली पाहिजेत, व त्याकरिता तीन एक-मताची मागस पाहिजेत. राष्ट्रीय सभेची आजची घटना पूर्णपणे अमत्तांत आणली तर तिने आम्हाला पाहिजे ते मिळविता येईल. अर्थात् मला आरली मते सर्व हिंदुस्थानला कशी पटवून देता येणार ! मी म्हणतो त्याप्रमाणे जर यदा आपल्याला स्वातंत्र्य लाभले तर माझ्या म्हणण्याची खात्री लोकांना पटेल.” (मो. गांधी)

(३)

“जमनालालजी यांनी मला बाल केंसरीतील तुमचे लेख वाचून दाखविले. ते बर्किंग कमिटीच्या ठरावावर होते. ते ऐकून मला फार दुःख झाले. बर्किंग कमिटीत झालेल्या गोष्टींचा असा जाहीर उद्देश व्हावा हें बरे काय ! कमिटीच्या ठरावाला तुम्ही जर तथेच तोंड देत विरोध केला असता तर मी ते ठराव करून घेण्याचा आग्रह धरला नसता मला वाटले की तुम्ही फक्त आपला मतभेद बोलून दाखवीत आहा. बहुमत चुक आहे असे तुम्हाला वाटले तर सकार्यीव तुम्ही त्याला हरकत घेतली असती तर बरे झाले असते.” (मो. गांधी)

(४)

“अहमदाबादेस कोण येतील कोण येणार नाहीत हे आज सांगता येणार नाही, म्हणून मी केलेल्या ठरावाचा मसुदा तुमच्या विचाराकरिता पाठवीत आहे. तो तुम्ही आपल्या स्नेहाना दाखवावा म्हणजे अशा रीताने तो २३ व्या सभेपुढे संघटित असा अभिप्राय मांडला जाईल तो हा ठराव खाजगी सभेच्याचा आहे.” (मो. गांधी)

(५)

“सोबतचे कागद टिककांच्या मुलकडून मजकडे आलेले दिसतात. पण त्यावर त्याची सही नाही. अर्थात् सही असतो तरी मी इतकेंच केले असते व आताही करतो की, ते सर्व कागद तुम्हाकडे परत पाठवितो. कारण मला अशी खात्री वाटते की, तुम्ही काही तरी आपला तडजोड व तीही न्यायाची अशी खचित करून घ्याल. मी व्हाइसरॉयला पत्र लिहिले त्याविषयी तुमचा अभिप्राय काय तो कळवावा.” (मो. गांधी)

(६)

“ येथील परिस्थिती फारच गंभीर आहे. तरी तुम्ही शून्य असेल तेथवर उबकर यावे. मुंबईस बकिंग कमिटीची सभा भरवली पाहिजे. मुंबईस सभा भरवून उपयोग नाही, असे तुम्हाला वाटत नाही काय ! ते काही असो, उद्या रवि. चारी तुम्ही शून्य तर निपून यावे म्हणजे मला बरे वाटेल.” (मो. गांधी)

(७)

“ तुमचें पत्र पोंबलें. लोक महाराष्ट्र पथामवधानें काही म्हणोत. त्यावर मित्रेपणाचा आरोप कोणालाहि करता येणार नाही. तुम्हें सोसण्यात त्या पथापुढें दुसरा कोणी मजल मारीत असें मला वाटत नाही. तुम्ही तुमचा मुक्ता बंगरे जर तुम्हात जाल, तर तुम्ही बरहजर म्हणून तुमच्यातकें तुमचे म्हणणे काप्रेसपुढें माडण्याची भी खातरजमा करतां. तुमच्याविषयी मला इतकी पूर्ण माहिती आहे, व मांस तुमच्यावरून इतके प्रेमहि आहे की, तुमच्या मताचा विषयांस कळून मी माडणे हे केन्हांहि शक्य नाही.” (मो. गांधी)

(८)

येत्या राष्ट्रीय सभेमध्ये हिंदी भाषेतून भाषणें व्हावी या सूचनेला तुम्ही पाठिंबा दिला हे ऐकून मला वार आनंद झाला. तुमची या कामी मदत असेल तर पुष्कळच कार्य होईल या विषयी मला शक्य नाही. तुम्ही केसरीत एक बॉलम दिवेंत देत असता असेहि ऐकले आहे. मन्त्र सचितीची एक प्रत नियमित पाठवात जावी. ‘इंडियन केम फॉर होमरूल’ या तुमच्या पुस्तकाची प्रत मिळाली. त्यावरून आभारी आहे. तें केन्हां वाचन हो सारवा येत नाही. पण निदान हिंदुस्थानातील पहिली होमरूल पार्लमेंट जेव्हा मला एखाद्या मुन्नाझरिता कैदेत पालील तेव्हा तें मी वाच वाचन ! आज वाटू राजकारणासंबंधाने मागीं जर कोणी परीक्षा घेतली तर मी त्यात नापाय होईन, असें मला वाटत.” (मो. गांधी)

(९)

“ येत्यावाच्या कार्यक्रम एकदाचा कसा काय तडीला जाईल यावरून मी अस्वस्थ झाला आहे. ३० जूनपर्यंत टिळक-स्वराज्य-ग्रंथ तुमच्याकडून दिवाी जमेन त्याच्या मध्ये ओळव्याची मला नाबटनीब तार कर, मादुरी तुमचें यम-

छेले पैसे तुम्ही ऑल इ बी, कमिटीकडे पाठविले असतीलच. भडोच अहमदाबाद ही ठिकाण सात्यावर बहुधा सर्व जून महिना टिळक-स्वराज्य-पडा-कविता मां मुद्रितच काढणार आहे माझ्या कार्यक्रमासमर्थी तुम्हाला काही सूचना करावयाच्या असल्यास तारेने जरूर कळवावे.” (मो गांधी)

(१०)

“तुमचे पत्र पावले गवाधरसव देशपांडे व कांजलमी यांना प्रत्येकी एक हजार रुपये दिले अद्याप त्यांचा तपशील आला नाही. पण त्यांनीही माझ्या-प्रमाणच बकिली सोडणाऱ्या बकिलाना दरमहा ५० रु. प्रमाणे पैसे दिले असतील तुमची इच्छा असल्यास रवमेच्या तपशीलाबद्दल मी त्यांना लिहितों. काही बकिलानी पैसे देण्याचे नाकारत त्यांना त्यांची गरज नव्हती असे नाही, पण कदाचित् त्यांची अपेक्षा थोडीशी जास्त असावी स्वतः तुम्ही व शेठ जमनलालजी यांनी काही काही लोकांना जी मदत केली त्यावरून मला वाटते की, बकिली सोडणाऱ्या बकिलाला ५० रु देऊ वरण ही गोष्ट फारशी बरी नाही आमच्याला एकच बपाकरता हा प्रयोग करून पहावयाचा तर ७५ किंवा १०० रुपयांपर्यंत देण बाजवी होईल पण ते सर्व आपल्या हानी पत्ती पैसे आहेत त्यावर अवलंबून रहाणार भडोचवळ असलेल्या २००० रुपयातून सुमारे २० बकिलांची साय मला मराठ्यांची अमल्यान ५० रु पेक्षा जास्त कोणासच देता आत नाही पण इतर प्रांतात बकिलाना सुमारे १०० रुपये देण्यांत आल्याकारणाने महाराष्ट्र व कर्नाटक इन्डोह यांचे प्रमाणात पैसे देण्यास हरकत नसावी. बहुधा जे मुद्रवस्तु बकिलीत छेक आहेत ते हा पगार घेत नाहीत. इतरात मजबूत सारण्या पात्रनेचे नसनात पण असा भेदाभेद करणे चूक होईल. बकिली सोडलेल्या कोणाही बकिलाने कमिटीकडे अर्ज केला की, त्याला सहाय्याची गरज आहे असं पेऊन चालाय असे मी म्हणून बकिलाना साप्ताहिक सहाय्याची अडचण राहू न देण्याचे शेठ जमनलालजी आम्हाला दिले आहे म्हणून आमच्या कमिटीने मागितलेली रक्कम त्यांना पाठवून देण्यास सागाव.” (मो गांधी)

(११)

“जरीधूना पकडल्या कारणाने आपण एकत्र भेटणे अवश्य लागू आहे. ता ६ ऑक्टोबरला अहमदाबादेम बरिय कमिटीची बैठक आहे परंतु तारीख ४

लाच आपण सर्वांनीं मुबईस भेटणे चरे होईल. महाप्रांतून मी फक्त तुम्हालाच बोलाविले आहे. परंतु चर्चेकरता जाणखी कोणाच्याहि घेऊन या." (मो. गांधी)

(३२)

" गांधीजींच्या भयंकर आजारातून आपण ऐकलेच असेल. आजार उलटल्या कारणान गेले चार दिवस आम्ही मोठ्या चिंतेत काढले, दर घटकेला प्रकृती खालासत आहे व अत्रपाणीं वगैरे कशाचाच काही उपयोग होत नाही, सर्वांत शोचनीय गोष्ट म्हणजे आपला मरणकाळ जवळ आला, व आशुप्यातीस आपले इतिकर्तव्य संपले, असे गांधीजींच्या मनाने घेतलें आहे. याचसाठी वेळ आम्हाला बोलवून त्यांनीं गीता वाचून घेतली, व 'एषा ब्रार्था स्थितिः पार्थ नैना प्राप्य विमुच्यते । स्थित्वाऽस्यामन्त कायेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ या गंभीर श्लोकाचे त्यांनीं बारबार चिंतन चालविले आहे. आम्हाला हो मोठी दुर्दोषी वेळ आलेली आहे. माझी व आपली भोवरा नाही जण व्हावीसे पाटलें. हें पत्र तुम्ही इतर स्नेहाना दाखविलेल तसे हरगत नाही." (हें पत्र महादेवभाई देसाई याजकडून आलेले आहे.)

(३३)

" कायदेभंग करण्याला मी उत्तुक न्हायें व माझ्या मनाला कोटून तरी जबरदस्त धडा दसावा असा हा निमरा प्रयत्न. पहिल्या धडा एप्रिल १९१९ मेमध्ये व दुसरा गेल्या नोव्हेंदरांत रमला. आणि आता तर मोरारजूर जिल्ह्यात झालेल्या प्रचारांत माझे मन फार प्रयुक्त झाले आहे. खेरी व सहारणपूर येथे स्वयंसेवक लोकांनीं केलेल्या गोटीमुड त्यांत भरच पडली. मुन्गाच्या स्वरूपाचा कायदेभंग व यादेभंग कायदेभंग हे दोन्हीहि एकाच उद्देशाने व एकाच वेळीं होण्यात फारसा अर्थ नाही. सविनय कायदेभंगाचें सर्व स्मारक तो अंतल्यागरी जसका तरत होईल. हिंदुस्थानातून प्रथम व विस्तीर्ण प्रदेशांत सर्वत्र असे असण्याची वातावरण राहिल्याचें असें गमजण्यांत नला मनुष्यस्वभावच कळत नाही असें राष्ट्रत्याग म्हणता. आतां धानुळे परिस्थिति राजन्याय्याची नाश्यात बुद्धि नाही असें पत्र तर टोले, पत्र त्यामुळे पुढे हडकून जयजस्ती होवारी चळवळ करी व हां वातावरणाची ! असेचट जयावारी व जयां असल्यावारी मार्गाने प्रथम स्वराज्य मिळवते तर देशांत नला ते नको, कारण कायच कर्तव्यमाने जगांत ते.

स्वराज्य नव्हेच ! म्हणून तूत कायदेमगाची चळवळ थावविण्याचा विचार ठरविण्याकरिता, व अनत्याचाही वातावरण पूर्णपणे उत्पन्न होईपर्यंत ही चळवळ अनियमित मुदतीने शक्य तितकी पुढे ढकलावी म्हणून, वाडोलीस ता. ११ रोजी सभ भरविली आहे. तुम्हास येता आले अगर नाही तर तुमचे मत मला कळवा.” (मो. गांधी)

(१४)

“तुमच्याशी व राजकारणात थोर असलेल्या महाराष्ट्र पक्षाशी मीहि संभाषण व विचार-विनिमय करण्यास फार चहातो. पण या पक्षाकडून मला अर्धवट पाठिवा मिळतो ही गोष्ट मला सुळीच पसंत नाही. अर्धवट पाठिवा (Lack-warun) असं म्हणण्यात कोणाबेहि मन दुष्टबाबें असा माझा हेतु नाही. पण बापेक्षा चांगले अपय्यचक दिशेपत्र सापडलें तर ते मलाहि पाहिजे आहे. बौद्धिक खात्री पडून, महाराष्ट्र मला मनःपूर्वक पाठिवा देऊन माझे बाजूस येईल, तर तो मला हवा आहे. काँग्रेसची आम्हा ती मंडेट मानली गेल्यामुळे तुम्ही औपचारिक रीतीने निचें ठराव असलात आणण्यास तयार होता. पण हे मला नको आहे. महाराष्ट्र पक्षाची जर मला बौद्धिक खात्री पटवून देतां येत नसेल तर तुमचे व माझे प्रतिपक्षी या नात्याने उघड उघड दोन हात झालेले चांगले ! महाराष्ट्र पक्षाच्या उत्कट देशाभिमानाबद्दल मला पूर्ण खात्री आहे. पण मी अतिकारलेल्या मार्गाच्या सत्यतेविषयी माझाहि मत अगदी निःशक असल्यामुळे महाराष्ट्र पक्षाला काबीज करून मी काया-वाचा-मनेकरून आपलासा करीन अशी मला आशा वाटते. तुम्ही व तुमची मित्रमंडळी यांना अहमदाबादेस येण्याचे गैरसोयीचे होत असल्यास मीच याकरितां मुंबईस येऊ शकेंन. पुढेवारपर्यंत मी अमदाबादेस आहे. गुदवारी वाडोलीस जाईन.” (मो. गांधी)

(१५)

“मी लवकरच पकडला जाणार अशा फार दाट वातावरणात उठत आहेत हे तुम्हाला माहीत आहे. तथापि पकडला गेलों नाही तर तुम्ही मला कळवता-धुर्णोच मी तुम्हाला मुंबईस येऊन भेटेन. मलाहि विभांतीची फार जरूर आहे. व सरकारनेच आपण होऊन मला ती दिली तर शक्य तितके करून ही चळवळ पुढे ढकलण्याची तजवीज तुम्ही कराकच. ‘मी पकडल्ये गेलो तर’ या शीर्षक इंग्रिमां-

तील लेखात बहुतेक सर्व सुलसा भी केलेलान आहे. सिलफत प्रधासबधी काय करावयाचे ते शेड छोटानी हे तुम्हाला सागतीलच." (मो. गांधी)

(१६)

" अदमदावादेस भरलेल्या मागील वर्किंग कमिटीने खालील ठराव पास केला आहे. 'डॉ. अन्तारी व केळकर यांची सबकमिटी नेमण्यात यावी. कमिटीच्या सभासदांनी काय काय कामे करावयाची या सबाधीचे नियम केळकर मान्य तयार करावे.' " (एम् एस्. गोडबोले, माधीजीवरिता.)

गांधी याजकडून मला आलेली पत्रे वर दिली. मजकडून गांधींना गेलेल्या पत्राच्या नकला मजकडून नाहींत म्हटलें तरी चालेल. पण एक सापडली ती देतो. म्हणजे या पत्रावरून माझे मनोगत कडून येईल.

" तुमचें पत्र अगदी योग्य येळीं आलें कारण दडपराहांचा हात आतां पुण्यावर पडला आहे. आणि पुण्याचे डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट योनीं पिक्वेटिंग बेकायदे-शीर ठरवून त्याला मनाई केल्यामुळे काळ रात्री मडळीच्या विचारे हा हुकूम मोडण्याचे आम्ही ठराविले. आणि त्याप्रमाणें आज सकाळीं मॅजिस्ट्रेटला कळविलेहि.

" मी व माता मुलगा, तसेच भोपटकर, पराजपे, गोराले वगैरे १६ मडळी कायदेभगाच्या पडिल्या टोळींत होतो आम्ह्या मागील मडळी हा फ्रम असाच पुढें चालीनें चालू ठेवतील. पुण्यावर पांढी आली आहे. तेन्हा ते आपलें कर्तव्य कर्तें काय पार पाडून दाखवितात हें पहावयाचें आहे.

" महाराष्ट्र फजला खरोखर मनातून काय वाटतें असें तुम्ही मला विचारतां. पण कायदेभगावरून तुमच्या आम्ह्यांत यत्किचित्हि मतभेद नाहीं हे मी तुम्हाला प्रथमच गांणून टाकता. फक्त कार्यक्रमाच्या इतर बाबतींत आम्हाला काहीं फेरफार हवे आहेत 'सर्व रस्ते रोमकडे जातान' त्याप्रमाण आज देशाची स्थितीच अशी झाली आहे की, कॅन्टिलनांतल्या किर्न कॅन्टिलनातवाहेरच्या मागमागहि कायदेभग केल्याशिवाय यत्पर नव्हें. पण राज्य कोर्टे याजकीन बाहेरफार पावण्यांत पारमें राहावयाचें आहे असं मला वाटत नाहीं. आणि जोवरून प्रोविन्सी गवर्नमेंटा (Parallel Government) स्थगन करून यशस्वी रीतीनें नातल्यावी वेळ येतो नाहीं तोपर्यंत कायदा मोडून तुम्हांक जाय हे त्याप्रमाण स्वार्थ-

त्याचाच एक स्थान होय इतकच मानले पाहिजे. स्वभावभेदामुळे हे लक्षण काणत्या रीतिनि व प्रकाराने व्यक्त करण्यात याव याचा पूर्ण वार दिला पाहिजे. शिस्ताच्या नावासाठी इतिहासाचे स्वरूप न राहाल तर ती शिस्त नसून शिस्ताचा अनिरेक होय !

“पण हे विचार मी येथेच यात्रेविता सायदेभन करून माझ्या अल्प शक्ती-प्रमाणे या राष्ट्रीयमत माझ्याहि स्वायत्त्याची मी लहानशी आहुती दाखव्यास प्रवृत्त झाले आहे आणि जर ही अपेक्षा पूर्ण नाली तर येत्या राष्ट्रीय संभेस मला हजर राहना येणार नाही निदान काही महिने तरी कारागृहात वाटावे लागतील कारागृहाच्या दारात पाऊल ठेवात असताना राष्ट्रीय संभेच्या कायकमात फेरफार मागण्याचे माझे विचार मी सोडून दाखविता, याच खरे कारण तुम्हा मला माझा मनांतले विचार मोकळपणाने जाणव्याची उत्पुष्ता दाखविता हय होय माझे इतर शेष काहीही नमोत, पण तुमच्याशी मी अनिश्चय मनमोकळेपणाने वागत आले आहे, व या यात्रेनि माझ्या खात्या मनोभावना याच आहत त्या तुम्हास माहीत आहेत पण पुरे करण्यापूर्वी एरंडेच मागता की, माझ्यावर व जसोरा परिपदेवर जो निष्कारण कडक आरोप करण्यात आला आहे त्याचा मा मन पूर्वक निषेध करता स्वतः मी तेथे पार तर सभानियामक अगर प्रेषक यांचे त्रास नार्हीच केले नाही तथे पास अगर नापास झालेल्या कोणत्याही ठरावाना मा आपल मत अगर पसता दिलेली नाही ठरावाच्या प्रत्यक्षमर्यादा तहशेरीची एक सद्य्योजना मा मुचवगी पण ती अखेर नापास झाली शिराय या सन्धरन्तसंस्थानें तुमच मात काहीही मत अगर तरी, गेल्या जुलै वागस्टपासूनच कॉन्फरन्स मर्यादाय ठरत होत, व त्याप्रमाणे सहज योगानेंच ही परिपद आता मरगी इतरच आपण समजाव पण यापेक्षा पुढें जाऊन, दडपशाहीमुळे लोकपक्षाची शत्रु सरकारन कमी करीत आणली असता आम्ही उड करण्याची ही सधि साभली, अगर दडपशाहीतून मुटण्यासाठी काढडी उचावण्याचा प्रयत्न केण, असा कोणी आरोप करण हा कवळ दुष्प्रण होय

“पण आता मी खरोखरच यांच्या सडवडान अस-न्यानें हें पत्र पुर करतो. तुरुंगात याच्यापूर्वी तुम्हास लिहाव म्हणूनच चार ओळी लिहित्या आहेत

‘ता व — इतर कोणत्याही प्रस्तावेजा बद्दल व मध्यमात यामध्ये कॉन्सिड प्रवेशाचा वाद अगरदी निताड आहे या प्रातामध्य अतिशय चिराटाचे

खरीद व घरातले शूर असे राष्ट्रीय लोक आहेत. निरुन वाच्याकडे पाहून तरी कौन्सिल-वार्दीपक्षाच्या हेतूचा विषयांस होऊ नये.

“ ता. क.—अजोला परिषदेतील एक गमतीची गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. जमनादास मेहता अजोल्यान म्हुणाले ‘The Working Committee be hanged till it dies’ आता वरिष्म कमिटीतील पुढारी सरकार काशी देत नाही हे खरे, पण लजपतराय, दास, मौलाना, मोतीलाल नेहरू वगैरेना उचलून तुम्हाला ठेवून सरकारने राष्ट्रीय सभेच्या शरीराचा एक एक भाग काढून काढला आहे. आता यापुढे कोणावर पायी येणार ? मला वाटते एकटे तुम्हीच शिक्क राहिला आहा ! ” (न. वि. फेडकर)

गांधी यांनी लॉर्ड रोडिंग याची मुलाखत घेतली तोंत सादेवनजकुरांनी गांधींना भेजे सांगितले की “ तुमच्या पंजाबीत धसेच आणची कोणी पुढारी आपल्या भेटीस येतील तर आणण चाचगशीई बोल.” या आश्वासनाचा फायदा घेण्याकरिता गांधींनी इतर काही लोकाप्रमाणे मलाहि बघविले, पण अशा भेटी-पासून काही निष्पन्न होण्यासारखे नाही असे वाटून मी लॉर्ड रोडिंग याची भेट घेण्यास गेला नाही. मुजे जाणार होते असे वाटते. ते मला लिहिलेलेः—

“ ना. व्हाइसरॉय हे काही अमहत्त्वाकरितावादी पुढाऱ्यांची भेट घेण्यास तयार असल्यामुळे, तुम्ही व्हाइसरॉय यांना पत्र लिहून मुलाखतीची वेळ ठरवा असे मला गांधींनी पत्र मला जाणे आहे. तुम्हालाहि त्यांचे भेजेच पत्र आने असेल. तुमचा विचार मला तारडनोड बळक, कारण जे काय करतायथ ते आण महाशय्रातले लोक एकमताने व निस्ताने करे. व्हाइसरॉयच्या मुला-खतीत काय बोलावयाचे याबद्दल आपण मर्याने एक दिना ठरविणे पाहिजे. गांधींनी व्हाइसरॉयाची मुलाखत मला बेटा घेतली, पण त्यान दोघांचे बोलावे काय झाले याचा गुणास त्यांनी वरिष्म कमिटीच्या सेवानाहि लाभ दिना नाही. ते काय बोलले असतील ते कोणता टाऊन ! त मज बोलले गांधींनी अम-त्याने कोणाचा कडव्या हो आता नाही. पण ने काहीई अमते तरी व्हाइस-रॉयाच्या मुलाखतीला आपल्याने तुम्ही ठरवून अनव्याग आण मर्याने आणे एकमेकां भेटून काय बोलावयाचे ते निश्चित ठरविले पाहिजे.”

महाराष्ट्रने असहकारितेला एक वर्षभर मान्यता दिली, तथापि ही मुदत सप्ताच पुढे काय करावयाचे हे ठरविण्याकरिता महापट्ट, वन्दाड, नागपूर या तीन प्रांतांनी सहविचार करावा अशी सर्वांची इच्छा होती. यासबधी बापूजी अने मला लिहितात.—

“महाराष्ट्राची संयुक्त परिषद भरविण्यासंबंधाने व कार्यक्रम आखण्या-संबंधाने माझे विचार तुम्हास पसंत आहेत हे पाहून आनंद झाला. डॉ. बाबासाहेब पराजपे यांच्या खटल्याचा निकाल ता. २९ ला आहे. त्याच्या विरुद्ध सरकारी पुरावा मुळांच टिकला नाही. तथापि त्यांना शिक्षा होणार हे ठरलेलेच आहे. स्वदेशी व बहिष्कार या बाबतीत आम्ही आटोकाट प्रयत्न करित आहो, पण त्या मानाने आतापर्यंत आलेले यश हे फारसे उत्साहजनक नाही.”

याच विषयी डॉ. मुजे याचे पत्र, ता. ३ जून १९२१ चे, खालील प्रमाणे आहे.—

“संदे महाराष्ट्राची म्हणून एक परिषद भरविण्याची तुमची कल्पना मला फार पसंत आहे. या संबंधाने दादासाहेब खापर्डे यांना मी लिहितो. पण सध्या ते डॉ. बाबासाहेब पराजपे यांच्या खटल्यात गुंतले आहेत. पण मला वाटते आता पेशीहि ऑक्टोबरमध्ये हे कॉन्फरन्स भरविल्यास जास्त सोयीचे होईल. गेल्या वेमरुत, मुसलमान लोक व अडीचभू हे वेमाल पाशा व अफगाणिस्थान यांची बडेजावी करित असतात यावरून, फार मार्मिक व मामीरीतीने तुम्ही आपले मत व्यक्त केले आहे अडीचभूच मरे सोग बाहेर पडलेच आहे. पण त्याचा जाहीर निषेध हतयमातच आपण करू लागले तर तिकडे सरकारने मात्र फावार्-याचे. तुम्ही बाग अगदी अचूक मागला आहे महात्मा गांधींच्या लक्षात हे केव्हा येईल तेव्हा येईल ! अनत्याचारीणापासून अडीचभू अद्याप हळले नाहीत असे गांधी ‘५१ इंडिया’त मागेत, पण त्यांचा ही भूमिका व्हाइसरॉयच्या मुलाखतीत टिक-लेली दिसत नाही न योलाकता हे मुलाखतीला गेले ही पहिली चूक. आणि तेथे गेल्यावर आता बंधूची त्यांना पाठ राखली नाही ही दुसरी चूक. अडीचभूंना माफी मागण्याची पाठ्य याची, आणि यामुळे त्यांच्या सार्वजनिक कीर्तीवर वाढ कर-विण्याचा प्रयत्न याचा, याची मला कांय वाटते. त्यांची त्यांच्यावरच गोष्ट सोंपविली असती तर अद्यापेव्हा अडीचभूंना कधीच माफी मागितली नसती. असहकारितेचा लडाई हे खालिमच युद्ध आहे असे महारमा गांधी समजात. पण

राजकारणात इंग्रज लोकांशी दोन हात बसव्ही ऐतान करणे फार कठिण आहे, ज्यानी जर्मन लोकांच्या डोक्यात धूळ टाकली त्यांना गार्फीसारख्या महात्म्याला फसविणे म्हणजे काहीच अवघड नाही. ते पोरखेळाइतके सोपे आहे, अशी उदाहरणे पाहिली म्हणजे गेल्या अतकात नाना फडणविसानंतर राजकारणात पुरधर असा सुत्तरी एक लोकमान्याच्या खेरीज झालाच नाही हे मनाला पटू लागत. त्यानी या इंग्रज लोकांशी फार धूर्तपणाने डाव चालविले. आपल्या अनुयायांना तर त्यानी असे तोंडबशी कधीच पाडले नसते ! मवाळाना हाताशी घेऊन सरकार ' अफगाण बोयी 'चे नव्हतु नसते वाडवीत आहे, पण या जाळ्यात न सापडता, गांधींच्या सडपाने महमदअलीनी भडोबच्या कॉन्फरन्समध्ये या आक्षेपाचे निराकरण केले असते म्हणजे बसत होतं. माफीचीच इतकी जरूरी नव्हती. हा ब्रह्मसंघीय व्यावहारिक शहाणपणात पण मुरलेला मनुष्य आहे. त्याने अंगीबधूची माफी मान घिशात पातली, व त्यांना निमूटपणाने खडपात पातले, अंगले इंडियन लोकांचे मान आता चांगले फाडणार. महात्माजींचा चुकीचा सडा ऐकून अंगीबधूनी माफी मागितली यादरमळ पुढल्या केसरीन त्यांच्यावर सडकून टीका कर. राजकारण हे राजपाटणाच्याच ऐताने केले पाहिजे. फानात तुळशीपत्र पालून काही राजकारण करीत नमनान ! मला सुचलं ते मोडलेपणान लिहिले आहे पण तुमच्या विवेचक बुद्धीवरच माझा जास्त विश्वास आहे. अंगीबधूवर राटला भरण्याच्या विचारांत सरकार आहे असे ब्रह्मसंघाच्या भावणात आल आहे. तर काय होतं त छपकरच कळेल."

१९०१ मध्ये असहकारितेला अनुमस्त या मयदान-प्रतिश्ठाची, म्हणजे पिकेटिंगची, चळवळ झाली ती पुणे धारवाड ठाणे इत्यादि जिल्ह्यांतून झाली. धार-पाडकडीत चळवळीची माझा काही संजध नव्हता. पण ती चळवळ कनाटकाच्या लोकांनी तीम स्वरूपात नेली व प्रेयटी गोळीबार व हत्या झाली हे प्रसिद्धच आहे. पुण्यातील चळवळीत ज्ञानच्या पथाच्या पुढळ लोकावर गडले झाले, आणि दंड हनेके भरावे लागले की, पैसाचा हा अभ्यस म्हणून चळवळ थापरावी लागली. ठाने जिच्यात जननाशय मेया प्रभूनि लोकांत ती चळवळ केली. ती करम्यापूर्वी जननाशय वांनी ल. ८ सप्टेंबर तेथे मला गलीत पत्र पात्रिले:—

"ठाने जिल्ह्यात सरकारी हुकमाची पाननरी करून पिकेटिंग करम्यादरमळ निरनिराळ्या तत्त्वज्ञांतून मी गुनारं धनर प्रगुग स्पेक जन्म केले आहेत. सरका-

रुच्या जाव्हानाआ आम्ही तोंड देणार आहो. आता पुढे कसे पाऊल टाकावे याबद्दल तुमचे मत मज्या. शक्य तर आपण समस्त भेटून या सभेची निधित ठरवू.”

जमनादास याच्या चळवळीने माय परिणाम झाला हे खालील त्याच्याच एका पत्रावरून दिसून येईल.—

“टाण्यामध्य प्रिन्सिपलविहद निघालेल्या सरकारी हुकूम रद्द झाला. याबद्दल तुम्ही ज माउ अभिनदन केले त्यामुस्ता तुमचे आभार मानतो. महा-राष्ट्राच्या मयमान्य पुढाऱ्याकडून हे अभिनदनाचे गळीम मिळाले त्यामुळे त्याची किंमत विशेष वाढून पण या बहुमानात दुसरेही वाटेररी आहोत. या सत्याप्रहाची स्तुति मला तुमच्याकडून मिळाली, व सर्व ठाणे जिल्ह्याने माझे प्रयत्न यशस्वी करण्यास मदत केली. पटेल व तुम्ही मिळून एकमेकांस लिहिलेली पत्रे मी पाहिली. पटेल यांनी शेवटचे वाक्य तुम्हास लिहावयास नसे होते. पण त्याला तुम्हीही उलट टोका चागलाच दिला आहे. त्यान पटेल साहेबांचे नाक धोडे शणकगले असेल. पटेल यांना वाटते की, आपण सर्वच गमत करतो म्हणून त्यावरून लारांनी रागावू नये पण कुपेपेटलाहि मर्यादा आहेच की नाही ! आपण सर्व आता आकोल्माला भेटूच. बळारीप्राताच्या विभागणीवरून जमलेल्या सद्धात कमिशन तुम्हाला न्यायाधीश निवडले आहे व ते काम तुम्ही यशस्वीरीतीने करावच” (ता. ३० सप्टेंबर १९२१).

रिस्टर जयकर व आम्ही राष्ट्रीय पक्षातील महाराष्ट्रीय लोक यांची मनो-शुक्ति असहकारितेविषयी जवळजवळ एकाच प्रकारची होती. म्हणजे असहका-रिता हा योग्य मार्ग नव्हे, पण राष्ट्रीय सभेच्या इश्टीकरिता तो मार्ग काही काळ अवलरावा असे त्यांचेहि मत होतें. त्यांनी बकिली सोडली, व टिळकाच्या नावाने निघालेल्या स्वराज्य फडाचा पचवीस हजार रुपये एका रकमेने दिले. असहकारितेपूर्वी जयकर व मी याच्या विशेष संबध येत नसे. पण नंतर टिळकाच्या पक्षात, मी महाराष्ट्राचा पुढारी असें मला मानून, ते माझ्याशी स्रेहसंबध ठेवून सहविचार करू लागले. मुर्ईस त्यांना फार प्रमुखस्थान असतां धेळकर पुढारी-पण पैतील तर मी त्याचा अनुयायी म्हणून घेऊन काम करीन’ असे ते परवां परवां पर्यंत स्रेहीमडळीजमळ म्हणत. उलट पहिल्या प्रतिसहकारपक्षाचे अध्यक्ष त्यांना करून मी त्याच्या हातागाली काय केले. आणि १९३३ साली ते निवृत्त-

तेम अनतांना इकडे हल्लीचा लोकशाही पत्र स्थापला गेला तेन्हा ते वेधे असते तर त्यानाच अध्यक्ष करून मी त्याच्या हाताखाली आनंदीन काम केले असते. असो. जयकर व मी याच्यामध्य खालील पत्राने पत्रव्यवहाराला प्रारंभ झाला असे मला स्मरते.

“मी पकिर्लीची प्रॅक्टिस सोडल्यापासून आपली दोषाची गाठ पडली नाहो. तथापि जमनादास मेहता मला सांगतात की, मी तुम्हास भेटून एकदा चर्चा केल्यास बराच फायदा होईल. माझ्या मनाला सध्या अशी अडचण आली आहे की, गांधी व त्याचे देशकार्य यांच्याविरयी माझ्या मनात फार निष्ठा आहे पण अनेक मुद्यावर त्याच्याहून माझे विचार वेगळे आहेत. आणि म्हणून मतभेद उपस्थित करण्यापेक्षा तूर्त गप्य वसावे असे वाटते. अर्थात् याहि गोष्टीचा अतिरेक होऊन उपयोग नाहीं. तथापि कार्यक्रमात कितीहि दोर असले तरी एकी राखण्याकरिता कोणताच मतभेद सध्या तरी दसंबू नये असे वाटते. चामुळे कोठे कोठे पोढा गैरसमजहि उत्पन्न झाला असेल पण मला वाटते की, आपण दोघे एकत्र बसल्यास कार्यक्रमातील दोष टाडून तो जास्त व्यावहारिक करता येईल. याबद्दल आपण काही उपाय सुचवू शकू.” (२० सप्टेंबर १९२१).

असहकारिता पटल नसताहि प्रथम केवळ काम्रेसच्या इश्टीकरिता काही लोकानी तिला पाठिंबा दिल्याचें आणती एक उदाहरण खालील पत्रावरून दिसून येईल.—

“सरकारच्या दडपशाहीमुळे कलकत्तातील परिस्थिति मोठी चिंताजनक झाली आहे. खुद्द काम्रेसचेच अस्तित्व राहते की नाहीं याची भीति वाटते. आपले मतभेद काहीहि असले तरी या वेळी काम्रेसचा बचाव करणे आरत काम आहे. स्वतः मी असहकारितावादी नाहीं व महात्माजीचा कार्यक्रमहि मला सर्वस्वी मान्य नाहीं. तथापि सहिष्णुने मतभेद सोसण्यास आपण तयार झाले पाहिजे. मी, जयकर यांना शक्य तर मुम्बई एखादी कॉन्फरन्स बोलावण्याची मी तारेने विनंति केली आहे तिला तुम्हांहि जरूर या (आगुतोप-चौभट्टे, कलकत्ता, ता. १० डिसेंबर १९२१)

रांगेळीची चळवळ करून ती मागे घेतली ही गांधींच्या चंचल स्वभावाची खुण ठरली. याबद्दलची याजूची अनेक बबगमांमधून मला लिहितातः—

“तुमचें पत्र पोहोचल व ल्यारोवरच तुमचा केंसरीतील बाडोलीसवधानें अग्रलेख वाचला. काँग्रेसच्या वर्किंग कमिटींत तीज बुद्धिमत्ता व राजकारणातील व्यावहारिक धोरण जाणणारी माणमें तुमच्याभेरीज कोणी नाहींत. निदान तुम्ही तरी तेंच असल्यानें ही उणीव भरून निघाली आहे, हे महाराष्ट्रांत व बाहेर हिंदुस्थानांत आता सर्वांना माहीत आहे. अनेक प्रसंगीं जर वर्किंग कमिटींत तुम्ही नसता, तर मुधारलेल्या सर्व जगाकडून छी वू होऊन काँग्रेस खात्रीनें हात्वास्पद झाली असती. तुम्ही बऱ्याच कुशलतेनें व यशस्वीरित्या आपला मार्ग काढला. पण अलीकडे काँग्रेसची कार्यकारी मंडळी बहावत चालली, व ती जगावशरी आपण घेऊ नये म्हणून कमिटीशीं आपला संबंध तोडून टाकावा असे तुम्हास वाटू लागल्याचे दिसते, वर्किंग कमिटीचे विचार म्हणजे एकव्या गार्धीचे विचार असेच छया झाले आहे, व त्याच्या धोरणांत गेल्या वारा महिन्यांत जे जे प्रचंड चड उतार झाले ते पाहिले म्हणजे घाय व कोव वाटते. वादळ उठल्याची ल्याना मौज वाटते, पण वादळामागून येणाऱ्या देवताचा कोप होऊ नये म्हणून ते शांतिपाळ गाऊ लागतात आपल्याच कुलाचे उत्पन्न झालेल्या परिणामाना तोड देण्याइतकें खंबीर पोलादी अन्त करण या गृहस्थाजवळ नसावे याचा खेद वाटतो. देशातील चवळ व या वेळीं इतक्या परमाच कोटीला पांचली असताना तिला नीट सावरून नेता येऊ नये, व अत्यंत अयोग्य वेळीं गार्धीच्या मनावर मृदुतेचा पादा बसवा हें देशाचे दुर्दैव होय ! ” (ता. १० फेब्रुवारी १९२२)

त्याच विषयावर आणखी एक, भुरतेचे गोठोसकर याचें, ता. १८ फेब्रुवारीचें शालीलप्रमाणें पत्र मला आलें,—

“बाडोलीचा वार फुवट भेला ” हा अपनेस वाचून आपण एकदर महाराष्ट्राचें हृदय सर्वांना स्पष्टपणे समजावून दिलें आहे अशी आमची तर पूर्ण खात्री झालीच आहे परंतु येथील आमचे गुर्जर बंधू मानाहि त्या लेखान इतके चक करून दारुणे कीं, तो लेख वाचण्यास केंसरीची सारखी मागणी होत जाई. येथील बहुतेक विचारी व पुढारी गुजर बंधू आपल्याच धोरणाचे असून आता पुढें महाराष्ट्र काय करतो इकडे डोळे लावून राहिले आहेत. येथील लोकवार्ता अशी आहे कीं, एकामान्य आज हयात असते तर ही वेळ आली नसती, व आपण दिवशीत केलेल्या विचारावरून आपण ज काय कराल त्यांज येथील जनतेची पूर्ण भरत व

‘सहानुभूति आहे ही खात्री आपण बाळगावी. आम्हा सर्व मंडळीस लोकमान्यांनी नेहमी आठवण होत असून आपण त्यांच्या मार्गे त्यांचे कार्य योग्य दिशेने चालू ठेविले आहे याचीहि पूर्ण जाणीव आम्हास आहे.’”

बारडोलीच्या अयशस्वी चळवळीचे धोरण प्रमुख काँग्रेसमहत्त्वांनाहि अप्रिय होते, आणि त्या नंतर दिर्घीच्छा ओ. इ. कॉ. कमिटीत गांधींच्या नियोजना ठराव येण्यापर्यंत मजल जाणार होती ती टळली इतकेच. पण गांधीहि मनातून टरकले. आणि यापुढे काही दिवस त्यांनी राजकारणातून लक्ष कमी करून ‘विधायक’ नावाच्या कार्यक्रमावर लक्ष ठेवून आपले वैशिष्ट्य उरवावे असे योजिले. पण या कार्यक्रमात काँग्रेसलाहि ओढण्याचा गांधींचा विचार दिला आला. रा. बापूजी अणे यांच्या लक्षात ही मोष्ट येऊन ते मला यवतमाळहून ता. ४ मार्च १९२२ च्या पत्रात लिहितात :—

“बंगाल व पंजाबमधील प्रतिनिधि मनामन्ये बरेच नाराज आहेत असे दिग्गजांच्या समेत दिलून आले बहुतेक सर्वांच्याच मनात असतोप होता. पण काही महत्त्वाचे फेरफार करावेत असा शब्द मात्र कोणाच्याच तोंडून बाहेर येईना. कारण महात्माजी सिंहासनावरून उतरून राजसन्वास करतील ही त्यांच्या मनात भीति ! महात्माजींचे मुख्यपद कोयन राहून इतर मोठे घडून याव्या असे त्यांना वाटते. पण आता पुढे मार्गे लवकरच कमिशन ही एक ‘सोसल सर्व्हिस’ची संस्था होणार, व आपणाला या अधिकारी मंडळीत तसे करावे लागणार, हे मला निश्चित दिसत आहे. आपण राष्ट्रापुढे एक जोरदार व लोकांस चकित करून सोडील असा कार्यक्रम ठेवणार आहो असे गांधी म्हणतात. पण असल्या भावेचा आता मला कीट आला आहे. काँग्रेसच्या संभासदांनी म्हणे अमूक अशी पाठाव्यान ! असा कार्यक्रम अवलंबित्वाकरक आहे इतकेच नव्हे तर देशातील कार्यकर्त्या लोकांची त्याने पागापाग झाल्याशिवाय राहाणार नाही. समाजातील खालचे व वरचे वर्ग यांच्यामध्ये कृत्रिम भावना उत्पन्न होऊन तसे लागतील. ही आपत्ती मला विनतोड व दुस्तर दिसते; व आपल्या सादस्या वरिष्ठ मंडळींनी यावेळी काळजीपूर्वक विचार करून व धैर्याने पुढे होऊन या लोकांना योषवून धरले पाहिजे. राष्ट्राचे संरक्षण करण्याला या रेषेवर तुमचा मार्ग नाही. तुजे मानो, भोवडकर रंगरे मंडळीगड तुम्ही इकडे येव्हावहल, तुम्हाला मिळिलेच आहे. आपण सर्व एकत्र होऊ आणि आपला वेगळा कार्यक्रम पुढे माडून तो अमलाने व्हावू असे निश्चयाने घ्या. मन

भा. इ. कॉ. कमिटी त्याचा आंगठार करणे अगर न करे. इतर नमूना मंडळ येथीच तोंड आल्यास ग्राम मिट्टीच. नुसत्याच निमंजार असें सर्व गोष्ट सोपविरी आहे.”

एक सरदारचर्चा सोंध्यावर राहता होऊन कांमिटीचे लक्ष वेगळ्या दिशे वळते. याभिरवी बाबुजी असें मला मिट्टीतः—(ता. २१ मार्च १९०१)

“नुकतन पांशेच बँडर यात्रा झालेल्या निधेचें वर्तमान कर्तव्य माथीना मला त्याची शिक्षा होयसुद्धी जाईल अशा मला कल्पनाहि नव्हतीच व माथी याच्या कायानिष्ठ ग्राम्याची उज्यास भुरळ पडली. माथी नुसत्याचा मुळ आपला नव्या कार्याकामाची कल्पना धोडी पुढे इतरांचे मला वाटू लागले होते. पण मलायची कळकल्यातून परत येताना नि. रत्ना भेटले. याची एक विशी रागझाडून आणली आहे असे ते म्हणाले. ही माथी ती जलन घेतरी आहे मला माथीच असा पों, “प्रतिष्ठित नई” मागाची नवीन निवडपुढी करत उने रहावे. गंग बगरी करत काय चळवळ निवडावी पण कमिटीची पुनर्रचना करावी. मला लोकांना बस घरावे, इ महा-माझीच्यावर पारने काहीच न बोलता हा नवा कार्यक्रम आणावा रागझाडूंची ही विशी राते अमन्यास दगाळताना हाताची पुढे काहीतरी करण्याची आता आहे. रागझाडूंच्या पत्रावरून मुन्हाला काढू नुन्ही ते पत्र पाहिलेच अनेक

“मुझी वेगळ्यात चळवळ रागझाडू लोकांची पडवी हे तेव्हाच झाले पण मुझीच्या मावळ्यांनीच आरला गैरिक पाटिवा दिल्याशिवाय लक्ष पुढे होऊन लोकांनी ही चळवळ उरण्या पारले तय्य आहे असे मला राग नाही किंहुना ते तय्य नसताना दाराना ही चळवळ करणाला अविद्या होणार नाही अथ आपल्या मित्रांना माझे मन मो कळविले आहे. मावळ्यांना उर विकतयाचीच नसली तर गोष्ट निराशी. पण तसे नमन्यास त्याच्या नगर हतारा लुडबूड करणाऱ्या दुरुच रहात नाही.”

यानंतर सर्व महाराष्ट्रीय पत्र मिळवून स्वतःच धोरण ठरविण्याचा आनंद निधय कायम झाला. पण लोकांना आरंभ म्हणून येत यथे महाराष्ट्राची परिपद अशी

भरविली. तीत या प्रभाला उषड तोड फुटले. परिपदेचे अभ्यक्षपद खाडिलकराना दिले होते. तथापि त्याचे विचार वेगळे परिपदेचे वेगळे हे दिसून आले. परिपदेच्या ठरावांचे निर्णय अगदी 'शेल' घेऊन मते मोजून करण्यात आले, ते फेरवाल्याच्या वाजूचेच झाले. पेज परिपदेची हकीकत वाचून डॉ. मुजे मला लिहितात:—

“महाराष्ट्र पत्राच्या तत्वाकरिता पेज कॉन्फरन्समध्ये चांगलीच खडाजगी उडाची अम वर्तमान द्यावस्तुन दिसते खाडिलकर अभ्यक्ष असताना आपल्या मित्रमंडळींनी मोठान जय मिळवून खडाई मारली त्याबद्दल फार समाधान वाटते. आपल्या टिळक-पक्षात असलेले सत्य मांडून लोकमान्याच्या मृत्यूनंतर अवप्या दीड वर्षात त्याची वाताहत झाली, व हाच तो पूर्वीचा टिळकाचा महत्तम व बलिष्ठ पक्ष काय अशी भात पडून राहा येऊ लागली पण दाहिपेक्षा काळजा-ला घरी पाडणारीं योष्ट म्हणजे, सद्वृद्धांनी व मित्रभावांनी महत्तमाजींच्या. चुका वेळोवेळीं महत्तमाजींना दाखवून व पडवून दिल्या तरी, आपलेच काही मित्र व स्त्राला न्नादा लावून काम करणारे कार्यकर्ते यानीं उठून आपणाविरुद्ध गैरसमज पसरविण्याचे मत अनुसरणें ही होय. राष्ट्रीय सभेचा कार्यक्रम आम्ही शक्य नितदा कसून अमलात आणला, व वेळोवेळीं निर्भयपणे व प्रामाणिकपणे पुढे असणाऱ्या पौत्र्याची सूचना महत्तमाजींना सावधगिरीने दिली म्हणून गांधींचे अस्सल खरे मित्र असे आपणान नानके ज्ञान्याऐवजी, आपण जणू काय गांधींचे शत्रू असून त्यांचे पाय पाडींमार्गे रोवले अशी बदनामी करण्यात येत आहे! इमानीपणाचे हे बरींस! टीकेचा हा माह खाडिलकरानादे आशरला नाहीं पण आपल दिल ठाठ आहे, आणि आपल्यापैकी कोणातरीपणादे त्याच्या पाडांतीचा कार्यक्रम नासत आहे, जमे महत्तमा गांधींच्या एखाद्या जवळच्या अधमकाताह म्हणता यावयाचे नाहीं. तुळगाव जाम्यातूरी या कार्यरुमानेरीक गांधीं द्दर काही सांगून गेलेच नाहीं, व स्वराज्य प्राप्तीकरिता हा कार्यक्रम पुढे नाहीं. गांधीं सदां वर्षांनीं येईपर्यंत त्यांच्याकरता देशांत चढाचढा धाडविण्यास आणत न्नाहो. म्हणून व्यावहारिक रीतीन राजकारण करण्याकरिता कां. कमिटीन देशांतल परिस्थितीचा व कार्यरुमाचा फेरविचार केज पाहिजे. यात खरोखर मतभेद होण्यासारखे काय आहे! पण असारलोन नारन्याला यादवी व पुढे करण्यास भाग पाडवत्याचे अनेक तर आम्हांहि मोठ्या निदरान लई हे त्यानीं क ताव ठेगो मग त्यात वाटेक तो जगो ठेवा जगे! दुर्दैवान या मोठ्यानीं आज

यादवीचा प्रसंग असला तरी आपण नेहमी सरकारला एकजुटीने तोंड देऊ व भाडू.

“महात्माजींचा कार्यक्रम आपणास कितपत पमत आहे व नाही ! तसेच लोकांनी जे खोटेनाटे आरोप व गैरसमज पसरविले आहेत त्याबद्दल इनकार करणारा एक जाहीर ‘मॅनिफेस्टो’ आपण काढावा व धैर्याने या परिस्थितीला तोंड द्यावे असे मला वाटते” (ता. २३ एप्रिल १९२२)

या सुमारास महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटी आमच्या पक्षाच्या हार्तां असून मी तिचा अध्यक्ष होतो. परंतु काँग्रेसच्या घटनेतील अधिकाराच्या अशा या जागी राहिल्यान, मला स्वतंत्र मतांचा प्रसार विसरून व जाहीर सभातून करणे अडचणीचे वाटू लागले. काँग्रेसचे ठराव सामान्य सभागदावर बघतकारक नाहीत ही तात्त्विक भूमिका मी लढवीत होताव. पण प्रांतिक काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षाला शिक्क स्वतंत्र्य रहात नाही असे मागे मन असल्यामुळे, या अध्यक्षपदाचा मी राजीनामा दुरुपने दिला व तो स्वीकारला गेला असा आमहदि धरला. या संवधात दोन पत्र देतो —

रा. पी. जी. जोशी हे एरडोलहून लिहिले — (ता. ६ मे १९२२)

“तुम्ही म. प्रा. काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला हे वाचून मनाला पार वाईट वाटले. जर तो तुम्हां परत पेटत नाही तर महाराष्ट्रवर मोठे संकट आण आहे असे आम्हाला वाटते. तुमच्यावर किती अनिमित टीका केली जात आहे हे मला माहीत आहे पण तुम्ही तेथे आहान म्हणूनच या टीकाकारांच्या जिनेला काही तरी आळा आहे म्हणून तुम्ही आपला राजीनामा परत घ्यावा असे मला वाटत. पण तुमच्या मनात कदाचित् लोकांचा आपल्यावर विश्वास किती आहे हे अजमावण्याचे असेल ! तथापि चौकशी कमिटी निवडण्याच्या वेळी याविषयी दाहानिशा आपोआप होईलच. २१ तारखेच्या सभेत आपले बहुमत करू व तुमच्याबद्दल विश्वास निदर्शक ठराव पास करू. आणि तुम्हाला आपला राजीनामा परत घ्यावयास लावू.”

याचविषयी कापूजी अणे यांचे पत्र खालीलप्रमाणे आले. — “तुम्ही सध्या कोणत्या मन स्थितीत आहात त्याची मला बरोबर कल्पना आहे व

त्यासधर्मी मला आश्चर्य वाटत नाही. महात्मा गांधींनी उत्पन्न केलेल्या भ्रमिष्टपणाच्या कल्पना टाकून पुनः राजकारणाच्या बळगावर यावे, अशा हेतूने कबर बांधून मोदिमेस सुखात करण्याकरिता म्हणून जर तुम्ही आपला राजीनामा दिला असेल तर महाराष्ट्रांने आपले कार्य बरोबर ओळखले असेच मी म्हणेन. इतकी वर्षे सार्वजनिक कामात पडलेल्या तुमच्यासारख्या अनुभवीक वर्तमान-पत्रकाताने देशाला हाक मारली तर, सामान्य जनतेचेच काय परंतु निर्झंबलेल्या नाफेरवाल्याचेहि अन्तःकरण जागे झाल्याशिवाय राहणार नाही. ही गोष्ट ताबड-तोब तुम्ही हातीं घेण्यास तुमच्या मार्गात बऱ्याच अडचणी असतील हे मला समजते. पण हे केल्याखेरीज मात्र उपयोगी पडणार नाही हे निश्चित समजा. तात्यासाहेब, तुम्हाला खरे सांगतो की, इत्ताशीं चरखा घेऊन कमिसेच्या सध्या मातमान्यतेच्या बरिष्ठ अधिकारी सडद्याच्या जागेमध्यं नाथप्यापेशा मला त्या-पातून चार हात रुई फडहून राहण्यातच आनंद वाडतो. आपल्या नेमस्त भिनाच्या कारवाईमुळे जसें त्यांनीं कॉन्स्टिट्यूशनचे कुणम आपणाभोवतीं उभे केले व आपण बाहेर राहिलों, त्याप्रमाणे चरखाच्या आपणामुळे गांधींनीं कमिसेमधील अधिकार हा निव्वळ तुल्य बनविला आहे या घटनेपार्शीं इतर जगाच काय पण आ. इ. मी. कमिटीची मास्ती जागाहि मी साक सोडून बावकास तयार झालों असतो. पण हे करताना ज्या लोकमान्याच्या हाताखाली २५ वर्षे राजकारणात आपण वाढलों त्याच तत्वावर पुनः काम करावे एवढीच इच्छा आहे. सावरमतीच्या तीरावरील आश्र-मातून एक एक नवीन मुकूम सुटवेत, व आम्ही भ्रमिष्टपणाने त्याचा जप करित वसति हे धरस झाले. आपण सर्वच कमिसेच्या अधिकाराच्या जागांचे राजीनामे देऊन टाकू व धीउपणाने आरलीं भर्ते पुड माडू. ही गोष्ट आपण केली तर महा-त्माजी म्हणून जागे होतील; व कार्यक्रमात एकतर आपणास दृष्ट असलेला बदल घडवून आणता येईल किंवा ना. घटनेच्या चरनांतून बायमचे मुक्त होऊन आपणास पाहिजे ते करण्यास अवसर सापडेल तुम्ही राजीनामा देणार हा गोष्ट मला पमन आहे. पण या गोष्टी व पुढील दिशा आपण एकमताने ठरवू. या सर्व गोष्टीने माझ्या मनावर इतके जड ओसे असल्यापारस शात्रे होत म्हणून तुम्हाम सविस्तर लिहिले."

आम्हा महाराष्ट्रियांची ही विचारसरणी या तुमाराम मोनीआन नेहम, गांधींचे नवे पक्षिष्ट व इम्पक, योनाहि पट्टे लागले होती. ता. २५ व २०

ऑक्टोबरच्या सुमारस पडित मोनीयार यांनी डेहराडून येथे यात्रिक परिषद भरविली. तिचे अध्यक्षपद त्यांनी मला देण्याचे ठरावेले व त्याप्रमाणे ते स्वीकारण्याची विनंति तारेने केली. पण मी ते त्या वेळी स्वीकारू शकत नव्हो. अणुप्रभृति बाईं लोकानाहि डेहराडून येथे निमंत्रण करण्यात आले होते. या प्रांतिक परिषदेने नेहमी आम्हास का बोलावले असेच यावी मीमांसा वाजूजी अणु यांनी मला ता २० ऑक्टोबर रोजी लिहिलेल्या पत्रात खालीलप्रमाणे केली आहे:—

“डेहराडून परिषदेकरितां हजार रहाण्याची प. मोनीलालनेहरू यांच्याकडून मला तार आली आहे. मला दुखण्यामुळे जाता येत नव्हें. तथापि अशी एक घटा मनात आली की, प. नेहमी बांन्सिल बहिष्काराग्रधाने इकडच्या बांही लोकांची चर्चा करावयाची असेल. बांन्सिल-बहिष्काराग्रहून उलट खाऊन पीडनजी बांन्सिल-प्रवेशाच्या भोरणाकडे बळ लावलेले दिसतात. त्यांना शिरोध करणाऱ्या लोकांची मनजूत त्यात घालवयाची असेच म्हणून त्यांनी तुम्हाला ब. जी. मुजे यांना डेहराडूनला येण्याविषयी तार केली असेच. तुम्ही जागर आहारा किंवा राय ?”

पडित नेहरू यांचे कांभिल प्रवेशावश्यक भोरण पत्रे ठरून ते पुढील दिग्बरात गयेन प्रगट झालेच

मेगाधरराय देशपांडे हे १९२१ मध्ये तुळगाव गेले ते १९२२ च्या मेच्या सुमारस परत आले ते अद्यापि स्वतःम पूर्ण नांदारवाले म्हणत नव्हते. किंबहुना महाराष्ट्रांतल्या शैनादि विवादी पक्षात आपले छोटे भगत्वासुळे, आपण मजबूती करून बांही तडजोड करू अशी त्यांना आज्ञा घाटत होती. म्हणून त्यांनी केसरी-मध्ये ता ३० मे १९२२ रोजी खालील पत्र प्रसिद्ध केले:—

“मि. वि. आज सदा महिनेगर्भ मी गार्वजनिक आयुष्यकमातूनच बाजूला होतो आतां तुळगावून बाहेर आल्यावर महाराष्ट्र, कर्नाटक, बम्हाड, नागूर वगैरे प्रांतातील निरनिराळ्या मित्रमंडळींशी माझी नापणें घातें त्या प्रसंगे एकच गोष्ट मला प्रमुखापण दिवून अस्ती ती ही की, इंग्रि राष्ट्रीय पक्षामध्ये बरेच मतभेद झालेले आहेत, त्यांचे पर्यवगान राष्ट्रबायें साधण्याच्या दृष्टीनें इष्ट होणार नाही असे घाटने. पण त्या गोष्टीबरोबर दुसरीहि एक कल्पना शिंतवयाच टटकण्यानें नवरेण आली ती ही की, राष्ट्रीय पक्षीतील निरनिराळ्या मतांच्या

प्रमुख गृहस्थानीं एकत्र बसून, संयुक्त असे धोरण निश्चयारमक ठरविण्याचें मनांत आणले तर तें एकदर राष्ट्रीय पक्षांने मान्य करणे अशक्य नाहीं. स्वतः माझे मत तसेंच असून बरील कल्पना शिद्ध करण्याविषयी जितकी खटपट करता येईल तितकी करावी अशी माझी इच्छा आहे. तथापि अशा कामास सर्वांची समति असल्याशिवाय कोणतीच गोष्ट करता येत नाहीं. सर्वांची समति असल्यास सर्वांतफे एक कमिटी नेमून तिचा निष्काळ सर्वमान्य होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. माझ्या मते खालील गृहस्थानीं कमिटी नेमल्यास तिचा निष्काळ राष्ट्रीय पक्षास पूर्ण मान्य होईल. ते गृहस्थ म्हणजे—वि. वि. वैद्य (अध्यक्ष), अभ्यकर, डॉ. मुंजे, अणे, कौजळगी, खाडिलकर, केळकर व मी स्वतः. मी त्या कमिटीचें पडेल ते कार्य करण्यास तयार आहे. या कार्यास मदत करण्याकरिता भाषणातून व लेखातून ह्यां एकमेकांत चालविलेले वाद तूर्त नवकर देवागे अशी माझी सर्वांस आम्रहाची विनंति आहे.” पण या योजनेतून कोर्डीच निष्पन्न झाले नाही.

१९२२ च्या मे जून पासून महाराष्ट्रातील नाकेरपक्षांने बरीच उचल केली. महाराष्ट्र प्रां. कां. कमिटी आम्हा केरवाल्या गंधाच्या हातीं होती याचें त्याला नेपम्य वाद लागून, पुणे शहर व जिन्हा काँग्रेस कमिटीस आपल्या हातीं आणण्याची खटपट त्याने मुरू केली. या खटपटींत त्याजवडून दगल दाडगाई याचाहि उपयोग होऊं लागला. १९२२ च्या ऑक्टोबरात पुणे शहरात झालेल्या निवडणुकी उधळून लावल्या गेल्या आणि पुढां वाड लागली म्हणून आम्हां मंडळींनीं एक जाहीर पत्रक काढून उमेदवागीतून आपली नांवे घेतामी व जिन्हा काँग्रेस कमिटी-बरील जागाचे राणीनामे दिले, हे पत्रक खालीलप्रमाणे —

“ रा. रा. विट्ठलस, जिन्हा काँग्रेस कमिटी, पुणे शहर. — वि. वि. पुणे जिन्हा का. क न अधिकार दिलेल्या इत्यंकारी मंडळास ठरविल्याप्रमाणें निवडणुकीचें काम योग्य रीतीनें तीन तास चालू असणांकारी ‘ नाकेरवाल्या ’ मंडळींनीं वेकायदेशीर तयारी करण्यास मुदकात केनी.

“ ज्या कोणत्या तयारी अमताळ त्यांचा निर्णय मागाहून रीतिप्रमाण स्वीकृता येईल, पण निवडणुकीस हरकत करूं नका, अणे जि. का. कमिटीचे अध्यक्ष श्री. ज. स. करवीर यांनीं सांगितलें असणां, आम्ही ‘ गत्याप्रद ’ करण्यास असे म्हणून, ‘ नाकेरवाल्या ’ मंडळींनीं खटवट गोपळ करून निवडणुकीचे

काम बळजबरीने थारविलें. पोलिम ऑफिसर याना काम चालवू दिलें नाहीं. यास्तव 'नाफेरवाल्या' मंडळींची नियमाप्रमाणे वागण्याची इच्छा दिसत नाहीं. हीच स्थिति पुढील निवडणुकींतहि घडून येण्याचा संभव दिसतो. याकरिता आम्हां-पैकी उमेदवार म्हणून ज्यांची नावे जाहीर झाली आहेत त्यांनी आपआपली नावे परत घेतली आहेत. तसेच वरील कारणाकरिता आम्ही खाली सद्या करणारे जिल्हा कॉमिस कमिटीचे अधिकारी व कार्यकारी मंडळीचे सभासद आज रोजी आपआपल्या जागाचे राजीनामे देत आहेत. ते जि. वॉ. कमिटीच्या साधारण सभेपुढें ठेवावेत, अशी विनंति आहे. कळवें. तारीख २५ ऑक्टोबर सन १९२२."

न. वि. केळकर, रामन मोरेश्वर पोतदार, अनंत वामुदेव फडणोस, वि. ग केतकर, गणेश विनायक देवधर, रामकृष्ण गोपाळ भिडे, ना. पु. कर्वे, गंगाधर विश्वनाथ गोखले, विश्वास बळवत कावरे, भालचंद्र गणेश ठकार, बाळुभाई किकाभाई, रमनाथ ग्यानोरा लडकत, रघुनाथशास्त्री पटवर्धन, गोपाळ हरी धारप, दा वि. गोखले, न. वि. गाडगीळ, गमनाजी पिताजी, कृ. गो. लोहोकरे, बाबुराव भाऊराव फुले, दत्तात्रय नारायण गोडसे, शंकर गणेश लवाटे, गोपाळ सदाशिव पळमुले.

यात रा. न. वि. गाडगीळ हे एक आहेत हे वाचकांनी ध्यानांत घ्यावे.

असहकारितेच्या वादात आम्ही केरवाले लो. टिळकाचे नाव ओढीत नव्हतो. पण नाफेरवाले ही गोष्ट आप्रधान करीत म्हणून टिळकाचें नाव वादात ओढण्याचा एक मासला देण्यासारखा आहे तो असा के विद्भाऊ राजवाडे हे चालू राजकारणात कधीहि भाग घेत नसत शिवाय त्या विषयातील त्याच्या मताला कोणी फारसा मान देत नसत कारण ते कोणत्या क्षणात उलट मुलट काय बोलतील याचा नेम नसे पुण्यातील अग्रेसर नाफेरवाले वायुकाका जोशी. त्यांनी राजवाडे याना सुर्यांत आणून असहकारितेच्या समर्थनार्थ एक लेख 'चित्तमय-जगता'त लिहितून प्रसिद्ध केला. त्याला 'समर्थ-स्वात्म' असे कौतुकास्पद नाव दिलें होतें. राजवाडे याच्या राजकीय मताची आम्हांला पर्वा नव्हती. परंतु त्याच्या इतिहास सशोधकत्वाची पुण्याई या वादात असत्यज्ञाच्या बाजूने खर्ची पडणार होती, म्हणून मला त्याच्या लेखावर टीका करणें भाग पडलें. त्या संबंधानें ता ५ सप्टेंबर १९२२ च्या बेसर्पितला उतास खाली देत आहे.—

“जुन्या इतिहासाचें संशोधन करणाऱ्याना प्रचलित राजकारणासंबधानें आपलीं मते व्यक्त करण्याचा अधिकार इतर कोणाहि इतका पोंचतो ही गोष्ट आम्हास मान्य आहे. तथापि लोकांचा प्रत्यक्ष दिसणान्या ऐकू येणान्या गोष्टींसंबधानें अशा संशोधकांनीं आमक विधाने केलीं किंवा अपसिद्धांत प्रतिपादले, तर त्यांच्या संशोधनावरील लोकांचा विश्वास कमी होणे स्वाभाविक आहे ही विद्यावर्धनावर एक प्रकारची आपत्ति होय. सर वॉल्टर रॅले हा तुरुंगात बसून जगाचा इतिहास लिहीत असता, आपल्या शेजारी घटणान्या गोष्टींसंबधानें आपली समजूत खोटी करी ठरली हें त्याला दिसून येतानच, त्यानें तोंपयेंत लिहिलेल्या जगाच्या इतिहासाचें आपलें बाड निराधार म्हणून जाळून टाकलें असें म्हणतात ! आम्हें एक विद्वान मित्र व इतिहाससंशोधक हे प्रचलित राजकारणावर लिहिण्याच्या भावगर्भित आजपर्यंत फारसे पडले नाहीत ही त्याची देशावर कृपा होय. कारण एका मासिक पुस्तकात प्रचलित राजकारणावर त्यांनीं जो एक लेख मुक्ताच लिहिला आहे तसे लेख बरचेवर लिहिण्याचा प्रसंग त्याचे स्नेही त्याच्यावर दुर्दैवानें आजतील तर, त्याच्या इतिहासविषयक सिद्धांताच्या प्रमाणावर अविश्वासाची आपत्ति अधिक ओढवत जाईल अशी भांति आम्हास वाटते. ‘असहकारिते’ला ‘सर्वध-द्वालन’ हें जें नवीन नाव त्यांनीं शोधून काढलें त्याच्या योगानें ‘असहकारिता’ शब्दाची व्याख्या न झाल्यामुळे, त्या शब्दाचा आधींच असलेला गूढार्थ अधिक गूढ—अतएव अधिक पवित्र—होण्यास पुष्कळच मदत होईल यात शका नाही ! तथापि “गांधींनीं काँग्रेसचें बहुमत काबीज केल्यास आपल्या अनुयायांसह गांधींना एकनिष्ठ साहाय्य करण्याचें टिळकांनीं वचन दिलें होत” असें जें एक विधान त्यांनीं या लेखाच्या शेवटीं केलें आहे तें मात्र अर्थान ‘विल’ व ‘भोळे’ आहे असे कठानें म्हणावे लागत

“लो. टिळक व सदर संशोधक यांची मांड टिळकाच्या मृत्युपूर्वी किती वर्षे पडली नव्हती हा भावी संशोधकांना एक विषयच होऊन राहण्यासारखा आहे. ज्या अस्मल प्राथमिक पुराव्याविषयी ते नेहमीं इतका योग्य आप्रद धरतात त्या सदराखालीं हें विधान मुख्यतः पडभ्रमासारखें नसून, निवळ ‘बगरबरा’ आहे असे आम्हास तरी वाटते. अतःपुराव्याच्या दृष्टीनें तर हे विधान विशेषतः चिन्त्य’ होय. गांधींनीं आधीं स्वतः काँग्रेसचें बहुमत काबीज कराव व मग मदत करण्याचें वचन टिळकांनीं दिलें ही गोष्ट, टिळकांचा स्वावलंबी व कर्तव्यज्ञाना स्वभाव

ज्यांना पुरा माहीत होता त्यांना रथींही खरी वाटणार नाही. दुसऱ्यांनीं आधीं तरवार चाडवून लडाईं जिंकल्यानंतर मग रणागणावर जाऊन लूट गोळा कर-
ण्यास मदत करणे हे टिडकांच्या स्वाभावातच जर नव्हतें, तर असले स्वाभिमान-
विरोधी वचन त्यांनीं दिले अमेळ हें संभवतच नाही. गिवाय गांधींनीं स्वसराब्दमात्र
जॅमिसचे बहुमान जिंकल्यावर मग त्यांना टिडकांच्या मदतीची परवा असण्याचें
तरी कारण काय उरतें ! नातपय, अतर्वाह्य दोनडें प्रकारच्या पुराव्यांकरून
मंदर मंगोथकांनीं शिल्ली माहिती खरी नाही असे आमच्या लहानशा संशोधक
बुद्धीच वाटतें. असहकारितेचा सर्व कार्यक्रम, त्यातील कारणमीमांसनेसह, मला आपला
सर्वस्व पडतो ! असे सुसतेच हे मंगोथक म्हणतं तर शब्दप्रामाण्यप्रिय जगा
च्या अमहकारिता-वादी मित्रांना बहुमोठ मदत झाली अगदी. पण वर दर्शव-
लेल्या त्यांच्या 'भोज्या' वखतीने विनाकारण घात केला असेच म्हणावे लागत !
भानदाची गोष्ट त्यानला त्यांत उतकीच री, सुरेनच्या वक्षेप्यासबधाने यांनीं
अमाच एक विस्मृत लेख लिहिला होता त्यानंतर पंधरा वर्षांनीं लिहिलेला त्याचा
हा दुसराच अमला लेख जसाका हेंच प्रमाण पुढे गट्टिन्यास अमरी संशोध माहिती
प्रसिद्ध करण्याची चूक करून त्यांच्या हातून पंधरा वर्षे होणार नाही. दरम्यान
गजकारणाचा इतका खच पडेल की, माझी इतिहासमंगोथकांना ती एक
मेजवानीच होऊन गईल "

गया कॉमिस नंतर लवकरच १९०३ म.प. स्वराज्यसंस्थाची स्थापना झाली
निचा जाहीरनामा खाली देत आहेः—

"गयेस भरलेल्या राष्ट्रीय सभेने जो कार्यक्रम आग्रह आहे त्यानें
स्वराज्याची प्राप्ति लवकर होईल अने वाटत नसल्यामुळे, व ज्या विषयांचा खदर
कार्यक्रमात अतर्भाव होणे जरूर होत त्याचा अतर्भाव साद्य नमन्यामुळे, आम्ही
राष्ट्रीय सभेच्या उद्देशाखालीच एका नव्या पक्षाची स्थापना करित आहों.
शान्तेच्या व हकदाराच्या सर्व मार्गांनीं स्वराज्य प्राप्त करून घ्यावयाचें हें राष्ट्रीय
सभेचें वीद व अनत्याचारी असहकारितेच तत्व आम्हास मान्य आहे. ह्या
पक्षाचें अघ्वंभुत्व देणवपु वित्तरजन दास यास आम्ही देत असून प. मोतीलाल
नेहरु, श्रीयुग बी. एन्. ससमज, विठ्ठलभाई पटेल व चौधरी खांडकुसमा यांस
चिटणीस नेमीत आहो. या पक्षाची संघटना जावेकारी माहिण्यात ग्हावयाची
आहे. अघ्वंभु व चिटणीस यांनीं कार्यक्रम व कावदेकातू टाकून ने चिटणीस

ठरवितील त्या वेळीं व त्या ठिकाणीं सभासदापुढे विचारकरितां मागवे. ऑ. इ. काँग्रेस समिटीच्या व राष्ट्रीय समेच्या मिळून ११० सभासदांनीं आणि प्रतिनिधींनीं यावर सहा केत्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख गृहस्थाची नावे पुढील प्रमाणे—वित्तरजन दास, हरीश अजमलखान, प मोतीलाल नेहरू, विठ्ठलभाई पटेल, न. चि. केळकर, मुकुंदराव जवकर, सी. एस्. रंगाअय्यर, व्ही. अय्यर, बी. एम्. मुजे, स थी अणे, ल. ब. भोपटकर, डा. वि. गोखले, बी. एन्. ससमल, टी. आर्. फूकन, जम्नादास मेहता, तुलेमान कादर, किरोजुदिन, ए रंगास्वामी अप्पगार, व्यंकट रगम् नायडू, लाला दुनोचंद (अचल), एम्. ई. स्टोम्प, राखेंद्रराव, स्वामनुदर भागव, जयदेव नाकवीय पाडे, हरकर्णनाथ मिश्र, धीप्रकाश, सपूर्णानंद, छविचम सहानी, कुमारी मोन्बली, स्वामी रामानंद, प्रबुल कादर, टी. ए. शेखानी, माँ. मसूदभाभी, रालिकुदमा खोजा.”

स्वराज्यवादाची स्थापना झाली आणि यापुढे गांधीच व मात जुद्धापर गाही ही गोष्ट स्पष्ट झाली. तथापि गांधीच्या सवधाने माझ्या मनात असलेली आदरवृद्धि इतर कारणाकरिता शिष्टक होती हे महादेवभाई देसाई जाणून होणे म्याचे प्रत्यक्ष एका प्रसंगाने अकस्मात आले. ता. १८ मार्च (१९०३) हा महात्मा गांधीच्या तुलुवासाचा प्रथम वार्षिक दिवस असल्यामुळे ‘यंग इंडिया’ पत्राचे स्थानिक वगैरे महादेवभाई देसाई यांनीं मंदर पक्षाचा एका मोठ्या मास अरु करण्याचे योजिले होतें, व त्याकरिता लेख पाठविण्याविशीं अनेक लेखकना विनवित्र धाडले. विशेषतः महात्माजींच्या सटण्याच्या दिशेनें कोटीन हजार वपगाऱ्या गृहस्थांना त्या प्रसंगाच्या आरत्या आठवणीं लिहून पाठविण्यास त्यांनीं विनवि केलेली होती. पण या कामीं त्यांची दयाळी निराशा तांत्र्य वी, ही निराशा म्हणजे ‘मी केलेल्या नगत्या उतरपासारखे प्रायश्चित्त वी काय’ असे त्यांना ‘यंग-इंडिया’त उघड लिहावे लागले ! नाहीं म्हणारमला सरोजिनीदेवींनीं मोठक्या आठ भोळी लिहून पाठविल्या ! पण देसाईभाई यांचे अज्ञा फक्त एके ठिकाणीं व नरुड तात्री व तीं मनरुडून. ‘यंग इंडिया’त थालव्याकरितां गटव्याच्या आठवणींवा मुमारे तींन काळमायेवडा लेख श्री महादेवभाईंना पाठविला. त्याप्रमाणे मासे आभार

मानताना देसाई लिहितात " माझी विनंति सादरतोच व मिलभावाने मान्य केली अशी एकट्या केळकरांनीच."

'याशिवाय ते आपल्या पत्रात लिहितात " मी पुष्कळना लेख मागितले. पण सैनाकडून लेख आला नाही. हे तर झालेच पण त्याकडून लेख आले असते तरी तुमच्याइतके चटकदार व झेब्यापुढे खरे चित्र उभे करविणारे वर्णन दुसऱ्या कोणत्याही लिहिता आल नसतं असे मी म्हणू, तर त्यात मी तुमची तोंडदेखली स्तुति करतो असे खचित होणार नाही." माझ्या उतमातच्या इमजी लेखापैकी तो एक आहे असे मीही अभिमानाने म्हणू शकतो. ही हकीकत येथे देण्याचे कारण इतकेच की, केळकर हे म. गांधींचा द्वेष करतात व त्यांना शिष्या देतात असा एक खोटा आरोप नाफेरवाले आपमतझांपणाने लोकांत पसरवीत होते. व्यक्तिः सदात्माजोविषयी माझा कोणताही लेख पाहिला तरी त्यात त्यांच्या खऱ्या गुणांची स्तुतिच आढळली असती. या विषयावरील माझी व्याख्याने ऐकणारासहि हाच अनुभव आला असेल. उलट कित्येक नाफेरवाल्यांनी पूर्वी सभासणांत महात्माजींना ठेवलेली नावे आज ठळकरीं तर काय प्रकार दृष्टीस पडेल हे मी मागू इच्छित नाहीं

स्वराज्यपक्ष स्थापल्यावर मोर्तलाल नेहरू यांनी विलायतेतील चळवळी-कडेही धोडेंसे लक्ष दिले. असहकारितेचा उदय झाल्यावरोंवर ही चळवळ भाव-व्यक्ती होती. लंडनमधील 'इंडिया' वर्तमानात धर् पडलें इतकच नव्हे तर आम्ही विलायतेतील लोकांकडून महाभुक्ती घेणें हे अपमानास्पद आहे असें गांधी म्हणू लागले. पण नेहरूमार्गे विठ्ठलभाई पटेल यांचा परराष्ट्रीय राजकारणावर विश्वास होना ही गोष्ट अनेकपर्यंत दिगूल आली. स्वराज्यपक्ष स्थापन झाला याचा अर्थ अयुक्किठ अशी असहकारिता यावली नेहू विलायतेतील उदारमतवादी पक्ष, मजूरपक्ष, हिंदुस्थानच्या पुढन्यासीं वोरुणें चाऊज करण्याचा सभव आहे असे वाटू लागलें. आणि येथपासून पुढे सर्वपक्षीय पुढन्याची परिपद भरवून स्वयनिज यात्मक हिंदी राजकीय घटना वनवीपर्यंत नेहल्या अशी आशा वाटत होती की, या घटनेची चर्चा होण्याकरिता सरकार एखादी गोडमेज परिपद भरवील. टिळकरा-च्या कार्यक्रमान्त परदेशी राजकारण ही एक ठराविक जाव म्हणून असे हे प्रसिद्धच आहे. टिळकानीं विलायतेस डेप्युटीने पात्रविण्याचा आग्रह धरला. स्वतः विलायतेम गेल्यावर मजूरपक्षाचा ग्रेड ससदस्य. शोडपणव व लंडन कॉमिस कमिटी आगल्या

हाती घेतली. १९२० साली विठ्ठलभाई पटेल यांना फिरून विलायतेस जाण्याला पैशाची मदत केली. तेंच धोरण आम्हीहि पुढे चालू ठेवले. १९२४-२५ साली आमच्यापैकी विलायतेस जाण्यासारखे कोणी रिकामी नव्हते. पण सत्यमूर्ति हे जाण्यास तयार झाले व गेलेहि. त्यांना मी केसरीकडून पाचशे रुपयाची मदत केली. १९२९ साली सायमन कमिशनचा रिपोर्ट बाजूला पडल्यानंतर, नव्या गोलमेज परिषदेची तयारी दिसू लागल्यावर, असहकारिता धारकाची, परराष्ट्रीय राजकारण करावे, विलायतेचे निमंत्रण आल्यास तें स्वीकारावे, असे आमच्या महासमूहपक्षाचे मत होते. या गोष्टीवर प्रकाश पाडणारी खालील दोन-तीन पत्रे देत आहे.—

(१)

(ता. २० मार्च, १९२४)—असेंल्यने वजेट फेटाडून सावले, तसेंच नागपुरास मुजे याच्या पक्षानें दिवणाचा पयार नामजूर केला, या गोष्टीनीं इकडे फार मोठा परिणाम झाला. लॉर्ड रेडिंग नरमाईला येऊन त्यांनीं काहीं चुकना केल्या पण इंदिया ऑफिसान ऑलिम्पियर यांनीं त्या फेटाडून लाविल्या. हे समजताच मजूरपक्षात फार मोठा गवगवा झाला. तथापि मॅन्डोनाल्ड याची आपल्याला सद्धानुभूति आहे, व आयर्लंडशी समेट करण्याकरिता डी व्हॅलेरा वगैरेना जसे इंग्लंडने गोलमेज परिषदेला बोलाविलें त्याप्रमाणें हिंदी पुढाऱ्यांना परिषदेला बोलावून चर्चा करावी असें मॅन्डोनाल्ड यांना वाटतें. माहि त्यांना देशबधू दास, मोतीलाल नेहरू, तुम्ही केळकर, जिना, अन्सारी, रणानारियर, मुजे, इनाहिम रहीमपुत्रा इत्यादींची नावे सुचविली आहेत. मुख्य प्रधानाची व माझी पुनः उद्या भेट होईल (एम् आर वसन्तजी, खडन.)

(२)

(ता. १७ एप्रिल, १९२४)—ता. २४/२५ च्या मधीला तुम्ही येत आहा हे पाहून आनंद वाटतो. सध्या स्वराज्य-पक्षाची घटना केवळ नावाची आहे. म्हणून जनरल कॉन्सिलची सभा न बोलावित् कार्यकारी भडक्याचीच सभा बोलवावी असे पटेल यांनीं व मी ठरविलें. मेल्या समेत पक्षाची घटना व नियम नॉट रीनीने ठरवू हाऊस ऑफ कॉमन्स समेत हिंदी राजकीय परिस्थितीचा प्रश्न निघून मजूरपक्षाच्या मदतीची जागा फोल्ड ठरली. तेव्हा आपणच आतां फंवर बांधून आपली मागणी रोखठोक व धैर्याने पुढे मांडली पाहिजे. (मोतीलाल नेहरू, उद्.)

(३)

(६ मार्च, १९२५)—माझ्या विलासतच्या प्रवासाभरिता तुम्ही ६. ५०० पाठविण्याचे कबूल केले याबद्दल आभाही आहे. बनेट सेशनपर्यंत राहवें असा मित्रांनी आपण केव्हासुद्धा एथिलमध्ये मी निघावयाचे ठरविले आहे. (संन्यमूर्ति, मद्रास.)

(ता. २ जुलै, १९२४)—“अहमदाबादच्या वाटाघाटीत आपणाला यश बऱ्यापैकी मिळाले असें तुम्हीहि म्हणाल. हे काम मोठ्या श्रमाचें व दमछाकीचें होतें. अद्यापिहि आपण विधाने घेण्याची सोय नाहीं ! जो जो प्रसंग सापडेल त्याचा उपयोग करून घेत पुढें गेले पाहिजे. नाहींतर बाडोली-प्रमाणें कायमची मापार घेऊन नामनेच ग्हावें लागेल अशी मोठी आणी-बाणीची वेळ आली आहे ! मी पुन्हा अहमदाबादस जाऊन म. गांधींची भेट घेणार आहे. गेल्या आठवड्यांत पडलेल्या गोष्टींवर त्यांनीं पूर्ण विचार केलाच असेल, म्हणून त्यांच्याशीं एकदां अखेरचें बोलणार आहे. तसेंच स्वराज्यपक्षाची संघटना करणें व पक्षास आर्थिक सहाय्य मिळवून देणे हींहि कामे आहेतच. मुंबई नगर अहमदाबाद यांच्यातकें पुणें श्रीमन नाहीं हें खरे. पण पुण्यानें मला रिक्तहस्तें परत पाठवून चालणार नाहीं. ही मी एक-प्रकारें तुम्हाला आगाऊ नोटीसच देऊन ठेवतों असे म्हणाना. (मांतीलाल नेहरू, राजकोट)

(ता. ९ जुलै, १९२४)—पुणें म्युनिसिपालिटीनें लो. टिळकांच्या पुनःयाचा अनावरण समारंभ माझ्याहस्तें करावयाचें ठरविलें त्याबद्दल मान्यनेची तार याळ मी तुम्हाला पाठविलीच आहे. एकरूर सर्व परिस्थितीचा विचार केला असता असे वाटतें की, म. गांधींनीं जे अव्यवहार्य धोरण राजकारणात ठेवले आहे त्यावर या प्रसंगाचे फार मोठा परिणाम होईल. अर्थात् अलाहाबादेहून त्याभरिता पुष्कळच हेलगाटे मारावें लागतील. पण त्याला हलाज नाहीं. तुम्ही पाठविलेलीं सर्व दिले पोहोचलीं, अहमदाबादला पडलेल्या मोठी पाहून आणगाडि आसल्या पक्षाची संघटना मोठी बळकट व सुयत्तित केली पाहिजे असें मला वाटूं लागले आहे. इतकें त्याचाच मी येथे वरून गगळा विचार करित आहे. मुंबईला जो आमचा सत्कार झाला व पक्षाचा मान्यता

मिळाली त्या वरून मुबईतून स्वराज्य पक्षाला काही आर्थिक सहाय्य होईल असे वाटते. सध्या सभातून मी फारशी भाषणे करीत नाही. विठ्ठलभाई पटेल हे पक्षावर रागावले असून स्वतःचा पक्ष वाढण्याच्या विचारात आहेत असे कळले. समजले का ! त्याची माफी माग पडली नाही. तथापि जमनादाम मेहता यांना मी भेटायचास बोलाविले आहे. त्याची भेट शांत्यावर विठ्ठलभाईंइतक काय करावयाचे ते ठरवू. पक्षाचे हेतु उद्देश बगैरे इतक्यातच मी जाहीर करीत नाही. ते काम पुण्यास करू. मुबईत सभा भरविली तर विठ्ठलभाई पटेल हे विपर्यास करतील असे जयकराचें म्हणणें आहे. पुतळ्याच्या अनावरण समारंभाच्या दिवशी राजकीय मतभेद बोलता येत नाहीत, म्हणून जयकराचें म्हणणे असे आहे की त्याकरिता वेगळी सभा करावी. तथापि ही गोष्ट मी सर्वस्वी तुमच्याकडे सोपवितो.

अहमदाबादला मी दुसऱ्यादा येव घालून म. गांधींना भेटलों, पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही त्यावरून माझे असे निश्चित मत झालें आहे की, महात्माजी हे त्यांच्या भोवती असणाऱ्या बेतुड (Unscrupulous) लोकांच्या हाती सापडले असून स्वतःचे मत काय हेच त्यांचें त्यांना नीटसे कळनासे झालें आहे. (मोतीलाल नेहरू, मुबई.)

(ता. २० ऑक्टोबर, १९२८)—म. गांधींचा कार्यक्रम, दिसेन वेष्ट याचे बैठ, व काँग्रेस मधील समेट यावरून महात्माजीत कसे राव घोरमत आहे हे कळण्याची इच्छा आहे मराठ्यांतील तुमच तेजस्वी लेख पावून तुम्ही काय करणार याची कल्पना करता येते. महात्माजींजळे पुष्कळमे डेलिगेट यदा वेळगावला तेनील तर त्यांचा आम्हांनाय पत्र उपयोग होईल. 'स्वदेशानेनम्'ला एकादा छोटा लेख पाठविता आल्यास पहा. (स्वास्वामी अप्पणार, भद्रास)

(ता. ६ डिसेंबर, १९२४)—तुम्ही इतक्या मोठ्या बहुमताने आ. ई. काँ. कमिटीवर निवडून आला यावरून तुमचें नां मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. पुढच्या वर्षी म. गांधी काँग्रेसने अप्यक्ष होणत, सोरयेंन महमदअझी हेच अधिकार पात्रमिणार. डेलिगेटांची यादी तुम्ही पात्रमिण, बरे केलेत. तुम्ही तीनपै नावें पात्रमिळी असतील तरहि आम्ही त्यांना निवडून आणने अगने. (पं. मोतीलाल नेहरू, अहमदाबाद.)

कॉन्सिलवादी स्वराज्यपक्षाची स्थापना झाली ही गोष्ट गांधींना मनापासून आवडली नाही. पण ते काय करणार ! त्यांच्या अगदी जवळच्या इस्तवापेशी मोठे महत्त्वाचे असे दास-नेहरू-ग्रन्थिनि पुढारी स्वराज्य पक्षाला लाभल्यामुळे त्यांना नमतें घ्यावे लागले आणि अखेर उभयपक्षांत एक करार ठरला, त्याचा मुख्यार्थ असा होता की 'कोणी कोणाच्या वाटेस जाऊ नये व परस्परविपर्योय धुमास मनात बाळगावा' 'स्वतः' याची हा करार पाळीत, पण त्याचे नातेरवाते अनुयायी तो पाळीत नसत म्हणून याविपर्योय तक्रारी होत १९२४ च्या डिसेंबरात बेळगावच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळी हा वाद वाटला तेव्हा गांधींनी आपल धोरण स्पष्ट शब्दांनी व्यक्त केलें त्यासमर्थी त्यावेळीं एका वतमानपत्राच्या बातमोदारानें हकीकत प्रसिद्ध केली तिचा उतारा देता —

“श्री बेळकर यांनी या मुमागव महा-माझीम सांगितल की, तुम्हा बाग्या स्वराजिस्ट्राना जसा उपदेश चालविला आहे, तसाच नाफेरवाल्यानाहि धोडासा उपदेश स्वराजिस्ट्राना मदत करण्याविपर्योचा करा महात्माजींनी सायबतोर त मान्य करून खाली उद्गार मारले

“माझी विनवि कवळ स्वराज्य पक्षाला उद्देशून केलेली नाही. नाफेरवाल्या-मध्य मुद्दां चरत्यावर विश्वास नसलेले लोक आहेत असे मी ऐकले आहे म्हणून नाफेरवाल्याना माझ अस सांगणे आहे की, या कराराकडे त्यांनी तत्त्वदर्शनें पाहून त्याप्रमाणें घेतन केल पाहिजे स्वराज्य पक्षाच्या लोकांनी त्याच्या कार्यांत मदत करण्याचा माझा विचार आहे मी मुद्दामच विचारपूर्वक “त्याचें कार्य” अस म्हणतां त्याच कार्य हें केवळ त्याचें अगर काँग्रेसच नसून ते सबब राष्ट्राचें आहे. चरखा हें काय नुसतें खेळण आहे असें म्हणण्याचा त्यांना अधिकार आहे तसेच कॉन्सिल हें काय नुसतें बुजगावणें आहे असें त्यांना विचारण्याचा मलाहि अधिकार आहे. कॉन्सिल हें नोकरशाहीशीं खेळवयाच्या मुद्दातील एक महत्त्वाचें हत्यार आहे अस स्वराज्यपक्षीय म्हणतात पण मला तें नितकें पटत नाही परंतु स्वराजिस्ट्राना मदत करणें व कॉन्सिलची त्यांना सजुरी मिळवून देणें ही गोष्ट मला करता येईल असें वस्तु घेणें हा त्यांचा इत्सा आहे. ही बाह्य कॉन्सिल त्यांच्यावर मेहरवानी करीत नाही हें कळवयास मला थोडा वेळ लागला सरा, पण तें कळल्यावर मनात मुद्दा त्यांना मी विरोध करतां कामा नये, उलट ते ज काय करीत आहेत तें बरोबर आहे असेंच समजण्याचा मी आटोकत्र प्रयत्न केला पाहिजे. पण याचा अर्थ जर असा

होईल की, मी सरकारी विलावर जाहीर व्याख्याने खावी व जाहोर सभा भरवाव्या तर ते मला शक्य नाही. स्वराज्यपक्षाशी करार करताना मी हे कबूल केलेले नाही. मी या गोष्टी करावयास नाखुश नाही, परंतु या गोष्टी केल्या पाहिजेत याबद्दल माझी खात्री झाली पाहिजे. जर तशी खात्री झाली तर मी शहर नवरी स्वराज्य-पक्षीयच होऊन जाईन. आज मला त्यांना द्यावा तसा पूर्ण सहकारितेचा पाठिंबा देता येत नाही; तरी पण मी त्यांना त्यांच्या कामात, करारात समाविष्ट केलेल्या बाबींपुरता, पूर्ण पाठिंबा देईन. उदाहरणार्थ, सरकार जर त्या पक्षाचा नाश करण्याचा प्रयत्न करू लागेल तर मी त्यांच्या खाद्यान्ना खादा लागून उभा आहे असे आढळून येईल. काँग्रेसला त्यांच्या वावर्तीत मी त्यांना जी मदत करीन तिच्या स्वरूपाशी, त्यांच्या चरण्याच्या वावर्तीत मला होणाऱ्या मदतीचे स्वरूप सर्वस्वी जुळणारे नाही, व हे करारात स्पष्टच पातळ आहे. स्वराज्यपक्ष हा तर हिंदुस्थानचा शत्रु नव्हेच; पण शिवाय त्या विचारांच्या अराजकाना मुद्दा मी हिंदु-स्थानचे शत्रु समजत नाही. मात्र येथे अशा तुलनेला जागाच नाही. नागरेच्याप्यांना मी असे स्पष्ट सांगतां की, चरह्यावर तुमचा विश्वास नसेल तर अखेर तुम्हाला असे आढळून येईल की, तुम्हास अत्याचाराशिवाय दुसरा उपाय राहणार नाही. चरह्यावर विश्वास नसेल तर तुम्हास काँग्रेसलातच जावे लागेल; कारण तेथे जाऊन निदान तुम्हास काही कैदी तरी सोडविता येतील, अदमानातील अगर बेरयच्यातील कैदी सोडवावे या हेतूने स्वराज्यपक्षाचे लोक काँग्रेसलात गेलेले नाहीत. त्यांनी जे ध्येय ठेऊन काँग्रेसलाप्रवेश केला, त्या व्येयाला ते राखेवर जागले आहेत चरह्याला तोड म्हणून फक्त काँग्रेसलाच रहातात, व म्हणूनच इतके लोक आज काँग्रेसलाकडे येऊले. काँग्रेसलात गेलेले लोक राष्ट्राच्या मुद्दीचे निवडक नमुनेच आहेत असे अखेर म्हणावेच लागते. ते कळलेले योद्धे आहेत पंडित मालवीय व नेहरू, तसेच दास व केळकर, यांचा स्वार्थत्याग स्वयंप्रसाशी आहे हे कोण नाकळू करील ! मतभेद हे जगाच्या अपेक्षेपर्यंत चालतच रहावीच. स्वराज्यपक्षाच्या लोकांना चरह्याच्या बाबुस बळवतां आठ म्हणजेच नागरेच्यांच्या गरा जव झाला असे म्हणता येईल. लोक चरह्याच्या पक्षास निव्वळ नगणीक तर त्यांचे कारण इत-केच की, लोकांना त्यांनी उपयुक्तता पडलेली नाही. ती देखीक दासपेची पाहिजे. थोडेच फार मोठी वाग आहे. प्रवेक नागरेच्यांच्यात नाज असे म्हणत आहे की, तुम्ही आरण्या तत्त्वाना, अनुसरण्यास योग्य असाच, व राखेवर तुमची वृत्ति

केवळ पहिला आवेग मनात आल्याबरोबर ज्या गोष्टी कित्येक वेळा होतात त्यातलीच एक माझी ही तार देखील होती. तावे याची माझी जुनी ओळख होती. विशेषतः टिळकाच्या वकिलीचे काम त्यांनी औरंगाबादेस वकील असता शेहबुद्दीने फुकट केले, आणि त्याचे वकीलपन ताईमहाराज प्रकरणी माझ्या जोडीने दाखल होतं. ही गोष्ट माझ्या मनात वर असून आली, आणि व्यक्तीस. त्याचा उदय झाला याच्या अभिनंदनार्थच ती तार होती. तांत स्वराज्य पक्षाला उद्देशून एकाचि शब्द नव्हता तो विचार मनात सराव असता तर मी तेहि काही का लिहिले नसतं ! जो विचार मनातच नव्हता तो तारेंत कोठून येईल ! पण त्या बरोबर जाता मला असेहि वाटते की, मी ती तार पाठविण्यात थोडी वाई व चुकच केली. माझ्यासारख्या पुढाऱ्याने, या नारेचा काही विपरित अर्थ व परिणाम होईल की काय, या गोष्टीचाहि विचार करावयास पाहिजे होता. कारण केवळ शिस्तीच्या अभिमानाकरिता, १९२३ साली, माझे बडील वधू म. वि. केळकर हे खानदेशाकरिता स्वतंत्र उमेदवार म्हणून काँग्रेस निवडणुकीला उभे असता, माझ्या स्वराज्यपक्षाच्या उमेदवारांना यश मिळवें यासाठी मी वधूना मर्ते देऊ नये असे सभातून सांगितले. त्यापेक्षा ताच्याना अभिनंदन न पाठविजे ही काही अपघड अशी गोष्ट नव्हती. पण चुक झाली राहिल. तावे याच्या कृत्याबद्दल अने याना काय वाढले हा एक वास्तव्य प्रश्न पुढे निघाला. त्या सगळी तपस्वी बाबा पराजवे यांनी घालील उद्गार वाडल्याच केसरीत प्रसिद्ध झालेले आहे. ते म्हणाले, “थी. बापट यांचे पत्र मी पाचले. सरकारच्या ताब्यातील जागावर सरसकट बहिष्कार घालण्याच्या स्वराज्य पक्षाच्या धोरणाला नव्हाडातलं आम्हो बहुतेक कार्यकर्ते (यात बापूजीहि येतात) त्या वेळीं अगदीं कटाखले होते. अशा परिस्थितीत थी. तावे यांनी गृहमंत्रिपदाची जागा स्वीकारली. त्यात शिस्तीचा भंग झाला एवढीच तक्रार व हाहाच्या मडळीत मुख्यतः होती. माझी स्वतःची तर थी. तावे यांच्या या कृत्याला पूर्ण समजि होतील; पण बापूजींचेहि या कृत्याला ‘मूकसमजि’ होती, अशी माझी समजूत आहे. त्यानंतर या प्रभावर जो वाद झाला, त्यात एकंदरीत त्यांची भूमिका तटस्थाची होती.”

पण अने मांचा हा तटस्थपणा पुढे राहिल नाही. जवळ व मी याच्या-बरोबर तेहि स्वराज्यपक्षातून निपून प्रतिस्पर्धकारण काढण्यास तयार झाले.

वर माझी चूक मी फुलू केलीच आहे. आणि स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष प. मोतीलाल नेहरू यांनी सासणी रीतीने या प्रश्नाची चर्चा केली असती तर चल्त मुलट काही खुळासे होऊन हा प्रश्न तसेच लागला असता व स्वराज्यपक्ष मोडलाहि नसता. पण या निमित्ताने पंडितजींचे आम्हा महाराष्ट्रीयानिपयांचे बहुपित मन ढवळून बाहेर पडले. त्यांनी एकदम जाहीर मुलाखत देऊन 'महाराष्ट्रीयपक्ष हा स्वराज्य-पक्षाशी शरिराचा कुजलेला भाग आहे. तो कायूनच कायला पाहिजे' अशी घोषणा केली. माझा जमा अविचार तसाच पंडितजींचा हा प्रच-
विचार, आणि मग वादाला जे तोड लागले ते वेव्हाहि आवरणेच नाही. अने याची ताब्याना पूर्वे समिती नव्हती हे सार. पण प्रतियुद्धकारपधाला मिळाल्याने त्यांची पक्षात मूक समिती मिळाली हे सहजच ठरले. नागपूर व गन्हाड प्रांतात ताचे याच्या निषेधाची एकहि सभा झाली नाही. किंवा एकाहि वर्तमान-
पत्राने त्यांना दोड दिला नाही. सर्वांची भूमिना एकच. ती अशी की, ताचे यांनी आधी पक्षाचा राजीनामा देऊन मगच प्रधानपद स्वीकारले असेल असे घाटले पण तो जरा भागाहून दिला. म्हणजे चूक झाली ती जागा पडकली या मुख्य गोष्टीत नव्हे, तर राजीनामा योग्य वेळी पडविला नाही या गौण उपाग-
भूत गोष्टीत.

ताचे प्रकरणे वाद नेटाला लागल्याने दुसरीहि कारण होती. आपल्या पायाखाली काय जळते आहे याचा पंडितजींनी कधी विचार केला नाही. म्हणजे उदाहरणार्थ, ताब्याच्या नेमणुकीला ताचे ठेवणारे पंडितजी स्वतः स्क्रीन कमिटीचे सभासद झाले, व सर्व लोकांनी त्यांचा निषेध केल्यावर मग त्यांनी किंचा राजीनामा दिला. स्क्रीन कमिटीच्या सभासदांवाला भत्ता होता ही गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे. ती जागा सरकायनिपुक्त 'वेजगददर' होती. प्रथम जागा पडकली, काम केले, व मग राजीनामा दिला यांत पंडितजींनी काय साधले ! 'बुद्धसे गयी तो हौदसे आती नही' हीच म्हण सार्य झाली. तसेच त्या वेळच्या बर्किंग कमिटीचे सभासद वॅ. सेनगुप्त यांनी अशीच मोज केली. याच सुमारास वॅ. एस् आर दास यांना गव्हर्नर जनरलचे लॉ मॅबर नेमले. त्यांच्या मेजवानीत सेनगुप्त हे गेले ! मग ही गोष्ट बर्किंग कमिटीवर असता सेनगुप्त यांनी कशी बेली ! ती समिती नव्हे काय ! पण पंडितजींनी सेनगुप्त यांच्यावर शिस्त धरली नाही. असेल्लेत सरकारी मध्याना 'जुमचे' ताडहि पाई

नये' असे टाकून बोलणारे पंडितजी सध्याकाळीं त्याच मंत्र्यादरोबर बसून ख्याली-खुशाली करीत व मद्याचे पेलें झोकीत. तें तरी कोणाला मानवत होतें ?

प्र. स. पक्षाची रीतसर स्थापना १९२५ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत झाली तरी त्याआधीं मे महिन्यापासून त्या पक्षाच्या तत्त्वानें आपलें डोकें वर काढलें होतें. या गोष्टीचा सुलासा मी ता. १७ नोव्हेंबरच्या केसरींत स्पष्टपणें केला होता, त्याचाच उतारा या खाली देतो. म्हणजे वेळोवेळीं पं. नेहरूंना मी युक्तिवादाच्या आधारावर जीं उत्तरें देत होतो त्यांचा पुनरुच्चार करण्याचें कारण उरणार नाही. तो उतारा असा—

“प्रतियोगी सहकारितेचा वाद गेल्या तीन आठवड्यांत अवलंबित पुढें आला ही गोष्ट निराळी. पण हांत मनांनं विचार करणारास असें दिसून येईल की, निदान गेल्या मे महिन्यापासून तरी हा वाद त्याच्यापुढें आढेच. त्या महिन्यांत सातारा येथें महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद भरली होती, तींत जो एक सदस्याचा ठराव सर्वसमत झाला त्याची आठवण आज वाचकांना विस्ताराने करून देणे अवश्य झाले आहे. वस्तु प्रत्यक्ष जोड्यापुढें असली तरी मन विशेष कारणांनं ओडले गेलें नसले तर तिचे सारिकल्पक ज्ञान होत नाही; अशाच कांहींशा प्रकार या ठरावासंबंधानें झालेला दिसतो. तर प्रथम हा ठराव काय होता तें सांगून नंतर त्यावरून हल्लींच्या वादावर त्यामुळे काय प्रकाश पडतो ते पाहू.

“सातारा प्रांतिक परिषदेतील ठराव क्रमांक ९ हा खाली दिल्याप्रमाणें होता—

“देशाच्या राजकारणात मराई उत्पन्न झाल्याबद्दल परिषदेला वाईट वाटत आहे. परिषदेचें असे स्पष्ट मत आहे की, ही मराई उत्पन्न होण्यास सर्वस्वी नसलें तरी अर्धशेीं कारण म्हणजे काँग्रेसला स्वतःचा अशा राजकीय कार्यक्रम नाही हे होय. काँग्रेसनें आपलें सर्व लक्ष राजकारणाशीं संबंध नसलेल्या शिक्षात्मक कार्य-क्रमाकडे लावले आहे; व देशांतील अनेक राजकीय पक्षांत एकी नाही म्हणून ही परिषद ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीला अशी शिक्षारस करते की, देशांतील राजकीय जीवनांत चैतन्य उत्पन्न होण्यासाठीं काँग्रेसनें राजकीय कार्यकरून हातीं घ्यावा. अमृतसर काँग्रेसप्रमाणे काँग्रेसमध्ये इतर पक्ष सामील होण्यासाठीं अरुंद तर सर्वांस इष्ट अशा बुद्धिस्था स्वराज्य-पक्षाच्या कार्यकर्त्यांत कराम्मा, व अशा रीतीनें प्रचलूनच्या राजकीय समझौतात काँग्रेसलातून व बाहेरून सरकाराशीं तोंड देण्यात अनुकूल अशी परिस्थिति निर्माण करावी.”

“ वरील ठरावात मुख्यतः खालील गोष्टी येतात. (१) राष्ट्रीय सभेने स्वतःच असे राजकीय धोरण स्वीकारावे. (२) मूळधार स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम हाच आपला कार्यक्रम असे तिने मानावे. (३) तथापि वरील दोहों-पेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट ही की, राष्ट्रीय सभा जी इतकी एकपक्षीय होऊन एकांगी अशी बनली आहे तें तिच स्वरूप जाऊन ती पूर्वाप्रमाणे सर्वपक्षीय व्हावी. (४) पण राष्ट्रीय सभा सर्वपक्षीय व्हावयाची तर माझाच कार्यक्रम आहे तसाच राष्ट्रीय सभेने घेतला पाहिजे असा आप्रह स्वराज्य पक्षाला धरता याव-याचा नाही. याकरिता त्या कार्यक्रमात तिला अवश्य तो फेरबदल करता आला पाहिजे. आणि (५) असहकारितेच्या युगाचा आरंभ होण्यापूर्वी अनृत-सर येथे झालेल्या राष्ट्रीय सभेच्या प्रसंगी जो कार्यक्रम मान्य झाला, त्याचा पुन-रुद्धार केल्यास तोच आजही सर्वसमत कार्यक्रम असा मानला जाईल, आणि राष्ट्रीय पुन-ऐक्य नाटू माघेल वरील ठराव विव्दलभाई पटेल व केळकर यांच्या संम-तीन रचला गेला, व जरी केळकर यांनाच तो पुढें मांडला तरी विव्दलभाई याची त्याला समति होती. झुताची वर्गणी राष्ट्रीय सभेतून काढून टाकण्याविषयीचा दुसरा ठराव असून तो पुढें मांडण्याचें काम पटेल यांनी स्वतः स्वीकारलें. तान्यब, पटेल व केळकर यांच्या समतीन व सहविचारानें नाफेरपक्षास अप्रिय व बडबोरीचे बाटण्यासारखें हे दोन ठराव सातारा परिषदेने मान्य केलें.

“ त्यानंतर घ्यानात देशाच्या गोष्टी ही की, सातारा प्रांतिक परिषदेला पुष्कळ लोक आले, तरी आठे नव्हते असेहि पुष्कळच होते. म्हणून अशाची संमति या ठरावाना आहे की तारी हें निश्चित करण्याचा प्रयत्न परिषदेनंतर करण्यात आला. पाटणा येथें बॉम्बे-इंडिया काँग्रेस कमिटी स्वरुपाचा भरवाव्याची होती, आणि तिज-मध्ये राष्ट्रीय सभेचें धोरण आगाऊ ठरवावयाचें होते. याकरिता वरील ठरावावर आणि हॉर्टमुनाची वर्गणी काढून टाकण्यांत यावी या ठरावावरहि महाराष्ट्रातील बहुजनसमाजाचें मत जनमागण्याचरिता मतपत्रिका बाहेर पाठविण्यांत आल्या. तेव्हा जून व जुलै या दोन महिन्यांत तीन हजारपर मते या दोनहि ठरावास अनुकूल अशी लिहून आली व आपलीहि पुढें येणार होती. परंतु मध्यंतरी पाटणा येथील सभेच्या आधीच महात्मा गांधी यांनी वरील ठरावातील तत्वे जवळ जवळ मान्य केल्याचें “ युग इंडिया ” पत्रांत प्रसिद्ध केलें, यामुळे पुढें मतपत्रिका मागविण्याचें बंद करण्यांत आलें. जें कार्य व्हावयाचें तें

परस्पर झालें, आणि मग महाराष्ट्राचे मठ अगुळ म्हणून ओं. इ. कां. कमिटीपुढे मांडण्याचे कारणच पडले नाहीं. दांड-दोन माहिण्यात हातीं आलेल्या सगळ्या जिल्ह्यांवर वाटणी खालीलप्रमाणे आहे—

जिल्ह्यांचे नाव	राद्याची संख्या
१ रत्नागिरी	८४१
२ ठाणे	३९६
३ कुलाबा	३५६
४ प. खानदेश	३४६
५ पुणे	३४१
६ सातारा	२४८
७ मुंबई	१९८
८ नाशिक	१०१
९ पूर्वखानदेश	९१
१० अहमदनगर	४०
११ सोलापूर	४३
एकूण	३००८

“असो. महाराष्ट्रास समत असलेल्या या ठरावात अमृतसर येथील राष्ट्रीय सभेचा जो ठरेल करण्यात आला आहे त्याचे मने काय हें आतां पाहूं. ही सभा १९१९ सालच्या डिसेंबरांत भरली होती. त्यापूर्वी पार्लमेंटमध्ये म्हा गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया नॅशंटल मन्त्र खाला होता. हिंदुस्थानातून विलायतेस गेलेलीं अनेक शिक्षमंडळे परत आलीं होती. महात्मा गांधी पूर्णरूपेने उदयोन्मुख झाले होते. पंजागांत सफरी कायद्याने अटकत पडलेले किल्लेक पुढारी, तसेच उभयती अक्षिबध्, हे कैदेतून नुस्तेब गुटून परत आले होते. टिळक व दास रोषेहि जोरांत होते. अशा परिस्थितींत भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्षस्थान पंडित मोतीलाल नेहरू यांनीकडे होतें. अर्थात् या सभेंत झालेलीं भाषणं, ठराव आणि त्यात स्पष्ट दिष्ट आलेली विचारसरणी हिंला तेव्हां वर महत्त्व होनेच, पण आज कलकत्त्याच्या जादा राष्ट्रीय सभेपासून राष्ट्रीय हातीं घेतलेला असहकारितेचा प्रयोग, १९ हिंदुजांनी व त्या प्रयोगाच्या मूळ पुरस्कर्त्यांच्या समर्थनेच, समस्त शास्त्रावर

अमृतसरच्या या ठरावांना, मापणाना व घोरणाना पुनः एक वेळ पहिला दिवस असल्यासारखे ताजे महत्त्व येत आहे. निव्व व नैमित्तिक या गोष्टींचा विवेक कोणासहि मुटूलेला नाही. राष्ट्रांसाठी तो मुटूत नाही. असहकारितेचा प्रयोग नैमित्तिक होता, व शायः या ज्ञानामुळेच एक वर्ष या मुदतीला महात्मा गांधी याने लेखात व भाषणात वारवार घोळविले. कोणताहि नैमित्तिक गोष्ट ही कालाच्या दृष्टीने मर्यादित अवधीची असते हा जनतेचा अनुभव असल्यामुळे एक वर्ष हा शब्द त्याच्या तोंडातच नव्हे तर मनातहि बसला होता. या एक वर्षाची पुढे दोन, तीन, चार वर्षे झाली अखेर गतवर्षी असहकारितेचे पंचप्राण म्हणजे जे पंचवहियार ते राष्ट्रीयसभेच्या कार्यक्रमातून पुणून टाकले जाऊन, विधायक कार्यक्रमापैकी राष्ट्रीयकायांच्या एका प्राणावर या राष्ट्रीय सभेच्या कार्यक्रमाची धुगधुगी शिळक उरली ! घरीरात जीव आहे की नाही हे ओळखण्याला नाकाशी मूत धरणे हा एक उपाय आहे. पण या दृष्टीने पाहताहि रूतसप एक तर वेगळा काढण्यात आला, आणि त्यात दुयन्यातिसन्या कोणाचा हात नसता त्याचेहि कार्य मोठ्या धडाडीने चालले आहे असे फारसे ऐकू येत नाही. आणि म. गांधी हे राष्ट्रीय सभेच्या सदाधिकारचे जागी स्वराज्यपक्षाची नेमणूक करण्यास तयार झाले आहेत, व स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम राजकारणाच्या स्वरूपाचाच रहावयाचा ठरला आहे असा परिस्थितीत जुन्या अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाची आठवण लोकांना ताजी तर त्यात काय नवल ! पहिला बाण कोडे पडला याचे विस्मरण होऊन तो हरवतोसे वाटले तर दुसरा बाण त्याच दिशेने फेकला असता दुसरा पडतो त्याच्या आसपास पहिला सापडतो असा निरदाज लोकांचा अनुभव आहे. राजकारणातला धागादोरा तुटून त्याचे टोंक डोळ्यांनाड झाले. पण कितीच दोष बळगून पुढे चालवावयाचा असल्यास बरील निरदात्री युक्तिसारसीच युक्ति करावयास पाहिजे. आणि अमृतसरच्या राष्ट्रीय सभेच्या ठरावाच्या आसपास धुंदाळत्यास राजकारणाच्या तुटलेल्या धाग्यांन्वार्ची टोंके पुनः हत्ती लागतील असा विचार करूनच समयज्ञ असा साठारा प्रांतिष्ठ परिपदेने ला ठरावाची लोकांना आठवण करून दिली.

“या ठरावांत असे रसट म्हटले आहे की, सुधारणा निराशाजनक व अनुया आहेत ह तसे; तरी त्यांना भरपूर राबवून घेऊन त्यांचा होईल तितका उपयोग पदरांत पाडवा. आणि उरलेल्या अधिकाऱ्याच भांड्य पूर्वोक्तारखेच चालू ठेवावे. हा

ठराव महात्मा गांधी, सौ. टिळक व देशबंधु दास या तीन व्यक्तींच्या एकीकृत विचाराचा परिणाम होय. आणि जेव्हा एकट्या लोकमान्याचे, किंवा एकट्या महात्माजींचे, किंवा एकट्या देशबंधूंचे मत एकेकडे घेतले असता लोकांस पटत नाहीसे दिसते, तेव्हा या निमूर्तींच्या एकवाम्यतेने बनलेल्या ठरावातून अधिक स्थान राखूला दुसरे कोणते मिळणार ! गेल्या अकाठीत अग्रलेखामध्ये एक हात ते गन्ध पकडण्याला गुंतवून, दुसरा हात उरले ते मिळवावयाला मोकळ्या ठेवावा व चालवावाहि, अशी जी दोन हातांच्या कामाची वाटणी श्रेयस्कर म्हणून दर्शविली, तीच मूर्तिमत अमृतसरच्या ठरावात दिवून येते. मिळालेल्या सुधारणा हातांत पुन्हा पकडून त्याचा पूर्ण उपयोग करण्याच्या कामी चार बोटांचा इतला स्वराज्य-पक्ष उपयोग करित आहे; त्याऐवजीं लान मन मोकळे करून पाचहि बोटांचा उपयोग करावा; पण तो आजपासून मध्ये तर १९२७ सालापासून करामा, येव-ढेच आम्ही म्हणत आहो. आणि आमच्या म्हणण्याला प. मोतीलाल नेहरू यांचा आजचा नसला तरी पाच वर्षांपूर्वीचा आधार आहे हें आम्ही सुदैव समजतो.

“ १९१९ सालच्या अमृतसरच्या राष्ट्रीय संभेचे अध्यक्षस्थान पंडित मोतीलाल नेहरू यांनी मिळित केले होते. त्या वेळीं अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या भाषणात खालील मजकूर आहे “ सुधारणांचा स्वरार केलाच पाहिजे अशा प्रकारचे राष्ट्रीय संभेचे कर्तव्य ठरत नाही, किंवा उलटपक्षीं पाळमंडान ज्या सुधारणा देऊ केल्या त्या नाकारून निरुपयोगी करण्याचीहि शक्ति किंवा अधिकार राष्ट्रीय संभेला नाही. राजकाय सुधारणा मागण्याच्या कामी राष्ट्रीय संभेचे अधिकार चालविला, व तो देण्याच्या कामी पार्लमंडाने आपला अधिकार चालविला. कित्येक यात्रतीं राष्ट्रीय संभेच्या मताला पार्लमंडान मान दिला, किंबेक यात्रतीत आसले-र म्हणने चालविले. पार्लमंडच्या मनातील सुकिबाद आम्हास काही पटतो व काही पटत नाही. सुधारणांचा कायदा हिंसे जनतेच्या इच्छेप्रमाणे रचला गेलेला नाही, आणि राष्ट्रीय संभेने केलेल्या कमीत कमी मागणींपेक्षाहि काही देण्या अजुन्या पडनात. तथापि या कायद्यामुळे जे हित होणार आहे किंवा वाजत पुढे पडणार आहे त्याचे महत्त्व आपण मुराभ होऊन कमी करण किंवा वासविचे हे योग्य नाही. आण हें लक्षात ठेवून पाहिजे की, या कायदाने आम्हाला काही सत्ता देता अधिकार दिला जात आहे, व आवश्यक असा देशभेचे द्वारे पूर्णपणे आमच्या मार्गाने रद करून ठेव-

आवडत नाही इतकेच. ते सचेरगाने सरळ चालणारे पुढारी आहेत. केळकर-जयकर राजीनामे देऊन स्वस्थ बसले असते तर त्यांना नोंतेथर्य नाही असेच लोकानीं म्हटले असतं. स्वराज्यपक्षाचे अडवणुकीचे ढोंग पुरे करत असे कोणीही सांगावयास पाहिजे होतं त काम या दोघानीं केले. त्याच चारित्र्य निष्कलक आहे म्हणून या वादाने स्वराज्यपक्षाचे धोरण स्पष्ट व सुसंगत झाल्यास राष्ट्राला तो एक मोठा लाभच होईल.

लखनौ, वेल्थ अँड वेल्फेअर—स्वराज्यपक्ष जर एकत्रात अडवणुकीचीच भाषा सदेवित अविवेकाने बोलत राहील तर राष्ट्रहित साधण्याला तो निरुपयोगी ठरेल. कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेने प्रतिसहकार पक्षाचे धोरण पसंत करावे.

मच्छलिपट्टण, जन्मभूमि—केळकर-जयकर ठपूशी पं. नेहरूंचा जो वाद चालला त्यात महाराष्ट्रप्रधान व विजय मिळविला. हे दोघे दियोगिन्याच्या गुळखोबन्याला भुवणारे फुकुसाळ नाहीत, व पंडितजींच्या धमनीला भीक घालण्याइतके ते भिंमेई नाहीत (हे पटभिर्सातारामच्या याचं मत आहे !)

सुबई, इडिअन सोदाळ रिफार्मर—गडित नेहरू यांचे आग्रहाने महाराष्ट्राने स्वीकारल आहे. तीन वर्गांच्या अनुभवाने दाखले होऊन कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेने प्रतिसहकारितेच्या धोरणाला पाठिंबा द्यावा हेच योग्य.

रावु अरविंद पोप हे ध्येयवादी कातिकारक व स्वातंत्र्यभक्त असे मानतात. तथापि विंगेप परिस्थितीत प्रतिसहकारिता करण हे त्यांनाही समत होतं याविषयी तो २ मार्च १९२६ च्या केसर्टील एक उतरात याप्रसंगी याप्रसंगीत देण्यासारखा आहे म्हणून तो खात्री देतो.

अरविंदवावाचा संदेश—गुधारणा प्रांत होण्यापूर्वी जुन्या राष्ट्रीयपक्षाने जी चळवळ केली त्यात महाराष्ट्रप्रमाणे वगळ प्रांत हा प्रमुख होना. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढार्यांचे अखेरच राजकीय बुद्ध “प्रतियोगी सहकारिता” किंवा “मिळालेल पदरात घ्या व चांगीच मिळविण्याचा उपयोग करा” हे होतं. वगळच्या राष्ट्रीय पक्षाचे तेजस्वी पुढारी बाबू अरविंद पोप यांनी, पादेचरीत जाण्यापूर्वी, आरला अखेरचा निरोप म्हणून १९१० साली जे उघड पत्र आपल्या देशवांधवाना लिहिले ते त्याचं राजकीय. ‘व्यवस्थापन’ समजण्यात येतं.

या पत्रात अरविदानीं “अपेक्षत स्वराज्याहि स्वीकार्य त्याचा पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याच्या कार्या उपयोग करा” अशा स्पष्ट शब्दात प्रतियोगी सहकारितेचाच उपदेश केलेला आहे. हे पत्र “कर्मयोगिन्” मध्ये प्रसिद्ध झाले होते. त्यातच प्रतियोगी सहकारितेसंबंधाचा उल्लेख महत्त्वाचा असल्यामुळे पुढे देत आहो—

“स्वराज्याचे पूर्ण दान पदरात पडोपर्यंत सहकारिता करण्याचे, सतत व आग्रहाने नाकारणे याच एका धोरणाचा राष्ट्रीय पक्ष बांधलेला आहे असे सामान्यतः समजण्यात येते. राष्ट्रीय पक्षाच्या पत्रकारांनी ही चुकीची समजूत खोदून काढण्याची खबरदारी पूर्वी घेतली नाही, कारण त्या वेळी तो एक व्यावहारिक प्रश्न नव्हता. असल्या प्रश्नाची चर्चा करण्यापेक्षा निःसंशय प्रतिकार व पूर्ण स्वावलंबन यांचे ध्येय लोकांना मान्य कसे होईल याचीच राष्ट्रीय पक्षाला मुख्य काळजी त्या वेळी होती. पण हे उघड आहे की, बरच्यासारखा सिद्धांत पुढे मांडणारा पक्ष हा व्यावहारिक विचारी कार्यकर्त्यांचा न ठरता आग्रही तत्त्ववादी व ध्येयमग्न लोकांचा ठरेल, जोपर्यंत तारा नाही तोपर्यंत सहकारिताही नाही हे राष्ट्रीय पक्षाचे तत्त्व होय. ज्या अर्थी आम्हाला कोणत्याही प्रकारचा ताबा दिला जात नाही त्याअर्थी तो मिळोपर्यंत सहकारिता नाकारण ही गोष्ट शक्य तितक्या पूर्णपणे राष्ट्रीय पक्ष उपदेशीत आहे. पण समजा, लोकांनी निवडलेल्या लोकसभेतच सरभटक जफाती बसविण्याचा अधिकार देण्यात आला तर, या हद्दीचा उपयोग न करता पूर्वीचा व्यापार-विषयक बहिष्कार चालू ठेवावा असे कोणताही समजस पक्ष म्हणणार नाही हे उघड आहे. किंवा समजा, लंडन रे यानी एके वेळी वेत केला होता त्याप्रमाणे शिक्षणावरील सरकारी ताबा काढून तो लोकसभेच्या हाती दिला, तर त्या शिक्षणावर बहिष्कार घाला असे कोणताही समजस राजकीय चळवळीचा मनुष्य सांगणार नाही किंवा समजा, कोर्टीत हिंदी न्यायाधीश नेमले, व ते अंमलबजावणी खटल्याला जबाबदार न रहाता लोकांना प्रतिनिधि असलेल्या मिनिस्टरांवर जबाबदार राहिले, तर राष्ट्रीय पक्षावरील या मुख्य कोर्टांना पोरक व पुरवणी स्वल्पाच्याच राहतील. त्याचप्रमाणे ज्या कारभावात लोकांचा ताबा दिला नसेल नाही त्याच्याशी सहकारिता करण्याचे नाकारणे या धोरणाने, लोक हे ज्या राज्यकारभाराचा परिणामकारक असू शकतील असेल त्यासाठी सहकारिता करण्याच नाकारणे ही गोष्ट वेत नाही. अरेरावी देशगदा नाकारणे म्हणजे लोकसभेच्या कायद्याच्या विरुद्धाचा हद्दीचा

उपयोग करण्याचें नाकारणें मात्र नव्हे. स्वातंत्र्य व निःशस्त्रप्रतिकार यांची चळवळ मुरू करण्याचा हेतु हा होता की, स्वराज्याचे निर्गमनाचे असा दृष्ट्यास साततेच्या व नैतिक दारांच्या जोरावर सरकारास भाग पाडावे, व हे अंश न मिळाल्यास नोकरशाहीच्या सत्या नाहींशा करण्यासाठी आपल्या स्वतःच्या सत्या उभारण्या. दिलेले हक्क लोकांनी स्वीकारल्याने पूर्ण स्वराज्याचा हक्क, किंवा पुढील लोकांच्या हक्कांत ओरसाले द्याव्यात केव्हास निःशस्त्रप्रतिवागाचा उपयोग, या दोनही गोष्टी कायमच्या सोडल्या असें मुझीब होत नाही. हे हक्क स्वीकारण्याचा अर्थ हक्काच की पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याची पारती व साधन म्हणून अर्धवट स्वराज्याचाही उपयोग करावा. ”

याशिवाय महाराष्ट्र, मद्रास, बम्हाड, नागपूर या प्रांतातील मराठी वर्तमानपत्रांनी आपले पाठवळ दिले होतेंच. प्रतिग्रहकार पक्षाची स्थापना केव्हामुळे मी बडपोर ठरला असे काही लोकांनी म्हणले तरी, त्यामुळे मी भगदीं टाकावू ठरला नव्हतो याचे प्रत्यंतर हेंच की, या सालच्या राष्ट्रीय संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत, नेहरू प्रवर्तींनी किंवा गांधींच्या अनुयायींनी मीसेस नायडू याच्याकरिता विशेष छटपट केव्हामुळे त्यांना पदिल्या नवरची पण मला दुसऱ्या नवरची मते मिळाली. कानपूरच्या राष्ट्रीय संमेलनाच्या एक आगारात एका चौकाला 'केळकर चौक' असे नाव देण्यांत आले होतें. आणि कानपूर म्युनिसिपालिटीने ज्या वार पुष्पाना मानपत्र दिले त्यातला मी एक होतो. १९२६ साली प्रतिग्रहकार पक्षाला कायदेमंडळाच्या निवडणुकीत सर्वत्र यश आले हें तर प्रतिग्रहकारपक्षाच्या लोकप्रियतेला आलेलें मोठेच प्रत्यंतर होय.

१९२५ साली मुंबई नॅशनल पब्लिशिंग माझे एक टीकाकार एल्. जी. के. (लक्ष्मण गणेश पारे) नॅशनलचे एक दुय्यम संपादक यांनी मजविषयी एक स्वतंत्र लेख लिहिला. त्यांत मला अनुकूल व प्रतिकूल अशी दोन्ही मते प्रकट केलेली असल्यामुळे ती टीका या माली देतां. गुण व दोष या दोन्हीकडे विवेचक दृष्टीने पाहणाऱ्याने म्हणणे आपणाला सर्वस्वी मान्य नसले तरी एक माध्य पुरावा म्हणून तो जमेस धरवा लागतो. स. खरे म्हणतात—“मी डेव्हन कॉलेजात असताना प्रि. वेन यांनी केळकराचा जोडख एकदां विस्मयाने केलेला आढवतो. पण तेच केळकर

तेव्हा टिळकाचे नमुनेदार चिटणीस म्हणून परिणति पावत होते. सतत परिश्रम
 करण्याची केळकरांची शक्ति ही विस्मयकारक आहे. टिळकाना एक उर्चा दर्जाचा
 आणि कर्तृत्ववान मदतनीस मिळणार अशी स्वतः टिळकाची व इतरांची अपेक्षा
 वनत चालली होती व ती प्रत्यक्षातहि आली. गेल्या वीस वर्षांत त्यांनी राजकारणाचें
 व पांडुरंगवाचें काम अत्यंत हौसेनें केले. आपा स्मृष्ट समर्पक व समर्पित, तथापि
 विषयासंबंधी व माहितीत अत्यंत काटेकोरपणा हे गुण त्यांच्या सर्व प्रकार-
 च्या पांडुरंग लेखनात पूर्णपणे दिसून येतात. पण एक मोठे गौण झाली ती ही की
 पुष्कळ काळपर्यंत टिळकाच्या छायेत दुष्प्रसंग रवाना पेंऊन कार्य करण्याची जी सवय
 केळकरांना एकदा लागली ती टिळकाच्या मरणानंतरहि गेली नाही. एका शब्दात
 सांगायचा तर केळकरांचा विनय हाच त्याचा मुख्य दोष होऊन बसला आहे !
 शिवाय ते आपल्या भाषणात शुद्ध विषय प्रतिपादन कितीहि उत्तम व विनोदपूर्ण
 रीतीन करीत असले तरी, प्रचंड लोकममाना भावनावश करून गद्गद
 हलविण्यासारखें किंवा उत्साहाने उठावशी देण्यासारखें नैदानी वक्तृत्व
 त्यांना करता येत नाही. सरकारी न्यायखात्यात ते न्यायाधीश झाले
 असते तर ज्यूरीला निषेधापातळणें खटल्यातील ममं समजावून देण्याच्या
 कामी त्यांचा हात धरणारा कोणी भेटला नसत त्यांना मोंटेपणाचें जे स्थान
 मिळाले त्याचीच केव्हा केव्हा भडवण झाल्याची ते भासवितात ! उढी पालण्यापुढी
 पाण्याची खोली किती असेल हे ते अजमावून पाहिल्याशिवाय राहावयाचे नाहीत.
 प्येय हस्तगत करण्याची साधनें ठरविताना गुचविताना ते आधी निहोत्र मनुष्य-
 स्वभावाला काय पचेल व रुचेल हे पहातात गेल्यापाच वर्षांत (१९२०-२५) त्यांनीं
 सुशिक्षित राजकारणी महापुरुषांची मनोभूमिका विनवृद्ध विराद केली आहे. ज्याला
 कारस्थानी खटपट म्हणतात ती त्यांना आवडत नाही. व त्यांतून ते मुक्त राहिले
 तर ते ऐपय व शांतता नांदवू शकतील. त्यांचा राजकारणातील प्रामाणिकपणा सर्वा-
 नाच केव्हाहि मान्य आहे आपल्याला नापसत असणाऱ्या कोणत्याहि मनाचा पोषाग
 ते आपल्या मनावर कधीहि चढविणार नाहीत. अत्येकडे मेळ्याच्या पदातून
 त्यांच्यावर प्राम्य टीका होते. मुळशी-प्रकरणें त्यांच्यावर टांकेबा भडिमार
 झाला. असहकाराच्या चळवळीला धार्मिक आचरणाचें तीन पण विवृत स्वरूप
 आलं तें न पडल्यामुळे ते मागे पडले. तथापि त्यांनीं आपला बुद्धिग्रह होऊ दिला
 नाही. दोळे ठिकाणावर ठेविले आणि 'प्रतिग्रहकर्मिणे'चे निघाण खरीपणे हातीं

उपयोग करण्याचें नाकारणें मात्र नव्हे. स्वायत्तवन व
 बांधी चळवळ सुरू करण्याचा हेतु हा होता की, स्वराज्याचे
 अद्य देण्यास दाततेच्या व नैतिक दाराच्या जोरावर सरकार
 पाडाय, व हे अद्य न मिळाल्यास नोकरशाहीच्या मत्स्या नाहोंशा करण्याचे
 आपल्या स्वतंत्र राह्या उभा राह्या. दिलेले हद्द लाभार्थी स्वीकारल्याने पूर्ण
 स्वराज्याचा हद्द, द्या पुढील रेंदाच्या हद्दत अंतरातने वळवळवळ केत्यास
 नि उद्यमप्रतिपादाचा उपयोग, या दोनही गोष्टी कायमच्या घाटल्या अस मुळीच
 होत नाही हे हद्द स्वीकारण्याचा अर्थ इतकाच की पूर्ण स्वराज्य मिळविण्याची
 पायरी व साधन म्हणून अर्धवट स्वराज्याचाहि उपयोग करावा, ”

याशिवाय महाराष्ट्र, गुजरात, वन्हाड, नागपूर या प्रांतांतिल मराठी वर्तमान-
 पत्रांनी आपण पाठविले दिलेले होतच. प्रतिगृहकार पत्रांनी स्थापना केण्यामुळे मी
 वेडखोर ठरला असे काही लोकांनी म्हणले तरी, त्यामुळे मी अगदी टाकवू
 ठरला नव्हतो याच प्रत्यंतर हच की, या सालच्या राष्ट्रीय समेच्या
 अध्यक्षपदाच्या निवडणुकीत, नेहरू प्रभुनींनी किंवा गांधींच्या अनुयायांनी
 मिसेश नावडू यांच्याकरिता विशेष छोटपट केण्यामुळे त्यांना पहिल्या नंबरची
 पत्र मला दुसऱ्या नंबरची मत मिळाली. कानपूरच्या राष्ट्रीय समेच्या एका
 आवादात एका चौकाला 'केळकर चौक' असे नांव देण्यात आले होतं.
 आणि कानपूर मुनिशिर्वातीने ज्या चार पुढ्याना मानवर दिले त्यातला
 मी एक होतो १९२६ साली प्रतिगृहकार पत्राला कायदेमंडळाच्या निवडणु
 कीत सर्वत्र यश आले हे तर प्रतिगृहकारपत्राच्या लोकप्रियतेला आलेले मोठेच
 प्रत्यंतर होय

१९२५ साली मुंबई कॉलेजिल पवान माते एक टीकाकार एल्. जी. के.,
 (लक्ष्मण गणेश खरे) ऑनिसलचे एक दुष्यम संपादक यांनी मजविषयी एक स्वतंत्र
 लेख लिहिला. त्यात मला अनुकूल व प्रतिकूल अशी दोन्ही मते प्रकट केलेली अस
 त्यामुळे ती टीका या साली देतो गुण व दोष या दोन्हीकडे विवेचक दृष्टीने पाह-
 णाराचे म्हणजे आपणाला सर्वस्वी मान्य नसले तरी एक घाण पुरावा म्हणून तो
 जमेश घरावा लागतो. रा खरे म्हणतात—“मी डेकन कलिजांत असतांना प्रि.
 येन यांनी केळकराचा उल्लेख एकदां तिरस्काराने केलेला आढवतो. पण तेच केळकर

तन्हा टिळकाचे नमुनेदार चिटणीस म्हणून परिणति पावत होते. राज्यकारभारातील फरक्याची केळकरांची शक्ति ही विस्मयकारक आहे. टिळकाना ते कसे बंद पाडता आणि कर्तृत्ववान मदतनीस मिळणार अशी स्वतः टिळकाची स्वतः महत्त्व यावयाचें धनत चालती होती व ती प्रत्यक्षातही आली. गेल्या वीस वर्षांभासदाच्या उपक्रमाचें व वाड्मयाचें काम अव्यत होईलें केळें. भाषा स्पष्ट सर ठरवितात. अशा स्थितीत निपयासबधी व माहितीत अत्यंत काटेकोरपणा आहे हें काळ्याचें म्हणणें सरें च्या वाड्मय लेखनात पूर्णपणे दिसून येतात. आहे तो असेच म्हणणार, तन्हा पुष्कळ काळपर्यंत टिळकाच्या छायेत न असल्यामुळे ते चाडू ठेवून त्यात सरकार केळकरांना एवढा लागली ती टिळक त्याप्रमाणें त्यात उत्तर यावयाचें. उपक्रम सामावयाचें तर केळकरांचा विचार उत्तर देणारे लोक प्रतियोगी प्रतिनिधि, हीच प्रति- शिवाय ते आपल्या भाषणप्र पूर्वीच व आणि इतके साधें व सोपें असताहि तें पुनः रीतीने करीत असले नव्य गेली, तरी अजून कॉम्रेसचा त्याला विरोध आहेच !

हलविण्यासारखें किंवा बदल म्हणावयाचे तर गौडकीस तिजकडून या वायतीत काम त्यांना करता येईल तें कोणासच सांगता येत नव्हती. आम्ही या वर्षी कॉम्रेसला अगते तर ज्या असा प्रश्न आम्हाला विचारण्यात येतो. त्याची कारणे कामी त्यात. पहिलें असे की, निवडणुकी नुकत्याच संपल्या असून नेहरू मिळाले त्यात पाडाव झाला व आम्ही निवडून आलों, त्यामुळे नेहरू चिडलेले पाण्याची र. एका पक्षांत आम्ही यापूर्वी हो-नो तेव्हांच त्याच्या आमच्यात सूप भाडणें प्येव हो-नो. आताच्या आमच्या जाण्याने ती किती काळतील, व एकमेकांचे कसे स्वभावाचे निघतील हें सामावयास नकोच. तेव्हा ही भाडणें चाडू नवेत हा यदा सुनिधि न जाण्यात आमचा हेतु आहे. दुसरा हेतु जरा मुत्तरेगिरीचा (Tactical) कारस्थानी असा की, स्वराज्य पक्षात झाले तरी नेहरू पक्ष, व धीनिवास अप्यंगार तर ते ऐक्य दोन उपपक्ष आहेतच. यापैकी अप्यंगार पक्ष मनातून आमच्या नाच केळ आहे. समजा, आम्ही गौडकीस घेतो तर आमचा पक्ष करणाऱ्यां ते आप पक्ष एक होणार; पण आम्ही न गेलों तर याप त्या दोघातच भाडन त्यांच्य. आणि प्रतिसहकार-तत्त्वाच्या विजयाच्या दृष्टीने तेंच अरिक्त दृष्ट आहे. झाला हा अप्यंगार मनातून आमच्या वाजूचे कोडे हें ऐकून तुम्हास आश्चर्य वाटेत. आल ! सरोच गोष्ट आहे. नहमदावाद कॉम्रेसच्या वेळी धीनिवास अप्यंगार, रंगस्वानी नाहीं. गार, पटेल, सत्यमूर्ति भी इत्यादि मंडळी एकाच मठाची हेतो. आम्ही पहिल्या-

पासून असहकारितेच्या विरुद्ध असतां त्या चळवळीला का मिळालां असें पुष्कळजण विचारतात. असहकारितेचे तत्त्व नापसत असतां त्याला तात्पुरतेहि मिळणें ही आमची तात्त्विक चूक होती हें खरें, पण व्यावहारिक दृष्ट्या तसें कारणेंच जरूर होतें. त्या वेळची परिस्थिती, केसरी द्रष्टृची जबाबदारी, इत्यादि गोष्टींचा विचार करून आम्हास तसें कारणेंच अधिक युक्त होतें. असो. प्र. स. पक्षाची स्थापना झाल्यावर जयकराच्या परीं अध्यक्षाची व माझी गाठ पडली त्या वेळेला त्यांनीं आमचें कारणें पसत केलें, व आमच्या मतास जुळेल असा कॉमिसेच्या धोरणाचा फॉर्म्युला तयार करण्याचें त्यांनीं आपण होऊन कबूल केलें. अध्यक्षार हे मनावून आमच्याच मताचे माहेत याचें आणखी एक प्रत्यंतर, त्यांनीं मद्रास प्रांतातील दिवाणगिऱ्यास आपला नैतिक पाठिंबा दिला आहे हें होय. तेथेहि असेंच झाल. स्वराजिस्तांचे बहुमत झाल्यानंतर त्यांनीं दिवाणगिऱ्या स्वोकारणें युक्त. पण कॉमिसेची आज्ञा आज येते, ती दिसेंवरपर्यंत बदलून घेतां येत नाहीं. भडवणुकीचा कार्यक्रम नापसत व विफल ठरलेला. मग स्वतंत्राना दिवाणगिऱ्या घेऊ देऊन त्यांना पाठिंबा देणें हाच काय तो मार्ग मद्रासी स्वराजिस्तांपुढें होता व तो त्यांनीं पत्करला. प्रतिसहकाराच्या तत्त्वाची खरी किंमत कौन्सिलात बहुमतें मिळाल्यावर त्यांना पडली. म्हणून कॉमिसेचें आजचें धोरण बदलून येण त्यांना भागव आहे. तेव्हां त्याकरितां अध्यक्षार व सौ. सरोजिनी नयडू या एका बाजूस, आणि नेहरू व बंगाली स्वराजिस्त दुसऱ्या बाजूस, असा हा सामना गोंदतीस होईल. अशा रीतीने परस्परच काम भागत असता आम्ही तेंच जाऊन आमच्या विरुद्ध त्या दोघांना एक होण्यास संधि कशाला द्या ! आम्ही आपलें येथूनच मौज पाहू म्हणजे झाल.

“कौन्सिलचे मतदार व कॉमिसे मतदार याजमधील मतभेद अशा रीतीने जितक्या लवकर जाईल तितके जरूर आहे. हे दोन्ही मतदार समव्याप्त होतील तेव्हाच कॉमिसेमध्ये एकी होईल. मात्र मते कॉमिसेची अधिकारविभागणी होणे आता जरूर झालें आहे. तसें झालें तरच मतदारासच आणि कॉमिसे याजमधील विरोध नाहीसा होईल. प्राक्तिक व मध्यवर्ती कायदेमंडळात ज्या बाबींवर मतदारांची सत्ता चालते, त्या बाबींत कॉमिसेनें आपला पुन. अधिकार चालविण्याचें काय प्रयोजन आहे ! त्या गोष्टी आपल्या परिस्थितीप्रमाणें व मताप्रमाण करण्याची मुभा कॉमिसेनें लोकांस दिली पाहिजे. सरकारनें अधिकारविभागणी न केल्यास ते जसे दोघास पात्र होतें त्याप्रमाणें कॉमिसेनें न केल्यास तिलाहि दोष यावा लागेल. अशा

बांधी सोडून दिल्या तरी, ज्यावर कायदेमंडळाची सत्ता नाही, अशा दुसऱ्या महत्वाच्या गोष्टी आहेत तेवढ्याच काँग्रेसने आपल्या हातात घ्याव्या; बऱ्यावर लोकमत संपादित करावे, उदाहरणार्थ सिव्हिल सर्व्हिसचा व हिंदी सस्थानाचा प्रश्न. या कशावरहि कोणत्याहि कायदेमंडळास बोलता येत नाही या बाबींचा बरिष्ठ राजकारणात समावेश होतो ते बरिष्ठ राजकारण काँग्रेसने आपल्या हातात ठेवून दुसरे कतिष्ठ राजकारण कायदेमंडळावर पूर्णपणे सोपवावे त्या कामात मतदार जे करतील ते त्यांना खुशाल करू द्याव. असे केल्यानेच सर्वत्र सतोष होईल व काँग्रेसचा श्रेष्ठ दर्जा कायम राहील. ”

असो, माझा असहकारितेची ऋणानुबंध अवघा दोन वर्षे टिकला. पण माताचसा काय, राख नेहरू प्रभूतर्षांचाहि, माझा हा ऋणानुबंध मर्यादित काळपर्यंतच राहील असें मी प्रथमच जाहीर केलें होतें. हा ऋणानुबंध १९२३ सालीं अर्धवट संपला होता तो १९२५ सालीं पुरा संपला. ते पंपातून पुढेहि काहीं काळ मी काँग्रेस मध्ये समाविष्ट होतों असे म्हणता येईल. कारण मी प्रांशिक काँग्रेस कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाचा, आणि तिने निवडून दिलेल्या ओ. ई. काँ. कमिटीचा, एक सभासद १९२९ पर्यंत होतो. परंतु १९२९ च्या डिसेंबरात एका मध्यरात्री लाहोरचा रावी नदीच्या काठी हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य आकाशातून अवतरले ! तेव्हां कायदेमंडळांत राहणारा मी काँग्रेसच्या कोणत्याहि अधिकाराच्या जागी राहू शकत नाही म्हणून “तुम्ही ओ. ई. काँग्रेस कमिटीच्या जागेचा तरी किंवा कायदेमंडळाचा तरी राजीनामा द्या ” असें राष्ट्रसभामध्य ९. जव्हारलात नेहरू याजकडून मला लिहून आल्यामुळे मी, असहकारिता मान्य नाही म्हणून, ओ. ई. काँ. कमिटीचा राजीनामा दिला.

नानंतर १९३० मध्ये काँग्रेसने कायदेभंगाची चळवळ केली तीत भाग घ्यावा असं भागच्या लो. स्व. पक्षानें ठरविले. तेव्हा त्याच्यासाठी, त्याच कार्य चालू करून देण्याकरिता, मी दोनतीन प्रकारचा कायदेभंग केला. तयारी असें करण्यांत माझा व ‘असहकारिता’चा काही संबंध आहे असें मी मनान मानिलें नाहीं. १९३२ सालच्या कायदेभंगाच्या चळवळींत मी तिनकाहि माग घेतला नाहीं. कारण तो कायदेभंग मला अधिकच नासत होता. १९३३ सालीं तर मी कायदेभंग पावविण्याकरिता केसरीतून जोराचा मनःप्रहारच केला. तत्पर्व १९३० परतून १९३६

मध्ये काँग्रेस ही काँग्रेसच निवडणुकी लढविण्यास उभी राहिल्यात काँग्रेसचा व माझा मतभेद चालूच होता. त्यानंतर काँग्रेसने स्वतःच प्रतिस्पर्धकारवादी बनून अधिकार ग्रहण केल्यापासून तर असहकारिता ही काँग्रेसच्या बहुतेक व कृतीनेही संपली! मग माझा विचारार्थी तत्वाचा असा मतभेद काहीच उरला नाही. तथापि मी लोकशाही स्वराज्य पक्षाचा सभासद व पुरस्कर्ता असल्यामुळे काँग्रेसचा प्रतिपर्धीचा भासतो, याच कारणे व्यक्तिः काँग्रेस कार्यकर्ते माझा द्वेष करतात. जुन्या विरोधाच्या आठवणी विसरू शकत नाहीत. आणि ज्या गोष्टीला आपण पूर्वी अविचाराने विरोध केला तीच गोष्ट आपण आता उत्साहाने स्वीकरीत आहो या जाणीवेने मनातून त्याची त्यानाच लाज वाटते !

असो, प्र. स. पक्षाच्या स्थापनेनंतर मी तीन वर्षे बरिष्ठ कार्यदे काँग्रेसलाच होते. पं. नेहरूहि होते. त्याचा व माझा स्वतःच्या पक्षाच्या दृष्टीने संबंध सुटला तरी प्रतिपक्षानेला एक पुढारी म्हणून सवध उरला. कालांतराने जुन्या वाद विसरून आम्ही थोडेजुत खेळीमेळीनेहि वागत आहो. शिवाय दोघटी सर्वदलीय परिषद भरवून 'नेहरू रिपोर्ट'त समाविष्ट झालेल्या राज्यघटनेची चर्चा पंडितजींनी सुरू केली तेव्हा त्यांना मला परिषदेस आमंत्रण द्यावे लागलेच. १९२४-१९३० या सालात मी बरिष्ठ कार्यदेमंड्यात होतो. त्याची हद्दिकत पुढे दिलीच आहे. एण १९२५ साली प्र. स. पक्षाची कल्पना निघाल्यापासून १९२९ पर्यंतची काही पत्रे यापुढे देतो—

(ता. २३ ऑगस्ट, १९२५)—तुम्हाला वदा काँग्रेसचे अध्यक्ष करावे म्हणून मी लजपतराय यांना व प्रवसाम् यांना पत्रे पाठविली आहेत. युरोपमध्ये मी आणखी काही दिवस राहणार आहे. तुमच्या पक्षातर्फे परराष्ट्रीय चळवळ करण्यास येथे माझा उपयोग झाला तर आनंद होईल. (तारकानाथ दास, म्युनिच, जर्मनी)

(ता. ३ ऑक्टोबर, १९२५)—काँग्रेसचा स्वराज्यपक्षाशी अगर एतसपक्षाशी अधिकृत सवध असू नये जखे तुमचे मत असल्याने पाहून आनंद झाला. एकतर काँग्रेस मोडून तरी टाका, किंवा या नसत्या थोताडातून तिची मुक्तता करा. तुम्ही महाराष्ट्रातले लोकच, काँग्रेसला तिचे पूर्वीचे माननीय स्थान प्राप्त करून घ्याल, काँग्रेस आम्हा स्वतंत्र, पक्षाच्या लोकाना कोणीच विचारित

नाहीं. तात्कालिक राजकीय बाबटर्ज्यीवर बहात आलेल्या मताना ज्याने मान वाकवली नाही असा पक्ष म्हणजे छोटो. टिळकाचाच पक्ष होय ! कलकत्त्याच्या चर्किंग कमिटीच्या संमेलना तुम्ही इतर रद्दाल अशी भाशा आहे. (सत्येद्र बोध, फलकता)

(ता. २२ ऑक्टोबर, १९२५) तुम्ही व जयकर यांनी वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध केलेल्या मुलाखती आजच सकाळी वाचल्या. यापुढील मला काय म्हणावयाचे तें जयकर यांना लिहिले आहे. तेंच पत्र छोटत पाठविलें आहे. नागपुरच्या संमेलना तुम्ही जा. तेथें काही तडजोडीचा भाग निगडतो कीं काय ह् पण. याहुन थरथरें अधिक चर्चा करता येत नाही (प. मोतीबाळ नेहरू)

(ता. २२ ऑक्टोबर, १९२५)—सितापूरहून मी परत आल्यावर तुमचें पत्र व तुम्ही आणि जयकर यांनी वर्तमानपत्रांना दिलेल्या मुलाखती वाचावयास मिळाल्या. मांही त्यावर सितापूरला भाषण केंद्रें व प्रेसच्या मुत्रास्मृतींत मांस मत प्रसिद्ध केलें. नवांत त्यावेळीं तुमच्या दोघांच्या मुलाखतींची वाढनी सारास रूपा-नेच कळती होती. पण आता तुमच्या समग्र मुलाखतीच हातीं आल्यामुळे मोठी विचाराजनक परिस्थिति उत्पन्न जाहली आहे असे मला वाटतें. मुलाखतींत तुमचें मत तुम्ही स्पष्टपणें मांडणार आहात असे तुम्ही पत्रात लिहिले आहे. पण ज्या गोष्टी तुम्ही मुलाखतींत बोललात त्या बोलणें योग्य होते कीं काय हाच वादग्रस्त प्रश्न राग आहे. स्वराज्य पक्षाचा अर्थच म्हणून मला बोलण्यास केन्हांहि बरी नाही म्हणून तुमच्या मुलाखतीबद्दल मलाहि माझे मत लोखना सांगारे लागेल. तुम्ही, व जयकर यांनीच स्वराज्य पक्षाचा कार्यक्रम हास्यापद आहे असे जाहीरपणें सांगितलें तर तें कसें चालेल ! यासंदर्भी पुढे काय करावयाचें ह् प्रश्न आहे. कारण त्याची उद्देशा कलां येत नाही. तुम्ही आम्ही आरचे मनभेद मिटवून या पुढें कसें वागावयाचे ह् ठरवाचें. किंवा तुम्ही पक्षाचा सगळो सोडावा पहिली गोष्ट तुम्ही स्वीकारलीत तर त्यात आनंद आहे, नाही तर दुसरी गोष्ट अनिवार्य आहे.

ता. १ नोव्हेंबरला पक्षाच्या कार्यकारी मंडळाची नागपूरला सभा आहे, त्या वेळीं ताचे यांचे वर्तन, मध्यप्रान्तात दिवागिनिच्या घेग्याचा प्रश्न, तसच मध्य-प्रान्त बऱ्हाड येथील स्वराज्येष्टांचा धोरण इत्यादि अनेक विषयांचा विचार होईल. तुम्ही व जयकर कार्यकारी मंडळाचे सभासद असल्यामुळे तुमच्या वर्तनावर

कार्यकारी मंडळीपेक्षा पक्षाचे जनरल कॉन्सिडरब मत प्रदर्शित करू शकेल असे मला वाटते. तथापि तुमचे आमचे मतभेद मिटताना काय याची चर्चा नागपूरच्या संभेत करू. तरी तुम्ही नागपूरच्या संभेत जबर यावे. मात्र तोपर्यंत तुम्ही कोणतीही मुद्यावरत प्रसिद्ध करू नये. जसा प्रश्नाचा जितका लवकर सोपामोक्ष करता येईल तितकें बरें! (मोतीलाल नेहरू, अलाहाबाद)

(ता. २८ ऑक्टोबर, १९२५)—बं. नेहरू व तुम्ही यांच्यामध्यं गैरसमज वाढत चाललेले पाहून वाईट वाटते. कोट्यांच्या वेअर्चीच्या विलाच्या धर्जेच असे काही तरी बनन असले असे मला वाटते. तथापि नागपूरला जमून तुम्ही सर्व हे गैरसमज मिटवाल अशी आशा आहे. पण त्यापूर्वी वर्तमानपत्रातून तुम्ही कोणताही वाद अगर चर्चा करू नये इतकीच तुम्हास विनंति आहे. 'स्वराज्या'त जो तुमचा लेख छानच प्रसिद्ध झाला आहे, त्यात तुम्ही पुष्कळच सद्बोद्धेपण व टाकून ठिथिले आहे. यामुळे तुमच्या घटना मात्र हळार सापडेल अशी नीति वाटते (शिवस्वामी अय्यर, मयलपूर, मद्रास)

(ता. ३० ऑक्टोबर, १९२५)—बं. चक्रवर्ति व त्याची सर्व जुनी अनुयायी मंडळी ही तुमच्या व जयवराच्या हालचालीबद्दल उत्सुकतेने पहात आहेत. जबर तेथे दिवाणगिऱ्या स्वीकारून घेऊन सामना दावा असे ठरले तर आम्ही मग तुमच्या बाजूचे आहोत. तुमच्या पक्षाला पाठिंब देण्याकरिता इथे आम्ही तुम्हाला प्रत्येकी मदत करू. (बी. के. लहिरी, कलकत्ता)

(ता. १५ नोव्हेंबर, १९२५)—आपल्या राजकीय पक्षानून सध्या जो दामिस्तपणा माजत चालला आहे तो माफ झालून टाकण्याचे व्रत तुम्ही व जवकर यांनी मोठ्या धैर्याने आचरिले आहे याबद्दल तुमचे मनःपूर्वक अभिनंदन करितो येत्या काँग्रेसमध्ये आता काय काय होते इतकीच चिंता वाटते. प्रतिसहकार पक्ष तुम्ही काँग्रेसमध्ये रीतसर स्थापन कराल तर मी त्याला ताबडतोब येऊन मिळतो आणि इतरानाही येण्यास सांगतो. पण समजा काँग्रेसचे तुमचे प्रतिसहकाराचे तत्त्व अमान्य केले, तर पुढील वर्षी तुम्ही प्रतिसहकाराच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करणार की जुना ब्रानपूर काँग्रेसचाच कार्यक्रम पुढे चालवणार! हे लवकर कळवावे. (एम. राम. शास्त्र, एडोर)

(ता. २२ नोव्हेंबर, १९२५)—मी मुरुगाच कॉन्सिल ऑफ स्टेट मध्ये निवडून आलो. आणि कोणत्या पक्षात जावे याचा विचार करतून असे ठरविले

कों एक स्वतंत्र राजकीय पक्षच स्यात्पन करावा. सुधारणा आहेत तशा राबवून त्याचा होईल तेवढा उपयोग करून घ्यावा. अडवणुकीचा कार्यक्रम मला पसंत नाही. यामुळे मी स्वराज्य पक्षांत येत नाही. आणि शक्य तेथे सहकारिता व अप-
रिहार्य तेथे विरोध हे नेमस्ताचें अताहि मला पटत नाही. कौन्सिलांत काम करावयाचें त्यात सहकारिता कसली आणि असहकारिता कसली ? जर तेज्हां दोन्ही गोष्टी कराव्या लागतील, प्रत्येक प्रांतात वेगवेगळी परिस्थिति असल्यास कोठे काय धोरण पत्करावें हे त्या त्या प्रांतांने स्वायत्ततेने ठरवावे, सध्यवर्ती सत्तेने त्यांत हात घालूं नये, अशा तत्वावर नवा पक्ष काढणें तुम्हास पसंत असेल तर तुम्ही व जयकर यांच्याशी मी बोलू इच्छितो. (सर शंकर नथर, मद्रास)

बापूजी अणे यांनी प. नेहरू यांना खालील पत्र लिहिलें:—

(ता. ७ जानेवारी, १९२६)—“असॅम्ब्लींतल माझ्या जागेचा मी राजि-
नामा दिला; त्याचप्रमाणे या पत्रानें स्वराज्यपक्षाचाहि देत आहे ! येथल्या प्रांतिक शाखेच्या अनेक सभासदांनी राजनिामे दिले आहेत ते रीतसर प्रांतिक शाखेच्या सभेने स्वीकारले नाहींत. पण त्याची पक्षांत तुमच्या कानावर घालणें माझे कर्तव्य आहे. कारण येत्या सभेत त्याचा निवार म्हायगाचा आहे. ‘स्वराज्य पक्षाच्या शरीरा-
तील कुजलेला अवयव काढून काढावा’ असे आपण म्हणाला होता. आम्ही सर्वांनी राजनिामे देऊन आपल्या इच्छेप्रमाणेंच पडवून आपले आहे ! यांत आमचा कोणताहि व्यक्तिः हेतु नाही. हा राजनिामा देताना देशहिताच्या माझ्या कल्पने-
प्रमाणें फेवळ कर्तव्यबुद्धिजल स्मरणें यागेझा काहीं मनात आणले नाहीं. आपणा-
सारख्या बाणेदार व त्यागी मनुष्यानें अलंकृत केलेला पक्ष सोडण्यात मला दुःख वाटतें. पण आपण दूर झालों तरी देशहितबुद्धिनें परत एकत्र येऊ अशी आशा आहे.

(ता. ११ जानेवारी, १९२६)—काल बऱ्हाडच्या स्वराज्यपक्षाची सर्व साधारण सभा होती. चारहि जिल्ह्यांतले प्रमुख सभासद हजर होते. प. नेहरूंनी रफी अह-
मद यांना स्वतःने प्रतिनिधि म्हणून मुद्दाम एका लघुलेखासह पाठविले होते. तसेंच व. अभ्यकर व जमनादास मेढता हेहि नेहरूंच्या पक्षांने सत्रादेष्यास सभेस हजर होते. सभेपुढे राजनिाम्यांचा विचार होऊन सभेत राजनिामे मजूर झाले. रायसाद देशमुख यांनी अखिल पक्ष सोडून आऊं व स्वराजिस्ट म्हणून कोणत्याहि

निवडणुकीस यापुढे उभे रहाणार नाही म्हणून सांगितलं, या प्रमाणे वन्हाडात तरी स्वराज्यपक्ष पूर्णपणे नामशेष झाला आहे असे दिलेलं! (बापूजी अणे, यवतमाळ.)

(ता. १२ जानेवारी, १९२६)—हातू रोजी येथील स्वराज्यपक्षाच्या प्रांतिक सभेत बहुतेक सभासदांच्या राजीनाम्याचा विचार होऊन ते बहुमताने मंजूर झाले, स्वतः अणेंच अध्यक्ष असून त्यांनीही राजीनामा दिला असल्यामुळे, प. नेहरूनी आरला प्रतिनिधि ही सभा पक्षाच्या पाठवाचा असं अणे यांनी मुरास कळविलं होतं, त्याप्रमाणे वें अभ्यंकर व जमनादाम मेहता हे पांडेतर्जांच्या वर्तमान सभेस हजर होणे. सभासदांनी स्वराज्यपक्षाचे राजीनामे देऊ नये म्हणून मेहता व अभ्यंकर यांनी विनाते केली, व 'तात्यासाहेब केळकर यांनी या प्रश्नावर अखेरचे मत देईपर्यंत हा प्रश्न तहकूब करावा' असेही म्हणून पाहिलं । पण काही उपयोग झाला नाही. दोघाखेरीब सवांनी राजीनामे दिलेले आहेत. अशी एकदर एकडली हकीकत आहे. (बा. ग. खापडें, उमरावती)

(ता. २ फेब्रुवारी, १९२६)—माझ्या मुलाच्या आजारीपणामुळे मी घरी निवारायाने अडकून पडलों पण मनाने मी वानपूर काँग्रेसमज्येच बाबत होतों. तुमच्या प्रमाणेच वानपूर येथे अडकणींना तोंड देण्याकरिता मी हजर नव्हतां याबद्दल वाईट वाटतं. स्वराज्य पक्षाच्या सभेत, विषय-नियामक कमिटीत, आणि तसेच भर काँग्रेसमध्ये मोतीलाल नेहरू यांचे धोरण चर्चाव्यावर आलं हे वागळं झालं । डॉ. मुत्रे हेही बडखोर्त उघडपणे येऊन मिळाले. तुम्ही राजीनामा दिलात, पण ज्या मताचा तुम्ही मेली ३-४ महिने पैयानें उघड उघड पुरस्कार केलात त्याला ती मुसगतच होता. असेंजरीचा माझा राजीनामा भी कालच पाठविला, जयकर्तनी व तुम्ही इतक्यांतच फेर निवडणुकीसाठी वर्तमानरतात स्टॅटमेट करूं नये. (बापूजी अणे, यवतमाळ)

मिसेस बेसट यांना माझे पत्रः—

(पुणे ता. १७ मार्च, १९२६)—तुम्ही प्रतिसहकार पक्षाच्या लीगला येऊन मिळाल्याचे कळले. राष्ट्रीय कामात आरण पुन्हा एकदा समान भूमिकेवर आलो. नॅशनल फेडरेशनचा मी आधीच सभासद असून पार्लमंटांतील तुमच्या दिलास मी पार्लिश देण्याचे ठरविले आहे. तुमच्या मॅनिफेस्टोवर सही करून मी सोबत पाठवीत आहे. एकाच हेतूने पणवेगवेगळ्या संस्थातून आरण काम करावे ही माझी

कल्पना तुम्हास मान्य झाली हें मला बरें वाटते. प्रत्येक लीगने आपापले निवड-
णुकीचे मॅनिफेस्टो स्वतःच आहेत असे समजावे, त्यातील गटांना योग्य
तें आचारस्वातंत्र्य असावें. प्रतिसहकार पक्षाचें नांव घेऊन कोणीहि उमेदवार
उभा राहिला तरी, ज्याला ते तत्व मान्य आहे त्या उमेदवाराला हा पक्ष
आपली मान्यता देईल. पण उमेदवाराची सम्यक् नीलायकी, तसेच एकाच
मतदारसंघात यशाच्या दृष्टीने कोणी उभे रहावें व कोणी माघार घ्यावी,
प्रतिस्पर्धी उमेदवाराशी कोणत्या अटीवर तडजोड झाल्यास ती करावी, या सर्व
तपशीलाच्या बाबी स्थानिक पुढार्यावरच सोपवाव्या. येत्या निवडणुकींत
प्रतिसहकार पक्षाला किती जागा विकाता येतात यावरून त्याचें बळ समजेल.
कित्येक ठिकाणी नेमस्त व राष्ट्रीय हे दोन्ही तुल्यबळ असतील, व त्यातून
कोणाला निवडावें हा एक विकड प्रश्न पडेल पण प्रतिसहकाराची मर्यादा
इतकी व्यापक आहे कीं, राष्ट्रीय पक्षाचा मनुष्य पडला व नेमस्ताचा विजय झाला
सुद्धि क्वचित पडलें तरी, नॅशनल फेडरेशनच्या मॅनिफेस्टोवर जर त्यानें सही
की असेल तर, नेमस्त अण्णहि तो मनुष्य प्रतिसहकार पक्षाचा नव्हे असें
म्हणता येणार नाही. ते काहीहि असो आपलें जाळें वित्तृत्व रीतीनें टाकल्या
शिवाय, आणि तपशीलाच्या बाबतीत लक्ष घालण्याचें कमी केल्याशिवाय, आपणाला
यशाची आशा नाही. प्रतिसहकारपक्षाचा सभासद होण्याला काप्रेसचा सभासद
असणें ही आवश्यक अट होती, पण मुंबई शहरापुरती ही अट आम्ही काढून
टाकली आहे, यावरून व्यापक धोरणानें आम्ही बागायत्याचें ठराविलें आहे हें
तुम्हाला दिसेल.

(ता. ११ मार्च, १९२६)—जयकर व इतर स्रेही यांच्याशी पुष्कळ चर्चा
केली. बंगाल समुष्णप्रांत तसेच इतर ठिकाणाहूनहि अनेक पुढारी येत आहेत
व परिपेक्षा बरेच महत्त्व येईल तरी तुम्ही येथें फार जवळीचें आहे रायगडचा
उत्सव संस्मृत ता. ३ एप्रिलच्या सुमारास तुम्ही इकडे येऊं शकाल. (महमद
अहंमद त्रिना, मुंबई)

(ता. १२ एप्रिल, १९२६)—सभेच्याचें शोण काग्यास येण्यावरून व. नेहरूंचें
पण तुम्हास पोहोचलेंच असेल. आपणास अद्यपि रीतीत अनेकाकडून मदत
झाली याचा नेहरूंच्या मनावर परिणाम झाला असावा असें दिसत. मेरठमधील सना
जर यत्नशील न होती तर मात्र हें पडून न येत. (सु. रा. जयकर, मुंबई)

(ता. १७ एप्रिल, १९२६) 'येथे जसर या. पण मनुष्य चितितो त्याच्या अगदी उलट देव विचार करीत असतें हे विसरु नका' असें तुमच्या तारेला मी उत्तर पाठविलें होतें. या अनौपचारिक संभेदाल मला कांहींच कल्पना नही. नेहरू यांच्या सांगण्यावरून मी तुम्हांला निमंत्रण केले. जयकर यांनी अने व मुंजे यांना तारा करण्यास मला सांगितलें आहे. आपण सर्वजण काय घोरण पत्कर यावर सभा यशस्वी होईल कीं नाहीं हें अवलोकून आहे. या संभेदून काय निष्पन्न करावयाचें, व वाटाघाट कोण-या मुद्यावर करावयाची, यावर नेहरू मार्ग मला कांहींच कळविलें नाहीं. (म. गांधी, सावरमती)

(ता. २ सप्टेंबर, १९२६)—समेट फसणार हें दिसतच होतें. "नव्या पक्षात येण्यास आमची ना नाहीं. पण आमचा प्रतिसाहकार पक्ष नाम्ही मोडणार नाहीं अगर तुमच्या पक्षात पूर्णपणे विलीन केला असें दाखविणार नाहीं. प्रतिसाहकार पक्षाच्या नावानें व नावावरितां उपर प्रचार पुष्कळ केला आहे तरी यावेळीं आम्ही नव्या पक्षात सामील होणें निवडणुकांच्या दर्शने धोऱ्याचें आहे" असें मी पंडित मालवीय यांना तारेनें कळविलें आहे. (बापूजी अणे)

(ता. २६ नोव्हेंबर, १९२६)—निवडणुकांत यदा मिळाल्यावरून तुमचे मनःपूर्वक अभिनंदन करता. मदासमर्थे स्वराजिस्त लोक बहुमताने निवडून आल्यामुळे कशी पचाईत झाली पहा ! ते स्वतः दिवाणगिऱ्या घेत नाहींत व इतरांना घेऊ देत नाहींत जस्टिस पक्षांनें ज केले त्याचीच पुनरावृत्ती होणार म्हण वयाची ! आतां काँग्रेसला पुष्कळ लोक बरोबर नेऊन दिवाणगिऱ्यावरील बाई-फार वट करण्यावरून तुम्ही काँग्रेसचे मन बळवा. कौन्सिल बहिष्कार जसा वट झाला तसाच हाही होऊ शकेल. तुम्ही त्यावरून जोराची खटपट करात अशी आज्ञा आहे. (शिपन्दाजी अम्बर, मराठ.)

(ता. २ डिसेंबर, १९२६)—तुम्ही असंख्योत निवडून आल्यावरून तुमचे मी अभिनंदन करण्याची आवश्यकता नाहीं. पण हीर्निमन व त्याचे हेरलड पत्र यांनी तुम्हावर जी गिऱ्याची खारोरी वाहिली होती ती लक्षात घेता मला मुरांम अभिनंदन करायें पाडतें. मला वाटतें ज्या मताचा तुम्ही पुरस्कार केला तें गौडसांच्या काँग्रेसमध्ये स्वीकारल जाईल, आणि तुम्ही देशाला दाखविलेला मार्ग बरोबर होता हें पुनः एकवार सिद्ध होईल. (मनु मुनेदार, मुबं.)

(ता. २२ एप्रिल, १९२७)—कोप्रेसमधील अनेक पक्षांच्या ऐक्याबाबत श्रीनिवास अभ्यंगार यांचे मला इतरांप्रमाणेच एक छापील पत्रक आले आहे. त्यांच्या दौऱ्याचा काय फायदा देव जाणे. पण मला ते मुंबईस भेटले तर येथील कार्यकर्त्यांचा व त्यांचा सभाषण-प्रसंग घडवून आणीन. ऐक्याबद्दल तुम्ही तुमच्या ज्या सूचना त्यांना दिल्या आहेत त्यांना आम्ही चिकटून राहू यांत प्रयत्न नाही. ही सर्व गोष्ट आम्ही तुम्हावरच सोपविता आहो. येत्या ऑ. इंग्रिगाच्या सभेस इजर राहून तुम्ही याबाबत पुढाकार घ्यावा. कारण तुमच्यावांचून हे काम करणारा महाराष्ट्रांत दुसरा कोणीच नाही, व तुमचा कोणीहि दुय्यम हे काम करू शकणार नाही. तरी जरूर यावे. (एम्. आर. जयकर, मुंबई.)

श्री. बापूजी अणे व डॉ. मुजे यांना माझे पत्रः—

ऑल इ. कॉ. कमिटीची बैठक ता. १५ रोजी मुंबईस आहे हे तुम्हाला माहीतच आहे. काही महत्त्वाच्या गोष्टी मध्यतरेन घडल्याने आपल्या पक्षाच्या सर्व मंडळींनी मुंबईच्या सभेस इजर राहणे जरूर आहे. श्रीनिवास अभ्यंगार हे दौऱ्याकारिता इकडे महाराष्ट्रात आले आहेत. दिग्विजय समेटाप्रिपधी माझ्या निमित्त लेखी सूचना श्रीनिवास अभ्यंगार यांच्या हाती दिल्या हे तुम्हाला माहीतच आहे. त्याबद्दल त्यांनी इकडे दौऱ्यास येण्याची मला तार केली, व बंगालच्या पुढ्या-प्रमाणेच महाराष्ट्रातहि येऊन समेटाची चर्चा करावी असा त्यांचा येत दिसतो. त्यांचे म्हणणे मी शब्दशः खरे धरले नाही ! आमच्या म्हणण्यातील काही धूळभूत तत्वे त्यांनी मान्य केल्याशिवाय इकडे दौरा करण्याचा काही उपयोग होणार नाही असेहि त्यांना मी स्पष्टपणे कळविले यावर जाहीर सभातून पक्षभेदासंबंधी वाद उकलून काढणार नाही असे त्यांनीहि तारेने आश्वासन दिले. प्रातिक कॉ. कमिटी आमच्या हाती आणि ते पडले कामेसच अभ्यंगार ! यामुळे दौऱ्याला येऊ नका असेहि त्यांना मला म्हणता येईना ! अर्थात् ते आले. आणि माझ्याकडे दोन दिवस राहून हाती ते भर्त्तावागला गेले आहेत. नंतर नाई, साताण, कन्हाड, रत्नागिरी, चिपळूण इत्यादि ठिकाणी आम्हीहि त्यांच्याबरोबर जाणार आहो. हा दौरा ताशीस १३ ला संपेल.

पुन्नांतील मुद्दामात श्रीनिवास अभ्यंगार यांना असे आश्चर्येन को फेर व नातेर या दोन्ही पक्षांचा त्यांच्यावर विश्वास नाही. दोन दिवस नातेर मंडळींनी

शिवरामपंत पराजपे यांच्या घरी त्यांना चर्चेला बोलाविले. पण त्यांना नेण्याला कोणी मनुष्य अगर तागाहि त्यांनी पाठविला नाही ! आमच्या घरी दोन साजर्ग सभा झाल्या त्यात ते पुष्कळ मनमोकळेपणाने बोलले. या सभाना मराठी जिल्ह्याचे पुष्कळ पुढारी आले होते, आणि मी धर्निवास अध्यक्षगार यांना दिलेल्या समेटाच्या लेखी सूचनांचा या सभातून कलमवार विचार झाला. काही काही शब्दात विरोध कमी करावा या दृष्टीने फेरफार झाल्यास माझ्या सूचनांतील मुख्य तत्त्व अध्यक्षगार यांना मान्य झाले आहे असे मला तरी वाटते ! काँग्रेसचे अध्यक्ष या दृष्टीने पक्षातील तटस्थपणाचा देखावा ते कपेत, पण पंडित नेहरू व स्वराज्यपक्ष यांच्या धोरणाचा त्यांना वाट आला असून, ओं इ. का. काँग्रेसच्या संभेत ऐक्याचा काही मार्ग काढावा असे त्यांना वाटू लागले आहे हा गोष्ट मात्र काही रूपत नाही. किंबहुना सत्यमूर्त व इतर पुढारी यांच्याशी विचारविनिमय करून बंगाल, तामिळनाडू व महाराष्ट्रातील पुढारी यांचे पाठबळ मिळाल्यास धर्निवास अध्यक्षगार यांना ते हवे आहे. इतकं झाले तरी मुंबईच्या संभेत अखेर काय होईल हे मला सांगता येत नाही. तथापि ते कसेहि असले तरी नागपूर बन्हाडपाखून आशिल महाराष्ट्रातील आपल्या पक्षाच्या झाडून सर्व पुढाऱ्यांनी मुंबईच्या संभेत अवश्य आले पाहिजे इतकं मात्र खरे. पुण्यास यासंगी सभाना थी. कौबलगी हजर होते. त्यांनी माझ्या समेटाच्या सूचनांना अनुकूलता दर्शविली. आणि गंगाधरराव देशपांडे यांनी विरोधाची बाजू उचलून धरली तर कौबलगी व इतर कर्नाटकीयांचे मत आरुण्या बाजूला पडेल असे वाटते. तरी ता. १३ ला निधितपण इकडे यावे म्हणजे जयकर व अध्यक्षगार यांच्याशी आधी चर्चा करण्याला दोन दिवस भरपूर वेळ मिळेल. माहि यादौन्यानंतर मुद्दाम मुंबईस दोन दिवस आधी येत आहे.

(२१ मे, १९२७)—मी काल येथे आले. तुम्ही गेल्यानंतर धर्निवास अध्यक्षगार यांच्याशी माझे चोळणे झाले. हुदगारयंत आम्ही मिळून प्रवास केला. तुमच्या पत्राला येऊन मिळण्याची त्यांची फार इच्छा आहे. समेट मोडण्याला स्वतः तुम्ही अगर तुमचा पक्ष कारण नसून दुसरेच कोणीतरी आहेत यावरून त्यांची खात्री झाली आहे, व अहचर्णातून काहीतरी मार्ग तुम्ही काढावा अशी त्यांना अपेक्षा आहे. त्याचे म्हणणे इतकंच की, तूर्त अधिकारस्वीकाराच्या पत्राचा तुमच्या कार्यक्रमात समावेश तुम्ही करू नये. मलाहि तसेच वाटते. तुमचे

मत युक्तिसिद्ध असेल, पण पक्षातील महत्वाकांक्षी सभासदांना अधिकाराची जागा घेऊं दिल्याने पक्षातील एकी विघटित. काहीं लोक तर केवळ याच हेतूवर लक्ष ठेवून तुमच्या पक्षात आले आहेत.

केवळ व्यक्तिविषयक आरोप करणारे जे तुमचे प्रतिस्पर्धि आहेत त्यांची सद्दी आता संपली आहे. अप्यगार व तुमचे एकमुख झाले तर नमंदेपर्यंत साऱ्या दक्षिण हिंदुस्थानचा तुम्हाला पाठिंबा आहे असे समजा. भद्रासेंतील काहीं जद्दाल श्रागा करतात. पण श्रीनिवास अप्यगार त्यांना पाहून घेतील. श्री. बाबुराव मोखले जर गंगाधरावाशी बोलण्याची खटपट करतात तर त्याचा विरोध मावळून साऱ्या कर्नाटकाचा तुम्हाला पाठिंबा मिळेल.

पार्किंग कमिटीचा कौन्सिलसंबंधी ठराव तुम्हाला पसंत नसल्याने तुमची उपसूचना मजकडे पाठवावी म्हणजे मी ती श्रीनिवास अप्यगार यांच्याकडे पाठवीन. नविहेलूनमध्य म गांधींची गाठ पडल्यावर तुमच्या सूचनेवरून त्यांना गांधी-जीर्शी बोलवा येईल.

तुमचे पत्रोत्तर लवकर यावं. लो. टिळकाच्या मताचा विजय झाला अशी माझी इच्छा आहे. यांत व्यक्तिविषयक चार पुढें येऊ नये. तुमच्यावर व तुमच्या पक्षावर चाड येण्यासारखे व्यक्तिविषयक हाते प्रतिस्पर्ध्यांनीं घेले. पण तुम्ही रोखटोच प्रस्तुतर यावयाचें म्हटलें तर समेट लावणांवर पडेल ! म्हणून निदामुळें आलेला कड मनात तसाच जिरवून मनःसयमन केलेत तर या वर्षाच्या अखेरीला तरी तुमचा जय होईल असे वाटतें, आणि अधिकार-स्वीकाराच्या मोहाच्या वर आपण आहो असेंहि चेष्टप्रसंगीं दाखवून राजकारणाची दिशा आपविण्यात टिळकाच्या शिष्यांनींच पुढारीपण घेतलें आहे हें पाहून मला अधिक आनंद वाटेल. (श्रीनिवास कौत्रलगी, विजापूर.)

प्रेसिडेंट विठ्ठलभाई पटेल यांना मी पाठविलेल्या पत्रातील उतारा—

(पुणे, ता. ११ जून, १९२७)—अप्यगार या नारायण नारण राजावलेल्या कामगिरीवरून जी योग्य अशी सांख्यिक स्तुति होत आहे त्यात मी भर पालववी असे नाही. वग दोन शब्द लिहिंदोच.

अलीकडे आपण स्वराज्यपक्षाचे सभासद होता. पुढे अवचित अच्युत-पदावर वसला. यामुळे 'स्वराज्यपक्षाने आपणाला सलमाण काढा दूर केला' अशी किल्लेकांनी टीका केली. पण त्यांना हे माहीत नाही की, आपल्या अर्गी जसा मित्राच्या बाबतीत काढ्याचा बोंबकपणा आहे, तसाच नोकरशाहीच्या मांसाला भोंक पाडेल असा भात्याचा भेदकपणाहि आहे कोणी म्हणाले 'पटेलचा स्वभाव इमजाना आवडणार नाही.' मी तर म्हणालो की 'फार आवडेल. कारण पटेल याच्या अर्गी इमजाचेच गुण आहेत.'

याबद्दल अशी एक गोष्ट सांगतात की काही दिवसांपूर्वी सरहद्दीच्या एका गांवावर लुटारू दरवडेखोरांनी हल्ला करून लूट जमविली. ती परत आणण्याकरिता सरकारने जे सैन्य पाठविले त्यात एक इंग्लिश, एक स्कॉच, व एक आयरिश अशा तीन तुकड्या होत्या. दरवडेखोरांनी एका बळकट किल्ल्याचा आश्रय केला होता. आयरिश फौज आपाडीला होती. आयरिश माणसाना चढाऊ वीरवृत्तीची मोठी होस. म्हणून त्यांनीच प्रथम हल्ला केला. पण विचारे सर्व त्यात गारद झाले. स्कॉच लोकांची देशभक्तीपेक्षा बडेजावी व शत्रुमान यांवर दृष्टि जास्त. त्याची फौज मध्य होती. आयरिश लोकांनंतर त्यांनी हल्ला करून दरवडेखोरांना कैदी करून ताब्यात घेतले. पण इमज सैनिक फार धूर्त. त्याची फौज पिछाडीला होती. दरवडेखोर कैद झालेले पहाताच त्यांनी भरभरा जाऊन मेलेल्या व जखमी झालेल्या शिपायांचे धिसे तपासले आणि लूट काबीज करून परत आणली !

आरत्या स्वराज्य पक्षाच्या सैन्यातहि असेच झाले नाही काय ! देशवधू दश यांनीच प्रथम कॅन्सिलरचेसाबद्ध इत्यतयाने भाडून व त्याला भान्यता मिळवून नोकरशाहीच्या अभेद्य तटाला भलमोठे खिडार पाडले. नंतर पंडित मोतीलाल नेहरूंनी असेंल्लीच्या चतुर वाग्गुदांत सरकारी सभासदांना कुठित-बदिवान केले. आणि, पटेलसाहेब, सरतेरोवटी आपण मात्र अच्युतपदाच्या निमित्ताने सरकारच्या तिजोरीवर हात मारला ! दरघाल पन्नास हजार रुपये पगार ही सरकारकडून लूटच आपण मिळविली नाही काय ! तेव्हा ठकाला ठक भेटला त्याप्रमाणे तुमच्या रुगाने इमजाना आपणाला केवळ इमजच भेटला असे वाटेल. यापेक्षा वेगळे वाटणार नाही !

आपण अध्यक्ष शात्यामुळे स्वराज्य पक्षाला अंतरला. तसेंच आपणांसाठी ही जागा घेऊ देण्यात स्वराज्यपक्षासाठी स्वार्थत्याग करावा लागला आहे. विनोद उपहास व्यजना इत्यादि अनेक बाग्युद्धातील राज्यांनी आपण परिपूर्ण असला तरी यापुढे ओठावर आलेले शब्द गिळून प्रातिगर्शातील वाद अध्यक्षपदावरून तटस्थपणाने आपणास पदावे लागतील. पण तटस्थपणा स्वीकारून दोन्ही पक्षांना न्याय देणे यातहि उच्च कर्तव्यबुद्धीचे समाधान आहे. चाक्रातुर्वै हे सध्यासारखे शुभ्र आहे. पण मौनाला तर मुवर्णाचीच उपमा देतात. शिवाय मौन हे 'सर्वार्थसाधक' असते असेहि म्हणतात !!

पार्लमेंट सभेचा स्पीकर व असेंब्लीचा अध्यक्ष यात साम्य असले तरी, तुमच्या बाबतीत वैधर्म्य असे की नेहमीची मुबई सोडून निवडणुकीकरिता तुम्हाला यावेळी मुंबराय पहावी लागली ! पार्लमेंट बरखास्त झाले तरी तोच स्पीकर पुनः त्याच मतदारसंघातून निवडून येतो. अध्यक्षपदावरून निघाल्यावर दरम्यान गौहत्तीच्या काँग्रेससंबंधाने तुमचे मत तुम्ही मोकळेपणाने प्रदर्शित कराल अशी पुष्कळांची अपेक्षा होती. पण मौन स्वीकारण्यात तुम्ही गार्धीच्यावर ताण केली ! पण पुनः अध्यक्षपद मिळविण्याकरिता तुम्ही आतून काय काय सूत्रे हालवित होता हे धूर्त लयस्थाना मान दिसल्याशिवाय राहिले नाही. ते कसेहि असो अध्यक्षपदाच्या जागेला तुम्ही लायला आहा आणि ती जागा तुम्हाला सोभतेहि. तुमच्याच बफ्रेचीच्या पद्धतीने क्षणभर शोलायमाचें तर 'तुमचे स्वराज्य तुमच्या पदरात पडलेंच आहे, आता हिंदुस्थानचें स्वराज्य देशाला केव्हाहि सावकाश मिळो !'

(ता. ७ नोव्हेंबर, १९२७)—कमिशन नेमण्याची तारीख ८ निश्चित झाली आहे. तरी सर्व पक्षांच्या मंडळींनी तातडीने एक झाले पाहिजे. इतर पुढाऱ्यांनाहि तारा केल्या आहेत. तरी १५ तारखेस मुबईस जी सभा बोलावित आहे त्याला अवश्य जावे. (वं. महमदअल्ली जिना, मुबई) .

(ता. ११ नोव्हेंबर, १९२७)—कमिशनवर बहिष्कार घालावा, पण कायदेमंडळीवर बहिष्कार पालू नवे असें मजबूत वाटते. तुमचें मत काय आहे ! (लाला लजपतराय, लाहोर)

(ता. ११ नोव्हेंबर, १९२८)—गंभीर परिस्थिती उद्भवल्यामुळे सर्व राजकीय पक्षांनी एक होऊन कमिशनवर बहिष्कार घालावा असे वाटते. तुमचा

सहा काय ! बहिष्कारपुरती सर्व पक्षांची लीग स्थापण्याचें आम्ही ठरविलें आहे.
(धर्तनिवास अप्यगार, मद्रास)

(ता. २० नोव्हेंबर, १९२७)—सायमन कमिशन सवधाचा पालमटचा अखेरचा निणय प्रसिद्ध झाला आहे हिंदी लोफाना त्यातून वगळलें यामुळ कमिशनची योजना अधिकच आक्षेपाई आहे. याचाच अर्थ हिंदुस्थानपुढें एक मोठा आर्णवाणीचा प्रसंग आला आहे यामुळे प्रत्येकजण आपापल धोरण वेगवेगळे न ठेवता कमिस, मुस्लीम लीग, हिंदु महासभा, लिबरल फेडरेशन यांनी यावेळीं एकच धोरण ठेवून वागणें इष्ट आहे व तसे वागलें तरच काहीं तरी यश येईल असें मला वाटतें ता १२ ते १५ डिसेंबरच्या दरम्यान कमिसचे पुढारी मुबईस येऊ शकतील असें आश्वासन मला कांम्रेसच्या अध्यक्षानून मिळालें आहे लिबरल फेडरेशनचे पुढारी येतील असे वाटते तरी तुम्हां राष्ट्रीय माल अशाविषयी मला तार करा. तुम्हाला येणें कितीहि गैरसोईचे किंवा घासवे झाल तरी हरकत नाहीं. पण आल्याशिवाय राहू नका कारण सर्वांच्या एकदिलाने धोरण ठरविण्याची ही वेळ आहे आणि आताच ही गोष्ट न केली तर नाताळात वेगवेगळ्या परिपदा भरतील व तेव निरनिराळे गुरू निघू लागतील तरी पुन्हा सांगता कीं आम्ही भरवितो त्या परिपदेना पूर्णपणें प्रातिनिधिक स्वरूप याक्यास पाहिजे म्हणून तुम्हीं आलेच पाहिजे (वें महमदअली जिना, मुबई)

(ता १० जानेवारी, १९२८)—चनारस येथें वॉकिंग कमिटीची सभा ता १५ रोजी बोलावली अहून, सायमन कमिशन व इतर महत्त्वाच्या विषयावर तुमचा सद्ग घेण्याची जरूरी आहे तरी कितीहि मोठा वेळ आजात तरी इकडे जरूर या. दारीख व वेळ मालकीय याना तारेनें कळवा (डॉ. अन्सारी, दिल्ली)

(ता २६ जून १९२८)—सर्व पक्षीय परिपदेनें जी कमिटी नेमली होती तिच्या बैठका २२ तारखेपर्यंत भरल्या राज्यघटनेच्या मसुद्यावर सर्वांचे पूर्ण एकमत झालें तरच सर्व पक्षीय परिपदेनें तो मान्य होण्याची आशा. ता. ६ व ७ जुलै रोजी अखेरची सभा आहे तरी हें पथ वेळळ औपचारिक असे न मानतां गैर-सोय सोवूनहि याच या विकट परिस्थितीतून मार्ग काढण्याला तुमच्या सहभाष मला अनिश्चय उपयोग होईल (मोदीमल नेहरू, अलमहाबाद)

(ता. २५ नोव्हेंबर, १९२८)—कमिशनवर सर्व गोरे आहेत ही हिंदी लोकाना एक होमाला चागली संधि आहे. सध्या इकडे दक्षिणेत मी व्याख्यानाचा दौरा काढला आहे. सभात आम्ही दोन ठराव करितों. (१) व्हिष्कार 'प्रतियोगी' असावा (२) आणि कसें स्वराज्य पाहिजे हे हल्लीची राज्यपटना बदलून वृद्ध्या सुचवून कमिशनने ती आपली मागणी म्हणून मांडावी. पुण्यास मी आल्यावर तुम्हाला भेटून तुमच्याशी बोलण्याची इच्छा आहे. (मिसेस जेनि वेन्सट, निचनावली)

(ता. ३ ऑगस्ट, १९२९)—जेत्या ऑगस्टमध्ये जी गार्धा-जिना परिषद भरणार त्यासंबंधाने माझ्या प्रमाणेच तुम्हालाहि डों. मुजे याचे पत्र आले असेल, तडजोडीच्या नावाखाली माझे ज्याप्रमाणे सुसलमानांनी अधिक इक मिळविण्याचा कावेबाज प्रयत्न केला त्याप्रमाणेच जिना व सरोजिनी नायडू यांना पुढे करून हा दुसरा प्रयत्न चालू आहे. पण मा तडजोडीतून हिंदुमहासभेला मात्र वगळलेले आहे ! थोडे स्वस्थ वयून पाय होते ते पहावे असे माझे मत मी डों. मुजे यांना कळविले आहे. कारण हिंदूंचे हक म. गांधी असे परस्पर अगदीच बुडविणार नाहीत अशी माझी कल्पना आहे. उलट मुजे यांना असें वाटते की, नेहरू रिपोर्टांत बदल करावा लागेल अशी कोणतीच तडजोड आता हिंदूंनी फंक्क नये, व असे त्यांनी जाहीर पत्रक घडवून प्रसिद्ध करारि. काझा येथे हि. म. परिषद तुमच्याव अभ्युत्तेखाली भरत आहे. मला वाटते तुमच्या अभ्युत्तीय भाषणात हिंदुसभेचे या तडजोडीतून काय मत आहे तें परिणामकारक रीतीने मुद्देमूर मांडण्याला तुम्हाला फार चांगली संधि आहे. राजकारणातील न्यायबुद्धी-महल हिंदु व सुसलमान दोघानाहि तुमच्यातून फार आदर असल्यामुळे हे काम तुम्हीच फार भागल्यासिताने करू शकाल. डॉ. मुजे यांच्याप्रमाणेच मलाहि वाटते की, अभ्युत्तीय भाषणाचा काही भाग मुद्दम या विषयाला देऊन ठराव होईल तोहि यथायोग्य व्हावा याची तुम्ही काटजी घ्यात. आज सुसलमानांना नेबे अधिक हक देण्याचे कसण नाही. आणि ज्या वेळी हिंदु सुसलमान व सरकार हे राज्यपटना ठरविण्याला एकत्र बसतील त्या वेळी सुसलमानांच्या मागण्याचा विचार करता येईल. नेहरू रिपोर्टांच्या आधावर सुसलमानांशी बोलता येईल; पण सरकार काय करणार हें ज्ञानविद असल्यामुळे त्या बोलण्यात काही अर्थ नाही. उलट आम्ही गुपीते त्या मागण्यांना मान्यता

दिली अशी नसती कुली आमच्यावरच बंधनकारक व्हावयाची ! सदर वावतांत परिपंथ जो ठराव होईल तो दरेक शब्द पारखून तुम्ही कसोशीने कराल यारल मला खानी आहे. डॉ. मुंजे यांना तुमचे मत तुम्ही ताबडतोब कळा. (वं. एम्. आर. जयवर, मुंबई)

असा; अशा रीतीने हे 'असहकारिता' प्रकरण संपले. त्याची चौकेर माहिती या प्रकरणात मधून मधून दिलेल्या पत्रव्यवहारावरून कळून येईलच, तथापि वाचकांच्या लक्षात ठळकपणे येण्या-सहण्याकरिता अनुसंधानात्मक असे दोन कागद या खाली स्वतंत्रपणे देत आहे. त्यातील नंबर १ हे लोकमान्य टिळकांनी म. गांधींना लिहिलेले, आणि गार्थींच्या 'यंग इंडिया' वर्तमानपत्राच्या तारीख २८ जानेवारी १९२० च्या अकात छापलेले, एक पत्र आहे ते दहा-पाच ओळींचेच असले तरी त्यावरून लो. टिळक व म. गांधी यांच्या तत्त्वज्ञानातील भेद आणि 'प्रतिसहकारिते'च्या तत्त्वाचा अर्थ अगदी स्पष्ट होण्याजोगा आहे.

हे पत्र असे:— "राजकारण हा लौकिक अभ्युदय इच्छिणाऱ्या लोकांचा, व जगाच्या रीतीने पदरात पाडून पेंण्याचा, खेळ आहे. तो सार्थूच्या लावी नाही. बुद्धने "अकोपेन जयेत् कोप" असा जो उपदेश केला तो केवळ सार्थू लोकाकरिता आहे. राजकारणी पुण्याकरिता नाही. म्हणून तो मला मान्य नाही. स्त्राएवर्जी मला भगवद्गीतेचा उपदेशच मान्य वाटतो. तो उपदेश "ये यथा मा प्रपद्यते तान् तथैव भजाम्यह" या वाक्यात आढळतो. या योद्ध्यांशा विवेचनावरून तुमच्या माझ्या तत्त्वज्ञानातील भेद आणि प्रतियोगीसहकारिता या शब्दाचा अर्थ कळून येईल तुमचा व माझा हे दोनही मार्ग प्रामाणिकपणाचे व सात्विक बुद्धीचे अयु शक्तात एव लौकिक जगाच्या दृष्टीने पाहिले असता माझाच मार्ग तुमच्यापेक्षा अधिक मुक्त व कार्यसाधक आहे याहून अधिक खुलासा पाहिजे असल्याच तो माझ्या 'गीतारहस्य' या ग्रंथात मिळेऊ " वा. ग. टिळक

न. २ चा कागद मी लिहिलेला आहे. तो ता. ११ जानेवारी १९२० च्या केसरीत छापलेला आहे. त्याचा प्रसंग असा

१९२० साली एप्रिलत काँग्रेस व प्रतिसहकारपक्ष याच्यामध्ये अजूनही कोणत्या अटीवर सलोखा होऊ शकेल याविषयी मी खालील जाहीरपत्रक काढले. पूर्वी सांगितलेली गौहत्तीची राष्ट्रीय सभा होऊन गेली होती. तांत सभेने कौन्सिल-

प्रवेशाच्या प्रश्नाचा विचार केला होता, त्याला उद्देशून हें माझे पत्रक होतं. येथे इतकेंच सांगायलाचें कीं या कामीं धीनिवास अव्यंगार हे प. नेहल्लेःभा माझ्याशीं अधिक सहमत होतं. माझे पत्रक असें होतें—

‘राजकीय पक्षांतील ऐक्य’

दिशें येथें गेल्या दोन महिन्यांत राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष धीनिवास अव्यंगार य प्र. स. पक्षाचे पुढारी श्री. केळकर यांच्या अनेक स्वाजगी भेट्री जाण्या. असे-ल्लींच्या कामांत काप्रेस पक्ष व प्र स. पक्ष ह्यांच्या धोरणात किंवा कार्यक्रमात आत्ता फारसा फरक नाही. फक्त कायनेन्स शिलापुरताच असला तर भसणार. आणि सोहि पदा उरला नव्हता. येऊन आऊन प्रान्तिरु कायदेकौन्सिलात प्रधानमंडळ बनविण्यापुरताच काय तो फरक उरला आहे. उभयतांच्या मते तौहि कावून टारुण्यासारख्या काहीं घोष्या बहुत मुधारणा राष्ट्रीय सभेच्या ठरावात करणा बग शक्य आहे. व साधल्यात त्या मुधारणा ऑन-इंडिया कामेय कमिटी या येथे सभेत पडवून आणाव्या असे उभयतांनाहि सारखेच वाटून होतें. म्हणून धीनिवास अव्यंगार यांच्या वितर्कावरून श्री. केळकर यांनी त्यांना आपला सूचना लेवा दिल्या, व त्या धीनिवास अव्यंगार यांनी प. नेहरू यांना दारावे या आहेत. ह्याच सूचना पुढें येथील प्रांतिक काप्रेस कमिटीच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभेतुड परवा टेवण्यात येऊन सभेकडून त्या मजूर करण्यात आल्या. ह्या सूचनाचा सारांश खालीं दिला आहे.

एकीच्या विधायक सूचना

१ गौहत्ती येथील राष्ट्रीय सभेने कायदे कौन्सिलारिषीं जो ठराव केला त्यांत सहा कलमे आहेत, त्या पैकीं ‘अ’ व ‘उ’ हीं कलमे गाळण्यास यावे. बाळाजी सर राधाजी. त्यांना विरोध करीक असा छेदनाच राजकीय पक्ष नाही म्हणून तरी चालेल.

२ कोणत्याहि एखाद्या प्रान्तांत प्रधानमंडळ बनवावें अगर न बनवावें याविषयीं राष्ट्रीय सभेनें कोणत्याहि बंधनकारक निवून कळे नये. ज्या ह्या प्रान्ता-तांत कायदे-कौन्सिलामध्ये निवडून आलेल्या राजासदस्यांच्या इच्छेवरच ती गोट सोपवावी.

३ नुकत्याच झालेल्या निवडणुकीवरून हे मित्र झट्टे आहे की, मामान्यतः मतदारमंडळात मतदानात प्रधानमंडळ बनविण्याला अनुकूल आहे, प्रतिपक्ष नाही. प्रधानमंडळ बनविण्याच्या आधी किंवा बनविण्यानंतर, किंवा प्रस्तावित होईल मंडळ नये किंवा निवडलेली मोठावी अशा अर्थाचे प्रयत्न ठरावीक मुदतीच्यात होते होते परंतु त्यांनी एसाइ मान्य झाला नाही आणि एकाही प्रस्तावात प्रधानमंडळ बनवण्याशिवाय आता राहिले नाही.

४ काँग्रेसच्या उपयोग करून घ्यावाचा हे मुख्यतः मतदारमंडळावर सोपविणे ही गोष्ट सध्याच होय कारण राष्ट्रीय मनेने १९१९ साली पार्लमेंटरी फर्मिनीपुढे आले म्हणजे माझी मतदारमंडळ सरकारकडून निमाग करिले अर्थात् काँग्रेसच्या मतदारमंडळात मतदानात न ठेवता आदली हुकूमत त्याच्यावर लादली, आणि त्याच्या इच्छेवरून कायदेकाँग्रेसला मत करवावे, ही गोष्ट योग्य नाही मतदारमंडळाची आपल्या वतीप्रमाण प्रतिनिधी निवडून घेणे, आणि त्याच्या हातून मतदारमंडळाच्या इच्छेप्रमाणच काँग्रेसला मत करून घेतले जावे हीच राजकीय सुधारणांची मूळ उपपत्ति आहे.

५ बहुधा असा एकही प्रस्ताव नाही की, ज्यातील कायदेकाँग्रेसला काँग्रेसच्या नांवावर निवडून आलेल्या सभासदांनी 'निर्विवाद' बहुमत आहे किंवा होऊ शकेल बहुमत असेल तेव्हा निवडलेल्या सभासदांच्या एका किंवा अनेक सभासदांच्या समूहानेच बनलेले आहे आणि या बहुमतवाल्या अनेक वर्गांनीच मिळून प्रधानमंडळ बनविलेले आहे प्रधानमंडळ जे देऊच नये हे राष्ट्रीय मनेच मत कोणत्याही कायदे काँग्रेसला यशस्वी झाले नाही.

६ काँग्रेस पाहू नये तरी, प्रधानमंडळ बनविण्याच्या बाबतीत काँग्रेस पक्ष किंवा कोणती मुदतीला अडथळे करू नये. त्याच्या अनुभवादून असे दिसते की, काँग्रेसला सभासदांच्या निवडलेल्या वर्गाचे सरकार मिळी आहे हे पाहून, म्हणजे त्यांत-या त्यांत मोठ्या वयस्कता पुढाऱ्यांचा बोलून घेऊन, प्रधानमंडळ बनविण्याच्या बाबतीत गव्हर्नराकडून विनंति करण्यात येणे निवडलेल्या गव्हर्नरांनी केलेले हा उपक्रम नवीन सुधारणांच्या मूळ तत्वाला धरून आहे आणि राष्ट्रीय मनेच्या पक्षाने जाणून घेतले प्रधानमंडळ बनविले नाही असे म्हणले तरी ते बनवण्याशिवाय राहात नाही इतर वर्ग ते मंडळ बनवतातच.

याकरिता यापुढे अशी तजवीज व्हावी की निवडणुकीचा निकाल लागून काँग्रेसला सुरु होण्याची वेळ आली म्हणजे, राष्ट्रीय सभेचा म्हणून एक पक्ष बनविण्याची खटपट प्रत्येक प्रांतातील पुढाऱ्यांनी करावी.

• या काँग्रेस पक्षात राष्ट्रीय सभेच्या नावावर निवडून आलेले सभामंद तर असवेच; पण इतरही सभासद त्या पक्षात सामील होण्यास तयार असतील तर त्यांनाही त्यात घेण्यात यावे. राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने, गौहत्तीच्या ठरावातील पहिली दोन सोडून उरलेली जी इतर चार कलमे आहेत ती मान्य करून, काँग्रेस पक्षात समाविष्ट होण्यास तयार असणारे पुढील सभासद मिळतील असे वाटते. अशांत अशा रीतीने राष्ट्रीय हिताचीच दृष्टि पाळण्यात, केवळ जातवार दृष्टि न ठेवता, सरकारला जरूर नेचे विरोध करणारा, आणि त्रिकट स्थितीत होईल तितके लोकोपयोगी कामे काँग्रेसलाकडून करण्यात, असा एक मोठा वर्ग कायदे काँग्रेसलात निर्माण होईल, आणि प्रधानमंडळ जनवादाचे तर गव्हर्नरांनी प्रथम अशाच वर्गाच्या पुढाऱ्यांना बोलावून म्हणावे लागेल की, ' प्रधानमंडळ बनवित आहो, तुम्ही आपली माणसे कोणतीं तीं या '

८ याचा उपयोग असा होईल की, आज कोठल्यातरी पक्षाचा बोलावून त्यानकडून प्रधानमंडळ बनविण्यात गव्हर्नर मदत घेतात तसे यापुढे न होत, अशा पक्षालाच बोलाविले जाईल की, ज्याने नेमून दिलेले लोक राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने राष्ट्रीय सभेचा हा ठराव मान्य करणारे असेच असतील. प्रधानमंडळातला जागाकरिता जे एवढेच या पक्षाने निवडून किंवा नेमून घ्यावयाचे त्यानकडून वाटेल तर काही करार करून घेता येतील, आणि ते करार पाळण्याचे बंधन त्यावर राहिल.

९ अशा रीतीने प्रधानमंडळ बनल म्हणजे काँग्रेसलाच्या कामास सुरुवात होईल. पण हे प्रधान आपल्या पक्षात दिलेली बंधने पाळताना किंवा नाही हे कळून घेण्याला फारसा उशीर लागणार नाही. प्रधान होणे म्हणजे सरकारचा भोवला घेणे म्हणजे त्याच्या हात गोष्ट उपड आहे. तो नाकारू नये असेच नाही. पण सामान्यतः प्रधानाचा कस लोकांपासून पुढील, त्यांनी राष्ट्रीय दृष्टि अग्रेसर ठेवलेली नाही, काँग्रेसलाच्या इच्छेप्रमाणे होता होईल तो वागण्याची त्याची तयारी आहे, असे दिशून आल्यास काँग्रेस पक्षाने त्याचा

आपले काम रीनमर करू द्यावे आणि त्यांनी आणलेली विलें किंवा ठराव याची अखेरचा व्यवस्था त्यातील गुणावगुणाकडे दृष्टि ठेवून योग्य तशी करावी. याचा अर्थ हाच की, प्रधानांनी आणलेली विलें किंवा ठराव केव्हा पास होतील, केव्हा नापास होतील, किंवा केव्हा मूढच्या मूचनेत दुरुस्त्या होतील, असं त्यांच्यास प्रधानांना काही नावे ठेवता येणार नाहीत.

१० पण समजा की, याच्या उघट प्रकार पडला आणि एखाद्या प्रधानाने राष्ट्रिय हिताची दृष्टि ठेवला नाही, कॉन्सिलच्या इच्छेला अयोग्य प्रकारचा विरोध केला, किंवा काँग्रेस पक्षाला दिलेलं बचन पाळतं नाही, तर 'तुम्ही राजीनामे द्या' असं खासगी रीतीनं ह्या पक्षाला त्याला म्हणता येईल. "करार तरी पुरा करा किंवा आगावे राजीनामे द्या" असें काँग्रेस पक्षाने प्रधानांना म्हणणं सुरू आणि रीतीबेच आहे आणि हे क्षारयावर एखाद्या प्रधानाने आपला करार पुरा केला नाही किंवा राजीनामाही दिला नाही तर, त्याच्याविरुद्ध स्पष्ट निंदात्मक असा ठराव काँग्रेस पक्षाने माहून शक्य तर तो मजूर करून घ्यावा. आणि ह्या निंदेलाही त्यानं दाद दिली नाही तर तो जातो काढ! पुढच्या बजेटाच्या वेळी त्याचा पगार इतका कमी करावा की तो प्रधान जागेवर राहूच शकणार नाही.

११ काँग्रेसपक्षाने नेमून दिले म्हणून सर्वत्र प्रधान सर्वसरी सोळा आणि लोकरुपधायक काम करतील असें नाही. कारण प्रत्यक्ष काम करताना अनेक प्रकारच्या भडबडी असतात ह्या काम करणारालाच कळनात. तथापि केवळ जाण-वार मतदारसंघाचे किंवा केवळ सरकारच पाठवळ ज्या प्रधानाला आहे, अथवा जो प्रधान कायदे कॉन्सिलतील गोपय्याच्या पायावर आपली इमारत बांधून काढ-भार करू म्हणेल, ह्या प्रधानापेक्षा वर सांगितल्याप्रमाणे काँग्रेस पक्षाने नेमून दिलेला प्रधानच लोकहिताची दृष्टि अधिक ठेवील यात शका नाही. दगडपेशा घाट मऊ हा नियम कॉन्सिललाहि अनुसरल्याशिवाय चालणार नाही.

१२ कॉन्सिलतील पक्षाच्या बलाबलानुसार गव्हर्नर लोक प्रधानमंडळाकरिता उभारदार स्वीकारतात हा गोष्ट अज्ञात निमित्त झाली असून, तिचा फायदा राष्ट्रीय पक्षानं करून घेण्याचें मनात आणल्यास त्याला घेता येईल आणि मतदारसंघाच्या इच्छेप्रमाणं कायदे कॉन्सिलला काम करवून घेण्यात मुरुवात होईल. उलट अशा रीतीनं फायदा न घेतला तर प्रधानमंडळ बनल्याशिवाय तर राहावयाचं नाही.

आणि जे प्रधान नेमिले जातील ते लोकमताची पूर्वा न वाळगणारे असेल असतील. अर्थात् अशा प्रधानमंडळापासून जनतेचे हित होणार नाही. अगदी सोप्या आणि लोकमताप्रमाणे चालणारे प्रधान न मिळाले तरी निदान १०-१२ आणि तसे चालणारे प्रधान स्वीकारावेत आणि त्याजकडून काम करवून घ्यावे, हे लोक-व्यवहाराचा धर्मेत आहे.

१३ “लोकमताला न जुमानणारे वाईट समासद काँग्रेसलात बेलन पसतील आणि सरकारला मदत करतील, याकरिता तसले लोक निवडून घेऊ नयेत—त्यांच्याहून चांगले लोक निवडून यावेत—म्हणून काँग्रेसने काँग्रेसला प्रवेश मान्य केला आहे.” तेच तत्त्व प्रधानमंडळालाहि तंतोत लागू पडते. प्रधानमंडळ जर बनणारच तर मग वाट्यावेधा चांगले प्रधानमंडळ बनविता आले तर ते इतके नव्हे काय ! अर्थात् ज्या कारणाकरिता काँग्रेसलात शिरण्याचा कार्यक्रम काँग्रेसने मजूर केला त्याप्रकरिता व तीच दृष्टि दृष्ट्य रितकी ठेवून, आपल्या प्रतिनिधीकडून प्रधानमंडळ बनविण्याचा कार्यक्रम घडवून आणणे योग्य होईल, म्हणून मी ही विधायक सूचना करित आहे. काँग्रेसला बहिष्कार घातल्याने काँग्रेसने भरण्याचे घाबले नाही. त्याप्रमाणे प्रधानमंडळ बनवू नये असे म्हटल्याने ती बनवण्याचीहि रहस्य नाहीत आणि ती जर बनणारच तर ती त्यांतल्या त्यात चांगल्या लोकांची बनवावी हे उपपन्न आहे.

१४ राष्ट्रीय समेतेन आपल्या कामाची वाटणी करणे आता जरूर शकते आहे. ही वाटणी अशी करावयाची बी, जे काम काँग्रेसलातून करता येते ते काँग्रेसलावर सोंपवावे; त्यात राष्ट्रीय समेत दबक्याकडून करू नये. पण हवींच्या कायद्यामुळे काँग्रेसलातून करता येत नाही असे बरेच राष्ट्रीय काम असतील. किंबहुना नव्या कमिशनमुळे कामाची सुधारणा शक्य तरी, काँग्रेसलातून करता येत नाही असे बरेच काम शिडक राहिल. उदाहरणार्थ, देशी संस्थानाचा अवंगत कारभार; इंग्लंड सरकार व देशी संस्थाने ह्यांचे हितसंबंध; हिंदुस्थानसरकारने परराष्ट्रीय संबंध; सैन्य आरमार वमानिक दळ यांचे कारभार; बाहेर शिष्टिल सर्व्हिसच्या नोकऱ्या; स्टेटसेक्रेटरी व त्यांचे अधिष्ठा; हिंदुस्थानाचे नार्थिक स्वतंत्र्य; अधिष्ठा खातांत राष्ट्राचा खप ६.६. राष्ट्रीय समेत ही कामे करण्याला काय थोडी आदेश किंवा सहान आदेश ! शिवाय काँग्रेसलातील कामाचेवर्धन मतेगेल पार होऊ

शकतो. कारण ते काम तपसिलाने आहे. पण वर दर्शविलेल्या विषयांसंबंधाने हिंदी लोकांत फारसा मतभेद होणार नाही.

१५ राजकारणातील एक विद्रिष्ट पत्र ह्या नात्याने तर कोमेसनं आपलें काम करून नये. आणि स्वराज्य संपादण्यास जणू काय एकच कोटला तरी मार्ग आहे असा समजुतीनेहि असा एसाया धोरणास तिने स्वतःला विकटवून घेऊं नये. देश एकच म्हटला तरी त्यांत हितसंबंध अनेक प्रकारचे असतात. आणि राष्ट्रीय मभा ही कोणत्याहि एका हितसंबंधाचें समर्थन करतें असा भास लोकांना झाल्यास ते बरे नाहीत. युरोपात जशीलीग ऑफ नेशनस किंवा राष्ट्रसंघ निर्माण झालेला आहे तशीच प्रान्तांसंबंधाने, आणि सर्व हितसंबंधाविषयीचा विचार करणारी, राष्ट्रीय मभा ही समजली जावी. म्हणजे निरनिराळ्या किंवा परस्पर विरोधी हितसंबंधांमधील तडा किंवा कडामिदवून त्यांचें तोंड मिळतें करणे एवढेंच अंतर्गत कार्य राष्ट्रीय सभेनें करावें. या कामाकरिता राष्ट्रीय सभेनें आपल्यातफे 'आरियेड्शन बोर्डस' किंवा न्याय-मंडळे नेमावी. हल्लींच्या पक्षभेदातून राष्ट्रीय सभेनें दोकें वर काढल्याशिवाय राष्ट्रीय सभेविषयी कोणास बहुमान किंवा प्रीति वाटणार नाही !

१६ छाडीच्या पोषाखासंबंधाने राष्ट्रीय सभेच्या नियमात घातलेली अठ काढून टाकली तरच राष्ट्रीय सभेला काहीसं प्रातिनिधिक स्वरूप येईल. तसेंच स्थानिक कॉमेसकमिट्यानीं कॉमेसचें प्रतिनिधि आणि ऑल-इंडिया कॉमेस-कमिटीचे सभासद हल्लींप्रमाणें काहीं निवडून यावेच; पण प्रत्येक प्रांतातील कायदे-कौन्सिल, असंब्ली, व कौन्सिल ऑफ स्टेट यांच्या लोकनिष्पन्न सभासदांना राष्ट्रीय सभेमध्ये अवश्य स्थान मिळालें पाहिजे. मतदारसंघांतून निवडून येणें ही देखील राष्ट्रीय सभेचा प्रतिनिधि किंवा ऑल-इंडिया कॉमेस कमिटीचा सभासद होण्याला स्वयंभू पात्रता समजावी. हे सगळेच सभासद घेतले नार त्यांची संख्या फार होईल असे वाटल्यास कोणते किती सभासद कने ध्यावेत याची योजना ठरविता येईल.

या माझ्या पत्राची शिफारस अशी करतां येईल की या पत्रकातील सूचना सात्ताय येतील कडर नाकेरवाल्यांनाहि मान्य झाल्या होत्या, आणि त्यानीं मला तसे लिहून कळविलें होतें.

नाफेरवाले व फेरवाले यांच्यातील मतभेद हा इतका सूक्ष्म होना, त्यांना न्याय्यांतील समेटाचा प्रश्न या दृष्टीने मागे पडून दुसऱ्या एका वेगळ्या दृष्टीने पुढे आला व तो थोडामा सुटला, तो असा की, १९२८ अखेर 'नेहरू रिपोर्ट' तयार झाल्यावर तो फेर-नाफेरवाले या सर्वांना पसंत पडून काँग्रेसनेही त्याला मान्यता दिल्यावर, महाराष्ट्रातील या दोनही पक्षांनी मिळून महासभ्यात दौरा काढला होता. परंतु १९२९ च्या लाहोर काँग्रेसमध्ये तो रिपोर्ट उलथून पडल्यावर पुन्हा मतभेद दोकावू लागला !

(२) कायदेकौन्सिलांतील कामकाज

माझे प्रथमपावूनच भसे निश्चित मत होतें की, जोपर्यंत ब्रिटिशसरकारला व जुमानणारे असे प्रतिस्पर्धी सरकार हिंदुस्थानचे लोक निर्माण करू शकत नाहीत, तोपर्यंत परिष्ठ किंवा कनिष्ठ कायदेकौन्सिलावर बहिष्कार पालणें समुचित नाहीं. १९२० च्या पूर्वी जहाल मवाळ असा भेद राजकीय पक्षांत असला तरी त्यांपैकी कोणीहि कायदे कौन्सिलावर बहिष्कार पालण्याची कल्पना मनात आणली नव्हती. सरकारी नोकरी ही लोकसेवेच्या मुळनेने होत अशी भावना अमताहि, सरकारी नोकरीतल्या परिष्ठ मानाच्या अधिकाराच्या व मिळकतीच्या जागा आपणा हिंदी लोकाना हकानें मिळव्या अशी राष्ट्रीय मागणी करण्यात ज स्वास्व्य असतें, त्याच प्रकारच स्वास्व्य कायदे कौन्सिलांतील मिळतीत त्या जागा लोकपक्षाच्या हातीं असल्या या म्हणण्यात आहे हे कोणीहि समजत नसण्य करील, कायदे कौन्सिलाचा इतिहास पहातां, लोकपक्षाचा निर्णायक स्वरूपाचा अधिकार १९२५ सालच्या राज्यपट्ट्या कायद्यानेच काहीं थोडासा मिळाला आहे हे खरें, तथापि प्रथम मनासारखें मिळत नसतें तसें मिळेल त, त्यास नांव ठेवत ठेरीत, स्वीकारण्याचें व त्याचा शरब तो उपयोग करून घ्यावयाचा हे धोरण कोणत्याहि पक्षान पूर्वीकडून ठेवत होतें. इतर देशांची उदाहरणांहे हेच सांगत आली आहेत. १९२० मध्ये असहकाराचे धोरण करण्यांत आले तरी, आणि मधून मधून कायदेभगाची बळवट करण्यांत आली तरी, काँग्रेसच्या हातून प्रतिस्पर्धी सरकार निर्माण करणें नाहीं. कायदेभगाच्या विविध बाबींखेरीज करून इतर सर्व प्रकारचे कायदे असहकारादाहि मान्य करीत, सरकारचे हुकूम मान्य करीत त्यांतोबरच सरकार-

कहून होणारा लोकहिताचा लाभहि पदरांत पाडून घेण्यास त्याची तयारी असे. फार काय, कॉन्सिलावर बहिष्कार घालणाऱ्या काँग्रेसन, याच कॉन्सिलात घडणाऱ्या काव-
यान व नियमानां बनणारी व चालणारी जी स्थानिक-स्वराज्य सत्स्था तिजवर केव्हाहि
बहिष्कार घालला नव्हता हे ध्यानास ठेवण्यासारखे आहे. या विपरीत धोरणात शहाण-
पणा कसला ! नदीच्या उगमाजवळचें पाणी बहिष्कृत मानून खाली वहात आलेलें
पाणी शुद्ध मानण्यासारखेंच विपरीत असे हे धोरण नव्हतें काय ! किंवा दुसरी उपमा
द्यावयाची तर लहान परकऱ्या मुर्तेची रीत अशी असने की, त्यांना एखाद्या गोष्टीची
लाज वाटली म्हणजे त्यानें पाणी परकर यर उचलून घेऊन त्यान आपल ताड झाकून
घेतात व लाज छपरिण्याचा प्रयत्न यत्नस्वी झाला असे मानतात.

असो कायदे कॉन्सिलासंबंधानें मागें इ मत प्रथमपावून असल्यामुळे, माझ्या
राजकीय उमेदवारीच्या प्रगतीत सधे येईत तेव्हा मी कॉन्सिल निवडणुकीला उभा
रहाणार हें ठरल्यासारखेच होत १९०७ पर्यंत ही सधे मला येणें क्षम्य नव्हतें.
पण १९०९ सालच्या निवडणुकी उपस्थित झाल्या तेव्हा मी मध्यभागातील लोकल
बोर्डातर्फे होणाऱ्या निवडणुकीला उभा राहिलों माझे प्रतिपक्षी पुण्याचे कादरीकार
हरि नारायण आगटे आणि धुव्याचे सि धों गुरुड वकील हे होते. माझ्या उमेद-
वारीला चांगल्य पाठवळ होतें आणि अरुल्लिख रीत्या विगत झाला नमता तर मी
बहुधा निवडून आला अमता अम म्हणतात परंतु आदल्या वर्षी मला हायकोर्टाच्या
वेबदकीच्या गुन्हाकरिता तुरुंगवासाची शिक्षा झाली होती हे कारण लावून लॉर्ड
मिडनहॅम, गव्हर्नर, यांनी माझे उमेदवारी आपल्या खास अधिकारात रद्द केली
माझा 'नॅमिनेशन पेश' रीतसर स्विकारला जाऊन निवडणुकीस, म्हणजे प्रत्यक्ष
मतपत्रिका वमिशनरकडे दाखळ होण्यास, आरंभ झाला होता. परंतु वरील प्रकार
पडल्यामुळ उरल्या दोन नावाच्याच मतपत्रिका नोंदल्या जाऊन रा. गुरुड हे
निवडून आले अशा तीन तीन कॉन्सिल प्रवेशाची मागणी पहिली सांगे फुकट गेली

१९१३ च्या अखेरीस कनिष्ठ वरिष्ठ विधिमंडळाच्या नव्या निवडणुकी
व्हावयाच्या असें ठरल त्या आधी काँग्रेसची कायदेभगाची चळवळ याबविषयात
आली होती. आणि कायदेभग चौकशी समितीच्या निम्त्या मभासदानां काँग्रेसन
कॉन्सिल प्रवेश करावा अशी विनारस केले होती. 'स्वराज्य पक्षा'ने तर काँग्रेसला
न अनुमानताच विधिमंडळात प्रवेश करावयाचें धोरण निश्चित केले होतें. त्याप्रमाणें

दिले येथील विविधमंडळाच्या निवडणुकीकरिता मध्यभागाच्या सात जिल्ह्यांतून मी आपली उमेदवारी जाहीर केली. काँग्रेसने स्वतः या निवडणुकीत भाग न घेण्याचे ठरविले असल्याने तिच्यातून कोणीच उमेदवार उभा राहिला नाही. तथापि महाराष्ट्रातील लिवरल पक्ष आणि वाझगेतर पक्ष यांनी आपले उमेदवार उभे केले. काँग्रेसने निवडणुकीत भाग घ्यावयाचे ठरविले असत तरी मला वाटते, तिला मला तुल्यबळ असा प्रतिस्पर्धी उभा करणे त्यावेळी शक्य झाले नसते. एका अर्थाने स्वराज्य-पक्ष हा काँग्रेसमधील अतर्गत पक्ष असाच मानला जात होता. पुढील काँग्रेसच्याहि पुढाऱ्यांना विविधमंडळ प्रवेश सनातन मान्य होता. पण म. गांधीजींचे अनुयायी या नात्याने त्यांच्या गुरूंच्या मताविरुद्ध जाण्याचे भादस त्यांना करवत नव्हते. यामुळे स्वराज्यपक्षाशिर्षी सहानुभूति मित्र असा तटस्थपणा त्यांनी स्वीकारला. वाझगे-तर पक्ष अजून काँग्रेसशी फटकून बागता असे, इतकेच नव्हे तिजवर उघड उघड टीका करीत असे. यामुळे ह्या पक्षाच्या उमेदवाराला पाठिंबा देण्याला काँग्रेस पुढा-ऱ्यांना काही कारण नव्हते आणि उल्टाई तर नव्हतानच नव्हता. स्वराज्यपक्ष गांधीजींविरुद्ध बंड करण्यास प्रवृत्त झाला असला तरी, हाडाने तो पक्ष पुरा 'राष्ट्रीय' आहे तसा वाझगेतरा पक्ष नाही, ही त्याची खात्री होती. तात्पर्य कर गांधीभक्ताना मी प्रिय नसतं तरी त्यांनी माझ्या निवडणुकीला विरोध केला नाही.

महाराष्ट्राच्या मात जिल्ह्याकरिता मिळून दोन जागा होत्या. पैकी या दुसऱ्या जागेकरिता तुम्याचे डॉक्टर लोहोकरे हे उभे राहिले. तेहि स्वराज्यपक्षाचे सभासद होते. तेव्हा एकाच पक्षाच्या वतीने दोन उमेदवार नेमणे की नाही हा मोठा विवाद प्रश्न उत्पन्न झाला. लोहोकरे यांना स्वराज्यपक्षाने स्वीकृत केले नसते तरी, ते उद्योगी आणि महत्वाकांक्षी असल्यामुळे स्वतः म्हणून उभे राहिले असते ! तेन्हां एकरुपर परिस्थिती पडाना, या पक्षाचे दोन उमेदवार उभे केले तरी ते क्षेत्रावृत्तीला असे वाटल्यावस्तून, लोहोकरे यांच्या उमेदवारीविरुद्ध स्वराज्यपक्षाने धमती दिव्ही. उलट लोहोकरे यांनाहि असे कबूल केले की, " केवळ त्यांच्या मर्णात मी सुटोच आड येणार नाही. आधी ते निवडून येण्याची चांगी कल्पना नव्हतली मते मी आपणांचा घेईन." वास्तविक एकदा चणबोड मुरु झाली म्हणजे हा मुद्दा विवेक फारसा टिकत नाही, आणि जो तो उमेदवार आपल्यापुढील खांबी करिता, हे स्वाभाविकच आहे. पण ह्या टाऊक असनाहि लोहोकरे यांना जोडीचे उमेदवार म्हणून पत्करण्यास मी तयार झालो, इतका आज्ञाविशेष मला होता.

व्यक्तिः मी निवडून आलोचें पाहिजे, कारण त्यावर नव्या स्वराज्यपक्षाची इश्रत आणि यश अवलंबून होत ! यासरिता मी शक्य तितकी आपल्या मताची खानी करावी हे कमप्राप्त होते. स्वतः लोहोकरे हेहि ही गोष्ट गृहीत घेऊन चालले होतेच. पण महाराष्ट्रातील माझ्या सहस्राध्यक्षाना देखील ही गोष्ट उबड दिसत होती. म्हणून, या व्यवस्थेत असण्यास थोडा पत्करूनाहि, मी लोहोकरे यांना हाताशी घेऊन निवडणूक लढविण्याच ठरविल.

या धोक्याचा प्रत्यक्ष अनुभव निवडणुकीत थोडथोडा आलाहि. कारण आम्ही दोघ उमेदवार मिळून एकाच वाडनातून मते मिळविण्याकरिता हिंडून असलो तरी जाल्यभिमान ह्या जेथे तेथे डोंर वर काढून बसलेलाच होता. यामुळे असें घडें कीं, जाहीर सभेत "प्रथम केळकराना हटवून निवडून घेण्याला लागतील तितकीं मते देऊन मग सरलीं मते लोहोकरेच्यांना द्यावीं" असे ठराव होत. परंतु मी निष्पादन कोंकणस्थ आणि लोहोकरे यजुर्वेदी देशस्थ ह्या भेद ध्यानात धरून खासगी कारस्थानात काही काही मतदार आपल्या जाल्यभिमानाच्या बळगावर थोडे बहुत जात. ह्या जात्यभिमान उभयपक्षातहि होताच. सचावि देशस्थ यजुर्वेदी लोकांत शिक्षण कमी यामुळे त्यांच्यामध्ये तो थोडा अधिक होता इतकेच. मासें पारडें इतर रीतीनें आधीच जड यामुळेहि मला जात्यभिमान भरीस घालण्याचें कारण नव्हतें. परंतु लोहोकरे याच्याकरिता हाटणारे लोक या जात्यभिमानाचा उपयोग करीत ही गोष्ट नगर नाशिक व खानदेश या जिल्ह्यांत विशेष दृष्टोपतीस आली. पण बाकडे दुर्लक्ष करणें प्राप्त होतें. मी स्वतः मात या जाल्यभिमानाचा उपयोग कोठेहि केला नाहीं हे प्रामाणिकपणे सांगू शकतां. हे कारस्थान तोरने बाच्याना न कारतां गुप्त मतदान पद्धतीन सहज साधण्यासारखें होतें तरी हे निवडणुकीच्या निवाड्यानंतर सहजच उपडकींत आले. मात्र या कारस्थानाची वाभा विशेष न होतां माझी निवडणूक यशस्वी झाली आणि दोनाहि जागा स्वराज्य पक्षाच्या पदरांत पडून त्याची इश्रत एकदम वाडली. लोकमताचें निःसदिग्ध असाच निर्णय दिला.

स्वराज्य पक्षाप्रमाणें लिबरल आणि ब्राह्मणेतर पक्षानोंहि या दोन जगां-
करितां दोन दोन उमेदवार उभे केले होते. लिबरल पक्षातर्फे पुण्याचे बा. सी.
धर्मत आणि अहमदनगरचे ह. के. पटवर्धन उभे होते. ब्राह्मणेतर पक्षातर्फे
कोल्हापूरचे निंबाळकर आणि पुण्याचे बापडे उभे होते. वस्तुनः या दोन पक्षांनीं

आपले ठराव करून त्यांना उभे केले नव्हते. परंतु निवडणुकीच्या प्रचारात ते त्या पक्षाचे सभासद म्हणून त्या पक्षाची नावे सांगत. लिबरल पक्षाची मुख्य कचेरी पुण्यास होती. परंतु कामत व पटवर्धन या पैकीं कोणी तरी एकच उभा करून त्यावर सर्व बळ एकवटावं हे इष्ट असता तिला तसें भडवून आणता आले नाही. ब्राह्मणेंतर पक्षाच्या मुख्य कचेऱ्याच मुख्यत दोन डिकाणीं. एक पुणे व एक कोल्हा-
पूर येथें. यामुळे त्यांच्यात एकवाक्यता होणें शक्यच नव्हते. तात्पर्य अशा रीतीने या तीन पक्षाचे प्रत्येकीं दोन याप्रमाणे एकूण सहा उमेदवार या निवडणुकीस उभे होते. १. कामत हे पुरी एकदा १९२० च्या निवडणुकींत उभे राहून निवडून आले असतयामुळे त्यांना आपण फिरून निवडून येऊ अशी आशा होता. निवाळ-
वर याचा पोलिस खालाशीं सयब व त्यांना कोल्हापूरच्या महाराजाचा पाठिंबा होता. बागडे हे एल्एल् बी. वर्कील. त्यांच्यादत्तका सुशिक्षित ब्राह्मणेंतर पुढारी त्या वेळीं पुण्यात नव्हता. यामुळे आरणास या पक्षाकडून पाठिंबा मिळेल अशी खाणा आशा होती. शिवाय ब्राह्मणांना तिथ्या देण्याच्या कामीं ब्राह्मणेंतर पक्षातील अत्यंत मुखार असे ते एक चांगले वक्तें होते येऊन जाऊन हरिभाऊ पटवर्धन यांनाच सर्वांत पाठबळ कमी होते. आणि शेवटीं ते तसें दिवून आलेच. या निवडणुकी-
च्या निकालाचा तक्ता खाली दिता आहे.

मध्यप्रांत (मुंबई इलाखा) असॅम्ब्ली निवडणूक (ता. १४ नोव्हेंबर, १९२३)

अ. नं.	उमेदवाराचें नाव	निवडणुकींत गतें पडलों तीं
१	मरसिद्द वित्तामम केळकर	१४८६
२	टण्णाजी गो. लोहोकरे	१६३७
३	निवाळकर	१५२४
४	बागडे वसंत	१४८०
५	वा. लि. कामत	१२८५
६	इ. के. पटवर्धन	११६६
	एकूण	१६५३८

वरील तक्क्यातील अकड्यावरून होणारा बोर्षे स्पष्टच आहे. एकदर मत पडलें त्यांतला निम्म्याहून अधिक मत मला एकट्याला मिळालें. लोहोकरे हे दुसरे निवडून आले, परंतु त्याच्या माझ्यामध्यें जवळ जवळ आठ हजार इतकें अंतर पडलें ! दोनही ग्राम्हणेतर उमेदवारांना मिळून माझ्या एकतृतीयांसाठीं मते लाभलीं नाहींत ! आणि दोनही निवडलें उमेदवारांना मिळून माझ्या चतुर्थांश इतकीच मत पडलीं !

पण केवळ अकड्यावरून दवून न येणारा अशी सांगण्यासारखी एक गोष्ट आहे ती अशी निवडणुकीच्या नियमात एक नियम असा होता की, "प्रत्येक उमेदवाराला प्रारंभी पाचशें रुपयाची ठेव सरकारात भरावी लागते. तो निवडून आला तर ती रक्कम त्याला परत देण्यांत येते मग त्याला कितीहि कामीं मते पडोत, पण निवडून न आलेल्या उमेदवाराला जर एकूण नोंदलेल्या मतांपैकी एक अष्टमांशाइतकींही मते पडलीं नाहींत तर त्याची ती पांचशे रुपयाची रक्कम सरकारजमा होणे " प्रस्तुत निवडणुकींत एकदर मते १६५३८ इतकीं नोंदलीं गेलीं. अर्थात् ज्या अपशस्वी उमेदवाराला निदान दोन हजार मते पडलीं नाहींत त्याची ठेव सरकारजमा होण्याला पान ठराव्याची त्याप्रमाणें निंबाळकर, बागड, कामत व पटवर्धन या सर्वांचे पाच-पांचशे रुपये बुद्धन सरकार जमा झाले ! लोहोकरे हेहि एक अष्टमांशाइतकीं मत न मिळालेले म्हणून त्याचीहि ठेव अर्थात् सरकार जमा व्हावयाची, परंतु ते नगर दोनच्या जागीं निवडूनच आले म्हणून त्याची ती रक्कम वाचली ! दासी रक्कम ठेवून घेण्यांत सरकारचा हेतु हाच अमना की, वाटेल त्या मनुष्याला उमेदवार म्हणून उभे रहातां येतें एवढा कराराच त्यांना उभे रहाव अमें नाहीं निवडून देण्याची थोडीबहुत तरी आशा असेल त्यांनाच उभे रहावें. नाहीं तर वाटेल तितके उमेदवार भरमसाट उभे रहातात. आणि मग सरकारला तितक्यांच्या न.वाच्या पेट्या तयार ठेवाव्या लागतात आणि विनाकारण खर्च आणि व्यवस्थेचा त्रास होतो असो. अशा रीतीनें श्री बेगुमार मत एकट्याला खाऊन सरकारच्या बक्षींत दोन हजार रुपये घालण्याला कारणाभूत झाला. एवढी तरी त्याचा वाय करणार !

जिल्हावार मतनोंदणीचा तक्ता

क्र. सं.	जिल्हा	मोहोर	लोहोकर	निचळकर	पा. सं.	कामत	पटव	एकूण
१	पूर्व खानदेश	१३९०	२७१	३९४	५७५	३९	१५७	२८२६
२	नाशिक	१२३९	२४५	४०८	५७	१२९	४१	२११९
३	सोलापूर	१३४४	२२	१७१	९६	२८५	३२	१९५०
४	पश्चिम खानदेश	१३१७	५८१	१५६	१६०	१७२	३८	१४२४
५	सातारा	१८३१	१२५	२४६	४३०	१९५	८६	२९१३
६	अहमदनगर	८८३	१५२	८५	२९	४८	६९७	१७९४
७	पुणे	१३९१	२२१	९२	८३	४१४	९७	२१६५
	शक्ति पण कायम धरलेली	५१	२०	१२	११	३	२०	१०७
	एकूण मत	९४४६	१६३७	१५६४	१४४०	१२८५	११६६	१६५३८

जिल्हावारीने फाटिले तरी प्रत्येक जिल्ह्यात कोणत्याहि उमेदवाराला माझ्याद्वारे अधिक मत मिळाले नाहीत. एक अहमदनगर सोडल्यास प्रत्येक जिल्ह्यात मला १२०० पासून १८०० च्या दरम्यान मते मिळाली. अहमदनगर जिल्ह्यात मात्र मला ८८३ मते मिळाली आणि हरिभाऊ पटवर्धन यांना माझ्या खात्यास ६७७ मते मिळाली, कारण हरिभाऊ हे त्या जिल्ह्यातील प्रमुख चयनदार पुरात होते, त्या जिल्ह्यात पडलेल्या एकूण १७९४ मतांपैकी सोन पटवर्धन यांनी मिळून १५८० मते पेतली. लोहोकर यांना पश्चिम खानदेशात विजय मत्त पडली निःसं अहमदनगर सोडल्यास दुसऱ्या कोणत्याहि जिल्ह्यात कोणादे उमेदवाराला मिळाले नाहीत. याचे एक कारण त्या जिल्ह्यात देखून यजुसने लोहोकर यांनी मोठी भाडे, माझ्या सहाय्यकर्त्यांनी देखून एक मत मध्य तर एक लोहोकर यांना बरी ठाऊक्याची व्यवस्था केली, परंतु सर्व साधारण मतदार सगळी मलाच अधिक मते पडल्यामुळे लोहोकर यांच्यापेक्षा माझी मते खानदेशातही साहेबानगरींनी अधिक भरली. पूर्ण खानदेशात बागडे यांना लोहोकर यांनी त्यांच्या ५७० मत पडली.

याचें कारण पूर्वं खानदेशाने मतदारांच्या भरणा वार मोठा आणि दाम्दमपेतर मतांचे प्राप्त्य. तथापि त्यादि जिल्ह्यांत बाबडे याच्यापेक्षा मला आदराने अधिक मते मिळालीं. तात्पर्य, पोंगच्यादि हद्दीने पाहता मतदानाच्या मापाने मोजता येणारे माझी लोकप्रियता त्यावेळीं इतर कोणत्याहि उमेदवारांपेक्षा, आणि स्वराज्यपक्षाचे लोकप्रियता इतर कोणत्याहि पक्षापेक्षा, निःसंशय अधिक होती हें या निवडणुकांत ठरविले.

या १९२३ च्या निवडणुकींत म्याधिष्ठ मला एक मोठी अप्रिय गोष्ट कराव लागली ती अशी कनिष्ठ म्हणजे मुंगई विधिमंडळाच्या निवडणुकींत माझे वर्डीत वंधु अभ्यागादेर रेडकर हे पूव खानदेशाचे उमेदवार होते ते राहिलेला उमेदवारांपैकी एक होते निवडणुकीपूर्वी काहीं थोडे दिवस त्यांनीं पेन्शन घेतले होते, पेन्शन घेतले असले तरी त्यामुळे निवडणुकीला उमेदवाराच्या नावा बाध नव्हताच आणि याच जिल्ह्यात मामलेदार व डेप्युटी कमेन्टर या नात्याने काम करून सरकारी शिक्षारणीशेअर त्यांनीं लोकप्रियताहि मजबूत केली होती. उमेदवार वर्डीलापेक्षाहि एका हद्दीने त्याच्या परिचय जिल्ह्यांतलें जनतेची पुष्कळच अधिक निवड आले होते आणि प्रत्यक्ष मुलकी खात्यातच त्याची नोदरी तात्यामुळे रयतेची सर होऊ त्यांना इतर कोणाहिपेक्षा अधिक परिचित, म्हणून त्याच्या गवगवा विधि मंडळात करून ती दूर करउन घेण्याची पातळाहि त्याच्या अंगी अधिक होती. याकरिता सेवानिवृत्तीनंतर हावून थोडाबहुत लोकोपयोग व्हावा या हेतूने ते निवडणुकीस उमेदवार होते परंतु या जिण्याच्या तीनाहि जागाकरिता स्वराज्यपक्षाने तीन उमेदवार उमेदवारीमुळे, माझे राजकीय नाते आणि माझे सावंजनिक कर्तव्य यामध्ये मोठाच दुस्तर विरोध उत्पन्न झाला ! तथापि या नात्यापेक्षा या कर्तव्यालाच अधिक मान देणें माझा प्राप्त असल्यामुळे मतप्रचाराच्या जाहीरसभातून “माझ्या वंधूना मत देऊ नका, तो स्वराज्यपक्षाच्या उमेदवारालाच द्या ” असें मला उघडपणे सांगत जावें लागलें ! पण माझी अडचण ध्यानात येण्याइतके माझे वंधु स्वतः समजत असल्यामुळे, मजबूत होणाऱ्या विरोधाचा विलकूल गैरसमज त्यांनीं करून घेतला नाही, राग मानला नाही, तर खाजगी रीतीनें उलट कांतुळच केले.

या पुर्वील निवडणूक १९२६ च्या नोव्हेंबरात झाली. तिलाहि फिरून मी उमेदवार म्हणून उभा राहिलों. पण या पूर्वी एक महत्वाचे स्थित्यंतर घडून आले

होते. १९२५-२६ सालीं स्वराज्यपक्षांत मतभेद झाला. विधिमंडळांत नुसतें शिरावें इतकेंच नव्हे तर मिळतांल त्या अधिकाराच्या जागाहि स्वोकाराच्या असें आम्हां महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांचें मत असल्यामुळे, स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष पं. मोतीलाल नेहरू व त्यांचे सहाय्यक (दिंडी विधिमंडळीचे अध्यक्ष) विठ्ठलभाई यांचा आणि आमचा पुष्कळच वेवनाव झाला. आम्ही स्वराज्यपक्षाच्या तिकिट्यावर निवडून आलेले म्हणून मी, बापूजी अणे इत्यादि पुढाऱ्यांनीं असेंब्लीतील आपल्या जागांचे राजीनामे दिले. पण १९२६ च्या अखेरीस नव्या निवडणुकी उपस्थित होतांच आमच्या नव्या, म्हणजे प्रतियोगी सहकारिता पक्षाचें समर्थन जनतेपुढें करण्याकरितां आम्हांला निवडणुकी लढविणें प्राप्त झालें, मजवर पूर्वी, कॉन्सिल प्रवेशाची तरफदारी करण्यास म्हणून, कॉम्रेसपक्षांतील कटारांचा राग होताच. पण तेव्हां मोतीलाल नेहरू व जि. रं. दास या सारख्यांचें मला पाटझळ होतें. आतां हास दिवंगत झाले आणि नेहरू बियरले, तेव्हां असद्याय्य भरो मातें महाराष्ट्रांतील पुढारणां पणाला लागल्याचा प्रसंग येऊन देरला. पूर्वी कॉम्रेसवाळे सहानुभूतिनिष्ठ तटस्थपणा धारण करून राहिले, पण ते आतां मजवर उघड उघड राणावले. आणि माझा पाडाव करण्याकरितां मला प्रतिसर्थाहि उभा करते, परंतु तसें करणें म्हणजे कॉन्सिल प्रवेशाला मान्यता देण्यासारखे होईल, म्हणून त्यांना ही गोष्ट करतां येईना. मात्र पूर्वीचें तटस्थपणाचें धोरण सोडून आतां ते गुप्त कारवाई करून मला आपला विरोध जाणवूं लागले.

तथापि माझीं मते व मातें पुढारीपण महाराष्ट्राला मान्य होतें, त्यांत फेरबदल झाला नव्हता, याचा प्रत्यय या नव्या निवडणुकीनें आणून दिला. या खेपेस लिबरलपक्ष निवडणुकीच्या भागगर्भीत मुट्यां पडलाच नाहीं. बागनेतर (सत्यरोधक) पक्ष मात्र अजून जागा घेऊन राहिला होता. इतकेंच नव्हे, तर त्याचें बळ वाढत होतें. या खेपेस पक्षाधीन म्हणजे स्वतंत्र अशा उमेदवारांची संख्या पुष्कळच होती. त्यांत विशेष पुढे सरसावल्यासारखे दोन होने. एक शिवा रटी. रं. कंपनीचे साराभाई हाजी, आणि दुसरे जळगांवचे इरचंद मोतीरामरोड. 'हाजी' हें नांव मुसलमानी दिसतें, पण साराभाई हे जैनधर्मी मुसलमानी वैष्णव आहेत. या अग्रलिखित गृहस्थाचें नांवहि तेव्हां इकडे कोणास माहीत नव्हतें. तथापि ते मुंबईच्या एका मोठ्या मॅन्डिगेशन कंपनीचे एक अधिकारी होते. यानुळे दिंडी येथील विधिमंडळांत किनाऱ्यावरील बहानुकीचे विल आणण्याच्या खटपटीद्विती कंपनीनें त्यांना

उभे वरून, त्यावरिता वाटेल इतका खर्च करण्याचें योजिले होतें. शेठ, रुपचंद मोतीराम हे जळगाव येथील एक धनिक व्यापारी होते. आणि जो उमेदवार खान-दश जिकील तो सर्व निवडणूक जिंकिल असे वाटण्याइतकी मतदारांची भरती ला दोन जिल्ह्यात मिळून असल्याने, रुपचंद यांना यशाची मोठी आशा वाटत होती. इतर जिल्ह्यातील मारवाडी समाजाची मदतहि त्यांना होण्यासारखी होतीच. वरल्या उमेदवारात बागडे हे ब्राह्मणेतरातहें उभे होते. शिवाय माळेगावचे राये शंभुसिंग जाधवराव आणि खडेंकर (कोल्हापूर संस्थानावैर्वां एक जहागीरदार), हे स्वतः उमेदवार म्हणून उभे होते, तरी त्यांची भिस्त ब्राह्मणेतार मतदार संपादक बरीच होती.

या स्वतः उमेदवारात सातारा जिल्ह्याचे पुढारी रा. दादासाहेब करंदीकर हेहि यावेळीं उभे होते. दादासाहेबांची नेहमीची भूमिका 'सर्वपक्षांय' अशी असल्या मुळे ते कोणत्याहि एका पक्षातकें उभे राहणें शक्यच नव्हते. तथापि इतर अनेक पीठांनीं ते व मी हे एकाच गटातले व क्रणानुबधी. त्याचे सातारा जिल्ह्यात स्वाभाविक वजन होतें, तर मी एकदर महाराष्ट्राचा एक पुढारी या नात्यानें माझी हितावितक सातारा जिल्ह्यात पुष्कळ. यामुळे तेथील मतदाराना मोठाच पेंच देऊन पडला. दादासाहेबांना त्यांच्या काहीं मित्रांनीं असें सुचविलेहि कीं, " ही निवडणूक एकप्रकारें तत्त्व प्रस्थापनेकरितां होत आहे, केळकर हे बरिष्ठ विविमदळात असता त्यांनीं प्रतिसहकारतत्त्वाच्या बादात एक वर्ष आधी (१९२६) रात्रीनामा दिला. आणि तें तत्त्व विजयी करण्याकरिता निवडणुकीस उभे आहेत. म्हणून वडीलकीच्या नात्यानें तुम्ही या वेळीं मार्गे सरून त्याचा मार्ग मोकळा करून देणें इष्ट आहे." परंतु एकदां दाखल केलेली उमेदवारी परत घेणें हे करदीकरांना जड वाटलें. तेव्हा मतदारांनीं आपला वाय तो विचार करावा असा प्रसंग आला. म्हणून रा. भाऊसाहेब सोमण वकील, जे दादासाहेबांच्या मानून सातारा-जिल्ह्याचे अनभिषिक्त पुढारी ठरले होते, त्यांनी आपल्या सहीवर जाहीर विनंति-पत्रक काढून " ही वेळ केळकरांनाच मज्जे देण्याची आहे " असें मतदारांना सुचविलें. दादासाहेबांना अशा रीतीनें विरोध करावा लागणे हें स्वतः मला व माझ्याहिपेक्षां सोमण यांना सकट वाटले. परंतु त्यांनीं तसें करण्याचें धैर्य दाखविलें. यामुळे दादासाहेबांना पुष्कळ कमी मज्जे पडली आणि माझ्या निवडणुकीस मोठें सहाय्य झालें.

अशाच प्रकारची दुसरी एक अडचण माझ्या मार्गात येवारी होती परंतु तिचेहि निराकरण एका निराळ्या रीतीने झाले. पृथ्वीच्या निवडणुकींत माझ्या सहाय्याने माझ्यापरोबर यशस्वी झालेले डॉ. लोहोकरे यांना वरिष्ठ विधिमंडळाच्या निवडणुकीला पुनः उभे राहण्याची इच्छा सहजच होणारी. आणि ते उभे राहते तर मला खचित अडचण तरी झाली असती. लोहोकरे हे केवळ एल्. सी. पी. एस्. डॉक्टर असताहि मोठे तरतरीत, धीट व उद्योगी होतेच. पण या सर्वपेक्षा महत्वाकांक्षेचा पुण त्यांच्यामध्ये मोठा होता. म्हणून त्यांना आचरणे, माझ्या व त्यांच्याहि मित्रांना कडिण घेले असते. परंतु याच वेळीं मुंबई प्रांतिक विधिमंडळाच्याहि निवडणुकी व्हावयाच्या होत्या. यामुळे पुण शहरातकें आपण उभे रहावें अशी कल्पना त्यांना सुचली. आणि नव्या प्रतिसहकार पक्षाने त्यांना उभे राहण्यास समति दिली. आपण निवडून आल्यास प्रधानमंडळातलेहि एखादें पद आपणांला लाभू शकेल ही कल्पना त्यांच्या मनात येऊ लागली ! आणि प्रतिसहकार पक्षाच्या पाठबळावर त्यांनी ती आकांक्षा सक्त होण्याचा समभव अगदींच नव्हता असे नाही. यामुळे त्यांनी वरिष्ठ मंडळाकरिता उभे न राहण्याचे ठरविले. ही गोष्ट मला फार सोईची झाली हे सांगण्यास नकोच. आमच्या पक्षानें पुण्यात त्यांना भरपूर पाठबळ दिलें. आम्हा सर्वांनीं व्यक्तिः लोहोकरे यांच्याकरिता रूख चळ-चळ व खटपट केली तथापि देवदुर्बिलासाचा एक चमत्कार त्यांच्याविषयी घडला सो जातो जाता, थोडे विरयातर कसूनहि, सांगण्यास वाटतो.

पुण्यातील या निवडणुकीची भोवती सुरत लागून राहिली होती. फरार काँग्रेसवाल्यांनीं शहरचे एक व्यापारी रा. व. लडूभाई शहा यांना आतून बोदेस्तन पूर्ण पाठबळ दिले होते. नास्तिक राष्ट्रीय पक्षाच्या दृष्टीने लोहोकरे हे लडूभाई पक्षां फारच भेष्ट ही गोष्ट या कटारना माहीत नव्हती असे नाही. परंतु आमच्या प्रतिसहकारपक्षाचा पाठाय करण्य हेंच धोरण योरेज्जो कटारना अधिक प्रिय असल्याने त्यांना विवेक मुटुला. काँग्रेसच्या आणि शहरांतोंच धनिक व्यापारी वर्गाच्या सहाय्याने लडूभाई यांना आपण हटकून निवडून आपण असे त्यांना वाटले. शहरांत मतप्रसाराच्या बळबळीची धर्ष झाली. डॉ. लोहोकरे यांना डॉक्टर लोहोकरे पाठबळ होते. थियाच ते स्वतः इतके जबरदस्त उद्योगी व खटपटी की त्या कामीं त्यांचा हात कोणहि धरूं शकना नव्हता. निवडणुकीच्या नादत्या रात्रीं घाटे भरून पावता, सर्वस्वस्या मनासारखी कसून, ते आपल्यावर पडत.

पण त्यांना साधी विभाली मिळवण्याची त्याऐवजी चिरवित्रातीच मिळाली. लाडाकरे याना काळजाच्या रोगाची व्यापा फार दिवसाची होती. आणि आवाक्या बाहेर केलेल्या परिधमामुळे काळजावर अनिष्ट परिणाम होऊन ते झोपत असे. त्याच हृदयक्रिया बंद पडून मृत्युवर्ण झाले. पहाटे त्यांचे मित्र त्यांना उठविण्या करिता गेले तो हा प्रकार त्यांच्या दृष्टीस पडला ! ही वार्ता कळण्याच्या अगोदर कित्येक पेठातून मतदानाला सुरुवातही झाली. परंतु या निशिष्ट परिस्थितीत होणारी निवडणूक अयोग्य आहे असे ठरवून पुणे कलेक्टरांनी स्वतः सर्व पेठातून हिटून निवडणुकीचे काम थांबविले.

अशा अगम्यत रीतीने धाडलेली निवडणूक नंतर काही दिवसांनी झाली. तिला क्रिस्त लाडूभाई राहा हे उमे राहिले. त्यांना प्रतिसहकारपक्षातर्फे म्हणूंद आम्ही पुण्याचे वर्काल रा. चंद्रचूड याना उमे केले. ही निवडणूकही तितक्याच चुरशीची झाली. पण या वेळी आमच्या पक्षाला एका निराश्या रीतीने सहाय्य झाले. वट्टर कॉम्रेसवान्याचा मुख्य आधार व्यापारी वर्ग हा होता. पण ए. चंद्रचूड हे कर्मधर्मसंयोगाने स्मॉलबॉज बॉझीनल पुझरी वर्काल होते, आणि या कोटाशीच व्यापारी वर्गाचा नित्य ऋणानुबंध. यामुळे चंद्रचूड याना व्यापारी वर्गात फूट पाहून स्वतः काबोच पाडायला मिळाली. आले. चंद्रचूड हे बी. ए. एल्.एल्. बी. ही गोष्टही सहाय्यरूप ठरली, कारण पूर्वी डॉक्टर मंडळीची मदत लोहोकरे याना होणार होती तर ~~चंद्रचूड~~ ^{चंद्रचूड} यांचा आता वर्काल लोकांची मदत चंद्रचूड याना मिळाली. कॉम्रेस-सहकार ^{चंद्रचूड} लाडूभाईच्या वाजूने सांगण्यासारखे काहीच नव्हते. त्याचा सर्व भर प्रति-वाक्य पक्षाच्या निवेदक होता. पण एकोकडे कॉन्सिल बहिष्काराचे स्तोम माज-याचे, आणि दुसऱ्या वाजूस रशियन मानवविषयी प्रसिद्धी नसलेल्या उमेदवा-रास सहाय्य करून यश मिळवावयाचे ते कॉन्सिल प्रवेश करविण्याकरिताच, ही त्यांची तात्त्विक धरमोड लोकांना हास्यास्पद वाटली. प्रतिसहकार पक्षाला त्याच्या तात्त्विकेकरिता सहाय्य करण्याऐवळ स्वतः मतदार होतेच. तात्पर्य, पुणे शहरातील ही दुसरी निवडणूक आम्ही जिंकली.

पण प्रतिसहकार पक्षाला मतदारस्त मान्यता कितपत आहे याचा निर्णय सर्व महाराष्ट्रात मिळून घ्यावयाचा होता तोही याच्या निवडणुकीत झाला. इतर उमेदवारांनी प्रयत्नात उणे पडू दिले नाहीच. पण याराभाई बाजी याच्याकरिता

जी सटपड आयत्यावेळी झाली ती इतकी की, तिजमुळे आमच्या कार्यकर्त्यांनाही पुष्कळसे आश्चर्य व थोडीशी चिंताही वाटली. मी दोन जागांपैकी एकाला निवडून येईन या विषयी त्यांना खात्री होतीच. परंतु समजा, हाजी हे पहिल्या नमराळा आले व मी दुसऱ्या नमराळा आलो तरी ते मागून असे त्यांना वाटत होते. हाजी याची प्रत्यक्ष ओळख राहोच, पण त्याचे नावही कोणास फारसे ऐकून ठाऊक नव्हते. असे असताही शेवटी त्यांना दुसऱ्यांनवरची मते मिळालीच. याचे कारण निवडणुकीच्या दिवशी प्रत्येक पोलिस स्टेशनावर त्यांच्या मोटरचीचा गराडा पडला होता. माझ्यासुद्धा इतर सर्व उमेदवार लाच्या धोमती थाटापुढे असे तसेच दिवू लागले ! हाजी याच्या निवडणुकीप्रोत्साहनं कमीतकमी पचवीस तीस हजार रुपये खर्च झाले असावे असे अनुमान होत. स्वतः हाजी हे राष्ट्रीय दृष्टीचे होते यात वाद नाही. ते अपराधनाही होते. पण मीज ही की, हे त्याचे गुण ठाऊक आहेत असे म्हणणारे शेकड्या तीन मतदारांचे नव्हते ! त्याची माहिती घुण्य असणारे शेकड्या पेशी तरी असतील. लोकांमधील मतदानरुद्धीवर हा आफसिनाक रीतीने असा प्रकाश पडला की त्या राज्यपद्धतीच्या गुणाविषयी विचारी मनुष्याने शकितच व्हाव. असो, या निवडणुकीचा निर्णय ता. १८ नोव्हेंबर १९२६ रोजी झालीलप्रमाणे प्रसिद्ध झाला.

अ. न.	उमेदवाराचे नाव	निवडणुकीत मते पडली ती
१	नरसिंह चित्तानग केळकर (प्रतिसहकार)	८९१२
२	साराभाई हाजी (स्वतंत्र)	५४८४
३	रा. मा. हसनद (स्वतंत्र)	४४१५
४	बागडे वकील (सत्यसाधक)	३५३१
५	राजे शंभूमिंग (स्वतंत्र)	९८५
६	रघुनाथ पांडुरंग करदीकर (स्वतंत्र)	८६३
७	साईकर (स्वतंत्र)	४०५
	एकूण	२४५९६

निवडणुकींतील मते मोजात असतो खानदेश सोलापूर या जिल्ह्याच्या पेठ्या उघडल्या तेव्हा हाजी व शेठ रूपचंद यांच्या पेठां मला कमी मते पडू लागलेली पाहून प्रथम मी थोडासा गागरलोख. पण बाकीच्या जिल्ह्यात माझी सरशी दिसून आली. सातारा जिल्ह्याने मला विशेष आधार दिला. आणि पहिल्या निवडणुकींतील आश्चर्यकारक असे यश यावेळीं मला न लाभलें तरी, माझे पाहिलें स्थान कायम राहिले आणि पहिल्या दुसऱ्या जागत साडेतीन हजार मतांचा फरक पडला !

१९२३ व १९२६च्या निवडणुकांत जो दुसरा एक फरक पडला तोहि सांगण्यासारखा आहे. पहिलीत एकदर मते साडेसोळा हजार नोंदलीं गेलीं तर दुसरीत साडेचोवीस हजार मते नोंदलीं गेलीं याचे एक कारण काँग्रेस बहिष्कार शिथिल झाला होता असें बळींतील स्वराज्य पक्षांने उत्कृष्ट कामगिरी करून दाखवून बहिष्काराचा वेडेपणा लोकनिदर्शनास आणिला होता. पण आगळीहि एक कारण हें की, या मधल्या काळात निवडणुकीचे नवे नियम होऊन त्यामुळे मतदारांची संख्या वाडली होती याचा मला प्रलय आला तो असा की, पहिल्या निवडणुकीच्या वेळीं मी मतदारांना विनतिपत्रे म्हणून दोन वेळा छपीत पोटाकाई पाठविलीं. पण दुसऱ्या निवडणुकीच्या वेळीं हा खर्च सेनेना म्हणून एकच काई पाठविलें, आणि आयया वेळीं विनतिपत्रे छापून घेऊन तीं प्रत्येक तालुक्याच्या गावीं माझ्या सहाय्यकर्त्यांच्या हातीं वाटण्यास पाठवून दिलीं. दुसऱ्या सेपेस दर मतदारामजक पोटाकाई पाठवावयाचे तर निदान साडेतीन हजार रुपये खर्च आला असता. मजप्रमाणे इतर उमेदवारांनीहि केले मात्र साराभाई हाजी यांनी प्रथम पाहूनच पोटापेक्षा स्वतःच्या खर्चाच्या मोटारीनें काम चालविलें होतें. त्याचा पोटाचा खर्च वाचला असेल पण हा मोटारीचा खर्च लाहूनहि अधिक झाला. दुसऱ्या निवडणुकीच्या वेळीं मतदारांची संख्या यादीत तीस हजारपर्यंत गेली होती असें स्मरत. या तीस हजारपैकी पुष्कळना माझे नाव माहीत असाव. शिवाय केसरीपत्राचे सहाय्य, प्रसिद्धी मतप्रचार इत्यादि माझ्या कामांना पुष्कळच होण्यासारखे होतें. पुण्यासारख्या एका शहरांतल्या शहरातहि मतप्रचारचा किती खर्च येतो हें गतवर्षीं झालेल्या निवडणुकींत कळून आलेंच आहे.

मी ज्या मध्यभागातर्फे उमेदवार उभा होतो त्याची लावी मुनारें चारशीं मैल आणि इशे मुनारें दोड-यावणे दोनशीं मैल होती. नुसत्या जिल्ह्याचीं शहरें व

तालुस्यांची गावे घेतली तरी त्यांची संख्या मुमारे ऐशी होती आणि पोलिंग स्टेशने (मतनोदणीची ठिकाणे) ठेकड्यांनी मोजाची इतकी होती. उमेदवारानें निदान एका पोलिंग स्टेशनाला एक भेट द्यावयाची म्हटले तरी अवघ्या दोन अडीच महिन्यांत इतका प्रवास होणें परम दुष्कर. यावेळीं माझी स्वतःची मोटार नव्हती आणि असती तरी एका मोटारीनें भागलें नसतें. यामुळे पुष्कळसा प्रवास आगगाडीनें, उरला मोटार सव्हीसने, व चांदा बैडगाडीनेहि केला ! जावें त्या गावीं व्याख्यान द्यावयाचें. ते न झाले तरी पाहुणचाराचा जुलूम प्रत्येक ठिकाणीं होई. आणि पाहुणचार म्हटला कीं वेळ बराच जावयाचा. खाण्याकरितां नसलें तरी पटवट करव्याकरितां तोड मेढमीं उपडे ठेवावेच लागे, खाण्यापिण्यांतहि नियम रहात नसे. प्रत्येक ठिकाणचें पाणी निराळें. आगगाडीशीं संबंध असला आणि वेळ वांचविण्याकरिता तिचा उपयोग करावयाचा, म्हणजे त्याबरोबर रानी-अपरानी प्रवास व जाणे हीं कमग्रासच होती. तथापि माझी प्रकृति सुदृढ म्हणून हे सर्व झेपलें. ईशेनें मनुष्याला दुष्ट वळ अर्गो येतें म्हणतात तें कांहीं पोटे नाही. शिवाय जेथे जावें तेथे शेव व राहानुभूति भेटत. यामुळे प्रवासाचा शीण मनानें हलका होई. पण एकदरीनें निवडणुकीची दगदग इतकी होते कीं किष्ण तिसऱ्या खेपेस मी निवडणुकीला उभा राहिलों नसतो. मग हे थम कसून अथवा ज्याच्या पदरीं पडतें त्याच्या मनःस्थितीना प्रत्यक्ष अनुभव नसता तरी मनानें त्याची कल्पना मला करता येतेच.

ग्रंथांच्या रशीनें हें सांगितलें पाहिजे कीं या वावर्तीत केसरी द्रष्ट सस्थेचा आधार मला नसता तर मी कोणच्याहि निवडणुकीला उभाच राहिलों नसतों. दोन निवडणुकी मिळून मुमारे नऊ हजार रुपये खर्च झाला. तो करव्याचें माझ्या मध्ये सामर्थ्य नव्हतें पण केसरीच्या सक्रिय राजकारणात स्वपक्षीयाच्या निवडणुकी लढविणें, लढविण्यास मदत करणें, हे अगस्यविष्ट होतें. अशा कार्यां केसरी-सस्थेचा खर्च करण्याचा परिपाठ कै. लो. टिळकाच्या वळेणान्न होता. मुरतेच्या राष्ट्रीय समेकरितां केसरीनें सान भाट हजार रुपये खर्च केल्याचें मला माहीत आहे. स्वपक्षीयाच्या म्युनिसिपल निवडणुकींकरितांहि केसरी योजा फार खर्च करी. आणि माझी कॉन्सिल निवडणूक याबली त्यानंतरहि, केसरीचे सपादक संघातक नसलेल्या अशाहि पुढाऱ्यांच्या कॉन्सिल निवडणुकींना केसरीनें हजारो रुपयांचे सहाय्य केलें आहे. सहाय्य, केसरीचें उद्दिष्ट न समजतें तर, मतदारांनीं

निवडून देण्यासारखी माझी पावता असताहि मला त्या भातगडोत पडता आले नसत. म्हणून या दृष्टीने सार्वजनिक कार्य करण्याची जो संधि व जे यश मला लाभले त्याच सर्व श्रेष्ठ केसरीसंस्थेला अगून त्याकरिता मला कृतज्ञता वाटते. पण या म्हणण्यात विशेष असे काही नाही कारण वयाच्या चोवीसव्या वर्षापासून आजपर्यंत माझी एकदर जीवयात्रा केसरीमुळेच झाली, तेव्हा हा विशेष उल्लेख करण्याचहि कारण नाही. मतप्रतिपादन व मतप्रसार याकरिता इतका खर्च ज्याने केला असे वर्तमानपत्र पुण्यातदेखल्या हिंदीजगात दुसरे कोणचे असेल याची चांगली चौकशीच करावी लागेल.

केसरीच्या आधाराद्विषय मला निवडणुकीचा खर्च करता आला नसता हे सांगितलेच. पण त्याबरोबर दुसरे ह्मि सांगितले पाहिजे की माझ्या इतक्या थोडक्या खर्चात इतर कोणाहि उमेदवाराचे काम झाले असेल असे मला वाटत नाही. याचे मुख्य कारण माझ्याविषयी जनतट असलेली सहानुभूति. निवडणुकीच्या कामी स्वार्थपरायण लोक उतावळ्या उमेदवाराचा फायदा घेतात, पैसे उकळण्याच्या सुवर्णसंधीचा हवा तसा उपयोग करतात. पण सुदैवाने मला असे कोणी भेटले नाहीत. कट्टर काँग्रेसवाल्यांच्या दृष्टीन मी महाराष्ट्राचे पाय मार्गे ओटीत असलो तरी, सामान्य जनता असेच म्हणणारी होती की ठिकठिकाच्या राजकारणी भोरणाळ अनुसरून केळकर आगत आहोत. केसरीविषयी जनतेच्या मनात जो आदर व जो कृतज्ञता वागत असे ती प्रगट करण्याची एक संधि असे मानून माझ्या निवडणुकीला ठिकठिकाणचे पुढारी उत्साहाने हातभार लावीत. राजकारणाच्या क्षेत्रातील पानवेच्या दृष्टीने माझ्याहून अधिक लायक उमेदवार मध्यभागात उभा नव्हता असे माझ्या प्रतिपक्षानाहि कबूल करावे लागत होते. परंतु ते काँग्रेसच्या अभिमानाने मला पाण्यात पडतात. कदाचित दुसरे कोणी असे असतील की व्यक्तिशः मी त्यांना आवडत नसेन, मी सर्वांना सारखाच प्रिय होणे किंवा अप्रिय असा कोण-सच नव्हता असे मी तरी कसे म्हणेन ! परंतु बहुसंख्य लोकांच्या मनात माझ्या विषयी सहानुभूति होती आणि तीच या निवडणुकीच्या प्रसंगाने प्रगट झाली यांचा शंका नाही. माझ्या कार्यकर्त्यांपैकी पुष्कळांनी भजकडून किरकोळ खर्च घेतला नाही, मतदारांना मतदानाच्या जागी नेण्याला मला फारच थोडा खर्च लागला. आता यानंतर दिक्षी सिमला येथील हकीकती थोडक्यात सांगतो, (१९२४) प्रथम महाराष्ट्रप्रमाणे विदुस्थानमर स्वराज्य पक्षाचे उमेदवार बहुतेक सर्व निवडून

आले. या पक्षात आम्ही शारभौन सुमार चाळीस लोक होतो. बि. र. दासबाबू स्वतः, नरिप असेल्ल्याच्या निवडणुकीला उभे राहिले नाहीत. मोतीराल नेहरू विनविरोध निवडून आले. त्यांच्याकडे स्वराज्यपक्षाच्या अध्यक्षत्वाचा मान सहजच गेला, विठ्ठलभाई पटेल हे उपाध्यक्ष झाले. हिंदुपक्षाचे सचदक ए. रंगास्वामी अध्यक्षार यांना पक्षाचे चिटणीस, आणि मला पार्टीचा गिहप म्हणजे सचालक नेमण्यात आले. वास्तविक चिटणीशीच काम मला अधिक आवडले असत. कारण गिहप हा माझ्यापेक्षा चपळ तिडतिडा मनुष्य लागतो. परंतु चिटणीसाच्या अर्गी सरकार-पक्षीय पुढाऱ्याकडे जाऊन भेटणे स्वरूपे हे गुण लागतात ते मजमध्ये कमी. म्हणून मी दोहोंनचो गिहपचो जाणा स्वोसारणे. संगेत पक्षातले भाषण करणे, उत्तरे प्रत्युत्तरे देणे, या गोष्टी अध्यक्ष उपाध्यक्ष करीत. दोघेही या कामाला अनुभवी आणि लायक. कायदेमंडळाच्या कामाचा हा पहिलाच प्रसंग होना. नेहरू हे बापूची अलाहाबादच्या पोथेमंडळात पुष्कळ वेळ होते. पटेल हेही दिल्ली येथीन जुन्या असल्लोन व मुर्झ कौन्सिलात काही वेळ होते. माझे गिहपचे काम, पार्टीच्या सभाना हजर राहून सभत होणाऱ्या कामाविषयीचे ठराव पार्टीच्या सभासदाना आगाऊ कळवून देवणे आणि आवच्यावेळी सभासदाना हजर ठेवून सवनांदणेत ते यथायोग्य भाग घेतील अशी तजवीज करणे, हे दोणे. मी लेखी काम सर्व करी. पण हेलपाट्याचे आणि मेडर बटवून आणू गोड्यात, पालण्याचे काम माझ्या दुय्यम गिहपवर रावता.

पहिल्या वर्षी " विरिमंडळात आरम झालो तरी विधायक कार्य काही कराय्याचे नाही शस्य नितका उरवच सरकारला दाबयाचा " असे स्वराज्य पक्षाने दाखिले धोरण होणे आणि अशी उताडकी करणाला पोराखाची जो स्वरपण दोनतो तोच आम्ही स्वीकारला होता. आमच्या पोराखारहून आम्हाला जुन्या जमान्याच "जटलमेन" अस कोणीच म्हटले नसते. अगात उरवा शॉर्ट कोट, नेसूची तोकडी पोतरे, अगारर वपरज आहे आहे नाही नाहीं, आणि दोन्याला दोरी, असा हा पोपाख असे. मी एक वर्ष खात्रीचा शॉर्टकोट आणि खात्रीचा किवा कोकरी दोरी पालीत असे. त्या वेळच्या फोटोवहून मी एक वेळ गोपी दोरी पालीत असे असा कित्येक मजवर आरोप करीत. पण माझी दोरी पाउरी कमीच नव्हती ! ती काळी किवा मजबी असे ! पांढऱ्या खात्रीची दोरी ही गांधींच्या दाखवाची राह असे म्हणणाऱ मी ती कडी घातून ! नष्टो. विधायक कार्य जारा अर्थ निधि-

मडळानं नेमलेल्या उपमडळ्यावर काम करणें, म्हणजे वाकडे असेल तें बर्बें सरळ मुती करणें. याच्या उलट विष्वसक काम म्हणजे सरकारी विठ ठराव, कोणताहि असो, तो हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करणें, खरोखर अगदीं लोकोपयोगी व सद्देतु प्रेरित असोहि विल किंवा ठराव असला तरी तो हाणून पाडणें, किंवा निदान त्याला समति न देता तटस्थ बसणें; सरकारतर्फेचें लोक जिकडचें मत देतील तिकडे मत न देणें; त्याच्याबरोबर लॉगिंग न जाणें; आणि सरळ असेल तें शस्य तितकें वाकड आणि सरकारला अडचणीचे वस्तू ठेवणें—अस स्वराज्य-पक्षाचें जाहीर धोरण होतें. त्याला 'Obstruction' ही संज्ञा होती. पण पहिल्या सहा महिन्यातच हे धोरण दिलें पडलें. विधायक चर्चेत आमचा पक्ष भाग घेऊ लागला आणि मीच सोडून भाषणें करूं लागला.

अध्यक्ष पंडित मोतीलाल नेहरू यांचे आणि उपस्थित विद्वलभाई पटेल यांचे कधीच बंनन नसे. याचीं दोन कारणें होतीं नेहरू हे असेंन्लीत स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून जोरदार भाषणें करीत, तथापि त्यांचा आणि सरकारी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा व्यासंगी झेड चाललाच असे. पंडितजी हे खाण्यापिण्याच्या बाबतींत मोठे रमज असत यामुळे युरोपियन अधिकारी निरनिराळे प्रसंग उत्पन्न करून स्थायीगुसालीत समरस होण्याकरिता त्यांना लोभवून नेत, आणि पंडितजी हे त्या सामाजिक सांगतीचे भोके असल्यामुळे जात. पंडितजी खासगी बोलण्या-चालण्यात मोठे चतुर. जेवणाखाणाच्या टेबलातीं जीं नर्म संभाषणें, कोट्या प्री-कोट्या, हास्यविनोद चालतो त्यांत युरोपियन स्वेकाबरोबरीने भाग घेणारे, किंबहुना त्यांच्यावर चड करणारे असे होते. उलट विद्वलभाई हे खाण्यापिण्यात कमी करणारे नसले तरी, ते युरोपियन लोकांशीं पटवून वागत त्यांच्या संभाषणांत गोष्टेवपणा कधीहि नसायचा. विनोद असे, पण तो केव्हाहि कोणाला तरी लागण्यासारखा बोचण्यासारखा असायचाच. भोंडखोर प्रतिपक्षी हे आपलें नांव खासगी संभाषण प्रसंगांदि विसरण्यास ते तयार नसत. उलट येईल तो प्रसंग आपला आंबट-निसट-नुरटपणा प्रगट करण्याकरिता सार्थीत. यामुळे युरोपियन अधिकारी त्यांना कधी जवळ करीत नसत. पटेल म्हणजे ती एक खाज कुयली किंवा हेजहॉग (तीक्ष्ण गिःसाची साहू) अर्थ मानून ते पटेलाला टाळीत. पंडितजींच्या व युरोपियन अधिकार्यांच्या झेदाबद्दल पटेल तक्रार करीत, आणि व्यासंगी मित्र-

मळ्यांत ते पंडितजीवर एकसारखे टीकात्र चालवीत. पक्षाचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष यांच्यातला हा वेवनाव आम्हाला मोठा घोटाळ्याना होत असे.

पटेल यांचा दुसरा एक स्वभावगुण असा की, जो कोणी काही जद्दाल-पणाचे म्हणून बोलेल किंवा करील त्याच्यापुढे आगखी चार पावले आपण आहो असे भासविण्याचा ते प्रयत्न करीत. त्याच्या दृष्टीने सर्वच मवाळ, पंडित नेहरूहि, आणि पंडित नेहरू हे दुष्टपरी वागणारे म्हणून त्यांच्यावर पटेलाला मोठा राग, पटेल यांच्या इतर गुणामुळे पंडितजींना ते अनिर्वास वाटत. पण 'तुम्हाला माझे पटेना आणि मुझ्यावाचून गमेना' अशी स्थिती पंडितजींची पटेल यांच्यासंबंधी झाली होती. माचा बचपा असंज्यीच्या अभ्युपदाच्या निवडणुकीच्या वेळी पंडितजींनी थोडा बहुत काढला. "पटेल हे अध्यक्ष हवे, पण पटेल नसतील तर बरे" असे त्यांचे मन दिला झाले. पटेल यांच्याविषयी जिना यांच्या पक्षातहि अग्रिनी होनी ती पटेल यांच्या द्वारे जिभेमुळे, मानभंग करण्याच्या व खोडसाळ वागणुकीमुळे. या दोन अग्रितीचा मेल पडून अध्यक्ष निवडण्याच्या बाबतीत जेव्हा खासगी सभा झाली, तेव्हा पटेल यांच्या उमेदवारीला एकदम संगति देण्याला जिना व पंडितजी दोघांनाहि खळखळ केली. तेव्हा इतर नावे सुचवण्या असा बूट निघाला तेव्हा जिनापक्षातील दि. व. रामचंद्रराव आणि स्वराज्यपक्षातील मी अशी नावे सुचविण्यांतहि आली. तथापि, अखेर निर्णयाच्या वेळी पटेल यांनाच बहुमत मिळाले, आणि तेच दि. व. रणाचारिवर यांना पराभूत करून निवडून आले. पटेल अध्यक्ष झाल्यावरहि त्यांचा व नेहरू यांचा वेवनाच पुढेच होत. पण पटेल हे स्वराज्यपक्षाने साधे सभासद नाहोवे झाल्याने अस्तनीनला निघारा किंवा विधू निघून गेल्याचे मुल पंडितजींना लाभले.

अध्यक्षपदाच्या उमेदवारीच्या सभेवनीच नाव-निर्वाण माझे नाव आले याचा अर्थ इतकाच होता की, स्वराज्यपक्षांत नेहरू व पटेल यांच्या खालोखाल पात्रता व आदरबुद्धि या बाबतीत माझाच नेवर लागे. माझे नाव या बाबतीतच नले तेव्हा मी अध्यक्ष निवडला जाण्याचा संभव माझ्या मनात एक क्षणभर, पण एक क्षणभरच, चमकून गेला असेल खात. तथापि, अध्यक्षपदाच्या जागेला माझ्यापेक्षा पटेल हेच अधिक योग्य आहेच असे मला तेव्हा वाटत होते, आणि आजहि तसेच वाटत आहे. अध्यक्षपदाच्या मानाला मी विद्वत्तेच्या दृष्टीने अयोग्य

किंवा हा बहुमान देण्याला आदरवद्दीच्या रट्टीन असाय, असं पडितजी किंवा जिना यांचेहि म्हणणे नव्हतें. किंमुना मी निवडलो गेलों असतां तर स्वराज्य पंजाला तें भूषणच वाटले असतें. कायदेज्ञान पाहून तपासून वादातील निर्णय देण्याचें कामहि मी चांगलें करूं शकलों असतां असें मला वाटतें. तथापि माती न्यायबुद्धि हाच माझा मोठा अवगुण होता. अध्यक्ष या नात्यानेहि पटेल यांनी स्वराज्यपक्षाचे जितकें हित साधून दिलें तितकें माझ्या हातून बहुधा क्षांभ नसतें. माती घातक सदबुद्धि मला आड आली असली. पण पक्षपाताचा विचारित अवगुण सोडून इतर बाबतींत तर पटेल हेच माझ्यापेक्षा तें काम करण्याला अधिक लायक होते यांत शक्य नाहीं. पटेल हे मजबूती अधिक बुद्धिवान नसने तरी कायदे कौन्सिलच्या कामान अधिक सराईत, अधिक हलकेले, अधिक हजर-जबाबी, अधिक कदरदान, अधिक खबोर, अधिक कठोर, अधिक कारस्थानी, अधिक साधनयोजक, आणि अधिक धीट होते. त्यांनी आपलें अध्यक्षपद सजविणें गाजविलें आणि यशस्वी केलें यात मुख्यच शक्ती नाहीं.

विठ्ठलभाई पटेल हे असेंस्लीचे अध्यक्ष निवडले गेले तेन्हां त्यांच्या रिकाम्या झालेल्या जागेवर स्वराज्यपक्षाचा उपाध्यक्ष म्हणून माझी निवडणूक झाली. आणि माझ्या विहपल्या जागीं पणमुख चेष्टी (हर्जीचे बोचीन संस्थानचे दिवान) याची निवडणूक झाली. विठ्ठलजींचे कान पूर्वीप्रमाणेंच ए. रंगस्वामी अप्पगार याच्याकडे राहिले. माझी निवडणूक उपाध्यक्षाच्या जागीं झाली हें यांचेंच प्रत्यंतर कीं नेहरू व पटेल यांच्या खालोखाल मला स्वराज्यपक्षांत मान्यता होती. तथापि पटेल अध्यक्ष झाल्यानंतर त्यांच्या जागीं असेंस्लीत पुढाकार घेऊन बोलण्या चालण्याचें काम रंगस्वामी अप्पगार हे करित. त्यांना बोलण्याची कला माझ्यापेक्षा अधिक अवगत होती. तीच मोष्ट सभाधीटपणाची. आधीं पासून भाषण करण्याचें पार्टीच्या समेत टाळें तर तें मोजकें काम मला सांगण्यात येत असें. कारण कोणच्याहि विषयावर भाषण करावयाचें तर त्या विषयाचा आर्यो अभ्यास करून सविस्तर व समर्पक भाषण मी करीत असा पार्टीच्या सभासदांचा विश्वास असे. पण आपल्यावेळीं उठणाऱ्या वादबाला तोंड देण्यांत मी नितकासा पटार्हत नव्हता. शिवाय पुष्कळ लोकांच्या मानांत मातं कर्णेदिय कमी निघत असे. माझी गणना अवर्ती बहिन्यांतच नव्हती, पण युरोपियन लोक इल्ल्या आवाजाने असष्ट उच्चाराने बोलतात ते मला चांगलेच समजत वसे.

दूर अंतरावर होणाऱ्या हिंदी सभासदांच्या भाषणाचीहि तीन गत. शिवाय खासगी रीतीने स्वस्थपणे बसून वादविवाद करण्यात मी फारसा कोणत्या द्वार जाणारा नव्हतो तरी सभतल्या दगळीत मी मोथकून जात असें.

माझ्या अर्गो वक्तृत्वाचा गुण प्रथमपासूनच कमी होता. ह्यातूनहि इमजो भावण करण्याचा. याला दोन तनि मोठी कारणे होई. पहिले असे की, आवाज मज सफाईदार नाही थोडासा घोगरा आहे आणि आपले बोलणे सर्व समाजाला ऐकू जावे अशी मनातून नेहमी इच्छा असल्यामुळे मा बोलतो त आवाज मुराम मोठा वाडून जोराने बोलता. यातच माझ पत्ता खोळलेवाईक असल्यामुळे बोलण्याला मधून मधून प्रतिबंध होतो पुष्कळ वेळा पत्ता बसतंही, तसें झाले म्हणजे दमस्कू होते व बोलण्यातील स्वारस्य जात. माझी स्मरणशक्ती सर्रास नाही. ती आयत्या वेळी दगा देते. यामुळे मी नेहमी कागदावर मुद्दे टिपून घेऊन त्याकडे मधून मधून पाहून बोलतो. अर्थात् बोलण्याचा प्रवाह अस्त्रलित चालत नाही. मला सरळ युक्तिवादाचे बोलणे तेवढे येते. स्वर्ग्य वक्तृत्वाचा सोदूनहि प्रारंभ करून वादेंत वादतीत तीं बळगे घेऊन आरल्या कल्पनाशक्तीच्या बळावर वेळ माझून नेता येनें. पण-विषय प्रतिपन्नन हाच माझ्या कोणत्याहि भाषणाचा हेतु असतो. मुख्य विषयाला लागू (Relevant) काय याची मारी समजून तीक्ष्ण असल्यामुळे मला फारसे फाटे फोडता येत नाहीत आणि फाटे फोडण्यात गैर-लागू असें विचार प्रगट होताच माझे मनच माझा निरोध करू लागतें. त्या आत्म-निवेधाने मी राजित होना, आणि बोलण्यात विरस होना. जन्मभर आठवीत आठवीत जुळवीत जुळवीत लिहिण्याची सवय लागल्यामुळे विचार प्रगटीकर-ण्याची मागी गति मद् आणि कुडेत असते. अग्नि गति त्रिवर्ती अविड तिनकी उद्गारांत तीव्रता आणि सुरेलपणा येतो हे पोनोप्राकर चाललेच करून येत नाही काय !

सार्वजनिक आयुष्यातल्या पहिल्या पंचवीस वर्षांपर्यंत मला मराठी बोलणेहि वांगले साधत नसे. पण पुढे सरावच पुष्कळ झाल्याने मला सनाधीटपणा आला, इ ह्यावर बोलणे कसे तरी रेटून नेता येऊ लागले. मराठी ही मागी जन्म-नारा. व्याकरणाची आठवण करायी लागत नाही म्हणून गुढागुढाकडे लक्ष पार्ने लागत नाही. अग्नि शयनाने बहुभुतपण आल्याने विचारांची किंवा

योग्य शब्दांची फारशी वाण पडत नाही. यामुळे मला फोणत्याहि विषयावर मराठी बोलणे अवघड वाटेनासे झाले. तरी अजून मला धसे वाटते की, माझे मराठीहि भाषण मला न वळत सोणी फोनेग्राफवर जशाचे तसे उतरून घेऊन मला पुनः याजवून दाखविले तर अपूर्ण राहिलेली वाक्ये, अशुद्ध पडलेले व्याकरणप्रयोग, वचित् अनुचित शब्द, आणि देशीविदेशी शब्दांचे मिश्रण इत्यादि पाहून माझे मनच हलू येईल. माझी भाषणे अलीकडे लोकाना आवडू लागली यात मात्र शक्य नाही. पण त्याचे खर कारण माझी वस्तुत्वकला हे नाही. तर माझ्या भाषणात विषयप्रतिपादन समवाक, युक्तिवाद नीटस थोल्याना पटण्यामारखा, उपमा दृष्टांताचा भरपूर उपयोग, वाङ्मयाची मधून मधून फोडणी, बहुधुतपणाचा टप्पा इत्यादि गुण प्रकट होऊ लागले हे होय ! पण याहून आणखी मोठे माझे दोन गुण म्हणजे मी भाषणात बहुधा नवीन असे काही तरी सांगतो,—जुन्याहि विचारच नवी मादणी करतो—हे एक, आणि बोलणे दिनोदनीत असते हे दुसरे. यामुळे हलू येऊन थोऱ्याचा भ्रमपरिहार होण्याला सहाय्य होणे. मी सभा जिंकली तर वक्तृत्वाने नव्हे तर दिवेचनाने व विनोदाने जिंकतो.

पण इमजी बोलण्याची अडचण याहून मोठी. शब्द-वाक्यरचना व्याकरण ही सर्वच परकी टेंपलाशी बघून इमजी भाषा विचारपूर्वक सजवून लिहिण्याची सवय उचित—अनुचिताचे ज्ञान घायून पुणून तर्कित झालेले. आणि इमजी भाषण करण्याच्या वेळी थोल्यामध्य इमज दिसला म्हणजे परीक्षकापुढे विद्यार्थी उभा राहिला असता तो जगा गागसून जातो तणाव मोडि. लिहून वाचलेल्या इमजी भाषणानी मी इमजावडूनहि शाकासक्ती मिळू शकेन असा आत्मविश्वास वाटे परंतु बोलण्याची वेळ आली म्हणजे सभाधीटपण पडून जाई. आणि सर्कशीच्या रिंगणात सोडलेल्या पशुग्रासणाने मी शायः गागसून जाई. शिवाय सांगण्याकडे वाईट वाटते की अलीकडील इतक्या वर्षांच्या सवयीनेहि मी खरा सभाधीटपण शिकू शकला नाही इमजी भाषण करण्याचा प्रसंग आला की अजूनहि मोठे सकट वाटते. ही गोष्ट माझीच काय शिवरामपंत पराजपे यासारख्या नामांकित महाराष्ट्रीय वक्त्याचीहि होती मला पक्के वाटवते की एकदा दासबाबू बगैरे बगान्नी पाहुणे पुण्यास आल्यावेळी सार्वजनिक सभेत त्याच्यापुढे इमजी भाषण करण्याचा प्रसंग शिवरामपंतावर आला. तेव्हा ते कसे तरी पाच मिनिटे बडबडत थांबत एकदाचे बोलले झाले ! पण शाळेंतील नवशिका विद्यार्थी बोलावा तसे

त्याचें भाषण झालें, त्याची त्यांना व आम्हांलाहि लाज वाटली ! आणि “महा-
सद्गोपी” हा पहिल्या प्रतीचा नामांकित सभा हलवून सोडणारा वक्ता ” असे
या पाहुण्यांना कोणी सांगितलें असतें तर ते म्हणते “वः आमची काय घटा
करिता होय !”

असो, कसेंहि असलें तरी असेंज्यात गेल्यावर उठल्या वसल्या इमजीमध्यें
भाषण करण्याचाच प्रसंग. म्हणून त्या दृष्टीनें मी स्वतः ला पातता आणून घेऊ लागलों.
ती पातता म्हणजे जो विषय बरेंला निषणार त्याची माहिती करून घेणें, आणि
बोलण्याचा प्रसंग येईल तो साधणे. यामुळे देखील माझे वस्तुत्व पुष्कळ सुधारलें
असे माहीं, पण पुण्यास मला जी मुर्झीच सरब नसे ती होऊ लागली, मी मुख्यतः
भाषणें केलीं तीं माझ्या (Pleasures and Privileges) या पुस्तकात दिली
आहेत ती “वाचून पाहूनच ” ज्याला माझ्या वस्तुत्वाची कल्पना करावी लागेल
तो कदाचित म्हणेल कीं मी बऱ्याचैकीं एक वक्ता होतो. पण प्रत्यक्ष ती ऐकणाऱ्या
लोकांना ह्या कलेवरून मला तितकें चांगले सांठिकीकृत प्रशस्तिपत्र देता आलें
नसतें. पण दुसरी मला अनुकूल अशी एक गोष्ट सांगितली पाहिजे कीं, पुष्कळ
इतर सभासदपेशा विद्वता व वाङ्मय यांचा जिह्वाग्र आणि प्रबल उपयोग
ह्या माझ्या भाषणातच अधिक सापडेल. उलट एक उदाहरण वें. जिना यांचे
वैय्यासारखें आहे. ते फार परिणामकारक भाषणें करित. पण तीं केवळ त्यांणीं
तीं ऐकणारा पुरतीं. ते विवाद कुशल, वकीली पद्धतीनं फड माझून नेणारे. ते
उत्कृष्ट गट असत. भाषणाचा चढ उतार, ठेकेबाजरी, अगविशेष या साधनांनीं
ते उत्कृष्ट परिणाम करित. पण त्यांचें कोणतेहि भाषण काढून मागाहून जावलें तर
त्यांची भाषा सामान्य कानेज निचाण्यावेळा अधिक चांगली वाटणार नाहीं भाषा सोपी
व्यावहारिक पण अगदीं रुझ निरुध ! या माणसाळ वाङ्मय म्हणजे काय पदार्थ
असतो याची कल्पनाहि नसेच असेच वाचकांचा वाटेला माझीं भाषणे निरुधा-
च्या पद्धतीचीं. जिना यांची अस्सल वस्तुत्वाच्या पाटाचीं !

पञ्च कला सोडून इमजी भाषेच्या दृष्टीव पाहिलें तर माझ्या भाषणा-
विषयीं जाणत्या सभासदांच मत काय होतें याचें उदाहरण घावयाचें तें सर
डेनिस ब्रे यांचें. सगळ्या सरकारी नुमोनेच सभासदांच ते वाङ्मयप्रवीण व
साहित्यिक म्हणून ह्वाति होतें. चेन्नयिनर सभांनीं त्यांनीं नव्या दिवाणचे पुस्तक

लिहिले आहे. त्यांनीं असेंजलीच्या एका सभेत भाषण करताना माझा उद्देश खालीलप्रमाणे केला. “केंद्रकार योग्यावयास उठले म्हणजे मी लक्ष लावून सरसावून त्याचें भाषण ऐकावयास बसतो. आणि ते ऐकतांना अर्धातास आनंदात जातो. कारण त्याच्या भाषणाची शैली सभ्य सुसंस्कृत असून त्यात वाद्मयाची लज्जत असते. तसेच विनोदी चुटके मोंठ घमतीचें असतात, आज मात्र त्याच्या मनांत नाही तें बोलण्याचा प्रसंग त्याच्यावर दिसतो, म्हणून त्यात कृत्रिमपणा आला आहे.” (हा प्रसंग पब्लिक भेपटी बिलाचा होतासा घाटतें.)

असेंजलीचे प्रेस-रिपोर्टर जेही मला सांगत कीं “तुमच्यात वचुत्वाचा ओष नाही. तुम्ही सावकास आणि सगतवार बोलतां हें आमच्या पय्यावरच पडतें. तसेंच तुमचें भाषण उतस्न घेताना एकप्रकारे आनंद वाटतो. कारण त्यात विद्वत्ता आणि विनोद असतो. तुमच्याकडून पुढें वाचून परत आलों म्हणजे त्यात खोशालोडीही थोडी असते, कारण तुम्ही बोलता तेच जपून सरळवाक्यानीं बोलता. ” ही स्तुति तोंडदेखली नसून प्रशंसलपणाचीच होती असें मी कसें म्हणू ! पण असेंजलीतली माझी दहा पाच भाषणें तरी अशीं काढून दाखविता येतील कीं त्याचे भूषण मात्र यथार्थ रीतीनें मानवी येतील. तथापि असेंजलीतील वक्त्यांमध्ये कोणी माझी गणना करू शकला नसला.

वरिष्ठ विधिमंडळाचा सभासद् या नात्यानें दिव्ही व सिमला येथे १९२४ पासून १९३० पर्यंत मधून मधून माझा मुकाम पडत असे. १९२६ सालीं स्वराज्य पक्षातून मी बाहेर पडल्यामुळे विधिमंडळाचा राजीनामा दिला. आणि फिस्न १९२७ पासून त्या मंडळात प्रविष्ट झालों. पण १९३० सालच्या पहिल्या बैठकी नंतर पुन्हा राजीनामा दिला. सात वर्षांत पाच सात मुकाम दिव्हीस झाले आणि पाच सात सिमल्यास झाले. हे मुकाम कामकाजामुळे गर्हाचें पण इतर रीतीनें मुलाचे गेले. दिव्हीस विधिमंडळाच्या बैठकी बहुधा रविवारी दिवसात आणि सिमल्यास उन्हाळ्याच्या दिवसात होतात. यामुळे प्रकृतीला ते मुकाम मानवत. दिव्हीस जानेवारीपासून एप्रिलच्या शरभारपर्यंत रहावें लागे. यामुळे प्रथम भर घनीचा कडाका, नंतर केव्हाशीत समशीतोष्ण सुखकर अशी हवा, आणि मार्च अखेर उन्हाळा अशा तीन प्रकारची हवा एकाच मुकामांत अनुभवावयास मिळे. जानेवारीत खोलीचीं पांरे बंद करून शेगडी पेटवून बसावें लागें तर मार्चअखेर

पैसे बाल बस्न वारा प्यावा लागे. मान मज्यतरी वसत पंचमीस अशी सुंदर हवा कांहीं दिवस भोगावयास मिळे कीं जन्ममरतरी असेल तर बरे असे वाटे. दिहीचें पार्श्वहि गोडे व आरोग्यकारक. नवी दिही सुंदर बाधलेली. पटागणें उद्योने भरपूर. रस्तेहि उत्तम. गर्दी अगदी कमी. यामुळे चालण्याचे भ्रम किंवा करमणूक करण्यास तें स्थान फार रम्य व सुखदायक वाटे आणि भूक चांगली लागून शरीराचे वजनहि थोडें पावें.

सिमला सात हजार फूट उंच. यामुळे तेथील हवा उन्हाळ्यांत चांगेली घुराची खरी, तथापि तेथें हवेमध्ये एका दिवसात तीन तीन प्रकार होत. यामुळे निश्चित धोरणानें वागणे कठिण होत असे. केव्हा धुक्यानें दिशा धुव ध्याव्या तर केव्हा पाऊसच थो थो पडूं लागवा. यामुळे बाहेर पडताना हवा एक प्रकारची तर परत येताना दुसऱ्या प्रकारची इतके त्वरित परिवर्तन घडें. जवदार कपडे नेहमीं अगावर घालावे लागत, आणि निपताना स्वच्छ ऊन पडलें असले तरी पावसाळीं ओव्हरकोट हाताशीं सज्ज ठेवावा लागे. कारण केव्हा हंगतल ऊब नाहींशी होऊन पावसानें भिजावे लागेल आणि येथी बाधेल याचा नियम नसतो. तसेंच सिमल्याचे पाणी पडगार पण इचीला दिर्घीसारखें गोड नवून फारच जड. यामुळे हवें तितकें प्यावे तरी पचाईत आणि न प्यावें तरी पचाईत. पाणी जड म्हणून चालण्याचे भ्रम फारचे लागत, आणि सिमल्यास चालण्याचा म्यामाम करण्याला बाहेर पडावे तर चडउतार फार. व्यायाम कमी पडला तर अप्र वाधावयाचे, आणि थोडें खांदे तर भूक बाधापयावी. हवा स्वच्छ असेल तेव्हा प्रमत्ता वाटे पण कुर शास्त्री म्हणजे मन उदास होऊन जाई. चालत जावें तर भ्रम होतात. आणि मनुष्य वाहत (रिक्षा) वापरचे तर माणुसकीच्या दृष्टीने अप्रशस्त वाटतें. सिमल्याच ठिकाण केवळ सादेच लोकांच्या सोईने. आणि तेथल्या मुजमाचा आनंद तेच खरे भोगीत. सिमल्याच्या बैठकीला मी मनातून कंटाळे. आणि तो मुझम केव्हा टाकून खाली जातो असे मला होई.

दिही सिमला येथें सरकारी नसतिगृहाची सोब आहे. नव्या दिर्घीतले बगले सोईने असून विविधेइयाच्या गृहापासून फार लांब नाहींत. तथापि जेवण फेल्याबरोबर चालत जाणें विवाहर येई. म्हणून जतीना मोंडारीतून जाय आणि येताना पायानें चालत यावे असा मात्त माभारणणनें कम असे. सिमला येथील फाट रोडवरील बगल्यांत मी रहाऊ असे ती जाण रस्त्याकडून गुनारें चार-पाचशे

फूट खाली. यामुळे जेवल्यावर पुस्तकें कामपत्र व पावसाळी ओल्हरकोट इतके ओंढें घेऊन बसून जाणें वठिण म्हणून मी बहुधा जाताना रिफ्रेश करूनच जाई. आणि परत येताना चालत येई. सुट्याच्या दिवशी किंवा पावल्या वेळीं दुरवर हिंडण्यासहि जाई. पण हा ठरीव मार्ग फार रुझ व घुळीन भरलेला असे. सिमल्यास हिंडण्या-फिरण्याचें खरें मुख्य भोगावयाचें तर मुख्य मार्ग सोडून आजूबाजूस भटकले पाहिजे मात्र सर्वत्र उच्च वृक्षांची झाडी असल्यामुळ सिमल्यास आड मार्गांन भटकणाराला उन्हाचा त्रास होत नाही. कोठेहि गेलें तरी खातीं खोलवर नजर पावून निरनिराळे रम्य देखावे दिसतात. पाण्याचे प्रवाह मात फारसे आढळत नाहीत. सिमला हा हिमालयाचाच भाग असला तरी खरा हिमालय याहून अधिक उच्च जावें तेव्हाच पहावयास सापडतो. सिमल्यास दाट जंगल असें कमी. वृक्ष अतिशय उच्च पण तुरळक. यामुळें खालच्या बाजूला हिंडण्या-फिरण्याला अडचण पडत नाही. अडचण खरी काय ती उष्मतीच भूमिभागाची.

दिही सिमला येथील मुझमात आम्ही दक्षिणी मठळी क्लब बनवून एकत्र जेवणखान करीत अगू त्याकरिता पुण्याहून दोन आचारी आणि एक गडी नेत अहू शिवाय तेथील एखादा नोकरहि असे. या प्रवाची सर्व व्यवस्था रा. अनंतराव फडणीस हे टेपॉत ते केसरी कचेरीचे नोकर अहून सरवराई खातें सर्वस्वी त्याच्याकडे सोपविलेलें असें. १९१६ पासून १९२० पर्यंत ते टिळकाच्या दौऱ्यांमध्य प्रवासातीत सर्व व्यवस्था त्याच्याबरोबर हिंडून टेपॉत. तसेंच टिळकाकडे येणारे पाहुणे, त्यांच्यासवधी होणाऱ्या सभा-समारंभ, आणि केसरी कचेरीचीच पण घरगुती निमस्वरूपाची सर्व कामें त्याजकडेच सोपविलेलीं असत टिळकाच्या पक्षात त्यांची नेमणूक मजकडे झाली तेंतिहि दुर्दैवच काम त्याच्याकडे दिलें गेलें लेणक या नात्याचा कुसरा एक सेनेटरी किंवा शॉर्टहॅण्ड टाइपिस्ट मी केसरी कचेरींतलाच पेई शिवाय कचेरींतला प्रशासक दुष्यम सपादक मजबरोबर विधिमंडळाचें काम पाहण्यास येई त हि लिहिण्याच्या कामी उपयोगी पडे. तथापि क्लब सभाळण्या चालविण्याच काम सर्वस्वी फडणीसाकडेच असें. बगल्याचे केर काढविणें, पैशाभणची भाजी अणविणें, येथपाहून खाजगी सभा सनेलनें मेजवान्या सार्वजनिक लोकांच्या यादी भेटी आणि गुप्तमसलवीचीं कामें, येथ पर्यंत राव काम फडणीस बरीत. आणि तें इतकें आस्थेवाईकपणें आणि दिन-बोभाट करीत कीं याची सर दुसऱ्या कोणाच्याहि आली नसती.

ऋग्वेद्या न्यवस्थेला ऋग्वेदीयासारखा अनुप्य लाभला म्हणून आम्हा ऋग्वेद-
वधी लोकाना एकरा राहता आले आम्ही खर्चही वेताचा पडला. १९२४ साला मी,
लोहोकरे, मुतालीक, वरदीकर, वेळवी, अणे, अभ्यकर असे एकत्र वगल्यात
राहत होतो. सोईच्या दृष्टीने (किंवा काही अशी स्वभावाच्या दृष्टीनेही म्हणण्यास
हरकत नाही) आम्ही एकेका खोलीत राहण्याकरिता राखील जोर्या लावल्या
होत्या. १ मी व वेळवी, २ वरदीकर व मुतालीक, ३ अणे व अभ्यकर, डॉ.
लोहोकरे यांची एकट्याची निराश्रय न्यवस्था केली होती. लोहोकरे हे सदा
आजारी असत. त्यांना ऊष्य उपचार फार लागत. इतके की त्यांच्या विजेच्या
शेगाडीला एकदां एका मर्दियात पत्रास रुषये खर्च आला. त्याचा स्वभावही
सापट आणि कोणाशी पारता जुटण्यासारखा मन्हुता. मुतालीक व वरदीकर हे
दोघेही एकाच सातारा गावचे शेही. दोघेही धानसध्याशील. सोंवळे ओवळे
मातणारे. अणे व अभ्यकर यांची जोडी ते वेळळ बन्हाड-नागपूरचे म्हणून
लावण्यात आली होती. अणे हे कमंड झानसध्या करणारे तर अभ्यकर यांची
मजल मासाहारापसत जाणारी. दोघाचे स्वभावही निरनिराळे. अणे मिळन घेणारे
सहनशील, तर अभ्यकर हे उग्र स्वभावाचे उग्राम व आपलाप हेका पालविणारे.
परंतु अभ्यकर हे भग्याना बडीतकीचा मान देत व अणे त्यांना अरे जारे म्हणणारे.
मासुळे सर्वात त्यांचीच जोडी अधिक जमण्यासारखी होती. मी व वेळवी यांचा
स्वभाव फार जुळे. आणि पाच वर्षे आम्ही एकत्र राहिलो होतो तरी त्यांचे
भाते जुळले नाही असा एकहि प्रसंग मला आठवत नाही.

अभ्यकराचा स्वभाव घट्टोतर. पण त्याच्या घट्टे पर्वपत्तान कोणा इतराच्या
निंदेत हटकून व्हावयाचे त्याच्या भावनात नवून बोलण्याचा प्रकार दतला असे
कीं तो त्याच्या घट्टोतरण्यानेही नीटसा धाकून जात नसत. डॉ. लोहोकरे यांना
आपली पध्द केलेली कळत नसे. आणि येथी आपली व्यावस्तुति केडी तरी ते ती
खुरी मालीत. ऋग्वेद्याच्या मेळाल, कोणी एक असा निळाला म्हणजे मग त्याने
उठाव त्याने त्याची टिंगल करीत नुडान जमने होत. लोहोकरे हे जाला बुद्धिमान
खरे. पण त्यांचे शिक्षण एकाही आम्ही वेतापुरत होत. त्यांना अस कांटे की,
आपण अर्थशास्त्रीय विरसात मोठे निष्पन्न आहो. पण त्याच त्यांना नुसते वाटत
जसते तरी ठीक होते. पण ते आपल्या आसायसातलांमळे जाऊन विधिमंडळांत
बोलण्याचे भावस करीत. मासुळे त्यांचे हनु होई. न त्यांच्या स्वभावदोषाळा

अनुलभून अभ्यंकर यांनी एकदा एक नाट्यरुच केले. विविधमंडळाचे वाम सरून व्हावे आमही सभासद घरोघर जाण्याला निषण्वाच्या वेळी लोहोदरे वाना व्हावे औपचारिक रीत्या 'मानपत्र' वाचण्याचा रूढ अभ्यंकरांनी केला. मानपत्र लिहून वाढले पुलाची माळ आणविली. आणि चहाच्या निमित्ताने सवाना, म्हणजे पाचसात असा मॉना, एकत्र करून त्यातल्याच एकाला अभ्यंकर नेमून ओतप्रोत स्तुतीने मरलेले मानपत्र अभ्यंकरांनी मोठ्या गर्भीरूपाने वाचून दाखविले आणि मग गळ्यात माळ घातली. ही यष्टा न उमगून सर्व प्रकार प्राजलपणाचा असे समजून लोहोदरे यांनी मोठे धाटदार उत्तरादे दिले. आणि हा सर्व वेळ आम्हा इतरांना आपली विनोदयुद्धे इतकी आवडून धरली लागली की जसे काही गुदमरल्यासारखे होऊन गेले.

अभ्यंकर हे माझी दक्ष करण्याच्या भागवर्तीत पारसे पडत नसत. आणि त्यांना मनातून मी आवडत नवून ते माता बोझाला देणुद्धे करीत त्यांना वाटे की, वेळकरांनाच या व्हावे आणि पर्यावाने महाराष्ट्र वन्हाड व नागपूर या प्रांतातील सभासदांचे पुढारी मानतात ते काय म्हणून ! पण वेदस्प्रभुति तसे मानात खरे. स्वराज्य पक्षाच्या गृहपंचे काम मास्याकडे होतेंच. पण कार्यकारी मंडळांत तरी नागपूरचा प्रतिनिधि म्हणून आपणाला प्वावे असे अभ्यंकरांना मनांतून वाटे. उलट या मंडळात जागा ठरीव व थोड्या. यामुळे प. नेहरू स्वऱ्या भावाने म्हणत की, "एक वेळकर आहेत ते तुम्हा महाराष्ट्रीय सभासदांचे प्रतिनिधि आहेतच," पण मला अशी पचार्त पडे की, अभ्यंकरांना प्या म्हणावे तर आमच्या आमच्यात फूट आहे असे जाहीर केल्यासारखे होतें, आणि घेऊ नका म्हणण्याचे तर काहीच कारण नव्हतें. पण पुढे अभ्यंकर मला नकळत या गोष्टीचा आपापसात गवगवा व तयार करून लागले. सेवटी एक दिवस त्यांनी मास्यावर उघडपणे अमा आरोप केला की मी इतर प्रांतांचे हित पहात नाही. याचा मलाही राग आला. आम्हां दोघांचे कडास्याचे नाडव घाले. तेव्हा मी पुढील निवडणुकीच्या वेळी 'कार्यकारी मंडळांत नागपूर प्रांताला वेणळा सभासद या' असा आमह धरला व खरा प्रकार उघडकीस आणून तो आमह सिद्धीस नेला. अभ्यंकरांचा व माझा स्वभाव कधी जुळण्यासारखे नव्हतेच. शिवाय त्यांनी पैरी मानलेल्या डॉ. मुंजे यांचा पक्षपाती मी असा त्याचा समज होता. यामुळे ते मनांतून जळत.

आणि ही बेवनावाची स्थिती पुढे कधी सुधारली नाही इतकंच गव्हे तर अखेर अखेर तिचा कडेलोड झाला.

अशा प्रकारचा थोडासा गुप्त बेवनाव आमच्यात असला तरी तो बाहेर पडत नसल्याने, कनाटकी ब्रेडचीसकट आम्ही महाराष्ट्र मंडळी म्हणजे सहजीवित्याचा मित्रत्वाचा व एकजुटीचा नमुनाच असे विधिमंडळातील इतर बहुतेक मानीत, महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्यातील आताचा भेद तेव्हा डोकें वर काढून प्रगट झाला नव्हता, आणि बेडवी हे सज्जन असून हे दोन प्रांत वेगळे असे त्यांना कधीच मनातूनहि बाडत नसे इतर सभासदांतहि काही वाही गट असच असत, पण ते रयालीगुशाली व खेळ यांच्याकरिता विशेष प्रसिद्ध असत आमच्या कृषात फार तर गप्पा मारण्यात वेळ जाई पण आम्हापैकी कोणीहि पत्ते खेळण्यात वेळ दवडला नाही जो तो आपापल्या कामात मग्न असे. अभ्यक्रमाचा तयारीत पाण-चट इप्रजी कादरच्या वाचण्यावर असावयाचा, आणि अर्जल बोलण्यात ते फार पदार्थ असत ते चालू विषयाचा अभ्यास असा वचितच करीत, उपांतून एकाद्या एखाद्या राजकीय विषयावर ते बोलवयास उठावयाचे, आणि मग आपल्या शिण्याड शरीरास शोभण्यासारख्या रेषांनी आवडाने सररासही हुजेरी घेताना वर्षभर घाटविलेली कुचकी नासकी विशेषणें सरकापझाला अर्धा सासभर समर्पण करवयाचे, बेडवी फावल्यावेळी आपले आवडते इप्रजी प्रथकार प श्रवी बाचांत बसवयाचे अने प्रचलित विषयाचे वामदपन आस्थेने व शारीक नजरेने वाचून, तेहि एकाद्वय वेळी भाषण करीत तेव्हा त्याचा अविश फार प्रकट होई. त्यामुळे बोलवाना त्याचे पाय पायात नडचडन. पण त्याची इप्रजी भाषा व मुद्दे चांगले असत.

करंदीकर व मुतालीक दोघांचोहि वरचसे काम दिदी सिमला येथील मोठ-मोठ्या लोकांच्या गोष्टी भेटो घेण्याचे श्रम करंदीकर हे जुदेवान असून प्रभाषण त मोठी गोष्ट उतरप्र करणारे असत आणि बाहेर कोण काय बोलतो, कोड काय चालले आहे, याची माहिती ते एखाद्या मधुमक्षिकेप्रमाणे गोळा करून आणून, तथ्यानि अशा औपचारिक सभासदांत गोष्ट अधिकारी आपल्या मनच राई कोणत्या कोडोच सांगत नसतो, म्हणून तुमचे ओळखी करणाचे भ्रम व्यर्थ आहेत, असे म्हणून आम्ही विनोदान त्याची थड करवयाचे. बाटसगोपनामारह्या विषयान निमित्त करून सुश्रुत अर्थिकांच्या शिष्यांच्या भेटो घेण्यापर्यंत त्यांनी मजक

जाई ! मुताशीक हे सरदार इनामदार वर्गाचे प्रतिनिधि म्हणून निवडून आलेले असल्यामुळे अधिकारी लोक त्यांना विशेष मान देत, आणि सरकारतर्फे एखाद्या उपमंडळावर सभासद नेमण्याचा प्रसंग असता त्यांची नेमणूक करित. मुतालीक हे बुद्धिवान असूनहि त्याचे चर्चेचे विषय मोजके ठराविक, आणि विशेषतः इनामदार जमीनदार नरदार वर्गाच्या हित संरक्षणाचे असत आणि हे हित ते चांगले समायोजित वास्तविक त्यांचा ऋणानुबंध लोकपक्षोपेक्षा सरकारपक्षाशी अधिक असे असताहि मग देण्याची वेळ आली म्हणजे ते सरकारची निराशा दृढकून करित, आणि ते लोकपक्षात उधडपण सामील नसले तरी, मतनोंदणीच्या अदमासात त्यांचे मत सरकार विरोधा पक्षाकडेच पडावयाचे असे आम्ही सधस घेऊन चालत आहू.

आम्हापैकीं करणकर व बेळवी हे नियमाने हिंडण्या फिरण्याला जात. अर्जे याना अवैगयुक्त वादविवादाच्या हौसेमुळे बसल्या बसल्याच व्यायाम घडे ! मला हिंडावयास जाण्याचा फटाका तसाच वादविवादाचा शिवाय मला लिहिण्या वाचण्याचे काम असे, आणि या कामाच निमित्त वरून मला बैठेपणाची खबर किंवा व्यसन भागविता येई मी उरला मुरला सब वेळ एक्लकीडेपणाने आपल्या खोलीतच बसून लिहिण्या वाचण्यातच घालवी. तोंडाने मजकूर सांगून लिहिण्याचे एक मोठे साधन म्हणजे लघुलेखक हाताशी असल्यामुळे मला माझे व्यसन भाळविता येई. माझ्या टेबलावर उत्तर न देता पडून राहिलेले पत्र कधी सापडावयाचे नाही. केसरीग नित्य नवा मजकूर, बातमीधर्मे किंवा स्वतंत्र लेख याच्या रूपाने, पाठविण्याची नव ही मला आयती निमित्तादाखल उपजोगी पडे. दिव्ही मिमल्यास अमला तरी अनिप्रायाकरिता पुलक येऊन माझी पाठ शिवीत आणि तेहि एक मोठे कामच होऊन वसे परंतु स्वतःच्या स्मृतीनिहि मी लघुकथा लिहिणे, कविता (बेव्हा इमजो विनोदी) करणे हीं कामे करी. विधिमंडळाच्या प्रचालयातून रोज एखाद नवे पुस्तक मी आणित असे, ते वाचण्यात वेळ जाई आणि एकेरी पक्षाच्या सभा, दुहेरी तिहेरी पक्षाच्या सभा, या भरिली असतच. तात्पर्य हिंडा फिरायला न जाण्याला निमित्त हुडकणाग मी अला, आणि ते निमित्त पुरविणारे दिव्ही मिमल्याचे सार्वजनिक जीवनहि भले, असा मेळ वसे इतर कसल्याहि मानगडीत न पडणारे बेळवी या विषयी माझी यश नेहमीं करीत. आणि लघु-

लेखक हाताशी पुढें घेऊन बसलेला मला त्यानी पाहिले म्हणजे ते म्हणत “ हे पहा लहू उदराचे गणपति. आपलें मूकवाइन आपल्यापुढें घेऊन बसले आहेत.”

जी मोष्ट विही शिमल्याच्या मुक्कामात बाहेर पडून हिंडण्याकरिताची तीच आसपासचे प्रातः पहाण्याची. विधिमंडळाच्या बैठकी चालू असता लगतच्या प्रातात हिंडून प्रवास करून प्रेक्षणीय स्थळें पहाण्याला पुष्कळ सपड असते. आणि आमच्यातले अनेक लोक हिंडून फिरून येताहे. पण मी तसे हिंडण्याकरिता कटाळा करी, येऊन जाऊन सरद्विप्रातात दौरा काढण्याची व्यवस्था सरकारकडून झाली, सर्व प्रवास निनसची व मुस्ताचा व्हावयाचा होता, म्हणूनच मी दोन्यात सामील झालों. परंतु कर्पाकेस्र देहरादून वगैरे अनेक प्रेक्षणीय स्थळें आसपास असता मी जाण्याचा कटाळा केला. कारिमर पहावें असें मनात फार येई. पण तेहि चढतें नाहीं. शिमल्याच्या बैठकीकरिता गेलों म्हणजे कारिमरला जाण्याचे माझे व येववी याचे वेत सुरू व्हावयाचें. परंतु बैठक सपण्याची वेळ आली म्हणजे येवपीना बैठकावास्त परत जाऊन पकिली चालू करण्याचा तपास मनातून सुरू होई, आणि तद्दुर्बो मिळविलेल्या दाम्याच्या तारखा पाहण्याकरिता ते आपली रोजनिशी बाळू लागावयाचे. त्याप्रमाणें मी पुण्यात किंवा बाहेरगावी आमत्रणें पतः करून कामें मागे लावून घेतलेलें असत, त्याच्या तारखाची आढवण जागी करण्याकरिता मीहि रोजनिशीची पानें चाळू लागे. तात्पर्य, कौन्सिलची बैठक सपताच कोणती गाडी परतोच्या प्रवासाला पकडतो येईल याचे वेत सुरू होऊन, कारिमरचा प्रवास अपूर्ण मनोरथाच्या यादीत लिहून, आम्ही आपलें सामान बांधण्याची तयारी करित अव,

विधिमंडळाच्या निवडणुकींना खर्च येई तरी पुढें दिही शिमला येथील मुक्कामाचा खर्च सरकारकडून मिळणाऱ्या रोजी वस्त कपड्यांच्या पगारांतून नावे. आम्ही ऋव केल्यामुळें राहण्या-जेवण्याचा खर्च थोडाथोडा वांटून जाई. शिवाय आमचा ऋव श्रीमतीचा आज आपण कोणता मेजवान्या जाकती देश्याच्या नान-गडन पडत नसे. आपणाला परत भेटीच्या पाहुणचारकरिता लोकांना बोळविता येत नाहीं मग आपण तरी लोकांचा पाहुणचार का प्या ! अशा विचारानें मोकिलेक मेजवान्यांचो आमत्रणें काही तरी निमित्त सागून टाळत असे. जेवणाखाल्याला जागे ही आहाराच्या दृष्टीनेहि मला ठपापी अशीच वाटे. आम्ही दृशिशी मागसें श्रीमत नाहीं, गरम असतो, अशी दिही शिमला येथील लोकांची समजूत परस्पर

झालेली असे आणि ती खरी असून आमच्या पय्यावर पडे पण इतर रीताने आमच्या कृतविपर्याय सर्व साधारणपणे आदरसुद्धे असे आम्ही लोक ह्याली सुशाली न करणारे, खेळाचे अडे न माडणारे, सुसती करस्थाने न रचणारे, वडे-जायी वाढविण्याकरिता भीमत लोक किंवा अधिकारी लोक पाच्या गाडीभेटी न पणारे, असे असल्यावरून आमचा लौकिक असे उलट आम्ही मताचे खमीर, स्वातंत्र्यप्रिय, राष्ट्रीय वृत्तीचे, अभ्यास असादि लौकिक असे वरचे काही लब्ध-प्रतिष्ठित सोडले तर साद्या मसळताला आम्ही उपयोगी पडणारे असे इतर लोक आम्हाला मानोत, आणि आमच्याकडे येऊन चर्चा विचारविनिमय करीत

१९२७ साली फिएन आम्ही विधिमंडळात गेलो त्या वेळी हा क्लब टिकून राहिला तरी पहिला सच माडला डॉ. लोहोकरे निवर्तले वरदीकर व मुतालीक यांची मुदत संपली व ते पुन्हा निवडून आले नाहीत. अभ्यकर निवडणुकीला उभे राहिले, पण डॉ. मुजे यांनी स्थाना परभूत केल्यामुळे ते गळले डॉ. मुजे आमच्यातलेच पण ते नव्या दिव्यत स्वतःप्रण राहत त्यांना आमच्या क्लबातल शाकाहारी मिळामिळत जेवण आवडत नसे. तथापि ते दिवसातून क्लबाकडे एक वेळ फेरी मारून गणालोष्टी करून जात शेवटी क्लबात मी वेढ्या आणि बापूजी असे असे तिथेच उरलो त्याचा समावेश एकाच बगल्यात होऊ शकला. अभ्यकर व लोहोकरे नसल्याने या पुढच्या तीन वर्षांत भाडणाचे प्रश्न क्लबात मुळीच आले नाहीत पूर्वीप्रमाणे आत्ताही आमच्या क्लबाने लब्ध प्रतिष्ठितपणाचा खेळ केला नाही हा खेळ मेजवान्या पाठ्या देण्याचा तो खेळ फार खर्चाचा असतो आणि त्यातून अभ्यासही फार नसतो आमच्या क्लबाप्रमाणे राजकीय 'राष्ट्रीय' पक्षाचा वनावड नवाच होता आमच्याच क्लबातले वेढ्या हे जुन्या स्वराज्यपक्षात राहिले. त्यांनी प्रतिस्पर्द्धाकरपक्ष स्वीकारला नाही असे आणि मी हे नव्या पक्षाचे सभासद होतो, व या नव्या पक्षाच्या किफियावरच निवडून आलो होतो. तथापि विधिमंडळातल्या नव्या पक्षाची सपटना, प्रतिस्पर्द्धाकर पक्ष न स्थापलेल्या पण । सदानुभूति असलेल्या प्राज्ञातून आलेल्या सभासदांची सयुक्त स्वरूपाची असल्यामुळे, त्याला 'प्रतिस्पर्द्धाकर' पक्ष हे नाव न देता 'नॅशनलिस्ट' अस नवच नांव देण्यात आले होते. एका स्वराज्यपक्षाचा दोन फाडे फुटले. मात्र माणस पुढीलची तीच होती.

१९२७ सालीं विधिमंडळाच्या पहिल्या बैठकीला दिल्लीस गेलों तेव्हा मज-
वर एक मंडातर आले. यापूर्वी निवडणुकींत पुष्कळ हिंडावे लागले त्यात मोठा
रुचीच्या प्रवासात उजव्या कानावर बायाचा मार वसून आतल्या बाजूस दुखापत
झाली. कानाच्या वरच्या बाजूला थोडथोड दुखत असताच दिल्लीच्या वाटेवर मी
धुळ्यास गेलों तेथे कानाच्या पांढीवरच्या अगास डोक्याला सूज आली म्हणून
मी साडे यांना सग घेतला. त्यांनी औषध दिले परंतु अस बजाविले की "एव
न उत्तरली तर आतल्या बाजूस गळू होईल आणि ते कापून घेण्याची इशगय
केल्यास गळू खाली चरत जाऊन हाडाला मिळण्याचा संभव आहे. एस
झाल्यास झडच छिन्न काढवे लागते झाला मॅस्टॉईड ससे नाव आहे. तरी
सावधगिरी ठेवा " पण गळू वरच्या बाजूस उमटून पोटास लागून विकविल्यास
कदाचित् बाहेरच्या भगाला फुटेल या आशेने मी पुढील प्रवास सुरू केला.
भुसावळस गेलों तों गळू ठगळू लागले तरी ऊन पाणी मिळवून ठेवून तसाच
पुढे दिल्लीस गेलों. पुढे इजा कमी न होणं पाडली तानहि येऊ लागला एक
दिवस गावात जाऊन डॉक्टरा इलाज केला. परंतु वर वाटेना. दुसरे दिवशीं
सध्याकाळीं डॉ. मुजे भेटास आले त्यांनी सांगितले की "शस्त्रक्रिया केव्हापुढीचाय
हे गळू बरे होणार नाही आणि एकेक दिवसाचा विलंब होईल तर हाडाला इजा
पोचेल तरी तुम्ही उद्यांच्या उद्या सकाळीं येथून मुरईस चालते व्हा मी एक
दिवसाहि तुम्हास येथें राहू देणार नाही "

दिल्ली येथील इस्पितळात गेलों असता तेथे शस्त्रक्रिया झाली नसती असें
नाहीं. परंतु त परके ठिकाण. इस्पितळात किती दिवस पडून रहावे लागते याचा
नेम नाही या विचारानें फडणांसाना प्रोचर घेऊन तडक मुंबईला आलों डॉ.
गोपाळराव देशमुख याचा शोध केला पण त्याची मांड पडली नाही. ते पुण्यास
गेले होते. तेव्हां डॉ. दत्ताल याच्याकडून शस्त्रक्रिया करविण्याचे ठरवून गिरगा
यातील 'क्रेफिनी व टिड्क' याच्या इस्पितळात मी जाऊन राहिला दुसरे दिवशीं
होरोस्कोप देऊन ऑपरेशन करण्यात आले. उत्तम अशाचि नरून येण्याला अव-
काय होता. तो इतक्यांत दिदीहून पत्र आल की, "तुम्ही विधिमंडळांत प्रविष्ट
करण्याकरिता दोन विल पायविली होनीं त्या निष्ण्याचा दिवस अनर्पितात तडकर
आला आहे. तपे करे असल तर एवढेच निघून या." त्यामुळे पंच असा पत्रला
की दिल्लीत जातपावे तर न भरलेली इतक असापर घेऊन राहू सगून. अर्था

जातां येतां सोळाशें मैलांचा प्रवास ! बरें न जावें तर माझी दिले प्रविष्ट जरण्याची ही संधि गमावल्यास ती फिस्न वेन्हा मिळेल की नाही याची शंकाच. कारण राजगो विलांना सबंध बर्षांत चार दोन दिवस मिळायचे. आणि दुसरी विले आधी प्रविष्ट झाली म्हणजे त्याची वासलात अंगेपर्यंत माझी दिले मागे पडून रहावयाची. राजगो विलांना यशस्वी होण्याला फारच गदातेर असतात म्हणून मी आजारी असता त्याच दिवशी दिगीस निघालों. नेमल्या दिवशी, वाघलेल्या जखमेवर हमाल बांधून कपडतकुथट, बिल कशी तरी एवढाची प्रविष्ट करून दुमन्याच दिवशी परत मुंबईला निघाला आणि हस्तिनात येऊन दाखल झालों. डॉ. दलाल यांनी पदी सोडून पाहिले तो जखम अद्यापि खोलच होती. इतकेंच नव्हे तर फिस्न एक ऑपरेशन कराय लागेल असे त्याचें मत पडलें ! तेव्हां डॉ. देशमुखसह आणखी दोन-तीन प्रसिद्ध शस्त्रवैद्य बोलावून सल्ला घेतला. त्यात “ फिस्न शस्त्रक्रिया करावयाची झाली तरी हवऱ्यातच करूं नये, जखम भरण्याला आणखी संधि देऊन पहावी,” असें डॉ. देशमुख यांनी निर्धाराने सांगितल्यावरून दुसरे, ऑपरेशन राहिले झालें आणि हस्तिनात एकंदर दहा दिवसांचा सुखाम करून मी पुन्हा परत दिल्लीला गेलों.

माझी दिले बघेला पुन. निघाली तेव्हाहि जखमेवर पदी बांधलेलीच होती. तथापि सभेला जाऊन भाषण करण्यादनका मी बरा झाला होता. या शस्त्रक्रियेचा एक परिणाम प्रथम असा झाला की उजवा गान जवळ जवळ बधिर झाला. यामुळे एखाद्या बधिरताप्रमाणे डाव्या कानात हात लावून विधिमंडळातील काम कांहीं दिवस कराव लागले. भीति वाटली ती मी एका कानाने कायमचाच बधिरा होतों की काय ! पण मुदैवान कांहीं महिन्यांना उजव्या कानाला फिस्न थोडोडें ऐकू येऊ लागले. एकदरिने हे शंकांतेर बरें निभावलें कारण हाडाला इजा पोचली तर तो शस्त्रक्रिया कटिण झाली असती. आणि खालच्या हाडाला जखम मिडली म्हणजे पार यातना होतात व रोग असाध्य होतो असेहि म्हणतात.

या वेळी मी विधिमंडळात दोन निळें प्रविष्ट केलों. त्यांतोच एक शेवटीं मंजूर झालें, मग दुसरे सिलेक्ट कमिटीपर्यंतहि न जाता फेटाळलें गेलें. मंजूर झालेले विले अगदी लहान पण उपयुक्त होतें. त्याचा प्रकार असा, पूर्वी अनेक प्रकारच्या राजगो संस्था सोसायट्या रजिस्टर करता येत होत्या. उदाहरणार्थ—

शिक्षणसंस्था, परोपकारी संस्था इत्यादि. परंतु राजकीय संस्थाचे स्वरूप नितकेंच परोपकारी व सार्वजनिक स्वरूपाचे असल तरी अशा संस्था रजिस्ट्रार हा दाखल करून घेत नसे. याचा अर्थ त्यांना व्यवहारोपयोगी अशी कायदेशीर संपटना न लाभल्याने व्यवहाराला फार अवघडणी येतात. संस्था रजिस्ट्रार असली म्हणजे तिचा एखादा अधिकारी एकदर संस्थेच्या वतीने सर्व कायदेशीर व्यवहार करू शकतो, पण संस्था रजिस्ट्रार नसली म्हणजे मालमिळकत कोणी धारण करावी हा प्रश्न पडतो, तसेच वाद उत्पन्न होऊन प्रकरण न्यायभोटीन गेल्यावर संस्थेने सगळे सभासद वादी दिवा प्रतिवादी करावे लागतात. अर्थात् ही गोष्ट फार घासाची भाजगळीची होऊन बसते. पुणे सार्वजनिक संमेलन हा अनुभव येऊन धुकटा होता. पुण्याच्या सर्वोच्च ऑफ इंडिया संस्थेने घटना नोंदणीकरिता निरनिराळ्या प्रांतात अर्ज करून पाहिले, परंतु शिक्षणाची संस्था ही परोपकारी वा सदाचालाची पडू शकत नाही असे ठरवून अधिकाऱ्यांनी नोंदणी नाकारली. आमच्या होमरूल लीग संस्थेचे ट्रस्टडीवच घाले होते म्हणून गोष्ट वेगळी. नाही तर हाच प्रसंग याबद्दलचा हे सर्व लक्षात घेऊन मी माझ्या दिवाने अशी बुद्धिची सुचविली होती की 'धर्माय परोपकारी' संस्था यांच्या वर्णनाचे जे शब्द वाचतात आहेत त्यात 'राजकीय शिक्षणाच्या संस्था' असे शब्द प्रत्यक्ष घालून त्या कायद्याची व्याप्ति वाढवावी.

सोसायट्याच्या रजिस्ट्रारनी भलताच दड धरला नसता तर, आम्ही त्या शब्दातच राजकीय संस्थाही बसतात असा अर्थ होऊन, माझ्या विजयचें कारण उरलें नसतें. परंतु त्याच्या दुराप्रदायाने, धासक अर्थमीमासेमुळे, माझ बिल अवश्य ठरत होतें. वास्तविक राजकीय संस्था नादवित्या गेल्या तर ती गोष्ट सरकाराला दृष्टच पाटावी, कारण मस्य नोंदली म्हणजे तिची घटना, नियम, अधिकाऱ्यांची चालकाची नांवे सर्व कांहीं जणजाहीर असते. अर्थात् अशी संस्था ही गुप्तमंडळीच्या अगदी दुसऱ्या टाळाची संस्था होय म्हणून सरकारने तिच्या नोंदणीला साहाय्यच कराव. पण इतक्या विचार करतो कोण ! अतो, माझ्या विजयाला सरकारने हरकत पेतली नाही. कारण माझ्या विजयाचे हेतु मी आपऱ्या भरण्यात इतका स्पष्ट आणि खात्री पटविण्यासारखा मांडला होता की त्यावर आपोप पेण हें गमजस्त मानपास अशक्य होण. रोवटीं फिरकोळ एकदोन शब्दांचा फरक करून बिलाची तीनही बाबने होऊन ते मजूर पाले. अशा

रातान “ कामदा बनविण्याचा ” इक मला पाच वर्षांत एकदा तरी सिद्धीम नता आला

माझ दुसरे एक विल फेटाळले म्हणून सांगितल त्याचा हेतु असा होता. मुक्तींत राजर्गी जमिनी ताऱ्यात घेऊन एका मालकाकडून काढून—त्याला किंमत देऊन वा होईना पण—त्याचे स्वामित्व नष्ट करून दुसऱ्या कोणाच्या त्या देण्याचा अधिकार हद्दीच्या कायद्याने सरकाराला आहे. पण हा अधिकार बजाविताना चारदात गोष्टी बाईट होतात वेळ अतिशय लागतो. मध्यतरी मालकाला धड काढीच करता न आल्यामुळे त्याचे नुकसान होते. आणि किंमत देण्याचा ठराव मुलकी अधिकारीच करतात. यामुळे ती कमी देण्याकडे त्याचा फल असतो त्याच्या निकालावर नित्दाकोटीत दावा करता येतो परंतु फिस्त तेव्हा काम वर्षालुपये चालत. आणि कोर्टे-खर्च इतका येतो की तो करण्यापेक्षा मुलकी अधिकार्यानी दिलेली किंमतच स्वीकारून मोठे ०.५० आणि नास चुकवादा असे वाढण्या इतका जुलूम मालकावर होतो. हे सब दाप काढून टाकण्याच्या हेतूने मी विद्यमान कायद्यांत दुसऱ्या चुकविल्या होत्या. त्यांतिल मुख्य अशी होती की, संपूर्ण घेतलेल्या जमिनीची किंमत सरकारी अधिकाऱ्यानी न ठरविता ती पंचा यतपद्धतीन ठरविण्यात यावी. पण जुनी पद्धति सर्व बदलून ठिच्याजागी नवी प्रचाराय्याची यामुळे, पाच पंचवीस कलमात काही शब्द बदलावे लागले, काही नवे घालावे लागले, काही कडे मूळची शब्दांची लागली, काही नवी करून घालावी लागली. मी मुचविलेली पंचायतपद्धति हद्दीच्या पूर्वी एवढेच जमलात असलेल्या कायद्यान होती ती पुढे सरकाराने काढून टाकली म्हणजे मुधारणेची कुधारणा येथी अर्थात् तो जुना दाखला लक्षांत घेऊनच मी फिस्त पंचायतपद्धति मुक्त करणार होतो

या गिलाची करपना मुख्यतः पेठ्यातीळ धरणाखाली गेलेल्या जमिनीच्या अन्यायावृत्त मला मुचली १९२० च्या पूर्वी नगर विस्थांत साखरेच्या कार-च्यान्याकरिता सरकाराने या कायद्याने जमिनी घेऊन दिल्या, त्या पद्धतात विरुद्ध बरीच तक्रार हाली होती. मुख्यीच्या प्रकरणात तर हा अन्याय अधिक प्रकट होऊन चढवळी जोराची होणार होती, व हा कायदाच ऐनजिनशी रद्द करावा अशी सार्वजनिक मागणी करण्यापर्यंत मजबूत गेली होती. पण माझ्या अप्रत्यक्ष-त्याने भरलेल्या सोलापूर प्रांतिक परिषदेत साधकशाधक चर्चा होऊन असा निर्णय

लागला की " कोणत्याच सार्वजनिक कार्याला सरकारने खाजगी जमीन सज्जने घेऊन देऊ नये असें म्हणून कधी चालणार नाही. आयगाझ्याचे रस्ते, शिक्षण-संस्था, दवाखाने यांच्या इमारती, कालव्याची घरेणे, इत्यादिकांना खाजगी जमिनी प्याच्या लागणारच. खाजगी प्रयत्नानेच त्या प्याच्या म्हटले तर त्या हव्या तितक्या एकठाई मिळू शकत नाहीत. आणि मिळवण्याच्या तर खाजगी मालक बेमुमारा किमती मागणार हे ठरलेले. तेव्हा सज्जने जमिनी घेण्याच्या कायद्यात तत्त्वतः हरकत नसावी. पण नुकसानभरपाई द्यावयाची ती मान पचायत पद्धतीने दिली जावी " असे मत परिपदेत प्रगट झाले. मुळशीच्या चटवळीत तिच्या चालकानी " ज्ञान कि जमीन " असले एकात्मिक तत्त्व पुढे आणल्यामुळे नुकसान भरपाईचा प्रश्न सहजच माग ठरत होता. म्हणजे त्या प्रसंगी पचायत पद्धतीने जमिनीची किंमत देण्याला सरकार कबूल झाले असते तरी चटवळीच्या पुढाऱ्यानी ती गोष्ट मान्य केली नव्हती. पण मुळशीचे प्रकरण हे एकदा एक पड-णारे. ते बाजूला ठेवले तर प्रत्यही छेकडों इतर प्रकरणी किमतीच्या मोरदल्यात अधिकारी अन्याय करतात त्यांचे काय ! तो गुरू करावा आणि पचायत पद्धतीने, जुनेच पण मध्यतरे मुक्त झालेले, तत्त्व पुनर्जीवित करावे हाच माझ्या हा मिलावा हेतु होता. पण सरकारी सभासदाप्रमाण काही खाजगी सभासदादि प्रतिकूल शक्त्याने माझे मेल नमनूर झाले.

दिही सिमला येथील माझे कामकाज कसे वाय चाले याची माहिती रा. री. न. आगाशे यांनी जवळून पण तिन्हादताच्या दर्शनेहि पाहिलेली अशी एका ठिकाणी लिहिली आहे त्या लेखातला एक उतावा या सारखा देता.

" प. मोतीलाल नेहरू ह्यांची कामगिरी उत्कृष्ट तर खरीच, पण स्वतंत्र-पक्षाशी सद्गमसलत करण्याचे बाबतीत केवळर व अने यांना खलबतात घेतल्या खेरीज पं. मोतीलाल नेहरू यांचे पान हाळत नये. ज्या केवळकरांची कॅन्सिल-राहि-प्लाराचे प्रधावर पं. मोतीलाल नेहरू यांनी खरपूण सपासणी केली, व एकदा तर " महाराष्ट्राचे मत राष्ट्रीयसभा मानणार काय " असेहि ते म्हणले, त्या केवळकरांची पं. मोतीलाल नेहरू यांनी इतके सम्य पाहून दिलेलेहाना अर्था वाटे. स्वतंत्र व स्वराज्य पक्षाला एके ठिकाणी आणावयाचे म्हणजे ओपव्याची मोटच बाधाव-याची. कारण मोट बांधायला एक टोळ जवळ करणे तर दुसरे गुरू लागणे व

माही आवले पसून पदाव. पण केळकरांनी युक्तीने स्वतंत्र पक्षातील आवड्या-नाहि भेटेत राधले.

“सप्टेंबर १९२५मध्ये असेंब्लीचा अध्यक्ष निवडण्याची वेळ आली तेव्हा स्वराज्यपक्षातर्फे सदा व स्वतंत्रपक्षातर्फे सदा एकूण १२ सभागदांची एक समिती नेमिली. त्या समितीने उमेवाराची निवड करावी असे ठरले. स्वतंत्र पक्षाने दि. व. रंगाचारीवर व स्वराज्यपक्षाने पटेल अशी नावे सुचविली. पण एकमत होईना. अखेर स्वराज्यपक्षातर्फे केळकरांचे नाव अध्यक्षपदाचे जागेकरिता सुचविण्यात आले, व प. मोतीलाल नेहरू यांनीहि ‘तुम्ही खटपट करा’ असे केळकरांना सांगितले होते. पण अखेर दोन्ही पक्षात एकमत झाले नाही, व स्वराज्यपक्षाचे उमेदवार म्हणून पटेल यांना निवडण्यात आले. पटेलाना ५८ मते व रंगाचारियर यांना ५७ मते पडली. ना. पटेल यांना एक मत एरवी न मिळणारे असे केवळ केळकरांच्या मोहयतीखातरच मिळाले होते. (हे मत सरदार मुतालीक यांचे होते.)

“१०२६ च्या निवडणुकीत केळकर हे प्रतिसहकार पक्षातर्फे निवडून आले व असेम्ब्लीत दे. भ. लक्ष्मण लक्ष्मणराय यांच्या पुढारीपणाखाली स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय-पक्षाचे ते एक प्रमुख सभासद झाले जयकार, डॉ. मुंज, अणें व केळकर हे चौथे प्रतिसहकारवादी म्हणून याच पक्षात विलीन झाले होते केळकर हे १९२७ ते ३० पर्यंत राष्ट्रीय पक्षाच्या कार्यकारी मंडळीत होते, व त्यांच्या सद्यपान कोणी कोणत्या समितीवर जावे व पक्षातर्फे कोणता ठराव कोणी मांडावा हे ठरत असे. पण केळकरांनी स्वतः आपण होऊन कोणत्याहि समितीवर जाण्याचा अभिलाष धरला नाही स्वराज्य-पक्ष व राष्ट्रीय-पक्ष यांच्यामध्ये असहकाराच्या कामात नामाभिधानापलीकडे फरक नसा काहीच नव्हता राष्ट्रीय-पक्ष “आम्ही ‘प्रतिसहकारिता’ करिता” असे स्पष्टपणे सांगत असे स्वराज्य-पक्ष “आम्ही अडवणूक करितो व आमचे पूर्वीचच धोरण कायम आहे” असे तोडलेले उभारी. पण आखत मात्र प्रति सहकार पक्षाचा. प्रथम प्रथम स्वराज्य-पक्षाच्या सभासदांनी सरकारसभागदांच्या चहापाळींना जाऊ नये असा फर्मान पं. नेहरू यांनी काढले, पण त्याचा अधिकार न मानणारेच बरेचसे सभासद निघाले. शिस्तीचा धाकही त्यांनी घातला. पण तो फारसा चालत नसे. रिसर्व्ह बँक बिल, करन्सी बिल, ट्रेड डिस्कुन्ट बिल व इतर अनेक बिलांच्या विळेकट समितीवर स्वराज्य-पक्षाच्या सभासदांनी कामे

केलीं. रिझर्व्ह वंद विल, सिलेक्ट कमिटी, समतिययाची कमिटी, यासारख्या कमिठ्याबरोबर कामें करून त्यानीं मत्स्याचे पैसे घेतले होते. नॅशनॅलिस्ट व स्वराजिस्ट यामध्ये फरक इतकाच की, नॅशनॅलिस्ट पक्षांनें आम्ही कमिठ्यावर कामें करू असें मतदाराना सांगितलें व स्वराजिस्टानीं हें धोरण जाहीर केलें नव्हते इतकेंच. पण याहि रोंगला केळकराचा असंज्जीतील दर्जा पूर्वीइतकाच उंच होना त्याच्या निद्रतेची छाप सर्वोवर पडत असे. त्यानीं विनोदी व माहितीपूर्ण भाषणे सर्वांना आवडत. त्याच्या नि स्पृहणामुळे ते नवीन सभासदाना आदर्श झाले होते. ते रोंगाचा द्वेष कधींच करीत नसत. असेंज्जी-तील रोंगत्याहि सभासदां—मग तो स्वतः, स्वराज्य-पक्ष, राष्ट्रीय-पक्ष व काही कांही वेळेला युरोपियन पक्ष यापैकीं कोणत्याहि पक्षाचा असो—असें पाटे कीं, केळकराच्या भाषणात तथ्याश आहे. त्यांना भावनाप्रधान भाषणे करता येत नव्हतीं. त्याच्याजवळ लाला लजपतराय याच्यासारखा आवेश अगर वस्तुत्व नव्हतें. त्याच्यासारखी ऐट नव्हती. पं. मदनमोहन मालवीय याच्या-प्रमाणें त्याचें भाषण अस्पष्टित नसे. तरी पण त्याच्या भाषणात बुद्धिमत्तेची झळ, अभ्यासाची आवड, विनोदासह्य माभीर्न, राष्ट्रेन व मताया उदात्तता हे गुण प्रामुख्यानें दिसत. सहसा कोणत्याहि बिल्थर अगर ठरावावर भाषण करण्याची त्या विषयावरील पुस्तकें, हिंदी व परकी तज्ज्ञ लोकांचे अभिप्राय, इतर राष्ट्रांत कायदे व पद्धती, त्या विषयाचा संपूर्ण अभ्यास करून त्यानीं भाषणानीं टिपणे केलीं नाहींत असे कधीं झाले नाहीं. करन्सी रिझर्व बँक यासारख्या झिड विषयाचा अभ्यास त्यानीं असंज्जीचे सभासद असताना दिक्षी-सिनल्पातच केला. बजेटाचीं पुस्तकें घेऊन भागोल १०-१५ वर्षांच्या आकण्यांशीं तुलना करीत ते पारसे बसत नसत; पण फडणविसाची बजेटवरील भाषण व त्यावरील स्पष्टीकरणाने रिपोर्ट त्यानीं काळजीपूर्वक घाबले नाहींत असें कधीं झाले नाहीं. आपल्या भाषणाच्या पुढ्यपे ते जे दाखले देत, ते बहुतांशीं इंग्लिश प्रेमरायांच्या प्रेषांतूनच घेत व प्रणिष्ठाळा निरुत्तर करीत. त्यांच्या त्यां भाषणें करण्याचीं हौस त्यांना पारची नसे. नाहीं म्हणावनाय करन्सी शिंतावरील त्यांचे भाषण सुमारे दोड दोन तास चाललें होतें. केळकर बोलावयास उठले की त्याचें प्रतिभाशाली व विनोदपूर्ण भाषण ऐकण्याकरितां कांहीं कांहीं बुद्धिप्रधान लोक आपल्या जागेवर येऊन बसत. सर डेनीस मे हे

परराष्ट्रीय खात्याचे निदर्शनास, त्यांना असेल्लित फारम काम नसे, व ते असल्लित फारस वसतहि नसत पण तात्यासाहेबांच्या भाषणानुसृत आवर्जन वसत

“व्हाइसरॉय साहेबांच्या बगल्यावरील पेटित Visiting Card टाकून विल्यम सभासद नेरणाचे आमत्रण स्वीकृत त्याच्या या लघव्यवसायाचा ताताना अनिश्चय राग येत असे सरकारी सभासदाना आपल्या घरी जेवणाखाण्याम अगर चहापाण्याचे आदरातिथ्य करण्यात त्यांनी आपला वेळ कधी फुरड दवडला नाही आपण होऊन कोणा साहेबांना बोलावयास गेले व त्यांच्या-पार्शी हस्तादोलन केले असे कधी झालेच नाही असल्लीच काम संपत की मुर्तचा दिवस ते केसरी-मराठा पत्राकडेच खच करित दिग्ग सिमल्याची बातमा पत्र लिहित, नवान पुस्तकावर अभिप्राय देत, व असेल्लीच्या लायब्ररीतील नवीन पुस्तके आपून केसरीच्या वाचकाना न्यातात माहिती उपलब्ध करून देत कांठि लॉय अर्थशास्त्र, छंदोरचना, व ‘शिवचरित्रप्रदीप’ यावरील अभिप्राय, ‘शारदेची आकाशवाणी’ हे लेख, ‘१६ पेन्स १८ पेन्साचा वाद’ वगैरे कित्येक लेख त्यांनी मिमंग-दिगसच लिहिले टिळकचरित्रांपेक्षाहि काही काही भाग त्यांनी तेथेच लिहिला त्याचा उरोगो स्वभाव त्यांना येवूच देत नसे म्हटले तरी चालेल, पण इतकीहि व्हडलं दिग्ग व मिमला येथेच स्थायिक महाराष्ट्रीय मंडळीच्या हाकला त्यांनी रुढार दिग नाही अस कधी झाले नाही दरवर्षी सिमल्यास आताना महाराष्ट्र क्लबान गणपयुक्तकाच्या निमित्तान ते व्याख्यान देत व महाराष्ट्र मंडळीतून छेहीमंडळींची विचारपूज करित रामदासनवर्माचा उत्सव तर त्यावेच अर्धशतकेपलीकडे साजरा होई महाराष्ट्र, वहादूर, नागपूरकडील मनुष्य दिग्गस काही कामानिमित्त आला तर आपली इंदू वेळकराकडून लावून घेई ‘तुमचेच काम करण्यास मी येथे वसलों आहे, मजकडून ते व्हडलं प्या’ असे ते मोठ्या उदार मनाने सांगत रत्नेच्या मजूर सभाची पुढारी मंडळी सभाचे अगर इतर कामानिमित्त १०-१५ दिवस केळकराकडे राहून गेली नाहीत असे कधी झाले नाही पेंस, टेलिग्राफ व चरन्मी खात्याचे नोकरवर्गोतीत तनारीचे वकील पण त्यांनी मतत काममंचेच घेतले हेत असे म्हणण्यास हरकत नाही त्यावे-कडे दर वर्षी १९६-१९० प्रश्न विचारण्याकरिता येत त्यास कमीजास्त दुहेस्तो करून ते विचारीत व मिळेल ती माहिती गोळ्य करून त्याचेकडे पाठवीत प्रत्यक्ष खात्याचे अधिकार्याला भेटून योग्य असतील त्या अडचणी दूर करण्याची सरदारती

घेत; पण योग्य कारणाशिवाय सरकारी अधिकार्याची मनधरणी त्यानीं केली नाही. त्याची भेट घेण्याचा यशिले लावले लागत नसत. अगर भेटण्याची वेळहि आधीं पत्र लिहूनच ठरविजी पाहिजे असे नसे अमान्यालाच भेटावयाचें तमज्जा लाव भेटावयाचें नाही असे कधीं झाले नाही. परप्रांतीय लोकानाहि ते महाराष्ट्रिया-प्रमाणेच वागवीत. इतर प्रांतातील पुढारीमंडळींप्रमाणें आपले आप्तेष्ट अगर जातबाधव याची वर्णी सरकारी खात्यात लावण्याची खटपट त्यानीं कधीं केली नाही. पण त्या बरोबरच, कोणाला अन्याय होत असेल, अगर लायक इसम असताना घशिल्याची उंटे मध्यें येत असतील, तर त्याची दाद लावून घेण्यास त्यानीं कमी केलें नाही. असंज्जिल्लत त्यानीं कोणत्या ठरावावर व शिलावर भाषणें केली व त्यात कोणत्या विशेष मुद्याचें विवेचन केलें हें येथें सविस्तर सांगणे शक्य नाही. पण त्याच्या कारकीर्दीत त्यानीं निदान पाचसह्य नवीन विलें भाषलीं व त्यापैकीं निदान एक विल तरी मंजूर करून घेऊन, राजकीय शिक्षण-संस्थाना रजिस्ट्रेशन अॅक्टाखालीं नोंदणीच; अधिकार प्राप्त करून दिता नों म्हणता येईल. तसेंच हिंदुस्थानच्या भोंवतीं अफाट समुद्र असताना मिठाच बाबतीत लोकाना परावलंबी रहावें लागतें ही गोष्ट सरकारास लक्षास्पव आहे अशा अर्थाचा ठराव बजेटमजुरिचे वेळीं काढाच्या रुगान त्यानीं आणला होता व तो मंजूर झाला.

“असंज्जिल्लत अमुक वेळीं हजर रहावें असा पक्षाप्यशाचा हुक्म झाला असताना त्यानीं आपली साजगी गैरसोबत अडचण पुढें आणली नाही. असंज्जिल्ल्या बैठकीला सुरुवात झाल्यापासून ती संपेपर्यंत सहसा कोही निव्वडीच्या क्षमाक्षेरीज किंसी-सिमला सोडून ते गेलेच नाहीत भाषणें कितीहि बटाळवाणी होत असली व तासन्तास बसून रहावें लागलें तरी असंज्जिल्ल्याची इमारत सोडून ते कधीं गेले नाहीत. पक्षाच्या विद्व-प्रमाणें मत देण्यास ते हजर रहाण्याची विशेष मरदाते घेत. एकदा तर १९२८ सालीं प्रगतीच्या अस्वस्थतेमुळे त्यांना सिमल्याचे बैठकीस जाता नाले नाह एकदा लाबचा प्रासदायक प्रकाश करणें व सिमल्याच्या कुद हवेत रहाणें प्रगतीला दितायह नव्हतें. बैठक संपण्यास अवघा एक आठवडाच अवकाश होता. तरी देगील लाज लजपतराय यांची सार आज्ञासरोवर ते कद्याची परवा न करता सिमल्यास उठून गेले, व सरकारच्या पब्लिक सेक्रेटरी विगावर भाषण करून आपण विरह्य मत त्यानीं नोंदून घेतल. याचरून मतदारांच्या हिताकरितां ते किती त्रणत होते हे दिसून येते.

“चाश्विनाय असेंन्लीच्या दासरी दाखल नाही तरी, असेंन्लीचे सभामद अस-
ताना त्यांनी चारदोन गोष्टीत जी कामगिरी केली तिचा थोडा उद्देश्य करितो. त्या
गोष्टी अशा—

१९२३ सालीं गोत दिपाई प्रायव्हेट वॉकर याची नेमणुकी वडगांवच्या
अर्जुना नावाच्या शेतकऱ्यावर आली व तो प्रायस मुकला ! प्रायव्हेट वॉकर याचे-
वर खटला होऊन तो निर्दोषी ठरल्याचा तसा ठरला ! पण पुढे केळकर असेंन्लीत
आल्यानंतर त्यांनी मिलि सेक्रेटरीकडे या प्रश्नाची दाद मागण्यास सुरुवात केली प्रथम
एका सभामदकडून मुबई कायदे-नॉन्सिलात अर्जुनाचे कुटुंबास नुकसानभरपाई
देण्यांत आली काय व नसेल तर ती देण्यात येईल काय अशी चौकशी केली.
पण ठरल्याप्रमाणे मुबईसरकारनं वाटाण्याच्या अक्षता लाविल्या व मिलिटरी-
खात्याकडे बोट दाखवून बोलवण केली. केळकरांनी या प्रश्नाचा उडा असेंन्लीत
लावला, व अर्जुनाचे कुटुंबास नुकसानभरपाई देण्यात का येऊ नये अशी पृच्छा
केली फडणवीस याच्याचे विटणीस मि. वडन यांनीं नुकसानभरपाई देता येत नाही
व लष्करां खाचात पैसांची टवाईच आहे असें उत्तर दिले ! हे उत्तर केळकरांनीं
असेंन्लीत ऐकून घेतलें पण परीं आल्यावर वडन यांना खरमरीत पत्र लिहून
विचारलें, “अहो पैसा नाही म्हणता याचा अर्थ काय ! निदान मी कैसरपेट
न्यायमूर्तीचे निकालावर टीका केेली व कोर्टाची वेअदशी शाली म्हणून माझेकडून
५००० रुपये सरकारनें वापूर केले, ते तरी कुत्राचे पैसे आहेत ना ! मग तेच
५००० रुपये तरी त्या गरीब शेतकऱ्याच्या वायकापोराना घाल को नाही !” तेव्हा
कोठें सरकार जाग झाले व पुढें चौकशी होऊन १५०० रुपये अर्जुनाच्या कुटुंबास
नुकसानभरपाई मिळाली व काम हाण्यास केवळ केळकरांचाच उपयोग झाला हे
सामण नकोच.

“दुसरी एक बाब म्हणू आध्यात्मीक योग्यास गेलेल्या प्रचारकाची
योग्यास शुद्धिधर्माच्या प्रसारार्थित गेलेल्या प्रचारकांनीं हिंदु धर्माचा
प्रचार केला व खेडीच्या स्टेडी हिंदु धर्मात परत येण्यास तयार झाली. साह-
जिकच तेथील पात्री लोकांत खळबळ झाली. गोवं सरकारनें त्यांना कैद करून
मारहाण केली व त्यांना बाहेर घालवून देण्यास सुरुवात केली तेव्हा येथील हिंदु
धर्मीयाना सोसाव्या जागणाच्या छत्राची हकीमत केळकरांच्या कानांवर आली.
तेव्हा केळकरांनीं असेंन्लीतील सभासदांच्या वतीनें एक जाहीर पत्र पोर्तुगीज

गव्हर्नरकडे पाठविले, धर्मस्वातंत्र्याचा इका वजाविणान्या पोर्तुगीज सरकारने हिंदुधर्मीयांवर जुलूम-जबरदस्ती करणे इष्ट नाही असे निदर्शनास आणले, व झालेल्या अत्याचारांइल निषेध करून दाद मागितली. पण एवढ्यावरच ते स्वस्थ राहिले नाहीत. छळाची वार्ता ऐकल्यापासून त्यांचे मन अस्थिर झाले होते व एक सारखी त्यांच्या मनाला तळमळ लागली होती. त्या रात्री त्यांना झोपडि लागली नव्हती म्हणून तरी चालेल, गोवा प्रांतातील हिंदूंचे मदतीकरिता त्यांनी एक जाहीर पत्रक काढले, व दुसरे दिवशी उजाडताच घराबाहेर पडले ते तडक बिला, सर पुष्पोत्तमदास ठाकूरदास, श्रीनिवास आष्यगार, प. मालवीय व इतर सभासदांना भेटून सुमारे १००० रुपये वर्गणीचे आकडे त्यांनी मिळविले. हिंदु महासभेच्या कार्यकारी मंडळकडेहि त्यांनी मदत मागितली व एवढी दोन हजार रुपये मिळवून दिले.

“तिसरी एक गोष्ट म्हणजे मिरतच्या कटातील आरोपांच्या वजावाकरिता लागणाऱ्या खर्चाच्या तरतुदींची, कटाचा खटला आठ २-३। रुपये चालूच आहे. खटला संपण्यात आला तेव्हा एक ‘डिफेन्स कमिटी’ नेमण्यात आली होती. त्या कमिटीचे केळकर हे एक सभासद होते. कमिटीने ७-८ हजार रुपये जमविले व सुमारे वर्ष-सहामहिन्यांच्या खर्चाची तरतूदहि केली. केळकरांनी महाराष्ट्रात जमलेली वर्गणी पूर्वीच पाठविली होती. पण पुढे पैशाची तरतूद द्यावी करता येईल यासंबंधाने कमिटीची सभा झाली. बचाव करण्याकरिता १-२ वर्षील यावयाचे त्याचाच खर्च दरमहा हजारभर रुपये येईल असे ठरल. तेव्हा केळकरांनी सूचना माढली की, प्रत्येक प्रांताने ५००० रुपये गोळा करून द्यावे. महाराष्ट्रातर्फे हे काम केळकरांनी आपल्या अपावर घेण्याचें कळूळ केले. पण पुढे प. नेहरू, जवाहरलाल नेहरू, डॉ. अन्तासी वगैरे मंडळी म्हणू लागली की, ‘या खटल्याचे मदतीकरिता आमच्या प्रांतात पैसा जमणार नाही. जमीनदार लोक म्हणजे कम्युनिस्ट लोकांचे शत्रु तेव्हा ते पैसे कसे देणार ?’ प. मेघतलाल नेहरू म्हणाले, “अशे केळकर, परवाच कलकत्त्यास आल्या एका श्रेष्ठाकडून सार्वजनिक वार्ताकरिता १००० रुपयाचा चेक घेऊन मी आलों. पण मी घरी पोचता ताच मला तार आली की मिरत कटाचे खटल्याकरिता याचा निमिषोग करू नका.” तेव्हा पैसे जमा होणार नाहीत असे दिसून आले. प. जवाहरलाल नेहरू यांनी तर आरोपांनी बचाव करून नवे असा सारा दिला म्हणतात. डॉ. अन्तासी आधीच अग लावून

मोकळे झाले होते. तेव्हा कमिटीची सभा भरल्याचा उपयोग फारसा झालाच नाही म्हटले तरी चालेल. पण केळकर असन्नीच्या कामाकरिता दिहीस गेले असतांना, मुहाम मिरतेस जाऊन कॉमरेड डागे, जोगळेकर, निमकर, पाटगे, अधिकारी, टंगडी, वगैरे मंडळींची भेट घेऊन त्यांची त्यांनी विचारपूस केली. तथापि बचावला लागणारा सर्व सर्व्हे करण्याची जबाबदारी आपणा एकट्यावर घेणे त्यांना अशक्यच होत. तेव्हा सर्व आरोपींनी मिळून सरकारकडेच डिफेन्स देण्यास मदत मागावी असा सडा केळकरांनी दिल्या. आणि महाराष्ट्रीय तरुण मंडळींना असे आश्वासन दिले की, तुम्हाला लागणारी इतर काही मदत मी देईन. डागे वगैरे मंडळींना लागणारे सरकारी रिपोर्ट व इतर पुस्तक ही त्यांनी विकत घेऊन पाठवून दिली. त्यांच्या तक्रारींची दाद असेन्सजेंट मागितली, व त्यांना थोडीफार पैशाची मदतहि त्यांनी केली. या तरुण लोकांचा स्वार्थत्याग व हाल पाहून, व त्यांना कम्युनिझमची मते स्वीकारल्याबद्दल होणारा शिक्षा याची कल्पना त्यांच्या मनात घेऊन त्यांच्या मुखातून 'वाच्या स्वार्थत्यागाची किंमत लोक करीत नाहीत व यांची लोक दाद घेत नाहीत !' असे शब्द निघालेले प्रस्तुत लेखकांनी अनेकदा ऐकले आहेत "

(३) स्थानिक स्वराज्यांतील कामकाज

कायदेकॉमिसनरच्या खालोखाल मी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व मानतो. पारण स्थानिक समाजाच्या धोरणामबधाने या संस्था प्रत्यक्ष कायदेकॉमिसनरचे होते अशा संस्था म्हटल्या म्हणजे ग्रामपंचायती, लोकलबोर्डे व म्युनिसिपालिटीच्या मी खेडेगावांचा राहिल्या असता तर ग्रामपंचायतीचे काम आवडीने वेलें असतें. पुण्यासारख्या मोठ्या शहरांत राहिल्यामुळे मला लोकलबोर्डे-तहि काम करण्याचा प्रसंग फारसा आला नाही. माझी म्हणावयाला मी काही थोडे दिवस हवेली तालुका बोर्डावर व काही दिवस पुणे जिल्हा लोकलबोर्डावर काम केले. तेथे माझी निवडणूक पुणे म्युनिसिपालिटीकडून झाली होती परंतु तेव्हा पुणे लोकलबोर्डाचा काम असे काहीच नसे आणि जिल्हा लोकलबोर्डाची सूत्रे सर्वस्वी कलेक्टरच्या हाती असत. जिल्हा बोर्डाच्या सभा वर्षातून फार तर दोन-तीन होत. आणि त्यातहि दहापाच प्रकरण, कलेक्टरच्या हातखालच्या एकाशा

डेप्युटी कलेक्टराने किंवा पिटागीसने तयार करून व त्याविषयी हवे ते ठरावहि लिहून, सभेत मांडलेली अशी विनविवाद मजूर होत. यामुळे मी तिकडे फारसे लक्ष पातले नाही. तालुक्यातून हिंजण्याचा मळा सराव नव्हता व साधनाहि नव्हते. पण पुणे शहरच्या म्युनिसिपालिटीत काम करण्याची संधि मला सुमारे पंचवीस वर्षे लाभली.

माझे मत असे आहे की, प्रत्येक सुशिक्षित नागरिकाने आपल्या सार्वजनिक आयुष्यातील काही भाग स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामाला अवश्य दिला पाहिजे. हा कारभार हलका मानण्याची खोड काही सुशिक्षित लोकांत आडवून येत ! म्युनिसिपल कारभाराकडे 'केरकचऱ्यांचे स्वराज्य' असे म्हणून त्यांची टपाळी करण्यात येते. पण त्यांना ह कळत नाही की, स्थानिक स्वराज्याचा कारभार हाच कोणत्याहि मोठ्या दज्याच्या स्वराज्याचा पाया आहे. ग्रामपंचायती ह्या स्वराज्याच्या प्राथमिक शाळा, म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे ही स्वराज्याची द्यायस्कूले, आणि कायदेकौन्सिलें ही स्वराज्याची कॉलेजे किंवा युनिव्हर्सिटी, असा क्रम लावता येईल. खेडेगावांतील लोकांना द्यायस्कूलचे शिक्षण लाभत नाही, तथापि त्यांना प्राथमिक शिक्षण मिळविण्याची राशि भरणे व ते वागले मिळविल्याने त्यांचे काम भागते. त्याचप्रमाणे खेडेगावचे लोक आणि ग्रामपंचायती यांचा परस्पर संबंध मानावा. ग्रामपंचायती वागल्या चालविल्या तर त्यातच खेडेगावच्या लोकांचा मुरादु खरसमर्थ भाषण्यासारखा असतो. लहान-सहान शहराचा कारभार म्युनिसिपालिट्यातून चालतो तेव्हाहि हाच न्याय लागू पडतो लहानसहान गांवांतील युद्धिमान अशाहि लोकांना कायदेकौन्सिलात शिरण दडिण असते. तथापि त्यांनी आपल्या गावच्या म्युनिसिपालिट्याचा कारभार चांगला केला तर त्यांचे प्रेष व फलप्रति कायदेकौन्सिलात काम करण्याइतकी ठरेल आणि मोठमोठ्या शहरातील लोकांनी आपले लक्ष कायदेकौन्सिलाकडे लावल्यास ते त्यांना अनुपपन्न ठरेल.

तथापि देशांत एक फार मोठा बर्ग असा असतो की, त्याला स्वतःच्या निव्वळ स्वार्थी कामकाजाखीकडे पाहो व दिसत नाही सार्वजनिक काय करणे हे आपल एक कर्तव्य आहे असे या वर्गांत लोकां मनीस नाहीत. उलट ते फक्त एकच गोष्ट जाणतात ती म्हणजे सार्वजनिक कार्यात पडणाऱ्या व्यक्ती टपाळा किंवा नुसता देवा वले. ग्रामपंचायती ह्या स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या संस्थापने

ग्रन्था आदर बुद्धीचे उद्गार करणारे असे पारब्य बोहे समजता. मार्मिक लोक मला आडळते, बाहीं ह्यात शिरले तर बेकळ स्वार्थ साधण्याकरिता किंवा प्रतिष्ठेकरिता शिरतील. इतर बाहीं एक भशा घस्याकडे कुकूनई पक्ष्याभार नाहीत. सरलेले पारब्य थोडे लोक मला असे आडळते की, ज्यानी भशा संस्थांतून काम करण हे सापे-जनिक कार्यातील एक अवश्य अम आहे असे मानिते. आपल्या गावचा किंवा शहर-ची सुधारणा करी होईल, नव्या मुख्यसोई कशा संपादितो येतील, आरोग्य, शिक्षण इत्यादि कशी वाडवितो येतील, याचा परिश्रमपूर्वक विचार व कारभार अशा बोझा लोकांनीच काय तो पेल.

ते काम आपणाता करावयाचें नाही व नुचु म्हाणवयाच भशो एक नेहमीची रीत काम न करणाराची असते. आणि त्यागल्या मुशिक्षित लोकात देखील जेव्हा ही प्रवृत्ति सी पाहतो तेव्हा मला अतिशय वाईट वाटते. “दिर्घे स्वराज्य मिळत नाही म्हणून, ती सबब सांगून, सुवर्च स्वराज्य मिळवावयाचें नाही, करावयाचें नाही व नादवावयाचें नाही” अशी जी एक प्रवृत्ति मधल्या अमहकारितेच्या काळात काही लोकांनी, भ्रामक राष्ट्रभक्तीने किंवा ध्येयवादाने, अनुसरला तीच बहुजन ममाज हा स्थानिक स्वराज्याच्या कारभारासंबंधान अनुसरतो मान त कोणच्याहि ध्येयवादित्वामुळ नव्हे, किंवा स्वराज्याच्या तळमळीमुळे नव्हे तर आडझीरण्या निःक्रियता या अवगुणाचा दोष लक्षण्याला. सोईची मंद म्हणून स्थानिक स्वराज्य मत्स्याच्या कारभारातील स्वार्थ किंवा अधिकार याच्या माहाला बळी पडून त्यांना जन्मभर जडूसारखी विकटून घडणार्या मानसे जशी बाहीं आडळतात, तशीच उलट राजळा पण पार भोळ्या प्रमाणात असे एक आडळतात की, आपलो काम लोकांनी करवा, त्याच्या बुद्धिमतेचा फायदा आपण काही मोवदला न देतो घ्यावा, आणि वरती त्यांची आणि त्यांच्या कामाची अवडलना कृतप्रबुद्धीन करवी अशीच सबब त्यांना जन्मभर लागलेली असते अशा रूतीचे लोक हिंदुस्थानात असख्य आहेत म्हणूनच स्वराज्याच्या चळवळीत आपला देश मागे आहे.

एखादी हुशळ कोडे निघाली म्हणजे मान तीत क्षणभर जाऊन मिसळवें, त्यामुळ येइल तो मोठेपणा मिळवावा, लोकांनी पेटविलेल्या मशालीभोंवती आपले चेहरे आयते ओवाळून ते उजळ करावे, असे करणारेच पुष्कळ भेटतात पण सात्विक बुद्धीन आपल्या गावचा कारभार अग्रण करणारे, नव्या सरास बनवि-

ग्यात बुद्धि खर्चणारे, आणि सार्वजनिक कामात विनमोवदल्याने सोसावी लागणारी हीज सोसणारे, विधायक कार्यकर्ते फार थोडे. पाश्चात्य देशांत स्थानिक सस्थाच्या कारभारात लक्ष घालणे ही सार्वजनिक जीवनाची पहिली पायरी असें समजतात. तेथे शिक्षण घेऊन, त्या शिक्षणाच्या बळगवर व अनुभवावर कार्यदेकांन्सिलें किंवा पार्लमेंटें यात शिरून, प्रधानपदाचीं मुखदेगिरीचीं कामे करण्याची इर्षा व उमेद तिकडील लोक बाळगतात. आमच्याइकडे मात्र मोठे कार्यक्षेत्र मिळत नाही म्हणून धाकडे कार्यक्षेत्र लावावें यातच राष्ट्रभक्ति साठविजेला जाई असे मानणारेच पार.

आता अशा सस्थांतून निघणुकीच्या द्वारे शिरण्याला लागणारा खर्च किंवा भ्रम ज्यांना करतो येत नाहीत असे सोक मागे राहिल्यास, आणि तेच त्याचे खरे कारण असल्यास, त्यांना दोष देता येत नाही परंतु अशादि लोकांस इतर रीतीने बाहेरून थोडेबहुत काम करता येतें आणि आपल्याला सहाय्य देता येत म्युनिसिपालिटीला 'खराब्याचे स्वराज्य' असें कोणी म्हटलें म्हणजे माझ्या अगाचा तिकरापड होतो, व मीहि त्याला असे उत्तर देतो की, "बाबा, खराब्याची खरी योग्यता ओळखणारा विरळा माझें वर मत असें आहे की, म्युनिसिपालिटीपाच्या ऐपतीप्रमाणे सोन्याऱ्याची किंवा जडावांचीहि खराब्याची प्रतिमा करून ती प्रत्येक म्युनिसिपालिटीच्या प्रवेशद्वारावर लावावी इतकी योग्यता या खराब्याची आहे त्याचजवनाच्या तत्वाचें सत्कृत प्रतीक खराब्यासारखे दुसरे कोणतेंच मिळणार नाही मनुष्य स्वभावातील गुणागुणाची पहिली परीक्षा देण्याची शाळा स्थानिक स्वराज्याचा कारभार हीच होय मनुष्य स्वभाव हा कोठेहि गेलें तरी तोच असणार, यामुळे स्थानिक स्वराज्याचा कारभार यशस्वी होण्याला जे गुण लागतात तेच प्रधान मढ्याचा कारभार करण्याला लागतात. आणि स्थानिक स्वराज्याचा कारभार शिष्यदण्डाला जे दुर्गुण खाली कारणीभूत होतात तेच वर प्रधानमढ्याचा कारभार शिष्यदण्डालाहि कारणीभूत होताना असे निरालस समजाव."

अगो. स्थानिक स्वराज्यासंबंधानें माझें मत अशी अगत्यामुळ सार्वजनिक जीवनाच्या प्रारंभीच मी मागे लक्ष ठिकडे घातल. आणि आनुभवांतील गुमारे पचवीस वर्षे या कार्याला दिली. या कार्यांत मी काही नोक्य अतीकिक किंवा लोकोत्तर गोष्टी घेईलिया, पराग्र्य केले, कांत्या पडतून आणल्या, असें म्हणू शकज

माही. तथापि मी केले त सर्व काय निस्वार्थी बुद्धीने केले, व त्याचा मोवदला घेतला असलाच तर तो फक्त त्या कार्यात मिळणाऱ्या बहुमानाच्या रुपाने घेतला.

प्रथम १८९८ साली मी पुणे म्युनिसिपालिटीत निवडून आलों तो लोक-प्रियतेच्या लाटेवर. आणि पुढें ही लोकप्रियता अखंड अगदीं एकसारखी टिकली नसली, तरी मुमार्गे पंचवीस वर्षांत मी कोणत्याहि निवडणुकीला उभा राहिलों आणि वयशस्वी ठरलों, असें झालेंच नाही. किंवा पणर खालच्या नंबरला निवडून आलों असेंहि नाही या बाबतीत मात्र मला मिळालेलें यश असामान्य होत असें मी म्हणू शकेन. आणि उलट पुण्याच्या नागरिकांना मीहि त्याचा मोवदला माझ्या वेळाला पुष्कळ वेळ खर्चून व परिश्रम करून दिला असें मला न्यायबुद्धीने म्हणता येईल. मी पुण म्युनिसिपालिटीचा दोन वेळा अध्यक्ष होतो. या मुदतीत म्युनिसिपल कामावर खर्च झालेल्या माझ्या वेळाची सरासरी काढली तर ती, मी पुण्यात हजार असलेल्या दिवसात, रोज तीन किंवा चार तासहि भरेल.

असो. सह. वर्षांपूर्वी पुणे म्युनिसिपालिटीचे चांक अफिसर ए. सदप्रशिव रामचंद्र भागवत ानीं, घाहर म्युनिसिपालिटीच्या कागदपत्राच्या आधारेने, म्युनिसिपालिटीतील माझ्या कामासंबंधानें जी माहिती एकत्र करून 'केळकर' प्रघात दिली आहे तिचाच उपयोग येथें करावासा मला वाटतों कारण कागदपत्रावरून केलेल्या टिपणाइतकी विश्वसनीय माहिती मला स्मरणान देता येणार नाही. रा. भागवत यांची टिपणें खालीलप्रमाणें आहेत.—“तात्यासाहेब केळकर यांची ह्या म्यु. पा. तोंड कामगिरी म्हणजे गेल्या पाचशतकाचा पुणे म्यु. पा. चा विहगम दृष्टीने पाहिलेला कारभारच होय अस म्हणण्यास हरकत नाही. इ. स. १८९६ त स्थापन झालेल्या ह्या संस्थेचे केळकर हे इ. स. १८९८ साली सभासद म्हणून, टिळक किंवा राष्ट्रीय पक्षाच्या पांडित्याचरोवरच न. आ. द्रविड इत्यादि भिन्न मताच्याहि लोकांच्या सहानुभूतीने निवडून आले. येताच सॅनिटरी कमिटीत त्याची पोस्टनिवड झाली. नंतर मॅनेजिंग कमिटी, प्रॉसिक्यूशन कमिटी, कवर-स्थान कमिटी, नियामक कमिटी, 'जकाज व इनेज कमिटी, इत्यादि कमिठ्यावर तात्यासाहेबांची निवड होत असे. म्हणजे लोकहिताच्या कसोटीस ते सर्वतोपरी उतरत. शांत त्याच्या अष्टपैलूपणाची व लोकप्रियतेची साक्ष पडते. ना. गोखले हे दोरावजी पदमजीनंतर अध्यक्ष झाले. (इ. स १९०२) त्या अवधीत केळकरानीं

स्मशान कमिटी, राज्यारोहण व्यवस्था कमिटी वगैरे कामी वेळोवेळी राखल होऊन कामाचे निवाळ लावलेले आहेत. इ. स. १९०३ ते १९०८ सालात म्युनिसिपल, पब्लिक, गव्हर्नराना मानपत्र, लॉ, एस्टेट्लिग्रमेंट, नाट्यगृह, ऑडिट इत्यादी कमिट्यांवरील कामे त्यांनीं केलीं आहेत. शिवरामपठ पराभजणे व पेडसे हे सन १९०८ च्या निवडणुकीत यशस्वी झाले. पण त्यांनीं राजिनामे दिल्यामुळे केळकर व खाडिलकर हे उभे राहून निवडून आले. १९११ साली पुनः त्रैवार्षिक निवडणूक व्हावयाची, पण ग्रेग, खानेसुमारीचे वाम, ह्यामुळे सहा महिन्यांचा मुदत वाढून नंतर निवडणूक झाली, त्यात तात्यासाहेब निवडून येऊन उपाध्यक्ष झाले. (१९१२) ह्या वेळीं म्यु. पा. च्या पदनेत फरक झाला. म्हणजे लोकनियुक्त २६ व सरकार नेमणुकीचे १३ अशाचें म्यु. पल बोर्ड बनले. ह्यात समासदाची सख्या वाढली ज्या प्रमाण वाढलें नाहीं तात्यासाहेब उपाध्यक्ष होते तरी अग मोडून काम करून त्याचा स्वभाव असल्यामुळे ते स्वतः प्रत्येक गोष्टीत लक्ष घालीत, ह्याचा उपयोग काम चोख व पायाशुद्ध होण्यात होई. ह्या मुदतीत म्यु. पा. ची आर्थिक परिस्थिति सुधारणा कमिटी, पदजागाच्या योग्यनेबाबत कमिटी, यातक मृत्युसंख्या चौकशी कमिटी, भांडुडांपाव सुधारणा कमिटी इत्यादि प्रासंगिक व महत्त्वाच्या कमिट्यांवर त्यांनीं कामें केलीं आहेत. इ. १९१८ च्या निवडणुकीत श्री. केळकर हे निवडून आलेच, आणि शिवाय लोकनियुक्त अध्यक्ष होण्याचा पहिला मान मिळवून ही प्रथा पाडण्याबद्दि थेंव त्याचकडेच आल. नगराध्यक्षस्थानीं म्हणून सुमारे एक वर्षभर केळकरांनीं काम केलें. पुढे विलायतेत स्वराज्यसंपादने शिटमेंटझबरोबर व कॉम्रेस हेप्बुटेशनचे सेक्रेटरी म्हणून जाव लागल्या कारणाने केळकरांनीं अध्यक्षपदाचा (२३-४-१९) राजीनामा दिला. विलायतेहून परत आल्यावर म्यु. पा. ने लोकमान्य टिळकाबरोबर अध्यक्ष तात्यासाहेब केळकर यास मानपत्र दिल.

“इ. स. १९२१ च्या ऑक्टोबरात समासद खा. व. भुरग्या जलप्या यांनीं ना. प्रिन्स ऑफ वेल्स — यास ते ह्या वेळीं हिंदुस्थानांत आले होते व पुण्यास यावयाचे होते — मानपत्र देण्याबद्दलचा ठराव मांडला तेव्हा १९१९ मधील जलियन-वाला बागेंतील जि. सरकारहून अमानुष कत्तल सोंद्याच्या भ्यानांत होनी व अमानुषातिविध्द चाललेली दडपस्राही खेळ अनुभवीत होनि. तेव्हा धो. तन्हासाहेब केळकरांनीं हे ‘भ्यानात येऊन मर्ते यावीन’ अमे खेळनवाचा वारा ओळखून मभासशणा बजाविले. त्याचा इत खो परिणाम होऊन ठराव नासम सा. प्र. येथे लाग-

व्यासारखी गोष्ट की, त्या सभेपूर्वी व नंतर झालेल्या चर्चास सभांना केळकर हजर नसत, पण त्या सभेला ते मुद्दाम आले, ह्याप्रमाणेच तात्विक स्वभावाचे व विशेष गुतागुतीचे प्रश्न म्यु. पा. पुढे विचारस येत त्या वेळीं केळकर समक्ष हजर रहात, व देता येईल ती योग्य मसलत देऊन व्येकमतत्वाचा बोज कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. इ. स. १९२२ सालीं तात्यासाहेब अध्यापन निवडले गेले ते पुढे तीन वर्षे होते. चावीसच्या जानेवारीत म्यु. पा. चे ५१ सभासद हे सर्व लोकनियुक्त असलेले असत ठरवून तात्यासाहेबांनीं आपल्या व त्यावर फारच मुद्देसुद्द भाषण केलें. ह्या तीन वर्षांत केळकरांना पूर्वीप्रमाणें म्यु. पा. कडे लक्ष देण्यास असेंब्लीच्या कामांमुळ हवा तेवढा वेळ मिळाला नाही. पण एक विरस्मरणीय व पुण्यनगरीस भूपणनूत अशी थोरवीची गोष्ट ह्या मुदतींतच घेयांन, थोरणाने व जराशरीर घेऊन केळकरांनीं पडवून आणरी, ती म्हणजे लोकमान्याचा सगमरवरी पुतळा मार्केटमज्ये उभा करण्याची. या वेळीं म्यु. पा. विरुद्ध दोन दावे चालू होते. म्यु. सभासदातहि, पाहू सावनाशीन, दाव्याचा निकाल होऊ या, पैसे कोठें आहेत ! इत्यादि बोलणारे होते. प्राध्मणनाक्षत्रेतर पक्षवादित्वहि ह्यात अंतर्भूत होत. पण सरकार विरुद्ध लोकपक्ष अशा तात्विक झगड्यातील कसोटीचा हा निकाल होना. एका राष्ट्रव्य विभुतीच्या विरस्थायी स्मारकाचा हा एक प्रश्न होत. तेव्हा सरकारी कार्यादीच्या बागुलबोवाला मिळून पुतळा उभारण्याचे राहिल करावें असं केळकरांना वाटेना. म्हणून तो प्रश्न सभेपुढे येताच त्यांनीं १० हजार रुपये म्यु. च्या हवाली केले व ठराव पास करून घेतला. पुढे हे पैसे त्यास, म्हणजे केसरी-मराठ्यांचे ट्रस्टी श्री. केळकर यास, परत दिले गेले. पण ह्या प्रसंगावरून केळकरांची दूरदर्शीबुद्धि व तडफडि चांगली प्रतिबिंबित होते तात्यासाहेबांनीं इ. १९२५ सालीं असेंब्लीच्या कामामुळे वेळ मिळत नाही, असं म्हणून, व कामाच्या सोयीच्या दृष्टीने, म्यु. सभासद रहा रहा म्हणत असताहि राबिनामा दिला, व जवळ जवळ २५,२६ वर्षेपर्यंत म्यु. कारभाराची जीं लूचे केळकरांनीं चालविलीं होती तीं सोडिलीं. म्यु. पा. ताल केळकराच्या कामासंबधान दोनतीन गोष्टी मुख्त्वा आहेत. एक असेंब्लीचा बाल सोडला असता, त्याची सभामधील हजेरी 'सर्वे सभांस हजर' असं जेडमिनिस्ट्रेशन रिपोर्टांत नमूद केलेलें आहे. दुसरें, म्यु. पा. ताल एकहि वारिक मोठे अग असं सापडणार नाही की ज्यात केळकराचें तज्ज्ञत्व दिसून येत नाही. आणि तिसरें म्यु. पा. विषयींचा अभिमान. पुणें म्यु. पा. नें, ते अधिकारनिरत

झाले तेव्हा, केळकराचा यथोचित गौरव केला. म्हणजे आम्ही प्रारंभो म्हटल्या-प्रमाणे, म्यु. पा. ने आपल्या गेल्या पाच शतकांतील प्रत्यक्ष इतिहासकारांचाच सन्मान केला."

सन १९१९ साली मी विलायतेहून परत आला तेव्हा पुणे शहर म्युनिसिपालिटीने जो, टिळकाच्याबरोबर मत्साहि मानवत्र दिले, तसेच तिने १९२२ साली माझ्या ६१ व्या वाढदिवसाच्या उद्देशाने सत्कारपूर्वक माझे अभिनदन केलें. त्या-प्रसर्गा मी खालीलप्रमाणे भाषण उतरादाखल केले:-

"मी प्रथम सन १८९८ साली या म्यु. टाँत निवडून आलों व तेव्हा-पाहून मध्यतरी २५ वर्षे माझा म्यु.शी संबंध होता. मी या म्युनिसिपालिटीचा अभिमानी आहे. आरल्या साम्यात थोडी पण अनेकविध सत्ता आला आहे. पण सत्तेबरोबरच जबाबदारीहि आली आहे. एकमुखी सत्ता असली तर जुकीकरीता एकट्या व्यक्तीलाच नांव ठेवता येतान. परंतु सर्व नागरिकांच्या हातात सत्ता आली म्हणजे मग नावे तसे कोणास ठेवाल ? त्यामुळे आणून आपलीच निंदा करतां हें लक्षात ठेवून निंदा करू म्हणजे झालें असे मी लोकांना म्हणतो. मात्र आत्म-निंदेसारखे स्वतःच्या सुधारणेला दुसरें साधन नाही याच दृष्टीने म्यु. काढ पाहून मनुष्य बागेत तर त्याचा फायदाच होईल. रोज सकाळी उठल्यावर आपण आपली निंदा करावी म्हणजे आकस्मिक सुधारणा होईल. मी म्यु. त सारासार विचाराने लोखंडिताचें काम केले. आणून माझी आठवण ठेविली तरीच मीहि आपली ठेविली आहे. म्यु. कारभारात कुणें आमच्याजवळ आस्त दक्ष मागतात म्हणून मला चेम्हाच वाईट वाटत नाहीं. मी मि. बेग याना असे सांगतो की, पुणे शहरातल्याप्रमाणेच जर सर्व ठिकाणचे सुसलमान अग्रणीत तर भांडणे होणारच नाहींत. आम्हाला भीड कां येने तर अन्नच्या देवावर व बायकारर हात टाकला जातो व कपटाने लोकांचें धर्मांतर केले जाते. याचे आम्हांत वाईट वाटते. हें थांबेल तेव्हा तुम्ही आम्ही भाऊभाऊच आहों. तसेच धर्मग्रन्थाग्रणेत राबविले होय. राजकारणाबद्दल मला एवढेच सांगण्याचे की, आणून जनगतात विजेचा दिवा लावला तरी परीतला नंदाही कोणजे मालव्यीन नाही. विवेकानुदीया दीप हा कोणा माडणु नये. या दृष्टीने मी राजकारणांत सदां शिद्ध आहे. मला ते नावढतें नाही व वावडेंहि नाहीं. परंतु आजच्या स्थितीत माझ्यापेक्षा चांगले लोक आहेत ते राजकारण करित आहेत. माझ्याप्रमाणे लोक जेम्ही उपद्रव उपद्रव येत लागतील

तेव्हा पुनः माझ राजकारण मी चालू करीन. म्युनिशपॅलिटी म्हणजे तो स्वयंपाक आहे. चांगला झाला तर आपणच खाऊ, वर वाईट झाला तर नांवे कोणाला ठेवणार ! मी जराबदारीचे नापांतर स्वयंपाक अस करता. सर्वांनी सामुदायिक काम कराय, व्यक्तिरेष टाळवा, अशी माफी सर्वांना विनंती आहे ”

लोकनियुक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था हा समाजाच्या धमंदपोरपणावर उत्तम उतारा असतो. म्युनिशपॅलिटीचा कारभार सर्वसंगी लोकतंत्री असल्यावर त्या कारभाराची जो निंदा ती मतदार सभाची, अर्थात् त्या समाजाचीच निंदा नव्हे काय ! म्हणून म्यु. कारभाराला कोणी नाव ठेवून हसू लागला म्हणजे मी खाला म्हणतो, “ काय हो तुम्हो तुमचे तुम्हालाच हसता आहात, हे तुमच्या कक्षांत येत नाहींमि दिसत. तुम्ही केले व तुम्हीच भोगले पाहिजे. यांत दुसऱ्या कोणाला नाव ठेवणार ! आरशात आपटेंच प्रीतिच पडन आहे हे लक्षात न येता, समोर दिसणारी आहतात कुरूप म्हणून तिच्या कांगी हसू लागला तर ती मूर्खपणाची कमाळच नव्हे काय ! कसोट्यावर पासलेले रोान दिणकम ठरले तर त्याने सोनाराला दोष देण्यात काय अर्थ ! म्युनिशपॅलिटी असाय तर समाज अपाय जशी लाग वशी माता ’ खोड्या स्वराज्याच्या गोष्टी गेलताना सरकार चरिष्ट अधिस्तर आपणाला देत नाही अशी तयार आपण करितो ते एका अधीने बरोबर असले तरी, ज्ञान देऊन टाकण्या अधिस्तराच चीज मुराज्यरूपाने आपण कितपत करितो हे मधून मधून तरी पडावयास नको काय !

दुसरे असे की, मोठे पय्य डोऱ्यापुढ ठेवल्यान तन्मयता पावलेल्या काही थोड्या व्यक्तींना, व्यवहारस आरयक असणाऱ्या लहानसहान दुय्यम गोष्टीकडे स्वतः लक्ष देण्यास पावत नसत तरी म्हणजे त्यांना स्वतः त्यात पडावयाच नसले तरी, परहस्त त्यांनी त्याची योग्य व्यवस्था लावून दिलीच पाहिजे. व्यवहारान जमीने पडण्याची त्यांना स्वतः ला माफी असली तरी, व्यवहार चांगला न चालला तर त्याच्या दुष्णाचे खापर त्याच्याच डोऱ्यावर फुटणार ह उघड आहे अथवा स्वतः स्थानिक स्वराज्याच्या खटोटोपात त्यास पडावयाचे नसले तरी त्यांना आपल्याला जबाबदार अशा दुय्यम लोकांचा त्यामध्ये प्रवेश करवून दिले पाहिजे व त्यांच्या बाबत देमरेख ठेवली पाहिजे. पण असे होण्याचे झाले तरी, स्थानिक स्वराज्याविषयी त्यांनी बंधाप्रमाण जागरकुद्धि दाखविली

पाहिजे. पहिल्या प्रतीचे काम करण्याची ज्याची सामर्थ्यता त्याने पहिल्या प्रतीचेच काम करावे; कारण तो स्वतः त्याच कामास अधिक लायक आहे. पण दुय्यम प्रतीचे काम अगर ते काम करणारा मनुष्य यासंबंधाने तुच्छताबुद्धि दर्शविणं हे गैरमुखदर्शनाचे लक्षण होय. “मी मोठा, मी मोठे काम करीन, तू धाकटा किंवा हलका, सर्व तू धाकटे किंवा हलकें काम कर.” असे म्हणणाऱ्याचा किंवा दर्शविणाऱ्याचाहि मोठेपणा खोटा आहे असे बेलारुक्क समजावें. मनुष्याचा दर्जा व कामाचें महत्त्व हे तिन्हाइतपणे पहाण्याच्या जगानें ठरवावयाचें असतें, व जग ते ठरवितेहि, पण लोकनायक—मग तो किताहि मोठा असो—त्यानें बेदमां असेच म्हटले पाहिजे व वर्तनाने दर्शविलें पाहिजे कीं सार्वजनिक काम करणारे हें सर्वच बहु अयून, शिवाय त्यात लहानमोठा हा भेदभाज नाही, ते सर्व जुळे भाऊ आहेत. कामाचो वाढणो झालो पाहिजे खरो, पण सी कार्यकर्त्याच्या लहान-मोठेपणावर नाही, तर युक्त्यायुक्तता व औचित्य-अनौचित्य याच तत्त्वावर न्हाव-याचीं असते. ज्याला जे काम उत्तम करता येईल ते त्याकडे पावयाचें हाच नियम. प्रत्येक सार्वजनिक काम महत्त्वाचें आहे, व त काम जो उत्तम करील तोच मनुष्य उत्तम. मग काम लहान असे वा मोठें असो त्याच्याशीं आपल्यास काही करावयाचे नाही. स्थानिक स्वराज्याला ‘उदिरदा’ असें एकदा म्हटल्यावर मग त्या कामात तुम्ही पडा असे कोणास म्हणजे म्हणजे ती त्याची स्तुति नमून ते हलका व तुऱ्याच लायकांचे तें काम अशी निंदा करण्यासारखेंच आहे. अर्थात् एखाद्या पुढाऱ्यास स्थानिक स्वराज्याचें काम स्वतःस करावयाचें नसले तरी, त्यानें त्या कामाबद्दल आपणास तिरस्कार वाटतो असें न दर्शवितां उलट “काम महत्त्वाचें खरें, व त्यात पडण्याची माशी देवाला फार इच्छा आहे. पण दुसरे काम आगाऊच हातीं असल्यामुळे या कामात पडण्यास मला वेळ मिळत नाही बाबद्दल दिलगिरी वाटते ” अशीच खरी भावना दर्शविली पाहिजे; व ती भावना खरी आहे असे त्याच्या वर्तनावरून दिसलेहि पाहिजे. तरच त्याचे अनुयायी स्वाभिमानबुद्धीने त्या कामात पडतील, एखाद्यापडणार नाहीत.

(४) केसरीची ज्युबिली

ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजी टिळकाच्या मृत्यूचा दहा वर्षे झाली. या दहा वर्षांत केसरी दूरस्थी स्थवस्था व केसरीचें माहाकृत्य नवकडे होतें. त्या दशाने

कामाच तेथूनच तयार होऊन एकाच निमित्ताने महाप्रयत्न ठेवणे हे त्या समयाला उचित ठरत होते. आणि त करणाऱ्या मी एक असा मार्ग काढला की, त्यामुळे ही दोनही कामे मी करीन व याची कल्पना लोकांना पकडवून घ्यावी. ही कल्पना अशी की, केसरीच्या शिल्लकी पैसातून तीन लक्ष रुपये वाचूना राहून ठेऊन त्या रकमेचा सार्वजनिक राष्ट्रीय कामांना अग्रेसर उपयोग घेऊन अशा योजनेचा एक ट्रस्ट करावा. या एका योजनेने ज्या अनेक गोष्टी आपोआपच सिद्ध होणार होत्या त्या अशा—१ दिवसाच्या मृत्युनंतर, प्राणानिरुद्ध संकट अवघाहि, मी केसरीसहसा दहा वर्षे टिकवू शकला. २ तो मी मृत्युची वशी तरी जीव धरून जगविली असे नव्हे तर चांगली दणदणाने रीतीने चालविली. ३ हा दणदणानेच केवळ मृतप्रनारातच नव्हे तर आर्थिक सुस्थितीतही होता. ४ दहा वर्षां मी केसरीचा पूर्वीची सर्व देणी देऊन टाकून, केसरीविषयी योग्य त्या नव्या योजना व गरजा भागविण्याला अवसर त द्रव्य मित्र ठेऊन, मित्राच छाननेगळी रीती येईल अशी तीन लक्ष रुपयांची रक्कम केसरीच्या उत्तमप्रातून देऊ घेऊन. ५ केसरीला कायदा ठेवताना त्यातच मितव्ययार्थीहि दृष्टी मी समजताना होती. ६ केसरीचकळच्या द्रव्यसाधनाचा उपयोग त्याच रीतीने त्याच्या आश्रितांना धीमत करण्याचा मला लोकनात्याला राष्ट्र-सायालाच व्हावा हा दिवसाचा इतु मी विगारलो नव्हता. ६ आणि सध्या मोठी मोठी म्हणजे, विरोध नसल्यासही दिवसाचा हावेले राज फेडण्याला जनतेने योग्य वेळी तीन लक्ष रुपये देऊन केसरी सहसा वाचविली त्या कृपाची फेड कारणे हे 'सिद्धांत' होय असे मी सशोधित मनावे स्मरत होतो.

१९२१ च्या प्रारंभी होणारी केसरीची ज्युविली केवळ एकादा जादा अंक सादर करूनच साजरी न करता, त्या आधी एखादे भरीव सत्कार्य सिद्धीला नेऊनच कारणे अधिक योग्य अस मनाशी ठरविण्यावर, या तीन लक्ष रुपयांचा ट्रस्ट-विनियोग कसा करावा याच्या विचारात मी अनेक दिवस घालविले, अनेक मित्रांचा सल्ला घेतला, आणि शेवटी त्याचे जे स्वरूप ठरविले त्याची कल्पना येण्याकरिता त्या ट्रस्टहीडनीं सादली उतारा देत आहे.—“पर्स-कळाची रक्कम परस्पर व अभावितपण सार्वजनिक वर्गांमार्फत जमा झाली नवती तर, न जाणा, कशबिन् जाज-मितीलाहि केसरी-मराठा संस्थेला न फिटण्याइतक्या कर्जात रहावे लागले असते. आणि म्याजमुहलाच्या फेडीने दरसाल बहुतेक उत्पन्न घालवावे लागल्याने, केसरी-मराठा संस्थेची सापक्षिक उपयुक्तता अगदीच कमी होऊन, सापक्षिकदृष्ट्या ती

जगते किया मरते अशी स्थिति आनी असतो. टिळकाच्या डोक्यापुढे ही स्थिति दळदळीत दिसत असल्याने, १९२० मे महिन्यात 'पर्स-फंड' त्यांना नजर करण्यात आला त्या वेळी त्यांना गाईवर आला; व त्याच्या तोंडून असे शब्द निघाले— (उतारा) " या खटल्याच्या निमित्ताने माझ्या जिवात तीन लाख रुपये पडले अशी आपली समजूत करून घेऊन Mr. Tilak will chuckle over the three lacs असे एवाने (टार्न्सने) म्हटले आहे. पण Chuckle over करण्यासारखी ही आनंदाची गोष्ट नाही. दुसऱ्या जवळून पैसे घेणे ही खरोखर दुःखाची गोष्ट आहे. या खटल्यात मी बुडालो तर माझ्या आयुष्यातली जी कामे दोनचार वर्षे राहिली असतील त्यात थोडी जास्त खटपट करून मी पैसे फेडीन अशा हिमतीने हा खटला केला होता. पण खर्चाचे पैसे मला देऊन ती वेळ, ते काम, व ती हिम्मत आणि विरक्त घेतली आहे. आता हे सारे आयुष्य मला तुमच्याकडे लावले पाहिजे. त्यात मला 'चकला' होण्यासारखे काहीच नाही. तुम्हाला आयतें गिन्हाईक सापडले आणि मीहि मला विकून घेतले. हा व्यवहार माझा स्मरणानून जाणे घड्य नाही. विरोध केसरीच्या जय मिळून जरी माता राखे मला मिळाला असता तरीहि ते पैसे मी तुम्हालाच दिले असतें. " याचा अर्थ आम्ही द्रुष्टी असा समजतो, व तोचहि तेम्हां असाच समजले की, टिळकांनी पर्स-फंडाची रक्कम स्वतःच्या व केसरीलाहि कर्जासारखी मानली. ते कर्ज फेडण्याची इच्छा त्यांच्या मनात होती, व ते द्यात असते तर त्यांनी हरप्रयत्नांनी ते फेडलेहि असत. परंतु पुढे दोन सप्ताहेन महिन्यातच त्यांना मृत्यु आला व ही त्यांची इच्छा सरीच राहून गेली म्हणून त्याची ती इच्छा शक्य तर आपण पूर्ण करावी हा हेतु, आम्हा उभयताकडे केसरी-मराठा संस्थेच्या द्रुष्टीचें काम आलें तेव्हापासून, आम्ही नेहमीं तरातीं वाटमून ठेवला होता. रक्कम लहान नव्हती. आम्ही संस्थेच्या जगावसारीला नवीन होतो. आणि देशातील परिस्थिति दिन-दिवस अधिकाधिक विकट होत चालली होती. सामुळे आम्हाला या गोष्टीचा आजपर्यंत उपद्रवणें उच्चार करता आला नाही. पण ती मनात दड ठेवून, संस्थेचा खर्च होईल तितका कमी ठेवून, वाटकुसर करून आम्ही पर्स-फंडाची ही रक्कम हट्टहट्ट जुळवून समती ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला होता. आणि या दहा वर्षांच्या अखेर आज तो हेतु मिळीत नेमासारखी स्थिती ईश्वरकृपेने व लो. टिळकांच्या आशीर्षाने आम्हांच प्रत्येकांत सावरत आनंद वाटतो. लोकांमध्ये

टिळकाच्या आशीर्वादानेच केसरी-मराठा ही सस्था अनेक सकटे आली असता आजपर्यंत जिवंत राहून तिची आर्थिक स्थिति बरी टिकली. आणि येत्या जानेवारीत केसरी व मराठा या पत्रांना पन्नास वर्षे पुरी होऊन त्यांची 'ज्युबिली' करण्याचा प्रसंग येत आहे. अशा वेळेखातीर लो. टिळकाना वर मागितल्याप्रमाणे आम्हास ऋणमुक्त करता आले तर त्याच्या आत्म्याला बरे वाटेल, अशी आमची प्रामाणिक समजूत असल्याने तसे करणे हे आम्ही द्रुष्टी या नात्याने आमचे पवित्र कर्तव्य समजतो.

“या रकमेसंस्थाने लो. टिळकाना ऋणमुक्त करणे म्हणजे परमफडाकारिता ज्या ज्या लोकांनी वर्गणी दिली त्याच गवामा किंवा त्याच्या वारसाना व्यक्ती; ती परत देणे असा मात्र अर्थ आम्ही समजत नाही कारण ज्यांनी ती वर्गणी दिली त्यांनी ती सार्वजनिक हितबुद्धी मनात ठेवूनच दिली. स्वतःला परत घेण्याच्या आशेने दिली नाही. शिवाय परत घ्यावयाची म्हणली आणि ती देणारांची नावनिशीतार यादी काही मिळाली, तरी पुरकळ लोकांनी आपले नाव प्रगट न करता गुप्त स्मानेच वर्गणी देऊन पावती-तिकिटे घेतली आहेत.” अर्थात् ही रकम परत देणे म्हणजे ती बाजूला काढून ठेवून तिचा सर्वस्वी सार्वजनिक हितबुद्धीने उपयोग करणे होच होय आणि या रकमेचा अशा रीतीने कायमचा निश्चितपणे उपयोग आम्ही केला अस जाहीर साम्यास, परमफडाच्या सर्व वर्गणीदारांना लो. टिळक हे आपल्या ऋणातून मुक्त झाले असेच वाटेल यात शका नाही परमफडाची वर्गणी जमली इतकी मोठी जमली नसती, तर केसरी-मराठा सस्था आजपावेतो सावकारी ऋणात बुडून राहिली असती. ज्युबिली फंड सर्व खर्चून गेला असता आज त्याच्या व्याजातून जो लोकोपयोग होतो तो झाला नसता. आणि लोकमान्याच्या चिरजीवाना जी खाजगी म्हणून मिळकत राहिली तीही मुळीच राहिली नसती अशा रीतीने तीन मार्गांनी तिचावर घेणारी सकटे परमफडाच्या द्वारे लोकांनी उदारपणाने वाचविली. यामुळे आम्ही योजल्याप्रमाणे, लो. टिळकाना ऋणमुक्त करून तसेच परमफडाची रकम सर्व आज द्रुष्ट करून वेगळी लोकोपयोगाकरिता काढून ठेवल्यास, व तिच्या व्याजातून लो. टिळकाच्या इच्छेनुसार किंवा धोरणानुसार आणि मूळच्या द्रुष्ट-दीर्घमध्येहि सांगितल्याप्रमाणे सालोसाल सत्कारणी व सार्वजनिक कार्यात तिचा खर्च करीत गेल्यास, त लोकमान्य टिळकाचे एक मोठे कायमचे स्मारक होईल.

आणि ज्यांना पसंक्ताची वर्गणी दिली ती व इतर लोकांही अत्यंत सतुष्ट होती. असा आम्हास दड भरवता वाटतो. मूळ ट्रस्टीडमच्या कलम (१) यात खालील शब्द आहेत. " के. लोकमान्य बाळ गंगार टिळक यांनी केसरी व मराठा वर्तमानाचे हातात घेतल्यापासून त्या पत्राचे द्वारे राजकीय शिक्षणाचा प्रसार करून, लोकांत राजकीय हक्काची जाणीव उत्पन्न करणे व राष्ट्रीय ध्येयास पोषक अशा इतर अनेक अंगाच्या सार्वजनिक चळवळी करणे, वगैरे सर्व कामे ज्या हेतूने केली तीच त्याचा हेतु त्याचे पश्चात निरतर अशाधिन अमलात येण्याचें साधन म्हणून हे ट्रस्टीडम करण्यात आले आहे " ही गोष्ट लक्षात घेऊन बरील कडमातीत अंश तशीत नेम्याकरिता प्रस्तुतच्या या ट्रस्टीडमधील योजना आम्ही केली आहे. आणि एवढ्याचकरिता ही सर्व विस्तृत हकीकत सांगून आमचा या ट्रस्टचा हेतुनिर्देश मुद्दाम केला आहे.

"बरीत हेतुप्रमाणे आम्ही आज रोजी केसरी-मराठा संस्थेच्या शिल्लकेतून ह्याची रक्कम दरमे तीन लक्ष (पसं-कडाच्या रकमेइतकी रक्कम व त्याच संस्थेच्या पदरचे १३६४२८८८९० रुपये घालून निदेश होण्याकरिता सोयीची म्हणजे तीन लक्ष करून) बेगडी घालून त्या रकमेचा ट्रस्ट निर्माण करणारा आहे. व ती रक्कम स्वतःच अशी ठेवीत आहे म्हणजे मूळच्या ट्रस्ट मिळकतीची काहीही Appointment of property या ट्रस्टने करित नाही.

"सदरहु रक्कम, या ट्रस्टीडमच्या पोटी, ट्रस्ट कड व कायमनिधी या स्वरूपाचेच रहावयाची असून, रक्कमच मुद्दत न मरवता कष्ट व्याजांतून त्याची लिहिल्याप्रमाणे देणेत येऊ राख होण्याचा आहे.

"या ट्रस्ट-कडाची रक्कम रद्दाणे ती केसरी-मराठा संस्थेचे जे नियमान ट्रस्टी वेळवेळीं अमलीत त्या सर्वांनी मिळून सयुक्त राहिल ती धारणा करून आपल्या ताब्यांत ठेवावी. तिनपरीत व्याज वगैरे वगूळ करणे ते त्यांची कोणाहि एकाच अधिकारान्न देऊन वगूळ करण्यास हरकत नाही. परंतु पेनजिनागी नोटांची देव-पेन, मिनी, अगर इतर कोणाहि व्यक्तीस देणें किंवा या ट्रस्टीच्या मिळून सया-निशीच त्याचा पाहिजे.

"सदरहु ट्रस्ट-कडाचे पहिले ट्रस्टी बेगडी मराठा संस्थेचे नियमान ट्रस्टी म्हणून आम्ही गाली सही करणार देच राहतो. आमच्या नागून आमच्या या

जागी मूळ ट्रस्टीडिडमधील नियमानुसार, वेळोवेळी जे दुसरे कोणी ट्रस्टी येतील, किंवा त्यांचे जागी फिरून जे कोणी येतील ते आपोआप, म्हणजे नवीन मुद्दाम नेमणूक न करताहि (Ex-officio) या, ट्रस्ट मिळवण्याचे ट्रस्टी नेमले गेले असे समजण्यात येईल.

“या ट्रस्ट-कडाच्या मुद्दालावर सर सालात जे व्याज प्रत्यक्ष वसूल होईल त्यातील शेकडा पाच इतकी रक्कम त्या खायातील कामगिरी (कचेरी) नवीन करिता बाजूस ठेवून कामगिरीसाठी जमा करावी व कामगिरीसंबंधाने नेमण्यात येणाऱ्या ऑफिस एस्टॅन्डिंगमेटवर व कामगिरीसंबंधाने जरूर त्या इतर साधनावर खर्च करावी, आणि उरलेली पद्याणव टाके रक्कम ही कार्योपयोगी समजून तोंडून खर्च करावा.

“हो, टिककाना पसंफडाची जी रक्कम अपंग करण्यात आली, तीत निरनिराळ्या प्रातातील अनेक लोकांच्या देणग्या समाविष्ट होत्या. म्हणून हल्ली ती रक्कम जर ऋणविमोचनाकरिता सावंजनिक खर्चासाठी परत वाचवाची तर त्या त्या कोणाहि व्यक्तीला नव्हे पण जनतेला, या परत दिवेल्या रक्कमाचा काही तरी सामुदायिक रीतीत व राष्ट्रीय कार्याकरिता उपयोग होईल अशी व्यवस्था होणे इष्ट आहे. पूर्वीच्या हिशेबावरून पहिला पसंफडाच्या वर्गाच्या रक्कमेपैकी उत्तर महा-राष्ट्र, म्हणजे वन्हाड व नागपूर प्रांत, याची मिळून सुमारे नव्वद् हजार रुपये वर्गाची दिली. अर्थात् पसंफडाच्या परत फेडीचा जो उपयोग व्हायचा तो या प्रांताना त्याच्या मूळच्या देणगीच्या रक्कमेच्या प्रमाणाने करून देण योग्य होय. म्हणून आम्ही असे ठरविले आहे की, परत कर्जफेडीच्या रक्कमेवरील वार्षिक व्याजानून सुमारे एक लक्षावरील व्याज म्हणजे हल्लीच्या दराने ६, पाच हजार इतकी रक्कम नागपूर-वन्हाड प्राताच्या उपयोगाकरिता दरसाल मिळावी. तसच कर्नाटक प्राताच्या उपयोगाकरिता सुमारे पंचवीस हजारवरील व्याज म्हणजे दरसाल साडेचारशे रुपयांची रक्कम दिली जावी. या रक्कमा आम्हा ट्रस्टीकडून घेऊन त्या आपल्या प्रांतात योग्य कामी खर्च करण्याकरिता नागपूर-वन्हाड-करिता एक व कर्नाटक प्राताकरिता एक अशी कायमची अधिकारी मंडळं स्थाप-ण्यात आली पाहिजेत, मग ती ट्रस्टीडिडने निर्माण होवोत किंवा रजिस्ट्रेशन ऑफ सोसायटीजच्या कायद्याच्या आधार निर्माण होवोत.”

ही योजना ता. १ ऑगस्ट १९३० रोजी टिळकस्मारक-मंदिराच्या पट्टागणात एका मोठ्या सभेत ज्या दिवशी जाहीर केली त्या दिवसाची आठवण मला पक्की आहे. ती अशी की, तीन लक्ष रुपयांच्या सार्वजनिक ट्रस्टची कल्पना जमलेल्या लोकांना विस्मयकारक वाटली. पण तिचे योग्य प्रकारे गुणग्रहण करण्यासारखी त्याची मन स्थिति नव्हती. १९३० सालच्या कायदेभगाच्या चळवळीच्या ऐन मध्यान्ही हा प्रसंग घडला यामुळे, सभा लो. टिळकाच्या वार्षिक पुण्यस्मरणाची होती तरी प्रौढ विचारी समंजस असे फार थोडे लोक सभेला आले होते. कारण या सभेत कायदेभगाचीच काही तरी चळवणी करवित होईल अशी भीति त्यांना वाटत असावी—सभेला आले ते बहुशः तर्क विचारपी होते. त्यांच्या डोळ्यात कायदेभगाची चळवळ भरलेली होती ते स्वतः तुहणासोदर होते तरी तुहणात जागे हाच मोठा पराक्रम, असे त्या वेळी त्यांना वाटत होते! म्हणून ३ लाखांच्या ट्रस्टची जाहीर घोषणा ऐकली न ऐकली असे त्यांना फेले. मात्र आता या ट्रस्टच्या पैशाच्या उपयोग करून येण्याकरिता कोण करे बर्ज करितो हे पाहिले म्हणजे त्या वेळच्या लोकांच्या उक्तांनतेचें मला हणू येत !

अतो; स. १९३१ च्या जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या अंशाला केसरीच्या एकाबमान्या वाङ्मयाचे दिपण येत होते. तो अक ज्युविली अक म्हणून वाङ्मयाचे मी ठरविले आणि त्याप्रमाणे ता. ३ चा अक नेहमीहून वेगळ्या आकाराचा सुमारे १०८ पानाचा वाङ्मय तो सचित्र तर होताच पण माहितीचे लेख, पणनामक लेख, चर्चागड लेख इत्यादि अग्रानों मी तो इतका समृद्ध व चित्तावपेक केला की, सर्व हिंदुस्थानात अशा ज्युविलीच्या निमित्तान निघालेल्या कोणाहि वर्तमानपत्राच्या अकाची तो बरोबर करू शकता. त्याचा उपयोग त्याच साला म्हणजे पमर्तम हज्जार प्रती काढल्या तरी अपुन्ना पडल्या, आणि विलेक सोझाना (वाचिपरी एड्मोन मोजेचीं उदाहरणें म्हणूनहि सांगता येण्यासारखी आहेत) त्या अकाची प्रत प्रकाशने किंवा वसिला लागून निव्वाम लागली असे धोडोस्त सांगतात ! या अंशाना अभिनान मला वाटण्यासारखी एक विशेष गोष्ट अशी आहे की, हा सर्व अकच्या अक बहुशः माझ्या एड्मोनच्या हातचा आहे. आणि त्यांतले काही चर्चागड लेख तर अगदी माझ्या मनासारखे उतरले आहेत. या अंशाने वेगळी-नगडा एस्पेसशी काहीहि नाहिती किंवा वातमो देण्याच मी शिरक देवळे नाही. याचें कारण एक तर ही सत्या सार-

जनिक स्वल्पाची अशी एकदा मानल्यावर तिच्या सर्व्ही ग्रासली असें काहीच उरत नाही. दुसर कारण असें की, टिळकाच्या या सत्स्थेसर्वांनी अनेकांनी वारीक सारिकाहि मरिती कर्या, समजून घ्यावी अशी श्रुणा पुढे गेली. टिळकाची इच्छा असत ती पुरी करावी असें मला वाटले. आणखीहि विशेष अस एक कारण हे की, या सत्स्थेचा बाद हायकोर्टांतून जाऊन नुस्त्याच निमताने निघून तिचे कायदे-द्वार अभिष्टान पक्षे हाते होणे. आणि यापूर्वीच्या दहा वर्षांत मी व माझे सहकारी द्रष्टी यांनी सत्स्थेच समोवन सवर्षेन कदाप्रकारे केले हे जगापुढे गुलासवाट माढण्याची ती एक आयती मारि आम्हाला मिळाली होती. ती धेऊन, १९०९ साली टिळकांनी केलेल्या पडिल्ल्या मृत्युपत्रासमून १९३० साली मुद्दे हायकोर्टान दिवलेल्या अखेर निमतानेपर्यंतचे, सर्व असल कागदपत्र मी या अकांत छापले. यामुळे टिळकाचे मुक्त व आम्ही द्रष्टी यांच्यातील वादाने लब्ध प्रकाश पडून सर्व क्षणेसोराचे डोळे उघडले आणि प्रतिपक्षीयांची ताडहि बंद पडली. या अकाचा व्याप निस्तार व महत्त्व लक्षात घेण्याकरिता त्यातील विषयाची अनुक्रमणिका या गाली उतरून देतो म्हणजे झाले.—

१ केसरीचा एकावप्रकाश वाचदिवस, २ केसरी मराठा याची उरतति व वाद, ३ केसरीचे पडिले प्रमिद्विपत्रक, ४ केसरीतील मजकुराची माडणी, ५ केसरी-मराठ्यावरील आपत्तीचे प्रसंग, ६ मराठा पत्राची हवीकत, ७ केसरी टाईम पाडण्डी, ८ टिळक टाईमच्या वर्णमालेचे नमुने, ९ केसरी द्रष्टेसर्वांनी काही कादयन, १० लो टिळकाचे पडिले मृत्युपत्र (१९०९), ११ लो टिळकाचे दुसरे व अखेरचे मृत्युपत्र (१९१८), १२ केसरी-मराठा सत्स्थेचे द्रष्टेडीड, १३ लवादनामा न १, १४ रिप्रीज लीड किंवा बेशवान, १५ भाडे-विही न. १ व २, १६ पावती न १, २, ३, ४, १७ लवादनामा न २, १८ रामभाऊ टिळकाचा कोटांत अर्जे (दाव्याचे काम न चालविण्यासत), १९ पुण कोटांचा हुकूमनामा, २० केसरी द्रष्टेच्या दाव्यातील 'जत्रमेट' (निघालाची कारण), २१ केसरीची तीन लब्ध हप्त्याची देणगी, २२ केसरी-सत्स्थेची सापत्तिक स्थिति, २३ मतप्रसार, धर्मादाव, देणगी वगैरेची यादी, २४ लो टिळकाच्या वारसाची सापत्तिक स्थिति, २५ केसरी-मराठा सत्स्थेचा निर्लोमीतणा, २६ केसरी-मराठा सत्स्थेचे निबन्ध, २७ एजन्सी खाते, २८ केसरी सत्स्थेचे अवातर उद्योग, २९ मुजराची केसरी, ३० केसरीची मालकी व संपा-

दकीय धोरण, ३१ केसरीचा व तुळगाचा ऋणानुबन्ध, ३२ सपादकीय शिक्षण, ३३ वर्तमानपत्र मीमांसा, ३४ विलायती वर्तमानपत्राचा इतिहास, ३५ हिंदी वर्तमानपत्राचा इतिहास, ३६ हिंदी अखबाराचे नमुने, ३७ हिंदुस्थानातील छात्र-छात्रे व वर्तमानपत्रे, ३८ महाशय्यातील वृत्तपत्र, ३९ जुना ज्ञानप्रकाश, ४० बंगाल्यातील वर्तमानपत्रे, ४१ मद्रासचे पुष्पाक्षरी पत्र, ४२ वर्तमानपत्रे व देशी-विदेशी भाषा, ४३ इंग्लंडील वर्तमानपत्रे, ४४ ग्रेस अँस्टाची कामगिरी, ४५ हिंदी वर्तमानपत्र व टारलखाने, ४६ चित्रमात्रा परिचय, ४७ केसरीतर्फे काही आठवणी, ४८ उपसंहार व आभारप्रदर्शन.

दुष्टाच्या दाव्याचा निरास लागेपर्यंत आम्ही दुष्टांनीं बाहेर काही वेश्या-बयांचे नाही लिहावयाचे नाही अशी सफ ताकीद आमच्या बर्फीलानां आम्हास दिल्याचे, व त्यामुळे आम्ही मुद्रमस्तन जाऊन जीव रडून राहिल्याचें, पूर्वी सांगितकेंच आहे पण सुदैवानें ज्युरिडी अक काढण्याच्या आशीं हायकोर्टाचा निकाल लागल्यानें आमच्या ताडावरचें मुसकें निरांच. आणि आमच्या तोंडची सर्व हकीकत आणि तीहि प्रत्यक्ष कागदपत्राच्या द्वारे आम्हाला मुक्कड्याने सांगता आली. दुष्ट केला तेव्हा टिळकाच्या मुलाची छावितक स्थिति किती चांगली होती हे वाचून धेकडों सोरता दिव्य वाटता. “दुष्टांना या मुलांना छत्रा-ऐवजीं परोक्षर मुलांनींच या दुष्टांना छत्रले” या न्या. व्रमशीन्हाच्या एका वाक्यानें पूर्वीचे सर्व विवरीत समज उलथे पालथे पाले ! आणि आम्ही मत्सेची सर्व अंग व्यक्तीस्थित व मुसपर्यंत करून वरतो तांच लक्ष ठेवणे शिद्ध टाऊन टिळकाना निष्कर्जां पेलें हे वाचून आमच्या प्रतिप्रधीयांनाहि आमची कार्यक्षमता व कर्तव्यतत्परता मान्य करावी लागली.

अथो हा ज्युरिडी अक काढण्याचा एक हेतु केसरी मद्रास मत्सेला पत्रस-वर्षांत लागलेल्या मित्राङ्गाचा कृतज्ञतापूर्वक उच्चार करवज्जवाहि होता. तो उच्चार मी त्या ज्युरिडी अकांत सांगी उग्रमाणें केला आहे.—

“दुसरीहि एक गोष्ट आहे ती सांगण्यास सजोच करण्याचे कारण नही. ती ही. कोणत्याहि मत्सेला ज्युरिडी समारंभ होण्याचा मुद्रागण येण्याचा, मद्रासने निर्व-कार्य पत्राग वरें भ्रष्टाच पाऊ हाद्वाराक किंवा त्याची उद्दीष्टेन प्रगति होण्याचा, यावेळ व्यक्तींची संका धर्ममुद्धे वाचुर्ष इत्यादि अनेक उपपत्त दिवा कर्मार्थी गुप्त

आम्ही त्यापासून अलिप्त रहाण्याचा प्रयत्न केला आहे. केसरीसारख्या सस्थेचे चालकत्व टिळकाच्या वसतीने त्याच्याच हयातीत आमच्या हातीं गेणें, व ते त्याच्यानंतर दहा वर्षे टिकविणें, या एका गोष्टीनेच आमच्या टीकाकारांच्या सर्व टीकांचा सहज परिहार होणारा आहे. मग जीम व्यर्थ विटाळण्याचें काय कारण !

“सन १९२० सालापर्यंत, म्हणजे लो. टिळक ह्यात असेपर्यंत, त्यांचे मदतनीस किंवा सहकारी म्हणून ज्या इतर व्यक्तींनीं केसरी-मराठा सस्थेचें काहीं कार्य केले त्यांना त्याबद्दल स्वतंत्र श्रेय अर्थांतच नाहीं. त्यांची स्मृति स्वतःच नव्हती. पण त्यांच्या मृत्युनंतर दहा वर्षांनीं, अजूनहि लो. टिळकाचीच स्मृति लोकांच्या मनात असल्यामुळे, या दहा वर्षांतील चालकाकडून केसरीचे जें काहीं कार्य झालें असेल त्याबद्दलहि चालकाना कारसें श्रेय देतां येत नाहीं. तसें अजूनही गेला व स्थितिजावर दिसतनासा हाळी तरी जो सध्याप्रकारां उरतो, व ज्यांत माणसाना तोंडास तोड दिसते, तो परिवर्तित असला तरी प्रकाश एवढाच ! त्याप्रमाणे लोकांना टिळकाच्या केसरीची अद्यापि तोंडभोळस उरली असली तरी ती टिळकाच्या स्मरणाने परिवर्तित केलेल्या त्याच तेजामुळे होय. ही गोष्ट निश्चित असल्यामुळे गेल्या दहा वर्षांतील केसरी सवधानें स्वतः आम्ही जसे काहीं बोलू शकत नाहीं, त्याप्रमाणेच इतरांनीं त्याविषयी काहीं बोलण्यालाहि ती एक मर्यादाच आहे.”

यानंतर पाच महिन्यांनीं ‘केसरी प्रबोध’ चांवाचा प्रथम भोपटकर, माटे, जोशी, प्रगति मंडळींनीं प्रसिद्ध केला. त्यांच्याशीं आम्हा दूस्तीचा काहीं संबंध नव्हता. तथापि या त्यांच्या मित्र-व्यपारिंनीं आम्हाला सहाय्यच झाले. तें असें कीं, केसरी सस्थेचे मित्रमंडळ केवढे मोठे आहे हें त्यावरून दिसून आले.

या प्रथाची निर्मिती करण्यांत शबरहून अधिक लेखकांनीं आनंदाने भाग घेतला. पन्नास वर्षांतील केसरीचे अंक बांधून त्यांचीं गुमारे बीस हजार इतकीं टिपणें प्रकरणगारीनें केलीं. आणि त्यांच्या आधारानें अनेक विषयांवर केमरानें वेळोवेळीं कोणते मत कसें प्रगट केले याची माहिती या लेखकांनीं थोडक्यात पण मुखोथ अशी वाचकांस करून दिली. अशा रीतीनें केसरीचे पन्नास वर्षांचे समालोचन झाले. या प्रथाची दुसरी आवृत्ति काशी लक्ष्मी त्याचा फायदा घेऊन तो थोडा वाडविण्यांत आला. प्रथम मोठ्या आकाराच्या गुमारे नऊच पानांचा आहे नावरून त्याची कल्पना होईल !

केसरींनी वाचकांकरिता पन्नास वर्षां जे केले त्याची परत नेट देण्या-
करिता हा प्रथम तयार केला गेला. आणि तो त्या वर्षाच्या पाहण्याच्या दिवशी
केसरीप्रबोध मंडळाने टिक्कस्मारक मंदिरांत मोठा समारंभ करून आम्हा दूरदुर्गता
मोचयान अहेगासह अर्पण केला. प्रयाचा स्वीकार करितोना मी खालील आचयाचे
लहानसें भाषण केले:—

“ आजचा समारंभ अनेक दृष्टींनी अपूर्व व केसरी संस्थेला अभिमानास्पद
असा आहे. सभा अभिनंदन व सत्कार या निमित्त ‘केसरी-प्रबोध’ नावाचा प्रथम
आम्हाला अर्पण केला तोच गरा अपूर्व आहे; व त्याच्या बोधाने त्या संस्काराचे
आचिह्न विशेष आहे

‘केसरी’ मध्येन १-१-१९११ रोजी ज्युविली अरु प्रसिद्ध केला. त्याच वेळी
केसरीच्या ५० वर्षांच्या समग्र लिराणाच आम्हीच पर्यालोचन करायें भवें कित्ते-
कांनी सुचविलें, पण ती सूचना आम्हाला अमलात आणता आली नाही. तथापि
केसरीविषयी आजवरचा आमचा अनुभव असा आहे की, केसरीचे कोणतेहि
न्यून पडले कीं तें केसरीचे छेदी, कणानुरधी, हितचिंतक भरून काढतात. अशा
समयोचित सहाय्याच्या अनुभवांसोबत आजचा आनंददायक अनुभव आम्ही
अनुभवीत आहो यात नाश्वर्य काय ! त्यातूनहि आजच्या दचितनेचा विशेष हा
की, प्रथम वाचकातकें प्रसिद्ध होऊन संस्थेला परत नेट येत आहे !

“ विद्यारानाप्रमाण वाच्यदान हेहि खचेंप्रेष्ठ व धेयस्वर होय. आणि अशा
दानाण शारदावरद श्रीमत् सवराचार्यांचा हस्तस्पर्श प्राप्त्यानें त्याला विशेषच
महत्त्व प्राप्त झाले आहे आपण दिग्गजा प्रयातील भोवानंद उपभोगण्याचा भर्पा-
तच भवाधि आहे. वास्तविक कोणत्याहि वर्तमानसत्ताच्या पत्रास वर्षांनीक लिरा-
णाचा आढावा काढून कोण विचि काढणार ! कितीहि वाचनें, व त्यावरून कितीहि
लिहिलें, तरी तें थोडेंच वाटावयाचे ! अशा ह्या अर्थाट कामाचा देखीक स्वाभा-
विक मर्यादा पडतात. तथापि, आपल्या प्रयानेहि समाधान न होता केसरी-
सेवनाची भूक शिद्धक उरले हें खरेंच आहे. प्रयात लेखकांनी आपली स्वतः
मते सांगण्याकरी केसरीचीं मते सांगण्याचें बंधन पाळल्यामुळे त्याचा उपयोग,
स्वतःचें तेज पाडणाऱ्या सूर्यांवेष्टी सूर्यांचे तेज जगाला देणाऱ्या चंद्रासारखा
व शाला. यातच केसरीला पोषणा देऊन स्वतः कडे लहानगण पेतला
लेखकाच्या विनयशीलतेला शोभण्यासारखेच आहे.

‘केसरीचेच काय पण त्याच्या दर्जाच्या कोणायाहि वर्तमानपत्राचे संपादक स्वतःला ‘आम्ही’ म्हणून समोरितात त एसा दृष्टीने अहमराणा व इतर दृष्टीने सत्यवचनार्थीच असते. कारण ह्यातच लेखन हे सत्पत्र च परसोक्ष असते असो ‘To see the wood for the trees’ वा म्हणीप्रमाणे कोणाहि व्यक्तीच्या नावापेक्षा व्यक्तिनिरपेक्ष केसरी हे नावच लोकांना अधिक प्रिय आहे मीह हा सत्कार सत्येकरिताच स्वीकारित आहे वाटेल तर संपादकवर्गाच्या अविभक्त कुटुंबातर्फे म्हणून मी आजच्या ह्या सत्काराचा स्वीकार करता व केसरीकडून अशोच सेवा घेईवी य असा मानाचा विडा मिळाला अशा परमेश्वराची प्रार्थना करतो.”

ज्युविली अक वाडप्यारलीकडे आम्ही केसरी ज्युविलीचा ‘समारभ’ असा स्वतः सत्येमाकृत काही केला नाहीं पुण्यातल्या आमच्या दितवितकानींहि त्यांना करण्याचा होता तो जाहीर अभिनवनाग समारभ वाडप्यारयेंत पुढे ढकडता कारण लवकरच त्या मुलांना ‘केसरी प्रसेस’ प्रसारे प्रकाशन व समर्थन व्हाव याचें ठरल होतें आणि लागोच दोन समारभ नरोत म्हणून १९३१चा प्रारंभी पुण्याच्या नागरिकांतकें असा कोणताच जाहीर समारभ झाला नाहीं तयारी सुचईकर मित्रमंडळींना तशी काही खबर नव्हत. म्हणून त्यांनीं ता. ४ ऐजी ब्लॅन्डस्की लाजमये प्रचंड समारभ करत त्याच मुबई शहरातील दहा पांच घरांना मामीन झाला होता अ व इतरांना डॉ गोसावस देवमुच यांची योजना करण्यात आली होती समारभ रूढा वाटदार झाला अपेल याची कलना पाचघाना करता येईलच तयारी सभेत झालेल्या मुख्य भाषणापैकी काहीं काहीं वाचये उद्बुध करितो त्यावरून केसरी-मराठमित्री लोकांमन काय होतें ह लक्षांत येईल. उदाहरणार्थ, डॉ देशमुख म्हणाने—“या पत्राचे सत्कारक भांडवलवाले नव्हते सहा महात्मांय गरीब तरुणांनीं आपल्या देशवांधवामये कतव्यजाणें केल्ल त्याचा स्थिति मुधारण्याच्या उद्देशान केसरी व मराठम पत्रांय काडये दाक्षणाच सोड फक्त भारभरू अस्तान अशी एक म्हण आहे परंतु केसरी-मराठम पत्रांना पत्रांना बरे पुढी लागे अमत्यामुळ या सत्येने स्वतः पुरता उस तो आरोन पुढून काडय आहे दारिद्र्य व सरकारचा कायमची गैरमर्जी अमतींहि म्हणून आजल सामर्थ्य वाडविड लाक मान्य टिळक तानशें कारागृहांत गेल असतो त्यांच्या गैरहजेरांन धोवत केडकर व खाई कर यांनीं केसरी पत्र मुंदर कायईक ही मोट नमूद करत आग्रयक आहे.

“केसरी हे विशेषतः राजकीय वृत्तपत्र आहे. हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळविण्यास मिद्ध करणे हे त्या पत्राचे ध्येय आहे. आज हजारो लोक अहमहमिकेने तुरुंगात जातांना दिसतात. परंतु या नवस्फूर्तीचा उगम पन्नास वर्षांपूर्वी झाला हे निसहून चालणार नाही. ज्या वेळी तुरुंगात जाणे हे मुझिल्लोच काम होते व कारावास खडतर होता त्या वेळी लोकमान्यांनी तुरुंगवास पत्करून इतरांना तो धडा घालून दिला. केसरी निव्वळ राजकीय विषयाची चर्चा करतो व समाज सुधारणेच्या विरुद्ध आहे, असा आक्षेप काही लोक काढतात, परंतु तो खोटा आहे. ज्यांनी समाजसुधारणा विषयक विवेक आणि त्यापैकी बहुतेक लोक स्वराज्य सधाचे सभासद व लोकमान्य टिळकाचे शिष्य व अनुयायी आहेत ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. जे लोक केसरी समाज-सुधारणेचा विरोधक आहे असे म्हणतात ते एक तर पूर्वप्रहर्षित तर असले पाहिजेत, अगर त्यांना केसरीची माहिती तरी नसावी राजकारण व समाजसुधारणा याखेरीज अर्थशास्त्र, धर्मशास्त्र, तत्त्वज्ञान, ज्योतिषशास्त्र यांनाही केसरीने चालना दिली आहे.”

बं. जमनादास मेघा म्हणाले—

“मेल्हा ५० वर्षांत जनतेमध्ये राष्ट्रीय भावना उद्दीपित करून स्वार्थत्याग व स्वावलंबन या गुणांचे स्वराज्याच्या शब्दबळीला पोषक असे राष्ट्रीय शिक्षण सतत देण्याची जी अपूर्व कामगिरी केसरी-मराठा संस्थेने केली तीबद्दल या सभेला आनंद होत आहे. तसेच केसरी-मराठा संस्थेने सर्व प्रकारच्या अडचणीच्या प्रसंगातून मार्ग काढून राष्ट्राचे नियोजित ध्येय जवळ आणण्याच्या दृष्टीने अखंड प्रचारकार्य केसरीने केले आहे. वाढ्मय संशोधन, सामाजिक सुधारणा व इतर राष्ट्रीय अंग या बाबतींतही संस्थेने जी प्रगति केली आहे तीबद्दल या सभेला अभिमान वाटत आहे, व त्याबद्दल ही सभा त्या संस्थेचे अभिनंदन करित आहे. संस्थेचे ट्रस्टी न. वि. केळकर व डॉ. वा. विद्वांस यांनी संस्थापकांचे कार्य उत्कृष्टपणे चालविले व संस्थेचा अधिकच उत्कर्ष केला याबद्दल ही सभा त्यांचे अभिनंदन करते.”

मि. बी. जी. हनिमन म्हणाले—“देशीभाषांत निघणारी वृत्तपत्रे इंग्रजी वृत्तपत्रापेक्षा कोणत्याही दृष्टीने कमी योग्यतेची नाहीत. मोतिमत्तेच्या बाबतीत तर ती इतरापेक्षा सार्वत्रिक अधिक उच्च दर्जाची आहेत. केसरी हा उच्च

इजांच्या वृत्तपत्राचा मासला आहे. केसरीबद्दल मला विशेष आदर वाटत आला आहे. मी सध्यास वर्षापूर्वी हिंदुस्थानात आलो. त्या वेळेपासून मधून मधून केसरीतील लेखांची भाषातरे करवून घेऊन मी वाचीत असे. १९१३ साली मुंबईला 'प्रॅनिकल' पत्राचे संपादकत्व घेण्याकरिता आल्यावर तर मी इकडचे राजकारण समजाऊन घेण्याकरिता निगमार्ने केसरीचे भाषातर करवून घेऊ लागलो. पश्चिम हिंदुस्थानातील राजकारणाची माहिती मला केसरीवरूनच झाली."

नामदार के. एम्. मुनशी, हल्लीचे मुंबई सरकारचे गृहमंत्रि, म्हणाले—

"केसरी व मराठा पत्रांच्या द्वारे लोकमान्य टिळकांनी हिंदुस्थानातील लोकांच्या विचारांना नवी दिशा लागली. आजच्या सर्व चळवळीचे धेय लोकमान्य टिळकांच्या व केसरी मराठा सस्थेच्या कार्याला आहे. स्वराज्य मिळवावयाचे असेल तर ते त्यातापोव्यांना विश्वासात घ्या हा महामन्त्र केसरीने शिकविला त्याचा उपयोग आज आपण करीत आहोत. लोकमान्यांनी जनतेच्या संपदनेकरिता गणेशोत्सव सुरू केला. आज तो दक्षिणी लोकांइतकाच गुजरात्यांनाहि आगळासा वाटतो. केसरीच्या कार्याचे वैशिष्ट्य चासुक्षिप्त संपदनेत आहे."

शेट जमनादास द्वारकादास म्हणाले—

"केसरीच कार्य यशस्वी झाले याचे कारण केसरी जनतेची नाडी-नरोध्या उत्तन करीत आला. जनतेच्या आकाशनास कर्बाहि मार्गे खेचावयाचे नाही असे लोकमान्यांचे धोरण होतें. ब्रिटिश साम्राज्यात हिंदुस्थान राहिल असे सुद्धी करा असा आपण पंधरा वर्षापूर्वी लोकमान्यांजवळ महाभाजींनी धरला असता लोकमान्यांनी स्पष्टपणे सांगितले की, लोकांनी जमुकच गोष्टेवर सगुट राहवे असे मी कसे सांगणार !"

श्री. पां. वा. काने, लो. टिळकांविषयीच्या काही जुन्या गोष्टी मागून म्हणाले, "भाजार्नेत केसरीने पुढील गोष्टी केलेल्या आहेत. (१) केसरीने राजकारणांत अगर इतर कोनत्याही विषयाची खर्चा करतांना आपले अभय मोठे कायम ठेवले. (२) सर्व हिंदुस्थान आपला आहे ही गोष्ट ध्यानात धरून आपले धोरण उरंम्यारक ठेवले. (३) केसरी लोकांचा असल्यामुळे केसरीने लोकांचे म्हणजे पुढे जावले. पण पोरणुमुळे केसरीला भाजवे महत्त्व

प्राप्त झाले. हेंच धोरण निरंतर चालवतें जाऊन केवढीच निरंतर नरभराट व्हावी असें मी इच्छितो.”

सॉलिसिटर रेर, सऱ्याचे मुखादेवे प्रधानमंत्रि, म्हणाले “आज जी राष्ट्रीय-त्वाची लढाई सर्वत्र उसळतेय ही दिसत आहे. निचा उगम केवढीच उत्पन्न केलेल्या नवचैतन्यात आहे. आज अकोडाची फळे खाताना त्या शाळाची आठवण झाल्याशिवाय कशी राहीन ? ज्या रूखावर ही फळं धरलीं तो रुख उत्तरोत्तर अधिकाधिक वाढतच असें मी इच्छितो.”

(५) माझी ६१ व्या वर्षांची ‘ ज्युविली ’

ता. १ जानेवारी १९३१ रोजी केसरी मराठ्याला ५१ वें वर्ष लागले. स्वाध्याय पुढच्या वर्षी आगस्टच्या २४ व्या तारखेला मला ६१ वें वर्ष लागलें. हा प्रसंग साहजिकरुपेच माझ्या अभिनदनापा होता. परंतु यावेळीं महापुरूषांची परिस्थिती माझ्या मनाचा स्वस्थता काढण्यासारखी आणि अभिनंदन समारंभ मान-वण्यासारखी नव्हती. कारण काँग्रेसनें मुरू केलेली कायदेभंगाची दुसरी मोहीम मुरू असून शेकडो हजारो लोक तुरुंगांत गेले होते. दंडगाराची मुरू होती. म्हणून या वाढदिवसाच्या समारंभाच्या योजनेची कल्पना उडतशी माझ्या कानावर आली तेव्हां मी मिला निरुगते भोडता पातला. शेवटीं सांगितलेहि कीं “तुम्ही आपला हट सोडला नाही व मला हट चालू दिला नाही तर मी ता. २४ च्या सुमारास बाहेर कोड तऱ्हा न सांगता निरून जाईन मग तुम्ही काय कराल ! ” तेव्हां समारंभाचे चालक म्हणजे, “तुमच्या अभावी तुमची तसरील माझून, निच्या रूपान तुम्हीच उपदिष्ट आहां अस समजून, समारंभ पार पाडू. मग तुम्ही काय कराल ! ”

उभयतांचा उलट मुलट युक्तिवाद दोघांनाहि चांगला कळत नव्हता असें नाही. पण शेवटीं एका गोष्टीला मी निश्चर झालो. समारंभाचे चालक मुख्यतः, अण्णासाहेब भोसले व प्रो. माटे हे होते. ते प्रांजळपणानें म्हणजे “तुम्हांला एकसत्राचे वर्षे येदाच लागलें हा योग कोणालाच टाळता येण्यासारखा नाही. बरे, कायदेभंगाची चळवळ ओसरल्यावर मग समारंभ करवा म्हटलें तर किरून तुमचे निंदक

म्हणणार “ पण अजून असहकारितेची चळवळ खोटे संपली आहे ! ” तात्पर्य, तुम्हांला जोपर्यंत प्रतिपक्षी आणि निंदक आहेत तोपर्यंत यापुढे केव्हाहि तुमच्या कोणत्याहि समारंभास मुहूर्त लागणारच नाही. मग आजचा समारंभ विनाकारण लाववाच तरी किती ! व तो पुढे केव्हा केल्याने औचित्य साधत नाही त्याचे काय करावयाचे ! केवळ तुमच्या विनयसुद्धीचा प्रश्न असता तर आम्ही आमचा हाट सोडून दिला असता. पण तुम्हांला आमचे खरे दृढगत सांगायलाच तर ते हे की, तुमचे घन व तुमचे मित्र यांच्याप्रतल्या सामान्यांचा व कसोटीचाच हा माझ समारंभ प्रसंग आहे. तो परम्पर व्हावयाचा आहे. तुमचा त्यात प्रत्यक्ष संबंध काही नाही. तुम्ही निमित्तमात्र आहां. तुम्हांला मात्र किती कोण कसे आहेत हे जगाला या असहकारितेच्या चळवळीत दिसून आलेच आहे. पण तुमचे मित्र व्हाते व हितचिंतक किती कोण कसे आहेत हे दिसून येणाला प्रसंग नव्हता. तो आयला. या एकसष्टाव्या पाहिलेसष्टाव्या गिनित्ताने येत आहे. तो आम्ही साधनारच. त्याच्या भांड तुम्ही अन्त्याम आमचा फारच असतोच व उत्साहभंग होईल. म्हणून अस करू नका. विनय हा पांमला राता पण सार्वजनिक व्यक्तीने त्याचा अनिरेक करणे हेहि बरे नाही. आमच्या कल्पनेप्रमाणे अपेक्षेप्रमाणे हा समारंभ शाला म्हणजे मग तुम्हाला रुटून येईल रे, जगे मनु पुण्डळ आहेत तसे मित्रहि आहेत. अशा प्रसंगाला खचित असं तुमचे मनोगत, मानपत्राला उत्तर देताना हवे हा शब्दांनी तुम्हाला प्रकट करता येईल. त्यात तुम्ही आम्हांला नावे ठेवली तरी चालेल. पण तुमचे प्रतिपक्षी हे आम्ही आमचेहि प्रतिपक्षी मानित असल्याने त्यांच्याशी दोन हात करण्याची ही सावे काय काढेल ते दाखे तरी आम्ही साधनारच. या कामी व्यक्तीच्या गौरवानेहाहि नत्याचा गौरव अधिक आहे हांच मोष्ट तरी आहे. आणि ती तुम्हाला पटावी.”

माझ्या मित्रांचे व शत्रूंचे दोन हात व्हावयाचे याचा अर्थ भाटन मात-मारी असा नव्हे. कारण हा प्रसंग, म्हणजे त्या निमित्त होणारा समारंभ, माझ्या शत्रूंना न आवडणारा असला तरी ते समारंभाच्या शिकवणी प्रत्यक्ष येऊन तो उपज्वळील विषयवितीत येरा करतील अशी मला भक्ती नव्हती. दोन हात होणे याचा अर्थ या शत्रूंची कोणत्याहि प्रकारची मदत न घेता मागणी, सांगणी रीतीने अनुभवास येणाऱ्या त्यांच्या विरोधाप्रति व जुनानेच समारंभ यशस्वी करणे. आणि त्याची छात्र जणजेच खोल्याकड प्रदूत शिरोपी मताला चूट करणारा

लावणें असा होना. आणि या अर्चानें पाहिले तर माझ्या मित्रांनीं हा समारंभ त्याच्या स्वतःच्या, माझ्या, आणि माझ्या शत्रूच्या अपेक्षेबाहेर यशस्वी व परिणामकारक करून दाखविता यात मुख्यच शरा नाही. माझ्या शत्रूना विरोधाची आपली होत अगदीं खासगी कुजमुडण्याच्या निर्दने भागवून घ्यावी लागली, किंबहुना स्मातले काहीजण तरी, एखादी वाईट दिसेल म्हणून, या समारंभात औपचारिक-रित्या सामीलहि झाले. इतर काहींना मात्र, सार्वजनिक कारणे लावून, व्यक्ती या नात्यानें ते करीत असलेल्या माझ्या द्वेषाला पडदपोशी करता आली.

असा, या समारंभाची हकीकत वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध झाली ती तशीच्या तशीच या खाली देतोः—

“साहिबगझाड थो. नरसिंह चिंतामण केळकर याच्या ६१ व्या वाडदिवसप्रीत्यर्थें त्यास ‘केळकर’ ग्रंथ समर्पण करण्याचा समारंभ, या समारंभासाठींच स्थापन झालेल्या केळकर-वाडदिवस-मंडळातर्फे ता. २४ रोजी पुणें टिळक स्मारक भवित्याच्या विस्तीर्ण पटागगावर, बऱ्हाडचे पुढारी लोकनायक माधव रावजीं अणे याच्या अध्यक्षतेखाली, अर्ध्द उत्साहानें व धाटने साजरा करण्यात आला.

पुण्यात हा मुख्य समारंभ होण्यापूर्वी ता. २२ रोजी बृहन्महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणीं अनेक सत्सामार्फत श्री. केळकर याचा जाहीर सत्कार करण्यात आला व त्यास ठिकठिकाणीं मानपत्रें व अहेरदि अर्पण करण्यात आले होते. अशा रीतिनें ठिकठिकाणीं महाराष्ट्रात केळकराच्या आदराचे व प्रेमाचे अनेक प्रवाह उत्पन्न झाले त्या सर्वांचा मधुर संगम पुण्यात या समारंभाच्या निमित्तानें होऊन लोकगोला विलक्षण पुर आला

बृहन्महाराष्ट्रातील, म्हणजे वेळगावपासून नागपूरपर्यंतच्या, सर्व भागातून अनेक सत्साचे प्रतिनिधि उपस्थित होते. महाराष्ट्रातील सर्व पक्षाच्या व जातीच्या मुसष्टून व निवडक अशा लोकांचें या विमित्तानें एक अपूर्व असें संमेलनच भरलें होतें असं म्हणण्यास शक्यच नाहीं. एकेर या समारंभास पाच हजार श्रीपुरुषांचा समुदाय उपस्थित होता. समारंभास बरोबर सहा वाजता सुरवात झाली.

समीपनिपुण प्रो. विनायकराव पटवर्धन यांनीं आपल्या मधुर स्वागतपर

गायनाने सभामंडपात शांतता प्रस्थापित केल्यावर समारंभाचे स्वागतार्थी श्री. अण्णासाहेब भोसलेकर यांचे भाषण झाले. ते म्हणाले—

“दे म, तात्यासाहेब केळकर, लोकनायक बापूजी अणे व बहुभाषिनिनी,

केळकर-वाडदिवस-मंडळाच्या निमंत्रणाचा स्वीकार करून आपण सर्वजण या समारंभास उपस्थित झाला आहात, याबद्दल सदरहु मंडळाच्या तर्फेन मी आपले अति-करणपूर्वक स्वागत करतो व आपले आभार मानतो.

गेल्या शंबर वर्षात वृद्धमहाराष्ट्रात जे दहा-पाच योर पुरुष निर्माण झाले, त्यामध्ये तात्यासाहेबांची गणना कोणताहि करावी लागेल. इतकी सरस व बहु-मौल सेवा त्यांनी आपल्या राष्ट्राची, समाजाची, धर्माची व बाळग्याची केलेली आहे. त्या सेवेचे यथार्थ स्वरूप जाणण्याची ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी आमचा ग्रंथ लक्षपूर्वक वाचल्यावाचून राहू नये.

धर्माची देशस्थिति उत्सव-समारंभास अनुकूल नाही, ती अनुकूल असती तर तात्यासाहेबांच्या योग्यतेस साजरे असा भरोव अंदेर अर्पण करण्याची व इतर तऱ्हेने समारंभ मोठ्या प्रमाणावर करून आपली वृत्तवृत्ता व्यक्त करण्याची आमची फार इच्छा होती. पण समारंभास अजिबात पाटा देण्याची तात्यासाहेबांची सूचना मात्र आम्हास मान्य होईना आणि त्याचे कारण ह बों, परिस्थिति सर्वस्वी अनुकूल नसली तरी निल-निमित्तिक सहात पेऊन तो तो प्रवंग त्या त्या वेळी काही प्रमाणात तरी साजरा करावाच लागतो व आपण करीतहि असतो.

“हाच न्यायाने तात्यासाहेबांच्या ६१ व्या वाडदिवसाना हा प्रसंग अगदीच मुना जाऊ देणे आम्हास प्रसस्त वाटेना. प्रसंग काही कोणारुंति थावून रहात नाही, आणि ६१ व्या वाडदिवसासारखा प्रवंग उपस्थित झाला नमना, तात्यासाहेबांना आयुशयोग्य वित्तने व त्यांच्या अनेकविध कामगिरीवरून महाराष्ट्राला त्यांच्याविषयी वाटणारा पूज्यभाव व्यक्त करणे, ह महाराष्ट्राचे केवळ कर्तव्य होय. कोणत्याहि सजोरीर ते टाळणे कुतप्पण्याचे झाल अगते. आणि म्हणूनच परिस्थिति काहीशी अनुकूल नाही ही तात्यासाहेबांचा नाजूक भावना दुरगुजहि काही आमह, काही मीड, व काही राग या उपायानी आम्ही त्यांची समष्टि शेवटी मिळविलीच. आणि परिस्थिति ठोक असली तर तात्यासाहेबांच्या योग्यतेस

साजेल अशा जेवज्या मोठ्या प्रमाणावर हा समारंभ केला असता, तेवढा नसला तरी, काही प्रमाणात तरी तो करण्याचे आम्ही निश्चित केले.”

यानंतर ‘केळकर’ प्रयाची रूपरेषा बोडक्यात सांगून ते पुढे म्हणाले—

“वाडदिवस—मंडळाने योजिल्याप्रमाणे हा प्रथ तयार करण्याच्या कामी अनेकांनी अनेक प्रकारचे सहाय्य मंडळस येजोवेजीं केली, त्याबद्दल मंडळातर्फे मी सर्वांचे सात्त्याने मनःपूर्वक आभार मानता.

“प्रयाची प्रहिली आवृत्ति तो प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच म्हणजे ता. १४ ऑगस्टला दालात झाली. प्रथ प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच त्याची पहिली आवृत्ति खलास व्हावी, व वाडती माथणी भागविण्यासाठी दुसरी आवृत्ति तत्तयांत वाडण्याची गरज भासली असा सुयोग, मला वाटते. मराठी वाङ्मयाच्या क्षेत्रात पारच घोड्या प्रथाच्या नशिबी जालेला असलेला विबहुना, पौष्पयाहि प्रथाच्या नशिबी आलेला नसेलहि यावरून आमच्या प्रथाची योग्यता व दे अ तात्यासाहेद यांची लोक-प्रियता राजाच्याहि निदर्शनास आल्यावाचून राहणार नाही.

“आमच्या मंडळाने प्रथाची योजना केली, वर्षाची बविता रचिल्या, लेख-कारांनी लेख लिहिले, छापखानेदार्यांनी छापण्याची सिद्धता केली, व प्रथ समारंभाने अर्पण करण्याचे वेत झाले, परंतु “सर्वाभास्तुला. प्रथमूला.” या न्यायाने सव गोष्टी पार पाडण्यास पैसांची जरूरी होती परंतु तात्यासाहेबांच्या भत्तांनी व अनुदानांनी मंडळस या वाडतीन अत्यंत उत्साहाने ताडडतोच निश्चित केले, हे वळविण्यास मला अनिशच आनंद वाटतो, व याबद्दल मी मंडळाने त्या सर्वांचे अतः करणूयक आभार मानतां

“असा प्रकार सर्व सिद्धता झाल्यावर वा समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी कोणाची योजना करावी, याबद्दल मंडळ विचरनेत असतां लोकनायक बापूजी अणे यांची तुहगातून मुटका झांबाबद्दलची मुखवार्ता आम्ही वतमानपत्रांतून वाचली. त्याबरोबर आम्ही त्यांना या समारंभाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याबद्दल विनंति केली व ती त्यांनी लगेच मान्य केली. लोकमान्यांच्या एका पदक्षिप्याच्या ६१ व्या वाडदिवसाचा समारंभ त्यांच्या दुखण्या एका पदक्षिप्याच्या अध्यक्षतेखाली राजरा करणे, योपेक्षा दुसरा योगता शुभ व उचित योगायोग आणू शकेल ! तेव्हा जास्त

पाह्याळ न करता मी अशी सूचना करतो की, या समारंभाचे अध्यक्षस्थान मासे मित्र लोकनायक बापूजी अणे यांनी स्वीकारवे, व समारंभाचा कार्यक्रम पार पाडावा. ”

स्वागताध्यक्षांचे भाषण झाल्यानंतर अध्यक्षस्थानाच्या सूचनेला नगररोट रा. व. हणमतराम रामनाथ यांनी अनुमोदन दिले. त्याचप्रमाणे डॉ. वेळकर यांचे अनुमोदनात्मक भाषण झाल्यावर श्री. बापूजी अणे यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारले. त्यास पुण्यादार समर्पण केल्यावर मंडळाचे एक चिटणीस प्रो. रानडे यांनी समारंभास उद्बोधन देऊन विष्णाराठी आलेले काही संदेश वाचून दाखविले.

एकंदर संदेश सुमारे ५०० व्यावर व हिंदुस्थानच्या कानापोपऱ्यातूनही आले होते. त्यांत राजेरजवाडे, सरदार, जहागिरदार, वृत्तपत्रकार, अनेक बाह्यमय सत्त्वा, राजकारणी सत्त्वा व व्यक्तिशः अनेक गृहस्थ यांचा समावेश झाला होता. संदेश निवेदानंतर श्री. अणे यांचे भाषण झाले ते म्हणाले—

“सर्वजनिकरित्या ज्याचा असा ६१ वा वाढदिवस साजरा झाला असे लोक फार गोडे आहेत. लो. टिळकांच्या नंतर असा हा मोठा समारंभ हाच असावा असें मला वाटते. गुरु आणि शिष्य यांची ही जोडी खरोखरीच अनुरूप आहे. लोकमान्यांनी श्री. केळकर यांची जी निवड केली ती खरोखरीच अनाढ्याची नव्हती ही गोष्ट लोकमान्य कारागृहात गेले त्यावेळीं लोकांच्या ध्यानात आपो-आप आलीच. लोकमान्य मंडालेच्या पुढपातळ मुटून आल्यावर श्री. केळकर यांना हुस्प येऊन पुढची कामगिरी जोरात करता आली. पण पुढे म्हणजे लोकमान्यानंतर सर्व बाजूनी आपत्ति आली असता श्री. केळकर यांनी जी कामगिरी केली ती स्वतःच्या स्वतंत्रगतिवरच केली ही गोष्ट विसरून चालायलाचें नाहीं. त्यांनी 'कैसरी'ची इंग्रज व इज्जत वाढवून लो. टिळकांचे वैशिष्ट्य राखले असे म्हणण्यास काहीच प्रत्यबाध नाहीं.

“लो. टिळकांचे पुढकड शिष्य आहेत पण त्यांच्या कार्याची जाणीव शब्दमून त्याप्रमाणे कार्य करणारा एखादाच सापडतो. ही जाणीव केळकर यांना उत्तम असल्याने त्यांनी लोकमान्यास अनुरूपी करून सोडले. त्यांनी त्यांचे सर्व लेख छान प्रसिद्ध केले. तात्यासाहेबांच्या परिधनाचे दुमरे पूर्ण फल म्हणजे टिळक-मंदिर होय. श्री. केळकर यांनी आपडे अनेक व्यास सभासून या गोष्टी केल्या हे

लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. श्री. केळकर हे असेल्लोत असतांना त्याची काम करण्याची पद्धति पहाण्याचा मला योग आला होता. त्याचीं असेल्लीमधील मापणें बाचावील म्हणजे आपली खात्री होईल की, तीं कोणत्याहि कसलेल्या तज्ज्ञापेक्षा नि सशय भारदस्त व नवीन माहितीने पूर्ण अशींच आहेत. त्यांच्या बुद्धीची ग्राह्यता खरोखरीच विशाल आहे. असेल्लींचे काम सांभाळून त्यांना आपल्या पत्नारहिता वानमीपत्र व लेख लिहणें लागत ते निराळेच, यावरून वर जें विधान केले त बरोबरच असल्याबद्दल आपली खात्री होईल.

“बाळग्यात मोकळे मैदान सापडल्याने त्यांनी दाखविलेली बुद्धिमत्ता खरोखरीच वाखाणण्यासारखी आहे. बाळग्याची सेवा करून त्यांनी आपल्या मायभावेची कारच मोठी सेवा केली. असा पुरुष खरोखरीच निरळा. कारण त्याच्या तोंडीचा एखादा तरी सापडेल काय, असा मी शोध घेऊ लागलों तेव्हा बंगालमधील कै रमेशचंद्र दत्त याच नांव माझ्या डोक्याममोर उभें राहिलें. त्यानींहि श्री. केळकर यांच्याप्रमाणे आपल्या भावेची अनुपम सेवा केली. राजकारणात त्याचा दर्जा खरोखरीच श्रेष्ठ आहे. राजकारणात धडकेचपेठे सोयून बाह्यमयनिर्मिती करणे खरोखरीच दुष्ट काम आहे, व ते करण्याची जी कुशलता श्री. तात्यासाहेब यांनी दाखविली त्याबद्दल त्यांना साहित्याकार्य असें म्हटल्यास यापणें होणार नाही, श्री. केळकर यांनी आपल्या बाह्यमयच्या द्वारे लोकाना नवीन वळण लावलें यात शका नाही.

“असो, एवगुणविशिष्ट श्री. केळकर यांना राष्ट्रपुरोहित म्हटल्यास वाचणें होणार नाही जी स्वतः तीन वेदांच अध्ययन करून स्वाग्रमाणें आचरण ठेवतो तोच यांना राष्ट्रपुरोहित होय. अशा तऱ्हेचे पुरोहित ज्या राष्ट्रात निर्माण होतात त्यातील सर्व समाजाच बळ आपोआपच वृद्धिमत होतें. पूर्वभूमिका न सोडतां प्रगति परण्याची त्यांची शिक्कण असते. जी गोष्ट श्री. केळकर यांना पटली ती सर्व समाजाला पटेलच असा सर्व वर्गांतील लोकांचा विश्वास आहे. राजकारणात जरी कांहीं मतभेद असले तरी १९२० ते ३२ सालापर्यंतच्या इतिहासलेखकाला श्री. केळकर यांच्या नावाचा ग्रामुख्यान उल्लेख करावाच लागेल ही गोष्ट निर्विवाद आहे. श्री. केळकर यांना परमेश्वरानें देशाची सेवा करण्यास उदंड आयुरारोग्य यावें अशी मी प्रार्थना करतो.”

यानंतर उत्तरा दाखल मी भाषण केलें तें असें—

“वाढदिवस मंडळाने अभ्यास, चालक, सभासद व या ठिकाणी उपस्थित झालेले सर्व सज्जन स्त्री-पुरुष !

“आज या ठिकाणी असा व एवढा मोठा समारंभ करून, आपण सर्वांनी माझ्या ६१व्या वर्षाचा वाढदिवस साजरा केला, याबद्दल मी आपणा सर्वांचा अत्यंत ऋणा आहे. त्यामुळे प्रथमतः व मुरगतः या मंडळाचेच आभार मला मानले पाहिजेत. कारण या समारंभाची सूत्रे कल्पना त्याचीच असून ती सिद्धीस नेण्याला त्यांना किती श्रम पडले असतील, व किती खर्च आला असेल, याची कल्पना मला आहे, व ती आपणा सर्वांनाही सहजच करता येईल. वास्तविक मजसबर्ची असला कोणताही समारंभ होऊ नये असा प्रथमपासून माझा आग्रह होता. कोणाला हे माझे म्हणणे विश्वसनीय वाटो वा न वाटो; परंतु आहे ती खरी गोष्ट मला जाहीर रीतीने सांगितलीच पाहिजे. मी सामान्यतः भयभीत व सुलभ नसलो तरी फारसा भावनायुक्त असा मनुष्य नाही. आदर, स्नेह, प्रेम यांची भावना व जाणीव ही असली तरी ती मनोमन साजरा असावी, त्याचें हृदय वाङ्मयस्वरूपात भडक रंगात दाखविलेच पाहिजे असे नाही, या मताचा मी आहे. आणि माझी खरी माहिती असणारे लोक सांगू शकतील की, माझ्या स्वभावानाचा हा तऱ्हेचाईक-पणा किंवा विशेष, मी साजरी व सावंजनिक असा दोनही सात्यामध्य शम्य रीतीचा सारखाच अमलात आणण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति करित असतो. यामुळे या समारंभाची कल्पना गेल्या नोव्हेंद्वय्यात, म्हणजे देशात पूर्ण शांतता नादत असताही, प्रथम निघाली तेव्हाही तिला मी जोराचा विरोध केला; व गेल्या जानेवारीत कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली तेव्हा तर ती कल्पना रद्दित करण्यात मला प्रथम प्रयत्न यथाहि आले असे वाटले. पण मिस्टर गेल्या एप्रिलपासून या कल्पनेचे पुनरुज्जीवन झाले; व शेवटी मित्रप्रेमाची सरशी होऊन, हे नाहीत त नको असे मी म्हणून अगताही त्या कल्पनेला आजच्या या समारंभाचे स्वरूप आले. त्यात अहोनिम मित्रप्रेमाचा विजय आहे, व निःस्व स्वभावाचा पराजय आहे. पण इतकी सनातनाची स्थिती सर्वच राजकीय विपन्न अस-त्तामुळे, असल्या समारंभाचा आवड सेटून करता येण्यासारखी आपली किंवा माझी योग्यताही मनःस्थिती नाही. म्हणून आज जरी हा समारंभ घडून येत आहे तरी आरणा सर्वाप्रमाणे माझेही भयःकरण या प्रसंगी थोडेबहुत उदासीन व व्यग्रच आहे !

“आता झालेली भाषणे आपण ऐकिलीच. त्यात माझा इतका गुणगौरव केलेला आहे की, तो सर्व माझ्या ह्याचा माऊ असला मानता किंवा स्वीकारता येत नाही तर त्यात मित्रप्रेमाचा काही पथपात व काही अतिसयोकि आहे असेच मला म्हणावे लागते उपचाराची भाषाच ठरून गेल्यासारखी असते, म्हणूनही कदाचित् मानपत्र लिहिणाराचा नाइलाज होत असेल. तथापि सुदैवाने मला सोमर्निदा व ह्मणें ही स्तुतिबरोबर, निराळ्या रीतीने, इतकी ऐनाबसास मिळतात की, आज येथे होणाऱ्या, ऋग्वेदना या चार सहा दिवसात महाराष्ट्रात अनेक ठिकाणी होणाऱ्या, गुणगौरवाने मला मानसिरा अर्जोण होण्याचा सभन नाही जेथे रोग तेथेच औषध, किंवा जेथे विष तेथेच स्वाचा उतारा, निर्माण करण्याची मूर्तीची रीतच आहे म्हणून ज्या कानांनी स्तुति त्याच कानांनी निंदक ऐकण्याचा सराव मला पडला आहे आणि गणित हा जरी माझा अचारि कथा सहिलेला असा एक शिक्षणविषय आहे, तरी मनाच्या रेघेच्या वरच्या बाजला स्तुतीच्या निरनिराळ्या रकमा, आणि तिच्या खाली निंदेच्या निरनिराळ्या रकमा, अशा माडरचा गेरचा असता, अशाचा टेढाशी जाईल तितका सक्षेप देऊन, व्यवहारी अपूर्णाकावे हे उदाहरण मी बरोबर सोडवू शकतो, याविषयी अनेक तगठ लोक साक्ष देऊ शकतील असा भरवसा मला वाटतो पण अशा उदाहरणाच्या सर्वच उत्तरात, सगळ्याच सक्षेप न जाता, बाहीं थोडी बाकाहि केव्हा केव्हा उरू शकते, व प्रस्तुत उदाहरणांत ती मला अनुकूल अशी उरते असे मला वाटत म्हणूनच आजच्या सारखे समारम, अप्रिय असले तरी ते केवळ दुसरे असे वाटत नाहीत ते तसे दुसरे वाटण्याइतका खरोखरच मी नादान आहे असे माझे मन मला सागत, तर मी या ठिकाणी आलोच नसतो. किम्वेक वेळा निंदविरुद्ध मनात प्रतिक्रियाहि आपोआप घडते. आणि असेहि प्रसंग मनुष्यावर येऊ शकतात की, शेवटीं विनयाला मर्यादा घालून, आत्मविश्वासाने आत्म-समर्थन करणे ही गोष्ट स्वतः सवधानहि अहंकाशाची न ठरता केवळ न्यायाच्या आप्रहाची वाटावी, व ती त्याने करावी.

“कोणताहि मनुष्य घेतला तरी, मी वर दर्शविल्याप्रमाणे त एक स्तुति व निंदा असे व्यवहारी अपूर्णाकावे उदाहरणच असते. ईश्वराशिवाय पूर्ण गुण असणें आयु शकेल! म्हणून कोणीहि मनुष्य अपूर्णच पण सर्व साधारणरीत्या एकदर्शन कसा काय आहे, हे ठरवूनच निर्वाह करून घ्यावा लागतो. आत्मनिरीक्षण करण्याची मला

नुसती पात्रताच नव्हे तर सवयहि आहे. म्हणून माझ्या स्वभावातले व माझ्या कामातले गुणदोष माझे मलाहि कळनात. तय्यपि इतक्या उतारवयात अर्गी असलेले दोष हटकून टाळणे व नसलेले गुण हटकून अर्गी आणणे, ही गोष्ट मला इतरांप्रमाणेच दुःसाध्य वाटते. कसेहि असो, आपण माझा जो गौरव करीत आहा त्यामुळे मला धन्यता वाटते ही गोष्ट मी नाकवूल करीन तर मी कोणी ठरेन. म्हणून मी ती करीत नाही. माझ्या अगच्या ज्या गोष्टींना विशेष अनुलक्षण आपण माझा गौरव केला त्या तरी आपल्या या उत्तेजनाने वाडोण इतकीच माझी प्रार्थना आहे.

“असो, ‘वाउदिवस’ या शब्दाला प्रेमाच्या पण मनुष्यगतीच्या बाळपणाच्या भावपूर्ण विकटून रहात असल्याने, “६१ वा वाउदिवस” हा शब्दच मनाला मोठा मौजेचा वाटतो. मनुष्यगतीच्या रंगभूमीला एकच दार आहे, आणि ते बाळपण हेच होय. त्यातूनच त्या रंगभूमीवर अपतरेणाऱ्या पात्रांनी प्रवेश व निर्गम करावे अशी ईश्वरी योजना दिसते. उतार नव्हे दुसरे बाळपणच होय. “Age is second childhood” हे वरिष्ठ शेंकरीपर यांचे वचन सुप्रसिद्ध आहे व ते खरेहि आहे. धुधा हटलेला, दात पडलेला, टकल पडलेला, पोक आलेला, काटीच्या आभाराशिवाय चालताना लढपटणारा, स्मृतिभ्रष्ट झालेला, विरचिरा बनलेला उद्ध मनुष्य, व एतद्गुण सहान मूल यात किती तरी साम्य आहे ! व ही गोष्ट मनाला पटल्यामुळेच बहुधा बाळपणाप्रमाणे ६१ व्या वर्षापासून वाउदिवसाचे समारंभ पुन्हा करण्याची आठवण होत असावी. पण इतर जीनींनी समारंभ साजरा झाला तरी, मुलाला घुसळरावावर म्हणजे धारण्यावर चढवितात तसा साठ वर्षांच्या मुलाला चढविता येत नाही म्हणून त्या प्रसंगां त्याची स्मृति करून त्याला लक्षणेने हरभऱ्याचे झाडावर चढविण्याची कल्पना सुचली जमावी ! पण नेणने मूल घुसळरावावर चढताना खटखट करते तसे म्हणतारे होऊ घातलेले मुलाहे हरभऱ्याच्या झाडावर चढण्याला खळखळ करते हा अनुभव या ठिकाणी आताच आपल्याला आला आहे !

“नेणते बाळपण व ज्ञानते बाळपण यातील अधिक वागले कोणते हे उरविणे कठिण आहे. सहान मूल हे या जगातल्या अनुभवासवधी नेणने असले, पण त्याला तेव्हा पूर्वजन्मापासून आठवण असते म्हणणार. त्याच्या अकारण हान्य-

दुदनाची मीमांसा तत्वेरेंते घरील मोदक कळनेनेन करतात. माक्ष्या गतजन्माची आठवण मलाहि केव्हा असली तरी ती लहानगणीच नष्ट झाली. आता पुढच्या जन्माचीच “तयारी” करायला लागले पाहिजे. पण त्या जन्माविषयी झाल तरी अज्ञानच ! रेल्वेहून दूर असणाऱ्या गावां जाण्याकरिता रेल्वेच्या प्रवाशाला निघावे, आणि रेल्वे-गाइडच घरी विसरता दखी या मधल्या जन्मानं मनुष्यजातीची स्थिति होते.

वहंस्वर्यं मनुष्याच्या जीव्यानेसर्वमाने म्हणतो:—

‘Not in entire forgetfulness
Not in utter nakedness,
But trailing clouds of glory do we come
From God, Who is our home”

“एखाद्या अपघाताने स्मरणशक्ति नष्ट झालेल्या मनुष्य वस्त्र निघतो, व वस्त्र त्याला घरीच परत जावयाचे असते, तथापि मार्ग सापडत नाही. तसाच हा प्रकार होय मनुष्याच्या अगावरचे बाळलेण, वहंस्वर्येन म्हटल्याप्रमाणे, ईश्वरा-घरचेच घातलेले आहे. पण रस्त्यात चुनलेल्या मुलाच्या अगावरील केवळ दागिन्यावरून त्याचे घर नक्की सापडणे जसे दुश्वार पोलिसालाहि कठिण जाते, त्याप्रमाणे पुढच्या जन्मघराची ओळख या जन्माच्या वृत्त्यावरून आपली आपणासाठी जेव लागत नाही तेव ती इतराना करी लागणार ! अर्थात् भूत व भविष्य दोघांचा नाद सोडून विद्यमान स्थितीकडे पहावे यातच समाधान आहे.

“या दृष्टीने पदान्त माक्ष्या आयुष्यात माक्ष्या हातून जेवढे पाहो मला करता आले त्यामदल मला समाधान वाटते” आत्मगुष्टि हा अहंकाराचा एक प्रकार होऊ शकतो. पण मायावी कागावखोर असतुंता दर्शविणे हा त्याच अहंकाराचा एक अधिक मोठा व दोषास्पद प्रकार होऊ शकतो हे विसरता येत नाही. “केले योगेश अधिक करता आले असते व अधिक करावयास पाहिजे होते” या चेन्नात कोणाहि सुटणार नाही. तसाच मीहि. तथापि आपण मजविषयी काढलेल्या ऊद्रासेत योग्य नागपुरी आंकडा वाद घेतल्या असता, “मी यथाशक्ति थोडेसुत

समाजसेवेचे काम केले" असली आत्मतृप्तीची भावना त्या उद्गारावरून समर्थनीय ठरेल असें मला वाटते.

“यापुढे काय हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो. त्यासंबंधाने मी इतकंच सांगतो की आजवर चालल्याप्रमाणे पुढेही होईल तें करित रहावे अशी मनातून इच्छा आहे. तथापि प्रवृत्तीला कमकुवतपणा आताच भासू लागला आहे ही गोष्ट खोटी नाही. आपण मला आध्यात्मिक लक्षावे अशी प्रार्थना मानपत्तात केला ती ठीकच आहे. पण अशी प्रार्थना करण्याची वेळ आली हेच हा वाङ्मयसाध्या समारंभ गुचवीत नाही काय ! आजच्या समारंभात टाइपरायटरवर वाजणाऱ्या घटनेची उपमा दावीशी वाटते. या घटनेचा नाद गोड असतो. घटा वाजल्यावरहि चार दोन अक्षरे लिहिता येतील इतकी जागा असते. यामुळे आरंभिलेला शब्द तरी पुढे करू, सोडून द्यावा लागणार नाही, अशी खात्री असते. पण मान तो तेवढाच शब्द हो ! यामुळे मज्जुळ घटानाशाला धोक्याचे—निदान सावधगिरीच्या गुचनेचे—स्वरूप येते. आजच्या ६१ व्या वाङ्मयसाध्या समारंभातील आपण टाइपरायटरच्या घटनेसारखी नादमधुर होती. पण त्या भाषणांना माझ्या हातून झालेल्या पूर्व कामगिरीच्या समारंभाचे स्वरूप आहे, नूतन उपक्रमाच्या एवनेचे स्वरूप नाही, असें मी समजतो. अर्थात् जो घोडा काळ यापुढे उरला त्याचा उपयोग कसा करावयाचा हा प्रश्न मनात आल्यावर मन असे सांगते की, आजवरची कामाची मामुली पद्धति, म्हणजे अनेक कार्ये एकाच वेळी करित राहण्याची पद्धति सोडून घ्या, व कोणते तरी एकाच काम हातों घेऊन, मिळेल तो सर्व सवडीचा वेळत्यावर खर्चून, त्वच कराने म्हणजे ते कदाचित् मनासारखे होईल, आणि त्याला काही स्वरूपहि येईल. आजवर भाष्या मुख्य व्यवसायाशिवाय, लोकांच्या शिफारशी करणे, चिठ्ठावपाच्या लिहून देणे, दस्तऐवजिते वारणे, अभिप्राय देणे, प्रस्तावना लिहिणे इत्यादि गोष्टी मी इतक्या केल्या, व निरनिराळ्या सस्याच्या कार्यकारी मंडळावरहि इतके काम केले की, आता यापुढे ते मी सर्व सोडून दिले आहे, असें मी म्हटल्यास ते ऐकून निराश होणारे जेवढे मला क्षमाच करतात. केसरीचा संचालक म्हणून शुभ्र असेल ते राजकारण व लेखन, आणि अद्यापि लिहिण्याचे राहिलेले काही वार्तमयप्रकार, या दोन कामावरच मिळेल तो वेळ व शक्ति यापुढे खर्च करायी अशी निदान इच्छा आहे. काय पडेस ते सरे !

“वाह्मयप्रेम ही एक प्रकारची खोड आहे. ‘जिलाचो खोड मेळ्याशिवाय जात नाही,’ ही म्हण प्रसिद्ध आहे व ती मलाहि लागू पडणार असे वाटते. वर आत्मसंतुष्टीचा जो मी उद्देश वेला त्यात मुख्य भाग वाह्मयसेवेलाच उद्देशून होता. म्हणून शेवटी या समाधानाच्या उद्गाराला केवळ वाचपेक्षा काही निराश्या प्रकाराने स्वरूप घावे असे वाटते. तरी त्यासंबंधी दोन शब्द सांगून हे आभारप्रदर्शक माणस मी पुरे करणार आहे. वाह्मयसेवेचा आनंद मला सर्व जन्मभर पुरला. प्रथम काही वर्षे माझी सेवा कसोट्याला लावण्याकरिता की काय, वाह्मयान मला काहीच वेतन किंवा सुधाहिरा दिला नाही. या ३६ वर्षांतील जवळजवळ निम्मा काळ तसा मेल्या असे म्हणता येईल. पण नोकरीची सेवा पसत पडल्यास नेहमीच ती निवेतन घेण्याचे निष्ठुर काम वाह्मय झाले तरी का करील ! त्याप्रमाणे पुढील १९-२० वर्षांत वाह्मयाने मला सुमारे ३० हजार रुपयांची प्राप्ति करून दिली. अद्यापि महाराष्ट्रात केवळ वाह्मयानवर उपजीविका करणे अशक्य किंवा निदान फार कठिण आहे, म्हणून अशास्थितीत झाला याद्रव्यलाभावहल मला कृतज्ञताच वाटली पाहिजे. आता कृतज्ञता या शब्दाचा अर्थ एका विनोदी इंग्रज ग्रंथकाराने “अधिक लाभ होण्याची आकांक्षा” असा केला आहे हे खरे. पण थोडा म्हणून ही सोडून दिली तर, किंवा तो अर्थ असाच. बरोबर म्हणून स्वीकारला तरीहि, कृतज्ञता याचा अर्थ ‘उपकाराचा फेड’ असाच बघूया केला पाहिजे. म्हणून वाह्मयाच्या उपकाराची फेड करण्याची एक योजना मी केली आहे. ती अशी - महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीची कल्पना अद्यापि असिद्ध आहे व अमूर्तहि आहे. तिला निश्चित रूप व प्रत्यक्ष सिद्धी केव्हा लाभेल ती लाभो. पण ती केव्हा तरी लाभेलच अशी माझी श्रद्धा आहे. दुर्दैवाने ती गोट माझ्या हयातीत होऊ शकत नाही. वयादि ती होईल तेव्हा माझा काही तरी पैसा तिच्याकारणी खर्च पडावा अशी माझी इच्छा आहे. महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन झाले म्हणजे मराठी भाषेचे दैन्य संपले, तिचे पांग फिटले, व सर्व प्रकारच्या उच्च ससृतीचा शुल्भ लाभ तिच्याद्वारे समाजातील सर्व वर्गांच्या लोकांना होण्याची कायम । झाली असे मी मानतो. म्हणून त्या भावी कार्याला मदत करण्याकरिता आज मी पुणे येथील भारत इतिहास संशोधक मंडळाने पाच टक्के व्याजाचे आठ हजार रुपयांचे कर्ज रोखे खरेदी केले; आणि वरील उद्देशाने त्या रकमेवर स्वल्प-निवृत्ति करून ती गोट आज या ठिकाणी जाहीर करित आहे.

“महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटी ज्या वेळी सरकारी कायदाने अस्तित्वात येईल त्या वेळी ही सर्व रकम त्या युनिव्हर्सिटीच्या अधिकृत मंडळाच्या स्वाधीन केली जाईल. तोंपर्यंत दरसाल या रकमेवरील व्याज मी मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीकरिता खर्च करीत जाईन. शिष्यशुति, पारितोषक, सुवर्णपदक किंवा प्रथमसिद्धीला मदत, यापैकी कोणत्या ना कोणत्या हप्तान दर-सालच्या व्याजाची रकम पुढे ठरेल त्याप्रमाणे खर्च होईल. ही रकम माझ्या बडीलमातोथोच्या स्मरणार्थ देऊ इच्छित आहे. म्हणून त्यासंबंधाने काही कायमची योजना मित्रमंडळींचा सल्ला घेऊन मी सवडीने करीन. येथे मी इतकेच सांगू इच्छितो की बडीलमातोथोच्या स्मरणार्थ आठ हजार रुपयांची रकम मी आज बाजूस काढून ठेवून त्यावरून स्वतःनिशुति केली आहे. त्याच्या खर्चाची योजना होईल ती मागाहून प्रसिद्ध करीन. तशाच इतर दोन देणग्याहि या प्रसंगी मला द्यावयाच्या आहेत. माझ्या कुटुंबाची धर्मा गौरवणाऱ्या कार्यावर आहे, म्हणून तिनेकरिता गोभक्तपरायण धीर्वाढेमहाराज यांच्या गौरवणसंस्थेला माझ्या कुटुंबाची म्हणून एक हजार रुपयांची देणगी मी देत आहे. दुसरी देणगी एक हजार रुपयांची मी. कवे यांनी स्थापिलेल्या महिला विद्यार्थिनाला मला द्याव-याची आहे तीहि आज देत आहे.

“या देणग्यासंबंधाने मला हे मुराम सांगावयाचे आहे की ही दहा हजार रुपयांची रकम केवळ मला स्वतःच प्रथ-लेखनाने मिळालेल्या पैशातूनच मी खर्च करीत आहे. त्यात केसरीनंढून मला मिळणाऱ्या पगाराचाहि काही संबंध नाही. कोणत्याही उद्योगधंद्याने मिळालेल्या पैशांपैकी काही अंश त्या उद्योगधंद्याला करभार म्हणून प्रत्येक मनुष्याने देणे योग्य आहे. शिवाय धडातली मिळकत परत धडा वाढविण्याकडेच खर्च व्हावी हाहि अग्रंशास्त्राचा एक स्थूल नियम आहे. म्हणून इतर अनेक सत्कार्ये डोक्यापुढे येत असताहि, ही माझी महानदी देणगी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीकडेच मी स्वाभाविकरूपेने देत आहे. ही देणगी वाङ्मय लिहून मिळालेल्या पैशांतून देण्याइतकी मुस्त्यात मला प्राप्त झाली त्याचेहि पण प्रेय मनाने मी सर्वस्वी कै. ए. टिळक यांच्याकडेच देत आहे. सत्यगतीचा लाभ केन्दाहि घेयस्कर व फलप्रदच होणे मला केसरी-मराठा संस्थेला देऊन मिळण्याची राशि देण्याची इच्छा ऐ. टिळकाना म्हात्री, ती माधि देण्याची इच्छा मला न्हावी, आणि या संस्थेत ३६ वर्षांहून अधिक काळपर्यंत

मी स्थिरपद होऊन तिची सेवा मला करता यावी, हा सर्वस्वी मुद्देवयोग होय. आणि आपल्या मुद्देवावरून आनंदाने उल्लेख करजे यात कोणत्याहि प्रकारे अहंकार-बुद्धि नाही आन ३६ वर्षे माझी लोकयात्रा नीट चालली. माझ्या आवडीचा व्यवसाय सतत भरपूर माझ्या हातून पडला. लौकिक दृष्ट्या यश किंवा कीर्ति ज्याला म्हणतात त्याचा थोडागुत लाभ मला झाला. आणि समाजोपयोगी असे काही कार्य माझ्या हातून झाले हे सर्व लो. टिळकाचा व त्याच्या सस्थेचा मर्याद मला देवयोगाने जडवून दिल्यामुळेच घडले. म्हणून यात माझा भाग्योदय असेल तो सचच एकप्रकारचा माझे 'हलवाईच्या घरावर तुळशीपत्र' म्हणण्यास हरकत नाही, किंवा तसे उघड उघड म्हणण्याला मी आनंदाने तयारहि आहे कारण अहंकारबुद्धि घरव्यतिराय ते मला म्हणता येत. जगात मित्रमर्याद हा पुनरुत्थासारखाच जिह्वाच्याचा मानता येईल, आणि एखाद्या भाग्यवान पुरुषाच्या पोटी पुन म्हणून जन्माला येणे काय, व सहकारी विश्वासू मित्र म्हणून त्याच्या समितीचा लाभ घडण काय, हे दोनहि यद्दच्छा लाभ होत कदाचित् परक असला तर तो इतकाच म्हणता येईल की भाग्यवानाच्या पोटी जन्माला येण्याला स्वतः पुढांने काहीच केलेले नसते, पण मित्राचा सवध येऊन तो टिकण टिकविण या गोष्टींला त्या मनुष्याचा काही तरी स्वतःचा म्हणून उपयोग, बुद्धिमत्ता, सत्प्रवृत्ति इत्यादि गुण खर्ची पडावे लागतात एवढी गोष्ट लक्षांत घेतली असता, उपयुक्त व उपकारक अशा स्वरूपाचे जे जे म्हणून मला काही करता आले ते त, लो. टिळकाच्या पुण्याईच्या हलवाई-दुकानावर मी माझे तुळशीपत्र ठेवले असच समजता लोकमान्याच्या हयातीत तीन लक्ष रुपये जमवून त्याचे विरोध नेमचे कर्ज फेडले, व त्याच्या मार्गे १२ वर्षे केसरीसत्या टिकवून विरून तीन लक्ष रुपये देऊन भेदप्रवृत्ति मी फेडले, हे जमे त्या लोकमान्य हलवाईच्या घरावर माझे तुळशीपत्र, तसेच आज दोन-तीन देणग्याच्या रूपान मी जे सुमारे १० हजार रुपये खर्च करित आहे हेहि एका अर्थाने लोकमान्याच्या पुण्याईच्या व प्रसादाच्या हलवाई-दुकानावर होय असो

“इतके सांगून व विरून वाढदिवसमंडळातील सर्व कार्यकारी लोकांचे, व त्याच्या उत्साहाचे खाज करण्याकरिता जमलेल्या आगगा सर्व मंडळीचे, मी रुतततापूर्वक आभार मानून हे भाषण संपवित्ता.”

[वर हलवायाच्या परावर तुळशीपत्र हे चन्द आहेत त्याचे कारण हे की, या वाढदिवस समारंभाच्या दिवशीं ए. रामभाऊ टिळकानां मंत्रसन्धी एक हस्तपत्रक वाढून त्यावर 'हलवायाच्या दुकानावर तुळशीपत्र' असा मथळा घातला होता. म्हणून टिळकाच्या पोटी येऊन त्याच्या मिळकतीचा इव्यास धरणारा फुकट्या पुन आणि धम सायासयुक्त सेवा करून योग्यतेला चढणारा त्याचा मित्र व शिष्य यांतील मार्मिक भेद मला लोकांच्या नजरेस आणायचा होता.]

आमारे प्रदर्शनाच्या माझ्या भाषणानंतर मला पुण्याबाहेरील व पुण्यातील अनेक सत्त्यातर्फे विविध स्वरूपाचे अनेक आदेश व पुणहार समर्पण करण्यात आले. त्यात पुढील सत्त्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

मुंबई—मुंबई नगरवासीयांचे फेडरर वाढदिवसमंडळ, श्रीलोकमान्य, ब्राह्मण सभा, महाराष्ट्र चेरर ऑफ कॉमर्स, पाटरे प्रभू सोनाल रामाज, पैसाकड, गोप्रास सत्था. दादर—माध्यदिन ब्राह्मणसभा. टाणे—भारतसेवक नाट्यमंडळ. मिरज—ब्रह्मसंघर्षक सघ, मिरज ग. प्रजाराशिपद, विद्यार्थीसघ, अनाथाई व भानू तालीम, गीतामंडळ, वाई—स्वस्तिर सघ, वैराज वसतव्याख्यानाला व वाई-कर नागरिक. सांगली—सार्वजनिक सभा, वज्रानन मित्स, स प्रजाराशिपद, युनि-यन प्लव आरोग्यमंडळ, टिळक स्मारकमंदिर. मोडनित्र—सार्वजनिक सभा. सातारा—सार्वजनिक सभा. पावबड—स्वध्यायमंदिर. मडगाव-गोवा—सरस्व-तीसेवक इ. इ सत्था. कोल्हापूर—जनरल लावपरी. नाटिक—अनाथ वि. एह. अकोट—(निपाणी). नागपूर—वाणीधरमंडळ सोलापूर-आदित्यमंडळ, नगर—अनाथ वि. एह. उगार—ग्रामसवामंडळ, वोरसळ—सार्वजनिक सभा. पुणे—भारत स्व. से. मंडळ, आयुर्वेदीय रसछाया, वस्तुचोतेजक सभा, महाराष्ट्र चित्त-कारमंडळ, नि. भा. आयुर्वेद मंडळमंडळ, सभाजीमंडळ, बारबरीमंडळ, शेतकरी हितवधंक्रमंडळ, हिंदुधर्म मंडळ, सन्मित्र मंडळ मेळा, वैदिक सरोधन मंडळ, व्हिस्टोरिया टेलरिंग कॉलेज, गोपाळ गायन समाज, बोहरी सनाज, वेदशास्त्रोत्ते-जक सभा, अस्पृश्यतानिवारक मंडळ, शिवशरित्रकार्यालय, सारस्वत-सेवासंग, पंचागप्रवर्तन कमिटी, नाट्यविश्वस्तुमप्रहालय, राष्ट्रीय भंड-नाथमंडळ, हिंदु महासना, लोकमान्य पथ, महाराष्ट्र स्वदेशी सघ, नवर्त्स को-ऑपरेटिव्ह इक, म्हापाती मंडळ, गीताधर्ममंडळ, आनंद प्रेस, देहान एज्यु-

वेशन सोसायटी, गांवांगवागवर्धिनी सभा, नगर वाचनमंदिर, दलितसेवा-मघ, महाराष्ट्रीय व्याथाम शाखा, वसत व्याग्यानमाला, डे. इ. ऑफ कॉमर्स, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, शिक्षण प्रसारक मंडळी, मुगई इ. प्रा. शिक्षक सघ, पोस्टल युनियन, आर. एम्. संहित बी. डी. विज्ञान, यजु शाखीय ब्राह्मण सभा, राष्ट्रीय शिक्षण मंडळ, डेक्कन जिमखाना, गणेश महादेव आणि मंडळी, वडांदे माहिलेमेवक, चूडन्महाराष्ट्र ब्राह्मण परिषद, गोवर्धन सस्था पुणे व वाई, भारतमित्र समाज मेळा, मध्यासन्नान्तप्रचारिणी सभा शाखा, चित्रमयजगत् पुणे, त्वष्टासागर समाजोपप्रति सस्था, कॉमनवेल्थ विमा कंपनी, द. स. हितवर्धक सभा, ऑ. ई. स्टेड्स परिषद, दक्षिण हैद्राबाद प्रजा परिषद, दैवत असोसिएशन, गांधर्व महा-विद्यालय, प्रेस-ओनस असोसिएशन, ऑ. ई. डि. क्लासेस प्रो. सभा, भारतीय चर्मकार समाज, भारतीय दलितसेवाधर्म सस्था, महाराष्ट्र ब्राह्मण सभा, ताराचंद रामनाथ धर्मांधे दवाखाना, गुलहोदुर—लोरमान्य वाचनालय, भगूर—जाहीर सभा, पडघवली—(भोर) शिवाजी उत्सव सस्था इत्यादि.

या नंतर पुणे शहरात मुमारे आड पधरा दिवस मला या समारंभाकरिणी आमरण येत होती. मात्र या करिता बाहेरगावचीं सर्व निमैत्तणे मी नाकारली. नाहीं तर मला मदिना दोन मदिने दौराच वाढवा लागला !

पुणे शहरातील समारंभाचीं केसरी सस्थेकडे झालेला समारंभ विशेष जिह्वाव्याचा होता. त्याप्रसंगी झालेलें मासे भाषणहि एका विशिष्ट दर्ष्टने महत्वाचें होतें म्हणून त्या समारंभाची केसरींतील हरीकत देतो.—

“ ता. २४ ८-१२ रोजी सकाळीं केसरी-मगळ सस्थेचें सर्व कामगार व सपादक-मंडळ यांतर्फे श्री. तात्यासाहेब केळकर यांना मानपत्र व अहेर समर्पण करण्याचा समारंभ गायकवाडवाड्यातील नुरुत्याच बाधलेल्या प्रयशाळेच्या भव्य दिवागखान्यात करण्यांत आला श्री. दा. वि. गोखले यांनी समारंभाच्या कौटुबिक स्वस्थ कसे आहे हें विवाद करून श्री. बाबासाहेब विद्दास यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकाराव अशी विनंति केली व श्री. गोखले यांनी अनुमोदन दिलें. श्री. घोंडोपत विद्दास म्हणाले की केळकरांना मानपत्र अर्पण करणें म्हणजे एक प्रकारे डाव्या हानन उजव्या हाताला मानपत्र देण्यासारखेंच होतें. तथापि या दोन्ही डाव्या-उजव्या हातांची टिळकरांचा ह्यानीत व त्यानंतरहि एकोप्याने व गोडीने सारखी

३६ वर्षे एकत्र काम केले. अनेक मुखदुखाचे प्रसंग अनुभविले. खास्ता खाण्या, निंदा व त्रास ही दोन्हीही समान मानून व आपल्याला ही केसरी सत्यादिकवावयाची आहे असे समजून नेटाने व निर्धाराने कसे काम केले त्याची आठवण होऊन श्री. विद्वांस व केळकर या दोघांनाही भाषण करिताना उमाच्यावर उमाळे येत होते, व त्याची ती स्थिति पाहून प्रेक्षकांनाही गहिबस्न आल्याशिवाय राहिले नाही. श्री. विद्वांस यांनी सस्थेचा आतापर्यंतचा इतिहास व त्यातले तात्यासाहेबांच्या कामगिरी वर्णन करणारे आपले भाषण श्री. धारप यांना वाचावयास सांगितले. ते वाचून सात्यावर श्री. बा. कु. भावे यांनी मानपत्र वाचून दाखविले. बाबासाहेबांनी तात्यासाहेबांना चांदीच्या तरंगतून मानपत्र, पगडी व नाडीची फुलदाणी बगैरे आदेश अर्पण केला.

"उत्तरादाखल भाषण करताना केळकर म्हणाले—“ आजच्या प्रसंगी मीही बाबांचे अनुकरण करून माझे भाषण लिहून आणून कोणी त बाचलें असतें तर बरे झाल असें जसें आता मला वाटत, पण आलेल्या प्रसंगाला तोंड देऊन तो कसा तरी निभावून नेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. वार, आई आणि मुलें मिळून कुटुंब होतें अशी एकानें व्याख्या केली आहे त्या विचान्याला वाय माहीत की, कुटुंबाची व्याप्ति याहिपेक्षा मोठी असू शकते. केसरी सस्थेतील आपण माणसे म्हणजे व्यापक अर्थाने कुटुंबच आहोत. आज ही सस्था इतक्या ऊर्जितावस्थेला आली अमली तरी आजच्या प्रसंगी पूर्वी अनुभविलेल्या मुखदुखाची आठवण सात्याशिवाय रहात नाही. टिळकांनी १८९१ साली केसरी घेतला. तो कर्जासह घेतला. आज पसरि ऑफिसची ही एवढी अवाडव्य जागा व छापखाना आपण पहातो. पण त्या वेळी केसरीला स्वतःचें ऑफिस अगर छापखाना ही काहीच नव्हती. बिचुरकरांच्या वाझ्यात डाव्या हातच्या अंगास टिळक रु रहात. ते फक्त पाच राणी जमगतच रहात होतें. त्या जमगत बघून त्यांनी केसरी लिहावा व आर्यभूषणमध्य छापून काढवा. पंशाची व ऑफिसची व्यवस्था निग्रहाळेचे कामुदेवराव जोश यांनी पहासी असें होत. पुढे १८९६ साली मी केसरीला येऊन मिळाली त्या वेळी केसरी बर्जातच होता ही गोष्ट मी मुराहम येथें सांगलों. पुढे १८९७ साली टिळकांच्यावर राजद्रोहाचा खटला सुरू झाला त्या वेळी अशी सदनर घेऊ आमी की, आर्यभूषण छापखान्याचे बनिवड हरीशच गोखले यांनी अवचित सांगितले की, केसरी छापण्याची व्यवस्था गुन्हा दुसरीकडे करा. तेव्हा

टिळकानी त्या वेळीं हाताशीं असलेले बावा विद्वांस यांना ऑफिसचे काम साधितले, व मला ही गोष्ट पक्की आठवते की त्या वेळीं विंबुरकरांच्या घरांतील पुढल्या अर्ध्या खणात न पुसलेली किंचा व रघली सवरलेली तीन देवदारी खोर्को माडून बायानी कामाला मुरवात केली. ही गोष्ट मी ठोऱ्यानी पाहिलेली आहे. ही केसरीच्या पहिल्या ऑफिसची स्थिति. पुढे १९०१ सालीं ताईमहाराजाचा खटला निघाला. त्या वेळीं तर टिळक कर्जात बुडूनच गेले होते. लांकडास नद केल्यानें तद्दि उत्पन्न नव्हत पण केसरी चालून दुसरीकडे ताईमहाराजाचा खटला टिळक छडन होते खटला मुरू झाला म्हणजे निती तांडांनीं खर्च मुरू होतो हें आपणास माहीत आहेच. एकीकडे कामाची चिंता व दुसरीकडे पैसा कोटून यावयाचा ही विवचना. या खटल्यात नित्येक प्रसर्गों तयार सांगण्याकरिता मी स्वतः अनेकदा वकीलपत्रे हजर करून काम चालविलें आहे. १९०८ सालीं फौजदारी खटल्यात टिळक निर्दोषी मुटले तेव्हा पैसाची विवचना कमी न झाली तरी हृदयावरचें एक मोठे दडपण किंचा भीत हलक झाले असें वाटलें. तेथून जरा जम बसतो तों मुरत राघेसची वेळ आली टिळक पैसा मिळवीत तमा तो खर्च दि करीत. एरव्या टिळकांनी या राघेसच्या वेळीं आपल्या पदरचे १००० रुपये खर्च केले ही गोष्ट कोणास साधून तरी खरी वाटेक काय ! १९०७ सालीं टिळकाना महा वर्षे काळेपाण्याची जिजा झाली तेव्हाचे दिवस अत्यंत चिंतेत गेले. केसरी जगला म्हणजे मिळविती असे वाटू लागले. टिळकाना वामुदेवराव जोश्यानी मदत केली तानी अनेक प्रसर्गों शंकरराव जोशी यांचीहि मदत मला झाली हें सांगितक पाहिजे आना खरोखर मी भाऊ मानता. केसरीकडून १९११ सालीं जामिनकी मागण्यात आली ती रविवारी रात्री व फक्त सोमवाराचा एकच दिवस मध्ये होता. त्या वेळची साप्ताहिक स्थिति इतकी चमत्कारिक होती कीं, जामिनरीचे पाच हजार रुपये घायला केसरीची सिद्धक नव्हती, तेव्हा बायानी व मी स्वतः च्या विम्याच्या पॉलिसी महाण टाकून त्याच्या तारणावर पाच हजार रुपये भरण्याचे ठरविले पण सरवणे शेटर्बोनी टिळकाच्या प्रेमाखान्तर अयाधित रीतीनें मदत करून पाच हजार रुपये कजाऊ दिले. पुढे टिळक सुटून आल्यानंतर १९१४ सालीं युद्धाचा एर लागला. आणि तेथून केसरीच्या मुस्थितीला मुरवात झाली असे म्हणता येईल. नंतर होमरुन्ड लांगची चळवळ निघाली आणि टिळकाच्या कामाचा व्याप व हिंमत तर एवढी दाढी पहा कीं, मिळालेल्या लाखा-

च्या पसं पैकीं एरुदम एका रकमेने पन्नास हजार रुपये त्यानी परदेशात चळवळ करण्याकरिता डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांना पाठवून दिले. पुढे रवींद्रनाथ-बाबू परदेशाला गेले नाहीत व ती रक्कम त्यानी परत केली ही गोष्ट निराश्री. त्या-नंतर झालेल्या चिरोल खटल्याने तर टिळकाना तीन लाख रुपयांचे कर्ज झाले; व आम्ही त्यांना पसं देण्याची कल्पना बाडून व खटपट करून लोकाकडून हे तीन लाख रुपये जमवून टिळकाना दिले नसते तर आज केसरी सत्स्था ही आकळ कर्जात गुडून राहती, व नुसते इतेश्वरीने त्या कर्जाचे व्याज फेडता फेडता चाल-काचे नाकी कसे तब आले असते याची इत्पना आग्रणच करा म्हणजे झाले.

१९२० सालीं टिळक भारत्यानंतर केसरीची बर्षांपाहारा तरा धोडीसार घटली; नाही अण नाही. तथापि २५ ते ३० हजारचे दरम्यान आजहि केसरीचे एक आम्ही काडतो. केसरी विपन्नास्थेत असताना मी केसरीस मिळालो तेवपासून मी ही हपीकृत सांगितली टिळक असेपर्यंत केसरीच्या सुस्थितीचे सर्व श्रेय टिळकाना कोणी दिले तर त्याला माझी हरकत नाही पण त्यानंतर १०-१२ वर्षांत आम्ही केसरी सत्स्था टिकविली इतकेच नव्हे, तर वाढकमरीने लागून व शिक्क डाकून तीन लाख रुपयांचा दूस्ट परचा करून लोकांनी चिरोल केचररिता कर्ज म्हणून दिलेली रक्कम महाराष्ट्रास परत दिली या तरी कामागिरीचा किवा श्रेयाना धोडाबहुत भाग येण्याची आमची पातळ आहे किंवा नाही ! टिळकाना लोकांनी तीन लाख दिले ते आम्ही परत केडे ही गोष्ट मी नादकारबुद्धीने सांगत नाही. आणि या काळ वर्षांत राणेपर टिळकाना आम्ही पैसे दिले असे कोणा एखादी व्यक्तीने आम्हाला प्रत्यक्षपणे दाखविलेहि नाही पण टिळकाच्या पुण्याहने जरी केसरीला एका वर्षांनी या मदतीमुळेच आज निष्कर्जी राहण्याची व क्षपप्रता प्राप्त वसन येण्याची सुस्थिति लाभली, तरी तो उपकार स्मरून हे ऋण आपण सार्वजनिक दूस्टच्या रुपाने ज्या त्या प्राताना हिस्सेरर्शन का परत करू नचे असे मनात आले; व म्हणून आम्ही हा दूस्ट केला-अदस्कारबुद्धीने नव्हे. आज मी व बाबांनी या संस्पत एकसारखे ३६ वर्षे काम केले, आता आम्ही जाग्यावर बसून स्वस्वपणाने स्वतः काही काम न करता इतरांनी काम केलेले पाविले म्हणजे झाले. यापेक्षा आनच्यावर अधिक जबाबदारी नाही. नावा खालच्या ऑफिसचे मालक व मी वरच्या ऑफिसचा मालक; तथापि ज्या ३६ वर्षांत आनचे एकदाहि भांडण होण्याचा शंय आला नाही हे मी अभिमानाने सांगतो. असे

कणानुग्रह, अशी मैत्री, नुगत्या वरच्या व खालच्या नव्हे तर अगदी खालच्या खालच्या म्हणजे कामगार वर्गाच्या खालात नांदली व सर्वांना एकमेकांविषयी धुमनात वाटला तरच सध्या टिबेल व भरभराटेत.

“मगळवार उजाडला व केसरी वेळच्यावेळी निघाला नाही असा प्रसंग गेल्या पन्नास वर्षात एकदाहि आला नाही. वर्तमानपत्राचा अन्व अन्व बाहेर पडणे वाला मी एक Weekly Miracle म्हणजे साप्ताहिक चमत्कारच म्हणतो. खरोखरीच ही अभिमानाची गोष्ट आहे व हे मीद आम्ही आजवर टिकाविले आहे. केसरी दिसासाहिक केल्यामुळे पुढल्या पिढीवरील जबाबदारी वाडली आहे हे मी जाणतो; पण तो दिसासाहिक केल्यामुळे तशी अनुकूलताहि अधिक वाडली आहे. आज केसरीला स्वतःच ऑफिस आहे, छापखाना आहे, नोकर वर्ग भरपूर आहे, पुढाऱ्याहि दगदग नाही. १८९७ साली ऐग होता तेव्हा तर सर्व लोक गाव सोडून बाहेर रहावयास वेलेले असत पण छापखाना गावात. मी रात्री दोन वाजता आरंभपण छापखान्यांत येऊन दाराच्या दिर्घीत धडोत फुडकुडत बसे; व मला एका निषमिण्या दिव्याच्या प्रकाशात मराठ्यांची सर्व प्रुफ पाहून देऊन, अहोदयापर्यंत काम करावे लागे. त्यावेळी चडीचा अगर चान्याचा होत अगावर येऊन असे वाटे की काही विचार नका. आज ती स्थिति राहिली नाही. संध्याकाळी ५ च्या नंतर कोणाला कामहि पडत नाही. हाताशी नोकर माणसेंहि लागेल तशी आहेत मी टिबळाना १८९६ साली येऊन मिळाली त्या वेळी एकटे टिबळ व मी असे दोघेच होते हाताखाली एकहि नोकर नव्हता, व आज प्रुफ नेआण करणारा नोकर ज शाडलोटीचे किंवा धड्या उलगडून ठेवण्याचे काम करतो ते मुद्दां विषेक दिवस प्रथमतः माते मीच केले आहे हे लक्षांत ठेवा. मनुष्य लहान साला म्हणून त्यालाहि दर्जा असतो ही गोष्ट मात्सासदेव घ्यानात अश्वने. आज ३६ वर्षात एकाहि नोकराला मी एकदाहि अश्वान्द बोललो नाही असे मी सांगू शकतो. अशा एका निष्ठेने सध्याचे मुखदु ख तेंच आपले मुखदु ख मानून आम्ही केसरी सध्या ६ व चालविली. पदव्याच्या अपहाराच्या एका पंशाचाहि जग या ३६ मला लागला नाही हे मी जाहीर रीतीने सांगतो. केसरीने प्रथम कर्जात जीवन काढले व त्यापुढेहि स्वावलंबनाने व निष्ठेहपणाने लाने आपले जिवित-कार्य कटले. आम्ही सध्या मोगली, टिबळाची आमची मुखदु खे एक मानली, म्हणूनच टिबळाच्या केसरीचा वारसा वमप्राप्त रीतीने मजकडे आला, कोणी विचारतात

की, 'तुमच्याकडे केसरी कसा काय आला !' मी या आक्षेपकाला विचारतो 'माझ्या नाही तर काय तुझ्या हातीं केसरी यावयाला हवा होता !' पण असल्या निंदकाना उत्तरहि देण्याचें कारण नाही. मी माझ्या परीनें केसरी आतांपर्यंत चालविला तसे पुढीलहि कामगार लोक पाठीमागील हा इतिहास ओळखून सस्थेची जबाबदारी पार पाडतील इतकीच आमची इच्छा आहे. मी अष्टपैलु लेखक असलों तरी माझ्यात सगळे अष्टादश पैलू नाहीत. एखादी नवीन कल्पना काढून सुचेल तिनें मनोरंजनकपणा सिद्ध करून संपादकांनें लिहिलें पाहिजे. वरच्या वर्गांनें खालच्या मंडळीशीं स्नेह ठेविला व सर्वांनीं सस्थेचा अभिमान धरला तरच सस्था टिकेल "

यानंतर आणखी एका समारंभाचा उल्लेख केल्याशिवाय राहवत नाही. तो 'साहित्य सस्थे'तर्फे भारत इतिहास मंडळ्याच्या जागत ता. २७ ऑगस्ट रोजी झालेला. माझ्या जावनात साहित्यप्रेमी लोकांचा सवय जनकारणप्रेमी लोकांपेक्षा अधिक आला. यामुळे त्यांनीं दिलेल्या (या खाली छापलेल्या) मान-पनाचा खरोखरच मला फार अभिमान वाटतो. तें मानपत्र येणेंप्रमाणें—

"साहित्याचार्य श्री. नरसिंह वितामण उर्फ सात्यासाहेब केळकर ! श्रीपरमेश्वरकृपेनें आपणास नुकतेंच एकसश्वे वर्षे लागले यादरमळ आपलें अभीष्ट-चितन व अभिनंदन परम्याकरिता आज आम्ही महाराष्ट्रातील अनेक साहित्य-संस्थांचे प्रतिनिधि, स्थानिक व परस्थ मराठी साहित्यसेवक, येथें जमलों आहों. आपणावर आम्हां साहित्यसेवकांचा जितका हक्क आहे तितका दुसऱ्या कोणाचाहि नाही, ही गोष्ट आपणांसहि मान्य होईल. कारण आपण प्रथम साहित्यप्रणेते व नंतर इतर सर्व आहों आहां.

"विष्णुशास्त्री विपलुणकर, टिळक व आगरकर या थोर पुढपात्रांमाणें आपणाहि वकिलीचा किंवा सरकारी नोकरीचा मोह जावहून वाढ्मचाच्या द्वारां देहासेवेधें परित्र मन स्वार्थात्यागपूर्वक स्वाकारलें व त आजपर्यंत अतंड पाव्रलें. यांत आपल्या सात्विक मनोवृत्तीचें व एकांत वाढ्मचोपासनेच्या दृढ नियमाच बीज आहे. इ. घ. १८९४ पासून ता आजपर्यंतची आरम्य वाढ्मया मक काम-मिरी सर्वधुन व सर्वसमत आहे. या दीर्घ काळातक आणता वाढ्मयप्रपंच विस्तृत, विविध व बहुमूल्य आहे. यात आपली विद्वत्ता, व्यागण, लेखनकौशल्य, बुद्धि-

स्वातंत्र्य व विचारवैशिष्ट्य हीं दियून येतात. सात्विकपणा, उदात्तपणा, रंजकता, बोधपरता व ज्ञानसंप्राप्ती हे अभिजात वाङ्मयाचे प्रधान गुण आपण निर्मिलेल्या वाङ्मयात चव्हुकडे दृष्टीस पडतात. हे वाङ्मय स्मृतिदायक, विचारप्रवर्तक, ज्ञानसंवर्धक, आनंददायक आणि म्हणूनच आदर्शमूल्य आहे. ते निरंतर ठिकाणारे व उपकारक आहे.

“आपण वाङ्मयाच्या कोणत्याही शाखेत निर्मवणें संचार करता हा आपल्या कर्तृत्वाचा अनन्यसाधारण विशेष आहे. काव्य, नाटक, इतिहास, कथा, साहित्य प्रप, टीका, प्रथपरीक्षण, पुस्तकप्रस्तावना, वृत्तपत्रातील लेख व अनेक मासिक पुस्तकात लिहिलेले विविध लेख अशा सर्वत्र ठिकाणी आपली लेखणी लीलेने विहार करते. तरीच आपली रसनाहि अनेक वाङ्मयविषयाचा परामर्श पेंप्यास समर्थ आहे. लेखणी व रसना हीं आगुधें कुशलतेनें योजणारे आपल्यासारखे सभ्यत्वाची वाङ्मयवीर फार विरले !

“सुंदर कल्पना, प्रतिभेची चमक, चमत्कृतिजनकता व सभ्य विनोद हे वाङ्मयाचा उत्कर्ष करणारे गुण आपल्यात सहजात आहेत. आपण त्याचें स्ववर्धन करून त्याचा चातुर्यानें उपयोग केला आहे. सद्भिरुचि व आंबित्य याचा भग कोठेहि केलेला नाही. हा आपल्या वाङ्मयाचा एक विशेष आहे. प्रसादगुणप्रधान वैदर्भी रचनापद्धति आपल्या वाङ्मयांत सर्वत्र आदरिलेली आहे. यामुळे आपलें सर्व लिखाण रसिकमान्य झालेलें आहे.

“प्रतिपाद्य विषयाची पुरी माहिती, तिचा साणोपाग, समतोल व समजस विचार व तिची तर्कशुद्ध, प्रमाणबद्ध, व सुबोध मांडणी हा कोणत्याही चांगल्या प्रयाचा प्राणभूत अशा होय अभिन्न कल्पनांनी, मनोहर अलंकारांनी व सुभाषित विनोदानें नटलेल्या आपल्या वाणीचा या प्रमाणभूत अशाशी केव्हाहि वियोग होत नाही. यामुळे आपला कोणताही लेख सरस, रमणीय व उद्बोधक वाटतो.

“मराठी वाङ्मयातील टीकेचें चलन पूर्वी फार सकुचित व एकदेशीय होतें. त विशेषतः आपण विस्तृत व सर्वांगपरामर्शी केले. आपले टीकालेख भारदस्त, समतोल, माहितीनें भरलेले व प्रयकारास व लेखकास प्रोत्साहक असतात. किलेक

पुस्तकाना आपण लहानमोठ्या प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. त्या फार नार्मिक, सुंदर, सारमाही व उद्बोधक आहेत.

“प्रस्तुतच्या लहानशा मानपत्रात आपल्या प्रबड वाङ्मयनिर्मितीचा ओसर-तामुद्दा योग्य परामर्श घेता येणे शक्य नाही. तथापि टिळकचरित्र, तोतयाचे बड, सुभाषित आणि विनोद, मराठे व इंग्रज, विलायत व सिमला येथील वातमोपत्ते, आयलंडचा इतिहास, बडोद्याच्या साहित्यप्रसंगी आपण अभ्युद्योग या नात्याने केलेले आपण व नाट्याचार्य थी. कृ. बोल्डटकर याच्या नाटकाचे परीक्षण, एवढेच आपले लिखाण कोणी वाचले तरी त्यावरून मुद्दा आपल्या बहुधुनपणाची, विद्वत्तेची, लेखनकुशलतेची, रसिकतेची व सहृदयत्वाची एकदम ओळख पटल्याशिवाय राहणार नाही. अर्थशास्त्र, हुडणावळ, सुवर्णचलन, हुदलेखन, छन्दोरचना अशा-सारखे स्वभावतः रक्ष व दुर्बोध विषयसुद्धा आपल्या सरस लेखनीने सुगम व मनोरम करून सोडले आहेत.

“श्रीसरस्वतीची दिव्य उपासना आपण जाणिले केली शाकंच नव्हे, तर महाशयू भाराभिडूडीछाडीं जे जे प्रयत्न सारे आणि ज्या ज्या सस्या स्थापण्यात आल्या त्यांना आपण ‘केसरद्वारा’ व इतर रीतीने अनेक प्रकारचे बहुमोल सहाय्य दिलेले आहे, हेहि कृतज्ञतापूर्वक येथे नमूद करणे आनर्च कर्तव्य होय. सारास, आपली वाङ्मयसेवा सर्वांगीण व सर्वमान्य आहे. हिच्याबद्दल आमच्या मनांत वसणान्या आदराचे अल्पसे विन्ह म्हणून ह मानपत्र आपणास आजच्या शुभप्रसंगी प्रेमादरपूर्वक नर्पण करीत आहो. त्याचा स्वीकार व्हावा अशी विनंति आहे.

“सरतेशेवटीं परमेश्वराजवळ एवढीच प्रार्थना आहे की, त्याने आपणास दीर्घ आयुष्य व आरोग्य द्यावे व आपल्यामातल्या अभिमान व अटपेटु प्रयकाराची परपरा पायम ठेवून तिच्या द्वारे मराठी वाङ्मयाचा उत्कर्ष व महाशयूचे कल्याण करावे. ही सदिच्छा तो मकल करो अशी आशा प्रदर्शित करून आम्ही आरती रजा पेटो.”

साहित्यसंस्था—महाराष्ट्र साहित्य परिषद, भाऊसाहेब मंडळ, पुणे, सरस्वती भेदिर, पुणे; मयूर मंडळ, पुणे, भारतवर्षीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे, गोमातळ साहित्य सेवक मंडळ, एनजी; महाराष्ट्र साहित्य सभा, ईष्ट, राजवाडे परोपन

मंडळ, धुळे; देवल क्लब, सागली; कविमित्र मंडळ, दादर; भारत इतिहास-संशोधक मंडळ, पुणे; साहित्य मंडळ, सागली; काव्यरत्नावली संस्था, जळगाव; व्यापारी मोफत वाचनालय, सागली; नगर वाचन मंदिर, कोल्हापूर; जुम्मा दादा व्यावाम मंडळ, वडोदे; साहित्यसेवा मंडळ, कच्चाड; विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर; धर्मवोश कार्यालय, प्रास्तापठशाळा याई; शारदा मंडळ, नागपूर; महाराष्ट्र शब्दकोश मंडळ, पुणे; वाङ्मयोपासक मंडळ, अहमदनगर; भारत कविमंडळ, कोल्हापूर; वाचनालय संस्था, विठें; साहित्यसेवा मंडळ, इचलकरजी; महाराष्ट्र भाषामवर्धक मंडळ, नागपूर; वाङ्मयचर्चा मंडळ, बेळगाव; साहित्य सरोज मंडळ, औरध; पाटारे प्रभु मोगल समाज, मुंबई; श्रीमहाराष्ट्र शारदा मंदिर, पुणे; मित्रमंडळ, बेळगाव; महाराष्ट्र वाचनमंदिर, नाशिक; वाङ्मय विहार मंडळ, नाशिक; तावे मंडळ, ग्वाल्हेर, मराठी प्रथमप्रहालय, ठाणे, महाराष्ट्र मंडळ, कराची; मठभामत्य हिंदु मंडळ, मडगाव, ऐन्यसर्वक मंडळ, पुणे; महाराष्ट्र वाङ्मयमंडळ, फ. कों. पुणे.

साहित्य सेवक—वितामण विनायक वैद्य, श्री. सरदार माधवराव किंबे. सौ. कमळासाईकिंबे श्रीसाद कृष्ण कोल्हटकर वामन महादर जोशी, माधव श्रीहरी अणे. कृष्णाजी प्रभाकर टांडेलकर नारायण गोविंद चांदेकर. लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर. इसी वामन पोटदार श्रीकृष्ण नीळमठ चांदेकर. पांडुरंग वामन काणे, द्वारकानाथ गोविंद वैद्य गोविंद सखाराम सरदेसाई. दाजी नामेश आपटे. लक्ष्मण गणेशशास्त्री खेले जनरल नानासाहेब शिंदे प्रो. भाणिकराव. नारायण केशव बेहेरे. वसंत नारायण नाईक. माधव दामोदर अळतेकर. रामचंद्र काशिनाथ तटणीस. माधव श्रवक पटवर्धन वितामण विनायक जोशी. बाळकृष्ण गणेश खावडे. वामुदेव विनायक जोशी. विनायक सदाशिव वाक्सकर. जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर. शंकर दामोदर पेंडसे. विठ्ठल सिताराम गुर्जर. विष्णु सखाराम खांडेकर. नारायण बाळकृष्ण पराडकर. नारायण हरी आपटे. रे. भास्कर कृष्ण उजगरे. सुंदरराव भास्कर वैद्य. रघुवेल ल्यूस जोशी, भास्कर रामचंद्र तावे. चंद्रशेखर राजकवि, बडोदे. यशवत. वामुदेव गोविंद मायदेव. वैजनाथ काशीनाथ राजवाडे. प्रल्हाद केशव भले. साधुदास काव्यविद्वान् आनंदराव टेकाडे. सदाशिव अनंत शुक्ल. विनायक लक्ष्मण वर्वे, (आनंद.) केशव महादेव सोनाळकर. केशव लक्ष्मण टेमुर्णीकर. ज. वा. पाटणकर. वामुदेव कृष्ण भावे. गणेश गगाधर

जांभेकर. रामकृष्ण गणेश हर्षे. गजानन विश्वनाथ केतकर. केशव सिताराम ठाकरे, नारायण रामलिंग वामणगावकर, दत्तात्रय गणेश सारोळकर, नारायण नरसिंह फडणीस, अनंत हरी गडे, केशव वामुदेव साठे, यशवत रामकृष्ण दाते, चित्तामण गणेश कर्वे, कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णी, श्रीपाद महादेव माटे, बापूजी मार्तंड आवेकर, नारायण महादेव भिडे, दत्तात्रय विष्णु आपटे, अनंत भा. दियोळकर, दामोदर मोरेश्वर भट, शेपादि गोविंद कानडे, द. वि. पारखे, रामचंद्र गोविंद कानडे, वि. धो. कुलकर्णी, ग. स. जोग, प. छ. देसाई, वा. ना. दाहा, भालचंद्र लक्ष्मण पाटणकर, रा. ल. शरत, दत्तात्रय व्यंकटेश पै, गोविंदराव उपळेकर, वादव शंकर बावीकर, अहातबाची.

संपादक—ज्ञानप्रकाश, लोकशिक्षण, आनंद, रत्नाकर, स्फूर्ति, विजय-जगत, बालबोध, हावमित्रमाला, गोरक्षण, दीनबंधु, भद्रासु-पुण; मनोरंजन, खेळगडी, विविधवृत्त, प्रभुप्रभात, भारत गौरव प्रथमाला, गवाकळ, मौज-मुक्कई; महाराष्ट्र, बागीशरी-नागपूर; किलोस्कर व स्त्री-किलोस्करवाडी; सहावेचार-यंगोई; सुबोध, आर्यविज्ञान-गोवा; रामकृष्ण निकेतन माला-रत्नागिरी; सत्यवादी-कोल्हापूर; विजय-सांगली; निजाम विजय-दक्षिण हैद्राबाद; समर्थ-सातारा; उदय-उमरावती; टण्टकार-विलेपारले; वैनतेय-सावंतवाडी; प्रबोध-धुळे; बलवत्त-रत्नागिरी.

श्रीमहाराष्ट्र दारुद्र मंदिरातर्फे झालेल्या या सत्कार समारंभात चित्तामणराव वैद्य म्हणाले “मी आजपर्यंत अनेक वेळा अप्यश झालो आहे. पण आजचा सुप्रसंग असा पहिलाच आहे आणि तो मी स्वतःला बहुमान समजतो.” रा. यशवंतराव दाते यांनी मानपत्त बाचून दाखवून सांगितले की, “या मानपत्रात स्वतःच्या सहा झालेल्या असल्या तरी आमच्याकडे दारुद्र झालेली साहित्यसेवक व साहित्यसंस्था यांची कितीतरी नावे त्यांत आलेली नाहीत. मानपत्राच्या आकारमानामुळे सर्वांचा समावेश करणे अशक्य होते.”

प्रो. वा. म. जोशी म्हणाले—“लोकानां नेमाने साजरा केलेला असा हा समारंभ आहे. अनेक साहित्यसेवक आज एका साहित्यसेवकाचा गौरव करीत आहेत हे औचित्यपूर्णच आहे; पण आश्चर्यजनकहि आहे. कारण प्रायः समानविध लोकांनी परस्परामा मंदर कराय अशी स्थिती असते. पण येथे तरावासाहेबांनी

समानविषय असणारा कोणी नाही म्हणून त्याच्याबद्दल घेणाला असूयाहि नाही हेच खरे. ,तात्यासाहेबांचे वाङ्मय विविधरंगी, मनोरम, व कल्याणप्रद आहे. इतके की त्याची सर दुसऱ्याला येणार नाही, 'सत्य, शिव, सुंदरम्' ही उच्च वाङ्मयाची सारी लक्षणे त्याच्या लेखनाला लागू पडतात. ते सव्यसाची लेखक असल्यामुळे त्यांना अर्जुनाची उपमा देण्यात येते. पण त्याहिपेक्षा भीष्म किंवा द्रोण यांची उपमा त्यांना अधिक योग्यते असं मला वाटते. कारण दोनही हातानीं झाले तरी अर्जुन फक्त बाणच मारी, पण द्रोण हे 'द्यापेनापि शरेणापि' आपले कार्य करील. तात्यासाहेब हे दुर्मतस्वी शास्त्रवर शरसंभान तर करतातच, पण त्याहिपेक्षा ब्राह्मण्याला उचित असा बुक्तिवादहि करतात. त्यात अगतिक शास्त्रावरच ते शस्त्र हातीं घेतात "

रे. भास्करराव उजगरे—"आम्ही त्रिस्ती असलों तरी आमची मातृभाषा मराठी आहे आणि तिचा अभिमान आणून सर्वांपेक्षाहि आम्हाला अधिक आहे. तात्यासाहेब हे साहित्यलेखक असून एक राष्ट्रपुरुष आहेत म्हणून त्याचा सन्मान करण्याचा आम्हाला हक्क आहे."

सौ. सरलागई नाईक—"तात्यासाहेबांचे वाङ्मय हे शाळेत शिकणाऱ्या मुलांपासून पंडितार्यंत सर्वांना मनोरंजन व बोधप्रद असे असते. बाबकवर्गाच्या अभिरुचिबरोबर वृद्धान न जाता ती अभिरुचीच उच्च दर्जाला नेणे हे काम त्यांच्या वाङ्मयान केले आहे जो-पुरुषांनी एकत्र व स्वच्छदाने वाचावे इतके त्यांचे वाङ्मय निर्दोष आहे "

धी. के. सौ. ठाकर—"केळकरांची टीकाशक्ति ही मूकप्रवृत्तीची आहे—आतडे कुतडणारी पण कुठर घालणारी आहे. त्यामुळे टीका खांद्येच्या प्रतिपक्षाच्याहि मनाने देवभाव उत्पन्न होत नाही. त्यांचे तडजोटीचे धोरणहि असाच इष्ट परिणाम पडवून आणते "

शेवटीं मी उत्तरादायक बोललों तें असें:—"मानपत्रातील स्तुतिमुळे माझी जीभ भागवली आहे; तेव्हां मी पारसें बोलणार नाही. मानपत्रात इतकी विशेषणे मला लावलेली आहेत की, तीं मारी अहेतुक वापरलों म्हणावे तरी बडिण, आणि घरीं म्हणावीं तरी बडिण. म्हणून मी एवढेच म्हणतां कीं, चार तीन लेखकांनीं मिळून आपणलें दोन-दोन चार-चार विशेषण त्या मानपत्रांत समाविष्ट केलां. अर्थात् तीं खरे यथार्थ म्हणून मी स्वतःच्या तीं सारीं लावून

पेईन तर ती बूक होईल. पण मी एवढे सामू दृष्टिती कौं जी विशेषणें सन्या बुद्धीनें योजलेली असतील त्यापैकी काहीं वाचून मला आनंद वाटला. उदाहरणार्थ 'बुद्धिस्वातन्त्र्य' हा त्यात उल्लेखिलेला गुण प्या. त्यावर माझा कटाक्ष आहे. कोणालाहि रूप करण्याकरिता मी जन्मात कधीं लिहिलें नाहीं. 'सात्त्विकपणा' हे विशेषण मी मला भूषण समजतों. तसेंच 'सम्यक्ता, सदभिचरि व औचित्य' हे शब्द तर मी शिरोधार्य मानतो. कारण वाङ्मय म्हणजे मनुष्याच्या सान्या सस्कृतीचें सार आहे, अर्कून आहे म्हणा नय ! तो अर्क समर टोके निर्दोष असला पाहिजे, असदभिचरिचें समर्थन मी स्वप्नातहि करणार नाहीं. माझे 'टाकालेख लेखकास प्रोत्साहक असतात' असे मानण्यात म्हटलें आहे, ते ठीकच आहे. कारण तरुण लेखकाबद्दल मला भारी कौतुक वाटतें. ते उत्साहाई आहेत. नवीन लेखकवर्ग मोठा प्रतिभासंपन्न असा निर्माण होत आहे असें मला दिसतें आणि म्हणून त्याच्यावर माझी फार आशा आहे. केळी तोडान्या व त्यातून नवे कांम फुटाने तशी मराठी साहित्याची वाड चोहों भगानीं होत असल्याचें मी पहात आहे. 'सुगमता' याहि गुणाकडे मी आत्मेनें लक्ष पुरविले आहे. एक वेळ ज्ञानाची गेभीरता कमी असली तर चालेल, पण लेख सक्तीना सुगम असलाच पाहिजे असें माझे मत आहे. मी असेंच मानतो कौं, एखादा प्रप स्वतः वाचणें काय आणि त्यातील आशय सुरोध रीतीनें व्यक्त करणारा लेख लिहिणें काय, वाचकांच्या दृष्टीनें दैर्घ्यी सारखेंच. लेखकाची महत्त्वाकांक्षा अशी असावी कौं, कल्पना सुचली कौं मी ती कागदावर मारीन, व नंतर तो लेख स्वतः वाचन तेव्हा स्वतः ला आनंद होईल, एतत्यावर स्नेहाना आनंद होईल, आणि त्या आनंदाचें किरण परत मजकडे येतील. असें हे विद्युन्मंडळ (electric circuit) पूर्ण झालें पाहिजे. त्यासाठीं लोकांना सुगम होईल अशाच रीतीनें लिहिजे पाहिजे..... मला ६० वर्षे आयुष्य लाभलें व केसरीच्या बऱ्याच्यावर स्थान मिळालें ही माझ्या यशार्ची दोन बाजे आहेत. नवीन लेखक मला प्रतिभासंपन्न दिसतात. त्यांना माझे सांगणें एवढेंच कौं, सदभिचरि, औचित्य व बुद्धिस्वातन्त्र्य हे तीन गुण अधिकार म्हणजे मराठी भारीचें पैमन सचित वाटेल. तसेंच महाराष्ट्र विद्यापीठ निपाळें म्हणजे तिचा उत्कर्ष आणखी मोठ्या प्रमाणावर होईल "

पुण्यातील गुमारे दहाईच सस्थाकडून खर्कार समारंभ इतक्या पात्रांनें यशस्वी झाले कौं, त्यामुळे "समारंभाच्या शायमिक चालकानीं माझ्या व त्याच्या

शत्रुवर व निरंकावर मात करून दाखविण्याची प्रतिज्ञा पार पडली व ह्या सफळ केली" असे प्रशस्तिपत्र त्यांना प्रामाणिकपणे द्यावे लागले. पुण्यातील समारंभात मिळून माझ्या गळ्यांत इतके हार पडले की, मला त्याची ओशी उचलता आली नसती. पुण्यास व बाहेरगावी मिळून जी मानपत्रे देण्यात आली किंवा अभिनंदनपर पत्रे मजकडे पाठविण्यांत आली त्यांचा एक भला मोठा गट्याच झाला असता आणि मौल्यवान् वस्त्रांचे, कलाकुसरीच्या पदार्थांचे, विशेषतः चांदीचे अहेर इतके आले की, त्याची किंमत गुमारे दोन अब्जच हजार रुपये तरी होईल. आणि ते सभाळण्याकरितां मी गुमारे ऐशी-चवऐशी रुपयांचे एक स्वतंत्र कपाट केले तरी त्यांहि भागले नाही.

असो, बाहेरगावी झालेल्या सरकार समारंभांना मी मुळीच कोठहि गेली नाही. ते सर्व माझ्यापरोक्ष झाले. पण त्यातील मुख्य म्हटला म्हणजे मुंबईस ब्लॅम्हॅटस्की लॉजमध्ये झालेला. गुमारे सतरा अठरा सत्यांनीं यात भाग घेतला होता. सर्व व्यवस्था स्वस्तिक लीगने ठेवली होती. अभ्युदयस्थानीं सर जुनीलाल मेहता, मुंबई सरकारचे माजी फटणीस मंत्रि, याची निवडणूक करण्यांत आली होती या सभेत झालेल्या भाषणातलेहि यांही उतारे द्यावेसे वाटतात.

सर जुनीलाल मेहता—“माझा तात्यासाहेब केळकरांशी निकट परिवय आलेला नाही, परंतु ज्या गृहस्थाने आज वसंत कमी १६ वर्षे तरी स्वार्थत्यागपूर्वक राष्ट्रसेवा केली त्याच्या याददिवससमारंभात भाग घेणे हे माझे कर्तव्य आहे असे वाटल्यावरून मी येथे आलों आहे. मी तात्यासाहेबांचे ‘ट्रेसर्स ऑफ प्रिव्हिलेजिम् ओफ दि पेन’ हें पुस्तक वाचलें आहे. त्यात तात्यासाहेबांनीं उमीच कल्पनेच्या भराच्या मारलेल्या नाहींत. त्यांची दृष्टि विधायक असून त्यांनीं स्वार्थत्यागाची वृत्ति व निष्कलक चारित्र्य या गुणावर जोर दिलेला आहे. हे दोन्ही गुण त्याच्या अंगी वसत आहेत हें विशेष आहे. महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या बाहेरील लोकांचेहि केळकरावर प्रेम आहे. त्याचे कार्य निरनिराळ्या क्षेत्रात झालेले आहे हिंदु समाजांत व राजकीय क्षेत्रांत त्याची कामगिरी झालेली आहे असें ब्लीमर्थे त्यांनीं सहा वर्षे काम केल व त्यांच्या टांकेच्या भडिमाराला टांड देणें फटणीसांना वट्टिणच होऊन बसल असेल. त्यांची निर्भयता, देशभक्ति, विचारशक्ति व बुद्धि या गुणांचा व त्यांच्या अमोल अनुभवाचा देशाला उपयोग होणार आहे.”

नंतर 'इडिबन सोशल रिफॉर्मर'चे संपादक श्री. के. नटराजन् यानीं माझ्या अभिनदनाचा ठराव मांडला. या ठरावावर बोलताना ते इमर्जेंट म्हणाले, "पुण्यामध्ये सध्यापेक्षा पूर्वी तीव्रमतभेद होते. परंतु केळकराचा स्वभावच असा आहे कीं ते कोणत्याहि तोंडीत नाहीत. नामदार गोखल्यानीं माझ्याजवळ असे उद्गार काढले होते कीं केळकर हे पुण्यातील दोन राजकीय-पक्षामधील दुवा आहेत. केळकरासारख्या राष्ट्रीय दृष्टीच्या पुढान्याला दीर्घायुच लाभेल व हिंदुसमाजाची व राष्ट्राची त्याच्या हातून भरीव सेवा घ्यावी असें मी इच्छितों."

मि. बी. जो. हॉर्निमन—"या प्रसंगी भाषण करणें हा मी माझा हक्क समजतां. इतकेंच नव्हे तर केळकराचा सनम्यवसायी वृत्तपत्रकर्ता व त्यांच्या खाद्याला खादा लावून लढणारा राजकारणी स्वगडी या नात्यानें हें माझे कर्तव्यच आहे. वृत्तपत्रकार या नात्यानें केळकरांची योग्यता दादगी आहे. हिंदुस्थानातील सर्वांत पहिल्या दर्जाच्या आजच्या वृत्तपत्रकारात त्यांची गणना केली पाहिजे. कदाचित् ते पहिल्या प्रतीच्या विद्यमान वृत्तपत्रकारात पहिले आहेत असेंहि म्हणावें लागेल. दोन भाषांतील वृत्तपत्रे एकाच वेळीं चालविणें व तींही उत्कृष्ट रितीने चालवून पाचकावर आपली छाप पाडणें ही गोष्ट सोंपी नाही. संपादकाचा भद्दा हा वास्तविक फार धोम्याचा. त्याला शाश्वती सुट्यच नाही. स्वास्थ्याच नाव नसो. म्हातारपण सुट्यें नसतेंच. मी केळकरांच्यापेक्षा फार तर दोन वर्षांनीं लहान असून. संपादक या नात्याने आम्ही म्हातारे होऊ शकत नाहीत. लो. टिळक व श्रीयुक्त केळकर याजसारखें मोठे लोक हिंदु समाजांत निपजतात हें हिंदुस्थानचें भाग्य होय."

धी मावजी गोविंदजी—"मी गुजराप, काठेवाड व कच्छ यांच्या वतीने केळकरांचें अभिनंदन करतो. हिंदूंचा वचाव करणारा, भूतकाळाकडे भक्तीने पाहणारा, भविष्यकाळाकडे आशेनें नजर देऊन राहणारा, असा महापुरूषांतला माणूस वसतो. आणि केळकर तसेच आहेत."

वै. सुकुंदरार जयकर—"थो. केळकर हे गेलों उत्तम वपें राजकारणीत आहेत. आज एकसय्याच्या वर्षीहि त्यांच्यावर देशांत अनुकूल प्रतिकूल टीका केली जाते हेंच त्यांच्या मोठेपणाचे एक मोठें लक्षण आहे.

अलवत्या-गलवत्या मनुष्य दिव अगर् अग्रिय होऊ शरत नाहीं. आज मुंबई शहरातील सतरा-अठरा सस्था हा ममारम करण्याम एकवटल्या आहेत, बावून त्याच्याबद्दल जनतेला आपलेपणा किती वाटतो हे स्पष्ट होत आहे. केळकरांची कामगिरी बहुविध आहे. ते म्हणजे मानवी बुद्धीचा एक सर्वसंग्रहच होत. साहित्याच्या विविध शाखात त्यांनी मचार केलेला आहे वृत्तपत्रकार या नात्याने तर त्यांचे स्थान फारच श्रेष्ठ आहे आज अस महाराष्ट्रातील गाव नाहीं की, जेथ केसरी जाण नाहीं. केळकरांच्या लेखणीने लोकाना चटका लावला आहे राजकीय विषयावरील लेखाबद्दल विचारवयासच नको. ते राजकीय लेखनाचे व्यासमुनि आहेत ता १ ऑगस्ट १९३१ च्या केसरीतील सहासात कॉलमों लेख तर राजकीय विषयावरील उन्कूट रेखांचा नमुना आहे तो लेख मी पुनः पुनः चारदा वाचला केळकरांच्या लेखातील विवेचनपद्धति तर्कशुद्ध व उच्च प्रतीची आहे केळकरांनी हिंदुसहस्रभेची मोठी सेवा केली आहे. कित्येक हिंदु कुटुंबांना हिंदु म्हणवून घेण्यात यमोपणा वाटतो तसा तो मला अगर केळकरांना वाटत नाहीं. आम्हांला जातिनिष्ठ म्हणतात. जे हिंदु अगून स्वतःला हिंदु म्हणवतो तो जातिनिष्ठ अशी विपरीत व्याख्या मया रूढ झाली आहे मुसलमानांनी सवता सुभा स्थापला व काही मागण्या केल्या तरी ते मात्र जातिनिष्ठ ठरत नाहींत. आम्ही मुसलमानांच्या अराष्ट्रीय मागण्यांना विरोध करतो असे असता आम्हांलाच जातिनिष्ठ म्हणतात वास्तविक जे ब्रिटिशांच्या सैन्यामुळे आपला अधिक फायदा होईल असे मानतात तेच खरे जातिनिष्ठ होत तुम्ही तेलाचा दिवा घ्या नाहींतर विजेचा दिवा घेऊन शोचा, तुम्हाला केळकरांच्या एका शब्दातहि असली हिण-कस जातिनिष्ठा सापडणार नाहीं केळकरांची राष्ट्रीय वृत्ति खणखणांत आहे. आम्ही असेज्ळीत असताना देशाला विघातक असे कायदे ज्या ज्या वेळी विचारार्थ पुढे आले अगर पास झाले त्या वेळी रात्रच्या रात्री केळकरांनी शोषेविना काढल्याचे मला माहीत आहे । ”

सिधचे काँग्रेस पुढारी डॉ. जोइयराम मिठवानी—“टिळकाचे सहकारी या नात्याने केळकरांनी केलेली कामगिरी सस्मरणीय आहे आम्हा परंपरातीयांना केळकरांचे नाव आठवले की टिळकांनी मूर्ति डोक्यापुढ उभी राहते. ”

डॉ. सावरकर—“टीकाकारांनी वायफळ टीका न करता टिळकांनी १९१ सोपविलेले कोणते कार्य केळकरांनी केले नाहीं हे दाखवावे. ”

। प्रो. पां. वा. काणे—“मी केसरीचा सतत चाव्यस वपे वाचक आहे. केसरीच्या वाचकांतर्फे मला श्री. केळकरांना असे सांगायचे आहे की, त्यांनी केलेली केसरीची सेवा महाराष्ट्राजवळ रुजू आहे. मग 'का पुरुष' काहीहि म्हणेत.”

श्री. पी. बालु—“.....श्री. केळकरांनी केसरीप्रतून असृशोद्धाराच्या चळवळीला उचलून धरले आहे, व वेळोवेळी सक्रिय सहानुभूतिहि दाखविली आहे. श्री. केळकर हे राजकीय क्षेत्रातील खेळाडू आहेत. खेळाडूला जे गुण लागतात ते गुण त्यांच्या अर्गी आहेत. मनुष्याची सेवा हाच त्या भर्मा होय; व ही सेवा केळकरांनी आविरत चालविली आहे.”

ब्रियाच्यातफे सौ. सरस्वतीबाई कायनईकर यांनी मापण केले.

असो,अमा बहुधा मोठा गान नव्हता की जेथे माझ्या वाग्दिवसनिमित्त जाहीर सभा झाली नाही. आणि असे एकहि मराठी वर्तमानपत्र किंवा मासिक नव्हते की ज्याने आपला विशेषांक मजकुरिता काढला नाही किंवा माझे चित्र व चरित्र दिले नाही, किंवा मजवर अभिनंदनपर लेख, लहान मोठा लिहिला नाही. (फार काय 'विविधवृत्त' पत्रानेहि माझ्या अभिनंदनपर गुणमाहक असा दहावीस ओळींचा लेख लिहून आपली बागा खर्ची घातली व तो अक माझ्या निर्देशावरच दबडला ! आणि अच्युतराव कोल्हटकर जिवंत असले तर त्यांनी आपल्या बहुरूपी वर्तमानपत्रा-पैकी एखाद्यात मजविषयी एखादा मोठा लेख स्तुतिपर असा लिहिला असता.)

असा एकहि महाराष्ट्रीय पुढारी उरला नाही की, ज्याची मुलासत घेऊन, किंवा ज्याकडे लहान मोठा लेख भागून, एखाद्या वर्तमानपत्राने त्या दृष्ट्याता माझ्या विषयीचे मत प्रगट करण्याची उपकारक संधि दिली नाही किंवा भाग पाडले नाही.

असो, देवदर समारंभाची हकीकत देऊन घालो. आता विवेचनपर असे काही थोडे लिहून हे वाग्दिवस प्रकरण संपवितो. ओळींना केळकरा माझ्या अभिनंदनाचे प्रकार व मजविषयी त्यांनी काढलेले स्तुतिपर उद्गार हे वरती मुक्कदस्ताने माझे मौख उभार करित होणे वेळां माझी विस्तृति दिवा झाली होती. एक मन सांगे, “याला आत्मस्तुतीचे स्वल्प देणे. दुसऱ्याचे निमित्त घेऊन केला किंवा त्याच्या

शब्दांनी केली तरी तीं आत्मस्तुतीच नव्हे काय !” दुसरे मन सांगे “हा प्रसंगच असा होता कीं त्याचें वर्णन वगळणें म्हणजे काजोल विनयानें आत्मचरित्रांत व्यंग ठेवणें होय. लोकानीं जें तुझ्यासंबंधीं केलें, तुझ्यासंबंधीं ते जें बोलले, तें खोटे होतें काय ! तें त्यांना तू किंवा इतर कोणी बळेंच विकटविलें होतें काय ! नाही. त्यांनीं तसें करण्याला, त्यांनीं ते तसें बोलण्याला, त्यांना कोणी भाग पाडलें होतें काय ! त्याच्यावर कोणी बळजोरी म्हणजे भिडेची जबरदस्ती केली होती काय ! नाही, जें केलें तें त्यांच्या मनात करावयाचें नसतें, जें बोलले तें बोलावयाचें नसतें तर तें त्यांना टाळतां आलें असतं कीं नाही ! त्यांच्या बोलण्याकरण्यातला नैमित्तिक औपचारिकपणा—जे कोणत्याहि सत्कारात योग्यबद्ध असतोच—तो बजा घातला असतां बाकी त्यांनीं केलें, ते बोलले, तें त्यांच्या मनाचें नव्हतें काय ! होतें ज्यांना तुझा द्वेष वाटत होता ते—उदाहरणार्थ काहीं काँग्रेसवाले व काहीं विन काँग्रेसवालेहि—या सत्कार समारंभातून अलग राहिलेच कीं नाही ! होय. अनेक ! पण पुष्कळजण जसा तू अप्रिय आहेस तसा पुष्कळजण तू प्रिय आहेस कीं नाही ! होय. मी नाही म्हणून तर कृत्तव्य टरेन. तुझी निंदा द्वेषबुद्धीनें करणारे आपली हांस रोज केवून घेत आहेत कीं नाही ! होय. तो अनुभव रोजचा आहे. तुझ्याविषयी आदरबुद्धि प्रगट करू इच्छिणाऱ्यांना तसा प्रसंग रोज असतो काय ! नाही. मग त्यांनीं आपलें मन प्रगट करण्याची हा जो जन्मात एकदां येणारा प्रसंग साधला तो तू विनयबुद्धीच्या वजनानें दडपून टाकणार काय ! नाही. तें बरोबर नाही. शिवाय तू वैयक्तिक रित्या आत्मसमर्थन कसें करणार ! अजायासें लोकांकडून होतें त्यात आत्मस्तुति कसली ! बरोबर प्रश्नोत्तरात या एकदर प्रकरणावरून निष्पत्ती शक्य असा उत्तर आहे. वाट सोडून मुद्दाम आड वळण घेऊन केलेली आत्म-स्तुति वेगळी, आणि प्रसंगोपात्त घडलेली व निंदापरिहारार्थ आत्मसमर्थनार्थ उपयोगान् आणलेली परकृत स्तुति वेगळी. हा परक कोणीहि करील. माझी निंदा करणें ही एक मध्यवर्ती फॅशनच होऊन राहिली होती. इतकी कीं एका पत्रांत एका प्रश्नोत्तरमालिकेंतील ‘केळकर काय खातात !’ या प्रश्नाला ‘शिब्या खातात’ असे उत्तर दिले होत ! याचा अर्थ माझी होत असलेली निंदा मलाच वेमुमार वाटत होती असें नव्हे तर इतरांनाहि तसेंच वाटत असावे. मग प्रश्न असा सुचे कीं ‘एकजात लोकानीं निंदाच करावी इतका वाईट मी आहे कीं काय ! मजमध्ये लोकांनीं घ्यावा असा कोणताच गुण नाही कीं काय !’ पण याचें उत्तर—

आणि तेहि घसपशीत असें उत्तर—अनपेक्षितपणे या वाढदिवसाच्या निमित्ताने साक्षीदाररूपी अनेक प्रतिष्ठित लोकाकडून परस्पर मिळावे.

१९३२च्या सुमारास असा काळच आला की माझ्या शत्रूना वाटणारे माझे अवगुण आणि माझ्या मित्रांना वाटणारे माझे गुण यांची एस किंवा शींग पुरी भरली. माझ्या कांप्रेस विरोधाची जशी परिसीमा झाली तशीच केसरी विषयक माझ्या कर्तृत्वाचीहि परिसीमा झाली. १९२० पासून काय वर्षे साचत असलेल्या या परस्पर विरोधी शक्तींची टक्कर केव्हा तरी व्हावयासच पाहिजे होती, आणि परिणामकारक माध्यमसंगाला उचित म्हणून एखाद्या चतुर नाटककाराने प्रसंग निवडून काढावा त्याप्रमाणे, कायदेभंगाच्या दुसऱ्या प्रचंड मोहिमेचा मध्यकाळ आणि माझा एकसंधावा वाढदिवस यांची अवचित गाठ पडून एक प्रकारचा स्फोट झाला! म्हणून पुण्यातील माझ्या काही मित्रांनी आत्मविश्वासाने माझ्या निदःकाचे आणि टीकाकायवे आम्हांत स्वीकारून, माझा वाढदिवस समारंभ करण्याचा निश्चय करून, एक प्रकारे घोपणाच केला की “नता आता प्रसंग ठीक आहे. माला उद्देगून, याचा फायदा घेऊन, केळकरांच्या सर्व गुणमाहक शक्ती आम्ही एकवटतो, आणि त्यांच्या सर्व निदम्वजक शक्ती तुम्ही एकवटा. आणि पाहु या कोणाचा आवाज अधिक उच किंवा अधिक दूरवर ऐकावयाला जातो तो.” आणि प्रत्यही माझे समर्थन करणाऱ्या, मजकूरिता प्रतिपक्षाला उत्तरे देणाऱ्या, भागवर्त न पडणाऱ्या माझ्या प्रेक्षानीं या एकाच प्रसंगाने सर्व वचपा काढून घेतला.

(६) विलायतेच्या दोन सफरी

१९३२ च्या आक्टोबर महिन्यात मी मद्रासला गेलों माझे फारा दिवसाचे मित्र व हिंदुपक्षाचे संपादक ए. रंगस्वामी अप्पगार यानीं त्याच्या ‘स्वदेशमित्र’ नामक तामोळ पत्राच्या ज्युबिलीकरितां अभ्यर्थ म्हणून नुराम मला निमन्त्रण केले होते. त्याप्रमाणे मी गेलों. माझी उतरभ्वांनी सोय कॉंग्रेसमॅगॅजिन हवात केले होती. ज्युबिली समारंभ मोठ्या थाटाने झाला. माझ्या नापण्यात मी जी. मुद्रधन्य अप्पर यांच स्मरण कृतज्ञतापूर्वक केले. जवळ जवळ एकाच वेळी मराठा व तामोळ पत्रांचा जन्म कसा झाला, तसच निरनिष्ठ्या प्रोतात एकाच पेटीं राष्ट्रीय भावनेचा उदय कसा झाला, राष्ट्रकायांच्या रथीने इमर्जीतेशा देसी भाषाना

महत्त्व सहजच कस येते, इतरादि चर्चा केली ती सर्वांना फार आवडली. मद्रासच्या मुक्तामात ठिकठिकाणी पानमुपाऱ्या, मेजवानी, गायनाचे जलसे इत्यादि सत्काराचे प्रकार माझ्याकरिता अनेक शाले. बहुतेक सर्व मद्रासी पुढाऱ्यांच्या अधिकाऱ्यांच्या गाठीभेटी झाल्या. आणि मी परत येताना गाडीत बसवून देताना रगस्वामी मला म्हणाले "Kelkar, you have come and conquered" 'केळकर तुम्ही आला आणि आम्हाला जिंकले' मी म्हणालों, 'मित्रप्रेमाने कोणी स्वतःला जिंकून घेण्याला तयारच झाल्यावर त्याला जिंकणे काय कठिण !' या मुक्तामात मद्रासेतील महाराष्ट्रीय समाजाच्या संमेलनाला मी द्वार राहून भाषण केले. त्यांनी दसऱ्याचा म्हणजे सोन लुटण्याचा समारंभ एका वांगेत केला होता. तात्पर्य, मद्रासेतील चार दिवस मोठ्या आनंदात गेले. पूर्वी राष्ट्रीय सभेकरिता मी मद्रासला जात असं पण असा मोहळपण कधी मिळाला नव्हता. मद्रास सोडण्यापूर्वी अण्वारलाहि जाऊन आलों. या वेळीं बेशुद्धाई जवळ जवळ निर्वाणपदावर होत्या.

मद्रासेतून परत येताना मी हैद्राबादेला मुद्राम गेलों. हेतु असा होता की निजामच्या राग्यात केसरीला बंदी होती ती निघते का पहावं. हैद्राबादेस बामनराव नाईकाच्याकडे माझा मुद्राम होता. जाताच मी एक अर्ज लिहून तीनदि सुख्य कांसिलर लोकांच्या गाठी घेतल्या त्यात फडणीशी खाऱ्याचे मुख्य मि. टेंच हे अध्यक्षपद बोलले पण सर्व कारभार—राजकीय स्वस्माचा—सर अकबर हैदरी यांजकडे आहे असे म्हणाले. होम मॅन्वर विशेष काही आश्वासनपर बोलले नाहींत. त्यांनी माझी स्तुति व सत्कार करून वाटेला लावले. प्रधान मंत्री सर अकबर हैदरी यांनी मुख्य विषयाला मोटक उत्तर दिलें, आणि उस्मानिया युनिव्हर्सिटीकरिता आपण काय काय परिश्रम केले याचा कटाक्षवाण पादा बाचला. "ऊर्दू हें माध्यम स्वीकारून आपण या विद्यापीठांतून इंग्रजीची जवळ जवळ हकालपट्टी केली, इंग्रजी व युरोपियन भाषेतील प्रयाची भाषातरे ऊर्दू करण्यासाठी लाखो रुपये खर्चले' वगैरे आणितले. तेव्हा "ऊर्दू ही मुसलमानांची मायभाषा असे म्हणता येईल, पण ती महाराष्ट्रीय ओघ कर्नाटक या लोकांची कशी म्हणता" असे मी सर अकबर याना विचारलं. तेव्हा ते थोडसे गोधळले पण म्हणाले "वा, ऊर्दू ही हिंदुस्थानात उत्पन्न झालेली भाषा म्हणून सर्व हिंदुस्थानची मानृभाषा ठरतेच !" तेव्हा मी या विधानाला हरकत घेतली. त्यामुळे सर अकबर याच्या उस्मानिया विद्यापीठाच्या स्तुतिस्तोत्राचा ओघ पावला आणि मग त्यांनी दुसरा विषय धाडला. उस्मानिया

कॅलेजात मी अर्थशास्त्र व राजकारण यांचा संबंध या विषयावर व्याख्यान दिल्यावर मला चहापार्टी सार्ली. तोंताहि ऊर्दूचा प्रश्न असाच निघाला.

ज्युबिल्याच्या या वर्षाने (१९३२) माझ्या संवधात घडलेली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे मला गोलमेज परिपदेचे आमंत्रण आले व ते स्वीकारून मी विलायतेस गेलो होय. यापूर्वी १९१९ साली मी विलायतेची पहिली फेरी केेली होती. पण ' अधिकार योगाचा उत्तरार्ध ' या प्रकरणात, (पृष्ठ ४३५-४३७) ह्या प्रकरणविषयाचा ओघ खंडित न व्हावा म्हणून, मी त्या माझ्या फेरीचा निजव्यक्तिविषयक वृत्तात अगदी ओढारता उद्रेखून पुढे गेलों. परंतु आता विलायतेच्या या १९३२ च्या फेरीचें इतिवृत्त देण्यापूर्वी १९१९ च्या त्या फेरीचाहि याविस्तर वृत्तात देणें योग्य व सोईचें होईल. म्हणून तो आधीं देऊन नंतर १९३२ च्या गोलमेज परिपदेच्या सफरीचा वृत्तात देण्याचे योजिलें आहे. तेरा वर्षांच्या अंतरानें माझ्या विलायताच्या या दोन फेऱ्या ह्यात्या असल्या तरी वस्तुतः दोहोंचा हेतु आणि कार्य हां एकच स्वल्पाची म्हणजे राजकारण विषयक होती. यामुळ हे दोन वृत्तात सुस्पष्ट किंवा सांधजोडीचे असेच वाचकाला वाटतील.

विलायतेची पहिली सफर—मन १९१८ च्या डिसेंबरात दिही येथें राष्ट्रीय सभा भरली. या सभेला टिळक हजर नव्हते. ते आधींच विलायतेला निघून गेले होते. त्यासालीं राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष म्हणून त्याची निवडणूक झाली होती. परंतु बिरोल केस लंडन कोर्टाच्या बोडांवर लागली व आगबोटीतीनि पैसेजिद्दि मोठ्या कष्टानें पण मिळाला. म्हणून ही निवडणूक होणार असे माहीत असताहि ते तिच्या आधींच निघून गेले. त्याची निवडणूक झाल्याचीतार त्यांना विलायतेच्या मार्गावर पोहोचली. अर्थात् 'मी आभावी आहे, पण येऊ शकत नाही' याहून अधिक जबाब त्यांना देता येत शक्य नव्हत. अध्यक्ष निवडल्याचा उपयोग इतकाच झाला की, बिरोल केसचा निकाल लागल्यावर आणखी काही दिवस तेथें राहून स्वराज्याच्या चळवळीसवधाने जी सटपट करण्याचे टिळकांनीं योजिलें होतें तेंच राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें त्यांना घेवईहून थोडे अधिक महत्त्व सहजच प्राप्त होणारें होतें. स्वराज्यसभाचे अध्यक्ष ते होतेंच. पण राष्ट्रीय सभेदेखी स्वराज्यसभेला सराफाउठून अद्यापि सर्वमान्यता नव्हती. किंबहुना राष्ट्रीय

धुमनेली पुढे जाणारी जहाज सारकीच एखा असे घरछावडून व विजयपट्टेकडे लोकांकडून त्याचा मानग्यात येत होई.

येथे जातो जातो एक मोठे खांगवाजी वाटो ती गहज हांगती. विलापनेच जाणे ही एक नवी व इत मोठे गहज पण मी होऊन टिळकाकडे विलापनेच जाण्याचे अर्थप्रण लावले नाही. आधीच मला प्रकाश झाला. आणि दुसऱ्याच्या खोलीने प्रकाश व उतर हे एक त्यानच्या खोलीने सधोकाच कारण, न जाणे माझ्या यावी माझ्या ऐवजी दुसरा कोण अधिक उद्योगी किंवा अधिक आवडता म्हणून टिळकांना न्यायवाचा भय-पाय त्यांना, मला माघर घेऊयाची, माझी निष्ठा केव्हाचा, अडकण वाटू मी म्हणून इच्छा जाणव्या पर्याय मधून मधून मी टिळकांना मुरास मुरास भय वा, इच्छा माघर घेऊन असे काम मला पुष्कळ आहे, तरी वाटल्यास दुसरा पर्याय मदानम कोलवा, या टिळकांना मलाच विलापनेच नेण नारदवद वाटत होत, हे या गागे दिलेल्या खोली पर्यायमन दिलेले येत.

(ता ६ मार्च १९१९) शिष्टमंडळ इच्छे आ-वान मॉटेग्यूच्या योजनेत सुधारण होण्याचा समज आहे सावन गेलेल्या अर्क वाटारिंग आहे तो पहा म्हणजे कळेल याविषयी नेमस्त लाहाना आता वाटते ती खरी नाही शिष्टमंडळ येणार ते पत्रदार असाच टाईम्समधील ख्यात शत्रुन वेगटगाई तुमच्या बाजूला येऊन मिळतात असे वाटत शिष्टमंडळ चारशांच अशाही उदाहरणाथ (१) सर खान्दनाथ टागोर व महमुनाबादेचे राजेशादेव—अगदी बरिष्ठ वर्गात याचा उपयोग होईत (२) काम व इष्टिस्त यांना पागेंदरी कमिटीपुढे माझी देण्यात घालू व सुधारणांच्या विगत उपगूनना माझ्याला हे उपयोगी पडतात (३) स्वतः तुम्ही व इतर काही लोक—हे आठे म्हणजे आमचे सेक्रेटरीयट वनेत (४) वसंतबाई—त्यांचा मजूरपक्षाकडे व स्त्रीरंगीत उपयोग होईल (५) गावर्ड मदनमाहन म्हणजे कायदेकान्मिळचे सभासद—हे सरकारा अधिकाऱ्यांशी योग्यचालण्याला उपयोगी पडतील याप्रमाणे माझी योजना आहे तुम्ही आनेच पाहिजे करदाकर परत येईत अस साहून मळे आहेत शिष्टमंडळांत तेहि नसावेत. वन कमिटीने ठराव सोबत पाठविळे आहेत हेल्थमर्चे माझ्या नाण्याचा सारास आता आहे तो पाहा (वा. ग टिळक, लडन.)

(ता. १३ मार्च १९१९) या सभेत आठवड्याचा अहवाल पाठविला आहे. त्यातील काय उपायें काय छातू नवे हे वाचून नीट ठरवा. विरोलकेस-मध्य अपील करावे की नाही यासंबंधी विचार बाबाच्या पत्रांत लिहिले आहेत. दादासाहेब करंदीकर आज मनोरा बोर्तने तिकडे परत निघाले. ते व बॅण्टिस्टा यांच्याकडून तुम्हाला इकडची प्रत्यक्ष माहिती मिळेल. शिष्टमंडळ्यवर तुम्ही आतां होईल तितकें करून लवकर या. मला मदत करण्याला येथें आतां कोणी नाही. (बा. ग. टिळक, लंडन)

(ता. २७ मार्च १९१९) बॅण्टिस्टा यांनी भेटून आपली मडळी व बेशंतवाई यांच्यातील मतभेद दूर केला असेलच. आपलें होमरूल लीगचें शिष्ट-मंडळ लहानच पण वजनदार आणि एका जीवाभावाचे असले पाहिजे. जमले तर तुम्ही व बॅण्टिस्टा दोघेहि मिळूनच या. येथें तुम्हा दोघांची फार गरज आहे. (बा. ग. टिळक, लंडन.)

टिळकाच्या अभावीं त्यांच्या पक्षातलें राष्ट्रीय सभेत करण्याचें काम मजकडे आलें. माघें हें प्रतिनिधित्व ओळखून मला दोन जागा देण्यांत आल्या. (१) राष्ट्रीय सभेचा जॉइंट-सेक्रेटरी व (२) विलायतेस काँग्रेसतर्फें जाग्याच्या शिष्टमंडळाचा चिटणीस. हीं दोन्ही कामें मला एकाच वेळीं देण्यात नव्हतीं. आणि मी विलाय-तेला जाण्याचे बहुधा निश्चित अगल्यानें काँग्रेस सेक्रेटरीची जागा दुसऱ्या कोणास मिळायची ती विनाकारण अडवून बसणें असा अर्थ होता. म्हणून मी काँग्रेस सेक्रेटरीची जागा नाकारली, व विलायत शिष्टमंडळाचा चिटणीस ही जागा स्वीकारली. तेंपपासून पुढें सर्व हिंदुस्थानभर निरनिराळ्या प्रमुख लोकांनीं मी पत्रव्यवहार करूं लागलों; व राष्ट्रीय सभेच्या शिष्टमंडळावर कोण जाऊ इच्छिते, व कोणी जाणार इत्यादि तर तीं केव्हां निघू शकेन याची माहिती काढू लागलों.

मुमारे तीन महिने हें काम चालू होतें. पण ह्याे तितके लोक नेमके ह्याे तेंप्यां निघण्याला तयार नाहीं असे दिसून आलें. लोक असे पाहिजे होते कीं, विलायतेहून वहीं येताच एका आग्रगण्यत निघून मुंबईस बोधरार पाय ठेवतील. पण जो तो म्हणे “ मी येण्याला कबूल आहे. पण केव्हां निघायचाचे याचा निश्चय मी आज करू शकत नाहीं. ” आणि त्याचा असा निश्चय कळणें तर

अत्यवश्य होतं. कारण नवी नावं दिल्याशिवाय आगबोट कंपनी बोटीवर जागा ठराविक तारखेला राखून ठेऊ शकत नव्हती. शिवाय युद्ध नुकतेच संपलं तरी पक्का तडू अजून व्हावयाचा होता. यामुळे विलायती आगबोट कंपन्याचें चालकत्व जवळ जवळ हिंदुस्थान सरकारच्या होमसेक्टरच्या हातीं गेल्यासारखें होतें. त्यानें कृपा केली, क्षिफारस केली, तर मेल बोटीवर जागा मिळवयाची, पण कॉप्रेस हौ टेन्हादि सरकारसल्ल आजच्या सारखीच मनातून नावडती होती. यामुळे नेमस्त व इतर पक्षांतील लोकांना आगगोष्टीवर जागा जरा इटकून मिळत तशा राष्ट्रीय सभेच्या लोकांना मिळत नसत, होमसेक्टरला लिहिलें किंवा जाऊन भेटलें तर तो म्हणजे की, 'तुमच्या शिटमेंटव्यतील लोकांचीं नांवां घ्या, म्हणजे मग पाहू.' आणि वर सांगितल्याप्रमाणें इकडे तर ज्याला विचारार्थ तो अर्धवट उत्तर देई व नवी तारखे कळवीना. अशा गोष्टींत काहीं दिवस गेले. तेव्हा पंडित मदन मोहन मालवीय व मी दोघे मिळून दिल्ली जाऊन होमसेक्टरला भेटलों. यामुळे पायपोटे व पॅसेज याची काहीं सोय लागली. तथापि एप्रिल १९१९ अखेर वाटेल तेव्हा आगबोटीवर पाय ठेवण्याला विव्दलभाई पटेल व मी असे दोघेच तयार झालों. आणि विलायतेहून टिक्कांकडून निव्वडीची बोलवणी येऊ लागली तेव्हा आम्ही दोघांनी एप्रिल अखेर निघण्याचें ठराविलें.

त्याप्रमाणें ता. २९ एप्रिल रोजी मनोरा नामक बोटीवर आम्ही दोघे बडलों. कर्मधर्मसंयोगानें श्रीनिवासशास्त्री व पं. हृदयनाथ जुझरु हेहि त्याच बोटीन जात होते व आम्हा चौघांना मिळून एकच खोली देण्यात आली होती. मला प्रवास हा मनातून फार वावडा असतो. आणि ही तर जुद्ध विलायतच्या सफरीची तयारी. तेव्हा त्याची मला कित्ती जिझीर मनातून वाटली असेल याची कल्पनाच करावी. पण पूर्वी कोलंबोकडून जाणार होतों तेव्हा जी तयारी वेली होती तिच्यातली बरोचशी यावेळी उपयोगी पडली.

'विलायतच्या खानेची तयारी' या नावाची एक ओवीबद्ध १४५ ओव्यांची विनोदी कविता पुढें विलायतेहून परत येताना, रिकामपणाची कामगिरी म्हणून, ता. ७ ते ता. १० नोव्हेंबर १९१९ या चार दिवसांत मी लिहिली, ती १९२२ च्या द्वितीय रुदिसम्मेलनात वाचून दाखविली; आणि ती परिशिष्टरूपानें माझ्या विलायतच्या वातमीपनाच्या पुस्तकात छापली आहे. त्या कवितेंत अर्थात्

थोडीशी अतिशयोक्ति आहे. पण तींतील वाजेची मुख्य भूमिका सारी होती. म्हणूनच ती कविता मला मुचली. आणि सामानाहि कदाचित् पूर्वी घेतले त्याचा बांधा हिस्साहि यापुढे कधी मी घेणार नाही. पण प्रवासाला निपाळ म्हणजे इतराप्रमाणे आमचे असेच होतें. उदाहरणार्थ १९०५ सालीं आम्ही परतीं सर्व मंडळी काशीयात्रेला गेलों तेव्हा इतकें सामान घेतले कीं, जळगावात वाटेंत मुकाम पडला तेव्हा त्यातील निम्मे सामान गुडस् करून पुण्यास परत पाठवित्याचें स्मरत. आणि पुढें एक प्रलय असा आला कीं, विठ्ठलभाई पटेल याचें सामान बोट निघाल्यावर दहा दिवस पर्यंत बोटें हरवलें किंवा गळटलें तें सापडेचना, सेव्हा माझ्यातील बरेंच सामान त्याच्या उपयोगी पडलें, याचा सरळ अर्थ हाच कीं, मी ते वाजवीतून जास्ती घेतलें होतें.

मनोरंज बोटींत आम्हें फस्टक्लासचें तिकीट घेतले होतें. पण आमच्या वाटणीला बोटच दुसऱ्या दर्जाची आली. तेव्हा तिचा पहिला क्लास कसा काय असेल याची कल्पना करावी. बोटचें वजन मुळीं चार हजार टन होतें. म्हणजे आज विनायतेस जाणाऱ्या टपालबोटी तिच्या निदान चौपट किंवा पानपड मोठ्या असतात. खोली अगदीं लहान व तींत चार माणसें आणि चौपाचें सामान. पण दिवस उकाळ्यावे यामुळें बराच वेळ उपध्या ठेऊनच घालवावा लागे यामुळें सोलींत गर्दी फारशी वाटेनाही झाली. सुदैवानें खातचीं दोन चाकें मात्र पटेल व मी घेता मिळाली आणि शास्त्री व कुसलू यांना बर्या चाकें मिळालीं. ते पटेल म्हणत 'आम्ही नेमस्त पण पहा तुम्हा जहाजाच्या दोऱ्यावर खडलें आहों कीं नाहीं' ! त्यावर आम्ही उत्तर देत अहं कीं 'परसाली हा भेद आम्ही मानीतच नाहीं. फक्त इमर्जेंसीत म्हणीप्रमाणें मवाळ जहाज शालीं तरी We are in the Same Boat इतकच मानतो. पण आमच्या खालच्या जागा प्या व बरग्या या असें म्हणाल तर तेवढे मात्र होणार नाहीं !' आम्हां चौपापैकीं बोट सकांत वमी लागली अशी मला व सर्वान अधिक लागली अशी कुसलू जाना त्यामुळें आम्हा सर्वारेहां त्यांना सोलीचा आश्रय अधिक पुराय लागे मी मूळचा बूटपाटलोगवाला नाहीं. निजाल शास्त्रादारी व टेबलावर कांटाचा बमच्यानें जेवण्याची सवय नाहीं. शिवाय सर्वान मोठी गोष्ट ही कीं मी अत्यंत सकांत व सकांत यामुळें काहीं नड आली तर बोटीच्या अधिकाऱ्याला ती सांगणार कसा व दुष्टते करून घेणार कसा ! अशा सारांयामुळें मी मनात बुर असावयाचा. पण तरी नड फारसी आली नाहीं.

आगबोटीवर वास्तवीकपणे सर्व खाजगी मामला. आम्ही प्रवास म्हणजे म्हणजे मनुष्य त्यात अगदी काटेकोरपद्धतीने वागत नसतो. पण आधी साहेब लोकांच्या अगात शिस्त मुरलेली. त्यांना दिवसातून दोनही हजामत करण्याची, चार वेळ कपडे बदलण्याची, जेवताभ्यातांदि शिष्टाचार रचभाळण्याची सवय झालेली, आणि त्यांतूनही इमजाच्या हातून चूक झाली तर त्याला हसणार कोण ! आणि मला तर असे घटने वी माझी चूक होईल तेव्हा कोणी उपड हसणार नाही पण मनातले मनात मला गांवढळ म्हणून आणायाना माझी चेष्टा करीत असतील, या भयामुळे बोटीच्या डेक्कवर हिंडताना काय किंवा टेबलावर जेवावयास बसतांना काय मी आपला टाटाविक एकच पोशाख म्हणजे लांब काट व पगडी घालून बावळटगाररा काटोई हिंडत व बसत असे ! आणि न जाले याच गोष्टीची कदाचिन् इतर लोका मनातून चेष्टाहि करीत असतील, पोशाखाप्रमाणच मितभाषण हे आपल्या हातचें, म्हणून डेक्कवर हिंडतांना इतर दिदी लोकांप्रमाणे मी कोणाच्या ओळखी करीत नसे, किंवा भाषण प्रसंगात स्वतःला गुतयून पेट नसे. ईसीचेअर टाकून तटस्थ वृत्तीने समुद्राकडे पहात बसावे किंवा लायमरीच्या खोलीत जाऊन तेथे पुस्तक घेऊन पहायलाली वाचीत बसावे. सर्व अडचण जेवणाखाण्याची यात्रयाची, पण मुद्देगाने त्याची व्यवस्था बरी झाली. म्हणजे आम्हा पाचसहा हिंदी पद्धत्यापुरती एका काजूला मोठ्या टेबलाभोवतीच दोन लहान टेबले माहून व्यवस्था करण्यात आली होती. आम्ही शाकाहारी असे साभित-यामुळे तशी सोय झाली. पण आम्हापैकी खरे शाकाहारी मी, कुटार, व शाली इतकेच ठरले विठ्ठलभाई पटेळ पूर्वी दोन वर्षे विठ्ठलपेट राहून बॅरिस्टर होऊन आले होते, तेव्हाच त्याचा शाकाहारा सपला होता. दिवाण म्ही. पी. माधवराव हे मात्र पके शाकाहारी असतील अशी समजूत होती, पण पुढे ते हलुहलू वाडपी लोकांना 'सब चीज खाव' असे म्हणून मासाहारी, पक्ष्यादि मागून घेऊन खाऊ लागले ! मासाहारी मनुष्य शेजारी बसून जेवतांना पाहून प्रथम थोडी विचल वाटते, पण टेबलावरील जेवणाखाण्याचे सामान अतिशय स्वच्छ असल्यामुळे, आणि ताज्या मासाहायला सहसा घाण येत नाही यामुळे, ती अडचण फारशी वाटली नाही. आणि मी याच आनंदात गर्ग होतो की, मुख्य मोठ्या टेबलावर माझे पान धरून टेबले असते तर डावी किंवा उजवी कोणीकडे तरी बोटीच्या रिवानाप्रमाणे एखादा साहेब किंवा मडम बसावयाची, व त्याच्याशी पोळक शिष्टाचार

राच्या गोष्टी, हवापाण्याच्या गोष्टी बोलतांना भासा जीव टेकीला बाबयाचा, तो प्रसंग उळला. या मासभक्षकाच्या मेळ्यांत शाकाहारी माणसाचे हाल होत असतील अशी आपली व लोकांची प्रथम कल्पना असते परंतु अनुभवानें ती खोटी ठरली. केवळ शाकाहारी अन्नपदार्थ मागितले तर काही मिळतातच, परंतु फळे मेवा इ० एकींचेच पदार्थ इतकें पुष्कळ असतात कीं ते पुस्तं उरतात, पहाटे अग्रहणांत तोंड धुण्याच्या पाण्याबरोबर चहा किंन् वगिरे टेवलावर वरून घेण्याची चहा कॉफी सुमारे एकतासांन त्या चहाबरोबर बाटोळे पावाचे तुकडे मिळतात. नऊ वाजता छोटी हजेरी, तोंड हवे तितकं दूध घातलेली खीर, एखाद दुसरी भाजी, रोटी, फळे इतके पदार्थ असतात. दुपारी १ वाजताचा फाळ व रात्री ७ वाजताचें जेवण यात पदार्थ पुष्कळच असतात भातहि असतो व एखादें पत्राभाहि असतें. तात्पर्य शाकाहान्याला देखील अधारीपणान अर्जाण होण्याइतकी व्यवस्था असते. यामुळे घाटून जे खाण्याचे पदार्थ मी उभ्यातून नसून घेतले होते ते सन्नता परीं जाऊन स्वस्थ झाल्यावर प्रथम उपडले. प्रवासाच्या पहिल्या दोनतीन दिवसांतच मातें सगळे वस्त्यान नोट बसलें. बोटीवरील पिण्याच पाणी त्यागलें असें व लागेल तेन्हां सोबालिबू जिजर वगिरे मिळत. आणि बर्तहि हवा तितका मिळे.

आगदोटीवर युरोपियन लोक सर्व प्रकारचे खेळ खेळून आपला जीव फार रमवितात पण आमच्या हिंदी लोकांपैवीं फार थोड्यांना त्याच्या फरमगुर्तन यथायोग्य रीतीनें सामील होता येते. याचे एक कारण त्यांचा समाज स्त्रीपुंस मिश्रित असून कोणत्याहि कामात असतो, आणि आपणटांवर हिंदी पुंस पुष्कळ, त्रिया फार थोड्या व राकुचित वृत्तीच्या. यामुळे दोन्ही समाज करमणूक करण्याच्या मनोवृत्तीत तुल्यबल नसतल. सभाषणाचा विषय रात्रकारणाचा असला तर आम्हां हिंदी लोकांतच जहाल व नेमस्त हा भेद जाणवे मग युरोपियन लोकांसो या विषयावर आमचे संभाषण कसें म्हाजें ! मिळून कितीहि सरमिसळ वागण्याना आर आणला तरी त्याचा गट वेगळ्या आमचा गट वेगळा असेच रोवटीं पडे. ते आमच्याकडे पहात आम्ही त्यांच्याकडे पाहू. खाद्याला सादा लावून दिवतदि होतां, पण भावगम्यवहार कमी. इतर काही साधन हातासों नसल तर शूद्र असेहि युरोपियन लोकांच्या खेळत, आणि त्यांच्या लहान मुली आपल्या आकाराच्या बद्धुत्या हातगर्देंत घातून त्यांना आर्जोराईप्रमाण उपण्या डेकर घातवोत.

ता. १ मे रोजी आम्हा सय उताऱ्या बोट बुद्ध लागली तर जीव रसा वचावाया याची कवाईत भिक्विण्यात आली. कापडी काँकचे भोपळे होतेच पण शिवाय ताबड-तोव लहान होईना सारंगी सोडून त्यात कसं उतरणं हेहि दाखविण्यात आले. ही कवाईत भिक्विण्याच वारण असे की अजूनहि समुद्रात कोठं कोठं तरले मुद्दम फिरत असून आगबोटोना धोका होण्याचा समभव असे. ता. ३ ते ६ मे हे दिवस मोठे कष्टाचे गेले. यात अगदी पडला, समुद्र एकाद्या डबक्यासारखा शात दिसे, पण उभ्या इतका वेगुमार झाला की अगातून दहा-यास शेर पाणी गेले असेल. त्यातून दोन दिवस मला सहजून ताप आला व त्यामुळेहि घाम इतका फुटला की पेटी-तील बहुतेक सारे घामाने भिजून प्याव लागले, व भुवावकास परटाकडे पाव लागले. या दोन दिवसात मी जेवण गर्य केले आणि दूध व वरुं येवल्यावर राहिलो.

जाताना आमच्या बोटाने एडन बंदर पंतले माही. तांबळ्या समुद्रातून जाताना किनाऱ्या जवळून कोकणच्या बोटी जातात तना देखावा दिसला. मात्र कोकण किनाऱ्याला झाडी पार आणि अरबस्तान म्हणजे ओसाड भरम्य. ता. ८ मे रोजी जहाजावर एक मुयलमान मुलगा तापाने वारला तेव्हा समुद्रात प्रेत सोडण्याचा विधी उताऱ्येवासमभू यथाविधि करण्यात आला. मुएद बंदरांत गेल्याबरोबर सर्वत्र मोर्छेत फरक पडला. हे बंदर मुबई बंदरापेक्षा लहान वाटले. काही वेळ थावून आमच्या बोटाने बालक्यात प्रवेश केला. त्यात किनाऱ्यापासून १०१५ हातांचे अंतराने थोड जात होती यामुळे सारंगी खोलीत वतून पाहिजे तर आगरोट जमिनीवरूनच चालली आहे असा भास होई. कारण पाणीच दिसेना. असा अर्हद काळवा ७५ मैल लांब आहे. दुतर्फा सारायत्ताची डबल राईत व युद्ध नुकतेच संपले असल्यामुळे पुरी खणलेले खंदक व काटेरी वाराची जाळी एकसारखी दिसत. ता. ११ रोजी पोर्टसम्यद येथे पोहोचलो. येथे बंदर समुद्रांतल्या साखे नगून मोठ्या खाडीतल्यासारखे आहे. सवाळी आम्ही होडीतून भरकपवर गेलो व गाव पाहून परत आलो. गाव गलिच्छ. याद इमजीपेक्षा प्रेच पद्धतीचा. येथील हितसंबंधांची गुंतागुत अशा शब्दांनी वर्णन करता येईल की अर्धो राज्यसत्ता तुकी मुळतानाची, गादी खेदीवाची, कारभार इमजांचा, बाजार प्रेचांचा, अग्नि भाषा सर्वांची! रात्री भूमध्य समुद्रात शिरलो. तेव्हा पुस्तकातून वाचलेले इतिहास आठवून या कितिमान व प्रसिद्ध

समुद्राचा प्रत्यक्ष परिचय घडल्याचा आनंद वाटला. तीन खंडांचीं दारें या समुद्रांत उघडतात. भूमध्य समुद्र लागल्यापासून हवा खूप गरम सुटली. सर्व कपडे लॉकरीचे चढवावे लागले. ता. १३/१४ रोजीं वार कमी झाला व हवा आपल्या दिवाळ्याइतकीच थंड वाटली. तारीख १५ रोजीं माल्या बेट डावे घालून पुढें गेलो, नंतर माजाला नावाची फेच बसाइत आडळली.

ता. १६ रोजीं समुद्रावर बरेच मोठें बादळ झाले. डेक सगळे भिजून गेले. टेबलावर बसून जेवण्याची सोय राहिली नाही. सामानाचीहि आदळ आपट झाली. ता. १७ रोजीं उत्तर अफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील डोंगर दिखू लागले. ता. १८ रोजीं स्पेनचा किनारा व नेव्हाडा पर्वताची ओळ दिखू लागली. पर्वत शिखरावर बर्फ पडले होतें, तें पाहून बांगीभाताच्या ढिगावर मायकांनीं घातलेलें किसलेलें सोबरें अशी उपमा मला सुचली ती इकडे पलात मिळून कळविली. ती माझ्या मित्राना इतकी आवडली कीं ते मला अजून त्या उपमेची आठवण देतात ! ता. १९ रोजीं पहाटे जिब्राल्टरला पोहोचलों. वादण्यांत किड्याची शोभा फार पांगली दिसली. बंदर बॅकवेडून मोठें वाढले. बंदराचें तोंड मात फार लहान. बंदरात जहाजेच जहाजे बंशेकडों बोटी माशासारख्या पाण्यावर कावत होत्या. गाडी करून सर्व शहर पाहून आलों. शहरला मुद्रकोट किड्याच्या पट्टीची चौफेर तटबंदी आहे. मुख्य किडा दिल्लीच्या किड्यासारखा वाटला. शहर डोंगराच्या लवणावर बसलेलें आहे. घरावर घर असे १०/१५ मजले दिसतात. डोंगराच्या बरचा भाग दौलताबादच्या किड्यासारखा वाटला. शाही अगदीं तुरळक. उंच जागेवर नोकाचे घुस्ज बांधलेले आहेत त्याच्या चौफेर मान्यांतून जहाज निभावयाचेच नाही. जिब्राल्टर गावचा एक भाग स्पॅनिश वस्तीचा आहे तो पाहून कार्तीच्या बोझाची व धरांची आठवण झाली. फरसबंदीमुळें भूल नाही पण एतों अस्वच्छतेचा कहर.

परत बंदरावर आलों तेन्ही कांहीं सिंधी म्हापाठे भेटले. हे प्रत्येक मोठ्या बंदरात दुकानें पाहून राहतात. आणि अपूर्वाईच्या त्रिजसा विकून लाखो रुपये मिळवितात. या म्हापाण्यांनीं आमचें स्वागत करून फराक्याला घातले व पुतांचे हार घेऊन ते आम्हांला बोटींत पाववावयाला आले. ता. २१ मे रोजीं दिवसभर पोर्तुगालच्या किनाऱ्यानें वाट चालत होतो. अटलांटिक महासागरांत वादळ नघतें तरी बोटी फार हालतात. वायू हतय्या उच उडतत फों, एका कला-

टर्णांत ४५ अक्षांशरचे तारे दिसतात तो लागलोच दुसऱ्या कलाटणीस पाण्यातले मासे दिसतात. ता. २२ रोजी ज्वल मासे दिसले. हे मासे प्रचंड असून तोंडात पाणी घेऊन वारज्यासारखे उच उडवितात यावरून त्यांचे स्थान कळते. ता. २३ रोजी इंग्लिश रॅनलमध्ये आम्ही प्रवेश केला त्यारोबर घर भेटल्यासारखा इमज उताऱ्याच्या तोंडावर आनंद बमकुं लागला. पण इग्लंड हे आमचे घर नसल्यामुळे तुलनेने आमची आगबोट हेच आम्हाला घर वाटे. पिंजऱ्यातल्या उदराप्रमाणे तीन आठवड्यात आमची स्थिति झाली. कटाव्या आला म्हणजे खोलीतून डेक्कर जावे; तेथे कटाव्या आला म्हणजे डेक्करून खोलीत यावे. प्रवास संपत आला असे पाहून इमज उताऱ्यांनी डेक्कर रंगभूमी पाटली आणि विजेची रोपनाई करून गाग्याचा मोठा जलसा केला !

सर्वांनी चिनी पोपाख केले होते. एका उताऱ्याने खलासाचे सोंग भागले व हंशा पिकविला. स्वतः गळबताच्या कॅप्टनने जादूचे प्रयोग करून दाखविले. ता. २४ रोजी धुकें अतिशय दाट पडले. सावधगिरीचे कर्मे एकसारखे वाजत होते. आगबोट मुर्गीच्या पावलांने चालत होती. इतर आगबोटी दिसत नव्हत्या, पण त्याचेहि कर्मे ऐकू येत. ता. १५ रोजी सकाळी लंडनपासून ५० मैलावर आम्ही काही वेळ नागर टाकून विधाति बेलडी. दुपारी धुकें निवळले. सध्यावाळी ५ वाजता टेम्स नदीच्या आखातात शिरले, व ७ वाजता नदीमुखाल शिरलो. रात्री ९ वाजता टिलबरी बंदरोत पोचल्यावर रात्रभर तेथेच मुकाम केला. येथे पासपोर्टची तपासणी झाली व सकाळी १० वाजता किनाऱ्यावर उतरून स्पेशल ट्रेनमध्ये बसलो आणि ३ वाजता सेंट पॅटर्स स्टेशनवर उतरून ट्रिक्काच्या विन्हाडो पोचलो. रा. नामजेरडी व कोलियार हे आम्हाला नेण्याकरिता आले होते. ता. २६ पासून हिंदी स्नेही मंडळी भेटू लागली व यांवात हिंदून फिरून पहाण्यास सुरुवात केली.

लंडनला पोचण्यापूर्वी मॉंट्यू साहेबानी हिंदुस्थानच्या वार्षिक पत्रकावर भाषण केले होते. नंतर चार दिवसांनी साउथवोरे, फॉर्बेच बॅंगरे कमिठ्याचे रिपोर्ट प्रसिद्ध झाले. लौकरब तिकिटें मिळवून पार्लमेंटचे कामकाज पहावयास गेलो. याहि दिवशी मॉंट्यू साहेबानी भाषण केले. पण ते ऐकण्याला १०।२० प्रतिनिधीहि असतील नसतील. तथापि भरलेल्या नाटकगृहापुढे भाषण करणाऱ्या नटाप्रमाणे ते भावस्थान भाषण करीत होते. ता. ४ जून रोजी ट्रिक्काबरोबर सी केंब्रिज येथे गेलो.

तेथील ८०१९० विद्यार्थ्यांनी मजलीस बनवली होती. टिळकाचे व्याख्यान झाले. ते म्हणाले 'येथे स्वतंत्रतेच्या हवेत तुम्ही खूप बोलता, पण परत हिंदुस्थानात गेल्यावर स्वार्थलाग व देशकार्य काय करणार याचा विचार केव्हा करता का !' काही हिंदी विद्यार्थ्यांनी बेडेपणाचे प्रश्न केले व स्वतःच हसं करून घेतले. एक तर-तरीत माझण मुलगा म्हणाला की, 'मी सिव्हील सर्व्हिस परीक्षेला बसणार, पासहि होणार; पण नोकरी मात्र करणार नाहीं हें तुम्ही पहाल.' पण ते पहाण्यास टिळक जगले नाहीत. आणि जगतें तर विपरीत दिसतें असतें ! कारण हा मुलगा परीक्षा पास झाला पण नोकरीतहि शिरला. तो प्रथम असिस्टंट कलेक्टर होऊन १९२२ साली अहमदाबादस गार्धीवा खटल्य मुरु असताना आला. हल्ली इकडील एका जिल्ह्याचा तो कलेक्टर आहे. त्याने आपलें बचन पाळलें नाहीं, पण नोकरीत राहून तो होईल तितकें लोकांचे बरे करतो हें खचित.

गुधारणा विलापरील सिलेक्ट कमिटी अजून भरावयाची होती. यामुळे आम्ही इतर उद्योग केले. त्यातील मुख्य म्हणजे लंडन येथील ब्रिटिश कॉमिश्न कमिटी जी नेमस्त सोळाव्या हाती गेली होती ती कॉमिश्नच्या तर्फेची बनवावयाची, व तिचे मुखपत्र 'इंडिया' हें कॉमिश्नचे पैसे घेऊन कॉमिश्नच्या विरुद्ध लिहीत असें तेहि स्थापीन करून घ्यावयाचें. कॉमिश्न कमिटीशिवाय आम्हाला मदत करणारी दुसरी मदळी म्हणजे मजूर पक्षाची. तथापि या पक्षांत वेसंट बार्देचे वर्चस्व होतें, व बार्दे टिळकांना सर्वस्वी एकरूपतेनें बागवीत नव्हत. म्हणून या पक्षाकडून मदत कितपत मिळते याची थोडी शकाच होती. तथापि कर्नाट बेन्सवुड बगैरे जे लोक प्रमुख होते त्यांच्या गांठी आम्ही घेण्याला मुहवात केली. ब्रिटिश इंडिया कॉमिश्न कमिटीशीं वाद करे पाळाचे लागले, इंडियापत्र स्थापीन करून घेण्याला किती प्रास पडला, या गोष्टींची माहिती मी टिळक चरित्र खंड तीन यांत सबिस्तर दिली आहे म्हणून ती येथे देण्याचे कारण नाहीं. विलापनेत माझा मुझाम पडला तरी तो प्रवासखानांचे समजून तितक्या पुरतोच माहिती येथे देव आहे.

इंडिया पत्र हातगत केल्यावर ब्रिटिश इंडिया कॉमिश्न कमिटीनें मला त्या पत्राचा सहसंपादक नेमले व मी परत बर्हंपूरतें तें काम करीत होतो. किंबहुना संपादकीय काम हेंच माझे मुख्य काम होऊन बसण्यामुळे माझा बहुतेक सगळ्या वेळ त्यांतच जाई. ता. ४ जून रोजी मीटिंग्ज खेदेबांनीं पार्लमेंटच्या

इमारतीत सर्व हिंदी पाहुण्यांना मेजवानी दिली. नेमस्तापुढे राष्ट्रीय सभा एक मजल व कापेसच्या पुढे होमरूल मीग एक मजल अशा क्रमाने राजकीय स्वरूपाच्या मागण्या होत्या. यामुळे त्यातल्यात्यात अधिक छाप कोणाची पडते असे जो तो पहात होता. पण त्यातल्यात्यात राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि पटेल आणि स्वराज्यसभाचे अध्यक्ष टिळक यांचा सर्वांशी एकविचार असून त्यातल्या एकांना काही अधिक मागितले तर त्याबद्दल दुसऱ्याला वाईट न वाटता आनंदच होण्यासारखा होता. नेमस्ताची व वेशटबाईची गोष्ट मात्र तशी नव्हती, यामुळे ते दोन पक्ष एकोप्याने व हे दोनपक्ष एकोप्याने अशी वामे चालत. स्वतः मी स्वराज्य सभाच्या व राष्ट्रीय सभेच्या दोन्ही शिष्टमंडळाचा सभासद होतो, यामुळे इडिया पत्रात त्यातल्यात्यात अधिक प्रगतिपर असे धोरण संपादक म्हणून मी ठेवले होते. जूनअखेरपर्यंत शिष्टमंडळाचे इतर सभासद हलहलू विलायतस येत होते हे दिवस तिकडील वसताचे म्हणून काम होईल तितकं कमी, आणि हवाखोरी, करमणूक व सहूल होईल तितकी अधिक असा विलायततील लोकांचा कार्यक्रम असतो आकाश निरभ्र असून ऊन पडत होतं. थर्मामिटर ७० पर्यंत जाई. म्हणजे इकडची ती अर्धवट थंडीच, परंतु तिकडे या हवामानात उष्णता वाटे.

जून १० चे सुमारास हिंदी मुधारणा त्रिलोचनें दुसरें वाचन होऊन सिलेक्ट कमिटी नेमली गेली या प्रसंगां मी पार्लमेंटमध्ये हजर होतो. मॉटिंग्यू साहेबांच्या दीड तासांच्या भाषणातील एक वाक्य मी चांगलेच लक्षात ठेवले आहे तें असे. "हिंदुस्थानात काय किंवा इंग्लंडात काय सिव्हिल सर्व्हिसच्या हातून कोणतीच मुधारणा आपण होऊन आजवर मिळाली नाही व पुढेही मिळवण्याचा नाही त्यांना नोकरीप्रमाणें सांगकामें वगवून रावविले म्हणजेच त्यांचा खरा उपयोग होतो. विनसरकारी लोकांच्या डोक्यातच राजकीय मुधारणांची गर्भधारणा होते, व तेच लोक मुधारणांचे बाळंतपण करण्यास लायक असतात" या विलाचे काम राहो १२ वाजता सपले हा रात्रिचरपणा विलायतेंत पाहिल्य तेव्हा प्रथम आश्चर्य वाटले. पण पुढे असहकारतेच्या वाळात एवढे कॉप्रिम व तिची उपमंडळे यांच्या सभा एमी अपरात्री कशा चालत, व कित्येक वेळां पहाटे दोनतीन वाजता मतमोजणी होऊन ठरमाचे निकाल लागत हे मी पाहिले तेव्हा मुत्सदांच्या रात्रिचरपणाचे कौतुक माझे नाहीसे झाले.

यानंतर सिलेक्ट कमिटीच्या बैठकीं सुरू झाल्या. दरम्यान स्टेट सेक्रेटरी

यानीं शिक्षमंडळाना भेटीस बोलाविले. या भेटीत झालेल्या सभाषणाचीं इकीकृत-
टिळकचरित्रात मी सविस्तर दिली आहे. जूनमध्येर उन्हाळा चाडला व एक
दिवस पारा ८२ पर्यंत गेला तेव्हा 'लढन शहर होरेपळून तिघाल' असें त्याचें
वर्णन वर्तमानपत्रांनीं केलें. या आठवड्यात टिळकाच्याबरोबर मी ऑक्सफर्ड
येथें गेलों. काहीं प्रमुख कोलेजें वगैरे पाहिलीं. रात्री आठ वाजता तेथील
मजलसीपुढें टिळकाचे व्याख्यान झालें. केमिजपेशां वादविवाद अधिक जोराचा
झाला इकडच्या मोकळ्या हवेंत हिंदी विद्यार्थी किती जहाल बोलतो हें येथें दिवून
आलें, व जहालापणीं म्हणणाऱ्या टिळकानाच विद्यार्थ्यांना नेमस्तपणाचा उपदेश
करावा लागला ! म्हणून साध्य आणि साधने याच्यासकषाचें तत्वज्ञान टिळकांनीं
त्यांना सांगितलें. ऑक्सफर्ड येथे हिंदी विद्यार्थी फार थोडे असतात. मजलसीचें
अध्यक्षस्थान मिस्र शकुंतला नावाच्या एका पंजाबी कुनारिकेकडे होतें. अशा
ठिकाणीं विचारस्वातंत्र्य का असतें व राजकारणाची स्फूर्ति कशी निव्ळते हें
ऑक्सफर्ड येथील इमारती, लेख, चित्रें, पुतळे वगैरे पाहून लक्षात येतें.

जूनच्या अखेरीस विलायतेंत शऊर पडून विविध शीतळता आली. एक
इच पाऊस पडला ह्यानें एक एकरीं शंभर टन पाणी मिळालें, आता
पिळें वाचलीं असे शेरे वर्तमानपत्रातून येऊ लागलें परमपुत्री व खेळ
वाडले. लेडी लिटन यांनीं पार्टी दिला लढनबाहेर बेंदले नावाच्या गुलबस्तु
गृहस्थाच्या घाीं हिंदी लोकांनीं इंग्रजी भाषेतून 'आयकानची एणी' या नावाच्या
नाटकाचा प्रयोग करून दाखविला उपड्या अगणात सध्याकाळीं हा नाटक
प्रयोग झाला. एका लतामट्याची प्रीनस्य केली होती. वेलांच्या ताटव्याकडे
पड्याचें काम सोंपविलें होतें. अभिनय येताचा पण गायन बरें होतें. उपड्या
हवेंताळ नाट्य-प्रयोगाचा हा नमुना इकडे उपयोगात आगण्यासारखा आहे. जुलै
महिनाच्या प्रारंभी जर्मनीसो पत्र तह झाल्याची बातमी येताच विजयेंतच गुरू
झाला. त्याचें वर्णन करता येणें शक्य नाही, तपाही थोडे देतों.

दुकांनें कचेऱ्या एकदम बंद होऊन लोळ रस्त्यावर बाहेर पडले. गाढ्या व
मोटाठी यांची बहालुक गर्दीमुळे बंद झाली. तोकाच प्रचंड आवाज व त्यांतच
फटाफटाच वार होऊ लागले. वर आकाशात विमान पारिंसारखी फिरू लागलीं.
मोठी निरामें होण्यापेक्षा येथेंचून इमारतीकाल शिसपयेंत लटकू लागली.

इतर बाजार बंद पडून एकट्या निशाणांची गुरेरी निघी शुद्ध शास्त्री. भर रस्त्यावर जो पुरव उठ्या माथून गाऊ लागले. गेट, समावे, मरपान, भामटेगिरा यांना नुगता उक्त आत्र. विमानांनी सत्रवाड्यावर जखलधाल प्रवास पाडला व त्यांतच हजारों लोकांनी सत्रदर्शन घेतले. पुढाक चार सहा दिवसांतच तहाच्या अटीसंबंधान वाद शुद्ध झाला. तसेच मंत्रालयाचे साऊथवॉर्ड येथे वार्षिक संमेलनात भागल्या बंधाचे निशान उभारले. या परिषदेला वेगळ्याई गेल्या व तेथे त्यांनी भाषण-हि केले. आमच्या शिष्टमंडळीचे काही सभासद गेले होते. त्यांचा गात्रगी रीतिने सत्कार करण्यांत आला. येथून पुढे शिष्टमंडळीच्या कामाला बघाच गति मिळाली.

शिष्टमंडळीच्या चिटणीसांचे, मेगा टांचन मधुरे वंगरे करण्याचे, काम चालले. हनुहळ पुढेनाथ बॅनर्जीगुदा नेमस्तांचे बहुतेक प्रतिनिधि लढनला आले. आगरात, अमीरबादी होदि आले. हिंदुमुसलमान यांच्यामध्ये त्यावेळी दली इतका मनभेद नव्हता. तपासि गुरेगियन लोकांच्या मदतीने ज्या सभा होत त्यांत नेमस्त पुढाच्याच्या भाषणाचीच योजना असे. टिळकादिकावर अर्षांत बहि-स्वातच होता. शिलेकट कमिटीचे काम ता. १६ जुलै रोजी गुरू झाले तिला इंडिया पत्राचा संपादक व रिपोर्टर या नात्याने मी जाऊ लागलों. व दर आठव-व्यात जे काम होई त्याची टाचणे घेऊन इंडियाच्या दर नंकात त्याची मुसंगत हकीकत देऊ लागला. पंताक साहेबांनी आजवर आघेने मागे ठेवलेला सपा-दकत्वाचा लेखी राजीनामा काँग्रेस कमिटीकडे पाठविला. ब्रिटिश इंडिया काँग्रेस कमिटीची पुनर्पटना शाली शिलेकट कमिटीचे काम सोमवार मंगळवार व बुधवार तीन दिवस चाले बवित् चौथ्या दिवशी. कमिटीची जागा लहान. प्रेक्ष-वाना दोनतीन वाकच होती त्यावर आमच्याबरोबर हिंदुस्थानातील जुने प्राक्तिक एमिटरप्टिन्ह काँन्सिलर उपगव्हर्नर वंगरेहि बसत. एकादा तर सर झॉड हिल हे जागा मिळेना म्हणून आम्हा वर्तमानपत्रकारांच्या वाकावर किंचित टेंकले तर शिष्यानेच त्यांना उठवून लाविले ! सर जॉर्ज झाकं हे माझ्या जागे-पावून एका याडांच्या अंतरावर कमिटीचे सभासद म्हणून बसत. कमिटीत उलट-उपासणी करण्याचे काम मुख्यत. मॉटेग्यू व लॉर्डे सिह हे करीत.

जुलैच्या शेवटच्या आठवड्यात डॉ. नायर हे एकदम वारले. त्याच्याबरोबर टिळकाच्या आजारीण्याची निराधार बातमी स्टेट्समन पत्राच्या लंडनच्या बातमी-दाराने हिंदुस्थानात पाठविली. त्यामुळे इकडे बराच गोंधळ व गडबड झाली. तिथे

निराकरण तारा करून आम्हाला ताबडतोब करवें लागलें. सिलेक्ट कमिटीपुढें गोरे काळे, सरकारी विनसरकारी, तात्त्विक राजकारणाचा विचार करणारे व अनुभविक कारभारी, स्वार्थी परार्थी, अशा सर्व प्रकारच्या लोकांच्या साक्षी सात्त्या. अर्थात् या सर्वांचा प्रक्षोभ प्रत्यक्ष ऐकण्याची मोठी मौज होती. नव्याच शास्त्राक्षी एकेक-टपा व्यक्तींच्या झाल्या एण कित्येक प्रसंगां साक्षीदारांचे गट करून साक्षी घेण्यात आल्या. तेव्हा एकाचें बोलवें व जवळच्याने त्याला मधून मधून सुचवावें असें चालें. आणि हे सुचविणारा एखादा, तर कांहींच न करतां फक्त जवळ बसणारे चारदोन असत. याचा अर्थ इतकाच कीं या विनबोलण्या साक्षीदारांनाहि 'आमची साक्ष झाली' असे म्हणता यावें.

मी काँग्रेस शिष्टमंडळाचा सभासद होतो तसें मंडळातर्फे एकच साक्षीदार सिलेक्ट कमिटीपुढे पाठवावा असें ठरल्यामुळे वल्लभभाई पटेल, शिष्टमंडळाचे सेक्रेटरी, याचीच योजना झाली. तथापि स्वाध्यायद्वारे माझ्याची कैफियत टिकक, पटेल, हॉर्निमन व स्वतः मी अशा चौघांनीं विचारविनिमय करून लिहून काढली होती. या कैफियतीतील मागण्याइतक्या पुरोगामी, प्रगतिकारक किंवा जहाल मागण्या इतर कोणत्याहि शिष्टमंडळाच्या कैफियतींत नव्हत्या आणि या-मुळे आमचें काँग्रेस शिष्टमंडळ सर्वांत अधिक नावडतें होते. वेष्टवार्ड नेमस्त्रांचा वैपार येऊन काँग्रेस शिष्टमंडळावर नाराज असत, आणि हे शिष्टमंडळ आपल्या जहाल धोरणानें सर्व काहीं पिडवत आहो असे त्या इकडे आपल्या वर्तमान-पत्रातून जाहीर करित पण नेमस्त्रांदि इतर शिष्टमंडळांतील अनेक लोक विलाय-तेच्या या काँग्रेसीखेरीवर स्वतःचा कांहीं स्वार्थी साधण्याच्या छटपटीत असत. यामुळे त्या मंडळाबद्दलहि, पण दुसऱ्या एका शरणाकरिता, ब्रिटिश मुत्सद्दी सासणी रीतीनें चेष्टा करित आणि असा कोणी स्वार्थी साक्षीदार समोर येऊन मोठ्या गोष्टी देशाच्या नांवानें बोलू लागला म्हणजे काहीं कुतिसल लोक आपआपसांत कुत्रकुत्रून बोलत "ह. या राजर्षींना काद पाहिजे आहे ए याला 'मुत्सलेप' बघावासा मोठा इला पाहिजे" अशा वातावरणा सासणी रीतीनें ऐकू येत.

होमरूनच्या शिष्टमंडळातर्फे एकट्या टिककांचाच साक्ष झाला. यासंगणानें थोडी प्रास्ताविक हद्दीइत मागणें जबर आहे. "स्वराज्यसंस्थापने साक्षी घेण्यास राष्ट्रीय समेच्या उद्युत्तनप्रमाणें सुपावेहि सर्व सभासद म्हणजे टिकक, सारकें

व केवळर तिपेहि तयार आहेत, तिपाच्याहि साक्षी पेण्यांत राह्या व तिपाच्या नाव कमिटीचे प्रश्न पाठविण्यात राव" अस कमिटीच्या चिटणिसास कळविण्यांत आले होते. पण "दूर डेप्युटेशनागणिक होता होईतों एरुच साक्षीदार प्यावयाचा असे कमिटान ठरविलें आहे, सबब एकाच गृहस्थाचे नाव या," असें उलट लिहून आल्यावसून अर्थात् टिळक हेच सद्याचे एक साक्षीदार असें चिटणिसा-कडून लिहून गेलें. तेव्हा टिळकांची साक्ष प्यावयाची कीं नाहीं हा प्रश्न कमिटीपुढे अभ्युधानीं माडला कमिटीतला वादविवाद अर्थात् गुप्त होता, पण अशाहि गुप्त खलबलांचें अनुकरणात्मक प्यनि भितोतून बाहेर पडत असतात, त्यावसून असें समजल कीं, टिळकांची साक्षच पेऊं नये असें म्हणणारे बहुमत कमिटींत होते त्यापि ती का पेऊं नये या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर माग या बहुमतवाल्यास मुचेना ! तेव्हां नाइलाज म्हणून टिळकांची साक्ष पेण्याचें ठरून टिळकांकडे प्रधाची यादी पाठविण्यांत आली, व त्या प्रश्नाची उत्तरें टिळकांनीं लिहून पाठविलीं, त्यावरून टिळकाना साक्षीस बोलाविलें. रीतीप्रमाण अभ्युधानीं टिळकाना 'प्रश्नोत्तरावेरेंज तुम्हाला आणखी काही सांगावयाचें असल्यास सांगा,' असें विचारल्यावसून त्यांनीं सुमारें दहा मुख्य मुद्यावर मुसगत, मुख्यव-स्थितपणे, अंतर किंवा अधिक-उषा एकहि शब्द न बोलता, राष्ट्रीय सभेची स्वराग्ययोज । कमिटीस सांगितली. प्रश्नोत्तराचें टिपण जे त्यांनीं प्रथम पाठविलें होतें त्यास धरून पण त्याची एप्ररूपानें एकवाक्यता करून टिळकांनीं कमिटीपुढें आपला गुलासा माडला व तो सर्वोस पररच पसत पडला. यानंतर मधली मुद्दी झाली व पिरून कमिटी भरल्यावर टिळकांची उलटतपासणी पाहावयास सापडेल अशी लोक उत्सुकतेन वाट पाहत होते पण कमिटीच्या पोटातले पाय या वेळीं बाहेर आले तिर्न टिळकांस साक्षीस बोळवावयाचें पण एकहि प्रश्न विचारा-वयाचा नाहीं असा आपणांत निश्चय केलेला असल्यामुळे त्यांची साक्ष उलट-तपासणीशिवायच सपली लॉड सिडनहॅमसाहेब तर आधींच उठून गेले होते !

टिळकाना उलटतपासणींत एकहि प्रश्न विचारावयाचा नाहीं याचा अर्थ त्याच्यावर कमिटीची इतराजी हाच होय हें उघड होतें व ही इतराजी कां तर ती टिळकाच्या राजकीय मताकरिता, किंवा सरकारचा व त्याचा जो अपूव ऋणानुबध होता त्याकरिता हेंहि उघड होत. पण ही गोष्ट घेऊन चाललें नरी, त्यांना प्रश्न व विचारण्याचा जो पोरकटपणा कमिटीनें केला त्यानें

मान पुष्कळाना हरू आले. कमिटीचा टिळकावर राग होता तर तिने टिळकाना साक्षीसच बोलवावयाचे नव्हते. तसे करण्यास त्यांना भाग पाडण्यास होमरूल लीगला काय साधन होते ! हा केवळ सुधीचा सौदा आहे. “टिळकांना नाकारता त्या अर्ही आम्ही आम्च्या वतीने दुसरा कोणीच साक्षीदार पाठवीन नाही” असें फार तर लीगने उत्तर दिले असतें, व जगानें झाली ही गोष्ट बरी अगर वार्डट याचा न्याय आपल्या ठिकाणी केला असता. पण तसें करण्याची कमिटीची छाती झाली नाही. बरें, भलेपणा चेष्टाकरिता किंवा सरळ सार्वजनिक मुद्द्यानें जर कमिटीनें त्यांना साक्षीला बोलावले तर रीतिप्रमाणें इतर साक्षीदारासारखे चार प्रश्न विचारावयास काय हरकत होती ! तसें केल्यास कमिटीस बऱा लागण्याचा सभव नव्हता. पण साक्षीस तर बोलावले, त्यांना आपलें म्हणणें सर्व माई दिले, पण उलटसाक्षी-पुरता त्यांच्याशीं अशोला धरला; यांत कमिटीनें कोणतें तत्त्व किंवा कार्य साधलें हें कमिटीसच माहीत ! पण उलट प्रश्न न विचारले तरी होमरूल लीगचें काम झालें. अशा कमिट्या व त्यापुढील साक्षी याचा मुख्य उपयोग हाच असतो की, ज्याला त्याला आपलें म्हणणें जाहीर रीतीनें मांडता यावें; आणि टिळक, पटेल व दिवाण माधवराव यांच्या साक्षी वाचल्या म्हणजे इम्रज राष्ट्राचे पुढारी, मुत्सद्दयांतले मुरब्बी, अधिकाऱ्यांतले अप्रगण्य अशांच्या समोर तोंडावर लोकपक्षाचे खरे खरे विचार स्पष्ट निर्भीड भाषेत मांडण्यांत आले यांत खरें कार्यभाग झाला. ज्यांना अधिकाऱ्यांचे झेड जोडल्याला किंवा आपापले खासगी कावे साधण्याला येथें जावयाचें होतें त्यांची गोष्ट अपांत निराळी.

पण आपला पक्षपातीपणा लोकांच्या लक्षात येऊ नये अशा मुद्द्यांचे बऱ्या काय कमिटीनें उलटतपासणी न करण्याचा मान इतर एकादोघासहि दिला. कारण टिळकानंतर मिस्रे नायडू यांची साक्ष झाली, व त्याच्यानंतर सर फ्रँक स्टाव यांची साक्ष झाली. त्या दोघांनाहि उलट सवाल विचारण्यांत आले नाहीत.

भासी स्टावची साक्ष झिलेस्ट कमिटीपुढें झाली नाही. परंतु इंडिया पत्र चालविणें हें जोयमीचें काम मजकडे स्वतंत्रपणे तोडून दिलें होत त करण्यांत भासा पुष्कळ वेळ जाई. शिवाय वक्तृत्वावरून हा विवादानंतोळ लोकांच्या अर्गी इतका मुरला आहे कीं हिंदीपद्धतीं मुखेल्या मनुष्यांनिऊडे कामधामाचीदिरनें

अगर इतर तजविजी बेळेवर पार पाडणे मोठे जड जात असले पाहिजे. पण सुदैवाने मी हि इकडे हिंदुस्थानांतच वक्तृशरणाचा गुण बराचसा माझ्या वर्गी आणलेला होता. यामुळे तिकडे माझ्या कामात मला खाली पाहण्याची वेळ आली नाही. छापखान्याला मजकूर पावयाच तो अगरही स्वच्छ लिहून काटेकोर असा दिला पाहिजे. उलट छापखानेवाले हि दिलेला मजकूर बेट असला बहुकुम छापून देण्यास स्वतःला जबाबदार समजतात. अर्थात् मागाहून जर खोबाखोड केली, शुद्धिपत्रे जोडली तर त्याचा खर्च बिलात घातला जातो. पाच चार ओळीत एखादा शब्द पाचचार अक्षरे इतके शुद्धीकरण इतकेच क्षम्य मानले जाते, मी या बाबतीत इकडे नितकासा देऊ नव्हतो, पण विलायततील जुणूक कळताच मी तो पुन लवकरच शिकलो.

ब्रिटिश इंडियन कमिटीच्या पंधरातून हे इंडिया पत्र चालविण्याची सर्व व्यवस्था होई. या कमिटीत डॉ. क्लार्क (चेअरमन) पाचसात इमज आणि काही लंडन रहिवासी हिंदी सभासद होते मी हिंदुस्थानाकडे परत येण्याला निघालो तेव्हा या कमिटीत इंडिया पत्राच्या कामाबद्दल माझे आभार मानण्याचा ठराव नमूद केला मला बहाराही दिली. आणि चारीच पान नजर केले. डॉ. क्लार्क हे मूळचे लिबरल पक्षाचे, पण प्रगतिप्रिय असल्यामुळे त्यांनी काँग्रेसचे धोरण स्वीकारण्यास फारशी खळखळ केली नाही. माझी सहसंपादिका हेलेना नॉरमॅंटनराई निजवर त्याची फार ममता असे. आणि पुढे डॉ. क्लार्क याच्या मुलाशी या याइचे लग्न झाले. हेलेना नॉरमॅंटन ही युनिव्हर्सिटीची पदवीधर असून प्रयत्नी होनी राजकारणात तिची मते राष्ट्रीय वृत्तीची असत. कारण तिच्या अगत बायारिध रत्न होतें. तथापि मी असे पाहिल की, राष्ट्रीय वृत्तीच्या स्वातंत्र्यप्रिय अशा ब्रिटिश लोकांच्या डोक्यात हिंदुस्थान पूर्ण स्वतंत्र होण्याची कल्पना शिरता शिरत नाही व शिरली तरी ती लांना जावडत नाही.

अशा रीतीने कमिटीच काम आक्टोबरच्या शेवटल्या आठवड्यात संपले. मध्यंतरी उन्हाळ्याच्या सुटीमुळे पार्लमेंटचे काम बंद होत. यामुळे शिट-मंडळाच्या लोकांनी व्याख्यानादिकाचे दारे काढले. राजगी भेटी पेशाचे काम काढले. तसेच खाजगी भोजने उपहार याचे उलट मुलट उपचार घाले. कॅवसरून हॉल, एसेक्स हॉल वगैरे ठिकाणी व्याख्याने झाली. दक्षिण वेल्स, बोर्नमाउथ, साउथम्प्टन, एडिंबरो इत्यादि ठिकाणी रापडे, टिळक, नायडू वगैरे

मढळी गेली होती. या सर्वांची छाप निरनिराळ्या रीतीने पडली. टिळक मुरसही म्हुणून, वेष्टनवाई वक्त्या म्हुणून, व सामर्थे हे विनोदी व्याख्याते म्हुणून. वेष्टनवाई. यार्नोहि तेलंग, वाडिया, जमनादास हारकादास वगैरे मढळीवरोवर येऊन व्याख्यानाचा दौरा काढला होता. नंतर मी, हॉर्निमन, आयंगर, मिस नॉरमेटन (इडिया पत्राच्या सहाकारी संपादक) अशी मढळी पुढून पुढून इंग्लंडच्या पश्चिम भागांत व्याख्यानास गेलो. मिस नॉरमेटनवाई या आयरिश असून त्यांनी लंडन युनिव्हर्सिटीत इतिहास या विषयांत ऑनर्स मिळविले होते. त्यांनी वॉरेस्टरची परीक्षा विद्याभ्यासाच्या दृष्टीने दिली होती. पण या वेळेपर्यंत बायकांना वकिली करण्याची परवानगी मिळालेली नव्हती. त्यामुळे त्यांनी हौस ऑफ लॉर्ड्सकडे परवानगीचा अर्ज करून आपल्या हक्काचे भांडण चालविले होते, व वजनदार मुत्सद्दी लॉर्ड सेसिल यानी त्याचा पुरस्कार चालविला होता. मी यर्मिंगहॅम्, विस्टर, ग्रायटन, टॉटन, वेस्टरन सुपरमेयर इत्यादि ठिकाणी व्याख्याने दिली. हॉर्निमन व रागस्वामी हे काहीकडे व्याख्याने घावयास गेले होते ते काहीकडे येथे आम्हाला येऊन मिळाले व तेथे आम्हा सर्वांची भाषणे झाली. इकडील व्याख्यानांचा सामान्य अनुभव असा— खटपट झाली असता फोटोहि सभा होण्यास अडचण पडत नाही. थोडसमान किती मिळेल हे मात्र सांगता येणे पडिजे असतं. कारण सभा कोण भरवतो यावर ते येऊनच अवलंबून असते. ग्रामः प्रत्येक शहरी इन्विपेन्डन्ट सेनर-पार्टी, अँडल्ट स्कूल, चर्च सोसायटी वगैरे दोन तीन सस्था असतातच, व त्यांपैकी एखाद्या सस्थेच्या विद्यमाने सभा भरू शकते. शिवाय या सस्थेच्या आठवण्याच्या पंधरवण्याच्या ठराविक सभा असतातच, त्यातल्याच एखादी सभा आपणास मिळाली तर थोडसमान विषय भरतू मिळतो. प्रत्येक शहरी स्थानिक वर्तमानपत्र अगतच, व जाहिरात आगळू घाळेची असल्यास त्या पत्राचा रिपोर्टर येऊन थोडा तरी रिपोर्ट देतो, समेस येणारे लोक शेकडो नव्वद सहानुभूतिपूर्ण असतात, व व्याख्यानांतर विचारलेल्या प्रश्नात विशेषापेक्षा जिज्ञासाच अधिक असते. विरोध करणारा एखादा येतोहि. परंतु प्रश्न विचारणारापेक्षा उत्तर देणाऱ्याला विद्यमाने शत्रु अधिक असल्यामुळे तो सहज आपली छाप पाडल्याशिवाय रहत नाही.

विद्यायतेतील चटपट्यां नेमस्त, वेष्टनवाई, कॉपेस व होमस्टरलींग असे चार पत्र घान करित होते. मुळतमान व अष्टून नावाचे स्वतंत्र पत्र लांबेळी नव्हते. वरील चार पत्रांपैकी कॉपेस व होमस्टरलींग हा पत्र सगुण होता. त्यात

मतनेद मुख्यच नसून दोन्ही पक्षांच्या सूत्रबद्धत्वाचें काम टिळकाफडेच होतें. नेमस्त पक्षाची खटपट बाहेर लोकांत विशेष नसून ती मुख्यतः सरकार दरबारी चाले, बेझटबाई या उभयान्वयी असून, सहानुभूति नेमस्त पक्षाकडे पण प्रत्यक्ष खटपटींत कांग्रेस व होमरूललीग पक्षाशीहि सहकारिता, असे त्याचें धोरण असे. कारण त्यांना विलायतेत जनतेमध्ये जितकी मान्यता होती तितकी सरकार दरबारी नव्हती. यामुळे नेमस्त व राष्ट्रीयपक्ष यांच्या मिळून सभा विलायतेत कोंठ झाल्या नाहींत तरी बेझटबाई व टिळक आणि हॉर्निमन सकलतावाला सत्यमूर्ति चमनलाल यामुद्धा एकत्र सभा होऊ शकली. ती मुप्रसिद्ध ओल्डवर्ट हॉलमध्ये झाली. तेथें एका टोकाला बेझटबाई व दुसऱ्या टोकाला चमनलाल अशी खेच असून टिळकांनी दोन्हीकडे हात देऊन दोरी सावरून धरली होती; व शेवटी चमनलालसारख्या तडफदार वक्त्राच्या भाषणावरहि आपल्या मुत्सद्देगिरीची छाप पाडून टिळकांनी ती सभा जिंकली.

अशा रीतीने विलायतेतलें काम संपल्यावर टिळक व वामुदेवराव जोशी यांच्याबरोबर मी विलायतेतून परत आलों. येताना बोट मिळाली ती 'इजिप्त' नावाची, आणि टेम्स नदीपासून मुबई बदरापर्यंत एकदम म्हणजे बाटेंत फ्रान्सकडे न वळणारी अशी मिळाली. यामुळे फ्रान्समध्ये मार्सेल्सला उतरून युरोपजडाकडे प्रवास करता आला नाहीं. जाताना पक्षा तह झाला नव्हता म्हणून मार्सेल्सला उतरूं शकलों नाहीं आणि येताना उतारूची गर्दी पार। तिकिटें देण्याचें काम आगवोट रुपनिपेक्षा इटिया ऑफिसच्या अधिकार्याच्या हातीं. मिळेल ती बोट तावडतोव न पेतली तर पुढें केव्हां मिळेल याचा मेम नाहीं. टिळक दांड बरी विलायतेत राहून कटाळलेले, यामुळे कसेंहि करून लौकर परत हिंदुस्थानाला जावें अशी त्यांची इच्छा. आणि मीवेगळा पुनून युरोपजडाचा प्रवास करून येईन म्हटलें तर मजजवळ त्यावेळीं तितकें स्वतंत्र द्रव्यसाधन नाहीं. यामुळे आपण मार्गे न रहावा टिळकांबरोबरच परत जावें हें उत्तम असें ठरवून मांझि आणखी प्रवासाच्या भागनगडीत पडलों नाहीं. टिळक 'विलायतेला' गेले ते खरोखर विलायतेला गेले नव्हते. कामाकरीता गेले होते ! आणि माझीहि स्थिति तीच होती.

टिळक घरीसच्या दृष्टीने किंचित परावलंबी झालेले असून त्यांना बरोबर मनुष्य पेतल्याशिवाय फिरणें शक्य नव्हतें. माझी स्थिति तशी नव्हती. पण मी विलायतला गेलों तो खरोखर 'विलायत' पहाण्याकरीता गेलों नव्हता. मग युरोप-जडाचा प्रवास दूरच. यामुळे मलाहि विलायतेत देखील हिंडता फिरतां आले

नाहीं. दर आठवड्याला इडिया पत्राचा एक वाडवयाचा, केसरीकरिता एक वातामीपत्र लिहावयाचे, अवातर पत्रव्यवहार व टिककाची निरोपेगिरी वगैरे काम करावयाचे. यामुळे मला लडन सोडून वगैरे सवय आर्षी आठवडाहि रद्दणें शक्य नव्हते. यामुळे लडनमध्ये राहूनच एखाद्याअर्घ्या दिवसात जें काय पहाता येईल ते पहावें असा मज मी ठेविला होता. त्याप्रमाणे बुइन्डसर, रिचमंड व लडन टॉवर येथील राजवाडे, मुप्रसिद्ध चित्रसंग्रह, एकदोन जत्रा, मध्यवर्ती लायब्ररी व पदार्थ-संग्रहालय, एक दोन समाष्टे, एक-दोन नाटकगृहे, दोन तीन नाटक प्रयोग व काहीं साप्तांगिक उद्याने याशिवाय अधिक काहीं मला पहाण्यास सापडले नाहीं. आणि ऑनसफ्रंट, कॅप्रीज, धर्मिगहॅम, प्रिस्टल व टॉटन याशिवाय शहरे पहाण्यास सापडलीं नाहींत. पाच महिने इंग्लंडमध्ये राहून इतकें घोंडे पाहिलें म्हणजे काहीच पाहिलें नाहीं असा अर्थ सहजच होतो. पण विलायतच्या सफरींत माझा हेतु प्रवासाचा आणि स्थलसौंदर्य पहाण्याचा नसल्यामुळे मला त्याचे वाईट वाटले नाहीं. माझ्या मनातच दुरोपचा प्रवास व स्थलदर्शन नव्हतें या अर्थानेंच ते देवात नव्हतें असे वाटले तर म्हणाव ! तथापि नाहीं नाहीं म्हणतां १९१२ साली विलायतेच्या सफरीचा दुसरा प्रसंग आत्ताच.

*

*

*

*

विलायतेची दुसरी सफर—आता या दुसऱ्या सफरीची हकीकत थोडक्यात सांगतां. १९१२ च्या आक्टोबरात मद्रासेहून पुण्यास परत येताना यादेंत निजाम हैद्राबाद शहरी मी गेल्याची हकीकत मागे सांगितली आहे. येथें प्रथम हे सांगावयाचे कीं अगदीं अभावितरीतीनें हैद्राबादच्या या मुसलमान मला गोलमेज परिपदेचें निमंत्रण मिळाले. त्याचा प्रकार असा—

हैद्राबादेस मला सयुक्त महाराष्ट्रीय मंडळाची वानगुफारी झाली. आणि मी परत पुण्याला निघणार इतक्यांत हैद्राबादच्या रेसिडेंटसाहेबांकडून मला भेटांचे निमंत्रण आले. त्यांना रेसिडेंट मोटार घेऊन मला हुडकीत आला, व त्यानें रेसिडेंट साहेबांचे निमंतणपत्र हातीं दिलें. त्याच 'जस्स येऊन भेटून जा' असें लिहिलें होतें. मला काहीच बोध होईना. मी गेल्यावर रेसिडेंट मला स्वतःच्या बघण्याच्या खोलीत घेऊन गेले व पेझंटून एक तार काढून त्यांनीं मला वाचून दाखविली. तेंच मजकूर असा होता. "फेब्रुवर हे हैद्राबादेस गेल्याचें समजतें तरी तुम्ही त्यांना

भेटास बोलावून विचार काढा, तिसऱ्या राऊंड टेबल कॉन्फरन्सला सभागद म्हात्मांना निमंत्रण करण्याचा सरकारचा विचार आहे तरी हे निमंत्रण स्वीकारतील किंवा कसे ?" मी अर्थातच बुचकळ्यात पडलों. मी म्हणाला "इतक्या तातडीन या प्रश्नाचे उत्तर येथेच देणे कठिण वाटते, तरी पुण्यास गेल्यावर याचे उत्तर कोणाम कळवावे ते सांगा म्हणजे त्याला पाठवीन रेमिट्ट म्हणाले "तुमची अडचण मी ओळखता. मात्र कृपा करून तुम्ही या विचार करण्यास वेळ घेतला तरी चांगले, पण मला निश्चित स्वस्याचे का उत्तर देऊन गेल्या तर बरे होईल. ही तार पुण मद्रास भेज करीत करीत हुंदाबाहेर आली आहे, त्यावरून सरकारला उत्तर त्वरित हर भेज दिवात." अस म्हण मला विचार करण्याला वेळ देण्याकरिता दुसरे कामदपत्र काढून ते पाठ लागा पांच मिनिटांनंतर मी म्हणालों "थक आहे. मी निमंत्रण स्वीकारीत अस कळव परत आल्यावर जो तो मोठ्या उत्सवनेन विचार त्यागला. काँ रेसिडंटने भेटी का बोलावले ! पण भेट केवळ औपचारिक असं सांगून मी रोगामाहि मुर्ख सुगावा लागू दिला नाही.

पुण्यास आल्यावरहि यातल एक अक्षर मी कोणाम कळू दिला नाही. पण सर मे. साईरस, मुंबईचे गव्हर्नर, राजवटून गणेश सिटीतून भेटास बोलावल्याच निमंत्रण आले, तेव्हा मग राऊंड टेबलच्या निमंत्रणाची गोष्ट मला नोंद फोडावी लागली हे मजले चार पांच दिवस एका अथान फुट्ट गेले. कारण प्रत्यक्ष निमंत्रणाचे पत्र हाती आल्यापासून आगमोटीत बसण्याला अपघे चार पांच दिवस होते. आणि तयारी तर करावयाची निजयतच्या थडीच्या दिवसातल्या प्रकामाची ! पण निमंत्रण हाती पडण्यापूर्वी तयारी करावयास त्यागवयाचे नाही, मग त्यान मरसोय वादल झाली तरी चालेल असा निश्चयच केला होता. सेवटी ठरल्यावेळी मी मुंबईस जाऊन आगमोटीत बसलों पॅसेज पासपोर्ट याची व्यवस्था सरकारकडून करण्यात आली. त्या खटपटीचा माझ वेळ वाचला. तसेंच पुण्यातील गोखले शिपा यांनी ठरल्या मुदतीत सर्व कपडे तयार करून दिले. मुंबईस निरोप देण्याकरिता महा-राष्ट्रातील दहा बीस ठिकाणचे भिन्न व जिल्हापुढारी आले होते. अनेक यांना मुंबईच्या भिन्नाकडून निमंत्रण गेले होते. पण त्यांना मी राऊंड टेबल कॉन्फरन्सला जाणे परत नव्हते हे माहीत असल्यामुळे मी त्यांना खुलासेवार तार केली व ते न येण्याने होणारा वैरसमज दूर केला. या पूर्वीपासूनच काप्रेस रिपबक

धोरणांत अणे व मी यांच्यामध्ये मतभेद होऊं लागला होता. म्हणून व्यक्तिः स्नेह असला तरी मतभेदांमुळे “दुन्ही निरोप देण्यास न आला तरी त्यामुळे माझा गौरसमज होणार नाही, इतर अनेकांची माझ्या जाण्याला मान्यता आहे तेवढी मला पुरे आहे” असें मी त्यांना कळविलें.

पुणेकरांचा निरोप—ता. २६ आक्टोबर रोजी नगराध्यक्ष डॉ. नागई यांच्या अध्यक्षतेखाली मला निरोप देण्याचा समारंभ टिकक मंदिरांत झाला. त्यावेळील वर्तमानपत्रात हकीकत अशी ती अशीः—प्रथम प्रो. पोतदार म्हणाले,

“राजकारणात हसवाहसवी फार वेळपर्यंत टिकू शकत नाही. राजकारण हा फक्त कुस्तीचा आखाडा असल्याकारणाने त्या आखाड्यात उतरून लढत राहणे ही मोठ्या शोचनी फक्त्याप्रद होते.” या वाक्यांत त्यांनीं इतिहासातील अनेक दाखले देऊन आपल्या म्हणण्याला पुष्टि दिली. व्यक्तिः आपले मत गांगतांना प्रो. पोतदार म्हणाले “गोलमेज परिषदेला १९३१ सालीं थो. केळकर यांना आलेलें आमंत्रण त्यांनीं नाकारलें ही गोष्ट बरी केली नाही. तितक्या गोलमेज परिषदेला त्यांना बोलावणें आलें व तें तरें त्यांनीं पत्करलें हें फार चांगलें झालें, आपल्याच या वाक्यांत जी महाराष्ट्राची नाडी माईत आहे तीवरून असे म्हणतां येईल कीं, थो. केळकर यांना महाराष्ट्राचा पाईडा आहे. गोलमेज परिषदेतून काय निघेल यासंबंधानें कोणालाहि कांहीं उक्ता असल्या तरी विलायतेस जाऊन तेथील राजकारणी मुखयारखेवर चार हात करण्यात पुष्कळ अर्थ आहे. या निरनिराळ्या दृष्टींनीं पहाता थो. केळकर हे विलायती गोलमेज परिषदेला जात आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे. त्यांचा सारखा चनुरल, हजरजबाबी व राजकारणात मुरलेला असा शूरवीर विरल्य. महाराष्ट्रात प्रतिनिधींची निवड सोडनीं करण्याची वेळ आली असती, तरें केळकर यांनाच त्यांनीं निवडून दिले असते अशी माझी खात्री आहे.”

“प्रो. पोतदार यांचे वरिल आशयार्थ आपण झाल्यावर प्रो. काळे म्हणाले कीं, “थो. केळकर हे महाराष्ट्राचे तर प्रतिनिधि आहेतच, पण त्यांना गोलमेज परिषदेमध्ये कामगिरी करावयाची आहे ती हिंदुमहासभा, संस्थानो प्रजाजन, व संस्थाधारण हिंदी जनता मोच्यतकें करावयाची आहे. थो. केळकर यांना कोणत्याहि दिग्याची मोठ्ठी क्षितां संपादनें व कोणत्यानें करावीं येते हे

असेल्ल्यांत उत्तम रितीने दृष्टेस्पत्तीस आर्ज आहे.” श्री. केळकराच्या अंगात सर्व निषयाचे आनंदन करण्याची शक्ति किती मोठी आहे हे सांगताना प्रो. काळे यांनी आपल्या तीस वर्षांपूर्वीच्या काही आठवणी सांगितल्या. “चलनपद्धति सर्व-धाने १८९८-९९ साली पौलर कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला त्या वेळी के. न्या. मू. रानडे म्हणाले होते की, असा तऱ्हेच्या शास्त्रीय निषयाचा संपूर्ण अभ्यास करून त्यावर ठाय मत देणारे तरण आपल्यात उत्पन्न झाले पाहिजेत, व ते नाहींत म्हणून रानड्यांना वाईटाई वाटले होते. पण त्याच वेळी श्री. केळकर यांनी पौलर कमिटीच्या रिपोर्टाचा पूर्ण अभ्यास करून त्यासमर्थी लिहिलेला एक निबंध सावंजनिक सभेत वाचला होता. चलनासमर्थीचा हा निबंध पाहून न्या. मू. रानडे यांना आनंद झाला. ‘मराठा’ पत्राची भुके मो पहात असताना केळकर हे आपली आर्थिक कशी लिहीत असत हे मला माहीत आहे. ‘मराठ्यात’ लेख लिहिण्यास त्यांनी आपल्याला कसे सत्तेजन दिले हे मागून प्रो. काळे यांनी श्री. केळकर यांना त्यांच्या विलायतेतील कामात यश यावे अशी सदिच्छा प्रकट केली व केळकरांना पुष्पहार घालून त्यांनी आपले भाषण संपविले.

“उत्तरादायल आपण करताना केळकर म्हणाले की, “मी तिसऱ्या गोल-मेज परिपदेस जात आहे तो केवळ सध्याच्या आणीयाणीच्या वेळी हिंदुस्थानाकरिता आपल्याम काही तरी भरीव कामगिरी करता यावी एवढ्याच सदिच्छेने. म. गांधी तुरुंगात असताना लोक म्युनिसिपालिट्या व लोकसभेचे यादी कामे चालवितानाच व ही कामे सरकारी कार्यानेच चालतात स्थानिक स्वराज्यसंस्था चालविण्यास जर या लोकांना हरकत वाटत नाही, तर ज्या कायद्याने अखिल हिंदुस्थानचे राज्य-यंत्र वनविले जाणार आहे, तो कायदा व्हावयाच्या प्रसंगी आपण हजार को राहू नये व आपल्या म्हणण्याप्रमाणे कायदा करून घेण्याची सटपट का करू नये हे मला समजत नाही !

“म. गांधी व सरकार यांच्यामध्य काही तडजोड निघून राष्ट्रीय सभेचे प्रतिनिधि जर या तिसऱ्या गोलमेज परिपदेला हजार राहिले असते तर फार चांगले झाले असते. आज देशात राष्ट्रीय सभेएवढा वजनदार व कार्यकर्ता असा दुसरा पक्ष नाही हे खरे, पण बळीकडे पडलेल्या अनेक गोष्टी पाहतां म. गांधीची सुटका होऊन ते गोलमेज परिपदेला जातील असा सभब दिसत नाही. ते गेले

असते तर खचित हिंदुस्थानचे कल्याण झाले असते. परंतु ते जात नाहीत म्हणून सगळे रान इमजी साम्राज्यवादी स्वराज्यद्रोह्यांना मोकळे सोडने ही गोष्ट मला पटत नाही. ठिकठिकाणी असल्या हातून होईल तितका पायबंद त्यांना घालावा असें माझ मत असल्याकारणाने मी या परिपदेचें निमनग्न स्वीकारले, प ही गोष्ट मी बरोबर केला असें मला वाटते. तथापि हेहि लक्षात ठेवा कीं, येथें तुमच्यासमोर उभें राहून जे मी बोलतो तेच तेथें पाठीमागेहि बोलें !

“पुष्कळांना असे वाटत आहे कीं, या गोलमेज परिपदेतून काहीहि निष्पन्न होणार नाही पण मला त्याची ही वृत्ति पटत नाही निराशा ही प्रत्येक वास्तवांत पसरलीच आहे परंतु म्हणून राजकारणाच्या दृष्टीनें आपण मेलेलेच आहों. पण यातहि आत्म डेविली तरच आपला तरणोपाय आहे या वेळीं मला एका इमजी स्मरण—भूमीवर लिहिलेलें अर्धपूर्ण वाक्य स्मरतें. या वाक्यात निराशावाद्यांना जसें उत्तर दिलें आहे तसेंच मी कां जातो याचेहि पमक त्यात आहे, तें इमजी वाक्य असें—“दि डेड डू नॉट फियर डेथ, बट दे होप फॉर रिसरेक्शन” म्हणजे “मेल्यानंतर मृताना मृत्यूची भीति वाटत नाही, पण ते आपल्या पुनरुद्दाराची मात्र मोठ्या आशेने वाट पहात असतात !”

“आपल्या या हिंदुस्थानात सर्वत्र निराशाच भरली असून यापूर्वी निमलेल्या देशभक्तांच्या अतुल आकांक्षाच सर्वत्र वावरत असलेल्या आपल्या दृष्टीस पडतात. स्वराज्याच्या हक्काच्या दृष्टीनें हिंदुस्थान हें एक स्मरणच नाही काय ! स्मरणांत धोमताच्या कवरीवर भौत्यवान अशी एकादि उग्री असो किंवा गरिबाच्या मृत देहावर सहानुध्या व्योम असलेली एलादी काठी असो. पण दोहोंत तत्त्वदृष्ट्या फरक नाही. हिंदुस्थानांत मोठमोठे देशभक्त आपापल्या शक्तिप्रमाणें कार्ये करित असताना घात झाले. पण त्यांच्या आकांक्षा तशाच राहिल्या. ज्या दिवशीं आपलें स्वातंत्र्य गेलें त्याच दिवशीं आपण राजकीय दृष्टीनें मृत झाला. दादाभाई नौरोजी, रावटे, गोखले, टिळक यांनी प्रयत्न करून स्वराज्य मिळविण्याची छटपट केली. तथापि त्यांच्या इच्छा अनृतच राहिल्या. हिंदुस्थानच्या या स्मरणभूमीत त्यांच्या अतुल वासनावरुल कोरलेली चिन्हे आजहि स्पष्ट दिसत आहेत. तथापि हें असें अगळे तरी आशावाद सोडून उपयोग बंद करणें मला पसंत नाही. मनुष्यान आशावादी राहून आपला उपयोग

करीत असावे यांतच यश आहे. प्रयत्न केला असता आपल्याला कधीतरी यश येईल हे माझे ब्रीदवाक्य असल्याने या माझ्या प्रयत्नास सवीकडून सहानुभूति व आशीर्वाद मिळवा हेच युक्त असून तसा तो मिळत आहे यातच मला आनंद वाटतो."

मुंबईकरांचा निरोप—(वर्तमानपत्राचा उतारा)—हा निरोप देण्याला दूर नागपूरपासून मडळी आली होती. त्राणगणभेत सुमारे अडीचशे परस लोक जमले होते. अध्यक्ष या नात्याने वॅरिस्टर जमनादास मेहेता म्हणाले—

"श्री. तात्यासाहेब केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिपदेकरिता जात आहेत. गोलमेज परिपदेला जाऊन स्वराज्याचे भरोव द्या आपणास मिळतील अशी केळकराची अपेक्षा नाही. परराष्ट्रीय राजकारण व लष्करी खाते यावर हिंदी राष्ट्रीय सरकारची हुकमत घालण्याशिवाय हिंदुस्थानला खरे स्वराज्याचे हक्क मिळाले असं होणार नाही. व पहिल्या दोन गोलमेज परिपदेचे अहवाल पाहिल्यास ही दोन खाती हिंदी शोकाच्या हाव्यात देण्यास ग्रेटब्रिटन तयार होईल असं वाटत नाही. श्री. केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिपदेत हिंदी लोकांच्या आकांक्षा काय आहेत हे स्पष्टपणे मांडतील; श्री. केळकर हे गोलमेज परिपदेला जात आहेत याबद्दल काही लोक बोटे मोडीत आहेत परंतु हे टीराकार म्युनिसिपालिटीच्या व लोकलबोर्डे यात मात्र अहमदमिकेन शिरून तेथे कार्य करित आहेत. म्युनिसिपालिटीच्या व लोकलबोर्डे यांमध्ये काम करण्यास जर या लोकांना काही शिक्षन घाटत नाही, तर या सस्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे व राष्ट्रीय स्वस्याचे प्रश्न ज्या परिपदेपुढे येणार आहेत, व ज्या परिपदेला महात्मा गांधींना जाण्याचा मार्ग सुकर व्हावा अशी लोकांची इच्छा आहे, त्या गोलमेज परिपदेला श्री. केळकर हे हजर राहिले तर त्यात कोडे विचडते व मला समजत नाही. श्री. केळकर हे राष्ट्रीय पक्षाचे म्हणजे तेथे स्पष्टपणे मांडतील. गोलमेज परिपदेला जाणे म्हणजे तेथे जे जे ठरेल त्याला मान्यता देण्याप्रमाणे आहे असं म्हणणे हा वस्तुस्थितीचा विपर्यास आहे. ही एकच वेळ अशी आहे की ज्यावेळी सरकारने बिनबुद्द घोष्ट केला. कारण, लोकनियुक्त प्रतिनिधि पाठाविषयाचे ठरले असते तरीही श्री. केळकर यांचीच या भागातर्फे निवडणूक झाली असती !"

"हो. मुजे यांनी घोडस्यात भाषण करून श्री. केळकर यांना तिसऱ्या गोलमेज परिपदेकरिता सरकारने निमंत्रण केले याबद्दल आनंद व्यक्त केला व ते

म्हणाले कीं, “आज हिंदु समाजाची वाजू गोलमेज परिषदेपुढे राष्ट्रीय दृष्ट्या समतोल बुद्दीने मांडण्यास जर कोणी लायक गृहस्थ असेल तर ते श्री. केळकर हे होत.” खासदार नारायणराव गुजराळ यांनी श्री. केळकराच्या अभिनंदनपर भाषण केल्यावर एरडोलचे श्री. पु. गो. जोशी यांनी असें मुचविलें कीं, “गेल्या दहा वर्षांतिल निवडणुकीचा अनुभव पहाता साधारतेचा प्रसार झाल्याविना मतदारांची संख्या वाढविली गेल्यास योग्य उमेदवार निवडून येणें कठिण जाईल, तरी गोलमेज परिषदेच्या निदर्शनास ही गोष्ट ठाव्हासाहेबांनीं आणली.” यवतमाळचे उपस्थी डॉ. चागसाहेब पराजपे यांनी श्री. केळकरांनीं तिसऱ्या गोलमेज परिषदेचें निमन्त्रण स्वीकारलें यावरून महापण्ट अजून स्वतः बुद्धि कायम आहे असे सांगून, आपलें समाधान व्यक्त केलें, आणि श्री. केळकरांनीं विलायतेंत कोणतीं मते मांडावीं याबद्दल ठिकठिकाणच्या मंडळींनीं ज्या सूचना केल्या त्याबद्दल त्यांना असा इपारा दिला कीं, “श्री. केळकरासारख्या मुखेल्या राजकारणीं पुरुषांनीं विलायतेंत काय सांगारें याबद्दल त्यांना सूचना करण्याचें कारण नाहीं.”

“मानवर बन्हाड-मध्यप्रांताचे पूर्वीचे दिवाण रॅ. रामराव देशमुख यांचे विचारपरिप्लुत असे भाषण झालें. ते म्हणाले कीं, “श्री. केळकरांना बन्हाडच्या प्रधानबद्दल गोलमेज परिषदेपुढे आमची वाजू मांडण्याबद्दल आम्ही सांगितलेच आहे. भावी फेडरेशनबद्दल मला श्री. केळकरांना नम्रतापूर्वक असें मुचवावयाचें आहे कीं, भावी राज्यघटनेंत शेपाधिकार प्रांताकडे न जातो मध्यवर्ती सरकाराकडेच राहिल्यास याबद्दल त्यांनीं जरूर सटपट करावी. फेडरेशनला मान्यता देणें याचा अर्थ आमच्यात एकराष्ट्रीयत्व नाहीं अशी कबुली देणें हा आहे पण शेपाधिकार मध्यवर्ती सरकाराकडे राहिल्यास आज ना उद्या एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेची जोपासना तरी होण्याची आशा राहिल ” प्रांताच्या पुनर्रचनेसंबंधानें ते म्हणाले कीं, “सांप्रतची अनैसर्गिक प्रांतरचना सोडून ज्या त्या लोकांचा इतिहास व संस्कृति लक्षांत घेऊन भाषावार प्रांतरचना होणे आवश्यक आहे.” शेपाटीं प्रजामताक राज्यपद्धति गुरळीत चालण्याच्या दृष्टीनें प्रांतानाहि दुहेरी कायदेमंडळें असें आश्चर्य आहे असें मत त्यांनीं प्रदर्शित केलें. उमरुवतीचे आमदार बाबसाहेब सापडें यांनीं असें सांगितलें कीं, दुहेरी कायदेमंडळें अस्तित्वांत आणल्यास लोकसत्ताक राज्यपद्धतीच्या मर्यादा नसून अडचणी मात्र उत्पन्न होईल,

तेव्हा प्रातात तरी दुहेरी कायदेमंडळं अस्तित्वात येऊ नयेत. धारवाडचे आमदार जोग यांनी सुचविले की, श्री. केळकरांनी आर्विक स्वायत्तता हिंदुस्थानला दिली जाण्यावर गोलमेज परिषदेत विशेष जोर द्यावा.

“ठिकठिकाणच्या पुढ्याच्यांची भाषणे ऐकल्यावर अभ्युधानी श्री. तालासहेवाना भाषण वरण्यास विनंति केली. त्याप्रमाणे श्री. केळकरांनी भाषण केले. ते म्हणाले, “आपण दूरदूरच्या ठिकाणाहून येथे येऊन माझ्याशी विचारविनिमय करून जो प्रेमाचा निरोप देत आहा त्यामुळे मजबरीत नारायांची जबाबदारी वाढत आहे. वस्तुतः काय आटोपून परत आल्यावर विलायतेत माझ्या हातून जी काही अल्पस्वल्प कामगिरी घडेल ती आपणास परत पाहून नंतर जर आपण माझा गौरव केला असता तर बरेचाले असते. पहिल्या गोलमेज परिषदेला मला बर्डा. मुजे यांना निमंत्रण आला. मी निमंत्रण स्वीकारले नाही. परंतु डॉ. मुजे यांना मुराहम पुण्यास बोलावून आप्रदाने निमंत्रण स्वीकारण्यास मी सांगितले. या वेळी आलेले निमंत्रण मी विचार करूनच स्वीकारले. हिंदु महासभेचा अभ्युक्त असल्यामुळे हिंदु समाजाच्या हिताचे राष्ट्रीय दृष्ट्या सरक्षण करणे हे माझे कर्तव्य होत मी गेली दहा वर्षे सत्सानी प्रजाजनानांच्या चळवळीत लक्ष घालीत आहे, व भावी राज्यपट्टना ठरत असताना गोलमेज परिषदेपुढ त्याची राह माझ्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. दक्षिणी सत्यान प्रजापरिषदेच्या कार्यकर्त्यांनी मला तस सांगितला आहे. बऱ्हाडचा प्रभ गुता-गुनीचा माझे ऋणानुबंधां लेही बऱ्हाडात पार. त्याचें काम हे माझ्या स्वतःच्या कामांपेक्षाही अधिक महत्त्वाचे असे मी समजतो. याशिवाय एकदर राष्ट्रीय पक्षाच्या मागण्या काम आहेत हे स्पष्टपणे पुढे माढले जाणे आवश्यक आहे.”

“श्री न. वि. केळकर हे तिसऱ्या गोलमेज परिषदेला गेले त्या वेळी त्यांच्या कार्यात त्यांना बराच वावे म्हणून ज्यांनी संदेह पाडविले त्यांची नावे पुढे दिली आहेत—

पट्टाड—अकोला : श्री प. वि. जोषडेकर, ग. बा. वापट, वा. ल. विनटुणकर, शि. पा. अभ्युक्त, म. कं. सोमण, स. बा. केळकर, गो. कृ. चितळे, अ. स. आठल्ये, कुलडाणा, रा. अ. कर्पनटकर, बी. एच्. जतकर यवतमाळ, वीर वामनराव जोशी, ना. रा. वामनगांवकर, उमरावती.

नागपूर—डॉ. मुजे.

पुणे—श्री. द. ग. काळे, अ. स. दाते, अध्यक्ष हिंदुसभा, ल. र. गोखले, मेवर, मुंबई कौन्सिल; डॉ. ना. भि. पदळेकर, स. सकाळ, रा. व. इणमताराम रामनाथ, अध्यक्ष न्यायाधीश संघ पुणे, न्या. वी. नार्वेकर, अध्यक्ष स्नेहसंबंधक मंडळ, अ. वि. पटवर्धन, राजाराम रागदासी, अध्यक्ष हिंदु स्टूडेंट्स लीग, पं. रघुनाथशास्त्री, पी. टी. दांडेकर, अहमद हसन जाफर.

मुंबई— श्री. दा. ग. विजयकर, स. प्रभु प्रभात, माधवराव गोडबोले.

इतर गांवें—यत प्रतिनिधि, संस्थानाधिपति औंध, रामनंद गोविंदराव ऊर्फ तारयासाहेब भुइजकर भुइज, पु. ल. ओंगळे, साहापूर, मद्रास, एन्. डी. बरदाचारियर, ना. नटेराव, श्री. द. वि. कोल्हटकर, जळगाव, का. वि. शिखरे इस्लामपूर, धीमत सर गंगाधरराव पटवर्धन, अधिपति स. मिरज, सेक्रेटरी, स्टेट पीपल्स सोसायटी सांगली, भार. वी. खेडकर व व. गो. कुळकर्णी सांगली, शिवबाळय्य देशमुख सोलापूर, दा. मा. देशपांडे, सातारा, अ. गो. गात्र, कुरुदवाड, रा. व. काळे, सातारा, र. पी. करंदीकर, सातारा, ग. ल. पाणे, मंगळवेढे, द. प. विवाळकर, अमळनेर, रा. कृ. पुराणिक, पनवेल, रा. श. राजवाडे, सोलापूर, वि. कृ. जोशी, सांगली, गा. मो. फणसे, पेण, पी. मो. जोशी इंद्राबाद (दक्षिण), दा. मो. भट, मिरज, डॉ. वैद्यनाथन, सोलापूर, ए. एन्. भिडे, सेक्रेटरी सहकारी मित्र मंडळ, वांदेगाव, पांडुरंगा शिराळकर कन्हाड, लक्ष्मणराव देशपांडे कन्हाड, अध्यक्ष हिंदु-महासभा बार्द, गो. कृ. देशपांडे पंढरपूर, डॉ. द. बा. केळकर, धुळे, गोविंदराव विनिवाले, आठवले व राजवाडे सांगली, गोपाळराव देशाई, देवळली, वामनराव नार्वेकर, इंद्राबाद, खरे शिरपूर, चडोपत जोशी, देवगड, लपळेकर कोल्हापूर, हिवरगावकर अहमदनगर, आठवले वनिवडे, स. ल. लपटे, मालगाव (मिरज), डॉ. दिगोराणी, कराची, शास्त्रलु, मद्रास.

पुणे महाराष्ट्र नागपूर बन्हाड या तीनही प्रांतांतील माझ्या पत्राच्या मंडळींची मला गोलमेज परिदेव निमंत्रण स्वीकारण्यास संमति होती. नांदो म्हणावयास वापची अने हे कॅप्टिसच्या धोरणात व कार्यक्रमात विशेष रीतीन-
गुफटले गेले असल्यामुळे त्यांना माझे पत्र नव्हत. पण बुलडाभ्याचे

वकील रा. कानिटकर यांनी बन्हाड समितीतर्फे समितीच नव्हे तर वकीलपत्राहि दिले होते. यामुळे अनेक यांची वापसती केवळ व्यर्थच ठरली.

ही गोष्ट स्पष्ट करण्याकरिता त्यासमर्थी काही पत्रेच देतोः—

(ता. २६/११/३२) गोलमेज परिपदेमध्ये बन्हाडच्या लोकातर्फे स्वतंत्र प्रांताची मागणी माढण्याची कामगिरी तुम्ही पत्करली हे वाचून आनंद झाला. आमचा बन्हाड प्रांत हा स्वतंत्र वगळा व फेडेशनमध्ये इतर प्रांताप्रमाणे स्वतंत्र प्रांत म्हणून त्याची गणना व्हावी अशी आमची इच्छा आहे. या बाबतीत रामराव देशमुख, दादासाहेब खापर्डे इत्यादि लोकांनी तुम्हाला लिहिलेले असेलच. याबद्दल आम्ही एक मेमोरियल म्हणजे अर्ज तयार केला होता. गतवर्षी मी तुमच्या गोलमेज परिपदेला गेलो होतो, त्या वेळी लॉर्ड सेंकी यांच्याशी बन्हाडसमर्थी माझे बोलणे झाले व त्यांना यासमर्थी मी एक टिपणहि दिले. बन्हाडचा प्रश्न घालू गोलमेज परिपदेपुढे निघेल किंवा नाही पहावे. तुमचे पत्र कानिटकरांना राबळपिंडी बोटवरून आले. त्याची प्रत त्यांनी मला पाठविली. बन्हाडसाठीच मुसलमाणांचा विरोध बन्हाड प्रांत स्वतंत्र होण्याला नाही. परंतु बन्हाड हा निजामाला यात्रा किंवा नाही असा प्रश्न निघाल्यास ते त्या मागणीला विरोध करणार नाहीत म्हणजे बन्हाड निजामाला न दिला तर तो फेडेशनमध्ये एक स्वतंत्र अवयव व्हावा याला त्यांची ना नाही. तुमच्या पत्रातून सर अकबर हैदरी यांचे व तुमचे बोलणे होऊन मुझाफि टिपण झाले ते मी पाहिले, आणि ते असावे नसेच आहे अशी माझी समजूत झाली. निजाम सरकारला दरसाल २५ लाख रुपये देणे, त्यांच्या जन्म दिवशी तोफांची सलामी देणे, इत्यादि सन्मानाच्या गुण निजाम सरकारला हव्या तितक्या घाव्या. त्याला आमचाहि हरमत नाही पण जेव्हा अर्धे बन्हाड निजाम सरकारकडे जात नाही तोपर्यंत तो स्वतंत्र प्रांत समजला जावा, इतकेच आमचे आग्रहाचे म्हणणे आहे. (एस्. बी. तारे, पूर्वीचे एक वेळचे गव्हर्नर, नागपूर.)

(ता. २१/२१/३२) आमच्या बन्हाडच्या प्रश्नाचे काय होते ! तुम्हास आमची मागणी माढण्यास केव्हा संधि मिळते याकडे आम्ही लक्ष लावून बसलो आहोत. तुम्ही प्रश्न काढलात की, “बाबा, फिल्ल बन्हाड निजामालाच देऊन दाऊद अशा धमक्या मुरूळ होतील. किंवा सर अकबर हैदरी आणखी काही तरी

मेखा माझून ठेवतील हेहि समबर्नीय आहे. हिंदुस्थान सरकार काय किंवा निजाम काय दोघानाहि तूर्त बऱ्हाडचा प्रश्न लोबकट्या ठेकावयाचा आहे पुढे मागे पर-स्परच्या वादात त्याचा उपयोग करण्याचा त्याचा डाव आहे आमचे मात्र पहाणे असे की, बऱ्हाडचे जे व्हावयाचे ते जाताना होऊन जाऊ द्या.

“बऱ्हाडच्या प्रश्न तुम्ही हाती घेतला असल्यामुळे बऱ्हाडच्या लोकांची वाजू तुम्ही उत्कृष्ट मांडाल असा आम्हास भरवसा आहे, आम्ही आज गप्प बसलो तर पुढे निजाम आणि हिंदुस्थान सरकारचे अत्यंत लाच रस्त्या पोलिटिकल डिपार्ट-मेंट यांच्या ताबडोबत आम्ही सापडू शोषेहि डाकूच!” (रामराव देशमुख, अकोला.)

(ता. २१/२/३२) तुमचे मार्चेंसहून १२ नोव्हेंबरचे पत्र आले ते पोंबलें. बऱ्हाड इंडियन केड्रेसनमध्ये स्वतंत्र विभाग म्हणून सामील होणार, त्याच्या हक्काच्या जाग देशाभाषाच्या सिटमडळाने येऊन हरकत झाली नये असाविषयो तुम्ही ईद्राभाकराचे मन पळू शकलात हे वाचून समाधान वाटलें. नातां मधील घटनाकामघात बऱ्हाडला केड्रेसनमध्ये निजामच्या समवांखेरीज सामील होता यात अशी तजवीज तुम्हाला करून घेता येईलसे वाढतें. (रामचंद्र अनंत कानिटकर, वकील, बुलडाणा.)

(ता. १२/१/३३) घाणूनी अणे दिरीकडे निघाले आहेत. त्यांना तुमची गाठ प्यावयाची होती आणि ती तुम्ही दिरीत जाण्यापूर्वी पडली तर हवी होती. आज सकाळीं पासणी रीतीन प्रांतातील लोकांची सभा झाली त्या संमेल-णापासीं इतर होते. तुम्ही गोलमेज परिषदेपुढे बऱ्हाडसकषी भाषण केलें त्याची प्रत मला मिळाला. ती मध्यपुढें ठेवण्यांत आली व सर्वांनीं त मरण पढून केलें. आम्ही जो अर्ज केला आहे त्याला धरूनच ते आहे हे सांगायला नकोच. एवढीपेडी बोटीवरून तुम्ही पात्रनिलेत्या सभासणाऱ्या रिपणात एक वाक्य अस होतें की, “बऱ्हाडच्या लष्करी सल्लागाराच्या सल्लाच्या ज्या रकमेला निजाम मान्यता देईल, त्याचा जोडा बऱ्हाडच्या उपाधार राहावा.” परंतु अशी गोष्ट काय म्हणून व्हावी ! परंतु सर्वथ गोष्टी अज्ञान अनिधिन आहेत. (एस. बी. तावे, नागपूर)

(ता. १४/१/३३) तुम्ही विलायतेहून परतल्याचे वाचल. प्रेस पत्राच्या प्रतिनिधीला तुम्ही दिलेल्या मुल्यपत्र वाचली. त्यांन तुम्हा म्हटल आहे —

“बन्हाड हा निजामाला देण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही. फक्त बन्हाडवर निजामाचा काही तरी दुस्सन हक्क पोचतो, इतकच दर्शविण्याची गूण शिक्षक ठेविली म्हणजे झाले. आणि अशीच योजना गोलमेज परिषद ठरविल, ” नागपूर कायदेमंडळाचे बन्हाडचे सर्व मसाले ता. १९ रोजी येथे जमणार आहेत. तरी त्याच्यापुढे ठेवण्याकरिता काही अतस्थ बातमी तुम्हाला पाठविता आली तर पहा. तुम्ही परत येताच तुमच्यामाग काम पुढेच लागणार, तथापि, अशी काही माहिती लिहून पाठविण्यास तुम्हाला वेळ झाला तर मी तुमचा आभारी होईन.—
(एस्. बी. तावे, नागपूर.)

तिसऱ्या गोलमेज परिषदत मी काय काम केले याचे इतिवृत्त परत आल्यावर छानून वाटले त्यात दिले आहे. त्याची पुनरुक्ति येथे करीत नाही. लंडन येथे माझा मुसम नोव्हेंबर १२ पासून डिसेंबर पंचवीसपर्यंत होता. ईन्स केसट नामक एका प्रतिष्ठित हॉटेलत राहिलो होतो. रा. ताम्हनकर बी. ए. यानीं माझ्या सेनेटरीचे व व्यवस्थापकाचे काम पत्करले होते आणि ते त्यांनी चांगले केले. परिषद व इतर सभा संमेलन, भेटी परतभेटी, याचे काम सर्व दिवसभर पुरत अस परिषदेचे काम फारमें आग्राजनक होण्याचा रंग दिसत नव्हता. पूर्वी म. गांधी गोलमेज परिषदेला गेले त्यावेळी ते इतर पुढाऱ्याशी सहकारितेने बागले नाहिले, आपल्या लहरी व्हेले आणि अहमन्यस्वभावाने त्यांनी कार्य नासले, अशी तक्रार सगळे जयकर इत्यादि करीत. गांधीजींच्या या धोरणाने गोलमेज परिषदेतील प्रतिगामी लोकांना चांगलेच फावले असे दिसून येत होते. आम्ही दहा बारा लाक एक विचाराने बागत होतो. तथापि नाताळच्या सुटीच्या निमित्ताने सरकाराने परिषदेच्या कामात गडबडगुड बसून काम आवरते घेतले. नाताळचा पहिला दिवस होताच मी हिंदुस्थानला परत याण्यास निघालो. पूर्वी मं मिळालेली अशी युरोपाचा प्रवास करण्याची संधि सहज चालून आली होती. पण हिवाळ्याचे दिवस अशा प्रवासाला सोईचे नाहीत यामुळे तो बेत रहित केला. परदेशात आजारी पडण्यापेक्षा युरोप पहाण्याचा आनंद मसाले बरे असे मनाशी ठरविले.

१९१९ व १९३२ या दोन साली मला विखावतेत रहावे लागले त्यात मला जो अनुभव आला त्यावरून मला विखावतेत युरोपात राहणे प्रवास करणे एकंदर मानवण्यासारखे नाही असे ठरले. यामुळेहि पुन्हा १९३३ साली गोलमेज परिषदेचे

निमंत्रण मला आले तें मी नाकारलें. माझें शाकाहारित्व मला नडलें नाहीं. इतकेच काय शाकाहार सभाडूनहि मला प्रकृतिमुद्वेग ठेवता आली. परंतु तिकडील सर्व काम-काज सकाळीं अकरा वाजता सुरू होतें. त्यापूर्वीं भूक चांगली लागत नाहीं. आणि भरपूर आहार केल्यावर चांगली सुमारे तासभर तरी विधाति मिळत हवी अशी इकडे मला सवय झाली आहे ती विधाति मिळत नाहीं. यामुळे बारावायून दीडवाजेपर्यंतचें काम कटाळ-वाणें होतें. झोपेची नड जाग्या देऊन भागवावी लागते. सभेच्या कामात भाग घ्यावयाचा ठरलें असल्यास त्या सांगामुळे झोपच प्रत्यक्ष येत नाहीं, पण झोप न आल्याने होणारा शीण उडत नाहीं. मगल्या दीडाच्या सुटीत फराळ वेला तर किहूच झोप येण्याची आपत्ति. न खात्रे तर रात्री आठ वाजेपर्यंत उपवाशी राहावें लागे. परिपदेयें काम पांच वाजता संपतें तर खाण्या गमावचार्चा राचें काम सुरू होई. दुसरी गोष्ट खासगी मुलप्रवृत्तीची टिपण ठरलें तर तें सभाळलें पाहिजे हा मनाचा मोठा धाक व ध्यास राही. तें साधवबाचे तर त्याचा वेध आधी बराच वेळ लासून इतर काम होत नसें, सर्वांत मोठी अडचण दिवसभर बोट पाटलोणी-सफट सगळें अवजड योगीर अगावर घालून बसण्याची. आगगाडी बघ-सर्दिस हा नवी साधने ही देखील अडचण वाटे. मी असाया तितका चपळ नाहीं इतराच त्याचा अर्थ

विलायतच्या या दुसऱ्या मुकामात खासगी कार्य प्रसंगांची निमंत्रणे इतकी येऊन पडत कीं त्यातल्या एखाद दुसऱ्यालाच इजर राहता येई पण बाकींच्याना न गेलें तरी 'मेतां येत नाहीं बायल बाईत वाटतें' अशी औपचारिक पत्रोत्तरें रोज पाठवार्ची लागत. एखाद्या कराळाला जेवणाळा मेळें तर तें तन्मूल शीडवून तासाचें कृत्य होई. इकडे केसरीकडे खासगी पत्रें पाठविण्याचा मनाचा तगादा त्यातच भजे. अधिक राचण्याला भरपूर द्रव्य-साधन असतें तर लघु-स्नेहक कारकून शिवाई इत्यादि ठेवून बरेच काम सुकर करतां आलें असत. निदान मुख्य कामाशिवाय इतर कोणतेहि काम मागें नाहीं असे अघेत तर निभायेल. पण खासी स्थिति सर्वच हय्यींनीं अद्यमाभान-कारक होती. आणखी एक गोष्ट अशी कीं, मला वाचकळ औपचारिक गप्पागोष्टी मारण्याचा कंटाळा आहे आणि इमजी पद्धतीने सफाईदर भाषेनें हा मारतो येत नाहीं. कोठेहि जेवणाकसळाला जा, एक निमिदभर तोंडाला विधाति निळावयाची नाहीं. एकच हवेचा प्रश्न किंवा मुरा. तो दिवसातून दहावेळ निरनिराळ्या तन्मानां चोलावा लागतो. इमजाला आपल्या हवेची कोणी निरा फेलेली आवडत नाहीं आणि तिला

चांगली म्हणण्याचा योग वचितच येतो. खेजरी एखादी वाई बसली असली म्हणजे तिच्या शिष्टपणाच्या, संभावितपणाच्या, दाक्षिण्याच्या भावना सभावून बोलणे कठिण होऊन बसते. तात्पर्य, विलायत युरोप हे मानवण्याला मामी शरीर-प्रकृति व मनःप्रकृति दोन्ही पुऱ्या प्रतिकूल असं अनुभवाला आलं. पण आता पुन्हा तिकडे जाण्याचा प्रसंगहि नाही म्हणा !

आता या दुसऱ्या खेपेच्या सफरीची काहीही प्रास्ताविक हकीकत सांगायची. पण लडनला गेल्यावर प्रथमच वर्तमानपत्राच्या बातमीदारांनं मला विचारल्या- घडून त्याला मी जी हकीकत सांगितली तीच मुळासत अनायास उपलब्ध असल्यानं प्रश्नोत्तररूपानं सांगतोः—

प्रश्न—आपली ही विलायतेस येण्याची दुसरी खेप नव्हे काय !

उत्तर—होय, दुसरी. पण पहिली खेप संपून परत गेलों तेव्हा पुनः मी विलायतेस येईन अशी कल्पना मला स्वप्रातःहि आली नाही; व मनावून तशी विशेष इच्छाहि पण नव्हती. मला माझे एक गुजराथी स्नेही दोट दीपचंद जव्हरी सांग्या. परीं (न. ६० टॉलबट रोड येथे बॉटल येथे) लो. टिळक, मी, चांगूराभा जोशी, खाएडें वंगरे मंडळी राहत होतो, तेव्हा दीपचंद मला नेहमीं म्हणत असत कीं, “ केव्हा, तुम्ही पुनः विलायतेस येणार खास भसे माझे भविष्य आहे. तर केव्हा येणार ते सांगा ” तेव्हा मी त्यांना म्हण्ये कीं, “ मी पुनः येणार हे भविष्य जर तुम्ही करता तर केव्हा येईन याचेंहि भविष्य तुम्हाला कां करता येऊ नये ! मला तरतूतं सभव दिसत नाही. ” सुमारे २-३ वर्षांपूर्वी नहमदागदेच्या शेतकरी परिषदेच्या अध्यक्ष म्हणून काम संपवून मी मी गुरतेस जव्हरीशेट याचा पाटुणा म्हणून गेलों. तेव्हाहि त्यांनीं पूर्वीचीच गोष्ट काढली. तेव्हा मी त्यांना म्हणलों, “ तुमच्या भविष्याला आता मुदतीचा कायदा लागणार ! तेव्हा तीं बात सोडून द्या. ” पण काही लोक कायदातील मुरत होऊन गेली तरी इमानाने ऋण फेडतात. त्याप्रमाणे जव्हरीशेट याच्या भविष्याच झालें आहे. कारण पुऱ्या १३ वर्षांनंतर पुनः मी विलायतेला आलों ! आभि मौज ही कीं पूर्वी एका २९ तारखेला मुंबईस आगबोटींत बसलों व थरोवर त्या म्हणजे २९ तारखेसच या खेपेसहि मुंबईस आगबोटींत बसलों.

प्रश्न—सामानमुमानाची तयारी कशी काय झाली !

उत्तर—पहिल्या खेपेपेक्षा पुष्कळच त्वरित झाली. पण फकीर बैरागी लोक खरे सुखी. कारण हिंदुस्थानाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत केवळ स्याद्यावर बाहून नेण्याइतक्या सामानाने त्यांचे काम सहा ऋतु व तीन काळ भागते. पण एखाद्या विरागी माणसालाहि स्वताच्या नसला तरी दुसऱ्याच्या दुन्यासाच्या आप्रहापासून उपद्रव होतो. म. गार्गी याना प्रवासाला किती थोडे सामान लागत असेल याची कल्पना कोणीहि करील. पण मला अर्धे समजते की १९३१ साली त्याच्या प्रेमा-खातर इतर मंडळींनी मुंबई बंदरावर पोटीबरोल त्याच्या खोलीत इतके सामान भरून दिले की, त्याची वाट कशी लावावी यावर तीन दिवस एक कमिशन बसून, सभा-सदाचा मतभेद होऊन, महारमा गार्गींना निर्णयाचा सर्वाधिकार आपल्या हाती घेऊन निम्म्याहून अधिक सामान एडनहून मुंबईस परत पाठवावे लागले !

प्रश्न—आपला प्रवास एकेदरीने करा काय झाला !

उत्तर—एकेदरीने प्रवास पारच सुराकर झाला. फक्त जुन्या प्रवासाची याहि खेपेला बरोबर पुनरावृत्ति घडावयाची होती म्हणूनच की काय नेमके भूमध्य समुद्रात प्रवासाच्या शेवटल्या दिवशी बारा तास वाटक झाले. पण सद्यापासून समुद्रप्रवास सपळा या शुष्यित असल्यामुळे त्याचे आम्ही काही मानले नाही. पूर्वीच्या प्रवासात तेव्हा जर्मनीला पक्षा तह न झाल्यामुळे आमची बोट मार्सेल्सला लागली नाही यामुळे अटलांटिक महासागर व इंग्लिश चॅनेल सा-मधून आणखी ८-९ दिवस समुद्रप्रवास करावा लागला होता. तो मात्र या खेपेस टळणार ही आनंद वाटण्यासारखीच गोष्ट होती.

प्र.—तर मग आपण मॉन्सची भूमी बराच प्रथम पाहिली म्हणावयाची !

उ.—होय. पण येताना भूमी पाहिली इतकेच पाहिले. कारण मार्सेल्सहून सध्याच्या ४॥ वाजता आगगाडीत बसलो तो बॅले बंदरावर दुसरे दिवशी दोन प्रहरी एकाच मुमारास येऊन पोचला. बाहेत पॅरिस शहर लागले. गुरू पॅरिस स्टेशनावर गाडी उभी राहिली. पण पुण्याची पॅरिस गाडी आयन्झनावर थांबते तिथेच वेळ थांबली. तिथल्या अवधोत मी हॅटपर्यंतवर उतरून पॅरिस वितके 'पाशकांत' करता येईल तरडे केले. म्हणजे चार मॉन्स बनून मला पहावयाचाच आहे. मात्र आदले दिवशी दोन तास व दुसरे दिवशी ६ तास आगगाडीतून मॉन्सचा प्रदेश

भरपूर पाहावयास सापडला. तसेच सर्त्री चांदण होतें यामुळे भिंगाच्या पिडकी-
तून काही वेळ पहात बसलो होतो.

प्र.—हा प्रदेश पाहून आपली काय कल्पना झाली !

उ.—कल्पना हीच की एकडे हिंदुस्थानसारखे मोठे भूभाग काहीच
दिसत नाहीत. डोंगर नद्या भेटल्या तरी हिंदुस्थानाच्या मानाने लहान, पण
सफाटी असो, डोंगराळ असो, सगळ्या भागावरून माणसाचा हात फिरला आहे
असे स्पष्ट दिसते. रानवट किंवा इमर्जीत ज्याला ' वाइल्ड ' असे म्हणतात असे
कोठेच काही दिसले नाही. हिंदुस्थानप्रमाणे मोठे वृक्ष नाहीत. आहेत ते सुरुच्या
झाडासारखे म्हणजे बारीक पानाचे असतात. मात्र सरळ उंच असतात. आणि
पाहावे तेथे लागवड करून मुद्दाम लावल्यासारखे हारीच्या हारीने दिसतात. गाई-
मेंढ्यांच्या फळवाकरिता राखलेली मोठमोठी कुर्णे देखील नव्या विझीतील हरकी-
गवताच्या राखीव मैदानाप्रमाणे सपाट दिसतात. रागवर्गीचे वित्तृत असे कोठेच
नाहीत थोड्या जागेत पुष्कळ पीक वाढण्याची विद्या सफळ झाल्यामुळे लहानलहान
कुठे करून लागवड करताना तसे दिसते. राधउरोच्या कोंकणच्या बाधासारख्या.
एक गोष्ट विशेष दिसली की फ्रान्समध्ये आगगाऱ्याचा फैलाव फार. बहुतेक सर्व
वाढभर रेल्वे यादीतूनच जाता की काय असे भासत होतें. मधून मधून जन्शने
व रेल्वेच्या शाखा बऱ्याच आढळत. उलट मुलट जाणाऱ्या गाऱ्याचीहि रहदारी
बरीच दिसली असे दोन तीन मैलहि जात नव्हते की जेथे एखादे लहानसे खेडें
रेल्वेलागत मग्नतें, व जें पहावे तें दुमदार व नमुनेदार. विजेची रोपनाई नाही असे
गांव क्वचितच दिसले व छेडेगावात बीज कशी परवडते याचे आश्चर्य वाटले. खेडीं
साधणारे रस्ते व रानांतील रस्ते अरुद पण अत्यंत नीटनेटके व वळणदार. रस्ता
अरुद ठेवण्यात राजांची जी बचत होत असेल ती तो रस्ता दुरुस्त ठेवण्यावर
खर्च होत असावी.

प्र.— आगबोटीवरून दिवस सहवासाच्या दृष्टीने कसे गेले !

उ.—पूर्वीच्या छेपेपेक्षा बऱ्या मोठ मोठी आणि गर्दी कमी होती. कारण
विनायतेला जाण्याचा आता उलटा मोसम होता. तेम्हा सुलटा होता.
यामुळे या खेपेत अगदी जहरीच्या कामानिमित्त जाणारी तेवढी मंडळीच
बोटीवर होती. सुदैवाने मला सवात बरच्या डेकवर पोली व तीहि सिंगल

म्हणजे एका माणसाची असल्यामुळे मी खालच्या डेकरवर बसितच जाई. चरचें माझे डेक मला पुरून उरण्याइतकें होतें म्हणून हिंदून फिरून वाचून वेळ घालवीत होतो. अपरिनिताशीं आपण होऊन ओळख करून घ्यावी किंवा नसल्या गोष्टी उकरून बाडून बोलल्या याचा मला कटाक्ष आहे. शिवाय ज्या कामाकरिता निघालो त्यासवधीच वाचावयाचे नितीतरी होतें. खाली येणेंजाने जेवणापुरते किंवा घरोघराच्या हिंदी प्रतिनिधीशीं बोलण्यापुरते.

प्र.—मग तेथे गोलमेज परिषदेविषयीं बरीच चर्चा होत असेल !

ज.—होत होती. पण याविषयीं मनमोकळेपणानें बोलणें होई तें सगळें जयकर, भो, व सर कावसजी जहागीर याच्यामध्येंच होई. इतरांपैकीं सर अकरर हैदरी, डॉ. सफत अहमदखान व बाजायत हुसेन यांच्याशीं सभाषण होई हैदरी यांच्याशीं मी बऱ्हाडसत्रेथाने बोलत असं, कारण बऱ्हाडची मागणी अशी आहे कीं आपला प्रात हिंदी प्रातापासून अलग व स्वतंत्र रहावा, पण निजामाच्या राज्यात परत जाऊ नये. डॉ. अहमदखान यांच्याशीं हिंदू-मुसलमानांच्या सत्रांशीं काही भाषण होई, पण अधिकारानें बोलण्याइतकें ते जबाबदार माहीत असं दिसलें. पण इतिहासाचे श्रेकेसर म्हणून त्यांच्याशीं गप्पा मारीत होतो. बाजायत हुसेन हे काश्मिर सस्यानचे प्रतिनिधि व तदण सिव्हिलियन आहेत. मी पूर्वी विलायतेला गेलों तेव्हां केनिन येथें त्याची गाठ पडली होती. त्याच्या सांगण्यांत असं आलें कीं, काश्मिरच्या महासत्रांचें मुसलमान प्रजेशीं कायद्याचे धोरण खरोखरीच चांगले आहे व दंगेपोचे होतात ते पालतू माणसांकडून होतात. शिवाय यादेर गवगवा ऐकू येतं इतका मुखात बसवडा नाही. काश्मिर सस्यान फेडरेशनमध्ये सामील होऊ इच्छितें असोहि दिसलें.

प्र.—सगळें जयकर व आपण या त्रिवर्षीच्या सभाषणान काय निष्पत्ती झालें !

ज.—सगळें जयकर या दोघांनाहि परिषदेच्या फलपुर्वीकाल पोली पित्याच काढत होती. पण मध्यवर्ती सरकार जबाबदार करण्याचा प्रश्न न निघेल, हिंवा निघून त्यास बाटण्याचा अक्षता लागतलें, तर आम्हां त्यापुढें परिषदेच्या कामात आम घेऊ नये असे माझ्यापुढेही त्यांचेहि म्हणनें दिसत. एकंदराने पुजारी या

नात्यानें सग्न याचा रोख बरा दिसला. आपल्यावर इतरापेक्षाहि काही विशेष जबाबदारी पडत आहे ही जाणवित त्यांना असलेली दिसली.

प्र — लंडनमधील मुक्कामाची मुखसोय आपणास कशी वाटते ?

उ. — ही मुखसोय पूर्वापेक्षा या सेपेस मला यदा विशेष रीतीनें करूनच घ्यावी लागली आहे. पूर्वी उन्हाळ्यात आलों. यदा भर हिवाळ्याशी गांठ पडली आहे पूर्वी चिटणीस म्हणून आलों, हाणें यजमान किंवा स्वतः वा प्रतिनिधि वा दोनहि कारणांमुळे विशेष चांगल्या प्रतीची जागा घेऊन, विशेष चांगल्या पद्धतीनें राहवें लागत आहे व त्याप्रमाणें करितहि आहे. यामुळे मुखसोयीचा प्रश्न पारसा उरलेला नाही खरें मात्र किती होईल हें न समितलेलच बरें

प्र — पण सरकार भक्ताच्या स्थाने प्रतिनिधींना कांहीं रसम देणार आहेत ना ?

उ — तें तर उपडच आहे. पण तो सर्व भक्ता संपून बहुतेक प्रतिनिधींना पदमोड बरीच करावी लागेल

प्रश्न — येथील मुक्कामाचा अदख्ख वाय आहे ?

उ — सर्वच शाजूनी नसाव्याची मजल दिमते. तशी उचलच आहे तसें झालें तर मला आनंदच वाटे. कारण माझ्यासारख्या पैक्या वृत्तीच्या माणसाला कारणाशिवाय एक दिवसहि अधिक या असल्या हवेत राहणे आवडणार नाही. याचा अर्थ कामच लाबल तर हवेला कटाक्षून ते टाकून देऊन जाईन असें मात्र नाही.

प्रश्न — मग याहि सेपेस मुखसोय पहाण्याची आपली इच्छा साधणार नाही.

उ — मी स्वतः प्रवासाचा कटाख्ख करणारा असल्यामुळे बहुधा एकदमच हिंदुस्थानास परत जाईन. कारण या हिवाळ्यांत युरोप झाले तरी इंग्लंडासारखेच. जॉन्सनप्रमाणेंच मीहि असें म्हणणारा आहे की, "I want to see but I do not want to go to see" पहावेसे वाटतें, पण पहावयासाठी उठून जावेसे वाटत नाही." अर्थात् माझ्यासारख्या माणसाला कोण कुपाळू उपकारी देवदूत राकेंत मास्न हिंदून जग दाखविणार ? तेव्हा डोळे मिटून कल्पना करून किंवा डोळे उघडून लेखी वणनें वाचून भूगोळाचें ज्ञान मिळवावें झालें.

मी लंडनला पोचल्याच्या दुसऱ्याच दिवशी लंडन टाइम्सच्या वातमांदारालाहि माही मुलाखत घ्यावीशी वाटली. ती मी दिली तिची हकीकत त्या पत्रात आली ती तरीच या खाली (भाषांतर करण्याच्या कटाख्यामुळे) इंग्रजीतच देतो —

Mr N. G. Kelkar, who, at the Round Table Conference represents, among other interests, the Hindu Mahasabha, was received and welcomed on arrival in London, along with official representatives and the Press, by his numerous Indian friends.

Mr Kelkar had visited England in 1919 as a member of the Deputations which gave evidence before the Joint Parliamentary Select Committee on behalf of the Indian National Congress and the Indian Home Rule League. He confessed that in his opinion there was a great difference between the position of Indian politics then and now. One of the principle points of difference was that the Deputations had then come to England along with other individual witnesses, to suggest alterations, not so much in the principle as textual provisions of the bill, relating to Indian Reforms, which was already introduced in the Parliament. The position in 1932, on the occasion of Mr Kelkar's second visit to England, was obviously materially advanced, as the two Round Table Conferences had already met and the third was now meeting to discuss principles and plans of a very comprehensive scheme of Indian Reforms, possibly going up to the point of an All India Federation, by the far more acceptable method of discussion and agreement as far as possible across the table. Further the coming Joint Select Committee, though relating to a bill, which would be framed as a result of the deliberations of all the three Round Table Conferences, was to be held before the bill itself would be introduced in the Parliament. The two things together evidently meant that full latitude should be available for persuasion, and perhaps even mild political pressure, on either side with

a view to the framing of a bill of reforms calculated to take into consideration both the principle of self-determination and the exigencies of the political situation with regard to Parliamentary Government. For all these reasons Mr Kellar considers that the final session of the Round Table Conference is a very important one, involving, however, for the same reason, great responsibility not only upon the non-official members but also upon the Indian States' Representatives, and perhaps more especially on the British Delegation to the Conference. Mr Kelkar said he could not possibly make a guess as to how the situation would develop. But he hoped that the Communal questions had been practically settled, whether agreeably or disagreeably to certain communities. The field is now ready and open for the Indian States' Representatives to come forward with their much valued verdict as to whether they would enter the Federation or not. And in case a reasonably considerable number of the States express their willingness to join the Federation, the Conference would naturally and necessarily have to give the first place to what should be done about the Federation itself. For responsibility in the Centre appears somehow to be made dependent upon the States coming into the Federation, although there was also, as is well-known, another view of the matter. As for Provincial Autonomy that seems to be already so much a matter of common ground, that neither the Conference nor the outside world feel great or particular interest in it, in relation to a Round Table Conference of this nature, where the chosen representatives of the three realms of the Empire have been invited for common deliberation at such great cost and inconvenience.

As for himself, Mr Kelkar said, he was called upon to attend the Conference at very short notice, as must have also been the case with a number of other members of the

Conference, who found it impossible for them to attend here on the 15th, which at first was stated to be a peremptory date for the Commencement of the Conference.

ही इकावित अशी देण्याचे कारण हे की, लंडन टाईम्ससारखा एका अत्यंत वजनदार पत्रांत जबाबदार रीतीन मी गोलमेज परिषदेच्या स्वरूपाविषयी व फलश्रुतीच्या कल्पनेविषयी जे मत पूर्वीच प्रगट केले तें या प्रकरणी नमूद झालेले असावे.

गोलमेज परिषदेच्या कामाला ता. १७ नोव्हेंबर रोजी सुरुवात होऊन ते ता. २२ डिसेंबर रोजी संपले. अध्यक्षच्या जागी प्रथम मुख्य प्रधान रॅम्से मॅकडोनाल्ड, नंतर लॉर्ड सॅफी, व सैफाच्या अभावी स्टेट सेक्रेटरी सर रॉम्बुअल होबर हे बसत.

परिषदेच्या कार्यक्रमाविषयी मी पहिल्याच दिवशीं तक्रार मांडली. कारण गौण विषय प्रथम चर्चेला येऊन वेळ घालवावयाचा, व पुढे वेळ थोडा म्हणून गडबडपुंढा करून महत्त्वाच्या विषयाना टाळ्य राखण्याचा असा वेत दिसला. तेव्हां रॅम्से मॅकडोनाल्ड म्हणाले की, तसा काही आपला हेतू नाही. कार्यक्रमात कोणत्या बंदी करवा असे वाटल्यास राभासदाना परवानगी दिली जाईत, त्याप्रमाणें मी बन्हाड, दम्भदेश, मूलभूत हक्क इत्यादि विषय पुढे मुचविले आणि त्यांच्या चर्चेला वेळ मिळविला. सर सत्र व सर मनुभाई मेघा यांनीहि अनेक कांही विषय मुचविले. शिवाय ता. १२ डिसेंबर रोजी भरलेल्या आयच्या नॅशनलिस्ट पार्टीच्या सभेत ठराव होऊन कार्यक्रमाच्या अडचणीबद्दल अभ्यक्षांना पत्र लिहिण्यांत आले, त्याने माझ्या मूळच्या उचरीतीला पाटीला मिळाला.

या पत्रांत असे मुचविले होतें की, किरकोळ गोष्टी मागे टाकून फेडरेशनची पटना, संस्थांनांचा स्वांत प्रवेष्ट, लष्करी ताते, आणि मध्यवर्ती सरकाराचे अधिकार व हिंदी प्रतिनिधींना स्वांत मिळण्यास सत्ता या गोष्टींना फार महत्त्व असल्यामुळे त्यांची चर्चा करून म्हावी आणि त्यातच वेळेची सचब सापितगी जाऊ नये.

पण अखेर वेळेचा मुकोच घालाच. मसुळे काही काही प्रश्नांच्या विचाराकरितां उपमंडळे नेमण्यांत आले आणि शेवटीं अगदीं आयच्या वेळीं त्यांचे रिपोर्ट सुपते दाराल करून घेण्यांत आले. जांवर फारशी चर्चा झाली नाही.

परिपेक्षेत मी एकंदर सात विषयांवर भाषणं केलीं आणि मेमोरॅंडमसच्या रूपानेहि काहीं मुद्दे व चर्चा परिपेक्षेच्या वागदपत्रांत दाखल होईल अशी तज्ज्ञांची आग्रहपूर्वक केली.

मी दिलेल्या लेखी कैफियतींत, (१) मांडलिक सत्स्थानिक जहागिरदार यांच्या हक्क सुरक्षणाची जामीनची, (२) सत्स्थानिकांचा फेडरेशनमध्ये लोकनियुक्त प्रतिनिधित्वाचा प्रवेग, आणि (३) कॅम्ब्यूनल अवाड (जातिनिर्णय) या विषयांतील माझे म्हणणें मांडलें होतें, या तिसऱ्या कैफियतीवर बें. नानकचंद व सरदार तारासिंग यांनीं मजबरोबर सहाय्य केल्या होत्या. माझ्या भाषणाचे विषय स्थानीयप्रमाणें होतें. (१) कार्यक्रमांत फेरफार, (२) मतदारांच्या लायकीचे नियम, (३) शेषाधिकारचा प्रश्न, (४) गव्हर्नर व गव्हर्नर जनरल यांचे राज्याव अधिकार, (५) राष्ट्र-सुरक्षण आणि सैन्य, (६) जनतेचे मूलभूत हक्क, (७) बन्हाडचा प्रश्न.

असो! गोलमेज परिपेक्षेतील माझ्या कामासंबंधानें एक गोष्ट मुद्दाम सांगावीशी वाटते ती ही कीं माझे अकारण वैरी विविधवृत्तकार यांनीं विलायतेंत असतांनाहि माझी पाठ सोडली नव्हती. गोलमेज परिपेक्षेक गेलेल्या एका निनावी गृहस्थाची साक्ष देऊन त्यांनीं माझे गो. मे. परिपेक्षेतलें काम वाईट झालें असें लिहिलें होतें. याला उत्तर असेल्ल्यांतील माझ्या कामकाजाविषयी लोकमत हें तर होईलच. गो. मे. परिपेक्षेतील माझ्या सर्व भाषणांचा रिपोर्टच मी छापला आहे। पण एक स्वतंत्र अभिप्राय परवा सहज वागदपत्र याळीत असता आढळला तो देतो.

(ता. १५।२।३३) “ तिसऱ्या खंड ट्रेबल कॉन्फरन्समधील तुमचें काम तुमच्या व माझ्या देशाला उपयुक्त असेच झालें. या देशासंबेबद्दल हिंदी लोक तुमच्याशीं कृतज्ञ रहातील यात शका नाही. (सर मनुभाई मेघा, दिवाण, बिकानेर).

पण या शिवाय गोलमेज परिपेक्षेत झालेलें माझे एक भाषणच देतो, म्हणजे त्यावरूनहि माझे काम कसें काय झालें हें कळून येईल. फेडरेशन झालें तरी शेषाधिकार कोणाकडे रहावें, म्हणजे मध्यवर्ती सरकाराकडे कीं प्रांतिक सरकाराकडे, या विषयावरील तें भाषण आहे. तें असें.—

गोलमेज परिपेक्षेपुढें जे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्यांत संयुक्त सरकाराचे अधिकार किती व कोणते असावें हा प्रश्न फार महत्त्वाचा आहे. मुसलमा-

नाच्या ज्या मुख्य चौदा मागण्या आहेत त्यांत प्रांतिक सरकाराकडे सर्व शोषाधिकार असावे अशी आग्रहाची मागणी आहे. सल्यानानाहि हेच पाहिजे. या दोन्ही पक्षाची योजना अशी की संयुक्त सरकाराच्या घटनेमध्ये विशिष्ट अधिकार नांव-निश्चीवार देऊन ते मुख्य मध्यवर्ती सरकाराकडे ठेवावयाचे, व बाकी राहिलेले सर्व अधिकार प्रांतांनी भोगावयाचे. त्याच्या मते अशी वांटणी झाल्याशिवाय पूर्ण प्रांतिक स्वायत्तता मिळाली असे होत नाही, परंतु एकदरीत राष्ट्राच्या हिताच्या दृष्टीने 'गद्दता' मध्यवर्ती सरकाराना लयाम सैल झाल्या की प्रांतिक सरकारे व सल्याने आपल्या राज्यात वाटेल तो घुमाकूळ पाळतील अशी परिस्थिती येणे बरे नाही.

हिंदुस्थान सरकार व स्वराज्याचे इतर घटक याचे सबंध काय असावे, त्यांना कोणकोणते अधिकार असावेत, यासंबंधी व विशेषतः शोषाधिकाराच्या प्रश्नासंबंधी मला काही विचार पुढे मांडावयाचे आहेत. प्रथमतःच मला एक गोष्ट सांगावीशी वाटते ती ही की, या शोषाधिकाराच्या प्रश्नात जातिविषयक आग्रहाचा विशिष्ट रंग अद्या नये व नाही. मि. जिना यांनी मुसलमान समाजा-तर्फे म्हणून जे सुप्रसिद्ध चौदा मुद्दे मांडले त्यात हा प्रश्न गोपल्याकारणाने माला जातिविशिष्ट स्वरूप आले आहे. हिंदु सभेने ही मागणी मान्य केली नाही. ह्या-बरोबरच हँडि लक्षात ठेवले पाहिजे की, हिंदुस्थानाचे काही हिंदु प्रांत व बाह्य मुसलमान प्रांत असे जातिनिष्ठतेच्या दृष्टीने टाळे तरी, त्यामध्ये हिंदु प्रांताची सध्या अधिक असणार यात शक्य नाही. आणि म्हणूनच, जर शोषाधिकार मध्यवर्ती सरकाराकडे रहावे, प्रांताकडे राहू नयेत, असे मी म्हटले तर मी हिंदूच्या हिताविरुद्ध बोलता असं होईल पण तसे शक्य नाही. म्हणूनच मला अशी विनंति करावयाची आहे की, ह्या प्रश्नाचा विचार तात्त्विक मुद्रावरच व्हावा, निदान मी तरी या बाबतीत पूर्णपणे निःपक्षपातबुद्धीने बोलतो आहे असे आपण समजाव.

आपणा सर्वांना माहीत आहे की, राज्यशास्त्राचा विचार करणारे लोक संयुक्त राज्यपद्धतीचे दोन प्रकार कल्पितात. एक व्यर्थीकडून समर्थीकडे जाणारा प्रकार, व दुसरा समर्थीकडून व्यर्थीकडे येणारा. पहिल्या प्रकारांत मध्यवर्ती सत्ता ही मुख्य धारक्याची व त्या सत्तेचा काही भाग प्रांतांना तोडून द्यावाचा. जे प्रांत किंवा घटक पूर्वी स्वायत्त नसतात किंवा स्वतंत्र नसतात, या घटकांना

मुख्य सत्तेशी गद्दी करून सयुक्त राज्यपद्धति अंमलात आणण्याची विनंति केलेली असते. म्हणूनच मुख्य सत्तेचे काही अधिकार या प्रांताना वाटून द्यावयाचे असतात. दुसऱ्या प्रकारात प्रांतिक सत्ता किंवा घटक पूर्वीचेच स्वतंत्र असतात. त्यांनी आपल्या पूर्वीच्या अधिकारांपैकी काही अधिकार मध्यवर्ती सत्तेला द्यावे अशी विनंति त्यांना करण्यात येते व अशा रीतीने सयुक्त राज्यपद्धति बनते. यामुळे ज्या प्रांतांनी शेषाधिकार, म्हणजे जी सत्ता किंवा जे अधिकार, मध्यवर्ती सत्तेला दिलेले नसतात ते त्यांच्याकडे राहतातच परंतु आज हिंदुस्थानात जी पद्धति आपण उत्पन्न करू पाहतो ती या प्रकारची नाही ती पहिल्या प्रकारची म्हणजे समष्टीपातून व्यष्टीकडे अधिकारदान जात होते अशी आहे आज मध्यवर्ती सत्तेलाच सर्व अधिकार आहेत, व ती सत्ता हे अधिकार प्रांताना देणार आहे. तेव्हा जे अधिकार मध्यवर्ती सत्तेने वाटून दिल्यानंतर शिद्ध करू शकतात ते मध्यवर्ती सत्तेकडेच राहिले पाहिजेत हे सहज आहे जे अधिकार मध्यवर्ती सत्ता प्रांताच्या स्वाधीन करील त्याची नाविनीही दिली पाहिजे म्हणजे शिद्ध करणारे अधिकार मध्यवर्ती सत्तेचेच राहतील यात शका काय ! आज आपल्यास ही अधिकारवाटणी कशी करावयाची हे ठरवावयाचे आहे लॉर्ड कर्जन याच्या कारकीर्दीत अधिकाराचे केंद्रीकरण अगदी पराकोटीला गेले आता उलट प्रकार सुरू होणे साहजिकच आहे

१७५४ चा 'रेग्युलेटिंग अॅक्ट' होण्यापूर्वी मुंबई, मद्रास, बंगाल हे प्रांत हिंदुस्थानातील एका मध्यवर्ती अशा सत्तेखाली नव्हतेच. ती मध्यवर्ती सत्ता इंग्लंडात होती. ही पद्धति वरील कायद्यामुळे बदलली. १८५८ मध्ये कंपनीचा कारभार बंद होऊन इंग्रजी साम्राज्यसत्ता तो कारभार पाहू लागली. या बदलाबदलीत फक्त मुख्य धाने बदलले. परंतु सत्तेचे केंद्र इंग्लंडातच राहिले. हीच केंद्रीकरणाची पद्धत सर्व खात्यातूनही चालू होती व त्या त्या खात्याच्या अधिकाऱ्यांच्या हाती सर्व सत्ता असे. चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी जयप्रमाणे वद्दादात दिवाणी, मुलकी, फौजदारी व न्यायखात्याचे अधिकार पुष्कळ वेळा एकाच अधिकाऱ्याच्या हाती असत त्याप्रमाणेच पूर्वी स्थिति होती. लॉर्ड कर्जन याच्या कारकीर्दीत तर या केंद्रीकरणाचा कळस झाला

१९०७ सालापासून मात्र प्रतिक्रियेला सुरुवात झाली. त्या साली मुंबई इलाख्यांत अधिकारविभागांच्या प्रध्वचा विचार करण्यासाठी एक चौकशीमंडळ

नेमण्यात आले व त्यापुढे लो. टिळक आणि ना. गोखले यांच्या सार्धादि सत्या. अधिकारविभागणीने प्राथमिक स्वरूप असे दिसून आले की, गव्हर्नरने आपले काही अधिकार कमिशनरला दिले, कमिशनरने कलेक्टरला दिले, कलेक्टरने डे. कलेक्टरला दिले, व अशा रीतीने ते लोण अगदी कनिष्ठ अधिकार्यापर्यंत पाहोचविण्यात आले. अर्थात् हे झाले तरी ते खात्याच्या चौकटीतच. त्याचबरोबर अधिकारविभागणीचा हा ओष स्थानिक स्वराज्य रास्थापर्यंतहि पोहोचला. १९१२ साली शहरातील म्युनिसिपालिट्याना व पुढे बोर्डांनाहि लोकनियुक्त अध्यक्ष असण्याचा अधिकार मिळाला. १९११ साली प्रथमच आमच्या कानावर 'प्रातिक स्वायत्तता' हे शब्द पडले. त्यासाली सुप्रसिद्ध दिव्ही दरबार भरला त्या प्रसंगी केलेल्या भाषणात राजेसाहेबांनी 'प्रातिक स्वायत्तता' या शब्दाचा उच्चार केला. आपण झालो तरी या परिषदेत पूर्वापासून चालत आलेल्या अधिकारविभागणीचीच पद्धति पूर्णशाल नेम्याचा प्रयत्न करीत आहो. प्रत्येक प्रांत स्वयंपाटित होऊन विशिष्ट बंधनांनी मध्यवर्ती संयुक्त सत्तेशी तो निगडित झाला, म्हणजे अधिकारविभागणीचे तत्त्व पूर्णपणे सिद्धीत गेले असे होईल. संयुक्त राज्यपट्टना अस्तित्वात आली आणि अधिकार-विभागणीची पद्धतिहि कडेला लागली, तरी मध्यवर्ती सरकाराची कल्पना शिथळ राहतेच. आणि मध्यवर्ती सरकार अज्ञातवाचे तर तो समर्थ व कार्यक्षम असू शकत नाही. यास्तव त्यालाच शेपाधिकार असले पाहिजेत.

असे समर्थ सरकार अनेक रीतींनी उपयुक्त असतं. डॉ. सयू व र्. जयकर यांनी सांगितल्याप्रमाणे सर्व हिंदुस्थानामध्ये दिवाणी व फौजदारी कायद्यांत एकसुत्रीपणा राहण्यासाठी, इतर देशांशी असलेल्या राजकीय व व्यापार-विषयक संबंधांची फाहणी करण्याकरिता, तसेच प्रांताप्रांतांमध्ये सीमान्तप्रदेशावरून भांडण उपस्थित झाले असता त्याचा विवादा देण्यासाठी जबाबदार मध्यवर्ती सरकाराची अत्यावश्यकता आहे.

दुसऱ्याहि एका रीतीने मध्यवर्ती सरकार कार्यक्षम असणे योग्य होय. प्रांताप्रांतांमधील आर्थिक बाबी ठरवून पावयाच्या वेळी वडीलकीच्या नाचाने निर्णय करण्यास कोणाचा तरी परिष्ठ सत्तेचा गरज आहेच. हाच मुरा एका गोष्टीने अधिक स्पष्ट करून सांगण्यासारखा आहे. एकदा कोणा एका गृहस्थाने,

मरतांना आपल्या सर्व जिवंदगीच मृत्युपर्यंत केले व त्यांत तीन मुगना एमिद्विती-यास, एकचतुर्थीस, व एकपंचमास असे भाग अनुक्रमे मिळाव अशी योजना केली परंतु पुढे असे आखून आले की, त्या तीन मुलांमध्ये १९ हत्ती वांटायचाचे होते। बरे, बापाच्या इच्छेप्रमाणे प्रत्येक मुलाला यथाप्रमाण वांटा मिळावयाचा तर काही हत्ती कापावयाची आपत्ति ओढवणार ! मुलांना हे कोठे जेव्हां उलगडेल तेव्हां ते आपल्या सहागाराकडे गेले, त्याने मोठा विचार करून १९ हत्तींत आपला एक मिसळण व बडील मुलाला १०, मधल्या मुलाला ५, पाकळ्याला ४ हत्ती देऊन त कोड सोडविले. गोष्टीतल तात्पर्य अगदीं उघड आहे संयुक्त पटनेत श्रत हे वयात आलेल्या मुलांप्रमाणेच होत, अर्थात् मध्यवर्ती सरकारापासून अडचणीच्या प्रसंगी सत्र पेण्यास प्रातःका लाज वाटण्याचें काहीच कारण नाही अधिकारविभागणी (डीसेंट्रलायझेशन) व अधिकारसंक्रमण (डेन्डोल्युशन) ही पूर्णतः यशस्वी व्हावयाची तर मध्यवर्ती सरकार आणि प्रांतिक सरकारे यांमधील विषयविभागणी कधी करता येईल या गोष्टीचा या परिपदेनें समूह विचार केला पाहिजे

मासिवाय पार्लमंटच्या इमारतीत एका उदारमतवादी व पालमेंटचा सभासद असलेल्या विदुषीनें मना, डॅा स॥ ना जयकर इत्यादि लोकाबरोबर, जेवावयाला बोलाविले त्या प्रसंगी आयत्या वेळच्या मागणीवरून मी भाषण केले ते इंग्रजीतच देत आहे

[Speech at a lunch in the House of Commons in honour of the R T C delegates.]

“ I join with my friends Dr Sapra and Mr. Jaykar in expressing our gratitude to the hostess for giving us this lunch and opportunity to meet you all here this evening. And as I have been called upon to speak, I shall express my mind also in my own way in a few words. Since coming to London a number of friends have been asking me as to how I feel like, in relation to this Conference. And I shall tell you what I have been telling these friends that I still find myself to be “in the wood”, in the sense that I do not see the light beyond it I only hope that on going back to India I may

not have to tell my people that I was in a wilderness, whose acoustic properties also were so bad that it did not even give back an echo ! ! I was here in 1919, thirteen years ago, in connection with similar work. For I had come as secretary and member of the Home Rule League Deputation and a member of the Congress Deputation.

During these thirteen years, this wonderful country of yours must have changed enormously owing to the after effects of the War. But your landmarks in respect of British Indian politics at any rate, do not seem to have changed. For even to day, as then, I find the same Conservative Party with its empty blessings, the same Liberal Party, with its coolly calculated caution, and the same Labour Party with its great gushing good will to India but with its absolute impotence ! Of course, I take my hat off to that band of fifty Labour Members in Parliament who have kept the flag flying. But they are in a plight which deserves our sympathy just as in India deserve *your* sympathy. I feel confident, however, that a day will come when with the assistance of the Labour Party India will gain what she wants. But I must tell and warn you that the landmarks in Indian politics have changed. For in 1929 the Congress actually passed a resolution in favour of independence, and the President of the Congress actually planted with his own hand the flag of independence. You may ask me what has come out of that. I know we have not got actual independence out of it. But that at any rate shows how far India has advanced in point of political feeling.

So far about the general position. Coming back to the Round Table Conference we are of course glad that the Conference is again meeting as a Round Table Conference. But we really yet do not know where we are. For on the one hand, the Prime Minister assures us, and I believe in

his sincerity, that the White Paper, embodying the intentions of Government declared in it, will be carried out to the letter and the comma. But on the other hand, there is Mr Churchill who said, what you know, only two days ago. He said that the Conference was only for consultation, in fact for talking things over with us. Indeed, he at least said that we who have come here are "cultured and estimable gentlemen,"—and I say, 'even for this small mercy, thanks!' But he said that Government was not at liberty to arrive at conclusions or at any rate to make any commitments. And that if any commitments were made, he and his "storm troops"—meaning thereby his Conservative followers, were ready to upset the apple cart (A voice—Oh, you take Mr. Churchill too seriously)

Well, whatever it is, the threat is there. And in the Conference itself we find something like what he said. As soon as I came here, I raised the question about the agenda of the Conference and I suggested that more important questions should be taken up first for discussion. But that was not done. And we are wasting precious time over such matters as the franchise. Of course, we are glad about some decisions that have been taken, e.g. the recognition given to Women and Labour in the electorate and special provision made for their representation in the Legislature. But the more important questions such as Responsible Government in the Centre still remain. And the Chairman is reminding us again and again that the Conference would end on 20th December. He almost seems to say, "Beware of the 10th of December" just as the sooth-sayer, or whoever he was in Shakespear's Julius Caesar, was warning Caesar to "Beware the 10th of March!" He would almost seem to be making fun of the time limit whenever a speaker exceeded his allotted length in speech. That, gentlemen, is the plight

in which we find ourselves here And, therefore, it is for you people—independent people of England—to extend your help and sympathy to enable us to see the matter through

आता गोलमेज परिषदेच्या या सहा आठवड्यात माझे अवांतर कार्यक्रम काय झाले ते थोडक्यात सांगतो (पुढील मजकूर केसरीच्या वातमीशारातर्फे म्हणून केसरीत प्रसिद्ध झाला होता.)

“रा. केळकर यांना येथे आल्यास सुमारे दोन आठवडे झाले. या अवधीत त्यांनी अदर सेक्रेटरी ऑफ स्टेट मि. वटलर, स्टेट सेक्रेटरी सर सॅम्सुअल होअर, व मुख्य प्रधान रॅम्से मॅक्डोनाल्ड इत्यांच्या मुलाखती घेतल्या त्यानंतर त्यांनी माजी भारतमित्र मि. बेजबुड बेन याची मुलाखत घेतली या मुलाखतीसंबंधाने विशेष सांगण्याचे असे की, बेनसाहेब हे हद्दी तर स्टेट सेक्रेटरी नाहींतच, व गोलमेजचे सभासदहि पण नाहींत गेल्या निवडणुकीत ते निवडूनहि आले नाहींत. तथापि लॉर्ड आयर्विन व बेजबुड बेन यांनी मिळून गोलमेज परिषद भरविण्याचे श्रेय घेतले, व विशेषतः गतवर्षी म. गांधी यांची मुक्तता करून काँग्रेसशी तह करविला, ही गोष्ट कोणीहि हिंदा मनुष्य विसरत नाहीं यामुळे रा. केळकर हे त्यांना कर्तव्य म्हणून भेटण्यास गेले या गोष्टीची जाणीव बेनसाहेबानाहि होती असे दिसले. केळकरांनी त्यांना लिहिलेल्या पत्रात थोडे कुचेष्टेने असे म्हटले होते की, “काळवंकाच्या केव्हाचा आम्हाला अनुभव आहे, तथा तुम्हाला आला यावरून वार्डट वाटते.” यावरून अनुलक्षून बेनसाहेब केळकरांना म्हणाले की, “मी स्टेट सेक्रेटरी नसतां तुम्ही मला भेटायला आला याचा मला विशेष आनंद होतो.” कदाचित् या म्हणण्याचा त्यांचा अर्थ मनांतून असा असावा की, “जे हिंदी लोक मी स्टेट सेक्रेटरी असतां मला आवर्जून भेटण्याला आले त्यांनी मी पदच्युत झालों म्हणून आतां नाहींगाठ पेंण्याचे प्रयोजन ठेवले नसावे.” आणि प्रमुख हिंदी गृहस्थ त्यांना या खेपेस भेटण्यास गेले नाहीं हेहि खरेच !

“बेनसाहेबांच्या स्वभाषाचा परिचय त्यांच्या भाषणावरून वगैरे झाल्याने त्यांच्या संबंधाने जे मत हिंदुस्थानांत लोकांचे होते तेच केळकरांना प्रत्यक्ष अनुभवास आले. म्हणजे मनुष्य अनिशय खुऱ्या मनाचा उत्साही व दिलदार दिसला. विनोद जुदीनें व्याख्ये निषेध करून बेनसाहेब केळकरांना म्हणाले की, १९१० साली आम्ही

सर्वांनी मुद्दाम ठरवून तुम्हालाहि निमंत्रण दिलें होत. परंतु तुम्ही आला नाहीत हा माझा तुम्ही मोठा अपराध वेळ आहे.” आणि मग मौजेने त्या वेळचा गोलमेज परिपदेचा वाटमाट, भपका, राजे लोकांचे पोषाख, नाताळ्यामधील गमती खेळ वर्गरेसण्याने त्यानीं खूब रंगवून वर्णन केलें. या सर्वांना तुम्ही उगीच मुरुला अमें यष्टेनें येऊकराना म्हणण्याचा त्याचा हेतु होता. पण तो जाणून केंद्रकर त्याना इतकेंच म्हणाले कीं, मग अशा डामडौलाच्या गोलमेजाच्या परिपदेच्या वेळीं तुम्ही स्टेट सेक्रेटरी होता याचाच तुम्हाला मोठा अभिमान वाटत असावा असें दिसत ! या दीड तासाच्या मुलाखतींत बेनसाहेरानीं केंद्रकरांना आंतल्या बाहेरच्या अशा पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या. बेनसाहेराचें कुटुंब होई आदरातिथ्य करणारेच आहे. त्यानीं आम्हाला जाण्यापूर्वी मुद्दाम वॉंछी करून दिली.

“दुसरी मुलाखत मि. लॅन्सबरी याची. तीहि गेल्या गुष्टवारी सायंकाळी पार्लमेंटच्या सभागृहात झाली १९१९ साली केंद्रकर याची मि. लॅन्सबरी याच्याशी ओळख झालेलीच होती व ती अगार तशीच कायम आहे लॅन्सबरी हे तेव्हां नुनव्याच निघालेल्या ‘डेली हेरल्ड’ पत्राचे संपादक होते; व लो. टिडकानीं मजूरपक्षाम हस्तगत करण्याकरिता होमरूड लीग फंडातून खूब मोठी रक्कम त्यांना दिली होती अर्थात् होमरूड लीग संस्थानें पॅगरे हेरल्ड पत्रांत मजूरूर लिहिण व लिहविणें याकरिता, तसेच गावातील सभा भेटी वर्गरे ठरविण्याच्या कामाकरिता, टिडकापरोर केंद्रकराना लॅन्सबरीसाहेराना नेहमीं भेटावें लागे तेव्हां मजूर पक्षात त्यांचा दजा दुय्यम होता, पण प्रामाणिकपणाच्या दृष्टीनें त्यांना तेव्हा स्वपक्षात बराच मान असे आणि आजहि मजूरपक्षाची उतरंड सगळी दासळली असतांहि मि. लॅन्सबरी हे मात्र गेल्या कातिकारक निवडणुकींत विवडून आले, व आज पार्लमेंटमध्य ‘अपोक्षिशलच्या’ म्हणजे विरुद्ध पक्षाच्या पुढारीपणाचा मान त्यांच्याकडे आग आहे. माणूस सचा पण कर्तृत्व तितकेंसे नाही. यामुळ या सांच्या मानाला अनुळधून ‘एरडोडवि दुमायते’ असें त्यांच्याविषयीं कांहीं कुलित लोक म्हणतान. पण माळवर ह्जार शाड उगवूहि शकत नाहीं तेथें एरड हा तरी तळ उभा राहतो ही त्याची स्तुति किंविद् निरागम असली तरी सरीच आहे. निदान माळवर उगवून भेलेल्या रोपझ्यांना तरी एरडाची निश करता येणार नाहीं. लॅन्सबरीसाहेरांचा हेरल्ड पत्राशी संबंध

आता राहिलेला नाही, आणि तें पत्ताहि राजकारणापेक्षा 'बंदा विवडा चिस्ट' अशा वेताचेच झालें आहे.

“गुरुवारी सध्याकाळीं ठरल्याप्रमाणें मि. लॅन्सबरी यांनीं केळकराची गळ घेतली. केळकराचे त्यांनीं उत्साहानें स्वागत केलें. टिळकाच्या वद्दल त्यांनीं फार आदरपूर्वक उद्गार काढले. आणि त्याच्या बरोबर एक मेयर होणे ते कोण असोहि विचारलें ! याचा सबंध असा होता कीं, १९१९ सालीं केळकर विलायतेला गेले तेव्हा ते पुणें म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष निवडून आले होते. या गोष्टीला अनु-लक्षून लॅन्सबरीप्रभृति मदळेंत “हे पुण्याचे लॉर्ड मेयर” असा केळकराचा विनोदानें उद्देश होत असे. त्यांना लंडनच्या मेयरचें वैभवं व महत्त्व माहीत. विचारें पुणें किती गरीब व त्याचा मेयर किती क.पदार्थ हें त्यांना काय माहीत ! पण महत्त्वाचा शब्द मेयर एवढा लक्षात राहिला होता. त्याची भाडवण त्यांनीं दिली. श्री विठ्ठलभाई पटेल यांचोहि त्यांनीं भाडवण काढली. तेव्हाचे त्याचे हस्तक बेन स्पूर हे वारल्याचा त्यांनीं उल्लेख केला. हेरल्ड पत्रासबधानें त्यांनीं जवळ जवळ तिरस्काराने शब्द काढून “ते पत्र आता लंडनच्या लक्षाधीशांच्या हातीं गेलें अणून त्याला लेबरपक्षापेक्षा ताग्या जुनाची माहिती अधिक महत्त्वाची वाटू लागली आहे, कारण भाडवलावर टांचे एरवीं कसे मुटणार !” असें ते स्पष्ट म्हणाले. तथापि अजूनहि त्याच्या डायरेक्टर बोर्डावर मजूर पक्षाचे कांहीं लोक आम्ही ठेविले आहेत असें त्यांनीं सांगितलें. लेबर पक्षातल्या ज्या लोकांहीं (मि. मॅन्डोनाल्डसकट) आता त्याच विषयलें आहे, त्यांच्याविषयीं तें काय बोलछे हें न लिहिलेलें वरें. तेव्हा केळकर हस्तकच म्हणाले कीं “जगभर राजकारण हें असंच आहे.” गोलमेज पारंपदेमध्यें आपण मजूर पक्षाचे सभासद पाठविले नाहीत याचें कारण त्यांनीं अस सांगितलें कीं “जुमच्या मनासारखें कल्याण करण्याची आज आमच्यांत शक्ति उरलेली नाही. आणि संपकीने उगाच वाड्यानी जबाबदारी मात्र अंगावर बाब्याची ” काय करावयाचें हें सरकारचे जवळ जवळ ठरल्यासारखेच आहे असे ते म्हणाले. पण असोहि म्हणाले कीं, “सरकार तरी काय करणार ! पार्लमेंटात कॉन्सर्वेटिव्ह पक्षाचे एवढे प्रचंड बहुमत आहे कीं, यापुढे सर्वांनाच नमार्चें राहणें.”

“मजूर पक्षाच्या व्हाटाचा उद्देश कसून ते म्हणाले कीं, “आम्ही पार्लमेंटां आज पत्रासारखे लोक आहो पण एकजुटीचे नाही. म्हणून त्यांचा पुढारी या नाचा

मी हातीं निघाण धरून ठेवून राहो, कितीही निघाण वाटली तरी जागा पोडता येत नाही. प्राणिक स्वायत्तेशिवाय अधिक काही निघात नसेल तर हिंदुस्थानात तुम्ही कोणी ते पत्करणार नाही याविषयी माझी न्हावी आहे. पण फेडरेशन झाले व मग मध्यवर्ती सरकारात सत्ता तुमच्या अंधेक्षेपेक्षा धोही कमी मिळाली तरी तुम्ही ते टाकू नये असे मला वाटते.” गांधी येथे आल्याचा उल्लेख केला, पण “त्यांनाही माझी निषत्त करून घेऊन जाता असे नाही, हे मी पाहिले” असे ते म्हणाले. वशा प्रभारचे सुमारे क्षर्पां ताब सनापण होऊन लॅन्सवरी परत पार्लमंटमध्ये जाण्याकरिता निघाले, तथापि ‘या आमच्या गुप्तत तुम्हांला वाट सापडणार नाही, मी दाखविनो’ असे म्हणून केळकराचा हात धरून ते हास ओंक लॉर्डसपर्यंत पोचविण्यास आले. लॅन्सवरी माघे वय आज ५३ वर्षांचा आहे, पण त्यांचे प्रचंड दारीद, जगडा, व भव्य कपडे पाहून मला तर हिंडेतुर्गा यांची आठवण झाली

“ता, १० ऐजी लंडन येथील एवं महाराष्ट्रीयाना रा. केळकर यांनी आपल्या हॅटिलेत-ईन केसट-वहापाडीं दिली. सुमारे १५।४० लोक आले होते. ह्यांतील बरेबरे अपरिणित होते, अर्थात् नवीन लोकांचा परिचय या इटीन बराच जाण झाला, व कार्यक्रमाचा हेतु लक्षात घेऊन ज्यांना प्रत्यक्ष आमंत्रणें पोंबू शकलीं नाहींत असेहि ५०४ एड्रेस आरवून स्नेहभावाने आले. त्यांत बहुतेक येथे अव-
 खेल्या विद्याभ्यासा भरणा होता व मांड अशीहि काहीं लोक होते. पाच क्षिमाहि होत्या. पक्षापात्र झाल्यानंतर सर्वजणांनी एकत्र बसून गप्पागोष्टी धा-
 मस्कणी व गायन इत्यादि प्रकार अगदीं ओळखिलीने केले. त्यातल्या त्यात येथे एखाद्या महाराष्ट्रप्रघ स्थापला जग्यासंबंधाने बर्बा झाली. एकंदर कार्यक्रम दहाच्या पद्धतीने सुमारे एक शहरभर चालला होता.”

लंडनच्या या मुकामात लॉर्ड सॅरी, सर सॅमुअल जोशर, लॉर्ड आयर्विन (हॅलिकॅक्स), ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसचे हफे मिलफर्ड, प्रो. एडवर्ड थॉम-
 सन, प्रॉफेसर जिल्बर्ट मेरे इत्यादि एड्रेस्यांनी मला फुरुरवेवणास बोलविलें होतें. वेळांत वेळ काढून मी ऑक्सफर्ड येथे जाऊन आलों, तात्पर्य अवघ्या सहा आठवड्यांच्या मुकामात माझा बराच कार्यक्रम झाला.

ता. २५ दिसेंबर ऐजी मी पॅरिस शहरें आलों तेथे सीन रिवर राहूच सर्व

सहर पाहून घेताले व तेथून मार्नेल्यला येऊन आयबोर्टा वरून मुनईख ता. १२ जानेवारी १९३३ रोजी येऊन दाखल झाले.

यानंतर झालेल्या चौथ्या गोलमेज परिषदेचे निमंत्रण मला आले होते पण ते मी नाकारले.

“गो. परिषदेला मला तीनदा आमंत्रण आले व मी ते दोनदा नाकारले” या दोन वाक्यात मिळून माझ्या एकदर राजकीय चरित्राचे सार आले असे म्हणता येईल. पहिल्या वाक्याने सरकारी दृष्टीने व राष्ट्राच्या दृष्टीने माझी योग्यता काय होती हे दिसून येते, आणि दुसऱ्या वाक्याने राजकीय पक्षोपन्यासात मी कोठे बसू शकतो हे दिसून येते. मी कधीहि सरकारदरम्यान आयग होऊन न जाणार, बोलून चालून टिप्पणीचा शिष्य व त्याचा घोषाभिप्रायी, व सर्वसामान्यरीत्या सरकाराला विरोधी असणाऱ्या पक्षात प्रमुख, असे असता सरकाराने मला गोलमेज परिषदेला एक प्रतिनिधि म्हणून आमंत्रण दिले त, माझी विद्वत्ता, समाजातील माझा दर्जा, माझे सांस्कृतिक कार्य, व सर्वसामान्यरीत्या एक पुढारी या नात्याची माझी पानता, हत्यादि गोष्टी लक्षात घेऊन दिले ही गोष्ट कोणालाहि नाकबूल करता येणार नाही. मी प्रांतिव पुढारी या पदवीला तर पांढरा होतोच, पण अखिल भारतीय पुढार्यांपैकी एक अशीहि माझी गणना होती.

असो, पण या सर्व गोष्टीभ्यतिरिक्त मी हिंदुत्वानांतला एक प्रमुख वर्तमानपत्रकर्ता या दृष्टीनेहि सरकाराला माझी योग्यता मान्य करणे प्राप्त होते. आणि ते मी मान्य करीत होते हे मला गोलमेज परिषदेस दिलेल्या निमंत्रणावरून उघड झाले. मला सरकाराने निमंत्रण दिले ते परीत अनेकांपैकी मला कोणत्या गोष्टीला उद्देशून दिले हे सांगणे कठिन आहे. तथापि मी लोकमनाचा एक ठटका पुढारी होतो ही गोष्ट त्यांना मान्य करावी सायली यात शक्य नाही. मला निमंत्रण आले ही गोष्ट भावार्थकारक असे कोणालाहि म्हटले जाई.

आता मी हे निमंत्रण दोन वेळा नाकारले याचा अर्थ काय होतो हे पाहू. पहिली व मुख्य गोष्ट ही की मी गोलमेज परिषदेला जाण्यासाठी इतर खिस्तेक सोप्याप्रमाणे हाताबळेला नव्हतो. नाही तर ही सोन्यासारखी मोठेपणा मिळविण्याची व बिलायतेची सहर बिनशर्ताने करण्याची सोपे मी दोनदा की गमावली असती! माझी सत नेमस्त नोहेत असा भावोद मलाचर कामकाज आहे. पण मी स्वतःचा

मर कांप्रेसमध्य स्वातंत्र्य प्रस्थापनेच्या ठरावाला विरोध केल्या तेव्हा, “केळकराना गोलमेज परिषदेला जाण्याची हौस आहे म्हणून त्यांचा विरोध स्वार्थी आहे” या अदेशाची मर त्या नेमस्तपणाच्या आरोपात पडली. माझे निंदक उपडपण तसे म्हणूहि लागले. बरें, पुढें सत्याग्रहाच्या चळवळीत मी एक दोन तीन वेळा कायदेभंग केला पण प्रत्यक्ष तुरुंगात घालीस्यंत कायदेभंगाची पाठ पुरविली नाही व गरखरमुडपणा केल्या नाही यावरून त्यांनी माझ्या कृत्याला अगचोस्पणाचे स्वरूप दिलें ! व किरून या अगचोस्पणाचें कारण ‘गोलमेज परिषदेला जाण्याची इच्छा’ असेहि माझे धातू म्हणू लागले. किंबहुना गोलमेज परिषदेला मला जाता यावें म्हणूनच सरकारनें मुद्दाम होऊन माझ्यावर खटला भरला नाही, आणि या वागतीत सरकारशी माझा एक प्रश्नच कट किंवा सगनमत होतें, असहि अनुमान काहींनीं केलें. गोलमेज परिषदेचें आमंत्रण नसणाम्या रा. बारूजी भणे याना महा महिन्याची शिक्षा, व हों मुजे याना मात्र पडिल्या गुन्घाला एक दिवसाची व दुसऱ्याला एक आठवड्याची शिक्षा झाली, यावरूनहि वरील अनुमानाचें समर्थन किलेंकानीं केलें !

पण ही सर्व अनुमानें खोटी होती सरकारच्या मनात काय अंमेल हें कोणी सांगाय ! पण निदान मला तरी निमंत्रण येईल अशी माझी अपेक्षा नव्हती. जे इतर चार लोक बोलावतील त्यांच्याइतरी माझी योग्यता व हक्क होना हें मी वेव्हाहि म्हणें. पण या इतर चार लोकांपैरीं काहींनीं निमंत्रण देण्याची खटपट केली तशी मी सुर्जीच केली नाही. फार काय पण मी इतकेहि शपथेवर सांगण्याला तयार आहे कीं, ही निमंत्रणे जाण्यात ज्यांचा थोडासा हात होता अशा अधिकाऱ्यांवि काय पण, सगू जयकर मदन मोहन यांच्याशीहि गोलमेज परिषदेच्या निमंत्रणाच्या विषयावर एक चवारसन्दि मी कधीं बोललों नाही. आणि याविषयी मला कोणीहि खोटा पाडू शकणार नाही हें मी प्रतिज्ञेवर सांगू शकतो माझ्याबद्दल सगू जयकर कोणी मला निमंत्रण देण्याविषयीं सरकारी अधिकाऱ्याकडे परस्पर बोलले असते तर तें त्यांचे ज्ञाना माहीन. त्याचा सग्न लोंडें आयर्विन बानीं घेतला असल्यास त्यांनीं मला निमंत्रण यावें असे अर्थात्च सांगितलें असेल. पण त मी सत्याग्रहाच्या चळवळीत जोरावें पडलों नाही, किंवा कांप्रेसच्या धोरणाला विरोध करणांपैकीं एक अशा अर्थानें नसेल, तर अखिल भारतीय पुराऱ्यापैकीं महा-

राष्ट्राचा निर्विवाद प्रतिनिधि म्हणूनच असेल. त्यात व्यक्तिसाः सेव्याच्या शिफारशी-चाहि सबंध नसणार.

जयकराचा व माझा स्रेह असल्या तरी सपूचा व माझा म्हणण्यासारखा स्रेह नाही. पण याहि पलीकडे जाऊन एक गोष्ट मुलाची म्हणून येथे सांगण्यासारखी आहे ती ही. येरवड्यास गाधी व लॉर्डे आयर्विन यांच्या दरम्यानचा समेट सपू जयकर याच्या मध्यस्थीनें मुळ असता, सपू हे ना. कामत याच्या घरी उतरले होते. आणि त्यांनीं व जयकरांनीं आपण होऊन मला लांगोपाठ दोन दिवस बोलावून येरवड्यास झालेल्या चर्चेची हर्षविकृत सासणी रीतीनें सांगितली. पण या दोन दिवसांच्या त्यांच्या माझ्या भेटेंत गोलमेज परिषदेचा एक शब्दहि मी त्यांच्याशीं बोलल्याचे मला आठवत नाही. कर्मधर्मसयोगानें-याच दिवसात मुंबईच्या गव्हर्नरानीं मला भेटाला बोलावून पहिल्या गोलमेज परिषदेचें निमन्त्रण शीतप्रमाणें दिलें व 'बर काय लिहू' म्हणून बितारले. पण आमच्या पक्षाच्या मित्रमंडळींना विवाहान उत्तर देण्याकरितां दोन दिवसाची मुदत मी मागून घेतली, व येरवड्याचा समेट होत नाही असें ठरताच मी गव्हर्नर साहेबाना लिहून कळविलें कीं "मला निमन्त्रण स्वीकारतां येत नाही "

पण सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, या दोन दिवसात सपू जयकर याची गाठ रोज पडत असता मला गव्हर्नर साहेबानीं बोलावून निमन्त्रण दिल्याची, मी मुदत मागून घेतल्याची, व अखेर नकार दिल्याची गोष्ट मी बरार शब्दानेहि बोललों नाही. शेवटीं जयकर पुण्याहून जाणार त्या दिवशीं मी नकार दिल्यानीं गोष्ट त्यांना परस्पर दळली तेव्हां ते मुझम मजकडे आले, आणि मजवर अनिश्चय रागावून, "तुमच्या मित्रमंडळींना बोलावा, मी त्यांचो खाशी करून देता कीं तुम्ही निमन्त्रण स्वीकारणे इत उचित आहे," असें आग्रहाने म्हणाळे. "तुम्ही मुक्त होव म्हणा, तुमचा नकार व्हाइसरोय साहेबापर्यंत जाऊन पोचला असला तरी तो स्वीकारूं नये अशी खटपट मी करों, व तुमच पूर्वीचें निमन्त्रण कायम करवितों," असे त्यांनीं मला परोपरीनें सांगितले. पण माझा आग्रह मी कायम ठेवल्यानें त्यांना फार राग आला, आणि तुम्ही स्वतःइत काय पण देशाचेहि नुकसान स्वर्ध करीत आहां असें बोलून व बजबुज ते निघून गेले. तान्यर, पुष्पा-यांच्या मते मी निमन्त्रण नाकारणें ही गाठ अवशेषित व अनिष्ट गजाली पडली.

पण हे निमन्त्रण शीतप्रमाणें नाकारल्याची माझी कारणांतशीच सबळ होती. पाहिलें

हे की माता काँग्रेस व गांधी यांना असलेला विरोध नि स्वार्थी आहे ही खरी गोष्ट लोमनिदग्धनाला यावी. काँग्रेसचे पुढारी गोलमेज परिपदेला न गेले तर परिपद यशस्वी किंवा निर्णायक होऊ शकत नाही. तेव्हा आज न गेलेलं काम वाईट ! उद्यां एमेट झाला व ते लोक जाऊ लागले तर आपल्यालाहि फिस्न बोलवतीलच. काँग्रेसचे लोक जात नाहीत तोपर्यंत बेसरीत, इतर वर्तमानपत्राप्रमाणेच, गोलमेज परिपदेची उटल्या यशस्व्या निंदा येणार. अशा स्थितीत मी परिपदेचा सभासद म्हणून तोंत माग घेणे योग्य ठेणार नाही. आमच्या राष्ट्रीयपक्षात मी जावे असे म्हणणारे काही लोक होते तरी न जावे असे म्हणणारेहि काही होते. अर्थात स्वतःच्या पक्षाला नास्तुर करून जाणे मला उरं वाटले नाही. अशा स्थितीत गोलमेज परिपदेचे निमग्नन स्वीकारण्याकरिता बेसरीचं सपादकाच सोडपे मनाला कससच वाटे ! पुढील जानेवारीत केसरीचा उगुदिली रामारम करारयाचा तो योग्यवेळी स्वतःच्या हाताने पराळा, आणि मग केसरी दुसऱ्याच्या नावावर केत्यानंतर काँग्रेसच्या लोकाविरहिताहि भरण्याच्या परिपदेला गेल्यास तितकीशी हरकत वाटणार नाही. अशीं सर्व माती कारणे होती.

या कारणाची विशेषरीत चर्चा बाहेर झाली नाही. कारण असला विषय सभातून किंवा वर्तमानपत्रातून बोलण्याचा नसतो. यामुळे उलट मुलट कोणतीहि अनुमाने ज्याने ह्यान आपल्या मनाशी करावी व आपल्या मनाला पटेल असे बोलवे असं मुद्द होत. मला पहिल्या गोलमेज परिपदेला निमग्नन असताहि जाता आले नाही यामुळे मित्र-मंडळी मनात क्षिप्त होती. जो भान माता तोच माझ्या राजकीय पक्षाचा व मित्रांचा. आणि माझ्या पक्षातले काही लोक सत्ताप्रहाच्या चळवळीत हुलडीदाखल सामील झाले होते तरी त्यांना गोलमेज परिपदेचे महत्त्व माहीत होतं. म्हणून मी गेलो असतो तर बहुतेकाना फार आनंद झाला असता. उलट माझे प्रतिपक्षी वासे घेऊन चालले होते की मला निमग्नन येणार व ते मी स्वीकारणार. जणुकाही माझ्या काँग्रेसविरोधाचा तो स्वाभाविक परिणामच होता. आणि मी गेलो असतो म्हणजे ते हटून म्हणाले असते की, "पहा ! येवढ्याकरिताच सर्व सटपट चालू होती व ती सापळीहि !" माज ही की, अर्ध म्हणण्याची संधि पुढे एकदा त्यांना सबबच आली. तेव्हा मनात डाबत होते ते त्यांनी म्हटलेच, पण मग मलाहि ह्याचें तोंड फोडता आले येरवडा येथील समेटाचें पोलंग खंपले व सगू जयकर अपयश पावून निघून गेले, त्यानंतर जो केसरीचा

अंक आला त्यांत समेट न केल्याबद्दल, विशेषतः मलत्याग गोष्टीवर मोडल्याबद्दल, मी गांधींना उघड दोष दिला. या माझ्या लेखाने बरीच खळबळ उडाली. आणि मुंबईच्या क्रोमिकलपत्राने असे उघड लिहिले की, “केसरीने असे करण्याचे कारण गोलमेज परिषदेला निमंत्रण मिळविण्याची केळकरांची सटपट हूच असेल पाहिजे !”

माझ्यावर असा ह्या कोणीतरी करील याची मी मनातून वाटच पहात होतो, कारण तसा ह्या दोषावरच अशी माफी खानी होती. आणि या पहिल्याच ह्याद्याच्या संधीचा फायदा पेंकन मी निमंत्रण येऊनाहि ते नाकारल्याची बातमी खासगी स्वरूपाची होती तरी ती खोदर फोडली. बेवडें महत्वाचे निमंत्रण नाकारलें व एकप्रकारचा स्वाभंलाग केला, मग त्याचा फायदा घेतल्याशिवाय मी तरी का सोडीन ! म्हणून केसरीच्या पुढच्याच अंकांत मी कॅनिटलला उत्तर दिले त्यांत म्हटलें की “गांधींनी समेट मोडली त्या पूर्वीच मी गोलमेज परिषदेचे हातीं आलेले निमंत्रण नाकारलें होतें, गांधींच्या या असमजसपणाच्या कुत्सावर टीका करून पाण्यांत गळ टाकून धावर मासा येण्याची वाट पहात बसतो तसा मी निमंत्रणाची पाट पहात बसलेला नव्हतो. माफी टीका सर्वस्वी निःस्वार्थी होती.” या माझ्या उत्तराने कॅनिटलकर चौशहांत बरोबर चाराक चालून धड पडले, कारण जो हातचा अखेरचा वाण म्हणून त्यांनीं भजवर सोडला तो माझ्या अगावरील निस्वार्थीपणाच्या चिलखतावर टाक मोडून बांधट झाला !

मी निमंत्रण नाकारल्यावर फांदी दिवसांनीं गांधी-आचार्यगण तह झाला. मुद्यांतले सत्तामदी कैदी सुटले. नंतर कराचीच्या राष्ट्रीय समेते वा तहाला मान्यता दिली. गांधी हे गोलमेज परिषदेला काँग्रेसने प्रतिनिधि म्हणून निवडले गेले. आणि परिषदेवरचा बहिष्कार उठला. मग किंत्वन माझ्या जाग्याचा, निमंत्रण येण्याचा, प्रश्न निपाळा. तेव्ही आमच्या पक्षातील क्रिश्चेझोना मला हे निमंत्रण येईल असे वाटू लागले. सरकार दरबारीं जाणाऱ्या देगाऱ्या एका दोषाची मला तसे वांगितलेही. पण दुसऱ्या खेपेत मला निमंत्रण आले नाही. याचे कारण मी पहिले निमंत्रण नाकारले वारहळ राग आल्याचा बहाणा सरकारने केला, आणि जवळर तयू हेहि भजवर याच बाबताकरिनीं मनांतून रामाबलेले अनुन्याने या खेपेत त्यांनीं माफी नांव मुद्यांतले नसावे हेहि अगदीं उदादिह आहे. शिवाय मोहि नाहीं मुदरपणाचे धोरण कोणत्याहि बाबतींन खोडले नव्हतें. जवळर राउट देवल

परिपदेहून आल्यासून मी होऊन त्यांना भेटलो नाही व आता निमज्जन आल्यास मी जाईन असेंहि सुचविले नाही. पं. मदनमोहन मालवीय व डॉ. मुजे यानीं माझे नाव लॉर्ड विलिंग्डन यांजवळ सुचविले होते असा माझा एक तर्क आहे. पण हिंदुसभेचे लोक अधिक न घेतां मुसलमान प्रतिनिधि अधिक घ्यावयाचे अस सरकारचे धोरण या वेळीं ठरल्यामुळे मला सरकाराने पुन्हां निमज्जन दिले नाही.

असो, अशा रीतीने मॉॅन्मेज परिपदेच्या निमज्जणाची सरी हळीकत आहे. आणि मी प्रारंभो म्हटल्याप्रमाणे त्या दोन गोष्टी एकत्र घेतल्या असता याठिकाणीं माझ्या राजकीय चरित्राची परीक्षा झाली असेंच ठरते. याहून अधिक कोणत्याहि रीतीने माझी सरकारच्या दृष्टीने योग्यता ठरण्याचा संभव नाही. राजकीय चढ-वळीच्या दृष्टीने मी याहून पुढे जाण्याचा फारसा संभव नव्हता. आणि मी केसरीचे प्रत्यक्ष व कार्यदेखीर संपादकत्व सोडल्यामुळे माझ्यावर खटला होऊन तुरुंगात जाण्याचाहि संभव फारसा राहिला नाही. कायदे कौन्सिलाच्या निवडणुकी पुन उभ्या राहिल्या तरी मी यापुढे केव्हाहि निवडणुकीस उभे न राहण्याचा निश्चय केलेला होताच आणि संपटित सत्या परिपदा याचा अभ्यर्थ नेमून लोकांनीं माझा मान सन्मान करण्यासारखाहि काही उरलेला नव्हता. यामुळे या पुढे माझ्या राजकीय चारित्र्यात काही वैशिष्ट्य उत्पन्न होईल असा संभव उरला नाही असे तेव्हां दिव्य लागते.

असो आतां या सुमाराचीं काही पत्रे देऊन हें प्रकरण पुरे करतो.

(ता. १५/११/३२) आज टेलिफोनवरून कळविल्याप्रमाणे तुम्ही उद्यां बुधवारी दुपारी ६। वाजतां हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये प्राइम मिनिस्टरना भेटण्यास लांच्या खोलीवर यावे (एफ् एफ् टर्नबुल, व्हाइटहॉल)

(ता. १६/११/३२) तुमच्या पत्रकाल मंगळवारच्या अंकांत लंडन टाइम्सने प्रमुख स्थान दिल्याचे तुम्हाला आठवून येईल. सोमवारच्या अंकात त वमी करून छाण्यापेक्षा मंगळवारच्या अंकात सविस्तरच देणें मला योग्य वाटलें शिवाय त्या अंकात दुसऱ्या कोणाचीं पत्रके नसल्यामुळेहि लोकांच्या तें अधिक नजरेत भरेल. तुमच्यासारख्या वृद्ध संपादकीय व्यवसायिकाला ई. इंडिया अग्रेसरेशनची चांगली माहिती आहेच. अग्रेसरेशनपुढें वाचलेल्या निदर्शनावर

तुम्ही टीकादि केली असेल. पण आमच्या नर्तनि येवढे निश्चित समजा को, आम्ही पक्षाभिनिविष्ट रूति ठेविलेली नाही. चालू हिंदी विषयासबधी कोणालाहि येथें आपले विचार नि.सकोचपणें मांडता येतात. तुम्ही असोसिएशनचे सभासद व्हावे अशी विनंति आहे. सोबत रिपोर्ट पाठविला आहे. ह्यावरून असोसिएशनच्या कामाची कल्पना येईलच. (एफ्. एव्. ब्राऊन, ऑ. सेक्रेटरी, ईस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन.)

(ता. २३/११/३२) तिसऱ्या राउंड टेबल कॉन्फरन्सने मॅबर म्हणून तुमचे नाव प्रसिद्ध झाल्यापासून तुमच्याकडून काही पत्र येईल अशी मी अपेक्षा करित होतें. राजकारणासबधी एकमेकांना केलेले अपकार किंवा उपकार हे जणू काहीं ते पडलेच नाहीत इतके पुढें विस्मरणीय बनतात हें भसलें तरी, आपला 'इंडिया' पेपर चालताना तुम्ही मला जी सर्वतोपरी मदत केली तिचा मला कदापि विसर पडणें शक्य नाही.

माझे श्वशुर डॉ. क्लार्क हे १९३० च्या जुलै महिन्यात वारले. त्याचा छोटासा हिंदी वर्तमानपत्रांनी केला नाही ! बाकी १९१९ साली काँग्रेस कमिटीने त्यांना ज्या तऱ्हेने वागविले ते पाहतां याचे आश्चर्य वाटावयास नको, त्याचे दोष काहीं असले तरी त्यांनी आपल्या सर्व इयातींत हिंदी लोकांच्या आकांक्षांचा मन पूर्वक पाठपुरावाच केला होना. असो आता त्या गोटी कद्याला ! झालें तें संपले. माझ्या पतींना तुम्ही केन्हा भेटण्यास येणार आहात ! तुमच्याविषयी मी त्याच्याजवळ इतके वेळां बोलले आहे कीं तुम्हास त्यांना भेटलेच पाहिजे. (हेलेना नॉर्मंटन).

(ता. २०/११/३२) माझी तुमची प्रत्यक्ष ओळख नाही. पण हिंदी राजकारणातील प्रभासबधी व विरोधता. हिंदी महिलांच्या प्रथासंबधी मी फार अगळ बाळगीत आले आहे. फाळ लेक्चर होयसम्ये कळले की, तुम्ही इडिमन युनेन्स अग्नो-सिएशन पुढें त्रियाच्या मताधिकार खर्चेत व्याख्यान देणार आहां. राउंड टेबल कॉन्फरन्समध्ये त्रियाच्या मताधिकाराला काट देण्यात आला म्हणून त्याबाबत तुमचे विचार ऐकावयाचे आहेत. उघां शुक्रराज तुम्ही मजकडे फराग्रस पाठ काय ! सर सल्लू, बनकर, जोशी वगैरे मदळी केनार आहेत. (नियु रॉपरोन.)

(ता. ३०।११।३२) तुम्ही आम्ही स्वस्थपणे भेटल्यामुळे परस्परांना किती आनंद झाला म्हणून सागू ! तुमच्याशी आग्रशी बराच वेळ बोलायला सापडले नाहो याचेच आम्हा उभयतांना (पतिपत्नी) वाईट वाटले. प्रो. एडवर्ड थॉमसन आणि दुसऱ्या बऱ्याच जणांकडून तुमची स्तुति मी यापूर्वी ऐकलीच होती. (प्रो. जिलवर्ट मरे, ऑक्सफर्ड.)

(ता. ३०।११।३२) तुमचे पत्र पावले. येथून पुढील काही दिवस मी अगदी कामाच्या गर्दीत सापडलो आहे. सबंध सोमवार डिसेंबर ५ तारखेस ऑक्सफर्ड अँड केन्ट्रिब क्लबमध्ये मजकडे फरायला याल तर मला फार आनंद होईल. (लॉर्ड सँकी.)

हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये उद्या शुषकारी साडेसहा वाजता प्राईम मिनिस्टर शोना आपल्या खोलीमध्ये थी. वेळकर यांना भेटण्याची इच्छा आहे. तरी इडिया ऑफिसमध्ये मला टेलिफोनने कळवाय. (प्रायव्हेट सेक्रेटरी, लंडन.)

(ता. २।१२।३२) तुमच्यासारख्या नामांकित साहित्यिकाचा सत्कार करणाऱ्या आम्हालाच भूख होत. मराठे लोकांशी मला मनापासून मैत्री बरावीशी वाटते. त्याची विनाटी किंवा निष्ठ (Staunchness) आणि भूत-त्या किंवा परोपकारी इति (Humanity) या गुणांचा मी फार भोक्ता आहे. ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेसचे मि. मिलफर्ड हे तुम्हास भेटू इच्छितात. त्यांना वेळ कळवावी. (एडवर्ड थॉमसन, ऑक्सफर्ड.)

(ता. ६।१२।३२) सोरत सर फिझिफ् हॉटिंग यांचे मजविषयीच ओळखपत्र जोडले आहे. आमच्या क्लबाचा हिंदी विद्यार्थ्यांना फार उपयोग होतो. त्यासबर्भोच तुम्हास माहिती पावयाची आहे. लॉर्ड आर्थर वॉननी तुमचे नांव मुद्दाम मुचविल्यामुळे तुम्हास लिहिले आहे. (मेरी ट्रॅव्हिस्मन, लंडन.)

(ता. ६।१२।३२) मिस मेरी ट्रॅव्हिस्मन या स्टुडेंट युवर्मंट हाऊसच्या चिटणीस आहेत. जगातल्या सर्व राष्ट्रांच्या विद्यार्थ्यांसाठी ही क्लब आहे. तुमारे दोनस हिंदी विद्यार्थी या क्लबाचा फायदा घेतात. लॉर्ड आर्थर वॉन, डॉ. विहंस, यातारगे हिंदुस्थानविषयी सद्बुद्धी बाळगणारे लोक क्लबाला मदत कर-णाऱ्यात प्रमुख आहेत. (सर फिझिफ् हॉटिंग, लंडन.)

(ता. ७।१२।३२) एकदोनदां तुमच्या हॉटिलात चौकशी करून गेलो. पण तुम्ही बाहेर गेलां होता. सभेची वेळ ठरविण्याविषयी विचारावयाचे होते. असो, या पत्रासोबत गेल्या मगळवारी सर राँस वार्डर हे जो निबंध वाचणार आहेत त्याची प्रत पाठविली आहे. सभेत पुष्कळ उपपक्षे घोलतील. ६ याजतां सभा संपविण्याचा रिवाज असल्यामुळे अभ्यक्षांना वक्त्यावर काळाचे नियमन बहुधा पालावे लागेल. तथापि तुमच्या तोंडून काही ऐकावे अशी आमची फार इच्छा आहे. तर उपपक्षाच्या बाबतीत तुमचे नाव घालू काय ! (एफ. एन्. प्राऊन, ऑ. रोके, इस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन.)

(ता. १२।१२।३२) तुमचे ८ तारखेचे पत्र पांचले. आमच्या असोसिएशन पुढे रविवार ता. १८ रोजी तुम्ही व्याख्यान देण्याचे कबूल केले हे वानून आनंद झाला, तुम्ही लंडनहून केव्हा निघणार ते कळवा म्हणजे तुम्हास उतरून घेण्याची तजवीज करतो. (आर. एफ. एड्जकं, दि इंडियन असोसिएशन, पर्मिंगहॅम.)

(ता. १३।१२।३२) स्टूडेंट मुव्हमेंट हाऊस यावर तुम्ही गेल्या शुक्रवारी मजला भेटण्याची कृपा केली यावरून फार आभारी आहे. आम्ही विद्यार्थ्यांसाठी लंडनमध्ये जे काम करीत आहो त्याविषयी आपण सकौतुक प्रोत्साहन देऊन उपकृत केले आहे. केव्हातरी एक दिवस आमच्याकडे चढाला देण्याचे आश्वासन दिले आहे त्याची आठवण देवानी. (मेरी ट्रेव्हिलियन, लंडन.)

(ता. २०।१२।३२) स्टेट सेक्रेटरी खांद्याची इच्छा परिषदेच्या प्रमुख प्रतिनिधींना उद्या सकाळी बोलावून हातड देवळ परिषदेचा शुभल कार्यक्रम ठरवता अशी आहे, तरी तुम्ही आल्यास त्यांना आनंद होईल. बैठक इंडिया ऑफिसच्या कॉन्सिलरूममध्ये १२। याजतां घ्यावयाची आहे. (डब्ल्यू. डी. कॉन्स्ट.)

(ता. २२-१२-३२) आपण २०-१२ रोजी कॉन्क्व्हेरन्सच्या प्रोसोजर-संबंधी निरनिराळ्या मुद्यांची निवारणा लांब रॅन्सेलरकडे केली. त्यांनी निकाल-करता ते पत्र स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविले आहे. स्टेट सेक्रेटरींनी मला आपणांस भेटे कळविण्यास सांगितले आहे की, कात सकाळी साडे तीनचे जे बोलणे झाले त्यात तुम्ही रॅन्सेलरकडे धिडिहिल्या पत्रातून मुदीची उत्तरे मिळवो असातो. (एफ. एफ. टर्नबुल, इंडिया ऑफिस, ग्लोस्टर्.)

दबळ व मंदिर हो अस्तूर्याना खुल्ले दारि. या शुभाशेच्या मागील मंदिर-
विचारांच्या जटयणी निघत जाण्याकडिता कायदे द्याडे. प्रातिक व स्थानिक
स्वराज्य सत्तानां अस्तूर्याकरिता जिजाच्या सोयी शिष्यत्वा व सरकारी
नोकऱ्या सत्ताना नितक्या राखून देवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. आणि अस्तूर्याचे
ज्वाहार ही पदवी गांधींना इतर कोणाकडिथी अधिक संपादनंते लाविता येईल.

तथापि काय असेल न असो, गांधींचे अस्तूर्या-निवारणाचे कार्य अस्तूर्या-
च्याच्या मुख्य पुढाऱ्यांना फारसे पटले नाहो. नुकताच 'विना' मासिकाने आरंभ
दिरागी अरु काढला त्यात डॉ. अवेडकरांनी गांधीविषयी जे फार कटू उद्गार काढले
आहेत ते वाचणाराला मात बरील विधान पटेल. गांधींना 'महात्मा' हे बहुमाना-
स्पद विशेषण लावणं चुक आहे असे अवेडकरांनी म्हटले आहे त्याचं पक्षी
विशेष वाटत नाही. परंतु गांधींच्या अस्तूर्या-निवारणाच्या कार्यांतबद्दल
अवेडकरांनी खाली उद्गार काढलेले आहेत ते विस्मयकारक पाटण्यासारखे
होत ते म्हणतात—" वनेजपरिषदेच्या वेळीं अल्पसंख्याकांच्या बैठकींत गांधींनीं
असें कडूळ बोल होतें पों, इतर प्रतिनिधींनीं दलितवर्गांच्या प्रतिनिधित्वाच्या
मागणीला मान्यता दिली तर त्याला आरज्य पोलत्याहि प्रगल्भी दुरकत घेणार
नाहो आणि इतर सर्व प्रतिनिधींनीं जेव्हां ही मान्यता दिली तेव्हां त्यांनीं जें
वर्तन केले त्याला मी 'विश्वासपात' हेंच नांव देऊं शकनो. ते मुसलमानाकडे
जाऊन त्यांच्या फानाला लागले, आणि त्यांना म्हणाले कीं तुम्ही जर दलितवर्गां-
च्या मागण्यांना विरोध करण्याचें कडूळ करात तर मी तुमच्या चौदाच्या चौदा
मागण्या मान्य करीत. एखाद्या घोटीव बदमाशानाहि असलें नांव कपट केले
नसलें. XXXX सध्याची हिंदु मुसलमानांची तेव्हा हीहि त्याच्या अशाच कपट-
चरणाची औरस सतति आहे. जो इसम दलितवर्गांचा व मुसलमानांचा मित्र
म्हणून मिरविलो लाने, दिलेली वचनें पाळण्याच्या जबाबदारीतून निसटून जाण्या-
साठी, भुयारी (सुप्त) मार्गाचा अवलंब करवा हा विचार खरोखर उद्देगजनक
आहे. 'मुझमे राम बगलमे छुपी' असा प्रकारच्या माणसाळा जर महात्मा म्हणता
येत असेल तर मोहनदास हे म्हणता आहेत." दलितवर्गांच्या हिताकरितां
गांधींनीं प्राणातिक उपवासाची दूम काढली, आणि जरी सेबटी पुणेकरावर
अवेडकरांनीं सही केली, तथापि 'गांधीं मेले तरी दुरकत नाही' असे उद्गार
अवेडकरांनीं काढले होते असे म्हणतात. कपटचरण हें गांधींच्या सत्यात बरें

शकते हे प्रसिद्ध आहेच. मात्र त्याच्या अहकाराच्या हिमालयापुढे रूपाचरण ही पर्वताची टेकडी शोभेल.

पण टिळकाच्या अनुयायांचा खरा वडा गांधींशी होता तो त्यांच्या विधायक कार्यासंबंधाने फारसा नव्हता. तो त्यांच्या बहिष्कारात्मक विध्वंसक अशा काही कार्यासंबंधाने होना. या बहिष्कारातहि गांधींनी परदेशी व ब्रिटिश कंपन्यांच्या बहिष्काराला केव्हाहि मुक्तकठने समति दिली नाही, पण त्यांनी आपले सगळे बळ, आपली सगळी तपश्या, एका कौन्सिल बहिष्कारावर सर्चली उलटपक्षी टिळकानुयायांचे असे मत होतें की कायदे कौन्सिलें ताब्यांत ठेवलीं असतां इतर विधायक व विध्वंसक असा कोणताहि कार्याला रुक्यात शक्य आस्ती पाठचळ मिळेल. सरकारी पैसा व सत्ता यांचा उपयोग विधायक कार्याला करता येतो हें सांगायलाच नकोच. आणि नुसता अडमळा व गांधी करायलाच म्हणजे तरी त्यालाहि कौन्सिलाची भूमिका सर्व राजूनीं अनुकूल होऊं शकते. परंतु "कायदे कौन्सिलचें नांव काढलें कीं मला मळनळू लागते, माझ्या कपाळात तिगीक उडते" असा जो पातक बहाणा गांधींनीं १९२० सालीं मुद्द केला तो १९३५ पर्यंत म्हणजे अखंड पधरा वर्षे टिकविला. यामुळे देशाचे फार नुकसान झाले

असहकारितेच्या कार्यक्रमांपैकीं सर्वांत अव्यक्त वादग्रस्त अशी माह ही कौन्सिल बहिष्काराचीच होती हें असहकारितां मुख होऊन दोन वर्षे होतात न होतात तोंच लोकनिर्दयतास आलें, इतर अनेक कार्यक्रमां व्यक्तिशाः होणारे न होणारे असे होते. पण कायदे कौन्सिलात जहाल राष्ट्रीय वृत्तीचे प्रातिनिधि पाठविले हें कार्य राष्ट्रीय धर्मेनें सामुदायिक उठावणी केल्यावांचून होणारें नव्हतं. लोक-मताच्या लाटेच्या जोरावरच घडून येईल अशी ही गोष्ट होती. आणि यामुळे कौन्सिल प्रवेशाला प्रतिकूल असें जें नापावण धोंमेसनें पधरा वर्षे निर्माण करून देवळें त्याच्या योगानें स्वराज्याच्या चवचवीला आगची जो जोर बघायलाचो पडला नाही. इतर राष्ट्रीय पक्षांनीं स्वतः विवहणुकी लढवून या अपकाराचें परिमार्जन थोडेंचकुन केले. परंतु ते करताना पुष्कळशी शक्ति फोंमेस विरोधाच्या दगडावर धडकी देण्यांत विन्यासाएव रुचें झाली. या पधरीमुळे धोंमेसहुन कौन्सिल बहिष्कार जो विपक्ष घाता, सैल पडला, लांत जोर पाठव्याकरिता १९३० व

१९३२ साली कायदेभगाच्या चळवळी फरफटत आल्या. पण त्यांचाहि विशेष उपयोग न होता शेवटी कॉन्सिल-प्रवेशाचें तत्व प्रस्थापित झालेंच !

या दोनडि कायदेभगाच्या चळवळी गांधीजी जवाहरलाल यांच्या प्रेमाळावळी पडून गुरूं बेल्या अशें म्हणता येईल. १९३० ची मोहीम १९३९ साला-अखेर झालेल्या लाहोर काँग्रेसमधील स्वातंत्र्याच्या ठरावामुळे प्राप्त झाली. या ठरावानें नेहरू रिपोर्टाला मूठमाती दिली, आणि गोलमेज परिषदेवर बहिष्कार पातला. पण लाहोरचा हा ठराव म्हणजे विसंगत अशा गोष्टीचें ते एक बोचकें किंवा छडबोळें होत. स्वातंत्र्य हें अंतिम ध्येय म्हणणें, व ही गोष्ट काँग्रेसच्या प्रीदवाक्यात घालणें राहू देणें, हें तूर्त बसाहत पद्धतीचें (डोमिनियन स्टेटस्) स्वराज्य मागण्याची विसंगत नव्हत. नेहरू रिपोर्टान या डोमिनियन स्टेट्स्ची मर्यादित मागणी होती, आणि नेहरू रिपोर्ट शिद्ध झाला तर त्याच्या पायावर राष्ट्रीय सभेला गोलमेज परिषदेत भाग घेता आला असता. बरें स्वातंत्र्य हें नुसतें प्रीदवाक्यातच पाडून जवाहरलाल नेहरू याबळे नाहींत, त्यांनीं ठराव पास झाल्याच्या मध्यरात्री स्वराज्य स्थापनेचीच घोषणा, निशाण उभासून, रात्री नदीच्या काठी बेली. ज्या अखिल भारतीय सर्वपक्षीय पुढाऱ्यांना जमवून त्यांना रातवून एकमत करून पंडित मोतीलाल यांनी नेहरू रिपोर्ट तयार केला, त्यांच्याशी त्याच्या पश्चात काँग्रेसने शुद्ध बेहमानी बेली. माग मुळातच अशी सर्वपक्षीय परिषद भरविलीच नसती तर काय विषडलें असत ! सर्वांचा विचार घ्यावयाचा तर सर्वांचा म्हणून होईल त्या निर्णयाला चिकटून राहणें हीच हमामदारी ठरते.

बरें स्वातंत्र्याची घोषणा केली तर ते पदरांत पाडण्याची साधनें राष्ट्रीय सभेनें कोणती ठरविली व योजली ! वास्तविक स्वातंत्र्याच्या घोषणेच्या दुसऱ्या दिवसापासून ब्रिटिश सत्तेची प्रतिस्पर्धा असें सरकार, म्हणजे मत्ता व राज्यघटन, सुरू करायला पाहिजे होतें. पण ते तर झाले नाहींच. पण लाहोरच्या ठरावांत फक्त इतकेंच म्हटलें होत की, 'प्रस्तुत परिस्थितीत काँग्रेसला गोलमेज परिषदेत भाग घेता येत नाही.' पण एवढी रोखठोक स्वातंत्र्यचौहदार केल्यावर गोलमेज परिषदेत भाग घेता येईल अशी कोणती बेंपळी परिस्थिति (स्वातंत्र्यातर्गत) निर्माण होऊ शकली असली ! गोलमेज परिषदेत काय स्वतंत्र असा हिंदी राष्ट्रीय ब्रिटिश सरकार चर्चा करणार होतें ! डोमिनियन स्टेट्स् हा विषयहि अक्षरेपर्यंत

ज्या गो. मे. परिषदेच्या कार्यक्रमात सरकाराने घालू दिला नाही, त्या परिषदेत काँग्रेस पुढे केव्हा शाले तरी करावा असा पणार !

तात्पर्य, गोलमेज परिषदेची पहिली साधि काँग्रेसने व्यर्थ दवडली, बरें हे बहिष्काराचें धोरण पुढे तरी कायम टिकलें काय ! नाही. १९३० ची कायदे-भंगाची एक हुड्ड वेत्यावरवर, लॉर्ड आयर्विन यांनी मोठी मुत्सद्देगिरी लढवून आपल्या दिवाज भलेपणाचे मायावी पाश टाकले, त्यात 'गव्हाची कणिक करून देऊन', सधू-जयकर अशानाहि मानवत्या नाहीत अशा अटी मान्य करून, काँग्रेसचे एकमेव सुधारें म्हणून गांधी आपल्या पायांनी गोलमेज परिषदेला नेलेचु की नाही ! बरे हें नवें धोरण एकदां स्वीकारल्यावर तें तरी मुसगत टिकवावें की नाही ! ऐहि नाही. गोलमेज परिषदेहून गांधी परत येण्यापूर्वीच क्रिस्तु जवाहरलाल नेहरूच्या उतावळ्या स्वभावाने जें हुड्डाचें जालें तयार करून ठेवलें त्यात गांधींची अडखळी मान अडकवून घेतली ! तात्पर्य—'एक ना धड भाराभर' विंध्या' असे हास्यास्पद काँग्रेसचे धोरण झालें. एक सुधारें म्हणत आणि भडकरी, तर दुसरा अविचारी आणि उतावळ. पण या दोन पुढाऱ्यांच्या परस्पर मोडबळीचा परिणाम काँग्रेसच्या भिडवड्यात झाला !

स्वातंत्र्य संपादनाची साधनें म्हणून लहोर काँग्रेसने ही ठरविलीः—(१) छात्री (२) अस्पृश्यता निवारण (३) परदेशी वस्तुद्वारे बहिष्कार (४) मद्यपान-प्रतिषेध (५) निवडक प्रदेशात कायदेभंग. या साधनांनी प्रतिस्पर्धी सरकारी सत्ता—स्वातंत्र्याच्या भावनेला साजेसी—कशी निर्माण होणार याचा काही विचार ! आणि निरुन शातता, अहिंसा, प्रेम, मन्य, हीं गांधींची आवडती बंधनें या मवाळ बार्दकामाच्याहि मार्गे आहेतच. जणु काही गुलामांच्याच्या फवाल्यांनीं सरे प्रकारचे विपारी जणु बहिष्कारावर मरणार ! तात्पर्य, प्रत्यक्ष स्वातंत्र्य प्रस्थापनेची धोरणा अकार्य शाली हें कोणीहि म्हणेत. लहोरच्या राष्ट्रीय सभेच्या अभिवेशनांत सुभषरोय हे विरोधी पक्षात होते. त्यांना पूर्ण स्वातंत्र्य मान्य, पण या साधनांनी तें मिळेत अशी त्यांची भावना नव्हती. म्हणून काँग्रेसला नादून त्यांना विषय-नियामक कमिटीतून स्थानत्याग करून जावें लागलें.

जसो. १९३१ च्या प्रारंभी पुन्हा नेतळ पूर्वास्यानवर आला. चडाईचें धोरण म्हणून संपदेकौन्सिलचा बहिष्कार जोरावला. श्री. इ. का. कमिटीत ज्यांना

रेश्मियाचे होणे त्यांना कौन्सिलमंडल्या जागाचे सज्जनाने यावे लागले. मग मी ऑ. इ. सौ. कमिटी सोडली, व कौन्सिलमंडळीन ठेवली. कौन्सिल बहिष्काराच्या पाटोपाट कायदेभंग सुरू झाला.

१९३० च्या कायदेभंगाची यात्रा सुरू झाली तेव्हा मी दिव्हीत असेल्लो. च्या कामात गुंतले होते. आणि आमच्या पक्षात, विशेषतः केसरी मराठा कवे-
शन, कोजने धोरण स्वीकारार हा प्रश्न मला विचाराला पण प्राप्तच होत. ही
चळवळ यावेळी अयुक्त होती अज माझ मज वर दर्शविलेच आहे. 'तथापि मला
हेही माहीत होत की आमच्या पक्षात, नेमस्त किंवा मयाळ किंवा सरकारजमा
पक्षाप्रमाणे, अशा चळवळीवर बहिष्कार घातलेला नव्हता. राष्ट्रीय पक्षाच्या वृत्तीत
तुहंगात जाणे किंवा सरकाराशी तीव्र स्वरूपाचा झगडा करणे ही गोंड स्वाभाविक
होती. म्हणजे कमरात असल्यात ती स्वाकारेच योग्य असे आमच्या पक्षाचे मत
होत. लो. टिळकांनी हे उदाहरण पाहून दिलेच होत. टिळकांच्या ह्यानीतील
१९०८ ची पिछेदिगची चळवळ ही कायदेभंगाचीच चळवळ होती व टिळक पक्षी-
यांनी इदाचे पेंकडो रुपये भरले होते. राजद्रोहाची शिक्षा झालेल्या लोकाना वेसरी
कचेरी हे भायले मायोड असे वाट. डॉ. भट, पी. एम्. बापट, बा. म. जोशी
ज्ञानाचाच दर्शन टिळकांनी केसरी मराठ्याकडे बोकल्या दिल्या होत्या. राटिलकरांची
तुहंगात जाण्याची पाळी अजून आली नव्हती. पण मी त्याच्या आधी तुहंगात
सोडून आलो होतो. १९२१ ची पिछेदिग चळवळ आम्ही केली होती. १९२२
च्या मुळशी सत्याग्रहात र. ज. घ. कररीकर, डॉ. पळमुले इत्यादि आमच्या
पक्षाचे लोक तुहंगात जाऊन आले होते. तात्पर्य, काँग्रेसच्या विशिष्ट धोरणाशी
आमचा मतभेद नसला तरी राष्ट्राच्या नावाने तिचे उभ्या केलेल्या कायदे
भंगाच्या चळवळीत सामील होण्याकडे आमच्या पक्षाच्या काही लोकांचा ओझ
असणार हे मी जाणून होता.

स्वतः मला दुसऱ्या दर्शने असे वाटत होत की, या नव्या चळवळीत कोणी
शिरल्यात "आपण तुहंगाला भीत नाही, त्या मार्गाने प्राप्त होणाऱ्या स्वार्थत्यागात
आपली तयारी आहे" हे सिद्ध करण्याची सोपे मिळत असली तरी या स्वार्थ-
त्यागाचे धेय प्रतिपक्षाला मिळत, याशिवाय त्याबरोबर त्यात कौन्सिल बहिष्कार हा
होतो हे मात्र ठीक नाही. सत्याग्रहच करावयाचा, तुहंगात जाण्याचाच पराक्रम
करावयाचा, तर महाराष्ट्रीय पक्षाने स्वतः अधिकारलेल्या अशा एखाद्या सा

विशिष्ट तत्वावृत्तिच ते को न करावे ? कारण तसे केल्याने मिळणारं श्रेय तरी आपल्या पक्षाला मिळेल तुम्हात जाण हा जर लोकांच्या डोळ्यांत भरण्याचा एक मार्ग, तर तो निदान प्रतिपक्षानें उठावणी केलेल्या, त्याला श्रेय मिळणाऱ्या, चळवळीत तरी करू नये. तथापि दिव्योदाराच्या दूरच्या ठिकाणाहून तमा खुशम विवेकाचा युक्तिवाद पत्रोपत्रो मी किती करणार ! म्हणून केसरी-मराठा कचेरीच्या लोकवृत्तिं एव पत्र रा. म. वि. केतकर यांच्या नावानें मी लिहिले ते असें.—

(नवी दिनी, ता १३ मार्च १९३०) “ रा. म. वि. केतकर यांस, सा. न. वि. वि. या सोबत माझा प्र. वा कमिटीच्या सभासदत्वाचा राजीनामा पाठवीत आहे. ए. आय. सी. सी. या राजीनामादि काँग्रेस कमिटीकडे परस्पर अलाह्या-देस पाठविला आहे. राउंड टेबल कॉन्फरन्ससंबंधानें तूर्त काहीच प्रश्न नाही, तेव्हा ह्या बाबतींत केसरींत काहीच लिहिण्याचें कारण नाही. त्या प्रकरणाने पुन्हा उचल खात्री म्हणजे काय निहाययाचें त लिहू.

“ कायदेभगासंबंधाने नवी काय निहाययाचें याचें धोरण देणून लिहून भिकती लिहिणार ! कायदेभगाची चळवळ ही आपल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणांत समाविष्टच आहे. तेव्हा तिचा पुरस्कार अवश्य केलाच पाहिजे यांत संशय नाही. जसेंच केसरी ऑफिसमधील ज्या मंडळीना या चळवळीत गुजराथेत जाऊन सामील व्हावयाचे असेल त्यांना तसें करण्याला पूर्ण मोकळीक आहे. एवढेच नव्हे तर ज्यांची तोंडी सरी इच्छा असेल त्यानीं अवश्य जाव. तसेंच, आपल्या काँग्रेस कमिटीमार्फत किंवा इतर रीतीने महाराष्ट्रांत सर्वसंमत अशी एखादी कायदेभगाची चळवळ करण्याची असल्यास तीहि अवश्य करावी. मात्र त्यासाठी केवळ आपल्या पक्षाच्या जशा सांचकप्रास मंडळींची खासगी सभा बोलावून विचार कराना, व मग इतर पक्षांशीं बोलून ठरवावें. ही गोष्ट मी पुण्यास परत येण्यासाठीं करामी. याच कारण असें कीं या गोष्टी स्पष्टस्फूर्तीन होण्याच्या अवस्थेत. त्यांना व्यक्तिगत मार्गे प्रोत्साहन नसे किंवा प्रतिबंधहि नसे. शिवाय मी हजार असल्याच, मनांतून ज्यांना कोही नांश्ट करावयाची नवने त्यांना उगाच मार्गे निमित्त नाहोर सांगण्यास सांपडतें. तसे या प्रश्नां मंडळींनीं परस्पर ठरवावें, व शीतल आरती मंडळी ज ठरवतील व मतहि मान्य आहे असें मानावे. स्वतः मी काय करावे, कोटें काय

करावें, किंवा काय न करावें, याचा विचार मी स्वतंत्रपणे करीन. पण आपल्या मंडळींना एक विचारणे जो गोष्ट कार्याशी वाटेल ती, मी त्यांत आडे म्हणून त्यांनी केली असं होऊ नये. किंवा मी त्यांत नाही म्हणून केली नाही असेही होऊ नये. नवी पिढी जी जी चळवळ करील तिचें सर्व श्रेय तिलाच मिळावें अशी माझी खरी इच्छा आहे. परंतु त्या नवेवर अशीही इच्छा आहे की, स्वतःस कांही करावयाचें नसतां माझी सबब सांगितली जाऊ नये. माझा स्वभाव असा आहे की, स्वतःच्या स्फूर्तीनें जो स्वार्थ त्यास करील त्याला मी उघड राजरोस रीतीनें भरपूर श्रेय देईन. परंतु कोणाहि व्यक्तीला किंवा वर्गाला अशा कामां भरील्ल्या घाळणार नाही. म्हणून केसरीत लिहितांनाहि कायदेभंगाच्या चळवळीचें सर्वसाधारणपणें समर्थन करावें, परंतु विद्यार्थी किंवा तद्वग बर्ग यांना विशेष प्रकारे उद्देगून या चळवळीत सामील होण्याचा उपदेश करू नये ही खबरदारी अवश्य प्यामी. आपल्या ऑक्सिफेकी यथाना या चळवळीत शिरावयाचें असेल. त्यांनीं तसें दूरकून धोडे आगाऊ मळ कळवावे. कारण वर्तमानाचे चालढी पाहिजेत. म्हणून मला आगाऊ कळलेलें बरें. निदान मी ३१४ एप्रिलचे मुमारास येत आहे तोपर्यंत कळलें तुरी बरें. तुम्ही काँग्रेस कमिटीचे प्रेसिडेन्ट म्हणून पुढील दिवस बाहेर फिरणार असला तर कामाची व्यवस्था रा. करंदीकर-भावे याच्या विचारें काढावी. मला येथून कांही करता येणार नाही. तसेंच तुमच्या प्रवासाचा खर्च काँग्रेस कमिटीतून मिळेल तेथपर्यंत तिकडून प्यावा व तो मिळण्यासारखा नसेल तेव्हा केसरी ऑक्सिफेकीन घेण्यास हरकत नाही. सद्यपय, मी परत येईपर्यंत बरीलप्रमाणे करावे, व मी आल्यावर अधिक विचार होईलच. परंतु मी नाही म्हणून कोणी कोणताहि गोष्ट धावविण्याचें कारण नाही. कळवें."

—न. नि. केळकर.

पुढे खबरच टिळक मंदिरांत पुणें शहरांतील राष्ट्रीय पक्षाच्या सभा-सदाची सभा भरून असें ठरले की, हल्लीं सुरू असलेल्या कायदेभंगाच्या चळवळीत, महाराष्ट्र प्रांतिक काँग्रेस कमिटीशी व इतरांशी सहकारिता ठेवून, पण त्यांतल्या त्यांत स्वतंत्रपणें, महाराष्ट्रांतील राष्ट्रीय पक्षाने आपला एकादा कार्यक्रम आखून पार पाडावा. हे करण्याकरितां तत्तं खालील गृहस्थांचे एक कार्यकारी मंडळ नेमण्यांत आले तें खालीलप्रमाणें.—

(१) अध्यक्ष—न. वि. फेळकर, (२) विटणोस—दि. वा. दिवेकर,
(३) सभासद—१. लं. व भोपटकर, २ वा वि. गोरखे, ३ पा. के.
शिराळकर, ४ डॉ. गोपाळराय पळमुळे.

“ या मंडळात आपली प्रतिनिधी समाविष्ट करून घेण्याचा अधिकार
अध्यक्षाना देण्यात आला आहे. विशेषतः महाराष्ट्रातील इतर जिल्ह्यांतून या
कार्याचा प्रचार करण्याचा, किंवा प्रचार होत जाईल त्याप्रमाणे अधिक सभासद
नेमून घेण्याचा अधिकार अध्यक्षांना देण्यात आला आहे.”

“ सामान्यतः या चळवळीचा प्रसार खालील मार्गांनी करण्यांत यावा —

(१) प्रत्येक जिल्ह्याच्या मुख्य शहरां जिल्ह्यातील प्रमुख पुढाऱ्यांची
आणि प्रत्येक तालुक्याच्या गावां तालुक्यातील प्रमुख पुढाऱ्यांची प्रास्ताविक
सभा ताबडतोब बोलावण्यात येऊन, तेथे जिल्हामंडळ व तालुकामंडळ स्थाप-
ण्यांत यावी, व या दोन्ही मंडळामागे प्रत्यक्ष कार्यदेभण करण्यास तयार
होणाऱ्या, किंवा इतर रीतीने या कार्यास मदत करण्यास तयार असणाऱ्या, स्वयं
सेवकांची नोंद करण्यात यावी आणि या दोन्ही प्रकारच्या कार्यकर्त्यांचा
उपयोग कोठे, केव्हा व कसा करावयाचा हे उगमपक्षी सहविचाराने ठर-
विण्यांत यावे.

(२) जसा रतीने मध्यमवर्ती कार्यकारी मंडळ नेमण्यात आले अगळे
तरी, सर्व महाराष्ट्रभर या चळवळीचे कार्य वाढवाचे तर प्रत्येक जिल्ह्याच्या
मुख्य शहरांचे काय, पण तालुक्यांच्या गावांही कार्यप्रेमी पुढाऱ्यांनी हे कार्य
आपल्या अगावर स्वयंस्फूर्तीने व भास्थेन घेतले पाहिजे हे कार्य करते' यसार
यासंबंधाच्या सूचना मुख्य कार्यकारी मंडळाने देऊन वेळोवेळी देण्यांत येतीलच
संभावे, मिठाच्या कार्यदेभणाचे प्रत्यक्ष कार्य समुदायांनी जाऊनच केले पाहिजे
असे नाही, कारण प्रत्यक्ष मंडळ तयार करणे हा प्रश्न या कार्यदेभेमाचा एक
प्रकार आहे, तसेच शिगर परवाना तयार झालेच्या मिठाची गरिबी विक्री व
देवणे करणे या प्रकारांनाही या मिठाच्या कार्यदाचा भाग होतो. शिवाय
शिगर परवाना तयार झालेले मंडळ महाराष्ट्रातील दूरदूरच्या भागातही
अगदी गुंतमतेने नेती देण्यासारखे अमन्यपुढे, हा कार्यदेभण करण्याचा इच्छा
असणाऱ्या लोकांना आपले ठिकाण सोडून पर ठिकाणी दूर जाण्याचे धम व गरजे

होत. बरें भाडण मिटवावयाला प्राय. मध्यस्थ तिन्हाईत उपयेगी पडतो पण आता संपूर्ण जयकरासारखे लोकहि पूर्वानुमवान विटलेले, हात पोळलेले, म्हणून या कामात पडणार नाहीत असे अनुमान करता येत होतें. इतर पक्षाच्या पुढाऱ्या-विषयी बोलावयासच नको गतावता स्वतः काँग्रेसपक्षाची लोकानीच या कामी पुढारीपण घ्यावें, आणि कारणे मागतां न वमता काँग्रेस ही चळवळ थानवीळ असा प्रयत्न त्यांनी करावा, असें मी केसरीतून मुचविलें. त्याविषयी घोडे उतारे देतो —

१ “कायदेभगाची चळवळ आता यावविशी पाहिजे, व ती थावविण्याचा अधिकार राष्ट्रीय सभेलाच असल्यामुळे निवच या गोष्टीत पुढाऱार घेतला पाहिजे, असें आम्ही मागील अर्को लिहिठेंच आहे ही गोष्ट केवळ आजच प्राप्त झाली, किंवा विजयविषयी आम्ही अशा प्रकारचें मत आजच प्रथम प्रकट करीत आहोत असें मान नाही तर ता १२ ऑगस्ट १९३२ च्या केसरीच्या अगात “तिरंगी सामन्यातून तिरंगी समेट निघेल काय !” असा प्रश्न उपस्थित वरून, त्याचें जें उत्तर आम्ही दिलें होतें त्यात कायदेभगाची चळवळ थावविण्याची सूचना केली होती तेव्हा आम्ही असें म्हटलें होतें की, राजकारणाचा दाव कुजलेला आहे. तो तसाच कुजलेला राहण्यापासून देशाचें अनहित आहे. हा कुजटपणा काढून टाकून राजकारण पुन्हा प्रवाही व खेळते करण्याकरितां युक्तिप्रयुक्ति करणें अवश्य आहे साध्या खेळात बुद्धिवान पुढारी गडी अशा युक्त्याप्रयुक्त्या बदलतात, तथा राजकारणातहि बदलणे अवश्य असतें आणि युक्तिप्रयुक्ति बदलल्याने कायदाहि होण्याचा संभव असतो प्रस्तुत युक्तिप्रयुक्ति म्हटली म्हणजे कायदेभगाची चळवळ राष्ट्रीय सभेनें आपण होऊन थावविणें ही होय आणि सात महिन्यांपूर्वीच जर असें करणें योग्य होत, तर आज त्यानंतर आपली सप्त महिने गेल्यावर तसें करणें अधिकच योग्य ठरत नाही काय ! म्हणून सात महिन्यांपूर्वी जी सूचना आम्ही उपटपणें केली तीच किंन् एकवार आज करीत आहों.

“राष्ट्रीय सभेनें चळवळ थाववावयाची तर ती कशी थाववावयाची ! या आमचें उत्तर असें की, मध्यस्थानें व खटपटान पण कोणाच्या ! तर जे राष्ट्रीय सभावाले किंवा चळवळीचे पुरस्कर्ते आज नुसगाबादेर आहेत त्यांच्या-कारण जे नुसगांत आहेत त्यांचा ही खटपट करता येणें शक्य नाही. नुसगांत

असलेल्या एखाद्याला फार तर वदवित् बोट जन्मादास द्वारकादास यांच्याप्रमाणे करता येईल. म्हणजे रागा बहून, म. गांधींना दूषण देऊन, यापुढे आपण ही चळवळ करणार नाही वसं जाहीर करून, व स्वतःची मुटूरा बहून घेऊन ! पण असे उदाहरण एखादेच होणार, व इतके तरी त्याचा परिणाम चळवळीच्या पुढाऱ्यावर चांगला होणार नाही. वास्तविक जन्मादास द्वारकादास यांनी दोन्ही तऱ्हेने वेळ स्वेच्छेन वा चळवळीत तुहमवास पन्करिला, यामुळे त्यांच्यावर म्याड्-पणाचा, भिरेपणाचा आरोप कोणी करू शकणार नाही. शिवाय त्यांच्या मुटूचेही स्वाभाविक सुदृढ यापुढे फक्त एक-दांडूच मरिना उरलेली असल्यामुळे, त्यांनी केले ते मुटूकेच्या उतावळीपेक्षा म. गांधींच्या धोरणासंबंधाने उत्तम झालेल्या तीव्र नापसर्तने व उद्वेगानेच केले असेच कोणालाही म्हणावे लागेल. आणि आमची अशी समजूतच काय, पण आम्हाला अशी माहितीही आहे की, म. गांधींचे कित्येक बहर अनुयायीही म. गांधींच्या पुर्तूच्या धोरणामुळे त्यांच्यावर मनानून खूपच नाचूर झाले आहेत !

“गुरनिष्ठेमुळे ते आरली नाचुरी बोलून दाखवत नाहीत, व जन्मादास द्वारकादास यांच्याने ती बोलून दाखविल्याशिवाय राहिले नाही, इतकाच फरक. तथापि प्रत्यक्ष समेटाच्या कारवाईच्या दृष्टीने, जन्मादास द्वारकादास यांचा प्राणा फारसा उपयोगी पडणार नाही. ते चळवळीमध्ये तुहमांत गेले तरी राष्ट्रीय समेच्या अधिकारी वर्गात त्याची गणना कोणीही करित नाही. उलट तीन वेळ तुहमांत जाऊनही, अविचारी बहर लोकांकडून देशद्रोही म्हणवून पेण्याची त्यांच्यावर पाळी आले आहे असेच समजारे. कारण रागावलेल्या मनुष्याच्या ठोंगात पडिला शब्द शिबीचा येतो, व राजकारणाच्या भाषेत ‘देशद्रोही’ ही शिबी आजकाल कोणी कोणाला सहज जातो येतो याची अशी सर्वनामान्य होऊन बसली आहे. म्हणून जन्मादास द्वारकादास यांच्या प्राणयाना परिणाम इतर लोकांच्या मनावर झाला तरी, राष्ट्रीय समेचे भोरण ठरविण्याचा अधिकार ज्यांच्या हाती आहे त्यांच्यावर तो होण्याचा फारसा संभव नाही.

“जन्मादास द्वारकादास यांच्याइतकेच म. गांधींना मिदलेले, शिवा चळवळीला बंडाळलेले, शिवा फक्त ती चळवळ आता धोरणाची व सुक्ष्मपुष्तीच्या दृष्टीने योग्य आहे असे वाटणारे, असे बरेच लोक आठ तुहमांत आहेत

यात उका नाही पण जन्मादण याच्या उतू येण्याच्या पद्धतीने मनाच्या या जागतून मुक्ता करून घ्यावी हे त्यांना पसंत नाही. यामुळे प्रामाणिक मत ओडून धारविण्याचे धैर्य त्यांच्या अर्गी असले तरी पुकटच जाणार! म्हणजे त्यांच्या अडेपणामुळे ते निरपयोगी ठरणार! तुहंगात असलेल्या लोकांची चळवळीविषयीची खरी मते ऐकण्याचा व मोजण्याचा काही निरपवाद असा मार्ग असता, तर चळवळ धारविण्यास त्यांचीहि कुरी मिळाली असती पणु असा मार्ग मिळणें अशक्य आहे यामुळे एक तर ते दुसऱ्या कोणी चळवळ धारवापराने अनेक मनात कुडत व असतुट होऊन बसतील, किंवा अगावर ओडून घेतलेली शिधा पुरी होईपर्यंत ते सात्विकपणे समाधान मानून आनंदानेहि काळ काढतील पण हे माहीत असता त्यांची भावनेतून न करणे हे मात्र राष्ट्रीय समेच्या पुढान्यांना दूरदर्शपणाचे होणार नाही तुहंगात असता मुक्तेची रोज नवी आशा उत्पन्न व्हावी व रोज ती नष्ट व्हावी, अशा रीतीने आशानिरासेचे राखणे बनून दुःखित झालेले किती तरी लोक आज तुहंगात असतात अर्थात त्यांची आशा निखालस नाहीशी करावी, किंवा चळवळ बंद करून त्यांची मुक्ता करून द्यावी, हेच चळवळीच्या पुढान्यांचे आज केसव्य ठरेल

“नाही म्हणायला तुहंगात असूनहि चळवळ बंद करण्याचा ज्याला आज अप्रत्यक्ष अधिकार आहे असा एकच मनुष्य आम्हाला दिसतो व तो म्हणजे म गांधी होते त्यांच्या कैदेत मुदत नाही कारण त्यांच्यावर खटला न होताच त्यांना तुहगवास प्राप्त झाला आहे यामुळे त्यांची मुक्ता होण्याला जसा एक क्षणहि लागणार नाही तशीच त्यांच्या तुहगवास राबण्यालाहि काही कालमर्यादा नाही इतर कैद्यापेक्षा विशेष अर्थांनी ते ‘सरकारचे पाहुणे’ आहेत, व अशा पाहुण्याप्रमाणेच गरवसन त्यांची सव व्यवस्था ठेवलेली आहे यामुळे राजकारणासबधी वाटाघाट करण्याची, किंवा मत प्रदर्शित करण्याची, जा सवलत इतर कैद्यांना मिळण्यासारखी नाही, ती म गांधींना मिळण्यासारखी आहे सुद्ध सरकारांनी बोलणे चालणे करण्याला तर त्यांना काहीच आडकाठी नाही, आणि किल्ल्याच्या मते सरकाराशी त्यांचा पत्रव्यवहार आज चालूहि आहे फक्त तो प्रसिद्ध होत नाही इतकेंच.

“पूर्वीच्या त्याच्या प्रायोगिकेपणाच्या आधी कित्येक दिवसपर्यंत त्याचा धेड मुख्य प्रधानाशी पत्रव्यवहार चालू होता, व तोच पुढे आयत्या वेळीं प्रसिद्ध झाला, हें सर्वांना ठाऊकच आहे तथापि इथें पत्रव्यवहार चालू आहे किंवा नाही हें आम्हांला निश्चित माहीत नाही, शिवाय तो चालू असला तरी त्यात ‘मी चढवळ पाववितों’ असें सरकारास कळविण्यापर्यंत त्या पत्रव्यवहाराची मजल आली आहे असें आम्हांस वाटत नाही कारण कायदेमगांचा चढवळ मुरू करण्याची जबाबदारी जशा कॉमिशनच्या वर्किंग कमिटीवर होतीच तशाच ती यादु-विण्याचीहि जबाबदारी त्याच कमिशनने घेतली पाहिजे, असें म गांधी याच मत असण्याचा संभव आहे आणि तसें असेल तर त्यात बाक्क असें फारसें नाही. म गांधी याच्या मताला अद्यातच इतर कोणाच्याहि मतापेक्षा पुष्कळच अधिक किंमत असणार पण चढवळ पावविणें, मुरू करणें, या गोष्टींत माणसाच्या महत्त्वापेक्षा त्याचा अधिकारच अधिक निर्णायक ठरतो

“अशा रीतीनं तुहंगातून वेतागानें बाहेर पडलेले, किंवा नासुपीन तुहंगात राहून कुडत बसणारे, किंवा सात्विक समाधान रूतानें राहणारे, किंवा म गांधी-सारखे व्यक्तिष फार महत्त्वाचे हे सर्व लोक चढवळ यादविण्याला निष्पयोभीच ठरतात या कामीं आमच्या मत तुहंगात भरडणे पुढारी हेच सरे उपयोगी आहेत. आणि म गांधीच्या सग-मसलतीचा किंवा वजनाचा उपयोग व्हावयाचा असेल किंवा होईल तर, तो या लोकांच्या आपेकृत खडपणीचा केवळ पुत्तुणा म्हणून ! पण तुहंगात उमरेल्या या लोकांतहि अनेक प्रकार आहेत काही लोक एकदां किंवा अनेकदां शिप्ता भोगून आलेले आहेत त्यांना किरून चढवळ किरून तुहंगात जात असें वाटत असतं तर त्यांनीं गांधींचे केल असतें, पण तसें कळें नाही याचा अर्थ काय करावयाचा हें उपडच दिसत दुसर काही स्वतःच्या कोणत्याहि उपड कुर्यामुळे तुहंगात येनेने नगून, केवळ सगमान सरकारने त्यांना तुहंगात पातळ होई आणि मामुला दोन माहिण्यांचा मुदत सपणाच त्याजवर काही अटी पाळून त्यांना मोकळे सोडलं आहे अशाच जापकी ज्यांनीं अटी पाळल्या त्यांच्या मत ही चढवळ यांवाला असच असल्याचें अनुमान करता येत कारण असें अनुमान व केलें तर स्वा ता ही चढवळ चळविण्याची साधे असता इतरांनीं माय तुहंगात जावें व आपला माकळें राहाव अशा त्यांनीं इच्छा नग-त्याचा आरोप त्यांच्यावर करवा लागतो ! पण तो कल्प्य अम्हा तयार नाही.

तात्पर्य, परी कैद भोगून प्रिनअर्टने किंवा कधी वैद भोगल्यावर अटी पाडून, जे लोक आज तुदंगावाहेर आंदोल त्यांनी ही चळवळ थाववावी असे म्हणणे ओपानेच प्राप्त होते.

“पण या गिवाय आजची एक वर्ग आहे. त्यांच्यासंबंधाने तर हे विचार करण्यास काहीच भीति नाही. हा चमत्कारिक वर्ग म्हटला म्हणजे स्वतः कच्च्या किंवा पुराण कोणच्याहि प्रश्नाच्या कैदेत कधी न जाता चळवळीस मदत केलेल्या किंवा करणाऱ्या लोकांचा. हे लोक मनात म्हणत असतील की, “आम्हांच तुदंगांत कशातच जावयास द्या ! आम्ही मोठे राहून चळवळीचा पाठपुरावा करणे हे प्रत्यक्ष चळवळ करण्यासारखेच होय.” पण त्यांनी लक्षात ठेवावे की, त्यांच्या दुर्दैवाने जगाचे मत तसे नाही. “मला चळवळ पसंत नाही असे म्हणून, किंवा मला चळवळ पसंत आहे पण तुदंगात जाणे मला अनुकूल नाही” असे म्हणून प्राजळपणे सरळ अपवाद सोसणारा मनुष्य एक वेळ जगाला चालेल. पण जेव्हा पाहिले तेव्हा कायदेभंगाच्या चळवळीचा पाठपुरावा करण्याच्या बहाण्यातच मम झालेले, इकडे लोकांना नांव ठेवणारे पण स्वतःच्या कातडीला सोन्याचे मोल मानून, फिरून वरती सी देशहिताकरिता साभाळून ठेवीत आहे असला कांगावा करणारे लोक काही थोडे नाहीत ! अर्थात् त्यांनी होमाना परभारे तुदंगात पाठविण्याची देशसेवा आतां पुरी करावी असे त्यांना हात जोडून सांगण्याची वेळ आली आहे ! तोंडाने बहिष्काराचा घोष चालू ठेवणारे पण आंतून खुशाल परदेशी मालाचा व्यापार करून पोट भरणारे, तोंडाने कौन्सिलबहिष्काराचा घोष करणारे पण साधेल सव प्रसर्ग साधेल त्या रीतीने कायदेकौन्सिलाचा उपयोग काडीइतकाहि होत असेल तरी न सोडणारे, तोंडाने सरकारी कायदा विषयी अदातदा बोलणारे पण स्वतः आचरणांत सर्व कायदेकानू एखाद्या गुलामाप्रमाणे पाळणारे, आणि शेवटी कायदेभंगाच्या चळवळीचा स्तुतिपाठ गाणारे पण अनेक खाजगी किंवा सार्वजनिक पोळी सबबी सांगून स्वतः तुदंगापासून शेकडो कोष वर राहणारे—अशा दुटप्पी लोकांच्या वर्तनाने गेली वारा वर्षे या देशात नुसता गोंधळ घातला आहे ! तो इतका की, काँग्रेसचे खरे भक्त व खरे स्वार्थत्यागी पण विचारी, अशा पुढार्यांचे त्या गोंधळात काही एक चालत नाही. भाडोत्री

नौवती आणून कोणी त्या बबबिण्याचे काम सुरू ठेवले तर बिबाच्या मनुष्याचा आवाज कितीही मोठा असला तरी कोणाला कसा ऐकू जाईल !

“पण आता वेळ अशीच आली आहे, कच्च्या दिलाचे पण सच्चे, भोळे पण भले, स्वार्थत्यागी पण बिबाही, अशा लोकांना जर एकंदर परिस्थिती लक्षात घेऊन ही चळवळ थांबावी असे जाहीर ठीतीने प्रकट केले, व त्या आपल्या निःस्वार्थी मताचा योग्य तो आग्रह धरला, तर त्यांचे म्हणणे तडोला जाऊ शकेल. कारण आजवर झालेली चळवळ ही राश्ट्राला भूषणभूत अशीच झाली हे जसे त्यांना म्हणता येईल, तसेच ही चळवळ पुढे चालत्यास भूषण जाऊन त्या ठिकाणी दूषण येईल, अति केले तर माती होईल, चळवळीचे वस्त्र तांगले तर फाटून जाईल, आणि बारा फार भरला तर कातडी चेडूहि फुटून जातो म्हणून चळवळ थांबवा असेहि त्यांना मर्यापतेने प्रतिपादित येईल. म्हणून जे लोक या चळवळीत स्वच्छेने जाऊन, तुह्यबारा पत्करून, खरा स्वार्थत्याग करून आज झालेला करण्याला मोठे आहेत, त्यांनीच आता पुढे येऊन ही चळवळ थांबविण्याचा राज राष्ट्रीय सभेला देण्याचे धैर्य दाखविले पाहिजे.

“तो मान व तो अधिकार हा जसा त्यांचा, तशीच ती जबाबदारीहि त्यांचीच होय, जे या चळवळीत पडले नाहीत त्यांना तो अधिकार अर्पावच नाही. तसेच ज्यांनी त्यात फक्त लुडबुड करण्याइतकाच भाग घेतला, किंवा तितकाहि भाग न घेता फक्त ओकांना नावे ठेविली, त्यांनाहि हा अधिकार नाही. तर जे सध्या मनाने चळवळीत पडले, ज्यांनी सध्या मनाने स्वार्थत्याग केला, व आता ज्यांना सध्या मनानेच ही चळवळ थांबावी असे वाटते त्यांनाच ती थांबविण्याचा अधिकार आहे. आज चौदा महिने चाललेला चळवळ आता थांबवावी असे म्हणण्याला अनेक कारणे आहेत; पण त्या सर्वांचा स्पष्ट उच्चार करण्याचे कारण नाही. त्यांचा उच्चार न झाला तरी लोकांना तो कारणे माहीत आहेत, जे काय पाहिजे आहे ते विभावक स्वस्वाचे धेय. हे धेय दाखवित्याशिवाय, म्हणजे चळवळ आरंभ होऊन थांबवित्याशिवाय, ती थांबू शकणार नाही. आणि ती थांबवून तशी थांबू शकत नाही, तोंपरत इतर काहीहि होऊ शकत नाही हेहि उघड आहे.

“चार दोषा म्हणजे की लडणारा छत्रो, व गोखणार सासतो, मा भणणारा त्याचा कीव का यात्रा! त्याग आमच पहिले उत्तर हे की, चळवळ चालू असता तिच्या चळत्या काळात आपलेपणामुळे अभिमान वाटणे हा जसा वचणाराचा सहज मनोधर्म आहे तसा, त्याच आपलेपणामुळे, तिच्या पडत्या काळात तिचा कीव वेणें दाखि सहज मनोधर्मच आहे जे युद्धात शिर लागला आपल्याकडे कोणा पाहता आहे की नाही याची पवाडि करित नसताना, अशा सात्विक धारानाच “आमरा कीव तुम्हा का करता!” असे विचारून आरल्या अभिमानी लोकांचा अधिपेप करण्याचा अधिकार असतो पण प्रस्तुत चळवळीसारख्या युद्धात पडणारांपेक्षा तो खरे किती! आजूबाजूला न पाहता, काणाच्या सहानुभूतीची अपेक्षा न ठेवता, लोकेशन यांकिचितहि न बाळगता, आणि चळवळीत पडण्यापासून होणाऱ्या संभवनीय स्वार्थी अहंपरनिष्ठ पराका अपेक्षा न करता, जो या चळवळीत पडणारा असेल त्याला लोकांच्या स्तुतीचा किंमत वाटणार नाही अति त्याचप्रमाण आपली कोणी सहानुभूतीने कीव केला तरी तिजमुळ आपण तेजोभग क्षाग अर्था तय्यारहि तो करणार नाही

‘असे केवळ सात्विक व धार गुप्ताचे काही महारामे याहि चळवळीत आहेत याविषयी आम्हांला शका नाही पण सरल वर्जन ज्यांना लागू पडत नाही भुये मिती तरी लोक या चळवळीत पडतात, हा माहिता उगाना आहे त्यांना अशाचा कीव करावाही काटला तर त्यांना का करू नये! या पडपा, कृत्याची अशी खिचडी होण्याचे कारण ह्या की, चळवळ सामुदायिक म्हणून येतला व चालगी आहे हे होय तिजमधुन पडणारे बरेचसे लोक विवेकनिष्ठ निधनाने पडत नाहीत ते केवळ लाज्यापराय वाहकत जाणारे व भावनावश असे असतात आणि काहीतर तुच्छात सेत्यावर आपण काणत्या तरी प्रसंगाने, कोणत्या तरी निमित्ताने, निवा कोणाच्या तरी खटपटीने झुडू अशा अपेक्षा मनात ठेवून काळ कटतात अशा लाकावड सहानुभूती का वाटू नये! किंहुना अशा लोकांचे तुदगातील जावित अशा सहानुभूतीवर अवलंबून असत आणि ते खरे थयडे म्हणूनच बाहेर इतरांकडून त्यांच्या सुटकेची खटपट जाहीर रीतीने घेऊ असते प्रस्तुत चळवळीच्या पुढाऱ्यांना तर याविषयाचा सल्ला हा जर खरोखर आपला तेजोभग प्राप्त असेल, तर त्यांनी पहिला गोष्ट ही करावी की, “तुई मातील राजांच्याचा मुटवा करण्याविषयी लोकांनी सभातून ठराव किंवा कावे

मंडळातून खटपट करणे हा चळवळीचा तेजोभंग होतो म्हणून कोणीहि तसली गोष्ट करू नये" असे फर्मानच काढले. म्हणजे मग लोक त्या भानगडीत कशाला पडतील ! कारण धावत्याचा पाय विनाशरण ओढावा, किंवा प्रकाशमानाच्या प्रकाशाच्या आड येऊन त्याचे तेज लवसावे असा कोणाचाच हेतु नसतो. निदान काँग्रेसविषयी यथायोग्य अभिमान वाटणाराचा तरी तसा हेतु नसतो हे कोणासहि फुलू करावे लागेल."

केसरींतील या माझ्या लिहिण्यावर कट्टर काँग्रेसवाले पार रणावले. त्यांनी निवेदार्थी पत्रके काढली. त्यांना मी केसरीतून समपत्रक उत्तर दिली. पण ती इकीकत वाढवीत नाही. त्याची वाचकाना आपोआप कल्पना होईल. सांगण्याचे तात्पर्य इतकेच की काँग्रेसवाल्यांनाच चळवळ थावविण्याच्या प्रश्नाचा गंभीर व निवेकमुद्दीनि विचार करावा असे वाटू लागले. म्हणून त्या वेळचे काँग्रेसचे हंगामी सबाधिकारी बापूजी अणे यांनी पुणे येथे एक मोठी परिषद १९३३ च्या जुलै महिन्यात भरविली. भुमारे दीडशे लोक हजर होते. अणे माझ्याच परी पाहुणे म्हणून उतरलेले याकरिता त्यांनी मला निमन्त्रण देणे घातच होते. पण इतर परिस्थितीतून मला निमन्त्रण येणे शक्य नव्हते. मी चळवळ थाववा म्हणूनच राग देणारा, ना. शास्त्री हेहि त्याच मताचे, पण गार्धींनी सगळे पैप्यागरिता मद्रासेतून ना. शास्त्री यांना तांजे बोलावले मान माग्री त्यांनी जाठपणहि केली नाही. पत्नीकडचा तोच अलोकड्यातून अधिक जवळ असे म्हणतात तेच रार.

असो. या सभेत काय निष्पत्ती झाली ! हेच की, "तथाग्रह हा एक नवीन प्रकारचा योग आहे. त्याचा दृष्टान्त आपणाला दाला, अर्थात् त्याचे दाल त्याचे दाल, त्याचे तेल, त्याचा न्यास, त्याची ध्यान धारणा, त्याचा आगमविधि, आणि त्याचे आवाहन विसर्जन याची माहिती फक्त आपणाला आहे तरा दुसऱ्या कोणालाहि आज नाही" असा पॅनेडरगोर मळतनात्राचा रडनीभ्रास आहे. आणि तो विश्वास ते स्वतःच काही पिनोडने पण पुढळले राख्या नावनेनाहि गेऊन दाखवीत असाल. तेव्हा त्याच्या अनुयाय्यांना त मन्त्र करणे घातून होणे ! आणि सामुदायिक कारभार पावतून तो व्यक्तिगत करावा, पण हिम्न तोहि गार्धीवर सोपवारा अथ ठरले.

असो; कारभाराची चळवळ थाववाचाची तर सरदार खुमनासद असा तह मान्य व लिहिलेले थाववावाचा ह प्रयत्नाने मान्य करून, या तहाची म. १८

दाटापाट करण्याची कामगिरी सभेतील लोकांनी एन्वया महात्माजीवरच सोंपविली. त्याप्रमाणे गांधीजींनी व्हाइसरॉय ब्लॉक विलिंगडन यांना मुलाखत देण्याविषयी तार केली. ते काहीही असो, कायदेमगाखम्याने लोकमत अजमावण्याची एक सधि पुण्याच्या या सभेने दिली, आणि अखेर ठराव काहीही झाला तरी तो थांबवावा असेच बहुतेक एकदरीने लोकमत असल्याचे सिद्ध झाले, ही गोष्ट ध्यानात ठेवण्यासारखी आहे. विशेषतः चळवळ थांबवावी असे ज्यांनी सर घोळून दाखविले त्यातले बहुतेक लोक या गेल्या चळवळीत स्वतः अग मोडून काम करणारे होते. पण त्यापैकी मरियेकांनी जर, ठराव मताला घालण्याच्या वेळी, स्वतःच्या मताविरुद्ध मत दिले असले, (आणि यांत गंगाधरराव देशपांडे हे एक होते) तर त्याचे कारण एकच, ते हे की, 'एक मी की एक तू !' असा कटोर सवालच गांधींनी अनुयायांना टाकून त्याच्या काळजात हात पातला !

“सत्ताप्रहाची कायदेभगाची व पर्यायाने सर्व राजकारणाची धुरा या पुढे एकदा माझ्या छायावर ठेवून या पुढे काँग्रेसच मोडून टाका” असाच जवळ जवळ गांधींनी आपल्या अनुयायांना सला दिला. याचे वर्णन मी केसरीत केले ते असेः—

“कसोही असो. काँग्रेस तर आता नष्ट झालीच आहे. आणि उद्यां गांधीजी तुरुंगात आऊन बसले म्हणजे हिंदी राष्ट्रीय राजकारणातला एक नैमित्तिक प्रलय झाला असेच म्हणावे लागेल ! प्रलयकालची वर्णने निरनिराळ्या पुराणात निरनिराळी केलेली आडवळी तरी त्याचे तात्पर्य एकच असते. 'प्रलय झाला तेव्हा सर्व जलमय झाले. एकदा ईश्वराचा आत्मा तेवढा या जलमय विश्वावर एखाद्या प्रकाशकिरणाच्या कवचासारखा चबलपणाने तरंगत राहिला' असे वर्णन प्लिस्ती धर्मग्रंथांत आहे. हिंदु पुराणांतहि असे वर्णन आढळते की, “प्रलय होतो तेव्हा सर्व विश्व जलमय होतं व एकदा धाविण्यु तेवढा पिंपळाच्या एका पानावर आंगठा चोखीत बसतो.” राष्ट्रीय राजकारणाचा जलप्रलय करून म. गांधी हे ईश्वराप्रमाणेच अहंकारांत एकाप्रच होऊन बसणार हे ठरले. पण पुराणांतलेच ईश्वर आत्मवैतिकांश तरी इच्छित”. प्लिस्तीपुराणातल्या ईश्वराने सृष्टि किरून सत्प्रकारण्याची आपल्या आवडत्या मोहाची इच्छा तूत केली. त्या यानसपुत्राने एका मोठ्या नावेत सर्व जीवसृष्टीचे बीजस्म अवशेषांभ भरून ठेविले आणि प्रलयजल ओसरल्यावर त्याने त्यातूनच

नवी सृष्टि निर्माण केली, हिंदु पुराणातला धर्मविष्णुहिं असाच प्रभृतिपर आहे. तो पिप्ल्याच्या एका पातावरच वसल्या वसल्या नाभिकमलातून ब्रह्मदेव उत्पन्न करतो; व तो ब्रह्मदेव मग सर्वे चराचर सृष्टि पुन्हा उत्पन्न करतो. याप्रमाणे सृष्टीच्या नैमित्तिक प्रलयारोपन नैमित्तिक उत्पत्तिचीहि व्यवस्था झालेली असते, पण म. गांधींची लहर ईश्वरादत्तकीहि प्रभृतिप्रवण व छीळाग्रिय दिसत नाही ! ”

या कायदेभंग तहकुडीसंस्थानें एक गांधींचे व दुसरे सर्वाधिकारि असे यांचे अशी दोन पत्रके निघाली. या पत्रकांची सटीक छाननी मी खालीलप्रमाणें केलेली केली—

(१) कायदेभंगाची चळवळ विनश्वरत याचविषे देसाच्या हिताचे नाही. (२) या दली सरकारने समेट करण्याची बुद्धि दाखविण्यावर अवलंबून राहतील. (३) ही बुद्धि विसून याचयाची म्हणजे प्रथम व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंगडन यांनी म. गांधींची भेट विनश्वरत घ्यावयाची. (४) या भेटीत म. गांधी यांना आग्र्या येथील ईश्वर बुद्धि देईल ती योजना—स्वराज्यविषयक योजना—ते व्हाइसरॉय याणुपुढे मांडतील ! (५) ती योजना काय हें आज गांधींचे गांधींना गुप्तें माहीतहि नाही, तथापि त्याचा दृढविश्वास मात्र असा आहे की, ती पुढे मांडल्यास व्हाइसरॉय म्हणजे सरकार व हिंदी जनता यां उभयतांना ती एकदम सारसीच मान्य होईल ! ! (६) पण व्हाइसरॉय गांधींना नेटीस बोळवतील नाही हें व्हाइसरॉय यांचेच दुर्भाग्य व त्यांचाच अपमान ! गांधींचा नव्हे ! व हिंदुस्थानचाहि नव्हे ! (७) आणि हा लॉर्ड विलिंगडन यांचा अपमान धुऊन निपण्याकरितां किंवा स्वराज्य मिळविण्याकरितां हिंदी जनतेने कायदेभंगाची चळवळ चालू ठेविली पाहिजे. (८) पण ती यापुढे सामुदायिक रीतीने चालू ठेवू नये. कारण त्या रीतीत कार्ययोजना गुप्तत्वाजने होते; आणि सत्ताप्रहाच्या अनेक नोहिमा केस्वातंतर आज प्रथमच गांधींनाच कळते की, गुप्तत्वा हा सत्ताप्रहाच्या तत्वाविरुद्ध आहे. (९) ही गुप्तत्वाची योजना समजूच नये म्हणून कॉमिंस कमिटीस सर्वच्या सर्व मोडून टाकण्यास, मात्र स्पष्टिगः जाहेल त्याने कायदेभंग करवा. पण तो स्वतःच्या जबाबदारीवर, म्हणजे त्याने दुष्टाच्या शेणाकडून मदतीची अपेक्षा करू नये, आणि दुष्टाच्या कोली तपला ती मदत करू नये, मदत उपज केळी तर ते कृत्य बेकायदा ठरपास; आणि पुतरने केळी तर ते सत्ताप्रहाच्या तत्वाविरुद्ध धाडून गांधींच्या

कायद्याप्रमाण बेसायदा ठरणार ! ! (१०) मात्र अशा रीतीनं कोणी कायदेभंग केला तर तो काप्रेसच्या नांवावरच करावा. (११) म्हणजे एतावता कायदेभंगाचें नाव तर राहिलें, मग कार्य न झालें तरी चालेल ! किंबहुना कार्य जितकें थोडें तितकें तें अधिक सगुज होतें ! पार काय, एकटे गांधी व त्याच्या हुजरातीचें पयळ इतकेच लोक तुरुंगात गेल्यानें सरकारावर जितका परिणाम होईल तितका पूर्वीसारखे त्रिकडे त्रिकडे तुफान भरल्यानेहि होणार नाही. (१२) व्यक्तींनीं कायदेभंग केला म्हणजे तो केवळ स्वयस्फूर्तीचाच असतो. व्यक्ति गुप्त कारस्थान करित नाहीत ! बॉ कमिट्या सामुदायिक म्हणून त्या मात गुप्तपणा-राखू शकतात ! ! (१२) काप्रेस कमिट्या मोडल्या म्हणजे त्याच्या जागीं डिक्टेटर उभा करावा (१४) सगळ्या हिंदुस्थानाकरिता सुर काप्रेसचा, प्रतिनिधि म्हणून एक डिक्टेटर जनरल-गर्वाधिकारी-असावा. (१५) ही सर्व भानगड गांधींना व्हाइसरॉय साहेबांनीं भेटीस बोलावल्यान मिटली असली. (१६) पुण परिपद ही गुप्त सरूपाची होती. म्हणून तिजमध्य कायदेभंगाला अनुकूल झालेल्या भादण्याचा परामर्श, स्वतःकडे आलेल्या बातम्यावरून, व्हाइसरॉय साहेबांनीं घेता कामा नये. पण कायदेभंगाला प्रतिवृत्त झालेल्या भादण्याचा परामर्श वाटल्यास घ्यावा ! तथापि त्यातल्या त्यात व्हाइसरॉय साहेबाकडे जाऊन भेट मागण्यास गांधीजींना जी परवानगी व जो अधिकार मुणें परिपदेन दिल्या त्याचा परामर्श मात्र, ती परिपद गुप्त असली तरी, व्हाइसरॉय यांनीं अवश्य घ्यावयास पाहिजेच होता ! (१७) गुप्त कारवाई घाईत म्हणून ती धावविण्या-करिताच पुण परिपदेचें काम गुप्तपणें करण्यात आलें. (१८) सगळ्या वर्तमान-पत्रांतून इकीकत एराच प्रसारची आली म्हणून काय झाले ! ती 'अनविस्तृत' म्हणून खोशच समजावी. (१९) "मुम्ही आगळी परिपदेची इकीकत म्हणून खरी काय अगळ ती प्रसिद्ध कराना " अस आम्हाला बोली म्हणू नये. व्हाइसरॉय बोलावलील तेव्ही ती सर्व त्याचपुढें खरी खरी माहू. मात्र आमच्या जवळ त्या इकीकतीची टिपणहि बरेनात का ! (२०) ज्यांना व्यक्तिशः जबाब-दारीवर कायदेभंग करता येईल, ते तो करतीलच अशी अपेक्षा आहे पण ज्यांना तो करता येणार नाही त्यांनीं आपल्या लार्गे असलेलें तें विधायक कार्य करित राहावें. (२१) इतर काय वाटेल तें करावें किया काय नको त न करावें. पण-पण एक मोट यात्र करूं नये ! करूच नये ! करूं नयेच नये ! ती

म्हणजे कॉन्सिल-प्रवेश ! ! (२२) इतर विधायक कार्यक्रमांनी एकवेळ स्वराज्य मिळेल, पण कायदेवांन्सिळात शिरण्याने ते मिळावयाचे असेल तर मृगजळासारखे ते दूर दूर जात राहिल. (२३) म. गांधींनी राजगोपाळाचारियर बाना मदिप्रवेश विळकरिता कॉन्सिलामध्ये जाऊन सदपद करावयास सांगितले म्हणून काय झाले ! गांधी व त्यांचे शिष्य यांनी सहकारिता केली तरी ती असहकारिताच समजावी. फक्त इतरांनी असहकारिता केली तरी ती सहकारिताच होते ! (२४) पुणे परिषद भरविळी ती फक्त लोकांचे म्हणजे ऐकून घेण्याकरिता, परिषदेने ठराव म्हणून केले तरी ते फुकटच समजाव. (२५) गांधींच्या मताशी लोकांचे मत जुळते असेल तेव्हा, किंवा गांधींच्या मताप्रमाणे मत दाखव्यास लोक तयार असतील तेव्हा त्या लोकांचे मत गांधी वेदाक्षराप्रमाणे पवित्र मानतील ! गांधींच्या मताशी न जुळणारे मत हे केव्हाही लोकमत असूच शकत नाही !

बरील छाननीमध्यें मी पत्रकातील मुद्दे देता देताच त्याची धडाही केली आहे व ती अगदी योरय होती !

१९१२ सालापासून बापूजी अने यांचा ओठा फॅमिसकडे अधिक झाला त्यामुळे त्यांच्या माझ्यात पूर्वी नव्हता तो मतभेद होण्यास शरभ झाला. ते राष्ट्रीय सभेचे सर्वाधिकारी शास्त्रापासून गांधीविषयीची लाची निरोधी वृत्ति सौम्य शास्त्री. आणि अने हे आता गांधींच्या कच्छपो जाणले असे आमच्या पक्षातील लोकांना पाहू लागले. पुणे-परिषदेच्या वेळी त्यांनी आपली प्रामाणिक मते दडून देवली असा आरोप त्यांच्यावर घेण्यास आला कारण परिषदेनंतरच्या त्यांच्या पत्रकांत किंवा इतर रीतीनेही त्यांना अन्तर्गत असलेल्या कॉन्सिलप्रवेशाची सूचना त्यांनी केली नाही. त्यांच्याविषयी मी केसरीत निहिताना म्हटले:—

“ ओपानेच आले म्हणून म. गांधी व धी अवे (म्हणजे प्रस्तुत राजकारणाच्या इतिहासांत एकाच “राष्ट्रीय” या चळवळीचा नावाने कोही काळ लोकांच्या तोंडीं तालेल्या) या दोन व्यक्तींच्या परस्परसंघर्षाविषयी दोन शब्द शिंहणे अपरिहार्य आहे. अवे टिळकांचे शिष्य व अनुयायी. मरणसमयी आतांच्या राजकारणविषयक तत्वांचे व तयारीचे व्यवस्थापक म्हणून त्यांनी गद्दवाट करण्याकरिता टिळकांनी एकाच पंचायतने नेमले असून तर त्यात अने यांचे स्थान निश्चित

जाहीर करण्याचें अणे याच्या नशिवां आलें हें दैवदुर्विलसिताचेंच एक उदाहरण होय. आणि हें आम्हीच म्हणतो असें नाहीं, तर त्याचाच एक अनुयायी केसरी-च्या गेल्या अकातील बातमीपत्रात लिहितो कीं—“बापूजोंच पत्रक कम असेल याची रूपरेषा गांधीजींच्या मुलाखतीत प्रगट झालेली अमत्यामुळे या पत्रकाचें लोकांना आश्चर्य असें वांटोंच वाटले नाहीं. परंतु गद्या काप्रेसच्या वेळीं स्वराज्य-पक्षाला जन्म देणाऱ्या मदळीत प्रमुख असलेले व पुढे स्वराज्यपक्षाच्या वांझोच्या धोरणविरोद्ध बंडाचें निशाण घेऊन उभे राहिलेले बापूजी अणे कोणीकडे, व आज बहुधा स्वतःच्या खऱ्यागुन्या मताला बाजूस घासून प्रवाहप्रतिप्रमाणें गांधीजींच्या पावलावर पाऊल टाकून वैमर्शिक वायदेभगाचें धोरण जाहीर करणारे बापूजी कोणीकडे, असा प्रश्न त्याच्या अनेक चाहत्याच्या मनांत उद्भवला असेल यांत संशय नाहीं !”

“श्री. अणे हे आपल्या अनेक गुणांमुळे महाराष्ट्रीय जनतेला आदरणीय झाले आहेत. तथापि त्या जनतेला सरोस्वरच अणे वाटत आहे कीं, अणे हे गांधींच्या आहारी जाऊन विनाकारण त्याच्या पचनी पडले. गेल्या मं महिन्या-पासून या शोषा मासिकाची गाठ पडली, पण एक अभिमंत्रित अशा स्वस्थानी असल्यामुळे दुसऱ्यास भारी ठरवा असे अखेर झालें. “नक्रः स्वस्थानमासाद्य गजेद्रमवि कर्पाति” हेंच ररे. या तीन महिन्यात अणे यांनीं म. गांधींचा पलंग-पद्मारा ठराविक वेळीं कधीच चुकविला नाहीं. त्याच्या परिचारात समरस होता येत नव्हते तरी स्वतःचें दाक्षिण्य सभाळिलें. मनात दुर पण जगात जवळ अशा एखाद्या भतेवासी “शागीर्दाप्रमाणें” अणे यांनीं गांधीजींच्या सहरी स्वभावाची खस्त खात्री. आणि अखेर टिळक मदिरातील परिपदेत, स्वतःच्या मताचा एकहि शब्द न बोलता, गांधीचें उपाध्येपण सांगसफल करून देऊन, काप्रेसची अत्येष्टि त्यांनीं आपल्या हातानें केली ! या स्वत्वसन्यासा-बद्दल अणे याची स्तुति गांधीजींचे अनुयायी तरी खचित करतील यात शका नाहीं. ”

यवतमाळ वेधील अणे याच्या मित्रांना हे माझे लिहिणें आवडलें नाहीं. त्यांनीं याविषयीं मला लिहिलेलें पत्र व मी त्याला दिलेलें उत्तर ही दोनहि एका दृष्टीनें उल्लेखनीय ठरतात म्हणूनच तीं खालीं देतो. यवतमाळ हा बऱ्याचंटांतील टिळक सांप्रदायाचा ‘बाले विद्या’. पण गांधींच्या कारणानें त्याच्यांत व माझ्यांत

स्वमतभिमानाने या प्रसंगी शोदासा बेवनावे झाला. मान सुदैवाने हा कायम टिकणारा नव्हता असे आमच्या परस्परविपर्ययाच्या वागणुकीने पुढे दिसून आलेच असो. ही पत्र अशी होती.—

(ता. १९१८।३३) “सुदैवाने आपणास खालील चार ओळी लिहिण्याचा प्रसंग आला याबद्दल अतिशय वार्ड वाटते. आम्ही स्वतःच लोकमान्य आणि त्याचा केसरी यांच्या पंथाचे समजत आहोत. परंतु सध्याचे केसरीचे धोरण पाहता ते लोकमान्याच्या पंथास कितपत सजिसे आहे याबद्दल जबरदस्त शंका येऊ लागली आहे. देशात चालू असलेल्या तीक्ष्ण चळवळीस बंधो बंधेलना उपहास किंवा विरोध दर्शवून, केसरीने गेल्या दीड वर्षांत जी शत्यनीति अवलंबिली ती पाहून मन उद्ध्विग्न होते. आणि सर्वांचा कळसच म्हणून की काय लोकमान्याच्या पुण्यस्मरणाच्या निमित्ताने ता. १ ऑगस्ट रोजीच्या अंकात जो अमलेख प्रसिद्ध झाला त्यानंतर लोकमान्यपंथाच्या मनात ‘आता माझ प्रलय-काळ पारच ओढवला’ असून त्यांत लोकमान्याची भक्ति शिष्यक होती नव्हती ती रसातळास जाणार, अशा विचाराचे काहूर उद्भवलेले आहे.

“ता. १ ऑगस्टच्या अमलेखात इतकी अक्षित विधाने आहेत की त्यांचे रद्दन करावयाचे झाल्यास त्या लेखाच्या बराच काळमास निदान तेवढेच विस्तृत उत्तर द्यावे लागेल. आताचा उद्देश वर्तमानपत्री वादाची धूळ उडविण्याचा नसून केवळ टिळक व केसरी सांप्रदायी लोकांच्या अतःकरणात केसरीच्या अलीकडील, व विशेषतः १ ऑगस्टच्या अंकात प्रकट झालेल्या विचारसरणीने जी काळजा-काळव होत आहे, तीच केसरीच्या स्पष्टपणे निदर्शनास आणायची एवढाच आहे. अक्षित विधानाचा एक नमुना म्हणून अमलेखाच्या पहिल्या कॉलमाच्या अखेरीस मुरु झालेले पुढील वाक्य पहा.

“ऑर्डिनन्सेसचे राज्य दडपशाही यंत्रणे आपण ओढवून घेतल्या.”

या वाक्याच्या मार्ग अद्ययाशी विचारसरणी आणि त्या वाक्यांतून निघणारे ध्वनि पुनः एकदा शांतपणे विचार करून आपणास कितपत समर्थनीय वाटताना लोकमान्याच्या नाकारर नातविलेल्या केसरीने ही विधाने यादीत याची आम्हाला जात्र वाटते, बघ्यांतल्या बदा न्युनोपेष्ट यादीत जास्त उपहासार्थी विधाने नसत करू शकत असे वाटत नाही. गेल्या ३ वर्षांत नेकाराहोने मजकूर, पण बर्हिवा साचे आपली निराळे समर्थन या केसरीच्या अनुनोदकारानेच नाही असे मला

एवढीने दिवू लागले. आणि त्यांना जर असा स्वपन्नच ठरला नाही तर त्यांच्या संग्रहाने सर्वस्वी काप्रेसनिष्ठ नसणाऱ्या पधाने त्याला योग्य वाटले तें लिहिले त्यात फारशी चूक नाही.

“केसरीप्रमाणेच ‘महाराष्ट्र’ नदि लिहिले आहे. छन्द कदाचित् वेगळे असतील. बापूजी अणे याचे मत, त्याच्या हार्मोच्या वर्तनारम्य कोणा अनुमित करील तर, तें अम बाँ, कायदेभगाची चळवळ मुरू शाली ती “स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी व स्वातंत्र्य मिळवून घेणे” आणि तसेही मुख्य साधनमार्ग म्हणून ! विधायक कार्यक्रमाने कायदेकान्तिलाच नावही द्यायें हें मत बापूजींच १९२९ पर्यंत नव्हतें असें मी स्पष्ट म्हणू शकतो. त्यांचे नवे मत गांधीबाँ केवळ आपल्या अशित ठेवलेल्या वर्किंग कमिटीचे मत आहे, व तेंहि त्यातील होयनाचें आहे. पिवेचकाचें नाही, असें असतां तें मत विस्तृत राष्ट्रीय पक्षवर केवळ वर्किंग कमिटीच्या इमानदारीकरितां स्फूर्त म्हणजे, जें जें काँग्रेसच्या हातून गांधीजींच्या हातून पडेल त्याचें त्या पधानें समर्थन करावें अशी अपेक्षा करण हा अन्याय आहे असें मी समजतो. व्हाइसरॉयाने गांधीजी भेट न घेतल्यावरून केसरीने व मी व्यक्तिः पृथक् शब्दानां व्हाइसरॉयचा निषेध प्रगट केला आहे. पण मुळात व्हाइसरॉयाला भेटण्याची विनंति करण्याचा मार्ग हा चुकीचा व इटकून अपयश ओढवणारा असा दिसत असता त्याचा मात्र निषेध करण हें म्हणे काईत ! का तर त्यामुळे नरफारचें अप्रत्यक्ष समर्थन होते ! याचा अर्थ, गांधी लहरीने किंवा मनस्वितांने जें जें करतील त्या सर्वांचें उघडपणें समर्थन करण्याविषय गत्यंतर नाही ! हा शुद्ध जुलूम व मुत्कटदागी होय. ती मी, किंवा केसरी माझ्या हाती आहे तोपर्यंत केसरी, कधीहि वरून घेणार नाही मग त्यात आम्ही दोघेहि लोक-प्रियोच्या रसातळाला गेलों किंवा नष्ट झालों तरी मला त्याची पर्वा नाही. आज इतकी वर्षे सरकारी दडपझाईबिकद केसरीतून सारखा नडिमार होत आहे. असें असता कुठल्या तरी एका बाजूच्या आधार घेऊन केसरीवर ‘सरकारचे समर्थन’ करण्याचा आरोप करताना आपण सापसार विचार केला नाहीत असेंच म्हणावें लागतें.

“अतो. मी या वादात मी अधिक पट्ट इच्छित नाही. आपला राग अद्यापि ओसरला नाही व माझाहि राग अद्यापि ओसरला नाही अशा स्थितीत अधिक न लिहावें हेंच चांगलें. आपले जुलें १५-१७ वर्षांचे सवध लक्षात

पेऊन आपण मजविपर्याी जें सौजन्य आजच्या स्थितेतिहि दाखविता त्याबद्दल मी आपला अत्यंत ऋणी आहे. बापूजींना आपल्या मताचा अभिमान असेल व त्याचा अभिमान आपल्याला असेल, तसाच मलाहि साह्या मताचा अभिमान आहे आणि लोकप्रियता नष्ट होण्याचा धाक सरळ समोर दिसत असता मी ती प्रतिपादित आहे याबद्दल मजमध्येदि काही ग्रामाधिकपणा असेल असे आपण मानल्यास कृपा होईल. बापूजी यांनी गार्धीजींच्या सवधात अलीकडे जें एकदरनि वर्तन केले त्याचा, पूर्वीच्या त्याच्या मताशी विरोध पाहता मला खरोखरच खेद वाटला. गार्धी काय पूर्वी नव्हते व आताच मोठे छाले वाटते ! असो. बापूजी करतात ते मजपेक्षा अधिक देशाभिमानाचेहि असेल. माझी सांगे छलटली म्हणून माझी सुद्धि नाही झाली असेहि वाटेल तर आपण म्हणाव. पण “गार्धीजींचे दोष व त्याच्या चुका दाखविल्या म्हणजे त्यापासून सरकारचे अग्रत्यक्ष समर्थन होई” हा सिद्धान्त व कोलकाता मला मान्य नाही. गार्धी अनुरागप्रतिवाचे स्तोम माजवितात तेव्हा ते सरकारचे समर्थन व बंगाली तरुणांनी निंदा करितात असे समजावयाचे काय ! सरकारचे समर्थन करणें ते स्पष्ट त्याच हेतूने केले तर होत. इतर रीतीने होणारा कोडमारा मला मान्य नाही ! मग मी किंवा केवळी सरकारच्या झाली असे आपण म्हणले तरी चालेल ! गार्धी व त्याचे सहकारी यांची सत्यनिष्ठा शमर टाके असेल, मज गरिबांची दहा टाके तरी असेल. पण ती काही पोझीतरी आहे असे नात मी म्हणतो. पक्षांत कपे वर्तमानपत्रातून देशसेवा केंच्यानंतर सरकारचे समर्थन न होईल असे कसे लिहिचे हे लोकानी मला लिहिले तर मलाहि ते खपणार नाही. आणि जर मला अजूनहि ते यवतमाळकरानीहि शिवाययाचेच असेच तर ते मी भावी कापुडे केव्हा शिरणार ! असा ‘समर्थना’सबधी लोड मला शिदितात तो मी त्याचा शुद्ध कागाचा समजतो.

पुणें परिषदेत जवळ जवळ जाहीरपणे (तो गुप्तपणा फक्त नावाचा होता) कायदेभंगाच्या चळवळीबद्दल अनेक वाजूनी स्पष्ट कडक आरणें मागीं लानाहि मग सरकारचे समर्थन करणारी छ म्हणू नये ! असो. पण जाणो धारतोव. अग्रहणार्थ निदिष्ट वाढने. ईंधराची कृपा असेल व हिंदुन मदतप्राप्तिलेक राष्ट्रीय पक्षात एकोपा म्हास असा सकेत असेल तर तो होईलहि. तीं छारे अजून सरंखो नष्ट झाली नाही असे मी समजता. कारण असे नाच एक निग्र उभारताना हिंदुनिदिष्ट की, “ आतां तुमगांतून परत आल्यावर कापूजी गार्धीजींना प्रतिपत्ति.

म्हणून विरोध करण्याला उभे राहणार आहेत." तें घडेल तो मी सुदिन मानीन ! पण तोपर्यंत काय किंवा यापुढे आता केव्हाहि काय, मी असेंच समजतां कीं श्रेयप्रियता संपादण्याच्या वेळीं कोणाच्याहि मताची किंवा सत्यनिष्ठेची कसोटी लागते तिजपेक्षा ती नष्ट होण्याच्या वेळींच अधिक लागते. बऱ्याडकर मित्र-महर्षींनीं मला काहीं वेळ, त्यांनीं जादरांनीं व मित्रभावांनीं गुफलेल्या माळेंतली, एका फुलाचें स्थान दिलें होतें. पण अमें कोणच फूळ आहे कीं ज्याचा केव्हाहि निर्मात्य होत नाही ! पण निर्मात्याच्या पुढे देवघरात किंवा माजघरात स्थान न मिळालें तरी त्याचें म्हणून काहींतरी बेगळें स्थान असतेंच. त्याला अगदींच कोणी उकिरझावर टाकून देत नाही. आपल्या मनो-भावनेंत किंवा निदान स्मरणाने यापुढे मी, याच नष्ट झालेल्या, निर्मात्याइतका राहिलों तरी पुढील समजेन. आपलें पत्र मी कोणासहि प्रकट केलें नाहीं. आपणाहि माते पत्र यवतमाळकर मित्रमहर्षी पत्नीकडे आज देऊं नवे अशी विनंति आहे.

“माझें लेखान्न आपण सत्यनीति हें नाव दिलें. पण ज्या बीरांचा तेजोभग मी केला ते असन्तर्गाप्रवृत्त, कैतवांचा पक्षपात करणाऱ्या सहोदर वैरी कर्णा-प्रमाणें, ठरतात हेहि आपणाला कबूल करावें खरेच. तें आपणाला कबूल आहे काय ! तसेंच हेहि लक्षांत ठेवा कीं, कर्णांचा वय झाला तो शल्यानें केलेल्या तेजोभगामुळे नाहीं तर पृथ्वीनेंच लाचें खचकळ मिळल्यामुळें ! म. गार्धीचें खचकळ मिळण्याची कारवाई केसरी करीत नवून स्वतः त्यांचा अविवेक व बुद्धिभ्रंशच ती करीत आहे, असें वरीं जगाच्या प्रत्ययाला येईल !”

पूर्वी एक सामुदायिक कायदेभंगाची तरी चळवळ, नाहीं तर कौन्सिल-प्रवेश, अग्रा विकल्प सर्व समजस कॅम्पेसकले मानवी असत. पुणे परिषदेनंतर सामुदायिक कायदेभग थांबला त्याचि कौन्सिलप्रवेशाला मान मान्यता मिळेल ! या संधाने मी केसरीत खालीलप्रमाणें लिखित व टाकून लिहिलें :—

“महात्माजींशीं देशाचा नेवनाव आपणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे कौन्सिल-प्रवेश. “कौन्सिलचें नाव काढलें कीं, माझें कोणें चमत्कार भगू लागून घेरी येते” असें विधान त्यांनीं आपल्या एका ताज्या मुलाखतींत केले आहे. पण एकाला जाभई आली म्हणजे ती पाहून दुसऱ्याच्याहि येते, त्याप्रमाणें एकाचें

डोकें फिरलेले पाहून सद्मानुभवित्वानें दुसऱ्याचेहि डोकें केव्हा केव्हा फिरते. कौन्सिलसरभात गांधींचे हे मस्तकभ्रमण पाहून आमचेहि डोकें फिरतें, म्हणून आम्हां जास्त न चोळण्याची सुरास सावधगिरी घेजो. आम्हांला आश्चर्य इतकेंच वाटतें कीं, गांधीजींचे डोकें भ्रमून त्यापरोवर कापडे कौन्सिलहि गिरण्या रात असता, मदिरप्रवेशाच्या प्रसंगी मात्र गांधीजींना अचूक आपलें वेष्ट, शकुनवतीच्या कोटकांतील मंगळदर्शक पराप्रमाणें, कौन्सिलवर ठेवतां येतें ! आणि आपल्या चपल शिष्याकडून नेमकी त्या कौन्सिलात उडी घेवयितो येते ! पण कौन्सिलच्या विषयासंबंधी गांधीजींचा य आम्हां इतरींचा इतका वाद आज दहा वर्षे झाला आहे कीं, त्याला जेद्दून त्या विषयावर एक सार मिळिणं हा देखील आम्हांला शीण वाटतो. एसाचाला एसाचा गोटीची शिसारी कांहीं तरी कारणानें येते. कोणाला कौंधीचीर आवडत नाही तर कोणाला कलमी आंग आवडत नाही ! किंवा एसाचाची नेत्ररचनाच अशी असते कीं, त्याला एखादा रंगच अजिबात दिसत नाही. तशातलें होहि एक व्यंग गांधीजींना जडलेलें आहे इतकें म्हणून घोडून घावें हेंच बरें. “लोक कौन्सिलांत जगार झालेच तर मी एका व्यक्तीनें त्यांना विरोध करून काय होणार !” असें गांधींनीं त्याच मुलाखतींत म्हटलें आहे. कदाचित् याचा गांधींच्या मनांतला भर्षे मात्र अगदीं उत्तटहि असेल. तरें उत्तट अपर्णि ते कित्येकदां बोलतातहि. म्हणून कदाचित् त्यांना असें म्हणावयाच असेल कीं, “मी एक विद्वद् आहे असे कळत्यावर मग काय मित्राद आहे कौन्सिलप्रवेशाची चळवळ होण्याची !” पण आम्हीहि महात्माजींना स्पष्टच सांगता कीं, आतां त्यांनीं सगळींच्या सगळी पुण्याई कौन्सिलप्रवेशाविद्वद् पथंती तरी ती चळवळ यद्यत्सी शास्त्राधिनाय राहाव नाही !”

पण हें भविष्य चरें ठरण्याला स्वतःहि कादो हातभार लावणें अवश्य होतें, अर्थात् कौन्सिल नापुढीहि कौन्सिलप्रवेशाची चळवळ न करेक तर त्याचा सक्रिय निषेध, आणि मार्गदर्शन म्हणूनहि, आपण स्वतंत्र पक्ष काढावा असे आमच्या पेक्षा (विशेषतः मंडलिक जन्मदाय मेपा इत्यादि) मजबूतीनें ठरविल. त्याप्रमाणें १९१२ च्या ऑक्टोबरचा गुरांय सरदारपुढांत या पक्षाची स्थापना झाली. स्वागताभ्युदय मेपा हे अगूत बन्दाटचे एक पुढारी रामराव देगमूळ हे अध्यक्ष होते. तथापि परिपरेच्या अधिवेशनाच जातून करून देण्याचा मान दत्ता देण्यांत

आग्र होता. या नात्याने मी जे मापण केळ त्यातील काही उतारे या खाली देत आहे:—

“आपण मला परिपद उपद्रव्याचा बहुमान दिला त्याबद्दल मी आपले वृत्त-
क्षतापूर्वक आभार मानतो. मात्र मला हे आपल्याला प्रथमच सांगितले पाहिजे
की, एक वेबळ ‘सन्मान्य पाहुणा’ या नात्याने मी परिपदेचें उद्घाटन करीत नाहीं.
एका इग्रज सदृशस्थानें नुस्तेंच ‘राजकीय परिपदेचा सन्मान्य पाहुणा म्हणजे
राजकारणातून लोपत चाललेल्या मुत्सद्दी’ असे वर्णन केले आहे. परंतु मला
‘सन्मान्य पाहुणा’ आणि ‘लोपत चाललेल्या मुत्सद्दी’ ही दोनहि विरोधपणे लागू
नाहींत अकस्मात् उदय रिवा अकस्मान् लोप हा माझ्या जीविताचा गुणधर्मच
नाहीं, तर राजकीय क्षेत्रात आपल्या सर्वांप्रमाणे काम करणारा मी एक गृहस्थ
आहे. वयोमानाप्रमाणे पूर्वाप्रमाण सारजनिक रायें उरवण्यास मजम ये तितकीणी
धमक राहिली नसल्यास नवल नाही. आणि यामुळे परिपदेनचें मध्या पक्षाची
स्थापना झाल्यावर प्रत्येक अधिकाराच असे रेंजतोंहे पद न स्वीकारण्याचें मी
ठरवले आहे. मात्र त्या पक्षाचा मी सभासद राहून हे निश्चित. यापुढें राजकीय
चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेणें मला शक्य होवें अथवा न होवें, सद्य स्थितीवरून
मात्र माझी काही ठाम मतें झगडीं आहेत. तीं मत मी आपणापुढें मांडीत आहे.

“काही महिन्यांपूर्वी पुण येथ काँग्रेस कार्यकार्याची एक परिपद भरली आणि
विशेष निर्णय न होता ती तशीच समाप्त झाली नंतर सारजनिक कायदेमग बद्द ठेवून
वैयक्तिक कायदेमग मुळ ठेवण्यात आला परंतु त्याचीहि स्थिति किती शोचनीय झाली
आहे हे दिसतच आहे. कायदेमगाच्या चळवळीत धुतधुगी कायम ठेवण्याचे अष्टाहास-
पूर्वक खासगी प्रयत्न झाले आहेत. परंतु देशातील सर्वसामान्य जनता दडपशाहीच्या
हळ्यातलीं भरडली गेल्यामुळे काँग्रेसच्या सर्वाधिकार्याबद्दल त्या चळवळीवर
बहुतांशी पडदा पाडण्यात आला. अशा वेळीं सार्वजनिक चळवळ मार्गे घेणें हेच
शहाणपणाच लक्षण होय. असहकारास्तिचा अर्थ मलाहि कळतो. आणि ती यापुढे
खरी परिणामकारक व्हावयाची असेल तर ती मतदारसंघाच्या द्वारेच होणार आहे.
हिंदी राजकारणात मतदार ही एक जगदस्त शक्ति निर्माण करण्यात आली
आहे. आणि व्यवहारतः ती शक्ति नुम्ही नाहीशी करू धकत नाही, म्हणून तिला
नुम्ही आपल्या कारणी लावून घेतली पाहिजे. सरकारला अस वाटत की, हिंदु-
स्थानातील राजकीय विचार गारद करण्यासाठीच पार्लमेंटने ‘मतदार’ ही एक

तलवार तयार केली आहे. ठीक आहे. मतदार ही एक तलवार आहे तर तिला आपल्या मताप्रमाणे धार आणि पाणी देणे आपलें कर्तव्य आहे. नव्या राज्यघटनेत मतदानाचें क्षेत्र इतकें वाढविण्यात येणार आहे की, भावी सालात देशातील तोच मुख्य घटक ठरणार आहे. अर्थात त्याजवर विसवल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. राजकीय चळवळ विघायक स्वरूपाची असो वा विध्वंसक स्वरूपाची असो, तुम्हाला मतदारांचाच आर्थिक घ्यावा लागेल, असह-कारिता आणि कायदेभंग या चळवळींच्या वेळी त्याचीच मदत तुम्ही घेतली नाही का ! आणि २० महिने अखंड चळवळ चालवित्यावर लोक दहशतवादी जिगजिगलेले पाहून तुम्हीच सावत्रिक कायदेभंगाचें राज म्यान वेलत ना ! अशा रीतीने ही चळवळ बंद केल्यावर तिच्या ऐवजी तुम्ही त्याच लोकाना कोणती राजकीय कामगिरी सांगणार ! खादी, असह्यतानिवारण याचें नाव घेता येईल. परंतु नित्य राजकीय चळवळीत त्यांना फाजील महत्त्व देणें योग्य नाही.

“ शिस्त, स्वाधंत्र्या आणि ऐहिकभोग-विपत्ति या भौतिक गुणांत मुरलेले असे थोडेसे लोक वैयक्तिक कायदेभंगाचें प्रत चालविण्यास तयार असणार, परंतु बहुजनसमानाची वाट काय ! त्याच्यापासून तुम्ही कोणते कार्य करून घेणार ! खादी आणि असह्यता-निवारण एवढ्यावरच भागणार नाही लोकाना आपल्या बरील कजाचे ओढे कमी होण्यासाठी पतपेढ्या पाहिजे आहेत. त्यांना भौतिक व भोक्त आणि संधीचें शिक्षण हवे आहे. शेतकरी आणि मजूर यांची आर्थिक स्थिति सुधारण्यास पाहिजे आहे आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहार सुरक्षीतपण चालावे म्हणून दर्याचा दर निश्चित व्हावयास पाहिजे आहे करपद्धति आमूलाग्र सुधारून गरिब व श्रीमंत यांच्यामध्ये योग्य प्रमाणांत करानी वाटणी व्हावयास पाहिजे आहे लष्करी शिक्षणाची अत्यंत जवळी आहे अशा एक ना देण, लोकांच्या नडीच्या इश्यात मोठी सांगती देतात कायदेमंडळाने बहिष्कार घालून व लोकांना नुसते असहकारितेचे पाठ देऊन या मोठी मिळविना देती क काय ! कायदेमंडळ हे एक यंत्र आहे त्याच्यावर ताबा ठेवून त्याचें विपणन कार्य तुम्हा होऊन पावईणार नसाल तर तें तुम्हाला निरदलत्याशिवाय राहणार न हो. खादी असा अक्षेप घेतात की, नव्या राज्यघटनेत आपल्याला या यंत्राचा मना-जोगा उपयोग करून घेता येणारच नाही. परंतु मला हाडेच सांगण्याचें नव्हे

की, सबंध यत्राचा तारा तुम्हाला मिळाला नाही तरी त्याजकडून होणाऱ्या राष्ट्र विघातक कार्याला तुम्ही पायबंद घालू शकाल.

“कायदेमगाच्या ऐवजी विधायक कार्यक्रमांविहिका मोठ्या व्यक्तींकडून सुचविण्यात आल्या आहे. या विधायक कार्यक्रमातील काही बाबींविषयी मतभेद होण्याचे काहीच कारण नाही. प्रथम आहे तो हा की, त्या विधायक कार्यक्रमात कायदेमंडळ प्रवेश बसतो की नाही ! आणि याच प्रधानें तर सारा गोष्ट उडाविला आहे. कमिशनचे कार्यकर्ते आपल्या विधायक कार्यक्रमात कायदेमंडळाना स्थान देतील तर खरोखरच आम्हाला नवा पत्र वाडण्याचीहि गरज राहणार नाही. आणि तसे झाले तर कमिशनच्या निशाणाखाली सर्व जुन्या-नव्या काँग्रेसवाल्यांना जमविणें मुळीच बठिण नाही परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, काँग्रेसमधील एका बऱ्या पुढाऱ्याने निष्कारणपणें आपल्या एका पत्रवात कौन्सिलाचा मुसल निषेध केला आहे ! आणि आश्चर्य असे की, मादिरप्रवेशाची सवलत असुरवाता कायद्याने मिळवी म्हणून तेच पुढारी कौन्सिलचे उबारले सिमवीत आहेत आणि सभासदाची मनधरणी करीत आहेत ! अशा स्थितीत कौन्सिलाचा उपयोग सारा की त्याजवरील बहिष्काराचें प्रेम खरे ! कौन्सिलबद्दलचा काँग्रेसवाल्याचा हा दुराग्रह ज्या दिवशी मानडेल तो मुद्दिन होय. कौन्सिलबहिष्काराच्या भरात त्याजकडून विसगत कृत्यें होत आहेत. कौन्सिलबहिष्कारामुळे होत असलेली ही विसगत वर्तणूक धाववावयाची अथेल तर त्यानीं सद्य स्थितीचा फेरविचारच करायचास पाहिजे तसें न करता ते पुनरपि कौन्सिलबहिष्काराचें गुणगुणेंच वाजवीत बसतील तर शेतकरी कामकरी आणि युवक त्याला मिथ्याचारच मानतील ”

यानंतर या पक्षाच्या विधायक कार्यक्रमाविषयी कांहीं सूचना करून शेवटीं मी असे सांगितलें कीं काँग्रेसबरोल बरी उठल्यावर या पक्षाच्या प्रत्येक सभासदानें काँग्रेसचा सभासद असलेच पाहिजे असा निबध्न करावा. या शेवटच्या मुद्यावर पुढें विषयनियामक मंडळांत सरदारशहाच्या मधीरर सर्व रात्रभर (अलोचन आपण करून) चर्चा शाली. पुढल्याचें मत ही अट काढून टाकावी असें होतें. पण शेवटीं निर्णायक मताचा मान मला पावयाचा म्हणून ती अट ठेवावी असें ठरलें. ही पक्षास्थापना होताना जें, जयहर व डॉ. मुजे हे विलायतेंत होते. त्यांना या स्वतंत्र पक्षाची कल्पना मानवली नाही. जुना प्रतिसहकार पक्षच पुढें चालू ठेवावा असें

त्याचें मत होतें. पुढे जयकर हे नव्या पक्षाचे किंवा काँग्रेसचेहि सभासद झाले नाहीत. पण मुजे मात्र एक दोन वर्षांनीं या पक्षाचे सभासद झाले.

मुंबईच्या सभेंत शेवटीं पक्षाचें अध्यक्षपद स्वीकारण्याचा आम्रह जम्नादास मेघा यांनीं केल्यावरून मी तें स्थान कांहीं दिवस घेतलें. पुढें यापूनीं अणें यांना तें प्रद देण्यात आले. त्यांनीं तें कांहीं दिवस स्वीकारलें. पण पुढें झालेल्या कौन्सिल निवडणुकीच्या बाबतींत मतभेद झाल्यामुळे त्यांनीं या पक्षाचा राजीनामा दिला. हा नवा स्वरूपाही स्वराज्य पक्ष आज स्थिरपद असेल, त्याने कायदे कौन्सिलच्या व परवा नुकत्याच झालेल्या म्युनिसिपॅलिटीच्या निवडणुकी लढविल्या.

(८) कौन्सिल-व्यवहाराचा अंत

जगांत कोणत्याहि गोष्टीला शेवट हो अस्तोच ! आणें असहकारितेच्या बेटाचें असेंच झालें. पण तो शेवट असा तसा झाला नाहीं. तर म्हणोंत त्याप्रमाणें 'अगदीं इकडचें थोडा तिकडें' फिरविल्याप्रमाणें भवितव्यतेनें काँग्रेसच्या धोरणात परिवर्तन घडवून आणलें. सर्वांना हवें होतें तेच. हो. अन्सारी यांनीं हो विधनसभे व भुलाभाई देसाई यांना हाताशीं घेऊन, व म. गांधींच्या कामाशीं लागून, कौन्सिल-प्रवेश घडवून आणण्याला अनुकूल व उपयोगी असा जुन्या कां. स्वराज्यपक्षाचें पुनरुज्जीवन करण्याचें ठरविलें. पण असें करतांना हो. अन्सारी यांनीं कम्यूनल धर्वांवेला (जालीयनिर्णयाला) सभासद भरण्याची, न दुसऱ्हे देण्याची, कारवाई फारच सफाईनें केली. शेवटीं सर्व कारवायांचेर शिशमोरोव गांधींचें म्हाबळाचें हे ठरलेलेंच ! त्याप्रमाणें गांधींनीं अन्सारी यांना साईतिलें पत्र प्रसिद्ध करण्यांत आलें ते असें—

“ शिरी येथें काँग्रेसच्या कांहीं अनुयायांची जी औपचारिक सभा भरली व तींत कांहीं ठराव पसार झाले त्यांतून मजबरोबर चर्चा करणाकरितां आपण तिपेजण पाटण्यास आला होतो हे एकपरी बरें झालें. जुन्या स्वराज्य पक्षाचें पुनरुज्जीवन करण्यासबर्षीं व असेंजरींच्या नम्य निवडणुकीमध्ये उभें राहण्यासंबर्षीं परिपदेनें केलेल्या ठरावांना समष्टी देण्यास मज कांहींच प्राचनाच पाहत नाहीं. सद्य-स्थितींत कायदेमंडळ्याचा राष्ट्रीय कार्यालय किंवा उद्योग होईन या बाबतीने

माझी मतं सुप्रसिद्ध आहेत. १९२० साली कायदेमंडळाच्या उपयुक्ततेवरून माझी जीं मते होती तींच आजहि कायम आहेत. तथापि मला असे वाटत की, ज्यांना काही निमित्तामुळे कायदेभंगात भाग घेता येत नाही किंवा घेण्याची इच्छा नाही, आणि ज्यांचा कायदेमंडळारर विश्वास आहे, त्यांनीं राष्ट्रहितदृष्ट्या काम करण्यासाठी कायदेमंडळात गिरणें हे केवळ योग्यच नव्हे तर, ते त्यांचे दृढव्यव आहे. हे जे विचार मी प्रदर्शित केले आहेत त्यांना अवरोधी अशा धोरणाने नव्या पध्दाला जी जी मदत लागेल ती ती देण्याला मी यथाशक्ति मदत करीन."

पाटणा येथें ता. ७ शेजो काढलेल्या जाहीर पत्रकात म. गार्धी म्हणतात, "मी ज जाहीरपत्रक काढीत आहे त्यातील प्रत्येक शब्द हा आत्मनिरीक्षण, अतः संवेदना, आणि ईश्वरप्राप्त या तिन्हींचा उद्देक आहे. या निर्णयाने अर्थातच कोणाहि एखाद्या व्यक्तीवर शिंतोळा उडविण्याचा माझा मानस नाही. माझ्या मर्यादित सामर्थ्याची ती एक प्राजळ वसुन्नीच आहे. आभ्रमबासीयाबरोबर केलेल्या सभाषणामुळे हें पत्रक काढण्यास मला सूर्यनि शाली. विशेषतः एका जुन्या व चिरपरिचित सहस्राचार्यो माझे बोलणें चालू असता त्यात मला विशेष उद्बोधक अशी माहिती मिळाली. गुरुगण दिलेल काम करण्यास तो सहकारि फटाव्या करी. अर्थात् सत्याप्रवृत्त्याच्या विरुद्ध ही त्याची वागणूक शाली. माझ्या सहकाऱ्यांची समजूत अशी की, आपलें दैवंत्य मला (गार्धीना) माहीत आहे परंतु खरोखर मला त्याची जाणीवहि नव्हती. आणि असला अन्धळेपणा पुढल्याच्या ठायीं असण ही अक्षम्य गोष्ट होय. लगेच मला असे वाटू लागल की, काही राज्यपयंत मी स्वतः एकटाच कायदेभंगाचा निया-वान् प्रतिनिधि म्हणून राहवें. मध्य स्थितीत कायदेभंगाची जबाबदारी माझ्या एक-व्याशिवाय दुसऱ्या कोणीहि स्वीकारता कामा नये. मग असे वाटत की, सत्या-प्रदाचा वास्तविक संदेश अद्यापहि बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचलेला नाही.

"आभ्रमबासीयांबरोबर झालेल्या सभाषणावरून व स्वतः केलेल्या आत्मनिरी-क्षणावरून मला असा निर्णय देणे भाग पडत आहे की, विशिष्ट तत्कारोशिवाय 'स्वराज्या'साठी चालविलेली सत्याग्रहाची चळवळ काप्रेमच्या अनुयायांनीं तह-कूब करावी. त्यांनीं ती चळवळ आतां माझ्या एकट्यावरून सोपवावी. माझ्या हयातीत ती चळवळ ज्या कोणत्या पुनरुज्जीवित करावयाची असेल त्याला सत्या-

प्रह्लादाचार्यीं तत्त्वे पूर्णपर्यंत माहीत असली पाहिजेत, व ती चळवळ त्यांनीं माझ्या सादेशाप्रमाणें चालविली पाहिजे. सत्याप्रहाचा प्रणेता व पुरस्कर्ता या नात्यानें व मी हें मत देत आहे. आतापर्यंत स्वराज्यासाठीं म्हुणून ज्यांनीं ज्यांनीं माझ्या परोक्ष-अपरोक्ष सल्ल्यावरून वा उपदेशावरून कायदेभंगाच्या चळवळींत भाग घेतलेला आहे, त्यांनीं त्या चळवळीपासून आता परावृत्त व्हावे. पुष्कटानीं उदासीन स्थितीत वेलेल्या सत्याप्रहामुळे कातिकारक किंवा राज्यक्रांती याच्या अंतःकरणात काहीच फरक पडलेला नाही, अशा रीतीने सत्याप्रहातून मुक्त झालेल्या कार्यकर्त्यांनीं खादीप्रसार, जातीय ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण, मद्यपानप्रतिबंध यासारख्या राष्ट्रपोषक चळवळींत मनोभावे भाग घेतला पाहिजे. ज्यांना ही कामं करता येणार नाहीत, त्यांनीं राष्ट्रीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या अशा लढान लढान उद्योगधंद्यात भाग घेऊन आपला उदरनिर्वाह करावा. हें पत्रक काढल्यामुळे काँग्रेसचे अधिकार मी लुकावले असें अर्थांतच होत नाही. सत्याप्रहान्या भारतींन माझ्याकडून काही सल्ला मिळाना अशी ज्यांची इच्छा आहे त्यांना या पत्रकान्वये मी सदादेत आहे."

याला अनुसरून लगेच डॉ. अम्तासी यांनीं खालील पत्रक प्रसिद्ध केलें—

"पाठ्या येथें महात्माजींची विचारविनिमय केल्यावर जो निर्णय बाहेर पडला आहे त्यामुळे मला फारच समाधान वाटत आहे. म. गांधींनीं जुम्या स्वराज्य पक्षाच्या पुनरुज्जीवनास व कायदेमंडळाच्या निवडणुकींत भाग घेण्यास उद्धार अन्तःकरणाने समिती दिली आहे ! गुरू त्यांची मते कायदेमंडळाच्या उप-युक्तेवद्दल पूर्वीप्रमाणेंच ठाम असलीं तपाहिरी स्थितीत असें वाटते की, ज्यांना कायदेभंगाच्या चळवळीन कोणत्याहि कारणान भाग घेता येत नाही, व ज्यांना कायदेमंडळातील कामावर विभास आहे, अशा काँग्रेसच्या अनुयायींनीं आपापल्या समजुतीप्रमाणें राष्ट्रहितोपेक्ष किंवायक कार्य करणे त्यांचे कर्तव्य आहे. इतकंच नव्हे तर, स्वराज्यपक्षाला मदत करण्यासहि महात्माजी तयार आहेत. महात्माजींच्या या अन्तःकरणपूर्वक व आत्मस्फूर्तीन मिळालेल्या पठिण्यामुळे काँग्रेस-मध्ये फूट पडण्याचे टळल ही अन्नदुखी गोष्ट होय. या निर्णयाने काँग्रेसमधील विविध पक्षीरक्षांचें सहकार्य व समोहन होण्यास मदत होणार आहे.

"जुम्या स्वराज्य पक्षाचें पुनरुज्जीवन व संपन्न होण्यावर काँग्रेसपुढें व राष्ट्रपुढें व्यावहारिक, परिणामकारक, व शोधजनक अशा रिवायत कार्यक्रम ठेवता येईल. अशा

कार्यक्रम माडता आल्यावर देशभर पसरलेले राजकीय आंदोलन व सैन्य घालविन, येईल, व सरकारच्या नजरेस ही गोष्ट आणता येईल की, 'पाडल्या खालत्या'तील स्वराज्य-योजना व दहपणाहीचे जुलमी कायदे याचा निषेध करण्याच्या कामी आमच्या पार्टीशी अवधी जनता उभी आहे. त्याच वेळी आपल्याला राष्ट्राची स्वराज्याची मागणीहि सरकारपुढे एकमुखाने माडता येईल. जातीय मगोट हा अर्थातच त्या राष्ट्रीय मागणीचा एक महत्त्वाचा घटक समजला जाईल, स्वराज्य-पक्ष हा जातीय ऐक्य साधण्याचा क्योशीचा प्रयत्न करणार आहे. व. जिना याच्या मागण्यात फरक करून मुसलमानांतील सर्व उपपथाना व इतर जातींना त्या मान्य होण्यासारख्या करता येतील असे मला वाटते. एप्रिल महिन्याच्या अखेरीस किंवा मे महिन्याच्या सुरुवातीस कलकत्ता येथे स्वराज्यपक्षीय व काँग्रेस-वाले यांची एक मोठी परिपद बोलावण्याचा माया विचार आहे. त्या सभेत पक्षाचा कार्यक्रम ठरविणे, त्याच कार्यकारी मंडळ निवडणे इत्यादि कामे होतील."

कौन्सिलप्रेक्षाच पुन्हा प्रवतन पडविनाता काँग्रेसमधील जुन्या स्वराज्य-पक्षाला काँग्रेस करणे, व त्याच्याकडून त कावे वरवावे, अशी डॉ. अन्सारी यांची सूचना होती व ती गाधानाहि पडली होती. पण प्रत्यक्षात तसे घडले नाही. गांधी-च्या बगलतल्या थोड्या निवडक पुढाऱ्यांनाच ते सर्व काम आपल्या हाती घेतले. याचा प्रमुखपणा डॉ. अन्सारी यांकडे होता व त्यांना तर जातीयनिर्णयाचा धडा लावण्याचा नव्हता म्हणून त्यांनी अगदी एका बाजूस राचीसारख्या ठिकाणी राजगी कूट जुळवून देवे तसे धोरण आखले. ही गोष्ट बाजूजी अणे यांना पसत पडली नाही. विशेषत महाराष्ट्रातील जुन्या स्वराज्य पक्षाच्या आम्हा महाराष्ट्रीय पुढाऱ्यांना या खासगी सभेला निमंत्रण न द्यावे, व मुहाम बगदाव, या गोष्टीचा त्यांना रागहि आला. यासंबंधी अणे यांची काही पत्रे देतो —

(ता २२/४/१९३४) या सोबत मी मुंबईस के. एफ. नरीमन यांना पाठविलेल्या पत्राची प्रत तुम्हाला अवलोकनार्थ पाठवीत आहे. ते पत्र असे :—
कामदेभगाची चळवळ यावल्यापासून देशांत जी स्थिति उत्पन्न झाली आहे तिच विचार करण्याकरिता, आणि स्वराज्यपक्षाच्या पुनर्पटनेचा विचार करण्याकरिता, अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटी नवकरच बोलावण्यात येईल असे वाटते. ही सभा राचीस बोलावण ठीक होणार नाही. मुंबई किंवा कलकत्ता येथे, विशेषत. कलकत्ता-

सच अशी महत्त्वाची सभा बोलाविली पाहिजे. रांचीस सभा न बोलाविली तर सध्या यात्रेवाला गांधी इजर राहू शकणार नाहीत या सक्तीत अर्थ नाही. इतक्या लोकांकरिता मार्घीनींच आपला कार्यक्रम किंचित बदलून घ्यावा. डॉ. अन्सारी, डॉ. महमूद याना मी याप्रमाणे लिहीत आहे. पाटणा येथे मार्घीनीं जे उद्गार काढले त्यांचा अर्थ तुम्ही व सरोजिनी नायडू यांनी केला तो बरोबर आहे. म्हणजे ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीने एवढा वावदात आला असे दिसविले आहे की कायदे-भंग थांबविला पाहिजे. माहीतर सरकार या मुद्द्यातच फायदा पेटेल.

“मज्या निवडणुकी व्हावयाच्या तर ही गोष्ट अवश्य आहे. या निवडणुकीच्या कामाकरिता काँग्रेसने स्वराज्य पक्षाला पूर्ण मुखत्यारी द्यावी, पार तर आपले धोरण दर्शविण्यासारखे काही नियम घालून द्यावेत. पण काँग्रेसने स्वतः असे काही न केले तर मी स्वराज्य पक्षाची सपटन्य करणार आहे हे तुम्हास उघड सांगतो. याकरतां जर काँग्रेसचे जादा अधिवेशन भरणे वी काय ते मग पाहू. जुन्या स्वराज्य पक्षाशी, म्हणजे ज्याचे अप्यक्ष पंडित नेहरू होणे त्याच्याशी, मी १९२९ सालीच सर्वंध सोडला, त्याचवेळीं जयकर, केळकर, मुजे यांनीहि तो सोडला. त्याच्याबरोबर मीहि प्रतिसहकारी पक्षाच्या तिळटायर निवडून आलों. लाहोर येथील काँग्रेसचा ठराव मान्यार बधनकारक होण्य असे मी तरी केव्हाहि समजलों नाहीं. आम्ही सन १९३० साली असंख्यीचा राजीनामा दिला तो सरकारच्या इतर काही कृत्यांचा निषेध करण्याकरिता.

“मी स्वतः कायदेभंगात आम धेतला याचा अर्थ माझ्या जुन्या प्रतिसहकार पक्षाचीं तत्त्वे मी सोडून दिलीं असतील असा नाही. मी वर सुचविलेल्या नांवाचे इतर एवढेच जर तुम्हाला बोलवावयाचे नसतील तर मलाहि बोलू नसा. त्यांना पगळल्यास तुमच्या परिपदेच्या ठरावना महात्मात नागपुरीत व बच्छादात कोर्णाहि किंमत देणार नाहीं हे लक्षात ठेवा. तुमच्या परिपदेचा मुख्य विषय कौन्सिलप्रवेश हा आहे म्हणून तर मी हें सांगतो. आणि म्हणतो की, परोक्ष एवढ्याचा राजा तुम्ही अवश्य घ्या. स्वतः महात्मा गांधी यांनी ‘स्टेडमन’ पत्राला जी मुलाखत दिली आहे त्यात ते म्हणतात ‘स्वराज्य पार्टीचीं तत्त्वे ज्या कोणत्या मान्य असतील त्या सगळीं तीं प्रवेश मिळवाय, मग त्यांचे जुने वतन कोन-त्याहि राजूचें झालेलें असो.’ असा म. गांधी म्हणून की, मी पूर्वी पंडित मोहि-

लाल व देशबंधू दास यांना कौन्सिलातील धोरण ठरवून दिले नाही, तसेच या नव्या स्वराज्य-पक्षालाहि ठरवून देऊ शकत नाही. हे गांधींचे म्हणणे त्याच्या दृष्टीने योग्यच आहे. (वापूजी अगे, यवनमाळ.)

(ता. २४।४।१९३८) माझ्या मार्गाल पत्रात मी डॉ. अन्सारींना आपणास रात्रीच्या सभेस आमंत्रण करण्याबद्दल खुबविले असल्याचे लिहिले होते. त्या पत्रास डॉ. अन्सारींनी उत्तर लिहिले आहे की “नवीन स्वराज्य पक्षाची घटना, कार्यक्रम, व धोरण काय असावे हे ठराविण्यासाठी होणाऱ्या या सभेस प्रतिसहकारपक्षाच्या पुढाऱ्यांना इतक्यातच बोलाविणे युक्त होणार नाही. पण पुढे ओ. इ. कॉ. कमिटीची समिती मिळाल्यावर प्रतिसहकारपक्ष व स्वराज्यपक्ष यांमधील मतभेदाची तडजोड करून निवडणुकीत जास्तीत जास्त यश मिळविण्याचा आमचा इरादा आहे. मी आपणास लिहिलेल्या पत्रात आपण रात्रीच्या सभेचे आमंत्रण स्वीकारावे अशी विनंति केली होती. पण आता त्या पत्राने आपली काही गैरसोय झाली असल्यास तसरीची माफी करावी.

डॉ. अन्सारींच्या नकाराबद्दल जरी मला फार वाईट वाटत असले तरी मी समेदाची आगा अजिबात सोडलेली नाही. स्वराज्यपक्ष व प्रतिसहकारवादी पक्ष यांच्यात तडजोड करून, कौन्सिलवादी कामेसभकाच्या या दोन्ही महत्वाच्या गटांचे ऐस्य कारणांचा प्रयत्न हो चालू ठेवावे. (मा. श्री. अगे.)

(ता. २।७।१९३८) माझ्या पत्रित मालवीय याच्याशी २८ ता. स झालेल्या भेटेत बकिंग कमिटीन “कम्युनल अवॉर्ड” सबधीच्या ठरावात समाधानकारक फरक केला नाही तर आम्ही दोघांनी राजीनामे द्यावे अस ठराविले आहे. “राजीनामा दिल्यावर पुन्हा असेप्लीच्या निवडणुकीस उभे राहू नवे, कारण त्यामुळे कॉंग्रेसच्या उमेदवारांविरुद्ध निवडणूक लढविणे भाग पडेले” अशा मताचा मी आहे. या विषयी तुम्ही खुबविलेल्या मुद्याचा मालवीयाच्यावर फार परिणाम झाला. तेही आपल्याच मताचे आहेत. तरीहि “कम्युनल अवॉर्ड” मुळे होणारा अन्याय जगजाहीर करून, निटेश सरकारच्या धोरणाविरुद्ध लोकमत निर्माण करावेच. त्यासाठी एक स्वतंत्र “लीग” स्थापन करावी की कसे याचा विचार बनारसच्या बकिंग कमिटीच्या अधिवेशनानंतर आपण भेटून ठरवू. (मा. श्री. अगे, यवनमाळ.)

या नवीन घडामोडींला पं. मदनमोहन मालवीय आणि बापूजी अणे यांनी प्रथम अनुमोदन दिले ते असें:—

पंडित मदनमोहन मालवीय—“कॉम्रेसवाल्यानें असंज्जीतील प्रत्येक जागा जिंकण्याचा प्रयत्न करणें अवश्य आहे.”

लोकनायक बापूजी अणे—“सध्याच्या निष्किय व कुचबलेल्या राजकारणामुळे ज्या कॉम्रेसवाल्यांचीं मने अस्थिर होत होती त्यांना दिशेचे ठराव व त्यांना म. गांधींनी दिलेली अनुमति ही ऐकून समाधान वाटेळ यांत शका नाही. कॉम्रेसनें सरकाराचे निवडणुकीचे आव्हान स्वीकारून व निवडणुकींन आपले उमेदवार बहुसंख्याक असे निवडून आणून जनतेवर आपले वचस्व अद्यापि किती आहे, हें दाखविणें हेंच योग्य आहे. नव्या पक्षाच्या पुढाऱ्यांनीं निवडणुकी कोणत्या तत्त्वावर व पद्धतीवर लढवावयाच्या यासंबंधी एक निश्चित कार्यक्रम ताबडतोड आंखला पाहिजे.”

तथापि अन्सारी प्रभृति कॉम्रेस पुढारी आणि अणे मालवीय यांचे जातीयनिर्णयाबाबत एकमत होणें शक्य नव्हतें. लोकशाही स्वराज्य पक्षात तर जातीयनिर्णय मान्य नसल्याचे पूर्वीच प्रसिद्ध झाले होते. अशा स्थितीत घरील दोघांनीं कम्यूनल अवॉर्ड्शीं झगडण्याला एतादा नवीन पक्ष स्थापित करण्याऐवजीं लो. स्व. पक्षासच येऊन मिळायचास पाहिजे होणे. पण “महाराष्ट्रावर इतर प्रांत नागज अवतात यामुळे अगिळ भारतीय असा नवाच एतादा पक्ष काढावा” असें अणे यांच्या मनानें पेतलें. ते स्वतः लोकशाही पक्षाचे सनामद झाले होते. पण पंडित मालवीय यांना पुढारी करून आणि बंगालप्रांत आपल्या बाजूला आणून कटकटाय येथें एक नवा राष्ट्रीयपक्ष स्थापण्याची योजना सिद्ध झाली. मात्र व इकडेच इतर मंडळींचे म्हणणे असें कीं कम्यूनल अवॉर्ड् ही महत्त्वाची पण एकेरी बाब आहे. म्हणून त्याशीं झगडण्यायतितां बेगळ पक्ष असा नको. एतादा स्वतःच ‘सेप’ ला कायांपुढला काढता. पण ते अणे मालवीय यांना पडेना.

मालवीय व अणे यांनीं कां. काँग्रेस कमिटीचे राजीनामे दिले याचें कारण असें कीं जातीयनिर्णयप्रसिद्ध झालेले आहले मात्र उपरानें प्रगतिदरपक्ष त्यांना स्वतःला, व त्याच विचारांच्या इतर सर्व कॉम्रेषच्या अधिकाऱ्यांना, साउथ

असावे ते नव्हते. वास्तविक काँग्रेसने या एका मुद्यापुरते मतस्वान्तर्य देण्यास काही हरकत नसावी. त दिल असते तर काँग्रेसमधील फूट थागली असती. इतकेच नाय, मालवीय व अणे यांना नया पथ काढायलागला नसता. आणि आमचा लोकशाही पक्षाहि काँग्रेसशी मिळते घेण्याला तयार झाला असता. पण काँग्रेस पुढारी डॉ० अन्सारी प्रभृति मुसलमानांचे मन दुखवण्यास तयार नव्हते. इतर कोणालाहि दुखवावे पण मुसलमानांना दुखवू नये, हा काँग्रेसचा परिप्रायच होता !

असा. नवीन पथ असा काढू नये या करिता अणे व मालवीय यांचे मन बळकाव म्हणून मी त्यांना खालीलप्रमाणे अनामृत पत्र लिहिले.—

“आपण उभयतानी पार्लमेटरी बोर्ड व काँग्रेसची वार्किंग कमिटी यावरील आपल्या जागाचे राजीनामे देऊन, हिंदुस्थानात अद्यापि राष्ट्रीय श्रुति व राष्ट्रीय तत्त्वे ही जिवंत आहेत व काँग्रेस पुढाऱ्यांनी प्रचलित केलेल्या हिंदुमुसलमानांच्या खोल्या एकीच्या कल्पनानेहि तो नाहोशी झालेली नाहोत, असेच मिद्ध केले आहे.

“मात्र आपल्या राजीनाम्यानंतर आपण प्रस्तुत जातीयनिर्णय व त्यावर अधिष्ठित झालेल्या राज्यघटनेचा निषेध करण्याकरिता एक कायमचा नवा पथ स्थापन करण्याचा जो उपक्रम चालविलेला आहे त्याबद्दल एकडील आम्हा महाराष्ट्रियांकडून मान्यता मिळणार नाही आपल्या जाहीरपत्रकावरून पाहता हिंदुस्थानात असेचल्लिमध्यें, व लंडन येथे पार्लमेटमध्ये, श्वेतपत्रिकेचा अनुसरून व्हावयाचा कायदा विचारकरिता पुढे येईल तेव्हा जातीयनिर्णयाला आपला पक्ष करून विरोध करील असे दिसते याकरिता स्वतंत्र पक्षाच्या संघटनेचा व्याप वाढवून स्वदेशात व परदेशात करावा लागणारा मतप्रसार, मोठ्या प्रमाणावर संघटना, मोठा द्रव्यनिधि इ पक्षसंघटनेच्या अनुसरमाने येणाऱ्या अनंत गोश्यांमध्ये आपणें नामधेय खर्ची घालण्याऐवजी, आपण आपल्या जवळील सर्व मनुष्यबळ व द्रव्यबळ जातीयनिर्णयाला सर्व प्रकारे विरोध करण्यात कारणी लावावे. आणि सर्व प्रकारच्या राजकीय प्रदर्शनाबद्दल मतप्रदर्शनाचे आवश्यक ओझ अंगावर घेणारा व्यापक व स्वतंत्र पक्ष स्थापन करण्याच्या भरीस न पडता, तेवढेच एक काम एकमुखाने पार पाडावे हे अधिक व्यवहार्य नाही काय !

“खरे म्हणजे तर जातीयनिर्णयविरोध हा मुख्य प्रश्न पसाला लावल्याचे काम एखाद्या सर्वव्यापी पक्षापेक्षा एखाद्या संपानेच अधिक यशस्वी होईल. सध्या केव्हाहि सुटसुटीत असल्यामुळे त्याच्या कर्तृत्वात त्वष्ट करामत आणि सामर्थ्य ही सद्दज प्रतीत होतात. अयोग्य प्रथाशिक्षण इतर वावर्तित देशातील इतर पक्षाशी संपाला मतभेद प्रदर्शित करून वैमनस्य वाढविण्याचे कारण नसते. देशाच्या आजच्या परिस्थितीत ही मोठ अत्यंत महत्त्वाची असून आपण एखाद्या जातीय निर्णयविरोधी सध्या (Anti-Communal Award League) रिया तत्सम संस्था स्थापन केल्यास आपल्या नियोजित पक्षापेक्षा त्याच्या हातून केव्हाहि अधिक यशस्वी कार्य होण्याचा संभव आहे असे आम्हास वाटते.

“मज्या पक्षाच्या, आपण गुचरिता त्याच देशाच्या, योजनेत आणखी अपरिहार्य दोष आहेत. आपला राष्ट्रीय पक्ष हा जातीय निर्णयाच्या विरुद्ध असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांचा समग्र वर्गाच्या नावे लागला असता, अर्थात् कामेसच्या बाहेरच्या लोकांबाहे त्यात समावेश करून घेणे आणि मग कामेसच्या जातीयनिर्णयापुरताच त्याचा विरोध मर्यादित न राहता कामेसचा विरोधी पक्ष म्हणून तो राजरोस उभा ठावणार ही परिस्थिती केव्हाहि दृष्ट ठरणार नाही. कारण जातीयनिर्णय व क्षेत्रपात्रता एवढ्या वावर्तित ऐक्यमय असल्यामुळे आपल्या पक्षाला मिळालेले लोक इतर वावर्तित कामेसशी सहकार्य न करता तिला विरोध करण्याचाच बराच सामर्थ्य आहे. फर्दाबिने ते सरकारच्या बाजूनेही मतें देतील. हा संभव केव्हाहि अनिष्टच असून कधी काही पक्षासंपाला कारणीभूत होईल. शिवाय परवा श्री. जेणे यांनीच जाहीर संभेत सांगितल्याप्रमाणे नवा घटना कायदा पास होईपर्यंत कस्य तो जातीयनिर्णयविरोध चढवू न करण्याचा उपयोग आहे. पुढे जातीयनिर्णय हा त्या नव्या कायद्याचा घटक वृत्त गेल्यानंतर त्या विरुद्ध चढवू न करून काहीच कायदा होण्यासारखा नसून मग विरोधाचा मोर्चा सर्वव्यापी मर्याद घटनाकायदा वरून चढवून घेण्याकडे बदलित पाहिले. सामुष्ट या पक्षाच्या कार्याला एक प्रकारची स्थायिक कायमदाता पद्धत आहे. केवळ जातीयनिर्णयाचा विरोध करण्याकरिता जन्मणालेल्या पक्षाला, त्याचा समावेश करणारा घटनाकायदा एकाच पास लागल्यानंतर, पुढे कायदा राहणार नाही. म्हणून कायदाचा व कायदाचा मर्यादित कायदा पद्धत त्याकरिता एक उत्तुल्लेखीतर निर्णय करून देणे दृष्ट आहे.

“महाराष्ट्रात आपल्यावद्दल महानुभूति बाळगणाऱ्या लोकांना खरें म्हटलें तर असा एक नवा सप्राहि स्थापन करण्याची आवश्यकता भासत नाहीं. गेल्या वर्षीच महाराष्ट्रात डेमोक्रेटिक स्वराज्य पार्टी स्थापन झाली आहे हे आपणां उभयतांस माहीत आहेच समर्पक व मनोबोधक नाव, आणि पक्षसघटनेची सर्व अंगडपानें एका अर्थानें सिद्धच आहेत. हा पक्ष काँग्रेसच्या अतर्गत असून फक्त काँग्रेसच्या सभासदांचाच बनलेला आहे. शिवाय अतिनिर्णयाचा निषेध ही नव्या पक्षाला इष्ट असणारी गोष्ट त्या पक्षानें आधीपासूनच निश्चयानें स्वीकारलेली आहे. या बाबतींत ह्या पक्षानें पास केलेले ठराव आणि त्याच्या पुढाऱ्यांनीं केले-लेल्या केलेलीं भाषणें यामध्यें स्पष्ट निर्देश आहेत. ते आपल्या माहितीकरिता शाली दिले आहेत

ठरावः—“हा पक्ष प्रौढांना मतदानाचा हक्क व सयुक्त मतदानपद्धति याचा पुरस्कार करतो. मि मॅकडोनाल्ड यांनी दिलेल्या जातीयनिर्णय हा एरोरशाहीच्या तत्त्वाला विरुद्ध असून देशातील राष्ट्रीय सामर्थ्य हरण करणारा असल्यामुळे हा पक्ष त्याला सतत विरोधच करील.”

बै रामराव देशमुख त्यांनी आपल्या भाषणात जातीयनिर्णयाचा ह्याच्या विघातक परिणामाचा सर्वच बाजूंनी उत्तम विचार केला आहे. ते म्हणाले “आज जगात कोणत्याहि देशात न आढळणारा अन्याय प्रस्तुत जातीयनिर्णयानें हिंदुस्थानात केला जाणार आहे ‘फोडा आणि शोडा’ वा दुष्ट नीतींच नष्ट स्वरूप या निर्णयात प्रतिबिम्बित झाले असून मुसलमान बहुत्वाच्या मनात विश्वास उत्पन्न करण्याकरिता म्हणून लखनौला जी तात्पुरती तहजोड करण्यात आली तीच आता उग्र स्वरूप धारण करून मुघलांणी तिळमात्रहि असा नसतांना आपल्या राजकारणात कायमच्या रोगाच्या स्वरूपानें चिरस्थायी होऊन बसत आहे. या निर्णयानें मुचविलेली न्यवस्था ही इतिहासात अप्रुतपूर्व आणि अर्थात अत्यंत गंतां अशी आहे या निर्णयाच परिमाणन जेल्याशिवाय हिंदुस्थानात शांतता नादण्याचें नावच नको. सर्वत्र हुकूमशाहीचे दुष्परिणाम उघडच दिसतात. त्या मर्बापेक्षा या निर्णयान चिरस्थायी होणारी हुकूमशाही ही सर्व जगात हीनतम होय.”

“गेलों कित्येक वर्षे लखनौ-करार अस्तित्वात होता, आणि तो जर मुसलमानांना असमाधानकारक वाटू लागला तर अर्थात् त्या तऱ्हेचा दुसरा,

परंतु विग्नमुसलमानांना मान्य होणाऱ्या असा कटार त्यांनीच मुचवावयास पाहिजे होता. आणि जर तसा एखादा अन्यकटार त्यांना मुचविता येत नसला तर कोणत्याहि प्रामाणिक सरकारने तोच शेवटचा शब्द पसून चालावयास पाहिजे होता. परंतु तसे न करता बुद्ध्या मुसलमानांच्या वाजूने नवा निर्णय करवून हिंदुमुसलमानांच्या सलोह्यांत विषाड करावा व त्या विषाडाबद्दल पसून हिंदूनाच जबाबदार धरावे ही यकनीतीची कमाळच होय !

‘गेदया दोन पिढ्या ज्या स्वातंत्र्याकरिता कँग्रेस मोठ्या परिथमाने झगडली त्या स्वातंत्र्याची कल्पनाहि आता या निर्णयामुळे हवेतोल बाहेरमाणे विरल विरल होत जाणार’ असें यत् स्वागताध्यक्ष श्री. जम्नादास मेहता यांनी प्रदर्शित केले. हेमोर्कटिक स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष श्री. न. वि. वेळकर यांनी तर गोलमेज परिषदेला सादर केलेल्या आपल्या पत्रकात या निर्णयाबद्दल खालील स्पष्ट निषेध केला होता —

“सरकारने जातीय नियम देण्याची जी गर्भार जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतली आहे तींमुळ पालमडात रायदा करून ज सुसंपादित राज्यतंत्र उभ करण्याचा त्याचा उद्देश आहे त्याविषयी ‘मूले फुटार.’ अर्थाच स्थिति हातेली आहे ”

“जातीय प्रश्नावर हिंदुस्थानातील दोन प्रमुख समानांचे ऐकमत्व होऊ शकत नाही या सर्वोच्चर मिटिच पार्लमेंटच्या हातून हिंदी लोकाना काही जबाबदारीचे हक्क मिळण्याबद्दलच्या हिंदी राष्ट्रच्या आकांक्षा अमान्य करून त्या मतभेदाचा गैरफायदा घेण्यांत येत आहे या मोठ्या हिंदु आणि शीख या समानांना मोठा नैद वाटतो ”

“या जातीय निर्णयामुळ कोणत्याहि कायदेमंडळात सरकारच्या कारभारावर लोभमत्ताच नियंत्रण ठेवून दुप्पर होणार आहे या निर्णयामुळ जातीय गट पाहून सरकारला त्याच्यात समनस्व कायम राखणी येईल. सरकारला मुगलंय करण्याच्या ज्या अनेक संधि असतात त्याचा कायदा घेऊन राष्ट्रीय ऐक्याचा नारा तेव्हाच करता येईल. आणि या निर्णयाच्या जोरावर राजकीय संस्थांच्या जातीयपक्षांतील आदेशनायक त्यांना केवळ जसा टोका आ-यमुळे वेदनांत राखकारणाचा कांत त्यांच्या मर्जीप्रमाणे पडत राहील यात नुम्रेंच शक्य नाही ”

तर अजूनही सुरुट टाळणें शक्य आहे, असं आम्हीं सुचवू का ! कृपा करून आपला निकाल येथें मला व कलकत्ता काँग्रेससमध्य अणे यास कळवा.

—केळकर, जन्नादास मेघा,

महात्मा गांधीकडून मला बुधवारी सायंकाळी खालील उत्तर आलं —

Thanks felicitations Only solution possible is to allow freedom speech vote grounds conscience This was rejected. Wish you could induce acceptance —Gandhi

अभिनंदनाबद्दल आभारी आहे सदसद्विवेकबुद्धीच्या आधारावर भाषण-स्वातंत्र्य व मतस्वातंत्र्य देणें हाच तडजोडीचा शक्य मार्ग पण तो फेटळण्यात आला. याचा अवलंब करण्याविषयी आपण मन घडवाव अशी इच्छा आहे. —गांधी

म गांधीचें उत्तर आल्यानंतर शुक्रवारी सकाळीं मी म गांधींना खालील तार बेली —

Thanks your telegram Interpretation rather doubtful to me Does your telegram mean that on grounds of conscience at any rate full freedom of speech and vote at elections and in Assembly will be given not only to Malaviya and Aney but all Congress candidates and Congress members in Assembly? If so, or in any case kindly send special messenger to meet me Wardha station on way Calcutta Friday morning Nagpur Mail with full expanded statement of your views on matter referred by me to you —Kellkar.

आपल्या तारेबद्दल आभारी आहे पण तारेचा अर्थ मला घोडा सशवासपद वाटतो निदान सदसद्विवेकबुद्धीच्या आधारावर निवडणुकींत व असेंब्लींत मत प्रदर्शित करण्याचें व मत नादण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य फक्त माळवीय व अणे यामच नव्हे तर काँग्रेसच्या सव उमेदवारांना व काँग्रेसच्या असेंब्लींतील सव सभासदांनाहि मिळायलाय असा आपल्या तारेचा अर्थ आहे काय ! तसें असेल तर, किंवा कोणत्याहि परिस्थितींत, कलकत्त्यास जाताना वाटेंत मला भेटण्यासाठीं शुक्रवारी सकाळीं नागपूर मेलच्या वेळीं वार्डा स्टेशनवर मी आपणास

विचारलेल्या प्रश्नासबरोबर आपल्या मताचा खुलासा करणारे पूर्ण व विस्तृत पत्रक देऊन सुद्धा मनुष्य पाठवा.

—केळकर

या तारेला उत्तर म्हणून बर्धा स्टेशनवर महात्माजींनी आपले म्हणणे लेखी कळविले, त्यात असे स्पष्ट म्हटले होते की, “ ज्यांना बर्किंग कमिटीचा ठराव व जातीय निर्णय सदसद्विवेकबुद्धीच्या दृष्टीने गम्य नसेल त्यांनी आपल्या उमेदवारीचे अर्ज पार्लमेंटरी बोर्डाकडे पाठवावे, व जर ते इतर दृष्टीने इष्ट वाटतील तर तशी परवानगी दिली जाईल ” केसरीचा पात्रमीदार लिहिलो “ या लिहिण्यात किती सोल अर्थ, केवढा मुन्सद्दांपणा व किती स्वाचखटणे आहेत, व त्यामुळे समेट होणे कसे अशक्य होते याची कल्पना वाचत्यागरोवर कोणासहि येणारी आहे, आश्चर्य हे की, या तारेबाहि लोकानां भळताच अर्थ वेळा ! लोकराही स्वराज्य पक्षाचे अध्यक्ष या नारायण धी. केळकर यांनी, राष्ट्रीय समेतीत तटा मिटून पुनः एकदा समेट व्हावा, व महाराष्ट्रातील समेटाची मोठी आशुति निघावी, म्हणून केलेली ही सटपट इतिहासात नमूद केली जाईल यांत शका नाही, धी. केळकर यांची ही श्रुति व समेटाचे हे प्रयत्न महासमूहाच्या लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत.”

बर्धा स्टेशनवर महात्माजींचा निरोप घेऊन त्याचे खास विदर्भात धी. प्यारेलाल आले होते. त्यांनी गांधीजींचा निरोप तोडीसहि सांगितला की व धी. प्यारेलाल यांच्यामध्ये जे सभाषण झाले त्यावरून गांधीजींची मते अमूर्कच निघित आहेत असे कोणासच म्हणता आले नाही पण गुद् धी प्यारेलाल यांचे गांधीजींच्या प्रभावळीतील स्थान व त्याचा स्वतःचाहि अधिहार पाहता पुढील गोष्टी-वर या सभाषणात प्रकाश पडला यात शक्य नाही. या सभाषणाचा तात्त्विक हा होता की, “ असेल्ल्यामध्य फार तर पाच-महाजणांमध जखनीय निर्णयाबाबत मतस्वातंत्र्य दिले जाईल पार्लमेंटरी बोर्डातर्फे विवदम्या जाणाऱ्या हिंदूंपैकी बहुसंख्याक लोकाना जर असे मतस्वातंत्र्य दिले तर बर्किंग कमिटीच्या ठरावर इतराळ पातऱ्यासारखे होणार आहे. निवाच, असे करणे म्हणजे बर्किंग कमिटीचा ठराव माग घेण्यासारखेच असल्याने अशी परवानगी देण्याऐवजी तो परत घेणेच अधिक घेवस्तूर ! ” की व धी. प्यारेलाल यांच्या सभाषणात जरी बहूत छन्द नेमडे होणजे गेले नव्हते, तरी त्यांच्या सभाषणाचे निमित्ततात्त्विक हे होते. व गुढे म. गांधीजीं जे पत्रक काढले

त्यावरूनहि हीच गोष्ट स्पष्ट झाली. "म. गांधी हे प्रामाणिक मतस्वतंत्राच्या वाव देण्यास तयार आहेत. तेव्हा नवीन पक्ष उभारण्यात पं. मालवीय यांनी राष्ट्रीय समेचा विद्रोह केला" वगैरे धूळ सरदार वल्लभभाईच्या पासून तो साध्या राष्ट्रीय सभावाल्याच्या मुलाखतीतून जी उडविली गेली तीत कितपत अर्थ होता हे यावरून दिसून येईल.

निवडणुकीची वेळ जवळ येऊ लागली त्याबरोबर जातीय निर्णयासंबंधाचा काँग्रेसवाल्यातला मतभेद निघून जावा याकरिता आणखी जोराने प्रयत्न करण्यात आला. प्रयत्न म्हणजे जातीय निर्णयाचा निषेध व धिक्कार करणे तो कसा नाजूक रीतीन करावा. यावर काँग्रेस पुढाऱ्याची पुष्कळशी बुद्धि खचून झाली. एक प्रकारे तारेवर नाच करण्यात आला आणि काम असे नाजूक म्हणून जातीय निर्णयाचा निषेध धिक्कार करण्याची मोकळ्यांक इतर कोणत्या न देता तो सर्व अधिकार या धेष्टींनी फक्त आपल्या हाती ठेवला! काँग्रेसला जातीय निर्णय मान्य होता असे कोणीच म्हणत नव्हता. परंतु येत्या निवडणुकीत काँग्रेसतर्फे मुसलमान उमेदवार काही थोडे तरी मिळवून देतून, अन्तारी अक्बल कलम अन्नाद याच्या सारख्या वजनदार मुसलमान काँग्रेसवाल्यांचे मन न दुखेल इतक्या नेताने निषेध चालू होता. या तारेवरच्या कसरतीत जवाहरलाल नेहरू यांनी पुढे व्यक्तिः भाग घेऊन अगे मालवीयासारख्या राष्ट्रीय काँग्रेसवाल्यांचे समाधान व्हावे असा प्रयत्न केला. तो थोडाबहुत साधला. असा की जातीय निर्णयाच्या मुद्यावर स्वतः निवडणुकी लढविण्याऐवजी काँग्रेसशी सह समेट समजूत करूनच निवडणुकी लढवाव्या असे अप्रत्यक्षरित्या नदि नंतर वादू लागले.

असो, समेटाच्या बाबतीत अशी निराशा झाल्यामुळे आम्ही तसेच पुढे कळकळ्याम गेलो तेथे सभा झाली. शरच्चंद्र बोस किंवा मुभाष बोस यांपैकी कोणी तेथे नव्हते. तथापि सभा चांगली होऊन नवा राष्ट्रीय पक्षादि स्थापन झाला. पण आम्ही त्या पक्षाच्या अधिवारी वर्गात आम्हीच नावे घालण्यास कबूल झालो नाही. अगे याची निराळ्या नावाने एक नवा अखिल भारतीय स्वरूपाचा पक्ष स्थापण्याची हीच फिटली. पण पंडित मालवीयासारखा अनिधित मनाचा पुढारी स्वीकारणारांची जी गव कोणाचीहि नेहमी होते तीच अगे याच्या वाढ्याला आली. म्हणजे या पक्षाचे पुढे काही विशेष काम झाले नाही. जातीय निर्णयाविरुद्ध झगडण्याचे काम अगे यांना जाणजेच करावे लागले. / आणि त्या

जमात आमच्या पक्षाची मदत त्यांना जितकी शक्य तितकी इतर कोणाची शक्य नाही. मी यानंतर बऱ्हाड नागपूरकडे व्याख्यातना दौरा काढला. आणि आमच्या पक्षाचा मतप्रसार अखंड सुरूच होता. मात्र जातीय निर्णयाविरुद्ध मोठी शेलाराखच नाही असा निर्बंध काम्रेसच्या अधिकाऱ्यावर घालण्यात आला.

यानंतर दिली असंज्याच्या निवडणुकी झाल्या. त्यात अणे हे निवडून आले. पण जातीय निर्णयाच्या वारतात मतस्वातंत्र्य मिळणार नाही म्हणून ते काम्रेसच्या गटात न बसता स्वतंत्र पक्षाच्या म्हणजे जातीय निर्णयविरोधी गटात बसले. पण जिनाची कारवाई आणि भुलाभाई देसाई याचा अगचोरपणा यामुळे जातीय निर्णयाचा निषेध असंज्यात होऊ शकला नाही.

निवडणुकीत काम्रेसच्या यात्रेला प्रचंड बहुमत पडणार हे निश्चित होते. तथापि कॉम्रेसेतर पक्षांनी आपली जीकायमोदीबहुत शक्ति असलेली खर्ची पालून निवडणुकी स्वतंत्रपणे स्वतःच्या नावाने लढवाय्या की नाही हा महत्त्वाचा व अवघड प्रश्न उपस्थित झाला. पैकीं भाई परमानदासारख्या तोंड काम्रेस विरोधी लोकांना हा प्रश्न नटण्यासारखा नव्हता. ते काम्रेसचे चार आणेसाले प्राथमिक सभासदही नाहीत. भडकण होती ती आमच्यासारख्या मध्यम (ज्यांना टीकाकार 'अर्धवट ' हे विशेषण लावतात) पक्षाच्या लोकांना होती. कारण, म्हटले तर आम्ही कॉम्रेसमन्ये आहो! म्हणजे चार आणेवाले सभासद असून काम्रेस कीडवर सही करणारे आहो. पण म्हटले तर आम्ही कॉम्रेसमन्य नाही, कारण कोणत्याच (म्हणजे एखाद्या शहर विभागातल्याहि) काम्रेस कमिटीत आमचे बहुमत नाही किंवा कोणतीही का. मधि-
काराची जागा आमच्या हाती नाही असा कोणतीही वाद नव्हती की तोंड आमचा व कॉम्रेसपक्षात आजवर, आजही, उभा दाग नव्हता. पण कॉम्रेसमन कॉन्सिलप्रवेश मान्य केल्याशिवाय हा सर्व विशेष डिला पडता हे स्वाभाविक होत. कॉम्रेसमन विषावक कॉन्सिलप्रवेशास मान्यता दिल्यास आमचे भांडण थंड असे वर आम्ही म्हणत होतो तर ते शर करून दाखविण्याची वेळ आली नव्हती काय !

मी हे प्राजल्पणे सांगतो की कॉम्रेसमन कॉन्सिलप्रवेश स्वीकारल्याचा मग इतरां अनिदशाचा की निवडणुकीचे सगळेच सभासद कॉम्रेसमन नव्हत मोठ्या असे माग मग्यात होत जातीय निर्णयाविरुद्ध मग प्रशस्ति पुरस्कारा वरिष्ठ कार्यदे-
मरच्यात सर्पि किंवा स्थान नसेल. पण प्राथमिक कामदे-अखंड तो प्रश्न उभे

होण्याचा धनच नव्हता. १९१८ च्या बर्लिन काँग्रेसमध्येच निवडणुकींचे घेऊन पालकरी यांच्याकडून माझी भेट मिळून गेल्या होती, "मी जातीय निर्गमनाचा विरोध करीन," तेव्हाच त्यांना आमच्या पक्षाचे उमेदवार उभे केले होते. पण प्रांतिक कायदेमंडळात कामेधन्या निधीन बहुमत मिळाल्यामुळे अधिकारप्रदणाचा मोह नित्य महत्त्वच होईल तो होईल मला इष्ट पाऊल होते. आणि तो मोह होण्याची मुष्टि काँग्रेसला मिळवून घ्यावी असे मला वाटे. काँग्रेस हे मा आमच्या पक्षातील काही लोकांना मान्य नव्हते. म्हणून मी ते लारर लादण्याचा प्रयत्न केला नाही. मी पक्षाचा अभ्यस्त नव्हतोच, पण कार्यकारी मंडळामध्ये गुमासुद नव्हता. अर्थात् मला मला विचारतील तेवढा पाक इतक्याच तटस्थ भूमिका मी मा गेल्या ठेवली होती. पण मागील मते निधित होती. ती माझ्या पक्षातील लोकांकरिता बदलल्यास मी तयार नव्हता. यागदी अंगोनिष्टेच्या प्रतिक्रियेने पेतलेली माती एक मुलाखतच पायांनी देतां स्वारस्य मात्र मत्त करून घेईलः—

"व्यापक राष्ट्रीयदिनदर्शने पाहता, मरें राष्ट्रीय मतानिमानी लोकांनी या वेळी, जे अराष्ट्रीय द्वा राष्ट्रीयोपों पक्ष अमर्तात त्यांना एकचुडीने तोंड द्यावे. आमच्या हेमोर्ध्व स्वराज्य पक्षासंबंधी माते म्हणजे असे होई, ना. १ व २ अर्गस्ट रोजी पुण्यास भरलेल्या टिळकसंप्रदायी लोकांच्या मात्रगी मनेत निवडणुकीच्या धोरणासंबंधाने मात्रा इतर कांदा लोकांभी असलेला मतभेद प्रकट झाला. पण त्या मतभेदाचा अर्थ त्यांच्या त्यांत अधिक व्यापक दृष्टीने धोरण कोणते इतक्यापुरताच होता. त्या पलीकडे काही नाही. टिळक पुम्बर्तिथीच्या दिवशी जाहीर व्याख्यानात, व तसेच त्याचली समेदनाच्या वेळीहि, मी माते धोरण स्पष्टपणे सांगितले ते असेः—मुंबई कायदेमंडळात पुर्णतः पांच वर्षांत, म्हणजे नव्या पटनाकारकीर्तीच्या पहिल्या पांच वर्षांत, कोणत काम कसे होणार आहे याचा विचार करता, आणि कोणतेसकान्यांचे तोंड अधिकारप्रदणाकडे होण्याचा समभव आहे हे लक्षांत घेतां (म्हणजे एक प्रकारे आमच्या पक्षाचेच धोरण ते अनुमरणार असे झाल्यावर) काँग्रेसवाले व आमचा पक्ष यांच्यामध्ये समेट होणे अन्यत् इष्ट आहे. मग स्वयंपूर्तीला कोणदी कोणादीहि करिता. म्हणजे एकाच समेटाचे बोलणे आधी केले, दुसऱ्याने केले नाही, असे कोणी म्हटल्यास कर्मापणाहि पत्करवा. या समेटाचा हेतु हाच होई, आमच्या उभय पक्षांच्या भांडणात अराष्ट्रीय वृत्तीचे किंवा प्रतियामी वृत्तीचे लोक आपला प्रयत्न करून

घेणार तो साधू देऊं नये ! आमच्या भावनांत अमुक पक्ष अधिक दोषी ठरला किंवा अमथ्यानें स्वभिमानाची अतिशयोक्ति करून समेट मोडला असें दिसून आले, आणि अविचारानें भादण उभें राहिलें तरी त्याचा परिणाम एकच होणार. पाणी गढूक झालें म्हणजे मासे मारणाऱ्या धीवरचे सहजच फावते !

“ आतापर्यंत समेटाचीं बोलणीं झालीं. त्यातलीं काहीं प्रसिद्धि झालीं आहेत. तथापि, अजून काहीं गोष्टी बोलण्याच्या राहिल्या आहेत. त्या म्हणजे समेट म्हणून कोणत्या पक्षाला किती जागा देऊं द्याव्या, त्या जागाकरितां कोण जाणसें/उभों करावी इ. शिवाय प. मालवीय याच्या मोठ्या राष्ट्रीय पक्षार्थी आमचा महासंघातील पक्ष एक प्रकारे जोडून पेटलेला असल्यामुळे, काल-आज या एकदर समेटाच्या धोरणाविषयी व. मालवीय व अणे हे बनारस येथें विचारविनियम करित बसले आहेत. उघडच आहे की, समेटाचा हा प्रश्न मुख्य पक्ष किंवा शास्त्रज्ञ यांना सारखाच महत्त्वाचा ठरतो. किंवा त्याची अडचण दोघांनाहि सारखीच भासते. इतकी की, कदाचित् प्रत्येक प्रांतात शास्त्रज्ञानें आपणाला योग्य वाटेल तसा समेट घडवून आणवावा असा स्वतंत्र अधिकार मिळण्याचाहि संभव आहे. कारण स्थानिक अडचणी बरिष्ठोच्या लक्षात सर्व येत नाहींत.

“ काहीं झालें तरी यणुडे पाहिली गोष्ट म्हणजे आमच्या पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून लो. बा. अणे यांनीं प्रा. व. कमिटीचे अध्यक्ष श्री. देव याच्याशीं बसून नखेरचा विचारविनियम केला पाहिजे. तसेंच, मुबईस भरणाऱी ओ. ई. की. कमिटी, बकिंग कमिटी, व पार्लमेंटरी बोर्ड याच्या सभांत समेटाच्या धोरणाला अनुकूलता किती मिळते व त्याचे ठराव फाव होताना होई पाहिजेत पाहिजे. बनारसहून परत आल्यावर अणे हे मुबईस येऊन बोवसच्या पुढाऱ्याशीं वाटापाट करून समजपशी समेट किती इष्ट आहे याविषयी बोलणे करतील. एतंत फा. पुढाऱ्यानीं सामोपसायन पोराय ठेवले तर मी व अणे अगे दोघे मिळून आमच्या पक्षात असा सारा देऊं की, व्यापक धोरणाच्या बद्दीनें थोडाबहुत स्वायत्ताग करावें लागेल. स्वायत्तान गिळवा लागला, तरी समेट घडवून आणवा; व दोन्ही पक्षांचे बळ एकत्रून मित्राद्वारांनीं भांडावे. एकात्मता, आपेय पुढाऱ्यांचा हे पत्रकें पाहूं, हे कारणान पुढे नको, नर पुढ्यास नरलेल्या राजगी संभेतनात जे ठराव झाले तेच अगेर अमलांत

आणावे लागतील. तथापि, या दाखतीला अधिकार आमच्या पक्षाच्या सेंट्रल कमिटीमध्ये असल्यामुळे तिची सभा पुढेमागे रवकरच भेदन काय करावयाचे ते ठरविण्यात येईल. पण ते करताना मी व अणे यांना प्रथम जे धोरण स्वीकारले ते योग्य होते—त्याला शेवटी काँग्रेस पुढाच्या मंडळ पाठवून मिळाले नाही ही गोष्ट वेगळी—असाच बहुधा निर्णय होईल एम टोकास लो. स्व. पक्ष बरतास्त करणे व दुसऱ्या टोकाला काँग्रेसशी वादाला उभे राहून प्रत्येक ठिकाणी निवडणुकी लढविणे या दरम्यान किती तरी मोठ्या कार्यक्षेत्र उरते ! असे असता या दरम्यान काही तडजोड व ह्यान्ही तर उभयपक्षांमिह सुविचाराचे दिवाळे निघाले असेच म्हणावे लागेल !

“ काँग्रेसचा सभासद असण्याची आमच्या पक्षाची अट पार जांचक आहे म्हणून ती काढून टाकावी असा ठराव पुण्याच्या खाजगी सभेत झाला हे खरे. तथापि, तडजोड होण्याच्या दृष्टीने या मुद्याचा विचार निवडणुकीपलीकडे ढकलता येण्यासारखा आहे त्या मुद्याच्या चर्चेने समेट विधडविणे योग्य होणार नाही एकदा निवडणुकी होऊन गेल्या म्हणजे फिहून पक्षोपन्यास मिबा पक्षसंघटना निराळ्या विधायक रीतीने करावी असे कोणास वाटल्यास त्या कामाला भरपूर वेळ मिळणार आहे.

“ तुम्ही दोघे स्वतः निवडणुकीला उभे राहणार की नाही ? ” या प्रश्नावे उत्तर पुढीलप्रमाणे देता येईल.—“ अणे हे वाटल्यास मध्यप्रांताच्या काँग्रेसिलच्या निवडणुकीस उभे राहतील ते मजपेक्षा वयाने काही वर्षे लहान आहेत. पण मला ६५ व वर्षे काल-परवाच लागले यामुळे काँग्रेसिलनिवडणुकीला उभे राहून पुढील पांच वर्षेपर्यंत सतत कामाचे जोखड खावावर घेणे हा मला अविचार वाटतो अजूनहि एक दोन वर्षे कदाचित मी काही काम करू शकेन. पण त्या काळात मजपेक्षा लहान व अधिक कार्यक्षम अशा राष्ट्रीय वर्तुत्तीच्या लोकाना काँग्रेसिलप्रवेश करण्यास मी साहाय्य देऊ अकळो तर त्याचा उपयोग मी स्वतः काँग्रेसिलीत गेल्यापेक्षा अधिक असे मी समजतो. अर्थात् मी निवडणुकीला उभा राहिलो असता निवडून येईन की नाही याचा विचारच उद्भवत नाही. मात्र मी जर मुबई विधानीठाच्या मतदारसंघाकरिता निवडणुकीला उभा राहिलो, तर मी हटकूनपडेन अगविपयी माझे सत्रु देखील पैज लावून आपला पैसा गमावू इच्छितील असे मला वाटत नाही.”

या विषयी मी बनारस येथे थो. अणे यांना तार पाठविलो ती अशी—

“पक्षाच्या सेंट्रल कमिटीने आपला निर्णय देखिपर्यंत काहीच निश्चित ठरविता येणार नाही. समेट घडून येणे अत्यंत इष्ट आहे. राष्ट्रीयपक्षातील यादवीमुखे अराष्ट्रीय लोक कौन्सिलत घुसतात ही गोष्ट अनिष्ट आहे. सन्मान्य समेट होण्याची आशा नष्ट झाली असे पक्षाचे अध्यक्ष या नात्याने तुम्ही जाहीर करात, तरच आपला पक्ष निवडणुकी लढवील. बनारसचे काम होताच तुम्ही तानडतोब मुंबईस यावे. तेथे तुम्हास भेटून वाटापाट करू.” —केळकर

हाच विषय जाहीर रीतीने मी आपल्या सहनिशी ता. १२ सप्टेंबर १९३६ च्या केसरीतून मांडला तो असाः—

“लोकशाही स्वराज्य पक्ष व राष्ट्रीय सभा याचे सवध हद्दी बरेच गुता-गुतीचे झाले आहेत. त्या पक्षाच्या मुंबई सेंट्रल कमिटीच्या सभेत बहुमत व अल्पमत अशा भेदाने काही ठराव झाले. यामुळे त्या गुतागुतीत भरच पडली; आणि त्यानंतर आता थो. बापूजी अणे यांचा राजीनामाही आला. कित्येकांना केसरीपत्र व (टिळक-पर्स-कंड-ट्रस्टने पाच हजार रुपये देऊन) लोकशाही स्वराज्य पक्षाच्या वतीने म्हणून निवडणुकीवरिता काढलेले ‘राष्ट्रमत’ पत्र या एकाच पक्षातील दोन पत्रांच्या धोरणांत विरोध आहेसे बापू सांगले. या सर्व गोष्टींना अनुलक्षून काही स्नेही व हितचिंतक यांनी मला गेल्या भाडवण्यात पत्रे लिहिली आणि काही काही गोष्टींविषयी खुलासा विचारला, म्हणून असे वाटले की, व्यक्तिः पत्रे लिहिले असण्यानेही जाहीर रीतीनेच काही खुलासा केला तर त्याचा उपयोग होईल ‘उपयोग होईल’ याचा अर्थ माझ्या स्नेह्यांनी पत्रे लिहिण्याचे व मी त्यांना उत्तर लिहिण्याचे धम वाचतील. मात्र ‘उपयोग होईल’ याचा अर्थ माझ्या टोकाशायीचे समजान होईल असा नव्हे. कारण मी काही लिहिले तरी त्यातून त्यांना टोकेला खाद्य मिळणारच. असो.

गुत्राया करताना एकेक गोष्ट क्रमाने पेटां आजच्या लोकशाही स्वराज्य-पक्षाने निवडणुकी स्वतंत्र लढाव्या दिवा कॅम्पेसशी काही तडजोड करून लढाव्या या मुद्द्यावर मुंबईच्या सभेत मी व थो. बापूजी अणे, केसरी-कचेरीतील काही स्नेही, तसेच यानंदराव बन्हाडमधील काही स्नेही इत्यादि-कांहीं मते समेटाला अनुकूल असो पडली, उलट माझे मित्र रा. अन्ना-

साहेब भोपटकर, श्री. शेठ गुलाबचंद, रा. रामभाऊ राजवाडे, श्री. पालचंद फोडारी, श्री. पणमळकर इत्यादि मंडळींचीं मते समेटाला प्रतिकूल पडलीं, आणि समेटाला अनुकूल मतरा व प्रतिकूल एकीणीस असा, अवघ्या दोन अधिक मतांनींच, निर्णय झाला. वरील नांवनिशी देण्यात आला हेतु इतकाच की हा मतभेद उभयपक्षांनीं प्रामाणिकपणाचा असून, आज पंधरा वर्षे एकत्र काम केलेल्या व एकमेकांत अत्यंत जिद्दवाळ असलेल्या क्षेत्रांमध्ये पडला !

“मग असा मतभेद पडल्यावर माझ्या मताचा अभिमान मला असला तरी मी काय करणें योग्य ? रीतसर सभेत रीतसर पास झालेला ठराव मी का मान्य करू नये ! उलट आमचें बहुमत झालें असतें आणि अल्पमतवाल्यांनीं तो अमान्य केला असता तर मी त्यांना दिस्त मोडली असं म्हटलें असतें कीं नाहीं ! मग मी तरी ती दिस्त कां सोडायी ! आतां मुंबईच्या ठरावाविषय आंतून कांहीं कारवाई करणें हे मताभिमानामुळे कोणाच्या मुचण्यासारखें होतें तरी ती गोष्ट करावयाची नाहीं असाच मी निश्चय केला. आज ते एकीणीस व आम्ही सतरा यांच्यात मतभेद झाला असताहि ते व आम्ही पूर्वीसारखेच स्नेह-वृणानुबंधी राहिलों आहों, ठसे तशी कारवाई फेली असती तर राहिलीं असती कीं ! म्हणून मी इकडे तर त्या ठरावाविषय कांहीं कारवाई केलीच नाहीं, पण उलट बनारसमध्ये पंडित मालवीय यांच्या अध्यक्षतेखाली आमच्या मोठ्या कां रा पक्षाची कार्यकारी मंडळीची सभा झाल्याची होती, तिच्या उद्देशून श्री. अणे व पणितजी यांना मी खाजगी पत्र लिहून फळविलें कीं, “मुंबईत झालेला ठराव बरचा हुकूम म्हणून बदलण्याचे तुम्ही करू नये; आमचे आम्ही इकडे काय करणें योग्य ते सल्लोखानें करू.” आणि आतां ठराव बनारसच्या सभेत झालाहि असता. पण केवळ बंगाल प्रांताची विशेष अडचण म्हणून कांहीं गोष्टी बंगाली प्रतिनिधींनीं त्या सभेपुढें मांडल्या, त्यामुळेच त्या सभेत असा ठराव झाला कीं, “जातीय निर्णयाच्या प्रभाला अनुसंधून कां. रा. पक्षानें म्हणजे अर्थात् लो. स्व. पक्षानेंहि जरूर तेवें आपले उमेदवार उभे करून निवडणुकी लढवाव्या.” परंतु माझ्या पत्रातील दुसऱ्या एका सूचनेप्रमाणें त्या ठरावात अशी पुरवणी घातली गेली कीं, “स्वतंत्र निवडणुकी लढविण्याचे ठरलें तरी स्थानिक परिस्थिति लक्षात घेऊन खेचरपर्यंत राज्य तेवें काँग्रेस पक्षाशीं समेटाहि कराव्या.”

परीलप्रमाणे ठराव झाल्यामुळे अल्पमतवाल्यांचे मत फेसरीतून विरुद्ध करून मांडण्यात येते आणि बहुमतवाल्यांचे मत तितकेच स्पष्ट करून बहुमतवाल्यांतर्फेच (नवीन पण प्रासंगिक) वर्तमानपत्र 'राष्ट्रमत' यातून मांडले जात आहे. पण ही दोन घोरजे येगळी दिसली म्हणून केसरीचे चालक व राष्ट्रमताचे चालक मांचप्रांत व्यक्तीस बेवत्ताच आहे असे कोणीहि जाणता मनुष्य समजणार नाही.

"सकुद्दर्शनीं असा एक मोठा चमत्कार घडला आहे कीं, आज पंधरा वर्षे कॉंग्रेसला विरोध करणारा श्री उपाध्यायनिपयी लोकांची समजूत तोच मी आज लो. स्व. पक्षाने स्वतंत्र निवडणुकी लढवू नयेत असे म्हणत आहे. पण हा चमत्कार काय दिसण्यांत आहे, सरा नाही. त्याचे कारण असे. पंधरा वर्षे कॉंग्रेसला ज्या हेतूने मी विरोध केला अगदीं घरोघर त्याच हेतूकरितां आम्ही स्वतंत्र निवडणुकी लढवू नयेत, किंबहुना राष्ट्रीय सभेलाच सर्व रान मोकळे सोडावे, असोहि मी आज म्हणतो. तो हेतु म्हणजे राष्ट्रीय सभेचे तोंड इतर राजकीय चळवळीयरोबर कौन्सिलप्रवेशाच्या चळवळीकडे वळवें हाच होय. तीन वर्षांपूर्वी मुंबईय लो. स्व. प्रक्षाची स्थापना झाली तेव्हां मी प्रास्ताविक भाषणांत स्पष्टच म्हणालों होतों कीं, कॉंग्रेसचे तोंड कौन्सिलप्रवेशाकडे वळण्याचे निन्हा दिसत नाही म्हणून हा पक्ष काढावा लागत आहे. अर्थात् ते तोंड तिकडे वळतें म्हणजे हा पक्ष आपण मोडूनहि टाकू. तर आतां कॉंग्रेस ही निवडणुकी लढविण्यास उत्साहाने करत राहून तयार झाली आहे, या वेळीं तिला निवडणुकीच्या कामांत आम्ही मदतच करणे योग्य होईल ! पण अजूनहि ते इष्ट कार्य पुरे झाले नाही. कारण, अधिकारग्रहणाचा प्रश्न निवे निवडणुकीच्या रागरंगावर अवलंबून ठेविला आहे ! तिचे पुष्कळ उमेदवार निवडून आले म्हणजे ती अधिकारग्रहणाला अनुकूल होईल. आणि मी व माता पक्ष बोलून बालून अधिकारग्रहण व्हावे असे प्रतिपादणारे ! मग हें आनर्बे खाण्य, म्हणजे आमच्या दृष्टीने राष्ट्राचे हित, साधण्याकरिता लो. स्व. पक्षाने घोडा हार्यलाय केला तरी काय हरकत ! त्यामुळे कदाचित् पक्षांतून निघावत असा कांही घोषा कायच व्यक्तीचा हांस व उमेदवारांची पडावयाची. पण हांची ती निगा स्वतः निवडून आल्यापेक्षाहि आपल्या पक्षार्थे हें उभार घ्याव साधण्याला सहाय्यदान होण्यानेच कदाचित् अधिक प्रफट होणार नाही काय ! कामगवा घोरा कौन्सिलोतील पायबळावर जाऊन

उभा राहिलाच आहे. आता त्याने तोड उघडून पाणी पिण्याला बहुमत मिळविण्याची काय ती अडचण उरली. ती आमच्या स्वार्थत्यागी प्रयत्नाने आम्हाला दूर करता आली तर, काँग्रेसचा धोडा ताड उघडून अधिकारप्रहणाचे पाणी पिण्याचा अधिक सभव नाही काय ? आणि शेवटी सांगावयाचे तें हे की, ती गोष्ट घडली म्हणजे आम्ही पधरा वपे जे वार्य केले त्याची पूर्ण सांगता झाली अस नाही काय ? पधरा वर्षांत मी, केसरी व आमचा पक्ष यांनी कॉन्सिलवाले, नोस्ट्रीवाले अशा शब्दांनी ज्या शिब्या खाट्या त्याचे पुरेपरिभारजन काँग्रेसच्या अधिकारप्रहणाने झाले असे मी तसे समजेन. दुष्ट बुद्धीनेच बोलावयांचे तर 'आम्ही पुरा तूड उगवून घेतला' असेहि आम्हाला म्हणता येईल. पण आमच्या मते कॉन्सिलप्रवेश व अधिकारप्रहण या गोष्टी जर चांगल्या म्हणजे राष्ट्रहिताच्याच आहेत, तर त्या घडवून आणण्याला 'तूड घेतला' हा वार्ड्ट शब्द तरी का लावावा ! आमच्या स्वार्थत्यागाने आमच्या पक्षाचा तो भूषणास्पद नैतिक विजयच होईल !

“ जो पक्ष स्वापण्याची मी जबाबदारी घेतली व ज्याचा मी अध्यक्ष होतो, त्या पक्षाचे अनहित किंवा त्याचा विश्वासपात मी अविवचाराने किंवा जाणुनबुडून कसा करीन ! काँग्रेसशी समेट करायला असें मी म्हणणें हें कित्येकाना खरोखरीच विपरीत वाटत ह मला माहीत आहे परंतु मी जो वर माझा हेतु सांगितला त्याच्या अंतरंगात जे मार्मिकपणे शिरतील त्यांना तो विपरीतपणा भासणार नाही अशी माझी खात्री आहे आता काँग्रेस पक्षाचा पडेलपणा मी काय ओळखत नाही ! त्याच्यातील काही श्लोकाची मस्ती मला काय दिसत नाही ! त्याच्या मतपरिवर्तनाचे हय मला काय पोटा धरधरून येत नाही ! प्रमुख काँग्रेस पुढाऱ्यांपैकी काहींना द्यावीपणा मला काय लक्षात येत नाही ! उद्या हे कॉन्सिलात गेले म्हणजे याचे चरित्र काय होणार हें काय माझ्या मनधडूना दिसत नाही ! हें सर्व काही होत आहे. पण अडण्याची सवय असणारा पोडा एकदा चालू लागला म्हणजे प्रथम त्याला बरी लावून धोडा भरधाव पळवावा म्हणजे मग तो मामुळी चालीवर चालू लागतो. काँग्रेस आता कॉन्सिलप्रवेशाला व अधिकारप्रहणाला स्वतःच इतकी तत्पर झाली आहे की तिला कदाचित् या आमच्या टोचणीच्या मदतीची गरजहि उरलेली नसेल. पण या अशा अपूर्व प्रसंगां लो. स्व. पक्षाने स्वतंत्र निवडणुकी लढवून काँग्रेस

तिफिट्यावर जाणाऱ्या उमेदवाराची सम्या कर्मा करावी, हें पक्षाच्या दृष्टीने स्वाभिमानशून्यतेचे दिसले तरी वस्तुतः शहाण्णणाचें व दूरदृष्टीचेंच ठरेल.

“लो. स्व. पक्ष आज मोडून टाकला तरी मला त्यात काहीं वारगें वाटत नाही. तो काँग्रेसच्या पैजची जुट छळी न राहिल्याने तो मोडणे हे कदाचित् सशुक्तिकादि ठरेल. पुण्या-मुंबईच्या सभातून ही कारणे देऊन मी पक्ष मोडण्याची सूचनाहि केली होती. परंतु मुख्यतः जातीय निर्णयाच्या चळवळीकरिता तो पक्ष राहूं यावा असें खेगाला वाटले तरी त्याला माझी हरकत नाही. पण पक्षानें निवडणुकी लढवू नये, फार तर काँग्रेसशीं तडजोड करून तिच्या तिफिट्यावर आपले उमेदवार उभे करावे, म्हणजे मग पक्ष मोडला किंवा राहिला दोन्ही सार-खेच. तडजोडीचे प्रयत्न करताना किती मानहानी होते याचा अनुभव मला माझीं असें कोणी तिळमान समजू नये. यामुळे स्वाभिमान भांड येत असल्यास फार तर तडजोडीचे बोलणे करू नये, पण पक्षातर्फे स्वतः निवडणुकी लढवू नये असेंहि मी म्हणोन.

“काँग्रेसला निवडणुकीचें रान मोडळें सोडल्याने एक तर काँग्रेसला भारती मान्यता देशात किती आहे याचा पक्ष अज्ञात लागेल. तिला जेथें बहुमत मिळणार नाही तेथे तिचे खरे आमस्वरूप पटून, तिला यक्षांचीं छत्रचामरे खालीं उतरून ठेवावीं लागतील. यें, तिला ज्या प्रांतांत बहुमत मिळेल तेथे अधिकारप्रहणाचा मोह तिला दुस्तर होईल. यादुकीं कोणतीहि गोष्ट घडली तरी ती इष्टच आहे.

“यानंतर आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट सांगायची. मी नुकताच राष्ट्रीय समेच्या स्वागतमंडळ्याचा सभासद झाला आहे. पण यात मुंबई समेतील बहु-मतवाद्यांच्या ठरावाविषय मी काहीहि केलेले नाही. किंबहुना मा बहुमतवाद्यां-पैकीहि काहीं लोक स्वागत समिटीचे सभासद होतिलि अग मला वाटत कारण अमरी उपड आहे. निवडणुकीच्या बाबतींत लो. स्व. पक्ष काँग्रेसशीं रागटत राहिला तरी चाळीस वर्षांनीं नदाराणूत आलेले काँग्रेसचे अभिनेतान यशस्वी व्हावे किंवा निदान चांगले पार पाडावे अशी इच्छा काँग्रेसमध्यें नसलेले तिरस्त्र किंवा राष्ट्रीय माझमेतलं जर धरतात तर (१) राष्ट्रीय समेला देशांतलं प्रमुख राजकीय संस्था म्हणणारे व मान्यारे, (२) तिच्या कायदेमंडळाच्या चळवळींत काँग्रेसवात्त्वाबरोबर भाग घेणारे, (३) नाहीं राष्ट्रीय समेचे सभासद व्हा

मग लो. स्व. पक्षाचे सभासद व्हा असे म्हणणारे, (८) आणि राष्ट्रीय सभेच्या सघटित मंडळात गिहून शक्य तर ही फावीज करा म्हणणारे लो. स्व. पक्षातील लोक, राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाला स्वागत मंडळाचे सभासद होऊन हातभार का लावणार नाहीत ! स्वतंत्रपणे निवडणुकी लढविण्याचे पुढारीपण आलेलें माझे मित्र रा. अण्णासाहेब भोसटकर हे मुद्दा जर स्वागत मंडळाचे सभासद आनदाने होतील, तर काँग्रेसशी तडजोड करून निवडणुकी लढवा असा म्हणणारे माझ्यासारखे लोक स्वागतमंडळाचे सभासद कां न होतील !

“ पण त्याबरोबर हेंहि यागितलें पाहिजे की, मी स्वागतमंडळाचा सभासद झालो एवढ्यावरून लगेच काँग्रेसचे कार्य यशस्वी करून देण्याचा भार मी भग्न-वर घेतला असें भ्रमानें किंवा स्वार्थीपणानें जाणून बुजून काहीं लोक भासवीत आहेत तें मात्र सर्वस्वी खोटें आहे. काँग्रेस पुढाऱ्यांची आम्हा लो. स्वराज्य पक्ष-वाल्याबद्दल काय भावना आहे व आमची त्यातील काहीं कार्यकर्यांविषयी काय भावना आहे हे पक्ष माहीत असता, आणि निवडणुकीचें भाडण दोन्ही पक्षात मिटलेलें नसता, आम्ही काँग्रेस अधिवेशनाला जी मदत करूं ती वेळळ कर्तव्य-बुद्दीनें करू, हांसेनें तूटून पडून करणार नाही, हें कोणीहि साध्या वास्तव्याचा माणूस सांगू शकेल.

असो; इतका गुलासा बहुधा पुरे होईल असें मला वाटतें. पुढील महिन्यांत लो. स्व. पक्षाची वार्षिक सभा भरेल तेव्हां तेवें काय घडेल हे मी आज सांगू शकत नाही. माझ्या पुरतें मात्र मी हें सांगतों कीं, वर उल्लेखिलेलीं यांशीं मतें होव ह्या सभेपुढे मांडीत मग पक्ष मोडणें किंवा टिकविणें, तो टिकविणें जात धी. जमनादास मेहता किंवा धी. अण्णासाहेब भोसटकर यांची अध्यक्षीचे जागो निवड करण, निवडणुकी स्वतः लढविणें किंवा समेटानें लढविण, आणि 'राष्ट्रमत' पत्र पुढें चालविणें किंवा बंद करणें या गोष्टी सभेला जमलेले लोक बहुमतानें वाटेल तशा करतील. पक्षाच्या अध्यक्षपदाचा राजीनामा मी गतवर्षीच दिला. आणि पक्षातील लोकांशीं माझा जेइसंबंध करम असला तरी ह्या पक्षाचा मी आतां पुढारीहि नाही हें मी पूर्वीतलें सभेच्या ठरावाने अप्रत्यक्षपण ठरविलेंच आहे ! पक्षाचें जे नवीन मंत्रिबंडळ बरेच ते त्याच योग्य वाटेल ह्या शीतीनें पक्षाचे कार्य पुढें चालवेंच. ”

—न. पि. केळकर

येथे हे सांगितलें पाहिजे कीं मला जरी कांमेसला निवडणुकीचें रान मोकलें सोडावेसं पाटत होय तरी पक्षाभिमानाबरोबरच काहीं काहीं लोकांच्या व्यक्तिगत महात्वाकांक्षा उचबळून येणें स्वाभाविकच होत. दुसरीहि एक गोष्ट अशी कीं महाराष्ट्रातील कांमेसने अभिघाती समजसणें वसतें, उन्मत्तपणें चलेलपणें न वायते, तर बी योजिलेला समेट सलोखा शक्य होऊन कांमेसला हवें तें मिळून आमच्या इकडील काहीं लोकांची महात्वाकांक्षाहि सफळ झाली असती, वन्दाडाट सोकशाही पक्षाचे पुढारी व कांमेस याजमध्यें महाराष्ट्रातका येउनान नव्हता. त्यामुळे तिकडे समेटाची ही योजना यशस्वी होऊ शकली आणि रामराव देशमुखासारखा कष्ट लोकशाहीपक्षाचा अभिमाना गृहस्थ कांमेसच्या तिकिटावर निवडणुकीला उभा राहण्याच तयार झाला. पण महाराष्ट्रात कांमेसपक्षाला स्वर्ण दोन बोटे उरलेल्या. समेटाचें दोळणें निघताच म. प्रांतिक कां. कमिटीचे सर्वअभिघाती यांनीं प्रथमच मला काहीं अपमानास्पद अशी पातल्या कीं, माझ्यासारख्या समेटवाल्यालाहि त्याचा राग आल्याविना राहणें शक्य नव्हत. त्याचें, नेहमीं पडतें तेंच म्हणजे दोरी दोन्ही बाजूला खेंचून ओढली जावी आणि मध्ये तुझी तेंच येथेहि पडतें. आमच्या पक्षातली महात्वाकांक्षा थड पाडण्यामुळे उत्पन्न होणारी नाराजी मी कशीहि सोसली असती. पण त्याच्या भरताला प्रणिपाशाची अपमानास्पद अरेरावी सौश्रम्याम मजहि बरे वाटेना. तेव्हा “जाता बाय म्हात्म्याचे ते होईल” असें म्हणून स्वस्थ बसलों.

असो, शेवटीं आत्मसमर्थनाचे व आत्ममुष्टीचे चालील उत्तर देऊन हे प्रकरण संपवितों.—

(१) “आम्हाला अभिमानपूर्वक इतके तरी म्हणतों येईल की, आज सात वर्षां यें ज्या तत्वाचें आम्ही प्रणिपादन करित आला त्याचा न अंशर म. गार्धात्री यांनीं स्वीकार केला. त्यांनीं ज केले तो कदर्शन आम्ह्या विरोधाचा परिणाम नरोल. कारण अतिरिक्त हिंदुस्थानात एवढा प्रचंड लोकगमाज त्याचा धन्य गुलामा-सारखा उचलून भरण्याला तयार असतो, आमचा विरोध त्यांना काय बाधणार ! किया ते त्याला विजयमतोच तरी काय बाधणार ! शेवटीं केले तें अर्थात् त्यांच त्यांनीं केले असेल, कदर्शन अंतरगमनित चार आदरना नशांच्या निडेचें फेडें असल. पण पाह्यातून वाट काडणाऱ्या जहाजाप्रमाणे स्वतः धंदे राह्य व उलथा-पलथ करित करितां केले ! आम्ही नस्य जहाजांतून बराचप्रमाणें, त्यांच्या

अनुयायी वर्गाला उलथापालथीच्या यातना मोघाच्या लागल्या त्या इतक्या की चोल्तां सोय नाही ! चमत्कार हा की, आगगोष्टीचा प्रवास संपून, आपल्या स्वतःच्या घरी, साक व टमक सुईवर अवघणावर डोळे उघडून बसलेल्या कित्येक प्रवाशाना जहाजातली ती भावळ काही टाळ भोवतच असते. त्याप्रमाणे कॅन्सिल प्रवेशविरोधी कित्येक वट्टरुव गांधीभक्ताच्या ओढ्याच्या अजून बाबल्या नाहीत, व मधनमधून त्यांना गांधीजींच्या शामक शब्दांचे सात्विक चाटण दाब लागत सुदैवाने बनारस येथे काढलेल्या जाहीरपत्रिकेने महात्माजींनी या चाटणाची येथी मोठा चरणी भस्म टाकली आहे की, ती लोकाना यापुढे बरीच बघे पुरेल ! कारण या पत्रकात गांधीजींनी कॅन्सिल 'प्रवेश' लाच नुसता आरीवांद दिला आहे अस नगून, कॅन्सिल प्रवेशाची केवळ चळवळच नव्हे तर त्यातील विधायक कार्यक्रम करण्याची मनोवृत्तीहि या देशात यापुढे कायमचीच टाण देऊन प्रसण्यासरिता आगी आहे अस स्पष्ट म्हटलं आहे. भोळ्याशक्ती सगुष्ट शाश्वत म्हणजे तो वसावयाचं आसनहि देण्यास कमी करीत नाही, असें ह पत्रक वाचून प्रतिसहस्रारवादी म्हणतात ! आणि या पत्रकाने आमच्या श्कर्ताने भस्मासुर निमाणे केले अग कॅन्सिलविरोधी वट्टर म्हणतील !

"विचारी विवेकशील मनुष्याला राजकारणात आपले धोरण यशस्वी ठरणे हा लौकिक ऐहिक मोक्षच होय, व त्याचा आनंद महात्माजींनीच महाराष्ट्राला अखेर मिळवून दिला हा केवढा योगायोग म्हणावयाचा ! सरोखरच या त्याच्या कृतानुच, परवा कानपूर येथे गांधीजींनी केलेल्या लो टिळकाच्या स्तुतीच जसें समर्थन होत, तसे इतर कशांनीहि होत नाही एखाद्याला मोठा म्हटलं तर त्याचं मोठेपण कशात आहे अशी जिज्ञासा व चौकशी मन सहजच करते. आणि लोकमान्याच्या मोठेपणाचं लक्षण राजभाषणातील त्याच व्यावहारिक ज्ञान व व्यावहारिक ग्रहणपण हेच होतं, असें उत्तर आतां देण कोणालाहि प्राप्त नाही काय !

"पण कोणी काही म्हणो, ह पत्रक म्हणजे गांधीजींनी तरी आपल्या मनाने वज्रलेपच लावला प्राजल मनाच्या मनुष्याचं नेहमीं असेंच असतं. तो वश झाला म्हणजे हवं तें हवं तितकं देतो. पार काय, कॅन्सिलप्रवेशाचं समर्थन या पत्रकात करताना सामान्य कॅन्सिलवादी मनुष्यावरहि गांधीजींनी ताण केली आहे ! प्राजल मनुष्याचं मन वाटूच्या धड्याळासारख असतं. लवकाची धड्याळे

उलट्टी करून ठेवली तर चालत नाहीत, पण बिचारे वाळूचं घड्याळ खाली वर सारखेंच ! तें नुसतें उलटून ठेवले म्हणजे सगळींच्या सगळी वाळू बसून खाली धिनतकार घसरून पडावयाची. म्हणून प्रस्तुत प्रसंगी गांधीजींचे हें घड्याळ उलटून ठेवण्यांत ज्याचा हात यशस्वी झाला असेल त्याला खरोखरच शतशः धन्यवाद द्यावे. कॉन्सिलप्रवेशाला अनुकूल असलेली कोणतीही गोष्ट म्हणण्याची महात्माजींनी आता शिद्धक ठेवली नाही." (ता. ७ ऑगस्ट १९३४.)

(२) "काँग्रेसच्या विजयात कोपहि दिलाय येत आहेत. बंदरातील रोलो वाडविण्याकरिता खणतीचें यंत्र चालू केले म्हणजे तळचा गाळ वर येतो तशी राजकाय समाजाची स्थिति झाली आहे. एकदा खादीच्या रूपाने गांधीजींच्या गुलामगिरीचा पोपाख अंगावर बसविल्या म्हणजे दगड खून आपल्याला माफ झाले असे काही लोक समजू लागले आहेत. सरकारी पदव्या पूर्वी आपल्या बध्नास्थळावर बहुमानाच्या चादव्याप्रमाणे लढवण्याच्या अनेक काँग्रेसदोही लोकांनीच अकरा वाजून पचावन्न मिनिटें झाल्यावर, निवडणुकीचा वाराचा टोळा माथम्याकरिता, आपल्या पदव्या टाकून शिंग मोडून काँग्रेसच्या कळपांत शिरण्याची बुद्धि स्वीकारली. जुन्या काळातही लोक धर्मांतर करीत, पण या निवडणुकीच्या वेळी झालेल्या मतपरिवर्तनाचा चमत्कार साहजिक अधिक आश्चर्यकारक ठरला ! अनत्याचारित्वाचीहि तीच स्थिति. अजून ज्याची नसे व राज रक्षणं मागलेले आहेत असे अज्ञानारी लाडगे हळूच काँग्रेस कचेरीच्या सोडरच्या दमदावर दात अग्नि नखे पुसून मेंढ्यांच्या कळपांत धनगरांचा नजर कुठपुन सिरले आहेत. आणि आतां वज्रव्या गालफडात चपराक मारली तर दावा गाल पुढे करून काँग्रेसच्या अनत्याचारित्वाचा ते बदाण करीत आहेत !! काँग्रेसच्या नावाच्या बन्नाखाली रिती पापे दडत आहेत हे महात्मा गांधीजींचे कित्येक वेळा तरी जनतेच्यापुढे बोलून दाखविले आहे; त्याचा आपण पुनरुच्चार करत कशाचा ! तसेच प्रधानमंडळी बनविली तरी पण त्यांनी खेड्याही समुदायाचा राग टाग घेतला असे समजू नका. गमनाची गोष्ट सामान्य को, काही अज्ञानो तेजाना समुदाया टाग घेण्याची इच्छा झाली तेव्हा त्यांनी दिनान्तावरील पट झालेले निद्रावे लह लह सडते गोळा केले, त्यांनी एक बाहुनी बनविली, निच्या गच्च्यास शेगें बांधली, दोरीनें टोळ कांढीला अडकविले, आणि ती बाहुनी समुदायाचे पुढे दिली. याही वेळाने वर दामून फाटत ती बाहुनी आहे कोडे ! निद्रावी

बाहुली मीठाच्या समुदात विरली व जिरली. हा दृष्टांत काँग्रेस मद्रिमंडळांना फार चांगला लागू पडतो.

“वाही असो. महात्मा गांधींनी काँग्रेसचे तोड प्रतिसहकारितेकडे वळविले ही फार चांगली गोष्ट केली. दुसरा कोणताहि राजकीय पक्ष येदही प्रचंड उल्लास करू शकला नसता. आणि फिरून मौज ही की गांधी व काँग्रेस यांचे सवध काय आहेत हे एक गूढच होय तत्त्वज्ञानात असे भानगडीचे प्रश्न आढळतात. ईश्वर विश्वव्यापी समव्याप्त आहे की विश्व व्यापून दसागुंडे वर उरला आहे? की मूळ तो विश्वात नाहींच आणि बाहेरून विश्वाची सूर्ने इल्लवितो! विश्व निर्माण झाले परस्पर योगायोगाने वा, ईश्वराच्या मनाप्रमाणे त्याने योजल्याप्रमाणे! त्याने फायरमची किडी देऊन जग सुरू करून सोडून दिले आहे की तो मधून मधून त्या पन्थाव्याप्ता किडी देतो! तत्वातलाच यासंगधात प्रश्न सुचतो. पाहारे तर गांधींची घोषणा अशी की मी चार आणेवाला काँग्रेसचा सभासदहि नाहो. आणि प्रत्यक्षात पाहारे तर गांधी मजकूर लाईतात आणि जगामदार काँग्रेस कमिटी त्यांचे फक्त शुद्धलेखन तपासते! म्हणजे काना माना नीटनेटकी करिते! असे अजब सवध राखणे म्हणजे किती कौतुकाची गोष्ट आहे! शिंतकीच कौतुकाची गोष्ट ही की, असहकारितेची धावटळ उठविणाऱ्या गांधींनी परत राष्ट्रीय सभेला प्रतिसहकारिते-तच नेऊन घातली! गतपाठी याच दिवसात ‘हरिजना’ला एक लेख लिहून गांधींनी अविकारग्रहणाची तरफदारी इतक्या शिताफीने केली आहे की, मी किंवा माझा लोकगारी स्वराज्यपक्ष त्याहून अधिक तरफदारी काय करणार! कोणी धट्टेने म्हणतात की, अशा उल्लव्यासुलव्या उज्या मारणे हे आगामी लोकशाहीचे चिन्ह आहे. होय; असेल बुझा, कारण चंचलता ही लोकशाही राज्यपद्धतीचे एक लक्षण असत अस राजकारणवेत्ते म्हणतात खरे!

“कनेडि असो, व्यावहारिक राजकारणात नित्यनैमित्तिक हा भेद असतोच हे महात्मा गांधी व काँग्रेस यांनी शेवटी कबूल केले हा मोठ्याच लाभ झाला. आम्ही नित्याप्रमाणे अनित्यालाहि बोस्य वेष्टी महत्त्व देणारे आहोत, परंतु नित्य कर्म सोडणारे नाहो. पण मध्यंतरी काँग्रेस असा काही बहाणा करून वसली की, अनित्य हेच काय ते राजकारणाचे नित्य भाडवळ. म्हणून कायदेभंग व कायदे-कॉन्सिल बहिष्कार सुरू झाला, पण काँग्रेसला हे कळले नाही की, अनित्याचा वाढी किंवा खेळ करणं म्हणजे नित्याला दगा देणे नव्हे! क्रिकेट मैदानावर

चेंडू फेकणारा बदलला तर काही वेळा लाभ होतो. म्हणून तो बदलला पण तसें न करता कॅप्टनसाहेब आपले सगळे अकरा गडी घेऊन चेंडू फेकून देऊन 'वॅन्हेलियन' मध्ये जाताल तर तो पराभवच गणला जाईल. बैराग्याची महती आहे पण ती गृहस्थाभ्रमाच्या प्रतिसहकारी पार्श्वभूमीवरच खुलून दिसते. गर्भ-हरित्री माणसानें बैराग्याचें सोंग कसें आणावयाचें !

“लोकशाही पधानें मात्र १८ वर्षे आपलें धोरण सतत सारखें चालू ठेविलें होतें १९२१ सालीं एक वर्षभर त्याच्या धोरणात जी चालवाचादव दिसली तिचा स्वतः गार्धीनींच खुलासा केला होता. त्यानीं 'यंग इंडिया' मध्ये लिहिलें होत कीं, “महाराष्ट्राचा असहकारितेवर विश्वास नाही. त्यान एक वर्षभर तिचा स्वीकार केल्यासारखें दाखविलें आहे पण तें खरें नव्हे. राष्ट्रीय समेवर निष्ठा प्रगट करण्यापुरतें होय.” मग अकोला परिषद झाली तीत आम्ही बडाचें निराण उघडच ठेविलें आणि कॅप्टननें मात्र एका वर्षांत स्वराज्य मिळविण्याचें जाहीर करून स्वतः ला हास्यास्पद करून घेतले ! आम्हाला 'दिवाद्रोहा' म्हणून घेण्याची पाळी आली, पण आम्ही त्या शिष्यांना जुमानल नाहीं कापदेभग-चीकडी कमिटीपुढें मी 'अमृतसरला परत चला' या अर्थाचाच साक्ष दिली. पुढे १९२२ सालीं तर नेहरू व दास यांच्यासह आम्ही कॉन्सिल-प्रवेशवादी स्वराज्यपक्ष बनविता आणि फिस्न १९२६ सालीं आम्ही अधिकाग्रहणाचें तत्व सिद्ध करण्याकरिता प्रतिसहकार पक्ष उघडिला. तब धोरण अजून आमचें कामम आहे आमचें म्हणणें लोकांना पटलें होत म्हणूनच १९२२ व २६ सालीं आम्हाला निवडणूक जिंकता आली आणि आज काँग्रेसच्या बाजूला बहू मत अनुकूल आहे हें मुख्यतः कॉन्सिलप्रवेश व अधिकाग्रहण त्या पोषणामुळेच होय. पूर्वी गार्धीनीं 'यंग इंडिया' पत्रांत असें स्पष्ट लिहिलें होत कीं, “एक असहकारिता तरी करावी, मात्र ती म्हणजे पूण अनलाचारी, आणि तें नसेल तर सरळ प्रतिसहकारिता” आज काँग्रेसच्या धोरणांत अनलाचारीता सिद्ध झालेली नाही. तशीच असहकारिताहि ! मग उरला प्रतिसहकारिता पण काँग्रेसनें अजून तरी न लाजतों स्वतः ला 'प्रतिसहकारितावादा' म्हणत म्हणजे आम्हाला कशांकडून पूर्वी झालेल्या अन्धग्याच परिमार्जन झाल, शिष्या आपापचा मारदला मिळकत असो आम्हाला बडा मनात समजू अकरावू मदकरण घेव. !” (ता. २ ऑगस्ट १९३८.)

कांग्रेसने कॉन्सिलप्रवेश करण्याचे ठरविल्यामुळे निवडणुकींतील यश तिच्या पदरात पडाने हें ममप्राप्तच होते. भगार्थीची पुण्याई, २ श्रीमंत व्यासोवर्गाचा पाठिंबा, ३ अखिल भारतीय आंदोलनाने एका प्रातापासून दुसऱ्या प्राताला मिळणारी उत्साहाची भेट व परतभेट, ४ म. १९३७ च्या कायद्याने निदान प्रातोप्रातो तरी राजकीय सत्ता स्वाधीन करून घेण्याचा आणि त्या योगाने काँग्रेस अधिक बळवान व मुदब करण्याचा संभव, ५ ग्रामीण जीवनात सरकारी सत्तेच्या जावाने पीडलेल्या लोकामध्ये कमिंस प्रधान मंडळाच्या हातून स्वतःची मिळण्याची आशा, ६ निवडणुकींच्या खणीत घाईत काँग्रेसच्या गावाने मिरविणाऱ्या गुंडाना लहान मोठ्या पोऱ्या करण्यास सापडण्याची अपेक्षा, ७ काँग्रेसचा पोपात्र आणि तिच्या प्रोद्वाक्यांचा उच्चार स्वीकारल्याबरोबर, पाण्यात सवोच्यावर उतरून येणाऱ्या वॉकेसारख्या पदार्थांना केवळ हलकेपणाने मिळणारा उम्रतीचा फायदा, ८ एकदरीने काँग्रेसच्या दृष्टीत झालेले विधायक परिवर्तन आणि ९ तिची प्रचंड संपन्नता—या सर्व कारणांमुळे सुरुमनाचा काटा काँग्रेसकडे शुक्राने भगदी स्वाभाविक होतें.

कसहि असो, सात प्रातातून कॉन्सिल लोकनियुक्त आमदाराब इतके बहुमत मिळाले की, त्याच्या यत्नावर तिला त्या प्रातातून प्रधानमंडळ बनविता आली आणि आज दीड वर्षांभर ही प्रधानमंडळ ब्रिटिश अभिमान्यांच्या हातून सत्ता काढून घेऊन ती स्वतः वापरीत आहेत ही केवढी आनंदाची गोष्ट !

ता १७ ऑगस्ट, १९३७ रोजी कमिंस मंत्रिमंडळ आपले सरकारी काम निधि-मंडळात रीतसर सुरू करू लागली हे पाहून ज्याला मनातून परोपेर आनंद होत नसेल असा एकदि मनुष्य आढळणार नाही. याचे कारण हेच की, जुन्या जुनुमी बेजशाबदार राजवटीचे दिवस नवून, जनतेच्या तुवून राहिलेल्या राजकीय आकांक्षा अशात तरी सफळ होण्याच्या मार्गावर लागली, अशी प्रत्येकाला उज्ज्वल आशा वाटू लागली आहे.

नाही म्हणवयाला स्वतःला समाजसत्तावादी आणि वातिवारक म्हण-विणारे काही लोक, कॉन्सिलने मंत्रिमंडळ बनविण्यास समति दिली हें वाईट वेलें असे भासवितात परंतु निवडणुकीपूर्वी काँग्रेसपासून प्रसिद्ध केलेल्या आपल्या उद्देशपत्रिकेत जी घोषणा केली होती ती, अधिकारग्रहण करणार नाही अशी तर नव्हतीच, परंतु त्या वेळी पदणत्या पविण्यांची जी माहिती आपणा सर्वांना आहे

त्यावरून, काँग्रेसने अधिकारपद घेणे हेच न घेण्यापेक्षा अधिक अनुमानिता येत होते. त्यावरून त्या वेळींही खरा वारा कोणत्या दिशेने वाहत होता हे दिसून येईलच. असें असता समाजसत्तावाद्यांनीच निवडणुकींत काँग्रेसपक्षालाच मदत केली ना !

वास्तविक निवडणुकीचे निष्फळ होताच राष्ट्रीयसभेने मन्निमडळ वन-जिण्याचे धोरण निःसंदेहपणे प्रगट करावयास पाहिजे होतें, परंतु तिने ते नवार महिने विनाकारण लांबविलें, आणि शस्त्र-कुशका उत्पन्न करून जनतेचे मन उद्दिप्त व अस्वस्थ केले. या शस्त्राकुशकातून काँग्रेसच्या पदरांत शेवटीं काय काळ पडले याचा विचार करण्याचे आह्मां कारण माही. पण प्रथम तरी असा देखावा निर्माण झाला होता की, एखाद्या सूर्यमहणाच्या दिवशीं सवाळीं सूर्य उगवावा आणि योम्याच वेळीत चैतून त्याचा प्रास करावा. अशा वेळीं अभवितपणे अपार पडल्यामुळे पशुपक्षी भावावून जातात. तशीच अशा जनतेची स्थिति झाली. जाणत्या खोशाना मान माहीत होतें की, सूर्यमहाराचा हा प्रास केवळ काही काळपर्यंतच टिकणारा असतो, म्हणून कोणी स्थिर बुद्धीनें आपले नित्य कार्य कधीत होते, तर कोणी विनोदबुद्धीने आपल्या ठिकाणीं काँग्रेसच्या ठोंगाला हलतहि दोंगे

राष्ट्रीयसभेच्या मन्निमडळानीं निधायक कार्यक्रम स्वीकारला तरी, एवढीं नीं नवी पटना सदीप आहे हा दस त्याच्या मनात जसा जाणवत आहे तसाच तो लोकशाही इत्यादि इतर राजकीय पक्षांच्याहि मनात जाणवतच आहे. नेह इतकाच की, हा दस जाणवत असताहि, नेमा पटनेच्या कारणांचे जी थोडी-बहुत रात्रहीन सत्ता लोकशाही हानीं येत आहे, निचा स्थिति उपयोग करणाऱ्या मार्गाच्या काँग्रेसनें लागीं असं लोकशाही पक्षांचे मत होत. आणि काँग्रेसनें मात्र नसते आठवेडे घेऊन काही दिवस ओढूनताणून बसलेले जावईपुत शेवटीं जेवायला उठलेच !

पण जावईपुरा जेवायला वेळून पाटणर बघण्यावर मला तो मनोदोष पडता. आतां काँग्रेस पक्षाच व काय, पण इतर सर्व पक्षांकडे अथवा मी तरी स्पर्शा, मुख्य कार्य म्हणजे न्दरचे जावईपुराबरोबर पंढरीत बसण्याला अपे-

कार असेल त्यांनी पकीला बसो, आणि इतर कोणी असतील त्यांनी दूर उभे राहून पगतीच्या गसती पाहल्या. ज्याच्या भेरी सहानुभवी सावित्र व खेळकर वृत्ति असते त्यांना ही पंगड पाहून स्वतःचे प्रेड अरल्याचाच आजद लाभू शकतो.

कोणताही दृष्टान्त एकागीच असतो. म्हणून एक गोष्ट मात्र ध्यानात ठेवावी. ती ही की, वरील दृष्टान्तातून सुचणारी मेजवानीची कल्पना परमार्थाने घेऊ नये. मन्निमड्याचा कारभार ही केवळ साप्ताहिक मेजवानी आहे, आणि तीही दुर्दैवाने गरीबांच्या घराची आहे. कारण प्रातिकारभार ही केवळ मीठभाकर असून, खरे स्वादिष्ट व पौष्टिक अन्नाचे साठ जे दिवसाच्या करिष्ठ कारभाराचे तें तर अजून सर्वस्वी पराधीन आहे. ते लोकसत्तेच्या हातीं होईल त्या दिवशीं मेजवानीचा थाड खरा ! आणि ते ज्या दिवशीं हातीं येईल त्या दिवशीं कदाचित् जावईबुवा हसण्याच्या भानगडीत न पडता सरळ पायार बसतील ! पण जावईबुवाप्रमाणे हात आखडून न जेवता, उपोषणाचे पारण फेडणाऱ्याप्रमाणे पकापार ताव मारतील ! मात्र मेजवानी गरीबांच्या घराची शाळी तरी द्यावयाच्या दिवशीं पचागात एकादशी सापडत नाही. किंवा ती तशी कोणी आपल्या रोजनिशीत लिहिली तर ती चूकच होईल.

प्रातिकारभार ही स्वतः तर जुप्तो मीठभाकरच आहे; पण हिंदुस्थानात आज तरी सामान्य जनतेला मीठभाकरीशिवाय दुसरे काय मिळतें ! म्हणून पुढे आलेलें मीठभाकरीचेहि ताड लवडून देण्यात तिचे कल्पाग नाही. पण मी हा जो विनयदृष्टीचा दृष्टान्त घेतल्य त्याचें समर्थन, गांधीजींनीं मन्निमड्यावर पगारादिवांच्या बाबतीत जे अपूर्व बंधन घातलें आहे त्यानेहि होत आहे. मन्निमड्याचा पगार पाचशे रुपयेच असावा कीं काय याविषयी कदाचित् मतभेद होईल, आणि आतां तर मन्निमड्याला खर्च-भत्ता इत्यादि गोष्टी-करितां काहीं वेगळी रक्कम देण्याचे ठरत आहे. पण दूध न पिण्याची शपथ घेण्याच्या वेळीं माझ्या मनात काय किंवा शेळी नव्हती असे म्हणून, गांधीजींनीं ज्याप्रमाणे शपथेची व कृतीची एवचाक्यता केली, त्याप्रमाणे पगाराची रक्कम ठरविण्याच्या वेळीं भत्ता हा माझ्या मनात नव्हता असे म्हणून ते याहि बाबतीत उदार मनानें एकवाक्यता करून परवानगी देतील ! परंतु मुद्दा हा आहे कीं, पाचशे पगार आणि भत्ता मिळून देखील जी रक्कम होणे ती तशीच आहे कीं, आपल्या अधिकाराच्या जागेला सानेसा खर्च करून मन्निमड्याच्या त्यांतून काहीं

वचत होणार नाही. या जागचे पूर्वीचे पगार लक्षात घेता ही सरोसरच मांति म्हणता येईल !

असत रीतीने आर्थिक लाभाचें आमिष अधिकारप्रहणातून वाडून टाकल्याने स्वातंत्र्य मुख्य दोष निपून गेला आहे. कांहीं विपारी किंवा तीनमध पदार्थातून तो दोष वाडून टाकल्यावर जें उरते तें शुद्ध सार्वत्रिक गुणकारी औपधी तत्त्वच ठरतें. तसेंच दहि शालें आहे वरण खेर, मुनशी, गिल्डर, मायळणकर इत्यादि गृहस्थानीं महालाभाचा आपला भदा सोडून मंत्रिपद स्वीकारल्यामुळे, अधिकारप्रहण ह्मणून त्यांच्या तौर्यानिं पवित होत आहे

इत्याद्या नाटकगृहात 'ट्रॅन्सफर सीन' म्हणजे त्वारेत त्वयांतर पाहिल्याने प्रेक्षक जसा चकित होतो, तशीच जनताहि ती जुना निरपार्थित राजवटी आणि ही नवी राजवटी यातील फरक पाहून चकित झाली आहे ! जुने तें परम्याचें आणि नव तें आपलें, या भावनेनेंच लोक प्रथम मोहून गेले आहेत या नव्या राजवटीचा प्रारंभ लोचनियुक्त सभासद कूपर जन्मादास प्रभुर्तानींच केश, त्याची प्रधानपत्नी नेमणूक गव्हर्नरन आपल्या सत्तेनें केलेली होती हें खरें. तथापि, त्यानीं खरा लोचहितसाधक असाच वायंयम आणला होता. आतां नवें मानमंडळ त्यांतील काय वाटेल तें घेवों आणि काय वाटेल तें टाको. तें जें पेइल त्याला बहुमताचा पाडिवा हटवून मिझम्याचा सभच दितत आहेच. पण नव मंत्रिमंडळ स्वतःच म्हणून करित तदि प्राय लोकहिताचेंच अद्यणार. नव्या राजवटीवरून जनतेला आपलेपणा वाटाय अशा गोष्टी करण्याला तिन मुरुवात केलाच आहे. आणि पुढील थोड्या दिवसात भाणव्याहि तशाच अनेक गोष्टी घडून येतील यांत शका नाही. बाळाळ कांहीं गोष्टी वावरच्या आहेत रयतेच्या प्रत्यक्ष आर्थिक हिताचा सभच त्याशीं पावू शकत नाही हें गोरें. उभापि काय कसा काहत ह्मण विष्णूच्या वरताच्या काहीहीतका तस त्याचा उपयोग आहे हें खरित

ता. १० जुन, १९३७ रोजी मोराल हीतमार्थे नरनेम्मा परियदंत मी एक हृदयस्पर्शी दरब पाहिलें पुपर व जन्मादास यांच्या हुकुमाने विनायकराय वावरकर यांची मुटका घाली होती असा पूर्वीच्या स्वामंडळ 'केस' ला कूपर यांनीं परियदंत सम्मानपूरक निमन्त्रण केलें, आणि त्यांना आल्या बऱ्या हागशीं बहु-

मानाच्या पहिल्या सुर्वावर जागा दिली ! स्वतः क्रूर यानों मजबूत बोलून दाखविऊ त्याप्रमाणे हा लोखंडेचाच विजय होय ! अशी गोष्ट पूर्वी कधी तरी पडली असती काय ! राजद्रोहाची शिक्षा पुरी भोगून आल्यावर सरकारशी सहकाय करण्यास सिद्ध झालेले टिळक, आणि होमरूलची तात्पुरती चळवळ केलेल्या पण जन्मभर ब्रिटिश साम्राज्याचे अभीष्ट चिंतन करणाऱ्या जे. ए. बेसन्टचाई, ह्यो दोघे आपापल्या स्वराज्यसंघाचे अध्यक्षा म्हणून १९१९ साली पार्लमंटाची सिलेक्ट कमिटीपुढे वैजिथ्यती मांडण्याला गेली, तेव्हा 'आमच्यापुढे येऊ नस' अस कमिटीला म्हणता आले नाहीत त्याचि, त्यानी आपापल्या वैजिथ्यती साही मांडल्यावर कमिटीपैकी एम. ए. म्हा. गृहस्थान त्यांना एकही प्रश्न विचारला नाही ! वहाणा हा की, असल्या राजकीय पुढाऱ्यांशी समज बोलणं म्हणजे सरकार पक्षाचा तो एक अपमान आहे एवढा ठाटा ! एवढी गुर्मी ! त पित्र पाहा, आणि पर क्रूर-जम्नादास व सावरकर यांच्यासंबंधी हे चित्र पाहा म्हणजे सरोवर अशाही नव्या घटनेने प्रस्थापित झालेल्या राजवटी-विषयी जनतेला विश्वास आणि आपलेपणा वाटावा यात काय आश्चर्य !

पूर्वी क्रूर-जम्नादास वारंवारित ज काही थोडे शक्य होत ते झालेच, पण आता ना खेर याच्या मार्गे हुकमी अशा बहुमताचे पाठगळ असल्यामुळे त्यांना तर पुष्कळच गोष्टी अशा करता येतील की, त्यामुळे मन्त्रिमंडळावरून वाटण्यात आपलेपणा अविकच दड व बुद्धिमान हेदल अनेक राजवटी बंधमुक्त झाले. वर्तमानपक्षाच्या जामिनर्या परत दिल्या कायदेमहाच्या चळवळीत येवामदा ठरलेल्या सत्यावरचा बहिष्कार निघून त्या आपले कार्य करण्यास मोकळ्या झाल्या अशा अनेक सत्याची मालमिळकत त्याच्या ताब्यात परत देण्यात आली. आशित वाद्मशर्पकी वन्याचशा पुस्तकावरचा बहिष्कार व जप्ती काही उठली व काही लवकरच उठेल तुलगात अद्यापि छितपत पडलेल्या उरल्या राजवटीची चौकशी होऊन ते बहुधा बंधमुक्त होतील. धारवाडचे रा. व. जोशी यांचे बद केलेले पेशान पुनः मुल्लाल कामगारांचे सप त्यातल्या त्यात त्यांना अनुकूल अशा अटी मालकाना कबूल करावयाला लावून, मन्त्रिमंडळाच्या प्रतिनिधिकडून सप मिटविण्यास मुदतात झाली आहे ज्यादेसायाना कमिशनर गॅरेट यानां जबर-दस्तीन असि, कलेक्टरीचा राजीनामा देण्यास लावले, तेच आज त्यांना स्टेशनवर सामोरे जाऊन सलाम करित आहेत. आणि मनात दातओठ खाऊन का होईना त्यांना

‘सर’हि म्हणाले असतील ! विधिमंडळात ‘बंदे मातरम्’ हें गीत गायिले जाईल हे पूर्वी कोणाच्या स्वप्नी तरी आले असते काय ! राष्ट्रीय निशाणाचा वाद अजून मिटलेला नाही; परंतु शनिव्न जेकराच्या बरोबरचें रास्त इक सांगणारा भाडखोर भाऊ त्याला मिळाला यांत सहाय नाही. यापैकी एक गोष्ट तरी पुढील राजवटीत बदली असती काय !

पण या सर्व गोष्टींना राजकीय दृष्ट्याचे स्वरूप आहे. म्हणून त्याची किंमत भावनेच्या माराने करावयाचे इतकेच. ज्याला गार्गीती ‘जेधर’ म्हणतील तसा सदसरांसाठी पडणाऱ्या या गोष्टी आहेत. त्याच्या संगीने शोकाना नव्या मद्रिमडळारुडून आपले कल्याण होण्याचा फार सभय आहे असे वाटेल, पण जसे कल्याण आणलीहि वेगळे आहून, तें पदरात पडण्याला अवकाश व क्रमहि आहे. मदीत बुड घातलेल्या माणसाला, राठार उभा राहून कोणी आपणाला बाबदिण्याची काही शक्यता करीत आहे असे दिसले तर धीर येतो हे खरे. परंतु त्याने फेकलेली दोरी प्रत्यक्ष हाताला लागल्यावरचें प्राणसंकट दूर होत नाही. जनतेचे लक्ष आपणाकडे वेधण्याला हा प्रास्ताविक देणारा टीक आहे. पण तिचें मूर्त स्वरूपाचें बांदी दिले म्हणजेच तर, मद्रिमडळारुडून काही विधायक कार्यक्रम पार पडता पाहिजे. सध्या शिवदिण्याला आणि आपल्या सैन्याला धीर येण्याला लागून प्रथम दुसरे मोठ्याची सरबत्ती करावी लागते. पण कोणतेहि ठाणे हस्तगत व्हावयाचें तर पावदळानें चालत आऊनच त पाटाव लागते.

म्हणून मला असे वाटते की, यापुढे स्वतः मद्रिमडळारुडून, पण त्याचे बाहेरचे मित्र आणि टीकाकार देवांत, यांनी आपले बहुतेक लक्ष विधायक स्वरूपाच्या योजना व सूचना यांच्याकडेच पावतात पाहिजे. मद्रिमडळारुडून यशाकडे दुर्लक्ष पाहिले रजन लोळ, आणि त्याच्या अपयशाकडे दुसऱ्या राजपटीतील प्रीपरी, डोळे लागून बसले आहेत. पैकीं यांच्याच समर्थान आणि दुसऱ्यांची फर्जी करण्याचा एकच मार्ग म्हणजे विधायक राजकीय सुधारणांचा बांदी कार्यक्रम मिळविणे जेव्हा होव

मात्र हे पडून रावल्याचें तर कामेकडे आले विधायक धोरण बांदी शक्य तसे निश्चित ठरवण्याचें असा नियम केला पाहिजे. या दृष्टीन कदाही तीन वर्षांचा दारुनरी शाळीच पाहिजे असे गार्गीतींनी ‘हॉरिजन’ पक्षांतिक एका लेखात

मुचविलें, तो आम्ही तरी शुमशकूनच समजतो. कारण या एवनेचा गर्भित अर्थ मत्रिमडलें निदान तीन वर्षे टिकावी असाच होत नाही काय ! आजपर्यंत जे विघडलें तें सर्व काँग्रेसच्या अनिधित आणि डळमळीत चंचळ धोरणानेच विघडलें. तशा धोरणाची बाधा प्रस्तुत मत्रिमडल्यांना होऊ नये अशी मागणी करण्यात काय वावणें आहे ! होण्याच्या कामाच्या मानानें मत्रिमडळाला तीन काय पण पाच वर्षेहि प्रथम सलग पाहिजेत. स्वाराष्ट्र मजल गाठावयाची तर त्याची घोड्याच्या रोगिरावरची बैठक स्थिर पाहिजे. सर्वेर्शितल्या घोड्याच्या मोकळ्या पाठीवर चढून रसावें उतरावें अशा उद्देशा भासून चालावयाचें नाही. पूर्वांनुभवा-बसून पुष्कळ लोकाना एक भीति ही वाटते की, राजकीय मानप्रमानाच्या भ्रामक कल्पनेन काँग्रेसच्या घोड्याला बुजविणें सोपें झालें आहे. त्याला बेजबाबदार लोक तर बुजवितातच, पण स्वतः त्याचा माळकाहि वेढीं अवेढीं बुजवितो, चमकावतो, असें आढळून आलें आहे. तसें मात्र न व्हावें !

आता इतर राजकीय पक्षासंबंधानेहि थोडें लिहावेचें वाटतें. ज्या पक्षांना काँग्रेसविरोधी धसें नाव देण्यात येतें ते खरोखर कायमचे काँग्रेसविरोधी नाहींत, काहीं कार्यापुरते आहेत. हें काय म्हणजे काँग्रेसला अधिकारस्वीकार आणि विधायक कार्य याच्या धोरणाकडे खेचून नेणें, आणि तें कार्य बरेचचें होईपर्यंत तरी तिला तेथेच थोपवून धरणें ! हें धोरण काँग्रेसन कायमचे स्वीकारलें असे जितकें अधिकाधिक दिगून येईल, तितक्या प्रमाणात 'काँग्रेसविरोधी' समजल्या जाणाऱ्या पक्षाचें कार्य कमी होईल, आणि त्याचा विरोधाहि कमी होईल. पण अजून काँग्रेसच्या धोरणासंबंधी डळमळ वाटते ! निधितता वाटत नाही ! म्हणूनच लोकशाही पक्षाचा राजीनामाहि दिलेले जापूनी अने यार्नी अकौला येथे असें मत प्रकट केलें आहे की, या किंवा अशा एकाद्या पक्षाची अजून आवश्यकता आहे. तथापि, या पक्षाचें धोरण विधायक कार्याचेंच असल्यामुळें, काँग्रेसची प्रस्तुतची मनोरुचि टिकून राहील तोपर्यंत, या पक्षाला मुख्य कार्य म्हटले म्हणजे आपला कार्यक्रम काँग्रेस मत्रिमडळाला मुचवीत किंवा जनतेसमोर तो मांडित राहणें हें होय

पूर्वी विरोध आणि घण्टाघुमती झाली ती ठीकच होती. पण आतां चढा ओढ लागवयाची तर विधायक कार्यक्रमाच्या स्वरूपाच्या, रयतदुःखनिवारणाच्या, जुन्या राजवटींतलें पाण काढून टाकण्याच्या कामांत, आणि प्रत्यक्ष रेखांश भांडणे-

वेद सयुक्तिक सूचना अधिक कोण करतो यात लागूवी. ललट काँग्रेस पक्षानेहि इतर पक्षांशी वागण्याची आपली चढेलक्षित सोडून देऊन, त्यांचे सहकार्य स्वीकारण्याची, निवडून निर्मलणपूर्वक त्यांचे स्वमत कारणाची तयारी दाखविली पाहिजे. विधिमंडळांत लोकहितकारक सर्वधर्क असो जे कोही कार्य प्रधान-मंडळाकडून उपस्थित होईल त्याला अपमत्त पक्ष पूर्णपणे पाठिंबा देईल असे जमनादास मेथा व भोपटकर यांनी पूर्वीच जाहीर आश्वासन दिले आहे ते योग्यच आहे, आणि त्याप्रमाणेच घडून येईल याविषयी मला बिलकुल शका वाटत नाही. आतां स्पर्धा सुरू व्हावी ती कार्यकारी बुद्धिबुद्धीमध्यें व्हावी, अपकारक बोपक भावनाभावनांमध्यें नको !

(९) माझी कार्यनिवृत्ति

१९३२ सालीं माझा एकसय्याचा वाढदिवस झाला तेव्हांपासून सार्वजनिक कार्यातून निवृत्त होण्याचें मी मनातून ठरविले होतें. तो वेत मी इष्टइष्ट अमलात आणू लागलों. फेब्रुवारी जन्मिनी आपल्या हातून माझी, दिव्यधर्माच्या इमारतीक दहा वर्षे (१९१०-२०) फेब्रुवारी चालविला व सांभाळला तसाच त्याच्या मृत्यु-नंतरहि दहा वर्षे (१९२०-३०) तो चालविला व सांभाळला ही गोष्टमला ठूत-कृतयता वाटण्यासारखीच होती. शिवाय हाताखाली सहस्रपादक वर्मात अनेक लोक असल्यामुळे तमानहि संपादकाचें जबाबदारीचें काम करण्याची सुधि मिळायी हें योग्यच होतें. म्हणून १९३२ च्या पूर्वी पाणूनच प्रथम ग. वि. केतकर नंतर पा. फ. भावे व नंतर ज. स. करंदीकर यांनीं माझे मी संपादकचे जागीं पातळी होती, आणि मी बरता. देखरेख देण्यास संचालकमार्गदर्शक होऊन राहिलों होतो. करंदीकर पडील म्हणून त्यांचेच नांव केतकरांपूर्वीं पाताळ्याचें, पण ते स्वतः फारदांकर यांच्याच कोही निरुपे कारणाकडितां तेव्हां केतें गेले नाही. तथापि संपादक नसताहि राजकीय परिस्थितीच्या गरजेमुळे, व केव्हा केव्हा निवृत्त होसिमुध्येहि, मी अनेक वेळीं संपादकीय नेसविहीन असें. धोरण समजातून घातून बुगण्याकडून नेस विहून वेळापेक्षां स्वतः निवून टाकणें हेंच अधिक सोईच असतें व मनागारें होतें. आणि अप्रत्येक निदिष्टाचा मला हाका पठार मना होता कीं वेळ पडल्यास केव्हाहि तो निदिष्टाचें सकट तर नमईच, पण धर्माहि

वाटत नसत. तात्पर्य, मामी संपादकत्व व संचालकीय कामात वास्तविक पारच थोडे अंतर अस पण केसरीचा संपादक होण हा कोणालाहि एक मोठा मान असल्यामुळे, तो आपल्या मृत्यूनंतरच रेवळ ममप्राप्त म्हणून दुसऱ्याला मिळण्यापेक्षा स्वतः आपण होऊन तो दुसऱ्याला देणे यात अधिक भलेपणा आहे अशी मामी समजूत असल्यामुळे, मी गेल्या आठ वर्षांत कारणपरत्व तो मान अनेकाना दिला.

अप्रलेख लिहिण्याचे काम मी आपणामुळे ठरले होते तेव्हाहि केसरी कमाल-कमोबारा पानाचा व पुष्कळदा सोळापानाचा निघत असल्यामुळे इतर लेख लिहिणे, इतराकडून वाहून आलेले लेख निवडून टाकणीक करून देणे, स्फुटें व प्रासंगिक लेख लिहिणे, बातमीदाराची छाननी करणे, तात्पर्य अशा अनेक रीताने केसरीचा मजकूर तयार करून ठरीव जागृत बसविणे, हे काम मेहनतीचे असल्यामुळे त्याला एखाद्या दुसऱ्या सहसंपादकाचे उपसंपादकाचे सहाय्य घ्यावच लागें. मग त्यालाच मुख्य संपादक केल्यास त्याच्यावर जबाबदारी अधिक पडेल, पण त्यानरोबरच त काम करण्याला त्याच्या मनाला हौसहि अधिक वाटेल, आणि सरकारण प्रसिद्धीला येण्याला त्याला मदत होईल, अस माझे मत असल्यामुळे हाता-खातच्या लोकांपैरीं त्यातल्या त्यात बडील व लायक पाहून त्यांना मी बळोबळीं केसरीचे संपादक केले. जबाबदारी अगावर पडल्यानेच मनुष्य कोणचेहि काम चांगल करण्यार शिकतो यात शकाच नाही तसेच आपल्या भ्रमाने झालेल्या कार्यांचेय मुख्यत आपणाला भिलावे ही आज्ञा भगदी स्वाभाविक होय. आणि ह मनात ठेवून मी एरवीहि अस करीत अस कीं, एखाद्या मदतनीसान विशेष परिश्रम करून हासेने लेख लिहिला असला व तो चांगला बटला असला, तर तो लेख त्याने आपल्या नावावर प्रसिद्ध करावा अशी त्याला परवानगी देत असे. इतकेच नव्हे तर तो तसा प्रसिद्ध करण्याला उत्तेजनहि देत असे. फक्त अप्रलेख मात्र पत्रकर्त्याचा म्हणून निर्वाची असावा हा संकेत मी सभाळीत असे.

असो, मी संचालक म्हणजे सर्वाधिकारी असल्यामुळे संपादक नसलों तरी केसरीत कोणत्या घोरणाने लेख लिहिले जावे याचे घोरण मला बहुधा सभाळता येत असे. आणि प्रवृत्ति लिहिण्याचे माझे स्वतःचे भ्रमाहि वाचत. निदान इतर सर्व जुळवाजुळव करणे फूक सुद्धे तपासणे याचे भ्रम तरी. मध्य-तरी राजकारणाच्या वादविवादात थोडी दिलाई मधून मधून येई, लावेळी मी

अवातर वाढाय प्रकार लिहिण्याकडे तो वेळ लागत असे. उदाहरणार्थ, केसरीत कादंबरी प्रसिद्ध करावी की नाही हा एक प्रश्नच होता. कारण केसरीच्या वाचकवर्गात एका बाजूने नव्या मताची तळण मिळी हळूहळू सार्मील होत जात असली तरी जुन्या परंपरेचा अभिमानही असाही एक निश्चित वर्ग होताच. यामुळे केसरीत कादंबरी घालून एकाला खूप करावे तर दुसऱ्याला नाग्न्य करावे असा कार्याकार्यविरोध उत्पन्न होत असे वाटे. तथापि कादंबरी हा देखील निर्यादतत्वाच वाढण्याचा लक्ष्य शिष्टसमत प्रकार होऊ शकतो, आणि कादंबरीचा विषय भाषा व विचार एकदरीने केसरीच्या प्रतिष्ठित दर्जाला सोभेसे असतील तर, एखादी कादंबरीही केसरीत घालण्यास हरकत नाही, निदान तो प्रयोग करून पहाया, अशा निश्चयाने मी 'नवतूरच्या सस्थानिक' ह्या सप्तविंश प्रकरणांची कादंबरी इत आठवड्यात एक संपूर्ण प्रकरण या नियमान १९३४ साली सहा महिने केसरीत छापली. माझ्या या कादंबरीचा विषय ललित म्हणण्यापेक्षा प्रासंगिक म्हणजे संस्थानी राजकारणाचा होता आणि त्यात नायक नायिका व त्यांचे प्रेम-मीलन हे ललित वाढण्याचे एक अंग प्रगट झाले असले तरी, त्याच्या नवनात मी अत्यंत सावधगिरी बाटूनून धुगारविषयक अनिष्ट असा एक शब्दही येऊ दिला नाही. यामुळे संस्थानी राजकारणाची चर्चा व मनरंजन ही शैली बऱ्याच प्रमाणात छापली असे वाटते. अगळे नेचे प्रयोग स्वतःच्या जबाबदारीवर मी यशस्वी केल्यास, माझ्या सहस्रपादक उपसर्गादक बगावटीही सैलान पुढच्या रीतीने केसरीच्या चित्ताकर्षकत्वात स्वतःची भर घालायचीही वाटल्यास, त्याला मार्ग मोकळ्या म्हाया हा यात माझा हेतु होता. माझ या पुस्तका झालेल्या मार्गाचा उपयोग इतर कोणी अद्यापि फारसा करून घेतला नाही. कदाचित् पुढीलवेळी ते घडून येईल.

वयाचे व मोठरीच्या नियमाने मी १९३२ सालीच केसरीच्या कार्यालाून निवृत्त होण्याला, अर्थात् माझी हच्छ अमन्यस, पात्र साधे होते. पण पुढे साठ वर्षे व मोठरीची वर्षे पुरी उत्तम झाल्यावर मी निवृत्तिनाम्यात लागण स्वामर्ज्य कर होणे. पण अजून कोमेसने असह्यरितीचा कनिष्ठ बहिष्काराचा हट न तोडल्यामुळे केसरीच मुख्य कार्य शिष्ट कर होत असे मला वाटे. आणि 'सोडवारी स्वराज्य पक्षाची स्थापना' आणि 'कनिष्ठ-बहिष्काराचा अंग' यांमेल्या दोन प्रकरणावरून माझी व माझा संतर्नाती गरज दिवड पक्षाला अजून पुढे कर होत हे दिवून

ऑलव्हासेल, १९३० मध्ये काप्रेसने वॉन्सिलप्रवेश मान्य केला, तथापि अधिकार-ग्रहण म्हणजे प्रधानमंडळांची स्थापना करण्याविषयी अजून काप्रेसने आपल्या भगवतगणाना उपड निश्चित नसा कौल दिला नव्हता. १९३६ साली तर काप्रेसने निवडणुकी प्रत्यक्ष जिंकल्या तरी अधिभारग्रहणविषयी तिनं अनिश्चितपणा राखला होता. परंतु १९३७ च्या एप्रिलत ज्या दिवशी काप्रेसचा वॉन्सिल प्रवेश सिद्ध झाला तोच दिवस माझ्या कार्यनिवृत्तीला सुमुहूर्त समजून मी प्रथम केसरीचे संचालकत्वादि सोडले आणि केसरी सस्थे-कडील नोकरी कार्यमची सोडणार म्हणून जाहीर केले. तथापि सस्थेच्या दूरदुर्ग-चा अधिकार सोडण्याला ता. १ जून १९३७ ही तारीख मोठरविली होती. यामुळे नव्या दूरदुर्गकडे लेखी राजीनामा पाठविण्यास ती तारीख यावी लागली. नव्या दूरदुर्गानी माझा राजीनामा मान्य वरून प्रथम तीन महिने भरपगारी रजा नंतर पंधरा महिने निमपगारी रजा मजूर केला, व ता. १ डिसेंबर १९३८ रोजी माझा व केसरीसस्थेचा सर्व सवय मुदल्यामुळे माझा प्रॉ फंड व प्रॅप्युइटी याची रक्कम मला यावी असा ठराव केला.

पण माझ्या सार्वजनिक कार्याचा व्याप जितका पगारी तितका विन पगारी, जितका केसरी सस्थेत तितकाच त्या सस्थेबाहेर, असल्यामुळे हा इतर व्यापहि सोडल्याशिवाय खरी कार्य-निवृत्ति नाही, पारी विभ्रान्ति नाही अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे हा इतर व्यापहि सोडून देण्याचे मी ठरविले. आणि शुक्रवार ता. २ एप्रिलच्या केसरीच्या अंकात खालीलप्रमाणे एतद्विषयक 'आत्मनिवेदना'चे म्हणून दोन शब्द मी लिहिले —

“केसरी-भराठा सस्या आणि व्यक्तिः स्वतः मी याचे अनेक ऋणानुबंधी आणि दितवितक यांना उद्देशून आज या खाली जे दोन शब्द लिहीत आहे त्या-कडे त्यानीं लक्ष देण्याची कृपा करावी अशी विनंति आहे.

“ता. १७ मार्च रान १८९६ रोजी मी पुण्यास येऊन केसरी-भराठा सस्थेत दाखल झाला. त्या माझ्या नोकरीला गेल्या ता. १७ मार्च १९३७ रोजी एके-चाळीस वर्षे पुरीं झाली. माझ्या कपाळाहि लवकरच पाचष्ट वर्षे पुरीं होत आहेत. माझे प्रकृति मुळची निरोगी व मुदळ असल्यामुळे या एकेचाळीस वर्षांत मी केव्हां पारशी रजा घेतली नाही. परंतु आतां मनास व घरीरास विभ्रान्तीची अपेक्षा वाटू

लामली आहे. म्हणून ता. १ एप्रिल १९३७ पासून मी केसरी-मराठा सस्थेच्या नोकरीच्या सर्व कार्यातून बंधमुक्त होत आहे.

“केसरी-मराठा सस्थेची नोकरी सोडली तरी इतर अनेक सस्थ्याशी माझा संबंध आजपर निगडित असल्यामुळे, त्या सस्थ्याशी असणारा संबंधही सोडल्या-
विना मला हवी सशी पूर्ण विधाति ना स्वतंत्रता मिळण शक्य नाही. म्हणून तेव्हा करण्याचें मी ठरविलें आहे या सस्था आणि त्याशी असणारा माझा संबंध दर्शविण्याकरिता या खाली ज्याची यादी दिली आहे त्या सस्थाच्या कार्यापासूनही ता. १ एप्रिल १९३७ पासून मी मनानें निवृत्त होत असून, त्या त्या सस्थाकडे मी आपला राजीनामा रीतसर पाठवीत आहे. आम्ही त्यानीं तो स्विकारला अशी माझी विनंति आहे :—

१ पुणें सार्वजनिक सभा—	अध्यक्ष
२ गीता धर्ममंडळ—	”
३ शुद्ध-वैभाग मंडळ—	”
४ वक्तृत्वोत्तेजक सभा—	”
५ बौद्धवेत्त्य विमा कपना—	”
६ मर्चंट्स को बँक—	”
७ पैसाकड मुख्य कमिटी—	”
८ भारत इतिहास ए मंडळ—	”
९ महाराष्ट्र साहित्य परिषद—	”
१० मराठी ग्रंथसंग्रहालय—	”
११ रायगड शिवाजी स्मारक मंडळ—	”
१२ देवधर स्मारक मंडळ—	”
१३ महाराष्ट्र शारदा मंदिर—	”
१४ भांडारकर इन्स्टिट्यूट रे कॉमिन्स—	”
१५ वृत्तव्यवसाय मंडळ—	”
१६ देवघड एज्युकेशन बोर्ड—	”
१७ मान प्राथमिक शिक्षण मंडळ—	”
१८ नागपुरोधन मंडळ—	”
१९ डेव्हन शिष्याना—	उत्तराध्यक्ष

२० महाराष्ट्र व्यावसाय मंडळ—	उपाध्यक्ष
२१ महाराष्ट्र शिक्षण प्रसारक मंडळ—	"
२२ लोकमान्य पुण्यतिथि मंडळ—	ट्रस्टी
२३ महाराष्ट्र निवास कलनक्ता—	"
२४ गोवाळ गायन समान—	"
२५ टिळक स्मारक (खासगी) ट्रस्ट—	"
२६ ताराचंद रामनाथ हॉस्पिटल—	"
२७ श्रीशिवाजी मंदिर ट्रस्ट—	"
२८ रे इंडस्ट्रियल म्युझियम—	"
२९ होमरूल टिळक स्मारक संस्था—	निवृत्ती
३० लो. टिळक डायमंड ज्युवेली फंड—	व्य. म सभासद
३१ मोसले मिलिटरी स्कूल—	"
३२ हिरानाग ठाऊन हॉल कमिटी—	"
३३ हिंदु ला रिपब सोसायटी—	"
३४ वैदिक संशोधन मंडळ—	"
३५ गावर्धन मंडळ—	"
३६ धंदानंद स्मारक मंडळ दिग्वि—	"
३७ डेव्हन एज्युकेशन सोसायटी—	"
३८ बृहन्महाराष्ट्र नगर सिव्हिलिट—	"
३९ अनाव बालिकाधर्म—	"
४० डेव्हन कॉलेज पुनरुज्जीवन मंडळ—	"
४१ अ. भा हिंदु महासभा—	"
४२ सत्स्थान प्रज्ञा परिषद—	"
४३ स्वदेशी प्रचारक गण—	"
४४ तळेगांव धर्मार्थ हॉस्पिटल—	"
४५ सिंग एडवर्ड मेमोरियल हॉल—	"
४६ महाराष्ट्र चित्रकार मंडळ—	सहकार मंडळ
४७ मिरज विमा कंपनी—	"

वरील नोंदीतून विस्मरणाने एखाद्या संस्थेचा खेद होत राहिलेला असल्यास

तिचाहि समावेश यातच होत आहे असे समजावे. (आणि खरोखर आणखी पाच-सहा संस्थांची नावे यांतून मुटलीं असे माझ्या लक्षात मागाहून आलेहि.)

“ वरील सर्व संस्थांतील काम सारख्याच तोलाचे किंवा जिकीरीचे असतें असे नाही. तथापि या सर्व संस्थांचे कार्य मला कर्तव्यतत्त्वेने करावयाचें तर त्याकरिता विविध दिवस व वेळ यांचे बंधन जवळ जवळ सर्व वर्षभर मधून मधून पडतें. सभाच नसली तरी खासगी चर्चा, राहामराहत, चिह्नी-चपाटी, शिफारस-भलावणी ही कामे असतातच. मिळून कार्याची भुणभुण मागे राहतेच. त्यामुळे जखडल्यासारखे वाटतें. आपल्या वेळेवर आपली सत्ता रहात नाही. त्यांतूनहि कांही कांही कार्यांत, मला स्वतःला भाडणें करावयाची नसली तरी इतरांची तोडावी लागतात त्याचा उपद्रव वाटतो. या अनेक संस्थांचे कार्य मी आजवर यत्नशक्ति केले आहे, म्हणून माणुंगे तें सोडण्याचें मलात आणत्याच त्यांनी मला क्षमा करावी. हें विविध प्रकारचे कामकाज सोडून देण्यात माझा राग कोणावरहि नाही. तोच मनानें पूर्ववत् कायमच राहिल.

“अशा प्रकारच्या कामकाजाच्या बंधनामुळे मनाला जो राग मोकळेपणा असा वाटत नाही तो मिळवा, अशी इच्छा आता फार जाणवू लागली आहे हें मी प्राजलपणे सांगतो. आणि बेयझाचकरिता हें विविध प्रकारचें काम सोडून रावयाचा निधन मी केला आहे.

“केसरी-मराठा सरपंचासारख्या लो. टिळकाच्या मत्स्य भसाई एकेबाजीस योगे काम करण्यास मला मिळाले हे मी माझ विशेष शुद्ध गमजनां, त्याचप्रमाणे वर उल्लेखिलेल्या अनेक संस्थांतून निष्पन्नमिस्तिक कामे करण्याची सुवि मिळाल्यामुळे मला सार्वजनिक जीवनाचे शिक्षण मिळालें, म्हणून मी सगि ज्योनी मला दिली त्यांचेहि मनःपूर्वक आभार मानतां आणि त्या नकोची रजा पेटां.

“या एकेबाजीस यथांच्या सार्वजनिक कार्यांच्या अरथीं. माझ्या हातून कोणाचे रों झाले असेल तर कोणाचे केव्हा कांही काईटहि झाले असेल. विशेषतः केसरीमराठा मेस्त्रीतील सपादक व मन्त्रादक या नात्रनें माझ जगा अनेकांचा तोभ सपादित आला, त्याच अनेकांचा सगहि मी नव्वर ओडून घेता अनेक हे उपद्रव आहे. तथापि मी कुद्दिपुरखर कोणाचे आदिन केले असे मला काटा नाही. तरी आज माझी निमंई होच आहे, ज्याचा मन्वर लोभ अनेक ज्योनी तो त्याच

देवावा, आणि ज्यांना मी बोलल्याहि कारणांने अग्रिम झालो असेल त्यांनी माझ्या अपराधारगिता माझा क्षमा करावी.”

ता. १५ एप्रिल रोजी मी व माझे सहकारी द्रुष्टी धाडोपत विद्वान यांनी केसरीत खाशेल पत्रक प्रसिद्ध केले.—

“ता. १६ ऑगस्ट १९२० रोजी आम्हा दोघानी नेमणूक केसरी सस्येचे द्रुष्टी म्हणून झाली. ते काम आम्ही आजवर यथाशक्ति केले. परंतु बवोमानामुळे ते काम यापुढे सोडाव अशी इच्छा झाल्यामुळे, आम्ही ता. १ नूनपावून हे काम सोडणार असून आम्हा दोघाच्या जागी नवीन तीन द्रुष्टींची नेमणूक करण्याचें ठरविले, व त्या जाग्याचें रीतसर द्रुष्टीकोठ केले, आणि त आज रोजी रजिस्टर कचेरींत नोंदविले.

आता आमची सग्रेम व सविनय विनंति अशी आहे की, १ रा. जनार्दन सत्काराम करंदीकर, २ रा लक्ष्मण बळवंत भोसदकर आणि ३ रा. गजानन विश्वनाथ केतकर हे नवीन द्रुष्टी होणार असून, केसरी सस्येच्या हितवित्तकांनी आजपर्यंत आमच्या कामी आम्हाला सहाय्यभूति दाखवून जसे सहाय्य केले तसच ते यापुढे नवीन द्रुष्टीनाहि कराव.”

—नरसिंह चिंतामण फेडकर

—धोंडो बासुदेव बिदांस

असो, केसरी सस्येचा द्रुष्टी व त्याच सस्येचा पगारी नोकर अशी माजी सजोड मती का व कशी होती याच विवेचन या प्रधात पूर्वी एके ठिकाणी विषय-परत्वे मी केलेच आहे. म्हणून पगारी नोकरा व द्रुष्टीचा अधिकार ही दोन्हीही एकदम सोडली. धाडोपत यांनी फक्त द्रुष्टीची जागा सोडली पण पगारी जागा सोडली नाही कारण टिळकांनी मृत्युपत्रात अस लिहूनच ठेवले होत की धाडोपत यांना पगारी मॅनेजर म्हणून त्यांच्या तहाद्वयात ठेवा. आता मीहि स्वतः द्रुष्टी असल्यामुळे मला झाले तरी फक्त नोकरावरून कोण साडणार होत ? तथापि मला हजर दृष्टीनहि याकडे पाहण्याचे होतें. माझ्या बयाला पासष्ट वर्षे झाली तरी वर्तमानपत्राच्या कामात कोणाहि सपादक उपसपादकाला द्वार न जाण्या-इतकी शरीराची ताकद व बुद्धीची तत्त्वसे मजमध्य गतवर्षी होती, इतकेच काम पण अजूनहि आहे असे मी म्हणू शकता तथापि सत्या या दृष्टीने केसरीने

૧૯૧૭ માલો મંદિરકર્મી પ્રવાસી મુમજે શા માળી પેતલેલે હામાલિન
(૪ ૮૧૬)

नोकरीला किती बघावयेल पगारी नोकरीत ठेवारे, मित्रा त्याला ती जागा अडवू द्यावी, घाला स्वाभाविक मर्यादा असलीच पाहिजे. आणि दूस्ती या नात्याने मला स्वतःच हे उदाहरण घालून द्यायलाचें होतें म्हणून आपण होऊन मी पगारी नोकरी सोडली. स्वार्थालाहि मर्यादा असली, आणि ती देखील स्वतःच आपण आपल्या हातानें स्वतःला घालून घ्यावी हेंच सर्वांत उत्तम. सरकारी नोकरीत मी असतो तर पचावन वर्षे होताच मला पेन्शन प्यावे लागेल असेच की नाही ! मग बघाच्या पासष्टाव्या वर्षापर्यंत पगार घेतला हें काय थोडे सार !

पण केसरीच्या संपादकाची पगारी नोकरी व दूस्तीची जागा याच्या मद्देनाने करक आहे. आणि मी पगारी नोकरी सोडली हें ठीक केळ असे वाटणाऱ्या कित्येकांना मी दूस्तीची जागा सोडलो हें मागे ठीक केळ नाही असे वाटेल. त्यांचें म्हणणें की इतर कोणाच्या हातीं केसरी संस्था असण्यापेक्षा माझ्या हातीं ती संस्थे निवळे अधिक दिवस असलेली बरी. पण माझे स्वतःचें मत तसें नव्हत. मला वाटे की आपण मेल्यावर हा अधिकार लोकांच्या हातीं जाण्यापेक्षा, आपण होऊन आपल्या ह्यानी-तच तो त्याच्या स्वार्थात वसून तो ते कसा चालवितो हें पाहण्यापे मुल्य आंगांत घात भरणे आहे. लोकां मला दूस्तीची जागा सोडू नका म्हणताना याचा अर्थ माझे या जागेचें पूर्वीचें काम चांगलें झालें इतकी दावायची मला पुरे झाली. मी जागा न सोडने याचा अर्थ, निश्चिंत भवि, जिथे राम करणाऱ्या माझ्याद्वारा चांगला दुसरा कोणो निपणार नाही असा होत नाही काय ! पण मी इतका गर्व किता नव्हतार की बाबावर ! परे दूस्तीची जागा सोडने यात स्वार्थत्यागपेक्षा एका म्हीने स्वार्थत्यागपेक्षा अधिक होणे. कारण हा जागेच्या जबाबदारीत मुक्त होणे हे एक प्रकार स्वार्थ-साधनच नव्हे काय ! आतां वयपर्यंत दगदग कसा झालेला बरी. दूस्तीच्या जागेवर राहून लोकांची बहाली उडतली इतरांच्या अधिकार भोवत्यावावा यात असें काय मोठे ऐश्वर्य आहे ! दूस्तीची जागा सोडल्यावर जेसरी संस्थेमधील निरुपाधिक प्रेम अनुभवासमारा सापडेल तर तेंही चांगल्याचें प्रयोग होणार नाही काय ! माझा अधिकारत्यागाची वाट बघत केसरीचे बॉर्डर हे लोक बघते नव्हते, मी तेथे कोत्याच्या दोळ्यामनोर नको असें कोणत्याहि शाक नव्हते, हें नव्ह. पण असें अगता ५ अनेक लोक नको नको म्हणून अगता मी अधिकार सोडून दुसऱ्यांना हाई देणे, इतक्याद्वारा भूदणस्पद असे मला वाटले. म्हणून मी दूस्तीबाई अधिकार सोडला.

ता. ६ एप्रिल १९३७ च्या अर्कांत येथील मल्ल निरोप देताना गालीत उगार काढले. ते माझ्याच विघ्नांना विवा हाताखालच्या लेखकांनी काढले असले तरी ते केवळ औपचारिक किंवा टांढेदेखले होते असे मी मानित नाही.

केसरी म्हणतो—“ धा. नरसिंह वितामभ ऊर्फ तारयासाहेब केळकर यांचे आत्मनिवेदन गेल्या अर्शी प्रसिद्ध झाले ते समीचीन वाचलेच असेल, धा. केळकर यांचे घेटी गार्वजनिक कार्यातून निवृत्त झालेले ही गोष्ट कोणाच्या ध्यानींमनीहि नसल्यामुळे ती वाचतांच त्यावर लोभ बरणान्या लक्षातच. महाराष्ट्राच्या त्रिषास जुटपुट लागली यात नवल नाही. धा. केळकर यांचा गार्वजनिक समार एकेकाळीस बराचच आहे. हा संसार आठोरताना त्याच्या अतःकरणस्य गेहून होता ते एक प्रकारे भातुर झाले आहेत, यावरून पूर्ण विधाने घेण्याची त्यांना किती आवश्यकता पाटन आहे याची कल्पना येते. स. १८९६ साली केळकर गार्वजनिक कार्य करण्याच्या अनिवार होवेने पुण्यात आले. त्यांना स्थान मिळाले केसरी-मराठा संस्थेन व लो. टिळकाच्या उनाखाली. टिळक ही त्यांच्या मंडळी महाराष्ट्रातील यादवी शक्ति अंशून विचर्यातून अनेक चळवळी उगम पावत होत्या व निरुद्धे अनेक चळवळी जीवनाचे धांव घेत होत्या. अशा वदस्यांनी तारयासाहेब हे आरण्या भरज्वानीत बघी-कावा भिडवून आखाज्यात उतरणाऱ्या मराठ्यांमध्ये दह घोरतून आले. त्यांना गार्वजनिक कार्याचा हन्यास होता. आणि बुद्धिमत्तेच अभिधान व वनृत्वाचे आदिरीड असे पुणे शहर त्यांच्या पुढे वामे यावून ठेवण्यास सिद्ध होते. किंबहुना काम देण्यात व काम करण्यात या उभयतांची पैज लागली असून दोन कोणास इतकितो यारिपरी ते परस्परांची परीक्षाच पहात होते.

लोकसेवेची विविध उपायि मागे लावून घेणाऱ्याच्या अंगी घांढेघोडके गुण असून भागत नाही. किंबहुना गुणांचा गोडवेपण जितका अधिक तितके विकटपारे मुगळेहि अधिक. उपयोगशीलता, वनंब्यततरता, निरलगता, प्रगजता, सहनशीलता, सांजन्म, आशय, निरपेक्षपणा, सरलत्व व आस्था इत्यादि गुण तालासाहेबांच्या टिकाणी हनय्या उरुटल्याने वसत आहेत की, लहानापासून थोरापने प्रत्येकाला त्यांना तसरी देण्याला सवोच वाटू नये. ईश्वराने त्यांस शरीरसान्ध्य व बुद्धि याची देणगी सडळ हाताने वहाळ केली असल्यामुळे लोकसेवेत पडणारे कष्ट त्यांनीं सुयीने सोसले आहेत व बुद्धिवैभव जेथे तेथे प्रकट केले आहे.

इंग्रजी व मराठी वृत्तपत्रव्यवसायाने त्यांच्या बुद्धीस ऐन विकासाच्या काळात योग्य ती तालीम दिली. वृत्तपत्रसंपादक व्यासंगी असेल तर त्याच्याशी लढत करण्याला नित्य नवे विषय समोर उभे रहातात. तशांतून त्याचा दम तितक्याने उखडण्याजोगा नसेल तर तो स्वतःच नवे विषय अभ्यासाकरिता उकहन काढतो. तात्यासाहेब या काँग्रेसीतील अद्यत्यामुळे त्यांनी ज्यावर लिहिले नाही असा एखादा विषय घेऊन चाळीस वर्षांत उरला आहे की नाही हाहि विषय संशोधन करण्याजोगाच आहे. यातील काही विषय त्यांनी आपढान अभ्यासिले असतील, काही विषयांच्या अभ्यासाने त्यांवर सक्ति घाली असेल, प काही विषयांवर केवळ जिज्ञासेची खुमखुमी म्हणून त्यांनी सक्ति केली असेल. तें काहीहि असले तरी याचा परिणाम असा पडून आला की, हरेक सार्वजनिक कार्यात भाग घेण्याचा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला.

तात्यासाहेब हाडाने खरे साहित्यप्रेमी व कलावान आहेत. त्यांची बुद्धि साहित्य, संगीत, कलिनकला व इतिहास यात रमणारी आहे. लेखक या नात्याने जगाच्या पुढे ते नाटक, इतिहास, चरित्रे लिवूनच आले. पण वृत्तपत्रांय व्यागमाने जो ओं स्थानी बुद्धि विकसित होऊ लागली तीं तीं त्यांनी अर्थशास्त्र, नव्यज्ञान, राजशासनशास्त्र यांचाहि व्यासंग वाढवून त्यांवर प्रभारचढाहि केली. गेल्या अंकांत त्यांनी मतेवादीस सत्त्याचा राजीनामा देण्याचा मरुतर जाहीर केला आहे. त्यांतून काही सत्त्या असा आहेत की, त्यांच्याकडे संपादकीय व्यवसायात तात्यासाहेब नसले तर त्यांनी हाजकडे कक्षविन् दुसूनहि पाहिले नसतें. पण या व्यवसायात बुद्धीचे पोरन संपागाने क्षाप्त्यामुळे ते त्याचा कारभार स्वतःने पण अधिकारयुक्ततेने करीत आले आहेत.

त्यांच्या बुद्धिसामर्थ्याला परीक्षामार्ग्यांची उत्कृष्ट जोड मिळाली असल्याचे वर सांगितलेच आहे. त्या योगाने त्यांचे बुद्धिप्रेमच शतांटींनी कार्यक्षम बनले. आधुनिक सुशिक्षित वर्गात परीक्षामार्ग्यांनी बहुमोल देणगी निशून मदाश्रयात तरी फार थोड्यांच्याच साज्यात येते. त्यामुळे कितिके द्वारे मतीनेच दृष्टन अशांत पडतात. पण तात्यासाहेब या शक्तीत देवान होत. संपादक, सार्वजनिक कार्यकर्ता, व पुढारी या विशिष्ट न्यायाने त्यांना जो जी सक्ति लागली तिचा भरसू पावता घेण्यास व राजीत्य अनेक मुज्यामार्गेन मिळणारा योगनस्य बुद्धीला निह देण्यास ते दामुर्देश धमरं ठावे. बहुर व बहुर, गन्यानी व गुधरक, भर-

मतवादी व गुणमतवादी, छरि व नखरेते, नष्टकार व इतिहासकार, मारिऊ व टीकाकार अशा परस्परविरोद्ध दुस्कर्तो त्यांचा सर्वथ अनायास आला असता त्यांच्या कोणासहि नाराज न करता ते वागले व वागतान, याला कारण त्यांची सहृदयता व सहानुभूति हे गुण होत. अशाच्या विचारमूर्तीला तत्त्व ते प्रहण करून त्यावर ते छापाई देऊ शकत काय इति त्यांच्या या विशिष्ट गुणातच सांपडते.

हजेच्या काळात होत विन्यामधील अंतर यागपथरा वसां धरण्यास तात्यासाहेबांनी मेन्या एकेचाळीस वर्षात तानचार विन्या सहज पाहिल्या. विचार, आरंभ, प्रकृति व समजुता यांत होत विन्यामध्य किती अंतर पडत याचा अनुभव ज्याला त्याला पदोर्पणी येतच आहे. तस्यागाईसाच्या देखून भलायकेत तानचार विन्या झाल्या असे मानल्यास ते एकेचाळीस वर्षांची पुण्यान आले त्या वेळच्या विन्या व चाडू निर्यात जनांनअस्मानाच अंतर पडले आहे हे उघड आहे. तरी ते तरुणाना हजेसे वाटतात, तरुण त्यांच्या सहवासान रगतान, व उलटारजी नात्या-साहेबाई तस्याच्या सहवासात रगतान, याचा उलटारा सहृदयता सहानुभूति या गुणाचा हवाला दिव्यावाचून हाणार नाही. पुण्यात गेली एकेचाळीस वर्षे ते आहेत. या दीर्घकालात त्यांनी किती तरी मस्था त्यापल्या व किर्येऊ बाडीस लावल्या. पुणे म्युनिमिपलिटितीत सामान्य सभासदारापून तो अप्पधारयेंतची कामे पुष्कळ वर्षे केल्यात ते आगलवृद्धाच्या पन्विचाचे झाले आहेत. त्यात अनेक सभा सभेलेने उत्सव यांची प्रमगाप्रसंगानी अर पडल्यामुळे त्यांची ओळख नाही, किंवा त्यांचे नाव माहीत नाही असा एकहि जाणता माणूस पुण्यास सापडणार नाही, अथवा ते पुणेकराना परच्या वडीत माणसाप्रमाण वाटू लागले आहेत याचे कारण त्यांनी असह्य लोकावर विविध रुपानी केलेले उपचार होत. त्यात ही लोकप्रियता पुण्यात किती श्लेषयेंत पोहोचली आहे, व त्यांनी सहसावधिलाकाना परोपकारांनी कसे ऋणी करून ठेवले आहे, याचे उत्कृष्ट प्रत्यंतर पाच वर्षांपूर्वी त्यांचा एकसंशदा वाढदिवस पुण्यात एक मदिनाभर सारखा गाजत साजरा होत होता यावरून झालेच आहे.

सर्व जातींत व सर्व पक्षात ते प्रिय व आदरणीय झाले आहेत हा त्यांचा विशेष होय. ही हातोटी महाराष्ट्रातील पुढ्यन्वात पारच धोप्याना साधली आहे. तिचे बीज शोधन अतिशय बोधप्रद ठरेल. जालनिमानानीत व निरपेक्ष लोकसेवा

याच गुणात ने बाज सापडेळ. कार्यकर्त्यांनी त्याचे हे गुण उचलल्यास सार्वजनिक कामातील व आयुष्यक्रमातील किती तरी भाडणे वाचून त्यास निकोप व निरोगी स्वरूप प्राप्त होईल. ते स्वभावतः प्रगतिप्रिय आहेत, मग ती प्रगति सामाजिक असो, धार्मिक असो, औद्योगिक की साहित्यिक असो. यामुळे त्या त्या पक्षातील कार्यकर्त्यांस ते पसंत पडतात. अस्पृश्यतानिवारण, पुनर्विवाह, जातिभेद चासखर्ची त्यांचीं मते मुरसिलित आहेत व तीं सनातनी लोकाना तितकींशीं पसंत पडणारीहि नाहीत. तरीमुद्धा ते सनातन्याच्या तीव्र रोषाला पात्र झाले नाहीं, याचें कारण त्यांच्या ठिकाणीं वाद्दाण्याचा, हिंदुत्वाचा, व सस्कृतीचा अभिमान विवक्षित प्रमाणात जागृत आहे हेंच होय.

महाराष्ट्रातील सर्व चळवळींना ते साहसाच पाठिंबा देत व जीवनरस पाजित आले आहेत. राजकारणावर सर्व भर पडल्याच महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय जीवनास एकांगीपणा येणे हे एके काळीं अपरिहार्य होतें असें क्षणभर मानलें तरी महाराष्ट्रामाद्वया औद्योगिक व आर्थिक क्षेत्रात इतरांच्या मानार्हे अल्पन मागासलेल्या प्रांताला इतर अंगाची उपेक्षा करणे धोरणाचें होय याची जाणीव तात्कासाहोवनाहि होती. यामुळे त्यांनीं आत्में लक्ष ठेवून वळवून ती बाजू मागलीच सावरून घेतली. पुण्यांतील सेटूल को-ऑपरेटिव्ह बँक स्थापनात व कार्येंत दरीला आणण्यात त्यांचेच बौद्धिक श्रम कारणीभूत झाले आहेत. वेस्टर्न इंडिया लाइफ इन्शुरन्स कंपनीच्या मागून कॉमनवेल्थ विमा कंपनी पुण्यास निरग्याचें धेय पुष्कळ अशीं त्यांनाच रावे लागेल. महाराष्ट्र शुगर मिंडिकेटला त्यांनींच उचलून भरले. महाराष्ट्रात तरी निदान राजकारणात पुढाकार घेतलेल्या पुरुषांनीं औद्योगिक क्षेत्राकडे इतकें लक्ष पुरविल्याच उदाहरण दुसरे सापडणार नाहीं.

साहित्य हा त्यांचा व्याप्ता आहे. ते नुमते साहित्यिक नगून विद्वान भयकार आहेत. त्यांची विद्वत्ताहि एकांगी नसून सर्वांगीय आहे सार्वजनिक आयुष्यक्रमातील असंख्य व्याप नांवे लागले असताहि वेदांत वेढ काढून त्यांचे प्रचलित विषयाबाहेरील वाचन, चिंतन, व लेखन सर्पिली कांहीं ना कांहीं नित्य चालू असतं. किंबहुना त्यांचा तो जीवनाभार किंवा सूर्यनिस्थानच आहे. त्यांतून जे स्थिर त्यांस मिळतात त्यावर त्यांचा नित्यक्रम प्रकाशमान होतो. राजकीय जंगित हे रस व चढाढाळ वाटेवस्थे अदळत आपटत जाणाऱ्या गडगडाकारा

समजण्यास हरकत नाही या प्रकारचा जावनक्रम त्यांनीं चायीम-एकेवाळीस वर्षे सतत चालविता आहे तो उत्साहान व प्रसन्न चित्तानें पार पाडण्यास साहित्यसेवा व ज्ञानलाडसा यातून मिळणाऱ्या शीतल तुषारानाच त्यास सामर्थ्यवान केलें आहे इतर असण्य अवधान सभातून त्यांनीं साहित्य क्षेत्रात व विद्वत्त संपादनेलें स्थान स्फुरणीय नाही असे कोण म्हणेल ?

“तात्यासाहेबांनीं मिळविलेल्या विविध प्रकारच्या पात्रतेमुळे त्यांना किती उपाधि सतत सोमाव्या रागत याचें प्रत्यक्ष त्यांच्या खासगी भेटींसाठीं घरीं जाणारास सहज येते सराळीं उठल्यापासून रात्रीं निजिपर्यंत त्यांची सलामसलत पेऊ इच्छिणाराची जा-ये एकसारखी सुरू असते भेटींस आलेल्यांना सदा देत असताच ते आपली इतर मानसिक अवधान चालू देवतात शहरात टिकटिकाणीं त्यांनीं जे कायक्रम आखलेले असतात ते उरकण्यामाठीं अनेक योजना त्यांच्या डोक्यात घागमेल करीत असतांना पाहून स्वयं मनुष्यास मोठ्या थोरल्या बोरी-बदरासारख्या रेंवे स्टेशनाची आठवण झाल्याशिवाय राहणार नाही त्या स्टेशना वर बाहून दुरूदुरूच्या गाड्या येत असल्या तरी तेपुन रवाना व्हावयाच्या गाड्याच शटिंग सुरू असतें, व प्लॅटफॉर्मच्या निरनिराळ्या भागात गाड्याच्या जोडलेल्या माळा एजिनाचा वाट पाहत असतात तात्यासाहेबांच्या मन स्थितीच शेजारी बसून निराश्रय करणाराच्या मनधभूपुढें हेंच दृश्य उभें राहतें

सार्वजनिक कार्याची योग्यता मनुष्य कितीहि जाणत असता तरी वयोमाना-प्रमाणें त्याचें शरीर थकावयाच व मनालाहि या उपार्थीचा त्रास सहन न होऊन ते विभ्रंतीसाठीं उत्सुक व्हावयाचेंच ही अवस्था गेली पाचमहा वर्षे तात्यासाहेबां-वर चालून येत असून, आता त्यांचे तिजपुड चालेनास झाल्यामुळेच त्यांनीं सर्व सार्वजनिक सस्थांचा निरोप घेण्याचें ठरविलें आहे यात शका नाही त्यांना हवी असणारी विभ्रंति सर्वांनीं त्यास मुखानें उपभोगू द्यावी ते आता कृतकार्य झाले आहेत, व श्रुतदृष्टीनेचा मनास वाटणारा मात्सिक आनंद चाखण्याचें भाग्य फार थोड्यांच्या वांट्यास येत असल्यामुळे तें भाग्य अनुभवण्यास त्यांना ईश्वरानें उदक आयुष्य द्याव अस आम्ही इच्छितो पुण्याच्या व महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीव-नात तात्यासाहेबांच्या कर्मसंन्यासानें प्रचंड खिड पडून तें जीवन ओकें व नरिस दिसल, पण त्यास ह्याच काळ !”

केसरीचा अहेर घरचा म्हणून त्याचा मान पाहिला. पण केसरीचं हे लिहिणें मला औपचारिक न वाटण्याचें एक कारण असें कीं, सर्व महाराष्ट्रभर माझ्या व्यवसाय वधूंपैकीं शेंकडा नव्वदांनीं तरी अद्यान अर्थाचे उद्गार माझ्या कार्यनिवृत्तीला उद्देशून काढलेले आढळले. या व्यवसायवधूंत केवळ माझ्या मताचे व पक्षाचेच नव्हेत तर माझ्या प्रतिपक्षातीलहि काहीं वृत्तपत्रकर्ते आहेत. मला मिळालेली प्रशस्तिपत्रे अनाहूत अशीच आहेत. माझे सार्वजनिक कार्य सुरू असता वापैकीं अनेकांनीं अनेक वेळ माझा मतभेद झालेला आहे. माझे धोरण पसंत न पडल्यामुळे त्यातल्या काहींनीं मजवर सडकून टीका केली आहे. काहींनीं आपल्या स्वभावाप्रमाणें किंवा आखून घेतलेल्या धोरणानुसार माझी टक्काळी कुचाळी करून दुरुत्तरेहि दिलीं असतील. मी जन्मात लोकांकडून काहीं थोड्योडकी निंदा सोंसली नाहीं. अर्थात् उलटपक्षी मी बादभूमीतून निघून जाण्याच्या वेळीं कोणी जर मजविषयी बरे वद्दार काढले तर त्याचें भूषण मी का मानू नये ! ज्यानें निराचे पोटावर घोट घेतले त्याला शेवटीं तरी अमृताचा घोट आपण होऊन पुढे आल्यास तो घेण्याचा हक्क आहे. त्याचा अन्हेर करण्याइतका मी पाजील विनयी किंवा साधु पुढप नाहीं. निवेच्या दृष्टीनें निवेला जरा किंमत आहे तरी, किंबहुना त्यामुळे, स्तुतीलाहि आहे असेच मी मानतो. स्तुति ही निवेची प्रतियोगिनीच होय मी विचाररहित जीवन्मुक्त नाहीं. प्रतिकूल लोकमताचे दुःख व अनुकूल लोकमताचे सुख मानणारा असा व्यवहारी मनुष्य मी आहे. आणि उलट प्रसाराचा बदला करीत तर निवळ वेगळीं टरेन. असो. वरील प्रमाणे पूर्ण निवेक करूनच मी खालील खतरे देत आहेः—

दैनिक त्रिकाळ (पुणे) ता. ४।४।३७—धी. केळकर यांची आजवर झालेली साहित्यविषयक कामगिरीदखिल इतकी थोर आहे कीं, सामान्यतः कोणत्याहि विषय मनात येतून त्यासंबंधी विचारपूर्वक लिहिणाऱ्या माणसाला असेरीस असेच कळू करार लागत कीं, नातल्या बराचसा भाग धो. केळकर यांनीं पूर्वीच लोकांपुढे मांडलेला आहे. धी. केळकर यांनीं मराठीची भाषाशैली तर इतकी संपन्न बनवून ठेवलेली आहे कीं, मराठी भाषा इतक्यात कस पडणाऱ्या प्रत्येक इसमाचा केळकरांच्या लेखांची पाठपत्रे करणे भाग आहे. आजवरच्या या बहुमोल साहित्यविषयक कामगिरीत धी. केळकर हे पापुघोत काढात काहीं तरी अभिनव अशी मर टाकतील यांत आम्हाला मुख्यच समज वाटत

नाही वारण श्री. वेङ्कटर यांना वयोमानामुळे ग्राहीरुद्ध क्षीणता आलेली असली तरी त्याची जुद्धि नवे नवे प्रात आक्रमण करण्याच्या कामी अजूनहि कार्यक्षम आहे.

विविधवृत्त (सुबई) ता. २१.११.३७—टिळकाच्या कारागारांत त्याच्या केसरी व मराठा या दोन्ही सत्या मुराजित ठेवून लोकजागृतीचे व प्रचाराचे कार्य त्यांनी एवढ्या कायदम रीतान पार पाडलें कीं, टिळकांनीहि त्यांना त्याबद्दल धन्यवाद दिले. केळकरांच्या लेखणांचें सव्यसाचित्व व त्यांची सद्गमसलत याचा बहुमोल उपयोग केसरी सस्थेला व टिळकांना झाला, आणि त्यामुळेच कै. टिळकांच्या मागून टिळकांच्या राजकीय पक्षाचे अधिपति या नात्याने त्यांचे नेतृत्व महाराष्ट्रांत टिळक पक्षाच्यानी विनितकार मान्य केलें. तथापि स्थिति या नात्याने जे स्वभावागुण गौरवास्पद ठरतात तेच गुण राजकारणासारख्या धकाधकीच्या मामल्यात कमकुवतपणाचा दोष उत्पन्न करण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, केळकरांच्या राजकारणाला त्यांच्या मौज्यामुळे कणखरपणा चढला नाही. टिळकांच्या निधनानंतर महाराष्ट्राच्या राजकारणातील बुद्धिप्राधान्याचा लौकिक व परंपरा कायम ठेवण्यासाठी मतत केलेला झगडा असेंच स्वरूप या राजकारणाला आले. हा झगडा केळकर मिकरानें झगडले व या झगड्यात त्यांनी आपलें स्वत्व कायम ठेविलें. लोक-निग्रह होऊ नये म्हणून बदलल्या राजकारणाशी मिळतें घेण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला पण या राजकारणाशी ते कधीहि एकरूपता पावले नाहीत. आणि प्रसंग आला त्या त्या वेळीं उसळी माहून त्यांनी हिंदी राजकारणातील बुवाशाहील सणसणीत धपडा लगाविल्या परिस्थिति निर्माण करण व परिस्थितीशीं झुज खेळणें यावेकीं कोणत्या तरी एका कार्याचें बाण सार्वजनिक कार्यकर्त्यांना स्वीकारव लागतें केळकरांच्या वाढ्याला दुसऱ्या प्रकारचें बाण आलें व त्यासाठीं त्यांना निदा, त्रेश, मनस्ताप या गोष्टी सहन कराव्या लागल्या.

कुळाचा-समाचार (पेण) ता. २१.११.३७—सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक कार्यातून यात्रागणें निवृत्त झाल्याची जी घोषणा तात्यासाहेबांनीं केली आहे, ती ऐकून केवळ महाराष्ट्रीयसच नव्हे तर इतर प्रांतांतील लोकांसहि वाईट वाटल्या खेरीज राहणार नाही. मनाना खरा मोकटेपणा मिळवा व शरीरालाहि निश्रानि लाभावी एवढ्यामागेंच श्री. तात्यासाहेब हे सार्वजनिक कार्यातून निवृत्त होत आहेत असे 'केसरी'तील त्यांच्या आत्मनिवेदनाच्या दोन दाख्दाखून दिसतें.

तात्यासाहेबांच्या या सार्वजनिक कार्यनिवृत्तीमुळे महाराष्ट्राचें पुष्कळच नुकसान होणार आहे. परंतु नाइलाज म्हणून ते सहन करण्यापेरीज गत्यंतर नाही.

राष्ट्रमत (पुणे) ता. २४/१२/७—एकेचाळीस वर्षपर्यंत लोमसेवेचे असताना आचरल्यावर महाराष्ट्राचें पुढारी धी. तात्यासाहेब केळकर यांनी सेवानिवृत्त होण्याचे ठरविलें याबद्दल त्यांना कोणी दोष देणार नाही. आजमितीस ते वेगवेगळ्या ठररा सस्याचे अभ्यक्ष आहेत व इतर कित्येक सस्याशी त्यांचा कमीअधिक प्रमाणात संबंध आहे. शिवाय केसरी व मराठा पत्राचे संचालक म्हणून त्यांच्यावर महत्त्वाची जबाबदारी आहे ती वेगळीच. हें सर्व सामावून अवांतर लेखनाचा व वाचनाचा त्यांचा जो व्यासंग चालू असतो तो लक्षात घेतला म्हणजे या घोर पुरुषाच्या बहुविध व्यवसायाची व अजाड बुद्धिवैभवाची कल्पना येते. बघाला जवळ जवळ पाचशे वर्षे पुरी झाली असता इतक्या जगावदान्या विन-बोभाटपणें सामावणें ही असामान्य गोष्ट होय. कै. महादेव गोविंद रानड्याच्या नंतर तात्यासाहेबांच्या इतक्या विविध व्यासंगाची व विशाल बुद्धीची व्यक्ति महाराष्ट्रातच काय पण सर्वत्र हिंदुस्थानातहि झाली नाही असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाही.

ज्ञानप्रकाश (पुणे) ता. २४/१२/७—धी. तात्यासाहेब केळकर यांचा सार्वजनिक कार्यरत या नात्याने महाराष्ट्रातील विविध स्वरूपाच्या रिती सस्याशी निरुक्त संबंध आलेला होता, याचं प्रात्यक्षिक सुमारे पाच वर्षांपूर्वी धी. तात्यासाहेबांच्या पटपत्रिपूर्तीचा जो अपूर्व सोहळा या पुण्यनगरीत झाला त्या वेळीं जनतेला पहावयास मिळालेलें आहे व त्याची स्मृति लोकांना अद्यापिहि आहे. गेल्या पाच वर्षांत धी. तात्यासाहेबांच्या मार्गदर्शकत्वाखाली व सदाग्रहसल्लोचने आपला सार्वजनिक प्रयत्न चालविणाऱ्या सस्याची सस्या कमी तर झालेली नाहीच, पण ती घन्याच प्रमाणात वाढलेली आहे असें म्हटलें तरी चालेल. धी. तात्यासाहेब त्यांनीं सद्यः देखिलेल्या अनेक सस्यावर त्यांचें अपत्यसदृश प्रेम असणें स्वाभाविक आहे. पण वृद्धापकाळीं पक्षितप्रेमापेहि नियमन करण्याची पाळी मनुष्यावर येते, व पारमार्थिक मनःस्वास्थ्यप्राप्तें तशा नियमनाची जरूरति असते. आणि म्हणूनच पुढेकडे लोक त्या दरीत चतुर्धोषमात्रा दिवा घन्यामात्रा यास परस्परत्वार. धी. तात्यासाहेब केळकर यांनीं काळ परवडणून जो सस्या-

समर्थनिवमनाची, विना एसा अर्थाने राजसन्ध्यामार्जीव म्हणा ना, जी घोषणा बेळी आहे, ती त्याच्या शारंगिक व मानसिक स्वास्थ्याला महाप्रयत्न होवो अशी कोणाहि यात्रमार्गी मदिच्छा व्यक्त करील.

स्वराज्य (मुवई) ता. १४१३७—श्री. तात्यासाहेब केळकर ही एक व्यक्ति नमून चालती शोभती सत्त्याच आहे. पुण्यातील मुमोरे पत्रामापेक्षा जास्त सत्त्याशी त्याचा आतापर्यंतच्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमात समर्थ भाग आहे. पुण्याच्या सारजनिक समेचे तात्यासाहेब हे केळकर प्राण अहेत. अशा सत्त्याची तात्यासाहेबाच्या या निधयामुळे फार हानि होणार आहे. राजकारणात तात्यासाहेब व्यावहारिक व भावनात्मक दृष्ट्याचा मिलाफ करण्याचा प्रयत्न करू लागल्यामुळे कीर्तियशोभदिराच्या शिखरावर ते पोहोचू शकले नाहीत हा त्याचा दोष नव्हे. मुवर्ग मध्याच्या पायी त्यास बराच त्रास सहन करावा लागला व राजनीय क्षेत्रात त्याचा बराच कोंडमात साला यामुळेच त्यास काप्रेसचा अभ्युद्य होण्याचा मान मिळाला नाही. परंतु काप्रेसमधील मानाच्या जागेचा लोभ न धरता अगर पुढाऱ्याच्या रागालोभाची पर्वा न करता, त्यानीं राजनीय मते वेळेवेळीं नि स्पृष्टपणे मांडली. आणि महाराष्ट्रात टिककाच्या मृत्यूनंतर दुकळी भाजली नसती तर हिंदुस्थानच्या राजकारणास तात्यासाहेबांनीं दुसरी दिशा दाखविली असती पण भाऊबदकीत सापडून ते अवशस्वी ठरले तरी पण 'वेसरी' द्वारा फॉन्सिलप्रवेशाचा कार्यक्रम लोकावर ठमवून काप्रेसलाहि तो कार्यक्रम अग्रेर मान्य करावा लागला हें ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

टाइम्स (मुवई)—सार्वजनिक कार्यांच्या क्षेत्रातून निवृत्त होण्याचा श्री. न. वि. केळकर याचा निधय खेदजनक आहे. टिककाच्या वेळेपासून सार्वजनिक व राजकीय जीवनात केळकरांच्याइतकी कीर्ति दुसऱ्या कोणाहि मिळविली नाही. त्याची लोभमेवा इतकी सर्वश्रुत आहे की, निजविषयी जास्त लिहावयास नकोच. काप्रेसमळकडे काप्रेस वळली ही गोष्ट त्यास खास समाधानकारक वाटत असली पाहिजे. यरोखर कांही महिन्यापूर्वीच काप्रेसने हा निधय स्पष्ट केला असता व अधिकारग्रहण वरणार असा जाहीर केला असते, तर बहुशः केळकरानीं लोकशाही स्वराज्य पक्षाचा एवढा प्रचार करण्याचेहि टाळल असत.

डॉन (मुंबई)—थी. वेळकराचा सवध विनिराज्या पत्रास सार्वजनिक सत्काराची आलेला आहे. परंतु विवादग्रस्त राजकारणी व बमकदार मराठी वृत्तपत्रकार या नात्यानेच त्याची कीर्ति अधिक आहे त्याची दुसऱ्यास टीकेचे असलेले टोळे लागावले व दुसऱ्याकडून स्वतःस आलेले सोसले. तथापि त्याच्या दरोबरीच्या सहकार्यापेक्षा त्याचीच अधिक विजयचिन्हें संपादन केलीं केसरी, मराठा पत्र या पदवीस त्याचीच जाणली हिंदी वृत्तपत्राच्या इतिहासात त्याच्या नावाने घरीच जाणा निःसंशय व्यापली आहे. त्याच्या लेखणीचा सचार विनोदी विषयात असतो तसा गंभीर वाङ्मयातहि असतो त्याची लेखननिर्मिती चातुर्वलाक विषयापासून शाश्वत विषयापर्यंत पसरलेली आहे विवादप्रसंगीच त्याचे काही वाङ्मय वाचताना तर त्याच्या उपरोधिक टीकापद्धतीने अठराव्या शतकातील अभिजात इंग्लिश वाङ्मयाची व विशेषतः डॉन स्विफ्ट याच्या वाङ्मयाची आढळण होते. विद्याभ्यासगी व अनुभवी राजकारणी असा गृहस्थाप अवश्य अशी शक्तिपूर्ण विश्रांति ते आता घेणार आहेत व या प्रसंगी त्यांचे मिन व शत्रु दोघेहि त्याच्याविषयी सद्भावना प्रकट करतील यात शंका नाही.

परीक्षक (वेळगाव) ता ८/४/२७—केळकर म्हणजे केसरी आणि केसरी म्हणजे केळकर असेच सर्वत्र मानले जाते. लौकमान्याच्या निधनानंतर केळकरांचे मत म्हणजे महाराष्ट्राचे मत असेच मानले जाऊ लागले. यशापयशाच्या मापाने शेणार्चाहि योग्यता ठरविणे लूकून होय मनुष्याच्या हातात एकच गोष्ट आहे. ती म्हणजे प्रामाणिक वागणूक, प्रामाणिक विचार, आचार आणि उपदेश. केळकरांच्या सार्वजनिक जीवनाचे तात्पर्य या गोष्टीत आहे असे आम्हास वाटते.

दीनवधु (पुणे) ता १५/४/२७—महाराष्ट्रातील सार्वजनिक कार्यांशी ज्यांचे जीवन गेली एकचालीस वर्षे इतक निगडित झाले होते त्या मित्रांत एना-एनी असा कार्यसंन्यास घेतलेल्या पाहून जन्मोस काईट वाटेल यात शंका नाही.

प्रसंग (पुणे) ११/४/२७—केसरीने संपादक, सुशोभित साहित्यिक आणि कलापत्र, राजकारणी पुढारी इत्यादि अनेक नव्यांनी महाराष्ट्रात त्याचा दर्जा सर्वप्रथम अगून त्यांची रिकामी होत असलेली जागा स्वच्छ भरून निघण्याची आशा दिसत नाही. तो, इंग्लंडाचे उच्चे हात मानले जात असताहि ' प्रान-

मिठा 'ना ते त्या काळातहि जवळचेच वाटावे हे त्याच्या गोडव्या स्वभावाचे व एकांतिकपणा न स्वीकारिता सुवर्णमध्य गाठण्याच्या प्रयत्नांचेच द्योतक होय. वॉन्सिल-व्हिष्कारासबत त्याचे विचार त्यांनी आणण्यास सांगूनही १५ वर्षे निधनाने राष्ट्रापुढे मांडले, व शेवटी त्याच्याच भागांवर कायमला जावे लागले ही गोष्ट प्रामाणिक इतिहासकाराना अवश्य मान्य करारी लागेल.

संस्थानी स्वराज्य (पुणे)—श्री. तारामाहेब केळकर यांनी देगाची व महाराष्ट्राची जी विविधप्रकारे सेवा कमाकमाने प्राड्या प्रमाणात केली आहे ती मोठीच आहे असे म्हणावे लागेल. ही सेवा त्यांना जी करता आली व त्यांनी आजचा मित्रमेळावा जो मिळविला आहे त्याचे श्रेय त्याच्या राजन्यासच दिले पाहिजे. दिळक-व्हिष्कारात अनेक कार्यकर्ते गेल्या पित्तत महाराष्ट्रात झाले, परंतु श्री. तारामाहेब याच्याप्रमाणे त्यातील फारच थोड्याच्या हातून देशभार्य झाले आहे असे म्हणावे लागेल, व त्याचे कारण त्याचे दूरभासविषय हे होय.

ज्ञानोदय (सुबई)—जो काम करतो त्याच्याचकडे कामाचे बोजे येतात. आळशी माणसाला एकाच व एकाच तऱ्हेचे काम पुरवते. अधिक कामे असली म्हणजे खऱ्या कर्तृत्ववान माणसाला ती सारी योग्य रीतीने करती येतात. हे विचार आज पुन्हा सुचण्याचे कारण एका प्रसिद्ध कर्मवीराचा कर्मसन्ध्यास !

तारीख १ एप्रिल १९३७ रोजी महाराष्ट्राचे पुढारी श्री. न. चि. केळकर यांनी आपल्या अनेक तऱ्हेच्या लोपोपयोगी व सार्वजनिक कार्यातून अग काढून घेतले. केळकरांचे नांव अजरामर राहील ते त्याच्या वाङ्मयसेवेमुळे, ते पहिल्या प्रतीचे लेखक व गुप्तही आहेत. मराठी भाषेचा विशेष अभ्यास करणारे लोक तर केळकरांच्या लेखाचा अधिक अभ्यास करतात. व्यक्ति या दृष्टीने हे पाहिल्यास त्याच्याइतका लोकप्रिय महाराष्ट्रीय पुढारी दुसरा नाही.

चैतन्य (सावंतवाडी)—सार्वजनिक सभ्यातील जागा त्या केळकरांनाच्या होत असे न मानता त्या स्थानाची जबाबदारी विवेकबुद्धीला स्मरून आत्यंतिक जिद्दाच्याने पार पाडण्याचा तात्पर्यसाहेबाचा स्वभाव असल्यामुळे, जो काम उत्तरोत्तर स्वताच्या हातून होणे कठिण आहे त्याची जबाबदारी अगार ठेवणे त्यांना अनुचित वाटले. म्हणूनच त्यांनी 'ग' संस्थार्थी अगलेले अधिकृत सचिव मांडले. अर्थात् यात सगळ्या संस्था—(क) कार्ये वगून सन्मानपदाचा आहे

जनिक कार्याचे व्यापक कामी कलन विधातीची अपेक्षा करतांना ताच्यासाहेबाना हे कृतकृत्यतेचे समाधान वाटत असेल, तेवढे फारच थोड्याच्या नशिवाी असले गेलीं सतरा वर्षे राजकारणात त्यांना प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने सतत पडपड करानी लागल्यामुळे, परप्रत्यक्षनेय आणि प्रवाहप्रतिज अशा बहुजनसमाजाच्या मान्यतेस त्यांना पारखे व्हावे लागले खरे. पण त्यांनी अनेक वर्षांपूर्वी प्रतिपादिलेले राजकीय सिद्धांतच आज खरे ठरले आहेत हे कोणालाहि सहज दिसून देण्यासारखे आहे. 'सैन्सिलप्रवेझ ह्युम' म्हणणाऱ्या कामिसने कायदेमंडळाच्या गेल्या निवडणुका लढविल्या याचे श्रेय तारयासाहेबाना न देणारे न देणेत; पण त्याच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा तो मोठाच विजय होय असे आम्ही मानतो.

मातृभूमि (बकोला) कॉ. पथारि ता. ८/४/३७—ता. १ एप्रिल रोजी महाराष्ट्रातील एक अग्रगण्य पुढारी व विद्वानाचे मुकुटमणी श्री. तात्यासाहेब केळकर यांनी सार्वजनिक जीवनश्रमाचा सन्यास घेतल्याचे जाहीर केले आहे.

केळकर सेवानिवृत्त झाल्यामुळे महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात एकदम मुनें मुनें पाटेळ व त्याच्या नेतृत्वाच्या अभावो कांही वाळपयत तरी अनेक सस्था पोरण्या होतील. त्यामुळे त्यांना निरोप देताना शब्द आतल्या आत घोटाळतात, परंतु एकेवाळीस कर्णच्या अविधात परिधमानतर आनुष्याच्या सध्याकालात श्री. केळकर यांना निवृत्तपणा काळजा तर ते त्या विधग्नेच्या काळजातहि इतरांनी जन्म जन्म पाळून केले असले इतके साहित्यसेवेचे कार्य करतील अशी उमेद वाटते.

श्री. केळकर आज ४९ वर्षांच्या प्रदीर्घ सेवेनंतर सार्वजनिक कार्यातून निवृत्त होत आहेत तेव्हा प्रत्येक महाराष्ट्रीयीच्या अंतःकरणात कृतज्ञेची भावना उमटून जाईल यावरून आम्हास सुद्धीच शंका वाटत नाही. श्री. केळकरांच्या मतावरून किंवा पोरणावरून कोणाचे कितीहि मतभेद असले, तरी श्री. केळकरांचे व्यक्तिमत्त्व इतके धोर आहे की, त्यापुढे आदराने मान नम्र करण्यात कोणाहि गुणज्ञास पन्थताच वाटेल.

शाहू (सातारा) ता. ७/८/३७ —श्री. दिव्यकाच्या पंथार गांधी-जुग गुरु शास्त्रे, त्या वेळी अग्रदुर्धिता, सत्यमेव, धर्मदेवता नाच्या उठलेल्या वनदुर्धिता

गोंधळून न जाता वेळोवेळीं राष्ट्रांग राख्या हिताचा इपारा देणें व लो. टिळकांच्या राजकीय तत्वज्ञानाची लोमण जाणुनि कायम राखणें हीं पार महत्त्वाचीं कार्ये त्यांनीं केलीं. त्यांचाच परिणाम म्हणजे आज सोळा वर्षांनंतर त्यांचीच तत्त्वे काँग्रेसनें अप्रत्यक्षरीत्या कबूल केलीं. यशवंतदास त्यांनीं मराठी वाङ्मयाची जी अनेकविध सेवा केली ती तर विस्मरणीय व मराठी भाषेस भूषणभूत अशीच आहे.

उदय (उमरावती) ता. ६।१।३७—‘केमरी-मराठा’ संस्थेद्वारा श्री फेळकर यांनीं महाराष्ट्राची वेगळी सेवा अनूल्य आहे व निरनिराळ्या सार्वजनिक संस्थाद्वारा त्यांनीं वेगळे राव भरीन स्वरूपाचे आहे, व म्हणूनच हा महाराष्ट्राचा अष्टपैल हिरा आज कायमनिरुत होत आहे, याबद्दल महाराष्ट्राला हळूहळू वाढत आहे

प्रजापक्ष ता. ३।१।३७—महर्मा गार्धीचें राजकारण मुरू झाल्या-पासून तात्यासाहेबांनीं महाराष्ट्रास अंधधडकपासून वाचविलें व असल्या राजकारणा-पासून जनतेचें हित होणार नाहीं ह त्यांनीं पहिल्या प्रथम लोकान सांगि-सले ह करात असताना त्यांनीं प्रतिपत्तीयाची टाकाहि मोठ्या औदायनिं सहन केली काँग्रेसचे राजकारण कम चुकीच आहे ह दाखवीत दाखवीत त्यांनीं अंग्रेजीम काँग्रेसचाच आपल्या मागार आणल यात त्याच्या राजकारणपटुत्वाची साध पडत काँग्रेसप्रवेदावर कडकदीत सहिष्कार टाकणारी काँग्रेस अगिरे दिवाणानिच्या घेण्यापर्यंत कशा तयार झाली हें ज्यांनीं पाहिलें असेल त्यांनीं काँग्रेसच्या आणि प्रिनसिपल पक्षाच्या राजकारणात काय फरक आहे हे सांगता येईल राजकारण असो, धमनारण असो, समाजकारण असो, शास्त्रीय विषय असो, अभिजात वाङ्मयातील एखादा विषय असो, अशासारख्या कोणत्याहि विषयावर तात्यासाहेबांची लेखणी तितक्याच प्रभावीपणानें चालत असे. आज त्यांनीं ज्या अनेक संस्थांच्या कारभारातून अग काढले आहे अशा ४०।५० संस्था त्यांच्या बहुमोल नागदर्शित्वाला मुरूल्या.

विजय (जळगाव) वीं पक्षास ता. ७।१।३७—महाराष्ट्रात श्री फेळकरां-स्तका शतावधानी, सुद्धिवादी व निनकीच भावनाप्रधान व्यक्ति कचितच आढळेल

विजय (सांगली)—काँग्रेसच्या नवाडीच्या पण वाहत्या ओघाच्या कार्यक्रमात सतत पुढाकार न घेतल्याच्या वैगुण्याखेपीज दे भ. नरसिंह चिंतामण

ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांच्यात वैय्यासमुद्रा दूषण हुडकून काढता येणार नाही. भावनाप्रधानपणा मार्गे ठेवून, बुद्धिप्रतिष्ठित राजकारणाचा अखंड मार्ग त्यांनी चोखाळला. हे भ. केळकर हे वाङ्मयक्षेत्रात सम्राट घोषतात, सर्व विषयाचा ठाव घेणारी त्यांची बुद्धि विशाल व अष्टपैलू आहे. तात्यासाहेबांनी निरनिराळ्या सस्थांचा राजीनामा देताना जे उद्गार काढले तेच त्यांचे व्यक्ति-मात्र दर्शविते.

तेज (कों. पक्षीय) ता ४४३७—सांजवर्जिक आयुष्यातील निरनिराळे बरेवाईट प्रसंग श्री. तात्यासाहेबांनी अनुभविले असून त्या अनुभवाचा फायदा त्यांनी दिलेला आहे. कोणत्याही गोष्टीबाबत सगळे विचारण्यास श्री. केळकरांच्याकडे कोणी गेल्यावर त्यांना त्यांनी विन्मुखा पाड-विल्याचे उदाहरण आम्हास माहीत नाही. श्री. केळकरासारखा अष्टपैलू पुढारी महाराष्ट्राला आतापर्यंत मिळालेला नाही. 'नैसर्गिकी मुरमिण. कुमुमस्य सिद्धा मुक्तिस्थिति.' या सुभाषितप्रमाणे श्री. केळकर हे महाराष्ट्राचे नैसर्गिक पुढारी झाले आहेत आणि सार्वजनिक कार्यातून यानी सन्नास घेण्याचे ठरविल्यामुळे महाराष्ट्राला पोरके वाडल्याखेरीज राहणार नाही साहित्यक्षेत्रातील साहित्यचंद्र श्री. केळकरांचे स्थान पडिले आहे.

लोकसत्ता ता ११/८/३७—श्री. तात्यासाहेबांनी 'देसरी-भराडा' सस्थे-रिता ४१ वर्षेपर्यंत जिवोपाड कष्ट करून त्यांना नमुनेदार बनविलेले पण निर-निराळ्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या ४०-४१ रास्थाना आपल्या कर्तव्यगारीच्या जोरा-वर मशाच्या शिखरावर नेऊन बसविले आहे लोकमान्यांच्या व्यवहारी व हुकमी रात्रमाल्याच्या प्रचारासाठी, निद्रा, तिरस्कार व शिब्याग्राह सहन करून त्यांनी उदड कष्ट सहन केले आहेत. तात्यासाहेबांची साहित्यसेवा तर असामान्य आहे यात वादच नाही. त्यांची नेरणी सर्वसर्गी आहे, इतकंच नव्हे तर त्या प्राता-तून तिन आपले तेज वाचकांच्या पुरेपूर प्रत्ययास आणून दिले आहे.

प्रबोधचंद्रिका ता. ५/१२/३७—टिपकासारखा नेता मडावेस रवाना झाल्यावर तर केळकरांची रात्री एरीझा होती. त्यांच्या तबस्वी राजकारणाचा वारसा घ्याऊन त्या वेळी हिंदुस्थानात कोणत्याही पुढे झाला नाही. सगळ्या देश निचेष्टित पडल्यासारखा शांत. मशा वेळी केसरीच्या द्वारे केळकरांनी विचार बाबतीची

जी ज्योत तेवत ऐकिली निरं महत्त आम्हास विरोध वाटा. इतकेंच नव्हे तर राष्ट्रभिमानाच्या ज्योतीन जे साक्षिस्थाने, जेतिहासिक मंडोपनांन, चरित्रलेखनांचे व टीकाकारांच्या निरनिराळे मोहक रंग हजम्या हानाने प्रगटित केले त्यामुळेच केळकर, हे दिव्यांच्या म्हणजेच पर्यायाने जनतेच्या, 'भारतपण्डित'तून उत्पन्न झाले, हे केळकरांचे अनन्यताधारक यश कायम कधीहि हिरावून घेता येणार नाही.

निःस्पृह (संवेद्यप्राप्य)—थो. केळकरांनी मने गेली मोठ्या बरे संप्रे-
षाची विशेष जुळ्यां जसे नगली तरी पण त्यांच्यामुळे राजकारणात विशेष रंग येत
असे, त्यांच्या विरोधाने देशांत एक प्रकारचे स्वास्त्व असे, कारण विरोधी जाय
तरी तो मधा असल्यावर त्यांच्याशी दोन हात गुळगुळात गोडी होतो, पण थो.
केळकरांच्या निरर्पण हा लाभ देशांत आला उरला नाही.

निर्भीड (मुंबई) ता. ११/१३—**ड. दे. भ. अच्युतरावजी**
फोल्डपर यांनी इहा वर्षाची तात्यांमंडपाने गुणवर्णनात्मक अशा ज्या नार
ओळी लिहून देवया आहेत त्याची गर इतरांच्या दिग्गजांला येऊ शकत नाही.
आपल्या 'बापूस्वार' च्या ता. २१/१२७ च्या अर्धात तात्यासाहेब
केळकरांसमोरने अच्युतरावजींनी पुढीलप्रमाणे आपला भिक्वाल्लापित सिद्धान्त
नमूद केलेला आहेः—बुद्धीची गुणाप्रता, व्यापकता, मुहूर्तता व चपलता या
बारी गुणांनी तात्यांची तुज्जा **ड. महादेव गोविंद रानडे** यांच्याशीच करावी
लागते. रानड्याच्या वेळेपाहून इतका बुद्धिमान पुरुष महागुळात झालाच नाही
म्हटले तरी चालेल. अनेक प्रसंगी टिळकापेक्षा केळकरांनी गरम बुद्धिमत्ता
दाखविलेली आहे. म्यासगात तर कांणापेक्षाहि ते खातात सरस आहेत.

अच्युतरावांनी दुसऱ्या एका लेखांत तात्यांमंडपाने लिहिताना परमे-
श्वराला उद्देशून पुढील वाक्य लिहिलेले आढळते. " परमेश्वरा ! तू नरसंयत
केळकरांसारखा निःस्पृहाती, निःस्पृह आणि न्यायनिर्वेद आहेस ! " अच्युत-
रावांनी लिहिलेले हेहि वाक्य अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तात्यांनी कर्मसंन्यास
पेतल्यावरमुद्दां त्यांच्या अर्गातील निःस्पृहातीपणाचा, न्यायीपणाचा, व निःस्पृह-
पणाचा गुण अजूनहि अनेक वर्षे हिंदु म्माजाला व हिंदु राष्ट्राला उपयोगी पडण्या-
सारखा आहे. तात्यांच्या अंगातील बरील गुण इतका निष्कलक आहे की, महात्मा
गांधी किंवा पं. जवाहरलाल नेहरू यांनी मुद्दां नकाने काढे सोलण्याचे सोडून

देऊन राजकारणातील अन्यत अवघड अशा त्रडागाठी सोडविताना तात्यासाहेब केळकरांचीच सल्लामसलत प्यावी !”

शेवटी एक उतास घोड्या नासुपानें देतो कारण त्यात माझी व खाडिलकर यांची तुलना केलेली आहे पण तुलनेनें व साम्यभेद ज्ञानानेंच खरें गुणज्ञान होतें. शिवाय हा उतास ज्याच्या लेखातल्या आहे ते रा. पर्वते पुण्यास मराठा-पक्षाचे सपादक तीन वर्षे असता, पुढें त्यांना ते पत्र सोडून जाण्यास एका अधिनि मीच ट्रस्टी म्हणून कारणीभूत झालों इतकेंच नव्हे तर मराठा-पक्षात त्यांच्यावर मी टीकाहि केली होती अर्थात् पर्वते यांच्याकडून मजविपरीत अनुकूल अभिप्रायाची अपेक्षा मी राहता केली नसती म्हणूनच त्रयस्त्रयपणानें त्यानीं तो दिला यानुळे त्याचें महत्त्व मी विशेष मानतों ‘चित्रा’ वर्तमानपत्राच्या गेल्या दिवाळी अकांत पर्वते लिहितात —

“याच गुमारात ‘लोकमान्य’ पत्र निघालें होतें आणि त्यात कांहीं आर्थिक विषयावरील लेख मी लिहिले होते थो. कृष्णाजीपत खाडिलकर त्यावेळीं सपादक होते, मागे चारपाच लेख प्रसिद्ध झाल्यावर त्यांना भेटावयास गेलों, लेखाची रीतसर पाच आलेली नव्हतीच पण गेल्यानंतरहि त्यांना लेखकाची कांहीं दखल होती असें दिसले नाहीं. खाडिलकरांना साधी चालरित देणान नाहीं असा माझा ग्रह झाला, व त्याजविपरीत मला नाट्यकार व प्रभाषी वर्तमानपत्रकार म्हणून रिती तरी आदर असताहि तो ग्रह अद्यापि कायमच आहे, पण एखादे कार्य हातीं घेतलें कीं त्याचा प्रचार करण्याला जो एक प्रकारचा आधळेपणा लागतो व चिकित्सक बुद्धि असताहि तिचा उपयोग न करण्याचा दडनिधय लागतो तो त्याच्या ठिकाणीं नमुनेदार स्वरूपात आहे टिळक व गांधी या दोघांचेहि ते उत्तम साक्षीदार झाले याचें रहस्य त्याच्या या गुणात आहे प्रत्यक्ष त्यांच्या हाताखालीं काम करण्याचा योग मला कधींच आला नाहीं.

“खाडिलकरांची प्रथम भेट घेतली त्या गुमारात ‘कसरी’ व ‘मराठा’ पत्रातहि मी लेख लिहिले होते ‘बॉम्बेयन व जिनीव्हा’ ‘आयर्लंडची नवी राज्यघटना’ व ‘हिंदी नीमानयन’ या विषयावर त्यावेळीं ठेरा गिहित्याच चांगले भाटवतें, केळकर हेहि खाडिलकरासारखेच असतील काय अशा शका त्यावेळीं मनस कधीं कधीं शिबून जाई पण होमरूलच्या चळवळींत बरेच वेळ त्यास दुसऱ लक्षपूर्वक

अवलोकिते होतं आणि त्यांची आपणांहि ऐकिली होती त्याबद्दल ती घांटा आंगोआय नाहोशी होई. पुढे थी. जन्मादास मंडेता यांनी 'गणेशपूजक' नावाचे एक पत्र वाढले व 'नॅशनलिस्ट प्रेस' मधून एक कंपनी त्यांनी व जयकरांनी रजिस्टर केलेली होती. एक दप्तर दोनकडि चाळविण्याचा त्यांचा विचार होता. 'गणेशपूजक' व 'दि राय्स् नॅशनलिस्ट' या दोन्ही पत्रांवर काम करण्यासाठी म्हुणून मी त्यांच्याकडे राहिले होते. एक दिवस त्यांच्या पर्यंत काही कामासाठी गेलो अथवा केळकर तेथे बसले होते. जन्मादास मंडेतांनी सहज बोळता बोलता 'मि. पर्वने' असे मला म्हुणताच केळकरांनी फार आस्पापूर्वक चौकशी केली आणि 'केसरी'तील लेखांची प्रशंसा केली. साहजिकच केळकरांना ऐनभान आहे आणि अगत्य आहे अशा मारत पत्र प्रहृ झाला आणि पुढे त्यांचा अधिक परिचय झाल्यानंतर आणि 'मराठा' पत्राचा थारादक म्हुणून त्यांच्या कचेरीत काम करण्यावर आणि ते सोडल्यावरही माझे हे मत कायम आहे, की केळकरांसारखे, वागण्यासारख्याला, वादसंवादाला किंबहुना त्यांच्या बघाला, झालाला, अनुभवाला आणि घोरबोला दाखविताच पाहिजे ती भदरी दाखवून त्यांच्याशी भांडावयाचे असले तरीहि अथे सोडिक व समजस सपादक गापडणे कठिण. म्हुणण्याचा अर्थ असा की बहुधा इतर कोणीहि त्यांच्यापेक्षा रास वाईट शितीने वागेत. साधारणपणे त्यांच्याच हुत्तीचे थी. अवहुदा प्रेम्ही हे आहेत. केळकरांना दुसऱ्याच्या मताविषयी तिरस्कार कधीच नसतो; प्रेम्हीचे तसेच आहे."

असो, शेवटी केसरी व मराठा सस्पेचे नवे दूरुटी यांनी मला व धोंडोपत विद्वांस यांना जे मानपत्र दिले ते देतो.

॥ धांसमर्थ ॥

ते वपास्ते वृत्तिनः श्वाप्य तेरां हि कार्यकौशलम् ॥

येद्विज्ञतामवार्थं राष्ट्रपापैव त्रेक्षिता स्वतन्त्रः ॥

केसरी-मराठा सस्पेचे कार्यनिष्ठ विश्वस्त यास—

सन्मान्य महाशय,

केसरी-मराठा सस्पेचे नवे विश्वस्त आणि सदर सस्पेतील समस्त अधिकारी व कामगार मंडळ अत्यंत आदरपूर्वक निवेदन करतो की, केसरी-मराठा सस्पेची

कार्यकारी विश्वस्त या नात्याचा आपला सवध सोडून आपण कार्यनिवृत्त होत आहा हे पाहून आम्हा संस्थेतील सर्व अधिकारी व कामगार वर्गास हळहळ वाटत आहे. लो. टिळक सन १९२० साली दिवगत झाले. त्यांच्या ह्यार्तस्तिव आपण बहुत वर्षे केसरी-भराडा संस्थेची एकनिष्ठपणे अमोलिक सेवा केली. लो. टिळकांच्या मृत्यूनंतर तर आपणावर पुण्या संबंधाच्या जोडीस विश्वस्त या नात्याची नवीन जोखीम येऊन ठेपली. बदललेल्या परिस्थितीत ही नवी जबाबदारी सभाळण्याचे काम अव्यक्त नाजूक झाले होते. ते पूर्णपणे ओळखून आपण ही जबाबदारी नेत्या सतरा वर्षात यशस्वीपणे पार पाडली हे विदित करण्यास आम्हाला बहुत आनंद वाटतो.

संस्थेतील कामगार वर्गाच्या पगाराचे नियम पाहून देणे, पगाराची क्रमशः वाढ करणे, बोनस, प्रोग्रिडंट फंड व प्रॅच्युइटी या रुपाने त्यांना क्रांतिविक स्वास्थ्य मिळवून देणे इत्यादि सुचसोयी करून आपण या वर्गाचा सतोष राखला. आपली कामगार वर्गाशी पागण्याची पद्धतिहि सौजन्यपूर्ण व औदार्यपुष्क होती. त्या योगाने रोभ्यसेवक भावाची छिछट जाणव आपण कोणस कधीहि होऊ दिली नाही. मामुळें आपण एकाच कुटुंबाचे घटक आहो असे वाटून सर्वांच्या चित्तात संस्थे-विषयीचा आपलेपणा व संस्थेचा अभिमान रुढित होत गेला.

आपल्या कारकीर्दीत संस्थेवर अनेक संकटे येऊन गेली. त्यांपैकी काही संकटे अशी होती की, त्यातून संस्था कशी पार पडेते याविषयी मोठीच चिंता लागून राहिली होती. पण मनान्ता मृकीरपणा व मृत्तेचा समतोलपणा कायम ठेवून आपण चाबुधाने व समयज्ञतेने आपण ती संकटे निवारली व संस्थेत साप्रतने स्थैर्याचे आणि भरभराटीचे दिवस आणून दिले आणि केसरी अर्ध-सप्ताहिक करून त्याची उपयुक्तता द्विगुणित केली याबद्दल आपणास जेवढे धन्य-याडे तेवढे योजेच आहेत.

केसरी-भराडा संस्थेतील बहुतेक खात्यांना नवीन इमारती आणि प्रयालय, अभ्यासनभवन, सभागृह यां-जे नवी जोड देऊन संस्थेला आपण नवेच तमुनेदर स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे. अशा माधनसपत्रनेमुळे ही संस्था पुण्यासच काय पण सान्या महाराष्ट्रास ललानभूव अशी शाली आहे. हे महत्कार्य पडवून आण-ण्यास आपल्या अगते सौचरता, चतुरम्यता, दूरदर्शित्व व संस्थेविषयीचा एकनिष्ठ अभिमान हेच गुन कारण झाले आहेत हे निर्विवाद होव.

सार्वजनिक, विशेषतः राजकीय स्वस्थाच्या, कार्यात द्रव्याची उणीव सदैव भासत असते. त्या उणीवीसुद्धे कितीतरी निकडीची व महत्वाची कामे भडून पडतात. ही सार्वजनिक कार्यांतील अडचण लक्षात घेऊन आणि लो. टिळकाना जनतेच्या ऋणातून मुक्त करण्याच्या हे सदुद्देशाने आपण सस्थेच्या साधन-सामुग्रीतून दूरदर्शोपणाने सभित केलेल्या निर्भोक्तून तीन लक्ष रुपयांचा लोकमान्य पसंफड निर्माण केला हे महाराष्ट्राच्या अर्बाचीन सस्थाच्या इतिहासांत अत्यंत अपूर्व व वाखाणण्याजोगे महत्त्व आपण केले. या योगाने लोकमान्य टिळकाच्या आत्म्यास खरोखरच अत्यंत समाधान घाटले असेल. सार्वजनिक कार्यात आनृष्य संपादनाची इतरी लीज उत्कटता आणि आनृष्यसंपादनांत मावी कार्यकर्त्यांच्या योगक्षेमाची तरतूद करण्याची कल्पक दीपदृष्टि वचितच पाहाण्यास सांपडते. सस्थेच्या कार्यात कोणताही उपेपणा येऊ न देता आपण एवढा मोठा द्रष्ट निर्माण केला व त्याचा उपयोग अशिल महाराष्ट्र कनाटक यांस करता बरेल अशी योजना नि.स्वायंबुद्धीने केली यावरल आपणास कितीही धन्य-वाद दिले तरी ते अपुरेच पडणार आहेत. अद्या रीतीन उबानी तीन तपाहून नाबिक काळ सस्थेच पालन, पोषक व सपर्यन करून तिची उपयुक्तता वाडविली आणि कामगार वर्गास कुटुंबातील घटकाप्रमाणे आत्मीयतेने वागविले ते सन्मान्य विश्वस्त कार्यनिवृत्त होत असता आम्हास किती हृद्यहृद्य वाटत असेल ते शब्दाने सांगणे अजकब आहे. केसरी-मराठा सस्थेचे कार्य करीत अमता आम्हास के. लोकमान्य टिळकाचे पुण्यस्मरण हे सतत स्वपतंभ्य निष्ठापूर्वक वजावण्याम स्फूर्तिदायक होत असतेंच; पण आपण या सस्थेची जी आजपर्यंत एकनिष्ठपणे सेवा केली तीही आम्हास मार्गदर्शक होईल अशी ग्वाही आमचे मन आम्हास देत आहे.

आपण सस्थेच्या सेवेत आयुष्याची चाळीस-एकेचाळीस वर्षे घालविली आहेत. इतक्या दीर्घकालीन सेवेनंतर इद्रण्ये विभ्रानि घेण्याचा आपणास हक प्राप्त झाला आहे. ही विभ्रानि आपणास उद्ध काळ मुखाने लाभो असे विवून हे मानपत्र अत्यंत विनम्र भावाने आदरपूर्वक आपणास अर्पण करतो.

मिर्ता आपाड इ. ८ शुके १८५९

पुणे ता. २१ जुलै, १९३७

जगदादन सरागाम् कान्दीकर
लक्ष्मण वटवंत भास्कर
गजावन विभवनाथ केतकर

वेणव्याहि वर्तमानपत्राच्या कारभारातील किंवा कार्यातील यशापयश सर्वस्वी त्याच्या सापत्तिक स्थितीवरून ठरविणें बरोबर होणार नाही. तथापि त्याची सापत्तिक स्थिति ही त्या यशापयशाचे एक गमक मानता येत. या दृष्टीने पाहता केसरी संस्थेच्या या कार्यांत मी यथ मिळविलें असें म्हणता येईल. या स्थितीची तुलना करावयाची तर ती १९२० सालचे, म्हणजे मी केसरीचा ट्रस्टी झालो त्या वर्षाचे आकडे आणि १९३७ सालचे म्हणजे मी वेसरीच्या ट्रस्टीचे काम सोडलें त्या वर्षाचे आकडे देऊन करितां येईल. १९२० सालचा आढावा पाहिल्यास त्या सालची सुरुवातीची शिष्टक सुमारे चाळीस हजार व त्या सालची ऐन जमा १ लक्ष ६९ हजार होती व ऐन सर्व १ लक्ष ३६ हजार होता पुर्णिल सालात ओ, टिककाच्या सुसुपलान्वये अनेक रकमा अवातर स्वरुपाच्या अशा जमा साल्या तशाच अनेक रकमा खर्ची पडल्या, म्हणून त्या सालचे आकडे पाहता ऐन जमा १ लक्ष ४५ हजार व ऐन सर्व १ लक्ष ५० हजार असे होते. हेच आकडे १९३७ सालचे घेतल्यास त्या सालची ऐन जमा २ लक्ष १० हजार असून ऐन खर्च १ लक्ष ९९ हजार झाला व ऐन नफा १७ हजार उरला. या सतरा वर्षांतील नफ्यातून संस्थेचा वाढता खर्च बजा जाऊनहि १९३७ साल अखेरीस केसरीची सापत्तिक स्थिति काय होती हें सालें दिलेल्या खानेवार शिल्लकावरून लक्षात येईल. हे आकडे असे —

पराफंड	३००००० रुपये
केसरी ट्रस्टची शिष्टक	१७०००० "
पसारा ठेव	५५५०० "
प्रॉव्हिडेंट फंड ठेव	७३००० "
स्पावर जेगम मिळवत	१८२२०० "
	<hr/>
	७८०७००

या शिवाय या सतरा वर्षांत केसरीने मार्गदर्शक कामांकरिता केलेला खर्च व दिलेल्या देणग्या याची राख कमीत कमी ५० ६० हजार इतकी सहाज भरेल.

केसरी-नराडा मिळून एकच संस्था असली तरी तिच्या राख्या उत्तरदाची राब म्हणजे म्हणजे केसरीपत्र होच होय. "नराडा" पत्र हें उत्तरदाच म्हणजे

‘पायद्याचें’ कलम आज पन्नास वर्षांत कधीहि नव्हतें. मग वेळोवेळीं संपादक कोणीहि असोत निरनिराळे लेखक व कालमान यांना अनुसरून मराठ्यांच्या वर्गणीच्या उत्पन्नात बटबट वाढी प्रमाणात होत आली आहे, परंतु एकदरी कोणत्याहि साली मराठा पत्राच्या जमाखर्चाचा वाजवी हिशेब वेला असता त्याज- वर दरसाल काही तरी रक्कम उलट केसरीच्या उत्पन्नातूनच घालावी लागते. मात्र ती घालण्यात हेतु हाच असतो की, मराठा पत्राची भाषा इंग्रजी असल्या- मुळ त्याच्याद्वारे केसरीच्या घोरणाचा व मताचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर व्हावा, व तसा तो यपारकि गेल्या सत्तावन वर्षांत होत आलेला आहे. म्हणून सत्पेच्या जमाखर्चातून, निदान जमेच्या वाजूला तरी, मराठा वर्तमानपत्र ही याच वाच- कानीं मनानें प्रथमपाणूनच पगळून चालाव.

उरला केसरी त्याच्या उत्पन्नाच्या मुख्य दोन रावी. किंबहुना अवघ्या दोनच रावी म्हटलें तरी चालेल म्हणजे वर्गणीदारांची वर्गणी व जाहिरातीचें उत्पन्न. केसरीला कोणी कधी देणगी उचलून देत नाही व केसरी घेतहि नाही केसरी स्वतःच्या छात्रखान्यात बाहेरचे छपाईचे कामहि करित नाही आपल्या पौडरीतील टाईपहि बाहेर विक्रीत नाही मग अर्थात् कोणाची एजन्सी दलावी करित नाहीच नाही. वर्गणी- दार व जाहिरातदार हेच काय ते केसरीच्या उत्पन्नाचे मुख्य आधारस्तंभ. वर्गणी- दार पोस्टेज देतात त परस्पर पोस्टालाच जाते. यामुळ केसरीचो वार्षिक ‘निव्वळ’ म्हणजे तीन रुपये वर्गणीची रक्कम जमा धरून, त्यासमोर वर्गणीदारास निव्वळान्या- पूर्वीच्या ५१ व हल्लीच्या १०२ अकावर होणारा खर्च हिस्सेराशीने माडला तर असें दिसून येईल की, निव्वळ वर्गणीच्या पैशातून केसरीला वचत अशी फारच थोडी होते

हल्ली वर्षातून केसरीचे १०२ अक आम्ही केसरीच्या वर्गणीदाराना देता. या प्रत्येक अकाची पाने कमीत कमी १२ असतातच. पण प्राय. १६ हि अस- तात. नेहमीच्या एका अकाची १२ पाने घेतली तरी त्याच्या नुसत्या कागदाचें वजन ७ तोळे होतें या मानानें १०२ अकाच्या कागदाचें वजन ७१४ तोळे म्हणजे १८ पौंड भरतें. आणि दर पौंडास सुमारे २ आणे किंमत धरली तर १८ पौंडाला ३६ आणे म्हणजे २१ रुपये तरी पडतात. अशा रीतीने वर्गणीच्या ३ रुपयांपैकी २१ रुपये आम्ही वर्गणीदाराला कागदाच्याच रुपान परत देतो. या १०२ अकाचें पाहिल कोणी नीट बाधून ठेवल्यास पुढे कालांतरान वर्गणीदाराला

व त्याच्या पुढच्या पिढीला राजकारण व वाङ्मय याच्या दृष्टीने किती मौल्यवान माहिती देवीदाससह साभेत हे सांगण्याचे कारण नाही. परंतु १०२ अंकांची नुसती रद्दी विकली तरी वर्गणीदाराला ८-१२ आणे येण्याला इतकत पडणार नाही. असो, वर्गणीदार आपल्या १०२ अंकांचे काय वाटेल ते करो. पण बरील हिशोबाने एवढी गोष्ट निश्चित ठरते की वर्गणीच्या तीन रुपयांतून उरलेल्या १२ आण्यात केसरी लिहून, छापून तयार होण्याच्या अनेक छात्यांचा सर्व खर्च करावा लागतो. हा हिशेब अद्याप्रकारे स्पष्ट करून लिहिण्याचा हेतु इतकाच की, केसरी काढताना बत्तादकांचा जो मूळ हेतु होता व पुढे जो सोक्रमान्य टिळकांनी चालविला तो हेतु, म्हणजे केसरी वर्तमानपत्र ग्रन्थ तितक्या कमी किंमतीत वाचकांना मिळावे हा हेतु, दूरदृष्ट्या स्वाने केसरीची व्यवस्था आमच्या हाती आल्यापासून, आम्हीहि अवशित ठेवला आहे. इतकंच नव्हे तर यथाशक्ति अधिक सफळहि केला आहे. कारण ता. १ ऑगस्ट १९२९ पर्यंत जेवढ्या म्हणजे ३ रुपये वर्गणीत वाचकांना आम्ही दर आठवड्यास फार तर १६ पाने मजकूर देत होतो तेथे सदर तारखेपासून आम्ही दर आठवड्यास कमीत कमी २४ पाने इतका, व मधून मधून जास्तीहि पाने मजकूर वाचकांस देऊ लागलो आहो. १८८१ साली केसरीची वर्गणी १ रुपया होती व आज ३ रुपये आहे ही गोष्ट खरी अगली तरी वाचकांना एकदरीने तेव्हापेक्षा तिपटीहून पुष्कळच अधिक मोकदला, व तोहि आठवड्यांतून एका ऐवजी दोन हप्त्यांनी म्हणजे सात दिवसाऐवजी २-३॥ दिवसाच्या अंतराने, देत आहो. वाचकांना केसरी स्वस्त करण्याचा दुसराहि एक प्रकार संभवेन. तो असा की, 'केसरी सप्ताहिक ठेवावा, पण केसरीची वर्गणी १॥ रुपया करावी, म्हणजे मूळचे प्येव अधिक वाढल्यासारखे होईल !' पण ही विचारसरणी विपरीत असून, ती आम्हालाच काय पण शेंकडा ९९ वाचकांनाहि आता पडणार नाही. वर्तमानपत्राच्या प्रगतीचे सामान्य धोरण लक्षांत घेतले असता आठवड्यांतून दोन वेळी मिळणारा केसरी एक वेळ मिळाला तरी चालेल असें तर कोणी म्हणतच नाही. पण केसरी दैनिक करवा अशा सूचनाच आमच्याकडे पुष्कळ येतात. परंतु केसरी दैनिक केल्यास वाचकांच्या वार्षिक खर्च कमीत कमी किती येईल याचा हिशेब करतो, हा खर्च खेडेगावातील गरीब लोकांना भोवणार नाही. म्हणून केसरी दैनिक करण्याची कल्पना आम्ही अजून स्वीकारलो नाही. याविषयी केसरी अपेक्षातिरिक्त करताना आम्ही जे म्हटले होते तेच

म्हणजे आमचे आजही कायम आहे. केसरी दैनिक कायद्याचा घाल्यास त्या लागणारी सर्व साधनें दूर्दीच्याजवळ आहेत. एकही कमी नाही. तथापि बरी विचारसरणीमुळेच त्यांनी अद्यापि ती मजळ मारलेली नाही.

केसरीच्या मुख्य उत्पन्नाचा भाग जाहिरातींचा असतो. आता जाहिराती लागणारा कागद, छपाई, टपाल या नाल्याने होणारा खर्च जाहिरातींच्या उत्पन्नाच मानाने थोडा कमी असतो हे खरे. तथापि वर्गणीदाराप्रमाणे जाहिरातदाराना मोबदला भरपूर मिळतोच. मात्र तो वेगळ्या स्वरूपाने मिळतो इतकेच. वर्गण दाराना मोबदला मिळतो तो बातमी व इतर वाचनीय मजकूर हा होय. आता जाहिरातदाराना जो मोबदला मिळतो तो व्यापारी मालाची प्रसिद्धि हा होय. केसरीचा कोणताही अन्न मुमारे एक लघु वाचक तरी वाचतात असे मानण्या हरकत नाही.

एक विशेष गोष्ट सांगायची ती ही की, बरीच दिशेबात केसरीचे वर्गणी व जाहिरातीचे उत्पन्न या शिवाय बाहेरून अवांतर म्हणजे देणगी, मदत वरील अशा कोणत्याही स्वरूपाची एक पैशि केसरीकडे आज सत्तावन वर्षा कोणाकडूनही आलेली नाही.

केसरीच्या गुणदोषांचा सर्वा अर्थातच तिन्हादत्ताकडून होणे योग्य. तथापि एक गोष्ट अशी आहे की, तिची माहिती बाहेरच्या लोकांना फारशी असण्याचा संभव नसतो. आणि तिच्याविषयी काढलेल्या यथार्थ उद्गारात जर आमस्तुति किंवा प्रौढी याची पोळीशी साक समटली तर ती क्षम्य मानता येईल. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे केसरी-मराठा संस्थेचा निर्लोभापणा.

सर ग्लॅन्टार्न चिरोल यांनी आपल्या मुद्रासिद्ध पुस्तकात टिळक व केसरी यांच्यासंबंधाने पुष्कळ खोटी विधाने केली आहेत. पण त्यांतल्यात्यांत खोटेपणांत व खोडसाळपणांत पहिला नंबरपटकावणारे जर एखादे विधान असेल तर ते लोकांकडून धाक दाखवून पैसे व वर्गण्या काढण्यासंबंधाने होय. चिरोलसाहेबाना आपल्या देशातील पुष्कळ वर्तमानपत्रांचा व हिंदुस्थानातील काही वर्तमानपत्रांचा अनुभव असेल. त्यावरून त्यांनी हे विधान अनुमान घटक्याने केले असले पाहिजे हे उघड आहे. पण केसरी-मराठा संस्थेचा निकट परिचय असणारा कोणताही मनुष्य बरील आरोप खोटा असल्याचे कळू करीतच करील.

हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्रे सामान्यतः द्रव्यवश नसतात ही गोष्ट प्रसिद्ध व मान्य आहे. तथापि विलायतेप्रमाणे इकडेहि थोड्योडे अनुभव येतात, नाहीं असे नाहीं. कित्येक वर्तमानपत्रकार श्रत्यक्ष पैसा घेत नसतील. परंतु त्या पत्ताच्या प्रती पुष्कळशा विनाकारण विकत घेणे व आपल्या कचेऱ्यातून लोकाना धुकट वाचा-वयास देणे, त्याच्याशी सलग्न असलेल्या छापखान्याची वेसुमार विलें भरून आपले रिपोर्ट वगैरे छापवून घेणे, व रिपोर्टनें समालोचन वगैरे लिहविण्याकरितां दरवारस्तव करणे अशा निरनिराळ्या प्रकारांनीं काहीं दरवासांतून कांहीं आंला-ईंडियन पत्रांना मदत होत असते असें लोक बोलतात. व तें खरेहि असेल.

लो. टिळकाकरिता १८८२, १८९७, १९०८, १९१६ व १९१९ या सालीं जे काहीं फड उभारण्यात आले त्याची मूळ कल्पना, त्यांचा हेतु, त्याच्या एकूण रकमा, त्याचा विनियोग व त्यांची हद्दीची स्थिति व हिशेब या सर्व गोष्टी महाराष्ट्रात लोकाना विदितच आहेत. पण बरे मुद्याची म्हुणून सांगण्याची गोष्ट ही कीं यापैकी कोणत्याहि फडाचा उपयोग लो. टिळकांनीं न्मणितः सासणी रीतीनें रीवा केसरीकडेहि केला नाहीं.

संस्थानासबधानें केसरी-मराठा पत्राचें धोरण संस्थानिकांक अनुकूल म्हुणजे होईल तितकें त्यांच्या हक्काचें समर्थन करणारें व त्याकरितां सरकारवर टीका करणारें असेंच नेहमीं होतें. परंतु या दरबारापासून या पत्रांनीं कधीं एका पैचाहि श्रभिलाष केला नाहीं. एबरेच नव्हे तर हस्तें किंवा परहस्तें एक पैचाहि फायदा या दरबाराकडून केसरी-मराठा पत्रांना झालेला नाहीं जेथे महाराष्ट्रातील दरदास, फयेकरी, पुराणिक, धर्मप्रकाशक इत्यादिकांना या दरबारांतून हजारों रुपये आपापल्या कामाकरितां मिळवितां आले, तेथें केसरी-मराठा पत्रांच्या चालकांनीं आपल्या सस्थेला कांहीं मदत मिळविण्याची इच्छा धरली असती तर ती निष्फळ झाली असती असें नाहीं. परंतु या सस्थेच्या कोणत्याहि चालकाचो आजपर्यंत तरी दृष्टि केव्हाहि नव्हती. केसरी-मराठांच्या चालकांप्रमाणेंच या संस्थानिकांचाहि गुण घेतला पाहिजे. कारण मुद्देकान या संस्थानाच्या अभिपत्तीनोहि या चालकांना द्रव्याचें आमिष दाखवून आपलें काम करून घेण्याची बुद्धि कधीं ठेवली नाहीं, हा त्यांचाहि धोरणाच होय !

केसरीविलात आरसावधानोदे तांच मोट. उदाहरणार्थ, १९०८ सालीं मराठ्यावर भाषी १९२४ सालीं केसरीवर न्यायकोटांच्या वेभदरांचे सडते

होऊन दोन्हीस मिळून आठ-दहा हजार रुपये खर्च आला, केसरीला जामिनच्या भरव्या लागल्या, केसरी कचेरीतील कागदाला आग लागली, अशा प्रसंगां केसरीला लोकांनी देणग्या देऊ केल्या असताहि केसरीने त्या घेतल्या नाहीं. उलट कोणत्याहि सार्वजनिक आपत्तीच्या वेळीं ज्या वर्गाच्या झाल्या त्यांत केसरीने आपली योग्य तो भाग उचलला आहे.

तात्पर्य केसरीने सर्वस्वी निर्दोषीपणा राखून 'जोडूनिया धन उत्तम व्यवहारें। उदार विचारें बेच करी' ही तुकारामाची उक्ति खरी करून दाखविली आहे. अशा प्रकारचा हा केसरीचा उत्कर्ष त्याच्या शत्रूना पाहवू नये हें स्वाभाविकच आहे विशेषतः टिळक निवतल्यापासून त्याची एकच अपेक्षा होती. ती ही थी, आता तरी केसरी बुढावा टिळकाच्या हयातीत केळकर दहा वर्षे केसरीचे सपादक होते, तथापि त्याला तेव्हा टिळकाचाच आधार होता म्हणून तो चालला व चरमपं पावला हे सरळच आहे. ते निवतल्यावरहि काही दिवस लोकांनी केवळ टिळकाच्या स्मरणाय आपला उदार आश्रय चालू ठेवला असाहि कोणास म्हणता येण्यासारख होत कारण आकाशातून तारका मूळ स्थानापासून भ्रष्ट व नष्ट झाल्या तरी त्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश काही काळ टिकतोच. पण पुढे असहकारितेच्या धकाधकीचा मामला सुरू झाला तेव्हा टिळकाचा आधार तुटलेल्या केसरीच्या शत्रूना सोन्याचीच सधि प्राप्त झाली अस वाटलें, व स्वतः त्यांनीहि त्याचा पाडाव करण्याला शय्य तितका हातभार लाविला. कोणी राजकारणात केसरी मवाळ बनला असें म्हणून, कोणी त्याला भ. गांधीचें शत्रुपद देऊन, कोणी तो खादीचा विरोधी असें म्हणून, कोणी ग्रांतवार किंवा भाषावर विरोधी अभिमान जाणत करून, कोणी तो वादग्रणपक्षाचा असें ठरवून, तर कोणी उलटपक्षी तो सामाजिक सुधारणाचा पुरस्कार करतो म्हणून—तात्पर्य, ज्याला जे कारण मुचलें ते त्याने पुढे करून केसरीचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न शिकस्तीने केला. पण या सुखच्याना हें कळेना की, एक अकाली मेळा तरी त्याचें उरलें आयुष्य दुसऱ्याला मिळत नाहीं ! मग केसरी जाग्यावर जिवंत आहे तात्पर्यत त्याचें आयुष्य इतर कोणाच्या भरतीत कसे पडणार ! ज्याला त्याला आपल्या स्वतःच्या गुणाप्रमाणेंच या जगात स्थान मिळते. यामुळे केसरीची निंदा करकडून शिणून मागून ही मडळी आता हताश होऊन बसली आहेत !

केसरीचा खप कमी झाला, वर्गणीदार कमी झाले, अशा विविध-वार्ता कोणी व्यवसायबध्द उठवितो. केसरी अर्धसाप्ताहिक झाला तेव्हा तो मरणार, कारण दिवा मालवताना मोठा होतो, असें अशुभ भविष्य वर्तवून कित्येक कार्याकर पडितानी (म. रा. बोडस) आपल्या द्वेषाच्या लहरींचा उपशम केला. कोणी 'केसरी' या नावाने सहज सुचणाऱ्या विधान्या शय्यावर 'ग्राम्य' कोठ्या करून स्वतःलाच लोकाकडून ग्राम्य ठरवून घेतले. स्वतःच्या शोळाळा व सष्टृतीला शोभण्या-सारखां कुरूप व वेदव चित्र काढून कित्येक कुडबुड्या जोशानों राजकारणात नसती लुडबुड केली. पण त्याच्या इच्छेप्रमाणे टिळकाच्या मृत्यूनंतर केसरी हा एक दोन वर्षांत वृत्तुपभाला सागावयाचा तो न लागता, अजून जिवंत आहे, नव्हे आपल्यापरी उत्कर्ष पावत आहे, शत्रूच्या कबरेत लाया घालीत आहे, व इतक्यानेच न थावता अर्धसाप्ताहिक वृत्तुन साठव्या वर्षांत पुढे पाऊल टाकीत आहे. याचें कारण, केसरीच्या शत्रूचा द्वेष व मित्राची सहानुभूति याच नुसत्या दोन शक्ती घेतल्या तरी, त्यात ही दुसरी शक्तीच अधिक प्रभावी ठरली. मात्र या सर्वांना किंवा टिळकाच्या पुण्याईचा पाटिवा माग आधार देतच आहे हें होय.

असो, केसरीच्या या सुत्पितीला अनुसून अशी इतर रीतीनेंहि मी व्यवस्था केली आहे. केसरीच्या कारस्थान्याला लागणान्या अवश्य अशा सोईच्या दमास्ती बांधल्या, यलें खरेदी केली, अतिविशद सजविले, नोकराचे पगार व पगारवाड ठरवून दिली, त्याच्या प्रॉन्डिडट फडाची योजना केली, रजेचे व नोकराचे नियम केले धोडत्यात सागावयाचें तर केसरी कनेरीकडोत नोकरा सामान्यतः पुराची व्हावी, घासाची जिर्जीरीची होऊ नये अशी सर्व योजना मी केली आहे, व केसरीचा नांकरवर्ग द्रुष्टीवर सनुष्ट आहे अशा माझा विश्वास आहे.

पुण्यातून व पुण्यावोदेतील ज्या अनेक सस्थांचा राजीनामा मी दिला त्या-पैकीं बहुतेकांनीं तो नामजूर केला ! काहींनीं मंजूर केला केवळ तो माझ्या आमहानें व त्याचा निदणाय हास्यामुळ. उलट काहींनीं माझी पूर्वीच्याच जागी व काहींनीं तर बडतांच्या जागी माझी नियदपूक करून, माझ्या राजीनाम्याचें वैमर्ष्य मला पटविलें. तथापि मी स्वतःची सोडवणूक अशा रीतीनें करून घेतली आहे कीं जरी कोणत्याहि एखाद्या सस्थेनें माझा राजीनामा मंजूर केला नाहीं, तरी मला त्या सस्थेचें काम करण्याला मी स्वतःला पूर्वीप्रमाणें बांधला मेलां असें मी

समजणार नाही व त्यांनाहि समजू नये आणि जर माझ्या हातून त्याच्या कामी इशगय झाली तर त्यांनी मजवर कर्तव्यपरादगमुखतेचा दोषापीप करू नये. या अटीवर मी राजीनामा पदविषयाचा संप्राप्ति काही काही ठिकाणी केला नाही. मात्र जेथे माझे मनच विटले होते तेथे मी राजीनामा परत घेतला नाही.

असो, पुण्यातील 'महाराष्ट्र व्यायाम मंडळ'च्या उपाध्यक्षांच्या जागेचा मी राजीनामा दिला तेव्हा मंडळाने माझा घाटाने सत्कार केला. त्या प्रसंगी मी जे उत्तरादाखल व आभारप्रदर्शक भाषण केले त्यात मात्मी खरी मनोहारी प्रकट झाली होती म्हणून त्याचा सारांश येथे देता त्यावरून सार्वजनिक कार्य करण्यासले माझे धोरण, आणि सार्वजनिक स्तुतीनिवेसधार्ने माझे विचार कळून येतील, ते भाषण असे —

“आजचा हा समारंभ अशा पद्धतीने होईल अशी मला मुळीच कल्पना नव्हती उपाध्यक्षांच्या जागेचा राजीनामा तो काय आणि तो मजूर करण्याकरिता एवढा सरकार ! ही गोष्ट अपेक्षेपलीकडेच नव्हे तर प्रमाणाबाहेरहि झाली ! पण पुढील विचार करता अशी दावा येते की, माझ्या मिळस्त स्वभावाचा हा प्रेमळ सूट घेतला जात आहे, किंवा निदान व्यायाम मंडळ संस्थेच्या जाहिरातीची ही कुशल कारवाई तरी असावी. माझ्या गळ्यात येथे इतके हार पातले त्यापेक्षा पुढेवारातील पुलवाल्याच्या एका डुकानावर आजच्या दिवस माझ्या नावाची पाटी लावली असती तर ! पण तसे केल्यानं व्यायाम मंडळ संस्थेच्या निरनिराळ्या दहावीस शाखांची जाहिरात कशी झाली असती ! पण असो, माझ्या सत्काराच्या निमित्ताने या संस्थेची जाहिरात किंवा प्रसिद्धी झाली तरी ती मला इष्टच आहे. कारण उपाध्यक्ष म्हणून मी किंवा संपन्न सोडला तरी निजविषयीचा माझ्या मनातला ऋणानुबध केव्हाहि कमी होणार नाही. कारण या संस्थेचे व माझे संबंध कसे आहत हे धी. दामले यांनी आपणास सविस्तर सांगितलेच आहे.

“अशा समारंभात निपडते ते इतकेच की, लोक आपली स्तुति खऱ्या प्रेमभावाने करित असले तरी ती समक्ष ऐकून घेणे ही फार नाजूक व अवघड गोष्ट होऊन बसते जगात मृत मनुष्य हाच एक असा को असावा की आपली स्तुति आपल्याच कानांनी ऐकून घेण्याचे सक्त त्यावर न पडावे ! आता मी या स्तुतीने फुगून जाणार नाही हे वेगळे. कारण उघा काही वर्तमानपत्रातून

नेहमींची माझी निंदा वाचावी लागेल. ती वाचताना मी आजची स्तुति ही त्या निंदेचे भंडार म्हणून समजेन. मला निंदेचे अपशब्द ऐकण्यावाचण्याची इतकी सवय नेहमींची होऊन गेली आहे की, प्रसंगविशेषी आजच्या सारखे होणारे माझे गुणवर्णन आणि ती निंदा यांचा, मला जे थोडेसे गणित येते त्याने, मी अशुद्ध पद्धतीने संश्लेष घालतो. त्या गणितातून जी थोडीशी निंदा किंवा स्तुति शिष्टक उरते ती मग सुसह होते. 'आपली स्तुति कोणी केलेला आवडत नाही' असे मी म्हणून तर मी मनुष्य नाही असे कबूल करावे लागेल. पण मनुष्यत्वामध्येच सारासार विचार व तारतम्य वाचाहि समावेश होतो. आणि माझ्या गुणाबरोबर माझ्या दोषांचे विज्ञान मला लोकांपेक्षाहि अधिक आहे असे मात्र मी आपणाला खात्रीने सांगतो. वेदात शास्त्र किंवा तत्त्वज्ञान यात साधितलेले आत्मज्ञान मला नाही; पण स्वतः अंतर्मुख होऊन आपली खरी योग्यता आपण ओळखणे, किंवा आपले माप आपणच बरोबर घेणे, ही गोष्ट माझ मी चांगली करू शकतो, याचे प्रयत्नतरहि मी आताच आपणाला आणून देतो, कसे तें पहा.

"प्रि. महाजनी यानीं टिळक हे महामुद्र पण असहिष्णु होते आणि मी सहिष्णु आहे, म्हणून तरुण पिढीने माझा आदर्श डोळ्यापुढे ठेवण्याची शिकारस केली, पण सहिष्णुता, सात्विक वृत्ति, हा गुण दिसला तरी त्या वृत्तीत महत्सार्थाला उपयोगी असतो जो आवेश तो नसतो. हा गुणसलप्र असा दोषच होय. म्हणून मी तरुण पिढीला उलट असेच सांगेन की, सहिष्णु आणि निवृत्त केळकर किंवा मरेपर्यंत कार्याची धुरा वाढणारे दि. व. गोडबोले यांच्यापेक्षा, असहिष्णु परंतु पराक्रमी आणि उज्ज्वल त्यागी अशा लो. टिळकांचेच उदाहरण आदर्शभूत म्हणून त्यांनी डोळ्यापुढे ठेवावे व गिरसारे एका वस्तूच्याने माझ्या स्पर्धन्यागाची काय्याणगी बेली, पण त्यांनाहि गुलासा मला करणे आहे ते म्हणाले त्याप्रमाणे मी सातत्याने पाकिली करीत राहिलो अमनो तर कोणी सांगावे काय मरोरार पडले अमन ते ! कदाचित मी, क्रमाने कां होईना, पटिल्या पदवीला पोहून हजारो रुपये मिळून यमलो असतो; किंवा बहिर्लीच्या घेयांत अयतस्वी होऊन दहिरी राहिलो असता, कारण बुद्धि अगून बहिर्लीचा धेरा न वातलेले तेन्नाहि काही बकोच होणे व आजहि सर्वस ओढण ! लो. टिळक, ना. गोखले, प्रो. कर्वे, रं. पंढरपे, रं. महाजनी यांच्या सारख्या म्हणजे माझ्यातून बुद्धिमान माणसांनी जेला तो स्पर्धन्याग

सरा त्यागी माणसाची इतरही काही ठळक उदाहरणे माझ्या डोळ्यापुढ अशी आहेत की, त्याची चरणधूला उचलून आपल्या भस्तरावर ठेवारी ! माझ्या चरोवरीच्या आणि योग्यतेच्या काही संपादकाना इतर प्रातात माझ्यापेक्षा दुप्पट तिप्पट पगार आहे हे खरे. तसेच मी नोकरीची पहिली वस-बावीस वर्षे केवळ शहर रुपये पगारावर काढलीं हाहे खरे. पण देवदयेने केसरी-सस्येत मला काही कमी पडल नाही. माझा चरितार्थ ठीक चालला. मी नोकरी सोडताना मला पगार होना तितका महाशूत किती संपादकाना किंवा प्रोफेसराना आहे ! तात्पर्य, माझ्या स्वाध्यागाचे गुणवर्णन मी मुकाय्याने खींवारू शकत नाही. शिवाय निवांदाचा धंदा आणि जावडीचा व्यासंग यांची सतत जोड राहिल्याने मला जन्मभर समाधान व आनंद होी लागली.

“मी अनेक सत्सारांनी सवध जोडला व आतां तो सोडला यासन्धान माझे गुणवर्णन करून खेद प्रगट करण्यात आला. यात मला सागावयाचे हेंच की; सार्वजनिक काम शक्य तितकें कराव आणि उपयोगी पदांचे याची मला प्रथम पाहून हौस होती आजही एखादी सत्सा अशी असेल की, तांत स्वार्थी चाल-कांनी आपल्या कामापुरता माझ्या नावाचा पायदा करून घ्यावा, पण पडद्याभाड माझी निंदा नालस्ती करून माझ्याविरुद्ध वागावे किंवा हे गेले तरी बरे असे जाणवावे आणि ई जाणूनच मी ती सोडली असेन. पण एकदरीने ज्या सत्सा मी सोडल्या त्यांना मी हवा होतो आणि मला तेवें काम करण्यांत प्रेम वाटे मी कोणत्याही सस्येत देवासारखा जाऊन वसतो अस वगन काही विनोदी मित्र करतात, आणि म्हणतात ‘केळकर, तुमच्यामध्ये पराक्रम नाही हो ! सस्यत जावें, भाडण लावावी, आणि सत्सा मोडून धाडेर पडावें !’ हा पराक्रम मजमध्ये नाही हे मी कबूल करतो.

“एका-दोषा वस्त्यांनी माझ्याकडून झालेल्या केसरी मराठा सस्येच्या सेवेचे वगन केल त माल मी आनंदानें मान्य करितों कारण त्या सेवेचा मला अभिमान वाग्तों एरा प्रतिपदान (रा न वि. गाडगीळ) एकदां असें म्हटलें कीं “टिळकाचें राजकारण महाराष्ट्राबद्दल गेलें आणि टिळकाचा पैसा केळकराच्या हातीं आला.” त्यागहि प्राजपणाच उत्तर येवेंच देतो टिळकाच्या मृत्यूनंतर केसरी सत्सा मजकडे आली नव्हा जा रोवड प्रत्यक्ष हातीं आली, त्यापेक्षा टिळकांनी मृत्युपत्रान उत्पन्न केलेल्या आमच्या वरच्या आर्थिक जराबद्दल्याच अधिक होचा मजकडे आली ती

रोकड त्या मानाने मोठी नसून पैसा निर्माण करण्याची केसरीपत्र ही 'शक्ति' आली हे मान खरे, पण त्या शक्तीचा पहिला उपयोग मी टिळकाना सार्वजनिक कजोतून मुक्त करण्याकरिता तीन लाख रुपयांचा 'पस फंड' निर्माण करून केला आणि सार्वजनिक कार्यांची खर्चाची कायमची काही सोय करून ठेवली. विरोल केस इरल्या-मुळं केसरी व गायकवाडवाडा लिलावाला निषण्याची वेळ होती. त्यावेळीं जनतेन टिळकाना तीन लाख रुपये देऊन निर्भय केले तें कर्जे मी त्याच्या मरणानंतर दहा वर्षांत फेडल याचा अभिमान मला का वाटू नये ? माझ्याकरिता फंडगुड ही शिक्का निर्माण करणारानीं स्वतः चल्केकाना किती बुडविले याचा इतिहास पुष्कळांना माहीतच आहे. उलट मी सार्वजनिक अशा एका पैसाचाहि अपहार केला नाही हें जाहीर शितीने सांगतो, व ज्या कोणास हें खोडून बांधवयाचें असेल त्याला पुढें येण्या-विषयी आवाहन देतो ! केसरी संस्थेसंबंधानेहि हें सांगतो की, तिच्या सर्व इतिहासांत पत्राची वर्गणी व जाहिरातीचें उत्पन्न यातून वेगळी एक पैहि तिच्या लाभलेली नाही

“शेवटीं एक गोष्ट सांगायची. एका-दोघा वक्त्यानीं मजबरीत एका आशे-पाचा परिहार छेदभावाने परस्पर केला तो हा की, मी टिळकाचे जागीं आलों तय्यपि प्रतिटिळक झाला नाही परंतु मला वाटतें या आशेपाचें निरसन मी तरी करण्याच्या भावमंडीत पडणार नाही कारण मजमध्यें जर टिळकाचे गुण नाहीत तर मी टिळक कसा होऊ शकेन ? तथापि प्राज्ञतपणानेच खरे वाटत तें बोलण्याचा प्रसंग आला म्हणून मी म्हणेन की मी प्रतिटिळक झाला नसेन, पण टिळकाच्या आणि माझ्यामध्ये महाराष्ट्रांत तरी बुरखा कोण येऊ शकला ! माझ्यातून अधिक जायक मनुष्य मिळता तर टिळकानीं त्याप्रमाणे नसता की माझ्या जागीं नेमता ! माझ्यासाठी केसरीच त्यानीं नुकसान का केले असत ? मला ह्म म्हणावयाचें की, टिळक हे आवासांत भरले मारणारे गरुड होते माझा पराक्रम फार तर एकाद्या विमणाप्रमाणे झाडावर जाऊन उडण्याचा असेल पण मा ज्या झाडावर बसलों ते झाड, टिळकाच्या माग महाराष्ट्रातके इतर जमी ज्या झाडावर जाऊन राहूं शकले त्यापेक्षा अधिक उंच जाई पण मला साइकल दाम्बनदोषा अधिक मन मुन्नान मिळाले अम कोणी म्हणत तर मी तें नाकारून करणार नाही विद्याने ने मला पुढे अहेत पण या संस्थेसाठी एक गोष्ट सांगायीला वग्नतें ती ही की, मला विद्या लेल्या कोणत्याहि मानसबंधन मा स्वतः फर्मा ह उरत दिवा गजपट केला न हो ती गव प्रथम इतराच्या इच्छेबाब ह्म असे तसच एखादा मन नळण्यासाठी

दुसऱ्या थोणाऱ्या मागे दडपून दावून ठेवणे आणि त्याच्या सर्पीचा अपहार करणे . ही गोष्टहि मी कधी केली नाही.

“निंदेल उत्तर देताना आत्मसमर्पण केले तर आत्मप्रीती होत नाही. टिळकाचा मी औरस वारस नाही, पण चारस वारस राखित होतो. कारण, (१) त्यांनी मृत्युपन्नात मलाच मुख्य आर्किटेक्टर म्हणजे पंच नेमले (२) त्यांच्या ह्यातीत त्यांनीच मला केसरीचा संपादक वायम करून ठेवला (३) त्यांच्या मुलांनी माझीच नेमणूक द्रुष्टी म्हणून केली (४) मी विकट प्रसंगी केसरी जगविला आणि वाटविलाहि (५) मीच टिळकाना मरणोत्तर निष्कर्जां केले (६) आणि त्यांच्या राजकीय तत्त्वांची परंपरा मीच चालविली मी अज्ञातराष्ट्र आहे असे एका वक्त्याने वर्णन केले त मात्र नितरसे खर नाही. मला शत्रु पुष्कळ झाले. पण एका ज्योतिषाने माझी पत्रिका पाहून पूर्वी मला अस लिहून दिलेल मज्जबळ आहे की, ‘तुम्हाला प्रत्येक वेळी एकेक नवा शत्रु उत्पन्न होईल पण शेवटी तुमचाच जय व्हावा असा तुमचा ग्रहयोग दिसतो.’ हे भविष्य खरे आहे असे आजहि मला वाटू लागल आहे.

“आज झालेली भाषणे औपचारिक किंवा जुलमाची नव्हती. सर्व प्राजलपणाची होती म्हणून मीहि अगदी मोफत्या मनात बोललो.”

अमो, आता माझ्या वायनिरुत्ताला अनुलभून मला आलेली काही पत्रे देतो -

‘लेकमान्याच्या पाठीमागे आपल्या योग्यतेचा पुरुष महाराष्ट्रात नाही. वर्तमानपत्रकार, लेखक, राजकारणी पुरुष इत्यादि नात्यांनी आपण जी अनेकविध सेवा केली तिच भूल्य ठरविणे आज तरी अशक्य आहे. आपण परिणतपत्र व सर्वानुभव आता लेखन व्यवसाय आपल्या मनाप्रमाणे स्वतंत्रतेने व निस्पृहपणे आपल्याला करता येईल या दृष्टीने दोन कृति हाती घेण्याविषयी विनंति करतो (१) टिळकाच्या निधनानंतरचे भारतवर्षाचे स्थित्यंतर व पुढील दहा-वांस वर्षांत होणारे भवितव्य (२) दुसरी कृति H G Wells वगैरे लोक आत्मरुत लिहितात तशी आपल्या चरित्राची जर आपल्याला करता जाली तर त मार्गदर्शक होईल आत्मचरित्राचे तटस्थ वृत्तीने निरीक्षण करणारा, महाराष्ट्रीय प्रसिद्ध पुरुषात, आपणाइत्या इतिवच कोणी मला दिसतो ” (पी. व्ही. फाणे, एम् ए, एल्एल्. एम्, अँडव्होनेट, मुंबई, आप्रवाडी.)

(ता. १।४।३७) माजच्या आत्मनिवेदनातील मजकूर पाहून फार व चाटलें. मला सहाळपर्यंत त्या गोष्टीची बात नसल्यामुळे मनाची तयारीहि नव्हती. त्यामुळे अधिक ताण बसला. मी १९१५ च्या जूनमध्ये पुण्यास आलो. दावीस बघें, कमी जास्त प्रमाणात पत्रं अलीत निकटचा संवध आला. अवधीत आपण केलेल्या अनेक उपकाराबद्दल मी कर्मा राहिल. प्रथम जे आपल्याच हाताखाली काम केलें. त्याची स्मृति आहे व राहिल. (दा. गोखले, पुणे.)

(ता. २।४।१९३७)—केसरीमध्ये “आत्मनिवेदनाचे दोन छन्द” म्हणून आपण जो लेख छिहिलात तो वाचून मला आपल्याबद्दल—आपल्या कर्तृत्वाबद्दल—निरलसपणाबद्दल कौतुक वाटून राहिल आला. तात्कासाहेब, आपला हिंदुस्थान जर स्वयंभू असता तर आपला गुणगौरव फार मोठे पुरुष म्हणून करण्यात आला असता यात शक्य नाही. (न. क. बापट, पुणे.)

(ता. २।४।३७) आपल्या सेवा निवृत्तीमुळे आपला संवध असलेल्या सत्याना एक मोठा आधार कमी झाल्याचें तर वाटेलाच, पण महाराष्ट्राला महत्तर सत्तेस आपलें सहाय्य दुर्लभ झाल्यामुळे त्याची उणीव जाणवल्याबद्दल राहिल नाही. सार्वजनिक कार्य करतांना लोकांच्या लोभाप्रमाणे त्याचोहि वाटेकरी नाही. त्यामुळे, हे आपलें म्हणणें खरें आहे. तरी पण वैचारिक मतभेदासाठी आपलें कर्तृत्व कोणासहि टाटोबाड करिता येण्यासारखें नाही. (ल. क. किलोस्कर, किलोस्करवादी.)

(ता. ४।४।३७)—व्यक्तिगत राजकारणात मतभेद असून, आणि प्रत्यक्ष विपरीत ते सन्ध पण तीव्र भावेत दर्शविले गेले असतानासुद्धा, आपल्या मनात गाढपणाने जे प्रेम व आदरपण आहे व जे आपण अनेक वेळा दाखविले आहे त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. मात्रसंगी मी एवढेच सुचवूं इच्छितो की, मतभेदाच्या मानुली प्रसंगाव्यतिरिक्त जे जे आहे त्यासकरी आपल्यावरून वा माझा आदर काहीहि कमी झालेला नाही, व दोन्ही सन्ध नाही. आपल्या या सर्व दर्शनें योग्य वानप्रस्थाधर्मात आपणास पूर्ण नाशेच व अतद सन्धो अली मी आता प्रदर्शित करितो. (न. वि. माडगळ, दिरी.)

(ता. ५।४।३७) प्रथमपाहून आज केवढे वर्षे आपणारीच हस व पांडिया हा मजला व्यक्तिगत निवृत्त्या प्रसंगात निवृत्त्यातूनच नामुला निवृत्त्या प्रसंगात

कोणाहि पुत्राच्याचा लाभला नाही. त्यामुळे पदाधिकारित्वाचा आरण त्याग करण्यचा निश्चय केला तरी तोहि मला एक मोठा आवार तुटल्याप्रमाणे होणार आहे. पण आपण विभ्रतांतच घेता व ती आपणांस मिळायी हेंहि एका दृष्टीने योग्य वाटते. (६. वा. पोतदार. पुणे.)

(ता. ६।४।३७) आपली सर्व-विषयव्याप्तिनी कुपे व हृदय हलवून सोड-
णारी लेखणी या जोरीने जे कार्य केले त्याचे यथार्थ मापन करण्याची अजून वेळ
आली नाही परंतु वादविवादाच्या घशावाताने उठलेले धुळीचे लोट दु निघून
जातील व वातावरण निवळेल, तेव्हा आपल्या कर्तृत्वाची व बुद्धिमत्तेची आप
केवळ्या मोठ्या प्रमाणात सर्व महाराष्ट्रीय चळवळीवर व विचारसरणीवर उमट-
लेली आहे हें पहावयास मिळेल. आपल्या व्यासंगी व लेखनाभिलाषी
बुद्धीचा वा विभ्रतांच्या काळात देखील खरोखर वाचनेलेखनाचा नाद
सोडून देऊन केवळ आराम करीत असणे शक्य होईल की नाही, याची जबर-
दस्त शक्ती वाटते. अनेक तऱ्हेच्या प्रश्नांच्या रिचारात व विवादीकरणांतच तिला
आराम वाटेल. तदितर स्थितीचा तिला गालीने उड्या येईल. यामुळे आपली ही
विभ्रति महाराष्ट्रीय वाङ्मयात काही भरीव व बहुमोल भर पातल्याशिवाय
रहणार नाही नसाई एक अपेक्षा आपल्या असह्य प्रसक्त हृदयात उत्पन्न
होती आहे सार्वजनिक कार्यांतील आपल्या सहकार्यांचा लाभ इत्युत्तर मिळ-
वयाचा नाही हा विचार एक प्रकारचा मानसिक उद्वेग उत्पन्न करतो.
(माधव धोदरि अणे, नवी दिल्ली.)

(ता. ६।४।३७) आपल्यासारखा थोर अतःकरणाचा कार्यकर्ता यापुढे
कितीक वर्षे महाराष्ट्रास लाभेल असे वाटत नाही आपली सार्वजनिक कार्य-
निष्ठता जाहीर करिताना आपण आपल्या सहाय्यकाच्या व विरोधाच्याबद्दल जी
उदार मनोवृत्ति समभावे व्यक्त केली आहे ती वाचून तर माझे हृदयच भरून
आले. श्री बालचंद्र हिराचंद यांच्या निवडणुकीच्या वेळीं ज्ञानप्रकाशांतून
तुमच्याविषयक स्वयमर्पणार्थ देण शब्द लिहून तुमच्या अतःकरणाला दुखवित्वाचे
मला पूर्णपणे स्मरते. कदाचित् ही गोष्ट आपल्या स्मरणांतहि नसेल. पण आपल्या
परिचयाच्या वेळेपासून मी ज्यांना अत्यंत मोठे समजतो त्या तुमच्याबद्दल मी
देण शब्द कठोर लिहिजे ही गोष्ट माझ्या मनात सारखी द्याच आहे, व त्या-

बदल आपली मनःपूर्वक क्षमा मागितल्यावांजून राहणत नसल्यामुळे या पत्राची ती मागत आहे. (बाबूलाल नानचंद मोतीवाले, पुणे.)

(6-4-37) Your very presence is a source of inspiration and guidance to many people and institutions, and we earnestly pray to Providence to give you sound health and long and peaceful life. (दिवेकर बंधू, सॅलिस्बरी, मुंबई.)

(7-4-37)—While I have sometimes differed from you on public questions, I have always entertained a high regard for your honourable and public spirit, your readiness to see the point of view of your opponents, your general fairness of mind, and your high literary qualities. Although you have given up public life, one may expect, I hope, occasional pronouncements from you on public questions from a detached point of view. And in any case I hope that Marathi literature will be largely benefited by your pen even in your days of rest.

I have often felt that by the cast of your mind you are more akin to the school of Ranade and Gokhale, than of Tilak. And though circumstances determined otherwise, I recognize that you have generally used your position as a moderating influence and acted as a mediator between these opposing schools. The retirement from active life of such an influence is regretted by all though, it must have come some time or other.

Over many years ago, I wrote an article on 'Sanyas in Public Life.' I am glad you have set a good example for other public men who linger too long on the stage. One may feel that you could have probably stayed on usefully for five years more; but it was a matter for your own decision. Your retirement reminds me that my own, though I have not occupied as prominent a place in public life as yourself, is not far distant and I hope to follow your exam-

ple in very few years. (र. पु. पयेंने, ग्हाइमवान्सलर, लखनौ युनि-
व्हर्सिटी.)

(१२-१-१७) I hope your retirement, therefore, is not due to ill-health, but only to your desire to have greater liberty for what you would like to do. You have done a mighty lot for our country during the last forty years, and have led a very strenuous life in various spheres of public activities (जे. एम्. सविदानंद सिंह, पाटणा.)

(ता. ११-१-१७) राजकारणातून कारणपटवें आपण भग पाहून घेतले तरी गरजूंना सर्व प्रकारचे सहाय्य, विद्यानामा तरुणांना आणि विद्यार्थ्यांना काश्म-
रुनी छात्र, आपणाकडून सतत मिळत जाईल अशी आशा आहे. आपण अनेकांना उपद्रव करून ठेवले आहे. भाषागर्भ कृ. ल. दातार यांस आपली वारंवार धाडवण होते. त्यांच्या विरुद्धांना आपण फार मोठी मदत केली आहे. आपली गुणमादकता संबंधितच आहे. माझ्या शिरारर तर अग्न्या त्रुणाचा मोंठाच बीजा आहे. (रा. ल. परत, सासवने)

(ता. १८-१-१७) लोकमान्यांची बुद्धिमत्ता अत्यंत प्रसर व सर्वव्यापक होती ही गोष्ट खरी, पण त्यावेळच्या परिस्थितीमुळे लोकमान्यांना सर्वच विषयांत आपली बुद्धिमत्ता सारंगी उपयोगात आणता आली नाही. तरासादेबांची याबाबत खरी, कोणताहि विषय त्यांच्या कथेंतून सुटला असें झाले नाही. इतके ध्याव संभाळण्यास त्यास वेळ तरी कसा मिळतो कोणास टाऊक ! त्याच्याइतका सर्वव्यापी बुद्धिमान मनुष्य आठवणें विरळ. (गोपाळ अतंत ओगळे, नागपूर.)

(ता. १८-१-१७) प्रतिपक्षीयाकडून निवेदा व अपराधाचा वर्णाव होत असताहि, आपल्या तत्त्वास आपण चिकटून राहिला व समतल दळू दिलें नाही याबद्दल कोणीहि आपले कौतुकच करेल. कोणत्याहि परिस्थितींत मनाची शांति दळू न देतां एखाद्या प्रश्नाचा व्यापक बुद्धीनें विचार करून आपण नेहमी योग्य तोच मार्ग दर्शवित आला आहे. अलौकिक, स्थिर, व विकिसक बुद्धिमत्ता अस-
त्याशिवाय ही गोष्ट साधणें शक्य नाही. आपला दीर्घयोग व व्यापक लक्षात घेतां आपण हा विप्रांतीचा माल भ्रंशलेखनांतच घालाविणार यांत शंका नाही. या काळांत

आपणाकडून हिंदुधर्म व संस्कृति यावर उत्कृष्ट प्रचर्चा निर्माण करण्यास आपणास समर्थ करावे अशी परमेश्वरचरणां श्रधेना करितो. (नासयण बाळकृष्ण केळकर, धुळे.)

(ता. १५/४/३७) × × × परन्तु मनांत एक असमाधान शल्य सलत राहणार ते हेंच की, गेलीं सौदा सतरा वर्षे शुद्ध राष्ट्रीय हितबुद्धीने, व्यक्तीविययक मान्यतेची अगर महत्त्वाची परवा न करता, अत्यंत प्रखर लोकनिहा सहन करूनहि महात्मा गांधींच्या वेवळ ध्येयवादी (त्यांच्या स्वतःपुरतें राज्य अहिंसा प्रधानहि परंतु अव्यवहारिक व ऐन वेळीं फलनचित्तरुणाच्या आततायी वर्गांत) असत्य टोंग दिव्हा अडकार व एक प्रकारची Mental Slavery उत्पन्न करणाऱ्या राजकारणाची आपण धैर्याने व परिश्रमपूर्वक लढला, त्याचें फळ पूर्णतः आत्म्या पदरास पडलें नाहीं व त्यांच्या ध्येयाचा बाटा निर्निवादपणें आपणात्म देणान आला नाहीं, बाळ लोक काय वाढेल तें म्हणोत, ज्या इतिहासकाराला श्री. पद्मनाभकृष्णने असेच म्हणावें लागेल की, “ श्री. तारकासाहेब केळकरांनीच धैर्याने व यशस्वीपणें या परिस्थितीला तोंड दिलें. वी. प्रेसच्या चळवळीचें तोंड केळक ध्येयवादाकडून भेयवादा-निमित्त व्यावहारिक मार्गाकडे वळविलें.” पण मनाला इतकेंच टोंगतर रहातें कीं कामे-सुने आरला फायकम पूर्णपणे स्वीकारण्याच्या आंत आपण कार्यनिवृत्त होत आहा. पूर्णत्वानें व जाहीरपणे हे भेय आपणाकडे गेलें असतें म्हणजे तानेंच समाधान व आनंद वाढला असता. (का. ना. धारण, प्रोफेसर, लॉ कॉलेज, मुंबई.)

(ता. २०/४/३७) एकाच शब्दात आपल्यामदल आश्र दाखवाराच्या तर आपण व्यवहाराच्या वाचतात “ कृतार्थ ” राज्य आडान. हे असत्य महात्मापुन नव्हे तर हिंदुधर्मातल्या फारच थोड्याच व्यक्ती आडे. (श्री. नेमिपण्ड, तारा कॉलेज.)

(ता. २२/४/३७) राजकारणाच्या दृष्टीनें असो आलोचनोच्या वेळीं, विशेषतः कामेसुने राजकारणाचे धिडवडे चालविले असता, आपण-सत्तरांना मोह-व्यास महात्मापुन मुकडे लागले हा एक नोयानोयन म्हणावयाचा. आपण आपल्या पराक्रमानें चांगलेच यश मिळविले आडे हे धातुदेवसंग कबूल करित. राजकारणाच्या मानगळीत आरज पडतयार्च नाहीं अस ठाविलेत तरी आपण बाह्यमयविलास सतत चालू असता. बाह्यत्वाच्या आतात नीलेन काश्मिराज्य आरल्या तेव्हाही राजकारणाच्या विषयासंबंधानें देणेत आपण निपाति देऊ नये.

आपण लेख वाचणे ही ज्ञानदात्री सोड होव. महाराष्ट्राची ही होस आपण सम्य तोवर चांगेर पुरवावी. (भास्कर बहिरो महाराज, न्यायमनी, जमखडी.)

—निरलसपणे व प्रामाणिकपणे विविध कार्यभाग वाहगारा सदृष्टस्थ महाराष्ट्रात मला तरी दुसरा कोणी दिसत नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रीय सार्वजनिक कार्य-भागास गौणत्व येणार आहे. (रगाचार्य रफी, वार्द.)

(१०) उमबलोपासक चळवळ

जिला अत्याचारी चळवळ असे म्हणतात तिला उमबलोपासक राजकीय चळवळ असेही नाव देता येईल. महाराष्ट्रात या चळवळीचा जन्म १८९७ त झाला. म्हणून चाळीस वर्षांपासून तिचे धोडेसें समालोचन करण्याचे योजिले आहे.

पुण्यास रेंडसाहेबांच्या खुनापासून व मुम्बईस झालेल्या दार्यापासून ग्रेगरीय व्यवस्था बमो त्रासाची होऊ लागली. विशेषतः पुण्यास कर्नाट के व मेजर रीड या नावाचे जे दोन लष्करी अधिकारी ग्रेगरीय व्यवस्थेकरिता सरकारी मुखत्यार म्हणून नेमले गेले त्या दोघांनाही जातांना पुण्यळच लोकप्रियता संपादिली. याच कारण इतकेच की रेंडसाहेब कोणार्शी धड बोलतहि नसे. त्याऐवजी हे दोघे ग्रेगरीयलडिअर लोकांच्या गळ्यातहि बेळी हात घालीत. रेंडसाहेबांनी लोकांची मदत मागितली असली तर त्यांनाही पुण्यळ स्वयसेवक मिळाले असते. पण ग्रेगरीय व्यवस्थेत खासगी लोक घेतल्याने ढिलाई होते, काम दिवडते, अशी दगजून त्यांनी वरून घेतली असल्यामुळे, कोणी काहीहि सूचवावयास गेल्यास हा मनुष्य उगीच तशारखोर आहे असे रेंडसाहेब घेऊन चालत. माझ्या त्यांच्याशी आलेल्या संधात त्यांच्या वपाव्यची जाही कधी निघावेली किंवा ते कोणार्शी मनमोकळे करून बोललेले भी पाहिले नाहीत. बरे, उगट हाजी हांबीरखोर लोकांचा त्यांच्याजवळ प्रवेश होता असेही नाही. कारण असे लोक काहीतरी डाव साधतात, त्यांना आपण काम करून घ्यावयाच असत, हेही रेंडसाहेबाज माहीन होतें. मनुष्य सरळ, पण अधिकारी—नुमडेपणाचा नुरता कहर होता. आपल्या भोंवतीं लोक इतक दुःखी कष्टी गाजलेले आहेत ही खणीव त्याने केव्हाहि प्रगट केली नाही. ग्रेगरीयची आपाते आली म्हणजे लष्करी

कायद्याचा जुलूम केला तरच निभावेळ असं त्याच्या मनानें घेतलेलें असल्याने, शिस्तीच्या दडपणानें दया माया सहानुभूति हे सगळे मनुष्याच्या अंताकरणातले गुण त्याच्या ठिकाणीं चिरडून गेले होते. यामुळे रेंडसाहेबाचा खून होण्यापूर्वी पहाणासला असं वाटें कीं हा गाढात दिव्यतो फिरतो, याच्यावर एखादा कोणी वेतागाने केन्दा हात दावील याचा नेम नाहीं ! अखेर हात पडलाच. मात्र तो वेतागाने नाहीं. दयात खोल घर करून राहिलेल्या रागांनं !

अशा वेळींच राणीचा ज्युबिली उत्सव याचा हा एक अनिष्ट योगयोग होता. अधिकारी व्यक्तींचा दिमाख व साम्राज्याचा दिमाग दोन्हीही लोकाना दुःखद पाटली. आणि हेच दुष्काळ अशा आपत्तीनो गाजलेल्या व्यक्तींच्या उच्चस्त मनोभूमिकेवर ज्युबिलीचे असले उत्सव-समारंभ पडवयास नकोत असं म्हणून जाणते सोमदि कोळे मिटून मनात खती घेत. पैकीं साम्राज्याचा दिमाख उत्तरविणे व्यक्तींच्या हातून कसे पडणार ! पण व्यक्तिसः एक अधिकारी मारला तर साम्राज्यानें नाक वागल्यासारखेंच झालें मरा समजु-
 शीने काहीं माणखें रेंडसाहेबाच्या गुनाला प्रकट झालीं. आणि ज्युबिलीच्या रात्रीं गणेशसिद्धीच्या डोंगरावर पेटणाऱ्या प्रचंड होण्याच्या उजेडानें आपण दृष्टीस पडू नये म्हणून हे लोक आपापसच्या झाडाडुडपत व मौन्याच्या पुलायानून दडून बसून आपलीं क्षमारे चाचपडत होते. गणेशसिद्धीच्या रागल्यातून नेत्रबानी-
 नंतर गांध्यामागून गांध्या येत असतां, म्हणजे त्यांची रागच्या राग लागली असतां, या लोकांना नेमकी रेंडसाहेबाची गाडी न्याहाळतां यावी, पावसा गाडी-
 च्या मानें त्यांना चढता यावे, व कोणी न पहाण्याइतका अवसर मिळून त्यांना विस्तुलें नेम घडून व साधून उडावीत याची, ही माणसाची कर्तवगारी म्हणण्यापेक्षा देवानें मुद्दाम पडवून आणलेली घटना असेंच म्हणवेंच पाडतं. कारण अली-
 कडोळ कागिदारकांच्या अत्याचाराच्या गुणांत नेमदा हवा तो माणूस, विशेषतः गोर अधिकारी, इतक करपातला सांपडला असं बवितच पडतें असेल. करावयाला जावें एक, म्हान भलतेंच, असेंच प्रकार पाव-
 पत्तास तरी पडल्याचीं उदाहरणें देतां देतांल. कोडे वेळ चुकवी, कोडे गाडीन मागल्याचा बदलावदल म्हानी, कोडे काहीं कारणानें घाबाला मोडलेला मनुष्य कोहरच पडू नये, कोडे गोडीचा किंवा बोंबचा नेम नुकाया, तर कोडे भागचा वेळीं काव उडू नये किंवा विस्तुल 'धन' होऊन जावें (म्हणजे त्याचा फोड उडूच

नये) अशा गोष्टी झालेल्या आहेत. पण रँड गादेवाच्या मुलाच्या वेळी सगळ्याच गोष्टींचे योग जमून आले याचे आश्चर्य वाटते. आणि फ्रिडन खून करणारे लोक अशा अवानक रीतीने निसटून गेले व लोकांत मिसळून गेले की, त्यांना बहिर्माने पकडल्यानंतर वेगळ त्यानेच आपल्या गुन्हाच्या कबुत्या दित्या म्हणूनच गुन्हा नाशावीत म्हणता येईना. नार्होतर निव्वळ आनुमानिक पुढाऱ्याची साखळी सहसा पुरी जुळलीच नसती.

रँडचा खून करणारे चाफेकर बघु मी स्वतः पाहिले होते, त्यांचा बाप हा एक कथेकरी असून त्याचे एवढेच मुलगे माथोला मागे उभे रहात. त्यांचे वास्तव्य कोही दिवस नागनाथाच्या पाराजवळच्या एका घांता होते. एका शिवाजी सत्सवातीत त्याची कथा मी ऐकली आहे. एवढेच दामोदर चाफेकर याला एका ठिकाणी (तो एक कारखाना होता) मी पाहिला तेव्हा तो कुन्हाडी व परतूचे फाळ हाताळीत होता. अर्थात यावेळी त्याच्या मनात आपण पुढे एखादे अचाट कृत्य करू असे नसावे. मग तो व ही हत्यारे याचा संयोग पाहून माझ्यासारख्याच्या, म्हणजे त्याला वधित पाहणाऱ्या मनुष्याच्या, मनात त्याच्याविषयी अशी कल्पना कशी येईल ! पण शेवटी कोटांच्या विजच्यात जेव्हा त्याला पाहिले तेव्हा पूर्वीच्या प्रसंगाचे एकदम स्मरण झाले, असो. दामोदरच्या पाठीमागून बाळटूण व बाळकृष्णाच्या मागून बासुदेव हे तिथेहि बघु पुनाच्या आरोपात मांघटून पाशी गेले हा योग इतका विलक्षण की तसा सर्व हिंदुस्थानांत आलेला कोणाच्या ऐकिवात नसेल.

रँड व आयर्स्ट याचे खून हे अशाप्रकारचे पहिलेच असल्यामुळे सरकारच्या मनावर त्याचा विलक्षण परिणाम झाला. आणि ते लोकांने जरी असे म्हणत असले की “रुनाला भिऊन आम्ही ग्रेगच्या व्यवस्थेचा जाव कमी केला नाही ” तरी ते तितकेंच ध्यावयाचे. इंग्रज-सरकार मोठे उद्योगशील. दर ग्रेगजलूगणिक ग्रेगजंतू हुडकून काढून मारण्याची त्याची पहिली महत्वाकांक्षा पाहिली म्हणजे उद्योगावरील त्याच्या विश्वासाची भीतिच वाटते ! पण वर्षे-दीडवर्षांच्या अनुभवानंतर त्याचे त्यांनाहि कळून येऊ लागले की ग्रेग-व्यवस्थेतील कोही कलमे निरर्थक आहेत. म्हणून त्यांचा अमल त्यांनी हळूहळू कमी केला. सरकारच्या मनाने दोन्ही कारणांचे धोडपोटी धरते. पण लोकांनी मात्र पदराला पकी गांठ माहून ठेवली की, विचारे चाफेकर बघु गेले परंतु त्यांनी पुण्या-

त्याचा काय पण पुण्याबाहेरच्या ह्याच लोकांचा नाग बावविला ! रनंळ के व मेजर रीड हे अशा सफाईने लोकांशी वागू लागले की जणूकाही रंडसाहेब म्हणून कोणी होता, त्याचा खून झाला व तो हेम-व्यवस्थेच्या जुलमांमुळे झाला ही गोष्ट त्यांना माहीतहि नव्हती !

रंडसाहेबाचे खुनी उघडकीस आल्यानंतर १८९९ च्या मे पर्यंत पुण्यात हेमच्या धाडसीतच पाळेकर बंधूविषयी राबं शहर बोलत होते. रस्त्यात बोलणारे कुजबुजून बोलत, कोणी दार लावून घेऊन बाहेर येऊ जाणार नाही अशा हुलक्या वाढावाने बोलत. पण बोलल्याशिवाय रहात नसत. घाबकामुलाच्या बोलण्यातहि हा विषय असे. गुन्हेगार म्हणून कोणी लोकां पोलिसांच्यापुढे प्रत्यक्ष उभे करी-पर्यंत लोकांना अर्थातच चाकेकरांची माहिती नव्हती. पण सुनावण्यां ते फार जपून बोलत, कारण पोलिसांतून जाणनें मुरू होता. आणि कोमी घटने किंवा प्रमाणे किंवा कल्पनेनें काही निम्बळ बोलले तर फारसल्यान्यावर कुकड खेपा घालण्याची पाली यावयाची ही भीती ! गुप्त-पेल्सिचाचा अर्थात फार मुळमुळ्या झाला होता; व मिर्तीला कान नसतात ही म्हण जणू काय डोळ्यापुढे मोठ्या अक्षरणां लिहिलेली प्रतिशुभी दिवत असत्याप्रमाणे लोक तोंडाला पदर लावून बोलत. पुण्यातील भाग्यामादती रामेश्वर, जोमेश्वरी, गबत्या मादती, वगैरे ठिकाणचे अडे गप्पावरितां प्रसिद्ध आहेत. परंतु दामोदर चापेडाला पोलीस पकडीपर्यंत या अड्ड्याच्याहि तोंडाला फुलपे लागले होती. उनड पोलिसांच्या बाजूनेहि दे म्हटले पाहिजे की त्यांनी कोरझा बहिमावरून जगांच भडत्या सल्ला तरुण मुलांना नेऊन त्यांचा छळ केला नाही.

या गुन्हाच्या तपासावर मुमूर्तिद्ध मुत पोर्त्येस मि. बुइन यांची नेमणूक झाली होती. पण एका विशेष प्रकारच्या गुन्हेगारांना जरी ते कर्दनकाळ होणे तरी रंडसाहेबाच्या सुनावण्यां काही एक ठराविक कलना त्यांनी मनाशी प्रथम पाहूनच केमी असावी. म्हणून गुन्हाचा तपास जाणनें मुरू होता तरी तो पुण्या-तील लोकांना फारसा जाणवला नाही.

चार तऱ्हेन चार लोक बोने जाणने. सरकारच्या डोळ्याकडे बोला ठेवून पदागारे लोक सभा भरवून, पत्रे लिहून, किंवा सामाजी भेटी घेऊन आ-कांच्यापुढे ना सुनांचा आवाचातंच तीव्र निवेध करू लागले. उत्तम काही लोक

उपड पुशारच्या मासून म्हणू लागले की "शाबाश रे पुण ! शाबास रे महाराष्ट्र ! या तरुणांनीं दाखविलेली वारकृति व वेवळ पौराणिक नमुन्याचें धाडस अलीकडच्या काळात गव हिंदुस्थानात पोषिलीरी केउ होतें काय" ! यावरून मग माझण जातीची स्तुति आणि इतर प्रांतातील लोकांचा नादात म्हणून निंदा सुरू झाली ज्यात राजकारणाचा थोडीशी राजू आहे असे हे सून १८९७ ९८ ९९ या साली महाराष्ट्रांत झाले तसेच पुन १९०९ च्या सुमारास घडून आत

पण १८९७ ९८ साली या कामी महाराष्ट्रात गव किंवा प्रौढी मिरविण्याची जी जागा होती ती पुढ उरली नाही कारण १९०७ पासून अत्याचारी स्वसुराचे राजकीय गुन्हे बगल्यातहि होऊ लागले मद्रासकडेहि कलेक्टर मि नेश याचा खून झाला व त्यानंतर ह चळवळीच चक अगहागद प्राप्त पंजाब बंगरेबडे जें सरफते त अजून तेथेंच घोंटाळत आहे, व कदाचित् हें चक्र उत्तर हिंदुस्थानात वायव्य फिरत राहील असा राभव दिसतो

स्वराज्य मिळान्यानिहें तें थांबेल असें तरी कोणा म्हणावें ! कारण युरोप अमेरिका बंगरे राडातून स्वराज्य व स्वातंत्र्य हें राष्ट्राच्या पदरात पुरी पडलेली असताहि तिकडे अत्याचार घातलेले नाहीत मनुष्य स्वभावाचा शिक्षण हें मवाळ करतें असें म्हणतात पण शेंकडा नव्वद अंभर लोकांना शिक्षण मिळणाऱ्या देशात आपण मत गुमत्यावर लादण्याच्या कामी युधिष्यादायरोवर विस्तारणाऱ्या उपयोग साली मुरुच आहे असो सांगायचा मुद्दा हा की महाराष्ट्रात हे पहिले पहिले खून झाले तेव्हां तरी हिंदुस्थानातील इतर प्रांत महाराष्ट्रात अत्याचारी चळवळीत गुरूस्थानी मानात होते, व महाराष्ट्राहि त्या गुस्ताच्या मानार्थी जागीव असल्यासारखा स्वतः कडे पहात होता

या सध्यानें बोळणाराचे दोन वर्ग वर समितले पण महाराष्ट्राचा या कामी खरी अडचण असणारा तिसरा एक वर्ग होता तो वर्तमानपत्रकारांचा त्यांनीं निषेध करावा तरी वाईट आणि ते घन्या मनाने सवस्वी निषेध करीत होते असेहि नाही बरें, उपड सवस्वी स्तुति करावा आणि "करणारान टीक केज, असेंच कराव यास पाहिजे होतें, छळाचा शूड उगवत, जुडमाचा बदला घेतला" असें म्हणवें तर राजद्रोहाचा व अत्याचाराचा तसेच जन देण्याचा गुन्हा म्हणून खटला व्हावयाचा शिवाय वर्तमानपत्रकारांना सवस्वी तसें तर कोठें वाटत होतें ! यामुळे त्यांना

दोन्ही बाजू बोलाव्या लागत. आणि या कशा बोलाव्या होच एक प्रकारची करामत होऊन बसली होती.

पुढे झालेल्या बंगालच्या बंगैरे चळवळीत अत्याचार घडत ते सहेतुक म्हणजे स्वराज्य संपादनाच्या उच्च हेतूने होत असले तरी ज्यावर अत्याचार घडत ते लोक बरेचसे निरपराधी असत. चाहो काहो भाफीच्या साभोदाराचे खून झाले तेथे हेतु उघड होता. परंतु हिंदी पोलीस अधिकाऱ्याचे खूनहि बरेच झाले, व त्यासंबंधाने लोकांना असे वाटे की यातील बरेच लोक केवळ हुशमाचे तावेदार असता मृत्युमुर्खी पडले व त्यांना हुशम करणारे गोर अधिकारी माफ मुटले ! पुढे पुढे तर या अत्याचारांना दरोड्यांची जोड मिळाली, व त्यात पैसा मिळविण्याच्या हेतुसंबंधाने जरी लोकांना काही विशेष वाटले नाही (कारण तो स्वराज्याच्या चळवळीत खरे स्वातंत्र्याचा अर्था समजूत) तर दरोड्यात निरपराधी माणसे अनेक दृवनाक प्रायास मुक्त, यत्पुरती तरी दरोडेखोरांना सहानुभूति नव्हती जेथे राशिनहुडप्रमाण केवळ गरिबांचा कंवार व गरिबांना त्या देशाच्या धर्मताना शिक्षा असा कार्यक्रम असतो तेथे त्या चरित्राएव एक प्रकारची अद्भुत रम्यता येते. परंतु जेथे निरपराधी मनुष्य विनाशाला दगावतो तेथे लोक त्या अत्याचारकांचे समर्थन करू शकत नाहीत.

महाराष्ट्राचे उदाहरण घेतले तरी रंडसाहेबांचा खून व जंजन्न साहेबांचा खून या दोहोंत लोकांच्या रक्षेन बराच फरक होता. रंडसाहेबांच्या गुनारहल पापभीरु विंथा नेमस्त लोकहि म्हणत की, त्याने आपल्या छळाबाईकडून प्राय-दत्त भोगले. पण जंजन्नसाहेबान असा कोणताच गुन्हा केला नव्हता. सिन्धिलियन लोक हे परकीय राज्याचे आधारस्तंभ, व जंजन्नसाहेब हे त्यातलेच एक ही गोष्ट खरी. तथापि हा गुन्हा प्रत्येक सिन्धिलियन रोख करीतच असतो, म्हणून प्रत्येक सिन्धिलियन हा मरणाच्या क्षिप्राला पात्र होतो असे विधान जर कोणी केले तर ते कोणासाठी पटणार नाही परकीय राज्य उलथून पाडण्याचा ह्द हा नैतिक स्वरूपाचाच आहे अथ म्हटले तरी निरपराधी माणसावर हात पडला असतो सहजच असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, अशा कारणावृत्तीहि असा मान्य मार्ग ही अनंति नव्हे काय ! प्रत्यक्ष बुद्ध मुळे असता कुतर्ती पुढळव प्रायदत्ति होते. परंतु दोन्ही सैन्यांतील सैनिक सर्वाने सैन्याने एकमेकांना मारण्यासच वस्तुस्थितीतले असतात. सामुळ पुढावे केलेला बंध हा कोहीच आत्मसंरक्षणाच्या स्वर-

पाचाहि असतो, शिवाय लावून ववुकीने, मगिनमनने, विचा तोकेने महार होतो तेव्हा मारणारा व मरणारा हे एवमेराना पूर्वी माहीन नसतानच, पण एकमेकाना समोरासमोर विसतहि नाहींत. यामुळे “नाय हति न हन्यते” हे वचन एक-प्रकारे मिद्ध होत.

परंतु जेम्सन साहेबांसागल्याच्या मुनाच रोंगत्याच रीतीनें समर्थन करता आल नाहीं. यामुळे बान्हेरे प्रभूति लोकांचे हेतु निवा त्याचें शौर्य हे कितीहि वाखाणण्यासारखे असले तरी त्यांच्यासंबंधान लिहितां बोलतांना कोणीच कधीं बागला शब्द लावला नाहीं. या मुनाच्या वटातील एक दोन मुलांची धैराची व निर्भयतेची वृत्ति तर येथरपैत गेली होती कीं, त्यांनीं पोलिस अधिकाऱ्यांना बसल्या बसल्या झालाचें रक्त वाडून दाखविलें व एकाने राकेलच्या सापलेल्या चिमणीवर खुगाल बोट ठेवले ! परंतु त्यांचें धैर्य कितीहि असलें तरी त्यांनीं केले तें झुल्य अपवादाम्पद ठरलें. उलट रामोदर चांदेकरानें पुढे आपला कतुली जत्राज परत घेतला व दयेच्या वाचनेसाठीं हायकोर्टाकडे अर्जहि केला, तरी त्यानें केले, तें उपराण केले व लोकांमरिता मूढ घेण्याचा निस्वार्थीपणा दाखविला, असेंच वर्णन त्याच्या वृत्त्याचें होऊन रमीपणाचा एकाहि पद्वी त्याज-विषयीं कोणी बोलले नाहीं.

अमो, महाराष्ट्राला काय किंवा हिंदुस्थानाला काय ही अत्याचारमय राजकीय चळवळ तेव्हा नवीनच होती, व तिच्या द्वय कोठेतर उत्पादकाविषयीं काय म्हणाव काय न म्हणावें या विषयीं वर्तमानपत्रकारांचे मन गहलून गेल्याच त्यात काहीं नवल नव्हतें. पण त्या वेळीं (१८९८) मराठ्यांत मी स्फुट लिहून चांदेकरांची अगदीं उपद्रवणे स्तुति केली होती. म्हणून त्यातील काहीं वाक्यच देता. All the three brothers possessed extraordinary courage and bravery and used it for an unselfish but sentimental and and manfully bore the consequences, defying the very death to contempt and ridicule by their over-willing acceptance of it. ” ही मराठ्यांतलीं माझी वाक्ये उद्धृत करून लगेच टाइम्स ऑफ इंडियानें मोठा गवगवा केला, व अशी टीका केली कीं “ज्या लोकांच्या गळ्याभोंवतीं फासाचा खोरच पडला पाहिजे त्यांच्या गळ्यांत टिळकांच्या मराठा-पक्षाच्या सफाईकानें स्तुतिपुण्यांच्या माळाच घातल्या आहेत.” त्यावर उलट मीहि

टांका केली की "तुरुंगांत असलेल्या त्रिचान्या टिळकाचें नांव यात ओढून काढ
होणार ! होय. आम्ही वाटेल तर पुनः स्पष्ट शब्दांनीं म्हणतो की हे लोक धूर व
धैर्यशाली होते. हें आमचें मत प्रामाणिकपणाचें आहे. आणि टाडमस्तनें आम्हाला
कितीहि धमक्या दिल्या व मध्य पक्षाचे वर्य आमच्या बरील मुलाचें प्रतिपादन
आम्ही पुनःच काय पण पुनः पुनःहि करू. चाफेकराबद्दल कोणासाठी करणा व
सहानुभूतिच वाटेल. मनुष्यस्वभाव हा कोटींहि असाच आहे. चाफेकराबद्दल हे काही
चोर किंवा खिसेकारु नव्हते. त्यांनीं खून केले त्यात स्वार्थबुद्धि मुख्यच नव्हती.
किंवा न्यायिक. त्यांना झालेल्या उद्धावद्दल त्यांना खूड दगडावयाचा होता असेंहि
नाहीं. ते शिपाईवाल्याचे होते व त्यांना लष्करांत नोकरी मिळती तर त्यांनीं
देशाकरिता बहादुरी करून दाखविली असती, म्हणून त्यांना मिळ्यारी काडीची
शिधा हो, प्यायिक. त्यांचें भवितव्य आपा ठारलेले असतें तरी, देशाच्या दृष्टीने
ती हानि आहे, तो अन्याय आहे."

पण पुण्यातील आम्हा पत्रकारावर टीका करणारे मुसते अँग्लोइंडियन
संपादकच नव्हते तर मुंबईतील नेमस्त पक्षाचे पुढारिंहि होते. या विषयार
काळ, केसरी, मराठा, या सर्वांनीं एकाच प्रकारची विचारसरणी
स्वीकारली होती व एकाने प्रकारचे शब्द वापरले होत. हें
पाहून फेरोजसह मेमासारखे लोक चर्चित झाले व त्यांना रागाहि आला.
आम्ही लिहितो असे लिहून राजकारणाची पाण करीत आहां, व तुनासंधानें
सहानुभूति प्रगट करणे म्हणजे तो राजद्रोहच होतो असें नेमस्त पुढार्याचें मत
होतें. म्हणून फेरोजसह मेमा यांनीं आम्हां पुण्यातील वर्तमानपत्रकारांचे कान
उपटण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. पण आमचे कान त्यांच्या हाताळा न लागल्या-
एतके आम्हूड होते. राष्ट्रीय सभेचीं एवें त्यांच्या हातीं थसल्यामुळे त्यांनीं असाहि
धाक पातून पाहिला की, "सरकार तुमचें शाय करील न करीत हें वेगळे, पण
तुमच्या साराख्या लोकांना आम्ही राष्ट्रीय सभेत येऊ देणार नाहीं. आमच्या हातीं
वा बदिष्काराचा बंड आहे, व त्याचा उपयोग करून आम्ही शिस्त राखू."
आमच्याशीं शिंदेरामपंत पराबरे हे फेरोजसह मेमा यांना वार दूर होते.
त्यांची राई पदग्याचा सुभव नव्हता, पण मेमा व टिळक यांचा परिचय, नाशहि
येजें जाजें, भेटणें-नोळणें, त्यांच्या प्रभाषांतील लोकाची होत असे. आणि मराठापत्र
इपजीन असल्यामुळे ते कावीर. म्हणून प्रथम नास्नावर शिस्त धरावी व मग

माझ्याद्वारे काळस्वामींवर शिस्त धरावी असा त्याचा उद्देश होता. पण तो फारसा साधला नाही. माझ्या एका भेटीनंतर फेरोजशहाकडे माझे मित्र अँडव्होनेट सेंट्रलर हे एकदां गेले असता मेया त्यांना म्हणाले, "Mr Kolkar argued with me very ably though of course I could not agree with him"

बंगालच्या पाळणीच्या चळवळीतून प्रथम स्वदेशी बहिष्काराची आणि नंतर राजकीय अत्याचाराची कायमची चळवळ निघाली हे प्रसिद्ध आहे पाळणी रद्द झाली, तथापि स्वदेशीची चळवळ अजून टिकून आहे चळवळ या नात्याने तिचे नीच स्वरूप जरी जाता उरलेले नाही तरी तिची पाळे मुळे सर हिंदुस्थानभर सोसाच्या मनात खोल गेली आहेत, आणि तिचे प्रत्यक्ष कार्य आरोमाप त्यांच्या हातून यथाशक्ति होत आहे उशी स्वराज्य मिळाले तरी 'स्वदेशी' टिकणारच आप स्वतंत्र राष्ट्रमध्य देशील स्वदेशातील उद्योग धंदे बांधविण, परावलंबित्व नाहीस करण, आणि परकी राष्ट्रांची व्यापाराच्या कामी सहकार्य केल तरी या नाही त्या रीताने त्या सहकार्याचा उपयोग खेवटी 'स्वदेशी'ला करून घेणे, असे धारण सरकाराकडून राखून जाते पण राजकीय दिसा किंवा अत्याचार या चळवळीचे तसे नाही आधी ही चळवळ स्वराज्य किंवा स्वदेशी याच्या चळवळीसारखी उघड व संपादित स्वल्पात उरता येत नाही ती प्राय व्यक्तिमानावरून किंवा गुप्त मदळावरून होते ती यशस्वी झाली किंवा अयशस्वी ठरली तरी तिचा गुणावा लपनाच सरकारी अधिकारी तिचा रिज पुरवितात, आणि तीत सामील झालेल्या लोकांना भयंकर शिक्षा सोसाच्या लागतात. यामुळे हातावर शीर घेऊन बाहेर पडणारे, सब नाशाग मनात सिद्ध झालेले, असे निधयी लोकांचे तीत पडतात उलट हत्याराचा खेळ हा अद्भुतरम्य असल्यामुळे नावनावश पण कच्च्या दिलाचे असेही काही अशा चळवळीत पडतात, आणि परिणाम भोगण्याची वेळ आली म्हणजे मात्र पस्तावतात!

ज्या राजकीय बंदीजनांच्या मुक्ततेकरिता राष्ट्रीय सभेने गतवर्षी प्रचंड चळवळ केली त्यांतील पुष्कळसे या अत्याचारी चळवळीचे पुरस्कर्ते होते. म. गांधींच्या प्रेरणेने राष्ट्रीय सभेने असा अनत्याचार व अहिंसा यांचे तत्त्व स्वीकारले आहे राष्ट्रीय सभेने अग्निमळी बनविलेची अगून स्वतः व ती, या वधमुक्तेची राटपट, नारल्या शिरावर मोठी चक्रवर्तु घेऊन, करीत असल्यामुळे

वातावरण बदललें आहे. आणि बघमुक्त झालेले बंदीमन अनत्याचारीत्वानें तत्त्व स्वीकारू लागले आहेत, किंवा निदान तसें म्हणू लागले आहेत. तथापि स्वराज्य वर आहे. तें पदरात पडेपर्यंत साम्राज्यसरकारशीं अनेक झगडे करावे लागतील. आणि तींय स्वरूपाची राष्ट्रीय चळवळ सुरू झाली म्हणजे उपबलोपसनेनें तत्त्व फिरून आपलें डोकें वर काडण्याचा सभव आहे. पाशाची शर्काशिवाय साम्राज्यसरकाराजवळ आता दुसरें काही साधन साम्राज्य टिकविण्याला उरलेलें नाहीं. साम काम देईनासा झाला तर त्याचा इठ पुढें सरसावणारच. तूर्त तरी अत्याचाराची चळवळ कांहीं वाळ पावेल असे वाटतें. पण या चळवळीच्या आठवणी अद्यापि ह्मक्या ताज्या आहेत, कीं झालें येले बिसरून गेलें असे म्हणण्याला पुष्कळ काळ सोदला पाहिजे.

टिळकाना स्वराज्याच्या चळवळींत सर्व प्रकारची बलोपासना मान्य होती असा बाहेरसर्वत समज होता आणि तो सताही होता. अत्याचारापासून होणाऱ्या परिणामांना राजकीय दृष्ट्या पारसें सवः फल नाहीं हे ते जाणत. तथापि 'साधना अनेकता' हें जसें हिंदुधर्माचे लक्षण ते मानीत असत, त्याचप्रमाणे राजकीय चळवळींचेहि यामुळे कोणी तदणानें स्वायत्त्यागाची अंतिम सीमा गांठण्याचें मनांत आणल्यास ते त्याला उत्तेजन देत नसत पण त्याचप्रमाणें निवृत्त करण्याच्याहि सदाशोपांत पडत नसत कारण अशीं पामें स्वयस्फूर्तीनच होणारी असतात. आणि ही स्फूर्ति जशी कोणी मुद्दाम करून प्रदीप्त होत नाहीं त्याप्रमाणें तीं कोणीहि प्रातिपक्ष उपदेश करून तीं हटवून धरतां येत नाहीं आधीं कोणी टिळकाना मी नाहीं अमुक करू कीं अमुक करू नको असे विचारावयाला येत नसे. अशाचा त्यांच्याशीं विचारविनिमय म्हायद्याचा तो निरपेक्ष तात्त्विकच व्हावयाचा, कोठें काहीं गडले तर मग त्याची वाजमी त्यांना दुरून कर्णोपकर्णो मारवाची आणि अशा वाजतीतलें प्रत्यक्ष ज्ञान मोठें अडचणीच असतें हें त्यांना माहीत असल्यामुळे, कधी कदा संधानें वाहीं नाहिती वाडावयाची तर ते तीं आडपडदा ठेवून चालोता येऊन काडीत. या कडक धोरणासन्धानें प्रगट रीतीनें त्याचीं मते समजणें अशक्य असल्याने, त्याची पसंती नायसतों ही कोणाच्याहि केवळ आपल्या मनानें उगाच काढतारी अज्ञानानें उरवाकी लागे मात्र सर्व प्रकारचे लोक त्यांना येऊन भेटत आणि त्यांनाहि कोणाच्या भेटीला कधी नाहीं म्हटलें नाहीं. महाराष्ट्रांत अनेक लोक यांचे तयार करणाऱ्या निशा शिकते होते. त्यांचे आचार्य-

१६ पा. म. वायट याना दिले पाहिजे. १९०८ च्या प्रारंभी अरविद घोष पुण्यास आले तेव्हा काही महाराष्ट्रीय तरुणांनी त्यांना प्रत्यक्ष बॉब क्लब उडवून द्याविले होते.

मी टिळकाच्या निरव परिचारकाला म्हणून माझीहि गांठ भेट अगा लोकांशी पडे. त्यापैकी काही माझ्याशीं मन मोकळ करून बोलत तर काही मुख्य मुद्यासंबंधाने मुझीव त बोलता जसे काही आपण पुण पाहण्याला व टिळकाचें दर्शन घेण्याला आलो असा बहाणा करीत. मला वाटते, अशा लोकांची माझी गांठ प्रथम १९०७ साली पडली. उत्तर हिंदुस्थानचा एक पाहुणा होनीलाल यर्मा टिळकाकडे आला. त्याला पर्वती दाखवून आपण म्हणून टिळकांनीं मला सांगितलें. मी त्याला घेऊन गेलों. तेव्हा मनापणाच्या ओघात, मला विश्वासान घेऊन, त्यानें युरोपांतून आपण बॉब करण्याची वृत्ति शिकून आलों आहों, ती वृत्ति फारशी कठिण नाही, युरोपात हें शान सर्वसामान्य आहे, तथापि त्याचा उपयोग विशेष प्रमाणांय करण्यात येतो, इत्यादि अनेक प्रकारची मनोरंजक इत्थीकृत सांगितली. परंतु मला त्यानें या चळवळीविषयीं आपल मत्त विचारल नाही व मी होऊन त्याला तें सांगितले नाही अशा विचाराच्या पुण्यातील लोकांना माझी मत्त परस्पर कडून जुवली असल्यामुळें त्यापैकीहि कोणी अशा विषयासंबंधानें माझ्याशीं चर्चा करीत नसत. त्यांना रहस्यात घेणारे आमच्यातले इतर काही होते. पण ते स्वतः मात्र भिन्ने व अवचोर होते. माझीं भवें जहाल नाहीत या माझ्या बुर्लंकेकाचा उपयोग या कामीं तरी मला बराच झाला. माझ्याविषयीं तुच्छतेची भावना धरणारे लोक जात्येव अशा उपायाविषयी माझ्याशीं चर्चा कशाळ करील ! ते मला इतर व्यवहारपुरुषां झेद्दी मानीत. परंतु अशा राजकारणात सहाय्यगळत घेण्याला निदरपयोगी असा समजत. आणि तें बरोबरच होतें. कारण त्यांनीं माझा सदा विचारल्यास तो त्याच्या मताच्या उलट पडणार हें त्यांना माहीत होत.

स्वार्थत्याग ही वाचव अशी जाहे की ज्याला स्वार्थत्याग करावयाचा असेल त्यानें स्वयस्कुनीनें व आपल्या जबाबदारीवर करावा. अशा वास्तवी कोणी कोणाचा सदा वेळ नये. कोणी देऊहि नये ! ज्याला स्वार्थत्याग करावयाचा त्यान तो स्वतःच्या हिमतीवर करावा; परिणामाचे धनी आपण या बुद्दीनें करावा. स्वार्थत्याग हा ज्याचा त्यानें करावयाचा असतो. जे करावयाचें तें ज्याचें त्यानें

आपल्या जबाबदारीवर, आजूनाजूस न पादता, पुढील परिणामाबद्दल कुरकुर न करता आणि ते सुद्धा स्वतःला वाटले म्हणून करावे. लोकांना सांगितला म्हणून स्वार्थत्याग करू नये. अशा रीतीने स्वार्थत्याग करणाराला एकान्तात असताना स्वतःच्या समाधानाचे तसे मुख मिळेल. स्वतःच्या मनाचे बक्षीस हेच खरे बक्षीस होय.

जी गोष्ट करण्याला आपण स्वतः तयार नाही ती लोकांना करावयास सांगण्याचे पातक किंवा धाडस मी कधीच केले नाही विशेषतः ज्या गोष्टी केल्यामुळे अलौकिक स्वार्थत्याग करावा लागेल, विशेष आपत्तींचे प्रसंग ओढवतील, मोठे खटले शिक्षा होतील, त्या प्रत्यक्ष करण्यास न सांगण्याविषयी किंबहुना दुसूनहि त्याचा उपदेश न करण्याविषयी, मी सावधीगिरी ठेवित असे. ज्याने त्याने आपला स्वभाव आपले सामर्थ्य आणि आपली परिस्थिति पाहूनच वागावे, आणि आपण जे करू त्याचे परिणाम आपले आपणच भोगण्यास मिळू असावे, त्यात दुसऱ्यावर भार टाकू नये पुस्तक्यास बांध वेळ नये, असे माझे कायमचे मत असे. यामुळे दुसऱ्या कोणी काही लोकांवर असे केले असता त्याचे गुण मी मोठ्या मनाने पेई व धैर्याच्या दृष्टीने त्याला मजहून धेष्ट मानित असे. तथापि आपण बाजूला राहून त्याला भरील घालणे योग्य नाही असे मला वाटे. उलट काही तरी अचाट किंवा अचरद-पणाने काम करणारा मनुष्य दिसला, अदृक्त तर त्याच्याशी वाद करून त्याचे मन बळविण्याचा प्रयत्नहि मी फारसा कधी केला नाही. कारण स्वभाव हा दुरतिक्रम असतो. यामुळे अत्याचारप्रिय माणसे व मी याची सगळी सोबत खेळी-मेळी पडत असली तरी, हा मुद्याचा विषय जसा काही त्याच्या माझ्या मनात नाही अशा समजुतीने त्याचा माझा व्यवहार चाळे माझ्याभोवती वावरणारी माणसे काय उद्योग करितात याची चौकशी मी करित नये आपण आपले काम करावे, मग आपला घोरती सांगाती काही करे ! लोकांच्या ससर्गाने आगत्यावर नसते आरोप पेटिले वा घेरावाने आपले मन मी कधीही द्रस्त करित नये. ज्याचा कर नाही त्याला डर नाही असा माझा स्थूल आत्मविश्वास असे आणि हा माझा आत्म-विश्वास असेपर्यंत टिकला व फळाला आला.

अत्याचारी विचारांची लाट ओसळून गेल्यावर अशा रीतेंत पूर्वी वाहतून गेलेल्या अनेक तरणांनी पुढे आत्मनिष्ठता केली. तेव्हा आपण आरंभ करू होता हे त्यांचे त्यांनाच कळून आले. आणि आरंभानंतर त्या आरंभाच्या अर्थाने

कोणती समेटे जाळी कोणती कशी टळेल याची माहिती कित्येकांनी अगदी मोनव्या मनाने मला सांगितली आहे. काहींनी असे सांगितले की, "त्यावेळी आम्ही तुम्हाला नेमवट शिळपट असे मानून तुमचा मनातून तिरस्कार करून होतो. कित्येक वेळा तुमच्याशी बोलत असता आमच्या खिशात पिस्तुलंही असत. पण हा आमचा खेळ पार दिवस टिकला नाही. आणि आम्ही आमची जहाल मते अमलात आणण्यासारखे काही धाडसही पण करू शकलो नाही" नाशिकात जेम्सन साहेबाचा खून होण्यापूर्वी महाराष्ट्रात पिस्तुलाचे एक पेंव फुटले होते ही गोष्ट आता प्रसिद्धच आहे. परंतु नाशिकाशिवाय बाहेर एकाही ठिकाणी या पिस्तुलाचा उपयोग झाला नाही. त्याचा पत्तामुद्दा लागल्याने पुढे ती बहुतेक जत झाली काही मुलांना हत्याराच्या कायद्याखाली शिक्षा भोगाव्या लागल्या. एक दोन पिस्तुलेच नापस्त किंवा नष्ट करण्यात आली. आणि सावरकराच्या घट-स्थानंतर अत्याचारी चळवळीचा महाराष्ट्रात बीमोड झाला. त्यापुढे लाहोर येथील खुनाकरिता राजगुरु हा पुण्याचा मुलगा पाठी गेला. आणि फर्ग्युसन कॉलेजच्या लायब्ररीत वासुदेव गोगटे याचा हॉटसन साहेबाचा खून करण्याचा प्रयत्न अयशस्वी ठरून त्याला आठ वर्षांची शिक्षा झाली. पण हे व्यक्तिविषयक प्रयत्न होते. ती संपटित चळवळ नव्हती.

धाडसी तरुण मुले जशीं काही अचरटपणे बटवट करणारी असतात, त्या-प्रमाणेच काही मनाची खरीर आतल्या पाठीची असतात. तीं आपले धाडसी विचार गुप्त ठेवतात. अशा प्रकारचाच राजगुरु हा मुलगा असावा. कारण त्याने कोणत्याही संभेत काही भाग घेतलेला मला आठवत नाही. पुण्यातील कोण-त्याही प्रमुख पुढाऱ्याशी त्याने आपले खरे विचार सांगून कधी विचारविनियम केला नसेल. त्याचा फोटो पुढे वर्तमानपत्रात छापला तेव्हा या मुलाला मी केव्हा तरी ओळखले पाहिजे असाच यापेक्षा त्याची मला अधिक माहिती किंवा आठवण स्मरली नाही. तीच गोष्ट वासुदेव गोगटे याची. त्याचा बाप कै. बळवंतराव गोगटे हे मिरज हायस्कुलात मला तीन वर्षे मास्तर होते. काही दिवस ते व आम्ही एकाच वाड्यात राहत असू. या पूर्वकृष्णनुवधाच्या स्मरणाने वासुदेव हा पुण्यात केव्हा केव्हा मला येऊन भेटत असे, आणि बडीलबीच्या नात्याने माझी सदां मसगत विचारी. हॉटसन साहेबावर त्याने ज्या दिवशी कॉलेजात पिस्तुल झाडले त्याच्या आदल्याच दिवशी तो मला नेहमीप्रमाणे येऊन भेटला आणि अभ्यास-

विषयाची चर्चा करून गेला. ही गोष्ट पुढे पोलिसांना कळल्यावर सिटी पोलीस इन्स्पेक्टर मि. सोटावाला हे मजकडे आले. त्यांना मी सर्व हवीं वत सरळ सांगितली. मला कोणताच गोष्ट छपन ठेवण्याचे कारण नव्हतं. माझी मते त्या इन्स्पेक्टराला चांगली माहीत असल्याकारणाने त्याने वामुदेवाच्या व माझ्या भाषणात हॉटसन साहेबांचे नाव निघाळें होतें काय असा प्रश्नहि विचारला नाही. वामुदेव मला भेटला तेव्हा त्याच्या मनात उघाचे विचार पोळत असोवे, आणि ना जाणो त्यावेळीं त्याच्या क्षिमात पिसुलहि असेल !

जर दर्शविण्या प्रकारच्या अनेक प्रसंगातून मला जाव लागले तथापि मी अत्याचारांना उत्तेजन देणारांपैकीं आहे असा पोलिसांना कधींच सराय। नव्हता. माझ्या छारख्या प्रमुख पुढाऱ्यांचा बडेल त्या प्रश्नाच्या मनुष्याशीं तक्थ यावयाचा, तथापि A man is known by the company he keeps, ही म्हण मला लागू करता येत नाही हे जाणव्याइतकी तारतम्य बुद्धि त्यांच्यामध्यें होती. मीहि भाराविश्वासाने निर्भयतेने वागत असे. तथापि पढित्या पढित्या वपात पोलीस खोटे रिपोर्ट करण्यास चुकले नाइत. असा गुप्त रिपोर्टांचा पडताळा पाहणें कठिण असतें बेजमानदार रीतीनें ते काढेल तसे रिपोर्ट करीत. निदान असा एक खोटा रिपोर्ट मजबिबद्द करण्यात आला होता. तो असा की, मी मिरज बॅथे कांहीं कामाला गेला असतां डॉ. भडभडे व मी असे मिळून कृष्णानंदीच्या पाडावर गेलों आणि आम्ही तेथील दगडी बुड्यावर एक बाई उडवून पाहिला ! या रिपोर्टाला काय आधार असेल याच मला अजून आश्चर्य वाटत. हा रिपोर्ट ब्रिटिश पोलीसांनीं केला होता व तो पुढे पोल्हापुरच्या पॅन्थिऑनल एजेंडा रूझ चौकशीला निघाला तेव्हा मिरजेच्या पोलीसांनीं तो खोटा पाडला म्हणतात. शिवाय गुप्तपोलीस खात्याकडून पुण्यास मजकडे चौकशी घाली तेव्हा मीहि तारखा वगैरेचा पुरावा देऊन तो खोटा आहे हें दाखवून दिलें. अखेर फोप पुण्यास आले तेव्हा त्यांना पुण्याच्या बाही तहणानीं बॉय करून उडवून दाखविला तो पाहण्यास हजर असलेल्या नोकांत मी होतों असाहि एक रिपोर्ट घाला होता. तो माझापुरता तरी खोटा होता हें मी सांगू शकता. मी साऱ्या जन्मांत एकच बाई उडवलेच पाहिला, तो १९२९ च्या एप्रिलमध्ये दिव्ही येथील असेम्ब्लीच्या सभागृहांत.

असो. असले खोटे रिपोर्ट माझ्यासंबंधाने मधून मधून येत, तथापि पुढे माझी रुचा राहिल निकालांत निघून गेल्यावर पोलीस खात्याची खात्री झाली की बाई

वरणारे व पितुलें वाळगणारे काही लोक माझ्या सगर्तीत जवळून किंवा दुरून येत अगळे तरी मी त्यांच्याशी सहमत नसतो. याचें एक प्रत्यंतर एका मला मुर्ख सरकाराचें एक कॅन्सिलर नामदार मॅरिसन याच्याकडूनच प्रत्यक्ष मिळाल. मॅरिसन साहेबांना काही कारणानें पुर्वे मुकामी मी भेटावयास गेलो. असता त्यांचा माझा सद्गता उडावा. ते रागावले व मीहि रागावून पोतू लागला. त्या भेटांतली हकीकत विराज्या अनुसंधानाने मी 'मराठे व इंग्रज' या पुस्तकांच्या शब्दचक्राप्रकरणात दिली आहे. प्रस्तुत इतकेंच सांगायचें की, मॅरिसनसाहेब मला म्हणजे, "केळसर, तुमच्यावर सरकारनें जगदीं कसून बारीक नजर ठेवली आहे. तुमचा सगळ अत्याचार प्रवर्तक लोकानीं असल्याचे अद्यापि सरकारच्या नजरेला पडलेले नाहीं. पण सभाळा, तथा प्रसार वर्तुचिर्बिद् कौट केव्हा जाईल आता तर तुम्ही व तुमचा केसरी याच्या काळजान आम्ही बापली कड्यार सुपसत्याशिवाय राहणार नाहीं।" ही उट्टार अर्थात् वायद्याचीच, तथापि मॅरिसनसाहेबांनीं मूठ बळन हात उचलून प्रत्यक्ष कड्यार सुसस्प्याच नाव्य करण्यास वमी केलें नाहीं. या कट्यारीतून त्या विकट काळ्यात मी स्वतः बाचलों आणि वेसरीलाहि वाचविज. 'भिच्या माणसाचा पराक्रम' असें बाला कोणी विरोधाभागात्मक नाव दिलें तर ते मयार्यच ठरेल. पण गुण व दोष याच स्वरूप अस मिश्रच असतें.

सर्व प्रसाराच्या त्यागानर्थे प्राणत्याग म्हणजे आत्मसमर्पण हा त्याग अत्यंत प्रेर ठरतो, याचें कारण उपर्युक्त आहे तें हें की प्राणाहून अधिक प्रिय अशी दुसरी वस्तु जगात नाहीं हा त्याग सती आपल्या पातिप्रेमाकरिता करिते, तर देशभक्षानें प्रेरित झालेले हुतात्मे स्वदेशाच्या प्रेमाकरितां करितात. आणि हा त्याग वरण्याला प्रवृत्त झालेल्या लोकांचे हेतु नैतिक दृष्ट्या अत्यंत उच्च मानावे लागतात. कारण नि स्वार्थीपणा हाच नीतीचा आत्मा होय आता अशा हुतात्मांच्या कृत्यांना व्यावहारिक शहाणपणाची कंगोटी लागत नाहीं किंवा त्यांच्या कृत्यांची परीक्षा केवळ परिणामाच्यादृष्टीनें करून त्यांना बरें वाईट म्हणता येत नाहीं. तथापि अनाचार (निष्प्रियता) आणि अत्याचार (वेसुमार कृत्य) यांच्या मधला सुवर्ण-विंदु छेडणारे लो. टिळकासारखे व्यवहारचतुर मुत्सरी, आणि केवळ अहिंसेला नीतिसिंहासनावर बसविणारे म. गांधीसारखे सत्यसशोधक दोघेहि हुतात्म्यासकथानें सारखेंच हळूहळूतात.

या मध्यमिदूचा छेद करण्याचे घोरण टिळकांनी नेहमी जाणूत ठेविले होते. व्यापक दृष्टीच्या मनुष्याला असेच करावे लागते. व्यथीप्रमाणे समर्थीवरही त्याची दृष्टि असते. प्रसिद्ध दमनी म्हणजे विरुद्ध, समग्र गृधारण्य (Wood) व व्यक्तिशः वृक्ष या दोनांही गोष्टी टिळकांना एकसमयावच्छेदकस्वरूप दिशत होत्या. सर्वांना शक्य किंवा सुलभ काय आहे हे पाहून व्यक्तिमात्रावरची बंधने त्यांनी मनाशी ठरविली होती. शिरात किंवा अटक लागली; पण तिन्हाही मर्यादा आहे; व त्या मर्यादेने डाढपन हाक असता तोना म्हून रोकडा अपमानच आपल्या गदरीं गडेल हें ते पूर्णपणे ओळखात होते. 'प्रति ते रोडशे वषे पुत्रे मित्रवशाचरेत' असा न्यायाने, एसाचा वाणाशु पिलाप्रमाण, स्वराज्याच्या चळवळीतील सहकारी लोकांशी ते वागत. स्वराज्याच्या कार्याला ज्याला जे देवां येईल ते समाधानाने घेण्याला त्यांचा हात नेहमी पुढे असे. जगाची म्हणजे मनुष्य स्वभावाची रचना त्रिगुणात्मक आहे हे गांताशमनी टिळक कधीही विचारणे शक्य नव्हतं ते सामान्यतः. राजसवृत्तीचे असले तरी, केव्हा तामस तर केव्हा सात्विक असे स्वतः असल्याचे त्यांच त्यांनाच जर कबूल करावे न गेलें असते, तर नुसत्या सात्विक भावनेचा जुलूम त्यांनी जनतेवर कसा चालविना असता ? त्रिगुणात्मकतेमुळे एकच मनुष्य निरतिराज्या वेळीं निरतिराज्या दिवू शकतो 'एनिस्ट्रिमिन्ट' हे टिळकांचे विशेषण जगाप्रसिद्ध आहे. पण विलायतंत त्यांनी 'मोडरेट' म्हणवून घेतलें, व १९०७ज८ च्या चळवळींत नित्येक सीक्ष्ण भारनेच्या आपल्याच अनुयायाकडून त्यांनी 'टिळक मूलं आहेत, त्यांना सारे राजकारणच कळत नाही' अस म्हणवून घेतलं ! या दोनही गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. टिळकांना काहीं लोक (म्हणजे उन्ड) अत्याचारी मानात हे चिरोनसादे-वाच्या आरोपावरून उघड होत. पण हे दोष मानूनच टिळकांनी चिरोनवर निर्माद केली. उलट त्यांना सोळा आणि अनत्याचातिवच सर्वजाल मान्य होते म्हणजे तर, सन १९०७ज८ च्या चळवळींत त्यांनी सभा भरवून वगाल्यानील किंवा इतरत्र बांधोळे फेकण्याचा कथो निषेध केल्या नाही.

टिळकांनी गुप्तगुप्ती कोणासच अत्याचाराचा उपदेश केला नमता, पण आपाचहिणीवर जुलूम शाल असता अत्याचारात कोणा प्रवृत्त झाल्यास त्याचाहि त्यांनी हात धरला नमता. याबेच नांव भी म्हणजे सन्या मध्यामिदूना छेद. हेच सार्यासारखे विषयक व्यावहारिक सारे म्हणूनच व सारकारण. याच कारणांमुळे

जनाने तसे प्रसंगे ओर टिचकाच्या संमती होते व उलट सर्व प्रकारचे लोखंडि टिचकाना आले मानून अतिशय खारट.

गांधी अहिंसेचा उपदेश करणारे, तयारी त्यांनी देणिल भगतसिंग सुगंधे यासारख्या क्रांतिकारकांविषयी सहानुभूति राळणून त्याच्या पाशांच्या शिक्षा रद्द होण्याची राटपट केला. केसरीचा वानमादार याविषयी ता. ७ एप्रिल १९३१ च्या अकात लिहिले.—

“कित्यांच्या अशी गैरसमजूत होती की, या तीनही वीर पुरुषांचे प्राण वाचविण्याचा निश्चय महात्मा गांधींनी केला असता तर त्यांचे प्राण वाचले असते; तो निश्चय त्यांनी केला नाही व म्हणून त्यांना मृत्यु आला व याका अत्र-त्यक्ष कारण महात्माजी होते या समजुतीन करची जपळच्या मालीर स्टेशनवर गांधींना बाजूचा पुगचे दार घालण्यात आले व त्याचा निषेध केला गेला हे सशोभ टाऊन भविष्य. परंतु महात्माजींनी तेंपेच आपण घडय ते प्रयत्न केले असे स्पष्ट सांगितले व ते नानयनाच्या धतमीदाराना कराचीस मुलासून देताना एका गृहस्थांनी त्यांना या कारतीत प्रश्न विचारला असता गांधीजींनी सगद्वाद होऊन सांगितले की, “ भगतसिंग वगैरेचा प्राण वाचविण्या-करिता मी माझा प्राण दिव्याम ते वाचतील असे असते तर मी माझ्या प्राणार्थ वलिदान देईन असा माझा निश्चय होता, व तो मी अमलात आणला असता ” पराधीस ता. २७ मार्चला त्याच जे सारजनिक व्याख्यान झाले त्यातहि त्यांनी या प्रकरणाबद्दल बोलताना सांगितले की, “ तुम्ही मजवर फार रागावलात यात आश्चर्य नाही. तसे करण्याचा तुम्हाला हक्क आहे. पण राग करून भगतसिंग परत देणार नाहीत कोणत्याहि मनुष्याला जिनके करता येण घडय आहे तितक मी केले. बाकीस तारोला जेव्हा मला कळले की, दुसऱ्या दिवशी शेवटची भेट घेण्याकरिता त्यांच्या वडिलांना बोलावले आहे, तेव्हा मी रात्री व्हाइसरॉय यांना पत्र लिहावयास येतले. पहाटे एक वाजता उठून ईश्वराचे नामस्मरण करून त्याची प्रार्थना केली, पत्र पुरे केले व पाठवून दिले. त्याचा उपयोग झाला नाही हा माझा दोष नव्हे ”

महात्मा गांधी व व्हाइसरॉय यांच्यामध्यें भगतसिंगाच्या बाबत काय सभा-पण झाले हे कळणे तूर्त तरी अत्यंत आहे अण लिहून ‘हिंदुस्थान टाइम्स’चा एक

सन्मान्य विश्वसनीय बातमीदार त्या प्रभाला लिहितो की, “एका पुढाऱ्यानें मला सांगितलें की, भगतसिंग बंगरे तरुण जर प्रत्यक्ष त्याचे मुलगे असते तरी त्याच्या करितां गांधीजींनीं केले यापेक्षा अधिक काही केलें नसतें.” भगतसिंगासमोरून हा बातमीदार लिहितो.—“भगतसिंग वगैरे हुतात्मे सिद्धांशरुचे शूर होते यात शकाच नाही. परंतु भगतसिंग हे धार्मिक दृष्टीचे तरुण होते त्याच्याबरोबरच लाहोरच्या सेटूल जेलमध्य असणाऱ्या एका कैदी सदृष्टस्यानीं काही इकीकत पात्रविली आहे. ती बरीच उद्गोधक आहे. ते म्हणतात, “सटल्याचा निष्काल होण्यापूर्वी भगतसिंग आपल्या आतिथ्याच्या भेटीकरितां तुरुंगाच्या ऑफिसात जात. एके दिवशीं मी व ते एरुदमच ऑफिसकडे गेलों व त्या दिवशीं काहीं कारणानें त्याच्याशीं बोलण्याची मला संधि मिळाली मी त्यांना विचारलें की, ‘सटल्याच्या निष्कालासही तुम्हाला पाय पाडले!’ माझ्या प्रभाला उत्तर देताना भगतसिंग म्हणाले, ‘मला पाही देणार त्याची मला खात्री आहे मी मृत्यूला भीत नाही. किंतुना लढाईत सापडलेला वीर या नात्यानें मला वीरप्रमाणें गोळ्या घालून मारा असे मी म्हणत आहे, तरी मला हे लोक पाहीच देणार अशी माझी खात्री आहे चलत त्यामुळे मी थोडा दुःखच झालों आहे.’ वरील शब्द ऐकतांच माझी जिज्ञासा जागृत झाली व ‘धुब्ध!’ असें प्रभालाचक उद्गार माझ्या तोंडातून निघाले भगतसिंग म्हणाले, ‘होय. तुम्हाला माहीतच आहे की, दूर असलेला एखादा परदेश पाहण्याकरितां निघलेल्या तरुणांच्या मनाची स्थिति जशी असते त्याप्रमाणें मला वाटत आहे. हा जगात काय आहे ह मी थोड्याफार प्रमाणात पाहिलें आहे. आता परलोकात काय मौजा आहेत त्या तरा पाहू या. हा प्रभालाकडे आपण मी म्हणता या दृष्टीनें पहा, म्हणजे माझ्या मनाची स्थिति तुमच्या लक्षात येईल. पोसाकधन पळून जावें हा आमच्या कटाचा केव्हीही उद्देश नव्हता. हा राजकीय गूत आहे व तो करणारे कानिकारक राजकीय लोक आहेत. तुमडे स्पर्धाकरितां रात दरबंदे घालणारे ‘मलगो’ नव्हत हें लोकांच्या लक्षात यावयास पाहिजे होते. म्हणूनच आम्ही माणून जाहीर पत्रकें छापलों. आम्ही कैदी आणें हेच बरे झालें. कारण आतां सर्व गोष्टी उजेडीत येतील.

“आमच्या धोरणातवर्षी आम्हास इतकेच म्हणावयाचें की, लोकांच्या इच्छा तृत व्हाव्या, व त्यामुद्धा सरफराविहद त्याची जीं मान्हाणीं असतील त्या बाबतींत सुड घ्यात व त्या योगें लोकांची सहानुभूति मिळवावी. आमच्या मतं क्रांतिकारका व तत्त्वज्ञान व कल्पना लोकांच्या बळीं उतरावयाच्या असतील तर त्या फासावर शोयानें चढणाऱ्या वीराच्या तोंडून निघाल्या पाहिजेत. तरच त्यात तेज आहे, बायफळ गप्पात नाही. सरकारशीं प्रत्यक्ष लढाई करूनच आमच्या सघाचा निश्चित कार्यक्रम ठरविता येईल असें आमचें मत आहे.”

मान नवजवान पक्षातीड तरुण लोकाररितां म्हणून भगतसिंगांनीं एक कैमियत लिहिली आहे. तांत तडजोड केव्हाहि करू नये असें म्हणणाऱ्याचें मत त्यांनीं खोडून काढलें आहे तडजोड करावी लागते तीं बरें योग्य आहे असें त्यांनीं रशियाच्या इतिहासांतल अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध केलें आहे. पण त्यांचे म्हणणें हें कीं, तडजोड करताना आपलें सामर्थ्य आपण वाढवू असा भरवसा असेल तरच तडजोड करावी, एरवीं नाही. या लिखाणाच्या शोधार्थी ते म्हणतात “या बाबतींतील माझ्या मतामुळ पुष्कळ गैरसमज होण्यासारखा आहे. माझे वर्तन जहाल मातिबायासारखें आहे पण मी गुनी पक्षाचा नाही. मी उघड उघड मातिवादी आहे माझीं मत तुरुंगात आल्यावर बदललीं नाहीत. मी पूर्णदितराच उत्साही आहे पण केवळ धारदपटशानें सर्व काम होणार नाहीत, इतर सुसदीपणा पाहिजे. गुसता वान टारल्याने उपयोग होणार नाहीच, पण कदाचित् नुकसानहि होईल”

म गांधी व लॉर्ड आर्पावर्न यांच्यात तात्पुरती तडजोड झाल्यानंतर मुखदेवांनीं गार्धीना लिहिलेल्या पत्राचा पुढील भाग लाल लजपतराय यांनीं मुहं केलेल्या राहोल्या ‘पीपल’ पत्रात छापला आहे मुखदेव या पत्रात म्हणतात —

“आपण तडजोड बरास्वी रीतीन घडवून आणल्यानंतर जाहीर रीतीनें क्रांतिकारकांना अशी विनंति केली आहे कीं, त्यांनीं कांहीं दिवसपर्यंत तरी आपली चळवळ बंद ठेवावी व अनत्याचाराच्या तत्वाचा जय होण्यात क्षेत्र मोकळें करून द्यावें. सरोखर चळवळ मार्गे घेणें हें तत्वाच्या अगर भावनांच्या दृष्टीनें योग्य नाही. परिस्थिति तशी आली तरच पुढाऱ्यांनीं चळवळी मार्गे घ्याव्या.

“सलोख्याची व तडजोडीचीं भाषणें करताना आपण सांगितलें आहे कीं, ही तडजोड आहे, रोवटचा तड नव्हे. आपण मागता त्या सर्व सुधारणा मिळाल्या

तरी शेवटचा तह असे त्यास म्हणता येणार नाही. शिवाय काहीरचा ठराव आहे; त्यात स्वातंत्र्य मिळवेल असे युद्ध चालवण्याचे असे ठरल आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असाच की, पुढील युद्धाकरिता अधिक सामर्थ्य उत्पन्न करण्याकरिता आपण विव्हाति घेत नाही. आमच्या पक्षाच नावच 'हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन पार्टी' असे आहे. आम्हाला पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे. समाज-सत्ता-यादाच्या तत्वाप्रमाणे समाजरचना झाली पाहिजे व हे काम अर्धवटपणे होत नसते. परंतु आम्ही आमचे धोरण पाळू. क्रांतिवाद्यांच्या रीति बदलतात. कधी उधड कधी गुत. कधी नुसती चळवळ तर कधी प्राण देणे व घेणे. अशी त्यांची स्वरूपे असतात. काही विशेष परिस्थितीत आम्ही आमची चळवळ मागे घेऊ. पण तुम्ही कोणतीही अशी कल्पना पुढे मांडली नाही. नुसत्या शब्दांनी भावनांना हालवून विनत्या करण्याचा उपयोग प्रातिकारकाच्या बाबतीत होत नाही."

सरकारने टिळकांना अत्याचाराना उत्तेजन देण्यासारखे लेख लिहिल्याच्या आरोपावरून शिवा देऊन ६ वर्षे काळोपाच्यावर पाठविले, तथापि पुढे ५-६ वर्षांत म्हणजे टिळकांच्या गैरहजेरीत हिंदुस्थानात ज्या गोष्टी घडून आल्या, त्या लक्षात घेता टिळक मागीलून बाजूला गेले तरी अस्वस्थता व अत्याचार या दोन्ही गोष्टी महापक्षातच नव्हे तर इतर अनेक प्रांतात मुरू होत्या सरकारची बेजबाबदार राज्यपद्धति, अधिमन्याची जुलुमाकडे प्रवृत्ति, लोभमताविषयी बेगुमानपणा व प्रजेला स्वराज्याचे अधिकार देण्याची कुचसर्द, होव कारण असतोपाच्या व आमाचाराच्या मुळाशी होती. सरकारला चळवळ्या लोकांची चळवळ दिसत होती, पण स्वतःच आपण या चळवळीला किती जबाबदार आहे याची जाणीव त्यांना नव्हती आणि अचली तरी शहामूग पक्षाप्रमाणे वाढत लोक गुपसून, आपणाला जग दिसत नाही असा बहाना सरकारने चालविला होता राज्यकारभारात सुधारणा केल्याने, लोकांना राज्यकारभाराची गोडी लावल्याने, त्यांना अधिकार व जबाबदारी ही दोन्ही दिल्याने अस्तित्वात आपोआपच इटली ही गोष्ट त्यांना पुढे कळून आली; पण तीच गोष्ट आपी दहा वर्षे चळवळी तर पुष्कळ अनर्थ टाळले असत. महापुद्द झाले तरी तो एक अत्याचारच होता; पण फार मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार रूढ-केच काय ते. जर्मनीने निरपराधी बेल्जियमवर स्वारी केली, मानससारख्या बलाज्ज राश्ट्रावर प्राणघट्ट जोडले, व सुपुंसतीत लहानसहान राश्ट्रांचे स्थान्य सपुष्प

आले, यामुळे प्रजास्वातंत्र्याची किंमत सरकारला कळली. पण या गोष्टीचे मर्म आधीच ओळखून व स्वातंत्र्य नसल्यान हिंदुस्थानचे लोकांहि मनातून कसे अस्वस्थ झाले आहेत याची बोर्डीशी कल्पना आणून जर त्यांनी मोठे याच्या सुधारणांची किडकिडीत करागुली लोकापुढे न करता आपल्या पाची बोटाचा हात छेदभावाने हिंदी श्रमकांच्या हाती देण्यामरिता पुढे धरल्या असता, तर सरकार व हिंदी प्रजा या दोघांनाही सुख लागले असते. दहा वर्षांनी पुढे केलेली गोष्ट आधी वेळीच करण्याला जी कल्पनाशक्ति लागते ती सरकारजवळ नसल्याने, व प्राणावरच बेतेल तेव्हा प्रगतीच पाऊल पुढे टाकण्याची घातूक सवय त्यांना असल्याने, त्यांनी वेळीच जी हालचाल करावयास पाहिजे ती वेळी माही, यात हिंदी प्रजेकडे वाय देत ! अलाचारासारख्या गोष्टींनी आपली निराशा व्यक्त करणे हिंदी प्रजेला भाग पडले, हा स्वतः सरकारचाच दोष नव्हे वाय !

“अत्याचार होत असले तरी आम्ही सुधारणा करण्याला मागे घेणार नाही ” हे लॉर्ड हाईज याच बोल सहाय्येने व मुसद्दीरणाचे होते यात शका नाही, पण अत्याचाराशिवाय आम्ही जागे होत नाही, अशीहि कजुली खरोखर बरीच शब्दावरोखच द्यावयाची पाहिजे होती. उदाहरणार्थ, बंगालची पाळणी रद्द करणे ही गोष्ट सार्थी होती यात सरकारसर्च काही खर्च होत नव्हते. पुण लॉर्ड मोले यांनी पाळणीला बज्रनेपाव स्वरूप दिल्याने पुढे ओडवला तो अनर्थ लोकमताला मान देऊन आधीच पाळणी रद्द केली असती तर वाचला नसता वाय ! आणि हा उघडा हिरोइ सरकार असूनहि तो वेळेवर लक्षात न घेऊन, उलट अत्याचाराची जबाबदारी योग्य मार्ग दर्शविणाऱ्या पुढाऱ्यावरच सरकारने टाकण्याचा प्रयत्न केला हा केवळ दुहेरी अन्याय होय ! पण सरकार व प्रजा यांच्या दरम्यान न्याय व अन्याय कोणाचा हे ठरविणारी न्यायपीठे जगात असत नाहीत. आणि हा न्याय देण्याचा ज्याचा अधिकार, तो परमेश्वर स्वतःच नव्हे राज्यकर्ता व प्रजा यांच्या चुलशोच्या सामन्याचा खेळ पहात असतो म्हणूनच जगात असले अन्याय होतात हे उघड आहे.

हिंदुस्थानात चाललेल्या या खेळामध्ये दोन्ही बाजूंचे गडी अर्थातच तुल्यबल नव्हते गरीब शिबारे नि शस्त्र प्रजाजन, ते मशरूम अद्या साम्राज्याधिपति सरकारशी किती व कसे झपटणार ! य कथित किष्कावर पाऊल पडले तर तोहि चरून चारतो म्हणतात. त्याप्रमाणे हिंदी प्रजेतील निरनिराळ्या वर्गांत जे तेजस्वी

स्वार्थत्यागी व भैर्यशील लोक होते, त्यांनी निर्वाणपदावर उभे राहून आपला राष्ट्रीय स्वाभिमान जगण्या दाखविला, एवढी तरी गोष्ट कोणासाठी नारवून करता येणार नाही. अशा लोकांत विद्वानाप्रमाणे अविद्वान सामील झाले, किंहुना विद्वानापेक्षा अविद्वानच अधिक उत्साही व तेजस्वी ठरले. अशा लोकांत प्रौढ व रुद्ध यांच्याप्रमाणे तरुण पिढीहि आली, — किंहुना प्रौढ व वृद्ध यांच्यापेक्षा तरुणच अधिक तेजस्वी ठरले. या दोन्ही गोष्टी स्वाभाविकच होत, कारण शिक्षण व वयोमान यांच्यायोगाने तेजावर एक प्रवासांनी छापट पडते, व घडादींची टोकें घासून निघाल्याप्रमाणे घोपट बनतात पण ही फोष्ट हिंदुस्थानातच घडली असे नाही तर जगातील कोणत्याहि राष्ट्रांमध्ये हाच अनुभव आलेला आहे.

रौलेट कमिटीने आपल्या रिपोर्टच्या अखेर या काळात तीन स्वरूपाच्या राजकीय गुन्हेगारीत सापडलेल्या, व ज्यांना प्रत्यक्ष शिक्षा झाल्या अशा, लोकांची एक जंत्री दिली आहे. ती बंगालपुरतीच आहे तरी बोधप्रद असून सर्व हिंदुस्थानाभरिता उपलब्धपन्नक मानता येईल. या जंत्रीत या लोकांचे वय, जात, धर्मा बगैरे लपशीत दिलेली आढळता. तीवरून असे दिसते की, १९०७ ते १९१७ या १० वर्षांत अशा गुन्हेगारांत शिक्षा झालेल्या किंवा मेललेल्या लोकांपैकी १५ वर्षांच्या आतील २१, २० वर्षांच्या आतील ४८, २५ वर्षांच्या आतील ७६, ३० वर्षांच्या आतील २९, ३५ वर्षांच्या आतील १०, ४० वर्षांच्या आतील ९, ४७ वर्षांच्या वरचा १ असे इसम होते. यावरून या गुन्हेगारीचा मोसम मुख्यत २५ वर्षांपर्यंतच होता हे दिसून येईल. एकंदर १८६ लोकांपैकी १९८ लोक १६ व २५ वयामधील वयाचे निघाते, व तीस वर्षांच्या वरचे अवघे २० निघाते. यावरून काय अनुमान निघते हे सांगायलाच हवे काय ? जातीच्या दृष्टीने असे आढळते की धरीत संख्येपैकी १५ ब्राह्मण, ८७ कायस्थ व १३ वैश्य जातीचे होते. बाकी सर्व इतर जातीचे. पैकी पहिल्या तीन या बगालातील मुख्य पुढारलेल्या जाती होत. महाराष्ट्रात जशी ब्राह्मण जात चळवळीत पुढारी, तशी बगाल्यामध्ये कायस्थ लोकांची जात. पुढारी असल्याचे पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहे व त्याचा अनुभव याहि बाबतीत अद्याप कायस्थांच्या गालोडाल ब्राह्मण वर्ग पुढे जात. यावरून राजपूतही म्हणजे राष्ट्रीय भावनेची चळवळ करणारे लोक केवळ वित्तावरून नवून इतरहि होते व अजून शकत हे दिसून येईल.

ध्याच्या दर्शने पदाला तर हा जरी विशेष योग्यप्रद आहे. कारण यावस्तु वसं दिवून येतं कीं वरील संख्येपैकी ४८ विद्यार्थी, १६ शिक्षक, १९ जमीनदार २३ व्यापार उद्दीम करणारे, व मिनध्याचे वसं २४ लोक होते. विद्यार्थ्यांची संख्या सरासरी मोठी यावस्तु व १६ ते २५ वर्षांतील लोकां १२४ होते यावस्तु, असे अनुमान उपर्युक्त निघतं कीं राष्ट्रीय भावना प्रदीप्त होण्याला व हातून त्या भावनेला अनुसरून याही प्रत्यक्ष काय होण्याला विद्यार्थी हेच स्वतःची पात्रता सर्वात अधिकां सिद्ध करितात ! हे वय स्मृतिदायक असतं पण अविचारीहि असतं; यामुळे या वयातील बोडेनहुत शिक्षण मिळवून राष्ट्रवृद्धि विकसित झालेल्या मुलांच्या हाथ धडाडीचीं कृत्य होतात, व धडाडी म्हटली म्हणजे तिच्यापाठीमागे थोडा अविचारीहि असतो हे वेगळे सांगायला नको. अर्थात या वयातील लोकांवर एका बाजूने सरकारचा, व दुसऱ्या बाजूने राष्ट्रीयपुत्राच्याचा डोळा असतो. पण तो निरनिराळ्या कारणानां केवळ राष्ट्रभावनेच्या रीतीने पाहिले असता, स्वार्थत्यागाची तयारी हेच मुख्य प्रमाण किंवा माप ठरतं मग तो स्वार्थत्याग कोणत्याहि खालातला असो तुरुगाठ जाण्यापेक्षा इतर प्रकारचा स्वार्थत्याग नसतो असें माहीं. तुरुगाठ जाण्याची तयारी याचा अर्थ आपल्या कृत्याचे परिणाम भोगण्याची तयारी असा असल्यामुळे, नैतिकदृष्ट्या इतर स्वार्थत्यागाइतरीच माहि स्वार्थत्यागाची किंमत ठरते अनुभवाप्रमाणे विचार, विचारप्रमाणे सकल्य व सकल्यप्रमाण योजना व तयारी हा प्रेम लक्षात घेतला असता, राष्ट्रीय चळवळीच्या या ७-८ वर्षांत तरुण मुलांनी आपापल्यापैकी कामकुशलता व योजकता बरीच दाखविली होती याविषयी मात्र कोणासहि कबुली द्यावी लागेल. पराधीन स्थितीत महत्वाकांक्षेचा मोठा धातू घेणे हा कोणाहि तिच्छाहताला पोरनेळच वाटणार; पण चळवळीच्या दिवसान पुढांनी ज्याप्रमाणे तरुणांच्या बडोखरीला व अत्याचाराला रोखेले म्हटले, त्याप्रमाणे या तरुणांनीहि साम्राज्याच्या सिंहासनावर बसलेल्या राज्यकर्त्यांपासून स्वराज्याची योजना किंवा मागणी करण्याकरिता होणाऱ्या सनदशीर चळवळीच्या पुढाऱ्यांचे उपयोग हे पोरनेळच मानले.

रेलेट कमिटीने या काळातील एकादर गुन्हेगारीचा हेतु दडेलीने हिंदु-स्थानातून रमज सरकारला धातवून देण्याचा होता असा सरसकट शेर मारला आहे. या हेतूच्या पोटात साधनविषयांमुळे गुनागासून चोरीपर्यंत अनेक प्रकारची गुन्हेगारी आली. तथापि हेतु तोच व एकच, याविषयी कमिटीने ना-

कबुली दिलेली नाही. कमिटीच्या रिपोर्टच्या ४ व्या व ५ व्या भागात गुप्त-मंडळ्या व त्याचे उद्योग ह्याची जी विविध वर्णने दिली आहेत ती वाचली असता उद्योग, धाडस, कल्पवृत्ता, चातुर्य, कलाकौशल्य हे गुण प्रकट झालेले दिसतात. या चळवळीत चोऱ्या झाल्या, दरोडे घातले गेले, हत्यारं चोरण्यात आली, परदेशातून हि हत्यारं आणविण्यात आली, हत्यासत्राचे शिक्षण देण्याचे वर्ग काढण्यात आले, गुप्त मंडळ्या स्थापन करण्यात आल्या, मंडळ्याच्या उज्ज्वल उद्देशपरिका लिहिल्या गेल्या, शिस्तीचे नियम बांधले गेले, जाहीरनामे प्रसिद्ध झाले, शत्रूंना व मित्रांना खलिंते लिहिले गेले, 'सहस्रारे' तिजोऱ्या स्थापल्या गेल्या, कारभाराचे हुकूम सुटले, राज्यशासनाचा मायना तयार झाला, गुप्त न्यायकोट स्थापली गेली, गुन्हेगारीच्या चौकशा झाल्या, शिक्षा पत्राविषयात व वजाविषयात आल्या, गुप्त बातमीची टपाल, तारायन, तसेच कदा व रसद पांचविषयाचे मार्ग आखले गेले, वाव-गोळ्यांचे 'तोकळाने' आलविण्यात आले, सेनापति उपसेनापति नेमण्यात आले, गुप्त हेराची योजना झाली—तत्प्राय, राष्ट्रराष्ट्रमर्त्ये युद्ध सुरू असता जे प्रकार अपत्य असतात किंवा केले जाताना ते सर्व या तरण लोकांनी केले. यात युद्ध प्रतिभा वगैरे अनेक गुण बऱ्याच प्रमाणावर खर्ची पडले होते, पण युद्ध यशस्वी होण्यासारखी स्थिति नसल्यामुळे कोणत्याही नयसत्त्वा चळवळीच्या बाब्याला जो उपहास ठेवतला असतो तो माहि चळवळीचा आला. या चळवळीत पडलेले शेकडो शहर लोक भू-गुणी किंवा युद्ध बुद्धाचे होते असे कोणाही मानले नाही. तथापि इतर गुन्हेगारांपेक्षा या गुन्हेगारीचा प्रकार वेगळा होय. याविषयी सरकारलाच कबुली द्यावी लागली. या लोकाना स्फूर्ति कोणाकोणापासून मिळाली. याविषयी रॅलिट कमिटीने विद्विस्ता केली आहे. त्यात 'सुगातर' वर्तमानपत्रापासून तो भगवद्गीतेपर्यंत, व रिळर अरविंद पोथ याच्यापासून शिवाजीपर्यंत सर्वांची नावे देण्यात आली होती. बगात्यांत विवेकानंद रामकृष्ण परमहंस वगैरेची नावे प्रोत्साहक शिष्टाचार म्हाणून नमूद झाली होती. एका दृष्टीने राष्ट्रीय स्रुतीच्या उगमाचा हा निर्देश सरा मानावा लागतो, पण तो इतरांच्या अपमानाच की उच्च सव प्रज्ञाच्या तेजाचा व उज्ज्वलता उपम सूर्य व अग्नि हा होय. पाकसिद्धी करण्यात आले, तत्प्राय परे जाण्यासाठी आर्मांच असतो. आणि जीवनात नैतिकाचे अजुरित होण्याला जसा सुसंस्करण उपयोगी पडतो, तसेच विवेक कानेतून सुसंस्करण पाडले असता तो पातक अशीच काम करतो. गुन्हेगारीत सापडलेल्या लोकांनी बरे सांगितलेली मोठमोठी

नार्वे मुक्तस्थानी म्हणून घेतली होती हि सत्य नाही; पण गुप्तने निर्विकल्पक ज्ञान कोणतं दिलं व शिष्याने कोणत्या समजुतीन कोणत्या सविकल्पक कार्याकडे त्याचा उपयोग केला हा प्रश्न निराळा. मात्र या चळवळीत झालेल्या अत्याचाराकरिता सरकारने टिळकासारख्या लोकाना जबाबदार धरून शिक्षा दिल्या तरी हे दूषण खोटे होत, व कोणाला मंडाले बंधे पाठवून तर कोणाला आपल्या पायांनं पादेचरी-ला घालवून बाजूला केले तरी चळवळ थांबली नाही व थांबणंही शक्य नव्हतं.

या उपयत्नोपासक निंबा प्रातिकारक चळवळीसमर्थानं माझीं मते काय आहेत याचें दिग्दर्शन वर झालेंच आहे. अशी चळवळ करणाराविषयीं मी केव्हाहि अनादर दर्शविल्या नाहीं. इतर कार्यीं त्याच्याशीं सन्ध सहवास सहकारिता उपस्थित झाली तर ती टाळली नाहीं ! उलट त्याच्याशीं भेदभावाने वागलों व शत्रुत्व तो मदतच केली. या विषयासंबंधाने काही पत्रे देता.—

(ता. २८/१/१९३०) लाहोरच्या कडातील आरोपींनीं अप्रसत्याग्रह केल्यामुळे आणि यतिंद्रनाथ दाम यांच्या वलिदानामुळे अनेक प्रांतांत जेल चौकशी कमिटी नेमणें सरकारास भाग पडले. काहीं जुजबी सूचना या कमिटीने केल्या, पण सरकार हा प्रश्न पुनः अगावाहेर टाकित आहे म्हणून लाहोर सडल्यातील आरोपींनीं पुनः अप्रत्याग करावयाचे ठरविले आहे. होम मेमबरशी चर्चा करून तुम्ही या प्रधाचा काहीं निकाल लाऊन घेईत तरी त्यांनीं अप्रसत्याग्रह करू नये अशी मी त्यांना सग दिली आहे. तरी होममेबरला लिहिणे नेटके बोलणें, अगर असेंल्लीत प्रश्न विचारणें, वगैरे तुम्हाला जो मार्ग योग्य दिसेल तो पत्करून तुम्ही हा प्रश्न तातडीनें दातीं घ्यावा कारण शिक्षा झालेल्या किंवा अडर ट्रायल म्हणून वचच्या कैदेत असलेल्या कैद्यांनीं स्थिति फारच शोचनीय झाली आहे. दुसरी गोष्ट हद्दपार झालेल्याविषयीं हिंदुस्थानाबद्दल किती तरी देशभक्त खिंतपत पडले आहेत तीं, त्यांना हिंदुस्थानात परत येता येत नाहीं. १९०७ सालीं प्रोसेडीस गेलेले (भगतसिंगाचे चुलत) अजितसिंग याची प्रकृति आणि अर्थिक स्थिति सध्या फार खालवली आहे तरी या लोकविषयीं हि तुम्ही प्रयत्न करात अशी आज्ञा आहे (डॉ. सत्यपाल, लाहोर.)

(ता. १२/२/१९३०) कृपा करून पुण्याला तार करून आम्हाला मराठी इमजी दिवदानन्या घाठवा. सनडे आपटे व मोत्सवर्थ यापैकीं जी वागली

मिळण्यासारखी असेल ती पाडा. आम्हाला १९२४ च २५ सालचे असेंब्लीचे रिपोर्टही लागतील. (एम्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. १५/२/१९३०) आमच्या सटल्याच्या उपयोगाकरिता मी व इतर आरोपींनी सरकारकडे काही पुस्तकांची मागणी केली आहे. तीं हातीं येईपर्यंत इतरांच्या मदतीवरच अवलंबून राहावे लागणार. आम्हाला तुमच्याकडून रेल्वे-बोर्डाचा या व गेल्या वर्षाचा रिपोर्ट, तेलाच्या खाणीसंबंधी टॅरिफ-बोर्डाचा, तसेच सररूपूर रेल्वे सत्याग्रहासंबंधी नमून्याकड यांनी असेंब्लीत केलेल्या भाषणाची प्रत पाहिजे आहे. आम्हाला ज्या ज्या वस्तु लागतील त्या आम्ही तुम्हापाशी मागत जाऊ ! तुम्हाला मान त्या पाटविण्यास भुईड पडेल, पण त्याला मजबूत सत्य काहीच उत्तर नाही. (एम्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. २६/१/१९३०) माझ्या पत्तानुसार तुम्ही येसरीत एक स्कुट लिहून मिरत आरोपींच्या बचावाकरिता लोकानी मदत करावी व पैसे येथे डिफेन्स कमिटीकडे पाठवावे अशी सूचना केली त्याबद्दल आभारी आहे. सेंट्रल डिफेन्स कमिटीचे तुम्ही एक सभासद असून या कामी विशेष लक्ष पुरविले आहे. (एम्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. २५/२/३१) आपण येथे (मिरत येथील कोर्टात) आला तेव्हा मंडळीची गर्दी असल्यामुळे दृष्टीसुलभ उपायपत्रे मानलेले आमार औपचारिक दिसतील म्हणून ते तेव्हा मानले नाहीत. शिवाय तुमच्यासारख्या बडील माणसा-पुढे मी आभारप्रदर्शन करण ह् अमर्यादेचे वाटून मी तेव्हा मनात ते शब्द आर-रले. परंतु आता ह् पत्र लिहून कळवितो की तुम्ही मला जी निरनिशब्दा प्रसंग पुष्कळ मदत केली तिबबद्दल आमार मागावे तेवढे थोडेच होईल. तुम्ही गेल्यानंतर मी आपल्या बायबोला तार घेत आणि सरदारगुहात तुमची गाठ घेऊन तुम्ही दिलेली पुस्तके कागदपत्रे वगैरे तुम्हाला परत देण्याविषयी कळविले आहे. तुम्ही दिलेल्या रकमेपैकी तीस रुपये १००००००० दिले. कालनानाचा तडाघा आणि विध्वंसार्थ बांबे बांदूनही निभावून जाऊन तुम्हाला मुद्दम तुम्हाला येऊन भेटेन अशी मला शक्यत आता वाटते. (एम्. ए. डांगे, मिरत जेल.)

(ता. १५/१/३१) ता. घ. डांगे यास—तुमचे पत्र पावले. तुमचा चटला बेमुनार लागून तुम्ही मुसारे २४ वर्षे कच्च्या कैदेत आहा ह् पडून फार वाईट

वाटले, काही अमेरिकन कम्युनिस्ट व क्रांतिकारक यांचे खटले सात सात वर्षे लाबल्वार्ची उदाहरणे आहेत. पण हिंदुस्थानात इतरीवसे लाबलेला खटला हा तुमचाच पहिला असे म्हटले पाहिजे. बंद टाळत नाही म्हणून कमा तरी हा काळ कंठला पाहिजे. घेयवादी मनाने तुम्ही ज्या हालअपेष्टा भोगीत आहा त्याचढळ मला फार वांतुक वाटत. हिंदुस्थानात समाजसत्तावाद कितपत भेयस्कर होईल याचढळ माझा तुमच्याशी मतभेद आहे तथापि अभ्यासपूर्वक या विषयात शिस्त आपल्या मताची कास धरण्यात व त्याचरिता हाल सोसण्यात तुम्ही जी बिसाटी व थेंपे दाखविल ती वांतुवासाद आहे हा. मुजे हे हिंदी तरुणांच्या लष्करी शिक्षणाकरिता आणि लष्करी मोठराच्या हिंदीकरणारता खटपट करतात याचें स्वारस्य तुमच्या लक्षात नीटसे आलेल दिसत नाही. हिंदुस्थानात वेगारी नाहीशी करता आनी तर ती डॉ मुजे याना नरो असे नाही. पण हिंदुस्थानला स्वतःचे हिंदी सैन्य नरो अशी जर तुमची कल्पना असेल तर ती मान डॉ. मुजे याना कधीहि पटणार नाही सोव्हिएट रशियाला स्वतःच्या सत्तेचें अस्तित्व राखण्यास जर सैन्याची गरज नरो असे होत नाही तर, रशियाने वेगारीचा प्रभ साडविला आहे ह गैरलाग म्हणण पुढ वरण्यात अर्बं राव ! हिंदुस्थानच राखण हिंदुस्थानच्या सुपुनानीच करावें, व हिंदुस्थानला पूर्ण स्वराज्य ताबडतोड मिळावें या दोन गोष्टींमद तर तुमचा आमचा मतभेद असेलमे वाटत नाही ! तथापि, भावी राज्यघटनेच स्वरूप समाजसत्तावादाचे असाव अगर दुसऱ्या कोणत्या वादाचें असाव याची, स्वराज्य मिळविण्यापूर्वी, आजच घर्चा करीत वसण्याचें स्वारस्य कोणत ! एकच एक व्यक्ति किंवा व्यक्तिमण याच्यापेक्षा समाज हा अधिकारानें केव्हाहि मोठा आहे, व आपणास कोणती कशा प्रकाराची राज्य घटना हवी हे समाजानें स्वतःच्या मिळाल्यावर हवे तसे ठरवावें ! असो, आज तुमच्या बाबतीत माझे पाहणें इतकेच बाँ, सेशन जज्जारुडून तुम्हाला योग्य न्याय मिळावा, व तुम्हाला शिक्षा हाली तरी मुद्दा ती भोगल्यावर पुन देशकार्य करण्याला तुम्ही परत याव अशी मी आशा करितों.

“मृत्यूच्या दारात गेलेले काही देशभक्त त्याच्या सुदैवानें पुन लोकांत येऊन मेगकार्य करण्याची त्यांना मवि मिळाली अशी काही उदाहरणे मी पाहिली आहेत. देवदत्त आणि तुमच्यादि बाबतीत तसेच घडो तुम्ही स्वतःचो स्वतःप्रता नष्ट होऊन निरुद्धे हालअपेष्टा भोगीत असता, आम्ही लोक इकडे

मोकळे आहे ही गोष्ट मनाला राचल्याशिवाय रहात नाही. असंदि मनात येते की, आम्हा तुरुगावादेर रहाणाऱ्या मध्यमच्य आमुष्पातील काही वर्षे पाहून घेऊन, तुम्हात हाल कठीत असलेल्या लोकाचे जीवन जर सुखी करतो येण्याची शुक्ति परमेश्वर काढील तर किती बरे होईल !

“र. निमकर याच्याकडून पत्र येऊन एखादे वेळीं तुमच्या खटल्याची हकीकत कळते.

“ज्युविलीनिमिषा केसरीचा मोठा बडेजाव आम्ही केला असेल अशी तुमची कल्पना दिसते. पण तसे काही एक नव्हते मिल्कमांतील एक अवस्थ कर्तव्य म्हणून येणारी ती गोष्ट होती. केसरीला ५० वर्षे पुरी झाली, आणि ती पुरी झालेली पाहण्याला मी जगलों हीच गोष्ट माझ्या दृष्टीने विशेष होय. पण हा समारंभ करतांनाहि भोंवताली सरकारच्या दृष्ट्याहीमुळे जो भरातला निर्माण झाली होती, ती पाहून मात्र मन अस्वस्थ झाले होते यात शका नाही केसरी प्रबोध प्रभाषी प्रत आज पाठविली आहे. तुमचेकडे असलेली पुस्तके सटला संपल्यावर सावकाश इकडे पाठवून द्यावी, त्याची पाई नाही.” (न.वि. केळकर.)

(११) न्यायकोटांशीं ज्ञानानुबंध

न्यायकोटांशीं माझा संबंध वर्काल या भाष्यानें जितका आला त्यापेक्षा पश्कार या नात्यानें अधिक आला ! सातान्यास मी अवधी नऊ माईनेच वळिली जेली, व त्या अवधीन मला मुमारे तीन-चारजे रुपये प्राप्तीहि झाली. तपासि घरी कचेरी म्हणून नाहीं व कारखाने तर नाहींच नाहीं. मिळाले त्यातले बरेचसे काम पौत्रदारी स्वरूपाचे होते. एक सेशन केसहि मिळाली, पण रायाच्या राटल्यांत ज्याच्या वर्काल देण्याची ऐपत नाहीं अद्या आठोरी असला म्हणजे सरकार आपल्या रावानें त्याला वर्काल देणे तयारी ! वर्काल परी रोनी दहा रुपयेन अम त्यामुळे हे वर्कालपत्र म्हणजे नव्या तहान व विशेष काम मगलेल्या वळिलालाच वगीराधत मिळते. नवीन सी. ए. झालेल्या मुलकास व्याप्रमाणे मुनिवृद्धीच्या परीक्षेने प्रसंगी सुपरवाचस्तरीय मिळने त्यांतगच हा प्रकार मगले.

मी अगदी अल्पवयात एल्.एड्. बी. होऊन वकिली करू लागलों यामुळे माझे कौतुक जे अनेक लोक करीत राहतलेच एक सातारा येथील डिस्ट्रिक्ट जज्याचे शिस्तदार हे होणे. छान्नी हें वकीलपत्र मला दिले. सुनाचा मुकदमा आणि दोन दिवसात मिळून वीस रुपये प्राप्ति असा तो त्यावेळी मोठेपणाचा प्रकार होता. आरोपी एक खालच्या जातीतील बाई असून तिला मुकदम्यातील माहिती विचारली तर घडपणें मागताहि येत नव्हती, आणि मी वकिलीहि तसाच नवा बोरा ! मुकदम्यात बचाव करण्यासारखी स्थितीच नव्हती. बाईचा जवळ जवळ कुलीजरायच होता, तथापि माहीं साक्षात्पुरावा दाला, व बयाच्या तेविसाव्या वर्षी सुनी मुकदम्यात साक्षीदाराचा उलट तपासणी करण्याचा मान मला मिळाला ! या नऊ महिन्यात मी दोन दिवानी अपिलें अति-स्टुट जज्यापुढे चालविलीं पैकीं अपिलटर्फे ज्या अपिलात होता त्यात यश आले नाही व रेसाइन्टतर्फे ज्यात होता त्यात यश आले ! अर्थात ह् पन्नास टक्के यश व पन्नास टक्के अपयश ही मोठे अर्पिलाच्या कामीं होणारी नेहमींशीच घडली, पण मला पक्क स्मरत कीं यांपैकीं एका अपिलात विरुद्ध पडाला पुढारलेल्या वकिलांपैकीं एक गृहस्थ काका कुरेर नावाचे होते, त्यानीं वाम संपल्यावर मला सांगितल कीं, “तुम्ही खरोखरच अपील बागले चालविलें.”

मी माताच्यासच वकिली करित राहिलों असतों तर आज जुन्यातला जुना एक वकील म्हणून असावयाचा. आणि सामान्य रीत्या घरदार बांधून चार पैसे अधिक वाढवून मी राहिलों असतों असा संभव होता. परंतु मी वकील व्हायें हा योग नव्हता. पुण्यास आल्यावरहि वर्तमानपत्राचें काम सभाटून वकिली करतां आणी तर पहावी असा धोडामा प्रयत्न मी केला, पण तो फारसा साधला नाही. कारण दोन ठिसाणीं लक्ष व त्यातूनहि वर्तमानपत्राकडे अधिक लक्ष. यामुळे वकिलीच्या कचेरीत जितकी बैठक पाहिजे तितकी नाही. बोटीतून वावरणें नाही. मिळून वकिलीचा वस बसण्याला ज्या गोष्टी अवश्य त्या नव्हत्या. तथापि मीजिस्ट्रेट कोर्टांत काहीं मुकदमे भला मिळाले. त्यांत गोदवलेकर महाराजांच एक वकीलपत्र होत ! तसेंच शेतकी अँडटाप्रमाण नेमलेल्या किसया स्पेशल जज्यापुढे चालविल्यानीं काहीं कामें मिळालीं. अजं बंगरे लिहून देण्याच बंडे कामहि मधून मधून मला मिळत असे. पुढें कोर्टांत जाण्याचें मी अभिप्राय सोडून दिले. पण अजं बंगरे लिहिण्याचें काम मधून मधून सात आठ बयें करीत असे, व त्या कामात घरबैठी

प्राप्तिहि कांही होत असे. पण १९१० पाषून, म्हणजे मी केसरीचा कायम संपादक झाल्यापासून, वकिली तर नाहीच पण अर्बं कैफियती लिहून देण्याचे कामहि यावर्षिले.

विनपगारीं वकीलपत्रांदि मज्तीं अनेक दाखल झालीं, तीं बहुतेक तार्कमहाराज केस प्रकरणीं, औरंगाबाद व उमरावती येथील कमिशनपुढें मी टिळकाच्या बरोबर रवाना वकील म्हणून होतो; व अनेक साक्षीदारांच्या जवान्या मी पेतल्या, फ्रेमटसाहेब, स्पॅशल मॅजिस्ट्रेट, याच्या कोर्टांत दादासाहेब करंदीकराच्या बरोबर माझेहि वकीलपत्र दाखल होतें.

केवळ टिळकाच्या एक दुय्यम प्रतीचा मदतनीस व वेळीं पुढे करण्याला व किरकोळ काम उरकण्याला लागणारा एक वकील इतकाच मी होतो. तरी पण या मात्तानेहि काम करण्यांत माझा इतका वेळ गेला कीं तेवज्या वेळांत माझे दोन तीन मध्य लिहून झाले असते !

१९०१ सालीं तार्कमहाराज प्रकरणाला सुरुवात झाली. या प्रकरणाचा सविस्तर वृत्तांत मी टिळकाच्या पुरता टिळक—वरिष्ठ वॉल २ यांत दिला आहे. येथे फक्त माझ्यापुरती इकाईत गागतों. एके दिवशीं थोडोफक्त येऊन सांगू लागले कीं, 'उयापासून तुम्हाला दादाच्या बरोबर डिस्ट्रिक्ट कोर्टांत यावयाला पाहिजे, त्याप्रमाणें कामाची व्यवस्था केली जा ' कारण विचारतो असे समजले कीं, "क. रायमहाराजाच्या टिळक-प्रभृति ट्रस्टींना डिस्ट्रिक्ट कोर्टाकडून मिळलेलें प्रॉसेट व सुरक्षार पत्र रद्द करण्याचा अर्ज तार्कमहाराजांनीं केला त्याची चौकशी गुरू आहे; आणि पक्षरार या मान्यानें टिळकाची जवानी होत असून टिळकाच्या-वर काही काहीं मुद्दे केल्याची सादमत आणण्याचा विचार डिस्ट्रिक्ट जज व मि. अॅस्टन याचा उपड दिवू लागला आहे. स्वतः टिळक कोर्टांत हजर असतात पण ते विनयातील माझीदार म्हणून. डिस्ट्रिक्ट कोर्टांतून वकील स. वाकनींग यांना टिळकाकडे वकीलपत्र दिले आहे. पण आपला कोर्तांतरी माणूस जवान्या टिपून घेण्याला हिचा वाईलाख इतर रीतीनि मदत करण्याला असावा हे बरे." ही मदत केली यास म्हणून दुसरे दिवशीं माझे एक वकीलपत्राहि दाखल करण्यांत आले.

तेव्हाकडून पुढे 'मराठा'पत्राचे काम सभाळून शेज कोर्टांत राहणें होई. मारां एक काम होऊन बसले, व ते पुढें म्हणून म्हणून पण दोन तीन पत्रे टिळकें.

टिळकांच्या उलट तपासणीला (आणि या उलट तपासणीत ताई-महाराजांच्या वकिलापेक्षा ॲस्टनसाहेबच अधिक कमून भाग घेत होते) जसजसा रंग चढू लागला तसतसे त्याला दिवार्पपेक्षा फौजदारी खटल्याचेच स्वरूप अधिक येत चालले. अगा वेळीं बाकनीस वकिलानीं टिळकांना धीर द्यावयाचा तो सोडून "हें चिन्ह काही ठाऊं दिसत नाहीं" असें म्हणून भीताने त्यानीं स्वतःच इतके हातपाय गाळले कीं, त्यांचे वकीलपत्र रद्द करून दुसरा वकील टिळकाना द्यावा लागला ! शेवटीं शेवटीं ॲस्टन साहेबाची वर्तणूक इतकी अपमानास्पद होऊं लागली कीं, टिळकांची जबाबी संपल्यानंतर पुढे त्यांच्या कोर्टांत हजरहि राहूं नये असें सर्वानुमते ठरलें; व सर्वे पुरावा संपल्यानंतर टिळक व इतर दुष्टी यांच्यातर्फे जीं समारोपाक्षखल तक्रार सांगण्याची त्यांचे काम टिळकांनीं मला सांगितले. टिळकांनीं अर्थात् सविस्तर टिपण करून दिलेंच होते, व त्यावरून मी तोंडी तक्रार तास दीड-ताम सांगितली.

पुढे स्पेशल मॅजिस्ट्रेट क्लेमट्रुसाहेब याच्यापुढे मुमारे दीड वर्षे फौजदारी खटला चालला. त्यांत माझे वकीलपत्र दाखल होतेंच; व टिळकातर्फेचा पुरावा सुरू असता रा करदीकर वकील मधून मधून आपत्यावेळीं न आल्यानें साक्षीदार तपासण्याचे काम मला कराव लागले.

ॲस्टन साहेबाच्या प्रतिकूल निवडालानंतर टिळकावर मॅजिस्ट्रेटी काम सुरू झालें. तेव्हा पुष्कळ लोकाना असें वाटें कीं हरप्रयत्नानें काहीं तरी समेट करून हें प्रकरण मिटवाव. कारण दिसण्यात यासणी स्वस्याचा फौजदारी खटला दिसला, तरी दुसऱ्या बाजूला सरकारची मदत सर्वस्वी होती. आणि छोटी साक्ष देण, खोटे कागद करणें, असल्या मुन्द्याकरिता टिळकाना शिक्षा झाली तर ती बेअनू विशेष प्रकारची म्हणून ती झळवी असें सर्वांस सहजच वाटे. या प्रयत्नात माझ्या हानून भोळेपणानें एक मोठे होऊन गेली तिची मला अजून आठवण येते.

माझे मित्र विनायकराव राजडे, एल्.एस्. बी, व काका गोखले हायकोर्ट वकील, हे काहीं अशीं ताईमहाराजांचे पक्षपाती असें गणले गेले होते. वास्तविक ताईमहाराजांपेक्षा टिळकाविषयीच त्यांची आदरवृद्धि अधिक. पण ते ताईमहाराजांच्या शेजारी रहात असल्यामुळे त्यांचा पक्षपात गेजारधमाचा म्हणून सद्गुण होता. हे दोघे मेढी एकदा मजकडे येऊन म्हणाले कीं "आम्ही स्वतः आरगामादेरुडे जाऊन

प्रकरणाचा तपास करून मताची खात्री करून घेऊन येणार आहो, व आम्ही खात्री होऊन आलो म्हणजे फौजदारी काम थांबविण्यात शक्य तितकी मदत टिळकाना करू," टिळकाच्या बाजूला खरेपणा असल्यामुळे मला ही गोष्ट बरी वाटली, व टिळकाना न विचारता मी या दोघांच्या नावे प्रो. जोगळेकर याजकडे ओळखीचे व काही अशीं भलावणींचें पत्र दिलें. परंतु हे दोघे तिळडे गेल्यावर कच्चातील सार्क्षादारापर्यंत पोचण्याचा प्रयत्न करू लागले, तेव्हा प्रो. जोगळेकर याना सहाय आता, व त्यानीं माझे पत्र आपल्या पत्रात घालून टिळकाच्याकडे पाठविलें, ते पाहताच टिळकाना सहजच फार राग आला. माझ्या पत्राचे परिणाम कदाचित् फोडवर जाऊं शकले असते याचीहि कल्पना त्यानीं मला आणून दिल्यावर, मी केले तें चांगल्या हेतूने केले असलें तरी वस्तुतः अविचाराचें व भोळेपणाचें होय अशी माझी सार्त्रा पटली. त्यावरून मला फार वाईट वाटलें; व लगेच मी टिळकाची क्षमाहि भगितली. पण टिळकानाहि माझा राग हेतु लक्षात आला होता म्हणून त्यानींहि पुढें माझ्यासमोरनें या प्रकरणात कोणताहि अविश्वास दाखविला नाहीं आणि वर सांगितल्याप्रमाणें माझे पकीलपत्र दाखल करून औरंगाबाद व डमरावती येथील कमिशनचे काही काम मजकूरून करून घेतलें.

वर्गीत या नात्यानें माझा न्यायकोटींशीं जो संबंध आला त्याचा आढावा हा इतकाच, पण पत्रकार या नात्यान न्यायकोटींशीं माझा संबंध गेल्या पत्तीस चाळीस वर्षांत नभून नभून येतच गेला. सन १९०३ सालीं मी गायभाळीतील घर विकत घेतलें त्यावेळीं कोटींतील थोडेंसे भाडणच दिऊन घेतलें असें शान, कारण मला पराच्या काहीं भागाचा ताबा येण्याला मामलेदारी व दिवाणी कोटींत किर्त्यासें कराव्या लागल्या. आणि उलट चालू बहिःकाटीत दुरुकत केले या सोद्या सचर्चावर मजबूर आकसांनें पांजदारी किर्त्यादहि शाली. या वेळीं कांससोदर हे सिटी मॅजिस्ट्रेट होते राटला भांड वेळ पुढारला गेला पण चालला नाहीं; व प्रत्यक्ष निपाता तेव्हां दहा मिनिटांत तो खपून मी निरांगोहि ठरलों, परंतु आघेरी म्हणून सदाभांड वेळां कोटींत येया घाग्याव्या लागल्या.

रागाणीं बेअबूच्या किर्त्यां मजबूर दोन तीन वेळां शाल्या. अर्थांत त्या वेळींही मजकूरारल. एकदां कांईचे भाऊपात्री लेते याच्यावेळीं एका मध्यम प्रहरणीत मजबूर किर्त्यां हावी. पण कोटींत हजर न राहण्याची मला

परवानगी मिळून माझ्या गैरहजेरेंतच मला निर्दोषी म्हणून सोडून देण्यात आले.

एका बेअब्रूच्या फिर्यादीत मात्र मजबर चार्ज ठेवून नंतर मला निर्दोषी ठरवून सोडून देण्यात आले. ही फिर्याद केवळ तुराणीची होती. त्यावेळीं मी म्युनिसिपॅलिटीचा म्हादस-प्रेसिडेंट होतो, व निवडणुकीच्या याद्या कमिटीने अगदीं याईट केल्वा असा गिता रुखन मिल्लेस्कर विण्टरान डा. गर्दे याच्या अध्यक्षते-खालां एक जाहीर सभा भरली. तिच्या मी "उपध्याप" असें केसरीन म्हटलें. त्यारुखन डा. भिडे या नावाच्या एका गृहस्वामी मजबर सिटी मॅजिस्ट्रेट मि. बाच्छा याच्यापुढे बेअब्रूची फिर्याद केली. या फिर्यादीनींज माझे वाम मीच चाल-विहें. उलट बाजूचे बरील कै. नरमणराय आपटे हे होते. पण अखेर केसरीनें लिहिले यांत खोश्ट रिवा बेअब्रूकारक याही नव्हतें असें ठरवून मॅजिस्ट्रेट यानीं मला सोडून दिल.

परंतु खासगी लोकांच्या बेअब्रूच्या फिर्यादींत मला जे यश आलें तें न्यायकोर्टांच्या बेअदरींच्या सरकारी प्रकरणांत आले नाहीं. यातील पहिला खटला १९०८ साली मजबर झाला. न्यायमूर्ति दाबर यानीं दिव्यराम शिधा देताना जे काहीं अपमानसारक उद्गार काढले त्यावर, व अर्थांत गदा बर्पाच्या काटे पाण्याच्या शिधेवरान्ने, रागातून मी न्यायमूर्ति दाबर याच्यावर 'मराठ्या'त खरपून नाडगुस पेतलें तो लेख गरोखरच इतका चांगला बठल होना कीं गुरु नामदार धाम्नी यानीं तो वाचून असे उद्गार काढले कीं "यातला एक शब्दहि बदलणे म्हणजे ते पापकरण्यागारचे होईल!" पण त्या पुण्याचा मला अपकारच झाला. कारण चौदा दिवस कैद, शेवटीं माफी, व भरीला वार शे रुपये दंड, इतकीं प्रायश्चित्तें मला त्या पुण्याकरितां प्याचीं लागलीं. माझ खटला न्या. स्वाईट व न्या. वॅचलर यांच्यापुढे निघाला. आरोपीनें वॅकिडेविट प्रथमच करावयाचें असतं त्यात मी माफी मागावी अस पुकड्याचें म्हणणे होतें. परंतु माफी मागणे म्हणजे "घरे म्हणून वाटले तें लिहिण्याचा अभिमान गमानिल्यासारखा हेतो. म्हणून माफी मागू नये" हें माझे, व मजप्रमाणें मत असणाऱ्या इतर काहीं प्रेषांचें, म्हणणें प्रभावी होऊन मी विनमाफीची वैकियत दिली.

माझ्याफे वॅरिस्टर वॅन्टिस्त्रा यानीं काम चालविले. खटल्याची मुनावणी दोन वेळीं होऊन दुसऱ्या खेपेस कोर्टानें मला दोषी ठरविलें व चौदा दिवसांची

कैद, वाराणें रुपये दंड, व चौदा दिवसानंतरहि योग्य शब्दानों माफी मागेंपर्यंत विनम्रदीक्षा कैद, अशी शिक्षा कर्मोविली. बॅरिस्टर वॅण्टिस्टर यांनी मनात थोडीशी आशा ठेवून कोर्टाला विचारलें की, शिक्षा दिवाणी तुरुंगातच भोगावयाची ना ! पण न्यायमूर्तींनी ती गोष्ट नामझूर करून शिक्षा फौजदारी गुन्हेगारान्या तुरुंगातच भोगावयाची असें स्पष्ट सांगितलें. माझा अंदाज मला सुमारे राहा महिन्याची शिक्षा होईल असा होता, व काहीं मित्रमंडळीना मी तस लिहिलेंहि होते. अर्थांत चौदा दिवसावर निभावले ही मोठीच गोष्ट झाली असें प्रथम वाटले. पण माफी मागेंपर्यंत किस्म कैद अशीहि विनम्रदीक्षा शिक्षा असल्यामुळे तो आनंद फुकट गेल्यासारखा झाला. शिक्षा झाली तरी वार सहा महिन्यापलीकडे होणार नाहीं असें दिसत होतें तरी, “ निराल ऐकण्याला पुडें या, ” असें जेव्हा फोर्टाने सला हटकलें तेव्हा कोर्टापुडें उभे राहून शिक्षा कर्मोविलेली ऐकण्याचा अनुभव काय असतो, त्याची थोडीशी चुणूक त्यावेळीं समजली.

माझा अनुभव असा की, शिरोची जी भीति आधीं कल्पनेनें असते ती प्रत्यक्ष न्यायादालनापुडें मनुष्य उभा राहिला म्हणजे त्याला तितकी राहात नाहीं. बाधाच्या कल्पनेची भीति एरवीं वाटते. तितकी वाप अपचित समोर आला तर मनुष्याला वाटत नसावी. कारण भीति वाटण्याला मन मोकळेंच नसत. तें उपाय-बिंतनाकडे लागते. जी गोष्ट टाळता येईल तिची तेथपर्यंत भीति, पण टाळण्याचा प्रयत्न सपला म्हणजे भीतिहि आणोआण सपते. याचा अनुभव इतर ठीगिनें मला चापूरीहि आला होता १८९७ सालीं टिळकावर खटला होऊन शिक्षा लागी व मी वेगरी-मराठ्याचा संपादक झाला, तेव्हां सद्गजब एताशा रिमाग्या येथें मनांत कल्पना येई की, मीहि चुरून राजद्रोहाच्या कायद्याच्या सहाय्यात सापडलों तर कथें होईल ! पण ही जी भीति रिमाग्या येथें वाटे ती प्रत्यक्ष लेख लिहिण्याला बमलें असता वाटत नसे, व तेव्हां ती कोडच्या कोडेच निघून जाई असा माझा तरी अनुभव आहे.

तसच १९०८ सालीं टिळकावर ‘ केमरी ’ नील लेखाकरिता गटल झाला, त्याबरोबर ‘ मराठ्या ’ वर म्हणजे माझ्यावरहि गटला होणार अशी शंका होती. आणि ती मी इतकी खरी मानून चालणें होतों की, टिळकांना मुद्दंख पकडल्यावर दुसरे दिवशीं पोलीस अधिकारी गावडगाड्याच्या तडती ऐक्यावेल्या आले, तेव्हां एरचा कोणी जखारदार मनुष्य हजर पाहिले म्हणून

करीत असे ! तेल, कादा, तिखट याचा कटाव्य नाही, निंबुना ते आवडीचे पदार्थ; यामुळे आमटी भाजीची अडवण वाटली नाही. ती अस्वच्छ असल्याची शका मनांत येई, किंवा दाताखाली सक्षयास्पद पदार्थ सापडे, तेव्हा मात्र कचरून जाऊन मी पुढे हातच थांबवी. पहिले चार-पाच दिवस नुसती डाळ भाकरी खाऊन गेले, त्यानंतर जेव्हा मला आपण होऊन सकाळ संध्याकाळ पावशेर दूध, त्यात चिमूटभर साखर टाकून, देऊ लागला. तात्पर्य, केवळ उपाशी नव्हे पण कमी खाऊन रहाण्याची मनातील योजनाच असल्यामुळे मला तुरुंगवासात अन्नाच्या दृष्टीने विशेष त्रास झाला नाही.

एक कावळे अधरायला व एक पापरावयाला अशी दोनच मित्राली, आणि मला तर उशीची सवय असल्यामुळे, दुसरे कावळे दुमडून लावी उशी करावी लागल्याने फक्त सध्यापरच पापरावाचे काम भागवावे लागे, पण ते दिवस मुनईतील आम्होवरचे, यामुळे तीही अडवण वाटली नाही. सगळा हास झाला तो पहिले दोन दिवस कोडलेल्या जागेत निजण्याचा व त्यांतूनहि ठेकणाचा. पहिल्या दिवशी 'सेल'मध्ये कोडून ठेवल्यानंतर, चारपायीवर एक कावळ पसलून व दुसरे उशाला घेऊन मी निजलो व लवकरच मला क्षाप लागली, परंतु शिंगरीच्या तुरुंगाची इमारत अगदी जुनाट असल्यामुळे सर्व खोली सालवर ठेकणारी भरून गेलेली होती, एती दहा वाजण्याच्या सुमारास खातबे डेकून बाजेवर चढले व वरच्यानीं जुनाट किल्यातून खाली उध्या घातल्या हळू हळू कावळ्याचे वयल्याच हलू लागल्याचा भास होऊ लागला व सगळ्या अगलाटाचण्या टोंचल्या सारख्याहि होऊ लागले दिवावत्ती नव्हतीच व असती तरी फाय उपयोग ! तात्पर्य, मला खाटेवर उठून बसावे लागले व बसल्या बसल्या मिळेल ती क्षेप घेऊन सर्व रात्र काढावी लागली.

आदल्या दिवसाच्या आपणामुळे दुसरे दिवशी दिवसा मला क्षेप येऊ लागली, आणि संध्याकाळ होताच काळच्या आठवणीने पोटांत गोळा उभा राहिला, पण अर्थात तीही रात्र तशीच काढावी लागली. तेव्हा तिसरे दिवशी मी बॉम्बर-कडून जेलरला बोलाविले, व मला विविध सज्जन (जेल सुपरिटेंडेंट) पुढे उभे करा म्हणून सांगितले. त्यावेळी सज्जन रूयन येथी हा होता. पुण्याच्या त्रेगच्या अमरातीत तो अधिकाारी अहल, मुनिविष्कटिनीवर व तिच्या सगळ्या उभासरांवर

त्याने मडकून टीसा करून सरकारकडे रिपोर्ट केला होता. अर्थात् हा दुष्ट मनुष्य राजद्रोही पुणेकर ब्राह्मणाची तयार कसची ऐकतो असे वाटले. पण मी सर्व हकीकत सांगितल्याने त्याला नवी कल्पना आली, व दोन दिवसांच्या जाग्रेपानांनी माशी अवस्था काय झाली हे त्याला माझ्या तोंडावरून व डोळ्यावरून सहजच दिगम्बासारखे होत. नेह्या त्यान जेलरला सांगितले की यांना आजपासून ब्हराड्यात निजून द्या. त्यामुळे एकामध्य आयतीच दोन कामे झाली. ब्हराडा गज लावून बंद केला होता तरी बरचा भाग उपटला होता. यामुळे नवी चारपायी व नवी कावळी घेऊन निजता आल्यावर, मला निसरे दिवसापासून शोष मिळू लागली व चाकंदेचे खरे कष्ट दोन तीन दिवसातच संपे.

बाहेर लोक पुजाण होणे त्यांनी इतर कैदी मजपासून घरेच दूर ठेवले, व माझ्या निम्मा ब्हराड्यात कोणी येऊ नये असेही केले. पुढे पुढे तर मी तोटाखाली बसून झाले केल्यावर 'धोत्र तगीच पडू देत जा' असे त्यांनी मला सांगितले, व कोणाकडून तरी तो धुवून घेऊन ते घेऊन घालून हळूच मात्र आणून देत. बहिर्द्वारेला जाण्यासंबंधाने तर त्यांचा मला चांगलाच उपयोग झाला. तो असा की सकाळी साडेसात आठवे सुमारास इतर कैद्यांचे प्रातःविधि आटपले, व पाणी पिनाइल टाकून जागा स्वच्छ झाल्या, म्हणजे बाहेर मजकडे मनुष्य पाठवी. आणि तेथे गरी होऊ नये म्हणून दारापली दार एखाद्या मनुष्याने उभा करी या चौडा दिवसात राण्यागिण्यामुद्धा सर्वच गोष्टींचा इतका नियम राहून गेला होता की, त्या चौदा दिवसात, दिवसांतून एकाहून अधिक वेळा मला बहिर्द्वारेला जावे लागले नाही! या स्वच्छतेच्या मुक्त एकादोन गोष्टीत माझा स्वभाव जरासा तिकीर करणारा असल्यामुळे, नुशगाचा प्रसंग असता मला खरी अडचण जेवणाखाणाची वाटत नाही. तें कसलहि चालू शकेल, पण अस्वच्छतेची तिकीर किंचितुना भीतिच मनाला वाटते १९१०-१२ च्या कायदेभंगाच्या चळवळीत राजकीय कैद्यांना पाणें पिणे चमदमन मिळत असे आणि यथेचचे सेंहीसोबती पुष्कळ. अर्थात् नुशगाची भीति कसली! पण ती चळवळच असमर्थनीय आहे असे वाटे म्हणून मी खरखरमुढेगणा करून कसेहि करून पण नुशगात जाऊन बसलेच पाहिजे अशी आशीर्वादा वाटगली नाही.

असो. 'अशा रीतीनें तुरुगातील व्यपस्या निवत्रासाची झाली होती, चौथ्या पाचव्या दिवशी सॉलिसिटरचे कारकुन काका महाजनां यांनी, मी मागितल्यावरून, शेक्सपियरच्या नाटकाचा एक समग्र प्रभ आणून दिला होता. मग वेळ जाण्याचीहि काळजी राहिली नाहीं. सभाळीं आठ साडेआठ वाजल्यापासून वाचण्याला सुरुवात करावी ती सध्याकाळचे पाच वाजतांचे जेवण होईपर्यंत. यामुळे उरलेल्या नऊ दिवसांत शेक्सपियरचीं बरींच नाटके मी वाचून वाडलों. आणि एकान्तवासाचा आमच्यासारख्या कैद्यांना जो एवढा सहजच प्राप्त वाटावयाचा तो मला वाटला नाहीं. शिवा चोदा दिवसांची व खोलीतील तत्त्वपेक्षीला चौदाच फज्या असा गमतीचा मेळहि बसल्यामुळे, माझे तें एक पद्यागच हे ऊन राहिलें. आणि या कामीं लहानपणीं वाचलेल्या रॉबिन्सन क्रुसोच्या गोटीची मला बरचेवर आठवण येऊन हाहि येई. मुख्य जेलर पारशी होता व असिस्टंट जेलर मद्रासी होता. तो दिवसातून दोन वेळ, निदान सध्यासाठीं तरी एक वेळ, माझ्या फोटीच्या गजालीं बाहेर उभा राहून उभ्या उभ्या गुराली विचारून जाई. अशा रीतीनें एकाच गजालीच्या कठज्यावाहेलून व एकाच आतून शेकण्याची वेळ आली म्हणजे, प्राणिसप्रदातयातील विजण्यात होइलेल्या प्राण्याची आठवण होई व आत्मौपम्यबुद्धीन घ्याना काळ वाटत असेल याची मी कल्पना करी. पण ही तुलनाहि बसतः बरोबर नव्हती कारण प्राणिसप्रदातयातील कैद्यांना बुद्धीच नसल्यामुळे एका स्वाभ्याशिवाय त्यांना बारीं गर्वें मुख्यच. पण कैदेतील मनुष्याला एकान्तवास हाच दुःखप्रद हेनो म्हणून साध्या कैदेची शिवा शाबेले ले. इहि मुद्दाम होऊन काम मागून घेतात असा अनुभव आहे पण मला तर गुरू शेरसायिरसारखा जोडांदार सभाषण बरव्याज मिळालेला. मग मला दुःख कसेल ! आणि शेरसायिरचा या नऊ दिवसांत त्रितस्या म्हाप्रतेन माझे वाचन घालें नितके साऱ्या जन्माताहि वधितच झालें असेल अगें मला वाटत.

शिडेचे चौदा दिवस सपम्याच्या सुमारास एक प्रभ मात्र उपस्थित झाला. तो हा बी, हायकोर्टाला बारी लिहून देईपर्यंत मला कैदेत ठेवावे असा हुकूम असल्यामुळे चौदा दिवस सपम्याच्या सुमारास मातो लिहून देऊन मोकळे व्हावे किंवा हरणें मरणा लिहून न देतो तुरुंगवास लाववारा ! या राटल्यात मला चार सदां महिने तरी शिवा होईन असा माताच अशाच अधल्याचें मी बर अिहेलें आहे. यामुळे कोर्टे मला निंधर

अशी चार सहा महिने शिक्षा देते तर ती मी आनदानें सोसली असती. पण “लेखी माफी पटपवत तुहंग” या शब्दाचा वाण कोर्टाच्या तोंडून गेला तो कसा परत येणार ! या निवाल्यावर अपील नाही. मी चार सहा महिनेच काय पण वर्षे दोन वर्षेहि हद्दने राहिला, तरीहि कोर्ट काही मला आपण होऊन मोकळे करणार नाही. माझ्याविषयी सहानुभूति न वाटतां उलट “हा मनुष्यच दृष्टी आहे, तेव्हा त्याने हद्दचें फळ सुशांत भोगावें” असा शेरा मजवर पडला असता. पण जी अडचण मला तुहंगात तीच अडचण बाहेर मजविषयी काळजी बाळगणाऱ्या मित्रमंडळींनाहि परस्पर वाटतच होती. यामुळे मला माफी लिहून देणें बार्डर चाटू नये म्हणून त्यांनी कैसरीत चार प्रमुख लोकांच्या सहाय्यांनी एक पत्र घातलें, व लेखी माफी देऊन मोकळे होणें हेच या स्थितीत श्रेयस्कर आहे असा सल्ला मी न विचारताच त्यांनी मला जाहीर रीतीने दिला. यामुळे माझे काम सुलभ झालें. त्याप्रमाणे सौलिसिटरचा कारकून घेऊन त्यान मजकडून माफी लिहून नेली, व ती चौदाव्या दिवशी कोर्टाला पटवून मला कैदेतून सोडण्याचा हुकूम घेतला.

सुटकेच्या दिवशी सकाळीं गारशी सुपरिटेंडेंट यानें तुहंगाच्या आबारांतील आपल्या घरात मला बोलावून नेला, व पुढे एक दोन तामांनी माझी सुटका होणार म्हणून इतर कामें वाजूला ठेवून तो माझ्याशी गोष्टी बोलत बसला. या वेळीं जेलच्या अधिकाऱ्याचें नाते सुटल्यामुळे त्यानें हि म्हायमूर्ति दावर यांना टिळकाना अपमानास्पद शब्द बोलल्याबद्दल बरीच गांवे ठेवलीं, व मला म्हणाला “आम्ही लोक सरकारी नोकर झालों म्हणून तुम्ही, मी पाय खटपटी करित आहो याचें गर्म न बळण्यास्तकें मूर्ख किंवा अप्रबुद्ध नाही. म्हणून तुम्ही फंदी व आम्ही अधिकाऱी असें नातें वरून असलें व सभाळावेहि लागलें तरी तुम्हा लोकांविषयी वाटणारा आदरभाव कसा जाईल !” असो. त्याने मला टेबलाशी बसवून घरांतून चहा व फराळाचेहि आणून दिलें; व “तुमच्याबरोबर चहा घेतल्याने माझा सन्मानच होत आहे असे मला वाटतें” असें तोहि मला माणूस म्हणाला.

त्यावेळीं आम्ही पुन्हा गोष्टी बोललों त्यांत एक गोष्ट त्यानें सांगितलेली मोठ्या गमतीची असून मजून आठवते म्हणून ती सांगतो. पोवाखावरून गोष्ट निघाली. तो म्हणाला “मी व माझा मुलगा असे दोघेजण एके दिवशीं ग्रेटरोड

स्टेशनवर गेलों. माझा मुलगा नॉटनेटका पोषाख करणारा असे. मी अगदी साधा पोषाख केलेला, त्याच्या डोक्यावर सादेवी हॅट होती. मी एक नुसता पारशी स्कल-कॅप घातली होती. स्टेशनच्या फाटकाशीं गेलों तों तिकिट कलेक्टरानें माझ्या मुलाला प्रॅटफॉर्म तिकीट इत्यां नसताहि याच जाऊ दिले. आणि मी गेलों तों मला अडविलें, तेव्हा मी त्याला म्हणलें “मला तू जाऊ देत नाहीस, आणि त्या पुढच्या मनुष्याला तू जाऊ दिलस, आम्ही कोणीच प्रॅटफॉर्म तिकीट काढलेलें नाही, मग हे कसे !” तिकिट-कलेक्टर म्हणाला, “तो पुढें गेलेला गृहस्थ जंटल्मन आहे.” तेव्हा मी म्हणून म्हणालों “पण मी तर त्याचा बाप आहे.” तेव्हा तिकिट-कलेक्टर थोडा थोडाबळा, सात्वत, या इमजी राज्यांत पोषाखाचा माटमा असा आहे. तुम्ही लोक देशाकरिता सटणारे आहा. पण तुमचा पोषाख हा असा साधा तेव्हा तुमची खरी योग्यता कळावयाला कोणालाहि थोडा वेळ लागणारच.”

असो, अशा रीतीने इकडच्या तिकडच्या गोष्टी झाल्यावर त्यानें मला 'रोकहॅंड' करून गाडींत नेऊन बसविलें. मी मुबईहून त्याच दिवशीं दोन प्रहरी मित्रमंडळींबरोबर पुण्यास आलों. वाटेंत कल्याण बंगरे स्टेशनवर मिल-मंडळींनीं भेटून सत्कार केला. पुण्यास आल्यावर ऐकलें कीं बागुदेवराव जोशी खाडिलकर बंगरे लोकांनीं मी हाक्फोर्टला माफी लिहून दिन्ही यावरून नाकें मुरडून देईल ! त्याचें म्हणजे मी आणसी पानसदा मदिने माफी न देता तुम्यात राहिलों असतों तर कोर्टानें मला आशेआश सोडून दिलेच असतें. पण ही विचारमरणी त्या पाच-चार लोकांपुरतीच होती. माफीच्या प्रायश्चित्ताशिवाय या प्रकरणातून मुटका मळती अस इतर बहुतेक लोकांच म्हणणें होत व त्यांपैकीं झियेफांनीं मला तमें रजविलेहि.

असो, नानंतरचा मजबुरचा सटला म्हणजे १९२० सालीं पोर-राष्ट्र प्रकरणांतून उत्पन्न झालेला सार्वजनिक सभेचे विटर्नींग व कार्य-कने रा. सदाशिव विनायक पाण्डे यांचा हा बाब. त्या ट्रिब्युल यावल्यावर तेथील ट्रिब्युलमण्डानीं अस ठराविल कीं, यावालगत कृष्णाराठच्या देवदान ट्रिब्युलच्या पादुका माझ्या हस्त स्थासून कराव्या. या योजनेप्रमाणें बरोच तराती होऊन आम्हाला निमग्न आलों तों स्वयंकारती, व त्याप्रमाणें आम्ही सभेला गेला. सातत्याहूनहि नानामाहेच आणजे सोमग बंगरे मंडळी आली

देता. मात्र न बोलावलेली अशीहि काही मंडळी आली होती ! ते सत्यसमाज पयाचे लोक ! सातारा जिन्हा हा या वेळी ब्राह्मणेतर चळवळीचे मुख्य केंद्र बनून राहिला होता आणि टिळकाच्या पादुरा बगविण्याचा हा समारंभ हाणून पाडला असे ठरवून त्या पक्षाचे बरेच लोक मारामारी करण्याच्या तयारीन आले होते. सभेच्या चालकाना शिवा आमहा कोणालाहि या वनावाची कल्पना नव्हती, पण सभेत बरेचसे शेमलेवाटे टिळकाशी जाणा अडवून बसले होते, व त्याची मुद्राच सायत होती की, हे काहीनरी फगायत करणार. सभेचे अध्यक्षस्वान मला दिल्यावर माझा भाषण झाले व इतर काही भाषणे सुरू होती. इतरांवांत कोणा एका वस्त्याच्या काही एसा शब्दाच निमित्त वरून त्यानीं दग्याला एकदम मुद्रावत केले.

आमच्याहि लोकांचा जमाव कमी नव्हता, तथापि दारू एमदम पेढाची त्याप्रमाणे सब सभेत दगल झाली आणि कोणा मराठ्याने कोणा ब्राह्मणावर हात टाकावा याचा आधी जसा काही फट रद्दावा याप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणी एकाच वेळी मारामारी जपली हातातील सळ्याचा तर उपयोग सुरू झालाच पण बाहेर छत्रे सोडून उभे केले होते त्याच्या करळ्याहि लोकांनी उपसून घेतला फॅटफॉमवर आमच्याकडे विचारे नावाचा एक सत्यगोधक व त्याबरोबर दुसरा एक असे धाऊन आले पणु ते फॅटफॉम चढत असताच त्यांना इतर लोकांनी पुढून ढकलून देऊन माग पाडले, व फॅटफॉमच्या मागच्या बाजूला लहानशी इमारत होती त्यात फॅटफॉमवरील आमहा प्रमुख लोकांना नेण्यात आले सभेला वेगिंसहि काही आले होते परंतु पुसटम काम ब्राह्मण तरुणांनीच केव व काही वेळान दगा मोडून यातला शारी. मारामारीत अनेक लोकान ल, गल रचें निघाली याहून विशेष काही झाले नाही पादुराचा समारंभ अजून व्हावयाचाच होता तेव्हा येवें फिरून दगा कदाचित् होईल या नीतीने आमच्याकडील सर्व मंडळी सज होऊन घाटावर देवळाकडे गेली, व मग पो गेसहि तिकडील घाटेवर उभे राहून त्यानीं सर्व धोपयून धरली फिरून मारामारी होणार अशी भीति क्षणोक्षणी वाटून होती, तथापि दगोखोर सत्यसमा निशाचा सश्या एकदरीन पोडी होती म्हणून याहून विशेष काही झाले नाही मी पटागणावरील सभेत भाषण करून पादुरा वसविण्या जिन्हाची आख्यावर अगदी सध्याकाल झाली, व पूर्वसंज्ञेप्रमाण गाव्या जुन परत सातान्याकडे

निघात्रे असा आमचा विचार होता. पण तसे निघालो तर वाटेत जमाव होऊन दहा दोग्याची भीति वाढत असल्यामुळे बोरखळहरांनी आम्हांला आज दिले नाही आणि आमचा मुकाम रात्री देवळात करवून त्यांनी बंदोबस्ताला राखभर माणसे ठेवली. पण वाटेत ब्राह्मण मंडळीवर हल्ला करण्याची भीति इतर रीतिनि खरी ठरली. कारण बोरखळहून लिंगगोव्याकडे एका गाडीत बसून चाडो ब्राह्मण मंडळी गेली त्याच्यावर निम्या वाटेत हल्ला झाला, व त्यांना सत्यसमाजिद्यांनी इतके बेदम मारले की त्यांची खानगी सातान्याच्या दप्तिद्वारात करावी लागली !

बरीत हस्तिकर्तीयहून सटला कोणावर झाला तर तो या सत्यसमाजिद्यांवरच व्हावयास पाहिजे होता. पण पोलिसांनी तेथे कोणाला पकडले नाही, व इतर कोणा सत्यसमाजिद्यावर व्यक्तिगत क्रियांही दिल्या नाहीत. तरी अस्वला-आधी आपणच किंवाजी फोडारी या न्यायाने ट्रॅडरॉनवर धाऊन येणारे सत्य-सोधनी गुड रा. विचारे यानीच मी व इतर सदाचार लोकांवर सातारच्या शिटी-मॅजिस्ट्रेटपुढे मारामारीची क्रियांद केली. आमच्यापैकी चाहीनर प्रत्यक्ष मारामारीचा आरोप असून, मी व आणखी दोघे निघे यांच्यावर माणसारीम चिंथावणी दिल्याचा आरोप होता. मारामारीची खरी इच्छात सातारच्या सर्वाना आधीच ठाऊक झालेली असल्यामुळे चोरच्या या उलट्या योगाचे सर्वानाच नाधवं वाटले ! आम्ही निदर्शरी ठहून सुद्धा अशी आमची खात्रीच होती. परंतु एकदा न्यायकोट मंडळ म्हाजवे त्यातले सगळे स्थिती यवासांग पार पडावे लागलात. तसे येपंधि झाले, पित्यादीचा पुरावा होऊन अन्नच्यारर चार्ज ठेवण्यात आले. परंतु नंतर क्रियांदीतकेंच्या सांजुंदासाच्या उलट तथ्यमय झाल्या. त्यात मग हसण्यासारख्या मांजाच होत्या. अदमासप्रमाणे शेवटी मॅजिस्ट्रेट मि. फणसे यांनी आम्हा सर्वाना सोडून दिले. असा शेवोने चरदंगेनामुळे चेरीचा जाळ याचा त्याप्रमाणे नजर गरी-माणसारी केल्याचा नटला झाला तो एक नमुनाच होय.

या नंतरचा सटला १९२४ साली क्रिस्न नजरर दायकोटांच्या बदना-नामीचा व बेअनू केल्याचा झाला. त्याची अगदी घोडहयीन दफावन अशी आहे. पुण्याजोड लोहगांव येजे चाही सोजीर शिवासेय येजे अगता तेथील गोरकण्यांची व त्यांची बाबासाच झाली. तीच बाबर नावाच्या शिवायने

बदुकीस हात घातला आणि लॉटून गोळी सुटून ती एका मनुष्याला लागली व त्यामुळे तो मरण पावला. सेक्टर वॉकरवर रीतीप्रमाणे खटला होऊन तो पुणे येथील सेशन कोर्टात निघाला. पण युरोपियन ज्यूरर हे इनसाफास वसलेले असल्यामुळे त्यांनी आरोपी निर्दोषी आहे असा निराळ दिव्य ! सेशन कोर्टातील न्यायाधीश मि. वाइल्ड याना मात्र हा निकाल मान्य झाला नाही. त्यांच्या मते सदास मनुष्यवधाचा आरोप न झाला तरी निष्काळजीपणाने हत्येसाठी बदुकीस हात घालून गोळी उडविण्याचा आरोप तरी ज्यूररने शारीत धरावयास पाहिजे होता. म्हणून त्यांनी खटल्याचे कागद वर हायकोर्टाकडे पाठविले. त्याची सुनावणी सर न्यायाधीश मॅट्टाऊड व न्यायमूर्ति फॉसेट यांच्यापुढे झाली पण त्यांनीही वॉकर याला निर्दोषी म्हणून सोडून दिले. या निकालावर टीका करताना केमरीतील लेखकाने असे म्हटले की, “ हा खटला काळ्यागोऱ्याचा असून गोऱ्या माणसाचे शरडे जड ठरावे व काळ्या माणसाचे हलके ठरावे यांत काय आश्चर्य ! असल्या खोट्या ताजम्यान पदरात पडणाऱ्या न्यायावरही आमचे काही लोक मनुष्य असतात. ब्राह्मण स्मृतिप्रकार पक्षपाती म्हणून स्मृतिप्रस जाळणारानी आता हा न्याय पाहून लोहगाव येथे एक स्तंभ उभारावा व त्यावर या खटल्याची हकीकत कोहन ठेवावी ”

ता. ६ मे १९२४ च्या अर्जात हा मजकूर प्रसिद्ध झाला त्यावर सरकारी कारवाई होऊन सरकारी वकील स. पाटकर यांनी १ जुलै रोजी फिर्याद दिली, व माझा खटला ७ ऑगस्ट रोजी सर न्यायाधीश सर अँडरसन भार्दन व न्यायमूर्ति किंकेड यांच्यापुढे निघाला त्या व दुसऱ्या दिवशी काही वेळ खटला चालून मला कोर्टाने दोषी ठरविले व ५००० रु. दंड व २०० रु. कोर्टाचे मिळून ५२०० रु. दंड केला. हे वर्ष लेजिस्लेटिव्ह असेम्ब्लीत मी निवडून गेल्याचे पहिलेच होते. त्या आधी आम्ही कायदे कॉन्सिलच्या प्रधावर कॉम्रेस विरुद्ध बंड करून दास व नेहरू यांच्याबरोबर कॉन्सिल पार्टीत समाविष्ट होऊन निवडणुकी जोरात जिंकल्या होत्या. यामुळे या खटल्याला एक प्रसारे महत्त्व आले होते. पण हायकोर्टाच्या बदनामीचा हा मजकूरचा दुसरा खटला असल्यामुळे निराळ काय होणार याचे आगाऊ धोरण सहजच बाधता येण्यासारखे होते. यामुळे मी प्रथमच एक गोष्ट मनाशी ठरवून ठेवली की या खटल्यात वकील रॉबिन्सन म्हणून कोणी शायचाचा नाही. तर खटला स्वतः चालवावयाचा. वकील रॉबिन्सन दिल्यास खर्च बराच लागणार व ती दंडाद

आणखीं भर पडणार. पण तो खर्चहि केला तरी वकील वॅरिस्टर हे पक्षकार सुटावा, किंवा निदान त्याच्या शिक्षा दड बगैरे होईल तितका कमी व्हावा या दृष्टीने गुळमुळीत गोडगोड बोलतात. ते तसे बोलले तरीहि हरकत नाही, परंतु त्या भरात आपल्या पक्षकाराला थोडीबहुत नावे ठेवून सोडवून घेता आले तर तसे करणे हेहि ते आपले कर्तव्य समजतात. पूर्वी भालाकार भोपटकार याच्यावर खटला झाला तेव्हा त्याने वॅरिस्टर मि. दावर यानीं त्याचा वचाव करताना जवळ जवळ असेंच म्हटलें कीं "हें काय बोलून चालून एकाद्या भंगटासारखे लिहिलेले आहे. ते केवळ रापादक महाशयाचे कल्पनावित्र. सरा प्रकार नव्हे. म्हणून कोर्टानें तें मनावर न घेता आरोपीला सौम्यपणानेंच वागविलें पाहिजे." याचा गर्प इतकाच कीं, "आमचा अद्वील मूर्ख आहे. त्यानें भलतेंच काहीं तरी लिहिलें आहे. त्याकरतां त्याला शिक्षा ही होणारच. पण दायची ती थोडी या म्हणजे झालें."

या उदाहरणावरून मी बोध घेऊन मुद्दाम असें ठराविलें कीं, ह्यांचा केसरीतील लेख पहिल्या १९०८च्या खटल्यातील सेल्लातका वाईट खचित नाही; लोहगावचा भागूस मेला आणि बहुक उडविणारा सोजोर वोंकर निदोषी ठसून सुटला ही गोष्ट केसरीकाराच्या बचावाला यरोच उपयोगी पडण्यासारखी आहे; कारण युरोपियन आरोपींना युरोपियन ज्यूरी हटकून मिळते व असल्या खटल्यात ज्यूरी नेहमीं आरोपीला सोडून देते हा अन्याय सुप्रसिद्ध असल्यामुळे, केसरीच्या टीकेला तार भयंकर अर्थ स्वरूप देऊं शकत नाही. अपांत मुद्दणारातभ्याचा व सल्लाच्या अभिमानाचा हा प्रश्न असल्यामुळे, या कामीं वकील जे बोलेल त्यानेंशां उपादक वर्गाचा प्रतिनिधि असें नातें लावून मला या कामीं जरासे ताडरपणानें तोंडतां येईल याचाहि कायदा ध्यावा. आणि म्हणहि निर्जापक कारण अतें कीं, खटल्यांत शिक्षा व्हावयाचीच तर आपला खटला आणखी ह्या तमा चालण्याचे श्रेय तरी एकवेळ कां घेऊ नये !

कोर्टाच्या बेअद्वीच्या खटल्यांत आरोपीन स्वतः बोलणें बरें नव्हे असें हणून कांहीं मित्रमंडळींनीं माझा हा वेत चुक्या आहे असें मला सांगून पाहिले. तु माझा विचार ठरला तो कायमचाच होला. अशा खटल्यात प्रतिवादीनें स्वतः स्वतः चालविल्यास अधिक मोडरेराने किंवा अधिक नावनेनें तरी सोंतता देत. कोळ हा कायद्याचे आधार दाखवीत. परंतु अशा खटल्यांत कायद्याच्या आधा-

राचा पारसा उपयोग नसतो. कारण त्यातील गुन्हा अपमानाचा म्हणजे मानांचे भावनेचा. तेव्हे कायद्याचे आधार काय करणार ! “आम्हांला वाटते की, आमचा अपमान झाला !” असे कोर्टाने एरुदा म्हटले म्हणजे “अहो तुमचा खरोखर अपमान झाला नाही, तुम्हाला उगाच तसे वाटते, असे आरोपाने म्हणून काय लाभ होणार ! साध्या व्यवहारांत जे घडत तेच येथे घडते. पण साध्या व्यवहारांत शिक्षा करण्याचा अधिकार नसतो तो मात्र येथे असतो. साध्या व्यवहारांत एखाद्या मनुष्याने मनाने असे घेतले की, माझा अपमान झाला तर दुसरा सहजच म्हणतो की, “घरे बुवा, माझ्या मनांत अपमान करण्याचे नव्हते. पण तुम्हाला ससे वाटत असेल तर मी तुमची माफी मागतो कसा.” न्यायकोर्टाची अपेक्षा देखील हीच असते. त्याने मोठीच वाढली म्हणजे अपमान झाला असे ठरविले असेच समजावयाचे. मग प्रतिवादीला जाबदाखल जे अॅफिडेविट करण्याची संधि मिळते त्यात त्याने माफी मागून मग पुढे काय बोलावयाचे तें सर्व बोलावे; पुढे बोलावयाचे म्हणजे माफी घेऊन सोडा किंवा शिक्षाच दावयाची तर पार थोडी या असे इकडून निकडून म्हणायचे, व गुन््याचा दोष शक्य तितका कमी करावयाचा. पण प्रतिवादीने माफी मागितली म्हणून ती दिलीच पाहिजे असाई नियम नाही. तात्पर्य, “मी रागावलो आहे. अगदी रागावून बसलो आहे. माझा राग कसा कडता तो काढा” असे म्हणण्यासारखे या न्यायकोर्टाच्या बेअदबीच्या खटल्याचे स्वरूप असे.

मी स्वतः खटला चालविण्याचे ठरविले तरी रा. भोपटकर यांच्या सांगण्यावरून हायकोर्टातील कोणी बर्कील उपाध्या ह्या म्हणून दि. व. गिगने यांना बर्कीलपत्र दिले. मात्र त्यांना असे सांगितले की, “खटला माझा मीच चालविणार आहे. तुम्ही मला इतर काय मदत करावयाची ती करा.” खटला जेना राहिला तेव्हा प्रथम माझ्या जबाबचे अॅफिडेविट मी दाखल केले. त्यांत मी लेखाची सर्व जबाबदारी आपल्या अगावर घेतली. परंतु माफीचा शब्द वाढला नाही. हे पाहून निकाल काय दारयाचा हे न्यायाधीशानी बहुधा मनानी प्रारंभीच ठरविले असेल. अशा प्रकारचा माझ्यावरचा हा खटला पहिला नगून दुसरा आहे; पहिल्या खटल्यांत मला शिक्षा झाली होती; व त्याहि खटल्यात मी पहिल्या जबाबात माफी मागितली नव्हती; या सर्व गोष्टी उभयती न्यायमूर्तीच्या प्धानात होत्याच यात शक्य नाही. कारण माझ्या पहिल्या खटल्याचा वृत्तांत

मुंबई हायकोटांच्या लॉ रिपोर्टरांत खमम दिलेल्याच आहे. अर्थात् या दुसऱ्या खटल्यातील माते अॅफिडेविट विनमाफीचे आले असे पहाताच न्यायमूर्तीची चर्चा एकदम बदललेली दिसली.

खटला सुनावणीला मुदवात होताच रा. शिंगणे यांनी आपले वरीलपत्र रद्द करावे अशी कोर्टाला विनंति केली. ती कोर्टाने तेव्हाच मान्य केली. खटल्याला मुदवात झाल्यावर काही वेळ ते मजबूत बसले व नंतर उठून गेले. वरीलपत्र रद्द करण्यासंबंधाने मी शरभोच कोर्टाला मुलाता केला व सांगितले की, “मी चर्चाल देत नाही याचा अर्थ, तो आत्मतेने देत नाही किंवा परीक्षणांद्वल माझा अनावर आहे म्हणून देत नाही, असे नव्हे, तर अशा खटल्यात ज्याचा तोच कोटांपुढे उभा राहून आपले म्हणणे प्राबलपणे मांडले म्हणजे ते एकदरीने बरे-असते म्हणून.” यावर कोर्टे म्हणाले की, “या बाबतीत गैरसमज होण्याचे कारण नाही. ज्याचा खटला त्याला चालविण्याचा अधिकारच आहे. शिंगण्याचे वरीलपत्र असते तर हायकोर्टाच्या मुद्याची चर्चा करण्यात आम्हाला योडी त्याची मदत झाली असती इतकेच.” माझ्या अॅफिडेविटात मी इतके कळविले होते की, हायकोर्टांच्या मनात पक्षपात बुद्धि उत्पन्न झाली. पण ती नकळत झाली असेल. जाणून बुजून त्यांनी पक्षपात केलेला नाही. तेव्हा पक्षपात झालाच पण तो जाणूनबुजून झाला की, अज्ञानात झाला इतक्याच काळ तो थोडा प्रश्न उरला. पण मी अरतून परतून रितीरितीने कोलले तरी “तुमचे हे म्हणणे तरी योग्य नसे ते दाखवा” असे मार्टेन-सादेन मला विचारत. त्याला मी काय उत्तर देणार! तराति मी आधी माते ‘आयुमेंट’ लिहून पाहून त्याची एक प्रत गरजूरी पकिलाला व एक प्रत शुद्ध न्यायाधिकांना दिली होती. माझा हेतु हा की, मार्टेनसार्व लेखी तक्रार कागदपत्रात दाखल व्हावी. कारण कोर्टाने वनिर्लभ्या घराब नव्हत्याने माझी लेगी तक्रार जितकी समर्थर पडेल तितकी तीढी पडणार नाही. म्हणून लेखी तक्रार दाखल करावी व त्यातलीच काही तोंडान सांगायची, म्हणजे प्रभोत्तराला वार राहील.

पण मार्टेनसादेरानी मज्या सांगितले की, तुमची लेखी तक्रार सर्वच्या सर्व दाखल करून घेता येत नाही. कारण त्यात त्याच व गैरलागू अशा गोष्टींची पुकट भेगळ झाली आहे. अर्थात् असे झाल्यामुळे तीच लेखी तक्रार पोडपोड तोंडान सांगीत जाणे किंवा भाष्य करून त्यातील मुद्दे सांगणे असे दोन मार्ग

उरले. पण मी पहिला मार्ग सोडून दुसरा पत्करल्या. तारीख ७ रोजी पुनार एक ताग व ताण्ड ८ रोजी पुनार दोन अर्दो. ताग काम चालले. हायकोर्टाच्या न्यायाधीशाशी वादविवाद करवयाचा. तेव्हा ते कसे काय माथव हा एक प्रश्न होता. पण मनाचा निश्चय असल्यामुळे ती गोष्ट पार पडली. कोर्टाचा अपमान झाला असे न्यायमूर्ति मनाशी ठरवून वगल्यावर आणि माझी न मागितल्यावर खटल्यातील लेगाचे समर्थन करित बसले. ते विलबाणी खेळण्यासारखे होते. त्यानून मी अपरिचित. पण मी ताग दोन ताग बोलून आपले म्हणणे बहुतेक बाजल होते तसे माझी घडली. यास्तविज लेगातील खंड पदांपरी अट्टाहारेच होते यामुळे आलतून पालतून येऊन ठरल्या टिपण्या मंडाचे त्याने. "काढ्याचे एक पारडे व गोण्याचे एक पारडे अर्धा दोन कमजाल वजनाची पारडी ज्या ताजप्याला लावली आहेत, असल्या ताजप्यातून आमच्या पदरात न्याय पडावयाचा. तेव्हा पारडे कोणीकडे घुमण्याचे व न्याय कोणत्या प्रकारचा पदरात पडावयाचा हू दिगंतच आहे." असा मुख्यतः केसरीच्या निहिण्याचा शोक. तेव्हा पक्षपक्षाचा आरोप मी केला नाही असे म्हणून कसे चालणार ! तेव्हा त्याचल्या त्यात अज्ञाना पक्षपात इतकेच दर्शविण्याचा मामा हेतु होता असे म्हणण्याचा मी प्रयत्न करित होतो. पण हू करीत अग्न्याच या देशात काढ्यागोण्यामध्ये जाणूनबुजून पक्षपात करण्यात येतो असले थोडामोठ्याचे व प्रमिद आधारहि देत होते. यामुळे जसम फिस्तन ग्याळ्यानी व फिस्तन पुकर घालावा असे स्वरूप इज्जत माझ्या भाषणात येत होते. (१) लाईन कसून दानी काढ्यागोण्यात भेद केल्याबद्दल लान्सर फाटणोला दिव्या करविली. (२) युरोपियन लोकावर खटला झाला म्हणजे त्यांना तेवढी युरोपियन लेखाची जुरी मिळते. (३) हिंदी लोकांवर खटला झाला तर हिंदी माणसानेच जुरी मला. या असे म्हणण्याचा अधिकार हिंदी माणसाला नसतो. (४) काढ्यागोण्यातील भेदभाव दर्शविणारे कायदे काढून कसे टाकता येतील याचा दिवार करण्याकरिता खुद असेल्लतच ठराव येऊन कमिटी नेमली तेव्हा काढ्यागोण्यात भेद नाही असे म्हणण्यात अर्थ आहे ! (५) इमज न्यायाधीश झाले तरी ती माणसेच आहेत. म्हणून सहज माणसाच्या हत्तन व जाणना होणारा पक्षपात न्यायकोर्टाच्या हातून होणे शक्य आहे, व केसरीने तसे म्हटल तर तो मोठामा गुन्हा होऊ नये, असे मी पटोपटिने आलतून पालतून खंगितले.

कोटांश व मी मिळून लेखाचें भाषांतर अयपासून इतिपर्यंत वाचले. मधून मधून न्यायमूर्ति मला प्रश्न करित त्याचें मधून मधून मी उत्तर देईं असा कम चालू होता. शेवटीं माझ्या समोरपाठ मी म्हटलों:—

“ माझ्या लेखात मिथ्या विधान नाहीं ही पहिली गोष्ट. त्या विधानावरून पुढें मी अनुमाने काढलों तीं शुक्तिसिद्ध आहेत, शुक्तीचीं नाहींत ही दुसरी गोष्ट. इतके झाल्यावर मग त्या विधानातून काय ध्वनि निघतो हें पहाण्याचें काम माझें नाहीं; व न्यायमूर्तीना अप्रामाणिकपणाचा आरोप ठावण्याचा ध्वनि त्यातून निघाला तरी, मी म्हणतो, तो माझा अप्रामाणिकपणा ठरत नाहीं. माझ्या अप्रामाणिकपणाचा आरोप काय तो सरकारी वकिलांनीं प्रत्यक्षपणें सिद्ध केला पाहिजे. काल कोटांच्या बेअदबीच्या तत्त्वासंबंधानें जे उत्तरे ठावण्यात आले ते मला अमान्य नाहींत. वर्तमानप्रकाराचें स्वातंत्र्य झाले तरी ते इतर कोणाहि न्यायाच्या किंवा अविकान्धाच्या स्वातंत्र्याहून अधिक नाहीं. जो तो आपल्या हक्कमर्यादेपुरता स्वतंत्र असतो एकाचें दुसऱ्यावर अतिव्रमण करू नये. पण सामान्य मनुष्यावर जी टीका केव्हां बेअदबीचा गुन्हा घडत नाहीं ती टीका न्यायाधीशावर बेव्यानीहि बेअदबीचा गुन्हा घडत नाहीं. न्यायाधीश लोकांनीं सामान्य समजस माणसाप्रमाणें सामान्यास व टीका करून घेण्यास मनाची तयारी ठेविली तरच कोटांविषयीं तरी आदरबुद्धी व त्यांच्या न्यायकार्यावर लोकांचा विश्वास बरेल. सामान्य मनुष्याचे सामान्य दोष न्यायाधीशातहि असतात असे मानणे गैर नाहीं; व टीकाकाराच्या संकेपेक्षां आपल्या बुद्धीच्या निरात्मकीच जाण हा विश्वास दळण्यास अधिकारणीभूत हेतो हें त्यांनीं लक्षात ठेवावे. ज्यावर मी टीका केली त्या निबाला-इतका शुक्तीचा, सर्वस्वी अयोग्य, जगा निहाळ देऊन, चरती लोकांचा विश्वास ढळू नये म्हणून बेअदबीचा खटला करण्यात येतो, त्यानें काय साधणार ! लोकांचा विश्वास ढळला तो निहाळ ऐकून परस्परच ढळला. मी या बाबतींत टीका करून फक्त लोकांत प्रगट केले. आतां मी वर्तमानप्रकार नसतो तरीहि या निहाळविषयीं हेंच बोललो असतां; मात्र तें सामग्री समाराचांत बोललें असतां. पण लोकमतात यांचा फोडणारतिच वर्तमानप्रकाराचा जन्म आहे. मनुष्य मेला तो विसरून गेला, आणि ज्याची गोष्टी लागली तो मुटून गेला ! मृताच्या पुढुंवाला नुकसानभरपाई तरी मिळतसे. पण तें फाळ म्हणून वरिष्ठ सरकारचें ! मेलेला मनुष्य हा पुर्नसरकारचा प्रजाजन नव्हता काय !

“मेघनाथ जज्जाच्या शिक्षारक्षीप्रमाणे बॉम्बर याने केवळ अविचार व वेसावभगिरी कोऱ्याचा गुन्दा शाबीत घेऊन थोडी का होईना पण हायकोर्टाने त्याला शिक्षा दिली असली तर लोकांचे थोडेसेच समधान झाले असते. बॉम्बर फासावरच बघला पाहिजे अशी मागणी कोणत्या बेळी नाही व नसली. पण ज्यूरीने त्यावर कोणताही गुन्दा शाबीत नाही, तो सर्वस्वी निर्दोशी आहे, असे ठरवून सोडून दिले होई लोकांना पटले नाही. ज्यूरीच्या निकालाचा हा जडयट मार्गात नसता तर स्वतः हायकोर्टाने बॉम्बरला थोडीतरी शिक्षा दिली असली असा माझा भावना आहे. तीच गोष्ट ज्यूरीचा निकाल पुढे असताही त्यांनी केला असतो, तर हलक्या पारक्यात पामगापुरते वजन घेऊन त्यांनी ताब्याचा खोटेपणा काढून दाखला असे झाले असते. ते करण्याला जी एक न्यायबुद्धीची आतून उठावणी लागते ती येथे दिसली नाही इतकाच हायकोर्टाचा मी येथे शंग दिला. हे ज्यामुळे घडले तो पक्षपात अजागता होता स्वजातीचा पक्षपात खरा होता तो ज्यूरीच्या निकालाने, असा माझा लिहिण्याचा आशय होता. मेघनाथ जज्जाच्या व मॅजिस्ट्रेटच्या निकालाने जाळदहा ठळक प्रश्न हायकोर्टाच्या डोक्यापुढे उभे राहण्यासारखे होते. व त्याची उत्तर समजक देऊन मग त्यांना असा निकाल दिला असता तर कांणी असे लिहिले नवत. माझ्या अडेचक शब्दाचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून तो मला भोवतावा, आणि हायकोर्टाच्या हयग्याच्या कृत्याचा परिणाम लाला का भोवू नये !

“शेवटी मी माझे म्हणणे पिरून एकदा स्पष्ट करतो. ते असे :—माझ्या लेखापैकी थराचसा भाग म्हणजे विद्यमान न्यायपद्धतीवरील माझी टीका रास्त ह्याची आहे. जाणत्या पक्षपाताचा आरोप मी केला नाही हे प्रतिनेवर सांगतां; नेणत्या पक्षपाताचा आरोप केला ह मी प्रतिज्ञावेळातच कबूल केले आहे. ते माझे मत कारण आहे व बदलणे शक्य नाही. असले मत प्रगट करणे यानेहि बेजदवी होते म्हणून ते फाट करण्याची मला परवानगी नाही म्हणाल, तर आण न्यायबुद्धीने या प्रकरणी जी शिक्षा योग्य म्हणून ठरवून दाल ती मी आनंदाने सोडीन. कारण जन्मभर जे काम मी रूखीने पत्करले व वेलें—म्हणजे लोकमत दिसते ते माझ्या बुद्धीप्रमाणे वर्तमानपणे योग्यतून प्रगट करण—ते करण्याच्या अनुषंगीत अशा तऱ्हेची जोखीम असणारच हे मला पूर्णपणे माहीत आहे. तथापि ही मोठेदेखील कोर्टाचा अधिकार जुमानू नये, किंवा घडेल्या कृत्यात पुनः अपमान भरे द्यावी, या बुद्धीने केली नाही.

न्यायकोटांचा अधिकार व कर्तव्य हीं दोनही उच्च दर्जाचीं असल्याने त्यांना लोकांनी योग्य तो मान दिला पाहिजे हे मी जाणतो. परंतु लोकमतप्रदर्शक वर्तमानपत्रकार या नात्याने मला ही टीका करावी लागली, व या नात्याने वर्तमानपत्रकारालाहि कांहीं विशेष हक्क असतात ते न्यायपीठापुढें व जनतेपुढें यावे एवढाच माझ्या भाषणातील मुख्य हेतु आहे.”

मला जो डिफेन्स द्यावयाचा तो मी दिला. पण मापुडें एक गोष्ट मद्दत्ताची उरली होती व तिच्या संबधाने मात्र काय बोलवयाचे हें मी मनार्थी पक्ष ठरवून ठोबले होते. ती गोष्ट अशी. डिफेन्स कितीहि दिला तरी कोर्ट मला दोषी ठरविणार हें निश्चित; व प्रारंभी माफी मागची तीहि मी मागितली नाहीं. तेव्हां पुष्कळसा दंड तर होणार. मग त्याच्या जोडीला पूर्वीसारखी ऐनजिनसी शिक्षा कैदेची होते की नाहीं पहावे. पण झाली तर तीहि सोसतां येईल. दंड केसरी ऑफिस भरणार व शिक्षा दिल्यास मी तुहंगांत जाऊन बसणार याविषयी दोषांचीहि तयारी होती. पण किरून पूर्वीप्रमाणे लेखी माफी मागण्याची शिक्षाहि दिली, व ती देहंपर्यंत तुहंगांत ठेवावे असा कोर्टानें हुकूम दिला, तर काय करावे! माफीच मागण्याची तर ती प्रथमच मागितलेली बरी, कारण मग नुस्तो शिक्षाच उरते. पण माफी अुरविणें हें हदकून हातचें नसल्यामुळे ‘माफी मागाल तरच सोडू’ असे कोर्टानें म्हटलें तर मग काय करावे!

वास्तव्य, हें माफी-प्रकरण माझ्या हातचें नव्हतें. पण एक गोष्ट हातची होती ती अशी की, माफी मागण्याचाच प्रसंग पुढे आला तर आधींच भाषण होऊन त्या माफीची किंमत कमी करून टाकावी. म्हणजे मग ती मागितली काय, न मागितली काय, दोन्ही सारखीच! म्हणून मुख्य मुद्याबद्धानें भाषण दाल्यावर मी या माझ्या शिष्यांना मुद्दा पेऊन त्यावर कोर्टास स्पष्ट सांगितले की, “कोर्टानें मला पाटेल तितकी दंडाची किंवा ऐनजिनसी शिक्षा करावी. मात्र ती निश्चित असावी. पण माफी मागेपर्यंत कैद असें अनिश्चित स्वप्न त्याला ठेवू नये. सक्तीनें पेटलेल्या माफीला कांहीच किंमत रहात नाहीं! कोणी ती मनापासून मागितली तरच तिनें स्वास्त्य! मी ती या राटल्यांत मागितली नाहीं. पुढें कोर्टाच्या हुकुमानें ती मागवी लागली तर सक्तीची टोळ, मनापासूनची नव्हे. म्हणून कोर्टानें या गोष्टीचा निवार करावा. मी कोर्टास अपमान केला तर कोर्टानें मला शिक्षा दिली, मिळून मिटाव फर्द झाला! मग माफीच प्रश्न उरत नाहीं व तसा तो न उरता हें चांगलें.

इतर कोणत्याही नौजदारी कायद्यांत माफीचा हा प्रश्न उद्भवत नाही. होईल ती शिक्षा नोंगल्याने त्या गुन्ह्याच्या पापाची निष्कृति झाली असेच समजण्यात येते. कित्येक गुन्हे सत्याग्रहाच्या स्वरूपाचे आहूत रावतील. म्हणजे सत्याग्रही मनुष्याने केलेले कृत्य हा गुन्हा ठरला तरी त्याकरिता माफी मागणे असे कायदा सांगत नाही, व सत्याग्रही मनुष्य ती मागणारही नाही. मी कांही सत्याग्रही नव्हे म्हणजे मी लिहिले ते बरोबर असे वाटत असले तरी त्याकरिता जन्मभर तुरुंगात बसण्यास तयार नाही. जन्मठेप काळ्यापाण्याची शिक्षा असली तरी तिला बस घ्याची मुदत जास्तोत जास्त आहे असे समजतात. पण कोर्टाच्या बेअदबीच्या गुन्ह्यांइतक, आरोपीने माफी न मागित्यास, कोर्टाच्या मजलीस वाढेल तितके दिवस त्याला तुरुंगात ठेवता येते.

“There is only one point and that is about the punishment. In cases of contempt of Court, the theory seems to be that it is an offence which can be purged by nothing but an apology. This is somewhat unfair. It is against the general principle of all other penal law, which assumes that the offence, whatever it may be, should be, or could be purged by undergoing a definite penalty. I would submit therefore that a definite penalty is something that can reconcile the dignity of courts as well as the conscience and self-respect of accused persons. It leaves a fair margin for discrimination and adjustment for the views of both parties to a contempt of Court Case. And it saves the extraordinary powers of the High Court from the odium of being a remnant of the anachronistic absolutism of divine regal authority” etc.

म्हणजे या प्रकारच्या कैदेची मुदत जन्मठेपेच्या काळेपाण्याच्या मुदतीहून अधिक झाली म्हणावयाची. तत्पर्व, शिक्षा देण्याचा अधिकार जसा कोर्टाचा तसाच शिक्षा भोगण्यास तयार झाल्यावर माफी न मागता मुठण्याचा अधिकार आरोपीला असला पाहिजे ! ”

अशा प्रकारची तक्रार मी सांगत असतां मात्र मार्टेनसाहेबानी मला फोंडें अडविले नाही. निमूठपणे ती सर्व ऐकून घेतली. असो. अखेर सरकारी

वकिलानी थोडेंसे भाषण केल्याबरोबर उभयता न्यायमूर्तीनीं एकामागून एक आपले निकाल तोंडीं सांगितले. मार्टेनसाहेब यांनी आपल्या निकालांत असें म्हटलें कीं, “ हार्शेचे दिवस जातिदेषाचे आहेत. तेव्हा अशा दिवसांत न्यायाधिशायर जातिदेषाच्या भावनेनें होणारे हजे यावविलेच पाहिजेत, केळकरांनीं तीन तास चालविलेलें भाषण आम्ही ऐकलें. पण त्यांत गैरलागू अशा गोष्टी चव्याच होत्या. असा गुन्हा करण्याची केळकरांची ही दुसरी जेप आहे. पण पूर्वीचा खटला झाल्याला सुमारे सोळा वर्षे झालीं, आणि पूर्वीच्या खटल्यातील लेखाप्रमाणे हर्शेच्या खटल्यांत केळकरांनीं न्यायाधिशायरच्या व्यक्तीवर हजे केलेला नाही, म्हणून आम्ही फक्त पाच हजार रुपये दंड व दोनशें रुपये कोर्टाखर्च मिळून ५२०० रुपये दंड करितों. ”

किंकेडसाहेबांनीं आपल्या निकालांत म्हटलें कीं, “ या खटल्यांत केळकरांनीं सर्वस्वी बेगुमानपणाची इति स्वीकारलेली दिसते. मी पुण्यांत पुष्कळ वर्षे न्यायाधिश होतों. त्या वेळीं टिळकांनीं केसरी चालविलेला होता. त्याची मला माहिती आहे. केसरीपत्राइतका विस्तृत वाचकवर्ग दुसऱ्या कोणत्याहि वर्तमानपत्राला नाही, निदान वसि हजार लेखांनीं तरी केळकरांचा लेख पाचलेला असेल; व त्या लेखांत न्यायकोर्टावर ताशेरा झाडलेला आहे तसेंच त्याचा हा दुसरा गुन्हा आहे म्हणून मीहि मार्टेनसाहेबांनी जी शिक्षा दिली तिला अनुमोदन देतों. ”

खटल्याच्या पहिल्या दिवशीं फोटोंत गर्दी नव्हती. पण दुसरें दिवशीं वरीच झाली, व खटल्याच्या निकालाची बातमी घेवें मुंबई शहरभर सध्याच्या पर्यंत पसरली. कोर्टांतून बाहेर पडताच अनेक स्त्रियांनीं शाबासकी दिली. मारवाडी विद्यालयांत जाहीर शुभा भरवून सातें अभिनंदन केले. अनेक भाषणे झालीं, आणि नंतर त्या आठवड्यांत निरनिराळ्या वर्तमानपत्रांतून जें लोकमत प्रकट झाले त्यावरून या कार्मी मला सर्व प्रांतातील लोकमताची सहानुभूति होती हें तर दिसलेच; पण वकील न देतांना स्वतःच खटला चालविण्याचा मी आपण धरला त्याचेहि बीज झाले. तें असें कीं, मी या खटल्यांत केवळ स्वतःचा बचाव करित होतां असें नाहीं, तर एवढींने वर्तमानपत्राच्या हर्शवरून मी आपल्या भाषणांत भांडत होतों या गोष्टीचा अनेकांनीं गौरवर उद्देख केला, हें खाली दिलेल्या कांही पोझा उदाहरणेंवरून लक्षात येईल.

मुम्बईची जाहीर सभा—रविवार, ता. १० ऑगस्ट रोजी सायंकाळी ६।। वाजता मारवाडी विद्यालयात मुम्बईच्या नॅशनल युनियनतर्फे जाहीर सभा भरली होती. सभा भरविण्याची कल्पना प्रथमच रविवारी मकाळी जाहीर झाली. तरी सभेच्या आधी मुमर २ ताम विद्यालयाचा दिवाणखाना भरून जाऊन, तेथे सभा करणे अशक्य म्हणून गव्हेरच्या पटावणात ती भरवावी लागली. तरीहि सर्व जागा भरून शिडक्या, वठडे, भिती, आग्रामच्या इमारती यातून प्रेक्षक बसले होते, व थोडसमुदायाच्या निम्याहून अधिक गर्दी स्थलमकोचामुळे परत गेली. प्रारंभी श्री. अण्णासाहेब नेने यांनी सूचना केल्यावरून 'इंडियन सोशल रिफॉर्म'चे संपादक श्री नटराजन् यांनी अध्यक्ष या नात्याने पुढीलप्रमाणे भाषण केले

"श्री न. वि. केळकर ह्यांनी हिंदुस्थानातील वर्तमानपत्राच्या साप्ताहिक माहितीची सेवा केली आहे तिजवरून त्याच अभिनंदन करण्याकरिता आजची सभा भरविण्यात आली आहे. श्री मंडलिक ह्यांनी मला अध्यक्ष होण्यास विनंति केली ती मान्य करू नये असे प्रथम माझ्या मनात आले. ह्याच कारणे असे की, साप्ताहिक कार्यात श्री केळकर ह्यांच्याशी अधिक निरुद्ध व्यवहार झालेला म्हणून अनेक आहेत, त्यापैकी कोणास आजच्या प्रसंगी अध्यक्षस्थान देवात आले असते तर अशा अध्यक्ष्याच्या भाषणात केळकरांच्या प्रत्यक्ष ओळखीचा, आणि त्याच्या कामगिरीवरून अधिस्तरुक्त असा, उल्लेख स्वाभाविकच आला असता. परंतु वर्तमानपत्रकार ह्या नव्याने मी आज अध्यक्ष म्हणून पाहिजे असे जेव्हा मला मागून सांगण्यात आले तेव्हा मात्र ती गोष्ट मी सोडून देऊन केळकरांच्या कारणे केळकर आणि मी हे वर्तमानपत्राच्या या युगाचे किंवा मनुचे प्रतिनिधि आहोत तो मनु पात्रटत चालला आहे. तो टिळकाच्या उल्लासालाच्या कारकीर्दीतील अनेक महत्त्वाच्या प्रसंगावर केळकर ह्यांनी आपल्या 'मराठा' ह्या इंग्रजी पत्रातून वेळेवेळी जे अनेक लेख लिहिले आहेत, त्याचा संपूर्ण मद्रासच्या गणेशन् कर्णाने प्रसिद्ध केला आहे तो मी सध्या वाचत आहे. तो वाचत असतां श्री. केळकर ह्यांनी बरील लेखांतून आपल्या नावाचा उल्लेख एकाच ठिकाणी केला आहे हे पाहून त्याच्या विनम्रतेची साक्ष मला पटली ती उल्लेख केळकर ह्यांनी लोकांमन्याच्या उग्रतेतील आपल्या लेखात केला आहे. १८९६ च्या मार्च महिन्यात शेवटचा टिळक

ह्यानीं केळकर यांना आपणास येऊन मिळण्याविषयी लिहिले. त्या पत्रात लोक-
मान्य म्हणतात, “मला तुम्ही माझ्या शेवटच्या दिवसात नोकर म्हणून नव्हे
तर मित्र म्हणून दवे आहा. हे दिवस कदाचित् माझ्या आयुष्याचे शेवटचेहि
असतील.” ह्या पुस्तकान माझ्या मते थो. केळकर व लो. टिळक ह्या व्यक्तींचे
अंतरंग आपणास पहावयास मिळेल.

“थो. केळकर हे आज २८ वर्षे वर्तमानपत्राचा भदा करीत आहेत. ह्या
धर्मात माझीहि तितकीच वर्षे येला आहेत. आमच्यासारख्या वर्तमानपत्रकारांचा
मनु जात चालला आहे हे मी केळकर ह्यास प्रारंभोच सांगितले आहे. त्या मनुष्य
काय नाव द्यावे ह्याबद्दल मला नेमका शब्द सापडत नाही. तथापि सध्याच्या वर्त-
मानपत्रकारास धंदेवाइरांचा मनु म्हटले तर आमच्या मनुष्य मिश्रणाच्या मनु
म्हणता येईल. अशा माणसास वनमानपत्राचा एखादा उपयोग नाही व वर्तमानप-
त्रांना अशा माणसाचा इतर उपयोग नाही; उपयोग असलाच तर तो एवढाच
को, त्यांना आपला आरमप्रत्यय वर्तमानपत्रातून माझवयास मिळतो लो. टिळक
ह्यांचे वर्णन कितीहि पानातून केले तरी त्याला, लोकरमान्यानीं केळकरास लिहि-
लेल्या पत्रात जे वर्णन उमटल आहे त्याची सर येणार नाही. माणसाच्या अतरे-
गाचा ठाव दाढ्याची केवळी विलक्षण शक्ति लोकमान्यांत होती हें त्या पत्रावरून
चटकन लक्षात येतें. लोकरमान्याचे निबलंग खेडी ह्या नात्याने केळकराचे नाव
पुर्विल पिढ्या घेतील हा माझाच एकट्याचा प्रह आहे असे नव्हे, तर लोकमान्यांचे
व केळकर ह्यांचे निरीक्षण करण्याचा प्रसंग उत्पन्न अनेकवार आता असेल त्यांचा-
हि झाला असेल. माझ केळकरास लोकमान्यांविषयी फार आदर होता तरी
देखीक त्यांनीं आपली गद्दखद्विरेच्छुद्धि त्यांच्या स्वार्थीन केली नव्हती. उग्र-
मतवादीपणा आणि स्वतंत्र विचारसरणी ह्याबद्दल केळकराविषयी त्यांच्या प्रति-
पक्षासहि आदरभाव पाटतो. मी ‘मराठा’ पत्र कित्येक वर्षे चाचीत आहे आणि
त्यातील मते जितक्या वेळो वेळा पणत पढलीं तितकीही की, त्यांतून मला व भावना हे
त्रियत प्रसाद असून इतर माणसांच्या कल्पनांच्या त्या निजवळ नकला नाहीत.

“भा. केळकर हे लोकरमान्याचे परम योग्य सहकारी होत, आणि हा
मान हिंदी वर्तमानपत्रकार ह्या दर्ज्याचे कोणासहि अत्यंत मोठा श्रेय. ज्या

प्रत्येत पुढाऱ्याचा चतुर्थ स्पर्धादिन गेल्या आठवड्यांत माझ्या देशभर मोठ्या उमादावर पाठव्यावर आला, त्या पुढाऱ्याचीं खरी मंजूर योजनांच्या मोडून ऐकारण्यात मिळतील तर तीं केळकरांच्या तांदूनच होत अशी देशाची खातरां झाली आहे. महादमाच्या गुर्वांसून ते आतां अमेरिकेतील पदार्थ चढले आहेत ह्या नवीन क्षेत्रांतहि त्यांचें तेज बागलें पसे असे मी शिष्टता.

“हायकोटाच्या एका निवाड्यावर वेंसरॉन हांहीं टीसवेऊन त्यामुळे कांटांची बदनामी झाली अशा गुन्हावरून वेळकरांस जर दंड झाला आहे.

“कांटांच्या बेअदबीरदल झालेला ५००० रुपयांचा दंड प्रमाणाबाहेर पात्रीत आहे हें स्पष्टच आहे आमचीं वर्तमानपत्रे कसल्या अडचणीतून मार्ग काढीत आहेत, त्यास माणगाची पैशाची आणि इतर साक्षियांची किती आवश्यकता आहे, हें लक्षात घेऊन अशा दंडाच ओढें धा वेळकर आणि वेत्तरी पत्र खान सोमानयाम लावूं नये असे मला वाटत. वेंसरॉन ज्या प्रकारचें मत व्यक्त झालें तें हायकोटांची नालस्ती करण्याचा बुद्धिपरस्पर प्रयत्न नवून, त्रिटिश न्यायवृत्तीविषयीं लोकमत वाय आहे त्याचें निदर्शन होय असें सर्वांनीं मानलें पाहिजे.”

यानंतर धी. मुकुंदराव जयवर वॅरिस्टर याच निस्तून भाषण झालें. ते म्हणाले, “न. वि. वेळकर यांना मी फार दिवसांपासून जाणतो व त्यांच्या अनेक गुणाविशेषांवरून मला फारच प्रेम आणि कौतुक वाटतें. वेळकर यांची विनयगुणवत्ता खरोखरच फार नांवाजण्यासारखी आहे. लोकट्टीला मागच रहावयाच, पण आपलें कर्तव्य चोख व निर्भय रीतीनें करावयाचें अशी त्यांची रीत आहे. मी त्यांना प्रथम १९०४ सालीं पाहिलें व तेव्हापासून त्यांचा माझा परिचय व प्रेमभाव हा रुद्धिगतच होत गेला. टिळकाच्या भोंवतीं त्या वेळीं जी दहावारा मडळी होती त्यात ते एखाद्या शाळेतल्या मुलासारखे व आपल्या गुरुवृत्त अत्यंत आदरभाव वाळगणारे असे दिसले. टिळकाच्या देखत काय मित्रा इतर कोठें काय, अद्वातदा लिहिण्याची व भाषण करण्याची त्यांस कधींच सवय नव्हती. शब्द मोजके, माफक, अर्थपूर्ण व अदवीनें लिहावे किंवा बोलावे कसें हें वेळकरांपासून शिकावें. त्यांचें ज्ञान, व्यासंग व बहुश्रुतपणा फारच थोड्यांच्या अर्गी असेल. आजकाल

अद्यावत वर्षे केसरी-मराठा पत्राचे काम ते अत्यंत जबाबदारीने व चातुर्याने सभाळित आहेत. पण भपकेबाजपणा, आचरटपणा, बडाईखोरपणा किंवा बकचा ते कधी करीत नाहीत. असेंब्लीचे ते सभासद आहेत. आणि त्यांनी आतापर्यंत भाषणे अशीं एकदोनच केली. पण पडद्याआड त्यांचा सद्भाव, पोषकपणा व ज्ञान याचा फायदा ओकपडाला किती होतो याची कोणाला अटकळही नसेल. असे. आज त्याजवर झालेल्या खटल्यात त्यांना दंड झाला यात आश्चर्य असे काहीच नाही. मुख्यतः कायदाच सदेख तथे जज्ज काय करतील ! सर जॅक्सन मार्टन माना मी हायकोर्टात काम करणारा एक रेसिस्टर या नात्याने चांगले जाणतो. पण त्यांनी देखील या खटल्यात दंडाची शिक्षा दिली याबद्दल एकच गोष्ट सिद्ध होते ती ही की, केसरी-मराठ्याचा केळकरांसारखा अत्यंत जबाबदार संपादक काम परिस्थितीत, काय धोरणाने, कशा भाषेत लिहितो हे जाणण्याची न्यायाधीशांची पात्रताच नाही. अधिकृत किंवा चीनमध्ये आपल्यापैकी कोणाला न्यायाधीश नेसून जर एखाद्या नीमो किंवा विनी वर्तमानपत्रकाराचा खटला आपणापुढे आला तर आपण त्याचे म्हणणे समजल्याशिवाय त्याला योग्य न्याय कसा देणार ! केळकराचा गुन्हा काहीच नाही. आपल्या आजच्या अभ्युत्थासारखे न्यायाधीश जर असते तर प्रस्तुत खटल्याचा काय निकाल झाला असता हे पाहू नटखटून यांनी सांगितल्याप्रमाणे केळकराना झालेला दंड आपण सर्वाना झालेला आहे तो आपणच सर्वांनी भरणे पाहिजे. ”

जन्मादास मेधा यांचे भाषण—जयकरानंतर श्री जन्मादास मेधा यांनी भाषण केले. ते म्हणाले, “ केळकराविषयी जयकरांनी सांगितले त्यापेक्षा अधिक काही सांगायचे नाही. केळकर पर्याप्त मजकडे जबाबदार आले होते. तेव्हा मी त्यांना म्हटलं, ‘ तुमची आता सव्वनरच तुमच्या रवानगी होईल. ’ यार त्यांनी मला विनोदाने एका म्हानान्या बाईची व बाबाची गोष्ट सांगितली. त्या गोष्टीच्या पायाची उपमा काही केळकराना झालेल्या दंडाला देता येत नाही. पण तो कोल्हा देखील आपणच नाहींय केला पाहिजे. ”

डॉ. वेङ्कर म्हणाले, “ सात्वामाहेचाच मुख्यबर्तन कपडे त्रितके पोंडेव होईल. हिंदी वर्तमानपत्रकार या नात्याच्या त्याच्या कर्तव्यात तो स्थान अत्यंत उच्च आहे. आजच्याच्या गुरूळ परिस्थितीत उत्तम मार्गासून एवढ्या विन्मुक्त होऊ न देता त्यांनी गेल्या कांय वर्षांत केलेली सेवा पटुमोठ आहे. ”

मंगोजिनीसाहेबें भाषण—मंगोजिनीसाहेब नायब आगच्या भाषणांत म्हणाल्या, “या सद्यत्वात केडकरांनीं तारुणाची आणि जे धैर्य दाखविलें, व जे लोकांवेधें पोर काम उजावळें त्यासह त्याचें अभिनंदन मी मोठ्या आनंदान करतं. केडकर यांनीं लोकांमन्याची परंपरा व धोरण हीं अतंड राखिली. टिळक व गांधी यांच्यान लोकांपुढें म्हणून पणल कोणत्या कायें असें मला विचारल तर मी टिळकांनाच पणन करीन पण लोकांनीं गांधी व धर्मा कोणापासून शिकवी तर तीं सारसर्गांच्या महात्म्यापासून अगोदर मी म्हणून, गांधींनीं देखील केडकरांचे गुण पार पेंतले आहेत. केडकरांचे मराठी पार सुंदर आहे. मग त समजतें, पण शांतता येत नाही. त्याची केडकरांचें इमर्जन्सि काही कमी सुंदर नाही विलायतेच व येथेही मी त्यांना पुढट अनुभव घेतला आहे. शोधक, निवेचक, व भेदक बुद्धिमत्त्व उत्कृष्ट व जबर त्याच शब्दाची योजना त्यांच्या-सारंगी पार शोधक्यांना माथेल विलायतेन मि. नेबिन्सन हे मजजवळ केडकरांप्रियां कौतुकपूर्ण माणेंनें दोळले तमेच रेडरसाठींच्या विषा सरकारी व विनसरकारी ज्या ज्या शुद्धताशीं भाषणप्रसंगात केडकरांचा उगम सरणपरत्ये आला त्या त्या वेळीं केडकरांच्या विनयशील वृत्तामई रान त्यांनीं हे मजजवळ प्रशंसापर उद्गार काढल्याच स्मरतें. माझे व त्याचे काही मतभेद आहेत, पण त्याची विद्वत्ता, रसिकता व धैर्य यासहल माझा आदर केवळ निरतिषय आहे.”

डॉ. गावरकर यांचें भाषण—डॉ. नासायणराव गावरकर म्हणाले, “आजचा प्रसंग मला अच सांगत आहे कीं, ज्या वेळींने केडकादि केवळ लोकप्रभाचीच वाट उघड रीतिनें लोकमान्यांच्या वेळीं त्याचप्रमाणे दाखोहि, सिंहासारखें, शौर्य व धैर्य दाखवूनच मांडली, त्यांना तुझा अला नजराणा देणें हे तुजें कर्तव्य आहे व त मा बजावीन आहे सरकारीच्या धर्मेद बांधवावर लिंबू कापावें तशी केडकरांची भाषा असते. त्याचे माझे कितादि मोठे मतभेद असते तरी या कायों ते मला अहणू शकले नसते, मग माझे मतभेद तर किंवाळव आहेत. केडकरांनीं माझा हा आदरपूर्वक दिलेला नजराणा स्वीकारावा.”

नरीमन यांचें भाषण—नरीमन यांनीं अगें सांगितल कीं, “तज्या साहेबांची कीर्ति या सद्यत्वामुळे अधिकच वाढेल. नोकरशाहीशीं भाडू भाडूनच आपल्याला सत्ता हस्तगत केली पाहिजे. नोकरशाही आपल्याच हात

सत्ता ठेवण्यावरिता कशी खटपट करते हे बंगालसरकारच्या उदाहरणावरून लक्षात घ्या, व शिक्षात हात पाहून केसरीचा दड भरण्याच्या उद्योगाला लागू. ”

यानंतर नटराजन् यांनी मध्य बोलण्याची विनंती केल्यावरून नी म्हणाले:— “आतापर्यंत अनेक वस्त्यांनी माझ्यासवधानें जे उद्गार काढले त्याबद्दल मी त्याचा किती कृणी आहे हे सांगता येत नाही. अशा प्रकारचा खटला प्रथम सोळा वर्षांपूर्वी मजवर झाला. तेव्हां मला १२०० रुपये दड व चौदा दिवसाची शिक्षा झाली होती. या सोळा वर्षांची एकदम बडती देऊन हायकोर्टानें काल बाराशेच ५२०० रुपये दड केला. कैदेच्या शिर्षतहि अशीच बडती होईल असा स्वतः माझा व इतरांचाहि अंदाज होता. गेल्या बाजारसहा-आठ महिने इतकी तरी निधित शिक्षा होईल असें आम्ही सर्व घेऊन घाललों होतो, व तीच गोष्ट माझे मित्र जन्मादास मेघा यांनी निराळ्या रीतीनें सांगितली.

“जन्मादासानें गुह्यारी रात्रें आम्हा मडळींना जेपय्यास निमंत्रण दिलें ते ‘केळकर घेऊन अगर केळकर वगळून’ असेंच दिलें होतें ! पण त्या दिवशीं खटल्याचा निहाल झाला नाही म्हणून मी त्याबद्दल जेपावयाचा गेलों. ते म्हणाले, ‘तुम्ही जेपावला येऊ शकता कीं नाही याची काल गफाच होती.’ मी म्हणालों, ‘तुमच्या घरची मेजवानी शोहण्याशिपाय कांहीं मी गुरुगात जात नाही धास !’ आणि हरप्रसन्न त्पाना मी ग्यवहारीतले मराठी शिकणीत असजे, त्याप्रमाणें या पेढीं मी त्यांना म्हणालों, “जन्मादास मी तुम्हाला एक मराठी गोष्ट सांगतों लक्षात ठेवा. एक म्हानारी राई आपल्या लेकीच्या घरी चालली होती. तिला वाटेत रागात पाच भेटला. तो म्हणाला, ‘म्हातास्वाई, म्हातास्वाई, मी तुला खालो’ पण ती काई भोळी होती. तिला पापाचा स्वभाव काय माहीत ! ती म्हणाली, ‘बापोरा ! बापोरा ! आज मला साऊ नको. लेकीच्या घरी जाते. तुपरेली खाने, घडीमुडी होने, मज मला रा !’ (हसून हसून.) शिशुसाइनपांतल ही गोष्ट मी एरवीं तुम्हाला मागितलों नसती. पण जन्मादास यांनीं इमजीत तिचा उल्लेख केला, व शिर्षेगर स्वारस्य तुम्हाला कळवें म्हणूनच ती मराठीच सांगितली. गोष्टीचा मूळ इतकाच. कैदेच्या शिर्षेच्या बाबतीत गोळा वर्षांनीं नाती दडती म्हात्री अशा नाता व सर्वांचा जो अंदाज होता तो मात्र फसला. कदाचित् माझे वय ५०-५२ वर्षांचे आहे म्हणून न्यायवृत्तींनीं मला

कैदेची शिक्षा दिली नसेल. कदाचित् सरकारला आज पैशाची अधिक जरूरीहि असेल ! कारण एका दिवसात माझे ५२०० व विनोदपत्राचे १८०० मिळून ७००० रुपयाची रक्कम सरकारने मिळविली ! केसरीचा दंड लोकानी भरावा असे उदार उद्गार कित्येकांनी देवे वाडले त्यामुळे मी फार आभारी आहे. पण तो दंड केसरीने काढून घेतला. या दंडाच्या वाढतीत विनोदपत्राच्या मुद्रकाला मान उगाच कडकपणे वागविण्यात आले. त्या विवाच्याचा लेखाशी काय संबंध ! शिवाय त्याने माफी मागितली होती, व ती स्वीकारण्यावद्दल सरकारी वकिलांनीहि शिफारस केली होती. म्हणून लोकाना या कडक शिक्षाची चौड आली असेल तर प्रथम या विवाच्या मुद्रकाचा दंड भरण्याला त्याला लोकानी मदत करावी. विनोद पत्रात मजविषयी कसे लेख येतात हे आपणास माहीत आहेच. पण न्यायकोर्टाच्या अद्या या दंडपत्रादीने ते पत्र बुडवणे इ मला पसंत नाही. म्हणून आपण कोणी त्याला मदत केली तर बरे होईल. कारण अशांत त्याच्यातील दोष निघून जाऊन ते आरत्या पक्षाळाहि कदाचित् मिळेल.

“असो. कोर्टाच्या वेअदरीच्या गुन्हा कसा प्रकारचा आहे हे आता आपल्या लक्षात आलेच असेल. कोर्टाने राठला भरला की, माफीशिवाय आरोपीला मुद्रकाच नाही, अशी कोर्टाने आपला समजूत करून घेतलेली दिसते. म्हणूनच जुलमाने माफी घेणे किती अप्रशस्त आहे, हे मी परवा कोर्टास सांगितले. घोराने खिळीत गाढून लिहून घेतलेली पावतो, आणि न्यायकोर्टाने जन्मभर तुरुंगात ठेवण्याचा धाक दाखवून सर्फीने मिळविलेली माफी, यात काहीच फरक नाही. पण आरोपीने माफी न मागितली तर त्याला जन्मभर कैदेत ठेवण्याचा अधिकार कोर्टाला, याची उपपत्ति लक्षात आणा म्हणजे या चमत्काराचे खरे मर्म कळून येईल. ती उपपत्ति म्हणजे न्यायमूर्ति हे अमर्यादित राजसत्तेचे प्रतिनिधि होत, ही होय. पण राजसत्तेचा विलापतेत खेळखेळाचा काळा चाललेला आहे हे लक्षात आले म्हणजे राजसत्तेच्या या प्रतिनिधीच्या बदाण्याची मौज वाटते. बर्केने सर्व जन्मात एकच काटी केली अस म्हणतात; व ती कोटी अशी की, ‘व्हॅट हज मॅजेस्टी बट ए जेस्ट न्हन शॉन ऑफ इट्स एक्स्टर्नल्स !’ ‘मॅजेस्टी’ या इंग्रजी शब्दाच्या अक्षरांतील बाह्यांग गेली म्हणजे बाकी निव्वळ ‘ए जेस्ट’ म्हणजे ‘यष्टा’च उरते ! विलापतेत राजसत्तेची बहुतेक वग नष्ट होऊन राजा हा आता निव्वळ

पालमेंटच्या इतरांतील बाहुल्ये झाला आहे. अशा राज्याच्या बळावर, आणि विलायतेतील 'कॉमन लॉ' इकडे लावून, न्यायमूर्ति जर वाटेत त्याला, माफी मागत नाही म्हणून आपल्या मर्जीस वाटेत तितके दिवस म्हणजे जन्मच्या जन्म, कैदेत ठेवू म्हणतील तर ते कोण ऐकून घेईल ! निदान त्याला कोण इसल्या-लेरीन राहील !

“गुन्हाला निश्चित शिक्षा असली म्हणजे स्वाभिमानी मनुष्य माफीची पाचना सहसा करणार नाही. कोर्टाने केलेली त्याची 'कन्विक्शन' म्हणजे आरोपशाबिती, आणि आरोपाच्या स्वतःच्या 'कन्विक्शनस्' म्हणजे त्याची नैतिक मते याचा एकत्र बांदण्यास जागा तरी मिळेल. जन्मठेप काळेपणाने दिले तरी ते बाँस वर्षात सपते; आणि कोर्टाच्या प्रेभदवीसारख्या फुसक्या गुन्हाला मात्र भयपांशित शिक्षा ! पण ही स्थिति अशी आहे सरी. अर्थात निमविस्त्र आपण लडले पाहिजे. विलायतेत वर्तमानपत्रकांसींनी किती जबर क्षगडा केला हे इकडे पुष्कळना माहीत नाही. सर अर्लिकन मेसे पुस्तक वाचा म्हणजे कळून येईल. एकेका वर्षात दोनदोनशे वर्तमानपत्रकांसीं वर पडले ! पण लोकमताच्या सहानु-भूतीच्या आधारावर वर्तमानपत्रे ही भांडणे भाडलीं. सरकारी शिपायांनी अपराधी वर्तमानपत्रकाराला घोस्यात पालण्यास नेते म्हणजे ह्याच्याबरोबर लोक जात, व लोब्धानवळ एक वधस्तंभ पुस्त त्यावर रात्रचिन्हें व न्यायचिन्हें उभी करून तीं समारंभाने जाळीत. अर्थात लोकमत दालविष्याचा तो एक प्राम्य प्रकार होय. पण लोक आपले मत प्रगट केल्याशिवाय राहत नसत. इकडे आपणालाहि हे स्वातंत्र्य निराळ्या रीतीने पण अशाचि प्रस्थापित करावयाचें आहे. हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीची घटना कायद्याच्या स्थान आतां पोडीबहुत तरी निश्चित झाली आहे. पण वर्तमानपत्रांच्या बाबतीन ज्युरी वगैरेचा काहीएक अधिकार आपणाम नसल्याने आपण सर्वस्वी पक्षधीन आहों. पण हे स्वातंत्र्य मिळवावयाचें तर ते जोराच्या प्रयत्नाशिवाय मिळणार नाही. या बाबतीत हमसून नामक तत्वशास्त्रे एक बाक्य आपणाला सांगतो. 'ए रिन्डर मेन्स इयू ओन रेड' म्हणजे 'नदी आपले पात्र व्यापणच निर्माण करते' नदीला तिवे पात्र दुसरा कोणा निर्माण करून देत नाही. तिच्या भेगांत जोर भेजेत तर त्या प्रमाणाने तिला लहान अगर मोठें पात्र स्वयं. जेव्हां मुसमुशीत मिळतो तर नर्मदा नदी आपले पात्र भर्षा नेत ईद राखते, वर वाटेत विष्णूसाहेबा परंत

आला तरी ती त्यातून आपला मार्ग काढतचालीवर राहात नाही; मात्र खडक फठिन म्हणून येथे ती लहान शत्रावर आपले समाधान करून घेते. परंतु पात्र लहान म्हणून तिचे पाणी वाहून जाण्याचे राहात नाही, तर उलट इतर ठिकाणा-पेक्षा अधिक जोराने व खळखळीने वाहात असते.

“मला या विषयावर अधिक बोलण्याची इच्छा नाही. सर्व वर्तमान-पत्रकारांना त्याच्या भ्रष्टाचार अनुपगाने अशी जोखीम पत्करावीच लागते. पण मी माझ्या भ्रष्टाची नसतों प्रौढी मिरवू इच्छित नाही. असा कोणता भ्रष्टा आहे की, त्याची म्हणून विशेष जोखीम नाही ! गवडी बार-बार मजल्यापर्यंत पराचीवर बसून भिती बाधतो. मग जन्मभर हा भ्रष्टा उरणाऱ्या गवळ्याच्या मनांत फेव्हा करीतच असे आले नसेल काय की, आपण उधावरून पडू व आपणास दुखापत होईल व ही सोसावी लागेल ! त्याच रीतीने मेल्या तीस बपांत ज्या ज्या संपादकांनी आपल्या नावाचे दिक्केशन करून वर्तमानपत्रे, विशेषतः राष्ट्रीय पक्षाच्या धोरणाची पत्रे चालविली, त्यांना आपणावर सारे राजद्रोहाचा किंवा इतर खटला होऊन आपणाम तुहगात जावे लागेल अशी कल्पना असणारच. ही कल्पना डोक्यापुढे असताहि जो ते काम करतो त्याला तितक्यापुढेहि धैर्य नाही असे म्हणणे किंवा मानणे हे स्वतः म्हणणाऱ्याच्या किंवा तसे मानणाऱ्याच्या मूर्खपणाचेच निदर्शक ठरेल ! टिळकासारखे मनोधैर्याचे अर्थात् थोडेच सापडणार. परंतु आपल्या भ्रष्टाला लागणार सामान्य प्रतींच धैर्य हे ज्याला त्याला असतेच. आता धैर्य दाखविण्याचा अलोकडचा एक मार्ग निघाला आहे; तो अनुसरावयाचा म्हणजे कोणीकडून तरी तुहगात जावे म्हणून मुद्दामच काहीतरी लिहून तुहगास ओढवून घेणे. पण वर्तमानपत्रकार हा कायद्याच्या दृष्टीने प्रवाहप्रतिष्ठित असतो, त्याला केव्हा शिष्टा भोगावी लागेल याचा नेम नसतो, येवढेच मनांत बाळगून केव्हा तो प्रसंग येईल तेव्हा तो आनंदाने स्वीकारणे हा दुसरा मार्ग होय. असो. आरण सर्वांनी मजविषयी सहानुभूति दाखविली तिजबद्दल मी आपले आभार मानून आपल आपण पुरे करता.”

पुण्याची जाहीर सभा—ता १५ रोजी सायंकाळी श्रीशिवाजीमंदिरांत श्री. भास्कर बळवंत भोपटकर याच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर सभा भरली होती. आपल्या प्रास्ताविक भाषणात अच्युत म्हणाले, “गेली दोनतीन वर्षे देशांत आळीमिळीचे जे खूळ पसरले होते त्यास श्री. तात्यासाहेब बळी न पडता त्यांनी

हायकोर्ट लढविलें व 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' ही लोकमान्याची परंपरा त्यांनीं अंग-
धित राखिली याबद्दल त्यांचे आपण अभिनंदन करीत आहे."

यानंतर ल. व. भोपटकर यांनीं आपल्या भाषणास सुरुवात करताना
लोकमान्यांच्या खटल्याची सावेस्तर इकीकत सांगून त्यातून केसरीवर्षील
खटला कसा निघाला याची माहिती सांगितली. नंतर ते म्हणाले:—

"खटला चालविताना तात्यासाहेबांनीं वृत्तपत्रदाराची गान् मोठ्या वाणे-
दारपणानें पुढें मांडली. त्यांनीं हायकोर्टास सगळें बजावलें कीं, हायकोर्टाचे न्याया-
धीश हेहि न्यायसंघ असतात. हायकोर्ट हे सर्वगुणसंपन्न समजावयाचे कीं राय,
या प्रभाचा आपणास केन्दातरी निर्णय करून घ्यावा लागेल.

"सन १९२१ सालीं असहकारिता सुरू झाली. त्या वेळीं खटल्यात बचाव
करावयाचा नाहीं असें एक धोरण राष्ट्रांत उत्पन्न झालें. परंतु हे धोरण आम-
घातकीपणाचे आहे असें महाराष्ट्रान तेव्हाच दे. तात्यासाहेबांच्या नेतृत्वा-
खालीं स्पष्टपणें प्रतिपादन केले, व त्यांनीं ह्या स्वीकारलेलें बचावाचें धोरण
लोकमान्यांच्या धडाडीला अनुरूप असेंच होते. राजकीय खटला ज्याचा त्यानें
स्वतःच चालवावा ही गोष्ट नेहमीच इष्ट असते व त्यास अनुसरून केळकर यांनीं
उत्कृष्ट काम केलें. वर्तमानपत्रकर्ते व सरकार यानधील हा शगडा या दर्शने
त्यांनीं खटला पुढेवला लोकमान्यांना पाठीमाग सर बाबतींत धेड कोण असें
जाला कोणी विचारल्यास भी तात्यासाहेबांच्याकडेच बोट दाखवीन. विद्वत्ता व
उत्कृष्ट लेखन या बाबतींत तर त्यांच्या तोंडीचे सफादक विरज्य. मिथुनाग्रो-
बुदाख्य! मागे महाराष्ट्र गोपेला सोदर्यपुष्क अशी त्यांनाच बनविली, लोकमान्यांची
परंपरा उत्कृष्टपणें चालविली, व त्यामुळे ते महाराष्ट्रास लज्जामभूत झाले आहेत."

यानंतर न. वि. माडगीळ म्हणाले, "वर्तमानपत्राचे स्वातंत्र्य चमी कर-
ण्याचा सरकारना कटापु उपड दिमतो परंतु हें धर्मगुरू यास नव्हे. एक
इमजी प्रेरकार म्हणतो, 'मला वृत्तपत्राचें स्वातंत्र्य द्या म्हणून नी देण स्वतंत्र
करतो,' असें म्हणताच हे शानभ्य आहे. न्यायपद्धतीच पक्षपातित जाई हा
मूळ तत्वाचा मुद्दा आहे; व ही तात्यासाहेब यांनीं न्यायमूर्तीशीं गमानोचा पूर्ण
जाणीव ठेवून आपलें काम चालविले. इतरदा निर्भोक्ता एकादा नामांकित
महिलायादि काम चालवितो आजें नसतें. ऐन वेळीं केळकरांनीं उदात्त प्रयत्नास

उदासपणें तोंड देऊन स्वतःची मरणां केळी अगें मुंबईचे एक वकीलच मज-
जवळ म्हणाळे, व तें सवधैव योग्य व लोकमान्याच्या परंपरेला धरूनच होतें.”

याप्रमाणे भाषण सारल्यावर मी आमार मानताना म्हणालों—

“आपण प्रेमानें माया माझ्या योग्यतेहून अधिक गुणगौरव केला त्याबद्दल मी आपला ऋणी आहे मजवर हा खटला यद्दच्छेनं झाला; तो अमक्यातमक्यान आकसानें केला असें मी म्हणत नाहीं. आम्हा वर्तमानपत्रकारांचे जीवित म्हणजे एक प्रकारें वनवासच आहे. कायद्याच्या रनावनात खटल्याचे विंचू, इगळ्या, सार वावरत असतां आम्हीहि त्याच्यामध्येंच वावरत असतो, व आपल्या अकले-प्रमाणें सावधगिरीचे बूट-जोडेहि पायात पालीत असतो, पण अशाहि स्थितींत साय विंचू हे क्वचित् दग करणारच मी १९१० फेब्रुवारीपासून आजतागायत सुमारे १३॥ वर्षे बेसरीचा सपादक आहे या अवधींत मजवर एकच खटला झाला ही गोष्ट मी सुदैवाची समजतां. हीं वर्षे प्रेस अँगटाच्या व महाशुद्धादि इतर कारणांनीं कशा प्रकारचीं होती हें आपण जाणताच.

“खटला झाला असतां माता मीच बचाव करण ही गोष्ट अगदीं स्वाभाविक अशीच होती त्यात मी विशेष नसं कांहीं केले नाहीं. मी या कामीं अयोग्य अभिमान धरला नव्हता पण योग्य अभिमानहि टाकला नव्हता. स्वतः मी एएएच बी. आहे व ह्या धंद्यात असतो तर वकिली फेडीतच असती. माझे सहकारी वकील लोक वकिली करतात तें पाहून मलाहि या वेळीं एक वेळ वकिली करण्याची हौस आली असेंहि क्षणभर मानलें तरी त्यात वाचणे त काय ! रोख पहात शेजारी बसणारा मनुष्य एखादे वेळीं स्वतः हातात दाब घेऊन खेळणारच. शिवाय या कामीं माझ्या ध्यान मला वकील-पत्र दिले आहे असेंहि मनात वाटू लागल. तथापि धंदेबांदक वकिलापेक्षा मी खटला वांगला चालवीन अशी अहकारबुद्धि मी धरली नव्हती स्वतः काम चालविण्यात थोडासा तोटाच आहे हें मी जाणून होतों, पण सार्वजनिक दर्शान त्यात तितका नषाहि होतो परकी राज्यात जितक्या रीतीनें व प्रसंगां आपल्यातील सुशिक्षित लोक गुणानें, कर्तृत्वान, व बुद्धीनें सादेजलोकाची बरोबरी करून दाखवितील तितका जनतेला आत्मविश्वास व हिमत अधिक येईल. हायकोर्ट जज झाले म्हणून काय झालें ! आपण त्यांच्याहून स्वतःला कमी मानण्याचें कारण नाहीं, व हायकोर्ट जज्ज्यांशीं बरोबरीच्या नात्याने वागल्याचा हा प्रसंग साधला म्हणूनच मी स्वतः काम चालविले.

“ हा खटला ह माझ्या धर्मातील अवज्ञेने नसले तरी आनुपंगिक जोखीम होते. पण समाजातील असा कोणता धर्मा आहे का, ज्यात त्याच्या अनुपंगाने येणारे जोखीम नाही ? म्हणून इतर कोणाही धर्माच्यापेक्षा या खटल्यात अधिक धैर्य मी दाखविले असे मला वाटत नाही. पण जनता ही आम्हा वर्तमानपत्रकारांच्या धर्मासंबंधाने विशेष उदार असल्यामुळे मी सामाजिकतेच्या जोखीमेपेक्षा किंवा मला झालेल्या दुखापतीपेक्षा मला जन्मेन सहानुभूतीच्या रूपाने अधिकच नुकसानभरपाई दिले. या नव्या औद्योगिक मनः मोठमोठ्या कारखान्यातून मजुरांना झालेली दुखापत कारखानदारांनी आपल्या खर्चाने भरून घ्यावी अशी सक्ति करणारा ‘वर्कमेन्स कॉम्पेन्सेशन बिल’ करण्यात आला आहे. सार्वजनेक हिताच्या मोठ्या कारखान्यातील मीहि एक लहानसा मजूर आहे, आणि जन्मेवर असा कायदा कोणी लादलेला नसता तिन माझ्या दुखापतीवरून प्रेमाने समजे नुकसान भरून दिले हे तिचे केवढे औदार्य म्हणावे ! मी हा खटला असा चालवून लोखंडाच्याची बाजू राखली असे सांगण्यात आले परंतु टिळकान्ना खरी परंपरा राखणे कोणासाठी असावय आहे वकिलशाखेने रपुवद्यात “प्रवर्तितो दीपश्च प्रदीपात्” या उपमेने परंपरा राखण्याची खरी कल्पना व्यक्त केली आहे एका दिव्याला लावून दुसरा दिवा पेटविला तर दोघांच्या तेजांत करक काहीच नसतो. त्या समान तमान एकाचे कर्म दुसऱ्याने छरण घ्यायचं नाय खरी परंपरा राखणे. हे माझ्या हातून घडले नाही व घडण शक्यहि नाही उदाचित् दिवा भालाविरत्यावर आधार पडतो तेव्हा एखादी बाजी पेटवून वायापुलती वाट दिसेल इतका प्रभाव पाहण अशासारखे काही काम उदाचित् माझ्या हातून येत्या चार वर्षांत होऊ शकेल. तथापि टिळकाच्या साधनांमधील इतर लोकांनी हे काम आसारान्या परीने केलेच आहे ”

नंतर मनोहरदाखल आपण करतांना अभ्युदय भा. २. भाषटकर म्हणाले, “ नास्त्यांद्वा माझे सत्यच गुढवपु आहेत आनंदवनभुवनात सतत गुरगुरणारा नामचा गुढ होता ! “ स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे ” हे सत्य टिळकांनी मुद्दामाच्या दारात एक पाऊल असता प्रतिपादन केले व गुर मुद्दयांत कर्मयोग लिहिला ! नसा गुढचे ध्ये त्यासाठीच पत्रलिपि आहे व आम्ही भक्त लिपि आहे ! मोठ्यामाझ्यांनी परंपरा त्यांनी निर्बिबादपणे उलटवून घ्याली परंतु त्यांच्यात एक दुर्भुज आहे. तो म्हणजे मुद्दयात न गेल्याचा ! पण त्याच

कोणी तुरुंगात घालीतच नाही तर ते तरी माव करणार ! तुरुंगात वायळट्याप्रमाणे न जातां कोर्टे लढविण ही लोखमान्याची शिस्वण होती. त्याप्रमाणे तात्यामाहेरा-
नाहि ओळीशीं ओळ जुजविली. लोखमान्याची परंपरा त्यांनीं सर्वतोपरी उत्तम प्रकारे चालविली. लोखमान्याच्या परंपरेप्रमाणे राष्ट्राचा गाढा त्यांनीं चालविला व मार्गात उजेड सखळा यादृख आपणा सर्वांतकडे मी त्याचें अभिनंदन करतो "

स्त्याण वेळगाव इत्यादि दिवाणीहि अभिनंदनाच्या जाहीर सभा सात्या.

अगो, या सदस्यानंतर मी पुनः कोर्टांत गेल्या तो एका दिवाणी दाव्यात बादी म्हणून तो दावा सुरू केसरी ट्रस्ट सचवाचा अगून, लो टिळकाच्या दोषा मुलावर मी ट्रस्टी या नात्याने दिवाणी किर्बंद वरून कोर्टाकडून खानगिदद काढी काही ताकडी मागितल्या होत्या. या दाव्याची हर्षात सापडाने पूर्वी धोडीशीं आलेल्या आहे म्हणून मी ती पुनः येथ देत नाही येथे इतरच म्हणतो की, हा अग्रिय बाद आम्हाला दहा वर्षे तर पुन्हा उरल्याच, पण एवढ्याने तरी तो सपेक ही नाही याविषयी क्षणाच वाटत होती, पण तो न सपळा तर अवश्य तें आमचेंहि पतंग्य करण्यास आम्ही तयारी ठेवली होती

पण या वादाचे जें भूत मुरई हायकोर्टांत न्यायमूर्ति पाटकर व हूमफील्ड यांच्या कोर्टांत गाडलें गेलें तब त्याच इमारतीच्या दुसऱ्या एका खोर्तांत न्या. तप्यवजी यांच्या कोर्टांत १९३१ च्या सप्टेंबर महिन्यात पुनः उभें राहिलें. मान मावेळीं माझा सचव बादी क्रिया प्रतिवादी असा नवून साक्षीदार या नात्याचा होना पण योगायोग असा की, खर प्रतिवादी बाजूसच राहून मी व माझे सहकारी ट्रस्टी रा धाडोवन विद्रास हेच जसे बादी प्रतिवादी असा त्या दाव्याला रग चढला, व बादी वकीलान आम्हाला बेभरवशी साक्षीदार असे ठरविण्याचा वहाणा करीत केसरी ट्रस्ट व टिळकपुत्र यांच्यातील भाडणातले बहुतेक मुद्दे पुनः उकलून काढले! आणि देवयोगाने न्यायाधीसहि असेच मिळाले की, त्यांनीं या सर्व मुद्द्यांपरसरा आपल्यापुढाला—वास्तविक सुचुचित मर्यादेच्या दाव्यांत—पुराव्याच्या रुपाने येऊ दिला. या दाव्यात टिळकपुत्र हे बादी व कै. रा. अण्णासाहेब नेने हे प्रतिवादी होने. तप्यवजी यांच्या कोर्टांत बादी टिळक यांच्यासारखा निकाल झाला. परंतु तो हायकोर्टांतच अशील बेंचर सर न्यायाधीश व न्या. रांगणेकर यांच्यापुढे निघाला तेव्हा तो फिरविला गेला. पण फिरविला गेला म्हणण्यापेक्षा

वभयपक्षाच्या समर्ताने निकालात गेला. पण ही तडजोड पुष्कळशी प्रतिवादी नेने याना अनुकूल अशी होती. मी पक्षकार नव्हतो तथापि अॅडव्होकेट जनरल यांनी मला तडजोड सुचविण्याकरिता निमंत्रण केले होते.

१९२१ साली मी कायदा मोडून दाखबदीचे पिकेटिंग देऊन केले. दोनही खटल्यात मला दंड झाला. त्याप्रमाणे सोन्या माहती सत्याग्रह प्रकरणों मी कायदेभंग केला व खटला होऊन मला पन्चवीस रुपये दंड झाला. पण पुढे कायद्याच्या मुद्यावर मी हायकोर्टाकडे अपील केले. त्यात ती शिक्षा रद्द होऊन दंडाहि परत मिळाला.

ही बरील काही उदाहरणे प्रत्यक्ष झालेल्या आगळी खटल्यासंबंधाची म्हणून दिली आहेत. पण मी त्यांना महत्त्व देत नाही कारण अशा खटल्यात सहसा दंडा-पतीकडे मजल जात नाही. पण १९२० च्या कायदेभंगाच्या चळवळीत मी दोनतीनदा कायदेभंग केला ते प्रसंग मात्र असे किरकोळ म्हणता येत नाहीत. कारण त्या वेळीं तुहगवासाची शिक्षा हा सामान्य नियमच होता. आणि प्रत्येक प्रसंगी या कायदेभंगाच्या कृत्याचे पर्यवसान खटल्यात व तुहगवासात होणार अशी साधार अपेक्षाहि होती. हसवे सांगण्याचे पारज शकच फी, तुहगवासाच्या भीतिमुळे मी कमिश्नर्या चळवळीवरून होतो ह म्हणजे निखालस सोड आहे. त्याला माझी तात्विळ कारणे होती. मग तीं कारण कोणी वाटल्यास सुद्यात बूक म्हणो. दुसरे पक्षी मी हें सांगतो फी, गांधी राज्यातील चळवळीत तुहगवास हा तुहगातील सौम्यपणाच्या सबलतीच्या योगवणुकीमुळे एक सुखता येऊ, एक मवाळ हुजळ, ठरत होती. तुहगातील कैदी म्हणविणाराना तेव्हा काय काय मुखसोयी भोगा-वयास मिळत हें कोणास सांगितलें तर खरे हें वाटणार नाही. चावरकर टिळक यांचा तुहगवास आनंदान भोगण्याइतकें पैस कदाचित् मजमध्यें नसेल. पण गांधी राज्यातील अनेक प्रतिष्ठित लोकांच्या तुहगवासविषयक पैसांची बरोबरी करणारा मी आहे ह बार्ड न करता आणि विनय न सोडता मला राबित सांगना येईल. कीर्तीला हाकटून तुहगांत मुद्दाम जाणारा मी नव्हतो, पण नियत कार्यक्रमात तुहगवास प्राप्त झाला तर त्याला भिण्णहि मी नव्हता असें मला वाटतें. १९२४ साली हायकोर्टातुड मी केलेल्या ठणडणीत नाचनाचलाकडे जाऊन दुसरा पुरास वाकियां वायला नको.

असो, आतां या प्रकरणीं मला मजलेतीं अभिनंदनाचीं काही पत्रे देणें.—

(ता. ११।८।२४) केसरीलरील खटल्याचा निकाल ऐकून आश्चर्य व दुःख वाटले. तुम्हाला झालेला दड व शिक्षा फार जबर आहे. तुम्हाला माझी पूर्ण सहानुभूति आहे व केसरीला या प्रसंगी मदत करण्यास कनाटकातके सार्वजनिक फंड उभारण्याचीहि माझी तयारी आहे. तरी तुमचें काय मत आहे तें कळवावें. (दत्तानय व्य. बेळवी, हायकोर्ट वकील, बेळगाव.)

(ता. १२।८।१९२४)—मुंबई हायकोर्टांत वर्तमानपत्राच्या वर्ताने तुम्ही मोठ्या निधच्या छाताने हागडा केलात आणि त्यात शिक्षेचा धोका देतील सहन केलात याबद्दल तुमचें अभिनंदन करतो. केसरीला झालेला दड लोक सार्वजनिकपणे भरून देतील अशी आशा आहे. कौनिकलला पुण्याहून बातमांपस पाठविण्यासारखा मनुष्य निकडे आहे काय ? (स. अ. ब्रेलवी, संपादक, बांबे क्रौनिकल.)

(ता. २३।८।१९२४)—वर्तमानपत्राच्या स्वातंत्र्याकरिता तुम्ही फार धैर्याने हायकोर्टांशी भांडलात याबद्दल तुमचे मी अतिशय मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. तुमच्याप्रमाणेच असे उदारपी संपादक वर्तमानपत्राच्या क्षेत्रांत आणखी असते तर काय बहार झाली असती ! लॉ. टिडकाचे तुम्ही सधेे शिष्य आहात असे तुम्ही दार्याबंदत या द्वाड नोव्हरदाहामुळे खरें झेलण्याची देखील चोरी झाली आहे असा पदोपदी अनुभव येतो तुमच्या दडाच्या खबरेला माझी लहानशी वर्गणी म्हणून रु ३० पाठवीत आहे. (लाला दुर्गाचंद कसावली, पंजाब.)

(ता. १२।९।१९२४) कोटांच्या बेअदरीच्या खटल्यात हायकोर्ट आरोपीला बिनमुदत शिक्षा देऊ शकते याबद्दल तुम्ही हायकोर्टांत केलेल्या भाषणाची प्रत पाठविल्यावर आम्ही त्याचा सारांश 'बॉम्बे लॉ जर्नल'मध्ये घालून त्याबद्दल एखादा मुखसंता लंकाहि शब्द झाल्यावर लिहीन म्हणतो. (बाळ गंगाधर खेर, सॉलिडिटर, संपादक, लॉ जर्नल, व आजचे काप्रेसचे प्रधानमंत्रि, मुंबई.)

..... असला दड करण्याने केळकर व केसरी यांचे कितीसो नुकसान होणार ! दड पयनी पाहून पुनः ते होके वरच काढणार ! केळकरांनी जो निर्भय धैर्याचा हागडा केला त्याबद्दल तुमच्याप्रकार व सार्वजनिक कार्यांत लक्ष घालणारे इतर लोक यांबद्दल तुमचें अभिनंदनच होवें राख आहे. केसरी हा आधीच मोठा वजनदार आहे. ह्यांच्या निकालाने त्याच वजन उलट पावेलच. " (म. गांधी, मंग हद्दिया.)

(१२) कांही 'बढ्या' लोकांशीं आलेला संबंध

१९०८ पासून मुंबईच्या प्रत्येक गव्हर्नराची व माती कांही कांही प्रसंगाने गाठ पडली होती. टिळकांच्या खटल्यानंतर मी मुंबईस टिळक केसने पुस्तक छापवात होतो. तेव्हा सर जॉर्ज सिडेनहॅम मांनी हरि नारायण आपटे याच्यापाशी अशी चौकशी केली की, "मला केळकरांना भेटायचाच आहे. तो भेटिला येतील की नाही ?" त्यावर आपटे यांनी "बोलावल्यास अवश्य येतील" असे सांगून माझ्या भेटाचा दिवसादि परस्पर ठरविला व मला कळविले. तेव्हां मला पुण्यास जाऊन त्याची गांठ घेणे प्राप्तच झाले, या पहिल्या भेटेत ते माझ्याशी सामोपत्तराने बोलले व मला इतकेच म्हणाले की, "अत्याचारार्थ प्रवर्तन व जातीजातीतील कलह एवढे बगडून तुम्ही निर्भीडपणाने लिहीत जा. हा गव्हर्नर वार्ड आहे, तो असे भरो करतो, असे स्पष्टीकरण मला उद्देवानादि तुम्ही लिहिले तरी मी त्याचा राग मानणार नाही;" व त्यांनी शेवटी सांगितले की, "दरवरी एकाचर तुम्ही मला अवश्य भेटावे अशी माझी इच्छा आहे. कारण विचारविनिमय हा सर्वोपयोगी फायदेशीर प्रसंगी."

यानंतर १९०९ च्या अखेर मी वायदेराँन्सिलच्या निवडणुकीला लढा राहिलो. माझे प्रतिपक्षा हरिभाज आपटे व धुम्याचे गड्ड हे होते. निवडणुकीला म्हणजे उमेदवाराकडून मतपत्रिका कमिशनरकडे येण्यास सुरुवातही झाली होती. इतक्यात काँन्सिल निवडणुकीच्या नवीन नियमांचा प्रयत्न घेऊन सरकारी गॅलेरीचा जादा अक काढून गव्हर्नरसाहेबांनी मला "काँन्सिलचा शिरम्यास अपात्र" (म्हणजे राजकीय पूर्ववृत्त मते बगैरे लक्षात घेता अनिष्ट) असे जाहीर केले. यावर अशीच बगैरे काही नव्हते. आणि गॅलेरीत माझ्यावरचा हा घेरा प्रसिद्ध झाल्याबरोबर निवडणुकीतून माझे नाव अपोआप रद्द झाले. हे घडवून आपल्यावरून हरिभाज आपटे यांच्यावर सोडानी घट्टच सधस घेता. तो खरा नव्हता. परंतु त्याचा परिणाम होऊन अखेर गड्ड हे निवडून आले. पुण्याच्या वेळून सभेमध्ये नामदार बोधले यांनी हा विषय घेऊन, सरकारच्या या कृत्याचा म्हणजे मला अपात्र ठरविण्याचा निरोध केला. निवडणा-या हा दुरुपयोग झाला असे त्यांनी स्वतः गद्दीवर प्रसिद्ध केले; व त्यांनी होऊनच मला सांगितले की, "गव्हर्नरांनी तुम्हास १९०९ भेटावू नये असे म्हणून ने सांगितले आहे त्याचा फायदा घेऊन

त्यांना मुद्दाम भेटा, व निवडणुकीच्या वाकतांतील तुमची तयार मांडा. म्हणजे पुढील निवडणुकीच्या वेळीं तरी तुमच्यावरील शेरा निघून जाईल व तुम्हाला उभे रहाता येईल.”

त्याप्रमाणे भेटीची परवानगी मागून मी सिडेनहॅममाहेराम जाऊन भेटलो व जसें विचारलें कीं, “मला तुम्ही अपात्र ठरविण्याचें कारण काय ? मुबई कॉन्सिलमध्यें बसण्याला मी खरोखरच नात्याक आहे म्हणजे माझी तिनकी किंमत नाही असें धापणाला वाटतें काय ?” तेव्हां ते हसत म्हणाले, “मि. केळकर ! कॉन्सिलत जाऊन काम करण्याची पात्रताच म्हणाल तर, जे कित्येक लोक तेंच जाऊन बसतात त्यापेक्षा तुम्ही कितीतरी अधिक लायक आहा ह मी जाणतो. पण तुम्हाला अपात्र ठरविण्याच कारण तुम्हो हायकोर्टाची बदनामी वेली व त्याकरिता तुम्हाला दंड व कैदेची शिक्षा झालेली आहे हाच तुमच्या अपात्रतेचा अर्थ होय. तथापि, निश्चयातच अशी सवलत आहे की, एकदा अपात्रता जाहीर केली तरी ती कदाचिन् पुढें निघू शकते म्हणून पुढ पाहू.”

हायकोर्टच्या बदनामीचा व शिक्षेचा हा मुद्दा अवचित पुढ आल्यानें, व तो मलाचा प्रश्न असल्यामुळे, मी विशेष वाहों बोटू सरुला नाही. पण यानंतर केसरी-मराठ्याचा पाच हजारचा जामीन घेतल्यावर माझी व सिडेनहॅममाहेराची गाठ पडली तेव्हां ते होऊन मला म्हणाले कीं, “सरकारान तुमच्या पत्राचा जामीन घेतला बावद्दल तुमची तक्रार असेलच” त्यावर मी म्हणाला “तक्रार असली तरी करून काय उपयोग ? पुन्या दोन दिवसांचीहि मुदत न देता पाच हजार रुपयाचा जामीन सरकाराने मागितला यावरून त्याच्या मनांत काय होतें हे दिसूनच आलें. शिवाय ज्या लेखावरुल म्हणून जामीन मागितला त्यातला एक लेख तीस वर्षां पूर्वीचा प्रो आगरकराच्या लेखातील उतारा होता, व दुसरी तर केवळ तुहंगातून परत आलेल्या एका गृहस्थाचें केसरीला लिहिलेलें पत्र होत. माझ्या स्वतःच्या असा कोणत्याहि लेखावरुल जामीन मागितलेला नाही ह असें की !” या प्रश्नाचें उत्तर न देतां त्यांनीं उडवाउडकी केली व “हें प्रकरण पोलिटिकल खात्याकडून परस्पर माल. मला त्याची विरोध माहिती नाही” असें सांगून त्यांनीं भागविले. आणि मग प्रतियोगितां मला असा उपदेश केला कीं, “जामीन घेतला म्हणून तुम्हाला भिण्याच काय कारण ! तुम्ही सरकारच्या कृपावर टीका करता त्याप्रमाणें त्यांनीं

लेल्या चांगल्या गोष्टीबद्दल त्यांना बरेही म्हणावे म्हणजे शाले. वर्तमानपत्रकार्याने चांगलीशासारखे चांगले पाहिजे."

तेव्हा मी म्हणालो "भाऊ करा, पण वर्तमानपत्रकाराच्या कर्तव्यासंबंधी माझे मत आपल्या मताशी जुळत नाही. मला एक तरी वर्तमानपत्र आपण असें तसपू सकाळ काय की, ज्याला स्वतःचा पक्ष म्हणून नाही व जे न्यायाधीशाप्रमाणे हाटेतोल लिहिते ! " पण याहिपुढे जाऊन मी म्हणालो की, " न्यायाधीश गोण्याचा मान वर्तमानपत्रांनाच तेवढा का घ्यावा ! सरकारने या बाबतीत स्वतः आपणच उदाहरण का घालून देऊ नये ! " तेव्हा गव्हर्नरसाहेब म्हणाले, "आम्ही तसें फरीतच असतो. " मी म्हणालो, " गेल्या एकदोन वर्षांत सरकारने राजरोह वगैरेकरिता इतके लोक तुह्यात पातले त्यांपैकी काही तरी सचे, सन्मान्य, व केवळ देशभक्तीमुळे आपत्तीत असलेले होते की नाही ! मग त्यांना तुम्ही एखाद्या भाषणाचे केशी तरी आणावे की नाही ? म्हणजे न्यायाधीशपणा शाला ! आणि सरकारने असें उदाहरण स्वतःच घालून दिले म्हणजे आम्हीहि सरकाराबद्दल लिहिताना वाईटाबद्दल वाईट ससेच चांगल्याबद्दल चांगले म्हणत जाऊ. आमचे काय गेलें ! " या उत्तराने सिडेनहॅमसाहेब थोडे अडथळासारखे होऊन विषय घट्टवारी नेण्याचा प्रयत्न करून म्हणाले " वा ! वा ! अशा राजरोही सोकांबद्दल आम्ही हात बर करून असें म्हणावे वाटते की, " अहो, हे पहा हे भले सचे लोक देशभक्त आहेत ! पण राजरोह केला म्हणून आम्ही त्यांना शिक्षा केली. " तेव्हा मीहि म्हणालो की, " हे कारण जर सरकारला अवघड वाटते, तर सरकारने काही बरे केले तरी त्याला बरे म्हणणे हे आम्हा वर्तमानपत्रकारांनाहि अवघड का वाटू नये ! आम्ही तरी हात बर करून असें म्हणूचें कस की, " पहा हो, हे सरकार किती चांगले आहे. पण हो केली एवढीच गोष्ट त्यांनी वाईट केली ! "

अशा रीतने गव्हर्नरसाहेबांनी मला उपदेश करण्याचा भाव घातला तो मोडून निघाला. त्यानंतर पुढच्या वर्षी मी त्यांना आरण होऊन भेटण्याला गेलोंच नाही. पण शहर म्युनिसिपलिटिच्या मगच्या गभासदांची व सिडेनहॅमसाहेबांची एकदा कांही निमित्ताने सरकारी मुलाग्रर साठी; तेव्हा बाकीच्याशी शोकदुःख करून मजबूत आत्म्यावर दानभर थांबून ते मला म्हणाले,

“मला वर्षातून एकदा तरी भेटावयाचें हा करार तुम्ही मोडला. तो कां ?” मी म्हणालों, “तुम्हाला भेटून सांगण्याचें असें मजपासीं विशेष कांहीं नवतें. मग तुमच्यासारख्या, कामाच्या गडगडीत असणाऱ्या, अधिरान्याचा उगाच वेळ कां प्या !” तेव्हा ते म्हणाले, “वेळ उगाच जात नाही. विचारमिनेमय करण्याने त्याचा मोवदला मिळतोच. तरी आतां प्रायव्हेट सेक्रेटरीला लिहून दिवस टारवून भेटिला या.” मग त्याप्रमाणे मी गेलों.

अशा रीतीन मिडेनहॅमसाहेबांनीं आपण होऊन भेटीची इच्छा प्रगट करण्याचा परिपाठ माझ्याशीं टेंवला होता. शानतर लॉर्ड लॉइड यांनीं, ते गव्हर्नर-स्थ्या जागेवर येताच, सनवारवाध्यातील वागेच्या योजनेसवधानं मला मुद्दाम भेटीस बोलावले होते. याची माझी दुसऱ्यादा गांठ झाली तेव्हा एक गोष्ट घडली. लॉइडसाहेबांना फार थोळण्याची सवय होती, व भेटीस आलेल्या मागझाशीं सभाषणाच्या रीतीनि व बोलना ते आपणच एकसारखे बोलत रहात. त्याचा मला थोडा राग आला, व मी त्यांना स्पष्ट म्हणालों कीं “आपण इतका वेळ बोललान् तर आता मला पाच मिनिटे तरी मध्ये अडथळा न करता बोलूं घाल कीं नाहीं ?” हें ऐकून लॉइडसाहेब किचित् आश्चर्यचकित झाल्यासारखे वाटले. कारण अस बोलण ऐकून घेण्याची त्यांना सवय नसावी.

बोलण्याचाळण्दाला चांगले असे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन व विल्सन. या दोघांच्याहि माझ्या एक-दोन वेळ गाठी पडल्या होत्या. लॉर्ड विलिंग्डन याच्या कारकीर्दीत मी पुण शहर म्युनिसिपॅलिटीचा प्रेसिडेन्ट प्रथम झालों. तेव्हां त्यांनीं मला आपण होऊन वळविलें कीं ‘तुम्ही औपचारिक रीत्या अर्ज केल्यास कौन्सिल निवडणुईच्या नावतींत १९०९ सालीं जो अपाक्षतेचा छाप तुमच्यावर सरकारानें घातला आहे तो काढून टाकला जाईल’; व त्याप्रमाणें घडलेहि.

१९१३ सालीं गोलमेज परिषदेकून परत आल्यावर दिहीहून व्हाइसरॉय लॉर्ड विलिंग्डन राजकडून इतराप्रमाणें मला भेटीचे निमन्त्रण आले. त्याप्रमाणें गेल्यावर प्रथम गो. मे. परिषदेच्या गण्यागोष्टी झाल्या. दोवटीं निघताना लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं मला सहज म्हणून प्रश्न केला त्यावरून खालील आशयाचें सभाषण झालें.—

‘काय केळकर, वादप्रजेतर चळवळ कशी काय आहे !’

‘त्या एकंदर चव्चवीचा वृत्तांत मजपेशा आपणालाच अधिक ठाऊक असणार !’

‘तो कसा !’

‘सुबई इलाख्यांत ही चव्चळ गुरू झाली ती तुमच्या गण्डर्वांचे अमदानीत. येथून पुढे तुम्ही मद्रासेस गेला तेथे तर ही चव्चळ अधिक जोरात होती,’

‘तें मला माहीत आहे; पण तुमच्या महाराष्ट्रातील चव्चळीसंबंधानें विचारलें.’

‘ती आता बोडी थडावली आहे असें म्हणता येईल.’

‘माझणेतुना ती पडत नाहीशी झाली म्हणून !’

‘नाहीं, चव्चळीचा खरा हेतु समाजातील मानाच्या अधिकाऱ्याच्या मोठ्या पगाराच्या जागा माझणेतुना हव्या होण्या त्या आता त्यांना बहुतेक मिळाल्या आहेत. उदाहरणार्थ—लोकलबोर्ड, म्युनिसिपालिट्या या सस्या बहुतेक त्यांच्या हातीं गेल्या आहेत. तशीच प्रांतिक कायदे कमिशनहि. “दायाभावान्न न रोदात् ज्वलन इव वने क्षाम्यति प्रोपवन्दिः” असे एक संस्कृत वचन आहे. त्याचें भाषांतर करून सांगतों. “The forest fire becomes extinguished eventually, not because it feels tired or sorry, but because there remains in the end nothing to burn or consume” तसें माझणेतु चव्चळीचें झालें आहे’

येवज्यावर म्हादिसरोयानी वास्तविक पायाचे पण किंजित् हयून मिस्तिकलपणानें ते मला म्हणाले—

‘तें ठीक आहे म्हणा. पण या चव्चळीने माझमर्कणाचा पाडाव झाला म्हणून तुम्हाला मारुड वाटत की नाही !’

या सोंचदार प्रभाचा रोख ओळखून त्याची थार पतक्यांनीं या विचारांनीं मीहि ठागून म्हणलों,

‘ऐः सुखीच नाही.’

तेव्हा आधर्य दयांनून ते म्हणाले, ‘मोठें आधर्य आहे म्हणावयाचें. मनुष्यस्वभावविरुद्ध तुम्ही बोलत आहा नव्हे काय !’

मी म्हणालों, 'स्वभावाला सत्कृतीने योग्य वळण मिळतें. आमच्या धर्म-
मंथात ब्राह्मणनाम्ननेतराविषयी काय योजना आहे थापणाला माहीत आहे काय !'

'नाहीं. मला सांगा ना.'

'आमच्या धर्मसत्कृतीचें तत्त्वच असे आहे की, राजसत्ता, राजकीय सत्ता,
स्पर्शरी सत्ता ही धर्मियाच्या हातीच असावी. राजेपण हा धर्मियाचाच अधिकार !'

'आणि मग ब्राह्मणांनी काय टाचा घाशीत बसाव वाटतें !'

'व ! ते काय म्हणून ! ब्राह्मणाचा अधिकार व मान त्याहून मोठा.'

'तो कोणता ?'

'राजाचा गृह होण्याचा राजा सिंहासनावर बसो. पण गृह उपास्थित
क्षाला म्हणजे राजानें त्याला उरथापन द्यावें लागतें. धर्मिय राजा ब्राह्मण गुरुच्या
पाया पडतो. सल्लामसलतीची याचना करतो. गुरुहि अल्लसतुष्ट अवाचित वृत्तीचा
असल्यामुळे त्याच योद्ध्यात भागत व तें योद्धें त्याला सहज मिळतें. विद्या व
ज्ञान याचा उपयोग नि स्वार्थीपणें केला तर तिला राजसत्तेहून अधिक मान आहे.
मग मला सांगा की, ब्राह्मणेतर चळवळीचें वैषम्य ब्राह्मण का मानीत !'

लॉर्ड विलिंग्डन यांनीं मजकडून अशा उत्तराची अपेक्षा खचित केळी
चव्हेनी. म्हणून त्यांनीं हा विषय घट्टबारी पालविला. ते माझ्या गळ्यात हात
घालून दाराकडे जताना म्हणाले, 'केळकर, तुम्ही धूर्त लबाड आहात.'

मी म्हणाला 'पण जसा प्रश्न तसा उत्तर !'

मर विल्सन यांची माझी दोन वेळां ग्राठपडली, तशीच सर मेजरिक साईक्स
याची. विल्सन सोदेबार्नी डे व्हू टू सोसायटीचे समारंभाचे वेळीं भा. इ. मंडळास भेट
दिली तेव्हा त्यांनीं केसरीतील माझ्या भाषाशैलीची स्तुति केल्याचें प्रातिद्वच आहे. एका
प्रसंगीं शिक्षण विषयक सुधारणांची चर्चा करण्याकरिता, दुसऱ्या एका प्रसंगीं राज-
टबलचे आमत्रण देऊन राजकारणाची चर्चा करण्याकरिता, सर मेजरिक साईक्स राज-
कडून मला बोलवण्यात आला होतें. लॉर्ड मेबर्न यांनीं मला भेटिला बोलावला त्या वेळीं
पोदी मांज झाली. १९३२ सालीं मी गोलमेज परिषदेला गेलों तेव्हां अभ्यक्षाच्या
माग बसणाऱ्या पार्लमेंटरी अधिवान्याच्या ओळीत लॉर्ड मेबर्न हे केव्हा व्हा
येऊन बसत. मी गोलमेज परिषदेचा खदस्य म्हणून बसलेला होतो, यामुळे ते मला

ओळखीत, पण माझी त्याची समझ भेट लढनला कधी झाली नव्हती. गणेश-
शिडीत त्यांना भेटण्याला मी गेलो तेव्हा, बसावयाच्या दिवाणखान्याचे दार आपल्या
हाताने त्यांनीच उघडून, मी आत गेल्यावर लावून घेतले. मग ते होऊन म्हणाले,
'तुम्ही मला ओळखीत नसाल पण मी तुम्हाला ओळखतो'. मी म्हणालो 'तुम्ही !'
ते म्हणाले, 'गोलमेज परिषदेच्या जागेत मी बसत असं आणि केव्हा केव्हा तेथील
दारे व खिडक्या आपल्या हाताना उघडीत असं. तेव्हा तुम्ही परिषदेचे सभासद
म्हणून बसत आसा !' या आठवणीची मला मौन वाटली, आणि मी काही तरी उत्तर
द्यावं म्हणून म्हणालो "आणि आज इथे झाले तरी आपण माझ्याकरिता
दरवाजा उघडण्यासाठी कृप्याचे श्रम करून मला मान दिलातच की ! मान तिथले
इथले नाते वेगळे हो ! तिथे तुम्ही नोकर होता. इथे ब्रजमान म्हणून तोच शिष्टा-
चार तुम्हाला पालवा लागला इतकच."

हजीचे गव्हर्नर सर रॉ. लमले यांची माझी गाठ मुरईस रामनारायण हदया
कॉलेज उघडण्याच्या वेळी पडली. या कॉलेजच्या सोसायटीचा चेअरमन म्हणून मी
स्वागताभ्युक्त होतो. पहिले हस्ताक्षरेलून होणारा गव्हर्नर म्हणाले 'कसे काय आहे !
मी तुमच्या विषयी बरेच ऐकलं आहे.' मी म्हणालो 'आभारी आहे. आरणाविषयी
मला तसे ललट म्हणता येत नाही याचे वाईट वाटते'. पण अणभराने माझ्याशिष्टा-
चाराच्या म्हणून बोललेल्या बाण्याचा अर्थ चांगलासा नव्हता हे माझ्या लक्षात
आले. आपणाकडे कमीतकमी म्हणून ध्यावला गेलो तो सोडोपणा घेतल्यासारखाच
हाले नव्हे का !

म्हादसरांधापैकी लॉर्ड आयर्विन यांची माझी प्रथम गाठ पडली तोही प्रकार
अकल्पितच. म्हणजे असा. मी सद्या बरे दिदीच्या असेम्ब्लीचा सभासद होतो,
पण या अवधीन कधीहि, गव्हर्मेट हाऊसमध्ये जाऊन 'विजिटर'च्या बुरांत
भेटीला गेल्यावरही नाव लिहून ठेवतात ते लिहिले नाही. गव्हर्मेट हाऊसचा शिरस्ता
असा आहे की, विजिटर बुरांत नाव नोंदवण गेल्याशिवाय कोणाकहि पराड,
जेवण, गार्डन् पार्टी यांचे आमंत्रण जावयाचं नाही. आणि मला या निमंत्रणाचा
फंडाचाच अर्थ. पण लॉर्ड आयर्विन हे येऊन झाल्यावर पोझ्याच दिवसात
मला त्यांचेकरून भोजनाचं आमंत्रण आले. अर्थात् गव्हर्मेट हाऊसचा हा नियम
मोडूनच हे निमंत्रण आले होते हे उघड आहे. तरी प्रथम मी जावं न जावं या
विचारात होतो. पण शेवटी जरूरच जे सगळे नव्हते "तुम्ही जाण्याने

वाही शिघ्रत नाही, तुम्ही व्हिजिटर वृकात नाव नोंदल्याशिवायहि बोलावतात तर जाव, राजकीय दृष्ट्या आरल्या पक्षाचा शास्त्र तर त्यात घोडा फावदाच होईल " असे सांगितलें.

त्वाप्रमाणें मी येतो. भोजनोत्तर सभापणाच निवडक लोक बोलावतात त्यांत मला बोलाविलें तेव्हां खोडें आयाबिन हे प्रथमच मला म्हणाले " मी सुर्वेस आल्यासमून तुमच्याविषयी अनेक सोडावडून बरेच ऐकलें आहे म्हणून आज तुम्हाला मुद्दाम बोलाविलें. " नंतर रीतीप्रमाणें दहा मिनिटे जबाबदारीच्या राज्य-पारभारावर बोलणें झालें. त्यांत त्याचा त्यांत स्वभाव व सभ्यपणाचें बोलणें याची घोडीशी प्रचीति मला आली पण त्यानंतरहि आजवर मी स्वतः कधी गव्हर्नमेंट हाऊसमध्ये गेलें नाहीं व व्हिजिटर वृकात नाव नोंदल नाहीं.

मला बोणी नेमस्त किंवा मराठ हें निश्चय्यंजकविशेषण लावलें तरी त्यालाहि एक गोष्ट कबुल करावी लागेल कीं, सोडेरलाकांतीच काय पण स्वजनतेतल्याहि आपल्यातून मोठ्या वरिष्ठ लोकांती मी कधीं लपवण्या केला नाहीं. मी भिन्ना नाहीं पण भिन्न आहो तसेंच सरकारी किंवा अविगती इम्रज किंवा सत्यानिक याच्याकडे केव्हांहि स्वार्थाची याचना केली नाहीं हे देखील प्रेक्षकांना परस्पर कडून येई. यामुळे माझ्यामध्य नेमस्तपणा असला तर तो स्वार्थी नएव केवळ बुद्धीचा धर्म किंवा स्वाभाविक गुण इतकेंच तो म्हणू शरला असता याचें एक स्वतंत्र प्रत्यंतर एकदां अकल्पित रीतीनें मला मिळाल मी असेंल्लीनीत स्वराज्य पक्षाचा सभासद १९२६/२५ या सालीं होतो १९२६ साली आम्ही प्रतियोगी सदकारिता (रिसॉसिंहिस्ट) पक्ष बाडला नंतर १९२७ ते १९२९ या सालीं मी नव्या नॅशनलिस्ट पक्षात सामील झालों पहिल्या पक्षाच्या मानानें हा दुसरा पक्ष नेमस्त किंवा मराठ अशी कांहींची समजूत होती. पहिल्या स्वराज्य पक्षापेक्षां एक गृहस्थ पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र (पूर्वी जवळपूर भागाचे असोनीतील सभासद आणि आज नागपूरच्या मनिमडळीतील एक मात्रे) एका वर्षी उन्हाळ्यात पुण्यास आले तेव्हां ते माझ्या भेटीला आले. सहज बोलण्यावरून ओळखे निगळे व त्यांत दोन पक्षाची तुलना निपाळी. तेव्हां ते म्हणाले " राजकीय पक्ष हें निव्वळ औपचारिक सामुदायिक नाव आहे. पण व्यक्तींचे गुणधर्म व स्वभाव स्वतंत्रच असतात, आणि त्याचा व या पक्षांच्या नावाचा पूर्ण मेळ बसतोच अस नाहीं. पुष्कळ लोक सोईकरिताहि एखाद्या पक्षात शिरतात " मी म्हणालों, " मीहि सोईकरिता

स्वायंकीरिता स्वराज्यपक्ष सोडून नॅशनलिस्ट पक्षांत गेलों असे म्हणता की काय ! ”
ते म्हणाले “ तेन्हे ! तुम्ही तर उघड व दगदगीत माडण करून केवळ आपल्या मताकरिता नवा पक्ष काढला हे प्रसिद्धच आहे. मी म्हटलें तें उलट आमच्या स्वराज्यपक्षात येऊन मिळालेल्या काही लोकासंबंधाने, ते काही एकप्रकारचा स्वार्थ मतात धरून आलेले आहेत, व आपल्या पक्षाच्या सामुदायिक सामर्थ्याचा उपयोग स्वतःचा स्वार्थ, सासणी देखाई, सापण्याकडे करून घेतात हे मी नित्य पहात आहे. माच्या उलट तुम्ही नॅशनलिस्ट पक्षातले नेवझानेंच नेमस्त ! पण आज दोन वर्षे मी जवळसा सभासद म्हणून, अगदी सगळ्यात मागच्या पय उचात उच बाकावस्त, म्याडाळून लड देऊन पाहत आहे. आणि तुमच्यावेधा वेगळ्या पक्षातला असलों तरी मी होऊन तुम्हाला सांगतों की, सगळ्या असं-
ज्जोत विनसरकारी सभासदाच्या वर्गात, इतर एक-दोन लोकांपरोवर, तुम्हीच एक सभासद मला असे दिसला की, ज्याने वेष्टाहि सादेव लोकांशी सलग्नी दाखविली नाही, किंवा त्याजकडे आपण होऊन जाऊन शेकडेंडरून गुढमोर्निंग म्हटलें नाही. आमच्या पक्षातले स्वराजिस्ट म्हणविणारे काही लोक काय काय चाळे करतात, कटाकशी सभानें दापतात, व कशा निपतिराच्या निमित्तानें सादेव लोकांच्या बातःकरणात त्याने मिळीवेण्याचा प्रयत्न करतात हे मी पाहिलेले आहे, म्हणूनच म्हणतो की सामुदायिक राजकीय पत्र व स्वातंत्र्या व्यक्ति यांच्या गुणधर्मांचा व स्वभावाचा ततोतंत मेळ बसतोच असें नाही. ”

पंडित द्वारकाप्रसाद मिश्र बीलजें ते सर्वस्वी खरें असेच होतें. कारण असंज्जोत मी आरण होऊन सादेवलोकांच्याकडे जाऊन त्यांच्याशी बोलत बसलों असं कधीहि झाले नाही. कारणपक्षे तेच उठून नजकडे येत व बोलत. सादेव व अधिकारी दोनाच असें करणें परबदंत व शोभनेहि !

असो; प्रसंग पडल्यास मी इमज अधिराप्तीनाहि कसे तोडून टाकून काग्यात होलों, दिया पत्रं त्रिटुं शक्य होतों, खने एक नमुनेदार उदाहरण म्हणून पुण्याचे कलेक्टर मि. ट्रॉटमन यांना लिहिलेले पत्र देतोंः—

(पुणे, २७ जून, १९३७) मे. विन्हा कलेक्टर व दि. नं. पांच—दि. दि. आपलें तारिख २५ मे पत्र पोचलें. त्यान सोन्या माहतीच्या देवदासंबंधी जो ठरा हतों आहे तो काही तडयोईने मिटण करच आहे की काय याविषयी बर्चा

करण्याकरिता आपण मला निमन्त्रण केले आहे. पण उत्तर मी कळवितो की, मी तुम्हाला भेटण्यास येऊ शकत नाही खबरदल मला वाईट वाटते. पण त्याची माझी कारणे खाली लिहित्वा प्रमाणे आहेत.—

या देवळाच्या दुरूतीमडल्यापैकी मी नाही आणि तडजोडीस बधाने कोणत्याही प्रकारच्या सूचना स्वतः करणे किंवा दुसऱ्या कोणी केव्हास त्याची चर्चा करणे याविषयी मला अभिमार नाही तुम्हाला जर खतोखरच असे वाटत होते की पुण्यातील केरळ एक सामान्य नागरिक या नात्याने या प्रश्नाची माझ्याशी चर्चा करण्याचा काही उपयोग आहे, तर तुम्ही यदाचा हा हुकूम काढून प्रकरण इतक्या हातघाईवर आणण्यापूर्वी मला निमन्त्रण करावयास पाहिजे होत.

पण आता तसला तो हुकूम तुम्ही काढला, मी तो तोडला, मला अटक घाली, मजवर खटला भरला गेला, मला दंड झाला, आणि मी तो भरला. अशा रीतीने आतापर्यंत तुमची माझी सर्व किड्यास पांढर झाली आहे ! मग तुम्हाला येऊन भेटण्याबाबत मी तुमचे काय लागता ? मला तुमची भेट घेण्याचे कारण नाही.

पण आता या पत्राने तुम्हाला प्राज्ञ-करण हें सांगण्याची परवानगी घेतोच की तुमचा हुकूम अत्यंत अविचारीपणाचा आणि जुलमी होता, आणि देवळाच्या आतील घटा बाजविण्यापुरता तर तो हास्यास्पदहि होता !

गतवर्षी ह्या वावर्तीत तुम्ही हिंदुसमाजाच्या हफावर आक्रमण केले, आणि केवळ मेहरबांनी म्हणून उत्सवाच्या एका दिवसात फक्त काही घांटे तासपर्यंत पूजाविधि करण्याची सवलत दिलीत. देवळाच्या निवाऱ्या दुरूतीने सुवाच्याने तोहि कबूल केले. पण अगदी आयत्यावेळी तोहि हुकूम तुम्ही परत घेतला ! म्हणजे ही दिलेली सवलतहि काढून घेतली ! आता या विषयी कदाचित कोणी म्हणेल की, एकदम अकल्पित रीतीने दगा सुरू झाल्यामुळे तुम्हाला ही गोष्ट करावी लागली. पण मनाची अशी समजूत करून घेतानाहि ही गोष्ट उरतेच की, तुम्ही स्वतः दिलेला हुकूम अमलात येण्याकरिता जो भरपूर पोलिस-बंदोबस्त ह्या तो ठेवण हें तुमचे कर्तव्य असता तुम्ही तो ठेविला नाही हा तुमचाच दोष होय.

बरे, स्थानतर आता सध्या एक वर्षे गेले. रीतीप्रमाणे यदाहि मे महिन्यात देवळाच्या दुरूतीकडून सवाय पूजेच्या परवानगीची मागणी करण्याचा अर्ज येणार.

रच हें माहीत असता, या अवधीत त्याचा पूर्वविचार तुम्ही काय केला ! अखेर-
पर्यंत त्यांना काही एक सुवादा लागू न देता तुम्ही हुलविलेले. आणि शेवटच्या
शुणो हुकूम काढलात त्याने तुम्ही गतवर्षीच्या तुमच्या अन्यायापरिहारे मात केलीत.
कारण गतवर्षी सवाय पूजा करण्याची एक दिवसापुरती तरी परवानगी दिली
होतीत, तीही यदा पाहून पेटलीत ! अशी निदान एक दिवसाची परवानगी देणे
हें जर गतवर्षी रास्त होत तर यदाच ते अयोग्य कसे ठरले ! किंवा गतवर्षी
आयत्या वेळी दगा अचानकपणे उद्भवला ही सबाह तरी तुम्हाला सांगता येण्या-
सारखी होती. पण यदा तीही स्थिति नव्हती. कारण गतवर्षीचा अनुभव लक्षात
घेऊन यदा दगा होईल तर त्याचा बदोस्त आगाऊ विचारपूर्वक करण्याला
तुम्हाला भरपूर वेळ होता. आणि बदोस्ताला तुमच्याजवळ भरपूर साधने होती.

अशी स्थिति असता यदाही ही परवानगी देऊ नये असें तुम्हाला वाटले
म्हणजे मग मापुडे केव्हाही ती परवानगी देऊ नये असेंच तुम्हाला घाटणार असें
सरळ अनुमान निघत नाही काय ! यदा मंदिरातील छोटी पंढा पातळिण्यास
प्रतिबंध केला तो हास्यास्पद होता ही गोष्ट तुमच्या नजरेला आली. आणि लोकां
असे बोलतात की, शेवट्यापुरती प्रतिबंध काढून पंतल्यानें जर सत्याग्रह थांबविला
जाण्याचा प्रयत्न यशस्वी होण्याचा राग्य असेल तर करून पाह्या असें तुमच्या
मनांत मध्यस्थी एकदा आले होते. पण तसेही कांही न घडता तुम्ही अखेरपर्यंत
तो हुकूम जारी ठेवला, राटले भरण्याचा तडाखा चालविला, आणि लोकांना
शिधा देण्यापर्यंत मजल नेलान. असे करून तुम्ही स्वप्रतिमानी सत्याग्रहाकडून
मुमारे दोन हजार रुपये ठकवले. या कृत्यामुळे सरकाचा पोलिस बदोस्त
ठेवण्याला जो थोडा अधिक खर्च लागला असेल तो तुम्ही परस्पर पगळ केला
याबद्दल सरकारचे जमाबंदी खाते तुमचे पगळ आभासी झाले असेल ! पण असे
करण्याने तुम्ही हिंदुगमाजाच्या अपमानाच्या जखमेवर अन्यायाचे मोठे चोळलेत
असेंच होत नाहें काय ! आतां असा विचार आपण करू की, देवळाच्या दूरदोंना
सवाय पूजा करण्याचा हक्क एक आहे तरी किंवा नाही तरी. शेवटपर्यंत एक
घेऊन चातलेख पाहिये. हा हक्क स्थाना नाही असें ठरले तर पुढचे
सारे बोलणेच गुटल. आणि गतवर्षी तुम्ही जी मेहेरबानगीची दोरीशी तुटून
दाखविलीत तीही निभारणच होती म्हणायची. पण दुसरे पक्षी दूरदोंना हा हक्क
नाहें असें ठरले तर तो हक्क बजावू देण्यापेक्षा योग्य ती सबाह तयारी सरकारनें

स्वतः अगावर घेऊन सरळपणे पार पाडली पाहिजे. तसें न करता 'तडजोडी'चे नांव करून त्या खोल्यांत दुस्तीना अडवकू पडणें हें योग्य होणार नाहीं. या तडजोडीला मी खोडा म्हणतो याचें कारण असें कीं, तडजोडीचाच विचार म्हटला म्हणजे त्यात उभयपक्षां काहीं देणें घेणें सोडणें हें आढेच. आणि दुदैवानें हल्लीं असे चमत्कारिक दिवस हिंदूला आले आहेत कीं, अशा कोणत्याहि देवघेयांत विन्याया हिंदूच्या हक्काचाच तेवढा काळ एक तसूभर जादा छोटला जावा ! म्हणून मी म्हणतो कीं, तुम्ही ही तडजोडीची म्हणून बाटापाट काय काढली ! आणि तडजोड करून ठरविण्यासारखें तरी त्यात काय आहे ! हिंदु व मुसलमान यांच्या परस्पर विरोधाकडे हक्काचें भांडण आणि त्यापासून उत्पन्न होणारा प्रश्न हा सरकारापुढे आजच पहिल्यांदाच आणें फक्त पुण्यासच सद्भवला आहे काय ! अशा प्रकारची उदाहरण व हा प्रश्न सोडविल्याचे दाराले सरकारच्या दतरीं काय ओढे आहेत ! मग ते विचारात घेऊन सरकारनें स्वतःच स्वतः असा निर्णय हां देऊ नये ! बादातील मशिदीजवळून क्रिया आसपास इनर हस्तरांचीं कायें याजतात, आवाज, गोंगाट होतात. त्यातील काहीं स्वतः-मुसलमानां हिं परीत असतील. हे सर्व मशिदीच्या मुसलमानांना चालतें. पण मिचाऱ्या हिंदूंनीं एक दिवस आपल्या ह्या देवळाजवळ मवाय पूजेचा आपला हक्क सांगितला तर तो तेवढा मुसलमानांना निषिद्ध व असह्य का वाटायचा ! आणि तो आग्रह सरकारन कां चालू द्यावा ! मुसलमानांतील कोणी चार गुंड दगा माजविण्याच मनात आणितात. एवढ्याचकरितां पुण्यातील सार्वजनिक रस्त्यावर हिंदूला बांधे माजविण्याची पावमची घडी बघावी ही योग्य आहे काय ! मग हिंदूंनीं आपले कायदेशीर हक्क तरी पसें बजवावयाचे ! आणि आपल्या सगळीं बंडेयस्त्यांची भरपूर साधनें असतां सरकारनें हिंदूच्या ह्या ह्वाणा प्रतिबंध करावा यावरून सरकारात कोणी तरी मुसलमानांचे पक्षपाती आहेत, मिचा सरकारांत कोणी चार मुसलमान गुडाना भिष्यादत्ते नादान आहेत असें कोणी म्हटलें तर काय हरकत ! बरें ललट हिंदुसमाज पहा. त्यातील कोणी सरकाराला पुण्यातच काय पण या इलाख्यात कोठेंहि ! बिकट अडचणींत कधीं घातले आहे काय ! कायदा करून शाततेन वागण्याचें हेंच बक्षीस हिंदूला मिळावें काय !

मी तुम्हाला हें सर्व निहितें यावरून तुम्हें मला माफ करा. पण काहीं सरकारी अधिकाऱ्यांच धोरण असें पक्षपाती अन्यायी आणि वेचळ इष्टीला बळी

पडणारे आहे असे ज्याला प्रास्ताविकपणे वाटत असेल त्या कोणहि मी लिहिंलें चाहून कमी लिहिणें शक्य नाही. शेवटीं मला असे म्हणावयाचें आहे कीं, सरकाराला या प्रकरणीं जर कांहीं तडजोड करूनच हा प्रश्न सोडवावा असे वाटत असेल, तर निदान त्यांनीं ही तडजोड तुमच्यावर तरी सोपवूच नये. कारण तुमचें वर्तन या प्रकरणीं बहुधा पक्षपाताचें झाले आहे आणि हाजींचा हा वखेडा तुमच्या अविचारामुळेच उत्पन्न झालेला आहे यांत शंका नाही. — (न. नि. केळकर.)

ज्याप्रमाणे मोठमोठ्या युरोपियन अधिपत्यांशी त्याचप्रमाणे सत्स्थानिकांशीं घागण्याचें धोरण मा ठेवले होतें; व त्यासंबंधीं पहिला नियम हा कीं, अशा लोकांपैकी कोणासहि व्यक्तिः म्हणजे स्वतःकरितां आपण होऊन जाऊन भेटावयाचे नाही, तर त्यांनीं कोण्णें बोलावणे पाठविले तरच भेटावयाचें. यानचें कोणत्याहि प्रकारें त्याच्याविषयीं तिरस्कारबुद्धि होती असे नव्हे; तर मोठ्या लोकांना आपण होऊन भेटण्यांत आपल्याच स्वाभिमानाला धक्का बसतो, व इतरांनाहि तो सहजच लपळरणा किंवा खोटा लापटावणा असा वाटतो, कामाविषय गेल्यात हजाराभ्याच्या नौष्टी बोलावणाच्या ह्मांत अर्थ काय ! व नसता भलेपणा देऊन त्याच्याशीं बोलणें म्हणजे एक प्रकारचा तांडपुजेपणा होतो. शिवाय आपला पैसा पडला टीकाकाराचा, त्यामुळें प्रसंगोपात्त मी अशा बहुतेक लोकांवर टीका केलेली असणार, मग सार्वजनिक टीकेचा दोष पालविल्यासरितां जर असा राजगी प्रयत्न करावयाचा तर आधीं ही टीका करावीच कशाता ! टीकाकाराचें कटु मन पत्परले तर मोठ्या लोकांशीं फटकून घागण्याची व त्याची अवकृपा व जमानन्दाची तयारी असावी लागते, व ती मी नेहमीं ठेवली होती. आमच्या वर्तमानपत्राच्या धर्मांत असे पुष्कळ ठिकाणीं आढळून आले आहे कीं, सराहनांस लाचकुबण देऊन आपल्याविषयीं किंवा आपल्या सत्स्थानाविषयीं स्तुति करवून पेण्याची संस्थानिकांना इच्छा असते; व स्वार्थाच्या मोहाला बध्य पडून व स्वतःकरितां देशाचा न घेतल्या तरी आपले छापछाप वर्तमानपत्रें यांच्याकरितां त्या घेऊन ते सत्स्थानिकांचे उरिष्ट ताबून देतात. दिवादाने हा मार्ग अमर्दीय प्रसिद्धित मानला गेल्या तरी लोक त्याच्याबद्दल कातादोष्य करतनात. आणि हिंदुस्थानांत त्या गोष्टीचे अनुकरण पुष्कळ वर्तमानपत्रांनीं केले आहे. मुंबई व्हॅनित्कळ, मुंबई टाइम्स, मुंबईचा इंडियन टेली ग्रेटर, अशा पत्रांशीं सत्स्थानिकांना शूण करून व त्यांचे स्तुतिपाठक वगून, किंवा त्यांचीं पदिल्ले करून, पुष्कळ पैसा निर्वर्तना आहे.

पूर्वी मद्रासच्या हिंदूला विजयनगरमच्या राजाने बरीच मोठी देणगी दिली होती. आणि बंगाल्यातील वर्तमानपत्रांनी तर या कामी वाहोच विविनिषेध टाकलेला नाही. एका राजाने किंवा जमीनदाराने एक वर्तमानपत्र आपल्या कारखेत मारावे, दुसऱ्याने दुसरे, असा क्रम आज पन्नास पाऊणशे वर्षे चालू आहे. अलीकडेच तो थोडा थारला आहे. याने कारण वर्तमानपत्र अधिक जहाल व स्वातंत्र्यप्रिय होत चालली असून, ती इंग्रज सरकारप्रमाणे हळूहळू राजे जमीनदार तालुकदार यांच्याहि जीवावर उठू लागली आहेत. आणि जो पैशाचा पाठपुरावा अशा छोटाकडून होण्याचा थाबला तो सामान्य जनतेकडून कसाबसा पुरा पडत आहे. नाभाच्या महाराजांकडून XXX साडेमाती आणताना पत्ताकरिता हजारो रुपये उपटले ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. नॅनिकल पत्राला केरोजगहा मेथ्या याच्या पुढाकारामुळे लाख दोन लाख रुपयांची बरंगी प्रथमच जमली, व पुढेही त्याला अनेक श्रीमंत लोकांनी देणगी दिल्या आता यात वावग अस तेव्हा वाहोच नव्हतं, कारण देणगी निस्पेक्ष व पेणारा स्वतंत्र अर्थां स्थिति तेथे होती. पण दुसऱ्या एका पत्राच्या संपादकांनी नाभाच्या महाराजांचे धाडू पैसे खाऊन विरत पेतने ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळे विशेषतः नाभाच्या महाराजांची योग्यता लोकांना पुरी माहीत असल्यामुळे, या व्यवहाराला सहजच वाईट स्वरूप आले, व संपादक साडेबाची जी थोडीनहुस किंमत आधी होती ती आणखीहि पुष्कळ उतरली. मुद्देवाने माता ज्या वर्तमानपत्राचा, ज्या सस्थेची, व ज्या पुढ्याच्याशी आजन्म सबब राहिला त्याची पूर्वपांडिका व परंपरा सर्वस्वा निस्पृहतेची असल्यामुळे माझ्या स्वभावाला अनुकूल अशीच परिस्थिति मला प्राप्त झाली. यावरून मला नेहमी आनंद वाटे.

टिळक व केसरी हे इतरया निस्पृहतेने जन्मभर वागले की, 'राजेरजवाडे' सस्यानिक, जहागिरदार, इनामदार यांच्याएका पंचेहि ओशाळे ते कधी राहिले नाहीत. मुद्देवाने केसरीची सांपत्तिक स्थिति प्रथमपाडून बरी, पुढे पुढे तर चांगलीच होती. यामुळे केसरीला कोणाच्या पैशाची अनेका करण्याच कारण नव्हतं. शिवाय 'केसरी व टिळक' यांच्याभोंवती एक प्रकारे इंग्रजासंबंधाने राजद्रोहाचे वातावरण जमून राहिले असल्यामुळे, राजेरजवाडे वगैरे लोकांना केसरीशी संबंध ठेवणे सोपेपेक्षा गैरसोईचेच अधिक वाटण्यासारखे होते. ही या कामी एक प्रकारची मदतच होती! टिळकाच्या मृत्यूनंतर केसरीसंबंधाने विदेशाचे वातावरण पूर्वीइतके राहिले नाही, म्हणजे ज्या टिळकाना जिवंतपणी जे खोळ असृद्य मानत त्या:

टिळकाचे ते लोक पुढें लघडपणें गुणादि घेऊ लागले. तशांतच सत्त्यानी स्वराज्याची चळवळ १९२०-२१ पासून विशेष मुरूं झाली, व टिळकापेक्षाहि एकत्रचारे मी त्या चळवळींत अधिक पडलों. पण या चळवळींत संस्थानें व सत्स्थानिक हे जग-बुनध सुधारावे हें तत्त्व मी नेहमीं प्रतिपादित असल्यामुळें, सत्स्थानी प्रजा व सत्स्थानिक या दोहोचाहि निरपेक्ष निःस्वार्थी स्नेह व विश्वास मला घोडाबहुत संपादितो आला.

केसरीचा संपादक व वारेष्ठ कायदेमंडळाचा सभासद वगैरे नात्यांनीं माझी योग्यता कोणत्याहि सत्स्थानाच्या दिवाणाच्या योग्यतेहून कमी नव्हती. यामुळें सत्स्थानिक लोक माझ्याशी आदरबुद्धीनें वागत. आणगे माझ्याशीं सनध ठेवीत. तथापि या सबंधातहि मी केसरी सस्थेची पूर्वेपरंपरा, म्हणजे निस्पृहता व मत-स्वातंत्र्याचें धोरण, ठेवीत असल्यामुळे मी निःपक्षपाती व स्वतंत्र टीकाकार आहे असें सत्स्थानिक व त्याचे प्रचारक या दोघांनाहि बघून जुळवें होतें.

नाहीं म्हणावयाला एक प्रसंग खोजा अवकाशाचा पण अनिष्ट असा खुळून येणार होता पण तो अखेर नीच टाडला. नाभाचे महाराज हे पदच्युत शास्थानंतर त्यांनीं प्रभुवर देशी वर्तमानपत्रें आगम्यपत्रे लिहिण्यास मिळाली अशी जोराची सटपट चालविली व ती अनेक ठिकाणीं यशस्वी झाली. त्याचप्रमाणें केसरी-मराठ्यानेंहि सहाय्य आणणारा मिळाले अशी इच्छा भरून त्यांनीं दिदीय मला एकदां भेटिला व एकदां भोजनाला बोलाविलें होतें. १९२५ सालीं धान-पुराण राष्ट्रीय सभेला मी गेलो तेव्हां महाराजांनीं आले एकदोन इस्तक मजकडे मुराव पाडविले, व देहणहून येथे मी महाराजांच्या भेटिला जावं असा फार आमद्द केला. नाभाचे महाराज इतर दृष्टीनें मोठे चांगलेच होते असं नाहीं. पण इंग्रज सरकारशीं वागतांना त्यांनीं दाखविलेला बाणेशरपणा प्रायः होता. अणगे त्यांतल्या त्यांत आम्हाला त्यांच्याबद्दल सहानुभूति वाटण्याच विशेष कारण असें कीं, टिळक वारल्यानंतर त्यांच्या सबंधान स्पष्ट गुणग्राहक व स्तुतिार असें भाषण या एकाच्याच सत्स्थानिवांना जाहीरपणें करण्याचें पुर्ये दाखविलें होतें. यामुळे महाराजांना जाऊन भेटावे व त्यांच्या निमंत्रणाचा आदर करारा असे वाटून मी दिवसांहि टाडिला. परंतु दरम्यान मी लयनी येथे माझे निज व टिळकाचे जमानत झी. जाले मांज भेटावयास गेलों. तेंपे बांधण्या या

गोष्टी सहज निघाय्या. तेव्हा त्यांनीं मला असं सल्ला दिला कीं, नाभाच्या महाराजांइल तुम्हाला महानुभूति वाटत असली तरी समझ त्याच्या भेटाला जाऊ नका. आणि असे कां म्हणून विचारता ते म्हणाले कीं, “वर्तमानपत्ताना लाचलुचपत देऊन वस वरून लिहिबण्याविषयीची महाराजाची अपकीर्ति तुमच्या दक्षिणेंत फारशी नसेल, परंतु हकडे चसर हिवसुयानात ती फार आहे. प्रसंगविशेषीं आजवर तुम्ही महाराजाविषयी लिहिलें असेल तेवढे पुरें. आणि त्याला आज किंमतहि आहे पण तुम्ही महाराजाना भेटावयास गेला कीं, तुम्ही त्याच्या लाचलुचपतीला बळी पडला असं खोटा कां होईना पण अपवाद सुरू होईल. तुम्हास त्याच्या मदतसुळें अडलेलें नाही, व त्यांनीं मदत देऊं केली तरी तुम्ही ती स्वीकारणार नाहीं हें मला पूर्ण माहीत आहे. सध्या, त्या महाराजांचा सवंध आला कीं, कोणावरहि अपवाद हटकून यावयाचा. तेव्हा त्यांना न भेटणें हा उत्तम मार्ग. एरवीं, पैसा तर नाहीच पण नसता अपवाद अंगाशीं चिकटावयाचा.” मला ही गोष्ट फार पटली व मी तिकडे येऊ शकत नाही अशी डेहराडून येथें महाराजांच्या हस्तकाला तार करून मी पुण्यास आलों.

इस्पानिकांशीं वागण्यांत अशा रीतीनें मी नुसली निस्पृहताच ठेवली असें नाही तर स्पष्टवक्त्रेपणाहि ठेवला. त्याचा एक प्रकार व प्रसंग सांगण्यासारखा आहे म्हणून सांगतों. १९२१ सालीं असहकारितेच्या चळवळीचा ऐन जोर होता तेव्हाच प्रिन्स ऑफ वेल्स हे हिंदुस्थानात येण्याचा योग घडून आला हें प्रसिद्धच आहे या योगात फिरून योग असला कीं, पुण्यास शिवाजी महाराजांच्या स्मारकाच्या पायाचा दगड प्रिन्स ऑफ वेल्स यांच्या हातून घालावा असें या स्मारकाच्या चळवळीचे पुढारी कोल्हापूरचे छत्रपति महाराज व भवान्देरचे अधिपति माधवराव महाराज सिधे यानीं ठरविलें. पुण्यातील समारंभाचा तत्स ठरला. पण त्याजबरोबर या समारंभावर बहिष्कार घालावा असें पुण्यातील लोकांचेहि ठरलें. अर्थात् हा बहिष्कार शिवाजी महाराजांच्या स्मारकावर नवून, तें ज्याच्या हातून सुरू होणार त्या विलायती नुवराजावरच मो बहिष्कार होता. अशा रीतीनें, समारंभ भरदार दिसावा म्हणून शनिवार वाऱ्यापुढें गर्दी जमविण्याची एका अगतिं छटपट सुरू होती तर या समारंभाच्या वेळीं तिकडे सरकारी अधिकारी व त्याचे हस्तक याखेरीज एक चिटपासुसहि फिरकूं देऊ नये अशी दुसरीकडे भ्रामची चळवळ सुरू होती. या चळवळीला बराच रंग व जोर आलेला उपड

दिसत होता. स्मारकाच्या पुढाच्यापैकी कोल्हापूरकर महाराज हे निरुपयोगी व करारीचे उघड प्रतिपक्षी. पण स्वाल्हेरच्या माधवरावमहाराजाची स्थिती व योग्यता वेगळी होती. म्हणून त्यांना अशी कल्पना सुचली की, या बहिष्काराच्या नळ-वळीचा पुण्यांतला एक प्रमुख पुढारी म्हणून मला भेटावा बोलवावे व माझी सम-जुत घालून शक्य तर बहिष्कार उठवावा. अर्थात आळशानर गंगा लोटण्याचा प्रसंग आला ! समारंभाच्या आदल्या दिवशीं मी घरी लिहीत बसलों असता स्वाल्हेरचे सेनापति जनरल राजवाडे हे अवचित मजकडे आले. त्याची माझी ओळख होती. पण त्यांनीं मला भेट देण्याचा अर्थाभरी संबंध नव्हता, मामुळें तें का आले याची कल्पना चालेना. त्यांनीं प्रथम कुशल प्रश्न केले, व मग हळूच मला म्हणाले की, “माधवराव महाराजांची तुम्हाला भेटण्याची इच्छा आहे तरी तुम्ही त्यांच्या भेटांला यात का ! येत अद्यात तर दोन प्रहरां मोठार पाठवितों.” मी म्हणलों “महाराजांचीच इच्छा असेल तर मी भेटांला कां न येईन ! घरी मोठार अवश्य पाठवा.” पण भेटांला वा बोलावतात याची मान कल्पना नव्हती. असो. ठरल्याप्रमाणें मी गेलों. महाराजांनीं हि मोठ्या आदरपूर्वक माझे स्वागत केलें व आम्ही एकटेंच दोडतास बोलत बसलों होतों. प्रथम त्यांनीं एरवीं ध्या गोष्टी काढल्या. ते म्हणाले “माझी व इकडील पुढाऱ्यांची कधी भेट होत माहीं, पण मी कोल्हापूरकरांप्रमाणें वादग्रन्थ नाहीं. मी पुण्यास येतों तेव्हां नेहमीं एक तरी माद्वन-भोजन घालून दक्षता घालून परत जातो. माझे सर्व कुलाचार माद्वनाच्या दातून होतात. स्वतः मी नित्य पुरांडे उदून घान पहन पूजा अर्चा करतों, व पार्थिव पूजा केल्याशिवाय अप्रग्रहण करीत नाहीं. माझ्या पोषाराबहन मला लोक हा शुधारला, दधन बनला, असे म्हणत असतील. पण ही शुधारणा सर्व बरकरणी आहे.” इतकें बोलून ते पुढें म्हणाले की “आपल्यांतलें चांगलें असेल तें देवावें पण साहेबांनीं हि चांगलें असेल तें ध्यावें. त्यांचा हा पोरन मला सोईचा पाटतो; व राज्यकारभाराची मला हौस असल्यामुळे तो मला देशी विदेशी लोकांशीं वागताना सारखाच उपयोगी पडतो. साहेब सोफाचे काहीं गुण राज्यकर्ते वा नात्यानें घेव्हासक्ये आहेत ते आपण अवश्य ध्यावें. मात्र त्यांच्या आदारीं जाऊ नये व त्यांना निऊं नये म्हणजे घालें.” हें सर्व बोलण चांगलच होतें. पण मला उत्तरदास्तक काय म्हणारें याचा विचार करतो किंविच पुस्तितपणा सुचला. स्वाम्हेर सत्त्यानावें केंदरीपदानर निष्कारण बहिष्कार घाता ही गोष्ट माझ्या मनांत

उत्त होनी, व त्याचा लूट आतां हटूच घ्यावा अशी स्फूर्ति झाली. म्हणून मी म्हणाला "तत्सर्वांकानां इमं सरकारच्या आहारीं जाऊ नये हें नुसतें म्हणणें झालें. पण वस्तुस्थिति तशी नसते !"

"ती कशी !"

"मी उदाहरण देईन. आपण मात्र रागावू नये."

"ठीक आहे. राग कसावा ! गुन्नाळ बोला."

"आपल्याच ग्वाल्हेर संस्थानात माझ्या केसरी वर्तमानपत्राला आपण बंदी केली आहे हें आपणाला माहीत आहे ना !"

"होय, माहीत आहे. पण त्याचें येथे काय !"

"येथें इतकेच की त्या पत्राला सुद्धा ब्रिटिश हिंदुस्थानांत बंदी नाही. तेथें तें पत्र इमज सरकार चालू देत. पण आपण मात्र त्यास बंदी करता ! हें ब्रिटिश सरकारच्या आहारीं जाणे इतकेच नव्हे तर त्याच्याहि पलीकडे जाणें नव्हे काय ! मुंबईचा गव्हर्नर जें मुंबई इलाक्यात करणें नाहीं तें रोसिडेंटच्या हुकुमानें आपण येथें करता !"

"त्याच्या हुकमावरून बंदी केली हें कशावरून !"

"त्या हुकुमावरीं बंदी केली नव्हती यावरून."

"पण केसरीला बंदी करावी असे आमच्यालाच वाटले असेल तर !"

"वाटलें असत तर आधींच केली अमतीत ना ! बरें, बंदी करण्यासारखें केसरीत काय असतें !"

"केसरीतील राजकीय विषयावरील लेख आमच्या राज्यातील प्रजेला व परिस्थितीला मानवण्यासारखे नसतात."

"ब्रिटिश सरकाराविरुद्ध आम्ही टीका केली तर त्यात आपलें काय गेलें ! संस्थानाविरुद्ध तर आम्ही लिहीत नाहीं ना ! या ग्वाल्हेरच्या प्रजेत आपणा-विषयी बेदिली उत्पन्न करण्यासारखा लिहिलेला एकहि लेख आपणास केसरीत दाखविता येणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे. पण राजकीय विषय सोडून दिला तरी, केसरीत धर्म सामाजिक सुधारणा वाङ्मय इतिहास शास्त्रीय चर्चा

इत्यादि उपयुक्त विषय येतात त्याना, आपल्या राज्यातील महाराष्ट्रीय प्रजेला, विना-
कारण मुकाने जागते त्याची वाट नास ! सुदैवाने आपण महाराष्ट्रीय राजे आहा
व इरच्याहि मुलुखांत आपली मराठी मातृभाषा असणारी बरीच प्रजा आहे ! ”

“ तुमच्या अवातर गोष्टींना हरकत घेण्याचें कारण नाहीं. पण राजकारण
व या अवातर गोष्टी या एकाच पत्रात एकाच अकात असतात त्या वेगळ्या नशा
कराव्या ! आणि त्या वेगळ्या करता येत नाहींत म्हणून सर्वांलाच दही करावी
जागते. तीं दोन वेगवेगळीं करा व मग विचारा. ”

“ आपण मजबूर हा दिनतोड आव टाकला खरा. वर्तमानपत्र असे काढून
फाडून पाठाविता विकता येत नाहीं खर ! एवूण एकाचा स्पर्श दुसऱ्याला असा
बाधक होतो म्हणावयाचा ना ? ”

या नंतर मद्रासजनांनी हा विषय बदलला व थोड्या वेळाने ते त्याच्या
मनातील भेटीच्या मुद्यावर आले. ते म्हणाले, “ वेळकर, आज तुम्हाला बोला-
वण्याचें कारण पुण्योत्त तुम्ही पातलेला शिवाजी महाराजांच्या स्मारकावरचा
बहिष्कार. तो तुम्ही का उठवू नये ? ”

मी म्हणालों, “आधीं हा बहिष्कार शिवाजी महाराजांच्या स्मारकारर नाहीं,
व तो मी पातलेला नाहीं, बहिष्कार विन्य आहू वेल् पुण्यास येतात त्याच्यावर
आहे, व तो पातळा अशी राष्ट्रीय सभेची आज्ञा आहे. मग पुण्यात तो उडाविण्याचा
अधिकार मला कोडून येणार ! हा स्वाविक बहिष्कार शहर काँग्रेस कमिटीने
पातलेला आहे. ”

“ पण तुम्हीच पहा हे योग्य आहे का त ? कधी नव्हे तें शिवाजी महा-
राजांचें स्मारक होतें. ते तुमच्या या पुण्यात होते, व विनायकाचा राजपुत्र त्याचा
पावा पालणार, असे असती पुण्याच्या नागरीकांनी समारंभावर बहिष्कार पातळा
हेंच का शिवाजी महाराजांवरील त्याचें प्रेम ! ”

“ पुन्हा एकवार थोड कडू बोलावें लावत आहे त्याची धमका कर. पण
मी असे विचारतो, शिवाजी तोंच व शिंदे महाराज तेंच. मग “ कधी नव्हे ते ”
आजच स्मारक करण्याची इच्छा आल्याला का शास्त्री ! विन्य आहू वेल् देनो
म्हणून ना ! मग यांत शिवाजी महाराजांचा बहुमान होतो काय शास्त्री ! विन्य
आहू वेल् देनो शास्त्री ! शिवाजी महाराजांचा बहुमान आम्ही काय करूं !

आणि हें मरें कीं सोटें शत्रें प्रत्यक्ष पहाण्याला आण उद्याच्या दिवस पुण्यास रहा. प्रिन्स ऑफ वेल्स पुण्यातून जाऊ द्या. मग आणालाच दिमेल कीं सगळ्या नांव स्मारकाच्या दर्शनाला येईल, व आपल्यालाहि मुजरा करावयास येईल. पण—पण—आज नाही ! ”

“ पण प्रिन्स ऑफ वेल्स व शिवाजी स्मारक हीं लोकानीं नानां वेगवेगळीं पृथक् का मानूं नये ! ”

“ ती पृथक् करता येत नाहीत म्हणून ! आताच नाही का आण मला सांगितल कीं केसरीतील बाह्मण धर्म इत्यादि विषय त्यातील राजकारणापासून वेगळे करता येत नाहीत म्हणून आण केसरीवर बहिष्कार पातला व बंदी केली ! तीच गोष्ट शिवाजी महाराजांचे स्मारक व प्रिन्स ऑफ वेल्स याच्या जोडीची झाली आहे त्याला काय करावें ! ”

हा माझा टोका बरोबर धमला महाराजांनीं कृतिम हास्य केले. पण वादात डाव आपल्यावर परतला असें वाटून त्याचा बेहारा किंचित् गोरमोठा झाला धोक्या वेळानें पानसुपारीचें तयार आले, व मजबुरिता मोठार दाराबकळ बोलावण्यात आली केसरीवरील बंदी पुढेहि काही वर्षे उठली नाही, महाराज भेल्यावर मी कौन्सिलला अर्ज केला व मग काही दिवसांनीं बंदी उठली. पण योग भसा कीं माधवराव महाराज शिंदे बाजकडे मी जन्मात एकदाच गेलों. तो त्याच्याच बोलण्यावरून, व त्याच्याच मोठारांतून. पण आयल्या वेळीं वर सांगितल्याप्रमाणें विषय निघाला व खटका उडाला महाराज म्हणून मी त्याची काही पर्वा केली नाही

तसेंच बिकानेरच्या महाराजांनीं एकदां मुबईस मला गाडी पाठवून आपल्या समुद्रकाठच्या बंगल्यात मुद्दाम भेटास बोलावून नेले. त्या पूर्वीं मुम्बईस मुबईस भरलेल्या सस्थान-ग्रनापरिषदेचा मी अध्यक्ष होतो. आणि परिषदेत बिकानेर-मर्थाळ तेव्हाच्या दक्षपक्षाचीच विषय चर्चेत राहणें शक्य होता. महाराजांनीं हाच विषय चर्चेला घेऊन आपल्या तर्फेचें म्हणणें मला रूप तपशीलवार सांगितलें. बरेच कागदपत्राहि दाखविले. आणि खेवटीं बिकानेर सस्थानला भेट देण्याविषयी निमंत्रण केले. मी होय ना कांहींच उत्तर दर्शवीना. तेव्हा ते म्हणाले, “तुम्ही माझे पाहुणे म्हणून आला तरी माझे गुलाम नाही. तुम्हाला रहाण्याला स्वतंत्र जागा

देईन. स्वतंत्र मोटार देईन. ती पेऊन तुम्ही वाटेल तिठडे माझ्या राज्यांत हिंडा व वाटेल त्याच्या गांठीभेटी प्या 'व होईल तें मत बनवा. तुमच्या-सारख्या लोकांनीं एकदां माझे संस्थान पाहवें एवढीच इच्छा."

मग मी अगदींच नकार न देतां म्हणालों, "उन्हाळा टाकून चांगल्या हवेच्या दिवसांत केव्हांतरी येतां आले तर कळवीन" महाराजांनीं पुढील फेब्रुवारी गुचविला. मी होय म्हटलें. पण विकानेरला जाण्याचा वेत राहिलच केला. एक तर प्रवासाचा कंटाळा. दुसरे असे की, त्यानंतर सर प्रभाशंकर पट्टणी हे एकदा पुण्यास आल्यावेळीं मजकडे जेवावयास आले होते. तेव्हां दोन तास गप्पागोष्टी झाल्या. त्यात विकानेरचे नांव निघालें तेव्हां पट्टणी यांनीं विकानेरच्या स्थितीचें इतकें प्रतिकूल वर्णन केलें, इतकी खटखट केली, कीं मी विकानेरची सेप टाळली हें बरें केलें असेंच मला वाटले.

धो. सयाजीराव महाराज यांची अनेक वेळां गाठ पडली आहे. ब्रिटिश व संस्थानी राजकारणाच्याहि विषयावर त्यांच्याशीं मनमोकळेपणानें बोलणे झालें आहे. धो. हुकोजीराव महाराजांची गाठ एरुदान १९१७ सालच्या इंदूर येथील साहित्य संमेलनाच्या वेळीं पडली. ग्वाल्हेरचे नूतन अधिपते यांचीहि भेट झाली आहे. दक्षिण महाराष्ट्रातील बहुतेक संस्थानिकांचा व माता ऋणानुरंध आहे. त्यांच्याशी प्रजापथातर्फे बोलण्याचा प्रसंग आल्यास मी आपलीं मते अगदीं मोकळ्या मनानें सांगतां. मतवर्षी म्हणुन सरकारी निमंत्रणावरून गेलों ती हकीकत, व महाराज व दिवाणसाहेब, यांच्याशीं झालेल्या खवादाची हकीकत मी त्या वेळीं केसरीत शिरीच होती.

(१३) मी व सामाजिक सुधारणा

मनुष्य हा प्रायः अद्भुतराजाचा भोक्ता असतो. मता कृत्रिम स्वरूपाची अतिशयोक्ति आवडत नसली तरी मला अद्भुत रस आवडतो. आणि समाजाच्या चालीरीति व मनःस्थिति यांच्यामध्ये जे काळानुराने फरक पडतात ते खरोखरच अद्भुत रसाची उदाहरणे म्हणून देता येण्याइतके अस्मिन्न असतात. एखाद्या भूकानें एका रात्रीत रम्याच्या टिकानें बस व जलप्या टिकानें प्याऊ अशी स्थित्यंतरे होतात. अगदीं तशींच समाजाच्या स्थितींत होत नाहीं हे मी; तथापि

मन्त्रपत्रां वपांचा काळ हा समाजाच्या आयुष्यातला एक दिवस किंवा एक रात्र असे म्हणण्यास पारशी हरमत नाही. आणि मी माझ्या आठवणीच्या पत्रास वर्षाने जी सामाजिक स्थित्यंतर पाहिली ती भ्रमपूर्ण होणाऱ्या स्थित्यंतरादत्तकीच मला आश्चर्यकारक वाटतात. मी या पत्रास वर्षांची रोजनिशी ठेवली असती व पानापुढ पान चाळीत या स्थित्यंतराचा क्रम पाहिला असता, तर ही स्थित्यंतर कदाचित् मला इतकी आश्चर्यकारक वाटतों ना ! त्याच्या मददमात अद्भुतपणा सोपून गेला असता पण एका टोंकाला पत्रास वर्षापूर्वीचा तो काळ व दुसऱ्या टोंकाला पत्रास वर्षानंतरचा हा काळ यातील समाजास्थिति लक्षात घेतली म्हणजे खरोखरच धरणीकपाच्या देखाव्याचा माम होतो !

माझ्या धार्मिक मतांचे समालोचन मी करतों तेव्हा मात्र असे वाटते की अगदी लहानपणापासून आत्तापर्यंत माझ्या धर्मविषयक मतांमध्ये पारसा परक झालेला नाही. धर्म या विषयाचे माझे तात्त्विक ज्ञान लहानपणी होते त्यापेक्षा आता ते वाचनाने व विचाराने पुष्कळच अधिक वाढले आहे हे खरे पण त्याचा अर्थ इतकाच की त्या विषयाची जी चर्चा जशी मला पूर्वी करता आली नसती ती सशी मी हल्लीच्या प्रौढ बुद्धीने करू शकेन. परंतु ही धर्माची फक्त बौद्धिक बाजू झाली धार्मिक प्रवृत्ति म्हणून जी म्हणतात ती अर्थातच ही नव्हे. धार्मिक प्रवृत्ति याचा अर्थ स्थूलपणे धर्माकृपणा, नियमनिष्ठतेची आवड व सबब, असाच घेला पाहिजे आणि त्या दृष्टीने बहाला आज काय किंवा लहानपणी काय मी आहे तेथेच होतो असे म्हणू शकतो. मी देखील लहानपणी सध्या देवपूजा बगैरे करित होतो परंतु वैश्वदेव करित होतो प्रीव्हियस परीक्षा होईपर्यंत गुरुचरित्र वाचीत होतो. आणि जानवी मतरण्याच्या मन, सौत, रुद्र, हे मी आमच्या उपाध्यायाजवळ म्हटले होते परंतु या सर्व गोष्टी जवळ जवळ परच्या बळगामुळेच मी करित होतो त्यापासून विशेष काही पुण्य लागेल अशा कल्पनेन त्या करित नव्हतो उलट आज पाहिले तरी मी सध्या वैश्वदेव करीत नाही, पण परी असले म्हणजे स्नान केल्यावर भोजनाच्या आधी चार दोन मिनिटेच का होईना परंतु देवापुढे बसून पुढे वाहतों व बोळे मिटून सणभर एकाच होम्याचा प्रयत्न करतो माझी धावणी महत्सा पुरत नाही. धावपड मी नियमाने करतो आणि परा रामनवमीच्या दिवशी पूजा, वेदपठण, वसंतपूजा या गोष्टी वडिलांची आठवण ठेवून हीसेन करतो. पण आज या गोष्टी मी वरता त्या त्यापासून पुण्य लागेल

म्हणजे पारलौकिक काही लाभ होईल अशा धर्मेने करीत नाही. तर ज्याला सक्त-दर्शनी धार्मिक आचाराची कृत्ये म्हणता येईल त्या या माझ्या गोष्टी सामान्यपणे सामाजिक व्यवहारातल्या अशाच होऊन घसल्या आहेत.

सामाजिक व्यवहारात स्वच्छता, शुचिभूतता ठेवणे, तोंडातून अपशब्द न काढणे, शीताचा-चालीचा पोशाख पेहराव करणे, व समाजातील ज्या निरनिराळ्या लोकांशी सवध येतो त्याच्याशी सभ्यपणे वाशिष्यवृत्तीने वागणे या गोष्टी करण्यात 'पारलौकिक' दृष्टि जितकी आदर शकेल तितकीच माझ्या वरील धर्मवृत्त्यात असा शकेल ! हे समीकरणादाखल मी घाललो, पण खरा अर्थ यात पारलौकिक कल्याणाची बाजू मुळीच नाही हाच. आमच्या घराब्यात पूर्वी कोण किती धर्मे-निष्ठ होऊन गेले असतील हे काही सांगता येत नाही. जी काही माहिती जुन्या पिढ्याची मिळाली आहे तिजवरून त्याचा मुख्य अर्थ शेतीचा, व काहीना 'भट्ट' हे नाव लावल्यावरून काही थोडा भिक्षुकीचा किंवा जेशीरणाचा वर्गरे असू शकेल. पण भटपणा किंवा जेशीरणा हा एक भदाच होय. म्हणून त्यांच्या धार्मिक प्रवृत्तीत ते जमेस धरता येत नाही.

माझे चुलत भाजे आज हे स्नानसंप्रदायीन होते. पण ह्यादिपेक्षा माझे बहील व मातोथी हीं सर्वांत अधिक धार्मिक प्रवृत्तीची माणसे होती. माझ्या बहिळांचा पेशा कारकुनी होता. ते सत्कृत शिखरे नव्हते, शास्त्र पडले नव्हते. परंतु केवळ धंद्याबुद्धीने ते स्नानसंप्रदाय गृहयज्ञ यथासांग करीत. इतकेच नव्हे तर रामाचे ते एकनिष्ठ उपासक असत, आणि पोर्षापुस्तक वाचण्याचा त्यांना पुष्कळच नाद होता. आई निरक्षर होती. तिला पोर्षापुस्तकहि वाचता येत नव्हते. परंतु धर्मभ्रष्टेत ती बहिळांच्या बरोबरीने होती. या सगळीं माझ्या साधार कुटुंबाचे हे जुने वयस ततोतत पूर्वीसारखे ठेवलेले आहे. इतकेच नव्हे तर तिला पोर्षापुस्तक वाचता येत असल्यामुळे, व पुराण काठनाचा नाद मातोथीइतका असल्यामुळे, धार्मिक आचारांत तिच्या जेवढा वेळ जातो तितका स्तुतिवत् मातो-थीवाहि जात नसत. आणि या जुन्या मत्ता तिचीच्या धर्मभ्रष्टाह लोकांच्यामुळेच आमच्या परी धार्मिक आचाराचे वयसपूर्वीपासून आतापर्यंत एकाच स्थितीने व एक-सारखे चालू राहिलेले आहे. या कारणाने तात्विक विचारांच्या दृष्टीने आम्हाला जितके लोह गुपारकाच गजराउ तितके छोक पसे चालू दृष्टिकेच्या धार्मिक निव-

नैमित्तिक आचारामुळे जुन्या पद्धतीचे हि म्हणताना, पण यावे धेव आम्हा नव्या दोन पिढींतील पुरुषपर्यायाने नवून खोवर्गाकडेच आहे असे म्हणावे लागेल.

लहानपणी हि वर मागितल्याप्रमाणे मी स्नान गंध्या करीत असलों तरी त्यात थळाव्यापणाचा भाग मुळीच नव्हता. भुवाखेतीवर लहानपणी हि माझा विश्वास नसे; व स्वतः पुराण कीर्तन ऐकण्याचा मोठा नादी होतो तरी देवादि-काच्या गोष्टींवर शब्दप्रामाण्याने मी कधीहि विश्वास ठेवला नाही. मला तो इतिहासाचाच एक भाग असे वाटे. पुराणादिवात अदुतरम्य गोष्टी ऐकावयाला मिळतात म्हणून त्याची गोडी वाटे. आणि कीर्तनात वस्तुत्व, रसिकपणा, गायन, इत्यादि गोष्टींच मला चित्ताकर्षक वाटत. परी सोबळ नसून जेवावयास बसण्याचा परिपाठ दहा बीस वर्षांपूर्वीपर्यंत होता. परंतु तो सहजासहजी पाठण्याचा शिष्टाचार इतकेच त्याबद्दल वाटे. याची परीक्षा एकदा सहज झाली. इमजी सद्याच्या इयत्तेत असताना मी दिवाळीकरिता मोठ्ठनि-वास गेलों. तेन्हा वाटत बधूरुडे डेकन कॉलेजात एक जेवण पडलें. त्या दिवशी ओवड्याने जेवावयास बसण्याचा पहिला प्रसंग आला, व मी खरा धर्मनिष्ठ असता तर मुकटा मिळवून क्रिया ओले बांधवून नेमून बसलों असलों. पण तसे तर काही केलेच नाही. पण ओवड्याने जेवावयास बसताना मोठ्या धडाहि मनाला बसला नाही अस स्मरतें, पुढे त्याच डेकन कॉलेजात १८९१ सालीं होतो तेन्हाहि काही दिवस मी सोबळ नसून जेवावयास बसें पण त्याच कारण आमच्या क्रांतीतील पुढळ लोकां, हत्यारच सोबळ नसून बसत. त्याला 'सोवड्याचा मार' असें नावच मिळालें होतें. पण मीचसा काय रा, धीपाद ह्मण कोल्हटवर हे हि सोबळ नसून जेवावयास बसत, हे कोणी वाचलें ऐकलें म्हणजे आज त्याला नितीतरी आश्चर्य वाटेल! तात्पर्य, पुण्यापापाचा काही विचार नमान नसतो धार्मिक या सदराखाली पडणारी कृत्य मी पूर्वी करीत होतो व आज करतोहि, पण ती व्यक्तिदृष्ट्या पारलौकिक लाभाच्या हेतूने मुळीच नसून, त्यावरून समाजात आपण कोणत्या सांस्कृतिक पद्धतीने वागाय याविषयीच्या माझ्या मताचच फक्त अनुमान त्यावरून होऊ शकेल.

पण त्यातल्या त्यात समाजातून दुःखविषयापेक्षाहि घरच्या मटळींना म्हणजे वडील मानोथोना व हाजी कुटुंबाच्या वाईट वाटू देऊं नये हेच माझ मुख्य धोरण असे. मी करतो या धर्महत्यात काही बांदिक अप्रामाणिकपणा आहे असें मात्र मला मुळीच वाटत नाही. इतकाच माझा व इतर काही लोकात फरक

१९३८ सालच्या दिसेंजरात घेतलेले फॅलकर कुटुंबीयांचे छायाचित्र

असेल. काही काही निशब्द सुधारक असे पहातो की त्यांना अशा प्रकारचे
आचरण करणे म्हणजे तो अप्रामाणिकपणा वाटतो. पण धार्मिक स्वरूपाच्या
कृत्यातहि माझी पारलौकिक कल्पना नवून केवळ सामाजिक कल्पनाच आहे असे
म्हटल्यावर अप्रामाणिकपणा उरतो असे मला वाटत नाही. आता ही गोष्ट खरी की,
मी क्यांत येण्यापूर्वी माझे बडीछ मातोश्री निवतलेली असती, किंवा मी विधुर
असतो, किंवा माझ्या कुटुंबाची हुरी धार्मिक आचारविचारात आहे तितकी सात्विक
आपदाची नसती, तर कदाचित् ह्यांच्यापैकी काही धार्मिक कृत्ये मी केली
नसती. परंतु त्याचा अर्थ इतकाच की, सामाजिक किंवा कौटुंबिक वर्तनात
दुसऱ्याचे मन सभाळणे किंवा न दुसऱ्याचे मानिपणी ह्यां आहे त्यापेक्षा काही
वेगळ्या प्रकारची परिस्थिती माझी असती तर, तिला अनुसरून योग्य असे मी
पागळी असतो. आणि या गोष्टी एका बाजूने जसा धार्मिक प्रवृत्ति नसणाऱ्या
आम्हाला दुसऱ्याकरिता कराव्याच्या वाटताना, तशाच धार्मिक प्रवृत्तीच्या माणसा-
नाहि त्याच विवेकानुळे नवीन लोकांना सोईच्या सवलती घाब्या असेहि वाटते.

उदाहरणार्थ, माझे धादपक्ष मुलांनी उद्या न केले या कल्पनेने मला
मुलींच वाईट वाटणार नाही. आणि मी पूर्वी १९१९ साली विलायतेस
जाताना मरुपुत्रात असें स्पष्ट सिद्धिलेहि होतें की, मुलांनी माझे धादपक्ष न
केले तरी बालेल. याच्या उलट माझ्या बटिलीलोहि आम्हा शिवीक बंधूना
असें सांगितले होतें की "तुम्ही जरी फांशीपास बगरे नेलीत तरी गवेला
आमच्यारिती निडडान करण्णें कारण नाही." याचे मर्म असें होतें. धार्मिक
समजल्या जाणाऱ्या या कृत्यावर आजची श्रद्धा नाही हे असे त्यांना माहीत होतें,
तसेंच त्या क्षेत्री पूर्वी स्वतः ते गेले असता त्यांना जो अनुभव आला तो इतका
उद्देगकारक होता की, त्यांची असेल नसेल ती श्रद्धा त्या विधिवृत्ती तरी त्या
अनुभवानें पारबिली. ते गयेला गेले न आरिज्यपाने शस्त्रनुसार दक्षना देण्याचे
गवारजाल त्यांनी कबूल केले. पण त्या मूर्खाने पुढाच्या मागे ने त्याने एखादा
हून बापले ते काही देण्या तो सोईच ना; व बेगुमार दक्षना मागू लागला. तेव्हां
बटिलीची धर्मश्रद्धा कमीतीला लागण्याचा प्रसंग आला. त्यांनीं अगोर पितृश्रद्धा
कसून व काही पोरने अधिक दक्षणा देऊन मागेहून हान कसेतरी सोडून घेतले,
पण परत आल्यावर ते म्हणत की, "गवराहत्याचा तोनीरपण वरून पुढाची माळ
ताडकून सोडून टाकली अगोहि एकेवेळ मनाला वाटते ! " असें नांवा उद्देगकार

त्यानीं आम्हाला सांगितलें कीं, “आम्ही आमच्या वडिलाकरिता पिण्डदान केले तेंच पुरें. तुम्हाला मात्र आमच्या पिण्डदानाची पारती आम्ही उभयतानीं दिली आहे. आमच्यावरील प्रेमाबुद्धि तुम्ही तें करूं नये.”

या गोष्टीवरूनहि धार्मिक आचाराच्या खऱ्या हेतूंसंधानें वर जें सांगितलें तेंच सिद्ध होऊ पहातें. म्हणजे आमच्यापेक्षा आमची वरची पिढी जरी अधिक “धर्मेनिष्ठ” होती तरी, तें देखील काहीं गोष्टी पारलौकिक लाभपेक्षाहि त्याच्या पिढीला व काळाला सादल अशा सामाजिक धोरणानेंच करित होते. म्हणजे त्यांना ही गोष्ट फळत होती कीं, त्याच्या पिढीचा मनुष्य गयेल गेला असतां त्यानें पिण्डदान केले नाहीं असें प्रगट झाल्यानें जिवसा कमीपणा लोकदृष्टीनें त्यांना आला असता तितका पुढच्या पिढीला येणें घनय नाहीं.

त्याच्या आमच्या पिढींत पटक पडण्याचें भाणखी एक कारण असें कीं, अभ्यासाचें व वाचनाचें आमचें क्षेत्र अधिक. ज्याला विद्वान किंवा वस्तुज्ञान असें म्हणतां येईल त आमचें पुढळच बाढलें आहे. यामुळें कार्यकारण विवेकाची आमची दृष्टि त्याच्याहून अधिक खोल; व ही दृष्टि ज्या मानानें अधिक खोल असते, त्या मानानें लौकिकात जिला धर्दा असें म्हणतात तीहि कमी असते. पण धर्दा ही काहीं एकच स्वरूपाची नसते आणि ती परिस्थितिप्रमाणे बदलूहि शकते. धर्दान्वित मनानें केलेल्या गोष्टीपासून होणारें मनानें समाधान किंवा सुखशांति तीव्र; पण एकाला ज्या गोष्टी वेष्ट्यापासून हें समाधान मिळेल त्याच गोष्टी केल्यापासून दुसऱ्याला तेंच समाधान मिळेल असें नाहीं. तें निराळ्या गोष्टी करूनहि मिळेल.

धर्माचीं मुख्य तीन अर्थे (१) परमात्मस्वरूपाचा विचार, (२) आत्म-स्वरूपाचा विचार आणि (३) परमात्मा व जीवात्मा यांचा संबंध काय असेल या विषयीचा विचार. परमात्मा व जीवात्मा यांचें स्वरूप ओळखणें याचें नांव ज्ञान. पण तें ज्ञान हा बुद्धीचाच विषय होय. आणि तें कितेंहि खोल व सप्रमाण झालें तरी जीवात्म्यानें परमात्म्याशीं कोणता संबंध मानावा याचें उत्तर निव्वळ बौद्धिक ज्ञानानें मिळू शकत नाहीं. तें उत्तर आत्मानुभवातच मिळतें आणि आत्मानुभव याचा अर्थ, योगानें उत्तम होणारी समाधि अथवा व्यवहार करित असतां हि, गांतेत सांगितल्याप्रमाणें, कर्मफलाची आसक्ति न धरता प्रतिष्ठितप्रज्ञ किंवा जैवन्मुक्त यासारखें आचरण करणें याहून दुसरा नाहीं. आतां योगारूढ स्थिति ही

प्रत्यक्ष व्यवहार करणाऱ्या मनुष्यात तसोच दिसून येणारी नाही. पण स्थितप्रज्ञ हा देखील योगाखेरीज इतर रीतीने जणती समाधि लावू शकतो ती समाधि शुद्ध आनंदापासून मिळते; व हा ज्ञानव् व्यवहारातील माणसाला अनेक रीतीने मिळू शकतो. कोणाला तो सगुण उपासनेचे विधि करीत वसण्यात लाभतो. कोणाला जपजाप्य क्रिया नामसंकीर्तन करण्यात लाभतो. कोणाला धार्मिक स्वरूपाचे वाचन करीत असता लाभतो. कोणाला ज्यास धार्मिक वाङ्मय असे म्हणता येणार नाही, पण जे उच्च दर्जाचे प्रतिभासंपन्न चरित्रात्मक किंवा तत्त्वज्ञानात्मक वाङ्मय असे म्हणता येत, ते वाचण्यात व लिहिण्यात लाभतो. कोणाला भौतिक शास्त्राच्या विचारात व संशोधनात गढून गेल्याने लाभतो. कोणाला शुद्ध कलोपासनेने लाभतो. कोणाला निस्स्वार्थी परोपकारी कामात गढून गेल्याने लाभतो. तात्पर्य, या निरनिराळ्या मार्गांनी मिळणाऱ्या आनंदाचे उत्कट स्वरूप ही एक समार्धीच होय. आणि ती निर्विकल्प नसून सबिकल्प असली तरी, व अगदी जागतेपणी तिचा अनुभव मनुष्य घेत असला तरी, ती स्थितप्रज्ञतेइतकीच नमुनेदार किंवा उत्तम स्थिति होय. म्हणून परीक्षेपूर्वी किंवा त्यासारख्या इतर कोणत्याही प्रकाराने भद्धानन्द प्राप्त करून घेणारा मनुष्य खरोखर धर्मनिष्ठच म्हटला पाहिजे.

ही गोष्ट लक्षात न घेता केवळ परंपरागत पद्धतीचे धर्माचरण न करणाराचर सामान्य लोक नास्तिकपणाचा आरोप करतात. पण खरा नास्तिक असा मनुष्य इतितच आढळेल. कारण एव कारणांमार्गे कारण, किंवा त्या कारणांमार्गे कारण, असा रीतीने कारणपरपरेची साखळी लागलेली आहे, व ती ज्ञानाच्या किंवा बुद्धीच्या टप्पांपलीकडे जाऊ शकते हे ज्याला कळत नाही, किंवा हे जो कडून परीत नाही, असा मनुष्य बहुधा निसर्गव. नास्तिक प्रज्ञाशानाची उपासना पार थोडक्यात संपन्नसे असते; पण विज्ञानाची उपासना मात्र मनुष्याची कधीहि संपन्नारी नाही. जीवात्मा व परमात्म हे अन्तिम स्थितीत एकरूप आहेत हा 'सिद्धांत' बुद्धिगम्य असून त्याची प्रवृत्ति ही गोष्ट बहुधा एकरूप व ठरविक आहे. परंतु तीच गोष्ट विज्ञानाच्या अन्वयासाठी शेंकडो मानसाना शेंकडो निरनिराळ्या रीतींनी करता येते. विज्ञानाच्या संशोधनात कोणत्याही बाजूने शिरले तरी सरांन्तर्भावी सुताधार भावी एकरूप छाळी आहे हे निरनिराळ्या मार्गांनी अनुभवावी येते. विज्ञानाचा उपासक हा ज्ञानाच्या उपासकाइतकाच आस्तिक्य बुद्धीचा असतो. आणि व्यवहाराच्या रचने पहिले तर शून्य-विज्ञानातून व्यवहारात शिरण्याचा जो

एक पूल असतो तो नीतिमार्ग हा होय, व या नीतिमार्गाचाहि सभ्रणें अनेक प्रकारचीं आहेत. तात्पर्य, नास्तिक म्हणणें ही एकप्रकारें परिचारणें दिलेली शिवी ठरत असून, जुन्या परंपरेला यत्किंचित् सोडून वागणाऱ्या मनुष्याच्या नाशिंगा ती शिवी खाण्याचे असमर्थनीय अन्दाप्य असे पुष्कळ प्रसंग येतात.

वर जो विचार मी काहीसा विस्तारणें सांगितला तो मुजाब व समजस्र अशा जुन्या पद्धतीच्या लोकांनाहि पटू शकतो, हें मी अनेक लोकासंबधानें पाहिलें आहे, व मुद्द माते बघीलहि त्यापैकीच एक होतें. स्वतः ते जरी जुन्या मनाचे अभिमानी व जुन्या रूढ सांप्रदायाचे अनुयायी असले तरी त्यांना हें आमच्या सघर्षीत दिवून येई कीं, तुकाराम रामदास यांचे भय वाचणें हे जर धर्माचरणात मोडू शकतें, तर त्या दर्जाचें इतर वाह्मयादि नव्या पिढीतील काहीं लोकां नित्य वाचणारे व त्याच मनन करणारे असतात तेव्हां ते वाचनाहि धर्माचरणच मानलें पाहिजे. इमजी शिकणाराचें इतकेंच झालें की त्याच्या वाह्मय वाचनाचें क्षेत्र वाढल, पण त्यामुळें त्याची खरी धर्मवादि कमी होण्याचें काही कारण नाहीं. आपल्या हिंदु पद्धतीच्या वेदान्ताची कमजास्त यथोचरी करणारे इतर भावंडां हि अध्यात्मिक तत्त्वज्ञान असू शकतें कारण आत्मा हा जसा जगात एकट्या हिंदू-खाच दिलेला नाहीं, त्याप्रमाणें बुद्धि व अध्यात्मिक भाषना ही देखील एकट्या हिंदूखाच दिलेली नाहीं अर्थात् देश, भाषा, सामाजिक चालीरीति या निरनिराळ्या झाल्या तरीहि नास्तिक्य बुद्धि व धार्मिकवृत्ति याची जात कोठेहि एकाच दर्जाची असणार ही गोष्ट माझे यकीन कबूल करीत. केवळ इमजी शिरला म्हणून मनुष्य नास्तिक होतो ही गोष्ट त्यांना मान्य नव्हती. इमजी न शिकलेल्या, किं-बहुना फौजत्यादि शिक्षणाचा दोषी (!) स्वतः न झालेल्या, लोकांतहि अधार्मिक पापारंभ आढळतात, त्याचप्रमाणें अगदीं इमजी शिकलेल्या व वरून घेऊ इमजी पोसाख पेहराव करणाऱ्या लोकांमध्येहि सात्विक धर्मशील वृत्तीचें—किंबहुना आपल्या घरात भात्यावर जुन्या पद्धतीचें—धर्माचरण करणारे लोक आढळतात ही गोष्ट माझे बघील प्राज्वलण कबूल करीत असत. धार्मिकपणाची काहीं रूढ कल्पना सस्धारणें व राबवीनें बनत असल्यानें, मी दिवसातून तास अर्धा तास काहीं स्नानाच्या कांहीं जप-जाप्य करण्यात घालविला असता तर त्यांना अधिक बरें वाटलें असतें ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे. पण आमची एकदर

वागमूढ पाहून व आमच्या वामाचा व्याप पाहून ते आपल्या मनानेच आम्हाला पुष्कळशी सूट देत असत.

उलट आम्हांहि परीं हिंदुपद्धतीनें करण्याचे संस्कार, विधि, निरनैमित्तिक कर्मे करित होतो. त्यात वटाळा किंवा हयगय फारशी दाखविली नाही. आणि एवजानेहि त्याचें बहुधा समाधान होत असे. वडिलांच्या हयर्तीत एक दोन प्रसंग माद असे आले कीं तेथे केवळ “तुमच्या समाधानाकरितां अमुक एक गोष्ट करतो, माझा त्या गोष्टीवर विश्वास आहे म्हणून करित नाहीं,” असे त्यांना मला सांगावे लागलें. रावबहादूर वामनराव कोल्हटकर यांना त्यांच्या पुनर्विवाहित पत्नीपासून झालेल्या मुलीचा विवाह सन १९०५ सालीं रा. धारपुरे पानवरोवर मळेकरांच्या वाड्यात झाला. त्याच्या पानमुषाणीला मी गेलों होता. ही गोष्ट वडिलाना माहीत होती. पण त्या गोष्टीला त्यांनीं प्रथम कोणचीहि हरकत घेतली नाही. परंतु पुढें पुण्यातील एका वर्तमानपत्रांत पानमुषाणीला गेलेल्या गृहस्थांत माझे नांव ‘प्रसिद्ध’ झालें; व पूर्वी पंचहौद मिशनमध्ये चहा घेतल्यावरुन पुण्यातील बेचाळीस माझ्यावर आमण्ड झालें तसाच वाढी प्रकार पुनः होणार असें विन्हु दिवू लागलें. माव मुमारास रामनवमी आली नित्यप्रमाणें आमच्या घरीं ब्राह्मणांचें म्हणणें वसंतपूजा करण्याचें ठरून आतवे उपाध्ये ठाणमठ जोराळेकर यांनीं बातःचीं ब्राह्मणांना आमंत्रणें दिलीं व परीं येऊन वसंतपूजेचीं सर्व तयारी केली. परंतु इतक्यांत एकदम ब्राह्मण मंडळींनीं बंड करून ठरविल कीं, मी पुनर्विवाहित गृहस्थाच्या घरीं पानमुषाणीला गेलों त्याभयें प्रायश्चित पेईपर्यंत मजवर बहिष्कार पाळवयाचा, व माझ्या घरीं कोणतेहि धर्मकृत्य करावयास यावयाचें नाही. वसंतपूजेचीं बंड टाळून तास दीडतास झाला तरी ब्राह्मण येईनात. तेव्हा हें प्रकरण काय आहे अशीं उपाध्यायें चौकशी केली. तेव्हा त्याला या बहिष्काराची बातमी प्रथम लागली ती ऐकून बाडल्याना अतिशय वाईट वाटले, व ते चापित होऊन देवाण्ड बसले. त्यांना वाईट वाटलेल पाहून मलाहि वाईट वाटले. कारण रामनवमीच्या दिवशीं होणारें वेदव्रत घरीं माझ्या जन्मापासून कधीं चुकत नाही, तें माझ्यामुळे नाश चुकतें ! अर्थात् त्यांना वाईट वाटण्यातां मांव कारण-झालें. तेव्हा मी त्यांना म्हणालों कीं “मी किंसेन मल करून पडलों. वेदपठणा-ला ब्राह्मण माझ्या इतर प्रसंगालें जाले तर बरेंच झाले. पण न आते तर उपां समाधी प्रायश्चित पेईन व संन्यासाची वसंतपूजा व वेदपठन करवोन. आजचे

वेदपठण पार तर उद्या होईल इतकंच. पण त्याची तुम्हाला विता नवी." मग उपाध्याच्या वानाशी लागून मी सांगितले की, "भटजी माणतात तितकी दक्षणा देण्याला मी तयार आहे. येताना का पहा." तेव्हा त्यांनी ती खटपट करून पाहिली. पण ब्राह्मण येईनात. तेव्हा दुसरे दिवशी सकाळी स्नानानंतर मी पंचगव्याची दोन आचमन घेतली, एक जानवे मग्नून घातले, व उपाध्याला चार आणे दक्षणा दिली. अशा रीतीन माझे प्रायश्चित्त झाल्यारोबर तथ्याच्या नित्याप्रमाणे वेदपठण व वसतपूजा पार पडली व बटिलाना आनंद झाला. मग त्यांनी सहज विनोदाने म्हटलं, "तात्या, हा एक प्रसंग टळला, पण तुझ्यावर असले प्रसंग पुनः येणार हें मला अगदी उघड दिसतं. तेव्हा गुडचा विचार करा !" तेव्हा मीहि त्यांना स्पष्टच सांगितले की, "आता करावयाचे काय ते ठरलेच आहे. असल्या पानमुपारीच निमतण पुनः आले तर पुनः जाईन, आणि पुनः असेच प्रायश्चित्त घेईन. मी परवा पानमुपारीला गेलो तो जाणून बुजून गेलो. तें माप असेल तर माझ्या हातून अजाणता झालेलं नव्हतं. हे माहीत असता पंचगव्याची दोन आचमन व सकलपंचांगपूवक चार आणे दक्षणा-दान येवढ्याने जर वेदोपासयण मला पावन करून घेण्याची वृत्ता करतात तर आता कसलीच अडवण उरली नाही !" या माझ्या युक्तिवादाला त्यांनी हरकत घेतली नाही. याचा अर्थ असा पानमुपारीला जाण हे काही मोठे पाप आहे असे त्यांनाहि वाटत नव्हते. तर ज्या रामाजात आपण वावरतो त्याला जी गोष्ट अजून पटव नसेल ती न करणें हा जरी उत्तम मार्ग असला तरी, ती म्हण सामान्य प्रायश्चित्त घेणें हाहि चालण्यासारखा एक मार्ग आहे अशी कबुली त्यांनी दिली.

प्रायश्चित्ताहून अधिक महत्त्वाच्या विषयांतहि ते अर्थात् सारासार बुद्धि चालवीत, अर्थात् स्वतःच्या आचारांत फरक करण्याच्या बाबतीत नव्हे, तर पुढच्या पिढीला आचार विचाराची सवलत देण्याच्या कामी. ज्ञानच्या दिवसात महाराष्ट्रात विबुधाना सर्व हिंदुस्थानात अकाली तारण मुलें मृत्यु पावल्यामुलें हजारो बालविधवा झाल्या. ती गोष्ट एका प्रसंगान परीं आमच्या बोलण्यात निघाली, व या अभागी अन्न मुलींचा जन्म कसा जावयाचा अशी चर्चा चालली. तेव्हा माझ्या बडोलांनी प्राजलपणें कबुली दिली की "हिंदुधर्म झाला तरी अशा बालविधवांना त्याने पुनर्विवाहाची परवानगी देण्यात पाप नाही." माथ ते आणखी म्हणाले की, "यांतील योग्यायोग्य काय हें तात्त्विक विचारत मी कबूल करीत असलो

तरी, उद्या कोणी अशा कामी माझी उेखी समाप्ति मागेळ तर ती मी देणार नाही; पण इतर कोणी ती गोष्ट केली करविली तर मी त्वाला नांव ठेवणार नाही इतकेंच काय ते. हातून गोष्टी प्रत्यक्ष होण्याच्या संस्थाने वर पिढीतील सनातनी म्हणविणाऱ्या लोकांच्या आनरणाच्या काही मर्यादा ठरून जातात. त्याचें उल्लंघन त्यांच्या हातून होऊ शकत नाही. पण पुढील पिढीची मर्यादा आमच्यापेक्षा चार पाचले पुढे जाईल; व तितकें पुढे जाताना जुन्या मर्यादांचें उल्लंघन झाले तर तें अयोग्य ठरणार नाही. ”

हावेडी म्हणजे १९०६ च्या पूर्वी अस्पृश्यतानिवारण वर्गरे गोष्टींना आज आले आहे इतकें महत्त्व आलेलें नव्हतें. पण मला असे वाटत की, सार्वजनिक स्थळी व प्रसंगा अस्पृश्यता मानण्याचें कारण नाही असा तात्त्विक निर्णय माझ्या वडिलांनाहि दिला असता. कारण, त्यांच्या हातून आगगाडीचा प्रवास घडण्याचें प्रसंग येत. पण आगगाडीतून उतरल्याखेरीर स्नान करण्याची स्वाधीनि बहिषाळ इज्ज इज्ज बंद पडत चालली होती.

आमच्या कुटुंबात माझण पोडजातीसंस्थाने नवी रुढि पाडण्याचा प्रसंग त्यांच्या मृत्यूनंतर चार पाच वर्षांनी आला. तो पूर्वीच येता तर त्यांनीं काय मत दिलें असतें हे निश्चितपणें सांगवत नाही. मात्र ते सांगवणाचें तर त्यांना एक गमक आहे. तें असें की जी प्रसंग वडिलांच्या इयातीत आला नाही तो मत्तोर्धीच्या हयातीत आला. आणि तो प्रसंग म्हणजे माझ्या मुलीच्या विवाहाचा. तो असा. सातारा येथील डॉ. कृताभाऊ देशपांडे यांच्या पराचा व आमच्या पराचा ऋणानुबंध १८९० पासूनचा—म्हणजे माझे वडील बेधु नांना हे सातार्यास नोफरीवर गेले तेन्हांपासूनचा—होता. ते व आम्ही सातार्यास पुन्हा वरें एका आळोत व कांहीं वर्षें तर अगदीं शेजारी शेजारी राहत होतो. यामुळे त्यांच्या परच्या राहणीना आम्हाला अनांशान्न चांगलाच परिचय अस. तो असा की देशपांडे मज्जी देशस्थ असतादि, स्वच्छता टाकटीर, गृहव्यवस्था, लहानघोरोची वागणूक, इत्यादि गोष्टींत त्यांची अस्सल कोकणस्थावर ताण असे. आणि वरवरच्या कांही नारतीत त्यांचीं मतें मुभारकी पद्धतीचीं दिसली तरी नित्यभोगातिर अशा सर्व पार्विक विषयांत त्यांचा आचार अगदीं सनातनी कमेड लोकांसारखा होता. आम्ही सातारा सोडून पुण्यास आलों तसें त्यांचा आनचा ऋणानुबंध गुटला नव्हता. पुढे १९१० च्या सुमारास त्यांच्य दोघी मुत्तमांचीं तमों करणाची येळ आली तेव्हा

स्वतः डॉ. कुशाभाऊ व त्यांचे वडील बंधू, पेन्शनर डेप्युटी कलेक्टर रावबहादुर नानासाहेब देशपांडे, यांना आमची आठवण झाली. आणि जमल्यास आमच्या घराण्याशी विवाहसंस्थाने नवें वातें जोडावें अशी इच्छा त्यांना होऊन त्यांनी मला आपला विचार कळविला. मला स्वतःला त्याचें घराणें व खुद्द लग्न होणारा मुलगा ही निरपवाद अशी वाटत होती. किंबहुना स्वयंभूच्या दृष्टीनेहि हें स्वयं चालेल व जमल्यास हातचें घालवू नवे असे वाटण्यासारखें होतें, वाङ्मनाच्या पोटाजातींमध्य विवाहसंस्थान पटण्यास हरकत नाही, किंबहुना ते घडून येण्यास सर्रास सुरुवात झाली पाहिजे, अशाच मताचा मी होतो. आणि ही गोष्ट माहीत असल्यामुळेच समानमनोधर्म जाणून देशपांडेबंधूनीं मला बरील सूचना केली. अर्थात् माझ्यापुरतें होय म्हणण्याला मला काहीच आडकाठी नव्हती. पण नवीं मते असली तरी समाजाप्रमाणे परच्या कुटुंबांतलें माणसावरहि तीं जुलुमानें काढू नयेत असें माझे धोरण असल्यामुळे, मी त्यांना सांगितलें कीं आमची मातोश्री या गोष्टीला समति देईल तर ही गोष्ट आपण आनदानें करा. पण ही गोष्ट इतकी नाजूक होती कीं, देशपांडे हे पुण्यास मातोश्रीला नेहमीप्रमाणें भेटून गेले तरी ती त्यांना स्वतःला काडवली नाही. मुलाच्या बापानें मुलीला मागणी घातलें ही गोष्ट आपणामध्य कशीशीच वाटणार हें एक. पण ती विशेष अडचणीची नव्हती खरी अडचण देशस्थकोंकणस्याचा विवाह समाजात हळू नसलेला आपण करणार याविषयीची होती. म्हणून ती गोष्ट ते नजवरच सोंपवून सातान्यास परत गेले.

पुढें ही गोष्ट भीत भीत मी आई जवळ काढली; व तिला शेवटीं सरळ सवाल असा टाकला कीं “देशस्थ-कोंकणस्थ याजमध्ये स्वयं नसलेला विवाहसंबंध आपण करणार या एका गोष्टी शिवाय दुसरें कोणेंचि यात न्यून किंवा जावणें नाही. परस्पर सर्व दृष्टींनीं आम्ही अनुरूपच आहोंत तेव्हा जी इष्टि नाही ती आपण कशी प्रथम पाडावी एवढ्याकरिताच देशपांडे बंधूंची ही सूचना आपण अमान्य करावी काय !” तेव्हा प्रथम मातोश्रीन “या कामीं खरें शास्त्र विरुद्ध आहे कीं काय !” असा प्रश्न मला केला, व “तें नाही” असे मी निष्पक्षात्मक सांगितल्यावर विचार-करिता एक दिवस तिनें मागून घेतला. त्या दिवसांत माझी आई व माझे कुटुंब या दोघांनीं आपसात या गोष्टीचा विचार केला. आणि दोघांहि सर्वस्वी सनातनी मताच्याच होत्या. तथापि दुसरें दिवशीं त्यांनीं आपण होऊन मला सांगितलें कीं,

“या विवाहाला आमची हरकत नाही. रुष्टी नाही एवढ्याकरिता आपण ही गोष्ट सोडून देण्याचें कारण नाही.” अर्थात इतर सर्व बाजूनीं हा विवाह धेयस्कर असें दिसून आलें म्हणूनच त्यानीं ही समति दिली ही गोष्ट जगदीं खरी. आणि इतर कोणत्याहि दृष्टीनें हा विवाह धेयस्कर नाही असें मला वाडलें असतें तर, केवळ या सुधारणेचा भोक्ता म्हणून ती घडवून आणण्याकरिता एखादीं न्यून किंवा गौणत्व मी तरी का पत्करले असतें ! कारण मुलांचें कल्याण ही तर गोष्ट पहिली, ती साध्यत असेल तरच मग हें करावयाचें. म्हणजे सुधारणा घडवून आणण्याकरिता हें लग्न मला करावयाचें नव्हतं, तें केल्यानें सुधारकी आचरण होतें—रुड नसलेली गोष्ट आपण प्रथम हड करतो—या दोयामुळे मात्र तें मोडायचास मी तयार नव्हतो. पण शिकल्या सवर-लेल्या, नवीन मताच्या, व सामाजिक हट्टि मोडण्याची जवानदारी पत्करण्याच्या स्थितींत असणाऱ्या, माझी ही गोष्ट झाली. आई व माझे कुटुंब याची स्थिति तशी नव्हती. आणि म्हणूनच त्यांनीं समति दिली यात माझ्याऐकांदि त्यांनींच धैर्य अधिक दाखविलें असे म्हणणें प्राप्त होत. मी ही गोष्ट करीन तर चार लोक मला बरेंच म्हणतील, किंबहुना माझ्याशीं सहानुभूति प्रगट करून माझी वाढवाढी करतील. पण व्यवहारात माझी ही व कुटुंब याचा नित्य ज्या वर्गातील लोकांशीं संबंध यावयाचा, ते म्हणजे जुम्या मताच्या अशिक्षित शेजारीनी व नात्यागोत्याच्या बायका किंवा ऋणानुबधी भट्ट भिक्षुक वगैरे अशाकडून नांवे ठेवून घेण्याचाच प्रसंग होना होता. पण त्यात त्यांनीं मानसिक धैर्य दाखविलें व आपला विवेक कसोटीला उतरविला.

पुढें आम्ही सातान्यास लग्नाला गेलों तेव्हा इकडे पुण्यातील आमच्या उपाध्याया पेरून प्रसन्नदर्शनीं मजबूर प्रामाण्य उभें करणाऱ्या विचार केला. पण केळकर हे केसरीचे पोपादक आहेत, व केसरी हें उनातनी पक्षाचें मुणपत्र आहे, तेव्हा केळकरानीं केले हें सशस्त्र असलेच पाहिजे, अशी कल्पना काहींनीं चालविली. पण इतर काहींनीं पुण्यातील शास्त्रीलोकांचें मतच पेतलें. तेव्हा त्यांनीं सांगितले की, धर्मशास्त्रात मादण हा एकच अलंढ वर्ग मानला असून त्यात किंक-णस्थ, देणस्थ, कन्दादे, हा भेद कोठेच मानलेल्या किंवा उल्लेखिलेलाहि नाही. यामुळे मामग्याची गोष्ट निपाती तशीच ती वसलीहि. अर्जि आम्ही पुण्यास परत आल्यावर आमच्या उपाध्यांनीं ही सर्व हकीकत आम्हाला दिसत दिसत सांगितली,

तेव्हा मातोश्री व कुटुंब यांना आपण केले तें अयोग्य केले नाही अशी खात्री स्वतंत्र रीतीने पटल्यामुळे फार आनंद झाला. आम्ही केळी ही गोष्ट बरी नाही अस प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष म्हणणारे मुक्षित लोकांपैकींच काहीं निघाले ! पण ते कांही ग्रामण्य करणारे नव्हते; व त्यांच्या नापसंतीला आम्ही जुमानलेहि नसतें. मुद्याची गोष्ट इतकीच की मी खरोखर कोणत्याहि प्रकारें जुलूम टागा किंवा आपद्दाहि न करता, घरच्या दोघी सनातनी मताच्या जगप्रदार श्रियांनी या सामाजिक सुधारणेला आनदानें समति दिली, यावरून या वेळच्या सामाजिक स्थितीचें जसें दिग्दर्शन होतें, तसेंच कोणाचें मन न दुःखितां सामाजिक व धार्मिक बाबतीत मनुष्य वागला असता त्याला योग्य ती सुधारणा घडवून आणण्याला कारणी हरकत पडत नाही हेहि सिद्ध झालें.

असो, अस्पृश्यतानिवारणसंस्थान व अनिट जाल्लेभिमानासंस्थाने माझीं सर्व प्रमिद्वच आहेत. तथापि, या विषयां काहीं मुद्देसुद इकीकत व पत्रें देतां—

ता ५ फेब्रुवारी १९३३ रोजीं महात्मा गांधी यांनीं येरवडा मॅट्रोल जेल मधून मला पालील पत्र पाठविलें .—

“मला माझ्या अस्पृश्यतेविरुद्ध काढलेल्या मोहिमत तुमची सक्रिय मदत अवश्य हवी ती किती व कोणत्या तऱ्हेन देता येईल त तुमच तुम्ही ठरवा. ही निधा मी पदर पसरून मागत आहे ती पालाच तुम्हास खबर सापडेल तेव्हा मला आगाऊ कळवून भेटावयास या. बुधवार, गुरुवार व रविवार खेरीज केव्हांहि आलात तरी चालेल, लौकिक ‘हारजन’ नावाच इंग्रजी साप्ताहिक काढीत आहे. दर आठवड्यास बुधवार व गुरुवारचे सर्व दिवस त्या कामांत आर्तील व रविवार जेल अधिकाऱ्यांना गैरमोयीचा आहे. ‘हरिजन’ करिता तुमचा सदेश पाठविलात तर फार बरे होईल. लंडनच्या प्रवासान तुमची प्रकृति सुधारली आहे असें कळत.”

महात्मा गांधी यांच्या बोलावण्यावरून पुढील मंगळवारी मी येरवडाच्या सुसंगत महात्माजींची गाठ घेतली. उमयतांचे सुमारे दीड तास सभासण झालें. शांत मंदिरप्रवेशाच्या विलासस्थानें सर्व बाजूनी मोकळ्या मनाने चर्चा झाली. मंदिर-प्रवेशास्थानें मी आपली तडजोडीची योजना महात्माजींपुढें मांडली. महात्माजींनी ही योजना आपणास मान्य असल्याचें सांगितलें. आणि सनातनी लोक ती मान्य करीत असतील तर त्या योजनेनें (फक्त अवेडकरादि लोक

वगळून) सनातनी व प्रागतिक यांचे एकमत होऊन हा प्रश्न सुटेल असेही महात्माजींनी सांगितले. दसह सार्वजनिक मंदिरांचे दुरूस्ती व मॅनेजर, आपलेच मत ब्यालवून व लोकमत धिःकाळून, अस्पृश्यांना मुर्तींचे मंदिरप्रवेश करू देणार नाही असे म्हणतील तरच त्यांना योग्य मार्गावर आणण्याकरिता कायद्याची मदत घेणे योग्य होईल असेही आरले मत सांगितले. माझी तडजोडीची योजना मशी आहे. (१) देवळांचे जे गर्भागार म्हणजे अतर्गुह म्हणून असते त्यात अस्पृश्यच काय पण स्पृश्यानाहि प्रवेश करू देऊ नये. (२) या अतर्गुहातील सर्व व्यवस्था व प्रत्यक्ष देवपूजा ही फक्त नियोजित पुजान्यानेच करावी, व इतरांना कलपुष्प नैवेद्यादि भोग मूर्तीला वाहावयाचे असतील तर ते पुजान्याच्या हातां देऊन त्याज-कडून ते वाहावे. (३) अतर्गुहागृहे सोईच्या अशा ठिकाणां एक मर्यादेची सून उभारण्यात यावी, आणि स्पृश्य किंवा अस्पृश्य यांनी येथूनच देवदर्शन घ्यावे. याततर इतर, पण अर्थात् सुदृग्गत म्हणून राजकारणाशी संबंध नसलेल्या, अनेक विषयावर महात्माजींशी माझे संभरण होऊन ही मुलाखत संपली.

या मुलाखतीनंतर अस्पृश्यांच्या मंदिरप्रवेशातधर्मीची आपली तडजोड मांडताना म. गांधी यांनी ता. ४ मार्चच्या 'हरिजना'मध्ये पुढील विचार प्रदर्शित केले:—

" मंदिरप्रवेशाच्या प्रश्नासंदर्भा विचारविनिमय करण्यासाठी माही भेट घेण्याची मी न. चि. केळकर यांना विनंति केली होती; आणि ती मान्य करून माही भेट घेण्याचे सौजन्य त्यांनी दाखविले. मंदिरप्रवेशाच्या रिवाजबद्धी त्यांचे काय मत आहे हे ज्ञानण्याची मला उत्कंठा होती. त्यांनी मला असे सांगितले की, मंदिर-प्रवेशासारखे जे प्रश्न कायद्याने सोडविण्यासारखे आहेत, ते पुढे मागे कायदेमंडळात आणल्याशिवाय गत्यंतर नाही. मग त्या प्रश्नाचे स्वरूप धार्मिक असले तरी कायदेमंडळाशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे मी पुष्ट्कळ वी मानीत आलो आहे.

" असे पर्यायिण्यात आले आहे की, सार्वजनिक हिंदु देवळांचे निधिया (दुरूस्ती) यांनी हरिजनांक देवळांत येण्याला मज्जा करून देऊन घडिने. हा कायदा केवढ्याहि लोकमताला मोडून काढता येऊन नाही. जवळ कायदा करावा अशी मागणी लोकमताला करतो येईल, पण मंदिरप्रवेशाची परवानगी देणारा कायदा लोकमत स्वतः निर्माण करू शकणार नाही.

“श्री. वेळकर यांना श्री. रणा आप्पर यांनी आपलेल्या गिलाची जख्मी मान्य असली तरी, अस्पृश्यतेचे मंदिरात प्रवेश पाऊल पडावयाचे ते सलोल्याच्या तडजोडानंतरच पडेल असे त्यांचे मत आहे. स्पृश्य हिंदूंना मंदिरप्रवेशाबाबत ज्या अटी लागू असतील नेमक्या त्याच अटीवर हरिजनानाही प्रवेश मिळायला, या विषयी धा वेळकर हे निश्चिंत आहेत. पण हरिजनाना अंतर्गृहात प्रवेश देण्याला लोकमत तयार झालेले नाही असे त्यांना वाटते. हे जर खरे असेल तर, हरिजनाना प्राप्त न होणाऱ्या हक्कावर स्पृश्य हिंदूंनी पाणी सोडावे म्हणून, श्री. वेळकर यांची योजना अशी की, सर्व सार्वजनिक देवळामध्ये सर्वसामान्य अशी एक मर्यादा घालवी तिच्या पलीकडे कोणीही जाऊ नये फक्त प्रत्यक्ष पूजावेधि करणाऱ्या माणसाला परवानगी असावी. याचा अर्थ असा की, ज्या देवळांत सध्या स्पृश्य हिंदू गाभान्यात प्रवेश करतात व मूर्तीला स्पर्श करतात, त्या देवळात स्पृश्य लोक हरिजनाना आपल्याबरोबर बरील हक्काचा उपभोग घेऊ देत नसले तर स्पृश्यांनीच मूर्तिस्पर्शादिक आपल्या बालू हक्काचा त्याग केला पाहिजे ही तडजोड ग्रामाणिकपणे अमलात येईल तर तिला माझा काहीही विरोध नाही असे मी सांगितले आपल्या घरांतील अप्रसन्न असा हा कलह त्वरित संपुष्टत यावा, यादून अधिक आनंद मला दुसऱ्या कदा-नेही होणार नाही ”

अस्पृश्य समाजाचे एक पुढारी रा. गणपत नारायण फांदले यांनी ‘दलित-बधु’ पत्राच्या २८।८।३२ च्या अंकाने माझ्या अस्पृश्यतानिवारणाच्या धोरणा-संबंधाने खालील उद्गार काढले आहेत.—

“लोकमान्य टिळक व दे भ वेळकरांची थोरवी यांतच आहे की त्यांनी सुधारकी बाटाचा, सरकारी साच्याचा, मानभावीपणाचा व अव्यवहार्य साडा अस्पृश्योद्धाराच्या बाबतीत कधीही दिलेला नाही. या बाबतीतील लोकमान्यांचे जाहीर मत त्यांच्या आठवणीत प्रसिद्ध झाले आहे. सांगलीच्या महारवाडपां-तीन भाषणात लोकमान्यांनी सर्व जातींच्या अस्पृश्यांना आपापले धंदे सुधार-ण्याची आमहाची विनंती केलेली आहे.

“धार्मिक बाबतीत गणपतींच्या भिस्वपुर्तून चर्मकार सभेचा गणपति आप-डीला गायक्याडवाळ्यातील गणपतिबरोबर घेऊन स्वकीयपणेच लोकमान्यांनी

आपलें मत व्यक्त केलेलें आहे. रोटिव्यवहाराच्या बाबतींत भरमसाट मत त्यांनीं कधींच दिलें नाहीं.

“दे. भ. केळकरांनीं लोढमान्याची परंपरा या बाबतींतहि तत्क्षेपत फायमची राखली आहे. पंचंती सत्याग्रहाचे वेळीं अस्पृश्याच्या सामाजीना न्यायीपणा त्यांनीं कबूल करून ब्राह्मणानाहि गाभान्यात जाण्याचा आपला हक्क सोडण्याची वितर्कित केली होती. त्यांनीं मुचविलेला हाच उपाय शेवटीं अवलंबावा लागेल असेंच हिंदुसमाजाची नाडी जाणणारा प्रत्येकजण म्हणेल. अस्पृश्य समाजाला आत घेणारीं काहीं देवळे निघतील. पण बहुसंख्याक देवळाच्या बाबतींत केळकराचाच सोडणा अवलंबावा लागेल.

“अस्पृश्यतानिवारण्याचें कार्य महाराष्ट्रांत दे. भ. भोपटकर व श्री. माटे मास्तुराच्या सहाय्यानें दे. भ. केळकरांनीं जितकें परिणामकारकपणें केलें आहे तितकें ब्रिटेन व्होसेस मिशन, समाज समतासंघ किंवा बहिष्कृत हितकारिणी समेनेंहि केलेलें नाहीं. मग मुभाळरानीं केलेलें नाहीं हे सांगावयाचें नकोच. मुधारकांनीं आरला चवचाळपणा तेव्हा तूं वरून घेतला असेल एवढेंच.

“हिंदुमहासभेचे प्रमुख पुढारी व माध्यम समाजाचे धटक या नात्याने दे. भ. सात्यासाहेबांवर विशेष जबाबदारी आहे, व त्या जबाबदारीची जाणीव ठेऊनच ते अस्पृश्योद्धाराचें कार्य करीत आहेत, ते ज्या तऱ्हेनें हें कार्य करतील त्या तऱ्हेनेच अस्पृश्योद्धार व हिंदु समाजाचें हित होईल.”

पण अस्पृश्योद्धार चळवळीचे सन्मान्य पुढारी रा. विठ्ठल रामजी सिंदे यांनीं जें शालील पत्र लिहिले त्यामुळे ब्राह्मणनेतरांनीं मला शिष्याची जी आराली वाहिली तिची भरपाई शाली जसें मी मानता, ते पण असे.—

प्रिय नरसोपत यांस.—सा न. वि. वि. श्री ल. व. भोपटकर यांचें टापील आमत्रण ‘केसरी-प्रबोध’ आरल्यास जपण वरण्याच्या सत्कारभास येणें आतांच पोचलें. पाठव्याचे दिवशीं सायंकाळीं आयेगाय येद्यान घोडेपारीं घेतलीं टापाचें उद्घाटन करण्याचें मला जाणें लागेल. म्हणून आजच्या सत्कारभास येण होणार नाहीं याचें वाईट वाटतें. तरी केसरीविषयीं गुन्हां एकदां नला स्या. त्या प्रोजेक्टपणें काय वाटतें तें या पत्रांत लिहित्कडेवाच राहचल नाहीं.

गेत्या मुकवारचा व आज मंगळवारचा असे केसरीचे अग्रोरा मी सनप्र पाचले, प्रत्येक अग्रर त्याले मला हातें अवडलें कीं जणूं ते माझ्या इत्याच्या

मुळांतूनच निघाले होते. शुक्रवारचा डेखाचा समतोलपणा आणि शात्रच्या लेखाची गहनदृष्टि ही दोन्ही कोणत्याही कमलेच्या मण्डपास अत्यंत नमुनेदार सार्थीने आहेत. तुमच्या फट्या घडूगहि हे दोन लेख मान डोलवावयाला लावतील. प्रस्तुत सभेच्यामुळे माझे स्वतःचे मन फार दुगले आहे. तसे मी ता. ७ मार्चच्या सनवाराच्यापुर्वील जाहीर सभेत जपट कोट्टीही दाखविले. त्या आठवड्यांत मला जी दुःस्वप्ने पडत होती त्यांचि ययातय्य द्रव्यविग्र केसरीच्या अप्रलेखात आज उठावदार पाहून मला आश्चर्य वाटले. मी केसरी सांप्रदायाचा मुळीच अनुयायी नाही, पण मी कोणत्याच सांप्रदायाचा अनुयायी नाही ! तरी पण केसरीतील लेखाचा चहाता आहे म्हणून तर माझ्या चहावी विशेष किमत्त नाही काय ! कृपाकृष्ण माझे हें पत्र केसरीच्या लेखांस व रा. ल. व. भोपटकरास आणि सर्व सर्वधाजनांस दाखवाच. म्हणजे मी समात्तास येऊ न शकत्याबद्दल ते सर्व मिला क्षमा करतील

प्रिय नरसोपत—बालू 'रत्नाकरातील' रा. दिवेकराचा तुमच्या विषयीचा लेख मी वाचला. सोहि मला फार आवडला. तुमच्या चरित्राचे व चरित्राचे रहस्य प्रत्यक्ष तुम्हाला तरी इतके मुरेख कथविता येईल का हो ! मी पुष्कळवेळा तुम्हावर जाहीरपतीने स्तुतिनिवेचे आघात केले आहेत. तथापि महाराष्ट्रीय पुढारी या नात्याने माझ्या नजरेत तुमची जी नैतिक उंची भरली आहे तिच्यातील एक तिथीहि कमी झालेली नाही. म्हणूनच दिवेकराचा लेख मला आवडला. जसे केसरीस तसेच तुम्हा स्वतः स दीर्घायुष्य लाभो आणि महाराष्ट्र-कार्य तुम्हाकडून व तुमच्या अनुयायाकडून चिरकाल घडो अशी आवयत नम्र व सहज प्रार्थना आहे.

हें पत्र प्रसिद्धीच्या दृष्टीने मुळीच लिहिलें नाही. तरी पण तुमच्या सांप्रदायाला हे प्रसिद्ध करण्यापासून काही लाभ होत असेल म्हणून तुम्ही मला न विचारता प्रसिद्ध करात तरी त्यातील एक अक्षरहि परत घेण्यास मी तयार नाही. ह लिहिण्याचे कारण मी हें पत्र अगदी निर्व्याज हेतूने लिहिलें आहे. मग तें मला कसे लपविता येईल !

पुन्हाः आपलें शुभ वितून रजा घेतों.

वेताळ पेठ,
१७ मार्च १९३१, पुणे. }

तुमचा नम्र
विठ्ठल रामजी शिंदे

याच्या उलट प्रकार पहा. डॉ. अवेडकर माना आम्ही खालील काही मंडळींनी पुढीलप्रमाणे पत्र पाठविले. पण त्याला एकदोन ओळींचेहि उत्तर आले नाही.

“येवले येथील परिषदेत आपण हिंदुधर्म लागू करणार असं जाहीर केले तें ऐकून अनेक कारणांनी आम्हास वाईट वाटले. आपल्या भावनाची तमिता आम्ही जाणतो. तथापि आपण धर्मांतर केल्याने हिंदु समाजाचें काम, पण विशेषतः आपण ज्या समाजाचें एक पुढारी आहा त्याचें तर त्यांतल्या त्यात अतिशय नुकसान होईल असें आम्हास वाटत. आम्ही काही लोक अस्वस्थता-निवारणासंबंधानें व मागासलेल्या जातींच्या उन्नतिसंबंधानें यथामति यथाशक्ति खटपट करतो त्याबद्दल आपणास काय वाटत असेल ते वाटो. तथापि ही इष्ट सुधारणा स्विकारच नव्याच प्रमाणात घडून येईल अशी आम्हाला आशा वाटते. काय मोठ आढे त्या मानानें अद्यापि जागृति कमी आहे. परंतु तें कार्य घडून येण्यापेपर्यंत सुसिध्दितातील बहुजनसमाज प्रामाणिकपणें प्रयत्न करीत आहे ही गोष्ट आपणाला दिसून येत असेल. आशा वाटते की, तुम्ही आम्ही व तुमच्या आमच्या सारख्या विचारांच्या इतर लोकांनी असाच प्रयत्न करीत राहिल्यास इष्ट शिद्धि स्विकारच होईल. पण ते कसेहि मानले तरी आपल्या धर्मांतरानें या कार्याची हानी होईल. उलट आपण करीत आहा तसेच आणखी प्रयत्न करीत राहिल्यास या नाही तर पुढच्या विडित वरी बरेचसे हस्त-फल दिसू लागेल असें आम्हाला वाटतें. आपणाला योग्य वाटेल ते करण्यास आपण स्वतःच व समर्थ आहा परंतु एकंदर समाजाचा व या विशिष्ट प्रभाचा विचार करतां आम्हाला जें काम वाटतें तें आणखी कळविले आहे. आपण न विचारता आम्ही आपलें मत आपल्या नजरेस घातलें हो गोष्ट गैर खाली नसें आपणास वाटत असेल्यास त्याची आपण दामा करावी.”

आपले

न. चि. केळकर, ल. व. नोस्टकर, शिद्धेश्वरशास्त्री विनाय, श्री. म. नाटे.

असो. सुधारक व सत्यगती यांच्यामध्ये कोटेशन बघणारा मी तो तिन्या-इतना कसा दिसू होतो याविषयी दोन तीन अनिष्टच देतो. त्यांतोत एक हेथी

मुधारकाचा, एक निवेचक मुधारकाचा, व एक सनातनी मुधारकाचा आहे. दोघी मुधारक कै. वाग्मट देशपांडे 'सनातनी'त लिहितात :—

“ केळकराचा जन्म आत्मापूवैत टिळकपंथीय राजकारणांत गेल्या असला तरी त्याची सामाजिक वास्तवीक प्रगमनशील मते पाहून आश्चर्य वाटण्याचें वास्तविक कादीच कारण नाहीं. कारण आगल्या एका लेखांत त्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, “ आगल्या देशावर ह्या मतास्थानाच्या कल्पनेची भरती आली आहे हें जर खरें असलें, तर त्या भरतीच्या काळा जसा राजकीय प्रदेशात, त्याचप्रमाणें सामाजिक व धार्मिक प्रदेशातहि पसरल्या, हें स्वाभाविक आहे. समुद्राला भरती आली म्हणजे मग समुद्राची मंथन अगनेल्या सर्व खाज्या, तशा, नाळे याच्यामध्युन एरगारजेच पाणी पुमर्तें. त्याचप्रमाणें समान हक्क व स्वतंत्र बुद्धि याची भावना मनांत एरदा जाणूत आली म्हणजे मग ती अमुक एका बाजूलाच पळवी, दुसऱ्या बाजूला मात्र बळ नये, अशी अपेक्षा करणे व्यर्थ होय. ” केळकरांनीं ही मीमाळा अगदीं खुग्य आहे यात शका नाहीं. राजकीय वास्तवीक प्रगतीचा हव्याम भयलेला मनुष्य सामाजिक वास्तवीकतुद्धी तितकाच प्रागनिक असला पाहिजे ही मोठ टिळकाच्या काळीं शक्य आली नाहीं, हा केवळ तरकशून परिस्थितीचा दोष होय. पण खेळ्या भावनेस बळी न पडता प्रगमनशीलतेची भावना केळकरांनीं खोणल्याहि एका विशिष्ट वास्तवीक केद्रीभत न करता, रागूग उपयुक्त अशा हरएक वास्तवीक त्यांनीं तींच प्रगमनशीलता दाखविली आणि आचरली हेंच केळकरांचें वैशिष्ट्य होय. ”

सनातनी मुधारक प्रो. च. दा. पेंडसे हे ‘वागीश्वरी’त लिहितात :—
 “ हिंदुस्थानातील हिंदुराजकारणी लोकांमध्ये अशी एक जाति आहे कीं तिला धर्माचें मोठें वागडे आहे. धर्माचें नांव काडलें कीं हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या धर्माच्या अनुयायांमध्ये फूट पडेल अशी त्याचा भीति पाडते व त्यामुळें हिंदुधर्म व हिंदुजाति यांची सर्वत्र पायमाळी होत असतानाहि निरुदे जाणूनगुजून दुर्लक्ष करण्याची या राजकारणी लोकांची प्रवृत्ति असते. श्रीसुत तात्यासाहेब केळकर हे राजकारणी आहेत. पण त्यांची जाति वर सांगितलेल्या राजकारणी लोकांच्या जातीपेक्षा भिन्न आहे. हिंदुस्थानात खो. टिळकाच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या राष्ट्रीय पक्षाचें वैशिष्ट्यच असें आहे कीं, या पक्षा-

तील लोक जसे देशनिष्ठ असतात तसेच धर्मान्निष्ठहि असतात, व या दोहोंमध्ये काही विरोध आहे अशा शीतीची गैरसमजूत त्यांनी कधीच बळून घेतली नाही. हिंदुसंस्कृति व तदतर्गत धर्म आणि तत्त्वज्ञान यासंबंधा लोकमान्यांचा व्यासंग इतका गाढ होता कीं राजकारणापेक्षाहि या गोष्टी त्यांना प्रिय असत. कारण या दीर्घव्यासंगामुळे त्या संस्कृतीचे व तिच्या तत्त्वज्ञानाचे श्रेष्ठत्व त्यांना पूर्ण पटले होते. या तत्त्वज्ञानाच्या पायावरच त्यांनी आपल्या राजकारणाची उभारणी केल्यामुळे हा पाया भक्कम राहिल अशी त्यांनी नेहमीच काळजी घेतली. या गौर संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व सर्वांना पटवून देण्याचा उपयोग त्यांनी आजन्म केला व तिची पायमल्ली होऊ न देण्याची सदैव दक्षता बाळगिली. त्याची परंपरा श्रीयुत केळकर यांनी अखंड पुढे चालविली आहे. ”

विवेचक सुधारक रा. वि. स. काळेकर दिलेला अभिप्राय इतका समर्पक आहे कीं तथा आत्मनिरीक्षणान स्वतः माझा मलाहि लिहिता आला नसता. मला तो फार यथार्थ वाटला म्हणून जसाचा तसा सर्व देतो :—

“ गेल्या अर्धे शतकातील महाराष्ट्रातील प्रमुख समाजसुधारकांची गणना करण्याचा प्रस्तुत लेखनावर एकदा प्रसंग आला त्या वार्तीत ‘श्री’काराच्या नवळ तर नाहीच पण ‘शरयडम्’च्या आरुपासमुद्रा केळकरांचे नाव नव्हते आमकर रानज्यासारख्या सामाजिक सुधारणेचा मतप्रचार करणाऱ्या मंडळीत नाही तर बाह्य, पण हरिभाऊ जापटे कोल्हटकर वैभवसुत-गडकरीप्रभृति सुधारक बाह्यमयेवढ्यात तरी केळकरांचे नांव समाविष्ट होण्याला पास्त्याचेक हरकत नव्हती पण—कारण काहीहि शस्त्रोः—केळकर हे नाव उच्चारल्यानंतर मानाजिक सुधारणेची आठवण होत नाही हे मान खरे जलशात गायला बसलेल्या प्रलेख गायकाने व्यक्ति प्रेक्षकांच्या अंतःकरणात उमटते, पण त्यांच्या गाण्याची साथ करणाऱ्या व प्रसंगी त्यांना साभाळून घेणाऱ्या तत्परजनीकडे मात्र बहुधा दुर्ग्राहे लक्ष जात नाही. सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत केळकरांची योग्यतार अस्मि व स्थिति दाखी आहे.

“ ‘पुनर्निर्मादासर्थी सावसार विचार’ ‘विशिष्ट विराहाचा कायदा’ ‘हीन-जाति व त्याची उत्पत्ति’ ‘हुंम्यावर बहिष्कार’ इत्यादि केळकरांचे लेख नुसते चाळून पाहिले तरी ते अंतर्चामी सुधारक आहेत नाथे म्हटल्यामात्रून राहवत नाही. सामाजिक सुधारणेकडे पाहण्याची त्यांची दृष्टि द्विदृष्टाप्रमाणे उदासीन अगर पक्षीक्षे—राहित्यकरांप्रमाणे उपद्रावप्रसक्त नाही. स्वार्थ, आचार, संस्कृति वारे

समाजमंदिराच्या आधारस्तंभावर अविचाराने ते कुणालाहि कुन्हाड चालवू देणार नाहीत. पण हे आधारस्तंभ पोळूळ झाल्यानंतरहि त्यांना धडागुदा लावता उपयोगी नाही असा अट्टहासाहि ते धरणार नाहीत. केसरीचे सपादक व टिळकांचे सहाय्यक असूनहि सामाजिक सुधारणेविषयी आपली सहानुभूति स्पष्टपणे व्यक्त करण्याला त्यांनी कधीहि बर्मी केले नाही ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे.

“कृतीच्या दृष्टीने पाहिले तर सुधारणावादी म्हणून गाजलेल्या अनेक लेखकांइतकी वेळकरांची सुधारणाविषयक सहानुभूति काही निश्चिंत नाही. रानडे अगर हरिभाऊ आपटे यांचा द्वितीय रिकाहाच्या येथी काय प्रेमा छाली ती त्याची बरिले बाबणाराना सांगायला नकोच. ‘मुदाम्याच्या पोझा’त व नाटकात सामाजिक सुधारणेचे बर्कीलपत्र घेणाऱ्या बोरहटकरांनी मुद्दा कृतीच्या दृष्टीने वेळकरापेक्षा काही विशेष कार्य केले आहे असे नाही, गडकन्याची तर गोष्टच बोलायला नको ! त्याच्या खासगी आयुष्यात जर त्यांनी काही सामाजिक निर्बंधांचे उद्घाटन केले असेल तर ते फक्त अस्पृश्यांनी दिलेलेल्या खाण्यापिण्याच्याच बाबतीत ! उलट खांदीसिद्धण, पोटाजातींतील लग्न, इत्यादि सुधारणा वेळकरांनी गाजाबाजा न करता केल्या आहेत. अशे असून त्याच नाच सुधारकाच्या यादीत मान सहजा पडत नाही असे का म्हणें !

“या प्रश्नाची अनेक उत्तरे आहेत वेळकर सामाजिक सुधारक आहेत खरे. पण त्याच्या सुधारणाविषयक मताचा मंचार त्याच्या काही निष्ठापलीकडे गेलेला नाही त्याच्या सहा नाटकांपैकी एकहि सामाजिक नाही, इतकेच नव्हे तर त्याच्या गोष्टी अगर कविता यांच्यावरहि सामाजिक सुधारणेची छाया पडलेली आढळून येत नाही तत्त्वप्रतिपादनाच्या तत्परात कलाविलासाच्या गुलाबाची मुडी ठेवणे हे दोहोंनाहि विघातक आहे असे त्याच मत असेल पण एवढे खरे की हरिभाऊ प्रभूनि लेखकांनी आपल्या प्रमुख रचितकृतीत सामाजिक सुधारणेन जसे स्थान दिले आहे तसे वेळकरांनी कुठच दिलेले नाही

“दुसरे कारण वेळकरांच्या एकदर लिखाणाशी जुलना करून त्याच सुधारणाविषयक लेखन अत्यंत अल्प आहे हे होय. हिमालयाच्या पायथ्याशी उभे राहणाऱ्या मनुष्याचे लक्ष त्याच्या धृमाकडेच जात अथवा लहान-सहान टंक्या त्याचेही त्याला अगदी शुद्ध नाटकात, वेळकरांच्या वाङ्मयात सामाजिक सुधारणेचा हाच स्थिति छाली आहे

“तिसरें कारण आणि हेंच सर्वांत मोठें कारण आहे. वामनरावजी जोशी यांनी आपल्या लेखात ते उजेलिलेलेच आहे. ‘केळकर पुनर्विवाह पटरफोट वगैरे सुधारणाना समति देतात ती गौण पक्ष म्हणून. असली समति म्हणजे मान्यतेचें रूप घेतलेला विरोधच होय.’ हा केळकराच्या सामाजिक मतावरील सर्वांत मोठा आक्षेप आहे असें म्हणावला हरकत नाही.

“या आक्षेपाविषयी विचार करतांना केळकराचा एक स्वभावविशेष अवश्य लक्षात घेतला पाहिजे. इमजी कमिठ पुस्तकातून एका बाजूने सोन्याची व दुसऱ्या बाजूने चादीची असलेली ठाल दोन सरदारांच्या द्वंद्व-सुद्धाला कारणीभूत होते अशा अर्थाची एक गोष्ट असते. दोन बाजूनी येणाऱ्या या सरदारांपैकी प्रत्येकाला चादीची एकच बाजू दिसते। व ठाल सोन्याची की चादीची या विषयी पादविवाद होऊन त्याचा निकाल लावण्याकरिता ते तरवारी उपसतात. केळकर या सरदारांपैकी एक असते तर हें प्रकरण हात-पाईवर कधीच ढालं नसतें. प्रतिपक्षाचे म्हणजे ऐकताच त्यानीं तरवार उपसणा-ऐवजीं दोन पाउलें पुढें टाकून त्या चाळीची दुसरी बाजू पाहिली असती. आणि ‘तुमचें म्हणणें अक्षरशः खरें आहे, चाळीची माती बाजूदि काहीं कमी प्रेक्षणीय नाही’ असें म्हणत म्हणत दुसऱ्या हटबादी गृहस्थाला आपल्या बाजूला आणलें असतें.

“त्याच्या या विचाररीति स्वभावाचें प्रत्यंतर पद्यावयाचें असेल तर त्याचा ‘हुंम्यावरील बदिष्कार’ हा सामाजिक लेख पहावा. बंगाल्यांत स्नेहलतेनें हुंम्याच्या पायीं स्वतःला गाळून घेतले स्वयंघ्नी त्यानीं हा लेख लिहिला. अर्थांत दुसऱ्या कुणी लेखक असता तर यावेळीं लेखणीतून अग्नीच्या ससगाने आपलेल्या शब्दावाचून दुसरें काहींदि बाहेर पडल नसत. पण केळकरांना या लंकात हुंम्याचे अनर्थ पर्जन केले असले तरी वस्तुस्थितीचा त्यांना गिगर पडलेला नाही. ते म्हणतात ‘नुलीच्या आर्द्रागाची कीव वाडते खरी, पण त्यातील झिपेक असे घर्भन असता की, त्याचें बेयीं अंबेळीं नाक दाखून तोंड उपडलें तरच टीक. त्यांना जर भोव्य व सज्जन ब्याही नेटेल, आणि ‘देव्यागेम्याच्या गोडी या ज्याच्या त्याच्या मोठेपणाच्या आदेश’ पोटाचा गोव्य देईल तो सोन्याच्या तोम्याला मागे पेंग्वर नाही’ असा तात्वज्ञान लटवीक नर, त्याला ते गोना दित्याविषय कधींदि रदावयाचे नाहीत. आणि ‘नुयतो इच्छुड वाचून

मुझी दिली, अनन्धू भात जेययला घातला ' ही जी केवळ म्हण आहे ती अक्षरशः खरी केल्याशिवाय ते सोडणार नाहीन. हुद्द्याचा मागणीचे व कराराचे ज कित्येक वेळां स्वरूप येत ते अशा आईबापांच्या उदाहरणामुळेच.

“मुलांच्या आईबापातहि सारेच काही धुतलेले तादुळ नसतात, त्यातहि असायचे तितके उडीद वगतात, अण केळकरांनी म्हटले म्हणून त्यांनी हुज्याचे समर्थन केलें असे म्हणणे योग्य होईल काय ? केळकरांना आयुष्यात फार दिग्गज वकिली चालवावी लागली नाही हें खर, पण बरीलगांदाहि ते यशस्वी न्यायाधीश झाले असते यात संशय नाही. सामाजिक सुधारणेंप्रमाणें राजकारणातहि ते सुवर्णमध्याचा पुरस्कार वरणारेच आहेत. पण त्यांचे टीकाकार त्यातल्या 'सुवर्णा'कडे लक्ष न देता 'मध्या' उरच तुटून पडतात.

“प्रो. वामनरावजींनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नाचा याच दृष्टीने विचार केल्या पाहिजे पुनर्विवाह घटस्फोटादि सुधारणांना केळकरांनी गं.गपश म्हणून दिलेली समिती, आणि घरी जावयाला निघालेल्या विद्यार्थिनीं ग प्रथम न जाण्याचा उपदेश करून नंतर शिंद्याने जाण्याकरिता दिलेली समिती, यात प्रो. वामनरावजींना काहीच फरक वाटत नाही विद्यार्थिनींच घरी जाण्याचें कारण ज्या मानांने महत्त्वाचें झाले त्या मानांनेच शिक्षकांने आपल्या समर्थांच स्वरूप ठरविण दृष्ट नाही काय ! आई आजारी असल्यामुळे घरी जाण्याची परवानगी मागणारी विद्यार्थिनी, आणि शेजार-घरच्या हळदीकुक्कवात रमण्यागमण्याकरिता रजा मागणारी विद्यार्थिनी, यात दोन धुवाचें नंतर नाही काय ! पुनर्विवाह घटस्फोटादि विषयांचा विचार करताना प्यक्ती आपल्या डोक्यापुढें कधीच उभी नसते

“सामाजिक परिस्थिती व आत्मौपम्यावर अधिष्ठित झालेली नीति याचा कुणीकडून तरी मेळ बसवा एवढीच सुधारणाकारी मनुष्याची इच्छा असते प्रो. वामनराव जोशी म्हणतात तथा विविष्ट परिस्थितीत पुनर्विवाह हा प्रथमविवाहा-इतना—आणि घटस्फोट विवाहप्रथीप्रमाणच—न्याय्य व म्हणूनच पवित्र आहे हें केळकर देखील कबूल करतील. पण केळकरांच्या लेखनात नेहमी सामान्य परिस्थितीचाच विचार केलेला असतो हें विसरून चालणार नाही.

“या बाबतीत आपणखीहि एक मुद्दा महत्त्वाचा आहे. केळकरांचा सामाजिक लेखनाचा वाळ लक्षात घेता (मतिविकार नाटकावरील टीका वगैरे

चहुतेक लेख २०-२५ वर्षांपूर्वीचे आहेत) पुनर्विवाहासारख्या गोष्टींचा गौणपक्ष म्हणून उल्लेख होणे अस्वाभाविक नाही. सामाजिक सुधारणेचा केवळ घेणारे एवढे मोठे कोल्हटकर ! पण त्यांनीमुद्दा एके ठिकाणी जिल्हा विरक्त स्थितीत आयुष्य कटितता येत नाही तिनेच पुनर्विवाह करावा असे म्हटलं आहे असे वाटते. गडकऱ्यांनी तर प्रेमासाठी तळमळणारी बालविधवा लीला निर्माण करून प्रेक्षकांना जितके रडविले तितकेच बालपक्षिमूर्तीच्या चितनात रममाण होणाऱ्या मुशिलचेच चित्र काढून त्यांनी प्रतिनिष्ठेचें माहात्म्य पटविले ! खरच, ही उदाहरणे देण्याची तरी काय जरूरी होती ! म्हणतात ना, मनगटावर घड्याळ, अन् वेळ विचारी बाळ ! रुद्र वामनरावजींची रागिणी तरी काय आहे ! वैधव्यात तिच्या मनात परपुण्याचा विचार येतो; पण तो तिला, वामनरावजींना, अगर टीकाकार कोल्हटकरांना कुणालाच आवडत नाही. तर्कदृष्ट्या पाहिले तर रागिणीच्या पुनर्विवाहात गौण असे काय आहे ! कोल्हटकर, केळकर, जोशी, गडकरी या सर्वोपर परंपरागत सामाजिक संस्काराचा पगडा इनका जबरदस्त आहे की ध्येय या श्दार्थाने का होईना विधवेने अपेक्षाहित राहणे चांगले असे मुचबित्याशिवाय त्यांना राहवत नाही.

“ सामाजिक लेखकांच्या बतावरील हा संस्काराचा पगडा इतका अनिष्ट आहे चर्चा येथे अप्रस्तुत आहे. जो गोंष्ट कस्नहि कोल्हटकर-गडकरी-जोशी सुधारणावादी राहू शकणेत, तीच गोंष्ट केळकरांनी केल्याप्रमाणे त्यांना ‘मच्छप मुराणमतवादी’ ही बरवी बहाल करणे न्याय्य होईल काय ! एकादशीमाहात्म्य सगळेच गातात; मग ज्यांना उपास्य होत नसेल त्यांनीच ‘तांदूळ भाजून खावे’ असा एखाद्याने म्हटले तर त्यांत विषयले कोठे ! आजलेल्या तांदूळबरोबर तळलेली कांढाची भजी तारल्यामुद्दा छप्पाची रिडी तयार झाली आहे ही गोष्ट सारी ! पण तिची मात केळकरांच्या लेखनात आढळत नाहीच म्हणून त्यांना दोष देण म्हणजे हिंदु श्रिया युरोपियन बावकाप्रमाणे फेडकतनाचा पुरस्कार करित नाहीत म्हणून त्यांना बोल टाकण्यासारखेच होईल.

“ केळकरांच्या लेखनाने स्वरूप प्रायः लपळ नाहीच. शिवाय सामाजिक सुधारणेच्या बाबतीत त्यांनी विशेष लेखन केले आहे असेही नाही. यामुळे सुधारणाप्रसाराक आवरकर अगर सुधारणासर्वोच्च कोल्हटकर-आपटे या लेखकां-जरोबर त्यांचे नांव मिश्र नाही नांत नाथवंत नाही. पण लेखनांत व श्रुति

त्यांनी सामाजिक सुधारणेचा सामान्यतः पुरस्कारच केलेला आहे. ते सामाजिक सुधारणेचे वकील नसले तरी तिच्या बाजूचे महत्त्वाचे सार्थीदार आहेत. त्यांनी धातपणाने साक्ष दिली अगर प्रतिपक्षाची बाजू विचारपूर्वक पाहिली म्हणून त्यांची साक्ष अनुकूल होण्यापेक्षा प्रतिकूलच झाली असे ठरविणे निःसंशय अन्यायाचे होईल.”

(१४) आत्मनिरीक्षण

स्वतःचे मूल्यामानन स्वतःच करणे यासारखी कठिण गोष्ट दुसरी नाहो कारण आत्मप्रीतीमुळे माणसुकर्ते जाईल ते आत्म्याच बाजूला जावयाचे हे ठरलेलेच आहे. तयारि असा प्रयत्न प्रत्येकाने एखादे वेळीं तरी करून पाहण्यासारखा असतो मला एकदा एक स्नेही म्हणाला “वेड्या, शेड्या लोक तुमची स्तुति करतात तर दाकडो लोक तुमची निंदा करतात. माणसुम्ही स्वतः तुमची योग्यता काय समजता !” त्याला मी म्हणालो “जे कोणी माझ्याहून श्रेष्ठ आहेत त्याच्या तुलनेने मी हीन आहे. आणि जे कोणी माझ्याहून हीन आहेत त्याच्या तुलनेने मी श्रेष्ठ आहे.” तो म्हणाला “छे, हे तर निव्वळ उडवाउडवीचे उत्तर घाले. तुम्ही तुमच्याहून श्रेष्ठ कोणाला मानता आणि हीन कोणाला मानता हे मला कसे कळणार !” तेव्हा मी म्हणालो “प्रथम स्थूलमानाने हे सांगतो की माझ्या कोणत्याहि निंदकापेक्षा मी श्रेष्ठ आहे.” तो म्हणाला “कारण !” मी म्हणालो “कारण, माझ्याहून जे श्रेष्ठ आहेत असे मी समजता ते माझी निंदा करताना सहसा आडोळात नाहीत. जे माझ्याहून हीन आहेत तेच माझी निंदा करतात. निंदा हा अस्वेचा परिणाम असतो. माझ्या योग्यतेला जे चड श्रुत नाहीत तेच मला निंदेने माली ओहून आपल्या योग्यतेला बाणू पडतात. माझ्याहून श्रेष्ठ आहेत ते कोणाची निंदा करीत असतील तर त्यांना जे आपल्याहून श्रेष्ठ वाटत असतील त्याची.”

तरीही माझ्या जेदाचे समाधान घाले नाही तेव्हा मी मोकळ्या मनाने बोललो तेच येथे देतो. मी म्हणालो “मी केव्हाही स्वतःकडे पाहतो तो इतराच्या तुलनेने नाही. तर स्वतः माझ्या तुलनेने ! लौकिक काय किंवा यश काय, जे मला मिळाले ते खरोखर माझ्या आत्मगुणापेक्षा अधिक मिळाले असे मला वाटते. अर्थात् मी पूर्णपणे आत्मसंतुष्ट आहे. आहे याहून अधिक योग्यतर

मला लाभली नसेल तर तो लोकांचा दोष नाही, माझा आहे असें मी मानतो. कारण मी एक सामान्य बुद्धीचा सामान्य कर्तृत्वाचा मनुष्य आहे. दहा सहस्रांत एक अशी माझी योग्यता लोकोत्तर नाही. कदाचित् सहस्रांत एक इतकी असेल. ज्यांना शिक्षण लाभलें नाही त्यांना बुद्धि किंवा कर्तृत्व नसतें असें मी समजत नाही. शिक्षणाने खोटा लौकिक मिळवून देण्याची सोय केली आहे इतकेंच. शिक्षितांतहि माझी योग्यता ठरवावयाची तर त्याला उत्तम प्रमाण आहे. तें असें की, मी विद्यापीठाच्या सहा परीक्षा दिल्या त्यांत वरच्या प्रतीचा मान मला केव्हाच मिळाला नाही. कधी एकाहि मोठे वडीस मिळालें नाही. इंग्रजी सातव्या इयत्तेपर्यंत झालेंत माझा नंबर पहिला दुसरा असे व नेहमी शिष्यवृत्ती मिळे. परंतु विद्यापीठाच्या पहिल्याच परीक्षेत परीक्षेच्या कसोट्याने माझ्याहून बुद्धिमान असे चारथें विद्यार्थी आहेत असे आढळून आलें. मी प्रत्येक परीक्षा पहिल्याच वेळी पास झालों असे सहापर्यंत पाचदां घडले. तथापि सामान्य बुद्धिमत्तेपेक्षा अधिक काही ज्ञानाजें व्हांविलें जात नाही. पुढे मी बरिलेला ज्ञातो असता तरी त्यात मला पहिल्या प्रतीचें यश मिळाले नसत. मी चिन्तितक आहे तरी उत्तम वर्षांलाच्या बुद्धीन जो बारकासा लागतो तो माझ्या बुद्धीन नाही. शिवाय सरस्वी बरिल होण्यास जी तडफ, जे व्यवहार चानुर्य, जो हटवारीपणा, अर्धे सांगतो तो मजमध्ये नाही. ह्यातल्या ह्यात अव्यल दावे चालविण्यापेक्षा मी जपोंचे अधिक चांगली चालविर्ली असतो, आणि अपीलपेक्षा मी न्यायासनावरून दाव्याचे निर्णय अधिक चांगले दिले असते. बरीलीत मां उपाशी मेलत नसतों. पण अग्ना भोपट्टर मजविषयी जे म्हणतात की, “केटकरांनी बरिली केले असावे तर लागो रुपये मिळाले असते ” तेहि गरे वाटत नाही.

मला न्यायदानाचे काम लाभलें नाही, आणि बरिलीचा पेंदा पुढून मी संपादकांस पेंदांत पडू शकलों, यानें माल माझ्या नेमार्नेक गुणाना अधिक वाय मिळाला. उपादक या नात्यानें मी बराच यशस्वी झालों. तथापि हिंदुस्थानांत मजहून अधिक चांगले असे किती तरी संपादक होऊन गेले. मनप्रतिपादनाच्या दृष्टीन टिळक, भावना-सौतन्याच्या दृष्टीनें अरविंद बाबू, बोमक नुमिगनाथाच्या दृष्टीनें मोतीनाल पोस, हुपड उदयिण्याच्या दृष्टीनें अच्युतराव को-हटकर, ईशवी नारंग्या दृष्टीनें नटरावन्, माहितीच्या दृष्टीन सी. वानू. नितनगी, आवेसाच्या दृष्टीनें राधिकावर, बहुशंगीणाच्या दृष्टीनें सिनेध्यासकार, असे जनेक संपादक होऊन गेले. माझें

वैशिष्ट्य असेल तर भाग्य सजवून लिहिण्यात, त्याने त्याहून छातरागार चिकित्सेनें खऱ्या व्यवहारी मनुष्यास आपलेस बरण्यात होणे. एकाधिक मतें नाहोंत म्हणून धडाडी नाही, ध्येयनिष्ठा असली तरी तिच्या मर्यादा पाहण्याकडे दृष्टि, स्वसक्ष समर्थन असले तरी प्रतिपक्षाच्या अगचे गुण घेण्याची फाजिल न्यायबुद्धि, इत्यादि अनेक गुणमिश्रित दोष माझ्यामध्ये होते. परंतु कोणत्याहि सत्कार्याला निर्विकार बुद्धीनें शक्य नितकें प्रोत्साहन देणें हा एक मोठा गुण मजमध्ये होता. धान्दान व जाणून पुजून अन्याय असा मी इशितच करीं. जातिद्वेष मी सहमा बेल्ल नाही. यामुळे सपादक या नात्यान मला शत्रूपेक्षा मित्रच अधिक मिळाले. शिवाय सतत पंचवीस वर्षे केसरीसारख्या श्रेष्ठ वर्तमानपत्राचा संपादकीय अधिकार हातीं राहिल्यानें, माझ्या बुद्धीच्या व भावनाच्या सर्व राजू प्रगट करण्याला मला विस्तृत वाव मिळाला.

राजकीय चळवळींच्या दृष्टीनें तर माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ असे पुढारी किती तरी झाले व आहेत. कोणत्याहि चळवळीकडे मी स्वतः तोंड किती फेरा सोडूं शकेन किती स्वार्थत्याग करूं शकेन या व्यावहारिक पण आत्मोत्तम्य दृष्टीनें प्रथम पाहतों. पारणामाविषयीं खावधपणाची दृष्टि असली म्हणजे मनुष्य एकाधिक मतं बेछूट प्रतिपादीत नाही. आपण जें करणार नाही तें लोकाना करवयाला सागणें माझ्या जिवावर येतें. त्यामुळे व्येयवदित्वात मी कमी पडतों. जे आपल्या स्वार्थत्यागात किंवा दुःखपात्रतेला मर्यादा ठेवीत नाहोंत ते सहजच पुढारी बनतात, आणि अशाच्या विषयीं मला अत्यंत आदर वाटतो. देशाचें पाऊल पुढें पडेल तें अशाच पुढार्यांच्या हातून. पण उलट आपली कुवत न पाहता, स्वतःची स्वार्थत्यागाची तयारी नसता, दुसऱ्याला मात्र घोंड्यावर पातणारे असेहि पुढारी जे अनेक असतात त्यांच्या विषयीं मला अत्यंत निटकारा वाटतो. दुसऱ्याचें पर जाऊन त्याच्या प्रकाशानें आपला चेहरा उज्वल करणारे 'देशभक्त' मी पुष्कळ पाहिले आहेत ! आणि आरण स्वतः मागे पडलों तरी चालेल, पण हें परघाताचें पाप आपल्या हातून घडूं नये अशीच माझी नेहमी इच्छा असे. तसेंच मताच्या अप्रामाणिकपणाबद्दल मला फार राग येतो. पुढारी म्हणविणारे पुष्कळ मी असे पाहिले आहेत कीं, स्वतःची खरी मतें तशीं नसता, दुसऱ्यांच्या मताना लोकांकडून मान मिळतो व कीर्ति लाभते म्हणून तीं मतें आपलींहि आहेत असें भासवून प्रतिपादणारे. जो कोण काहीं ओजस्वी भावनेचें बोलेल त्याच्या पलीकडे जाऊन त्यादिपेक्षां अधिक प्रखर व ओजस्वी असें बोलण्याचा मोह अनेक पुढार्या-

ना होतो, आणि सारा प्रसंग आला म्हणजे मग मात्र पळवाड सोडून अग चोहून ते निघून जातात हा अनुभवहि काही थोडा नाही. अशाच्या वर्गात जाऊन वसण्या-पेक्षा आपल्याला कीर्ति लाभली नाही, आपण मागे पडलो असे लोकांनी म्हटल, तरी चाखेल. पण स्वतःला पचेल न पथाताप न होईल तितकच करावे, आणि प्रामा-
निकपणाने वाटेल तेच सोळावे, असा भासा स्वभाव असल्यामुळे मी शर्यतीतल्या घोड्याप्रमाणे राजकारणाच्या रंगणात धावलो नाही. तथापि हेहि प्राजलपणाने सांगितले पाहिजे की पाहिल्या प्रतीच्या राजकीय पुढाऱ्यांना जे बुद्धिवळ, जी स्वार्थत्यागपानता, आणि जी परिश्रमशीलता लायते ती मजजवळ नव्हती. मला राजकारणात मिळाला यद्दून अधिक मान मिळाला नाही या विषयी माझ्या मित्रा-
नाच माझ्यापेक्षा अधिक वाईट वाटते. पण त्यांना माझे खरे दोष माझ्या इतके माहीत नसतात. मी 'महत्वाकांक्षी' नाही हे गेरे आहे. पण त्या शब्दाला वाईट-बरोबर वागला असाहि एक अर्थ असतोच की नाही !

पण केव्हा केव्हा माझ्या खऱ्या योग्यतेचे मोजमाप माझ्या प्रतिपक्षीयांच्या निंदेतूनच प्रगट झाले आहे. याचे एक गमतीच उदाहरण १९३९ च्या जागझात घडले. त्या महिन्यात माझ्या एकठाणान्या काडविषयाचा समारंभ माझ्या मित्रांनी फारच मोठ्या प्रमाणावर केला. शाय. अग मराठे वर्तमानपत्र किंवा मासिक नव्हते की, ज्याने माझा गौरव करण्याकरिता आपला विशेषांक काढून छत्ररित्ता नाही पाचपक्षास सत्थानीं माझा सत्कार समारंभ केला. अभिनंदन मानपत्र अंदेर यांना मजवर बर्पाव झाला. अनेकांनी गौरवपर लेख लिहिलेला 'केळकर प्रथ' हागोपाड निपालेल्या तीन आठव्या मिळून पाच हजार पंधरा दिवसात सपला ! फार काव पण मुंबईच्या 'विशिष्टवृत्त' कातांनीहि माझ्याविषयी एक सहानसे प्रशस्तिपर स्फुट लिहिले इतक सांगितले म्हणजे पुर ! आणि अधूनपण कोल्हटकर 'उद्देश' चाल-विण्यास जिवंत असते तर त्यांनीहि, त्यांच्या पदार्तन का होईना, मजविषयी खऱ्या मनाचे चार उद्गार काढून मला खन्बनाद दिला अघता. कारण ज्यांनी सतत खोळा गेरे मला निगान्नायर भाडून खड त्या अधूनपणान्या आतल्या मनाच्या एका कोनऱ्यांत माझ्याविषयी खरी आराधुदि होनी हे मला पद ठाऊक आहे. पण पुण्यात निपणारे 'लोक शिक्षण' असे होत की त्याला शे सरे प्रसाराचा अर्लत विषाद वाटला. आणि आतल्या अर्धसुष्टच्या अर्कात खान 'टिळकभण्ड' दे नांर धारण करणाऱ्या एका संघस्यना नेम छानून माझा योग्यायोग्येची

निर्भीडपण छाननी वेची म्हणून या लेखात माझ्याविषयी काय लिहिले आहे अर्थां देता, आणि त्या लिहिण्यातूनच मग अनुकूल असे पडसाद काय उठवू शकता.

हा लेखक म्हणतो — “केळकरांचे जे मुक्तात्मक गुणगौरव करण्यांत आले ते तरी कितपत यथार्थ आहे ? विप्लवकारांचा दण्डार्णव देशाभिमान व त्रिकपणा केळकरांमध्ये नाही. राज्याच्या प्रमाण सर्वे संभाव्यतेचा आराध त्यांच्या मनावत असून नरी त्यांच्या स्वभावाची गंभीरता व मोठे तान्त्रिक ह्यं केळकरांमध्ये नाही. योग्यांचा नेमस्तपणा अर्थां भरसूर आहे, पण त्यांचे अंध धामनेपुण्य व राजकीय एकाग्रता नाही. वेचळ साहित्यदृष्ट्या विचार केला तर केळकरांना लिखक तांचे प्रभुत्व प्रसिद्ध आधुनिक कवींचा दर्जा नाही. हरिभाऊ आपल्याप्रमाण एकहि पुरेले नादरी त्यांनी अद्यापि लिहिलेली नाही. इतकेच नव्हे तर भाषनाभ्यास असा चटकदार लघुकथाहि त्यांचे अजून लिहिली आल्या नाहीत. उद्योत बाणवर्ती अनेक नाटक त्यांनी राबविले असून तरी उदात्त प्रसंगाच्या अभावी साहित्यकारांच्या नाटकाप्रमाण तीं लोकमान्य शालीं नाहीत. इतिहास प्रबंधात बंध राजपाड्याचा मखोल विद्वत्ता व उच्च प्रतिभा नाही. वस्तुवृत्तांत शिवगामपताचा सर नाही. तसेच स्थानिक स्वराज्याच्या दारभागत पंचवीस वर्षे वावरूनहि लक्ष्मणराव आपल्याची चमक त्यांनी दाखविली नाही ! शिक्षणकार्यात कर्तव्य-विजापूरकरांची विकारी नाही. सामाजिक सुधारणत आगरकरांची उत्कटता नाही. धर्मकारणात मुजारी आनंदराव नाही. राजकारणी तत्त्वदर्शित अण्णाची पानता नाही. मग त्यांच्या ठायीं काय असे अनेक ध्येयनिष्ठत्याग आणि टिककाचा लोकोत्तर घेयशाली पराक्रम नाही हे काय सांगायलाय पाहिजे ? ”

हा ‘टिळकभक्त’ पुढे लिहितो, “केळकरांच्या अर्थां मुणोत्कटता नाडळत नाही याचा कारण त्यांची ध्येयशून्य दृष्टि, महत्वाकांशाद्विष्ट चंचल मन, आणि स्वाध्यायिय प्रवृत्ति केळकर लिखकाना वेऊन मिळाले ते उत्कट देशभक्तीमुळे होता तो त्यांना तेव्हा वन्यापैसी मिळाला इतकेच. केळकरांच्या चिंतनीशी व सनादकीय काळातून दोन तपाच्या सहवासाने निष्ठावत सांप्रदायिक निषाल नाही. लिखकाच्या उत्तुंग वदह्याभोजाची केळकरांचे मोग्याचे रोष लावले गेले. केळकरांना कोणत्याहि एका विषयात सर्वधेष्ट अधिकार प्राप्त न झाल्यामुळे ते

अठरा धान्याचें फडबोळे बनलें आहेत. केळकरांचे राजकारण आणि साहित्य-सेवा याचा प्रवाह आरामशीरपणें चालला आहे. त्यांना धकाधकीचा मामला नको. टिळकाच्या लडाऊ पक्षाचें नेतृत्व पत्करण्याला केळकर असमर्थ असल्यामुळेच तो पक्ष गालें पडला. केळकरांचीं मूळ प्रवृत्ति साहित्याचीं असून राजकारण ही त्यांची विकृति आहे. केळकरांचें आचरण कर्मयोग्याचें नसल्याकारणानें टिळकराजकारणाला गार्धीराजकारणासो टकर देता आली नाहीं.”

पण आणखी एक मासलेवाईक उतारा देण्यासारखा आहे. तो कोल्हापूर येथील ‘सत्यवादी’ पत्रातील आहे. माझ्या वाडदिवसाच्या निमित्ताने सातेल्या स्तुतीनें जर मला अजीर्ण झालें असतें तर सत्यवादींचा हा उतारा त्या अजीर्णाला धागलाच उतारा झाला असता ! तो उतारा असा —

“ठिळसवाणा-केळकर वाडदिवस—(लेखक —माधव गणेश वैजनाळकर, प्रस्तुतचा लेख आमच्या एका प्राप्ति मितांनीं लिहिल्या असून तो आम्ही या खालीं देत आहों —स सत्यवादी)

“गेल्या आठवण्यात यित्पावन समाजाराडून केळकरांचा जो जवास्तव उद्देशो-उद्देशो धरण्यात आला ह्यानें ‘ताचा’ विषयी लोकांमध्ये चुकीनें राहिलेला ‘वाहीदा’ आदर आपोआपच नष्ट होत चालला आहे. केळकर हे एक साहित्य धोरक या नात्यानें त्याचा थोडारा सत्कार होईल अशी वन्याच प्रामाणिक लोकांची गमजून होती, पण वेडकाचा रील होऊ पाहणाऱ्यांची जो एक थोटा भागतात, त्या गौरी-प्रमाणे केळकरांच्या अध व स्वाध्याय चढाव्याडून त्यांचा तह पुनविण्यात येत आहे. बाकी या प्रसंगीं मी एवढी इच्छा करितों कीं, बेल होऊ पाहणाऱ्या वेडका-प्रमाणे केळकरांची अवस्था होऊ नये !

“वास्तविक आज हिंदुस्थान देश सगळ्या परतरेच्या गतोन सापडला आहे. जगदुमान्य महात्मा गांधीजी, तरुणांचे पंचप्रान व जगद्विखल नेहरू, हत्ती-किरण सरदार वयनभाई पटेल वगैरे ह्यांचे देशभक्त व देशभोरिदा, देशाच्या वध-विमोचनार्थ, मुमुगवासांतक गडबड हस्त उपभोग्य आहेत. त्यांचे मंत्रबोनाच साहेबांनीं ज्ञानविषयक निर्णय जाहीत करून हिंदुस्थानच्या राजकीय राफला त्यांनीं एकप्रकारचें आण्ढानच केले आहे. असाक्षीव हत्तीचे मायेदिक मुमुलनन, हिंदुस्थान देशाला दिरप्ल निरालाखाली आणण्याची आज कोणू कायले आहेत.

आणि अशा भागीराणीच्या वेळीं राष्ट्र केमरीवर आम्हें झाल्याची घमेंड मारणारे केळकर, आपल्या बाळदिवसाची पन्नास शेंद्रीत व अहेराच्या राशी लुटत मज्जा मारू लागले आहेत. हे हृदय शिरायाच्या तेजस्वी महाराष्ट्राकडे कसे सहन होईल ! तेजस्वी महाराष्ट्र यापुढे केळकरांना देशद्रोही केळकरच म्हणणार !

“राष्ट्रीय सकटाला धरच मरुट समजण्याची महाराष्ट्राची परंपरा आहे. म्हणूनच शिवराजा सेनापति तानाजी हा आपल्या एकुलत्या एक मुलाच्या लग्न सोडव्यांत गुंग असता, सिद्दगडासहल सकटाची त्याला वर्दा मिळ्याच ‘आर्थी सिद्दगडाच लग्न आणि मंतर मुलाच’ अशी वीरोचित गर्जना करून तो सिद्दगडावर चारून गेला आणि केळकर ! अरेरे ! ! ना बाजीरावाच्या बळगावर गेला पुण्यात शत्रूचा चांफेर मराठा पडला असताना बाजीरावाला आपकनारीचा व लाहूर जिल्ल्याचा मोह गुटला नाही केळकरहि आज त्याच मोहात सापडले आहेत

“आज टिळक ह्यात असते आणि हिंदुस्थान देशात स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ असे होमकुंड पेटून राहिले असते, तर टिळकरांनी आपल्या मवंस्वाचा त्याग करून त्या होमकुंडात उडी घेतली असती.

“पण ह्या ! तेरव्याप्रमाणे दिवसातून तेरा वेळां रंग पालटणारे केळकर, फंडगुंडांची टोळी जमवून जनतचा पैसा पस्त करणारे केळकर, गुरुमाळलीच्या (टिळकाच्या) मुलाच्या आत्महत्येला कारणीभूत होणारे केळकर, जगद्वय महात्मा गांधीजींवर शिंतेडे खडविण्यात धन्यता मानणारे केळकर, टिळकरांनी ज्या छत्रपति घराण्यावरून शेवटपर्यंत आदरभाव व्यक्त केला, त्याच छत्रपति घराण्यावर टिळकाच्या पक्षात बेशरमपणलाया झाडणारे केळकर, लक्षावधि मूक जनतेच्या हक्काची मायमझी करणारे केळकर, म्हणजे नीतिमत्ता, देशसेवा, प्रामाणिकपणा व बहुभाव इत्यादि महत्तम गुणांची फारकत झालेले केळकर, टिळकाची परंपरा चालविण्यास समर्थ कसे होणार ! आणि शिखव्याप्रमाणे नेकजात काँग्रेस पुढाऱ्यावर कितीहि शिन्वाच्या लाखोल्या नाहित्या तरी त्यांना काँग्रेसचे अध्यक्षपद तरी कसे मिळणार !

“कर्तव्यगार मनुष्याच्या पाठीमागे मान धावत जातो, तर नादान मनुष्य मानाच्या पाठीमागे कुत्र्यासारखा धावत असतो केळकर आज असेच मानाच्या पाठीमागे लागले आहेत. कारण हा बाळदिवस समारंभ घटवून आपल्याची

त्याचीच योजना आहे (!) या योजनेमुळे विद्याच्या पुण्यातील चांभारानामुद्धा हा समारंभ साजरा करून केळकरांना 'मुत्नाळी जोदा' अर्पण करावा लागला.

"शेवटी पुढारी होण्याला केळकर सर्वस्वी नालायक कसे आहेत हे दाखवून हा लांबलेला लेख पुरा करतो. केळकर मार्गे कोल्हापुरास आले. त्यांनी राजाराम कॉलेजात 'अडे' खाऊ. त्यानंतर विद्यापीठात त्याने व्याख्यान झाले, तेथे त्यांना द्वार मिळाला नाही. एवढ्यावर स्वारी गरम झाली, आणि हा अपमान झाला असे समजून त्यांनी तेथून पळायन केल. महाराष्ट्रीय राजकीय गुरू (!) ची हीच का रीत ! अशा नादान मनुष्याचा उदोउदो करून पुण्याचे चित्रावन काय साधणार !"

मजबुरची टीका घालण्यातून मी उतरून घेतली याचे कारण माझ्या एकसष्टाच्या बाढदिवसाच्या समारंभाला ही एक-दोनच गालबोट्टे लागली ! 'लोकशिक्षण'तील टीका करणाराने टीका करण्यात चतुर्य दाखविले, पण आखले नाच गुंत ठेवण्यांत त्याने व्याडपणाच दाखविला. य कथित माझ्यासारख्या एका व्यक्तीवर उपड टीका करण्याचे धैर्य ज्याला नाही, तो स्वतः राजकीय रम्यप्रमाण धैर्याची मशाल पाजण्यास कितीसा असेल याची कल्पना कोणासहि करता येईल. आता हा समारंभ करणाऱ्या माझ्या मित्रांना किंवा मलाहि तो व्याख्या नसेल पण त्या प्रसंगी मला अनुकूल असे प्रचंड लोकमत आणि वातावरण जे निर्माण झाले त्याला तरी हा 'नाचचोर' भ्याला हे उपड ठरले ! 'टिड्कभक्त' हे भ्रामक नाव धारण करूनच त्याला आपल्या संरक्षणार्थ एक नटती डाड धरावी लागली. स्वतःची किंमत तो मनात बहुधा ओडरून असावा. पण 'टिड्कभक्त' हे नाव धारण करण्यात जो त्याचा हेतु—म्हणजे हा टिड्कांचा एक अभिनानी टीका करीत आहे म्हणून ती टीका यथार्थ आहे असा लोखंडा वाटाव—तो मात्र साधू सरला नाही. कारण माझा एवढा समारंभ करण्यात माझ्या भितीची चूक झाली असे क्षणभर मानले तथापि ते झाले तरी काय टिड्काचे बेरी होणे ! तेहि टिड्कभक्त ! माझ्या प्रेमापेक्षा टिड्काचे प्रेम त्यांना केव्हाहि सावित अधिक होणे. टिड्कप्रेमाला किंवा टिड्कानिमानाला अशा समारंभाने उणेपणा येतो असे त्यांना वाटले असते तर ते हा समारंभ करीत ना ! उलट टिड्कसाधनाच जो पोटा तरी मी उरुं दिला, त्या विपदांचा ज्ञानद त्यांन्ही या समारंभाचा प्रथम साधुप्रगट केला असेच निर्दिष्ट ठरले.

प्रथम एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती ही की, जर माझा समारंभ १९३२ च्या कायदेभंगाच्या ऐन प्रसंगी न होता, तर कदाचित् त्या लेखकाला ही टीका करण्याची सूरत झाली नसती. तसेच हा समारंभ झाला याहून पार लहान प्रमाणावर झाला असता तरीहि त्याने कदाचित् त्याची उपेक्षा केली असती, पण हा प्रसंगयोग आणि समारंभाचे हे प्रमाण या दोन्ही गोष्टी माझ्या हानच्या नव्हत्या. १९३२ सालीच माझ्या बयाची साठ वर्षे पुरी झाली त्याला माता काय उपाय ! हा योग ठीक नाही असे जाणून माझी मीन या उत्तमवाला अर्थात निव्वराची हरकत घेतली होती पण ती यशाला गेली नाही. मी सांगता की, हेच निर्भेद्य सत्य असून ज्यांना या समारंभाच्या योजनेची खरी अवस्थ माहित आहे त्यांना ते पूर्णपणे विदित आहे 'माझ्या हस्तकाकडून मी हा समारंभ करविला किंवा त्याला मुद्यात मी हरकत केली नाही' हे म्हणणारा केवळ द्वेषबुद्धीने निखालले गोंठे बोलून आहे असे मी टाणून सांगतो. गांधी व इतर काँग्रेसपुढारी पुण्यास येतात व त्यांचे सरकार समारंभ होतात ते करणारे त्यांचे अनुयायीच असतात. पण त्यांना 'हस्तक' म्हणणे अश्याप्य होईल. तसेच हे पुढारी असले समारंभ त्यांच्याकडून करवितात हे म्हणणे त्याहून अधिक अश्याप्य होय. हे समारंभ अनुयायांच्या आत्मसूतीनेच होणाना आणि माझा समारंभहि तसाच झाला. मी इतर कमाहि असून किंवा नसेन. पण आपल्या तोंडासमोर पाजव्याच्या मंगलाला फडकीं गुंडाळणात, किंवा त्यावर चोहन तेल भोतणारा, असा मी कधीच नव्हतो हे मलाच वाय पण इतर पुढाळ्यांना चांगले माहित आहे.

आता हा समारंभ इतक्या मोठ्या प्रमाणावर झाला याचे खरे कारण हेच की, माझ्या अल्पशक्तीप्रमाणे ज्याचा ज्याचा काही उपयोग मजकडून झाला किंवा ज्याच मज मजविषयीं मरोगरचे चांगले होते त्यांना, हा मनुष्यजन्मात येणारा एकच सुप्रसंग असतो म्हणून, मजविषयींची कृतरता व गुणग्राह्यता प्रगट करावी असे वाटण स्वाभाविक होत. मी स्वभावाने खटूड नाही, मी बोणाच विषाने तर क्रीडत नाही पण छान्ना तर उपकार किंवा उपयोगच करितो, ही गोष्ट 'टिळकभक्ता'सारख्या माझ्या खटूलाहि स्वीकारावी लागेल. मी गेल्या एप्रिल महिन्यांत विती सत्त्याचा राजनिर्मा देऊन सगळे सोडले हे प्रसिद्ध आहे. अर्थात भगाच पुढाळ सत्त्यानीं व व्यक्तीनीं या समारंभाची सधि मजवर प्रत्युपकार करण्याकरिता मागली म्हणूनच त्यांना असे मोठे स्वरूप आले. माझ्याविषयीं मावेरी

“महाराष्ट्रीयांच्या प्रेमादर समुद्राला तुफान भरती आली होती, गुणगानाच्या मजकूर वाद्याचा कोळ, अभिनयनाच्या व मानपत्राच्या रूपान उधळलेल्या गुलालमुक्त मंगलाक्षतामुळे दशदिशास आलेला धूसरण, वाक्युमनाचा वर्षाव व आशीर्वादादि जयघोष”—अशा विद्वेषभरित पण उज्ज्वल शब्दांनी या समारंभाचें वर्णन करणारानें एका दृष्टीनें वस्तुवर्णन करून ‘भी केडकराच्या स्तुतीत भर टाकतों आहे’ हें तरी लक्षात ठेवावयास पाहिजे होते. हें थोडें तरी वस्तुवर्णन नसेल तर हा लयाड खोटे वा बोलतो ! आणि ते वस्तुवर्णन असेल तर ज्ञान मणगटें चावून टाचा घायून काय उपयोग ! त्याला स्वतः ला हा समारंभ अत्रिय असेल, पण तो तसा झाला सरा ! आणि त्याला बाकीइतकाहि प्रतिकार झाला नाही ! पुण्याला तो सरोत्तर भावडला नसताना तर तो उधळून लावायला किंवा बेरंग करायला कोणी नको म्हणतें होते !

असो, टिळकभक्तांनीं केलेली टीका भी अमान्य करीत नाही. पण तीत मला लावलेली विशेषण पुष्कळशी अकरणरूपी म्हणजे ‘योगेष्टिम्ह’ आहेत, जसतः स्वरूपाचे प्रत्यक्ष असे ‘पॅसिटिन्ह’ दोष त्याला मुझीच दार्यावेतां आले नाहीत. “केडकर आहेत त्या पेक्षा अधिक चांगले असावयास पाहिजे होते” ही टीका पोचत ठरते ! तसा प्रकारची टीका योगावरहि करता येईल. प्रथम असा आहे कीं टिळकाना सर्व प्रांतांत मान्यता होती याचा अर्थ त्यांचा सांप्रदाय सर्व प्रांतांत होता, मग महाराष्ट्राबद्दल त्यांचा फक्त अभिमान धरून गांधींच्या धोरणाला हाणून पाडण्याला मजकूर दुसरा कोणी पुढे कां आला नाही ! आणि महाराष्ट्रातहि ! महाराष्ट्रातील पराजपे खंडिलकर बैरागी व काम को नरुं नमूते ! ते तर ‘टिळकभक्ता’च्या मताप्रमाणें केडकरांपेक्षाहि अधिक फट्टे निष्ठावत टिळका-निमांनी ना ! पण अवघ्या एकदोन वर्षांचे ते टिळकाचें निशान पडवून नेऊन गांधींच्या मोठांत वा तिरले ! टिळकाचा पायउतारच गेल्यानंतर केडकरांच्या दानां राहिलेल्या निधीत केसरीला नामोहरम पराक्रम त्यांना दोगी हरकत येऊं होती ! गुरुपालट केलेल्या या टिळकभक्तांनीं केत तेंच योग्य अगेल, तर टिळकाचा सांप्रदाय महाराष्ट्रांत उदाला ना ‘टिळकभक्ता’च्या ओरडेंत काय अर्थ ! टिळकाचा सांप्रदाय उरला नाही ही जर या ‘टिळकभक्ता’ म्हणण्यालाच प्रामाणिक तफार असेल तर वरील गृहस्थानें केलेला हा गुरुप्रोद होण अथ टिळकभक्तांना बघाव, व तस बघत असल्यास त्यांनाहि त्यानें केडकराबरोबर शेवटपास ट दारपाउ पाहिजे हर्ष. पण एकदा केडकरांवर त्यांचा घे !

टिळक सांप्रदाय निस्तेज झाला तो एकट्या महाराष्ट्रांत झाला असता तर मोठे वेगळी. पण तो महाराष्ट्रपेक्षाहि इतर प्रांतांत अधिक नष्ट झाला, याला मौजेचे प्रत्यंतर हेच की, कट्टर काँग्रेसवाले गांधींचे पाय मार्गे ओढण्याचे पाप केल्याचा दोष मुख्यतः महाराष्ट्रालाच देतात. मग हे खरे की 'टिळकभक्ता' म्हणतां ते खरे ! दोनहि एकदम खरी असूच शकत नाहींत. माझ्या हातां केसरी होता म्हणून टिळक सांप्रदाय टिळकविण्याची जबाबदारी माझ्यावर होती हे मी ओढखून होतो, म्हणूनच मी अमहत्कारितेच्या वादारी गेल्या नाहीं. पहिल्या दिवसापासून गतवर्षीपर्यंत मी टिळक सांप्रदाय टिळकविण्याचाच प्रयत्न लेखांना व भाषणांना केला, त्याकरिता लोकांची अशीति सोसली, काँग्रेसानेष्टाच्या शिब्या सात्या, टिळक सांप्रदायाला वेडमान होऊन, केसरीला व मला आपला प्रतिप्रच दादवावयाची असती तर तो मार्ग माहून कितीतरी अधिक सोपा होता. केसरीवर हातरहाटाचे भुजबिन्द लाविले असत, केसरी कचेरीतल्या नोकरावर सादीच्या पोषाखाची सक्ति केली असती, स्वतः गांधी टोपी घातली असती, आणि आदिवा सत्य याचा अप्रामाणिकपणे पण मोठ्याने पुढारा केला असता, म्हणजे केसरीची लोकप्रियता टिकून राहिली असती ! मला स्वतःला लोकांच्या डोळ्यापुढे चमकत राहता आले असते ! मी बहुधा काँग्रेसचा अप्यक्षहि होऊन गलों अमतां. त्याचि गांधींचे चेले म्हणून जे कित्येक महाराष्ट्रीय पुढारी बनले त्यापेक्षा मी कोणत्याहि बाबतींत उणा नाही असे मान मला वाटते. आणि मी जो निदान लोकप्रियतेचा स्वार्थत्याग केला तो घन्य तितका टिळक सांप्रदाय टिकावा म्हणूनच !

असो, 'टिळकभक्ता'च्या डोळ्यांत खळणारा जो माझा समारंभ माझ्या मित्र-मंडळींनी इतक्या घाटाने केला त्याचे एक खरे व विशेष कारण असे हो ! की, 'टिळकभक्ता'प्रमाणे माझी निंदा करणां अनेक तोंडे व लेखक्या महाराष्ट्रांत लवलवत होत्या, म्हणून माझ्या मित्रांना हे दाखवावयाचे होते की हे माझे निंदक म्हणजेच काही महाराष्ट्रीय जग नव्हे. माझ्या मूठभर 'हस्तका'ची समारंभाची उठावणी केली असे घेऊन चालले तरी, ज्या संपनास सस्थांनी व व्यक्तींनी माझा सत्कार केला ते सर्व माझे हस्तकच होते काय ! बरे, मला महाराष्ट्रांत इतके 'हस्तक' खरोखरच होणे तर मग मला महाराष्ट्राचे पाठगळ नव्हते अस कसे म्हणता येईल ! कट्टर काँग्रेसवाल्यांना जो प्रिय झाला तोच खरा 'लोकप्रिय' असे काय म्हणून मानावयाचे ! काँग्रेसच्या बाजूला तितके लोक तितके लोक सध्याने माझ्या बाजूला नसतील.

परंतु माझा सत्कार करणारामध्ये सामान्य कॉमेसवाल्यापेक्षां सुशिक्षित, शिष्ट, समाजांत मान्यता पावणारे असे अनेक लोक होते असें खचित म्हणता येईल. 'केळकर-मय' कोणी चाळत्या तर त्याला हें तेव्हांच दिवून येईल. माझ्या मित्राना माझा हा समारंभ पाटवून करण्याचा एक प्रकारचा हिंसाळव आला म्हणाना ! ते म्हणत " कॉमेसवाल्याच्या निंदला हें आमचें प्रत्युत्तर जितकें खण-खणीत देता येईल तितकें आम्ही देणार. मग केळकराना न पटणारी अतिशयोक्ती-हि त्यात थोडी झाली तरी हरकत नाही. कॉमेसवाल्याच्या तोंडच्या फुकरानें उडून जाण्याइतका हलका पाला पावोळा अन्न केळकर व केसरी हे झाले नाहीत. आमच्या समारंभाचे यश हेंच केळकराच्या निंदकाना रोखठोक उत्तर ! "

असो, माझ्याविषद्ध 'टिळकभक्ता'ला काय म्हणायचें होतें ते वर सांगितलेंच. आता त्याच्या निंदेतूनहि काय निष्पन्न होतें हे पाहू. पुराव्याच्या शास्त्रांत असा एक नियम आहे कीं, स्वतःच्या हितविषद्ध किंवा प्रतिकूल असें जो कोणतोहि विधान कोणी करितो तें केवळ त्यानमुळे पुराव्याला प्राप्ति ठरत. म्हणून 'टिळकभक्ता'च्या लेखात मला अनुकूल काय काय विधानें त्यानें कळत न कळत केलीं आहेत तीं घालीं देतो. तो म्हणतो, "केळकराच्या बाइमय मोहितीनें महाराष्ट्राची बुद्धि बधिर झाली होती " ठीक ! एका सख प्रतापी बुद्धि बधिर करण्याइतकी शक्ति माझ्या लेखणीत होती असें निंदकाने कबूल करणे हा माझ्या लेखणीचा विजयच मी का मानूं नये ! एवढ्या मोरवानाहि माझी योग्यता एका अगापुरती यशस्वि श्रेष्ठ दर्जाची ठरते.

"केळकरांनीं महाराष्ट्र भारदेचे सुवर्ण मंदिर राखें, तिला आपल्या काव्य-निसर्गिणीच्या जळाने अभ्यंग स्नान पातळें, साहित्याच्या ताव्याने व राजराजाच्या वाण्याने टावून विणलेलें महाबळ भेषविर्ने, काळिदास मानेश्वराच्याप्रमाणे मुद्दर उपमापुण्यानीं नूतरीत, उत्तित नायककारांनीं मीडन केले, राममाना चडरिण्या, इतिहास चरित्रादि धूरशेव उजयला, व उपमापुण्यावर बागवणाच्या विनोद फुलवाभरांनीं सचलित केलेल्या साहित्यककरदाचा मदनेय अपेक्ष देला जगें मोठे सोज्ज्वल वर्णन एखाद्या केळकरनष्ट रसिकाना काना येईल हें आम्ही जाणतो " असें हा निंदक म्हणतो. तर नीळी म्हणतो असें जगें वर्णन करणारा तरी एक सुहृदभक्त मला वाभला, तरी एवढ्या 'टिळकभक्त' निंदकाना थोडेंच

देण्याला त पुरे आहे 'टिळकभचा'ला तरी अधिक प्रातिनिधिक स्वरूप आहे कशा-
वरून ! तोही या भक्षाप्रमाणे एकच व्यक्ति !

“आपल्या बुद्धिवापल्याने व लेखनकौशल्याने केळकरांनी टिळकाच्या राजकारणी चिटणीशीचे व संपादकीय काम रीतसर पार पाडले” असे सटिफिकेट हा 'टिळकभचा', त्याला इतर कोणती मुरड न घालता, मला देतो, तेवढ्यावर मी सन्तुष्ट आहे टिळकाना माझ्या इतका योग्य राजकारणी चिटणीस, आणि केवळ आपला आत्मा असं टिळकानीं मानलेल्या केसरीचा संपादक, होण्याला दुसरा कोणी महाराष्ट्रीय शिष्य मिळाला नाही ह या सटिफिकेटानेच सिद्ध होतं. माझ्या जागी दुसरा कोणी आवेकलायस सहाय्यक टिळकाना मिळाला असता तर तो न नेमण्याला टिळकाचे हात कोणी धरले नव्हते ! किंवा मी त्यांना तस न करण्याला एखाद्या कराराने बाधून धतरे नव्हते ! टिळक हे आपल्या कार्यसिद्धीवर लक्ष देणारे दक्ष होते, आणि कार्य सिद्ध होण्यासारखा मी त्यांना वाटलो, ही माझी मूकप्रशस्ति काय थोडी क्षाली ! माझी भीड टिळकाना न मोडवावी असे काय कारण होतं ! माझी तुलना करिताना जर टिळकाचा मोठेपणा जमेस धरावयाचा तर त्याच्याकडून माझी निवड होण्याच्या बाबतीतहि तो मोठेपणा जमेस का न धरावयाचा ! मला निवडून घेण्यात टिळकानीं जक केली असे या निंदकाने कोठेहि चुचकिले नाही, आणि तस चुचविण्याचा त्याची छार्ताच दण्णार नाही टिळकाच्या योजनेला दण्ण देणारा हा स्वतःच मूर्खोक्त निधावयाचा ह त्याला टाळक आहे खचित. परे, माझी ही नेमणूक वसगतात किंवा विशेष नळीमुळे टिळकानीं कांही घेऊ थोडी तात्पुरती केली होनी अमोहि नाही १८९७ पासून १९२० पर्यंत तीन निरविराळ्या वेळीं माझी नेमणूक केसरीचा संपादक म्हणून स्वतः टिळकानीं केली, आणि केसरी हे राजकारणाच्या चळवळीचे मुख्य साधन म्हणून त्यांनीं मानऊ होत हे तर जगप्रसिद्ध आहे मग राजकारणाच्याहि दृष्टीने निदान केसरी चालविण्याला मी योग्य व समर्थ आहे असे वाटल्याशिवायच का त्यांनीं तसे केले असेल ! या बाबतीत माझी जी कोणती-हि निंदा ती अप्रत्यक्ष टिळकाचीच निंदा देणार नाही काय ! टिळक हे व्यक्तीचे अभिमानी होते की ध्येयाचे ! मग मजबूतून त्याच्या ध्येयाला बाध घेण्याची शक्ती त्यांना असती तर त्यांनीं माझा गुल्महिज घाला असता काय ! इतकं कशाला, पुढच्याच पानातीक या निंदकाचा बडूली पहा. तो लिहितो, “इतर अनुयायांपेक्षा केळकर हे संपादकीय व चिटणीशी गुणवत्त श्रेष्ठ म्हणून

त्यास टिळकांची गादी मिळाली " होय. इतकें तरी कबूल ना ! मग मी जें माझ्या निंदकांना उत्तर देण्याकडितां, पण तसें उत्तर देण्यापुरतेंच, म्हणत असतो कीं, स्वतः टिळकांच्या मानानें मी केरकचरा असेन पण टिळकांच्या व माझ्या-मध्ये महाराष्ट्रांतला दुसरा कोणीहि येऊं शकला नाहीं हें खरें कीं खोटे ! इतरांच्या अंगीं माझ्यापेक्षां अधिक योग्यता असती तर त्यांनीं काय दुसरें वर्तमानपत्र काढलें नसतें ! आणि काढूनाहि झालेंच कीं ! त्यांनीं टिळकांची परंपरा व सांप्रदाय टिकविण्यांत काय दिवे लावले ! काय प्रकाश पाडला ! शेवटीं हा निंदक समारोपाद्वारास म्हणतो " केळकरांनीं कैसरी मराठ्ठ संस्थेची सांगड तरती ठेवली आहे." पुष्कळ झालें मला ! "इतर टिळकशिष्य असहकारितेच्या महापुरांत वाहवून गेले असतां केळकरांनीं टिळकांच्या राजकारणाचा स्फुरिग जीवत ठेवला " असें हा निंदकहि म्हणतो ! बरस, इतकें पुष्कळ झालें मला !

मी स्वास्थप्रिय आहे असा एक आशेप या छद्मी 'टिळक भक्ता'नें मजवर पेटला आहे त्याचेहि उत्तर असें. मी मनानें शांतताप्रिय आहे ही गोष्ट खरी आहे. मला कोणत्याहि गोष्टींत दंगल धांदल वानावाची गोंधळ हाणामारी आवडत नाहीं. यामुळे साध्या मर्दीदाटीच्या तमांनाहि मी कंटाळतो. मला स्वस्थपणानें झालेली चर्चा व विचारविनिमय आवडतो. मी स्वास्थप्रिय असलों तरी त्याचा अर्थ मी भिळा आहे असा फार तर होईल. पण उद्योगाना कटाव्य असा मात्र नव्हे. कारण परब्रह्मसत्या किंवा शांतेचे वातावरण असलेल्या जागेंत समांतूनहि दहादहा वातावासां तास मी काम करूं शकलों. मी दौऱ्यांची दगदगाहि पुष्कळ वरें सोसलों आहे. पण व्यर्थ धुमाकुट्याचे प्रयोग मात्र मला आवडत नाहींत. 'स्वास्थप्रिय' हा शब्द 'आळशी' या अपांनिं लेखकानें वापरला असल्यास तो सर्वस्वी चुकीचा आहे. मी आळशी असलों तर माझ्या हातून इतकें वाहूनय लिहून शांतेंच नसतें. आणि बहुतेक वाहूनय कैसरी-मराठ्ठा पत्राने व संस्थेचें काम आणि इतर दगदगीचे व्यवसाय संभाळून उरल्या पावल्या बेळेतच लिहिलेले आहे. माझ्या बरोबरीच्या लोकांपेक्षा माझ्यामध्ये कामाचा उरक हा गुण तरी अधिक आहे अंत मी विनयानें पण अभिमानानें म्हणूं शकेन. इतक्या निरनिष्ठ्या सत्याचे उद्योग व कार्ये मी केलेलीं तीं मी खरोखरच 'स्वास्थप्रिय' असलों तर माझ्या हातून फार पडतील नसतील. मला स्वास्थ आवडतें त्याचा अर्थ जें निष्ठावान असें अस्वास्थ्य असतें ते मला आवडत नाहीं. दिवसभर घालमेत बटवट हातचाल करणारी पण हातून

‘त्याची बाजू या पद्धतीने त्याच्यावर सहज चलयितां येण्यासारखी आहे. कसे तें पदा. रानझांनीं गोखल्यासारखा स्वार्थत्याग केला नाही. गोखल्यांनीं राजवाड्यां-सारखे इतिहास लिहिले नाहीत आणि हे म्हणे इतिहासाचे प्रोफेसर ! गोखल्यांनीं टिळकांसारखी धडाडी कोठे दाखविली ! टिळकांना गोखल्यासारखे ईश्वरी वक्त्र नव्हतें ! तालयं, कोणांत काय होतें हे न पाहतां दुसऱ्या एखाद्या सारखें काय नव्हतें हेच पाहत गेल्यास कोणालाहि श्रेष्ठपदावरून खाली ओढतां येईल ! हरिभाऊ आपटे तरी रवींद्रनाथ टागोरसारखे तत्वज्ञानी कोठे होते ! राजवाड्यांना खादिलकरांसारखी नाटकें कोठे लिहितां येत होती ! चितामणराव बैयांना खादिलकरां-सारखें ललित वाङ्मय कोठे लिहितां येत होतें ! ठरलें कीं नाहीं हे सगळे त्या त्या दृष्टीनें नाशान ! एवढेच काय ! मीहि धरें म्हाणू शकेन कीं बरचे हे सगळे भाष्यादिपेशां एका दृष्टीनें कनिष्ठ ठरतात. त्याच्या बुद्धीला माझ्या बुद्धीप्रमाणें श्रौरसपणा कोठे होता ! ते एखाद्या मुढ्या विषयांत फस्टझमात आले असतां, पण सर्व विषयांत दुसऱ्या वर्गाचे माकें मिळवून एकदूर बेगजेच्या दृष्टीनें त्यांच्या इतकीच माझी बेरीज भरली असे का म्हणू नये ! वट (टोटल) बेरीज हा एक स्वतंत्र विषय मानला तर तेवढ्यापुरता मलाहि बरचा प्राप्तच मिळेल.

‘लोकशिक्षणा’तील या लेखकाने या चर्चेत इतरांचीं नावे घेतली म्हणूनच मला हेहि अप्रिय काम करावें लागले, आणि सशस्त्रगार्थ म्हणून मला असें म्हणावें लागतें कीं माझे ‘तोतयाचें बंड’ हे नाटक घेतले तर खादिलकरांच्या फोगत्याहि नाटकाच्या बरोबरीचें ते ठरेल. चितामणरावांना साक्ष्याभारतें मुळीच वाङ्मय मुळीच लिहितां आले नाहीं. हरिभाऊ आपट्यापेक्षा मी अधिक चांगला निबंधकार होतो हें कोणाहि मान्य करील. तसेंच राजकारणाचे जानहि. आणि हट्टवादानें बोलावयाचेंच झाले तर मी म्हणेन कीं साहित्याचायें किंवा साहित्यमन्त्राट ही पदवी लोकांनीं मलाच दिली. ती बरीच तिषाचीपापैकी कोणालाहि दिली नव्हती. आणि एकसष्टाव्या वाददिवसाचा असा समारंभ लोकांनीं टिळकानंतर माझा एकदुपाचाच केला. तोईस तोड म्हणून ईश्वरनें दुसऱ्या एखाद्या करण्याचे सुचईस माझ्या कांही प्रति- रक्षांनीं मनात आणले होतें. पण त्याचा जोरकास कसा झाला हे प्रमिद्वच आहे ! श्रेष्ठमत हे एका गोष्टी पुरतें जमेस धरून दुसऱ्या गोष्टी पुरतें सोडला येत नाहीं. साहित्या-च्याहि वाचतांत मला उभेरना आत्म्याकरितां याच ‘लोकाशिक्षणा’च्या आस्योदरच्या मनीस राजाराम बापू देसाई यांनीं “वेळकर व भाग्यदूषण” या मपज्यापाती

माझ्या काही काही लेखातील मनुष्येदार चुका वानामात्रा स्वल्पविराम येथपर्यंत दाखविल्या आहेत. पण प्रस्तावनेत 'लोकशिक्षणा'च्या याच साध्यादारांना म्हणाव लागल की "केळकरांनी आपल्या लेखनाच्या अमूल्य गुणांनी व विविध-तेने मराठी वाचकाना इतके मोहित करून टाकले आहे की त्यांनी स्वयंप्रेरणेन 'साहित्याचार्य' ही अनन्य सामान्य पदवी त्यांना अर्पिली आहे. मीहि त्याच्या साहित्याचा चाहता आहे" साहित्याच्याहि पात्रांत आपटे, वैद्य, राजवाडे, खाडिलकर यांना पुढे आणून मला हीन प्रतीचा टाविणाऱ्या 'टिळकभक्ता'ला देसाई याचा हा दाखला सादर करून, त्यान केवळ आपल्या द्वेषपुद्गलचे प्रदर्शन कर-ताना स्वतःच पाय मोडून घेतले असे मी का म्हणू नये !

'लोकशिक्षणा'तील लेख इतकबख्खर सोडून देऊ सार्वजनिक मनुष्याला कीर्ति-प्रमाण अपकीर्तिहि लाभते स्तुतिप्रमाण निंदाहि त्याच्या पदरी पडते. दोन्हीहि काही अशी सकारण तर काही अशी निष्कारण असतात प्रथम प्रथम या दोहोंचा त्याच्या मनावर स्थानाधिक परिणाम घडतो स्तुतीने तो पुगून जातो उलट निंदेने तो डुखी होतो आणि या स्तुति-निंदेवरच आपल मुसुडुख अवलबून ठेवण्या-इतका जर तो परप्रचयेनेय व परावलंबी असेल, तर प्रतिक्षणी उलटमुलट आंदोलन पावणाऱ्या तारेवर बसण्याप्रमाणे त्याचे जीवन अस्थिर होईल. लोकमताचा विचार करण्यातच त्याच मन सर्वस्वी गुतून जाऊन स्वतःच असे कोणतहि काम त्याच्या हातून धेयानिष्ठेन होणार नाही पण तोच किंचित् विवेकी व आत्मनिष्ठ असेल तर लथकरच त्याला ह् कळून येईल की सकारणापेक्षा निष्कारण स्तुति-निंदाच जगात फार म्हणून अशा स्तुतीनिंदेला फारशी किंमत किंवा महत्त्व देण्याचे कारण नाही " या स्तुतिनिंदेने दर्शविले जाणारे मनुष्यत्वाचे दोन प्रकार उघड उघड परस्पर विरोधी, आणि मी एकच मनुष्य या दोन्ही-विरोधी प्रकाराचा कसा असू शकेन ! " हा विचार त्याच्या मनात उदित होतो, आणि शेवटी मी कसा आहे हें माझे मलाच माहीत आहे तें खरे अशी आत्मनिरीक्षणाची दृष्टि त्याला प्राप्त होते

मा मी आह्म कौतुबाने लोकाना लागत असे की, "लहानपणी आमच्या तात्याला मुडदुसाचा रोग झाला होता. तेव्हा कोणा शेजार्याने सांगितल्यावरून त्याला मी 'सेरांनी जोखले !' मुडदुसाचा रोग झालेले मूल अगदी रोडके हबकुळे असतं, नि मला 'जोखले' म्हणजे तराजूच्या एका पारम्यांत मला बसवून दुसऱ्या

पारख्यात जुने नरे चामडी जोडे घालून माझे मारंभार वजन केलें. मुद्दुसाच्या रोगावरील या औषधाना उल्लेख मागवेल्याच्याहि एखाद्या जुन्या हस्तालिखित वाडात सांपडेल की नाही याची शंकाच वाटते. पण माझ्या प्रेमळ आईने भाविकपणाच्या भरांत हें औषध किंवा हा तोडगा कल्प पाडिला होता ही गोष्ट कांहीं सोदी नाही. मग त्या खेटराचें किंवा माझे वजन किती भरलें हें कांहीं विचार्या आईच्या स्मरणांत राहिलेले नव्हतें. पण येथें ती गोष्ट सांगण्यानें कारण इतकेंच कीं मोठेपणीं लोकप्रियतेचा किंवा कीर्तीचा रोग मला जडला, तेव्हाहि मनानें मधून मधून माझा मीच हा तोडगा साक्षात्तिक अर्थाच्या खेटरांनीं करीत असं.

माझी आई माझ्या लोकप्रियतेचा चढउतार पाहण्यास जगली नाही. लोकप्रियतेच्या शिखरावर मी असतानाच ती वारली. पुढील स्थिरांतर पाहून तिला बरें वाटलें नसतें तर मी तिला म्हटलें असतें “आई, लहानपणीं ‘मुद्दुसा’च्या रोगात तू मला खेटरांनीं जोखून बरें केलेस. हर्षी राजकारणाच्या ‘धुडगुना’च्या रोगानें मी हृदकुब्ज रोडला झालों आहे. पण सुदैवानें या आजरात मला खेटरांनीं जोखण्याचें काम आतां तुला कष्टें लागत नाही. तें काम काहीं लोक म्हणजे माझे निश्चय व प्रतिपत्ती परस्परच वर्गीत आहे. ते तुजें थम बांबलेंच कीं नाही ! आणि खरोखरच सार्वजनिक जीवनातला एक न्यायच असा आहे कीं, पुण्याचे द्वार ज्याच्या गळ्यात पडले त्यानें एखादे वेळीं एखादी खेटराची (सन्ध्याहि खेटराची) माळ गळ्यात पडली तर नाशच कां म्हणें !” माझी आई आणखी जगती तरी माझ्या लोकप्रियतेतील चढउतार मला जाणवला वितका तिला जाणवला नसता. मात्र खेटरांनीं जोखण्याची कल्पना मी तेव्हा सांगितली असती तर तिला हसून कोसळलें असतें.

असो; स्वतःला न लाभलीं तर त्या लोकप्रियकीचीं दाक्षे आंचट, आणि लाभलीं तर मात्र तीं दाक्षे गोड असें मी कधींहि मानले नाही. लोकप्रियता ही सगेवरच मोठी मोहनीय व लोभनीय वस्तु आहे. ती मिळाली तर नको कोणता ! पण आपणाला लोकांनीं चांगलें म्हटलें तेव्हा ते म्हणजे, आणि रंझं म्हटलें तेव्हा ते रेडे अप्रसुद्ध, हा दुहेरी भावनातली न्याय काय कामाचा ! लोकमन हा एक आरसा आहे. आलें तोड स्वच्छ व प्रसन्न असलें तर तो सर्व दगावितो, पानेरडें भगमळ झालें तर तेहि सपेंच दाखवितो. स्वतः आरसाचा गुन पाहटव नाही. तो

कायम असतो, जो फरक पडतो तो फक्त आपल्या तोंडात. आतां आरसा स्प आहे तसे दाखवीत असला तरी कार्यकारणभावाची चिकित्सा त्याला करिता येत नाही. म्हणून आपणच वाटल्यास स्वतःला आरसापेक्षा थोड समजावे, आणि ती चिकित्सा करून वाढेल तो बोध घ्यावा किंवा समाधान करून घ्यावे. आपण केर काडीत असता त्यातला थोडा तोंडावर बाणून सोंड घाण होते. आपोळ करीत असता म्हणजे अग स्वच्छ करीत असता तोंडाग सारण लागून चेहरा विह्वल दिमतो. दात स्वच्छ करीत असता तोंडाला सगुडी फासली जाते. अशा स्थितीत आरशात सोंड पाहण्याची मित्रास भोय भये म्हणजे शाले ! पण प्रतिबिंब पाहण्याचा गुण आरशात दरा आहे हे नाकवूल करण्यात काय अर्थ ?

• “लोवप्रियता हा सार्वजनिक चारित्र्याचा आत्मा आहे व ती ज्याला लाभली नाही त्याचे सार्वजनिक चारित्र्य अल्पमूल असले पाहिजे ” असें सऊद-शनीं वाटते. एका अर्था. बरोबरहि आहे. कारण सार्वजनिक चारित्र्य म्हटलें म्हणजे त्याचा जननें संचय येतो. म्हणून तुमचें चारित्र्य पाहून जनता तुमच्यावर जो द. १ मारील तीच तुमची सरी योग्यता असं म्हटलें तर त्यात फारसें वावगे नाही. पण ती योग्यता जनतेपुरता जो क्षणिक संचय येतो तितक्यापुरतीच मानली पाहिजे. ज्याला सार्वजनिक चारित्र्य असें यथायतेनें म्हणता येईल असें आचरण व कार्य हे जनतेच्या डोळ्याआडहि पुष्कळ वेळा होत असतें व होऊ शकतें. म्हणून या छापाशिवायहि मनुष्याच्या चारित्र्याची स्वतः अशी काही किंमत असू शकते. अर्थशास्त्रातहि ‘किंमत’ या शब्दाला दोन अर्थ असतात. एक बाजारांत देण्यापेक्षाच्या वाजतांतील म्हणजे चलनी नाण्यानें मोजण्याची किंमत. पण दुसरी किंमत सर्वस्वी वस्तुगुणनिष्ठ अशी असते. सोनें रुपें इत्यादि पदार्थ घेतले तर जगांतील मागणी कमीजास्त होईल त्याप्रमाणें त्याची चलनी नाण्यानें मोजण्याची किंमत कमीजास्त होऊ शकेल. पण सोन्याकप्याचें वजनमाप, त्याची घनता, त्याचे तेज, त्याची शुद्धता, आम्लकलवणादि द्रवांनीं दूषित न होण्याचा त्याचा धर्म, हे त्याचे स्वतः मिदगुणसर्वदा कायमच असतात. त्याचप्रमाणें लोकांगवर्त्ताहि गोष्ट समजावी. त्याच्या कृत्यावर जनतेनें मारलेला नापसर्तीचा छाप कितीक वेळां व्याप्य असतो, पण कितीक वेळां तो अन्यायाचाहि असू शकतो, लोकमतांत अशी अनिश्चिन्ता असण्याचे कारण जनतेच्या स्वभावाचा चचलपणा हेहि अंगू शकून. जनता ही ज्याअर्थी हजारों व्यक्तींची मिळून बनते, त्याअर्थी एका

व्यक्तीच्या अर्था जे गुणदोष ते जनतेच्या अंगात हजारोंपटीने अधिक समुदित होतात हा सरळ हिशेब आहे. ती तुम्हाला क्षणात आपल्या मन सिंहासनावर राजपद देऊन बसवील, तर दुसरे वेळी ती तुम्हाला एकदम राजाचा रक करील. जनतेच्या स्वभाव-चाचल्यात तिच्या सामुदायिक असानाचीहि भर पडते. आणि एकदा तुमच्या विरुद्ध जनतेची मुसवी वळती म्हणजे गग तुम्हीं गुळिबादाने तिला आपली बाजू कितीहि समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करा तो सिद्धीस जावयाचाच नाही, आणि सर्वांत लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, जनता ही चवळ स्वभावाची व तात्पुरत्या लहरीला सर्वस्वी बस होणारी असल्यामुळे, कृतज्ञता हा काय पदार्थ असतो हे तिला फारसे माहीत नसते.

प्रत्येक देशाच्या इतिहासात जनतेच्या ह्या स्वभावदोषाची उदाहरणे आढळतात. प्रिस्त व सॉक्रेटोस यांची शिकवणच लोमाना कधी पसत पडली नाही यामुळे एकाला कुसावर चढाव लागले, व दुसऱ्याला पिपत्राराने मृत्यूची शिक्षा भोगावी लागली. पण ग्रीक इतिहासात गॅरिस्टॅडिस् याचे तर उदाहरण असे आहे की, त्याने आपले अधिकार मेहर्मा न्यायाने बजावले; आणि याकारिता लोमानां त्याला 'ग्यायी गॅरिस्टॅडिस्' अशी पदवी दिली, पण निघ्याच पुनः पुनः रुझाराचे वैषम्य वाटून त्यानी त्याला विनमरण हरपासीची शिक्षा दिली! रोमन इतिहासात पॉपे व जुलियस सीझर या लोफुध्दपाती लोमाना सेप्टी अपघाताने मरण आले. दोन्ही आपापल्या परीने देशभक्त विगिजयी पोर. दोघानीहि परदेश जिंकून रोमन साम्राज्याला जोडून त्याची कीर्ती वाढविली सोपोहि पॅट्रिशियन म्हणजे बरिष्ठ सामाजिक वर्गांतले असतांही त्यानी कनिष्ठ वर्गांतले लोकांचे हित पाहिले व ते साधण्यासारखे फायदे करून घेतले. पण अगोर पापेला देशत्याग करून परदेशात मारेकऱ्याच्या हातून मरावे लागले. आणि सीझरचा तर मृत्यू, ज्या लोकसभेच्या आचारांत त्याने आपला अनिवारित अधिकार गाजविला व सर्वांना दारा उतपन्न केला, त्याच आचारात त्याच्याच लग्नत्याग्या लोमानां केला. इंग्लंडचे उदाहरण घेतने तर ज्या ड्यूक ऑफ बर्मिंघमने बॉट्लंचो लडाई जिंकून नेपोलियन बोनापार्टला संट हेलिना बेटावर कैदेत बायमचा भरोपेन बांदून टाकला, त्या बर्मिंघमचा मुख्य प्रधानकीचा कारभार पसत न पडल्यामुळे लोमानां त्याच्या घराची तारदाने फोडली! लॉर्ड बॉर्न हा फार्लॅंडचीच्या आरबी बोअर मोकांशी इंग्रजांनी युद्ध करण्यास तय होऊ म्हणून जर्मनसमातून त्याचा भवेक वेळी कुडक्या

अन्ना बटाट्याचा मार खावा लागला, व कपडे फाटलेला असा त्याला पोलिसाना उचलून नेऊन सुरक्षित स्थळी ठेवावा लागला. तोच लॉर्ड जॉर्ज पुढे किती तरी वर्षे इंग्लंडचा मुख्य प्रधान होता; व महायुद्धांत जर्मनीचा पाडाव केल्यावर जर्मन बादशहाला कैद करून न्यायासनापुढे ओढून चौकशी करून त्याला शिक्षा करीन अशी त्यान घोरपणा केली तेव्हा शत्रूचा स्वर्ग टेंगणे होऊन त्याच्या डोक्याला येऊन निडले असा सोवानी भास झाला! पण आज लॉर्ड जॉर्जची स्थिति अशी आहे की मुख्य प्रधानकी तर राहोच, पण प्रधानमंडळातील एक साधा प्रधान म्हणून कोणी त्याला समाविष्ट करून घेण्याची आशा उरलेली नाही. आणि आपल्या पार्टीच्या इनमोन माडेतीन सभासदांचा अभ्युच्च म्हणून मिरवावे, आणि लेबर पार्टीला मधून मधून पुसट्टी दमदाटी देत आपण जिवंत असल्याचा बहाणा करावा, अशी त्याची स्थिति होऊन गेली आहे!

पण लॉर्ड हान्डेन याच्या आत्मचरित्रातील जी एक हकीकत मी बार्ही दिवसापूर्वी वाचली, ती तर या मुद्यावर अत्यंत बोधप्रद अशी वाटल्यामुळे, किंचित पाल्हाळ झाला तरी त्याचा दोष सोडून मी ती हकीकत मुद्दाम येथे देत आहे. लॉर्ड हान्डेन हा प्रख्यात तत्वज्ञानी लिबरल पक्षापैकी एक मोठा पुढारी होता युद्धकाळाचा प्रधान व मुख्य अधिकारी अमता जर्मनीच्या लष्करी खात्याचे अनुकरण करून भावी जर्मनयुद्धात आपण तयार कसे राहू याविषयी त्यान उत्कृष्ट लष्करी योजना करून पार्लमंटकडून ती मान्य करून घेतली होती. पण १९१४ मधील जर्मनीशी युद्धाचा प्रसंग येताच सर्व गाळे बदलले, व त्याचे गुण तेच अवगुण झाले. हान्डेन हा जर्मनीचा मित्र व चाहता हे त्याच्या वर्णनाचे एखादे भूषणास्पद ठरणारे शब्दच त्याचे बरी झाले. लोकमत त्याच्या विरुद्ध विखरले व इतके की, प्रधानमंडळातून आपण होऊन राजीनामा द्यावा हेच बरे असे वाटून मुख्यप्रधान ओस्तिच हा नको नको म्हणत असता त्याने राजीनामा दिला. तथापि लोकमताची त्याच्या मागची वाढटळ यामुली नाही. रस्त्यातून फिरणे त्याला अप्राप्य झाले. “हा पहा जर्मनीचा मित्र” असे म्हणून लोक त्याजकडे बोटें दाखवीत, व त्या बोट्याचे चाकू किंवा मुऱ्या केव्हा होतील, आणि लोकनिदेच्या फुटाण्याप्रमाणे उडणाऱ्या शब्दाऐवजी विस्तृतानून झाडलेल्या गोऱ्या जापल्या अंगात केव्हा शिरतील याचा नेम नाही, असे

त्याला वाटू लागले. अशा स्थितीत महायुद्ध सुरू असता जवळ जवळ तीन वर्षे हाल्डेन याला अशातवासात काढावी लागली.

पण पुढे एके दिवशी आणखी चमत्कार झाला तो असा. महायुद्धात जय संपादन सेनापति सर डग्लस हेग हा सैन्यासह लंडनला परत आला त्या दिवशी सर्व शहर आनंदाच्या दगळीत गडून गेलं होतं, व त्यातच अग्रभागी राजा असलेली अशी एक मोठी मिरवणूक निघाली. या वेळी हाल्डेन हा आपल्या बकिलीच्या कचेरीतील एका अभ्यासा खोलीत खिन्न मनाने विचारमग्न होऊन पडला होता. इतक्यात त्याचा एक नोकर घाईघाईने वर येऊन म्हणाला, 'धर्तीसाहेब, तुम्हाकडे लष्करी अधिकारन्यायाखा दिसणारा कोणी एक मनुष्य भेटण्याला आला आहे. पण त्याला नाव विचारले तर सांगत नाही म्हणतो.' तेव्हा हाल्डेन याला प्रश्न पडला की, या मनुष्याला आपणाकडे वर येऊ घाबं की नाही ! त्याच्या मोफरालाही वाटे की, गेले काही दिवस धन्याच्या बाईटावर असलेले लोक निरनिराळ्या मिषांनी धन्याची भेट पेऊं म्हणता' पण स्कॉटलंड याईच्या गुप्त पोलिसांच्या सूचनेवरून अशा लोकांना भेट न देण्याची सावधगिरी आजपर ठेवली तरीच आजही ठेवू नो तथ्यापि हाल्डेन याने आलेल्या मनुष्याला भेटण्याचा निश्चय करून त्याला वर पाठवून दे म्हणून नोकराला सांगितलं. तरी पण नोकराने त्याला वर जाऊ दिले नाही. गोरगर्भे वर न सोडलेला हा मनुष्य दुसरा तिसरा कोणी नसून युद्ध सेनापति सर डग्लस हेग हाच होता ! राजाचरोवर निघालेली त्याची मिरवणूक संपताच तो सुराम वाडडी पाट करून हाल्डेन याचा भेटण्याला आला होता. पण तो रिफ्लेक्शन आला नव्हता. त्याने रणागणावरून प्रधानमंडळाकडे पाहिलेल्या आपल्या पत्नीचे (गिपोर्गने) छापील पुस्तक बरोबर आणले होते व त्याच्या पहिल्या कोन्या पानावर उघडी करून त्याने हा भजकूर न्यावर लिहिला—“ हे पुस्तक मी म्हायकाउट लॉर्ड हाल्डेन याना प्रेमादरान अर्पण करित आहे. त्याच्या इनका कल्यक इतशी व देशाभिमाना मुद्दनात्र इतकला आजपर लाभला नाही. युध्दरांडात युद्ध सुरू झाले असता आपल्या धन्याची तयारी करी उत्तुंग असतो, हे त्याने सोजून अनलांत आणले. इतकंच आमो-कान्मिल उलट बोले, पळमेटनोहि फारशी अनुकूलता दाखविली नाही, असे अमुना त्याने मोडपा निघाटान आपल्या आरवत्या सोडना नभलांत आणल्या. त्या सोडना शेवटी चा दुदात यशस्वी ठरल्या;

व त्यामुळेच आमच्या सैन्याला जय मिळाला. ही जाणीव असल्यामुळे मने कृतज्ञतेने भरून येते. तेव्हा हा छापील पत्रप्रवच मी लॉर्ड हाल्डेन यांच्याशिवाय दुसऱ्या कोणाला अपंग करू ! ” इतके लिहून ठेवून सेनापति हेग हा पुस्तक चेपंच देवळावर ठेवून तोंड फिरवून तडक खाली निघून गेला. हाल्डेन याने खाला घाबवून घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तो बहुधा गद्दिवरला असावा, खाच्याने बोलवेना, म्हणून तो निघून गेला असावा. या हकीकतीवरून, प्रतिपक्षाचा मित्र म्हणून हाल्डेन याला यःकथित् माणसानां राष्ट्राच्या गर्भतः गंगार्चे व रस्त्यांत त्यावर हत्यार चालविण्याची इच्छा धरावी ही गोष्ट एकीकडे, आणि जर्मनगुद्द जिंकून परत आलेल्या राष्ट्रसेनापतीने स्वतः पायांनी चालत जाऊन बसल्या टिकाणी हाल्डेन याचा कृतज्ञतापूर्वक बरील प्रमाणे आदर करावा ही गोष्ट दुसरीकडे, अशा परस्पर जोडून लावून पाहिल्या म्हणजे जनतेच्या अज्ञानाचे आणि कृतघ्नपणाचे व चंचल मनाचे जे वर्णन वर केले आहे ते य. / आहे असे कोणीहि म्हणेल.

आपल्या इकडील जुन उदाहरण 'मुद्राराक्षस' तील अमात्य राक्षस याचे. नंद वधानंतर नंदाचा राजनिष्ठ अमात्य मागे उरला तेव्हा त्या अनुभवी कर्तव्यगार हमानी मुसद्याला आपल्या पसाला हत्याराने मिळवून घेऊन खडगुम राजाच्या प्रधात-पदावर स्थापून १. १ आपण बाजूस व्हावे असा आर्य चाणक्य याचा सात्विक प्रयत्न होता. अमात्य 'राक्षसाला हे कसे आवडणार ! पण त्या शटापटीत राक्षस हा सर्व बाजूनी फजित पावला तेव्हा काय स्थिति होती ! 'यत्रैषा मेघनीला चरति गजपटा राक्षसः तत्र यायान्' अशा रीतीने प्रत्येक महत्त्वाच्या राजकारण प्रसंगी अपरिहार्य दृष्टीगोचर असा अमात्य राक्षस क्षेत्री इतबळ व निष्प्रभ होऊन त्याला एखाद्या चोरासारखे तोंड लपवून 'जीर्णोद्यानकमेव तत्कर इव त्रासात् विशामि दुत' असे म्हणून जयनिकेत अतधान् सवावे लागले.

पण उदाहरणे मोठ्याच काय लहानाची काय, बोधप्रदतेच्या दृष्टीने सगळीं सारखीच असे म्हणता येणार नाही काय ! राष्ट्रीयमभा व गावी-सांप्रदाय अशा सगळीं पार्श्वभूमी लाभल्यामुळे ज्यांच्या सुखाभावती दिव्य तेजोबलये धळकत होती असा जनतेला भास होत होता, पण ती पार्श्वभूमी जातांच ज्यांची तोंड कोटशासारखी काळी टिक्कर पडले, अशा 'लोकप्रिय' (!) पुढाऱ्यांची काही उदाहरणे अलीकडे अगदी ताज्या अनुभवांत गुन्हा आम्हाला पहावयाला

सापडलीच की नाही ! धीर नरीमन हों खरे दार्जी उदाहरणें लोकप्रियतेच्या चंचल विलासाविषयी मनुनेदार बोधप्रद ठरतील नव्हे काय !

राजकीय बाबतींत अभवार्थ धार्मिक सामाजिक बाबतींत ज्या मनुष्याची मत मध्यममार्गी, किंवा ज्याचा नेमस्त म्हणतात तशी असतात त्याचा कोणत्याहि समाजात नाव कीर्ति किंवा प्रसुखता मिळणें कठीण असते हा १. दर्शन तोटासा दिसतो परंतु तो तोटा ऐनचिन्हा असें मानाव कारण नाही नांव कीर्ति प्रसिद्धी मिळाली हाच ज्याची जन्माला येऊन इच्छा असेल त्याची गोष्ट वेगळी. पण ती लाभप्राप्तिचा अप्रामाणिक मते स्वीकारण व बोलून दाखविणें यापेक्षा इतर वागळे मार्ग नाहीत असें नाही. मत कोणत्याहि असत १, म्हणजे नेमस्त असले तरी, नि स्वार्थीपणानें मेहनतात बघ सोमून व देशहिताची दृष्टि ठेवून याचा प्रसार मनुष्यानें केल्यास त्याचाहि थोडेनहुत नाव किंवा कीर्ति मिळण्याचा संभव आहे. अप्रामाणिक मतानें कीर्ति मिळविण्याची हाच धरण्यापेक्षा अप्रामाणिक कृतानें कीर्ति मिळेल ती स्वीकारण्याची व तिचेवर धुगुट राहण्याची मनुष्याची तयारी असेल तर ते त्यातल्या त्यात अधिक बरें एकात्मिक मते बनविण व वेळीं अवेळीं त्यांचा वेगुमानरग प्रसार करण या उद्येगापार्ते मनुष्याला प्रसिद्धी मिळते नवी. पण नुसतें नाव लोकांच्या तोंडीं राहणें ही खरी कीर्ति नव्हे, व मनुष्य सांखिक व प्रामाणिक असले तर निव्वळ प्रभिद्धीची म्हणजे कुळार्तिची नाई त्याला असणार नाही.

सुत्ररूप ठसेकेशर चटवदार असें स्वतः माझी दोन वर्गनें मी वाचली आहेत. एकांत अज म्हटलें आहे की, " केळकरांना महाशयूच्या राजकारणात परिष्कार पक्किल घडवतात तो मूख, आण त्याच सादिल्लकरणात दुसरा नंबर देईल तो मूख " पण मग यादें की माझ्या दृष्टी असे नंबर त्यांच्यात पुढे घडल्यानें तेणाच्याहि पदार्ते मूर्खता वळ नवे म्हणून मग नाव म्हणत की, कोणत्याहि ईशान पद्धत्या पणाना असल्याचा माझी योग्यताय नाही. करानेच दुसऱ्या पक्षात ईशानगे नावें पण असल्याची अनेक पण ही जगात दया मला दिसल्या पक्षात अशा ईशानगेत राहताला मला नव्हत नाही. यात स्वतः मला मला अजनादम्याचा मला केईई स्वतः नव्हे, व हारात जे जे जे पुढल्या पक्षाताना ती चिन्हा दोन्या मला नव्हे. स्वतः चिन्हाच्या राहत्या इशानगे व अशानगे अ

दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यप्रेमाला मान देतात. दुसऱ्यांनी आपलें म्हणणें मान्य केल्या अर्थातच त्यांना आनंद वाटतो, पण त्यांना आपलें म्हणणें शुद्धिवादानें पटलें म्हणूनच त्यांनी तें मान्य केले वशी त्यांची खात्री झाली तर ! आपलें म्हण दुसऱ्या कोणास पटलें नाही तर त्याने तें सुगल अवमानाचें, पण त्या अवमान तेचे रास्त व न्याय्य परिणाम भोगण्यास तयार व्हावे, इतकीच अपेक्षा ते करतील आणि तसें झालें म्हणजे ते विशिष्ट मतभेदाचें प्रकरण विसरून जाऊन त्या इत रागीं राह्य करतील. आज्ञाकारक लोकां मात्र आपली आज्ञा उद्गपणावरचा राा केव्हाहि कमी करणार नाहीत व झाली गोष्ट विसरून जाणार नाहीत.

आज्ञाकारक व आज्ञाधारक याची ही गोष्ट झाली, पण स्वातंत्र्यप्रिय लोकांचे नाव ! याचें उत्तर हेच होई त्यांनाहि इच्छा असल्यास आपलें स्वातंत्र्यप्रेम टिकवित सिद्धीस नेता येते. मात्र त्याची विमत देऊन ! आणि ही किंमत म्हणजे हुद्दम सत्तेचा अभिलाष सोडणे, किंवा प्रसंगविशेषीं बाजूला पडण्याची, मार्गील दाकावा वसण्याची, मनाची तयारी करणें ही होय. आज्ञाकारकाचा डाव साधला तर ते सत्ताधीश होतातच. आज्ञाधारकानाहि मतेचा असा लाभतो पण केवळ पुढाऱ्याच्या अगभुत म्हणून, पुढाऱ्याचे गुलाम म्हणून. स्वातंत्र्यप्रिय हे कोणाचे धनि किंवा कोणाचे गुलाम राहू इच्छित नाहीत. अभिलाष न वरता त्यांना हतरावर सत्ता मिळाली तरी ती मर्यादित असते आणि सत्ताधारित हीच कीर्ति असा आजच्या जगाचा अनुभव आहे सत्ताधारी होऊन ती हानारालच्या लोकावर गाजवाची हें एवढ्येच आहे, व त सफल होण्यातच ज्यांना श्रुतकृत्यता वाटते असा एक वर्ग असतो त्याचप्रमाण आपल्या परितरात येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या लोकांची क्षम्य तितके वरीच्या नात्यानें वागून, केवळ सौजन्य व विचारसामर्थ्य याच्या दळावर ना नकडून मिळेल ती मान्यता मिळविणे व त्यातच आनंद मानणे हे दुमरे प्येय मानणाऱ्या लोकांचाहि एक वर्ग असतो. या प्रत्येक वर्गाच्या दाढ्याला जसे वाई गुण तसे वाई दोष जालेले असतात ती या दुसऱ्या वर्गातला आहे असें मला वाटतें. मी सत्ताभिलाषी असता तर गाऱ्याच्या घोरणाला विरोध केला नसता, किंवा केसरी दस्तीचा अधिकार आपण हाऊन सोडला नसता !